Karl Marx.

F Engels

К. МАРКС
Ф. ЕНКЕЛС

Сечилмиш әсәрләри

1

К. МАРКС Ф. ЕНКЕЛС Сечилмиш әсәрләри

1

Сов. ИКП МК јанында МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ ИНСТИТУТУ

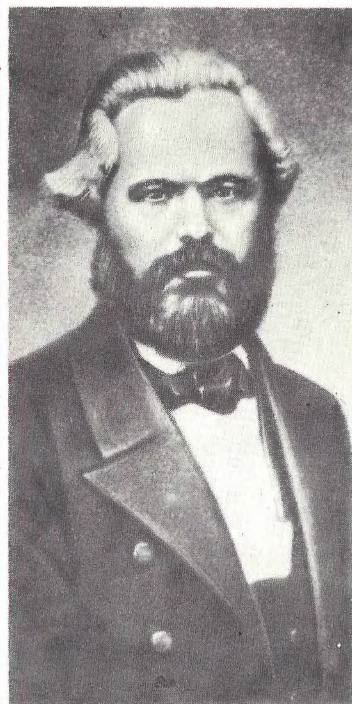

Бүтүн өлкәләрин
пролетарлары,
бирләшин!

ИНСТИТУТ
МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА
при ЦК КПСС

Karl Marx.

К. МАРКС
Ф. ЭНГЕЛЬС

ИЗБРАННЫЕ СОЧИНЕНИЯ
в 9 томах

МОСКВА
ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ
1984

ИНСТИТУТ
МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА
при ЦК КПСС

К. МАРКС
Ф. ЭНГЕЛЬС

ИЗБРАННЫЕ СОЧИНЕНИЯ

том 1

МОСКВА
ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ
1984

АЗӘРБАЈЧАН КП МК јанында
ПАРТИЈА ТАРИХИ ИНСТИТУТУ —
Сов.ИКП МК јанында
МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ
ИНСТИТУТУНУН ФИЛИАЛЫ

Karl Marx

К. МАРКС
Ф. ЕНКЕЛС

СЕЧИЛМИШ ӘСӘРЛӘРИ

9 чилддә

АЗӘРБАЈЧАН
ДӨВЛӘТ
НӘШРИЈЈАТЫ
1988

АЗӘРБАЈЧАН КП МК јанында
ПАРТИЈА ТАРИХИ ИНСТИТУТУ —
Сов.ИКП МК јанында
МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ
ИНСТИТУТУНУН ФИЛИАЛЫ

F. Engels

К. МАРКС
Ф. ЕНКЕЛС

СЕЧИЛМИШ ӘСӘРЛӘРИ

чилд 1

АЗӘРБАЈЧАН
ДӨВЛӘТ
НӘШРИЈЈАТЫ
1988

ББК 3К11
М27

Чилд Ј. П. *Кандел* вә *Т. В. Чикилјова* тәрәфиндән
В. Н. Кузнесовун иштиракилә чапа һазырланмышдыр

Үмуми редаксијасы *А. И. Малышевин* вә *Н. Ј. Колпинскининдир*

Азәрбајчанча чилдин нәшринә мәс'ул *Н. А. Әбдүррәһмановдур*

М27 Маркс К., Енкелс Ф.

Сечилмиш әсәрләри. 9 чилддә. Ч. 1. — Бакы, Азәрнәшр, 1988. — XXXII, 584 с. 1 в. портр. — Башлыг: Азәрбајчан КП МК јанында Партија Тарихи Институту—Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтунун филиалы.

М $\frac{0101010000-135}{М-651-88}$ 1—87 **ББК 3К11**

ISBN—5—552—00394—2

К. Маркс, Ф. Энгельс

ИЗБРАННЫЕ СОЧИНЕНИЯ

Том 1

(на азербайджанском языке)

Баку — Азернешр — 1988

Бәдии редактору *В. Мартынов*
Техники редактору *С. Әһмәдов*
Корректорлары *В. Мусајева, Е. Фејзуллајева*

ИБ № 3782

Јығылмаға верилмиш 23. 06. 87. Чапа имзаланмыш 11. 08. 88. Форматы 60×90 1/16. Мәт. кағызы № 1. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу илә. Шәрти чап вәрәги 38,62. Шәрти рәнкли сурәти 38,75. Учот нәшр вәрәги 42,15. Тиражы 10 000. Сифариш 579. Гијмәти 1 ман. 80 гәп.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси.

Халглар Достлуғу орденли Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты,
Бакы — 370005, Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.

26 Бакы комиссары адына мәтбәә. Бакы, Әли Бајрамов күчәси, № 3.

Государственный комитет Азербайджанской ССР
по делам издательств, полиграфии и книжной торговли.
Азербайджанское ордена Дружбы народов
государственное издательство «Азернешр».
Баку — 370005, ул. Гуси Гаджиева, № 4.
Типография им. 26 бакинских комиссаров. Баку, ул. Али Байрамова, 3.

Ҝ. МАРКСЫН ВӘ Ф. ЕНКЕЛСИН СЕЧИЛМИШ ӘСӘРЛӘРИНӘ МҮГӘДДИМӘ

Ҝ. Марксын вә Ф. Енкелсин доггузчилдлик Сечилмиш әсәрләринин бу нәшринә елми коммунизм баниләринин ән мүһүм әсәрләри дахилдир; һәмин нәшр ҝениш охучу күтләсинә имкан верәҹәкдир ки, марксизмин тәркиб һиссәләри илә онларын гырылмаз вәһдәти вә гаршылыглы әлагәси шәклиндә, дүнјаны анҹаг изаһ етмәли олмајыб, һәм дә ону ингилаби јолла дәјишмәк васитәси ролуну ојнамалы олан елми нәзәријјәнин јаранмасы вә инкишафы просеси илә кифајәт гәдәр долғун таныш олсун. Дәрҹ едилән әсәрләр Марксын вә Енкелсин әмәли фәалијјәтинин әсас мәрһәләләри барәсиндә тәсәввүр јарадыр. Онлар өз дөврүнүн синфи дөјүшләри мәркәзиндә олуб XIX әсрин 40-ҹы илләринин ахырындан өмүрләринин сон ҝүнләринәдәк бејнәлхалг фәһлә һәрәкатына башчылыг етмиш, мүбаризә апаран пролетариатын илк сијаси тәшкилатларынын — Коммунистләр Иттифагынын вә I Интернасионалын баниси вә рәһбәри олмушлар; инди һәмин тәшкилатларын ишини Сов.ИКП вә диҝәр марксист-ленинчи партијалар шәрәфлә давам етдирирләр.

Мүасир дөвр марксизм-ленинизмин мисилсиз гәләбәси дөврүдүр. Онун бөјүк һәгигәти вә һәјати ҝүҹү сосиализм бирлији өлкәләринин үмумдүнја-тарихи наилијјәтләри, дүнја капитализм системинин дәрин үмуми бөһраны, планетимизин бүтүн ҝушәләриндә коммунист вә фәһлә һәрәкатынын, милли азадлыг вә демократик һәрәкатларын чох бөјүк вүс'әти илә гәти сурәтдә тәсдиг олунур.

Ҝ. Марксын, Ф. Енкелсин, онларын ишинин давамчысы, бөјүк алим, ингилаби стратеҝија вә тактиканын мисилсиз устасы В. И. Ленинин әсәрләри коммунист дүнјаҝөрүшүнүн елми әсасыны тәшкил едир. Бу әсәрләр сосиализм вә коммунизм гуранлары, капиталист көләлијинә вә милли зүлмә гаршы мүбаризә апаранлары, сијаси вә сосиал һүгуг вә азадлыглар уғрунда, демократија, сүлһ вә сосиализм уғрунда мүбаризләрин гүдрәтли сырала-

рында аддымлаjанлары өjрәдир вә руһландырыр. Адамларын зәкасына нүфуз етмәк, дүнjанын инкишафы кедишинә тә'сир көстәрмәк чәһәтдән һеч бир идеjа чәрәjаны марксизм-ленинизмлә мүгаjисә едилә билмәз. Буна көрә дә марксизм-ленинизм елми классикләринин әсәрләринә мараг бөjүкдүр вә даим артыр. К. Марксын вә Ф. Енкелсин Сечилмиш әсәрләринин һәмин нәшри кениш охучу күтләсинин бу тәләбатыны өдәмәк үчүндүр.

* * *

Марксизм ингилабчы пролетариатын бүтөв вә ардычыл дүнjакөрүшү кими өзүндән әввәлки габагчыл ичтимаи вә тәбииелми фикрин наилиjjәтләри, халг күтләләринин азадлыг мүбаризәсинин чохәсрлик тәчрүбәси әсасында XIX әсрин 40-чы илләриндә jаранмышдыр. О, инсан зәкасынын jаратдығы ән jахшы нә варса, һамысыны тәнгиди сурәтдә jенидән ишләмишдир. Ингилабчы пролетариатын идеолокиjасынын ишләниб һазырланмасына олан чох зәрури тәләбат, һәjатын вә габагчыл ичтимаи фикрин гаршыjа гоjдуғу суаллара чаваб вермәк зәрурәти марксизмин меjдана кәлмәсинә сәбәб олмушдур.

Фәлсәфәдә, сиjаси игтисадда, сосиалист тә'лимләриндә, бүтүн ичтимаи елмләрдә едилән ингилаби чеврилиш Марксын вә Енкелсин ады илә бағлыдыр.

Марксизмин баниләри биринчи нөвбәдә классик алман фәлсәфәсинин нүмаjәндәләри Кантын, Фихтенин, Һекелин вә Феjербахын симасында өзләриндән әввәлки фәлсәфи фикрин ән әһәмиjjәтли наилиjjәтләринин гануни вариси олмагла бәрабәр идеализмлә, метафизика илә вә сеjрчиликлә әлагәни әтиjjәтлә кәсмишләр. Онлар фәлсәфәнин предметинин, методунун вә ичтимаи ролунун онлара гәдәр мөвчуд олан анлаjышыны jенидән нәзәрдән кечирмиш, jаратдыглары нәзәриjjәни пролетариатын синфи мәнафеjинин, буржуазиjанын һөкмранлығына гаршы, коммунизм чәмиjjәти гурмаг уғрунда онун мүбаризәсинин хидмәтинә вермишләр. Марксизм фәлсәфәсинин чох мүһүм вәзифәси мүтәрәгги ичтимаи гүввәләрин ингилаби-практики фәалиjjәтини елми чәһәтдән әсасландырмагдан ибарәтдир.

«Феjербах һаггында тезисләр», «Алман идеолокиjасы», «Анти-Дүринг», «Тәбиәтин диалектикасы» кими вә башга әсәрләриндә Маркс вә Енкелс Һекел диалектикасынын үстүндән мистисизм өртүjүнү көтүрүб атмыш, материализми вә диалектиканы үзви сурәтдә бирләшдирмиш, диалектик материализми тәбиәтин вә бәшәр чәмиjjәтинин инкишафынын обjектив ганунларынын дәрк олунмасына шамил етмишләр.

Марксизм фәлсәфәси нәинки обjектив вә субjектив идеализмлә, һәм дә агностисизмин, позитивизмин мүхтәлиф формалары илә, метафизик, вулгар материализмлә кәскин идеjа мүбаризә-

синдә инкишаф етмиш вә бәргәрар олмушдур. Маркс вә Енкелс көстәрдиләр ки, истәр идеализм, истәрсә дә метафизик материализм елмин вә ичтимаи практиканын инкишафы тәләбләринә чаваб вермир, дүнјаны ингилаби јолла дәјишмәк васитәси ола билмәзләр. Онлар фәлсәфәнин партијалылығы принсипини ачыг ачығына е'лан етмиш, ону пролетариатын ингилаби әмәли фәалијјәти илә әлагәләндирмишләр.

Маркс вә Енкелс диалектик материализми ичтимаи инкишаф саһәсинә биринчи олараг тәтбиг етмишләр. Бунунла да тарихин материалист анлајышы вә ја тарихи материализм јарадылмышды. Елми фикрин бу чох бөјүк наилијјәти сосиализми утопијадан елмә чевирән ики бөјүк кәшфдән биринчиси олмушдур. Тарихи материализм сајәсиндә тарихи просесин ганунаујғунлугларыны вә һәрәкәтверичи гүввәләрини дәриндән дәрк етмәк имканы әлдә едилмишдир. Маркс вә Енкелс чәмијјәтин структуруну вә инкишаф ганунларыны, мәһсулдар гүввәләрин вә инсанларын истеһсал мүнасибәтләринин диалектикасыны ашкара чыхарараг көстәрмишләр ки, истисмарчы чәмијјәтдә бир-биринә әкс синифләрин мүбаризәси лабүддән көһнә ичтимаи гајдаларын ингилаби јолла јени гајдаларла әвәз олунмасына, о чүмләдән капиталист истеһсал үсулунун мәһвинә вә сосиализмин тәнтәнәсинә доғру апарыр. Марксын бөјүк кәшфи буну әсасландырмагдан ибарәт олмушдур ки, «синфи мүбаризә һөкмән *пролетариат диктатурасына* доғру апарыр», бу диктатуранын өзү исә *«бүтүн синифләри мәһв етмәк* јолунда вә *синифсиз чәмијјәт* јолунда јалныз бир кечиддир» (Қ. Маркс — И. Вејдемејерә, 5 март 1852-чи ил. Бах: *Қ. Маркс, Ф. Енкелс.* Үччилдлик сечилмиш әсәрләри, 2-чи чилд, Бакы, 1978, с. 579).

I, II вә III чилдләри бу нәшрдә дәрч олунан «Қапитал»да марксизмин игтисади тә'лими — фәһлә синфинин сијаси игтисады чәмләшдирилмиш шәкилдә шәрһ олунмушдур. «Қапитал» Марксын јарадычы дүһасынын зирвәсидир, бу, онун башлыча әсәридир, онун бүтүн һәјатынын ишидир.

Марксын игтисад нәзәријјәси, еләчә дә марксизмин башга тәркиб һиссәләри, бош јердә, дүнја сивилизасијасынын әсас инкишаф јолундан кәнарда јаранмамышдыр. Һәлә Маркса гәдәр о заман ән чох инкишаф етмиш капитализм өлкәси олан Инкилтәрәдә, һабелә гисмән Франсада буржуа елминин тәшәккүл тапмыш истигамәти капитализм чәмијјәтинин игтисади структурунун буржуа көрүшү даирәсиндә мүмкүн олан тәһлилини верирди. Өзүнүн ән бөјүк нүмајәндәләри А. Смит вә Д. Рикардонун симасында классик буржуа сијаси игтисады белә бир мүддәаны гысача ифадә етмиш вә әсасландырмышды ки, әмтәә дәјәри инсан әмәји илә јарадылыр.

Бурадан белә бир нәтичә чыхырды ки, дәјәрин капиталистлә-

рә чатан һиссәси дә, јә'ни мәнфәәт дә, буржуа чәмијјәтинин бүтүн сәрвәтләринин билаваситә истеһсалчысы олан фәһләнин әмәјинин нәтичәсидир. Лакин буржуа сијаси игтисады изаһ едә билмирди ки, биринин әмәјинин бәһрәси нечә вә нәјә көрә башгасынын малы олур.

Буну илк дәфә Маркс изаһ етмишдир. О көстәрмишдир ки, капиталистләрлә фәһләләрин заһирән бәрабәрһүгуглу вәзијјәти архасында әслиндә дәрин сосиал бәрабәрсизлик кизләнир. Фәһлә өз әмәк габилијјәтини, иш гүввәсини капиталистә сатараг өз әмәјинин мәһсулу барәсиндә сәрәнчам вермәк һүгугундан мәһрумдур. Әксинә, капиталист иш гүввәсини сатын алараг ондан өзүнүн истәдији кими истифадә едир. Фәһлә истеһсал просесиндә капиталистин вә онун приказчикләринин чидди нәзарәти алтында әмәк һаггы шәклиндә алдығындан хејли чох дәјәри олан әмтәәләр јарадыр. Изафи дәјәрдән ибарәт олан бу фәрг капиталистә мүфтә чатыр вә онун мәнфәәтинин мәнбәјини, капиталистләр синфинин сәрвәт вә гүдрәт мәнбәјини јарадыр.

В. И. Ленин јазырды: «Изафи дәјәр тә'лими Марксын игтисади нәзәријјәсинин тәмәл дашыдыр» (Бах: *В. И. Ленин.* Әсәрләринин там күллијјаты, 23-чү чилд, сәһ. 48). Бу тә'лим әсасында «Капитал»да капитализмин мејдана кәлмәси вә инкишафы ганунлары ашкара чыхарылмыш, капиталист истеһсалы мигјасынын артмасына вә буна көрә дә истеһсалын ичтимаиләшмәсинә објектив мејл көстәрилмишдир. Лакин мадам ки, мәнимсәмә әввәлки кими хүсуси мәнимсәмә олараг галыр, сосиал зиддијјәтләрин, һәр шејдән әввәл капиталла муздлу әмәк арасында антагонизмин артмасы вә дәринләшмәси баш верир. Капитализм гурулушу өз гәбиргазаныны — бирләшдирилмиш әмәјин бөјүк гүдрәтини јарадыр.

Енкелс һаглы олараг изафи дәјәр нәзәријјәсини, тарихин материалист анлајышындан сонра, Марксын икинчи бөјүк кәшфи адландырмышдыр; бу кәшф биринчи кәшфлә бирликдә социализмин бир елм кими мөвчудлуғуна сәбәб олмушдур.

Марксын изафи дәјәр тә'лими, бүтүн игтисад нәзәријјәси сијаси игтисадда там чеврилиш јаратмыш, бу елми ингилабиләшдирмишдир. Лакин тәкчә бу елми јох. О вахтадәк әсасән даһијанә фәрзијјә олан тарихин материалистчәсинә анлајышы «Капитал»ын чапдан чыхмасы илә чидди елми нәзәријјәјә чеврилди.

Тарихин материалистчәсинә анлајышыны капиталист истеһсал үсулунун вә она ујғун олан истеһсал вә мүбадилә мүнасибәтләринин тәһлилинә тәтбиг етмәк нүмунәси олан «Капитал» ејни заманда диалектик тәфәккүр методунун һәртәрәфли ишләниб һазырланмасынын парлаг нүмунәсидир. В. И. Ленин гејд етмишди: «Әкәр Марксдан мирас олараг (бөјүк һәрфлә јазылан)

«Мәнтиг» галмамышса да, «Капитал»ын *мәнтиги* галмышдыр... «Капитал»да бир елмә мәнтиг, диалектика вә материализмин идрак нәзәријјәси тәтбиг едилмишдир...» (Бах: *В. И. Ленин.* Јенә орада, 29-чу чилд, сәһ. 314). Маркс предметә аддым-аддым даһа дәриндән нүфуз едәрәк капиталист истеһсал мүнасибәтләринин дахили структуруну вә категоријаларынын биркә табелилијини тәһлил едир. О, буржуа чәмијјәти сәрвәтинин ән садә, ади формасы олан әмтәәнин тәһлилиндән башлајараг, сонра пулун әмтәә тәбиәтини ачыр, әмтәә истеһсалынын инкишафы илә пулун капитала нечә чеврилдијини көстәрир.

Маркс тәһлилинин күчү онун дәрин үмумиләшдирмәләриндәдир. «Капитал»ын мүәллифи биринчи нөвбәдә өзүнүн јашадығы дөврдәки Инкилтәрәјә аид фактлара вә һадисәләрә әсасланараг, хүсуси мүлкијјәтин вә әмтәә истеһсалынын һөкм сүрдүјү һәр бир өлкәдә, һәр бир чәмијјәтдә капиталист истеһсал үсулунун амансызчасына өзүнә јол ачан, әсас, ән үмуми әһәмијјәти олан ганунаујғунлугларыны изләмишдир. Маркс гејд едирди: «Сәнаје чәһәтдән даһа чох инкишаф етмиш өлкә даһа аз инкишаф етмиш өлкәјә онун өз кәләчәјинин анчаг мәнзәрәсини көстәрир» (Капитал, I чилд, Бах: бу нәшр, 7-чи чилд).

«Капитал»да буржуа чәмијјәти инкишафынын әсас ганунаујғунлугларынын баша дүшүлмәсинә әсасланараг, истисмарчы чәмијјәт мүһитиндә јени ичтимаи гурулушун, ән дәрин сосиал ингилабын мадди илкин шәртләринин нечә јетишдији көстәрилмишдир.

Бу санбаллы әсәриндә Маркс ејни заманда капиталист истеһсал вә мүбадилә просесинин тәһлили әсасында сосиализмин вә коммунизмин игтисади мүнасибәтләринин гурулмасы вә мөһкәмләндирилмәси үчүн принсипиал әһәмијјәти олан бир сыра чох мүһүм мүддәалары ирәли сүрмүшдүр. Бу мүддәалара ашағыдакылар аиддир: истеһсал васитәләри үзәриндә ичтимаи мүлкијјәт гурулмасынын зәрурилији һаггында нәтичә; чәмијјәтин мәчму әмәјиндә истеһсалчыларын фәрди иштиракы өлчүсүнүн вә буна көрә коммунизмин биринчи фазасында, сосиализмдә, фәрди истеһлак өлчүсүнүн дә һәр бир истеһсалчынын сәрф етдији иш вахтындан ибарәт олмасы һаггында мүддәа: кәләчәк чәмијјәтдә дәјәрин мүәјјән едилмәсинин, ичтимаи әмәјин тәнзимләнмәсинин вә истеһсалын мүхтәлиф саһәләри арасында бөлкүсүнүн вә буна көрә мүһасибатын, учотун вә нәзарәтин дә әввәлләрдә олдуғундан даһа вачиб олачағы һаггында идеја; шәхсијјәтин аһәнкдар инкишафы үчүн шәрт олан, истеһсал просесиндә онун јарадычы фәаллығына экс-тә'сир көстәрән асудә вахтын артырылмасы фикри вә башга фикирләр.

«Капитал», Марксын өзүнүн образлы ифадәси илә десәк, индијәдәк буржуазијанын вә торпаг саһибкарларынын башына

јағдырылан мәрмиләрин ән дәһшәтлиси иди. «Капитал»ын нәзәријјәси вә методу өз һәјатилијини вә актуаллығыны сахлајыр, һадисәләрин маһијјәтинә дәриндән нүфуз етмәјин, капиталист мүнасибәтләринин бүтүн мәчмусунун һәгигәтән һәртәрәфли, системли тәһлилинин парлаг нүмунәси олараг галыр.

Тәбии ки, капитализм инкишаф едир, дәјишикликләрә мә'руз галыр. Онун игтисадијјатында «Капитал» јазылдыгдан сонра инкишаф едән јени һадисәләри артыг Енкелс гејд етмишди. Бу һадисәләрин, XIX вә XX әсрин һүдудларында капитализми јени, сонунчу инкишаф пилләсинә кәтириб чыхаран капиталист инһисарларынын әмәлә кәлмәсинин вә һөкмранлығынын мүнтәзәм тәһлили В. И. Ленинә дүнја тарихинин јени дөврүнү арашдырмаг, империализмин биткин нәзәријјәсини јаратмаг имканы вермишди. Империализм һаггында Ленин тә'лими, дөвләт-инһисарчы капитализм проблемләринин Ленин тәрәфиндән ишләниб һазырланмасы марксист сијаси игтисадынын давамы вә инкишафы олду, Марксын игтисад тә'лиминин әсас мүддәаларынын сарсылмазлығыны тәсдиг етди. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра башлыча капиталист өлкәләриндә нә инһисарларын зоракылығы вә там һөкмранлығы, нә буржуа дөвләтинин хүсуси инһисарчы капиталын мәнафејинә табе олмасы, нә капиталист истеһсалынын програмлашдырылмасы үнсүрләри, нә дә елми-техники ингилаб вә мәһсулдар гүвәләрин хејли инкишафы капитализмин әсас гүсурларыны арадан галдырмамыш, капиталист истеһсалынын дөври характеринин, игтисади бөһранларын лабүдлүјүнүн өһдәсиндән кәлмәмишдир. Игтисадијјатын саһәләри арасында ујғунсузлугларын күчләнмәси, өлкәләрин вә рекионларын гејри-бәрабәр инкишафы ашкар фактдыр. Капиталист тәкрар истеһсалынын ән дәрин зиддијјәтләри кетдикчә даһа да кәскинләшир. Капиталист јығымынын әсас мејли — бир гүтбдә сәрвәтин, дикәр гүтбдә мәзлумлуғун артмасы арадан галдырылмамышдыр. Әввәлки кими, капиталист тәсәррүфатчылығынын әсас мәгсәди изафи дәјәр әлдә етмәкдир, әввәлки кими, максимум мәнфәәт далынча гачмаг гануну фәалијјәт көстәрир. Зәһмәткеш күтләләрин јашајышынын тә'мин едилмәмәси, даими күтләви ишсизлик, ортабаб вә хырда истеһсалчыларын мүфлисләшмәси, гијмәтләрин артмасы вә инфлјасија бурадан ирәли кәлир. Һәрбиләшдирмә, гаршылыглы алдатма вә гарәт, јени мүстәмләкәчилик сијасәти, протексионизмин јени формалары, тичарәт мүһарибәсинин гызышдырылмасы јолу илә игтисадијјатда ишләрин вәзијјәтини дүзәлтмәк чәһдләри дүнја капитализмини јени чәтинликләрә салыр. Истеһсал анархијасы, бөһранлар, мәнфәәт далынча азғынчасына гачмаг, әһалинин кениш күтләләринин јашајышынын тә'мин едилмәмәси артыр.

Һәлә кечән әсрин орталарында Маркс јазырды ки, капита-

лизм сивилизасијасы «өлдүрүлмүш адамын кәлләсиндән башга бир габда аби-һәјат ичмәк истәмәјән ијрәнч бүтпәрәстлик бүтүнә» бәнзәјир» (Һиндистанда Британија һөкмранлығынын кәләчәк нәтичәләри. Бах: бу нәшр, 4-чү чилд). Инди капитализмин вәһши симасы әввәлләр көрүнмәмиш шәкилдә ашкара чыхыр. АБШ-ын башчылыг етдији империализм дүнјасы өзүнүн чинајәткар вә ағылсыз сијасәти илә бәшәријјәти истилик-нүвә мүһарибәси һәддинә чатдырыр ки, бунун да нәтичәси јер үзүнүн виран едилмәси, бүтүн чанлыларын мәһви ола биләр.

Марксизм фәлсәфәси вә сијаси игтисады елми коммунизм нәзәријјәси — сосиалист ингилабы вә чәмијјәтин коммунистчәсинә јенидән дәјишдирилмәси һаггында тә'лим үчүн мөһкәм базадыр. Маркс вә Енкелс бу нәзәријјәни јарадаркән капиталист гајдаларыны кәскин тәнгид етмиш вә кәләчәк әдаләтли чәмијјәт һаггында бир сыра ағыллы еһтималлар сөјләмиш бөјүк утопик сосиалистләр А. Сен-Симонун, Ш. Фурјенин, Р. Оуенин сәмәрәли идејаларындан истифадә етмишләр. Лакин утопик сосиализм чәмијјәтин коммунизм гурулушуна кечмәсинин лабүдлүјүнү шәртләндирән ичтимаи инкишаф ганунларыны ашкара чыхармаг, ичтимаи мүнасибәтләри ингилаби јолла јенидән гура билән вә гурмалы олан ичтимаи гүввәни көстәрмәк игтидарында дејилди. Јалныз Маркс вә Енкелс көстәрдиләр ки, belә бир гүввә пролетариатдан ибарәтдир, пролетариатын сосиалист ингилабы истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин, инсанын инсан тәрәфиндән истисмарынын арадан галдырылмасы, һәр чүр сосиал, сијаси вә милли зүлмүн ләғв едилмәси, вәтәндашларын азадлыг вә бәрабәрлији, халглар арасында сүлһ демәкдир. Елми коммунизмин баниләри фәһлә синфини азадлыг мүбаризәсинин стратекија вә тактикасынын әсаслары һаггында биликлә силаһландырмыш, онун ән јахын вә сон мәгсәдләрини мүәјјәнләшдирмиш, демократија, сосиал тәрәгги, халглар арасында сүлһ уғрунда мүбаризәдә өз мүттәфигләри барәсиндә пролетариатын мөвгејини әсасландырмышлар.

В. И. Ленин пролетариатын үмумдүнја-тарихи вәзифәсинин капитализмин гәбиргазаны вә коммунизм чәмијјәтинин гуручусу олмасы һаггында идејаны марксизмдә башлыча чәһәт һесаб едирди. Дүнјанын һәгиги елми шәкилдә дәрк едилмәсиндә вә ингилаби сурәтдә дәјишдирилмәсиндә пролетариатын билаваситә марағы олан јеканә синиф олмасы фикринә Маркс 1843-чү илин сонунда кәлмишди. Бу идејаны мүстәгил сурәтдә Ф. Енкелс дә ифадә етмишди. Бу нәшрдә дәрч едилән әсәрләрдә пролетариатын тарихи вәзифәси һаггында нәтичә елми чәһәтдән әсасландырылмыш, онун азадлыг мүбаризәсинин характери вә методлары ачылыб көстәрилмиш, онун гәләбәси үчүн зәрури олан шәраит мүәјјәнләшдирилмиш, сосиалист ингилабынын гәләбәсинин

тәшкилиндә пролетар партијаларынын һәлледичи ролу елми сурәтдә әсасландырылмышдыр.

Пролетар партијасынын Маркс вә Енкелс тәрәфиндән ишләниб һазырланмыш тәшкилат вә идеја принсипләри кәскин идеоложи мүбаризә кедишиндә габагчыл фәһлә күтләләринин шүуруна тәдричән һаким олмуш, онларын әмәли фәалијјәти илә тәсдиг едилмиш, В. И. Ленинин ифадәси илә десәк, пролетар һәрәкатынын чанына вә ганына ишләмишдир.

Маркс вә Енкелс пролетариатын үмумдүнја-тарихи ролуну ачыб көстәрәрәк фәһлә һәрәкатынын ән јахын вә сон мәгсәдләринә наил олмаг наминә бу һәрәкатын бејнәлмиләл бирлијинин зәрурилијини елми шәкилдә сүбут етмишләр. Маркс јазырды: «Кечмишин тәчрүбәси көстәрди ки, мүхтәлиф өлкәләрин фәһләләри арасында мөвчуд олмасы лазым кәлән вә онлары азадлыг уғрунда өз мүбаризәсиндә бир-биринә мөһкәм арха олмаға сөвг етмәли олан гардашлыг иттифагына е'тинасызлыгла јанашдыгда онларын дағыныг сә'јләри үмуми мәғлубијјәтлә нәтичәләнир» (Бејнәлхалг Фәһлә Чәмијјәтинин Тә'сис Манифести. Бах: бу нәшр, 4-чү чилд).

Елми коммунизм баниләринин бу нәшрә дахил едилән әсәрләриндә көстәрилмишдир ки, пролетариатын синфи мүбаризәси буржуа чәмијјәтиндә онун мәзлум вәзијјәтиндән төрәјир, онун сә'јләринә гаршы исә нәинки «өз» буржуазијасы, милли буржуазија, һәм дә бүтүн өлкәләрин буржуазијасынын вә дикәр мүртәче гүввәләринин бејнәлхалг мигјасда ваһид олан иттифагы дурур. Фәһлә һәрәкаты өз характеринә вә мәгсәдләринә көрә бејнәлмиләлдир. Лакин пролетариатын мүбаризәсинин бу хүсусијјәти мүбаризә апаран фәһлә синфи тәрәфиндән дәриндән дәрк едилмәли, онун мәнлик шүурунун үнсүрүнә чеврилмәли вә ардычыл сурәтдә һәјата кечирилмәлидир. Бу, кортәбии сурәтдә баш верә билмәз. Буржуазија мүхтәлиф өлкәләрин фәһләләрини бир-биринә гаршы гызышдырыр, онларын шүуруну милләтчилик вә шовинизм зәһәри илә зәһәрләјир. Бу нәшрдә дәрч олунан әсәрләр пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләринин фәһлә һәрәкатына ашыланмасы уғрунда, бүтүн дүнја пролетарларынын һәгиги бирлији уғрунда Марксын вә Енкелсин јорулмадан мүбаризә апардыгларыны ачыб көстәрир.

Маркс вә Енкелсин Коммунистләр иттифагы адындан јаздыглары бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын илк програм сәнәдиндә—«Коммунист партијасынын Манифести»ндә өлмәз чағырыш: «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!» чағырышы ирәли сүрүлдү. Сосиал әдаләт, әсл демократија, сосиализм уғрунда мүбаризә үчүн сых бирлијә сәсләјән бу аловлу чағырыш мүбаризә апаран пролетариатын инди чанына вә ганына ишләмишдир.

Марксын јаратдығы вә рәһбәрлик етдији I Интернасионал (Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији) елми нәзәријјәни фәһлә һәрәкаты илә бирләшдирмәк ишиндә, пролетариатын синфи мүбаризәсинин тәшәккүл тапмасы вә инкишафы просесиндә чох бөјүк рол ојнамышдыр. Кәркин тәшкилатчылыг вә тәблиғатчылыг фәалијјәти нәтичәсиндә, буржуа вә анархист идеолокијасынын мүхтәлиф формалары илә кәскин идеја мүбаризәси кедишиндә Маркс вә Енкелс он минләрлә габагчыл фәһләни сых бирләшдирә билдиләр, онлара өз вәзифәләринин үмумилијини, мүбаризәнин мәгсәд вә методларыны дәрк етмәкдә көмәк көстәрә билдиләр. Маркс вә Енкелс Интернасионалда бирләшмиш фәһләләри тәдричән ингилаби сијаси ишин, демократик азадлыглар уғрунда, мүһарибә тәһлүкәсинә гаршы мүбаризәдә јекдиллијин вә сых бирлијин зәрурилијини дәрк етмәјә кәтириб чатдырырдылар. Маркс «бүтүн өлкәләрин фәһләләри иттифагынын ахырда һәр чүр мүһарибәләрин көкүнү кәсәчәјинин» тә'минатыны бејнәлхалг пролетариатын мәһз јекдиллијиндә вә сых бирлијиндә көрүрдү (Франса — Пруссија мүһарибәси һаггында Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији Баш Шурасынын биринчи мурачиәтнамәси. Бах: бу нәшр, 4-чү чилд).

Марксизмин баниләри 1871-чи ил Парис коммунасы дөврүндә пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләрини һәјата кечирмәк уғрунда хүсусән гәтијјәтлә чыхыш едирдиләр. Онлар уғрунда коммунарларын мүбаризә апардыглары ишин, — буржуазијанын һөкмранлығынын девриләмәси ишинин әсл бејнәлмиләл характерини ачыб көстәрир, башга өлкәләрин пролетарларынын Коммуна илә һәмрә'јлијини һәр васитә илә мөһкәмләндирир, буну бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын мүтләг вәзифәси, пролетар бејнәлмиләлчилијинин ән јүксәк тәзаһүр формасы һесаб едирдиләр.

Елми коммунизмин баниләри көстәрдиләр ки, пролетариатын бејнәлмиләл бирлији, онун дикәр ингилаби гүввәләрлә сых иттифагы әксингилабын планларына гаршы дурмаг, ингилабын наилијјәтләрини горумаг үчүн зәруридир.

Маркс вә Енкелс фәһлә синфинин партијаларындан даим тәләб едирдиләр ки, онларын програмлары вә бүтүн фәалијјәти пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләри әсасында гурулсун.

Маркс вә Енкелс тәрәфиндән тәмәли гојулан бу принсипләр марксист-ленинчи партијаларын фәалијјәтинин мөһкәм әсасына чеврилди. Биринчи дүнја мүһарибәсинин мүрәккәб шәраитиндә В. И. Ленин, болшевикләр өзләринин чәсарәтли чыхышлары илә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын шәрәфини горујур, ону милләтчилик вә шовинизм мәстлијиндән мүһафизә едирдиләр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы Русија пролетариатынын бөјүк беј-

нәлмиләл һүнәри иди; бу ингилаб дәрһал бүтүн өлкәләрин фәһләләринин о вахтадәк көрүнмәмиш гардашлыг һәмрә'јлијинин тәзаһүрүнә сәбәб олду. Һазырда сосиализм бирлији өлкәләринин дөвләт, сијаси, игтисади вә мәдәни әлагәләри марксист-ленинчи сосиалист бејнәлмиләлчилијинин чанлы тәчәссүмүдүр. Империализмә гаршы, сүлһ уғрунда мүбаризәдә фәһлә синфинин бејнәлхалг бирлијинин әһәмијјәти көрүнмәмиш дәрәчәдә артмышдыр. Тарих инандырычы шәкилдә көстәрир ки, иртичачы буржуазијанын планларыны позмаг үчүн пролетариатын фәалијјәт бирлији зәруридир. Пролетар бејнәлмиләлчилијинә сәдагәт бејнәлхалг фәһлә синфинин гүввә вә имканларыны јүзгат артырыр.

Ичтимаи инкишаф просесиндә сосиал ингилабын әһәмијјәтинин ачылыб көстәрилмәси марксист фикринин чох мүһүм наилијјәтләриндән бири олмушдур. Јени нә варса һамысына, ингилаби дәјишикликләрә гаршы һаким истисмарчы синифләрә хас олан нифрәтин, ифрат ингилабчылыгла ингилаб гаршысында ваһимәјә дүшмәк арасында вурнухманын, аралыг тәбәгәләр, хырда буржуа тәбәгәләри үчүн сәчијјәви олан бу вурнухманын әксинә олараг пролетар елми дүнјакөрүшү ингилаблары *«тарихин локомотивләри» (К. Маркс.* 1848-чи илдән 1850-чи иләдәк Франсада синфи мүбаризә. Бах: бу нәшр, 3-чү чилд) кими, күтләләрин көрүнмәмиш јарадычы фәаллығы дөврләри кими гијмәтләндирир; һәмин дөврләрдә бүтүн ичтимаи һәјатда гыса мүддәт әрзиндә гәти, әсаслы дәјишикликләр баш верир. В. И. Ленин гејд едирди: «Маркс күтләләрин *тарихи тәшәббүсүнү* һәр шејдән јүксәк гијмәтләндирир» (Бах: Әсәрләринин там күллијјаты, 14-чү чилд, с. 414).

Енкелс јазырды: «Көһнә вә мүрәккәб сосиал организмләрдә синфи антагонизмин мәһз бу сүр'әтли вә чошғун инкишафы нәтичәсиндә ингилаб ичтимаи... тәрәггинин белә гүдрәтли һәрәкәтверичи гүввәси олур». О гејд едирди ки, ингилаби сарсынтылар дөврүндә милләт «вур-тут беш ил әрзиндә» елә бир јол кечир ки, о, бу јолу «ади шәраитдә һеч јүк илә дә гәт едә билмәзди». (Алманијада ингилаб вә әксингилаб. Бах: бу нәшр, 3-чү чилд.)

Елми коммунизм баниләринин фикирләри, дүнјаны ингилаби јолла дәјишдирмәјин ән мүрәккәб проблемләринин һәллинә онларын методоложи јанашмасы мүасир ингилаби просеси дәрк етмәк, коммунист партијаларынын стратекија вә тактикасыны ишләјиб һазырламаг үчүн индијәдәк әсас олараг галыр.

Маркс вә Енкелс белә һесаб едирдиләр ки, мүвәффәгијјәтли сосиалист ингилабы јалныз мүәјјән шәраитдә, мадди мәһсулдар гүввәләрин мүәјјән инкишаф сәвијјәси, фәһлә синфинин бирлији вә мүтәшәккиллији, пролетар партијасынын мөвчуд олмасы шәраитиндә мүмкүндүр. Ејни заманда онлар сәнаје чәһәтдән инки-

шаф етмиш дөвләтләрдә пролетар ингилабынын гәләбәси шәраитиндә һәлә капитализм мәрһәләсини кечмәјән өлкәләрдә дә сосиалист дәјишикликләринин мүмкүнлүјүнү истисна етмирдиләр.

Маркс вә Енкелсин көстәрдикләри кими, сосиалист ингилабы чох дәрин, мүрәккәб вә кифајәт гәдәр узун чәкән бир просесдир: о, ичтимаи мүнасибәтләри нәинки көкүндән дәјишдирмәли, һәм дә адамларын өзүнү дәјишмәлидир. «Алман идеолокијасы»нда belә бир мүддәа ифадә олунмушдур ки, пролетариат јалныз ингилабда «өз үстүндән бүтүн көһнә мәнфурлуглары ата билэр вә чәмијјәтин јени әсасыны јаратмаға гадир ола биләр» (бах: бу нәшр, 2-чи чилд). Маркс вә Енкелс пролетар ингилабына ингилабчы күтләләрин јарадычылығы кими, бүтүн зәһмәткешләрин вә истисмар олунанларын әсрләр боју давам едән арзуларынын һәјата кечирилмәси кими бахырдылар. Онларын әсәрләриндә чәмијјәтин буржуачасына дәјишдирилмәси кедишиндә һәлл едилмәмиш галан үмумдемократик вәзифәләрин јеринә јетирилмәси илә сосиалист ингилабынын әлагәси ачылыб көстәрилир. Маркс вә Енкелс 1848—1849-чу илләр ингилабынын тәчрүбәсини вә Парис коммунасынын ибрәт дәрсләрини тәһлил едәрәк көстәрдиләр ки, пролетар ингилабы просесиндә фәһлә синфи тәрәфиндән belә вәзифәләрин ардычыл јеринә јетирилмәси кениш зәһмәткеш тәбәгәләрини онун әтрафында бирләшдирир, мәһз сосиалист дәјишикликләри мәрһәләсинә кечмәји асанлашдырыр.

Буржуазија халг күтләләрини чәлб етмәк үчүн бәјан етдији «азадлыг, бәрабәрлик вә гардашлыг» тәләбләрини һәгигәтән ахырадәк һәјата кечирмәкдә марағлы дејил вә буна гадир дејилдир. Зәһмәткешләри өлкәнин идарә олунмасына јахын бурахмамаг, онларын сијаси фәаллығыны боғмаг вә әслиндә онлары вәтәндашлыг һүгугларындан мәһрум етмәк, бүрократија машыныны мөһкәмләтмәк — буржуазија һакимијјәт башына кәлдији вахтдан онун вәзифәси бундан ибарәтдир. Марксын бу нәшрдә дәрч олунан «Луи Бонапартын он сәккиз брүмери» вә «Франсада вәтәндаш мүһарибәси» әсәрләриндә һәмин хәттин чох көзәл тәһлили верилмишдир. Капитализмин инкишафы просеси нә гәдәр ирәли кедирсә, буржуазијанын һакимијјәти бир о гәдәр сахта демократик, халга зидд характер кәсб едир. Јалныз ингилабчы пролетариат әсл халг һакимијјәти јаратмаға, чәмијјәтин кениш сурәтдә демократикләшдирилмәсини һәјата кечирмәјә гадирдир.

Елми коммунизмин баниләри буржуа дөвләтинин, онун ингилаби дөјүшләр дөврүндә әксингилаб тәрәфиндән истифадә едилән зоракылыг вә күтләләри әзмәк апаратынын маһијјәтини тәһлил едәрәк чох мүһүм бир нәзәри нәтичәјә кәлмишләр — пролетариат көһнә һәрби-бүрократик дөвләт машыныны сындырмадан

сосиалист ингилабыны һәјата кечирә билмәз, өз һөкмранлығыны, өз диктатурасыны гура билмәз. Бу фикир илк дәфә Маркс тәрәфиндән «Луи Бонапартын он сәккиз брүмери» әсәриндә сөјләнмишдир (бах: бу нәшр, 4-чү чилд). Буржуазијанын дөвләт машынынын сындырылмасы лүзуму һаггында мүддәаны, «олдугча дүрүст, гәти вә тәчрүбәдә һисс едилән» бу нәтичәни В. И. Ленин «марксизмин дөвләт һаггында тә'лиминдә башлыча вә әсас чәһәт» кими гијмәтләндирмишдир (*В. И. Ленин.* Әсәрләринин там күллијјаты, 33-чү чилд, сәһ. 31).

Маркс вә Енкелс ингилаби мүбаризәнин тәчрүбәси вә әксингилабын һәрәкәтләри әсасында пролетариатын мүбаризәсинин динч (силаһсыз) вә гејри-динч (силаһлы) формаларынын диалектикасыны ачыб көстәрмишләр. Пролетариат өз мәгсәдләрини силаһлы зоракылыға әл атмадан һәјата кечирмәкдә мараглыдыр. Лакин тарих мејданындан кетмәкдә олан истисмарчы синифләр азғын террорун ән барбар үсулларына әл атырлар. Буна көрә дә пролетариат әксингилаби чыхышлары ән гәти сурәтдә дәф етмәјә һәмишә һазыр олмалыдыр. Маркс вә Енкелс Парис коммунасынын тәчрүбәси әсасында беләбир нәтичәјә кәлмишдиләр ки, әксингилабы јатыртмаг кениш күтләләри ағ террорун дәһшәтләриндән хилас едир.

Марксын вә Енкелсин 1848—1849-чу илләрин синфи дөјүшләринин тәчрүбәси үмумиләшдирилән әсәрләриндә буржуа-демократик ингилабынын пролетариатын ролу һаггында мүһүм нәтичәләр вардыр. Елми коммунизм баниләри әсас Авропа өлкәләриндә буржуазијанын буржуа-демократик дәјишикликләри ингилаби јолла баша чатдырмаг габилијјәтини кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә итирдијини, бу дәјишикликләрә мүгавимәт көстәрән гүввәјә чеврилдијини гејд едәрәк көстәрирдиләр ки, ингилаби просесин мәркәзиндә фәһлә синфи дурур, «...чәмијјәтин ингилаби мәнафеләри» мәһз бу синифдә «чәмләшир» (*К. Маркс.* 1848-чи илдән 1850-чи иләдәк Франсада синфи мүбаризә. Бах: бу нәшр, 3-чү чилд). Бу нәтичә пролетариатын үмумдүнја-тарихи вәзифәси һаггында идејанын конкретләшдирилмәси иди. Маркс вә Енкелс ингилабын демократик мәрһәләдән сосиалист мәрһәләсинә доғру фасиләсиз инкишаф етмәси идејасыны ирәли сүрмүшдүләр. Бу имкан фәһлә синфинин фәал һәрәкәтләри илә, кениш зәһмәткеш кәндли күтләләрини онун өз тәрәфинә чәкә билмәси илә, мүхтәлиф буржуа вә хырда буржуа фраксијаларынын вә партијаларынын ифша едилмәси илә вә һакимијјәтдән узаглашдырылмасы илә әлагәдардыр (Мәркәзи комитәнин Коммунистләр иттифагына мүрачиәти, март 1850. Бах: бу нәшр, 3-чү чилд). В. И. Ленин јени тарихи шәраитдә Марксын вә Енкелсин идејаларыны даһа да инкишаф етдирмиш вә буржуа-демократик ингилабынын инкишаф едиб сосиалист ингилабына кечмәси вә бу просесдә фәһлә

синфинин рәһбәр ролу һаггында бүтөв тә'лим јаратмыш, 1917-чи илин октјабрында сосиалист ингилабынын гәләбәсинә кәтириб чыхармыш стратекија вә тактиканы ишләјиб һазырламышдыр.

Јер күрәсинин бүтүн кушәләриндә күтләви мүбаризә тәчрүбәси, ингилаби просесин мүхтәлиф тәзаһүр формаларынын тәһлили илә зәнкинләшмиш марксизм-ленинизм ингилаби һәрәкатын бүтүн мүрәккәб проблемләринин һәлли үчүн елми әсас верир. О, бејнәлмиләл вә милли вәзифәләри, үмумдемократик вә сосиалист сә'јләрини, сон мәгсәд уғрунда мүбаризәни зәһмәткешләрин күндәлик еһтијачлары уғрунда мүбаризә илә, милли-азадлыг һәрәкатыны муздлу көләлијә гаршы мүбаризә илә дүзкүн әлагәләндирмәји өјрәдир. Мүхтәлиф өлкәләрин вә реки-онларын шәраитинин спесификасы, күтләләрин азадлыг мүбаризәсинин мүхтәлиф мәрһәләләринин хүсусијјәтләри нәзәријјәнин јарадычылыгла тәтбиг олунмасыны тәләб едир, чүнки Маркс, Енкелс вә Ленинин дәфәләрлә гејд етдикләри кими, марксизм донмуш еһкамлар јығымы вә бүтүн һаллар үчүн нә исә бир «ачар» дејилдир, о өз маһијјәти е'тибары илә јарадычы характерә маликдир вә һәр бир конкрет шәраитә јарадычы сурәтдә јанашмағы тәләб едир. Ејни заманда тарихи просес марксизм-ленинизм нәзәријјәсинин башлыча мүддәаларынын сарсылмазлығыны, онун диалектик-материализм методунун универсал әһәмијјәтини көстәрди.

Маркс вә Енкелс Русијада ингилаби һәрәкатын инкишафына бөјүк диггәт јетирирдиләр. Онлар Русијанын игтисади вә сијаси вәзијјәтини, хүсусилә 1861-чи ил аграр ислаһатындан сонракы вәзијјәтини чох бөјүк марагла өјрәнир, чар мүтләгијјәтинә гаршы күчләнмәкдә олан халг гәзәбини алгышлајырдылар. Онлар Русијадакы ингилаби һәрәкаты даһа кениш ингилаби просесин мүһүм үнсүрү кими гијмәтләндирир, инкишаф етмиш капиталист өлкәләри пролетариатынын мүбаризәси илә онун әлагәсини көстәрирдиләр. В. И. Ленинин гејд етдији кими, Маркс вә Енкелс Русија ингилабына вә онун үмумдүнја-тарихи әһәмијјәтинә үмидверичи инам бәсләјирдиләр. Онлар узагкөрәнликлә јазырдылар ки, ичтимаи инкишаф «ола билсин ки, узун мүддәт давам едән вә амансыз мүбаризәдән сонра Русија Коммунасынын јарадылмасына» лабүддән кәтириб чыхармалыдыр (*К. Маркс, Ф. Енкелс.* Парис коммунасынын илдөнүмү шәрәфинә 1881-чи ил мартын 21-дә Лондонда чағырылмыш славјан митингинин сәдринә. Бах: бу нәшр, 6-чы чилд).

Һәлә «Коммунист партијасынын Манифести» әсәри јазылмаздан әввәл Маркс ингилаби елми нәзәријјәнин ингилаби практика илә гаршылыглы әлагәси һаггында мә'лум мүддәаны гысача белә ифадә етмишди: «Фәлсәфә пролетариатда өз *мадди* силаһыны тапдығы кими, пролетариат да фәлсәфәдә өз *мә'нәви* си-

лаһыны тапыр» (Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгидинә даир. Кириш. Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 14).

Ингилаби дүнјакөрүшүнүн вә ингилаби практиканын вәһдәти, онларын үзви сурәтдә бирләшмәси һеч дә о демәк дејилдир ки, бу синтез кортәбии баш верә биләр. Марксын вә Енкелсин елми вә ингилаби фәалијјәти, марксизмин инкишафы вә фәһлә һәрәкаты илә бирләшдирилмәси уғрунда, пролетар партијасы јарадылмасы уғрунда мүбаризә лап әввәлдән биркә кетмишдир. Маркслa биркә апардыглары тәгрибән јарымәсрлик мүбаризә тәчрүбәсинә јекун вурараг Енкелс јазырды: «Пролетариатын һәллидичи мәгамда кифајәт гәдәр күчлү олмасы вә галиб кәлә билмәси үчүн онун бүтүн башга партијалардан ајры олан вә онлара гаршы чыхан, өзүнүн синфи партија олдуғуну дәрк едән хүсуси партија јаратмасы зәруридир — Маркс вә мән бу мөвгени 1847-чи илдән бәри мүдафиә етмишик» (Ф. Енкелс — К. Трирә, 18 декабр 1889-чу ил. Бах: бу нәшр, 6-чы чилд).

Марксын вә Енкелсин бу нәшрдә дәрч олунан әсәрләри пролетар партијаларынын идеја-нәзәри вә тәшкилат принсипләрини ачыб көстәрир, елми коммунизм нәзәријјәсинин ишләниб һазырланмасынын фәһлә һәрәкатынын ән вачиб вәзифәләринин һәлли илә сых әлагәдар олдуғуну инандырычы сурәтдә көстәрир. Маркс вә Енкелс гејд едирдиләр ки, фәһлә синфинин сијаси партијасы онун тәшкилинин али формасыдыр. Онлар бүтүн өмүрләри боју фәһлә синфинин сијаси авангардыны јаратмаг, фәһлә һәрәкаты тәрәфиндән сектантчылыг гапалылығынын вә мәһдуд практисизмин арадан галдырылмасы, фәһлә һәрәкатынын буржуа вә хырда буржуа идеја тә'сирләриндән хилас едилмәси уғрунда јорулмадан мүбаризә апармышлар. Марксизмин баниләри пролетар партијалары дахилиндә оппортунист тәрәддүдләринә вә солчулуг ибарәпәрдазлығына, јад идеолокијаја вә реформист мејлләрә барышдырычы мүнасибәтә гаршы дөнмәдән мүбаризә апармышлар. Бу мүбаризәнин ибрәт дәрсләри принсипиал әһәмијјәтә маликдир. Јалныз марксизм-ленинизм вә пролетар бејнәлмиләлчилији мөвгеләриндә дуран, фәһләләри капитализм гурулушуну ингилаби јолла девирмәјә апаран партија фәһлә синфинин әсл пролетар партијасы ола биләр.

Марксын вә Енкелсин әсәрләриндә капитализмин мәһвинин лабүдлүјү елми сурәтдә әсасландырылмагла јанашы, кәләчәк чәмијјәтин характери вә хүсусијјәтләри һаггында ирәличәдән чох мүһүм нәзәри фикирләр сөјләнилмишдир. Маркс вә Енкелс коммунизм һаггында өз тәсәввүрләрини бүтүнлүклә капиталист истеһсал үсулунун објектив инкишаф мејлләринин тәһлилиндән һасил етмишләр.

«Гота програмынын тәнгиди»ндә (бах: бу нәшр, 6-чы чилд) Марксын белә бир узагкөрәнлијинин: «...нәји коммунизмин иг-

тисади јеткинлији пилләләри адландырмаг олар». (*В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты, 33-чү чилд, сәһ. 108*) узагкөрәнлијинин олдугча бөјүк нәзәри әһәмијјәти вар иди.

Бу көзәл әсәриндә Маркс коммунизм чәмијјәтинин ики фазасы, ашағы вә јүксәк фазалары һаггында өзүнүн даһијанә узагкөрәнлијини билдирмиш, бу фазаларын дүрүст характеристикасыны вермиш, капитализмдән коммунизмин ашағы фазасына, коммунизмин ашағы фазасындан исә јүксәк фазасына кечмәјин үмуми игтисади вә сијаси шәртләрини тәсвир етмишдир. Һәмин јүксәк фазада чәмијјәт өз бајрағында бу сөзләри јаза биләчәкдир: «Һәр кәсә габилијјәтинә көрә, һәр кәсә тәләбатына көрә!». Реал сосиализмин гурулмасында, һәр бир сосиалист өлкәсинин лабүд олараг кечдији инкишаф мәрһәләләринин маһијјәт вә мәзмунунун мүәјјәнләшдирилмәсиндә, чәмијјәтин коммунизмә доғру ирәлиләјишиндә зәрури пилләләрин сәчијјәләндирилмәсиндә Марксын фикирләринин рәһбәр ролу вардыр.

Марксын вә Енкелсин тәсәввүрүндә коммунизм «мүтләг» азадлыг чәмијјәти һаггында хырда буржуа утопијаларындан узагдыр. Марксизм азадлығын пролетар анлајышыны тарихи бир категорија кими анархизм тәсәввүрләринә гаршы гојду. Пролетар ингилабынын гәләбәси илә «азадлыг, бәрабәрлик вә гардашлыг» формал характер дашымагдан азад олур, онлар чәмијјәт ирәлиләдикчә инкишаф едән вә зәнкинләшән һәгиги, реал мәзмун кәсб едирләр. Лакин коммунизм һәр чүр авторитетин һеч дә инкары дејилдир, ичтимаи мәнафејин шәхси мәнафејә табе едилмәси демәк дејилдир, инсанын әмәк интизамындан вә мадди истеһсалда иштиракындан «азад едилмәси» демәк дејилдир, чүнки «бүтүн ичтимаи формаларда вә бүтүн мүмкүн олан истеһсал үсуллары шәраитиндә» о, тәбиәтлә мүбаризә апараараг өз тәләбатыны өдәмәлидир. Маркс јазырды: «Бу саһәдә азадлыг јалныз ондан ибарәт ола биләр ки, коллектив инсан, үмуми мәгсәд үчүн бирләшән истеһсалчылар өзләринин тәбиәтлә бу мадләләр мүбадиләсини сәмәрәли сурәтдә тәнзим едирләр, маддәләр мүбадиләсинин кор-коранә бир гүввә кими истеһсалчыларын үзәриндә һөкмранлыг етмәси әвәзиндә, бу мүбадиләни өзләринин үмуми нәзарәти алтына алырлар» (Капитал, III чилд. Бах: бу нәшр, 9-чу чилд, II һиссә).

Маркс вә Енкелс «үмуми зәһмәтсеверлији» сосиализмин вә коммунизмин сәчијјәви чәһәтләриндән бири һесаб едирдиләр. Онлар әмәк габилијјәтинин инкишафына вә онун фәал тәзаһүрүнә инсанын әсл азадлығынын ифадәси кими бахырдылар. Енкелсин јаздығы кими, коммунизм «истеһсалын елә тәшкилидир... ки, бурада... һеч кәс инсанларын мөвчуд олмасынын тәбии шәрти олан мәһсулдар әмәкдәки өз иштирак һиссәсини башгасынын

үзәринә јыха билмәзди» (Анти-Дүринг. Бах: бу нәшр, 5-чи чилд). Мә'лум формуллар «һәр кәсдән габилијјәтинә көрә, һәр кәсә әмәјинә көрә» вә «һәр кәсдән габилијјәтинә көрә, һәр кәсә тәләбатына көрә» формуллары нәинки мәгсәди — чәмијјәтин һәр бир үзвүнүн сосиал еһтијачларынын тә'мин едилмәсини, зәһмәткешләрин сағлам madди вә мә'нәви тәләбатынын тә'минатлы өдәнилмәсини, һәм дә габилијјәти, бүтүн гүввәләри үмуми ишә, бүтүн чәмијјәтин инкишафына, биринчи нөвбәдә онун мадди әсасынын инкишафына һәср етмәк тәләбини көстәрирләр.

Маркс вә Енкелс гејд едирдиләр ки, дикәр тәрәфдән јалныз «һәр кәсин азад инкишафынын һамынын азад инкишафы үчүн бир шәрт олдуғу» (Коммунист партијасынын Манифести». Бах: бу нәшр, 3-чү чилд) коммунизм чәмијјәтиндә инсан шәхсијјәти өз јарадычылыг вә гуручулуг габилијјәтини инкишаф етдирмәјә там имкан әлдә едир.

Фәһлә синфинин бөјүк рәһбәр вә мүәллимләринин сөзү партијамызын сөзү, марксизм-ленинизм тә'лими чох бөјүк мә'нәви силаһдыр. Марксын, Енкелсин, Ленинин әсәрләрини, Сов.ИКП сәнәдләрини дәриндән өјрәнмәк, марксизм-ленинизм идејаларына јијәләнмәк, бу идејалары практикада, күндәлик һәјатда тәтбиг етмәји бачармаг фәһлә һәрәкатында јени мүвәффәгијјәтләрин, сосиализм вә коммунизм гуручулуғунда јени наилијјәтләрин, империализм иртичасы гүввәләри илә мүбаризәдә гәләбәнин рәһнидир.

* * *

Қ. Марксын вә Ф. Енкелсин доггузчилдлик (он китабда) Сечилмиш әсәрләри үчүн мүвафиг әсәрләрин Қ. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин икинчи нәшриндә кедән мәтнләри (М., 1955—1981, 1—50-чи чилдләр) әсас көтүрүлмүшдүр. Һәр бир чилддә редаксија гејдләри, адлар вә мөвзу көстәричиләри верилмишдир. Чилдләрдә (7—9-чу чилдләрдән башга) редаксија мүгәддимәси верилир.

Қ. Марксын вә Ф. Енкелсин әввәлләр бурахылмыш 2 вә 3 чилдлик Сечилмиш әсәрләри илә мүгајисәдә бу нәшр «Қапитал»ын I—III чилдләри, Марксын «Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгидинә даир. Кириш» вә «Фәлсәфә јохсуллуғу» әсәрләри һесабына кенишләндирилмиш, нәшрә Қ. Марксын вә Ф. Енкелсин биркә јаздыглары илк ики әсәри — «Мүгәддәс аилә» вә «Алман идеолокијасы», һабелә Ф. Енкелсин «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти», «Анти-Дүринг», «Тәбиәтин диалектикасы» вә башга әсәрләр дахил едилмишдир.

Сечилмиш әсәрләрә дахил олан бүтүн әсәрләр хроноложи гајдада чап едилир, 7—9-чу чилдләрә ајрылмыш «Қапитал», һабелә Марксын вә Енкелсин ајры-ајры әсәрләрә јаздыглары

мүгәддимәләр вә киришләр истисна тәшкил едир; һәмин мүгәддимәләр вә киришләр јазылма тарихиндән асылы олмајараг мүвафиг әсәрлә бир јердә чап едилир. 1, 3, 4 вә 6-чы чилдләрдә хүсуси бөлмә нәзәрдә тутулмушдур. Һәмин бөлмәјә марксизм баниләринин нәзәри вә ја биографик чәһәтдән ән вачиб олан мәктублары дахил едиләчәкдир.

Бу нәшр һазырланаркән К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин инкилис дилиндә нәшри, Марксын вә Енкелсин Әсәрләринин там күллијјатынын орижиналын дилләриндә нәшри (МЕГА) үзәриндә иш просесиндә ашкара чыхарылмыш јени фактлар вә материаллар нәзәрә алынмышдыр.

Сов.ИКП МК јанында
Марксизм-Ленинизм Институту

БИРИНЧИ ЧИЛДӘ МҮГӘДДИМӘ

Қ. Марксын вә Ф. Енкелсин доггузчилдлик Сечилмиш әсәрләринин биринчи чилдинә 1843—1845-чи илләрдә јазылмыш әсәрләри дахилдир; о заман Маркс вә Енкелс идеализмдән материализмә вә ингилаби демократизмдән коммунизмә кечиди баша чатдырмыш вә јени ингилаби, пролетар дүнјакөрүшүнүн әсасларыны ишләјиб һазырламаға башламышдылар.

Бу, Мәркәзи Авропа өлкәләриндә буржуа-демократик ингилабларынын јахынлашмасы дөврү иди. Ејни заманда Франсада вә Алманијада фәһләләрин мүстәгил чыхышлары, Инкилтәрәдә күтләви чартист һәрәкаты сосиал мүбаризә мејданына јени синфин кәлдијини, буржуа чәмијјәтинин әсас зиддијјәтинин — әмәклә капитал арасында зиддијјәтин кетдикчә даһа ачыг вә кәскин характер алдығыны сүбут едирди.

Пролетариатын һәрәкаты буржуа чәмијјәтиндә фәһлә синфинин вәзијјәтинин елми сурәтдә тәдгиг олунмасыны, капитализм гурулушунун бүтүн антагонизмләринин дәрк олунмасыны тә'кидлә тәләб едирди. Сосиалист фикринин, хүсусилә дә Франсада јајылмыш мүхтәлиф чәрәјанлары — тәнгиди утопик сосиализмин көркәмли нүмајәндәләринин ардычылларындан тутмуш хырда буржуа утопик сосиализминин мүхтәлиф мәктәбләринәдәк олан чәрәјанлары — буржуа мүнасибәтләрини кәскин тәнгид етмәләринә бахмајараг, капиталист истисмарынын әсл маһијјәтини вә механизмини ачыб көстәрә билмирдиләр, ејни заманда фәһлә синфинин тарихи вәзифәсини ашкара чыхара билмирдиләр. Онларын нәзәријјәләри реал керчәклији әкс етдирмир, ичтимаи инкишафын тәләбатына ујғун кәлмирди.

Фәһлә һәрәкатынын өзү исә бүтөвлүкдә сектант характери дашыјыр, өзүнүн ибтидаи инкишаф мәрһәләсини кечирир, чох вахт дини форма верилмиш мүхтәлиф буржуа-демократик, утопик-сосиалист идејаларынын тә'сири алтында иди. Кустар пролетариатын сә'јләри өзүнү кобуд, бәрабәрләшдиричи коммунизмдә ифадә едирди. Һәтта о заман чартизм шәклиндә фәһлә һәрәкатынын јүксәк дәрәчәјә чатдығы Инкилтәрәдә дә, пролетариатын өз ингилаби идеолокијасы јох иди, о өзүнүн башлыча, објектив сурәтдә шәртләндирилмиш мәгсәдләрини дәрк етмәмиш, милли гапалылығы арадан галдыра билмәмишди. Пролетар елми дүнјакөрүшүнү ишләјиб һазырламаг вәзифәсини јалныз Маркс вә Енкелс өз үзәринә көтүрүб һәлл едә билдиләр.

Чилд К. Марксын 1843-чү илин октјабрын орталарындан тез олмајараг — декабрын орталарында јаздығы «Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгидинә даир. Кириш» мәгаләси илә ачылыр.

Мәгалә Марксын вә кәнч һекелчиләрин ән радикал нүмајәндәләриндән бири А. Рукенин редакторлуғу алтында 1844-чү илдә нәшр едилмәјә башлајан вә јеканә нөмрәси чыхан «Алман-франсыз салнамәси» журналында дәрч олунмушдур. Маркс журналын програмыны мүәјјән едәрәк јазмышды: «...биз кәләчәји догматикчәсинә габагчадан дујмаға чан атмырыг, көһнә дүнјаны јалныз тәнгид етмәк васитәсилә јени дүнјаны тапмаг арзусундајыг... Биз дүнјаја демирик: «мүбаризәдән әл чәк, сәнин бүтүн мүбаризән бош шејдир; биз сәнә әсл мүбаризә шүары верәрик. Биз дүнјаја јалныз онун әслиндә нә уғрунда мүбаризә апардығыны көстәририк...» (бах: бу чилд, сәһ. 535, 537). О көстәрирди ки, бу тәнгиди һаким синифләрин сијасәтинин тәнгиди илә, мүәјјән партија мөвгеји илә әлагәләндирмәк, ону һәгиги мүбаризә илә бағламаг лазымдыр. В. И. Ленин гејд едирди ки, «Маркс бу журналда артыг бир ингилабчы кими чыхыш едир, «мөвчуд олан нә варса, һамысыны амансыз тәнгид етмәк», хүсусән «силаһла тәнгид етмәк» фикрини ирәли сүрүр, *күтләләрә* вә *пролетариата* мүрачиәт едир» (*В. И. Ленин.* Әсәрләринин там күллијјаты, 26-чы чилд, сәһ. 50).

«Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгиди. Кириш» әсәриндә Маркс һәр чүр әсарәт формаларындан бәшәријјәтин там азад едилмәси јолларыны көстәрмәјә, коммунист ингилабынын ла-

бүдлүјүнү әсаслaндырмаға чалышыр. Маркс бу ингилаби чеврилиши һәјата кечирмәјә гадир олан ичтимаи гүввәни пролетариатда — буржуа чәмијјәтинин ән чох истисмар едилән синфиндә көрүр. Бу синфин күчү ондадыр ки, о, ән габагчыл истеһсал үсулу илә әлагәдардыр. О өзүнү әсарәтдән азад етмәклә, истисмарчы гурулушун бүтүн өзүлүнү лабүд сурәтдә девирир вә бунунла да бәшәријјәти азад едир. Көһнә гурулушун дағыдычысы вә јени чәмијјәтин јарадычысы кими, пролетариатын үмумдүнја-тарихи ролу һаггында идеја илк дәфә беләјығчам ифадә олунур.

Бу мәгаләдә Маркс габагчыл нәзәријјәнин ингилабиләшдиричи ролу һаггында мүддәаны, пролетариатын һәмин нәзәријјәдә өз мә'нәви силаһыны, нәзәријјәнин исә пролетариатда өз мадди силаһыны тапмасы һаггында мүддәаны ирәли сүрмүшдүр.

Марксын әсәриндә истисмарчы синифләрин идеолокијасынын мүһафизәкар вә ачыг мүртәче чәрәјанларынын парлаг тәнгиди верилмишдир. Маркс «бугүнкү әчлафлыға дүнәнки әчлафлыгла» һагг газандыран, гамчы һөкмранлығына гаршы тәһкимли кәндлиләрин һәр чүр е'тиразыны гијам адландыран алман мүртәче тарихи һүгуг мәктәбини ардычыл ингилаби мөвгеләрдән ифша едир. Маркс дини тәнгид едир, онун гносеоложи вә сосиал көкләрини ачыб көстәрир. Бунун әсасында белә бир нәтичә чыхарылыр ки, дини чәһаләтпәрәстлијин вә ријакарлығын арадан галдырылмасы дини төрәдән ичтимаи гајдалара гаршы мүбаризә илә билаваситә сых бағлыдыр. Л. Фејербахын дини тәнгид етмәси илә мүгајисәдә ирәлијә доғру атылан чох мүһүм аддым бундан ибарәтдир.

Маркс фәлсәфәнин, һүгугун вә башга идеоложи һадисәләрин мөвчуд ичтимаи мүнасибәтләрлә мүәјјән едилмәси идејасына лап јахынлашыр. О, Һекелин идеалист дөвләт вә һүгуг фәлсәфәсини бу мөвгеләрдән тәнгид едир, ејни заманда е'тираф едир ки, Пруссија дөвләтинин вә Пруссија керчәклијинин ајры-ајры мәнфур чәһәтләрини дүзкүн көрүр.

Марксын әсәриндә Һекелин ардычылларынын — кәнч һекелчиләрин реал һәјатдан ајры дүшмүш фәлсәфәсинин кәскин тәнгиди дә верилмишдир. О, мәһз бу чәрәјаны нәзәрдә тутараг гејд едирди ки, «алманлар сијасәтдә башга халгларын *етдикләри* шејләр һаггында *фикирләширдиләр*. Маркс јазырды: «Биз бу партијанын даһа мүфәссәл тәсвирини вермәјә гајытмаг һүгугу-

музу сахлаjырыг» (бах: бу чилд, сәһ. 7, 8). Маркс өз ниjjәтини Ф. Енкелслә бирликдә «Мүгәддәс аилә, jахуд Тәнгиди тәнгидин тәнгиди. Бруно Бауер вә компаниjасы әлеjһинә» китабында һәjата кечирди. Бу онларын биркә jаздыглары илк әсәр иди.

Чилддә Марксын вә Енкелсин бу әсәри вә Ф. Енкелсин «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзиjjәти» китабы дәрч олунур. Һәр ики әсәрин jазылмасындан әввәл Марксын вә Енкелсин 1844-чү илин августунда Парисдә тарихи көрүшү олмушду. Һәмин көрүш онларын бахышларынын еjнилиjини ашкара чыхармыш, онларын бөjүк достлуғунун вә jарадычылыг әмәкдашлығынын башланғычыны гоjмушду.

Марксын вә Енкелсин ингилаби һәрәкатда иштиракы, керчәклиjи диггәтлә өjрәнмәләри онлары кетдикчә даһа чох инандырырды ки, ингилаби мүбаризә практикасынын инсан биликләринин бүтүн саһәләрини әһатә едән бүтөв ичтимаи нәзәриjjәjә еһтиjачы вардыр. Онлар ардычыл материалист, ингилаби дүнjакөрүшү jарадылмасы вә өзләринин коммунист бахышларынын елми сурәтдә әсасландырылмасы лүзумуну баша дүшүрдүләр. Бу да аjдын иди ки, jени нәзәриjjә анчаг она гаршы чыхан мүхтәлиф идеjа чәрәjанлары илә мүбаризә кедишиндә инкишаф едә вә jаjыла биләрди. Кәнч һекелчиләри тәнгид етмәк вә онлардан аjрылмаг вәзифәси өн плана кечди. Кәнч һекелчиләрин тәдричән сағa тәкамүл етмәси онларын лидерләринин — Бауер гардашларынын сосиализмә вә коммунизмә һүчумларында, халг күтләләринин әталәтли вә пассив гүввә олдуғуну саjмазjана әдалы шәкилдә лаға гоjмаларында ифадә олунурду. Бауерләр вә онларын тәрәфдарлары өзләринин нәзәри фәалиjjәтини, jахуд «тәнгидин тәнгиди» тарихи просесин jеканә фәал үнсүрү е'лан едирдиләр. Бу, субjектив-идеалист бахышларын ачыг тәблиғи иди.

«Мүгәддәс аилә» әсәринин идеjасы вә үмуми планы Маркс вә Енкелс тәрәфиндән биркә һазырланмышды, мәтнин ән чох һиссәсини Маркс jазмышды. Бу әсәрдә кәнч һекелчиләрин тәкчә субjектив идеализми деjил, һәм дә бүтөвлүкдә идеалист фәлсәфә ардычыл материалист мөвгеләриндән тәнгид едилмишдир. Маркс вә Енкелс һәмин фәлсәфәни тәнгид едәркән тарихин материалистчәсинә анлаjышы һаггында өзләриндә тәшәккүл тапан мүддәалары инкишаф етдирмишләр. Онлар чәмиjjәтин инкишафын-

да истеһсалын һәлледичи ролуну гејд етмишләр. Маркс вә Енкелс көстәрмишләр ки, истеһсал бүтүн тарихи просесин әсасыдыр. Онлар јазырдылар ки, «дөврүн... сәнајесини, һәјатын өзүнүн билаваситә истеһсал үсулуну дәрк етмәдән» (бах: бу чилд, с. 175) һеч бир тарихи дөврү баша дүшмәк олмаз. Мүәллифләр чәмијјәтин сијаси гурулушунун вә игтисади структурунун әлагәсини вә гаршылыглы тә'сирини изләмиш, идеализмин гносеоложи көкләрини: тәкчәни үмумидән ајырмаг, конкрет шејләрә үмуми анлајышларын тәзаһүрү кими бахмаг кими она хас олан чәһәтләри ачыб көстәрмишләр.

«Мүгәддәс аилә»дә кәнч һекелчиләрин әксинә олараг тарихдә халг күтләләринин һәлледичи ролу һаггында, ичтимаи инкишаф мүрәккәбләшдикчә бу ролун артмасы һаггында мүһүм тезис ифадә олунмушдур. Маркс јазырды: «Тарихи фәалијјәтин әсаслылығы илә бирликдә, бу фәалијјәти көстәрән күтләнин дә һәчми артачагдыр» (бах: бу чилд, с. 101). В. И. Ленин бу нәтичәнин әһәмијјәтини гејд едәрәк көстәрирди ки, о, тарихи материализмин мүһүм мүддәаларындан биридир.

Маркс сосиалист ингилабыны һәјата кечирмәјә гадир олан бир гүввә кими пролетариатын тарихи ролу һаггында әввәлләр сөјләнмиш идејаны инкишаф етдирәрәк јазырды ки, фәһлә синфинин ингилаби вәзифәси капитализм чәмијјәтиндә онун вәзијјәти илә мүәјјән олунур. О гејд едирди ки, мәһз пролетариатын вәзијјәтиндә «мүасир чәмијјәтин бүтүн һәјат шәраити инсанијјәтсизлијин зирвәсинә чатмышдыр», бах буна көрә дә фәһлә синфи «өзү өзүнү азад едә биләр вә азад етмәлидир» (бах: бу чилд, с. 51), бунунла да бәшәријјәти истисмардан вә зүлмдән азад етмәлидир. В. И. Ленин бу идејаларда «пролетариатын ингилаби ролуна Марксын демәк олар ки, артыг мүәјјәнләшмиш бахышыны көрүрдү (*В. И. Ленин.* Әсәрләринин там күллијјаты, 29-чу чилд, с. 11).

Габагчыл нәзәријјәнин дәјишдиричи күчү һаггында «Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгидинә даир. Кириш» әсәриндә сөјләнмиш мүддәа «Мүгәддәс аилә»дә даһа да әсасландырылмышдыр. Маркс тарихи просесдә идејаларын ролунун материалистчәсинә изаһыны верәрәк белә бир нәтичәјә кәлир ки, идејалар јалныз реал һәјатын тәләбләринә чаваб вердикдә, мүтәрәгги синифлә-

рин игтисади вә сијаси мәнафејини ифадә етдикдә ичтимаи инкишафын гүдрәтли амилинә чеврилир.

Әсәрдә фәлсәфә тарихинин материализмлә идеализмин мүбаризәси тарихи олмасы һаггында әсас мүддәа ифадә едилмиш, сосиалист вә коммунист фикирләринин инкишафында материалист идејаларынын чох бөјүк әһәмијјәти ачылыб көстәрилмишдир.

«Мүгәддәс аилә»дә елми коммунизм баниләри тәрәфиндән Һекел диалектикасынын материалист мөвгеләрдән тәнгиди сурәтдә дәрк едилмәси просеси өз әксини тапмышдыр. Мүәллифләр сосиал вә идеоложи һадисәләрин тәһлилинә диалектик-материалистчәсинә јанашманы инкишаф етдирир, ичтимаи инкишафы објектив ганунларын, һәр шејдән әввәл әксликләрин вәһдәти вә мүбаризәси ганунунун тәзаһүрү кими нәзәрдән кечирирләр.

«Мүгәддәс аилә» марксизмин формалашмасы тарихиндә нәзәрә чарпан һадисәдир, онун елә мәрһәләсинә аиддир ки, бу заман һәмин просес хејли ирәли кетмиш, лакин бүтөвлүкдә һәлә баша чатдырылмамышды. Мәсәлән, Маркс вә Енкелс бир сыра һалларда әввәлки фәлсәфә үчүн сәчијјәви олан категоријалардан истифадә едирләр. Фејербахын антрироположи материализми һәлә тамамилә дәф едилмәмишди. Јени дүнјакөрүшүнүн сонралар ишләниб һазырланмасы кедишиндә онун тә'сири гәти сурәтдә арадан галдырылыр ки, бу да Марксын «Фејербах һаггында тезисләри»ндә, Марксын вә Енкелсин «Алман идеолокијасы» әсәриндә өз әксини тапмышдыр (бах: бу нәшр, 2-чи чилд).

В. И. Ленин «Мүгәддәс аилә»дә башлыча олараг нәјә наил олундуғуну ачыб көстәрәрәк јазырды: «Чәнаб Бауерләр пролетариата хор бахыб ону гејри-тәнгиди бир күтлә һесаб едирдиләр. Маркс вә Енкелс бу мә'насыз вә зәрәрли мәсләки гәтијјәтлә рәдд етдиләр. Һәгиги инсан шәхсијјәти олан, һөкмран синифләр вә дөвләт тәрәфиндән тапдаланан фәһләнин наминә Маркс вә Енкелс чәмијјәти сејр етмәји дејил, ону даһа јахшы гурмаг уғрунда мүбаризә апармағы тәләб едирләр. Белә бир мүбаризә апармаг бачарығы вә бу мүбаризәдә марағы олан бир гүввә, онларын фикринчә, әлбәттә пролетариатдыр» (*В. И. Ленин.* Әсәрләринин там күллијјаты, 2-чи чилд, сәһ. 10—11).

Ф. Енкелсин бу чилдә дахил олан «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» әсәрини Ленин дүнја сосиалист әдәбијјатынын

ән јахшы әсәрләри сырасына аид едирди. Енкелс бу китаб үчүн материаллар үзәриндә ишләмәјә 1843—1844-чү илләрдә Инкилтәрәдә, һәлә Маркслa көрүшмәздән әввәл башламышды; онун хејли һиссәси 1844-чү илин сентјабрында — 1845-чи илин мартында јазылмыш вә елә һәмин илдә дә чапдан чыхмышды.

Бу көркәмли әсәр чох бөјүк факт материалынын дәриндән өјрәнилмәси вә нәзәри тәһлили нәтичәсиндә јаранмышдыр. Китабда Инкилтәрәнин Манчестер вә башга шәһәрләриндә фәһләләрин һәјат шәраитинин Енкелс тәрәфиндән шәхси мүшаһидәләри дә әкс олунмушдур. Бу әсәр сүбут едир ки, Енкелс чәмијјәтин инкишафында игтисади мүнасибәтләрин мүәјјәнедичи рол ојнамасы анлајышына Маркслa ејни вахтда кәлиб чатыр, ичтимаи һадисәләрә материалистчәсинә јанашылмасынын ишләниб һазырланмасына өз төһфәсини верир.

Енкелсин әсәри пролетариатын формалашмыш сијаси игтисадынын чох бөјүк наилијјәтидир. Енкелс бурада сүбут етмишдир ки, капитализмдә ишсизләрин еһтијат ордусунун јаранмасы, игтисади бөһранларын вахташыры тәкрары, фабрик истеһсалы кенишләндикчә вә капиталистләр синфинин игтисади күчү артдыгча фәһлә синфинин истисмарынын күчләнмәси вә зәһмәткешләрин орта тәбәгәләринин мүфлисләшмәси лабүддүр.

Маркс «Капитал»да Енкелсә пролетар сијаси игтисадынын пионери кими лазыми гијмәт верәрәк гејд едирди ки, «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» әсәринин мүәллифи капиталист истеһсал үсулунун зиддијјәтләрини вә бәлаларыны ачыб көстәрмишдир (бах: бу нәшр, 7-чи чилд). Енкелсин китабы ачыг коммунист мөвгеләриндән јазылмышдыр, истисмардан әзаб чәкән, лакин мүбаризә апаран фәһлә синфинә гызғын рәғбәтлә вә буржуазијаја нифрәт һисси илә долудур.

Енкелсин әсәриндә пролетариатын мүбаризәси инкишафынын, онун тәшкили мәрһәләләри вә формаларынын дәјишмәсинин тарихи очерки илк дәфә олараг верилмиш, көстәрилмишдир ки, тә'тилләрин вә һәмкарлар иттифагларынын нәинки фәһләләрин һәјати мәнафејини мүдафиә васитәси кими, һәм дә онларын синфи тәрбијәсинин дөјүш мәктәби кими әһәмијјәти вардыр. Енкелс belә һесаб едирди ки, фәһлә синфи јалныз сијаси мүбаризә јолуна гәдәм гојмагла капитализм ағалығына һәлледичи зәрбә вура биләр. Бунунла әлагәдар олараг Енкелс чартист тәшкила-

тыны јүксәк гијмәтләндирир, чартизмә фәһлә синфинин буржуазијаја гаршы мүхалифәтинин чәмләнмиш формасы кими бахырды. Енкелс чартистләрин нәзәри зәифлијини тәнгид едәрәк фәһлә һәрәкатынын сосиализмлә бирләшмәсинин, пролетариатын сосиалист нәзәријјәсини гаврамасынын зәрурилији идејасыны ирәли сүрдү. В. И. Ленин Енкелсин чыхардығы башлыча нәтичәләри белә ифадә едирди: «Фәһлә синфинин сијаси һәрәкаты нәтичәсиндә фәһләләр лабүд олараг баша дүшәчәкләр ки, онларын сосиализмдән башга бир чарәләри јохдур. Дикәр тәрәфдән, сосиализм анчаг о заман гүввә олачагдыр ки, о, фәһлә *синфинин сијаси* мүбаризәси үчүн мәгсәд көтүрүлсүн. Енкелсин Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти һаггында китабынын инди дүшүнән вә мүбаризә едән бүтүн пролетариат тәрәфиндән мәнимсәнилмиш, о заман исә тамамилә јени олан әсас фикирләри бунлардыр» (*В. И. Ленин.* Әсәрләринин там күллијјаты, 2-чи чилд, с. 9).

Инкилтәрәдә сәнаје чеврилишинин сосиал-игтисади нәтичәләринин нәзәрдән кечирилмәси Енкелсин китабында мәркәзи јерләрдән бирини тутур. Енкелс көстәрди ки, бу просесин башлыча јекуну јени ингилабчы синфин—пролетариатын формалашмасындан ибарәтдир. Капитализм чәмијјәтиндә бу синфин вәзијјәти «мүасир дөврүн бүтүн сосиал һәрәкатларынын һәгиги әсасы вә башланғыч нөгтәсидир, чүнки о, бизим мүасир сосиал бәлаларымызын ән кәскин вә ән чылпаг тәзаһүрүдүр» (бах: бу чилд, сәһ. 244). Енкелс о дөврүн ән чох инкишаф етмиш капиталист өлкәси олан Инкилтәрәнин нүмунәси әсасында бүтөвлүкдә капиталист системинин сәчијјәви чәһәтләрини мүәјјән едир, көстәрир ки, пролетариатла буржуазија арасындакы синфи антагонизм лабүддән үмумдүнја мигјасында ичтимаи инкишафын башлыча амилинә чевриләчәкдир. Енкелс көстәрир ки, синфи мүбаризәнин әсасында мүхтәлиф синифләрин игтисади мәнафејинин тоггушмалары дурур.

Енкелс өзү сонралар гејд етмишди ки, онун бу әсәри елми коммунизмин инкишафынын «ембрионал» мәрһәләсини әкс етдирирди. Бу әсәрдә мүчәррәд һуманизмин һәлә арадан галдырылмамыш тә'сири дујулур, утопик сосиализм нүмајәндәләринин бә'зи мүддәалары һеч дә там тәнгиди сурәтдә гәбул олунмур. Мәсәлән, Енкелс белә бир мүддәаны јанлыш һесаб едирди ки,

буржуазијанын өзү коммунизм гурулушунун јарадылмасында мараглыдыр. Инкилтәрәдә сосиалист ингилабынын јахынлығы һаггында чыхарылан нәтичә дә јанлыш олду.

Бу чилддә Енкелсин китабынын алманча икинчи нәшринә мүәллиф мүгәддимәси вә Америка нәшринә әлавә дәрч олунур. Китабын өзүндән хејли сонра јазылмыш бу әсәрләрин мүстәгил әһәмијјәти вардыр. Һәмин әсәрләрдә Енкелс өз китабынын бир сыра мүддәаларыны дәгигләшдирмиш вә ејни заманда Авропада вә Америкада капитализмин вә фәһлә һәрәкатынын инкишафы һаггында јени мә'луматлар әсасында һәлә 40-чы илләрин орталарында ирәли сүрүлмүш идејаларын һәјати гүввәсини гејд етмишдир.

Биринчи чилдин тәркибинә бә'зи мәктублар да дахил едилмишдир ки, бу мәктублар башлыча олараг «Алман-франсыз салнамәси»нин тарихиндән, «Мүгәддәс аилә»нин вә «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти»нин јазылмасындан вә чапындан бәһс едир.

Сов.ИКП МК јанында
Марксизм-Ленинизм Институту

К. МАРКС

ҺЕКЕЛИН ҺҮГУГ ФӘЛСӘФӘСИНИН ТӘНГИДИНӘ ДАИР

КИРИШ

Алманија үчүн *динин тәнгиди* әслиндә гуртармышдыр, динин тәнгиди исә һәр бир башга тәнгид үчүн илкин шәртдир.

Мадам ки, јанылманын *көјләрдәки* oratio pro aris et focis*-и тәкзиб едилмишдир, демәк онун *јер үзүндәки* варлығы да нүфуздан салынмышдыр. Көјүн фантастик варлығында фөвгәлбәшәр бир вүчуд ахтараркән анчаг өзүнүн *ин'икасыны* тапмыш инсан өз һәгиги варлығыны ахтардығы вә тапмалы олдуғу јердә даһа јалныз өз *көрүнүшүнү,* јалныз гејри-инсан тапмаг истәмәјәчәкдир.

Гејри-дини тәнгидин әсасы беләдир: *инсан дини јарадыр,* дин исә инсаны јаратмыр. Јә'ни: дин елә бир инсанын мәнлик шүуру вә мәнлик һиссидир ки, о, ја һәлә өзүнү тапмамышдыр, ја да артыг өзүнү јенидән итирмишдир. Лакин *инсан* — һарада исә дүнјадан кәнарда сығынан абстракт бир варлыг дејилдир. Инсан — *инсанын аләмидир,* дөвләтдир, чәмијјәтдир. Бу дөвләт, бу чәмијјәт дин төрәдир, *сахта дүнјакөрүшү* јарадыр, чүнки онларын өзү *сахта аләмдир.* Дин һәмин аләмин үмуми нәзәријјәсидир, онун енсиклопедик компендиумудур, онун популјар формада мәнтигидир, онун спиритуалист point d'honneur**-дир, онун вәчдидир, онун мә'нәви санксијасыдыр, онун тәнтәнәли тамамланмасыдыр, онун тәсәлли вә бәраәт үчүн үмуми әсасыдыр. Дин инсанын маһијјәтини *фантастик бир керчәклијә* чевирир, она көрә ки, *инсанын маһијјәти* һәгиги керчәклијә малик дејилдир. Демәли, динә гаршы мүбаризә долајысы илә *елә бир аләмә* гаршы мүбаризәдир ки, дин онун мә'нәви *һәззидир.*

Дини мискинлик ејни заманда керчәк мискинлијин *ифадәси-*

---

* — өзүнүмәдһ (һәрфијјән: меһраблары вә очаглары мүдафиә үчүн сөјләнән нитг). *Ред.*

** — шәрәф мәсәләсидир. *Ред.*

дир вә бу керчәк мискинлијә гаршы *протестдир*. Дин—мәһкум мәхлугун наләсидир, гәлбсиз аләмин гәлбидир, нечә ки, о руһсуз гајдаларын руһудур. Дин халг үчүн *тирјәкдир*.

Халгын *иллүзијалы* сәадәти олан динин ләғв едилмәси халгын *керчәк* сәадәтинин тәләбидир. Өз мөвгеји һаггындакы иллүзијалардан әл чәкмәк тәләби, *иллүзијалара еһтијачы олан бир мөвгедән әл чәкмәк тәләбидир*. Демәли, динин тәнгиди мүсибәтли *күзәранын рүшејм һалында олан тәнгидидир*, *елә бир күзәранын* ки, дин онун *мүгәддәс һаләсидир*.

Зәнчирләри бәзәјән сахта чичәкләри тәнгид она көрә гопарыб атмамышдыр ки, бәшәријјәт һәмин зәнчирләри һәр чүр фәрәһ вә һәр чүр зөвгдән мәһрум бир формада јенә өз үзәриндә сахласын, она көрә гопарыб атмышдыр ки, бәшәријјәт бу зәнчирләри өз үзәриндән атыб чанлы чичәјә әл узатсын. Динин тәнгиди инсаны иллүзијалардан азад едир ки, инсан дүшүнсүн, фәалијјәт көстәрсин, өз керчәк һәјатыны иллүзијалардан азад олмуш, шүурлу бир инсан кими гурсун; өз әтрафында вә өз керчәк күнәши әтрафында фырлансын. Дин анчаг иллүзијалы бир күнәшдир вә инсан өзү өз әтрафында фырланмаға башлајана гәдәр инсанын әтрафында фырланыр.

Демәли, *тарихин вәзифәси — ахирәт һәгигәти* арадан галхдығы вахтдан е'тибарән, — *бу дүнја һәгигәтини* гәрарлашдырмагдан ибарәтдир. Тарихә хидмәт едән *фәлсәфәнин* ән јахын *вәзифәси* — инсаны өз-өзүнә јадланманын *мүгәддәс сурәти* ифша олунандан сонра — *гејри-мүгәддәс сурәтләрдәки* өз-өзүнә јадланманы ифша етмәкдән ибарәтдир. Беләликлә, көјүн тәнгиди— јерин тәнгидинә, *динин тәнгиди — һүгугун тәнгидинә, теолокијанын тәнгиди — сијасәтин тәнгидинә* чеврилир.

Киришдән[1] сонра вериләчәк тәдгигат, — бу әсәри мүәјјән дәрәчәдә зәнкинләшдирән тәдгигат, — әввәлчә орижинала дејил, сурәтинә — алман дөвләт вә һүгуг *фәлсәфәсинә* мурачиәт едир, — садәчә она көрә ки, тәдгигат башланғыч нөгтәси олараг *Алманијаны* көтүрүр.

Әкәр алман status quo*—су әсас көтүрүлсәјди,—һәтта јеканә мүнасиб формада, јә'ни, мәнфи формада көтүрүлсәјди,—нәтичәјенә дә *анахронизм* олараг галарды. Индики сијаси һәјатымызын һәтта инкары да инди артыг мүасир халгларын тарих анбарында үстүнү тоз басмыш бир кечмиш кими сахланылыр. Мән пудраланмыш һөрүкләри рәдд етдикдә, јенә дә пудраланмамыш һөрүкләрә мүрачиәт едирәм. Мән 1843-чү илдәки алман гајдаларыны рәдд етдијим заман, франсыз тәгвими үзрә чәтин ки, һәтта 1789-чу илдә олурам, әсла индики дөврүн мәркәзиндә олмурам.

Бәли, алман тарихи елә бир һәрәкатла ловғаланыр ки, бу һәрәкаты мүшаһидә олунан тарихдә һеч бир халг алман тарихин-

* — мөвчуд вәзијјәти, мөвчуд гајданы. *Ред.*

дән әввәл етмәмишдир вә бу һәрәкаты һеч бир халг кәләчәкдә тәглид етмәјәчәкдир. Ахы, биз мүасир халгларын ингилабларына шәрик олмадығымыз һалда, бәрпаларда онлара шәрик олмушуг. Бәрпалара биз, әввәлән, она көрә давам кәтирирдик ки, башга халглар ингилаб етмәјә чүр'әт едирдиләр, икинчиси дә она көрә ки, башга халглар әксингилабдан изтираб чәкирдиләр; биринчи һалда она көрә ки, бизим һөкмдарлар горху ичиндә идиләр, икинчи һалда она көрә ки, бизим һөкмдарлар горху ичиндә дејилдиләр. Кешишләримиз башда олмагла биз адәтән анчаг бир дәфә — *азадлығын дәфн күнү* азадлыг чәмијјәтиндә олурдуг.

О мәктәб ки, бу күнүн рәзаләтинә дүнәнин рәзаләти илә һагг газандырыр, тәһкимлиләрин гамчы әлејһинә һәр бир фәрјадыны, — әкәр бу гамчы ирс галмыш, көһнә, тарихи гамчыдырса, — гијам е'лан едир; о мәктәб ки, Исраил аллаһынын өз нөкәри Мусаја көстәрдији кими, тарих она анчаг өз a posteriori-сини көстәрир, — бу сәбәбдән һәмин *тарихи һүгуг мәктәби,* әкәр өзү алман тарихинин ичады олмасајды, алман тарихини ичад едәрди. Һәгиги Шејлок[2], лакин нөкәр Шејлок олан һәмин мәктәб халгын үрәјиндән һәр дәфә бир кирвәнкә әт кәсиб көтүрдүкдә өз векселинә, өз тарихи векселинә, өз христиан-алман векселинә анд ичир.

Аличәнаб ентузиастлар, дамарларында тевтономанларын ганы аханлар вә дүшүнүш е'тибарилә азадфикирли оланлар исә бизим азадлығымызын тарихини тарихимизин о тајында — ибтидаи тевтон мешәләриндә ахтарырлар. Лакин азадлығымызын тарихини әкәр анчаг мешәләрдә ахтарыб тапмаг мүмкүн олсајды, онда бизим азадлығымызын тарихи вәһши габанын азадлығынын тарихиндән нә илә фәргләнәрди? Һәм дә мә'лумдур ки, мешәдә сәс нечә чыхарылырса, әкс-сәда да елә ешидилир. Одур ки, кәлин, ибтидаи тевтон мешәләрини раһат бурахаг!

Алман гајдаларына гаршы *мүһарибә!* Һөкмән мүһарибә! Һәмин гајдалар *тарихин сәвијјәсиндән ашағыдадыр,* онлар *һәр чүр тәнгиддән ашағыдадыр,* лакин инсанлыг сәвијјәсиндән ашағыда дуран бир чинајәткар *чәллад* үчүн објект олдуғу кими, һәмин гајдалар да тәнгид үчүн објект олараг галыр. Бу гајдаларла мүбаризәдә тәнгид зәка еһтирасы дејил, о, еһтирас зәкасыдыр. Тәнгид анатомик бычаг дејилдир, о, силаһдыр. Тәнгидин објекти онун *дүшмәнидир* вә тәнгид ону тәкзиб етмәк дејил, *мәһв етмәк* истәјир. Она көрә ки, һәмин гајдаларын руһу артыг тәкзиб олунмушдур. Һәмин гајдалар өзлүјүндә *фикирләшмә* објекти олмаға *лајиг дејилдир* — бунлар нифрәт едилдији дәрәчәдә мәнфур олан бир шеј кими *мөвчуддур.* Тәнгидин бу објектә өз мүнасибәтини ајдынлашдырмасына еһтијач јохдур — тәнгид онунла һәр бир һагг-һесабы чәкиб гуртармышдыр. Тәнгид даһа *өзлүјүндә*

мәгсәд кими дејил, јалныз бир *васитә* кими чыхыш едир. Тәнгидин әсас пафосу — *һиддәтдир,* онун әсас иши *ифшадыр.*

Мәсәлә бүтүн ичтимаи даирәләрин бир-биринә гаршылыглы ағыр тәзјигинин, фәалијјәтсиз үмуми наразылығын, еjни дәрәчәдә һәм өзүндән бәдкүман олмагда, һәм дә өз-өзүнү алчалтмагда ифадә олунан мәһдудлуғун тәсвири үзәриндәдир, мәсәлә варлығы анчаг һәр чүр рәзаләтләри горумагдан ибарәт олан вә өзү дә *һөкумәтин тәчәссүм етдирдији рәзаләтдән* башга бир шеј олмајан бир һөкумәт системи чәрчивәсинә салынмыш нә варса, һамысынын тәсвири үзәриндәдир.

Бу нә мәнзәрәдир! Чәмијјәт интәһасыз бир сурәтдә өз чылыз антипартијалары, ләкәли вичданлары вә кобуд габилијјәтсизлији илә бир-бирләринә гаршы дуран ән мүхтәлиф касталара парчаланыр, һәмин касталарын мәһз бу гаршылыглы икимә'налы вә е'тимадсыз мүнасибәти онларын *һөкмдарларына* имкан верир ки, һеч бир фәрг гојмадан, — мүхтәлиф рәсмијјәтләрлә олса да, — бунларын һамысы илә *јалныз бөјүкләрин мәрһәмәти сајәсиндә јашајан мәхлуглар* кими рәфтар етсинләр. Һәтта онларын үзәриндә *һөкмранлыг едилмәси,* онларын *идарә олунмасы* вә онлара *јијәлик едилмәси* фактыны да онлар *көјләрин мәрһәмәти* сајыб буна е'тигад етмәјә борчлудурлар! О бири тәрәфдә исә һөкмдарларын өзләри дурурлар ки, бунларын да бөјүклүјү өзләринин сајына тәрс нисбәтдәдир!

Бу објектлә мәшғул олан тәнгид *әлбәјаха* тәнгиддир, әлбәјаха вурушмада исә дүшмәнин нәчиб олуб-олмадығы, бәрабәр нәсилдән олуб-олмадығы, *көзәл* олуб-олмадығы мүһүм чәһәт дејилдир, мүһүм чәһәт *она зәрбә вурмагдыр.* Өзләрини алдатмаг үчүн вә итаәткарлыг үчүн кәрәк алманлара бир дәгигә дә олса вахт верилмәсин. Керчәк мәһкумлуға мәһкумлуғу анламаны да әлавә етмәклә ону даһа чох әзичи етмәк лазымдыр; рүсвајчылығы ачыб е'лан етмәклә ону даһа чох рүсвајчы етмәк лазымдыр. Алман чәмијјәтинин һәр бир даирәсини алман чәмијјәтинин partie honteuse*-си кими тәсвир етмәк лазымдыр, даша дөнмүш бу гајдаларын өз һавасыны чалыб онлары ојнамаға мәчбур етмәк лазымдыр! Халгы *чәсур* етмәк үчүн ону өз-өзүндән *дәһшәтләнмәјә* мәчбур етмәк лазымдыр. Бунунла алман халгынын рәф-едилмәз тәләбаты өдәнилмиш олар, халгларын тәләбатынын өзү исә бу тәләбатын өдәнилмәсинин һәллedичи сәбәбидир.

Алман status quo-сунун мәһдуд мәзмунуна гаршы мүбаризә һәтта *мүасир* халглар үчүн дә мараглы олмаја билмәз, чүнки *алман* status quo-су ancien régime**-нин *ачыгча баша чатдырылмасыдыр,* ancien régime исә *мүасир дөвләтин өртүлү гүсуру-дур.* Алман сијаси һәјатына гаршы мүбаризә мүасир халгларын

* — рүсваједичи ләкә. *Ред.*
** — көһнә гајданын. *Ред.*

кечмиши илә мүбаризәдир, һәмин кечмишин изләри исә бу халглара һәлә јенә тәзјиг көстәрмәкдәдир. Онларда өз *фачиәсини* кечирмиш ancien régime-нин о дүнјадан гајыдыб кәлмиш алманын шәхсиндә нечә *комедија* ачдығыны көрмәк онлар үчүн ибрәтлидир. Нә гәдәр ки, көһнә гајда гәдимдән бәри мөвчуд олан дүнја һакимијјәти иди, азадлыг исә, әксинә, ајры-ајры шәхсләрин ағлына кәлән бир фикир иди, — башга сөзлә, нә гәдәр ки, көһнә гајда өзүнүн һаглы олдуғуна өзү инанырды вә инанмалы иди, — бу мүддәтдә көһнә гајданын тарихи *фачиәли* иди. Нә гәдәр ки, мөвчуд дүнја гајдасы олмаг е'тибарилә ancien régime јеничә доғулмагда олан дүнја әлејһинә мүбаризә апарырды һәмин ancien régime-нин тәрәфиндә шәхси јанылма дејил, үмумдүнја-тарихи јанылма дурурду. Буна көрә дә онун мәһви фачиәли иди.

Мүасир алман идарә үсулу, — бу анахронизм, һамы тәрәфиндән гәбул едилмиш аксиомлара гаршы бу биабырчы зиддијјәт, ancien régime-нин бүтүн дүнја гаршысында нүмајиш етдирилән бу мискинлији исә, — әксинә, өзүнә инандығыны тәкчә анчаг хәјал едир вә буну хәјал етмәји дүнјадан да тәләб едир. Әкәр о өзү өз *маһијјәтинә* һәгигәтән инансајды, онда буну өзкә маһијјәтин *көрүнүшү* алтында кизләдәрдими вә өз ничат јолунуријакарлыгда вә софизмләрдә ахтарардымы? Һазыркы ancien régime — әслиндә елә бир дүнја гајдасынын анчаг комедиантыдыр ки, онун *һәгиги гәһрәманлары* артыг өлмүшләр. Тарих әсаслы сурәтдә һәрәкәт едир вә көһнәлмиш һәјат формасыны гәбрә апараркән бир чох мәрһәләләрдән кечир. Үмумдүнја-тарихи форманын ахырынчы мәрһәләси онун *комедијасыдыр.* Есхилин «Зәнчирләнмиш Прометеј»индә артыг бир дәфә — фачиәли шәкилдә — өлүмчүл јараланмыш олан Јунаныстан аллаһлары Лукианын «Сөһбәтләр»индә — комик формада — бир даһа өлмәли олдулар. Тарихин кедиши нә үчүн белә дир? Бу ондан өтрүдүр ки, бәшәријјәт өз кечмиши илә *шадлыгла* видалашсын. Алманијанын сијаси һакимләри үчүн дә биз мәһз белә шад бир тарихи агибәтин кәлиб чатмасына чалышырыг.

Лакин *һазыркы* сијаси-сосиал һәјат өзү тәнгид олундугда, демәли, тәнгид јүксәлиб әсл инсани проблемләр сәвијјәсинә чатдыгда, дәрһал алман status quo-су һүдудундан кәнара чыхмыш олур; белә олмасајды, о, өз објектинә һәмин објектин һәгиги сәвијјәсиндән *ашағы* олан бир сәвијјәдә јанашарды. Будур бир мисал! Сәнајенин, үмумијјәтлә сәрвәт дүнјасынын сијаси дүнјаја мүнасибәти јени заманәнин башлыча проблемләриндән биридир. Һәмин проблем алманлары һансы формада мәшғул етмәјә башлајыр? *Һимајәчилик көмрүкләри, гадаған системи, милли игтисадијјат* формасында. Тевтономанчылыг инсандан материјаја көчмүшдүр, беләликлә, бизим памбыг рытсарларымыз вә дәмир гәһрәманларымыз күнләрин бириндә сәһәр јухудан ојаныб вә-

тәнпәрвәр олмушлар. Демәли, Алманијада инһисарын өлкә дахилиндә суверенлијини гәбул етмәјә башлајыр, инһисара онун *харичиндә суверенлик* верирләр. Демәли, о шеје ки, Франсада вә Инкилтәрәдә сон гојмаг истәјирләр Алманијада онун јеничә башланғычыны гојмаға һазырлашырлар. Һәмин өлкәләр көһнә чүрүк гајдаларын әлејһинә нәзәри чәһәтдән чыхаркән вә бунлара анчаг зәнчирә дөзән кими һәлә дә дөзәркән, Алманијада бу гајдалар һәлә јеничә *каләкбаз* нәзәријјәдән* ән һәјасыз практикаја кечмәјә чүр'әт едән көзәл кәләчәјин доғмагда олан шәфәги кими алгышланыр. Франсада вә Инкилтәрәдә проблем белә дејилир: *сијаси игтисад, јахуд чәмијјәтин сәрвәт үзәриндә һөкмранлығы,* Алманијада исә о белә дејилир: *милли игтисад,* јахуд *хүсуси мүлкијјәтин милләт үзәриндә һөкмранлығы.* Демәли, Франсада вә Инкилтәрәдә мәсәлә инкишаф едиб өзүнүн сон һәддинә чатан инһисары мәһв етмәк үзәриндәдир; Алманијада исә мәсәлә, инһисары инкишаф етдириб сон һәддинә чатдырмаг үзәриндәдир. Орада мәсәләнин һәллиндән бәһс едилир, бурада анчаг коллизијадан. Бу — мүасир проблемләрин *алман* формасынын кифајәт гәдәр ајдын бир мисалыдыр, бу мисал көстәрир ки, бизим тарихимиз, јеничә сәфәрбәрлијә алынмыш вә көһнә мәшгләри тәкрар едән бачарыгсыз бир әскәр кими, индијәдәк өз вәзифәсини јалныз, чејнәнмиш әһвалатлары анчаг тәкрар етмәкдән ибарәт санмышдыр.

Демәли, әкәр *үмуми* алман инкишафы *сијаси* алман инкишафынын чәрчивәсиндән кәнара чыхмамыш олсајды, онда мүасир проблемләрдә алман ән чоху анчаг *русун* иштирак едә билдији кими иштирак едә биләрди. Лакин әкәр ајрыча бир шәхсијјәт милләтин һүдудлары илә бағлы дејилдирсә, онда ајрыча бир шәхсијјәтин азад олмасы нәтичәсиндә милләт бүтөвлүкдә һеч дә азад бир милләт олмур. Јунаныстан философлары ичәрисиндә бир нәфәр скиф[3] вар иди, лакин бу һал скифләри јунан мәдәнијјәтинә бир аддым да олса јахынлашдырмады.

Хошбәхтликдән биз алманлар скиф дејилик.

Гәдим халглар өз тарихгабағы дөврләрини хәјалларда, *мифолокијада* кечирдикләри кими, биз алманлар өз кәләчәк тарихимизи фикирләрдә, *фәлсәфәдә* кечиририк. Биз һазыркы әсрин *тарихи* мүасирләри олмадығымыз һалда, онун *фәлсәфи* мүасирләријик. Алман фәлсәфәси — алман тарихинин *идејада давамыдыр*. Демәли, биз реал тарихимизин oeuvres incomplétes**-си əвəзиндә идеал тарихимизин oeuvres posthumes***-сини, *фәлсәфәни* тәнгид етдијимиз заман бизим тәнгид елә мәсәләләрин мәр-

---

* Сөз ојуну: «*listige* Theorie» («*кәләкбаз* нәзәријјә») Фридрих Листин протексионист тәшвигатына ишарәдир. *Ред.*

** — әсәрләринин баша чатдырылмамыш нәшри. *Ред.*

*** — өләндән сонра нәшр едилмиш әсәрләрини. *Ред.*

кәзиндә олур ки, бунларын һаггында индики әср дејир: that is the question!**** О шеј ки, габагчыл халгларда мүасир дөвләт гајдалары илә артыг *әмәли сурәтдә* әлагәнин кәсилмәсидир һәмин шеј бу гајдаларын һәтта һәлә мөвчуд олмадығы Алманијада әввәлчә һәмин гајдаларын фәлсәфи ин'икасы илә *тәнгиди сурәтдә* әлагәнин кәсилмәсидир.

Алман *һүгуг вә дөвләт фәлсәфәси — рәсми* мүасир һәјатын al pari*-синдә дуран јеканә *алман тарихидир.* Буна көрә дә алман халгы өзүнүн бу хәјали тарихини өзүндә мөвчуд олан гајдалара гошмалы вә бир тәк һәмин мөвчуд гајдалары дејил, ејни заманда һәмин гајдаларын абстракт давамыны да тәнгид етмәлидир. Алман халгынын кәләчәји нә өз реал дөвләт-һүгуг гајдаларынын билаваситә инкары илә, нә дә онун идејада мөвчуд олан дөвләт-һүгуг гајдаларынын билаваситә һәјата кечирилмәси илә *кифајәтләнә* биләр, чүнки алман халгы өзүнүн бу идеал гајдаларында өз реал гајдаларынын билаваситә инкарына маликдир, өз идеал гајдаларынын билаваситә һәјата кечирилмәсини исә о. гоншу халгларын һәјатыны мүшаһидә етмәклә, демәк олар артыг көрмүшдүр. Буна көрә дә Алманијада *әмәли* сијаси партија һаглы олараг *фәлсәфәнин инкарыны* тәләб едир. Онун сәһви бу тәләбдә дејилдир, ондадыр ки, һәмин партија өзүнүн чидди олараг јеринә јетирмәдији вә јеринә јетирә билмәјәчәји бу тәләбдән о јана кетмир. Һәмин партија зәнн едир ки, фәлсәфәјә архасыны чевирмәклә вә башыны дөндәриб онун һаггында бир нечә ачыглы вә бајағы ибарә ишләтмәклә фәлсәфәнин бу инкарыны һәјата кечирмиш олур. Бу партијанын көрүш даирәсинин мәһдудлуғу онда тәзаһүр едир ки, о, фәлсәфәни *алман* һәјаты даирәсинә аид етмир, јахуд хәјал едир ки, фәлсәфә һәтта алман тәчрүбәсиндән вә она хидмәт едән нәзәријјәләрдән дә *ашағыда* дурур. Сиз *һәјатын керчәк рүшејмләринә* әсасланмаг тәләбини ирәли сүрүрсүнүз, лакин сиз унудурсунуз ки, алман халгынын һәјатынын керчәк рүшејми индијәдәк онун анчаг *кәлләсинин* ичиндә чүчәрмишдир. Бир сөзлә: *сиз фәлсәфәни керчәклијә чевирмәдән ону ләғв едә билмәзсиниз.*

Мәншәји фәлсәфәдән кәлән *нәзәри* сијаси партија да ејни сәһви едирди, лакин *әкс* истигамәтдә.

Һәмин партија һазыркы мүбаризәдә *фәлсәфәнин алман дүнјасы илә анчаг тәнгиди мүбаризәсини* көрүрдү, о, дүшүнмәмишди ки, *мөвчуд фәлсәфәнин* өзү һәмин дүнјаја мәнсубдур вә идеал шәкилдә олса да, онун *әлавәсидир.* О өз дүшмәнинә тәнгиди мүнасибәт бәсләдији һалда, өзү өзүнә тәнгиди мүнасибәт бәсләмирди, чүнки фәлсәфәнин *илк шәртләринә* әсасланырды, ја һәмин илк шәртләрдән ирәли кәлән нәтичәләрдән о јана кетмирди,

**** — будур мәсәлә! (Шекспир «Һамлет»). *Ред.*
* — сәвијјәсиндә. *Ред.*

ја да башга мәнбәдән алынан тәләб вә нәтичәләри фәлсәфәнин билаваситә тәләб вә нәтичәләри кими гәләмә верирди, һалбуки һәмин тәләб вә нәтичәләр, — әкәр онларын доғру олдуғу фәрз едилсә, — әксинә, анчаг *мөвчуд фәлсәфәни,* өзлүјүндә фәлсәфәни *инкар етмәк* јолу илә әлдә едилә биләр. Биз бу партијанын даһа мүфәссәл тәсвирини вермәјә гајытмаг һүгугумузу сахлајырыг. Бу партијанын әсас нөгсаны бундан ибарәт сајмаг олар: *о, зәнн едирди ки, фәлсәфәнин өзүнү ләғв етмәдән фәлсәфәни керчәклијә чевирмәк олар.*

Алман дөвләт вә һүгуг фәлсәфәсинин тәнгиди, — *Һекелин* әсәрләриндә өзүнүн ән ардычыл, ән зәнкин вә биткин тә'рифини алмыш олан бу тәнгид, — ејни заманда мүасир дөвләтин вә онунла әлагәдар олан һәјатын тәнгиди тәһлилидир, һабелә *алман сијаси вә һүгуг шүурунун* индијәдәк мөвчуд олан бүтүн *формаларынын* ән гәти инкарыдыр ки, һәмин шүурун ән әһәмијјәтли, универсал ифадәси, *елм* дәрәчәсинә јүксәлдилмиш ифадәси мәһз *спекулјатив һүгуг фәлсәфәсинин* өзүдүр. Әкәр Алманијада спекулјатив һүгуг фәлсәфәси, мүасир дөвләт һаггында бу абстракт, һәјатла әлагәси олмајан *тәфәккүр,* керчәклији ахирәт олараг галан — һәмин ахирәт анчаг Рејнин о тајында олмуш олса да, — һәмин *тәфәккүр* мүмкүн олмушса, онда һәмчинин әксинә, *алманларын* фикриндәки мүасир дөвләт сурәти, *керчәк инсаны* нәзәрә алмајан бу дөвләт сурәти јалныз она көрә мүмкүн олмушдур ки, мүасир дөвләтин өзү *керчәк инсаны* нәзәрә алмыр, јахуд бүтүн инсаны анчаг хәјали сурәтдә гане едир. Алманлар сијасәтдә башга халгларын *етдикләри* шејләр һаггында *фикирләширдиләр.* Алманија онларын *нәзәри вичданы* иди. Алманијанын тәфәккүрүнүн абстрактлылығы вә тәкәббүрлүлүјү һәмишә онун һәјатынын мәһдудлуғу вә мәзлумлуғу илә јан-јана дурурду. Демәли, әкәр *керман дөвләт гурулушунун* status quo-су мүасир дөвләтин организминә батмыш бир тикан олан ancion régime-нин *баша чатмасыны* ифадә едирсә, *дөвләт һаггындакы алман нәзәријјәсинин status quo-су мүасир дөвләтин камил олмадығыны,* онун өз организминин өзүндә гүсур олдуғуну ифадә едир.

Алман сијаси шүурунун кечмиш формасына инди гәти дүшмән олан спекулјатив һүгуг фәлсәфәсинин тәнгиди өз дахили аләми илә дејил, елә *мәсәләләрлә* башыны гарышдырыр ки, онларын һәлли үчүн анчаг бир васитә вардыр, о — *тәчрүбәдир.*

Суал олунур: Алманија a'la hauteur des principes* бир тәчрүбәјә, јә'ни *ингилаба* наил ола биләрми ки, о Алманијаны јалныз мүасир халгларын *рәсми сәвијјәсинә* галдырмаг дејил, һәмчинин бу халгларын јахын кәләчәјини тәшкил едәчәк *инсан јүксәклијинә* галдыра билсин?

* — принсипләрә лајиг. *Ред.*

Тәнгид силаһы, әлбәттә, тәнгиди силаһла әвәз едә билмәз, мадди гүввә мадди гүввә илә дә деврилмәлидир; лакин нәзәријјә дә күтләләрә јијәләндикдә дәрһал мадди гүввә олур. Нәзәријјә ad hominem*-си сүбут етдикдә күтләләрә јијәләнә билир, ad hominem-и исә о заман сүбут едир ки, радикал бир нәзәријјә олур. Радикал олмаг—шеји көкүндән баша дүшмәк демәкдир. Лакин инсан үчүн көк инсанын өзүдүр. Алман нәзәријјәсинин радикал характеринин, демәли, онун әмәли сә'јинин ајдын сүбуту бундан ибарәтдир ки, онун башланғыч нөгтәси динин гәти, *тамамилә* ләғв едилмәсиндән ибарәт иди. Динин тәнгиди белә бир тә'лим илә баша чатыр ки, *инсан инсан үчүн али мәхлугдур,* демәли, инсаны алчалдылмыш, мәһкум, ачиз, һәгир бир мәхлуг вәзијјәтинә салмыш олан *бүтүн мүнасибәтләри алт-үст етмәји әмр едән гәти бир императив* илә баша чатыр; һәмин мүнасибәтләри исә, итләрә верки гојулмасы лајиһәсинин һазырланмасы мүнасибәтилә бир франсызын сөјләдији ашағыдакы сөзләрдән јахшы тәсвир етмәк олмаз: «Јазыг итләр! Сизинлә инсанларла рәфтар едилдији кими рәфтар етмәк истәјирләр!».

Һәтта тарих нөгтеји-нәзәриндән нәзәри азадлығын Алманија үчүн спесифик әмәли әһәмијјәти вардыр. Ахы Алманијанын *ингилаби* кечмиши нәзәридир, бу—*реформасијадыр.* Ингилаб о заман *раһибин* бејниндә башландығы кими, инди *философун* бејниндә башланыр.

Доғрудур, *Лутер диндарлыға* көрә көләлијә анчаг бунунла галиб кәлди ки, онун јеринә *е'тигада* көрә көләлији гојду. О, иман нүфузуну бәрпа етмәклә, нүфуза иманы мәһв етди. О, дүнјәви адамлары кешишләрә чевирмәклә, кешишләри дүнјәви адамлара чевирди. О, диндарлығы инсанын дахили аләминә чевирмәклә, инсаны харичи диндарлыгдан азад етди. О, инсанын гәлбинә бухов вурмагла, шәһвәти буховлардан азад етди.

Лакин протестантизм мәсәләни дүзкүн һәлл етмәдисә дә, һәр һалда ону дүзкүн гојду. Инди мәсәлә даһа дүнјәви адамын *дүнјәви адам харичиндәки кешиш* илә мүбаризәси үзәриндә дејил, *өзүнүн дахилиндәки кешиш* илә, өз *кешиш тәбиәти* илә мүбаризәси үзәриндә иди. Әкәр дүнјәви алманын протестантлыг әсасында кешишә чеврилмәси дүнјәви папалары, *кнјазлары,* онлары бүтүн — имтијазлы вә филистер—күруһлары илә бирликдә азад етдисә, кешиш руһлу алманын фәлсәфә әсасында инсана чеврилмәси *халгын* азад едилмәси олачагдыр. Лакин азадлыг бир тәк кнјазлар үзәриндә дајаныб дурмалы олмадығы кими, әмлакын *секулјаризасијасы* да бир тәк *килсә әмлакынын зәбт едилмәси* үзәриндә—ријакар Пруссијанын башгаларындан әввәл һәјата кечирмиш олдуғу бу зәбтетмә үзәриндә дајаныб дурмајачагдыр. Кәндли мүһарибәси, алман тарихинин бу ән радикал һадисәси,

* — argumentumed hominem — мә'лум шәхс барәсиндә сүбут. *Ред.*

о заман илаһиј̇јәт илә тоггушараг әзилди. Инди, илаһиј̇јәтин өзү әзилмиш олдуғу бир заманда алман тарихиндә гејри-азадлығын ән кәскин тәзаһүрү — бизим status quo—фәлсәфә илә тоггушараг әзиләҹәкдир. Рәсми Алманија реформасијадан бир күн әввәл Романын ән мүти бир гулу иди. Өз ингилабындан бир күн әввәл о, Ромадан кичик олан бир шејин мүти гулудур, Пруссијанын вә Австријанын, кобуд јункерләрин вә филистерләрин гулудур.

Лакин *радикал* алман ингилабына, көрүнүр, бир бөјүк чәтинлик мане олур.

Иш ондадыр ки, ингилабларын пассив үнсүрә, *мадди* әсаса еһтијаҹы вардыр. Һәр бир халгын ичәрисиндә нәзәријјә һәмишә, јалныз онун тәләбатыны өдәјәҹәк гәдәр һәјата кечирилир. Лакин алман тәфәккүрүнүн тәләбләри илә алман һәјатынын она вердији ҹаваблар арасындакы мүдһиш ихтилафа мүвафиг олаҹагдырмы, — бу ихтилаф мүлки ҹәмијјәтин дөвләт илә вә өзү илә ејни бир ихтилафына мүвафиг олаҹагдырмы? Нәзәри тәләбат билаваситә әмәли тәләбат олаҹагдырмы? Фикрин һәјатда тәҹәссүм етмәјә ҹан атмасы кифајәт дејилдир, һәјат өзү фикрә доғру ҹан атмалыдыр.

Лакин Алманија сијаси азадлығын орта пилләләринә мүасир халгларла бир заманда галхмамышдыр. О, һәтта нәзәри ҹәһәтдән кәлиб чатдығы пилләләрә дә әмәли ҹәһәтдән һәлә кәлиб чатмамышдыр. Бәс о јалныз өз манеәләри үзәриндән, бунунла бәрабәр һәмчинин мүасир халгларын гаршысында дуран манеәләр үзәриндән, һәгигәтдә өз керчәк манеәләрини арадан галдырмаг кими гәбул етмәли олдуғу вә өз сә'јләринин мәгсәдини тәшкил етмәли олан бу манеәләр үзәриндән бир *мајаллагла* неҹә сычраја биләр? Радикал ингилаб анҹаг радикал тәләбат ингилабы ола биләр, бу тәләбатын доғулмасы үчүн исә, кәрәк ки, мәһз нә илк шәрт, нә дә зәрури зәмин вардыр.

Лакин Алманија мүасир халгларын инкишафыны, һәмин инкишафын һәгиги дөјүшләриндә фәал иштирак етмәдән јалныз абстракт тәфәккүр фәалијјәти илә мүшајиәт едирдисә, дикәр тәрәфдән, һәмин инкишафын шадлыгларына, онун гисмән гане олмасына шәрик олмадығы һалда, онун *изтирабларына* шәрик иди. Бир тәрәфдәки абстракт фәалијјәтә мүвафиг олараг, дикәр тәрәфдә абстракт изтираб чәкилир. Буна көрәдир ки, Алманија бир дәфә дә олса Авропа азадлығы сәвијјәсиндә дурмадан күнләрин бириндә Авропа сүгуту сәвијјәсиндә олаҹагдыр. Алманијаны христианлығын хәстәликләриндән солуб зәифләјән бир *бүтпәрәст* илә мүгајисә етмәк олар.

Әкәр биз инди *алман һөкумәтләринә* мүраҹиәт етсәк, көрәрик ки, һазыркы мүнасибәтләр үзүндән, Алманијанын вәзијјәти үзүндән, алман тәһсилинин характери үзүндән вә нәһајәт, өзләринин доғру инстинкти үзүндән һәмин һөкумәтләр үстүнлүкләриндән

истифадә етмәдијимиз *мүасир дөвләт дүнјасынын мәдәни нөгсанларыны ancien régime*-нин мүкәммәл һәзз алдығымыз *вәһши нөгсанлары* илә әлагәләндирмәјә мәҹбурдурлар. Буна көрә дә Алманија өз status quo-сундан јүксәкдә дуран дөвләт системләринин дә, әғлабатан ҹәһәтләриндә олмаса да, һәр һалда әғлабатмајан ҹәһәтләриндә кетдикҹә даһа артыг иштирак етмәли олур. Мәсәлән, дүнјада һеч елә бир өлкә вармы ки, конститусијалы Алманија дејилән Алманијанын етдији кими, конститусијалы дөвләт гурулушунун реал наилијјәтләринә шәрик олмадығы һалда, онун бүтүн иллүзијаларына садәдилликлә шәрик олсун? Јахуд алман һөкумәтиндән башга һансы бир һөкумәтин ағлына кәлә биләрди ки, сензура әзабларыны о, мәтбуат азадлығыны нәзәрдә тутан франсыз сентјабр ганунларынын[4] әзаблары илә бирләшдирмәјә әл атсын! Нечә ки, Рома пантеонунда бүтүн милләтләрин *аллаһларыны* тапмаг мүмкүн иди, еләҹә дә керман милләтинин Мүгәддәс Рома империјасында бүтүн дөвләт формаларынын *гүсурларыны* тапмаг олар. Бу еклектизмин индијәдәк һәлә мисли көрүнмәмиш бир дәрәҹәјә чатаҹағына хүсусән бир алман кралынын* *сијаси-естетик гурманлығы* рәһндир; о, крал һакимијјәтинин бүтүн ролларыны, һәм феодал, һәм дә бүрократик, һәм мүтләгијјәт, һәм дә конститусијалы, һәм автократик, һәм дә демократик һакимијјәт ролларыны ојнамаг истәјир, халгын шәхсиндә олмаса да, *өзүнүн* шәхсиндә, халг үчүн олмаса да, *өзү* үчүн ојнамаг истәјир. *Алманија, бу сијаси мүасирлик мискинлији, өз хүсуси аләми һалында тәшәккүл тапмыш олан* бу мискинлик сијаси мүасирлијин үмуми манеәләрини јыхмадан спесифик алман манеәләрини јыха билмәз.

Алманија үчүн утопик арзу радикал ингилаб дејил, *үмумбәшәр* азадлығы дејил, даһа доғрусу, натамам ингилабдыр, *анҹаг сијаси* ингилабдыр — бинанын әсл тәмәлинә тохунмајан бир ингилабдыр. Натамам ингилаб, анҹаг сијаси ингилаб нәјә әсасланыр? Она әсасланыр ки, *мүлки ҹәмијјәтин бир гисми* өзүнү азад едир вә *үмуми* һөкмранлығa наил олур; она әсасланыр ки, мүәјјән бир синиф өз *хүсуси вәзијјәтини* әсас тутараг бүтүн ҹәмијјәти азад етмәјә башлајыр, бу синиф, бүтүн ҹәмијјәти азад едир, амма јалныз о һалда ки, бүтүн ҹәмијјәтин һәмин синфин вәзијјәтиндә олдуғу, јә'ни онун, мисал үчүн, пулу вә тәһсили олдуғу, јахуд истәдикдә бунлары әлдә едә биләҹәји фәрз едилмиш олсун.

Мүлки ҹәмијјәтин һеч бир синфи өзүндә вә күтләләр ичәрисиндә дәрһал руһ јүксәклији ојатмадан бу ролу ојнаја билмәз. Бу елә бир замандыр ки, бу заман һәмин синиф бүтүн ҹәмијјәтлә гардашлашыб бирләшир, бу заман һәмин синфи ҹәмијјәт илә гарышдырырлар, ону *һамынын нүмајәндәси* олараг гәбул едиб танытырлар; бу заман һәмин синфин өз иддиа вә һүгуглары һә-

* — IV Фридрих-Вилһелмин. *Ред.*

гигәтән чәмиjјәтин өзүнүн һүгуг вә иддиаларыдыр; бу заман о доғрудан да сосиал зәка вә сосиал үрәк олур. Јалныз чәмиjјәтин үмуми һүгуглары наминә ајрыча бир синиф үмуми һөкмранлыг иддиасында ола биләр. Бу хиласкар мөвгејини әлдә етмәк үчүн, демәли, чәмиjјәтин бүтүн даирәләриндән өз хүсуси даирәсинин мәнафејинә сијаси чәһәтдән истифадә етмәк үчүн тәкчә ингилаби чошғунлуг вә өз ләјагәтинин мә'нәви дујғусу кифајәт дејилдир. *Халгын ингилабы* илә мүлки чәмиjјәтин *ајрыча бир синфинин азадлығынын* бир-биринә ујғун кәлмәси үчүн, *бир* силкин бүтүн чәмиjјәт силки сајылмасы үчүн, — бундан өтрү, дикәр тәрәфдән, чәмиjјәтин бүтүн нөгсанлары һәр һансы башга синифдә чәмләнмиш олмалыдыр, бундан өтрү мүәjјән бир силк үмуми манеәләрин тәчәссүмү, һамы үчүн үмуми бир сәддин тәчәссүмү олмалыдыр; бундан өтрү хүсуси сосиал даирә бүтүн чәмиjјәт үчүн *һамынын тәсдиг етдији чинајәт* сајылмалыдыр, белә ки, һәмин даирәдән азад олмаг үмумин өзүнүазадетмәси шәклиндә мејдана чыхыр. *Бир* силкин par excellence* хиласкар силк олмасы үчүн, бундан өтрү дикәр силк, әксинә, ачыгча әсарәтчи силк олмалыдыр. Франсыз задәканларынын вә франсыз руһаниләринин үмуми-мәнфи әһәмиjјәти онларла билаваситә һәмһүдуд олан вә онлара гаршы дуран синфин — *буржуазијанын* үмуми-мүсбәт әһәмиjјәти үчүн шәрт олду.

Лакин Алманијада һеч бир ајрыча синифдә нәинки елә ардычыллыг, кәскинлик, чәсарәт вә амансызлыг јохдур ки, она чәмиjјәтин мәнфи нүмајәндәси дамғасыны вурмуш олајды. Ејни дәрәчәдә һеч бир силкдә елә гәлб кенишлији дә јохдур ки, өзүнү, јалныз бир анлыға да олса, халгын гәлби илә ејниләшдирсин, елә бир илһам јохдур ки, мадди гүввәни сијаси зоракылыға руһландырсын, елә бир ингилаби рәшадәт јохдур ки, дүшмәнә өткәмликлә мејдан охујуб десин: *мән—һечәм, амма мән һәр шеј олмалыјам.* Алман әхлаг вә намуслулуғунун әсасыны, јалныз ајры-ајры шәхсиjјәтләрин дејил, синифләрин дә әхлаг вә намуслулуғунун әсасыны, әксинә, елә бир *тәмкинли худбинлик* тәшкил едир ки, о өз мәһдудлуғуну мүдафиә едир вә јол верир ки, она мүгабил башгалары да өз мәһдудлуғуну мүдафиә етсин. Буна көрә дә алман чәмиjјәтинин мүхтәлиф даирәләри арасындакы мүнасибәт драматик мүнасибәт дејил, епик мүнасибәтдир. Онлардан һәр бири өзүнү дәрк етмәјә вә бүтүн өз хүсуси иддиалары илә о биринин јанында јерләшмәјә башлајыр, өзүнүн әсарәтдә олдуғу вахтда дејил, елә бир вахтда јерләшмәјә башлајыр ки, бу заман муасир мүнасибәтләр — онун тәрәфиндән һеч бир јардым олмадан — ондан ашағыда дуран вә онун әсарәт алтына ала биләчәји бир ичтимаи даирә јаратмыш олур. *Алман буржуазијасынын* һәтта *шәхси мә'нәви ләјагәт дујғусу да* јалныз белә бир

* — башлыча олараг, сөзүн һәгиги мә'насында. *Ред.*

чәһәтин дәрк едилмәсинә әсасланмышдыр ки, һәмин буржуазија бүтүн башга синифләрин филистер бачарыгсызлығынын үмуми нүмајәндәсидир. Буна көрә дә нәинки јалныз алман краллары mal à propos* тахта чыхырлар; мүлки чәмијјәтин һәр бир даирәси өз гәләбәсини бајрам етмәмишдән өз мәғлубијјәтинә мә’руз галмыш олур, өз гаршысына гојулан манеәни јыхмамышдан өз хүсуси манеәләрини јаратмыш олур, өз аличәнаблыг маһијјәтини көстәрмәмишдән өз мәрһәмәтсизлик маһијјәтини көстәрмиш олур, — белә ки, һәтта бөјүк рол ојнамаг имканы да һәмишә һәлә тәзаһүр етмәмишкән архада галмыш олур вә һәр синиф өзүндән јухарыда дуран синиф илә мүбаризәјә башлајан кими дәрһал, өзүндән ашағыда дуран синифлә мүбаризәјә чәлб едилмиш олур. Буна көрә дә кнјаз һакимијјәти крал һакимијјәти илә мүбаризә едир, бүрократ задәканларла мүбаризә едир, буржуа бунларла һамы илә бирликдә мүбаризә едир, пролетар исә бу заман буржуанын әлејһинә мүбаризәјә артыг башлајыр. Буржуазија азадлыг фикрини, өз нөгтеји-нәзәриндән, ифадә етмәјә һәлә чәсарәт етмәдији бир заманда сосиал шәраитин инкишафы, һабелә сијаси нәзәријјәнин тәрәггиси һәмин нөгтеји-нәзәрин өзүнү көһнәлмиш вә ја һеч олмазса, проблематик е’лан едир.

Франсада һәр шеј олмаг арзусуна дүшмәк үчүн бир шеј олмаг кифајәтдир. Алманијада һәр шејдән әл чәкмәк истәмирсәнсә, кәрәк һеч бир шеј оласан. Франсада натамам азадлыг үмуми азадлығын әсасыдыр. Алманијада үмуми азадлыг һәр чүр натамам азадлыг үчүн conditio sine qua non**-дур. Франсада там азадлыг тәдричи азадлығын һәгиги просесиндән доғмалыдыр, Алманијада исә белә тәдричи просесин гејри-мүмкүн олмасындан. Франсада халгын һәр синфи *сијаси идеалистдир* вә өзүнү һәр шејдән әввәл ајрыча бир синиф кими дејил, үмумијјәтлә сосиал тәләбатын нүмајәндәси кими һисс едир. Буна көрә дә *хиласкар* ролу ардычыл сурәтдә—драматизмлә долу һәрәкатда—франсыз халгынын мүхтәлиф синифләринә кечир; беләликлә, нәһајәт, нөвбә елә бир синфә кәлиб чатачагдыр ки, бу синиф сосиал азадлығы һәјата кечирәчәкдир, ону даһа инсандан кәнарда дуран, лакин һәр һалда инсан чәмијјәти тәрәфиндән јарадылмыш олан мүәјјән шәртләрлә мәһдуд етмәјәчәкдир, әксинә, сосиал азадлығы зәрури илк шәрт олараг әсас көтүрүб инсан јашајышынын бүтүн шәртләрини тәшкил едәчәкдир. Мә’нәви һәјатын әмәли иш илә әлагәдән мәһрум олмасы кими, әмәли һәјатын да мә’нәви мәзмундан мәһрум олдуғу Алманијада, әксинә, мүлки чәмијјәтин һеч бир синфи өзүнүн *билаваситә* вәзијјәти, *мадди* зәрурәт, онун *өз зәнчирләри* ону мәчбур етмәјинчә нә үмуми азадлыға тәләбат, нә дә өзүндә буна габилијјәт һисс едир.

---

* — вахтында олмајараг. *Ред.*

** — зәрури шәртидир. *Ред.*

Демәли, алман азадлығынын *мүсбәт* имканы бәс нәдән ибарәтдир?

Ҹаваб: радикал зәнҹирлә буховланмыш бир синфин әмәлә кәлмәсиндән ибарәтдир, мүлки ҹәмиј‌јәтин елә бир синфинин әмәлә кәлмәсиндән ибарәтдир ки, о мүлки ҹәмиј‌јәтин синфи дејилдир; елә бир силкин әмәлә кәлмәсиндән ибарәтдир ки, о, бүтүн силкләрин парчаланмасы демәкдир; елә бир даирәнин әмәлә кәлмәсиндән ибарәтдир ки, о өзүнүн универсал изтираблары үзүндән универсал характердәдир вә һеч бир *хүсуси һүгуг* иддиасында дејилдир, чүнки о, *хүсуси бир һүгугсузлуғун* дејил, *үмумиј‌јәтлә һүгугсузлуғун* тәзјиги алтындадыр, о даһа *тарихи* һүгуга истинад едә билмәз, јалныз *инсан* һүгугуна истинад едә биләр; о, алман дөвләт гурулушундан доған нәтиҹәләрлә биртәрәфли зиддиј‌јәтдә олмаг дејил, һәмин гурулушун илк шәртләри илә һәртәрәфли зиддиј‌јәтдәдир; нәһајәт, елә бир даирәнин әмәлә кәлмәсиндән ибарәтдир ки, о өзүнү ҹәмиј‌јәтин бүтүн башга даирәләриндән азад етмәдән вә бунунла бирликдә ҹәмиј‌јәтин бүтүн башга даирәләрини азад етмәдән өзүнү азад едә билмәз, — бир сөзлә, елә бир даирәнин әмәлә кәлмәсиндән ибарәтдир ки, о, инсанын *тамамилә итирилмәси* демәкдир вә демәли, јалныз инсаны *тамам дирилтмәк* јолу илә өзүнү дирчәлдә биләр. Ҹәмиј‌јәтин парчаланмасынын бу нәтиҹәси, хүсуси силк олмаг е'тибарилә, *пролетариатдыр.*

Алманијада пролетариат өзүнә јол ачмаға башлајан *сәнаје* инкишафы нәтиҹәсиндә доғулур; чүнки *кортәбии јолла* әмәлә кәлән дејил, *сүн'и сурәтдә јарадылмыш* олан јохсуллуг, ҹәмиј‌јәтин ағырлығы алтында механики сурәтдә гатланан инсан күтләси дејил, ҹәмиј‌јәтин *сүр'әтли парчаланмасы просесиндән,* башлыҹа олараг орта силкин парчаланмасындан әмәлә кәлән күтлә, — пролетариат мәһз бундан ибарәтдир. Һәрчәнд өзлүјүндә ајдын олдуғу кими, пролетариатын сыралары тәдриҹлә һәм кортәбии сурәтдә мејдана кәлән јохсуллар, һәм дә христиан-керман тәһкимлиләр силки һесабына артыр.

Мөвҹуд ҹәмиј‌јәт гајдасынын дағылмасыны е'лан етмәклә пролетариат јалныз *өзүнүн варлығы сиррини* ачыб көстәрир, чүнки пролетариат өзү һәмин дүнја гајдасынын *фе'лән* дағылмасыдыр. *Хүсуси мүлкиј‌јәтин инкарыны* тәләб етмәклә пролетариат јалныз ҹәмиј‌јәт тәрәфиндән *онун* принсипинә чеврилмиш олан шеји, *онун,* пролетариатын өз јардымы олмадан онда ҹәмиј‌јәтин мәнфи нәтиҹәси кими артыг тәҹәссүм етдирилмиш олан шеји *ҹәмиј‌јәтин принсипинә* чевирир. Аты *өзүнүнкү* адландырдығы кими, халгы *өзүнүнкү* адландыран *алман кралы* артыг јаранмыш олан дүнја һаггында нә кими бир һүгуга маликдирсә, пролетар да доғулмагда олан дүнја һаггында ејни һүгуга маликдир.

Крал халгы өзүнүн хүсуси мүлкиј̌әти е'лан етмәклә анчаг хүсуси мүлкиј̌әтчинин крал олдуғу фактыны ифадә едир.

Фәлсәфә пролетариатда өз *мадди* силаһыны тапдығы кими, пролетариат да фәлсәфәдә өз *мә'нәви* силаһыны тапыр вә тәфәккүр шимшәји һәлә әл дәјмәмиш бу халг зәмининә мөһкәмчә зәрбә вурдугда дәрһал *алман* азад олуб *инсана* чевриләчәкдир.

Бүтүн бунлардан ашағыдакы нәтичә чыхыр:

Алманијанын *әмәли* сурәтдә мүмкүн олан јеканә азадлығы— инсанын өзүнү инсанын али маһиј̌әти е'лан едән *нәзәриј̌әнин* мөвгеләри әсасында азад олмасыдыр. Алманијада *орта әср* гајдаларындан азад олмаг јалныз, ејни заманда орта әср гајдалары үзәриндәки натамам гәләбәләрдән азад олмаг шәклиндә мүмкүндүр. Алманијада *һәр чүр* көләлик мәһв едилмәдән *һеч бир* көләлик мәһв едилә билмәз. *Әсаслы* Алманија *лап әсасдан* ингилаб башламајынча ингилаб едә билмәз. *Алманын азад олмасы инсанын азад олмасыдыр.* Һәмин азадлығын *башы фәлсәфәдир,* онун *үрәји пролетариатдыр.* Пролетариат ләғв едилмәдән фәлсәфә керчәкләшә билмәз, пролетариат фәлсәфәни керчәкләшдирмәдән өзүнү ләғв едә билмәз.

Бүтүн дахили шәртләр јетишдикдә, *алманларын өлүләринин дирилмәси күнү галл хорузунун банлајышы илә* хәбәр вериләчәкдир.

К. Маркс тәрәфиндән
1843-чү ил октјабрын орталарындан
тез олмајараг — декабрын орталарында
јазылмышдыр

Илк дәфә
«Deutsch-Französische Jahrbücher»
журналында дәрч едилмишдир
1844-чү ил

Имза: Карл Маркс

К. Маркс, Ф. Енкелс. Әсәрләри,
2-чи нәшри, 1-чи чилд, с. 414—429

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС

МҮГӘДДӘС АИЛӘ
вә ја
ТӘНГИДИ ТӘНГИДИН ТӘНГИДИ

БРУНО БАУЕР ВӘ КОМПАНИЈАСЫ[5] ӘЛЕЈҺИНӘ

К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән 1844-чү илин сентјабр—нојабрында јазылмышдыр

Илк дәфә ајрыча китаб шәклиндә 1845-чи илдә Франкфурт-Мајнда чап едилмишдир

Имза: Фридрих Енкелс вә Карл Маркс

Азәрбајҹан дилинә илк дәфә тәрҹүмә олунур

МҮГӘДДИМӘ

Алманијада *реал һуманизмин спиритуализмдән* јахуд *спекулјатив идеализмдән* тәһлүкәли дүшмәни јохдур. Спекулјатив идеализм *һәгиги фәрди инсаны* «мәнлик шүуру» јахуд *«руһ»* илә әвәз едир вә јеванкелистлә бирликдә өјрәдир: «Руһ һәјатверичидир, бәдән исә сон дәрәчә гүввәтсиздир». Өзлүјүндә ајдындыр ки, бу бәдәнсиз руһ јалныз өз хәјалында мә'нәви, әгли гүввәјә маликдир. Һәгигәтдә исә әлејһинә мүбаризә апардығымыз *Бауер* тәнгидиндә мәһз өзүнү *карикатурачасына* тәкрар төрәдән *спекулјасија* вардыр. Биз спекулјасијаја баханда *христианкерман* принсипинин ән биткин ифадәсини көрүрүк. Бу принсип ахырынчы дәфә чәһд едир ки, *«тәнгиди»* нә исә бир трансседент гүввәјә чевирмәк васитәсилә өзүнү бәргәрар етсин.

Бизим шәрһимиз ән чох *Бруно Бауерин* «Allgemeine Literatur-Zeitung»уна һәср едилмишдир ки, онун илк сәккиз бурахылышы бизим көзүмүзүн габағында иди. Биз буну она көрә едирик ки, һәмин гәзетдә Бауер тәнгиди вә онунла бирликдә *үмумијјәтлә алман спекулјасијасынын* бүтүн чәфәнклији өзүнүн ән јүксәк зирвәсинә чатмышдыр. Тәнгиди тәнгид («Literatur-Zeitung»да верилән тәнгид) керчәклијин фәлсәфә тәрәфиндән тәһриф едилмәсини ачыгдан-ачыға комедија шәклинә нә гәдәр чох салырса, бир о гәдәр дә ибрәтамиз олур. Нүмунә кими *Фаухери* вә *Шелиганы* көстәрмәк олар. «Literatur — Zeitung» елә материал тәгдим едир ки, бу материалы арашдырмагла даһа кениш чамаата спекулјатив фәлсәфәнин хүлјалары һаггында өзүндә ајдын тәсәввүр јаратмаг үчүн көмәк етмәк олар. Бизим әсәримизин мәгсәди елә будур.

Мөвзуну шәрһ етмә үсулумуз, тәбиидир ки, *мөвзунун өз характериндән* ирәли кәлир. Тәнгиди тәнгид һәр бир чәһәтдән алман нәзәри инкишафынын артыг чатмыш олдуғу сәвијјәдән *ашағыда* дурур. Буна көрә дә, бу *әсәрдә* һәмин инкишафын *му-*

закирәсини даһа да дәринләшдирмириксә, бизә һагг газандыран марагландығымыз мөвзунун маһијјәтидир.

Бундан әлавә: тәнгиди тәнгид бизи мәчбур едир ки, артыг әлдә едилмиш нәтичәләри *өз-өзлүјүндә* садәчә олараг онунла тутушдураг.

Буна көрә дә, тәклиф етдијимиз бу полемик әсәри мүстәгил әсәрләримизә мүгәддимә шәклиндә веририк. Һәмин әсәрләрдә биз, ајдындыр ки, һәр биримиз әлаһиддә, фајдалы вә вачиб көрүшләримизи вә ејни замандаән јени фәлсәфи вә сосиал доктриналара даир тәгдирәлајиг нөгтеји-нәзәримизи шәрһ едәчәјик.

Парис, 1844-чү илин сентјабры

Енкелс. Маркс

БИРИНЧИ ФӘСИЛ

ТӘНГИДИ ТӘНГИД ЧИЛДЧИ УСТА СИМАСЫНДА вә ја ч-б РЕЈХАРДТЫН ШӘХСИНДӘ ТӘНГИДИ ТӘНГИД

Тәнгиди тәнгид өзүнү күтләдән нә гәдәр јухары тутса да, јенә дә һәмин күтләјә һәдсиз дәрәчәдә үрәји јаныр. О, күтләни көр нә гәдәр севир: өзүнүн аман-заман бир оғлуну Јер үзүнә көндәрир ки, она иман кәтирәнләрин һеч бири мәһв олмасын вә тәнгиди һәјат әлдә етсин. Тәнгид өзү күтлә олур вә бизим арамызда јашајыр, һәм дә биз онун, аллаһын тәк бир оғлунун бөјүклүјүнә бәнзәр бөјүклүјүнү көрүрүк. Јә'ни, тәнгид сосиалист тәнгиди олур вә «пауперизм һаггында әсәр»[6] барәсиндә данышыр. Тәнгид һеч дә һесаб етмир ки, өзүнү аллаһа бәнзәтмәклә о, аллаһы тәһгир едир: тәнгид өзү-өзүнү јадландырыр, өзүнү чилидчи уста шәклинә салыр вә чәфәнклијә гәдәр алчалдыр, өзү дә нә чүр чәфәнклијә гәдәр! — харичи дилләрдә сөјләнән тәнгиди чәфәнкијата гәдәр алчалдыр. Тәнгид — илаһи бакирә сафлығы күнаһа батмыш чүзамлы күтлә илә тәмасдан үрпәшән тәнгид өзүнә о гәдәр зор едир ки, *«Бодз»ун** әсәрләри илә вә «пауперизм һаггындакы *бүтүн* әсас әдәби мәнбәләр» илә таныш олур вә «бир чох илләр әрзиндә аддым-аддым әсрин хәстәлијини изләјир». О, алим мүтәхәссисләр үчүн јазмагдан имтина едир, о, кениш күтлә үчүн јазыр, бүтүн гејри-ади ифадәләри, һәр чүр «латын мүдрикликлијини, һәр чүр мәһдуд жаргону» кәнар едир. Бунун һамысыны о, *өзкәләрин* јазыларындан кәнар едир, чүнки «бу инзибати регламентасијаја» табе олмағы тәнгидин өзүндән көзләмәк һәддиндән артыг бөјүк тәләб оларды. Тәнгид һәтта буну да гисмән едир. О, фөвгәл'адә бир јүнкүллүклә сөзләрин өзүндән олмаса да, онларын мәзмунундан әл чәкир, — ким чүр'әт едиб тәнгиди тәгсирләндирә биләр ки, о, «баша дүшүлмәјән бир јығын әчнәби сөзләри» ишә салыр?, ахы, тәнгидин өзү өз орижиналлығыны мүнтәзәм олараг тәзаһүр етдирмәклә анчаг белә бир нәтичәни тәсдиг едир ки, бу сөзләр онун өзү үчүн дә анлашылмаз галыр?

* — Чарлз Диккенсин Рејхардт тәрәфиндән тәһриф олунмуш «Боз» тәхәллүсү. *Ред.*

Һәмин мүнтәзәм тәзаһүрләрин бә'зи нүмунәчикләри бах будур:

«Буна көрә дә *јохсуллуг тә'сисатлары* онлар үчүн дәһшәт објектидир».

Мәс'улијјәт һаггында тә'лимдә *инсан фикринин һәр бир һәрәкәти Лутун арвадынын сурәти олур».*

«Бу тағын говушаг дашына әслиндә *әминликлә зәнкин* олан *маһиранә мүһакимә».*

«Штејнин, бу бөјүк дөвләт хадиминин һәлә өз һәгиги гуллуғуну тәрк етмәздән әввәл һөкумәтә вә *онун бүтүн ишләринә* тәгдим етдији сијаси вәсијјәтнамәнин әсас мәзмуну бах будур».

«Бу халг о заман бу гәдәр кениш азадлыг үчүн *һәлә һеч бир өлчүјә* малик дејилди».

«Өзүнүн публисист әсәринин ахырынчы сәтирләриндә кифајәт гәдәр инамла *парламентләшәрәк,* һәлә анчаг е'тибар чатышмыр».

«Әсл хадимә лајиг, көһнәликдән вә чәсарәтсиз горхаглыгдан јүксәкдә дуран, тарих әсасында тәрбијәләнмиш вә харичи күтләви-дөвләт һәјатыны чанлы сејр етмә илә бәсләнилмиш јүксәк дөвләт дәрракәсинә».

«Үмуммилли рифаһын тәрбијәләнмәси».

«Азадлыг һакимијјәтин нәзәри алтында *халгларын Пруссија мејлинин синәси үстүндә* чансыз дурурду».

«Хәлгиүзви публисистика».

«Һәтта ч-б Брјуккеманын *һәдди-булуғ метрик шәһадәтнамәсини* вердији халга».

«Халгын хүсуси мејлләринин тәһгигинә һәср олунмуш әсәрдә дејилән јердә галан *мүәјјәнлијә* хејли кәскин зиддијјәт».

«Чиркин тамаһкарлыг *милли ирадәнин* бүтүн хам *хәјалларыны* сүр'әтлә дағыдыр».

«Сүр'әтлә варланмаг һәрислији вә и. а. — Бәрпа дөврүнүн әввәлдән ахырадәк чанына чәкдији руһ бах, будур; јенә һәмин руһ *кифајәт гәдәр индифферентлик һиссәси илә* јени дөврә гошулмушдур».

«Сијаси әһәмијјәт һаггында *әкинчи прусс милләтинә* хас олан гарышыг тәсәввүр *бөјүк тарих һаггында хатирә үзәриндә гурулур».*

«Антипатија итди вә там екзалтасија вәзијјәтинә кечди».

«Бу фөвгәл'адә кечиддә һәр кәс өзүнүн хүсуси *арзусуну* өз билдији кими һәлә *нәзәрә дә чатдырырды».*

«Сүлејман нитгилә миро сүртүлмүш катехизисин сөзләри көјәрчин кими — сирп! сирп! — јумшаглыгла пафос вә *курултулу нөгтеји-нәзәрләр* даирәсинә галхыр».

«Отузбешиллик е'тинасызлығын бүтүн дилетантизми».

«Кечмиш шәһәр һакимләриндән биринин шәһәр әһалисинин башына јағдырдығы һәддиндән артыг *һиддәтли сөзләри* бизим нүмајәндәләрә хас олан руһ сакитлији илә гәбул етмәк onларды, һәркаһ 1808-чи илин шәһәр низамнамәсинә Бенданын бахышы шәһәр низамнамәсинин маһијјәти вә тәтбиги һаггындакы *анлајышларын мүсәлман аффектасијасына* мә'руз галмасајды».

Ч-б Рејхардтын стилистик чәсарәтинә һәр јанда онун мүлаһизәсинин чәсарәтлилији ујғун кәлир. О, ашағыдакылара охшајан кечидләр едир:

«Ч-б Брјуккеман... 1843-чү ил... дөвләт нәзәријјәси... һәр һансы бир дүз адам... бизим сосиалистләрин чох бөјүк тәвазө'карлығы... тәбии мө'чүзәләр... Алманија гаршысында гојулмалы тәләбләр... гејри-тәбии мө'чүзәләр... Авраам... Филаделфија... манна... чөрәкбиширән... инди ки биз *мө'чүзәләр* һаггында данышырыг *онда Наполеон* вермишдир»... вә и. а.

Бу нүмунәчикләр илә таныш олдугдан сонра биз артыг тәәччүбләнмәрик ки, тәнгиди тәнгид «ифадә үсулунун садәлиjи» сајдығы даһа бир мүлаһизәнин «изаһыны» тәклиф едир. Она көрә ки, тәнгиди тәнгид «өз көзләринә хаос ичәрисиндә һәр шеjи көрүб сечмәjә габил олан үзви гүввә верир». Сөһбәт белә икән демәк лазымдыр ки, бундан сонра һәтта «садә ифадә үсулу» белә тәнгиди тәнгид үчүн анлашылмаз гала билмәз. Тәнгиди тәнгид баша дүшүр ки, әдиблик јолуна гәдәм гојмуш субјектин һәмин јолу дүзәлтмәјә күчү чатмырса, о јол лабүд олараг өз әјрилијиндә галмалыдыр; буна көрә дә тәнгиди тәнгид, тамамилә тәбии олараг, јазычыја «ријази әмәлијјатлар» иснад едир.

Ајдын ишдир ки, өз-өзүнә ајдын олан һәр бир шеји сүбут едән тарих, һабелә буну да сүбут едир: тәнгиди тәнгид буна көрә күтлә олмур ки, күтлә олараг галсын, о буна көрә күтлә олур ки, күтләни күтләви күтләликдән азад етсин, јә'ни күтләнин садә ифадә үсулуну тәнгиди тәнгидин тәнгид дили сәвијјәсинә галдырсын. Тәнгид күтләнин садә дилини мәнимсәјирсә вә бу кобуд жаргондан тәнгиди тәнгид диалектикасынын мистик һикмәтини е'мал едирсә, бу тәнгид үчүн алчалманынән ашағы пилләсидир.

ИКИНЧИ ФӘСИЛ

ТӘНГИДИ ТӘНГИД «MÜHLEIGNER»[7] КИМИ, вә ја ч-б ЖҮЛ ФАУХЕРИН ШӘХСИНДӘ ТӘНГИДИ ТӘНГИД

Харичи дилләрдә чәфәнклик сәвијјәсинә енән тәнгид мәнлик шүуруна чох мүһүм хидмәт көстәрдикдән вә ејни заманда бу һәрәкәти илә дүнјаны пауперизмдән азад етдикдән сонра, *һәјатда да* вә *тарихдә* дә *чәфәнклик* сәвијјәсинә енмәјә чәсарәт едир. О, *«инкилис һәјатынын актуал мәсәләләрини»* өјрәнир вә *инкилис сәнајеси тарихинин* әсл *тәнгидлији илә* сечилән *очеркини* бизә верир[8].

Өзү-өзүндән разы, өзү үчүн мүкәммәл вә битмиш олан тәнгид, әлбәттә, тарихи һәгигәтдә олдуғу кими нә шәкилдә инкишаф етмишдирсә, о шәкилдә гәбул едә билмәз, чүнки бу, рәзил күтләви онун бүтүн күтләви күтләвилији илә гәбул етмәк демәк олардыр, һалбуки мәсәлә әслиндә мәһз күтләнин бу күтләвиликдән азад олунмасындадыр. Буна көрә дә тарих өз күтләвилијиндән азад олур, өз објектинә *сәрбәст* мүнасибәт көстәрән тәнгид исә тарихә мүрачиәтлә учадан дејир: *«Бил ки, сән филан чүрә вә филан чүрә баш вермәли идин!»*. Тәнгидин бүтүн ганунлары *әкс гүввәјә* маликдир: тарих тәнгидин декретләринә *гәдәр бу декретләрин* тәсвир етдијинә *мувафиг олараг* дејил, тамамилә башга чүрә баш верирди. Буна көрә дә һәгиги тарих адланан күтләви тарих «Literatur-Zeitung»ун VII бурахылышында дөрдүнчү сәһифәдән башлајараг көзләримиз өнүндә ачылан *тәнгиди* тарихдән хејли дәрәчәдә фәргләнир.

Күтләви тарихдә *фабрикләр* мејдана кәләнә гәдәр *һеч бир фабрик шәһәрләри* јох иди. Тәнгиди тарихдә исә, артыг *Һекелдә* олдуғу кими оғулун өз атасыны төрәтдији һәмин тарихдә исә, фабрикләр һаггында һәлә һеч кәсин һеч дүшүнмәдији бир заманда *Манчестер, Болтон* вә *Пресстон* инкишафда олан фабрик шәһәрләри иди. Һәгиги тарихдә *памбыг-парча* сәнајеси әсасән *Һаргривсин* ченниси вә *Аркрајтын әјиричи* машынынын (ватер-машынын) истеһсала тәтбиг едилмәсиндән сонра инкишафа башламышдыр, һалбуки *Кромптонун мјүл машыны* Аркрајтын кәшф

етдији јени принсип әсасында ченнинин анчаг тәкмилләшмәси иди. Лакин тәнгиди тарих фәргләндирмәји бачарыр: О, ченнинин вә ватер-машынын мәһдудлуғуну сајмазлыгла рәдд едир вә мјул-машыны сон һәдләрин спекулјатив ејнилији кими чох тә'рифләјир. Һәгигәтдә ватер-машынын вә мјул-машынын ихтира едилмәси бу машынлара *сујун күчүнү тәтбиг етмәк* имканыны дәрһал ачды; лакин тәнгиди тәнгид тарихин кобуд әлилә гарышдырылмыш принсипләри бир-бириндән ајырыр вә бу тәтбиги тамамилә хүсуси бир шеј кими даһа сонракы замана аид едир. Әслиндә бухар машыны јухарыда адлары чәкилмиш ихтираларын һамысындан *әввәл* ихтира олунмушду; тәнгидә көрә исә бухар машыны бүтүнлүкдә гурманын ән јүксәк зирвәси олмагла јанашы, заман е'тибарилә нә исә *ахырынчы* бир шеј сајылыр.

Һәгигәтдә Ливерпул илә Манчестерин *ишкүзар әлагәләри* өзүнүн мүасир мә'насында инкилис маллары ихрачынын нәтичәси олмушдур; тәнгидә көрә исә ишкүзар әлагәләр ихрачын *сәбәби,* ишкүзар әлагәләр вә ихрач бирликдә бу шәһәрләрин јахын гоншулуғунун нәтичәсидир. Демәк олар ки, бүтүн маллар әслиндә Манчестердән континентә Һуллдан кечәрәк, тәнгидә көрә *Ливерпулдан* кечәрәк, көндәрилир.

Һәгигәтдә инкилис фабрикләриндә *әмәк һаггынын* бүтүн *дәрәчәләри вардыр:* $1^1/_2$ шиллингдән 40 шиллингәдәк вә даһа чох; тәнгидә көрә исә әмәк һаггынын анчаг *бир* мааш дәрәчәси— 11 шиллинг мөвчуддур. Һәгигәтдә *машын әл ишини* әвәз едир, тәнгидә көрә исә машын *тәфәккүрү* әвәз едир. Һәгигәтдә *Инкилтәрәдә* фәһләләрин *иттифагына* ичазә верилир; бу иттифагын мәгсәди әмәк һаггынын артырылмасыдыр; тәнгидә көрә исә бу чүр иттифаг гадағандыр, чүнки өзүнә бир шеј рәва көрмәк үчүн күтлә кәрәк әввәлчә тәнгиддән ичазә алсын. Әслиндә *фабрик иши* олдугча *јоручудур* вә спесифик хәстәликләрә сәбәб олур (белә хәстәликләр һаггында һәтта хүсуси тибб әсәрләри вар); тәнгидә көрә исә «һәддиндән артыг кәркинлик ишә мане ола билмәз, чүнки гүввәни машын верир». Әслиндә машын машындыр; тәнгидә көрә исә машынын *ирадәси* вар: машын истираһәт етмәдијинә көрә фәһлә дә истираһәт едә билмәз, демәли, фәһлә өзкәнин ирадәсинә табедир.

Лакин бунларын һамысы һәлә бир шеј дејил. Тәнгид Инкилтәрәнин *күтләшәкилли партијалары* илә кифајәтләнә билмир; тәнгид јени партијалар јарадыр, о *«фабрик партијасы»* јарадыр ки, бунун мүгабилиндә тарих она миннәтдар олмалыдыр. Буна мүгабил тәнгид фабрик саһибләрини вә фабрик фәһләләрини күтләшәкилли *бир* галагда нечә кәлди бир-биринә гарышдырыр, — бу чүр бош шејләр һаггында нараһат олмаға дәјәрми!— вә белә бир декрет верир: фабрик фәһләләри сәфеһ фабрикчиләрин фикринин әксинә олараг Тахыл ганунлары әлејһинә Лига[9]

фондуна өз төһфəлəрини вермəдилəр; пис нијјəтлə дејил вə чартизмə бағлылыг үзүндəн дејил, анчаг јохсуллуг үзүндəн вермəдилəр. Сонра тəнгид белə бир декрет верир ки, инкилис тахыл ганунлары лəғв едилмиш олса күнəмузд кəнд тəсəррүфаты фəһлəлəри əмəк һаггынын азалмасы илə барышмалы олачаглар, амма бу мүнасибəтлə биз, ичазə верин, ачизанə гејд едəк ки, бу јохсул синиф даһа бир гəпијиндəн дə əл чəкə билмəз, чүнки экс һалда о өзүнү ачындан өлмəк тəһлүкəси гаршысында гојмуш олар. Тəнгид декрет верир: Инкилтəрəнин фабриклəриндə суткада *он алты* саат ишлəјирлəр, һалбуки сəфеһ гејри-тəнгиди инкилис гануну белə бир гајғы көстəрмишдир ки, иш 12 саатдан артыг давам етмəсин. Тəнгид белə бир декрет верир ки, Инкилтəрə бүтүн дүнја үчүн əн бөјүк е'малатханаја чеврилмəлидир, һалбуки гејри-тəнгиди күтлəви американлылар, алманлар вə белчикалылар рəгабəт апарараг инкилислəри тəдричəн бир-биринин ардынча базарлардан сыхышдырыб чыхардырлар. Нəһајəт тəнгид белə декрет верир ки, *мүлкијјəтин мəркəзлəшдирилмəси* вə зəһмəткеш синифлəр үчүн онун нəтичəлəри Инкилтəрəдə нə варлылар синфинə, нə дə јохсуллар синфинə мə'лумдур. Һалбуки сəфеһ чартистлəр һесаб едирлəр ки, онлар мүлкијјəтин мəркəзлəшдирилмəси һадисəсинə јахшы бəлəддирлəр; *социалистлəр* исə белə фикирдəдирлəр ки, мүлкијјəтин мəркəзлəшдирилмəсинин нəтичəлəрини бүтүн тəфсилаты илə чохдан тəсвир етмишлəр. Бундан əлавə: һəтта торилəр вə вигилəр — мисал үчүн *Карлејли*, *Алисону* вə *Гаскелли* көтүрəк — өз əсəрлəри илə һəмин һадисəдəн хəбəрдар олдугларыны сүбут етмишлəр.

Тəнгид декрет верир ки, лорд *Ешлинин*[10] *он саатлыг билли* нə о тəрəфə, нə бу тəрəфə олан сəтһи тəдбирдир, лорд Ешлинин өзү исə «конститусијалы фəалијјəтин дүзкүн ин'икасыдыр». Һалбуки бу күнə гəдəр фабрикчилəр, чартистлəр, торпаг саһиблəри, бир сөзлə, бүтүн күтлəвары Инкилтəрə бу тəдбирə тамамилə радикал принсипин ифадəси кими, доғрудур, чох зəиф ифадəси кими бахырдылар, чүнки һəмин тəдбир харичи тичарəтин көкү үзəринə, јəни заманда фабрик системинин көкү үзəринə балта галдырмыш оларды, дүзүнү десəк: нəинки балта галдырмыш оларды, һəм дə бу көкү лап дəриндəн балталамыш оларды. Тəнгиди тəнгид ишин нə јердə олдуғуну даһа јахшы билир. О билир ки, он саатлыг иш күнү мəсəлəси ичмалар палатасынын һансы «комиссијасындаса» мүзакирə едилмишди, һалбуки гејри-тəнгиди гəзетлəр бизи инандырмаға чалышырлар ки, бу «комиссија» *палатанын өзү* иди, јə'ни *«бүтүн палатанын комитəси»* иди; лакин тəнгид инкилис конститусијасынын бу шылтаглығыны нəјин баһасына олурса-олсун лəғв етмəлидир.

Өзүнүн *экслијини*, јə'ни *күтлəнин ганмазлығыны* өзү *төрəдəн* тəнгиди тəнгид сер Чемс Греһемин дə ганмазлығыны төрəдир: инкилис дилинин тəнгиди изаһыны вермəк васитəсилə тəнгид

Греһеми елә сөзләр демәјә мәчбур едир ки, гејри-тәнгиди дахили ишләр назири белә сөзләри һеч бир вахт сөјләмәмишдир, һәм дә тәнгид буну јалныз ондан өтрү едир ки, тәнгидин мүдриклији Греһемин ганмазлығынын зәмининдә даһа парлаг ишыг сачсын. Әкәр тәнгидә инансан, Греһем тәсдиг едирди: фабрик машынлары тәхминән 12 ил әрзиндә ашыланырлар; бу, машынларын һәр күн 10 саатмы вә јахуд 12 саатмы ишләдијиндән асылы дејилдир, она көрә дә он саатлыг билл капиталистә имкан вермәјәчәкдир ки, машынлары 12 ил әрзиндә ишләдәрәк һәмин машынлара гојулмуш капиталы тәкрар истеһсал етсин. Тәнгид сүбут едир ки, онун сер Чемс Греһеми сөјләмәјә мәчбур етдији фикир јаландыр, чүнки һәр күн вахтын $^1/_6$ һиссәси гәдәр аз ишләјән машын, өзлүјүндә ајдындыр ки, даһа узун мүддәт әрзиндә истифадә едилмәк үчүн јарарлы олачагдыр.

Тәнгиди тәнгидин өзүнүн јалан фикринә аид һәмин гејд нә гәдәр дүз олса да, сер Чемс Греһемә һагг газандырмалы олуруг; о, әслиндә белә демишдир: он саатлыг билл заманы машынын иш вахты һансы нисбәтдә азалырса, машын өз сүр'әтини елә һәмин нисбәтдә дә артырмалыдыр (бу фикри тәнгид өзү VIII бурахылышын 32-чи сәһифәсиндә ситат кәтирир), белә олдуғу бир шәраитдә исә машынын ашыланмасы мүддәти ејни илә, јә'ни 12 иллијиндә галыр. Бунунла разылашмамаг олмаз, һәм дә она көрә ки, белә разылашма анчаг «тәнгидин» [«*der* Kritik»] шөһрәтләндирилмәсинә вә көјләрә галдырылмасына хидмәт едир, белә ки, анчаг тәнгидин өзү јалан фикир сөјләмиш вә өзү дә сонралар бу фикри тәкзиб етмишдир. Тәнгид лорд *Чон Расселә* дә бу гәдәр аличәнаблыг көстәрмишдир; дөвләт гурулушу формасыны вә сечки системини дәјишдирмәк нијјәтини онун ајағына јазмышдыр; һарадан биз нәтичә чыхармалыјыг ки, ја ағылсыз шејләр ујдурмаг тәнгидә хас олан гејри-ади вә чох күчлү бир мејлдир, ја да сон һәфтә әрзиндә лорд Чон Рассел дөнүб тәнгиди тәнгидчи олмушдур.

Тәнгид ағылсыз шејләр һазырлајаркән јалныз о заман тәмтәраглы олур ки, белә бир кәшф едир: он саатлыг биллин һәјата кечирилмәсинә наил олмаг мәгсәдилә инкилис фәһләләри апрел вә мај ајларында бир-биринин ардынча митингләр кечирир, петисијалар дүзәлдирдиләр; фабрикәтрафы јерләрин бир башындан о бири башына гәдәр фәһләләр арасында елә бир һәјәчан вар иди ки, сон ики ил әрзиндә белә һәјәчан баш вермәмишди; һәмин фәһләләр бу мәсәләјә анчаг «*чүзи* мараг» көстәрир, лакин бунунла белә мә'лум олур ки, «иш вахтынын ганунла мәһдудлашдырылмасы да онларын диггәтини чәлб едир». Тәнгид һәгигәтән о заман тәмтәраглы олур ки, о, бүтүн бунларын һамысыны тамамлајараг бөјүк, олдугча көзәл, мисли көрүнмәмиш кәшф едир: «Тахыл ганунларынын ләғви, илк бахышда билаваси-

тә јардым вә’д едән бу ләғв, фәһләләрин арзуларынын әксәр һиссәсини өзүндә чәмләјир вә о вахта гәдәр чәмләјәчәкдир ки, бу арзуларын һеч бир шүбһә доғурмадан јеринә јетирилмәси һәмин ләғвин тамамилә фајдасыз олдуғуну фәһләләрә фе’лән сүбут етсин. Һәм дә тәнгид буну бүтүн үмуми митингләрдә тахыл ганунларынын ләғв едилмәси тәрәфдарларыны натиглик трибунасындан мүтләг дартыб салан фәһләләр һаггында дејир, о фәһләләр һаггында ки, һәмин фәһләләр буна наил олмушлар ки, Тахыл ганунлары әлејһинә Лига[9] һеч бир фабрик шәһәриндә үмуми митингләр кечирмәјә артыг чүр’әт етмир. Тәнгид буну о фәһләләр һаггында дејир ки, бу фәһләләр Лиганы өзләринин јеканә дүшмәни һесаб едир; он саатлыг иш күнү мәсәләси мүзакирә едилән заман фәһләләр әввәлләрдә дә бу мәсәләјә бәнзәр мәсәләләрин мүзакирәсиндә һәмишә олдуғу кими ториләрин көмәјиндән истифадә едирдиләр. Тәнгид һабелә о заман һејранедичидир ки, белә кәшф едир: «*чартизмин* бол-бол вә’дләри һәлә дә фәһләләри чәзб едир», ахы чартизм фәһләләрин ичтимаи рә’јинин сијаси ифадәсиндән башга бир шеј дејилдир. Тәнгид өз абсолјут руһунун дәринлијиндә һесаб едир ки, «һәр ики груплашма—сијаси груплашма, торпаг вә фабрик саһибләри груплашмасы — *даһа* бир-бирилә *бирләшмир* вә бир-биринә үстүн кәлмир». Лакин биз һәлә ешитмәмишдик ки, торпаг вә фабрик саһибләри груплашмасы синифләринин һәр икисинин сајча чох аз вә онларын (бә’зи перләрдән башга) сијаси һүгугларынын сәвијјәси бәрабәр олдуғу бир шәраитдә бу синифләрин груплашмасы о гәдәр дә кениш характер алсын вә ишдә сијаси партијаларын ән ардычыл ифадәси, јухары тәбәгәси олан бу груплашма сијаси партија груплашмалары илә там ејни олсун. Тәнгид бир даһа о заман мәлаһәтлидир ки, дикәр шәртләр бәрабәр олдугда тахылын гијмәтинин ашағы дүшмәсинин әмәк һаггынын да ашағы дүшмәсинә зәрури сурәтдә сәбәб олмасы, нәтичәдә исә һәр шејин әввәлки кими галмасы фактындан тахыл көмрүјү дүшмәнләринин бихәбәр олдугларыны онларын ајағына јазыр. Һалбуки әслиндә һәмин чәнаблар көзләјирләр ки, әмәк һаггынын гәсдән белә ашағы дүшмәси вә онунла әлагәдар олараг истеһсал хәрчләринин азалмасы базары мүвафиг сурәтдә кенишләдәр вә бу сәбәбдән фәһләләр арасындакы рәгабәти зәифләдәр, нәтичә е’тибарилә әмәк һаггы тахылын гијмәтинә нисбәтән јенә дә индикиндән бир гәдәр јүксәк оларды.

Артистчәсинә вәчдә кәләрәк өз экслијини, чәфәнклијини асанлыгла јарадан тәнгид, ики ил бундан әввәл «тәнгид алманча данышыр, теолокија исә латынча»[11] сөзләрини учадан дејән һәмин тәнгид, мәһз һәмин тәнгид инди *инкилис дилини* өјрәниб торпаг саһибләрини «landeigner» (landowners), фабрик саһибләрини — «Mühleigner» (mill-owners», инкилисчә «mill»

машынлары бухар, јахуд су күчүнә һәрәкәтә кәтирилән һәр чүр фабрик демәкдир), фәһләләри *«әлләр»* (hands) адландырыр, «мүдахилә» јеринә «интерференсија» (interference) дејир, тамамилә күтләвилик күнаһына батмыш инкилис дилинә һәдсиз рәһм едәрәк о дәрәчә илтифат көстәрир ки, бу дилә дүзәлишләр вермәјә киришир вә белә бир педантик гајданы ләғв едир ки, һәмин гајдаја көрә инкилисләр чәнкавәрләрин вә баронетләрин титулу олан «сер» сөзүнү фамилијадан әввәл дејил, һәмишә *аддан* әввәл јазырлар. Күтлә дејир: «Сер Чемс Греһем», тәнгид исә — «сер Греһем».

Тәнгидин *инкилис* тарихини вә *инкилис* дилини *јелбејинлик* үзүндән дејил, принсип хатиринә дәјишмәјә киришдијини инди охучу *ч-б Науверкин тарихинин* тәнгид тәрәфиндән нә гәдәр *тутарлы* шәкилдә изаһ едилдијиндән көрәчәкдир.

ҮЧҮНҶҮ ФӘСИЛ

ТӘНГИДИ ТӘНГИДИН ТУТАРЛЫЛЫҒЫ вә ја ч-б Ј-нин (ЈУНГНИСИН?) ШӘХСИНДӘ ТӘНГИДИ ТӘНГИД[12]

Ҹ-б *Науверкин* Берлин фәлсәфә факүлтәсилә сон дәрәҹә ваҹиб мүбаһисәси тәнгидин диггәтиндән јајына билмәз. Ахы тәнгид өзү буна бәнзәр бир һал кечирмишди; о, ч-б Науверкин талејини елә бир әсаса чевирмәли иди ки, бу әсас үзәриндә тәнгидин *Бондакы исте'фасы*[13] даһа ајдын сечилсин. Тәнгид Бонн һадисәсинә әсримизин ән көркәмли һадисәси кими бахмаға адәт етдијинә вә һәтта «тәнгидин исте'фасы фәлсәфәсини» артыг јаздығына көрә, көзләмәк оларды ки, тәнгид Берлин «тоггушмасыны»да әтрафлы сурәтдә ишләниб һазырланмыш фәлсәфи конструксијаја чевирәҹәк. О, apriori* сүбут едир ки, бунларын һамысы мүтләг белә баш вермәли иди. Мәһз нечә, буну тәнгид көстәрир:

1) Нә үчүн фәлсәфә факүлтәси мәнтигчи јахуд метафизик илә дејил, дөвләтин философу илә «тоггушмаја» киришмәли иди;

2) Нә үчүн бу тоггушма тәнгидин теолокија илә Бонндa баш вермиш ихтилафы гәдәр кәскин вә гәти ола билмәзди;

3) Нә үчүн бу тоггушма, әслинә бахсан, ағылсызлыг иди, чүнки тәнгид бүтүн ағлакәлән принсипләри, бүтүн ағлакәлән мәзмуну артыг Бонндакы тоггушмасында сәрф едиб гуртармышды, о вахтдан бәри дүнја тарихинин тәнгидин плакиаторуна чеврилмәсиндән башга һеч бир әлачы галмамышды;

4) Нә үчүн фәлсәфә факүлтәси ч-б Науверкин әсәрләринә гаршы едилән һүчумлары өзүнә гаршы һүчумлар сајырды;

5) Нә үчүн көнүллү олараг исте'фаја чыхмагдан башга ч-б Н-нин һеч бир әлачы јох иди;

6) Нә үчүн фәлсәфә факүлтәси, өзү-өзүндән үз дөндәрмәк истәмирдисә, ч-б Н-и мүдафиә етмәли иди;

7) Нә үчүн «факүлтә дахилиндәки ихтилаф, лазым кәлдикдә, өзүнү елә бир шәкилдә көстәрмәлијди» ки, факүлтә һәм Н-и, һәм дә һөкумәти ејни заманда һаглы вә һагсыз сајсын;

* — әввәлчәдән, тәҹрүбәдән асылы олмајараг. *Ред.*

8) Нә үчүн факүлтә Н-и кәнар етмәк үчүн онун әсәрләриндә һеч бир әсас тапа билмәди;

9) Үмумиjjәтлә бүтүн вердиктин аjдын олмамағы нәдән доғурду;

10) Нә үчүн факүлтә «елми бир инстансиjа (!) кими һесаб едирди ки, ишин маһиjjәтинә вармағы өзүнә (!) рәва билмәjә онун һаггы (!) вар», нәһаjәт;

11) Нә үчүн, бунунла белә, факүлтә ч-б Н-ин jаздығы кими jазмаг истәмир.

Тәнгид бу вачиб суаллары дөрд сәһифәдә мисилсиз бир тутарлылыгла арашдырыр, һәм дә Һекелин мәнтигинин көмәjилә нә үчүн һәр шеjин мәһз белә баш вердиjини вә нә үчүн буна аллаһын да күчү чатмадығыны сүбут едир. Башга бир jердә тәнгид деjир ки, һәлә һеч бир тарихи дөвр дәрк едилмәмишдир; тәвазөкарлыг тәнгидә онун һеч олмазса һәм өз хүсуси тоггушмасыны, һәм дә Наугеркин тоггушмасыны мүкәммәл сурәтдә дәрк етмиш олдуғуну демәjә ичазә вермир, һәрчәнд ки, бу тоггушмалар дөвр саjыла билмәз, лакин тәнгидин фикринчә jенә дә дөвр *тәшкил едирләр.*

Тутарлылыг «чәһәтини» өзүндә «көтүрмүш» тәнгиди тәнгид «дәркетмә сакитлиjи» олур.

ДӨРДҮНҸҮ ФӘСИЛ

ТӘНГИДИ ТӘНГИД ДӘРҜЕТМӘ САҜИТЛИЈИ ҜИМИ вә ја ҹ-б ЕДГАРЫН ШӘХСИНДӘ ТӘНГИДИ ТӘНГИД

1) ФЛОРА ТРИСТАНЫН «ФӘҺЛӘ ИТТИФАГЫ»[14].

Франсыз сосиалистләри иддиа едирләр: фәһлә һәр шеј едир, һәр шеји истеһсал едир, амма онун нә һүгугу, нә дә мүлкијјәти вардыр, гыса шәкилдә десәк, онун һеч бир шеји јохдур. Бунун мүгабилиндә тәнгид *дәркетмә сакитлијинин* тимсалы олан ҹ-б *Едгарын* дили илә дејир:

«Һәр шеји јаратмаг үчүн фәһлә шүурундан даһа күчлү бир шүур тәләб олунур. Јухарыда јазылан мүддәа јалныз чеврилмиш шәкилдә дүз оларды: фәһлә һеч нә етмир, она көрә дә онун һеч нәји јохдур; фәһлә она көрә һеч нә етмир ки, онун иши һәмишә нә исә тәкчә олараг галыр, өзүнүн шәхси тәләбатыны өдәмәк мәгсәдини күдүр вә ади бир иш сајылыр».

Бурада тәнгид абстраксијанын елә јүксәкликләринә галхыр ки, орадан она јалныз шәхсән өз фикринин јаратдыглары вә һәр һансы бир керчәклијә зидд олан үмумиликләр «нә исә бир шеј» кими, јахуд бундан әлавә *«һәр шеј»* кими көрүнүр. Фәһлә она көрә һеч нә јаратмыр ки, о, јалныз «тәкчә» јарадыр, јә'ни дујулан, тохунмагла һисс олунан ҹансыз вә гејри-тәнгиди ҹисмләри јарадыр, бу ҹисмләрин заһири көрүнүшү белә халис тәнгиди ваһимәјә салыр. Керчәк олан, ҹанлы олан нә варса һамысы гејри-тәнгидидир, күтләшәкиллидир, буна көрә дә о «һеч нә»-дир, анҹаг тәнгиди тәнгидин јаратдығы идеал шејләр, фантастик шејләр *«һәр шеј»*-дир.

Фәһлә она көрә һеч нә јаратмыр ки, онун иши нә исә тәкчәдир вә јалныз фәһләнин фәрди тәләбатыны өдәмәк мәгсәдини күдүр, јә'ни она көрә ки, ҹәмијјәтин мүасир гурулушу шәраитиндә әмәјин ајры-ајры вә бир-бирилә дахилән бағлы олан саһәләри араланмышлар вә һәтта бир-биринә гаршы гојулмушдур, гысача десәк, она көрә ки, әмәк *тәшкил* едилмәмишдир. Тәнгидин өзүнүн ирәли сүрдүјү тезис, әҝәр бу тезиси јеканә мүмкүн олан ағлабатан мә'нада изаһ етсәк, әмәјин тәшкил едилмәсини тәләб едир. Флора Тристан, бу бөјүк тезис онун әсәрини араштыраркән үзә чыхыр, елә һәмин шеји тәләб едир вә тәнгиди тәнгиди

габагламаға чәсарәтлә чан атдығына көрә тәнгиди тәнгид тәрәфиндән еп canaill* лаға гојулур. «Фәһлә һеч нә јаратмыр». *Әлаһиддә* фәһлә *бүтөв* һеч нә истеһсал етмир, бу исә тавтолокијадыр; белә бир һалы кәнарда гојсаг, онда «Фәһлә һеч нә јаратмыр» мүддәасы үстәлик дәлинин сајыгламасы олар. Тәнгиди тәнгид һеч нә јаратмыр, фәһлә һәр шеји јарадыр, о дәрәчәдә һәр шеји јарадыр ки, о, өзүнүн мә'нәви мәһсуллары илә бүтүн тәнгиди рүсвај едир. Инкилис вә франсыз фәһләләри буна ән јахшы сүбутдур. Фәһлә һәтта *инсаны* јарадыр, тәнгидчи исә өмүрлүк олараг ејбәчәр [Unmensch] галачагдыр, әвәзиндә исә о өзүнүн тәнгиди тәнгидчи олмасыны дәрк етмәсиндән, әлбәттә, дахилән һәзз алыр.

«Флюра Тристан бизә елә бир гадын догматизми нүмунәси көстәрир ки, бу догматизм формулсуз кечинә билмәз вә һәмин формулу өзү үчүн мөвчуд оланын категоријасындан дүзәлдир».

Тәнгид јалныз бу ишлә мәшғулдур ки, «мөвчуд оланын категоријаларындан өзү үчүн формуллар дүзәлдир» јә'ни мөвчуд олан *Һекел* фәлсәфәсиндән вә мөвчуд олан сосиал нијјәтләрдән формуллар дүзәлдир. Формуллар вә јенә дә формуллар, формуллардан башга һеч бир шеј. Һәм дә догматизмә гаршы бүтүн һүчумларына бахмајараг, тәнгид өзүнү догматизмә, һәлә бу һарасыдыр, *гадын* догматизминә мәһкум едир. Тәнгид гоча арвад олмуш вә олмагдадыр; о, солмуш вә дул јашајан *Һекел* фәлсәфәсидир ки, бу фәлсәфә үзүнә азачыг гырмызы сүртүр вә чох пис абстраксија кими гурумуш әндамына гәшәнк кејим кечирир вә Алманијанын һәр јеринә шәһвәтлә көз кәздирәрәк өзүнә адахлы ахтарыр.

2) БЕРО ФАҺИШӘ ГАДЫНЛАР ҺАГГЫНДА

Артыг бир дәфә сосиал мәсәләләрә илтифат көстәрмиш ч-б Едгар *«әхлагсыз мүнасибәтләрә»* дә гарышмағы өзүнә борч билир (V бурахылыш, сәһ. 26).

О, Парисин полис комиссары Беронун фаһишәлик һаггындакы китабыны тәнгид едир, чүнки «Беро фаһишә гадынларын чәмијјәтә мүнасибәтинә» елә бир *«нөгтеји-нәзәрлә»* «бахыр» ки, бу нөгтеји-нәзәр ч-б Едгары нараһат едир. «Дәркетмә сакитлији» она көрә тәәччүбләнир ки, полис мәһз полисин нөгтеји-нәзәриндә дајаныр. «Дәркетмә сакитлији» күтләјә изаһ едир ки, һәмин нөгтеји-нәзәр тамамилә јанлышдыр. Өз нөгтеји-нәзәрини исә көстәрмир. Тамамилә ајдындыр! Ахы, тәнгид фаһишә гадынларла дуруб-отурурса, тәләб етмәк олмаз ки, о, буну чамаатын көзү гаршысында етсин.

---

* — олдугча сајмазјана. *Ред.*

3) СЕВКИ

«Дәркетмә сакитлијинә» там наил олмаг үчүн тәнгиди тәнгид илк нөвбәдә чалышмалыдыр ки, *севкинин* өһдәсиндән кәлсин. Севки еһтирасдыр, дәркетмә сакитлији үчүн исә еһтирасдан тәһлүкәли һеч бир шеј јохдур. Она көрә дә ч-б Едгар ханым фон Палсовун романлары илә әлагәдар олараг — ч-б Едгар инаныр ки, бу романлары «әсаслы сурәтдә *өјрәнмишдир», — «севки адланан ушаглығы»* рәф едир. Севки дәһшәтдир, севки горхунч бир шејдир. О, тәнгиди тәнгиди гәзәбләндирир, һирсләндирир вә аз галыр ки, дәли етсин.

«Севки... амансыз илаһәдир, бу илаһә бүтүн аллаһлар кими чалышыр ки, инсаны тамамилә өз тә'сири алтына алсын вә инсан нәинки өз руһуну, һәм дә физики «мән»ини она вермәјинчә гане олмур; онун културу изтирабдыр, бу културун зирвәси өзүнү гурбан вермә, өзүнү өлдүрмәдир».

Севкини «Молоха», әсл иблисә чевирмәк үчүн ч-б Едгар ону әввәлчә илаһәјә чевирир. Севки илаһә олдугдан сонра, јә'ни теолокијанын објекти олдугдан сонра, сөз јох ки, *теоложи тәнгидә* аид едилмәлидир; бундан башга, мә'лум олдуғу кими, аллаһ илә иблис бир-биринә јад дејилдирләр. Ч-б Едгар севкини «илаһәјә» чевирир, өзү дә «амансыз илаһәјә» чевирир; о, буну *севән инсандан, инсанын* севкисиндән *севки* инсаны дүзәлтмәк васитәсилә, *«севкини»* хүсуси бир маһијјәт кими инсандан ајырмаг вә өз-өзлүјүндә севкијә мүстәгил варлыг вермәк васитәсилә едир. Белә бир садә просес васитәсилә, предикаты субјектә бу чүр чевирмәк васитәсилә инсана хас олан бүтүн хүсусијјәтләри вә тәзаһүрләри тәнгиди сурәтдә *әлаһиддә фантастик мәхлуглар* вә инсан маһијјәтинин өзүнү јадландырмалары шәклинә салмаг олар. Мәсәлән, тәнгиди тәнгид тәнгиддән бир предикат вә инсанын фәалијјәти кими, хүсуси субјект, өзүнә гаршы јөнәлдилмиш тәнгид вә буна көрә дә *тәнгиди тәнгид* дүзәлдир; тәнгиди тәнгид тәнгиддән намә'лум бир «Молох» дүзәлдир ки, бунун да културу инсанын өзүнү вә хүсусән өзүнүн *дүшүнмә габилијјәтини* гурбан вермәси, өлдүрмәсидир.

«Әшја» — дејә дәркетмә сакитлији һүндүрдән гышгырыр, — «әшја, ән јарарлы ифадә бах будур, чүнки севкили киши севән киши үчүн» (гадынлар јохдур) — «онун *сәмими ешгинин анҹаг һәмин заһири објекти* кими ваҹибдир, о, бу, објект васитәсилә өзүнүн егоист һиссләрини өдәмәк истәјир».

Әшја! Дәһшәтдир! *Әшја* кими даһа јарамаз, даһа күнаһкар, даһа күтләви бир шеј јохдур; мәһв олсун әшја! Нечә олду ки, абсолјут субјективлик, actus purus*, *«халис»* тәнгид, нечә олду ки, бу тәнгид өз севкисиндә bête noire**-сини, әсл иблиси көрә билмәди, еләбир севкидә ки, бу севки инсаны онун харичиндә олан

* — халис фәалијјәт. *Ред.*
** — һәрфән: гара һејван, јә'ни горхунч шеј, нифрәт објекти. *Ред.*

әшјалар аләминә инанмаға илк дәфә лазымынча өјрәдир, елә бир севкидә ки, бу севки нәинки инсаны әшјаја чевирир, һәтта әшјаны да инсана чевирир!

Өзүндә олмајан дәркетмә сакитлији сөзүнә давам едәрәк дејир: севки инсаны башга бир инсан үчүн *«објект» категоријасына* чевирмәклә дә сакит олмур; севки инсаны *мүәјјән,* әсл објектә чевирир, *бу* мурдар фәрди («Бу» вә «Бу олмајан» категоријалары һаггында Һекелин «Феноменолокија»сына[15] бах: орада да мурдар *«Бу»* әлејһинә мүбаһисә апарылыр) *заһири* објектә чевирир: һәмин објектин нәинки бејиндә кизләнән дахили мөвчудлуғу, һәтта тохунма һисси илә дујулан мөвчудлуғу да вардыр.

«Севки *тәкчә бејин даирәсинин* дустағы дејилдир».

Хејр, севкили гадын *дујулан әшјадыр.* Тәнгиди тәнгид исә, әкәр о илтифат көстәриб һәр һансы бир әшјаны гәбул етмәли олурса, тәләб едир ки, әшја кәрәк, ән азы *дујулмајан* әшја олсун. Севки исә *гејри-тәнгиди, гејри-христиан материалистдир.*

Нәһајәт, севки һәтта бир инсаны дикәр инсанын *«сәмими ешгинин һәмин заһири објекти»* едә билир ки, һәмин објект дикәр инсанын *егоист* севкисини разы салыр. Һәмин севки бу сәбәбдән егоистдир ки, о, *шәхсән өз маһијјәтини* дикәр инсанда тапмаг истәјир, белә бир һал исә олмамалыдыр. Тәнгиди тәнгид һәр чүр *егоизмдән о гәдәр азаддыр ки,* инсан маһијјәтинин бүтүн мәзмуну шәхсән *өз «мән»-и* илә *битмиш һесаб едир.*

Севкили гадынын «инсанларын егоист һиссини разы салан» бүтүн дикәр «сәмими ешгин харичи објектләриндән» нә илә фәргләндијини, әлбәттә, ч-б Едгар бизә билдирмир. Мәлаһәтли, һиссләрлә долу, зәнкин мәзмунлу севки әшјасы дәркетмә сакитлији үчүн анчаг абстракт схемдән ибарәтдир: Спекулјатив натурфилософ үчүн «комета» анчаг «мәнфилик» категоријасы олдуғу кими, «сәмими ешгин һәмин харичи објекти» дә дәркетмә сакитлији үчүн «мәнфилик» категоријасыдыр. Дикәр инсаны өз сәмими ешгинин харичи објекти едән инсан, доғрудур, — тәнгиди тәнгидин бојнуна алдығы кими, — һәмин инсана «бөјүклүк» верир; лакин бу, нечә дејәрләр, *әшја бөјүклүјүдүр,* һалбуки тәнгидин әшјалара вердији бөјүклүк тәнгидин өз-өзүнә вердији бөјүклүкдән башга бир шеј дејилдир. Она көрә дә бу тәнгиди «бөјүклүк» өзүнү «пис *харичи варлыгда»* дејил, тәнгиди чәһәтдән бөјүк олан әшјанын «һеч *нә»лијиндә* көстәрир.

Әкәр дәркетмә сакитлији керчәк инсан тимсалында әшја әлдә етмирсә, әвәзиндә исә о, *бәшәријјәтин* тимсалында *иш* әлдә едир. Тәнгиди севки һәр шејдән чох шәхсијјәт үзүндән *иши* унудачағындан *еһтијат едир,* бу иш исә бәшәријјәтин ишиндән башга бир шеј дејилдир». Гејри-тәнгиди севки исә бәшәријјәти фәрди инсандан, шәхсијјәтдән ајырмыр.

«*Абстракт* бир еһтирас кими, һарадан кәлдији мә'лум олмајан вә һараја кетдији мә'лум олмајан бир еһтирас кими севки өз-өзлүјүндә *дахили* инкишафа мараг көстәрмир».

Конкрети абстракт, абстракты исә конкрет адландыран *спекулјативчәсинә* сөзишләтмәјә көрә севки дәркетмә сакитлијинин көзүндә абстракт еһтирасдыр.

«Гыз вадидә доғулмады,
Һардадыр еви, — кимсә билмәди;
О, будур, јенә дә видалашды,
Кетди, изи дә итди».[16]

Абстраксијанын көзүндә севки диалектик паспорту олмајан, она көрә дә тәнгиди полис тәрәфиндән өлкәдән говулан «гәриб гыздыр».

Севки еһтирасы *дахили* инкишафа мараг көстәрмир, она көрә көстәрмир ки, a priori гурула билмәз, она көрә көстәрмир ки, онун инкишафы һиссијјат аләминдә вә керчәк фәрдләр арасында баш верән керчәк инкишафдыр. Спекулјатив конструксија исә башлыча олараг «һарадан» вә «һараја» илә марагланыр. «Һарадан» мәһз «анлајышын *зәрурилији»*, онун дәлили вә дедуксијасыдыр» (Һекел). «Һараја» елә бир тә'рифдир ки, «бу тә'рифә көрә спекулјатив дөвријјәнин һәр бир әлаһиддә вәсиләси методун чанлы мәзмуну кими ејни заманда јени вәсиләнин башланғычыдыр» (Һекел). Демәли, севкинин «һарадан»ыны вә «һараја»сыны a priori гурашдырмаг мүмкүн олсајды, анчаг белә бир һалда севки спекулјатив тәнгидин «марағына» лајиг оларды.

Тәнгиди тәнгид бу јердә тәкчә севки илә мүбаризә апармыр. Һәм дә чанлы олан һәр бир шејлә, сәмими олан һәр бир шејлә, һәр чүр севки тәчрүбәсијлә, үмумијјәтлә һәр чүр *керчәк* тәчрүбә илә мүбаризә апарыр; бу тәчрүбә барәсиндә биз һеч вахт әввәлчәдән нә «һарадан»ы, нә дә «һараја»ны билирик.

Севкини арадан галдырмаг јолу илә ч-б Едгар өзүнү «дәркетмә сакитлији» кими там *мүәјјәнләшдирди.* Бундан сонра ч-б Едгар о саат *Прудон* үзәринә кечәрәк өзүнүн чох бөјүк дәркетмә мәһарәтини көстәрәчәкдир; дәркетмә үчүн *«әшја»* артыг *«һәмин харичи објект»* дејилдир. Сөзкәлиши, ч-б Едгар франсыз дилинә гаршы олан даһа бөјүк *нифрәтини* дә көстәрәчәкдир.

4) ПРУДОН

Тәнгиди тәнгидин дедијинә көрә «Мүлкијјәт нәдир?»[17] әсәрини *Прудонун* өзү дејил, «Прудонун *нөгтеји-нәзәри»* јазмышдыр:

«Мән Прудонун нөгтеји-нәзәрини изаһ етмәјә онун» (нөгтеји-нәзәрин) ««Мүлкијјәт нәдир?» әсәринин характеристикасындан башлајырам».

Анчаг тәнгиди нөгтеји-нәзәрин әсәрләринин өз-өзлүјүндә характери олдуғуна көрә, тәнгиди характеристика зәрури олараг

бундан башлајыр ки, Прудонун әсәринә характер верир. Ч-б Едгар бу әсәрә онунла характер верир ки, әсәри *тәрҹүмә* едир. О, әсәрә, әлбәттә, *пис* характер верир, чүнки о, әсәри «т ә н г и д и н» *објектинә* чевирир.

Прудонун әсәри, беләликлә, ч-б Едгарын икигат һүчумуна мә'руз галыр: ч-б Едгарын характеризә едән тәрҹүмәсиндәки *сәссиз-сәмирсиз* һүчума вә онун тәнгиди комментариләриндәки *ачыг ифадә олунмуш* һүчума мә'руз галыр. Биз көрәчәјик ки, ч-б Едгар тәрҹүмәнин кедишиндә комментаринин кедишинә нисбәтән даһа мәһведичи зәрбәләр ендирир.

БИР НӨМРӘЛИ ХАРАКТЕРИЗӘ ЕДӘН ТӘРҸҮМӘ

«Мән истәмирәм» (буну тәнгиди тәрҹүмә олунмуш Прудон дејир) ки, «тәзәнин һәр һансы бир системини верим, имтијазларын ләғвиндән башга, көләлијин мәһвиндән башга мән һеч нә истәмирәм... Әдаләт вә јалныз әдаләт, — будур мәним рә'јим».

Характеризә едилән Прудон ирадә вә рә'ј илә буна көрә кифајәтләнир ки, «хејирхаһ ирадә» вә гејри-елми «рә'ј» гејри-тәнгиди күтләнин характерик атрибутларыдыр. Характеризә едилән Прудон күтләјә јарашан итаәткарлыг көстәрир, истәдији бир шеји *истәмәдији* бир шејә табе едир. О, тәзәнин системини вермәк арзусунда олмаға ҹүр'әт етмир, о аз шеј истәјир, о һәтта имтијазларын ләғвиндән вә и. а. башга *һеч нә* истәмир. Өзүндә бәсләдији диләјин бәсләмәдији диләјә тәнгиди сурәтдә бу табелијиндән башга, онун илк сөзләри о саат мәнтигин характерик гүсуруну бүрузә верир. Өз китабыны тәзәнин системини вермәк истәмәдији һаггында бәјанатла башлајан јазычы, әлбәттә, бизә демәлидир ки, бәс о нә вермәк истәјир; гој бу системләшдирилмиш көһнә, јахуд системләшдирилмәмиш тәзә олсун. Бәс характеризә олунан вә тәзәнин системини *вермәк* истәмәјән Прудон имтијазларын ләғвини вермәк истәјирми? Хејр. О, садәҹә олараг бу ләғви *истәјир*.

Һәгиги Прудон дејир: «Je ne fais pas de système, je demande la fin du privilege» ect. («Мән һеч бир систем јаратмырам, мән имтијазларын ләғвини тәләб едирәм» вә и. а.). Демәли, һәгиги Прудон билдирир ки, о, һеч бир абстракт елми мәгсәдләр күдмүр, ҹәмијјәт гаршысында анҹаг билаваситә практики тәләбләр ирәли сүрүр. Һәм дә онун ирәли сүрдүјү тәләб һеч дә әсассыз дејил. Бу тәләб Прудонун мөвзуја вердији бүтүн инкишаф илә әсасландырылыр вә доғрулдулур; о, һәмин инкишафын нәтиҹәсидир. Чүнки «Әдаләт вә анҹаг әдаләт — будур мәним *мүлаһизәмин* нәтиҹәси». Характеризә олунан Прудон өзүнүн «әдаләт вә әдаләтдән башга һеч бир шеј—бах будур мәним рә'јим» мүддәасы илә даһа чәтин вәзијјәтә дүшүр, чүнки о һәлә бир чох дикәр шејләри «күман едир» вә ч-б Едгарын дедијинә көрә о, мәсәлән,

«күман един» ки, фәлсәфә кифајәт гәдәр тәчрүбәли дејилди, Шарл Контун јаланыны чыхармағы *«күман едир»* вә и. а.

Тәнгиди Прудон өзү өзүндән сорушур: доғруданмы *инсан* һәмишә бәдбәхт олмалыдыр? Башга сөзлә десәк, о сорушур: бәдбәхтлик инсанын мә'нәви мәгсәдидирми? Һәгиги Прудон — јүнкүл хасијјәтли франсыз исә суалы белә гојур: бәдбәхтлик мадди зәрурәтдирми, *лабүд* бир шејдирми (*«Лабүддүрмү* ки, инсан кәрәк һәмишә бәдбәхт олсун?»).

Күтләви Прудон дејир:

«Et, sans m'arrêter aux explications à toute fin entrepreneurs de réformes, accusant de la dêtresse générale, ceux ci la fácheté et l'impéritie du pouvoir ceux-là les conspirateurs et les émeutes, d'autres l'ignorance et la corruption générale», ect.*

«À toute fin» ифадәси пис күтләви ифадә олдуғуна көрә вә бу ифадәни күтләви алман лүғәтләриндә тапмаг мүмкүн олмадығына көрә тәнгиди Прудон «изаһларын» даһа дәгиг тә'рифи олан бу ифадәни, әлбәттә, кәнара атыр. Бу термин күтләви франсыз һүгугшүнаслығындан көтүрүлмүшдүр: орада «explications à toute fin» һәр чүр е'тиразларын габағыны алан изаһатлар демәкдир. Тәнгиди Прудон *«реформистләрә»,* јә'ни тәкчә франсыз социалист партијасына[18], күтләви Прудон исә «ислаһат фабрикчиләринә» гаршы дүшмәнчәсинә чыхыш едир. Күтләви Прудон «ислаһат фабрикчиләринин» ајры-ајры нөвләрини бир-бириндән сечир: бунлар (ceux-ci) *филан-филан шејләр,* о бириләри (ceux-lá) *филан-филан шејләр,* дикәрләри (d'autres) — *филан-филан шејләр* дејирләр. Тәнгиди Прудон исә *ејни реформистләри* мәчбур едир ки, онлар «каһ бирини, каһ о бирисини, каһ да үчүнчүсүнү күнаһландырсынлар», бу исә һәр һалда онларын гејрисабитлијинә дәлаләт едир. Күтләви франсыз һәјатыны рәһбәр тутан һәгиги Прудон «les conspirateurs et les emeutes» дејир, јә'ни әввәлчә суи-гәсдчиләр, сонра исә онларын һәрәкәтләри — гијамлар һаггында дејир. Реформистләрин мүхтәлиф нөвләрини нечә кәлди бир-бирилә гарышдыран тәнгиди Прудон исә, әксинә, гијамчылары тәсниф едир вә она көрә дә дејир: «суи-гәсдчиләр вә *гијамчылар».* Күтләви Прудон *авамлыг* вә *«үмуми позғунлуг»* һаггында дејир. Тәнгиди Прудон исә авамлығы ағылсызлыға, «позғунлуғу» исә «әхлагсызлыға» чевирир вә нәһајәт, тәнгиди тәнгид кими, ағылсызлығы *үмуми ағылсызлыг* едир. Онун өзү «générale» сөзүнү чәм һалында дејил, тәк һалында көтүрәрәк үмуми ағылсызлыға нүмунә олур. О, «l'ignorance et le corruption générale» јазырса да, «үмуми ағылсызлыг вә үмуми әхлагсызлыг» демәк истәјир. Белә олдугда, гејри-тәнгиди франсыз граммати-

* Ислаһат фабрикчиләринин һәр чүр е'тиразлара јол вермәјән изаһлары үзәриндә дајанмајараг; бу фабрикчиләрдән бә'зиләри үмуми јохсуллуғун мүгабилиндә һөкумәтин горхаглығыны вә бачарыгсызлығыны, дикәрләри суи-гәсдләри вә гијамлары, үчүнчүләри исә авамлығы вә үмуми позғунлуғу күнаһландырырлар» вә и. а. *Ред.*

касына көрә ҹүмлә беләә сәсләнмәли иди: «l'ignorance et la corruption générales».

Күтләви Прудондан фәргли данышан вә дүшүнән характеризә едилән Прудон, ајдындыр ки, һәм дә тамамилә башга *әгли инкишаф* јолу кечмәли иди. О, «елм усталарындан сорғу-суал етмиш, фәлсәфәјә вә һүгугшүнаслыға аид јүзләрлә китаб охумуш вә и. а., вә *әввәл-ахыр* инанмышдыр ки, биз «әдаләт, әдаләт мүһакимәси, азадлыг» сөзләринин мә'насыны дүзкүн баша дүшмәјә һеч вахт фикир вермәмишик». Һәгиги Прудон исә һесаб едир ки, тәнгиди Прудонун анҹаг *«әввәл-ахыр»* анладығы шеји о, *лап әввәлдән* баша дүшмүшдү (je crus *d'abord* reconnaître). D'abord*-ун тәнгиди сурәтдә enfin**-ә чеврилмәси она көрә зәруридир ки, күтлә ҹүр'әт едиб нәји исә «лап әввәлдән» баша дүшдүјүнү фикирләшә билмәз. Күтләви Прудон өз тәдгигатларынын бу ҹүр көзләнилмәз нәтиҹәсиндән неҹә һејрәтә кәлдијиндән вә неҹә буна инана билмәк истәмәдијиндән ән ајдын ифадәләрлә данышыр. Она көрә дә о, *«јохлама тәҹрүбәси»* кечирмәк гәрарына кәлир; о, өзү өзүндән сорушду: «Мүмкүндүрмү ки, бүтүн инсанлар әхлаг гајдасынын тәтбиги принсипләри мәсәләсиндә белә бир узун мүддәт әрзиндә алдансын? Нә тәһәр вә нијә инсанлар алданырды?» вә и. а. О өз мүшаһидәләринин дүрүстлүјүнү һәмин суалларын ҹавабындан асылы едирди. О, белә бир нәтиҹәјә кәлди ки, билијин бүтүн дикәр саһәләриндә олдуғу кими, әхлаг гајдасында да јанлыш фикирләр *«елмин пилләләрини тәшкил едир»*. Тәнгиди Прудон исә, әксинә, өзүнүн сијаси игтисад, һүгуг вә буна бәнзәр тәдгигатларынын она бағышладығы илк тәәссүрата о саат инаныр. Бу да ајдындыр: күтлә *тутарлы* һәрәкәт етмәјә ҹүр'әт етмәз, о мүтләг өз тәдгигатларынын илк нәтиҹәләрини шәксиз һәгигәтләр дәрәҹәсинә чатдырмалыдыр. Күтләнин «рә'ји лап әввәлдән, өз әкслији илә тутушдурулмамышдан әввәл һазыр иди»; она көрә дә сонрадан «ашкар олур ки, күтлә өзүнүн ахыра чатмыш олдуғуну һесаб етдији һалда, һәлә һеч башланғыҹа кәлиб чыха билмәмишдир».

Буна көрә дә тәнгиди Прудон гәтијјән тутары олмајан вә тамамилә мә'насыз фикир сөјләмәкдә давам едир:

> «Әхлаг ганунлары һаггында билијимиз лап әввәлдән там дејилдир: *буна көрә дә* о, мүәјјән бир вахт әрзиндә иҹтимаи тәрәгги үчүн кифајәт едә биләр; амма сонралар о, бизи јанлыш јол илә апармалыдыр».

Тәнгиди Прудон әхлаг ганунларыны там билмәмәјин нә сәбәбә һеч олмаса тәкҹә бир күн әрзиндә баш верән иҹтимаи тәрәгги үчүн кифајәт едә биләҹәјини изаһ етмир. Һәгиги Прудон исә әввәлҹә өзү өзүндән сорушур: бүтүн инсанларын бу гәдәр узун мүддәт јанылдығы үмумијјәтлә мүмкүндүрмү вә нә үчүн

* — лап әввәлдән. *Ред.*
** — нәһајәт, әввәл-ахыр. *Ред.*

мүмкүндүр? Бу суалын чавабыны о, бунда тапыр ки, бүтүн јанылмалар елмин пилләләридир, бизим ән камил олмајан мүлаһизәләримиздә белә мүәјјән мигдар индуктив нәтичәләр үчүн вә практики фәалијјәтин мүәјјән саһәси үчүн тамамилә кифајәт едән һәгигәтләрин мүәјјән бир чәми вардыр; һәмин мигдардан вә һәмин саһәнин һүдудларындан кәнарда исә һәмин һәгигәтләр нәзәри олараг чәфәнкијата, практики олараг исә дүшкүнлүјә кәтириб чыхарыр. Бу чүр изаһат вердикдән сонра, Прудон дејә биләр ки, мүәјјән бир вахт әрзиндә әхлаг ганунларыны јарымчыг билмәк белә ичтимаи тәрәгги үчүн кифајәт едәр.

Тәнгиди Прудон дејир:

«Лакин јени билијин лабүдлүјү мејдана чыхан кими, көһнә зеһнијјәтләрлә јени идеја арасында о саат шиддәтли мүбаризә башланыр».

Лакин, *һәлә* мөвчуд *олмајан* дүшмән илә мүбаризә нечә башлана биләр? Доғрудур, јени идејанын лабүдлүјүнүн мејдана чыхдығыны тәнгиди Прудон бизә демишди, лакин, идејанын өзүнүн артыг *мејдана кәлдијини* о, һәлә демәмишдир.

Күгләви Прудон исә дејир:

«Даһа јүксәк билијин лабүдлүјү мејдана чыхан кими, һәмин билик *тезликлә бизә мә'лум олур».* Демәли, о мөвчуддур. «*О вахт* исә мүбаризә башлајыр».

Тәнгиди Прудон иддиа едир ки, «инсанын вәзифәси өз билијини аддым-аддым артырмагдыр», елә бил ки, инсанын һеч бир дикәр вәзифәси, мәсәлән, инсан олмаг вәзифәси, гәтијјән јохдур, елә бил ки, «аддым-аддым» өз билијини артырмаг бизи мүтләг ирәлиләдәчәкдир. Мән аддым-аддым ирәлиләјә биләрәм, лакин јенә дә һәрәкәтә башладығым јерә кәлиб чыха биләрәм. Гејри-тәнгиди Прудон исә инсанын «вәзифәси» һаггында дејил, өз билијини артырмаг үчүн инсана лазым олан *шәраит* (condition) һаггында дејир, һәм дә *аддым-аддым* (pas á pas) дејил, *пилләпилләр* (par begrés) дејир. Тәнгиди Прудон өзү өзүнә дејир:

«Чәмијјәтин әсасландығы принсипләр арасында бир принсип вардыр ки, чәмијјәт бу принсипи баша дүшмүр. О, өз авамлығы үзүндән һәмин принсипи позмушдур. Бүтүн бәлалары доғуран да һәмин принсипдир. Бунунла белә, инсанлар *һәмин* принсипә һөрмәт едирләр, онун арзусундадырлар, белә олмасајды, һәмин принсип һеч бир тә'сир көстәрә билмәзди. Бу принсип өз *маһијјәтинә* көрә дүзкүн принсипдир, лакин бизим онун һаггында јаратдығымыз тәсәввүрә көрә бу принсип јалан принсипдир, — Һәмин принсип... онун мәзмуну нәдир?»

Биринчи чүмлә илә тәнгиди Прудон дејир ки, принсип позулмушдур вә чәмијјәт тәрәфиндән баша дүшүлмәмишдир; белә чыхыр ки, принсип өз-өзлүјүндә дүз принсипдир. Икинчи чүмлә илә о, бир даһа тәсдиг едир ки, өз маһијјәти е'тибарилә һәмин принсип дүздүр, бунунла белә тәнгиди Прудон чәмијјәти «һәмин принсипә» һөрмәт етмәкдә вә онун арзусунда олмағында тәгсир-

ләндирир. Күтләви Прудон, әксинә, чәмиjjәти бу принсипә олдуғу кими һөрмәт етдиjинә көрә деjил, авамлығымыз үзүндән сахталашдырылмыш шәкилдә («ce principe ...tel que notre ignorance l'a fait, est honoré») һөрмәт етдиjинә көрә мәзәммәт едир. Тәнгиди Прудон принсипин *маһиjjәтини* принсипин гејри-һәгиги шәклиндә *һәгиги* һесаб едир. Күтләви Прудон исә зәнн едир ки, сахталашдырылмыш принсипин маһиjjәти бизим јанлыш тәсәввүрүмүзүн мәһсулудур, онун *објекти* (objet) исә һәгигидир, нечә ки, мәсәлән, әлкимјанын вә астролокиjанын маһиjjәти бизим тәхәjjүлүмүзүн мәһсулудур, онларын предметләри исә, јә'ни сәма чисимләринин һәрәкәти вә маддәләрин кимјәви хассәләри исә һәгигидир.

Тәнгиди Прудон өз монологуну давам етдирәрәк деjир:

«Бизим тәдгигат објектимиз ганундур, сосиал принсипи муәjjәнләшдирмәкдир. Сиjасәтчиләр, jә'ни сосиал елмин адамлары, әсла аjдын олмаjан тәсәввүрләрин тә'сири алтындадырлар; лакин һәр бир јанылманын әсасында һәр һансы бир керчәклик дурдуғуна көрә биз һәмин адамларын китабларында өзләринин дә хәбәри олмадан ортаjа чыхардыглары һәгигәти ахтарыб тапа биләрик».

Тәнгиди Прудон сон дәрәчә гәрибә мүһакимә јүрүдүр. Сиjасәтчиләрин тәсәввүрләринин авамлығыны вә аjдын олмадығыны гејд етдикдән сонра, о, һеч бир әсас олмадан белә бир иддиа ирәли сүрүр ки, һәр бир јанылманын әсасында һәр һансы бир керчәклик дурур. Биз буна да шүбһә едә биләрик ки, јаныланын тимсалында һәр бир јанылманын әсасында бир пара керчәклиjин дурдуғуну көрүрүк. Һәр бир јанылманын *әсасында* бир пара керчәклиjин дурдуғу фактындан о, сонра белә бир нәтичә чыхарыр ки, сиjасәтчиләрин *китабларында* һәгигәт *тапмаг олар*. Вә, нәһаjәт, о, һәтта сиjасәтчиләри вадар едир ки, һәмин һәгигәти *үзә* чыхарсынлар. Әкәр онлар бу һәгигәти *үзә* чыхарсаjдылар, һәмин һәгигәти онларын *китабларында* ахтармағымыза еһтиjач галмазды.

Күтләви Прудон деjир:

«Сиjасәтчиләр бир-бирини баша дүшмүрләр (ne s'entendent pas); буна көрә дә онларын јанылмасы субјективчәсинә јанылмадыр, јанылмаjа сәбәб онларын өзләридир (donc s'est en eux qu' est l'erreur». Сиjасәтчиләрин бир-бирини гаршылыглы сурәтдә баша дүшмәмәси онларын мәһдудлуғуна дәлилдир. Онлар «өз хүсуси фикрини сағлам дүшүнчә илә гарышдырырлар» вә әввәлки дедуксиjаjа әсасән «һәр бир јанылманын *објекти* һәр һансы бир әсл керчәклик олдуғуна көрә, сиjасәтчиләрин китабларында онларын өзләринин бураjа», jә'ни өз китабларына «дахил етдиjи һәгигәт мүтләг тапылар», сиjасәтчиләр һәгигәти өз китабларына «гејри-шүури дахил етмишләр», үзә исә чыхартмамышлар (dans leurs livres doit se trouver la vèrité, qu'à leur insu ils y auront mise).

Тәнгиди Прудон өзү өзүндән сорушур: «Әдаләт нәдир, онун маһиjjәти, онун характери, онун әһәмиjjәти нәдир?». Елә бил ки, әдаләтин өз маһиjjәтиндән вә өз характериндән сечилән хүсуси

бир мә’насы да вардыр. Гејри-тәнгиди Прудон сорушур: «Онун принсипи, онун характери вә онун формулу (formule) нә чүрдүр?» Формул принсипи елми дәлилин принсипи кими ифадә едир. Күтләви франсыз дилиндә «formule» вә «signification»* сөзләри бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Тәнгиди франсыз дилиндә бу сөзләр өз мә’насына көрә ејни сөзләрдир.

Һеч бир шејә јарамајан мүһакимәләрини баша чатдырдыгдан сонра, тәнгиди Прудон өзүнү әлә алыр вә учадан дејир:

«Өз објектимизә бир гәдәр дә јахын кәлмәјә чәһд едәк».

Һалбуки өз објектинә артыг чохдан лап јахын јанашмыш гејри-тәнгиди Прудон өз објектинә даһа дәгиг вә даһа мүсбәт тә’рифләр вермәјә чәһд едир (d’arriver á quelque chose de plus pré cis et de plus positif).

Тәнгиди Прудон үчүн «ганун әдаләтлилијин *мүәјјән едилмәсидир»,* гејри-тәнгиди Прудон үчүн ганун әдаләтлилијин *«е’лан едилмәсидир»* (déclaration). Гејри-тәнгиди Прудон куја ганун һүгуг төрәдир фикри илә разылашмыр. «Ганун мүәјјән едилмәси» ифадәси ејни дәрәчәдә ики мә’нада, бир јандан, ганун нә исә дикәр бирисилә мүәјјән едилир мә’насында, о бири јандан ганун өзү нәји исә дикәрини мүәјјән едир мә’насында ишләдилә биләр; тәнгиди Прудонун өзү јухарыда сосиал принсип мүәјјән едилмәси һаггында данышаркән һәмин ифадәни ахырынчы мә’нада ишләтмишди. Лакин белә инчә фәргләри сечмәк күтләви Прудона јарашмаз.

Тәнгиди характеризә олунан Прудон илә һәгиги Прудон арасында белә бир фикир ајрылығы олдуғу бир һалда, һеч дә тәәччүблү дејил ки, бир нөмрәли Прудон ики нөмрәли Прудондан фәргли олараг тамамилә башга бир шеји *сүбут етмәјә* чалышыр.

Тәнгиди Прудон

«тарихин тәчрүбәси әсасында сүбут етмәјә чалышыр» ки, «әдаләтлилик вә ганунилик һаггында бизим идејамыз јанлышдырса, онда, *ајдындыр* (бу ајдынлыға бахмајараг, о, јенә дә сүбут етмәји лазым билир) ки, «идејамызын гануна тәтбиг едилмәси һәр дәфә пис олмалыдыр вә бизим бүтүн тә’сисатларымыз гүсурлу олмалыдыр».

Күтләви Прудон ајдын олан шеји сүбут етмәк фикринә белә дүшмәмишдир. Әксинә, о дејир:

«Әкәр фәрз етсәк ки, әдаләтлилик вә ганунилик һаггында бизим идејамыз пис мүәјјән олунмуш, там дејил вә һәтта јанлышдыр, онда *ајдындыр* ки, һәмин идејаны ганунверичи сурәтдә тәтбиг етдијимиз бүтүн һаллар да пис олмалыдыр» вә и. а.

Гејри-тәнгиди Прудон, әслиндә, нәји сүбут етмәк истәјир?

О, сөзүнә давам едәрәк дејир: «Әкәр әдаләт һаггында вә онун тәтбиги һаггында инсанларын фикри һәмишә ејни олараг галмасајды, бу фикир мух-

* — «мә’на». *Ред.*

тәлиф вахтларда мүхтәлиф дәјишикликләрә уғрасајды, бир сөзлә, идејаларда тәрәгги баш версәјди, бизим тәсәввүрүмүздә вә демәли, бизим һәрәкәтләримиздә әдаләтин тәһриф олунмасы һаггында һәмин һипотеза сүбут едилмиш бир факт оларды».

Мәсәлә дә еләә бундадыр ки, мәһз бу сәбатсызлығы, бу дәјишкәнлији, бу тәрәггини *«тарих* парлаг сурәтдә тәсдиг етмишдир». Мәһз гејри-тәнгиди Прудон тарихин бу парлаг дәлилләрини көстәрир. Онун тәнгиди охшары әввәлләр тарихин тәчрүбәсинә әсасланараг тамамилә башга бир мүддәаны сүбут етдији һалда, инди бу тәчрүбәнин өзүнү белә тамамилә башга чүр тәсвир едир.

Һәгиги Прудона көрә Рома империјасынын сүгутуну «мүдрик адамлар» (les sages) габагчадан хәбәр вермишдиләр, тәнгиди Прудона көрә исә буну «философлар» етмишдиләр. Тәнгиди Прудон, әлбәттә, анчаг философлары мүдрик адам сајыр. Һәгиги Прудона көрә Рома «һүгугларыны миниллик һүгуги тәчрүбә јахуд әдлијјә (ces droits consacrês par une justice dix fois séculaire) тәгдис етмишди»; тәнгиди Прудона көрә исә Ромада «миниллик *әдаләтин* тәгдис етдији һүгуглар» мөвчуд иди.

Јенә дә һәмин бир нөмрәли Прудона көрә, Ромада бу чүр фикирләширдиләр:

«Рома... өз сијасәтинин вә өз аллаһларынын көмәјилә гәләбә чалды: ајинләрин вә халг руһунун һәр чүр ислаһаты ағылсызлыг вә тәһгиредилмә оларды» (тәнгиди Прудон «sacrielege» сөзүнү, күтләви франсыз дилиндә олдуғу кими, мүгәддәс бир шејин тәһгир едилмәси, еһтирамсызлыг мә'насында дејил, садәчә олараг тәһгир едилмә мә'насында ишләдир): «Рома өз гаршысына халглары азад етмәк мәгсәдини гојмуш олсајды, бунунла да о, өз һүгугундан үз дөндәрмиш оларды». «Беләликлә», — дејә бир нөмрәли Прудон әлавә едир, — «һәм факт, һәм дә һүгуг Романын тәрәфини сахлајырды».

Гејри-тәнгиди Прудона көрә Ромада даһа тутарлы фикирләширдиләр. Орада белә бир *факты* дәгигләшдирирдиләр:

«Гуллар Рома сәрвәтинин ән бол мәнбәјидир; буна көрә дә халгларын азад едилмәси Рома *малијјәсинин ифласы* демәк оларды».

О ки галды *һүгуга* күтләви Прудон онун һаггында белә бир фикир дә сөјләјир: «Романын иддиалары халглар һүгугу (droit des gens) васитәсилә өзүнә һагг газандырырды». Гулетмә һүгугунун белә бир үсулла сүбут олунмасы ромалыларын һүгуги көрүшләринә тамамилә ујғун кәлирди. Күтләшәкилли пандектләрә бах: *jure gentium servitus* invasit» (Fr. 4. D. I. I)*.

Тәнгиди Прудона көрә, «Рома тә'сисатларынын әсасы», ағына-бозуна бахмадан бүтүн тә'сисатларын әсасы «бүтпәрәстликдә, көләликдә, зәрифликдә иди». Һәгиги Прудон исә дејир: «Рома тә'сисатларынын әсасы дин саһәсиндә бүтпәрәстликдә, дөвләт

* — көләлик *бүтүн халглар үчүн үмуми олан һүгуг* әсасында көк салмышды»
** Дикесталар, I китаб, I титул, фрагмент 4). *Ред.*

һәјаты саһәсиндә көләликдә, шәхси һәјат саһәсиндә ишрәтпәрәстликдә иди» (ади франсыз дилиндә «épicurisme» сөзү өз мә'-насына көрә «mollesse», јә'ни зәрифлик сөзүнүн ејни дејил). Рома белә бир вәзијјәтдә икән, мистик Прудонун сөјләдији кими, «аллаһ заһир олду». Һәгиги, расионалист Прудон исә «өзүнү аллаһ *адландыран* јеткин јашлы бир кишинин» зүһур етдијини сөјләјир. Һәгиги Прудона көрә һәмин киши каһинләри «күрзә» (vipères) адландырыр, тәнгиди Прудона көрә исә һәмин киши нәзакәтли сөзләр ишләдир вә каһинләри «илан» адландырыр. Биринчијә көрә, о, Рома үслубунда «адвокатлар» [«Advokaten»] һаггында данышыр, икинчијә көрә исә, о, алман үслубунда «һүгугшүнаслар» [«Rechtsgelehrte»] һаггында данышыр.

Тәнгиди Прудон франсыз ингилабынын руһуну зиддијјәт руһу адландырараг, үстәлик дејир:

«Бу, көһнәни əвəз едән јенинин өз методик вә әтрафлы дүшүнүлмүш һеч бир шејинин олмадығына инанмаг үчүн кифајәтдир».

Тәнгиди Прудон тәнгиди тәнгидин ән севимли категоријаларыны — «јени»ни вә «көһнә»ни механики сурәтдә тәкрар етмәдән кечинә билмир. О, мә'насы олмајан белә бир тәләбсиз кечинә билмир; кәрәк «јени»нин өз *үстүндә* [*an* sich] нә исә методики вә әтрафлы дүшүнүлмүш бир шеј олсун, нечә ки, бә'зиләринин үстүндә [an sich], тутаг ки, палчыг изләри олур». Һәгиги Прудон исә дејир:

«Бу, көһнә гурулушу əвəз едән јени гурулушун өз-өзлүјүндә [*in* sich] методдан вә рефлексијадан мәһрум олмасыны сүбут етмәк үчүн кифајәтдир».

Франсыз ингилабы һаггында хатирәләрә чәзб олмуш тәнгиди Прудон франсыз дилини о дәрәчәдә *ингилабиләшдирир ки,* «un fait physique»* сөзләрини «физика факты» кими, «un fait intellectuel»** сөзләрини «ағыл факты» кими тәрчүмә едир. Тәнгиди Прудон франсыз дилини бу чүр ингилабиләшдирмәк јолу илә физиканы тәбиәтдә тәсадүф едилән бүтүн фактларын саһиби етмәјә мүвәффәг олур. Беләликлә, о, бир тәрәфдән, тәбиәтшүнаслығы һәддиндән артыг тә'рифләјирсә, дикәр тәрәфдән, ону ағылсыз бир шеј һесаб едәрәк вә ағыл фактыны физика фактындан ајырараг, тәбиәтшүнаслығы һәддиндән артыг алчалдыр. Ејни илә дә о, мә'нәви һәјат фактына ағыл факты гәдәр билаваситә әһәмијјәт верәрәк, сонракы психоложи вә мәнтиги ахтарышларын һамысыны кәрәксиз едир.

Һәгиги Прудонун, ики нөмрәли Прудонун, өз тарихи дедуксијасы илә нәји сүбут етмәк истәдијиндән тәнгиди Прудонун, бир нөмрәли Прудонун, һеч хәбәри дә јохдур. Буна көрә дә тәнгиди Прудонун, әлбәттә, һәгиги Прудонун дедуксијасынын мәзмунун-

* — «мадди тәбиәтә аид факт». *Ред.*
** — «мә'нәви интеллектуал һәјата аид факт». *Ред.*

дан да, јә'ни һүгуг һаггында тәсәввүрләрин дәјишилмәсини вә тарихи мүсбәт һүгугун *инкар едилмәси* јолу илә әдаләтин арасы кәсилмәдән *һәјата кечирилмәсини* сүбут едән дәлилләр системиндән дә хәбәри јохдур.

«Ҹәмијјәт онун принсипләринин *инкар едилмәси* јолу илә... һәм дә-ән мүгәддәс *һүгугларын позулмасы* јолу илә хилас едилмишди».

Беләликлә, һәгиги Прудон сүбут едир ки, Рома һүгугунун инкар олунмасы христианлығын һүгуг һаггындакы *тәсәввүрүндә* һүгуг анлајышынын кенишләндирилмәсинә сәбәб олду. О, һабелә сүбут едир ки, зәбт һүгугунун инкар едилмәси ичма һүгугунун тә'сис олунмасына сәбәб олду, франсыз ингилабынын бүтүн феодал һүгугуну инкар етмәси исә даһа кениш муасир һүгуг гајдасына кәтириб чыхарды.

Тәнгиди тәнгид әсла разылаша билмәз ки, инкар етмәк јолу илә принсипин һәјата кечирилмәси ганунунун кәшфи шәрәфи Прудона мәхсус олсун. Һалбуки һәмин фикир бу ҹүр шүурлу формада франсызлар үчүн әсл кәшф иди.

БИР НӨМРӘЛИ ТӘНГИДИ КОММЕНТАРИ

Һәр бир елмин илк тәнгиди мүтләг мүбаризә етдији һәмин елмин чыхыш нөгтәләринин тә'сири алтында олдуғу кими, Прудонун «Мүлкијјәт нәдир?» әсәри дә *сијаси игтисадын* мәһз сијаси игтисад нөгтеји-нәзәриндән тәнгидидир. Китабын, һүгугу мәһз һүгуг нөгтеји-нәзәриндән тәнгид етдији һиссәси үзәриндә дајанмаға лүзум јохдур, чүнки, китабын башлыча мәгсәди сијаси игтисадын тәнгидиндән ибарәтдир. — Демәли, Прудонун әсәри елми ҹәһәтдән *сијаси игтисадын,* о ҹүмләдән Прудонун анладығы мә'нада сијаси игтисадын тәнгиди јолу илә рәф едилир. Прудонун әсәринин елми ҹәһәтдән рәф едилмәси Прудонун өзүнүн көрдүјү иш әсасында мүмкүн олмушдур нечә ки, Прудонун өзү тәрәфиндән едилән тәнгидин чыхыш нөгтәләри меркантилист системинин физиократлар тәрәфиндән тәнгиди, физиократларын Адам Смит тәрәфиндән тәнгиди, Адам Смитин Рикардо тәрәфиндән тәнгиди, ејни дәрәҹәдә Фурјенин вә Сен-Симонун әсәрләри олмушдур.

Сијаси игтисадын бүтүн мүһакимәләринин чыхыш нөгтәси *хүсуси мүлкијјәтдир.* Сијаси игтисад бу әсас чыхыш нөгтәсини шәксиз бир факт кими, үзәриндә бир даһа тәдгигат апарылмадығы факт кими гәбул едир. Сијаси игтисад бу әсас чыхыш нөгтәсини һәм дә елә бир факт кими гәбул едир ки, бу факта о, *Сејин* садәдилликлә е'тираф етдији кими, анҹаг *«тәсадүфән»* тохунур. Прудон исә сијаси игтисадын әсасы олан *хүсуси мүлкијјәти* тәнгиди сурәтдә тәдгиг едир, һәм дә биринҹи дәфә олараг ҹәсарәтлә, амансызҹасына вә ејни заманда елми ҹәһәтдән тәдгиг едир. Прудонун елмә кәтирдији бөјүк тәрәгги мәһз бундан ибарәтдир; бу

тəрəгги сијаси игтисады ингилабилəшдирир вə илк дəфə олараг сијаси игтисады һəгиги бир елм кими мүмкүн едир. *Сејин* «Үчүнчү силк нəдир? əсəри ән јени сијасəт үчүн нə гəдəр əһəмијјəтлидирсə, Прудонун «Мүлкијјəт нəдир?» əсəри дə ән јени сијаси игтисад үчүн о гəдəр əһəмијјəтлидир.

Əкəр Прудон «Deutche-Französische Jahrbücher»[19] дə едилдији (бах: Ф. Енкелс, «Сијаси игтисадын тəнгидинə даир гејдлəр») кими, хүсуси мүлкијјəтин сонракы формаларыны: əмəк һаггыны, тиҹарəти, дəјəри, гијмəти, пулу вə и. а. мəһз хүсуси мүлкијјəтин формалары кими һəлə мүзакирə етмирсə, əкəр о, буну етмирсə, əксинə, игтисадчылары сијаси игтисадын јенə һəмин чыхыш нөгтəлəри васитəсилə тəкзиб едирсə, онда бу һал онун јухарыда көстəрилəн вə тарихəн һагг газандырылмыш нөгтеји-нəзəринə тамамилə ујғун кəлир.

Хүсуси мүлкијјəт мүнасибəтлəрини инсани вə ағлабатан мүнасибəтлəр кими гəбул едəн сијаси игтисад өзүнүн əсас чыхыш нөгтəсинə—хүсуси мүлкијјəтə даим зидд чыхыр ки, бу зиддијјəт, илаһијјатчынын дини тəсəввүрлəри даим бəшəри тəрздə изаһ едиркəн бунунла өз əсас чыхыш нөгтəсинə—динин фөвгəлбəшəрилијинə даим зидд чыхмасы кими бир зиддијјəтдир. Мəсəлəн, сијаси-игтисадда əмəк һаггы əввəлдə, мəһсулун əмəјə чатасы пропорсионал пајы кими изаһ едилир. Əмəк һаггы илə капитал мəнфəəти бир-биринə əсл достлуг мүнасибəти, гаршылыглы сурəтдə бир-биринə əлверишли шəраит јарадан вə заһирəн лап инсани мүнасибəт бəслəјирлəр. Амма нəтиҹəдə мə'лум олур ки, бу мүнасибəтлəр ән дүшмəн мүнасибəтлəрдир; əмəк һаггы капитал мəнфəəтинə *тəрс* нисбəтдəдир. Дəјəрə əввəлдə заһирəн ағлабатан тə'риф верилир: дəјəр əшјанын истеһсал хəрҹлəри илə вə бу əшјанын иҹтимаи фајдалылығы илə мүəјјəн олунур. Нəтиҹəдə исə мə'лум олур ки, дəјəр нə истеһсал хəрҹлəринə, нə дə иҹтимаи фајдалылыға һеч бир мүнасибəти олмајан, тамамилə тəсадүфи бир шејдир. Əввəлдə əмəк һаггынын кəмијјəти азад фəһлə илə азад капиталист арасында бағланан *азад* сазишин нəтиҹəси кими мүəјјəн едилир. Амма нəтиҹəдə мə'лум олур ки, фəһлə əмəк һаггынын капиталист тəрəфиндəн мүəјјəн едилмəсинə разы олмаға мəҹбурдур, капиталист исə əмəк һаггыны мүмкүн гəдəр чох ашағы сəвијјəдə сахламаға мəҹбурдур. Данышыб разылыға кəлəн тəрəфин *азадлығынын* јерини *мəҹбуријјəт* тутур. Тиҹарəт вə бүтүн дикəр игтисади мүнасибəтлəр дə бу кимидир. Игтисадчылар өзлəри бу зиддијјəтлəри бə'зəн һисс едирлəр вə бу зиддијјəтлəрин ашкара чыхарылмасы игтисадчылар арасында кедəн мүбаризəнин башлыча мəзмунудур. Лакин һəмин зиддијјəтлəр игтисадчылар тəрəфиндəн бу вə ја башга шəкилдə дəрк едилдији һалларда *игтисадчылар өзлəри* хүсуси мүлкијјəтин һəр һансы бир хүсуси формаларындан биринə һүҹум едирлəр, хүсуси мүлкијјəтин бу вə ја дикəр *хүсуси* формаларыны онлар, өзлүјүндə

ағлабатан (јә'ни игтисадчыларын тәсәввүрүндә) әмәк һаггыны, өзлүјүндә ағлабатан дәјәри, өзлүјүндә ағлабатан тичарәти сахталашдырмагда тәгсирләндирирләр. Мәсәлән, Адам Смит бә'зән капиталистләрә, Дестүт де Траси банкирләрә, Симонд де Сисмонди фабрик системинә, Рикардо торпаг мүлкијјәтинә, ән јени игтисадчыларын демәк олар һамысы *гејри-сәнаје* капиталистләринә һүчум едир ки, хүсуси мүлкијјәт гејри-сәнаје капиталистләринин шәхсиндә јалныз бир *истеһлакчы* кими меjдана чыхыр.

Беләликлә, игтисадчылар—хүсусән һәр һансы ајрыча суи-истифадә үзәринә һүчум етдикләри заман, — игтисади мүнасибәтләрдәки заһири инсанијјәти бә'зән истисна шәклиндә мүдафиә едирләр, әксәр һалларда исә онлар бу мүнасибәтләри мәһз инсанлыгдан чох дәрин *фәргләнән* шәкилдә, онун там игтисади мә'насында көтүрүрләр. Игтисадчылар бу зиддијјәти дәрк етмәјәрәк вә тәрәддүд едә-едә онун һүдудундан кәнара чыхмырлар.

Прудон бу шүурсузлуға һәмишәлик сон гојду. О, игтисади мүнасибәтләрин *инсани көрүнүшүнә* чидди јанашды вә һәмин мүнасибәтләрин *гејри-инсани керчәклијини* кәскин шәкилдә буна гаршы гојду. О, игтисади мүнасибәтләри мәчбур етди ки, өзләри һаггында өз тәсәввүрүндә нәдирсә, һәгигәтдә дә елә олсун, јахуд, даһа доғрусу, мәчбур етди ки, өзләри һаггындакы бу тәсәввүрдән әл чәкиб өзләринин һәгигәтән гејри-инсанилијини е'тираф етсин. Буна көрә дә о, һеч дә галан игтисадчыларын етдији кими, хүсуси мүлкијјәтин ајрылыгда бу вә ја дикәр бир нөвүнү дејил, садәчә олараг хүсуси мүлкијјәти, ону бүтөвлүкдә көтүрүб, игтисади мүнасибәтләри сахталашдыран амил олараг там ардычыл сурәтдә тәсвир етди. О, сијаси игтисад тәнгидинин сијаси игтисад нөгтеји-нәзәриндә галмагла едә биләчәјинин һамысыны етди.

«Хүсуси мүлкијјәт нәдир?» әсәринин *нөгтеји-нәзәрини характеризә* етмәк арзусунда олан ч-б Едгар, әлбәттә, нә сијаси игтисад, нә дә Прудонун әсәринин фәргләндиричи характери һаггында бир сөз дејир; һәмин әсәрин фәргләндиричи характери исә мәһз ондадыр ки, *хүсуси мүлкијјәтин маһијјәти* мәсәләси бу әсәрдә сијаси игтисадын вә һүгугшүнаслығын һәјати мәсәләси кими гојулмушдур. Тәнгиди тәнгид үчүн бунун һамысы өзлүјүндә бәлли мәсәләдир. Тәнгид дејир ки, Прудон хүсуси мүлкијјәти инкар етмәклә јени һеч бир шеј кәшф етмәмишдир. О, анчаг тәнгиди тәнгидин гәсдән демәдији сирри ағзындан гачыртмышдыр.

Ч-б Едгар характеризә едән тәрчүмәсиндән билавраситә сонра сөзүнә давам едәрәк дејир: «Беләликлә, Прудон тарихдә нә исә абсолјут олан бир шеји, әбәди тәмәли, бәшәријјәтә истигамәт верән аллаһы кәшф етмишдир. Бу аллаһ әдаләтдир».

Прудонун 1840-чы илдәки франсыз әсәри 1844-чү илдәки алман инкишафынын нөгтеји-нәзәринә ујғун кәлмир. Прудонун она

дабан-дабана зидд олан чохлу франсыз јазычысынын шәрик олдуғу нөгтеји-нәзәри мәһз беләдир, бу исә тәнгиди тәнгид үчүн ачыгдан ачыға сәрфәлидир, чүнки тәнгиди тәнгид бир-биринә дабан-дабана ән зидд чыхан нөгтеји-нәзәрләри бирјоллуг ағына-бозуна бахмадан сәчијјәләндирмәк имканы әлдә едир. Һәм дә Прудонун ирәли сүрдүјү гануну, јә'ни әдаләтин ону инкар етмәк јолу илә һәјата кечирилмәси ганунуну тәтбиг етдинсә, дәрһал тарихдәки бу абсолјутдан да јаха гуртара биләрсән. Әкәр Прудон бу чүр ардычыл нәтичәјә кәлә билмирсә, онун сәбәби белә бир ачыначаглы һалдыр ки, о, анадан алман дејил, франсыз доғулмушдур.

Прудон өзүнүн тарихдәки абсолјуту илә, өзүнүн әдаләтә инамы илә ч-б Едгар үчүн *илаһијјат* објектинә чеврилмишдир вә ex professo* илаһијјатын тәнгиди олан тәнгиди тәнгид инди Прудону бәһанә едәрәк «дини тәсәввүрләрә» һүчумларыны кәскинләшдирмәк үчүн Прудона фикир верә биләр.

«Һәр бир дини тәсәввүрүн характерик чәһәти будур ки, о, догма шәклиндә елә бир вәзијјәти ирәли сүрүр ки, һәмин вәзијјәтин ахырына јахын экслик-ләрдән бири мүзәффәр экслик кими вә јеканә һәгиги экслик кими мејдана чыхыр».

Биз көрәчәјик ки, диндар тәнгиди тәнгид догма шәклиндә елә бир вәзијјәт ирәли сүрүр ки, һәмин вәзијјәтин ахырына јахын эксликләрдән бири — «т ә н г и д» јеканә һәгигәт кими дикәр экслик — «күтлә» үзәриндә гәләбә чалыр. Күтләви әдаләти абсолјут кими, тарихин аллаһы кими гәбул едән Прудон исә елә бир даһа бөјүк әдаләтсизлијә јол вермишдир ки, әдаләтли тәнгид *тамамилә ашкарчасына* һәмин абсолјутун ролуну, тарихин һәмин аллаһынын ролуну өзү үчүн еһтијат сахламышдыр.

ИКИ НӨМРӘЛИ ТӘНГИДИ КОММЕНТАРИ

«Сәфаләтин, јохсуллуғун мөвчуд олмасы факты Прудонун сәтһи фикирләр јүрүтмәсинә сәбәб олмушдур; бу факт онун үчүн бәрабәрлијә вә әдаләтә *зидд олан* бир шејдир; ону, бу факты о, өзү үчүн силаһ едир. Беләликлә дә бу факт онун үчүн абсолјут вә ганунн факт олур, хүсуси мүлкијјәтин мөвчудлуғу факты исә ганунсуз факт олур».

Дәркетмә сакитлији бизә дејир ки, Прудон сәфаләтин мөвчудлуғу фактыны әдаләтә зидд олан бир шеј кими гәбул едир, буна көрә дә бу факты ганунсуз факт һесаб едир; дәркетмә сакитлији бурадача, һеч нәфәсини дәрмәдән, бизә мә'лумат верир ки, Прудон бу факта абсолјут вә ганунаујғун бир факт кими бахыр.

Индијәдәк мөвчуд олан сијаси игтисад хүсуси мүлкијјәтин һәрәкәтинин куја *халглар* үчүн јаратдығы *сәрвәт* фактыны әсас көтүрәрәк, хүсуси мүлкијјәти тә'рифләмәјә кәлиб чыхырды. Пру-

* — ихтисасы үзрә. *Ред.*

дон буна әкс олан вә сијаси игтисадда софистчәсинә пәрдәләнән бир факты, хүсуси мүлкијјәтин һәрәкәтинин јаратдығы јохсуллуг фактыны әсас көтүрүр вә хүсуси мүлкијјәти инкар едән нәтичәләрә кәлир. Хүсуси мүлкијјәтин биринчи тәнгиди тәбиидир ки, хүсуси мүлкијјәтин зиддијјәтләрлә долу олан маһијјәтинин ән чох дујулан, ән чох нәзәрә чарпан, инсан дујғусу үчүн билаваситә ән ијрәнч олан формада тәзаһүр етдији бир факты, јохсуллуг, сәфаләт фактыны әсас көтүрүр.

«Тәнгид, әксинә, һәр ики факты — јохсуллуғу вә мүлкијјәти бир фактда бирләшдирир; о һәр ики фактын дахили әлагәләрини кәшф едир, онларын һәр икисиндән бир там дүзәлдир вә ајрылыгда көтүрүлмүш һәмин тама онун һансы зәмин әсасында мөвчуд олдуғу суалыны верир».

Мүлкијјәт фактыны вә јохсуллуг фактыны бу вахтачан һеч баша дүшмәјән тәнгид, «әксинә», анчаг өз хәјалында көрдүјү иши Прудонун һәгиги ишинә гаршы гојур. О, *ики* фактдан *јеканә* бир факт дүзәлдәрәк *һәр ики* факты *бир* фактда бирләшдирир, сонра да *һәр икисинин* арасында дахили әлагә олдуғуну кәшф едир. Тәнгид буну инкар едә билмир ки, Прудон да јохсуллуг факты илә хүсуси мүлкијјәт факты арасындакы дахили әлагәнин мөвчудлуғуну гәбул едир, чүнки Прудон мәһз бу дахили әлагәнин мөвчудлуғу үзүндән сәфаләти мәһв етмәк үчүн мүлкијјәтин ләғвини тәләб едир. Прудон даһа чох иш көрмүшдүр. О, капиталын һәрәкәтинин сәфаләти *нечә* төрәтдијини тәфсилаты илә көстәрмишдир. Тәнгиди тәнгид исә, әксинә белә мә'насыз шејләрлә мәшғул олмур. О, јохсуллуг вә хүсуси мүлкијјәтин *әксликләр* олдуғуну кәшф етмишдир; бу кәшф олдугча чох јајылмыш кәшфдир. Тәнгиди тәнгид јохсуллугдан вә сәрвәтдән *бир там дүзәлдир* вә *«ајрылыгда көтүрүлмүш* һәмин тама онун һансы зәмин әсасында мөвчуд олдуғу суалыны верир», — бу суал хүсусән артыг суалдыр, она көрә артыгдыр ки, бу «ајрылыгда көтүрүлмүш тамы» ахы тәнгид өзү индичә *јаратмышдыр,* демәли, һәмин тамын тәнгид тәрәфиндән *јарадылмасынын* өзү онун мөвчуд олмасы үчүн зәминдир.

«Ајрылыгда көтүрүлмүш тамдан» онун һансы зәмин әсасында мөвчуд олдуғуну сорушан тәнгиди тәнгид, бунунла да, һәмин зәмини әсл илаһијјат гајдасы илә «тамын» өзүндән *кәнарда* ахтарыр. Тәнгиди спекулјасија санки тәдгиг етдији објектдән *кәнарда* һәрәкәт едир. Јохсуллуғун вә сәрвәтин *бүтүн* бу *әкслијинин* өзүнүн *һәр ики тәрәфинин һәрәкәтиндән* башга бир шеј олмадығы һалда, тамын мөвчудлуғу зәмининин мәһз һәр ики тәрәфин маһијјәтиндән ибарәт олдуғу һалда, тәнгиди тәнгид тамы јарадан бу керчәк һәрәкәти өјрәнмәкдән өзүнү азад едир; она көрә азад едир ки, дәркетмә сакитлији кими өзүнүн әкслијин һәр ики тәрәфиндән јүксәкдә дурдуғуну демәјә, «ајрылыгда көтүрүлмүш тамы» јарадан фәалијјәтинин, тәкчә бу фәалијјәтин, тәнги-

дин јаратдығы абстраксијаны мәһв етмәјә гадир олдуғуну дејә билсин.

Пролетариат вә сәрвәт эксликләрдир. Әкслик олмаг е'тибарилә онлар мүәјјән бир вәһдәт тәшкил едирләр. Онларын һәр икисини хүсуси мүлкијјәт аләми төрәтмишдир. Бүтүн мәсәлә бу ики үнсүрүн һәр биринин әкслик дахилиндә һансы конкрет јери тутмасындадыр. Онлары ваһид тамын ики тәрәфи е'лан етмәк кифајәт дејилдир.

Хүсуси мүлкијјәт бир хүсуси мүлкијјәт олмаг е'тибарилә, сәрвәт олмаг е'тибарилә *өз хүсуси мөвчудлуғуну,* бунунла бирликдә исә өз әкслики олан пролетариатын мөвчудлуғуну сахламаға мәчбурдур. Бу, антагонизмин *мүсбәт* тәрәфидир, өзлүјүндә кифајәтләнән хүсуси мүлкијјәтдир.

Пролетариат исә, әксинә, пролетариат олмаг е'тибарилә өзү өзүнү ләғв етмәјә, бунунла бирликдә, өзүнү төрәдән, ону пролетариат едән әкслики — хүсуси мүлкијјәти ләғв етмәјә мәчбурдур. Бу, антагонизмин *мәнфи* тәрәфидир, онун өз дахилиндәки нараһатлығыдыр, ләғв едилмиш вә өзүнү ләғв едән хүсуси мүлкијјәтдир.

Варлы синиф вә пролетариат синфи ејни бир инсани өзүнү өзкәнинкиләшдирмәдир. Лакин биринчи синиф бу өзүнүјадландырмада өзүнү мәмнун вә гәрарлашмыш һисс едир, јадланманы *өз хүсуси гүдрәтинин* сүбуту кими гавраjыр вә бунда инсани мөвчудлуг *көрүнүшүнә* малик олур. Икинчи синиф исә бу јадланмада өзүнү мәһв едилмиш һисс едир, бунда өз күчсүзлүјүнү вә гејри-инсани мөвчудлуғун керчәклијини көрүр. Бу синиф, Һекелин ифадәсилә десәк, сәфаләт чәрчивәси дахилиндә бу сәфаләтә гаршы *һиддәтдир,* елә бир һиддәтдир ки, бу да һәмин синифдә зәрури олараг бу синфин инсани *маһијјәти* вә онун һәјат вәзијјәти, инсани маһијјәтин ашкар, гәти вә һәртәрәфли инкары олан һәмин вәзијјәтин арасындакы зиддијјәтдән төрәјир.

Беләликлә, бүтүн антагонизм даирәсиндә хүсуси мүлкијјәтчи *мүһафизәкар,* пролетар исә — *дағыдычы* тәрәфдир. Биринчидән һәмин антагонизми сахламаг фәалијјәти, икинчидән исә, ону мәһв етмәк фәалијјәти баш верир.

Доғрудур, хүсуси мүлкијјәт өз игтисади һәрәкәтиндә өзү өзүнү ләғв олунмаға доғру сөвг едир, лакин буну о, јалныз өзүндән асылы олмајан, шүурсуз сурәтдә, онун ирадәси зиддинә баш верән вә објектин өз маһијјәтиндән ирәли кәлән инкишаф јолу илә едир, јалныз, пролетариаты пролетариат *кими* төрәтмәк, — өз мә'нәви вә физики јохсуллуғуну дәрк едән бу јохсуллуғу, өзүнүн инсанлыгдан чыхарылдығыны дәрк едән, она көрә дә өзү өзүнү ләғв едән бу инсанлыгдан чыхарылманы төрәтмәк јолу илә ләғв едир. Хүсуси мүлкијјәтин пролетариаты төрәтмәклә өзү үчүн чыхардығы һөкмү пролетариат ичра едир, ејнилә дә о, муздлу

әмәјин өзкәләрә сәрвәт вә өзүнә јохсуллуг јаратмагла өзү үчүн чыхардығы һөкмү дә јеринә јетирир. Пролетариат галиб кәлдикдән сонра һеч дә чәмијјәтин абсолјут тәрәфинә чеврилмир, чүнки о јалныз өзү өзүнү вә өз әкслијини ләғв етмәклә галиб кәлир. Пролетариатын галиб кәлмәсилә һәм пролетариатын өзү, һәм дә ону төрәдән әкслик — хүсуси мүлкијјәт арадан галхыр.

Әкәр сосиалист јазычылар пролетариатын бу үмумдүнја-тарихи ролуну е'тираф едирләрсә, бунун сәбәби һеч дә, тәнгиди тәнгидин бизи инандырмаг истәдији кими, һәмин јазычыларын пролетарлары *аллаһ* һесаб етмәси дејилдир. Даһа доғрусу, әксинә. Тәшәккүл тапмыш пролетариатда бүтүн инсанлыгдан, һәтта инсанлыг *көрүнүшүндән* узаглашма әмәли сурәтдә баша чатдығындан; пролетариатын һәјат шәраитиндә мүасир чәмијјәтин бүтүн һәјат шәраити инсанијјәтсизлијин зирвәсинә чатдығындан; пролетариатда инсан өзүнү инсан кими итирдијиндән, лакин бунунла бирликдә һәмин иткинин јалныз нәзәри дәркини әлдә етмәк дејил, һабелә, гаршысыалынмаз олан вә даһа һеч бир бәзәк-дүзәјә кәлмәјән там һөкмран *еһтијачын* әмри илә *зәрурәтин* бу әмәли ифадәсинин бујруғу илә инсанијјәтсизлијә гаршы билаваситә һиддәтләнмәјә мәчбур олдуғундан, — мәһз бу сәбәбдән пролетариат өзү өзүнү азад едә биләр вә азад етмәлидир. Лакин о өз һәјат шәраитини мәһв етмәдән өзүнү азад едә билмәз. О, мүасир чәмијјәтин *бүтүн* гејри-инсани һәјат шәраитини, пролетариатын өз вәзијјәтиндә чәмләшән бу шәраити мәһв етмәдән өз һәјат шәраитини мәһв едә билмәз. Пролетариатын ағыр, лакин мәтинләшдиричи *әмәк* мәктәби кечмәси әбәс јерә кетмир. Мәсәлә бу вә ја дикәр бир пролетарын, јахуд һәтта бүтүн пролетариатын һазырда өз мәгсәдини нәдә *көрмәси* үзәриндә дејил. Мәсәлә онун үзәриндәдир ки, *пролетариат әслиндә нәдир* вә о өзүнүн бу *варлығына* ујғун олараг тарихән нә етмәјә мәчбур олачагдыр. Онун мәгсәдини вә тарихи ишини онун өз һәјат вәзијјәти, һабелә мүасир буржуа чәмијјәтинин бүтүн тәшкили ән ајдын вә гәти шәкилдә габагчадан кәстәрир. Бурада әтрафлы көстәрмәјә еһтијач јохдур ки, инкилис вә франсыз пролетариатынын хејли һиссәси өз тарихи вәзифәсини инди артыг *дәрк едир* вә бу дәркетмәни там ајдынлыға чатдырмаг үчүн даим чалышыр.

Бунунла белә, тәнгиди тәнгид буну е'тираф етмәји өзүнә борч билир ки, о өзүнүн тарихин јеканә јарадычы үнсүрү олдуғуну тәнтәнәли сурәтдә билдирмишдир. Тарихи әксликләр ондан ирәли кәлир, бу әксликләрин ләғвинә јөнәлдилмиш фәалијјәт дә ондан ирәли кәлир. Буна көрә дә о өзүнүн тәчәссүмү олан Едгарын сөзләри илә ашағыдакы *декларасијаны* е'лан едир:

«Мәдәнилик вә мәдәнијјәтсизлик, әмлакы олма вә әмлаксызлыг — *әкәр бу әксликләри тәһгир етмәк* мәгсәд дејилсә, онлар *бүсбүтүн* вә *тамамилә* тәнгидин *ихтијарына верилмәлидир».*

Әмлакы олма вә әмлаксызлыг тәнгиди вә спекулјатив әксикләр кими метафизики тәгдисә лајиг көрүлмүшләр. Буна көрә дә күфр едилмәсә, һәмин әксикләрә анҹаг тәнгиди тәнгидин әли дәјә биләр. Капиталистләр вә фәһләләр өз араларындакы мүнасибәтләрә гарышмамалыдырлар.

Әксикләри тәнгиди сурәтдә анламасына гәсд етмәјин мүмкүн олдуғуну, мүгәддәс сајдығы бир шејин мүгәддәслијини позмағын мүмкүн олдуғуну фикринә белә кәтирмәјән ҹ-б Едгар өз рәгибинин дили илә елә бир е'тираз едир ки, бу е'тиразы о, јалныз өзү өзүнә едә биләрди.

Тәнгиди тәнгидин хәјали рәгиби сорушур: «Артыг мөвҹуд олан азадлыг, бәрабәрлик вә саирә бу кими анлајышлардан башга һәр һансы бир анлајышдан истифадә етмәк оларамы? Мән ҹаваб верирәм» (ҹ-б Едгарын ҹавабына диггәт јетирин), «јунан вә латын дилләринин ифадә етдији фикир даирәси түкәнән кими, дәрһал дилләр дә мәһв олду».

Тәнгиди тәнгидин *алман* дилиндә бир дәнә дә олса фикир сөјләмәмәсинин сәбәби инди ајдын олур. Ҹ-б Рејхардт әҹнәби сөзләрә нә гәдәр чох тәнгиди јанашмышса да, ҹ-б Фаухер инкилис дили илә өзү билдији кими рәфтар етмишсә дә, ҹ-б Едгар исә франсыз дили илә өзү билдији кими рәфтар етмишсә дә, онларын һамысы *јени тәнгиди* дил һазырланмасы үчүн нә гәдәр чох иш көрмүшсә дә, тәнгиди тәнгидин фикирләрини ифадә едән дил һәлә дә төрәмәмишдир.

ИКИ НӨМРӘЛИ ХАРАКТЕРИЗӘ ЕДӘН ТӘРҸҮМӘ

Тәнгиди Прудон дејир:

«Әкинчиләр торпағы өз араларында бөлмүшләр. Бәрабәрлик јалныз саһиблији тәгдис едирди; бу сәбәбдән о, мүлкијјәти тәгдис етмишдир».

Тәнгиди Прудона көрә торпаг мүлкијјәти торпаг бөлкүсү заманы мејдана кәлир. Тәнгиди Прудонда саһибликдән мүлкијјәтә кечид белә бир дилҹавабы ифадә, «бу сәбәбдән» ифадәсинин көмәјилә баш верир.

Һәгиги Прудон дејир:

«Әкинчилик *торпаг саһиблијинин* әсасыны гојмушдур... Әкәр зәһмәткеши истеһсал аләтләри илә тә'мин етмәмишдиләрсә, онда онун әмәјинин мәһсулуну тә'мин етмәк кифајәт дејилди. Даһа зәифи даһа күҹлүнүн гәсдләриндән горумаг үчүн... торпаг саһибләри арасында даими сәрһәд хәтләри чәкмәји лазым билдиләр».

Демәли, «бу сәбәбдән» бәрабәрлик илк нөвбәдә *саһиблији* тәгдис етди.

Әһали илдән-илә артдыгҹа, колонистләрин тамаһкарлығы вә ачкөзлүјү дә кетдикҹә чох артырды. Јени, рәфедилмәз манеәләр јаратмагла онларын шөһрәтпәрәстлијинә сон гојмаг лазым кәлирди. Беләликлә, бәрабәрлијә олан тәләбат үзүндән торпаг мүлкијјәтә чеврилди... Шүбһә јохдур ки, бөлкү һеч вахт

ҹоғрафи ҹәһәтдән бәрабәр олмамышдыр... бунунла belә принсип дәјишилмәз галырды. Бәрабәрлик әввәлләр саһиблији тәгдис едәрди, инди исә мүлкијјәти тәгдис етмишдир».

Тәнгиди Прудона көрә

«мүлкијјәтин гәдим баниләри өз тәләбатыны өдәмәк гајғысына галараг белә бир ҹәһәти көздән гачырдылар ки, мүлкијјәт һүгугуна ејни заманда өзкәнинкиләшдирмәк, сатмаг, бағышламаг, әлдә етмәк вә итирмәк һүгугу ујғун кәлирди, бу исә онларын әсасландығы бәрабәрлији мәһв едирди».

Һәгиги Прудона көрә мүлкијјәтин баниләри өз тәләбатыны өдәмәк гајғысына галмаг үзүндән мүлкијјәтин һәмин инкишаф јолуну көздән гачырмамышлар. Онлар бу јолу анҹаг әввәлҹәдән көрә билмәдиләр. Лакин онлар бу јолу әввәлҹәдән көрә билсәјдиләр дә, јенә дә мөвҹуд тәләбат гәләбә чалмыш оларды. Сонра, һәгиги Прудон өзкәнинкиләшдирмәк, сатмаг вә и. а. һүгугуну *«мүлкијјәт һүгугуна»* гаршы гојмаг үчүн, јә'ни нәслин нөвләрини нәслә гаршы гојмаг үчүн һәгиги Прудон күтләвилик илә һәддән артыг гидаланмышдыр. О, «өзүнүн варислик пајыны *әлдә сахламаг* һүгугуну» «бу пајы *өзкәнинкиләшдирмәк* һүгугуна вә и. а.» гаршы гојур ки, бу да һәгиги әкслидир вә ирәлијә доғру һәгиги бир аддымдыр.

ҮЧ НӨМРӘЛИ ТӘНГИДИ КОММЕНТАРИ

«Мүлкијјәтин гејри-мүмкүнлүјүнү сүбут едәркән Прудон нәјә архаланыр? Инанмаг чәтин олса да, јенә дә һәмин бәрабәрлик принсипинә!»

Ҹ-б Едгарын буна инанмасы үчүн онун бир аз јахшы-јахшы фикирләшмәси кифајәт едәрди. Ҹ-б Едгара мә'лум олмалыдыр ки, ҹ-б Бруно Бауер бүтүн өз мүһакимәләри үчүн *«сонсуз* мәнлик шүуруну» әсас көтүрмүш вә бу принсипи һәтта,ән сонсуз шүурсузлуғу ҹәһәтдән кәрәк ки, сонсуз мәнлик шүуруна ачыгҹа зидд олан инҹилләр үчүн дә јарадыҹы бир принсип кими көтүрмүшдүр. Ејнилә Прудон да бәрабәрлији она ачыгҹа зидд олан хүсуси мүлкијјәтин јарадыҹы принсипи кими көтүрүр. Әкәр ҹ-б Едгар франсыз *бәрабәрлијини* алман мәнлик шүуру илә бир дәгигәлијә мүгајисә етсә көрәр ки, биринҹи принсипин *франсызҹа,* јә'ни сијасәт вә дүшүнән сејр дилиндә ифадә етдијини сонунҹу принсип *алманҹа,* јә'ни абстракт тәфәккүр формаларында ифадә едир. Мәнлик шүуру халис тәфәккүр даирәсиндә инсанын өзүнә бәрабәрлијидир. Бәрабәрлик практика даирәсиндә инсанын өзү өзүнү анламасыдыр, јә'ни дикәр инсана мүнасибәтинин өз бәрабәринә мүнасибәти кими олмасыдыр. Бәрабәрлик инсан маһијјәтинин вәһдәтини көстәрмәк үчүн, инсанын сој шүуруну вә сој рәфтарыны, инсанын инсанла әмәли ејнијјәтини көстәрмәк үчүн, јә'ни инсанын инсана ичтимаи, јахуд инсани мүнасибәтини көстәрмәк үчүн ишләдилән франсыз ифадәсидир. Буна көрәдир ки, Алманијада, *Фејербахын* шәхсиндә, дағыдыҹы тәнгид *керчәк*

инсанын тәдгигинә кәлиб чатандан әввәл, бүтүн мүәјјән вә мөвчуд оланлара *мәнлик шүуру* принсипинин көмәји илә сон гојмаға чалышдығы кими, Франсадакы дағыдычы тәнгид дә *бәрабәрлик* принсипинин көмәји илә ејни нәтичәјә наил олмаға чалышмышдыр.

«Прудон фәлсәфәнин әлиндән гәзәбләнир; өз-өзлүјүндә буну онун күнаһы сајмаг олмаз. Бәс о, нијә гәзәбләнир? Онун фикринчә, индијәдәк фәлсәфә кифајәт гәдәр тәчрүбәли дејилди: о, *спекулјасијанын,* нечә дејәрләр, булудлардан јухарыдакы зирвәсинә галхмыш вә орадан *инсанлар* онун көзүнә олдугча кичик көрүнмүшләр. Мән исә бу фикирдәјәм ки, фәлсәфә һәддиндән артыг тәчрүбәлидир, јә'ни индијәдәк фәлсәфә шејләрин мөвчуд вәзијјәтинин абстракт ифадәсиндән башга бир шеј дејилди; о һәмишә шејләрин мөвчуд вәзијјәтинин илкин шәртинин тә'сири алтында олмуш вә бу илкин шәрти абсолјут бир шеј кими гәбул етмишдир».

Фәлсәфә шејләрин мөвчуд вәзијјәтинин абстракт ифадәсидир фикрини ч-б Едгар дејил, *Фејербах* ирәли сүрмүшдүр, биринчи олараг Фејербах фәлсәфәни спекулјатив вә мистик емпирија кими сәчијјәләндирмиш вә буну сүбута јетирмишдир. Лакин ч-б Едгар бу фикрә орижинал вә тәнгиди бир ифадә верә билмишдир. Јә'ни Фејербах белә бир нәтичәјә, фәлсәфә спекулјасија көјләриндән инсан еһтијачынын дәринлијинә енмәлидир дејән нәтичәјә кәлдији бир һалда, ч-б Едгар, әксинә, бизи өјрәдир ки, фәлсәфә һәддиндән артыг тәчрүбәлидир. Әслиндә исә мәсәлә даһа доғрусу бундан ибарәтдир ки, фәлсәфә шејләрин мөвчуд вәзијјәтинин јалныз транссендент, абстракт ифадәси олдуғуна көрә, өзүнүн бу транссендентлији вә абстрактлығы нәтичәсиндә, дүнјадан *хәјалән фәргләнмәси* нәтичәсиндә белә тәсәввүр етмәли иди ки, о, шејләрин мөвчуд вәзијјәтини вә керчәк инсанлары өзүндән чох-чох ашағыда бурахмышдыр. Дикәр тәрәфдән, фәлсәфә *әслиндә* дүнјадан фәргләнмәдијинә көрә, о, дүнја һаггында һеч бир *керчәк һөкмү* е'лан едә билмәди, дүнјаја гаршы һеч бир реал фәргләндирмә гүввәси ишләдә билмәди, демәли һадисәләрин кедишинә *әмәли сурәтдә* гарыша билмәди, иши дүз кәтирсә, in abstracto* тәчрүбә илә кифајәтләнмәли олурду. Фәлсәфә анчаг бу мә'нада олдугча тәчрүбәли иди ки, о, практиканын көјләриндә сүзүрдү. Бүтүн инсанлары чансыз бир күтләдә бирләшдирән тәнгиди тәнгид керчәк инсанларын спекулјатив тәфәккүрүн көзүнә сонсуз кичик инсанлар кими көрүндүјүнү сүбут едән һејрәтләндиричи бир дәлил кәтирир. Көһнә спекулјатив фәлсәфә бу мәсәләдә тәнгид илә тамамилә разылашыр. Мәсәлән, Һекелин «Һүгуг фәлсәфәси»ндән бу парчаны охујун:

«Тәләбат нөгтеји-нәзәриндән тәсәввүрүн конкрет објекти мәһз инсан адландырдығымыздыр; демәли бурада, — әслинә бахсан, јалныз бурада һәмин мә'нада инсан һаггында сөһбәт кедир»[20].

* — абстракт шәкилдә. *Ред.*

Спекулјатив философларын инсан һаггында данышдыглары бүтүн дикәр һалларда онлар *конкрети* дејил, *абстракты — идејаны, руһу* вә и. а. нәзәрдә тутурлар. Шејләрин мөвчуд вәзијјәтини фәлсәфәнин нечә ифадә етдијинә инандырычы нүмунә олараг ч-б Фаухер Инкилтәрәдә шејләрин мөвчуд вәзијјәтинин тәсвирини вә ч-б Едгар франсыз дилинин мөвчуд вәзијјәтинин тәсвирини бизә тәгдим етди.

«Беләликлә, Прудон да тәчрүбәлидир: бәрабәрлик анлајышынын мүлкијјәтин хејринә кәтирилән дәлилләрин әсасында дурдуғуну кәшф етдикдән сонра, о, јенә дә һәмин анлајыша әсасланараг, мүлкијјәтин әлејһинә чыхыр».

Бурада Прудон алман тәнгидчиләринин етдији кими едир; алман тәнгидчиләри, мүәјјән етдикләри кими, аллаһын варлығына дәлаләт олан инсан һаггындакы тәсәввүрә әсасланараг, мәһз аллаһын мөвчудлуғуна гаршы чыхырлар.

«Әкәр бәрабәрлик принсипинин доғурдуғу нәтичәләр бәрабәрлијин өзүндән күчлүдүрсә, бәс онда Прудон һәмин принсипә бу гәдәр көзләнилмәз гүввә әлдә етмәкдә нечә көмәк көстәрмәк истәјир?»

Ч-б Бруно Бауерин фикринчә, бүтүн дини тәсәввүрләрин әсасыны мәнлик шүуру тәшкил едир. Онун фикринчә мәнлик шүуру һәм дә инчилләр үчүн јарадычы принсипдир. Бәс, нәјә көрә, мәнлик шүурунун доғурдуғу нәтичәләр, доғрудан да, мәнлик шүурунун өзүндән күчлү олду? Халис алман руһунда бизә беләчаваб верирләр ки, мәнлик шүуру дини тәсәввүрләрин јарадычы принсипидирсә дә, о јалныз һирсләнән, өзү өзүнә зидд чыхан, өзү өзүндән әл чәкән вә өзкәнинкиләшдирилән мәнлик шүуру кими белә олур. Буна көрә дә өзүнә кәлән, өзү өзүнү баша дүшән, өз маһијјәтини дәрк едән, мәнлик шүуру өзүнү өзкәнинкиләшдирилмәнин төрәтдикләринә ағалыг едир. Прудон да тамамилә ејни вәзијјәтә дүшмүшдүр, анчаг бир фәргләки, Прудон франсызча данышыр, биз исә алманча; буна көрә дә Прудонун франсыз услубунда ифадә етдијини биз алман услубунда ифадә едирик.

Прудон өзү өз гаршысында белә бир суал гојур: нә үчүн, идракын јарадычы принсипи кими мүлкијјәт тә'сисатынын әсасында дајанан вә ағлабатан ахырынчы өзүл кими мүлкијјәтин хејринә олан бүтүн дәлилләрин әсасыны тәшкил едән бәрабәрлик, — нә үчүн, о, бунунла белә, мөвчуд дејил, әксинә, онун инкары — хүсуси мүлкијјәт мөвчуддур? Буна көрә дә Прудон мүлкијјәт фактынын өзүнү мүзакирә едир. О, сүбут едир ки, «доғрудан да мүлкијјәт, бир тә'сисат вә бир принсип кими, *мүмкүн дејил»* (сәһ. 34), јә'ни о, сүбут едир ки, *мүлкијјәт өзү өзүнә зиддир* вә башдан-баша өзү өзүнү ләғв едир; сүбут едир ки, мүлкијјәт, алман услубу илә десәк, өзү өзүндән әл чәкмиш, өзү өзүнә зидд олан, өзү өзүндән өзкәнинкиләшмиш бәрабәрлијин мөвчуд варлығыдыр. Франсада шејләрин керчәк вәзијјәти, ејнилә дә бу

өзкәнинкиләшмәнин дәрк едилмәси өзкәнинкиләшмәнин керчәк ләғвинин зәрурилијини һаглы олараг Прудона көстәрди.

Хүсуси мүлкијјәти инкар едән Прудон ејни заманда хүсуси мүлкијјәтин мөвчудлуғуна *тарихән* һагг газандырмаға еһтијач олдуғуну һисс едир. Буна охшар бүтүн илк чәһдләр кими, Прудонун да мүлаһизәләри прагматик характер дашыјыр, јә'ни Прудон белә күман едир ки, кечмиш нәсилләр бәрабәрлик идејасыны, онун көзүнә инсан маһијјәтинин әсл ифадәси кими көрүнән бу идејаны, тамамилә шүурлу вә дүшүнүлмүш сурәтдә өз тә'сисатларында әкс етдирмәјә чалышырдылар.

«Биз дөнә-дөнә јенә дә буна гајыдырыг... Прудон пролетарларын мәнафеји үчүн јазыр».

Бәли, Прудону јазмаға вадар едән өзлүјүндә мүстәгил бир тәнгидин мәнафеји дејил, абстракт, сүн'и сурәтдә јарадылмыш мәнафе дејил, күтләви, һәгиги, тарихи мәнафедир, — елә бир мәнафе ки, о, садә *тәнгиддән* ирәли апарыр, *бөһрана* кәтириб чыхаран мәнафедир. Прудон нәинки пролетарларын мәнафеји үчүн јазыр: о, өзү пролетардыр, ouvrier*дир. Онун әсәри франсыз пролетариатынын елми манифестидир, буна көрә дә һәмин әсәр һәр һансы бир тәнгиди тәнгидин әдәби чызмагарасындан тамамилә башга бир тарихи әһәмијјәтә маликдир.

«Прудон һеч нәјә малик олмајанларын мәнафеји үчүн јазыр. Маликолма вә һеч нәјә маликолмама Прудон үчүн абсолјут категоријалардыр. Маликолма онун үчүн ән вачибдир, буна көрә ки, о, ејни заманда, маликолмамаја ән вачиб бир дүшүнмә објекти кими бахыр. Прудон белә фикирләшир ки, һәр бир инсан малик олмалыдыр, амма башгасынын малик олдуғу гәдәр, нә артыг, нә дә әскик, малик олмалыдыр. Мән исә демәлијәм ки, малик олдуғумун һамысынын ичәрисиндән мәни марагландыран анчаг одур ки, она анчаг мән маликәм, о мәндә башгасына нисбәтән даһа чохдур. Бәрабәрлик олан бир шәраитдә исә һәм маликолма факты, һәм дә бәрабәрлијин өзү мәним үчүн нә исә мә'насыз бир шеј олачагдыр».

Әкәр ч-б Едгара инансаг, онда маликолма вә маликолмама Прудон үчүн абсолјут *категоријалардыр*. Тәнгиди тәнгидин көзүнә һәр аддымда тәкчә категоријалар саташыр. Белә ки, маликолма вә маликолмама, әмәк һаггы, мүкафат, еһтијач вә тәләбат, тәләбаты өдәмәк мәгсәдилә сәрф олунан әмәк — бунларын һамысы ч-б Едгар үчүн категоријадан башга бир шеј дејилдир.

Әкәр чәмијјәтә анчаг маликолма вә маликолмама *категоријаларындан* азад олмаг лазым кәләрдисә, онда һәр һансы бир диалектик, һәтта ч-б Едгардан да зәиф бир диалектик, бу категоријаларын «арадан галдырылмасыны» вә «көтүрүлмәсини» чәмијјәт үчүн нә гәдәр јүнкүл бир ишә чевирәрди! Ч-б Едгар бу «арадангалдырылмаја» елә бир хырда шеј кими бахыр ки, Прудонун әксинә олараг, о, маликолма вә маликолмама категорија-

* — фәһләдир. *Ред.*

ларынын әслиндә нәдән ибарәт олдуғуну һеч олмаса *изаһ етмәји* белә лазым билмир. Маликолмама тәкчә категорија дејил, һәм дә ән ачыначаглы керчәклик олдуғуна көрә; зәманәмиздә һеч бир шеји олмајан инсанын, өзүнүн дә һеч нә олмасына көрә; онун һәм үмумијјәтлә зәрури јашајыш васитәләриндән, һәм дә, даһа чох дәрәчәдә, инсан кими јашамаг васитәләриндән мәһрум олмасына көрә; маликолмама вәзијјәтинин инсанын өз мадди-лијиндән там ајрылмасы вәзијјәти олмасына көрә, — бүтүн бунларын һамысына көрә Прудон тамамилә дүзкүн олараг маликолмамаја ән вачиб дүшүнмә објекти кими бахыр; бу, бир даһа она көрә дүзкүндүр ки, Прудона гәдәр вә үмумијјәтлә сосиалист әдибләрә гәдәр һәмин објект һаггында аз дүшүнүрдүләр. Маликолмама сон дәрәчә күчлү *спиритуализмдир,* инсанын там гејри-керчәклијидир, онун инсанијјәтдән мәһрум едилмәсинин там керчәклијидир. Маликолмама әсл мүсбәт маликолмадыр, јә'ни ачлығын, сојугдан әзијјәт чәкмәнин, хәстәликләрин, чинајәтләрин, алчалдылманын, күтләшдирилмәнин, инсанијјәтдән һәр чүр мәһрум едилмәнин вә гејри-тәбиилијин мөвчуд олмасыдыр. Әһәмијјәти там дәрк едилмәклә илк дәфә олараг дүшүнмә објектинә чеврилән һәр бир објект тәдгигатчынын гаршысына *дүшүнмәјә ән чох лајиг бир објект* кими чыхыр.

Прудонун маликолмаманы вә маликолманын көһнә формасыны ләғв етмәк арзусу, онун дикәр бир арзусу илә, јә'ни инсанын өз *чисмани маһијјәтинә* әмәли сурәтдә өзкәнинкиләшмиш мүнасибәтини ләғв етмәк, инсани өзүнү өзкәнинкиләшдирмәнин *сијаси игтисади* тәзаһүрүнү ләғв етмәк арзусу илә там ејнијјәт тәшкил едир. Лакин онун сијаси игтисады тәнгид етмәси јенә дә сијаси игтисадын чыхыш нөгтәләринин тә'сири алтында галдығындан, чисмани дүнјанын фәтһ едилиб кери алынмасынын өзү Прудонда һәлә *саһиблијин* сијаси игтисад формасында мејдана чыхыр.

Тәнгиди тәнгид Прудону мәчбур едир ки, маликолманы маликолмамаја гаршы гојсун; Прудон исә, әксинә, маликолманын көһнә формасына, јә'ни *хүсуси мүлкијјәтә саһиблији* гаршы гојур. Саһиблији о, *«ичтимаи функсија»* е'лан едир. Функсијада исә «мәнафе» башгасынын «истисна едилмәсинә» доғру дејил, өз гүввәсини, өз чанлы гүввәсини ишдә тәтбиг етмәјә вә реаллашдырмаға доғру јөнәлдилмишдир.

Прудон өзүнүн бу фикринин мүвафиг кениш ифадәсини вермәјә мүвәффәг ола билмәмишдир. *«Бәрабәр* саһиблик» һаггындакы тәсәввүр сијаси игтисад тәсәввүрүдүр, демәли, белә бир мүддәанын һәлә јенә дә өзкәнинкиләшмиш ифадәсидир ки, *објект,* заманда *инсанын башга бир инсан үчүн мөвчуд варлығы,* онун *инсан үчүн бир варлыг* кими, *инсанын мадди варлығы* кими, ејни *башга бир инсана инсани мүнасибәти, инсанын инсана ичтимаи*

мүнасибәтидир. Прудон сијаси игтисади өзкәнинкиләшмәни сијаси игтисади өзкәнинкиләшмә *дахилиндә* һәлл едир.

ҮЧ НӨМРӘЛИ ХАРАКТЕРИЗӘ ЕДӘН ТӘРҸҮМӘ

Тәнгиди Прудон өзүнә *тәнгиди мүлкијјәтчи дә* тапмышдыр ки,

«бу мүлкијјәтчинин *шәхсән* е'тираф етдијинә көрә о, өзү нәји мәнимсәјирсә, онун үчүн ишләјәнләр һәмин шеји итирирләр».

Күтләви Прудон күтләви мүлкијјәтчијә дејир:

«Сән ишләдин! Мәкәр сән һеч бир заман башгаларыны өзүн үчүн ишләмәјә мәҹбур етмәли олмурдунму? Бәс нечә олду ки, онлар сәнин үчүн ишләдикләри һалда, сән исә онлар үчүн ишләмәдијин һалда, сән өзүн үчүн әлдә едә билдијини онлар итирдиләр?»

Тәнгиди Прудон Сеји вадар едир ки, о, «тәбии сәрвәти» «тәбии *мүлкләр»* кими баша дүшсүн, һалбуки Сеј һәр ҹүр анлашылмазлыға јол вермәмәк үчүн өзүнүн «Сијаси игтисада даир трактат»ына әлавә едилмиш «Гыса хүласә»дә там ајдынлығы илә көстәрир ки, «сәрвәт» дејәркән о, мүлкијјәти вә саһиблији дејил, «дәјәрләр мәбләғини» дүшүнүр. Әлбәттә, ҹ-б Едгар тәнгиди Прудонун өзүнү ислаһ јолу илә дәјишдирдији кими, тәнгиди Прудон да Сеји ислаһ јолу илә дәјишдирир. Тәнгиди Прудона көрә, торпағын мәнимсәнилмәсинин һаванын вә сујун мәнимсәнилмәсиндән асан олмасы фактына архаланан Сеј һәмин фактла «дәрһал тарлаларын мүлкијјәтә чеврилмәси һүгугуну изаһ едир». Торпағын мәнимсәнилмәсинин даһа асан олмасы факты әсасында торпаг үзәриндә мүлкијјәт *һүгугуну* изаһ етмәји һеч фикринә белә кәтирмәјән Сеј, әксинә, ашкар сурәтдә дејир: «Торпаг мүлкијјәтчиләринин *һүгуглары* өз башланғычыны *гарәтдән* көтүрүр» («Сијаси игтисада даир трактат», 3-ҹү нәшр, 1 ҹилд, 136-ҹы сәһ., гејд[21]). Буна көрә дә, Сејин дедији кими — торпаг үзәриндә мүлкијјәт *һүгугунун* тә'сис едилмәси үчүн «ганунвериҹилијин» вә «мүкәммәл һүгугун көмәји» тәләб олунурду. Һәгиги Прудон торпағын даһа асан мәнимсәнилмәси факты әсасында торпаг үзәриндә мүлкијјәт һүгугуну «дәрһал» *изаһ етмәјә* Сеји вадар етмир. О, Сеји бунда тәгсирләндирир ки, Сеј һүгугу имкан илә *әвәз* едир вә имкан мәсәләсини һүгуг мәсәләси илә *гарышыг салыр.*

«Сеј һүгугу имкан илә *әвәз* едир. Торпағы мәнимсәмәјин дәнизи вә һаваны мәнимсәмәкдән нә үчүн асан олдуғуну сорушмурлар; билмәк истәјирләр ки, һансы *һүгуга* көрә инсан бу сәрвәти мәнимсәмишдир».

Тәнгиди Прудон сөзүндә давам едир:

«Буна *анҹаг* әлавә етмәк галыр ки, торпаг саһәси илә бирликдә јердә галан үнсүрләр дә, јә'ни һава да, су да, од да мәнимсәнилир: terra, aqua, aёre et igne interdicti sumus»*.

* — торпаға, суја, һаваја вә ода јахын дүшмәк бизә гадаған едилмишдир (вәтәндән сүркүн едилмәнин гәдим Рома формулунун парафразы). *Ред.*

«Анҹаг» сөзүнү әлавә етмәји фикринә белә кәтирмәјән һәгиги Прудон, әксинә, дејир ки, о, өтәри (en passant) олараг охучунун «диггәтини» һаванын вә сујун мәнимсәнилмәсинә ҹәлб едир. Тәнгиди Прудон сүркүнүн Рома формулуну тамамилә анлашылмаз бир сурәтдә һәмин мүһакимәјә чаламышдыр. О, гадағанын аид олдуғу *«биз»* кимләрик демәји унудур. Һәгиги Прудон мүлкијјәтчи олмајанлара мүраҹиәт едир:

«Пролетарлар!.. мүлкијјәт *бизи ҹәмијјәтдән говур:* terra etc. interdicti sumus».

Тәнгиди Прудон Шарл Қонт илә мүбаһисәни бу ҹүр апарыр:

«Шарл Қонт белә дүшүнүр ки, јашамаг үчүн инсан һаваја, гидаја вә палтара мөһтаҹдыр. Бу шејләрин бә'зиләри, мәсәлән, һава вә су, санки түкәнмәз мигдарда вардыр, буна көрә дә һәмишә үмуми мүлкијјәт олараг галыр, дикәрләринин исә мигдары мәһдуддур, буна көрә дә, куја, хүсуси мүлкијјәтә чеврилмишләр. Демәли, Шарл Қонт өз дәлилләрини мәһдудлуг вә гејри-мәһдудлуг анлајышлары үзәриндә гурур. Әкәр о, лүзумсузлуг вә зәрурәт анлајышларыны башлыҹа категоријалар кими гәбул етсәјди, онда, ола билсин ки, башга нәтиҹәләрә кәлиб чыхарды».

Тәнгиди Прудонун апардығы мүбаһисә ушағын апардығы мүбаһисәдир! О, Шарл Қонта тәклиф едир ки, өз фикрини сүбут етмәк үчүн әсасландығы категоријалардан әл чәксин вә аддајыб дикәр категоријалара кечсин ки, өзүнә мәхсус нәтиҹәләрә дејил, *«ола билсин ки»* тәнгиди Прудонун чыхартдығы нәтиҹәләрә кәлсин.

Һәгиги Прудон буна бәнзәр тәклифләрлә Шарл Қонта мүраҹиәт етмир. О, Шарл Қонтун өһдәсиндән «ола билсин ки» кими бир шејин көмәјилә кәлмәјә ҹәһд етмир: о, Шарл Қонта онун өзүнүн категоријалары васитәсилә галиб кәлир.

Прудон дејир ки, Шарл Қонт һаванын, гиданын, мүәјјән иглим шәраитиндә исә, палтарын да јашамаг үчүн дејил, өлмәмәк үчүн зәрури олмасына әсасланыр. Буна көрә дә (Шарл Қонта мүвафиг олараг) өлмәмәк үчүн инсан мүхтәлиф ҹүр шејләрин даим мәнимсәнилмәсинә мөһтаҹдыр. Бу шејләр мүхтәлиф мигдарда вардыр.

«Сәма ҹисимләринин ишығы, һава вә су о гәдәр бөјүк мигдарда вар ки, инсан онлары көзә чарпаҹаг дәрәҹәдә нә артыра, нә дә азалда биләр, буна көрә дә һәр кәс өз тәләбатыны өдәмәк үчүн онлары өзүнә лазым олан мигдарда вә *һәмин шејләрдән истифадә етмәкдә башгаларына һеч бир зәрәр јетирмәдән* мәнимсәјә биләр»[22].

Прудон башланғыҹ нөгтәси кими Шарл Қонт һаггындакы өз фикрини көтүрүр. О, илк нөвбәдә Қонта сүбут едир ки, торпаг да ејнилә биринҹи дәрәҹәли зәрури објектдир вә буна көрә дә һәр биринин торпагдан Қонтун мүәјјән етдији һәдләрдә, јә'ни *«баш-*

галарына торпагдан истифадә етмәкдә һеч бир зәрәр јетирмәјән» истифадә етмәк имканы олмалыдыр. Бәс, белә икән, нә үчүн торпаг хүсуси мүлкијјәт олду? Шарл Конт белә чаваб верир: она көрә ки, торпағын мигдары *һеч дә һүдудсуз* дејил. Лакин о, әкс нәтичә чыхармалы иди: торпағын мигдары *мәһдуд олдуғундан,* о, мәнимсәнилә билмәз. Һаванын вә сујун мәнимсәнилмәси һеч кәсә зәрәр вурмур, буна көрә ки, онлар һәмишә кифајәт гәдәр мәнимсәнилмәмиш галыр, онларын мигдары мәһдуд дејил. Әксинә, торпағын өзбашына мәнимсәнилмәси башга адамлара торпагдан истифадә етмәкдә мәһз она көрә зәрәр вурур ки, торпағын мигдары мәһдуддур. Бу сәбәбдән торпагдан истифадә едилмәси *һамынын* мәнафејини нәзәрә алмагла тәнзим едилмәлидир. Шарл Контун сүбутетмә үсулу онун тезисинә зидд олан бир шеји сүбут едир.

Прудон (мәһз, тәнгиди Прудон) сөзүнү белә тамамлајыр:

«Шарл Конт белә бир нөгтеји-нәзәрә әсасланыр ки, милләт торпағын мүлкијјәтчиси ола биләр; лакин мүлкијјәт истифадә вә суи-истифадә һүгугу — jus utendi et abutendi re sua*, — доғурурса, онда торпагдан истифадә етмәк вә суи-истифадә етмәк һүгугуну милләтә дә вермәк олмаз».

«Һәгиги Прудон мүлкијјәт һүгугунун jus utendi et abutendi *«доғурдуғуну»* демир. О, күтләвилији чанына она көрә һәддиндән артыг чәкмәмишдир ки, мүлкијјәт һүгугу доғуран мүлкијјәт һүгугу һаггында данышсын. Ахы, jus utendi et abutendi re sua-нын өзү мүлкијјәт һүгугудур. Буна көрә дә Прудон халгын өз әразиси үзәриндә мүлкијјәт һүгугуну бирбаша инкар едир. Буну онун тәрәфиндән мүбалиғә сајанлара Прудон е'тираз едәрәк дејир: сүзеренин иддиаларыны, веркиләри, регалијалары, бијары вә и. а. бу кими шејләри һәмишә бу хәјали милли мүлкијјәт һүгугуна архаланараг изаһ етмишләр.

Һәгиги Прудон Шарл Конта гаршы белә бир мулаһизә ирәли сүрүр: Конт мүлкијјәтин нечә мејдана кәлдијини көстәрмәк истәјир, лакин бундан башлајыр ки, илкин шәрт олараг бир мүлкијјәтчи кими милләти габаға чәкир, јә'ни petitio principii**-јә јол верир. О, дөвләти торпаглары сатмаға вадар едир, о, саһибкары бу торпаглары сатын алмаға вадар едир, јә'ни о, сүбут етмәк истәдији *мүлкијјәт* мүнасибәтләринин өзүнү әввәлчәдән фикриндә тутур.

Тәнгиди Прудон франсыз *онлуг системини* девирир. О, *франкы* сахлајыр, лакин *сантими «јарымгәпик»* илә әвәз едир.

Прудон (тәнгиди Прудон) әлавә едәрәк дејир: «Мән өз торпаг саһәми башгасына верәркән, нәинки өзүмү буилки мәһсулдан мәһрум едирәм, һабелә

---

* — өз шејләриндән истифадә вә суи-истифадә етмәк һүгугу. *Ред.*

** — мәнтиги сәһв: һәр һансы бир тезис елә бир дәлил васитәсилә сүбут едилир ки, бу дәлил өзү анчаг сүбут едилән тезис һәгиги сајылдыгда гүввәдә олур. *Ред.*

бә'зи даими не'мәти ушагларымын вә нәвәләримин әлиндән алырам. Торпағын дәјәри анчаг букүнкү дәјәр дејил: онун потенсиал дәјәри, кәләчәк дәјәри дә вардыр».

Һәгиги Прудон торпағын букүнкү дәјәриндән данышмыр, о, торпағын сабаһкы дәјәриндән дә данышмыр; о, торпағын букүнкү, там дәјәрини һәмин торпаг саһәсиндән мәним фајда көтүрә билмәк бачарығымдан асылы олан потенсиал дәјәр илә, кәләчәк дәјәр илә тутушдурур. О дејир:

«Өз торпаг саһәнизи бәрбад един, јахуд сизин үчүн фәрги јохдур, өзкәсинә сатын. Бунунла сиз нәинки өзүнүзү бириллик, икииллик, јахуд бир нечә иллик мәһсулдан мәһрум едирсиниз, сиз һабелә һәмин торпаг саһәсиндән сизин, ушагларынызын вә нәвәләринизин кәләчәкдә көтүрә биләчәјиниз бүтүн мәһсуллары да мәһв едирсиниз».

Бир илин мәһсулуну даими не'мәт (торпаг саһәсинин сатылмасындан әлдә едилән пул да, капитал кими, «даими не'мәтә» чеврилә биләр) илә тутушдурмаг Прудон үчүн вачиб дејилди. Онун үчүн бу күн мөвчуд олан дәјәри торпағы узун мүддәт бечәрмәклә алына биләчәк дәјәр илә тутушдурмаг вачиб иди.

Шарл Қонт дејир:

«Иш көрмәклә бир шејә вердијим јени дәјәр мәним мүлкијјәтимдир. — Прудон» (тәнгиди Прудон) «буну ашағыдакы кими тәкзиб етмәк фикриндәдир: *Белә бир һалда* иш дајанан кими, инсан даһа мүлкијјәтчи олмамалы иди. Мәһсул үзәриндә мүлкијјәт һүгугу һеч бир вәчһлә мәһсулун әсасыны тәшкил едән маддәләр үзәриндә дә мүлкијјәт һүгугу доғура билмәз».

Һәгиги Прудон дејир:

«Гој ишчи өз әмәјинин мәһсулуну мәнимсәсин; амма мән баша дүшмүрәм ки, нијә мәһсул үзәриндә мүлкијјәт һүгугу материја үзәриндә мүлкијјәт һүгугу илә нәтичәләнмәлидир. Мәһәр јени бир саһилдә дајаныб дикәр балыгчылара нисбәтән даһа чох балыг тутан балыгчы бу сәбәбдән һәмин саһил золағынын мүлкијјәтчиси олурму? Мәкәр овчунун мәһарәти нә заманса она бүтөв бир кантонун ов гушлары үзәриндә мүлкијјәт һүгугу вермишдирми? Бу, экинчијә дә аиддир. *Саһиблији мүлкијјәтә* чевирмәк үчүн, сәрф едилмиш әмәкдән башга, *һәм дә* бә'зи *дикәр шәртләр* лазымдыр; экс-тәгдирдә, инсан ишчи олмагдан әл чәкән кими, мүлкијјәтчиликдән чыхарды».

Cessante causa, cessat effectus*. Әкәр мүлкијјәтчи анчаг ишчи сифәтилә мүлкијјәтчидирсә, о, ишчи олмагдан әл чәкән кими, мүлкијјәтчиликдән чыхыр.

«Буна көрә дә *гануна* әсасән мүлкијјәт *вахтын узаглығы* илә јараныр; *әмәк* анчаг көзә чарпан бир әламәтдир, мадди һадисәдир ки, бу да мүәјјән бир шејә јијәләнмәнин *ифадәсидир*».

Прудон сөзүнә давам едир: «Беләликлә, бу вә ја дикәр шејин әмәк васитәсилә мәнимсәнилмәси системи *ганунa зиддир*. Әкәр бу системин тәрәфдар-

* — сәбәб арадан көтүрүлән кими һәрәкәт дә дајаныр. *Ред.*

лары һәмин системдән ганунлары изаһ етмәк үчүн истифадә етдикләрини сөјләјирләрсә, онда онлар *өз-өзләринә зидд чыхырлар».*

Сонра, әкәр бу фикрә әсасән, мәсәлән, торпағын әкинчилик үчүн јарарлы вәзијјәтә салынмасы «бу торпаг саһәси үзәриндә там мүлкијјәт јарадырса, онда бу чүр мүһакимә petitio principii-дән башга бир шеј дејилдир. Әслиндә исә дүзү будур ки, бурада материјанын јени истеһсаледичи габилијјәти јарадылмышдыр. Лакин сүбут етмәк лазым кәлирди ки, бунунла да материјанын өзү үзәриндә мүлкијјәт һүгугу да јарадылмышды. Материјанын өзүнү инсан јаратмамышдыр. Инсан материјанын бу вә ја дикәр истеһсаледичи габилијјәтини материјанын өзүнүн габагчадан мөвчуд олмасы шәраитиндә јарадыр.

Тәнгиди Прудон *Гракх Бабөфи азадлыг* уғрунда мүбариз адландырыр, күтләви Прудона көрә исә Бабөф *бәрабәрлик* уғрунда мүбариздир (partisan de l'égalité).

«Илиада»ны јаздығына көрә Һомерә нә гәдәр гонорар дүшдүјүнү һесабламагла мәшғул олан *тәнгиди Прудон* дејир:

«Мәним Һомерә өдәдијим гонорар, онун *мәнә вердијинә* бәрабәр олмалыдыр. Һомерин бизә вердијинин дәјәрини нечә һесабламалы?»

Тәнгиди Прудон сијаси игтисадын әһәмијјәтсиз чәһәтләринә һәддиндән артыг һәгарәтлә јанашдығындан билмир ки, әшјанын *дәјәри* вә һәмин әшјанын башгасына *вердији* — бунлар тамамилә башга-башга шејләрдир. Һәгиги Прудон дејир:

«Шаирин гонорары онун *мәһсулуна* бәрабәр олмалыдыр; бәс, бу мәһсулун дәјәри нәдир?».

Һәгиги Прудон күман едир ки, «Илиада»нын олдугча јүксәк *гијмәти* (јахуд мүбадилә дәјәри, prix) вардыр; тәнгиди Прудон исә иддиа едир ки, «Илиада»нын олдугча јүксәк *дәјәри* вардыр. Һәгиги Прудон «Илиада»нын дәјәрини, *онун сијаси игтисад мә'*насында дәјәрини (valeur intrinsé que) онун мүбадилә дәјәри (valeur échangeable) илә тутушдурур; тәнгиди Прудон исә «Илиада»нын «дахили дәјәри» илә, јә'ни «Илиада»нын бир поема кими әһәмијјәти илә онун «мүбадилә үчүн дәјәри»ни тутушдурур.

Һәгиги Прудон дејир:

«Мадди мүкафатландырманын вә истеʼдадын үмуми меʼјары јохдур. *Бу* чәһәтдән истеһсалчыларын һамысы ејни вәзијјәтдәдир. Демәли, онларын бир-бирилә һәр чүр мүгајисәси вә әмлака көрә һәр чүр тәснифаты мүмкүн дејилдир». («Entre une recompense matérialle et le talent il n'existe pas de commune mesure; sous *ce* rapport la condition de tous les producteurs est égale; conséquemment toute comparaison entre eux et toute distinction de fortunes est impossible»).

Тәнгиди Прудон исә дејир:

«Истеһсалчыларын *нисби* вәзијјәти ејнидир. Исте'дад мадди чәһәтдән өлчүлүб-бичилә билмәз... Истеһсалчылары бир-бирилә һәр чүр мүгајисә етмәк, онлары *заһирән бир-бириндән* сечмәк мүмкүн дејилдир».

Тәнгиди Прудона көрә

«елм адамы чәмијјәтдә өзүнү јердә галанларын һамысына *бәрабәр* кими *һисс етмәлидир,* чүнки онун исте'дады вә онун ағыллылығы *анчаг* ичтимаи ағыллылығын мәһсулудур».

Һәгиги Прудон һеч бир јердә исте'дадын һиссләри һаггында данышмыр. О дејир ки, исте'дад чәмијјәтин сәвијјәсинә гәдәр енмәлидир. О, һеч дә иддиа етмир ки, исте'дадлы адам *анчаг* чәмијјәтин мәһсулудур. Әксинә, о дејир:

«Исте'дадлы адам өзү өзүндә фајдалы аләт һазырламаға көмәк етмишдир... Онун өзүндә азад ишчи *вә* јығылмыш ичтимаи капитал вардыр».

Тәнгиди Прудон сөзүнә давам едир:

«Бундан әлавә, чәмијјәт ону дикәр ишләрдән азад етдијинә көрә вә өзүнү елмә һәср етмәјә имкан вердијинә көрә о, чәмијјәтә миннәтдар олмалыдыр».

Һәгиги Прудон һеч бир јердә исте'дадлы адамын миннәтдарлығына әл атмыр. О дејир:

«Рәссамын, алимин, шаирин алдығы әдаләтли мүкафат артыг бундан ибарәтдир ки, чәмијјәт онлара өзләрини тамамилә елмә вә инчәсәнәтә һәср етмәк имканы верир».

Нәһајәт, тәнгиди Прудон әсл мө'чүзә јарадыр: о, 150 ишчидән ибарәт олан чәмијјәти *«маршал»* сахламаға, демәли — там бир *орду* да сахламаға вадар едир. Һәгиги Прудона көрә исә һәмин «маршал» ади *«дәмирчидир»* (maréchal).

ДӨРД НӨМРӘЛИ ТӘНГИДИ КОММЕНТАРИ

«Әкәр о» (Прудон) «әмәк һаггы анлајышыны горујуб сахламаг истәјирсә, әкәр о, чәмијјәтдә бизә иш верән вә иш мүгабилиндә һагг верән идарәни көрмәк истәјирсә, онда вахты мүкафат өлчүсү кими гәбул етмәјә онун һаггы јохдур, чүнки о, бир гәдәр әввәлдә Һүго Гротси илә разылашараг белә бир фикир ирәли сүрүр ки, әшјанын *әһәмијјәтинә* вахтын дәхли јохдур».

Бу, гаршымыза чыхан јеканә мүддәадыр ки, бурада тәнгиди тәнгид өз вәзифәсини јеринә јетирмәк чәһди көстәрир вә Прудона сүбут етмәјә чалышыр ки, о, сијаси игтисад нөгтеји-нәзәринә әсасланаркән сијаси игтисада гаршы дүзкүн чыхыш етмир. Амма тәнгид өзүнү мәһз бурада әсл тәнгиди тәрздә *рүсвај* етмишдир.

Прудон Һуго Гротси илә бирликдә белә бир фикир јүрүдүр ки, үчбучағын бучагларынын чәминин ики дүз бучаға бәрабәр олмасы кими бир һәгигәти заман дикәр бир һәгигәтә, јә'ни бу чәмин үч дүз бучаға бәрабәр олмасы кими бир һәгигәтә чевирә билмәдији кими, еләчә дә *вахтын узаглығы саһиблији мүлкијјәтә* чевирмәк үчүн, бир *«һүгуг принсипи»*ни дикәр һүгуг принсипинә чевирмәк үчүн әсас ола билмәз.

Прудон учадан дејир: «Сиз һеч бир заман наил ола билмәзсиниз ки, өз-өзлүјүндә һеч бир шеј јаратмајан, һеч нәји дәјишмәјән, һеч нәјин шәклини дәјишмәјән вахт бу вә ја дикәр шејдән *истифадә едән* инсаны һәмин шејин *мүлкијјәтчисинә чевирсин»*.

Ч-б Едгар белә нәтичә чыхарыр: вахт бир һүгуг принсипини дикәр һүгуг принсипинә чевирә билмәз, һәм дә өз-өзлүјүндә һеч нәји дәјишдирә билмәз, һеч нәјин шәклини дәјишдирә билмәз, — дејән Прудон *иш вахтыны* әмәјин јаратдығы мәһсулун сијаси игтисад *дәјәринин* өлчүсү етмәклә гејри-ардычыллыг көстәрир. Чох дүшүндүкдән сонра белә бир тәнгиди шәкилдә тәнгиди фикрә кәлмәкдә ч-б Едгарын көмәјинә чатан бу олмушдур ки, о, «valeur»* сөзүнү «Geltung»** сөзү кими тәрчүмә етмишдир; беләликлә дә о, һәмин сөзү һәм һүгуг принсипинин әһәмијјәтиндән данышаркән, һәм дә әмәјин јаратдығы мәһсулун тичарәт дәјәриндән данышаркән ејни мә'нада ишләтмәк имканы әлдә етмишдир. Ч-б Едгар буна бош-бошуна кечән вахтын мүддәтини мәшғулијјәтлә кечән иш вахты илә ејниләшдирмәк нәтичәсиндә мүвәффәг олмушдур. Әкәр Прудон десәјди ки, вахт милчәкдән дәвә гајыра билмәз, онда тәнгиди тәнгид ејни әсасла белә бир нәтичәјә кәлә биләрди: белә оларса, иш вахтыны әмәк һаггынын өлчүсү етмәјә Прудонун һаггы јохдур.

Һәр һансы бир әшјанын истеһсалына *сәрф едилмәли* олан *иш вахты* бу әшјанын *истеһсал хәрчләринә* аиддир, әшјанын *истеһсал хәрчләри* исә онун *нечәјә баша кәлмәсини* көстәрир, јә'ни *рәгабәтин* тә'сири истисна едилсә, бу әшја нечәјә *сатыла* биләр демәкдир, — буну һәтта тәнгиди тәнгид дә баша дүшмәјә билмәз. Игтисадчылар истеһсал хәрчләринә иш вахтындан вә әмәк материалындан савајы, торпаг мүлкијјәтчисинин рентасыны, һәмчинин фаизләри вә капиталистин мәнфәәтини дә аид едирләр. Прудона көрә рента, фаизләр вә мәнфәәт өз мә'насыны итирир, чүнки она көрә хүсуси мүлкијјәт өз мә'насыны итирир. Беләликлә, анчаг иш вахты вә аванс хәрчләри галыр. Иш вахтыны, өз-өзлүјүндә инсан фәалијјәтинин билаваситә мөвчуд варлығыны, әмәк һаггынын өлчүсү кими вә мәһсулун дәјәрини мүәјјәнләшдирән өлчү кими гәбул едән Прудон инсан үнсүрүну әсас кө-

* — «дәјәр». *Ред.*
** — «әһәмијјәт». *Ред.*

түрүр, һалбуки көһнә сијаси игтисадда әсас чәһәт капиталын вә торпаг үзәриндәки мүлкијјәтин мадди гүввәси иди. Бу о демәкдир ки, Прудон инсаны өз һүгугларында бәрпа едир, амма һәләдә сијаси игтисад формасында вә буна көрә дә зиддијјәтли формада бәрпа едир. Прудонун сијаси игтисад нөгтеји-нәзәриндән нә гәдәр дүзкүн һәрәкәт етдији һаггында буна әсасән мүлаһизә јеритмәк олар: јени сијаси игтисадын баниси *Адам Смит* өзүнүн «Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат»[23] әсәринин илк сәһифәләриндә белә бир фикир ирәли сүрүр ки, хүсуси мүлкијјәт јаранана *гәдәр*, демәли, *хүсуси мүлкијјәтин олмамасы* күман едилдикдә, *иш вахты әмәк һаггынын* вә *әмәјин јаратдығы мәһсулун* һәлә әмәк һаггындан сечилмәјән *дәјәринин* өлчүсү иди.

Гој һәтта тәнгиди тәнгид бир дәгигәлијә белә фәрз етсин ки, Прудон бир зәмин кими әмәк һаггына әсасланмырды. Доғруданмы тәнгиди тәнгид белә фикирләшир ки, *нә заманса* бу вә ја дикәр әшјаны истеһсал етмәк үчүн лазым кәлән *вахт* һәмин әшјанын *«әһәмијјәтинин»* мүһүм бир чәһәти олмајачагдыр; доғруданмы о белә дүшүнүр ки, вахт өз *әһәмијјәтини* итирәчәкдир?

Муәјјән бир әшјанын истеһсал едилиб-едилмәмәси мәсәләсинин билаваситә мадди истеһсал саһәсиндә һәлли, јә'ни әшјанын *дәјәри* мәсәләсинин һәлли, хејли дәрәчәдә әшјаны истеһсал етмәк үчүн тәләб олунан иш вахтындан асылы олачагдыр. Чүнки әсл инсани инкишаф үчүн чәмијјәтин вахтынын олуб-олмамасы бу вахтдан асылыдыр.

Һәтта, мә'нәви истеһсала кәлдикдә белә, әкәр ағыллы һәрәкәт етмәк истәсән, бурада да мә'нәви әсәрин һәчмини, характерини вә планыны муәјјәнләшдирәркән бу әсәрин һазырланмасы үчүн тәләб олунан вахты нәзәрә алмамалысанмы? Әкс һалда, мән ән азы белә бир рисгә кедирәм ки, мәним әшјам, идејада мөвчуд олан әшја, һеч бир вахт реал әшјаја чеврилмәз, демәли, һәмин әшја анчаг хәјала кәтирилән әшјанын дәјәрини ала биләр, јә'ни анчаг *хәјали дәјәр* ола биләр.

Сијаси игтисад нөгтеји-нәзәрини күдән сијаси игтисад тәнгиди инсан фәалијјәтинин бүтүн мүһүм чәһәтләрини гәбул едир, лакин јалныз өзкәнинкиләшмиш, өзүнәгапылмыш формада гәбул едир. Беләликлә, о бурада, мәсәлән, вахтын *инсан әмәји* үчүн әһәмијјәтини вахтын *әмәк һаггы үчүн,* муздлу әмәк үчүн әһәмијјәтинә чевирир.

Ҹ-б Едгар сөзүнә давам едир:

«Јухарыда көстәрилән ме'јары исте'дада мәчбурән гәбул етдирмәк үчүн Прудон *сәрбәст сөвдәләшмә* анлајышындан *суи-истифадә едир* вә белә бир иддиа ирәли сүрүр: ахы, чәмијјәт вә онун ајры-ајры үзвләри исте'дадын әсәрини рәдд етмәк һүгугуна маликдирләр».

Фурјеристләрә вә *сен-симонистләрә* көрә сијаси игтисад зәмининдә мөһкәм дајанмагда давам едән исте'дад олдугча чох *гонорар тәләб едир* вә јаратдығы әсәрләрин *мүбадилә дәјәрини* мүәјјән етмәк үчүн бир ме'јар кими шәхсән өзүнүн дә сонсуз дәрәчәдә гијмәтли олмасы һаггындакы хүлјаларыны әлавә едир. Прудон исте'дадын бу чүр чан атмағына, гијмәтин тәбии гијмәт адланан гијмәтдән, јә'ни тәклиф олунан мәһсулун истеһсал хәрчләриндән хејли јухары галхмаг иддиаларына сијаси игтисадын вердији чавабы верир: о, сөвдәләшмәнин сәрбәст олмасыны көстәрмәклә чаваб верир. Амма Прудон бу мүнасибәтдән сијаси игтисад мә'насында *суи-истифадә* етмир: әксинә, игтисадчылара көрә анчаг номинал вә хәјали олан шеји о, реал бир шеј кими фәрз едир, јә'ни сазишә кәлән тәрәфләрин *сәрбәстлијини* фәрз едир.

ДӨРД НӨМРӘЛИ ХАРАКТЕРИЗӘ ЕДӘН ТӘРЧҮМӘ

Тәнгиди Прудон ахырда франсыз пролетарларыны вә франсыз буржуазијасыны башга шәклә салараг *франсыз чәмијјәтини* ејни дәрәчәдә ислаһ едир.

О, франсыз пролетарларынын *«гүввә»сини* даныр, һалбуки һәгиги Прудон онлары чомәрдлијин (vertu) азлығында тәгсирләндирир. Онларын ишдә көстәрдикләри *мәһарәти* тәнгиди Прудон проблематик мәһарәтә чевирир — «сиз, ола билсин ки, ишдә маһирсиниз», — һалбуки һәгиги Прудон онларын ишдә көстәрдикләри дирибашлығы сөзсүз гәбул едир («*prompts* au travail vous êtes» etc). О, франсыз буржуасыны *ағылсыз* бүркерләрә чевирир, һалбуки һәгиги Прудон нанәчиб буржуаны (bourgeois ignobles) ләкәли вичданы олан «әслзадәләрә» (nobles fletris) гаршы гојур. О, буржуаны «аралыг мөвге тутан» мешшан нүмајәндәләриндән (bourgeois juste—milieu) «бизим *хејирхаһ* бүркерләрә» чевирир ки, бунун мүгабилиндә франсыз буржуазијасы она сағ ол дејә биләр. О јердә ки, һәгиги Прудон франсыз буржуасынын *«гәддарлығынын»* («la malveillance de nos bourgeois») артмасындан данышыр, елә һәмин јердә тәнгиди Прудон там ардычыллыгла «бизим бүркерләрин *гајғысызлығынын»* артмасындан данышыр. Һаггында һәгиги Прудонун данышдығы буржуа гајғысызлыгдан о гәдәр узагдыр ки, өз-өзүнә мүрачиәт едәрәк учадан дејир: «горхмаг лазым дејил! горхмаг лазым дејил!» Горхуну вә гајғыны дүшүнчәләрин көмәји илә өзүндән узаглашдырмаг истәјән адам анчаг бу чүр данышыр.

Һәгиги Прудону тәрчүмә етмәк васитәсилә тәнгиди Прудон јарадан тәнгиди тәнгид күтләјә көстәрди ки, тәнгиди сурәтдә баша чатдырылмыш тәрчүмә нә демәкдир. О бизә көстәрди ки, «тәрчүмә нечә олмалыдыр». Буна көрә дә о тамамилә һаглы ола-

раг пис тәрҹүмәләр, күтләшәкилли тәрҹүмәләр үзәринә һүҹума кечир:

«Алман ҹамааты китаб малларыны олдугҹа уҹуз гијмәтә алмаг истәјир, буна көрә дә нашир истәјир ки, тәрҹүмә она уҹуз баша кәлсин; тәрҹүмәчи елә ишләмәк истәјир ки, аҹындан өлмәсин: о, һәтта өз ишини дәриндән вә әтрафлы дүшүнә-дүшүнә (там дәркетмә сакитлији илә) көрә билмир», «чүнки нашир өз рәгибләрини габагламаг хатиринә тәрҹүмәни тезликдә чапдан чыхартмалыдыр. Һәлә бу бир јана дурсун, тәрҹүмәчинин өзү дә рәгабәтдән еһтијат етмәли олур: о, бундан горхмалыдыр ки, иши даһа гыса мүддәтдә вә даһа уҹуз гијмәтә көрмәјә разы олан тапылар. Будур, тәрҹүмәчи өз әлјазмасыны бирбаша һәр һансы јохсул бир мирзәјә диктә едир, һәм дә мүмкүн гәдәр тез-тез диктә едир ки, саат һесабилә һагг алан мирзәјә әбәс јерә һагг вермәсин. О, ертәси күн башынын үстүнү кәсмиш мүрәттибә тәләб олунан гәдәр иш верә билирсә, өзүнү хошбәхт сајыр. Бундан әлавә, китаб базарымызы долдуран тәрҹүмәләр алман әдәбијјатынын анҹаг индики *баҹарыгсызлығынын* ифадәсидир» вә с. («Allgemeine Literatur-Zeitung», VIII бурахылыш, сәһ. 54).

БЕШ НӨМРӘЛИ ТӘНГИДИ КОММЕНТАРИ

«Мүлкијјәтин гејри-мүмкүнлүјүнү сүбут едән дәлилин, — бу дәлили Прудон бурадан һасил едир ки, бәшәријјәт өзүнү хүсусән фаизләр вә мәнфәәт системи илә вә истеһлакын истеһсала гејри-пропорсионал әлагәси илә сөкүбдағыдыр, — һәмин дәлилин ону тамамлајан экслији чатышмыр, јә'ни хүсуси мүлкијјәтин тарихән мүмкүнлүјүнү сүбут едән дәлил чатышмыр».

Хошбәхт инстинкт фаизләр вә мәнфәәт системи вә с. һаггында Прудонун мүһакимәләри үзәриндә, јә'ни онун ән ваҹиб мүһакимәләри үзәриндә дајанмамаг гәрарыны тәнгиди тәнгидин фикринә салыр. Иш бурасындадыр ки, бу мәсәләдә Прудону тәнгид етмәк, тәнгидин заһири көрүнүшүнү јаратмаг белә, хүсуси мүлкијјәтин һәрәкәти һаггында әтрафлы билијә малик олмадан гәтијјән мүмкүн дејилдир. Тәнгиди тәнгид өз аҹизлијинин әвәзини белә бир мәзәммәт илә чыхмаг истәјир ки, Прудон хүсуси мүлкијјәтин тарихән мүмкүнлүјүнү сүбут едән дәлилләр кәтирмәмишдир. Нә үчүн сөзләрдән башга һеч бир шеј вермәјән тәнгид тәләб едир ки, башгалары она *һәр шеј* версинләр.

«Прудон мүлкијјәтин гејри-мүмкүнлүјүнү онунла сүбут едир ки, фәһлә өз әмәјинин мүгабилиндә һагг олараг алдығы пул илә өз мәһсулуну сатын ала билмәз. Бу мүддәаны әсасландырмаг үчүн Прудон капиталын маһијјәтиндән сөз аҹыр, амма әсаслы дәлил кәтирмир. Фәһлә өз мәһсулуну она көрә сатын ала билмир ки, бу мәһсул һәмишә иҹтимаи мәһсулдур, фәһлә өзү исә һагг верилән әлаһиддә бир нисандан башга бир шеј дејил».

Даһа мүкәммәл олмаг үчүн ҹ-б Едгар Прудонун дедуксијасынын әксинә олараг дејә биләрди: фәһлә өз мәһсулуну она көрә сатын ала билмир ки, о, буну үмумијјәтлә *сатын алмаға* мәҹбурдур. Сатыналма анлајышынын мәзмунуна артыг бу да дахилдир ки, фәһлә өз мәһсулуна онун әлиндән чыхан, она јад олан бир шеј кими јанашыр. Ҹ-б Едгарын мүкәммәл дәлили, јери кәлмишкән дејәк ки, белә бир суала мүкәммәл ҹаваб вермир ки, нә

үчүн капиталист, өз нөвбәсиндә *алаһиддә* инсандан, һәм дә мәнфәәт вә фаизләрлә *һагг алан* инсандан *башга бир шеј* олмајан һәмин капиталист нәинки әмәјин јаратдығы мәһсулу, һабелә бу мәһсулдан артыг оланы да сатын ала биләр. Буну изаһ етмәк үчүн ч-б Едгар әмәк илә капитал арасындакы гаршылыглы әлагәни изаһ етмәлидир, јә'ни капиталын маһијјәтиндән сөз ачмалыдыр.

Тәнгиддән кәтирилән ситат тәнгиди тәнгидин әдибләрин бирисиндән индичә өјрәндијиндән нечә истифадә етдијини ән ајдын шәкилдә көстәрир; о, өјрәндијинә дәрһал тәнгиди бир ифадә әлавә етмәклә бундан өзүнүн ичад етдији бир һикмәт кими јенә дә һәмин әдибә гаршы чыхмаг үчүн истифадә едир. Ахы, тәнгиди тәнгид куја Прудонун истифадә етмәдији вә ч-б Едгарын истифадә етдији дәлили мәһз Прудонун өзүндән әхз етмишдир. Прудон дејир:

«Divide et impera...* фәһләләри бир-бириндән ајырын, онда чох мүмкүндүр ки, һәр бир фәһләјә әлаһиддә верилән күнлүк һагг һәр бир фәрди мәһсулун дәјәрини өтүб кечәр; амма мәсәлә бунда дејил... Фәрди гүввәләрин һамысына һагг вермиш олсаныз да, сиз бунунла коллектив гүввәнин јенә дә һаггыны өдәмиш олмурсунуз».

Прудон *биринчи олараг* диггәти белә бир мәсәләјә чәлб етди ки, ајры-ајры фәһләләрә верилән әмәк һаггынын мәбләғи, һәтта һәр бир фәрди әмәјин һаггы тамамилә өдәнилмиш олса да, фәһләләрин һазырладығы мәһсулда маддиләшмиш коллектив гүввәнин һаггыны јенә дә өдәмир, демәли, фәһләнин һаггы *коллектив иш гүввәсинин бир һиссәси* кими өдәнмир. Ч-б Едгар бу фикрә тәһриф олунмуш бир форма верәрәк иддиа едир ки, фәһлә һаггы өдәнилән әлаһиддә инсандан башга бир шеј дејилдир. Беләликлә, тәнгиди тәнгид Прудонун *үмуми* фикриндән истифадә едир ки, буну јенә дә һәмин Прудонун һәмин фикринин сонракы *конкрет* инкишафына гаршы гојсун. О, бу фикрә тәнгиди гајда илә јијәләнир вә *тәнгиди сосиализмин* сиррини ашағыдакы ифадәләрлә ачыр:

«Мүасир фәһлә јалныз өзү һаггында *душунур,* јә'ни буну мүмкүн һесаб едир ки, она анчаг конкрет бир шәхс кими һагг версинләр. Онун дикәр гүввәләрлә әмәкдашлығындан мејдана кәлән нәһәнк вә өлчүјәкәлмәз гүввәни һеч *фәһләнин өзү дә* нәзәрә алмыр».

Тәнгиди тәнгидин фикринчә бүтүн бәлалара сәбәб анчаг фәһләләрин *«тәфәккүрүдүр»*. Доғрудур, инкилис вә франсыз фәһләләри иттифаглар тәшкил етмишләр. Бу иттифагларда фәһләләр нәинки *бир фәһлә* кими билаваситә тәләбатлары һаггында, һабелә *бир инсан* кими тәләбатлары һаггында фикир мүбадиләси

---

* — парчала вә һөкмранлыг ет. *Ред.*

апарырлар. Фәһләләр бу иттифаглары јаратмагла өз араларындакы әмәкдашлыгдан мејдана кәлән һәмин «нәһәнк» вә «өлчүјәкәлмәз» гүввәни олдугча дәриндән вә кениш сурәтдә баша дүшдүкләрини ашкар едирләр. Лакин бу *күтләви* коммунист фәһләләр, мәсәлән, Манчестрин вә Лионун е'малатханаларында ишләјән фәһләләр, һеч дә белә зәнн етмирләр ки, *«халис тәфәккүрлә»,* тәкчә дүшүнчәләрин көмәјилә өз саһибкарларындан вә фе'лән дүчар олдуглары тәһгирләрдән азад ола биләрләр. Онлар *варлыг* илә *тәфәккүр, шүур* илә *һәјат* арасындакы *фәрги* чох бөјүк изтирабла һисс едирләр. Фәһләләр билирләр ки, мүлкијјәт, капитал, пул, муздлу әмәк вә и. а. һеч дә хәјалын көлкәләри дејил, фәһләләрин өзүнү өзкәнинкиләшдирмәсинин тамамилә реал, тамамилә конкрет мәһсулларыдыр вә буна көрә дә фе'лән вә конкрет олараг ләғв едилмәлидирләр ки, инсан анчаг *тәфәккүрдә, шүурда* дејил, күтләви *варлыгда* да, һәјатда да инсан ола билсин. Тәнгиди тәнгид исә, әксинә, фәһләләри өјрәдир ки, онлар муздлу әмәк һаггындакы фикри башларындан чыхаран кими, өзләринин муздлу фәһлә олмадыгларыны фикирләринә кәтирән кими, әслиндә дә муздлу фәһләликдән чыхырлар вә һәмин дәлисов хәјала ујғун олараг артыг онлара әлаһиддә шәхсләр кими һагг верилмәсинә јол вермирләр. Тәбиидир ки, онлар бундан сонра абсолјут идеалистләр кими, хәјали бир мәхлуг кими халис тәфәккүрүн ләтафәти илә јашаја биләрләр. Тәнгиди тәнгид фәһләләри өјрәдир ки, онлар капитал категоријасыны *өз фикирләриндә* арадан галдыраркән һәгиги капиталы да ләғв едирләр, өз шүурларында өз *«абстракт мән»ини* дәјишәркән вә өз һәгиги мөвчудијјәтинин, мөвчуд олдуглары һәгиги шәраитин, јә'ни өзләринин *һәгиги «мән»инин* һәр чүр *һәгиги* дәјишмәсини гејри-тәнгиди бир әмәлијјат кими нифрәтлә рәдд едәркән, онларын өзләри дә *һәгигәтән* дәјишир вә һәгиги инсанлара чеврилирләр. Реал керчәкликдә анчаг вә анчаг категоријалары көрән *«Руһ»,* әлбәттә, инсанын һәр чүр фәалијјәтини вә практикасыны тәнгиди тәнгидин диалектик тәфәккүр просесинә чевирир. Мәһз бу һал *тәнгиди тәнгидин* социализмини *күтләшәкилли* социализмдән вә коммунизмдән фәргләндирир.

Өзүнүн чох бөјүк мүһакимәләриндән сонра ч-б Едгар, әлбәттә, Прудонун тәнгидини «шүурлулугдан» «мәһрум етмәлидир».

«Лакин Прудон *тәчрүбәли* олмаг истәјир *дә*». «О, белә дүшүнүр ки, дәрк етмишдир». Дәркетмә сакитлији тәнтәнә илә учадан дејир: «Буна бахмајараг, биз һәлә инди дә Прудону *дәркетмә сакитлијиндән* мәһрум етмәлијик». «Чәмијјәтә бәсләдији мүнасибәтини Прудонун нә гәдәр аз өлчүб-бичдијини көстәрмәк үчүн онун әсәринин бир нечә јерини мисал кәтиририк».

Сонралар биз тәнгиди тәнгидин әсәрләриндән даһа бир нечә мисал кәтирәчәјик (бах: «Јохсуллар үчүн банк» вә «Нүмунәви тәсәррүфат»). Биз буну тәнгиди тәнгидин һәлә дә ән ади игтисади мүнасибәтләрлә нә дәрәчәдә таныш ола билмәдијини вә ху-

сусән онлары дүшүнмәдијини, она көрә дә өзүнәмәхсус тәнгиди бир мә'рифәтлә Прудону тәнгиди сурәтдә арашдырмаға игтидары олдуғуну һисс етдијини көстәрмәк үчүн едәчәјик.

Тәнгиди тәнгид дәркетмә сакитлији кими *бүтүн күтләви «әксликләрә» «диван тутдугдан»* сонра, бүтүн керчәклијә категоријалар формасында јијәләндикдән сонра вә бүтүн инсан фәалијјәтини спекулјатив диалектикада әритдикдән сонра, — бүтүн бунлардан сонра, тәнгиди тәнгид, ирәлидә көрәчәјимиз кими, јенидән спекулјатив диалектикадан дүнја јарадыр. Ајдын ишдир ки, дүнјанын тәнгиди сурәтдә вә спекулјативчәсинә јарадылмасы мө'чүзәләри, «мурдарланмаја» мә'руз галмамаг үчүн, набәләд күтләјә анчаг *мистеријалар* формасында чатдырыла биләр. Буна көрә дә тәнгиди тәнгид Вишну-Шелиганын сурәтинә кирәрәк *сирләр тачири*[24] кими мејдана чыхыр.

БЕШИНЧИ ФӘСИЛ

ТӘНГИДИ ТӘНГИД СИРЛӘР ТАЧИРИ СУРӘТИНДӘ вә ја ч-б ШЕЛИГАНЫН ШӘХСИНДӘ ТӘНГИДИ ТӘНГИД

Шелига—Вишнунун мүчәссәмәсиндә «тәнгиди тәнгид» «Парис сирләри»нин апофеозуну јарадыр. Ежен Сү тәнтәнә илә «тәнгиди тәнгидчи» е'лан олунур. Елә ки, о, бундан хәбәр тутур, дәрһал Молјерин задәканлыгдакы мешшаны кими учадан дејир:

«Өз намусума анд ичирәм ки, һеч өзүмүн дә хәбәрим олмадан гырх илдән артыгдыр ки, мән нәсрлә данышырам вә Сиз буну мәнә баша салдығыныз үчүн мән Сизә һәдсиз дәрәчәдә миннәтдарам»[25].

Ч-б Шелига өз тәнгидиндән габаг *естетик* пролог верир.

«Естетик пролог» «тәнгиди» епосун үмуми әһәмијјәтини вә хүсусән «Парис сирләри»нин үмуми әһәмијјәтини бу шәкилдә изаһ едир:

«Епос белә бир фикир доғурур ки, һазырки дөвр өз-өзлүјүндә һеч бир шејдир, һәтта нәинки» (*һеч бир шејдир* вә һәтта нәинки!) *«кечмиш* илә *кәләчәк* арасында әбәди *сәрһәддир,* лакин» (һеч бир шејдир вә һәтта нәинки, лакин!) «даим *долдурулмалы олан, өлмәзлији фаниликдән* ајыран јарыгдыр... «Парис сирләри»нин *үмуми әһәмијјәти бундадыр».*

«Естетик пролог», даһа сонра иддиа едир ки, *«тәнгидчи»,* арзу едәрсә, *шаир* дә ола биләр».

Ч-б Шелиганын бүтүн тәнгиди бу иддианын дүзкүнлүјүнү сүбут едәчәкдир. Һәмин тәнгид өзүнүн бүтүн чәһәтләрилә *«шаиранә ујдурмадыр».*

Бунунла белә, ч-б Шелиганын тәнгиди *«азад* инчәсәнәтин» мәһсулудур, һәм дә «естетик пролог»да мүәјјән едилән мә'нада мәһсулудур, јә'ни «бу тәнгид нә исә *тамамилә јени бир шеј, һәлә һеч бир вахт әсла мөвчуд олмајан бир шеј* ичад едир».

Нәһајәт, ч-б Шелиганын тәнгиди һәтта *тәнгиди епосдан* ибарәтдир, чүнки о, «даим долдурулмалы олан, өлмәзлији — ч-б Шелиганын тәнгиди тәнгидини, — «фаниликдән» — ч-б Ежен Сүнүн романындан, — «ајыран јарыгдыр».

1) «СИВИЛИЗАСИЈА ИЧӘРИСИНДӘ ВӘҺШИЛӘШМӘНИН СИРРИ» ВӘ «ДӨВЛӘТ ДАХИЛИНДӘ ҺҮГУГСУЗЛУҒУН СИРРИ»

Мә'лум олдуғу кими, *Фејербах* мүчәссәмә, үчлүк вәһдәти, өлмәзлик вә с. һаггындакы христиан тәсәввүрләрини мүчәссәмәнин сирри, үчлүк вәһдәтинин сирри, өлмәзлијин сирри кими изаһ едир. Ч-б Шелига бүтүн һазыркы ади мүнасибәтләрә сирр кими бахыр. Лакин әкәр *Фејербах әсл сирләри* ачмышдырса, *ч-б Шелига,* әксинә, әсл *бајалығы сиррә* чевирмишдир. Онун мәһарәти кизлини ашкара чыхармагда дејил, ашкары кизләтмәкдәдир.

Белә ки, о, сивилизасија ичәрисиндә вәһшиләшмәни (чинајәткарларын мөвчуд олмасыны), еләчә дә дөвләт дахилиндә һүгугсузлуғу вә гејри-бәрабәрлији *сирр* адландырыр. Икисиндән бирилдир: ја бу сирләри ачан сосиалист әдәбијјаты ч-б Шелига үчүн сирр олараг галмышдыр, ја да о истәјир ки, бу әдәбијјатын чыхартдығы вә ән чох мә'лум олан нәтичәләри «тәнгиди тәнгидин» хүсуси сирринә чеврсин.

Буна көрә дә ч-б Шелиганын һәмин сирләр һаггындакы мүһакимәсинин үзәриндә бизим мүфәссәл дајанмағымыза еһтијач јохдур. Биз бу мүһакимәнин анчаг бә'зи, ән парлаг јерләрини гејд едәчәјик.

«Ганун вә һаким гаршысында һамы *бәрабәрдир:* бөјүкләр дә, кичикләр дә, варлылар да, јохсуллар да. Бу мүддәа *дөвләтин* инам символунда биринчи јери тутур».

Дөвләтин? Дөвләтләрин әксәријјәтинин инам символу, әксинә, лап әввәлдән бөјүкләрин вә кичикләрин, варлыларын вә јохсулларын ганун гаршысындакы *гејри-бәрабәрлијини* мүәјјән едир.

«Даш-гаш тәрашчысы Морел өз садәдил әдәблилији илә сиррин (јә'ни јохсуллар илә варлыларын арасындакы әкслик сирринин) маһијјәтини чох ајдын олараг мүәјјән едир». «О дејир: Каш ки, варлылар буну биләјди! Каш ки, варлылар буну биләјди! Бәдбәхтлик елә бундадыр ки, онлар јохсуллуғун нә олдуғуну билмирләр».

Ч-б Шелига билмир ки, франсыз буржуазијасына нәзакәти үзүндән Ежен Сү *анахронизмә* јол верир: о, Морели, «хартија һәгигәт»[26] дөврүнүн фәһләсини, XIV Лүдовик дөврүндә бүркерләрин дилләри кәзән ибарәсини — «Каш ки, крал буну биләјди!» ибарәсини шәкли дәјишилмиш формада: «Каш ки, варлы буну биләјди!» формасында демәјә мәчбур едир. Варлылар илә јохсуллар арасындакы бу *садәдил* мүнасибәт һеч олмаса Инкилтәрәдә вә Франсада јох олмушдур. Вар-дөвләтин алим нүмајәндәләри, игтисадчылар јохсуллуғун физики вә мә'нәви бир сәфаләт кими нә олдуғу анлајышыны чох дәрин тәфәррүаты илә бурада јајмышлар. Онлар тәсәлли вермәк үчүн сүбут едирдиләр ки, сә-

фаләт куја олдуғу кими галмалыдыр, чүнки мөвчуд һал-гәзијјә галмалыдыр. Бу, һәлә һарасыдыр. Онлар һәтта варлыларын рифаһы хатиринә вә өзләринин рифаһы хатиринә јохсулларын өз сајларыны өлүм һадисәләри васитәсилә мәһз һансы *нисбәтдә* азалтмалы олдуғуну да гајғыкешликлә һесабламышлар.

Ежен Сү мејханалары, чаниләрин јығылдығы јерләри, *чаниләрин* данышыг тәрзини тәсвир едәркән, ч-б Шелига белә бир «сирр» ачыр: «мүәллиф» өз гаршысында һәмин данышыг тәрзини вә һәмин јерләри тәсвир етмәк мәгсәдини гојмамышдыр, онун мәгсәди

«бәланын кизли сәбәбини өјрәнмәк» вә саирәдир. «Ахы, чинајәткарлар... һәрәкәтин ән кур олдуғу јерләрдә өзләрини *өз евләриндәки* кими һисс едирләр».

Әкәр тәбиәтшүнаса буну сүбут етмәјә чалышсајдылар ки, ары шанынын ојуғу тәбиәтшүнасы шанын ојуғу кими марагландырмыр вә ары шанынын ојуғу ону тәдгиг етмәјән инсан үчүн сирр дејил, чүнки ары мәһз тәмиз һавада оларкән вә чичәк үстүнә гонаркән өзүнү «тамамилә өз евиндәки кими һисс едир», онда, көрәсән, тәбиәтшүнас буна нә дејәрди? Чинајәткарларын јығылдығы јерләр, онларын данышыг тәрзи чинајәткарын характерини әкс етдирир вә онун күндәлик һәјатынын ајрылмаз һиссәләридир. Petite maison*-ун тәсвири femme galante**-нин тәсвиринә лабүд олараг дахил олдуғу кими, еләчә дә чинајәткарлар јығылан јерләрин вә онларын данышыг тәрзинин тәсвири лабүд олараг чинајәткарын тәсвиринә дахилдир.

Чинајәткарларын јығылдығы јерләр, үмумијјәтлә парислиләр бир јана галсын, һәтта Парис полиси үчүн дә елә бир «сирдир» ки, белә даланлара полисин әли чатсын дејә, һәлә дә шәһәрин мәркәзиндә ишыглы вә кениш күчәләр салыныр.

Нәһајәт, Ежен Сү өзү иддиа едир ки, јухарыда дејиләнләрин һамысыны тәсвир едәркән о, охучуларын «горха-горха һәр шеји билмәк һәвәсини» нәзәрдә тутурду. Ч-б Ежен Сү өзүнүн бүтүн романларында охучуларын бу горха-горха һәр шеји билмәк һәвәсини нәзәрдә тутурду. «Атар Күл», «Саламандра», «Плик вә Плок» романларыны јада салмаг кифајәтдир.

2) СПЕКУЛЈАТИВ КОНСТРУКСИЈАНЫН СИРРИ

«Парис сирләри»нин тәнгиди тәсвиринин сирри *спекулјатив конструксијанын, Һекел конструксијасынын* сирридир. «Сивилизасија ичәрисиндә вәһшиләшмәни» вә «дөвләт дахилиндә һүгугсузлуғу» сирр адландыран, јә'ни онлары *«сирр»* категоријасы да-

* — кизли көрүшләр үчүн кичик ев. *Ред.*
** — әхлагсыз гадын. *Ред.*

хилиндә әридән ч-б Шелига «сирри» вадар едир ки, өзүнүн *спекулјатив һәјат чәрәјанына* башласын. Спекулјатив конструксијанын *үмуми* характеристикасыны вермәк үчүн бир нечә сөз кифајәт едәчәкдир. «Парис сирләри»нин ч-б Шелига тәрәфиндән верилән шәрһи бу шәрһин тәтбигини *бүтүн тәфәррүаты* илә бизә көстәрәчәкдир.

Мән керчәк алмадан, армуддан, чијәләкдән, бадамдан *«мејвә»* дејилән үмуми тәсәввүр јарадаркән; мән даһа ирәли кедәрәк, керчәк мејвәләрдән дүзәлтдијим абстракт тәсәввүрүн «М е ј в ә»нин [«*die* Frucht»] мәндән харичдә мөвчуд олан маһијјәт, һәлә бу һарасыдыр — армудун, алманын, бадамын вә с. *әсл* маһијјәти олдуғуну *хәјалыма кәтирәркән,* бунунла да мән «м е ј в ә» н и н, *спекулјасија дили* илә десәк армудун, алманын, бадамын вә с. *«субстансијасы»* олдуғуну ачыгдан-ачыға билдирирәм. Демәли, мән дејирәм ки, армудун өзү үчүн онун армуд олмағынын әһәмијјәти јохдур, алманын өзү үчүн онун алма олмағынын әһәмијјәти јохдур. Мән дејирәм ки, бу шејләрин әһәмијјәти онларын керчәк, дујғу органлары илә гавраныла билән мөвчуд варлығында дејил, онлардан тәчрид етдијим вә хәлвәти онларын арасына гатдығым маһијјәтдәдир, мәним тәсәввүрүмдәки маһијјәтдәдир, «м е ј в ә»дәдир. Белә исә мән алманын, армудун, бадамын вә с. «м е ј в ә»нин мөвчудијјәт формалары олдуғуну, онун *модуслары* олдуғуну ачыгдан-ачыға билдирирәм. Доғрудур, мәним сон идракым, һиссләримин мүдафиә етдији бу идрак, алманы армуддан вә армуду бадамдан *сечир,* амма мәним спекулјатив идракым һиссләр васитәсилә гавранылан һәмин сечмәнин әһәмијјәтсиз вә мә'насыз бир шеј олдуғуну ачыгдан-ачыға билдирир. Спекулјатив идрак алмада нә көрүрсә, армудда да *ону* көрүр, армудда нә көрүрсә, бадамда да ону көрүр, јә'ни «м е ј в ә»ни көрүр. Өз хүсусијјәтләри илә фәргләнән керчәк мејвәләр бу күндән белә анчаг *хәјали* мејвәләрдир ки, онларын да әсл маһијјәти «м е ј в ә» «субстансијасындан» ибарәтдир.

Бу јол *елми тә'рифләрин* хүсуси *зәнкинлијинә* кәтириб чыхартмыр. Минералогун бүтүн елми тәкчә белә бир һәгигәти, бүтүн минераллар әслиндә «үмумијјәтлә минералдыр» һәгигәтини мүәјјәнләшдирмәклә мәһдудлашсајды, онда минералог анчаг *шәхсән өз тәсәввүрүндә* минералог оларды. Спекулјатив минералогун көзүнә һәр дәфә минерал дәјәндә о дејәрди: бу «м и н е р а л»дыр, онун елми исә бунунла мәһдудлашарды ки, сајча нечә нөв керчәк минерал варса, минералог бу нөвләрин сајы гәдәр минерал сөзүнү тәкрар едәрди.

Бүтүн мүхтәлиф керчәк мејвәләрдән абстраксијанын *јеканә* «мејвә»сини, јә'ни «үмумијјәтлә мејвә»ни дүзәлдән спекулјатив тәфәккүр она көрә дә бир нөв керчәк мәзмун көрүнүшүнә кәлиб чыхмаг үчүн бу вә ја дикәр јол илә «м е ј в ә»дән, *субстансијадан* керчәк мејвәләрә, *мүхтәлиф* нөв ади мејвәләрә — армуда, ал-

маја, бадама вә с. гајытмаға чәһд етмәлидир. Лакин керчәк мејвәләрдән абстракт тәсәввүр — «м е ј в ә» јаратмаг нә гәдәр асандырса, абстракт тәсәввүрдән, «м е ј в ә»дән керчәк мејвәләр јаратмаг бир о гәдәр чәтиндир. Бундан әлавә, абстраксијадан онун *билаваситә әкслији* олан бир шејә кечмәк, әкәр абстраксијадан *үз дөндәрмәсән,* садәчә олараг, мүмкүн дејилдир.

Буна көрә дә, спекулјатив философ «м е ј в ә» абстраксијасындан үз дөндәрир, амма о, бу абстраксијадан хүсуси, *спекулјатив, мистик* бир тәрздә үз дөндәрир, јә'ни елә бир тәрздә үз дөндәрир ки, онун бу абстраксијадан үз дөндәрмәси заһирән *көрүнмүр.* Бу сәбәбдән о, әслиндә анчаг заһири чәһәтинә көрә абстраксија һүдудларындан кәнара чыхыр. О тәхминән белә бир фикир јүрүдүр:

Әкәр алма, армуд, бадам, чијәләк доғрудан да «үмумијјәтлә субстансијадан», «үмумијјәтлә мејвәдән» башга бир шеј дејилдирсә, онда суал олунур: бәс нечә олур ки, «үмумијјәтлә мејвә» мәним көзүмүн габағына каһ алма шәклиндә, каһ армуд шәклиндә, каһ да бадам шәклиндә кәлир, — бәс *вәһдәт,* «үмумијјәтлә субстансија», «үмумијјәтлә мејвә» һаггында мәним спекулјатив тәсәввүрүмә нәзәрә чарпан дәрәчәдә зидд чыхан бу *мүхтәлифлик көрүнүшү* нечә баш верир.

Спекулјатив философ чаваб верир: бу она көрә баш верир ки, «үмумијјәтлә мејвә» чансыз, фәргләрдән мәһрум олан, динчәлән маһијјәт дејил, о, чанлы, өзүнү өзүндә фәргләндирән, һәрәкәтдә олан маһијјәтдир. Ади мејвәләрин мүхтәлифлији анчаг *мәним* һисси дүшүнчәм үчүн дејил, «үмумијјәтлә мејвәнин» өзү үчүн, спекулјатив идрак үчүн әһәмијјәтлидир. Мүхтәлиф ади мејвәләр «*ваһид* мејвәнин» варлығынын мүхтәлиф чүр тәзаһүрләридир; бу, «үмумијјәтлә мејвәнин» өзүнүн јаратдығы кристаллик төрәмәләридир, мәсәлән, «үмумијјәтлә мејвә» өзүнә алмада алмајабәнзәр, армудда исә армудабәнзәр мөвчуд варлыг верир. Буна көрә дә субстансија һаггында тәсәввүрә әсасланан нөгтеји-нәзәри бир даһа тәкрарлајараг, армуд «м е ј в ә»дир, алма «м е ј в ә»дир, бадам «м е ј в ә»дир демәк олмаз. Әксинә, бу јердә белә демәк лазымдыр: «м е ј в ә» өзүнү армуд саныр, «м е ј в ә» өзүнү алма саныр, «м е ј в ә» өзүнү бадам саныр. Алманы, армуду, бадамы бир-бириндән ајыран фәргләр мәһз «м е ј в ә»нин өзү өзүнү фәргләндирмәләридир ки, бунлар да ајры-ајры мејвәләри «үмумијјәтлә мејвәнин» варлығы просесиндә мүхтәлиф вәсиләләрә чевирир. Беләликлә, «м е ј в ә» бир даһа мәзмунсуз, фәргләрдән мәһрум олан бир вәһдәт дејилдир: о, *«үзви сурәтдә бир-бириндән ајрылмыш вәсиләләр* сырасыны» төрәдән мејвәләрин мәчмусу кими, «үмумилији» кими бир вәһдәтдир. Бу сыранын һәр бир сонрадан кәлән вәсиләсиндә «м е ј в ә» өзүнә даһа чох инкишаф етмиш, даһа габарыг шәкилдә ифадә олунан мөвчуд варлыг әлавә едир, та о вахта гәдәр әлавә едир ки, нәһајәт, бүтүн мејвәлә-

рин «үмумиләшдирилмәси» кими о ејни заманда дөнүб чанлы *вәһдәт* олур, елә бир вәһдәт олур ки, бәдәнин бүтүн һиссәләри даим ганда тәчәссүм едилдији кими вә даим гандан тәкрарән төрәндији кими, һәмин *вәһдәт* элаһиддә һәр бир мејвәни әридиб өз тәркибинә нә дәрәчәдә дахил етмишдирсә, о дәрәчә дә һәр бир мејвәни өзүндән төрәдир.

Сиз көрүрсүнүз: христиан growth динине аллаһын анчаг *бир* мүчәссәмәси бәллидир, спекулјатив фәлсәфәјә исә нечә чүр шеј варса, о гәдәр дә мүчәссәмә бәллидир, мәсәлән, һәмин конкрет һалда һәр бир элаһиддә мејвә спекулјатив фәлсәфә үчүн субстансијанын, абсолјут мејвәнин хүсуси мүчәссәмәсидир. Спекулјатив фәлсәфәнин башлыча марағы, беләликлә, ондан ибарәтдир ки, керчәк, ади мејвәләрин *мөвчудијјәтини* төрәтсин вә сонра да сеһрли бир тәһәрлә десин ки, алма, армуд, бадам вә кишмиш мөвчуддур. Лакин спекулјатив аләмдә бизим јенидән әлдә етдијимиз һәмин алма, армуд, бадам вә кишмиш анчаг вур-тут *хәјали* алмадыр, армуддур, бадамдыр вә кишмишдир, чүнки онлар «үмумијјәтлә мејвәнин» варлығынын, *идракын јаратдығы* бу абстракт *маһијјәтин* — «үмумијјәтлә мејвәнин» ајры-ајры тәрәфләридир, буна көрә дә һәмин мејвәләрин өзләри дә *идракын* абстракт *төрәмәләридир*. Бу спекулјатив әмәлијјатда бизи анчаг белә бир шеј севиндирмәлидир ки, биз бүтүн керчәк мејвәләри, лакин артыг даһа јүксәк, мистик әһәмијјәти олан мејвә кими, — һәм дә мадди зәминдә јетишән мејвәләри дејил, бејнимизин ефириндән төрәјән вә «үмумијјәтлә мејвәнин» мүчәссәмәси, *абсолјут субјектин* мүчәссәмәси олан мејвәләри јенидән һасил едирик. Биз бу јолла абстраксијадан, *гејри-ади* гуру мүһакимә нәтичәси олан «үмумијјәтлә мејвә» маһијјәтиндән керчәк, *ади* мејвәләрә гајыдаркән, әксинә, ади мејвәләрә биз ејни заманда гејри-ади әһәмијјәт веририк вә бу мејвәләри халис абстраксијалара чевиририк. Бизим башлыча марағымыз инди мәһз ондан ибарәт олмалыдыр ки, «үмумијјәтлә мејвәнин» *вәһдәтини* онун бүтүн варлығынын тәзаһүрләри илә, јә'ни алмада, армудда, бадамда вә и. а. тәзаһүрләри илә бирликдә сүбут едәк, демәли, һәмин мејвәләрин *мистик гаршылыглы әлагәсини* дә сүбут едәк вә көстәрәк ки, «үмумијјәтлә мејвә» һәмин мејвәләрин һәр бириндә *пиллә-пиллә* өзүнү нечә һәјата кечирир вә *зәрури сурәтдә* өз мөвчудијјәтинин бир формасындан дикәр формасына, мәсәлән, кишмишдән бадама нечә кечир. Буна көрә дә ади мејвәләрин әһәмијјәти инди *артыг* онларын *тәбии* хассәләриндә *дејил, спекулјатив* хассәсиндәдир ки, бу хассә дә «а б с о л ј у т м е ј в ә н и н» варлығы просесиндә һәмин мејвәләрин һәр биринә мүәјјән бир јер ајырыр.

Ади бир инсан, алма вә армуд мөвчуддур дејәркән, нә исә хүсуси бир шеј сөјләдијини фәрз етмир. Философ исә һәмин

мөвчуд шејләри спекулјатив терминләрлә ифадә едәрәк, нә исә *гејри-ади* бир шеј сөјләмишдир. О, *мө'чузә* төрәтмишдир: «үмумијјәтлә мејвә» кими гејри-керчәк фикри маһијјәтдән о, *тәбиәтин* керчәк *шејләрини* — алма, армуд вә саирәни һасил етмишдир, јә'ни о, *шәхсән* өзүнүн *абстракт идракындан,* она өзүндән харичдә олан вә бир нөв абсолјут субјект кими, индики һалда «үмумијјәтлә мејвә» кими көрүнән абстракт идракындан һәмин мејвәләри *јаратмышдыр.* Һәр дәфә бу вә ја дикәр објектин мөвчуд олдуғундан данышаркән спекулјатив философ јарадычылыг иши көрүр.

Әлбәттә, спекулјатив философ белә бир фасиләсиз јарадычылыг иши көрмәјә анчаг она көрә габилдир ки, јалныз абстракт идракын јарада билдији шејләри, јә'ни абстракт фикри формуллары керчәк шејләрин *ады* илә адландырараг вә нәһајәт, өз *шәхси* фәалијјәтини, *өзүнүн* алма һаггында тәсәввүрдән армуд һаггында тәсәввүрә *кечмәсиндә* тәзаһүр едән бу фәалијјәтини, абсолјут субјектин, «үмумијјәтлә мејвәнин» *өзфәалијјәти* кими е'лан едәрәк, о, алманын, армудун вә и. а. һамыја мә'лум олан, әслиндә мүшаһидә едилән хассәләрини *өзүнүн кәшф* етдији тә'рифләр кими гәләмә верир.

Бу әмәлијјат спекулјатив дилдә белә ифадә едилир: *субстансијаны* бир *субјект* кими, *дахили бир просес* кими, *абсолјут* бир *шәхсијјәт* кими анламалы. Анламанын белә бир үсулу *Һекел* методунун чох вачиб хүсусијјәтидир.

Ч-б Шелиганы асан анлашылан етмәк үчүн һәмин гејдләри мүгәддимә шәклиндә сөјләмәк лазым иди. Әкәр ч-б Шелига индијә гәдәр керчәк мүнасибәтләри, мәсәлән, һүгуг вә сивилизасијаны сирр категоријасы сәвијјәсинә галдырырдыса вә бу јол илә «с и р р и» субстансијаја чевирирдисә, инди о, илк дәфә олараг әсл спекулјатив јүксәклијә, *Һекел* јүксәклијинә галхыр вә «с и р р и» елә бир мүстәгил субјектә чевирир ки, бу субјект керчәк мүнасибәтләрдә вә шәхсләрдә *тәчәссүм едир:* белә ки, графинјалар, маркизләр, гризеткалар, даландарлар, нотариуслар, шарлатанлар, севки интригалары, баллар, тахта гапылар вә с. бу субјектин варлығынын тәзаһүрләридир. Әввәлчә керчәк мүһитдән «с и р р» категоријасыны јарадан ч-б Шелига, инди бу категоријадан керчәк мүһит јарадыр.

Ч-б Шелиганын ифадәсиндә *спекулјатив конструксијанын* сирри бизим гаршымызда *даһа чох ашкарлығы* илә ачылачагдыр, чүнки ч-б Шелиганын *Һекелә* нисбәтән шәксиз *икигат* үстүнлүјү вардыр. Биринчиси, Һекел маһир софистика васитәсилә елә бир просеси хәјала кәтирилән фикри маһијјәтин өзүнүн, абсолјут субјектин өзүнүн һәјата кечирдији бир просес кими тәсвир етмәји бачарыр ки, бу просесин көмәјилә дујулан сејрдән вә тәсәввүрдән истифадә едәрәк философ бир објектдән о бири објектә кечир. Икинчиси, Һекел *спекулјатив* шәрһин дахилиндә чох

тез-тез *објектин* өзүнү дә әһатә едән *һәгиги* шәрһ верир. Анлајышларын спекулјатив инкишафынын *дахилиндәки* бу керчәк инкишаф охучуну спекулјатив инкишафы керчәк инкишаф кими, керчәк инкишафы исә спекулјатив инкишаф кими гәбул етмәјә тәһрик едир.

Бу һәр ики чәтинлик ч-б Шелигадан узагдыр. Онун диалектикасы һәр чүр икиүзлүлүкдән вә һијләкәрликдән азаддыр. О өз фокусларыны тә'рифәлајиг доғрулугла вә әсл садәдил дүзкүнлүклә көстәрир. Даһа сонра о, *һеч бир јердә һәгиги мәзмун* әлавә етмир, беләки, онун спекулјатив конструксијасы манечилик төрәдән һәр чүр әлавәләрдән азаддыр вә көзүмүзүн гаршысында һәр чүр икимә'налы өртүксүз, өзүнүн там ашкар көзәллији илә чанланыр. Ондан савајы ч-б Шелига спекулјасијанын, бир тәрәфдән, көрүнүшчә сәрбәст олараг, өзү өз ичәрисиндән, a priori өз објектини нечә јаратдығыны парлаг бир сурәтдә нүмајиш етдирир: ч-б Шелига спекулјасијанын, дикәр тәрәфдән, софистика васитәсилә објектдән сәмәрәли вә тәбии асылылығыны ләғв етмәк арзусу илә *објектин* — спекулјасија һәмин објектин әсл тәсадүфи вә әсл фәрди тә'рифләрини мүтләг зәрури вә мүтләг үмуми тә'риф кими гурмаға мәчбурдур, — мәһз ән ағылсыз вә гејри-тәбии *көләчәсинә табелијинә* нечә дүшдүјүнү дә елә бу чүр нүмајиш етдирир.

3) «МӘДӘНИ ЧӘМИЈЈӘТИН СИРРИ»

Әввәлчә чәмијјәтин ашағы тәбәгәләрини бизә көстәрән, чинајәткарларын мејханаларына вә с. баш чәкмәјә бизи мәчбур едән Ежен Сү сонра бизи аристократлар мүһитинә, Сен-Жермен кварталындакы *бала* апарыр.

Ч-б Шелига бу *кечиди* белә тәшкил едир:

«Сирр јени дөнүш илә тәһгигатын әлиндән сивишиб чыхмаг истәјир. Бу вахта гәдәр о, һәгиги оланын, реал оланын, мүсбәт оланын гаршысына нә исә бүсбүтүн мүәммалы, тамамилә әләкечмәз, мәнфи бир шеј кими чыхырды; инди исә о, бу һәгиги олана, реал олана, мүсбәт олана онун *көзәкөрүнмәз мәзмуну* кими нүфуз едир. Лакин бунунла да о, дә'вәт едилмәјин шәртсиз гејри-мүмкүнлүјүнү мәһв едир».

Индијә гәдәр «һәгиги олана», «реал олана», «мүсбәт олана», јә'ни һүгуга вә мәдәнијјәтә гаршы чыхан «сирр» «инди ахырынчыја нүфуз едир», јә'ни мәдәнијјәт саһәсинә нүфуз едир. Мәдәнијјәт даирәсинин анчаг аристократлар мүһитиндән ибарәт олдуғу әкәр *Парисин* сирри дејилсә, онда *Парис үчүн* бир сирдир. Ч-б Шелига чинајәткарлар дүнјасынын сирләриндән аристократик чәмијјәтин сирләринә кечмир: о, башга бир шеј едир: ч-б Шелигаја көрә «үмумијјәтлә сирр» мәдәни чәмијјәтин «көзәкөрүнмәз мәзмунуна», онун *әсл маһијјәтинә* чеврилир. Бу, јени тәһгигатлар үчүн јол ачмаг хатиринә ч-б Шелиганын етдији

«јени дөнүш» дејилдир; бу, тәһгигатын әлиндән сивишиб чыха билмәси үчүн «сиррин» өзүнүн етдији «јени дөнүшдүр».

Ежен Сүнүн далынча ону чәзб едән јерә, мәһз аристократларын балына доғрудан кетмәздән әввәл ч-б Шелига һәлә *a priori* гурашдыран спекулјасијанын *ријакар* ифадәләринә мүрачиәт едир:

> *«Әлбәттә, әввәлчәдән көрмәк* олар ки, сирр олдугча мөһкәм бир габыға *кирмәјә чалышачаг. Доғрудан да,* көрүнүр ки, гаршымыздакы *арадан көтүрүлә билмәјән* бир *анлашылмазлыгдыр... буна көрә дә көзләмәк* олар ки, *үмумијјәтлә... Буна бахмајараг* дәринлијә вармаға јени чәһд көстәрмәк *бурада лабүддүр».*

Һә, нә олду? Ч-б Шелига бу ишдә о гәдәр мүвәффәг ола билир ки,

> *«метафизик* субјект сирр инди асан, сәрбәст, ишвә илә заһир олур».

Аристократ чәмијјәтини «сиррә» чевирмәк үчүн, ч-б Шелига бә'зи мүлаһизәләрин көмәјилә *«мәдәнијјәтин»* мә'насыны ајдынлашдырмаға чәһд едир. О, әввәлчә аристократ чәмијјәтинин еләхассәләринин олдуғуну өзүндән ујдурур ки, бу хассәләри һәмин чәмијјәтдә һеч кәс ахтармыр, Ч-б Шелига буну она көрә едир ки, сонра чәмијјәтдә һәмин хассәләрин олмадығы «сиррини» кәшф етсин. Даһа сонра, о, бу кәшфи мәдәни чәмијјәтин «сирри» кими гәләмә верир. Ч-б Шелига өзү өзүнә, мәсәлән, белә суаллар верир: «*үмуми* идрак» (бәлкә, спекулјатив мәнтиг?) мәдәни чәмијјәтдә *«аристократлар* арасында кедән *сөһбәтләр»* үчүн мөвзу ола биләрми? «Анчаг инсанлара олан севкинин *ритми* вә *дәрәчәси»*ми бу чәмијјәти «аһәнкдар бир там» олан чәмијјәтә «чевирир?» *«Үмуми мәдәнијјәт* адландырдығымыз бир шеј *үмуми оланын, әбәди оланын, идеал оланын* формасы»дырмы, јә'ни бизим мәдәнијјәт адландырдығымыз бир шеј метафизик тәсәввүрүн мәһсулудурму? Өз суалларына чаваб верән ч-б Шелига үчүн a priori кәләчәји хәбәр вермәк чәтин дејилдир:

> *«Лакин көзләмәк олар ки,* ...бүтүн бу суаллара мәнфи чаваб вериләчәкдир».

Ежен Сүнүн романында гара чамаат аләминдән күбарлар аләминә кечид романлара мәхсус олан ади јол илә баш верир. *Рудолфун,* Керолштејн кнјазынын, рүтбәси јүксәк даирәләрә јахын дүшмәк үчүн она јол ачдығы кими *либас дәјишдирмәләри* дә чәмијјәтин ашағы гатларына сохулмасына она көмәк едир. Аристократларын балына кедәркән кечдији јолда ону һеч дә әтраф мүһитин тәзадлары әјләндирмир; она анчаг кејдији өз маскарад костјумунун тәзадлары *чох мараглы* көрүнүр. О, олдугча итаәткар јол јолдашларына мүхтәлиф вәзијјәтләрә дүшәркән өзү өзү-

нә мүстәсна дәрәчәдә мараглы көрүндүјү һаггында мә'лумат верир.

О дејир:

«Бу тәзадлары мән кифајәт гәдәр мараглы һесаб едирәм: дүнән мән јелпикләрә нахыш вуран вә Фев күчәсиндә дарысгал бир јердә сығыначаг тапмыш нәггаш идим; бу күн сәһәр мән бир нөкәр кими ханым Пиплени гарағат мејвәсиндән һазырланмыш спиртли ичкијә гонаг едирәм, ахшам исә... мән аллаһын мәрһәмәтилә бу дүнјаја ағалыг едән имтијазлы адамлардан бири олурам».

Бала кәтирилмиш тәнгиди тәнгид маһны охујур:

«Јердәки аллаһларын оларкән мән јанында
Һазырам итирмәјә, әглими, һушуму да»[27].

Тәнгиди тәнгид ашағыдакы *мәдһијјәләрлә* өз үрәјини бошалдыр:

«Бу јердә фүсункарлыг чазибәси күнәш парылтысы кими кечәни ишыгландырмыш, гыша баһарын јашыллығы вә јајын боллуғу либасыны кејдирмишдир. Биздә о саат елә бир әһвал-руһијјә јараныр ки, биз аллаһын инсан көксүндә јашамасы мө'чүзәсинә инанмаға һазырыг, хүсусилә о вахт һазырыг ки, көзәллик вә инчәлик идеалларын билаваситә јахынлығында олмағымызы бизә сүбут едир» (!!!)

Аһ, тәчрүбәсиз, һәр шејә инанан *тәнгиди кәнд пастору!* Анчаг сәнин тәнгиди садәдиллијин «аллаһын инсан көксүндә јашамасы мө'чүзәсинә» инанмаг үчүн, Парисин афәти-чанларынын тимсалында исә әсл мәлакәләрин «сәмими идеалларыны» көрмәк үчүн тәмтәраглы Парис бал салонуна бу чүр һејран ола биләр.

Тәнгиди пастор өз ријакар садәлөвһлүјү илә ики «көзәлләр көзәлинин», Клеманс д'Арвил вә графинја Сара Мак-Грегорун сөһбәтинә хәлвәтчә гулаг асмаға чүр'әт едир. Фикирләшиб тапын көрәк пастор бу ики көзәлдән һансы сөзләри *«хәлвәтчә ешитмәк»* истәјир:

«Нечә едәсән ки, севимли ушагларынын *хејир-дуасы,* өз әринин *ашыб-дашан* хошбәхтлији оласан...» «Биз ешидирик... биз һејрәтләнирик... биз ешитдикләримизә инанмырыг».

Биз сөһбәтә хәлвәтчә гулаг асан пасторун мә'јус олдуғуну көрәндә кизлинчә бәдхаһлыг һисси кечиририк. Ханымлар нә «хејир-дуа», нә «ашыб-дашан хошбәхтлик», нә дә «үмуми идрак» һаггында сөһбәт едирләр, әксинә, «сөһбәт ханым д'Арвили өз әринә вәфасыз чыхмаға тәһрик етмәкдән кедир».

Бу ханымлардан бири һаггында, Мак-Грегор һаггында, белә бир садәлөвһ изаһат алырыг:

О, «кизли никаһ *нәтичәсиндә* ушаг доғмаг үчүн *кифајәт гәдәр зирәк* иди».

Графинјанын бу чүр зирәклик руһундан хошакетмәз һејрәтә кәлән ч-б Шелига ону чидди мәзәммәт едир:

«Бизә белә кәлир ки, графинјанын бүтүн сә'јләри шәхси, егоистчәсинә фајдаланмаға јөнәлдилмишдир».

Ч-б Шелиганын фикринчә, графинјанын өз мәгсәдинә бәлкә дә чата биләчәјиндән, Керолштејн кнјазына әрә кетмәсиндән, һеч бир јахшы шеј көзләмәк олмаз:

«Биз *зәррә гәдәр* дә көзләмирик ки, онун кнјаза әрә кетмәси Керолштејн кнјазынын *тәбәәләринә хошбәхтлик* кәтирсин».

Тә'нәли нәсиһәтинин сонунда бизим пуритан «дәрин мә'налы чиддијјәтлә» гејд едир:

«Бунунла белә Сара» *(зирәк ханым) «чох чәтин ки,* бу дәбдәбәли дәстәнин адамлары ичәрисиндә, бу дәстәнин *зирвәләриндән* бири олмасына бахмајараг, мүстәсналыг тәшкил едир».

Чәтин ки, бунунла белә! Бахмајараг! Бәс, дәстәнин «зирвәси», — мәкәр бу, мүстәсналыг дејилми?

Ики дикәр идеал хилгәтин, маркиза д'Арвил вә һерсокинја де Лүсненин характери һаггында биз ашағыдакыны өјрәнирик:

Онларда «гәлбән мәмнунлуг чатышмыр. Никаһ кәсдирмәклә онлар севкилијә малик олмадылар вә буна көрә дә никаһдан кәнарда севкили ахтарырлар. Әрдә оларкән севки онлар үчүн *сирр* олараг галды, гәлбләри исә амиранә бир һөкмлә бу сирри ачмаға онлары вадар едир. *Бу јолла* да онлар *үстүөртүлү севкијә* алудә олурлар. Севкисиз никаһын бу гурбанлары өзләринин ирадәсиндән асылы олмајараг елә бир вәзијјәтә кәлиб чыхырлар ки, севкини нә исә заһири бир шеј, әлагә адландырылан бир шеј сәвијјәсинә ендирирләр, мачәра үнсүрүнү, *сирри исә,* севкидә олан дахили, чанландырычы, вачиб бир шеј кими гәбул етмәјә һазырдырлар».

Бу чүр диалектик әсасландырма бүтүн һәјат һадисәләринә нә гәдәр кениш тәтбиг едилә билирсә, биз онун хидмәтини бир о гәдәр јүксәк гијмәтләндирмәлијик.

Мәсәлән, ким өз евиндә *ичмәјә* чүр'әт етмирсә, лакин ичмәјә тәләбат дујурса, о, ички «објектини» евиндән кәнарда ахтарыр вә «бу јолла» *үстүөртүлү сәрхошлуға* алудә олур. Бу һәлә һарасыдыр, һәмин адамда сирри сәрхошлуғун вачиб ингредијенти сајмаға јөнәлдилмиш рәфедилмәз һәвәс ојана биләр, һәрчәнд о, јухарыда адлары чәкилмиш ханымларын да севки хүсусунда етмәдикләри кими, ичкини нә исә анчаг «заһири», е'тинасыз бир шеј сәвијјәсинә ендирмәк дәрәчәсинә чатдырмаз. Ахы, ч-б Шелиганын өзүнүн изаһына көрә онлар севкини дејил, севкидән мәһрум олан никаһы, бу никаһ әслиндә нәдирсә онун сәвијјәсинә ендирирләр, — нә исә заһири, әлагә адландырылан бир шеј сәвијјәсинә ендирирләр.

Ч-б Шелига даһа сонра сорушур: «севкинин *«сирри»* нә олан шеjдир?»

Биз «сирри» белә бир чешидли севкинин *«маһиjjәти»* едән конструксиjа илә индичә таныш олдуг. Бәс нечә олур ки, инди биз сиррин сиррини, маһиjjәтин маһиjjәтини ахтармалы олуруг?

Пастор ибарә илә деjир: «Балача мешәнин көлкәли хиjабанлары деjил, аjлы кечәнин *тәбии* jарымгаранлығы деjил, баһалы гардиналарын вә пәрдәләрин көлкәсиндән jаранан сүн'и jарымгаранлыг деjил, арфанын вә әрғанунун инчә вә мәстедичи сәдалары деjил, гадаған олунан бир шеjин чазибәдар гүввәси деjил...»

Гардиналар *вә* пәрдәләр! Инчә *вә* мәстедичи сәдалар! Һәм дә *әрғанун!* Ч-б пастор кәлсәниз *килсәни* башыныздан чыхарасыныз! Кимдир ахы севки көрүшүнә өзүјлә әрғанун кәтирән?

«Бүтүн бунлар» (гардиналар вә пәрдәләр вә әрғанун) — «анчаг нә исә *сирли* бир шеjдир».

Мәкәр үстүөртүлү севкинин «сирри» бу *әсрарәнкизликдә* деjилми? Әсла jох:

«Севкинин сирри һәјәчанландыран, сәрхош едән, мәст едән бир шеjдәдир. Севкинин сирри *һиссиjjатын күчүндәдир»*.

«Инчә вә *мәст едән»* сәдалар артыг пасторун әлиндә инсаны мәст едән шеjләрдир. Әкәр о, севки көрүшүнә өзү илә гардиналар вә әрғанун әвәзинә тысбаға шорбасы вә шампан шәрабы да кәтирсәjди, онда пастор *«һәjәчанландыран* вә *сәрхош едән»* шеjдә чатышмазлыг һисс етмәзди.

Мүгәддәс хадим өjрәдир: «Доғрудур, биз һиссиjjатын күчүнү танымаг истәмирик, лакин о бизә буна көрә чох бөjүк тә'сир едир ки, биз ону өз чанымыздан чыхарырыг, бу күчдә биз шәхсән өз тәбиәтимизи көрмәк истәмирик; бу тәбиәти биз гәбул етмиш олдуғумуз бир һалда, тәбиәт ағыл, әсл севки вә ирадә күчү һесабына тәзаһүр етмәjә чәһд едән кими, биз онун өһдәсиндән кәлә биләрдик».

Спекулjатив илаһиjjатын руһуна уjғун олараг пастор һиссиjjаты *хүсуси* тәбиәтимиз кими е'тираф етмәjи бизә мәсләһәт көрүр ки, сонра биз онун *өһдәсиндән кәлмәjи бачараг,* jә'ни бу е'тирафы боjнумуздан атаг. Доғрудур, о, һиссиjjатын өһдәсиндән анчаг белә бир һалда кәлмәjә һазырлашыр ки, һиссиjjат өзүнү ағыл (ирадә күчү вә севки һиссиjjата *гаршы гојуларкән* ағыл даирәсинә аид олур) һесабына көстәрмәк истәсин. Ахы, спекулjатив олмаjан христиан да *һиссиjjаты* е'тираф едир, чүнки һиссиjjат өзүнү әсл ағыл, jә'ни инам һесабына, әсл севки, jә'ни аллаһа олан севки һесабына вә әсл ирадә күчү, jә'ни Христосун ирадәси һесабына көстәрмәjә чалышмыр.

Пастор сөзүнү давам етдирәрәк бу һагда өз фикрини дәрһал бизә бу ҹүр чатдырыр:

«Беләликлә, севки никаһын маһиjjәти, үмумиjjәтлә әхлагын маһиjjәти олмагдан әл чәкән кими, *һиссиjjат* севкинин, әхлагын, мәдәни ҹәмиjjәтин сирри олур. Һиссиjjат бурада анҹаг дар мә'нада, *әсәбләрин гычыгландырылмасы, дамарларда ахан гызғынлыг* кими деjил, сөзүн кениш мә'насында, jә'ни мә'нәви гүдрәт кими *көрүнмә* дәрәҹәсинә, мәнсәбпәрәстлик, шөһрәтпәрәстлик вә өзү һаггында тә'рифнамәләр ешитмәк еһтирасы дәрәҹәсинә галдырылмыш һиссиjjат кими баша дүшүлмәлидир... «Графинjа Мак-Грегор» сөзүн ән jүксәк мә'насында, «һиссиjjатын», «мәдәни ҹәмиjjәтин сирри олан һиссиjjатын», «гадын нүмаjәндәсидир».

Пастор лап һәдәфә вурур: *һиссиjjата* галиб кәлмәк үчүн о, әввәлҹә кәрәк *әсәб ҹәрәjанларына* вә сүр'әтли *ган дөвранына* галиб кәлсин. Һиссиjjат һаггында сөзүн «дар» мә'насында данышан ҹ-б Шелига белә бир фикир сөjләjир ки, дамарларда ган гаjнаjаркән бәдәндә даһа чох һәрарәт әмәлә кәлир. О билмир ки, *истиганлы һеjванлар* мәһз она көрә истиганлы адландырылырлар ки, бу һеjванларын ганынын һәрарәти, азаҹыг дәjишикликләр нәзәрә алынмазса, даим бир сәвиjjәдә галыр. — Әсәб ҹәрәjанлары кәсилән кими, дамарларда ган соjуjан кими, *күнаһкар бәдән,* шиддәтли еһтирасын бу тахты *меjитә* дөнүр, белә икән, руһлар һеч бир манеә олмадан «үмуми идрак», «әсл севки» вә «тәмиз әхлаг» һаггында бир-бирилә сөһбәт едә биләрләр. Пастор һиссиjjаты о гәдәр алчалдыр ки, еһтираслы севкинин мәһз ону руһландыран ҹәһәтләрини: инсанын һиссиjjатсыз соjугганлылыгла севмәдиjини сүбут едән сүр'әтли ган дөвраныны; һиссиjjатын башлыҹа тахты олан органы беjинлә бирләшдирән әсәб ҹәрәjанларыны ләғв едир. О, әсл еһтираслы севкини *механики* secretio seminis илә мәһдудлашдырыр вә бәднам алман илаһиjjатчысы илә бирликдә фышылтылы сәсләрлә деjир:

«Еһтираслы севки хатиринә деjил, ҹисмани шәһвәт хатиринә деjил, анҹаг аллаһын буjурдуғуна көрә доғуб төрәjин вә артыб чохалын».

Инди спекулjатив конструксиjаны Ежен Сүнүн романы илә мүгаjисә едәк. Бурада *һиссиjjат* деjил, әсрарәнкизлик, маҹәралар, манеә, горху, тәһлүкә, хүсусән дә jасаг шеjин ҹазибәдар гүввәси севки сирри кими гәләмә верилир.

Бурада деjилир: «Нә үчүн бир чох гадынлар өзләринә оjнаш сечәндә елә кишиләри сечирләр ки, бу кишиләр онларын әрләринә таj ола билмәз? Она көрә сечирләр ки, *севкинин чох бөjүк ләтафәти jасаг шеjин* алдадыҹы ҹазибәдарлығындадыр... Е'тираф един ки, белә бир севкидән горхуну, һәjәҹаны, чәтинлиjи, сирри, тәһлүкәни узаглашдырсаныз, онда севкидән һеч нә, jахуд, демәк олар ки, һеч нә галмаз, jә'ни өз ибтидаи садәлиjи илә... оjнаш галар... Бир сөзлә, бу, һәмишә бир нөв белә бир кишинин башына кәлән һадисәjә охшаjаҹагдыр ки, о кишидән соруишдулар: нә сәбәбә Сиз өз мә'шугәниз олан бу дул гадынла евләнмирсиниз? Киши ҹаваб верир: һеjһат, мән бу барәдә фи-

кирләшмишәм, белә олса, бәс онда ахшамлар өз вахтымы мән һарада кечирәјдим».

Әкәр ч-б Шелига севкинин сирринин *јасаг шејин чазибәдар күчүндә олмадығыны* гејд едирсә, Ежен Сү ејни дәрәчәдә гејд едир ки, јасаг шеј «севкинин чох бөјүк ләтафәти»нин вә евдән кәнарда баш верән бүтүн севки мачәраларынын әсасыдыр.

«Тичарәтдә олдуғу кими, севкидә дә јасаг вә контрабанда бир-бириндән ајрылмаздыр»[28].

Ежен Сү лап елә бу чүр, өзүнүн спекулјатив шәрһчисинин әксинә олараг, иддиа едир ки,

«јаланчылыға вә һијләкәрлијә мејл, сирләрә вә интригалара һәвәс көстәрмәк гадын тәбиәтинин мүһүм хүсусијјәти, тәбии мејли вә амиранә инстинктидир».

Ежен Сүнү пәрт едән анчаг бу мејлин вә бу һәвәсин *никаһа* гаршы јөнәлдилмәсидир. О истәрди ки, гадын тәбиәтинин мејлләри даһа исмәтли, даһа фајдалы тәтбиг олунсун.

Бунунла белә, ч-б Шелига графинја Мак-Грегору елә бир *һиссијатын* гадын нүмајәндәси едир ки, бу һиссијјат «мә'нәви гүдрәт кими көрүнмә дәрәчәсинә гәдәр јүксәлир», Ежен Сүјә көрә јенә һәмин графинја садәчә олараг *абстракт дүшүнчәси олан адамдыр.* Онун, һиссијјат формаларындан чох-чох узаг олан «шөһрәтпәрәстлији» вә онун «мәғрурлуғу» һиссијјатдан әсла асылы олмајан абстракт дәрракәнин төрәмәсидир. Буна көрә дә Ежен Сү гејд едир ки,

«һәлә һеч бир вахт севкинин гызғын еһтираслары онун *буз* кими *сојуг* көксүнү габармаға мәчбур едә билмәмишдир; *гәлбинә,* јахуд *һиссијјатына* тохунан *һеч бир* көзләнилмәзлик бу һијләкәр, еноист вә шөһрәтпәрәст гадынын амансыз нијјәтләрини поза билмәмишдир».

Рәғбәт доғуран һисләрин тә'сири алтына дүшмәјән, абстракт, сојугганлы *дәррәкәнин* еноизми бу гадынын мүһүм характеридир. Буна көрә дә романда онун гәлби «гуру вә сәрт» гәлб кими, онун ағлы «инчә-кинли» ағыл кими, онун характери «мәкрли» вә «абсолјут» (бу исә абстракт дәррәкәли адам үчүн олдугча характерикдир) характер кими, онун икиүзлүлүјү «дәрин» икиүзлүлүк кими тәсвир едилир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Ежен Сүнүн романында графинјанын һәјат јолу, еләчә дә гәһрәманларын әксәријјәтинин һәјат јолу мә'насыз шәкилдә әсасландырылыр. Гоча дајә графинјаны инандырыр ки, о, «өз башына тач гојачагдыр». Буна инанан графинја сәјаһәтә чыхыр ки, әрә кетмәк јолу илә өз әлинә тач кечирсин. Нәһајәт о белә бир гејриардычыллыг көстәрир ки, кичик алман «шөһрәтли кнјазыны» «тач гојмуш зат» кими гәбул едир.

Бизим тәнгиди өвлија *һиссијјат* әлејһинә үрәјини бошалдандан сонра нә үчүн Ежен Сүнүн бизи аристократија илә, нә үчүн мәһз балда таныш етдијини көстәрмәји өзүнә борч билир. Бу үсулдан, демәк олар ки, бүтүн франсыз романчылары истифадә едирләр, һалбуки *инкилис* романчылары бизи аристократија илә чох вахт овда, јахуд кәнд гәсриндә таныш едирләр.

«Ежен Сүнүн бизи аристократија илә мәһз балда таныш етмәси һал-гәзијјәни анламағын бу үсулу үчүн» (јә'ни ч-б Шелиганын нөгтеји-нәзәри үчүн) «лагејд бир шеј вә бунунла әлагәдар олараг» (Шелиганын конструксијасына көрә) «ади тәсадүф ола билмәз».

Бу јердә тәнгидчи өз атынын чиловуну бурахыр, ат исә бу рәфтарын лабүдлүјүнүн гоча Волфун мүгәддәс хатирәси руһуна ујғун кәлдијини сүбут едән дәлилләрин там бир силсиләси үзрә јортма јеришлә сүр'әтлә гачыр.

«Рәгс сирр олан *һиссијјатын* ән үмуми тәзаһүрүдүр. Чүт-чүт рәгсетмә нәтичәсиндә һәр ики чинсдән оланларын (?) «рәгс заманы бир-биринә јахындан *тохунмасына* вә бир-бирини гучагламасына ичазә верилир, чүнки харичи көрүшүнә вә һәгигәтән» (һәгигәтәнми, ч-б пастор?) «һисс едилән ширин дујғуја зидд олараг, бу тохунмалара вә гучаглашмалара јенә дә еһтираслы» (јәгин ки, үмуми идрака аид олан еһтирас кими) «тохунма вә гучаглашма кими бахмырлар».

Ән нәһајәт, ахырынчы мүддәа кәлир ки, бу мүддәа да рәгс етмәкдән даһа чох бүдрәјир:

«Чүнки әкәр рәгсә доғрудан да еһтираслы тохунма вә еһтираслы гучаглашма кими бахылсајды *онда ајдын олмазды ки, нә үчүн* чәмијјәт анчаг рәгсә белә рәһмдилликлә јанашыр, *һалбуки чәмијјәт, әксинә, бүтүн буна бәнзәр һаллары, әкәр белә һаллар* ејни сәрбәстликлә *дикәр бир јердә* дә баш верәрсә, онлары амансызчасына писләмәклә изләјир вә әхлагын вә һәјанын һеч чүр бағышланмаз дәрәчәдә позулмасы кими биабыр етмәклә вә амансызчасына говмагла чәзаландырыр».

Ч-б пастор *канкан* вә *полка* һаггында данышмыр; о, үмумијјәтлә р ә г с һаггында, рәгсин о категоријасы һаггында данышыр ки, бу категоријаны, ола билсин, пасторун шәхсән тәнгиди кәлләсинин ичәрисиндә рәгс едирләр. Гој о, һачанса Парисин «Шомјер»индәки рәгсә бахсын, онда онун христиан-алман руһу бу әдәбсизликдән, бу чылпаглыгдан, бу инчә шухлугдан, ән еһтираслы һәрәкәтләрин бу мусигисиндән һиддәтләнәр. Пасторун һәгигәтән һисс едилән ширин дујғусу пастора буну «һисс етмәк» имканы верәрди ки, «доғрудан да, нечә олур ки, рәгс едәнләрин тамашачыја һәвәсләндиричи апашкар инсан һиссијјаты тәәссүраты бағышладығы бир һалда («әкәр бу елә һәмин шәкилдә дикәр бир јердә», мәһз Алманијада, «баш вермиш олсајды», «бағышланмаз бир позулма кими... сәбәб оларды» вә и. а. вә и. а.), —

нә үчүн, рәгс едәнләрин өзләри өзләрини ачыгдан-ачыға еһтираслы адамлар кими тәсәввүр етмәмәлидирләр вә даһа јумшаг десәк, буна чүр'әт етмәмәлидирләр, һалбуки онлар нәинки еһтираслы адам ола биләрләр, һәтта мүтләг белә адам олмалыдырлар!!

Рәгсин маһијјәтинә һөрмәт әламәти олараг тәнгидчи бизи *бала* кәтирир. Лакин о, чох чидди бир чәтинлијә раст кәлир. Бу балда һәрчәнд рәгс едирләрсә дә, амма анчаг хәјалән рәгс едирләр. Мәсәлә бурасындадыр ки, Ежен Сү рәгсләри һеч тәсвир етмир. О, рәгс едәнләр дәстәсинә гошулмур. Күбар даирәләринә мәхсус олан адамлары бир јерә јығмаг үчүн о, балдан бир фүрсәт кими истифадә едир. Үмидсиз бир һалда олан «тәнгидчи» јазычынын әсәринә *әлавә етмәјә* тәләсир, онун шәхси «хүлјасы» исә асанлыгла балдакы мәнзәрәни тәсвир едир вә и. а. Әкәр Ежен Сү, тәнгидин көстәришинә ујғун олараг, чинајәткарларын јығылдығы јерләри вә онларын данышыг тәрзини тәсвир едәркән һәмин јерләри вә һәмин данышыг тәрзини тәсвир етмәкдә гәтијјән билаваситә мараглы дејилдисә, инди, әксинә, о, рәгсләр илә мәчбурән сонсуз дәрәчәдә марагланыр вә рәгсләри тәсвир едир, доғрудур, *о өзү* дејил, онун «зәнкин фантазијалы» тәнгидчиси тәсвир едир.

Сонра!

«*Һәгигәтдә*, күбар чәмијјәтинин рәфтар вә әдәб гајдаларынын сирри, бу сон дәрәчә гејри-тәбиилијин сирри, тәбиәтә доғру кери дөнмәјә гызғын чан атмагдадыр. Буна көрә дә *Сесилијә* бәнзәр бир тәзаһүр мәдәни чәмијјәтә бу гәдәр һәјәчанландырычы тә'сир бағышлајыр вә бу чүр гејри-ади мүвәффәгијјәт газаныр. Гуллар ичәрисиндә бир гул гадын кими бөјүмүш, мәдәнијјәтдән мәһрум едилмиш, анчаг өз хасијјәтинин ихтијарына верилмиш Сесили үчүн бу хасијјәт јеканә һәјат мәнбәјидир. Сарај шәраитинә, өз мәчбури давранышгајдалары вә адәтләри олан бу шәраитә гәфләтән дүшмүш Сесили тезликлә һәмин гајдаларын вә адәтләрин сиррини өјрәнир... Сесили бу мүһити өз тә'сири алтына салмаға тамамилә гадирдир, чүнки онун гүдрәти, онун хасијјәтинин гүдрәти әтрафдакылара мүәммалы бир сеһр кими тә'сир едир. Белә бир мүһитдә Сесили мүтләг өз јолундан азмалыдыр вә һәддини ашмалыдыр. Һалбуки әввәлләр, һәлә гул икән, Сесилинин һәмин хасијјәти ағасынын һәр чүр налајиг тәләбләринә мүгавимәт көстәрмәји вә өз севкисинә садиг галмағы она өјрәдирди. *Сесили мәдәни чәмијјәтин үстү ачылмыш сирридир.* Сарсылмыш һиссләр әввәл-ахыр онун гаршысыны кәсмиш манеәни дағыдыр вә гаршысыалынмаз кәскинлији илә үзә чыхыр» вә и. а.

Ҹ-б Шелиганын Сүнүн романы илә таныш олмајан охучусу әлбәттә, фикирләшәр ки, Сесили тәсвир едилән балын афәтичаныдыр. Романда исә Сесили алман газаматында һәбсдәдир; Парисдә исә бу заман рәгс едирләр.

Гул гадын Сесили зәнчи һәким Давидә садиг галыр, чүнки Сесили ону «еһтирасла» севир, чүнки Сесилинин саһиби ч-б Виллис онун нәвазишинә *«кобудчасына»* наил олмаг истәјир. Сесилинин әхлагсызлыға гәдәм гојмасы романда чох садә јолла әсасландырылыр. «Авропалылар мүһитинә» дүшмүш Сесили «әринин

зәнчи олмасындан утаныр». Сесили Алманијаја кәлән кими позғун бир адам *«о саат»* ону јолдан чыхарыр. Сесилинин дамарларында ахан «һинду ганы» өзүнү көстәрир. «Гәшәнк әхлагын» вә «јахшы тичарәтин» хошуна кәлсин дејә икиүзлү ч-б Сү Сесилинин давранышыны «анаданкәлмә позғунлуг» кими характеризә етмәјә билмәз.

Сесилинин сирри ондадыр ки, о, *метис гадындыр.* Онун һиссијјатынын сирри *тропик гызмарыдыр.* Парни Елеонораја һәср етдији ше'рләриндә метис гадыны тә'рифләмишдир. Метис гадынын франсыз матрослары үчүн нә гәдәр тәһлүкәли олдуғу һаггында сәјаһәтчиләрин јүзләрлә һекајәләриндә охумаг олар.

Ежен Сү јазыр: «Сесили анчаг тропик гызмарындан аловланан гызғын һиссијјатын тәчәссүмүдүр; һамы авропалылар үчүн, нечә дејәрләр, өлүм гәдәр тәһлүкәли, ағ иргә мәнсуб олмајан бу гызлар һаггында, көнүлалан бу вампирләр һаггында ешитмишдир. Бу вампирләр өз гурбанларыны һәддиндән артыг ширникләндиричи шејләрлә мәст едәрәк, онлары, чох күчлү јерли ифадә илә десәк, јалныз бол-бол көз јашлары төкмәјә вә үрәкләрини кәмирмәјә мәчбур едирләр».

Сесили мәһз аристократчасына мәдәни, көзү тох адамлара һеч дә бу чүр фөвгәл'адә тә'сир бағышламырды.

Ежен Сү јазыр: «Сесили типли гадынлар *кобуд һиссијјатын Жак Ферран* кими нүмајәндәләриндә гәфләтән тәәссүрат ојадыр, онлара валеһедичи фөвгәл'адә тә'сир көстәрирләр».

Бәс, нә вахтдан Жак Ферран кими адамлар нәфис чәмијјәти тәмсил едирләр? Лакин тәнгиди тәнгидә *Сесилини* абсолјут сиррин чох вачиб просесинин бир чәһәти кими гурашдырмаг лазым иди.

4) ТӘРБИЈӘЛИЛИЈИН ВӘ МӨ'МИНЛИЈИН СИРРИ»

«Сирр, мәдәни чәмијјәтин бир сирри кими кизләнир, *доғрудур, әкслик* саһәсиндән чыхараг *дахили* саһәдә кизләнир. *Бунунла белә* аристократлар аләминин *јенә дә* анчаг *өзүнә мәхсус* даирәләри вардыр ки, о, өз зијарәткаһыны горујуб сахламағы бу даирәләрә е'тибар едир. Аристократлар аләми һәмин чох бөјүк зијарәткаһын санки кичик килсәсидир. *Лакин* астанада дајананлар үчүн кичик килсәнин өзү бир сирдир. *Беләликлә,* мәдәнилик өз мүстәсна вәзијјәти илә халг үчүн нәдирсә... адәтләрин кобудлуғу да мәдәниләр үчүн ејни шејдир».

«Доғрудур... бунунла белә... јенә дә... санки... фәгәт... беләликлә» — мүһакимәләрин спекулјатив зәнчиринин һәлгәләрини бир-биринә чалајан сеһрли чәфтәләр бах бунлардыр. Јухарыда биз көрдүк ки, ч-б Шелига сирри чинајәткарлар аләмини тәрк етмәјә вә аристократлар аләминдә кизләнмәјә мәчбур едир. Инди о, елә бир сирри гурашдырмалыдыр ки, бу сиррә ујғун олараг аристократлар аләминин өзүнә мәхсус *гејри-ади* даирәләри вар

вә бу даирәләрин сирри халг үчүн сиррин маһиjjәтидир. Бу гурашдырма үчүн јухарыда көстәрилән сеһрли чәфтәләрдән әлавә *даирәнин кичик килсәјә* чеврилмәси вә гејри-аристократик аләмин һәмин килсәнин астанасына чеврилмәси дә лазымдыр. Буржуа чәмиjjәтинин бүтүн саһәләринин аристократлар аләминин кичик килсәсинин анчаг астанасы олмасы Парис *үчүн* јенә дә бир сирр кими галыр.

Ч-б Шелига ики мәгсәд күдүр. Биринчиси, аристократлар аләминин гапалы даирәләриндә тәчәссүм едилән сирри *«ачыб бүтүн дүнјаја јајмаг»*. Икинчиси, нотариус *Жак Ферраны сиррин чанлы* һәлгәси кими гурашдырмаг. Тәнгидчи ашағыдакы кими дүшүнүр:

«Мәдәнилик һәлә ки бүтүн силкләри вә бүтүн фәргләри өз даирәсинә дахил едә билмәз вә дахил етмәк дә истәмир. Анчаг *христианлыг* вә *әхлаг* јер үзәриндә универсал сәлтәнәтләр гура биләр».

Ч-б Шелига үчүн мәдәнилик, сивилизасија вә *аристократик* мәдәнилик ејни мә'налы шејләрдир. Бу сәбәбдән о, *сәнајенин* вә *тичарәтин* христианлыг вә әхлагын, аилә сәадәти вә мешшан саламатлығынын јаратдығындан тамамилә фәргләнән универсал сәлтәнәтләр јаратдығыны көрмәјә гадир дејилдир. Бәс, *нотариус Жак Ферранын* јанына биз нечә кәлиб чыхырыг? Олдугча асан!

Ч-б Шелига *христианлығы фәрди* кејфиjjәтә, «мө'минлијә», *әхлагы* исә дикәр *фәрди* кејфиjjәтә, *«тәрбијәлилијә»* чевирир. Ч-б Шелига һәр ики кејфиjjәти *бир* фәрддә чәмләшдирир вә һәмин фәрдә *Жак Ферран* ады верир, она көрә верир ки, Жак Феррана бу кејфиjjәтләр хас дејил, о, анчаг һијләкәрликлә бу кејфиjjәтләрин онда олдуғуну көстәрмәк истәјир. Беләликлә дә Жак Ферран «тәрбијәлилијин вә мө'минлијин сирри» олур. Ферранын «вәсиjjәтнамәси» исә, әксинә, *«заһирән* тәрбијәлилијин вә *заһирән* мө'минлијин сирри» олур, демәли, артыг өз-өзлүјүндә гејри-тәрбијәлилијин вә гејри-мө'минлијин сирри олур. Бу вәсиjjәтнамәни бир сирр кими гурашдырмаг үчүн тәнгиди тәнгид кәрәк заһирән тәрбијәлилији вә заһирән мө'минлији јухарыда гејд олунан вәсиjjәтнамәнин сирри адландыра иди. О исә әксинә етмишдир: вәсиjjәтнамәни заһирән тәрбијәлилијин вә заһирән мө'минлијин сирри адландырмышдыр.

Парис нотариусларынын корпорасијасы Жак Ферраны корпорасијаја һәср едилмиш ачы бир һәчв һесаб етдији бир һалда вә театр сензурасы васитәсилә бу персонажы сәһнәдә кедән «Парис сирләри»ндән узаглашдырмаға тә'кид етдији бир һалда, *«анлајышларын хәјали сәлтәнәти илә мүбаһисә едән»* заман тәнгиди тәнгид Парис нотариусунун шәхсиндә Парис нотариусуну дејил, дини вә әхлагы, тәрбијәлилији вә мө'минлији көрүр. Нотариус Леонун мәһкәмә просеси тәнгиди тәнгиди бу хүсусда

маарифләндирмәли иди. *Нотариусун* Ежен Сүнүн романында тутдуғу мөвге онун рәсми мөвгејилә сыхы сурәтдә әлагәдардыр.

«Нотариуслар дүнјәви ишләрдә кимдирләрсә, руһаниләр дә дини ишләрдә елә одурлар: онлар *бизим сирләримизи муһафизә едәнләрдир»* (Монтеј. «Мүхтәлиф силкләрдән олан франсызларын тарихи» вә и. а. IX чилд, сәһ. 37[29]).

Нотариус дүнјәви кешишдир. О, өз ихтисасы үзрә *пуритандыр,* Шекспир дејир ки, «дүзлүк» исә «пуритан гадын дејил»[30]. О, ејни заманда чүрбәчүр мәгсәдләр үчүн арадүзәлдәндир, мүлки интригаларын вә фитнәләрин башчысыдыр.

Бүтүн сирри өзүнүн ријакарлығындан вә нотариатындан ибарәт олан нотариус Ферран һаггында биз, дејәсән, һәлә јени бир шеј демәмишик. Бир аз көзләјин!

«Әкәр ријакарлыг нотариус үчүн тамамилә шүурлу бир ишдирсә, мадам Ролан үчүн исә *нә исә* инстинктә *бәнзәр* бир шејдирсә, онда буныларын арасында күлли мигдарда еләләри дајанмышлар ки, онлар сирри ача билмирләр, лакин јенә дә гејри-ирадн олараг бу сирри ачмаға чан атырлар. Бу дүнјанын бөјүкләрини вә кичикләрини шарлатан Брадамантанын (аббат Полидоринин) гаранлыг мәскәнинә һеч дә мөвһумат кәтириб чыхармыр. Хејр, онлар бу мәскәнә адамларын көзүндә өзләрини доғрултмаг үчүн с и р р ахтара-ахтара кәлиб чыхырлар».

«Бөјүкләр вә кичикләр» Полидоринин јанына она көрә чан атмырлар ки, өзләрини адамларын көзүндә доғрулда билән мүәјјән бир сиррә саһиб олсунлар. Хејр, «бөјүкләр вә кичикләр» Полидоринин јанында «үмумијјәтлә сирр», абсолјут субјект кими бир с и р р ахтарырлар ки, адамларын көзүндә өзләрини доғрултсунлар. Бу она бәнзәјир ки, биз балта дејил, «үмумијјәтлә аләт», in abstracto* аләт ахтара идик ки, бу абстраксија илә одун доғраја биләјдик.

Полидоринин әлиндә олан сирләрин һамысы һамилә гадынларда дөлү зәһәрлә тәләф етмәк васитәсиндән вә адам өлдүрмәк үчүн зәһәрдән ибарәтдир. — Спекулјатив вәчдә кәлән ч-б Шелига *«гатили»* Полидоринин вердији зәһәрдән истифадә етмәјә мәчбур едир, «чүнки, о, гатил олмаг дејил, һөрмәтли, севимли, пәрәстиш едилән адам олмаг истәјир». Куја ки, гәтл заманы мәсәлә *баш* мәсәләси дејил, һөрмәт, севки вә шәрәф мәсәләсидир! Амма, *тәнгиди* гатил өз башы хатиринә әлләшмир, «өзү-өзлүјүндә сирр» хатиринә әлләшир. Ахы, адам өлдүрәркән инсанларын һамысы вә һамилә оларкән гадынларын һамысы гојулмуш полис гајдаларыны позмур; бәс онда, һәмин Полидори нечә етсин ки, *һәр кәс* арзу етдији сиррә малик ола билсин? Ч-б Шелига, јәгин ки, шарлатан Полидорини алим *Полидор Веркили* илә гарышыг салыр; *Полидор Веркили* XVI әсрдә јашамыш вә һеч бир сирр ачмамышдырса да, чалышмышдыр ки, сирр ачанларын, јә'ни

* — абстракт шәкилдә. *Ред.*

ихтирачыларын тарихини «бүтүн инсанларын үмуми малы етсин» (бах: Полидор Веркили. «Әшјаларын ихтирачылары һаггында китаб». Лион, 1706[31]).

Өз-өзлүјүндә сирр, әввәл-ахыр мүәјјән бир шәкилдә «бүтүн инсанларын үмуми малы» олан абсолјут сирр, беләликлә, абортун вә зәһәрләнмәнин сирриндән ибарәтдир. Өз-өзлүјүндә сирр һеч кәс үчүн сирр олараг галмајан бир сиррә чеврилмәдән чәтин ки, даһа мәһарәтлә «бүтүн инсанларын үмуми малы» ола биләрди.

5) «СИРР — ИСТЕҺЗА»

«*Инди* с и р р бүтүн инсанларын вә ајрылыгда һәр кәсин үмуми малы, сирри олмушдур. Бу, ја мәним мәһарәтим јахуд инстинктимдир, ја да ки мән ону бир әмтәә кими базардан ала биләрәм».

Һансы сирр инди бүтүн инсанларын малы олмушдур? Дөвләтдә һүгугсузлуг сиррими, мәдәни чәмијјәтин сиррими, әмтәәләрин сахталашдырылмасы сиррими, одеколон һазырланмасы сиррими вә јахуд «тәнгиди тәнгидин» сиррими? Хејр, сөһбәт үмумијјәтлә сирдән, in absrtacto сирдән, сирр категоријасындан кедир!

Ч-б Шелига *ев хидмәтчиләрини* вә *даландар Пиплени арвады илә* бирликдә абсолјут сиррин тәчәссүмү кими көстәрмәк фикринә дүшмүшдүр. О, «с и р р и н» *хидмәтчисини* вә *даландарыны* гурашдырмаг истәјир. О, бу чәтин тулланмаја — јухарыдан ашағыја тулланмаја, *халис категоријадан «бағлы гапы архасындан пусан» «хидмәтчи»* сәвијјәсинә гәдәр, хәјал дәрјасы абстраксијаларынын *дамындан* јүксәкдә дуран тахтда тәнтәнә илә әјләшмиш *абсолјут субјект кими бир сиррдән* даландарын дарысгал отағы јерләшән зирзәмијә гәдәр тулланмаја—нечә мүвәффәг олур?

Илк нөвбәдә о, сирр категоријасыны спекулјатив мүһакимә јүрүтмәјә мәчбур едир. Аборт вә зәһәрләмә чарәләринин көмәјилә бүтүн инсанларын малы олдугдан сонра сирр

«демәли, сирвермәзлијин вә әлчатмазлығын әсла өзү дејил, о шејдир ки, өзү өзүнү кизләдир, јахуд даһа јахшысы» (кет-кедә даһа јахшы!), «о шејдир ки, ону мән кизләдирәм, *ону мән әлчатмаз едирәм».*

Абсолјут сиррин *маһијјәтини анлајыша,* бу сиррин сирвермәз олдуғу *објектив* мәрһәләдән, өзү өзүнү кизләдән јахуд, даһа јахшысы, *«ону мәним»* кизләтдијим субјектив мәрһәләјә чевирмәклә биз бир аддым да олсун ирәли кетмиш олмуруг. Әксинә, елә бил ки, чәтинлик һәтта артыр, чүнки инсан бејниндә вә инсан гәлбиндә олан сирр дәнизин дибиндәки сирдән даһа чох әлчатмаз вә даһа чох кизлиндир. Буна көрә дә ч-б Шелига өзү-

нүн *спекулјатив* мүһакимәсинин көмәјинә *дәрһал емпирик* мүһакимәни чағырыр.

«*Бағлы гапы* архасында» (динләјин, динләјин!) *«бу күндән е'тибарән»* (бу күндән е'тибарән!) «сирр јоғрулур, гондарылыр вә баша чатдырылыр».

«Бу күндән е'тибарән» ч-б Шелига сиррин спекулјатив «мән»ини бә'зи олдугча емпирик, *тамамилә тахтадан* гајрылмыш керчәклијә, јә'ни *гапыја* чевирир.

«Лакин бунунла да» (јә'ни гапалы маһијјәтдән анлајыша кечмәклә бирликдә дејил, гапалы гапынын мөвчудлуғу илә бирликдә) *«һәмчинин* сиррә кизлинчә гулаг асмаг, сирри баша дүшмәк вә изләјиб тапмаг имканы верилир».

Бағлы гапы архасындан кизлинчә гулаг асмаг олар, — бу «сирри» ачан *ч-б Шелига* дејилдир. Күтләви халг мәсәлинә көрә һәтта диварларын да гулағы вар. Әксинә, тамамилә тәнгиди спекулјатив сирр одур ки, һәмин сирр бағлы гапы *архасында* сирләри јоғурмаг вә бағлы гапы *јанында* сирләрә кизлинчә гулаг асмаг, анчаг *«бу күндән е'тибарән»*, јә'ни чинајәткарларын топландығы јерләрә чәһәннәм әзабы чәкә-чәкә едилән сәјаһәтдән сонра, мәдәни чәмијјәтин хәјал сәмасына галхыб јүксәлдикдән сонра вә Полидоринин бүтүн мө'чүзәләриндән сонра мүмкүн олмушдур. Еләчә дә чох бөјүк тәнгиди сирр одур ки, бағлы гапылар һәм сирләри јоғурмаг, гондармаг вә баша чатдырмаг үчүн (коллар архасында нечә-нечә сирр јоғрулур, гондарылыр вә баша чатдырылыр!), һәм дә бу сирләри изләјиб тапмаг үчүн *гәти зәрурәтдир.*

Белә бир парлаг диалектик һүнәр көстәрдикдән сонра, ч-б Шелига, тәбии олараг, *изләјиб тапмағын* өзүндән *изләјиб тапмаға вадаредичи сәбәбләрә* кечир. Бурада о бизә белә бир сирр ачыр ки, *бәдхаһлыг* изләјиб тапмаг үчүн вадаредичи сәбәбдир. Сонра о, бәдхаһлыгдан *бәдхаһлығын сәбәбләринә* кечир.

О дејир: «Һәр кәс дикәриндән јахшы олмаг истәјир, чүнки о, нәинки өз хејирхаһ ишләринин сәбәбләрини кизләдир, һәм дә өз пис әмәлләрини тамамилә кизләтмәјә чалышыр».

Бу ифадә әкс шәкилдә дејилмәли иди: һәр кәс нәинки өз хејирхаһ ишләринин сәбәбләрини кизләдир, һәм дә өз пис әмәлләрини тамамилә кизләтмәјә чалышыр, чүнки о, дикәрләриндән јахшы олмаг истәјир.

Беләликлә, биз, *өз-өзүнү кизләдән сиррдән* ону кизләдән *«мән»*ә, һәмин *«мән»*дән *бағлы гапылара, бағлы гапылардан изләјиб тапмаға, изләјиб тапмагдан изләјиб тапмағын сәбәбинә,* бәдхаһлыға, *бәдхаһлыгдан бәдхаһлығын сәбәбинә, дикәрләриндән јахшы олмаг арзусуна* кәлиб чыхдыг. Тезликлә биз *хидмәт-*

чини бағлы гапы јанында көрмәкдән хошланачағыг. Үмуми арзу, дикәрләриндән јахшы олмаг арзусу, бизи бирбаша она кәтириб чыхарыр ки, «һәр кәсин дикәр инсанларын сирринә бәләд олмаға мејли вар». Тәнгидчи бу сөзләрә сәрбәст олараг ашағыдакы инчә бир гејди әлавә едир:

«Бу чәһәтдән *ев хидмәтчиләринин* вәзијјәти *даһа әлверишлидир*».

Ч-б Шелига Парис полисинин архивиндә олан мемуарлары, Видокун мемуарларыны, франсыз «Гара китаб»ыны вә бу кими шејләри охусајды, онда биләрди ки, бу чәһәтдән «ән әлверишли вәзијјәти» олан хидмәтчиләрдәнсә, *полисин* вәзијјәти даһа әлверишлидир, — биләрди ки, полис ев хидмәтчиләриндән һеч дә мүрәккәб олмајан тапшырыглар вермәклә истифадә едир, — биләрди ки, полис гапыда дајанмыр вә ағалар сојунаркән онларын јанында олмагла кифајәтләнмир, һәтта дөшәкағынын алтына кирир, *femme galante* јахуд һәтта арвады сифәтилә онларын чылпаг бәдәнинә гәдәр әл атыр. Сүнүн романында полис часусу «Гырмызы әл» тәсвир едилән сәһнәнин башлыча иштиракчыларындан биридир.

«Бу күндән е'тибарән» ч-б Шелиганы ев хидмәтчиләри чәһәтдән карыхдыран будур ки, онлар *«шәхси мәнафедән»* кифајәт гәдәр *«азад дејилдирләр»*. Һәмин *тәнгиди шүбһә* тәнгидчијә *даландар Пиплејә вә онун арвадына* доғру јол ачыр.

«Әксинә, даландарын вәзијјәти онун нисби мүстәгиллијини тә'мин етмәклә, даландара имкан верир ки, евин сиррини сәрбәст, лагејд, амма һәм ачы, һәм дә тутарлы бир истеһза објектинә чевирсин».

Даландарын спекулјативчәсинә гурашдырылмасынын гаршысына чыхан биринчи бөјүк чәтинлик будур ки, Парисин чох евләриндә ев хидмәтчиси вәзифәси вә даландар вәзифәси һеч олмазса ев сакинләринин бир һиссәси үчүн, ејни бир шәхсә тапшырылыр.

Даландарын мүстәгил вә лагејд вәзијјәтинә аид тәнгиди хүлја һаггында ашағыдакы фактлар әсасында фикир јүрүтмәк олар. Парис даландары ев саһибинин нүмајәндәси вә часусудур. Даландар маашы әксәр һалларда ев саһибиндән дејил, евдә јашајанлардан алыр. Газанчынын бу чүр е'тибарсызлығы үзүндән, даландар өз рәсми вәзифәсини јеринә јетирмәклә јанашы комиссионерлик дә едир. Террорун һөкм сүрдүјү заман, Империја вә Бәрпа дөврүндә даландарлар кизли полисин әсас акентләри идиләр. Мәсәлән, кенерал Фуаны онун даландары кизлинчә изләјирди; даландар кенералын үнванына кәлән мәктублары охунмаг үчүн јахында олан полис акентинә верирди (бах: Фроман. «Ифша едилмиш полис»[32]). Она көрә дә, «portier»* вә «épi-

* — «даландар». *Ред.*

cier»* сөзләри сөјүш мә'насында ишләдилир, «portier»ин өзү исә истәјир ки, ону «conciérge»** адландырсынлар.

Ежен Сү мадам Пиплени «лагејд» вә зијансыз бир ханым кими тәсвир етмәк фикриндә белә дејилдир; буна көрә дә о, ханым Пиплени вадар едир ки, пул хырдалајаркән елә лап әввәлдән Рудолфу алдатсын; јенә дә ханым Пипле Рудолфа мәсләһәт көрүр ки, елә һәмин евдә јашајан абырсыз сәләмчи гадына мүрачиәт етсин; јенә дә ханым Пипле Рудолфа вә'д верир ки, о, Риголетто илә танышлыгдан чох разы галачагдыр. Ханым Пипле мајору аз пул вердијинә көрә, онунла сөвдәләшдијинә көрә әлә салыр (о, ачыг чыхмаг мәгсәдилә мајору «гәпик күдән мајор» адландырыр: «Бу сәнә, ев тәсәррүфаты хидмәтчисинә һәр ај вуртут он ики франк өдәмәји өјрәдәр»), онун «хырдачылығы» о дәрәчәјә чатыр ки, өз јаначағы үзәриндә көз гојур вә и. а. Өзүнүн «мүстәгил» давранышынын сәбәби һаггында ханым Пипле өзү хәбәр верир: мајор һәр ај вур-тут он ики франк өдәјир.

Ҹ-б Шелигаја көрә «Анастасија Пипле с и р р ә гаршы *гисмән* партизан мүһарибәси башлајыр».

Ежен Сүјә көрә, Анастасија Пипле *Парисин даландар гадыны* типидир. О, «ч-б Анри Монјенин мәһарәтлә тәсвир етдији даландар гадыны чыхылмаз вәзијјәтә салмаг» истәјир. Ҹ-б Шелига исә ханым Пипленин хасијјәтләриндән бирисини, онун *«ачыдиллијини»* хүсуси бир маһијјәтә чевирмәји лазым билир ки, бундан сонра ханым Пиплени һәмин маһијјәтин нүмајәндәси етсин.

Ҹ-б Шелига сөзүнә давам едәрәк дејир: «Онун әри, даландар Алфред Пипле арвады илә јанашы һәмин саһәдә фәалијјәт көстәрир, амма арвадындан аз мүвәффәгијјәтлә фәалијјәт көстәрир».

Бу уғурсузлуға көрә Алфред Пиплејә тәсәлли вермәк үчүн ч-б Шелига ону да *аллегоријаја* чевирир. О, сиррин *«објектив»* тәрәфинин нүмајәндәсидир, о, *«сиррин бир истеһза кими»* нүмајәндәсидир.

«Ону мәғлуб едән сирр истеһзадыр, онун башына ачылан ојундур».

Бу һәлә һарасыдыр. Олдугча мәрһәмәтли илаһи диалектика «бәдбәхт, гоча вахтында ағлы чашмыш адама» абсолјут сиррин һәјат просесиндә олдугча ләјагәтли, олдугча хошбәхт вә олдугча чүр'әтли мәгам ролуну ајырыр вә ону *метафизик мә'нада «күчлү адам»* едир. Пипле үзәриндә чалынан гәләбә».

«сиррин ән гәти мәғлубијјәтидир». «Даһа зирәк вә даһа чәсур адам өзүнү *зарафатла* чашбаш салмаға гојмаз».

---

* — «дуканчы». *Ред.*
** — «гапычы». *Ред.*

6) ГУМРУ (РИГОЛЕТТА)

«Даһа бир аддым атмаг лазым кәлир. Сирр *шәхсән өзүнүн ардычыл инкишафы кедишиндә* һөкмән буна кәлиб чатыр ки, Пипле вә Габрионун тимсалында көрдүјүмүз кими, ән ади ојунбазлыг етмәк дәрәчәсинә гәдәр алчалмаға мәчбурдур. Даһа *анчаг бир шеј* тәләб олунур ки, кимсә бу ахмаг комедијаны бир даһа ојнамаға разылыг вермәсин. Бу аддымы ән садәдил шәкилдә олса да *Гумру* атыр».

Һәр бир кәс бу спекулјатив ојунбазлығын сиррини ики дәгигә әрзиндә ача биләр вә ону мүстәгил олараг тәтбиг етмәји өјрәнә биләр. Бу барәдә биз гыса көстәришләр верәчәјик.

Мәсәлә. Инсанын һансы јолларла вәһши һејванлар үзәриндә аға олмасыны көстәрән конструксија гурмаг тәләб олунур.

Спекулјатив һәлл. Туталым ки, бизә јарым дүжүн вәһши һејван, мәсәлән, дејәк ки, шир, акула, илан, өкүз, ат вә мопс верилмишдир. Бу алты вәһши һејвандан «үмумијјәтлә вәһши һејван» категоријасыны абстрактлашдыраг. «Үмумијјәтлә вәһши һејваны» мүстәгил бир варлыг кими тәсвир едәк. Ширә, акулаја, илана вә и. а. «үмумијјәтлә вәһши һејван»ын бир нөв либасдәјишмәси, јахуд тәчәссүмү кими бахачағыг. Бизим тәсәввүрүмүзүн објектини, бизим абстраксијамызын «в ә һ ш и һ е ј в а н ы»ны нә исә керчәк бир варлыға чевирдијимиз кими, инди дә керчәк вәһши һејванлары бизим абстраксијамыздан, бизим тәсәввүрүмүздән төрәнмишә чевирәк. Биз көрүрүк ки, «үмумијјәтлә вәһши һејван», *шир* сифәтиндә инсаны һиссәләрә парчалајан, *акула* сифәтиндә ону дири-дири удан, *илан* сифәтиндә ону зәһәрләјән, *өкүз* сифәтиндә ону бујнузлајан, *ат* сифәтиндә ону тәпикләјән «үмумијјәтлә вәһши һејван», — јенә һәмин «үмумијјәтлә вәһши һејван» *мопс* сифәтиндә инсана анчаг һүрүр вә инсанла мүбаризәни ади бир *дөјүш көрүнүшүнә* чевирир. «Үмумијјәтлә вәһши һејван» *өзүнүн ардычыл инкишафы* кедишиндә буна кәлиб чатыр ки, *мопсун* тимсалында көрдүјүмүз кими, *ади ојунбазлыг* етмәк дәрәчәсинә гәдәр алчалмалы олур. Әкәр инди һәр һансы бир ушаг, јахуд гоча вахтында ағлы чашмыш адам мопсу көрүб гачырса, онда даһа бир шејә наил олмаг галыр: һеч кәс бу ахмаг комедијаны бир дә ојнамаға разылыг вермәсин, *х* фәрд, ән садәдил шәкилдә олса да, бу аддымы өз бамбук дәјәнәјини мопса гаршы ишә салараг атыр. Бурадан сиз көрә биләрсиниз, нечә олмушдур ки, «үмумијјәтлә инсан» *х* фәрдин шәхсиндә вә мопсун көмәјилә «үмумијјәтлә вәһши һејванын», демәли, керчәк вәһши һејванларын да ағасы олмушдур. Бурадан сиз бир даһа көрә биләрсиниз, нечә олмушдур ки, һәмин инсан *мопс сифәти* алмыш *вәһши һејванын* өһдәсиндән кәлмәклә *вәһши һејван сифәти алмыш ширин дә* өһдәсиндән кәлмишдир.

Еләчә дә ч-б Шелиганын «Гумру»су Алфред Пипле вә Габрион васитәсилә мөвчуд дүнја гајдасынын сирринә галиб кәл-

мишдир. Бундан әлавә! Гумрунун өзү «с и р р» категоријасынын реализә олунмасындан башга бир шеј дејилдир.

«Гумру өзүнүн јүксәк әхлаги әһәмијјәтини һәлә дәрк етмир вә буна көрә дә өзү үчүн сирр олараг галыр».

Ежен Сү Мурфун сөзләрилә *гејри*-спекулјатив Риголеттанын сиррини бизә ачыр: Риголетта «чох көјчәк *гризеткадыр»*. Онун шәхсиндә Ежен Сү Парис гризеткасынын сәмими, инсани характерини тәсвир едир. Амма јенә дә буржуазијаја пәрәстиш етдијинә көрә вә характериндә шиширтмәләрә гаршы бөјүк һәвәс олдуғуна көрә о, гризетканы *мә'нәви* чәһәтдән идеализә етмәли иди. О, гризетканын һәјат тәрзинин вә характеринин кәскин чәһәтләрини, јә'ни рәсми никаһ формасына гаршы лагејд мүнасибәтини, онун садәлөвһлүклә тәләбә, јахуд фәһлә илә әлагәдә олмасыны јумшалтмалы иди. Мәһз бу әлагә чәрчивәсиндә Риголетта буржуанын ријакар, гуру вә анчаг өзүнү севән арвадына вә үмумијјәтлә буржуазија даирәсинә, јә'ни үмумијјәтлә рәсми чәмијјәтә гаршы әсл инсани зиддијјәт төрәдир.

7) «ПАРИС СИРЛӘРИ»НИН ДҮНЈА ГАЈДАСЫ

«*Будур,* бу сирләр аләми елә бир үмумдүнја гајдасыдыр ки, «Парис сирләри»нин фәрди фәалијјәти бу үмумдүнја гајдасына аид едилмишдир».

«Лакин... епик һадисәни *философчасына әкс етдирмәдән»* әввәл, ч-б Шелига һәлә «јухарыда гарасы јазылмыш ајры-ајры очеркләри үмуми бир шәкилдә бирләшдирмәлидир».

Ч-б Шелига дејәндә ки, о, епик һадисәни «философчасына әкс етдирмәјә» кечмәк истәјир биз буну әсл е'тираф кими, өзүнүн тәнгиди сирринин үстүнү ачма кими гијмәтләндирмәлијик. Бу вахта гәдәр о, дүнја гајдасыны «философчасына әкс етдирирди».

Өз е'тирафларыны күчләндирәрәк, ч-б Шелига сөзүндә давам едир:

«Бизим шәрһимиздән белә чыхыр ки, јухарыда нәзәрдән кечирилән бә'зи сирләрин һәр биринин өзү өзлүјүндә, бир-бириндән әлаһиддә көтүрүлмүш шәкилдә, һеч бир әһәмијјәти јохдур, лакин онлар бу вә ја дикәр чох көзәл гејбәтләр дә дејилдирләр. Һәмин сирләрин әһәмијјәти бундадыр ки, онлар *вәсиләләрин үзви ардычыллығыны* тәшкил едирләр; бу вәсиләләрин *мәчмусу* исә с и р р д и р».

Сәмимилији чуша кәлмиш ч-б Шелига даһа ачыг данышыр. О, е'тираф едир ки, *«спекулјатив ардычыллыг»* «Парис сирләри»нин *керчәк* ардычыллығы дејилдир.

«Доғрудур, бизим епосумузда сирләр *өзү өз гијмәтини билән ардычыллыг* шәклиндә заһир олмурлар» (маја дәјәри үзрә?). «*Лакин* биз бурада *тәнгидин мәнтиги,* һәр кәсин көзү гаршысында олан *сәрбәст организми* илә *дејил,* нә исә *кизли, марагсыз бир варлыг* илә мүнасибәтә киририк».

Биз ч-б Шелиганын үмумиләшдиричи мәнзәрәсинә нәзәр јетирмирик вә дәрһал «кечид» тәшкил едән бөлмәјә кечирик. Пипленин тимсалында биз «сиррин өзү өзүнү лаға гојмасы» илә таныш олдуг.

«Өзү өзүнү лаға гојма јолу илә сирр өзү өзүнә һөкм чыхардыр. Өз инкишафынын сон нәтичәсиндә сирләр өзү өзүнү мәһв едир вә *бунунла да* һәр бир күчлү характери мүстәгил јохламаја тәһрик едир».

Рудолф, Керолштејн кнјазы, *«халис тәнгид» хадими* бу јохламаны вә *«сирләрин үстүнү ачмағы»* јеринә јетирмәјә гадирдир.

Биз Рудолф илә вә онун икидликләри илә анчаг бир мүддәт әрзиндә ч-б Шелиганы нәзәрдән гачырдыгдан сонра мәшғул олсаг, онда артыг әввәлчәдән демәк олар ки, охучу исә мүәјјән дәрәчәдә шүбһәләнә биләр вә истәсәниз, һәтта сезә дә биләр ки, биз Рудолфу тәнгиди «Literatur-Zeitung»-да көстәрилән *«кизли марагсыз бир варлыг»дан «тәнгиди тәнгидин организми»*ндәки *«мәнтиги,* һәр кәсин көзү гаршысында олан *сәрбәст* василәјә» чевирәрик.

АЛТЫНЧЫ ФӘСИЛ

АБСОЛЈУТ ТӘНГИДИ ТӘНГИД
вә ја
ч-б БРУНОНУН ШӘХСИНДӘ ТӘНГИДИ ТӘНГИД

1) АБСОЛЈУТ ТӘНГИДИН БИРИНЧИ ЈҮРҮШҮ

а) «РУҺ» ВӘ «КҮТЛӘ»

Индијә гәдәр адама белә кәлирди ки, тәнгиди тәнгид чох вә ја аз дәрәчәдә мүхтәлиф *күтләви* објектләрин тәнгиди тәкмилләшдирилмәсилә мәшғул иди. Инди биз көрүрүк ки, о, абсолјут тәнгиди објект илә, јә'ни *өзү илә* мәшғулдур. Индијә гәдәр о, нисби шөһрәтини *мүәјјән* күтләви објектләри вә шәхсләри тәнгиди сурәтдә алчалтма, рәддетмә вә башга шәклә салма васитәсилә әлдә едирди. Инди о, өз *абсолјут* шөһрәтини күтләни онун үмумилијиндә тәнгиди сурәтдә алчалтма, рәддетмә вә башга шәклә салма васитәсилә әлдә едир. Нисби тәнгидин јолу үстүндә нисби һәдләр дурурду. Абсолјут тәнгидин јолу үстүндә абсолјут һәдд, күтлә шәклиндә һәдд, бир һәдд кими күтлә дурур. Мүәјјән һәдләрә экс чыхан нисби тәнгид лабүддән *мәһдуд* фәрд иди. Абсолјут тәнгид *үмуми* һәддә, ајрылыгда көтүрүлмүш һәддә, экс чыхаркән лабүддән *абсолјут* фәрд олмалыдыр. *«Күтләнин» халис олмајан* гатышығында мүхтәлиф күтләви објектләр вә шәхсләр там шәклиндә бирләшдији кими, ејнилә һәлә дә мадди вә шәхси көрүнән тәнгид дөнүб *«халис тәнгид»* шәкли алмышдыр. Индијә гәдәр белә көрүнүрдү ки, тәнгид чох вә ја аз дәрәчәдә ајры-ајры тәнгиди фәрдләрин, мәсәлән, Рејхардтын, Едгарын, Фаухерин вә и. а. *хассәсидир.* Инди тәнгид *субјектдир,* ч-б Бруно исә онун тәчәссүмүдүр.

Индијә гәдәр *күтләвилик* чох вә ја аз дәрәчәдә, тәнгид олунан објектләрин вә шәхсләрин хассәси кими көрүнүрдү; инди објектләр вә шәхсләр *«күтләјә»* чеврилмишләр, *«күтлә»* исә објект вә шәхсә чеврилмишдир. Бүтүн әввәлки тәнгиди мүнасибәтләр абсолјут тәнгиди мүдриклијин абсолјут күтләви ағылсызлыға мүнасибәтиндә әримишдир. Бу *әсас мүнасибәт* әввәлки тәнгиди һәрәкәтләрин вә вурушмаларын *мә'насы, мејли, чавабы* кими заһир олур.

«Халис» тәнгид өз абсолјут характеринә ујғун олараг илк чыхышында белә өзүнәмәхсус *«һәлледичи сөзүнү»* дејәчәкдир;

лакин буна бахмајараг, о, абсолјут бир руһ кими, мүәјјән диалектик просес кечирмәлидир. Тәнгидин әввәлки анлајышы анчаг онун хүлјалар аләминдәки һәрәкәтинин сонунда һәгиги олараг керчәклик шәкли алыр (бах: Һекел. «Енсиклопедија»[33]).

Абсолјут тәнгид билдирир: «Һәлә бир нечә ај бундан әввәл күтлә өзүнүн олдугча күчлү олдуғуну вә ирәличәдән дүнјаја аға олмаг үчүн тә'јин едилдијини күман едирди, дүнјаја аға олмаға гәдәр галан күнләри күтлә бармагла сајмаға һазыр иди»[34].

«Азадлығын һагг иши» (ајдындыр ки, өз *«шәхси»* иши), «Јәһуди мәсәләси»[35] вә и. а. әсәрләриндә ч-б *Бруно Бауер* дејилсә, бәс ким, о өзү дејилсә, бәс ким, дүнјаја ағалығын јахынлашдығыны бармагла сајмышдыр, һәрчәнд Бауер е'тираф етмишди ки, бунун һансы күн баш верәчәјини дејә билмәз? Күтләнин күнаһлары сијаһысына о, бир јығын өз шәхси күнаһларыны әлавә едир.

«Күтлә белә хәјал едирди ки, о, өз-өзүнә ајдын олан бир чох һәгигәтләрин саһибидир». «Лакин *һәгигәтин там саһиби* анчаг онда олурлар ки,... һәгигәт наминә *ону* сүбут едән дәлилләрин бүтөв силсиләсилә ахыра гәдәр кедирләр».

Һекел үчүн олдуғу кими, ч-б Бауер үчүн дә һәгигәт өзү өзүнү сүбут едән *автоматдыр.* Инсана анчаг онун далынча *кетмәк галыр.* Һекелдә дә олдуғу кими, әсл инкишафын нәтичәси *сүбут едилмиш,* јә'ни *шүура* чатдырылмыш *һәгигәтдән* башга бир шеј дејилдир. Буна көрә дә абсолјут тәнгид ән дар дүшүнчәли илаһијјатчы илә бирликдә соруша биләр:

«Әкәр тарихин вәзифәси мәһз бүтүн һәгигәтләрин ән садәси олан бу һәгигәтләри (мәсәлән, јер күрәсинин күнәш әтрафында һәрәкәти) *сүбут етмәк* дејилдисә, онда *тарих нәјә* лазым олармыш?»

Әввәлки илаһијјатчыларын дедији кими, биткиләр она көрә мөвчуд иди ки, һејванлар онлары ачкөзлүклә јесинләр, һејванлар исә она көрә мөвчуд идиләр ки, инсанлар онлары ачкөзлүклә јесинләр, еләчә дә тарих она көрә мөвчуддур ки, нәзәри чәһәтдән ачкөзлүклә јемәни һәјата кечирмәк мәгсәдинә, *сүбутетмә* мәгсәдинә хидмәт етсин. Инсан она көрә мөвчуддур ки, тарих мөвчуд олсун, тарих исә она көрә мөвчуддур ки, *һәгигәтләри сүбут едән дәлилләр* мөвчуд олсун. Бу *тәнгидчәсинә* бајағылашдырылмыш формада белә бир спекулјатив мүдриклик тәкрар олунур ки, һәмин мүдриклијә көрә *инсан* вә *тарих* она көрә мөвчуддурлар ки, *һәгигәт мәнлик шүуруна* тәрәф кәлсин.

Беләликлә, *һәгигәт* кими *тарих* дә хүсуси шәхсијјәт, метафизик субјект олур, керчәк инсан фәрдләри исә анчаг бу метафизик субјекти тәмсил едәнләрә чеврилирләр. Буна көрә дә абсолјут тәнгид белә ифадәләр ишләдир:

«т а р и х өзүнү лаға гојмаға ичазә вермир... т а р и х буна көрә ән бөјүк сә'јләр көстәрди ки... т а р и х мәшғул олсун... т а р и х бәс нәјә лазым иди?.. т а р и х ајдын сурәтдә бизә сүбут едир... т а р и х һәгигәтләр ирәли сүрүр» вә и. а.

Әкәр абсолјут тәнгидин исбат етдији кими, тарих индијә гәдәр бу чүр ән садә, әввәл-ахыр өзү өзүнә ајдын олан *ики-үч* һәгигәт илә марагланырдыса, онда тәнгидин бүтүн әввәлки инсани тәчрүбәнин ајағына јаздығы һәмин касыблыг, биринчи нөвбәдә анчаг абсолјут тәнгидин *өзүнүн* касыблығына дәлаләт едир. Гејри-тәнгиди нөгтеји-нәзәрә көрә тарихин нәтичәси, әксинә, одур ки, ән мүрәккәб һәгигәт олан, һәр чүр һәгигәтин чөвһәри олан *инсанлар* әввәл-ахыр өзләрини анламаға башлајырлар.

Абсолјут тәнгид сүбут етмәјиндә давам едир: «Һәгигәтләр исә, күтләјә лазыми гәдәр ајдын *көрүнән,* буна көрә *лап әввәлдән* өз-өзүнә баша дүшүлән вә күтләнин фикринчә, сүбута еһтијачы олмајан һәгигәтләр исә буна лајиг дејилдирләр ки, онларын әһәмијјәтини көстәрмәк үчүн тарих бир дапа гәсдән дәлилләр кәтирсин; бу дәлилләр тарихин һәлл етмәклә мәшғул олдуғу мәсәләләр даирәсинә дахил дејил».

Күтләјә гаршы мүгәддәс гәзәбини билдирмәсинин гызғын чағында абсолјут тәнгид күтләјә ән инчә комплиментләр сөјләјир. Доғрудан да, әкәр һәгигәт күтләјә ајдын *көрүндүјүнә* көрә *ајдындырса,* әкәр тарих һәгигәтләрә гаршы *өз мүнасибәтини* күтләнин *фикринә* әсасланараг *мүәјјән* едирсә, онда күтләнин фикри абсолјутдур, јанылмаздыр: күтләнин фикри тарих үчүн *ганундур,* тарих исә күтлә үчүн анчаг ајдын олмајан вә буна көрә дә күтләјә көрүндүјү кими сүбута еһтијачы олан шеји сүбут едир. Беләликлә, күтлә тарихә онун «вәзифәси» һаггында вә онун «мәшғулијјәти» һаггында көстәриш верир.

Абсолјут тәнгид «*лап әввәлдән* өз-өзүнә баша дүшүлән һәгигәтләр» һаггында данышыр. О өзүнүн тәнгиди садәлөвһлүјү илә абсолјут олан *«лап әввәлдәни»* вә абстракт, дәјишилмәз олан *«күтләни»* ичад едир. XVI әср күтләси үчүн «лап әввәлдән» вә XIX әср күтләси үчүн «лап әввәлдән» — абсолјут тәнгидин нәзәриндә һәмин күтләләр бир-бириндән аз фәргләндији кими, «лап әввәлдән»ин дә һәр икиси бир-бириндән аз фәргләнир. Өз-өзүнә ајдын олан, *јеринә јетирилмәјә* вә *ашкарлыға* наил олан белә бир һәгигәтин характерик хүсусијјәти мәһз ондан ибарәтдир ки, бу һәгигәт «*лап әввәлдән* өз-өзүнә баша дүшүлүр». Лап әввәлдән өз-өзүнә баша дүшүлән һәгигәтләрин әлејһинә абсолјут тәнгидин апардығы бу мүбаһисә үмумијјәтлә «өз-өзүнә баша дүшүлән» һәгигәтләр әлејһинә апарылан мүбаһисәдир.

Өз-өзүнә баша дүшүлән һәгигәт илаһи *диалектика* үчүн олдуғу кими, абсолјут тәнгид үчүн дә өзүнүн бүтүн ләззәтини, бүтүн мә'насыны вә һәр чүр *гијмәтини* итирмишдир. Галыб көһнәлмиш су кими, о да дадсыз олмушдур. Буна көрә дә абсолјут тәнгид, бир тәрәфдән, өз-өзүнә баша дүшүлән нә варса, ону сүбут

едир, һәм дә, әлавә олараг, бир чох елә шејләри *сүбут едир* ки, бу шејләр хошбәхтликдән чәтин баша дүшүлән шејләрдир вә бу сәбәбдән һеч бир вахт өз-өзүнә баша дүшүлмәјәҹәкдир. Дикәр тәрәфдән исә абсолјут тәнгид изаһ олунмаға вә сүбут едилмәјә еһтијачы олан һәр бир шеји өз-өзүнә баша дүшүлән адландырыр. Нәјә көрә? Она көрә ки, *өз-өзүнә ајдын олдуғу* кими *һәгиги мәсәләләр* өз-өзүнә ајдын олан бир шеј *дејилдир.*

Тарих кими, «һ ә г и г ә т» дә зәриф, мадди күтләдән ајрылмыш субјект олдуғуна көрә, о, емпирик инсанлара дејил, *«руһун дәринликләринә»* мүраҹиәт едир. *«Һәгигәтән дәрк едилмиш»* олмаг үчүн о, инкилис зирзәмисинин дәрин бир јериндә, јахуд да чохмәртәбәли франсыз евинин чардағында јашајан инсанын *кобуд бәдәнинә* тә'сир көстәрмәклә дејил, онун идеалист мә'дәсинин ичәрисиндән «кечиб кетмәклә» мәшғулдур. Доғрудур, абсолјут тәнгид «күтләјә» белә бир шәһадәтнамә верир ки, тарихин лүтфкарлыгла «ирәли сүрдүјү» һәгигәтләр бу вахта гәдәр «күтләјә» онун өз гајдасы илә, јә'ни сәтһи олараг тохунмушдур; лакин ејни заманда тәнгид габагҹадан хәбәр верир ки,

«күтләнин тарихи тәрәггијә мүнасибәти әсаслы сурәтдә дәјишәҹәкдир».

Бу тәнгиди габагҹадан хәбәрвермәнин кизли мә'насы кеч-тез бизим үчүн «күн кими ајдын» олаҹагдыр.

Биз өјрәнирик: «Кечмиш тарихин бүтүн бөјүк ишләри *лап әввәлдән* məһз она көрә уғурсуз вә әсл мүвәффәгијјәтдән мәһрум олмушду ки, күтлә һәмин ишләрә *мараг көстәрирди,* о ишләр күтләдә руһ *јүксәклији доғурурду.* Башга сөзлә, бу ишләрин ахыры она көрә ачынаҹаглы олмалы иди ки, о ишләрин әсасында өзү өзүнү сәтһи баша дүшмәклә кифајәтләнмәли олан вә демәли, күтләнин ону бәјәнәҹәјинә үмид бәсләмәли олан идеја дурурду».

Көрүнүр ки, идејанын кифајәтләндији анлајыш, јә'ни идејаја ујғун кәлән анлајыш, бунунла да сәтһиликдән чыхыр. Ҹ-б Бруно уғурсуз *тарихи ишин күтләјә* олан мүнасибәтини јалныз *көзә дәјмәк* үчүн мисал кәтирдији кими, еләҹә дә *идеја* илә онун *баша дүшүлмәси* арасындакы мүнасибәти јалныз *көзә дәјмәк* үчүн мисал кәтирир. Буна көрә дә әкәр абсолјут тәнгид бир шеји «сәтһилик» үстүндә доғрудан да писләјирсә, мәһз үмумијјәтлә бүтүн кечмиш тарихи писләјир ки, бу тарихин ишләри вә идејалары «күтләләрин» идејалары вә ишләри олмушдур. О, *күтләви* тарихи рәдд едир вә бунун јеринә *тәнгиди* тарихи гојмаг нијјәтиндәдир (бах: Инкилис һәјатынын актуал мәсәләләри һаггында ҹ-б Жүл Фаухерин мәгаләләри). Кечмиш, *гејри-тәнгиди* тарихә, јә'ни абсолјут тәнгидин гәбул етдији мә'нада јазылмамыш тарихә әсасән ики шеји бир-бириндән ҹидди сурәтдә ајырмаг лазымдыр: бу вә ја дикәр мәгсәдләрә *күтлә* нә дәрәҹәдә *«мараг көстәрирди»* вә бу мәгсәдләр нә дәрәҹәдә күтләдә *«руһ јүксәклији до-*

ғурурду». «Идеја» «мәнафедән» ајрылан кими даим өзүнү бәднам етмишдир. Дикәр тәрәфдән, асанлыгла баша дүшмәк олар ки, тарихи гәбул едилмәјә наил олмаға чалышан һәр чүр күтләви *«мәнафе»,* дүнја сәһнәсинә илк дәфә кәлдикдә, «идејада» вә ја «тәсәввүрдә» өз керчәк һүдудларындан чох кәнара чыхыр вә өзүнү үмумијјәтлә *инсан* мәнафеји илә асанлыгла гарышдырыр. Бу *иллүзија* о шеји тәшкил едир ки, *Фурје* ону һәр бир тарихи дөврүн тону адландырыр. 1789-чу ил ингилабында буржуазијанын *мәнафеји,* «уғурсузлугдан» чох-чох узагда дуран бу мәнафе, һәр шејдә *«газанды»* вә *«әсл мүвәффәгијјәт»* әлдә етди ки, бу да сонралар, *«пафос»ун* бурахдығы түстүнүн јох олмасына, һәмин мәнафенин өз бешијини бәзәдији *«руһ јүксәклији әтри сачан»* чичәкләрин солмасына бахмајараг баш верди. Бу *мәнафе* о гәдәр гүдрәтли иди ки, Маратын гәләмининин, террорчуларын килјотининин, Наполеонун шпагасынын, еләчә дә католисизм вә Бурбонларын сафганлылығынын өһдәсиндән зәфәрлә кәлди. Ингилаб јалныз о күтлә үчүн «уғурсуз» олмушду ки, *сијаси* идеја һәмин күтләнин керчәк *«мәнафејинин»* идејасы дејилди вә буна көрә дә онун һәгиги һәјат принсипи ингилабын һәјат принсипинә ујғун кәлмирди; ингилаб һәм дә о күтлә үчүн уғурсуз олмушду ки, һәмин күтләнин азад едилмәсинин реал шәраити буржуазијанын өзүнү вә чәмијјәти азад едә билмәси үчүн лазым олан шәраитдән әсаслы сурәтдә фәргләнирди. Демәли, әкәр бүтүн бөјүк тарихи «ишләрин» нүмајәндәси кими чыхыш едә билән ингилаб уғурсуздурса, онда, бу ингилаб она көрә уғурсуздур ки, о өзүнү елә бир күтләнин һәјат шәраити илә әслиндә мәһдудлашдырмышды ки, һәмин күтлә *мүстәсна* бир күтлә иди, чәми әһалини әһатә етмирди вә *мәһдуд* күтлә иди. Демәли, әкәр ингилаб уғурсуз идисә — о буна көрә уғурсуз дејилди ки, ингилаб күтләдә *«руһ јүксәклији» доғурурду»* — о буна көрә уғурсуз дејилди ки, күтлә ингилаба *«мараг көстәрирди»,* ингилаб буна көрә уғурсуз иди ки, ингилабын принсипи күтләнин сајча ән чох һиссәсинин, буржуазијадан сечилән һиссәсинин, *әсл* мәнафејини ифадә етмирди, *күтләнин шәхсән өзүнүн* ингилаби принсипи дејилди, *анчаг «идеја»* иди, демәли, анчаг мүвәггәти *руһ јүксәклији* објекти вә анчаг заһирән көрүнән *јүксәлиш* објекти иди.

Тарихи фәалијјәтин әсаслылығы илә бирликдә бу фәалијјәти көстәрән күтләнин дә һәчми артачагдыр. Тәнгиди тарихә көрә, тарихи ишләрдә мәсәлә фәалијјәт көстәрән күтләләрдә, емпирик фәалијјәтдә вә бу фәалијјәтин емпирик *мәнафејиндә* дејил, әксинә, анчаг *«онларын дахилиндә»* олан «идејада»дыр — белә бир тарихдә һәр шеј, әлбәттә, тамамилә башга чүр баш вермәлидир.

Тәнгид бизи өјрәдир ки, *«руһун әсл дүшмәнини,* күтләнин әввәлки либерал мүдафиәчиләринин дүшүндүјү кими, *башга бир шејдә дејил, күтләдә ахтармаг лазымдыр».*

Тәрәггинин күтләдән *кәнардакы* дүшмәнләри мәһз *күтләнин өзүнү алчалтмасынын, өзүнү һәр шејдән мәһрум етмәсинин вә өзүнү өзкәнинкиләшдирмәсинин мүстәгил* мөвчудијјәт алмыш, *шәхси* һәјат верилмиш *мәһсулларыдыр*. Буна көрә, инсан аллаһын мөвчуд олмасы әлејһинә чыхаркән, ејни заманда өзүнүн *шәхси диндарлығы* әлејһинә чыхдығы кими, күтлә дә *өзүнү алчалтмағын* мүстәгил сурәтдә мөвчуд олан *мәһсулларына* гаршы чыхаркән, ејни заманда *өзүнүн* шәхси гүсуруна гаршы чыхыр. Лакин күтләнин өзүнү өзкәнинкиләшдирмәсинин һәмин *практики* нәтичәләринин реал аләмдә заһирән мөвчуд олмасы үзүндән, күтлә онларла һәм дә *заһири* сурәтдә мүбаризә етмәли олур. Күтлә өзүнү өзкәнинкиләшдирмәјинин бу мәһсулларыны һеч дә анчаг *идеал* фантасмагоријалар, *мәнлик шуурунун* садәчә *өзкәнинкиләшмәләри* һесаб едә билмәз, һәм дә *мадди* өзкәнинкиләшмәни халис *дахили спиритуалист* фәалијјәтин көмәјилә мәһв етмәк арзусунда ола билмәз. Һәлә 1789-чу илдә Лусталонун гәзетинин[36] девизи белә иди:

> «Бөјүкләр бизә анчаг о сәбәбдән бөјүк көрүнүр ки,
> Биз өзүмүз диз чөкмүшүк.
> Галхаг!»

Лакин галхмаг үчүн буну *фикрән* етмәк, һеч бир идеја илә өз үзәриндән кәнара ата билмәјәчәјин *керчәк, дујулан* әсарәти *керчәк, дујулан* баш үстүндә асылы сурәтдә сахламагла етмәк кифајәт дејилдир. Бунунла белә, *абсолјут тәнгид* Һекелин «Феноменолокија»сындан, һеч олмазса, бир мәһарәти, *мәндән харичдә* мөвчуд олан реал, објектив силсиләләри *әсл идеал,* тамамилә *субјектив,* тамамилә *мәним дахилимдә* мөвчуд олан силсиләләрә чевирмәк вә бу сәбәбдән дә бүтүн *заһири,* һисси дөјүшләри халис идејалар дөјүшүнә чевирмәк мәһарәтини өјрәнмишдир.

Бу тәнгиди чеврилмә *тәнгиди тәнгидин* вә *сензуранын габагчадан мүәјјән едилмиш* аһәнкдарлығыны әсасландырыр. Тәнгиди нөгтеји-нәзәрдән јазычынын сензор илә мүбаризәси «инсанын инсан илә» мүбаризәси дејилдир. Сензор, әксинә, *шәхсән мәним,* гајғыкеш полисин әли илә мәним үчүн *шәхсләндирилмиш,* мәним нәзакәтсизлијим вә гејри-тәнгидилијим илә мүбаризә апаран *нәзакәт һиссиндән,* мәним шәхси нәзакәт һиссимдән башга бир шеј дејилдир. Јазычынын сензор илә мүбаризәси анчаг заһирән, анчаг пис һиссијјатын көзүндә јазычынын *өзү өзү илә* апардығы *дахили* мүбаризә дејил, нә исә башга бир шејдир. Бир һалда ки, мән сензору *керчәк, мәндән фәрди олараг фәргләнән* бир варлыг кими, мәним руһумун төрәтдијини, она заһири, шејин өзүнә јад олан мигјас тәтбиг етмәклә ејбәчәрләшдирән *полис чәллады* кими гәбул едирәм, о, *күтләви* тәхәјјүлүн мәһсулундан, *гејри-тәнгиди хам хәјалдан* әлавә бир шеј дејилдир. Әкәр, сензура Фе-

Јербахын «Фәлсәфәнин ислаһатына даир тезисләри»ни[37] гадаған етмишдисә, бунун күнаһы сензуранын рәсми барбарлығында дејил, Фејербахын «Тезисләри»нин мәдәнијјәтсизлијиндә иди. Һәр чүр күтлә илә вә материја илә зибилләнмәмиш *«халис»* тәнгид, сензора һәмчинин әсл «ләтиф», һәр чүр күтләви керчәкликдән ајры дүшмүш бир сима кими дә бахыр.

Абсолјут тәнгид *«күтләни» руһун әсл дүшмәни* е'лан етмишдир. Бу фикрини инкишаф етдирәрәк, о дејир:

«Руһ инди *өз* јеканә *дүшмәнини* һарада *ахтармалы* олдуғуну билир, — күтләнин өзү өзүнү алдатмасында вә сүстлүјүндә».

Абсолјут тәнгид *«руһун»* абсолјут сәлаһијјәти һаггындакы *догмаја* әсасланыр. Даһа сонра, о, руһун *дүнјадан кәнарда* мөвчудлуғу һаггындакы *догмаја*, јә'ни руһун бәшәријјәт күтләсиндән кәнардакы мөвчудлуғуна әсасланыр. Нәһајәт, о, бир тәрәфдән, «руһу», «тәрәггини», дикәр тәрәфдән, «күтләни» *донуг* маһијјәтләрә, анлајышлара чевирир вә сонра онлары мүәјјән дәјишмәјән сон һәдләр кими бир-биринә гаршы гојур. *«Руһун»* өзүнү тәдгиг етмәк, шәхсән өзүнүн спиритуалист тәбиәтинин, онун јајғын иддиаларынын «ибарәнин», «өзү өзүнү алдатманын», «сүстлүјүн» мәнбәји олуб-олмадығыны тәдгиг етмәк абсолјут тәнгидин ағлына кәлмир. Руһ, әксинә, *абсолјутдур,* анчаг бәдбәхтликдән, о ејни заманда даим мә'нәви *бошлуға* чеврилир: руһун һагг-һесабы һәмишә саһиби олмадан апарылмышдыр. Буна көрә дә руһун мүтләг она гаршы интрига апаран *дүшмәни* олмалыдыр. Мә'лум олур ки, бу *дүшмән* күтләдир.

«Тәрәгги» мәсәләси дә ејнилә беләдир. «Тәрәггинин» иддиаларына зидд олараг, *тәнәззүл* вә *даирәви һәрәкәт* һаллары даим мүшаһидә олунур. *«Тәрәгги»* категоријасынын һәр чүр мәзмундан мәһрум вә абстракт олдуғуну сезмәјәрәк, абсолјут тәнгид о гәдәр дәрин дүшүнчәлидир ки, тәнәззүлү изаһ етмәк мәгсәдилә тәрәггинин *«шәхси дүшмәнини», күтләни* әсас көтүрә билмәк үчүн *«тәрәгги»ни* абсолјут һесаб едир. *«Күтлә» «руһун әксликиндән»,* тәрәггинин, «тәнгидин» әксликиндән әлавә бир шеј олмадығына көрә, о анчаг өзүнүн бу хәјали әкслики васитәсилә мүәјјән едилә биләр. Тәнгид бу әксликдән јајынараг күтләнин *мә'насы* вә варлығы һаггында анчаг нә исә тамамилә гејри-мүәјјән вә бу сәбәбдән *мә'насыз бир шеј* дејә биләр:

«Күтлә о мә'нада ки, һәмин мә'нада бу *«сөз» һәмчинин мәдәни аләм* дејиләни дә әһатә едир».

Тәнгиди тә'риф үчүн «һәмчинин» јахуд «белә адландырылан» кими сөзләрин бириси тамамилә кифајәтдир. «Күтлә», беләликлә, *керчәк* күтләләрдән фәргләнир вә бир *«күтлә»* кими анчаг *«тәнгид»* үчүн мөвчуддур.

Бүтүн коммунист вә сосиалист әдибләр белә бир мүшаһидәјә әсасланырдылар ки, бир тәрәфдән, һәтта ән әлверишли сурәтдә сәлигәјә салынмыш парлаг әмәлләр, көрүнүр, парлаг нәтичәләр вермәјиб, бајағылыглара чеврилир; дикәр тәрәфдән исә, *руһун һәр чүр тәрәггиси индијәдәк бәшәријјәт күтләсинә зәрәр верән бир тәрәгги олмуш* вә бу күтлә кетдикчә даһа чох бир дәрәчәдә гејри-инсани вәзијјәтә дүшмүшдүр. Буна көрә дә онлар *«тәрәггини»* (бах: *Фурје*) гејри-кафи бир абстракт ибарә е'лан етмишләр; онлар (бах: *Оуен* вә башгалары) сивилизасијалы дүнјанын әсас гүсурунун мөвчуд олдуғуну сезирдиләр; буна көрә дә мүасир чәмијјәтин *керчәк* әсасларыны амансызчасына тәнгид етмишләр. Бу коммунист тәнгидинә лап әввәлдән практикада *кениш күтләнин* һәрәкаты мүвафиг кәлмишдир ки, тарихи инкишаф да индијәдәк һәмин күтләнин зәрәринә олмушдур. Франсыз вә инкилис фәһләләринин елмә олан һәвәсинә, билик әлдә етмәк арзусуна, онларын мә'нәви әзминә вә өзләринин инкишафы јолундакы јорулмаз сә'јинә бәләд олмаг лазымдыр ки, бу һәрәкатын *инсани* нәчиблији һаггында тәсәввүр әлдә едә биләсән.

Мә'нәви вә әмәли һәјат саһәсиндәки бүтүн бу фактларын гаршысында ишин анчаг *бир* тәрәфини, руһун даими ифласыны көрә билмәк үчүн, бу һадисәдән һәлә бир пәртләшәрәк «р у һ у н» *дүшмәнини,* бу дүшмәни исә о, «к ү т л ә д ә» тапыр, ахтармаға киришмәк үчүн «абсолјут тәнгид» нә гәдәр һәдсиз дәрәчәдә *ағыллы* олмалыдыр! Бу бөјүк тәнгиди *кәшф* сон нәтичәдә *тавтолокијадан* ибарәт олур. Тәнгидин фикринчә, р у һ бу вахта гәдәр һәмишә чәтинликлә, манеә илә үзләшиб, башга сөзлә, онун һәмишә *дүшмәни* олуб. Нә үчүн? *Чүнки* онун *дүшмәни* вар иди. *Руһун* дүшмәни кимдир? *Мә'нәви бошлугдур.* Ахы, тәнгид күтләни анчаг руһун «әкслији» кими, *мә'нәви бошлуг* кими мүәјјән едир, мә'нәви бошлуғун даһа мүфәссәл тә'рифләрини көтүрсәк, тәнгид күтләни «фикир тәнбәллији» кими, «сәтһилик» кими, «худпәсәндлик» кими мүәјјән едир. Коммунист әдибләрә нисбәтән нә гәдәр бөјүк бир үстүнлүкдүр ки, адам өзүнү мә'нәви бошлуг, фикир тәнбәллији, сәтһилик вә худпәсәндлик мәнбәләринин тәдгигиндән хилас етсин вә һәмин кејфијјәтләрдә руһун, тәрәггинин әкслијини *кәшф едиб* бунларын *мә'нәви* писләнмәси илә мәшғул олсун! Бу кејфијјәтләр онлардан фәргли олан бә'зи *субјект* кими к ү т л ә ј ә хас олан кејфијјәтләр адланаркән, бу чүр фәргләндирмә онун «тәнгиди» *көрүнүшүндән* башга бир шеј дејилдир. Фәргләндирмәнин анчаг *көрүнүшү* будур ки, абсолјут тәнгид мә'нәви бошлуғун, фикир тәнбәллијинин вә и. а. абстракт хассәләриндән әлавә бә'зи *мүәјјән* конкрет субјектдән дә истифадә едир, чүнки тәнгиди мә'нада *«күтлә»* һәмин абстракт хассәләрдән башга *бир шеј* дејилдир: *«күтлә»* һәмин хассәләрин анчаг башга *адыдыр,* онларын *фантастик шәхсләндирилмәсидир.*

Лакин «руһ илә күтләнин» мүнасибәтинин башга бир *кизли*

мә'насы да вардыр ки, бу, мүһакимәләрин сонракы кедишиндә тамамилә ашкара чыхачагдыр. Ону биз бурада јалныз гејд едәчәјик. «Руһ» илә «күтләнин» ч-б Бруно тәрәфиндән *кәшф едилмиш* мүнасибәти әслиндә *тарихи Һекелчәсинә анламанын күлүнч тәнгидлә тамамланмасындан* башга бир шеј дејилдир ки, бу да өз нөвбәсиндә, *руһ* илә *материјанын, аллаһ* илә *дүнјанын* әкслији һаггындакы христиан-керман догмасынын спекулјатив ифадәсиндән башга бир шеј дејилдир. Тарих даирәсиндә, бәшәријјәтин өз даирәсиндә бу әкслик белә ифадә едилир ки, *фәал* руһ тимсалында аз мигдар сечмә *фәрдләр,* бәшәријјәтин *руһсуз күтлә* кими, *материја кими* көтүрүлән дикәр һиссәсинә гаршы дурур.

Тарихи *һекелчәсинә* анлама *абстракт,* јахуд *абсолјут, руһ* олмасыны фәрз едир, бу руһ исә елә инкишаф едир ки, бәшәријјәт һәмин руһун шүурсуз, јахуд шүурлу сурәтдә анчаг дашыјычысы олан күтләдир. Буна көрә дә Һекел *спекулјатив,* езотерик тарихи *емпирик,* екзотерик тарихин ичәрисиндә гызышмаға мәчбур едир. Бәшәријјәтин тарихи *абстракт* инсанын тарихинә вә бу сәбәбдән бәшәријјәтин *ахирәт руһунун* керчәк инсаны үчүн тарихә чеврилир.

Һекелин бу доктринасы илә јанашы олараг Франсада *доктринјорлар*[38] тә'лими инкишаф етмәкдә иди, онлар *халгын суверенлијинә* әкс олараг *идракын суверенлијини* е'лан едирдиләр ки, күтлә истисна едилсин вә *тәкликдә* ағалыг етсинләр. Бу, там ардычыл иди. Әкәр *керчәк* бәшәријјәтин фәалијјәти инсани фәрдләр *күтләсинин* фәалијјәтиндән башга бир шеј дејилдирсә, онда, әксинә, *абстракт үмумилик* — и д р а к, р у һ өзүнә бир пара фәрдләрдә түкәнән абстракт ифадә тапмалыдыр. Белә олдугда һәр бир әлаһиддә фәрдин өзүнү «р у һ у н» бу чүр нүмајәндәси кими көстәрмәк арзусунда олуб-олмамағы онун вәзијјәтиндән вә тәхәјјүл күчүндән асылыдыр.

Артыг Һекелә көрә тарихин *абсолјут руһу* она лазым олан материала *күтләдә* маликдир, өзүнә мүвафиг ифадәни исә о јалныз *фәлсәфәдә* тапыр. Лакин ф и л о с о ф јалныз елә бир органдыр ки, тарихи јарадан абсолјут руһ өз һәрәкәтини бу органда баша чатдырдыгдан сонра *ретроспектив сурәтдә* өзү өзүнү анлајыр. Тарихдә философун иштиракы онун бу ретроспектив шүуру илә мәһдудлашыр, чүнки абсолјут руһун керчәк һәрәкәти гејри-шүури баш верир. Беләликлә, философ post festum* кәлир.

Һекел ики чүр јарымчыглыгда мүгәссирдир: биринчиси, фәлсәфәни абсолјут руһун мөвчуд варлығы е'лан едәркән, о, ејни заманда *керчәк фәлсәфи фәрди абсолјут* руһ е'лан етмәкдән бојун гачырыр; икинчиси, о, абсолјут руһу абсолјут руһ сифәтилә анчаг *көрүнүш чәһәтдән* тарихин јарадычысы едир. Абсолјут руһ философда өзүнү јарадычы дүнја руһу кими анчаг post fes-

* — тојдан сонра, јә'ни һадисә олуб-кечәндән сонра. *кеч. Ред.*

tum *анладығына* көрә, онун тарихи уйдурмасы анчаг шүурда, рә'јдә, философун тәсәввүрүндә, анчаг спекулјатив тәхәјјүлдә мөвчуддур. Ч-б Бруно Һекелин бу јарымчыглығыны арадан галдырыр.

Биринчиси, о, т ә н г и д и абсолјут руһ, *өзүнү исә* т ә н г и д е'лан едир. Тәнгид үнсүрү күтләнин ичәрисиндән говулдуғу кими, күтлә үнсүрү дә тәнгиддән говулмушдур. Буна көрә дә, т ә н г и д өзүнү һәр һансы бир *күтләдә* дејил, мүстәсна олараг имтијазлы адамларын кичик бир *дәстәчијиндә,* ч-б *Бауердә* вә онун тәләбәләриндә тәчәссүм едилән сајыр.

Сонра, ч-б Бруно Һекелин дикәр јарымчыглығыны да арадан галдырыр: әкәр Һекел руһу тарихи анчаг post festum, хәјалда јарадырса, ч-б Бруно, јердә галан бәшәријјәтин күтләсинин әксинә олараг, *шүурлу сурәтдә дүнја руһунун* ролуну ојнајыр: о, артыг индики заманда һәмин күтләјә гаршы *драматик* мүнасибәт көстәрир, тарихи мүәјјән нијјәтлә вә јеткин дүшүнчәләрдән сонра ичад едир вә һәјата кечирир.

Бир тәрәфдә тарихин пассив, руһсуз, гејри-тарихи, *мадди* үнсүрү кими күтлә дурур, дикәр тәрәфдә, фәал бир үнсүр кими р у һ, т ә н г и д, ч-б Бруно вә онун компанијасы дурур вә һәр чүр *тарихи* фәалијјәт бу үнсүрдән баш верир. Чәмијјәти дәјишдирмәк иши тәнгиди тәнгидин *бејин фәалијјәтинә* аид едилир.

Һәлә бу һарасыдыр! Тәнгидин, демәли, һәм дә тәчәссүм едилән тәнгидин, ч-б Бруно вә онун компанијасынын, күтләјә мүнасибәти әслиндә зәманәмизин *јеканә* тарихи мүнасибәтидир. Бүтүн индики тарих һәмин ики тәрәфин бир-биринә доғру етдији һәрәкәтдән ибарәтдир. Бүтүн әксликләр бу *тәнгиди* әкслик ичәрисиндә һәлл едилмишдир.

Тәнгиди тәнгид *өзү үчүн маддилији* анчаг күтләнин, *ағылсызлығын* әксинә чыхаркән әлдә етдијинә көрә, о өзү үчүн өзүнүн бу әкслијини даим *төрәтмәјә* мәчбурдур: Фаухер, Едгар вә Шелига чәнаблары тәнгиди тәнгидин пешәси олан усталығы көстәрмәк үчүн бизә кифајәт гәдәр дәлилләр тәгдим етдиләр: истәр шәхсләрә, истәрсә дә әшјалара *күтләви сурәтдә ағылсызлыг һопдурмаг* тәнгиди тәнгидин пешәсидир.

Инди абсолјут тәнгиди онун *күтлә* әлејһинә *јүрүшләри* заманы изләјәк.

b) ЈӘҺУДИ МӘСӘЛӘСИ, № 1. МӘСӘЛӘЛӘРИН ГОЈУЛУШУ

Күтләнин әксинә олараг, «руһ» шәхсән өзүнүн мәһдуд әсәрини, Бруно Бауерин *«Јәһуди мәсәләси»* әсәрини бир абсолјут әсәр кими вә анчаг бу әсәрин дүшмәнләрини күнаһкарлар кими гијмәтләндирәркән, дәрһал өз *тәнгидилијини* көстәрир. Һәмин әсәр әлејһинә едилән һүчумлар мүгабилиндә атдығы бир нөмрәли реп-

ликасында[39] о, әсәрин нөгсанлары һаггында тәсәввүрү белә олмадығыны ашкар едир; әксинә, о јенә дә исрар едир ки, јәһуди мәсәләсинин «әсл» вә *«үмуми»* (!) әһәмијјәтини ачыб көстәрмишдир. Өзүнүн сонракы репликаларында исә, бизим инди көрәчәјимиз кими, о өз *«хәталарыны»* е'тираф етмәјә мәчбур олур.

«Мәним әсәримә көстәрилән мүнасибәт белә бир сүбутајетирмәнин *башланғычыдыр* ки, азадлыг уғрунда бу вахта гәдәр мүбаризә апаранлар вә инди дә бу мүбаризәни апармагда давам едәнләр, мәһз бу адамлар, руһун әлејһинә һамыдан чох чыхыш етмәлидирләр. Инди һәмин әсәрин мәним киришдијим мүдафиәси емансипасија тәрәфдарлары вә *«инсан һүгуглары»* һаггындакы догма тәрәфдарлары кими чыхыш етдикләринә көрә, ким билир, өзләрини нә дәрәчәдә бөјүк сајанларын, јә'ни *күтләнин мүдафиәчиләринин* ағыл чәһәтдән нә гәдәр јохсул олдугларыны көстәрән јени дәлилләр кәтирәчәкдир».

Абсолјут тәнгидин әсәринин чапдан чыхмасы «күтләни» руһа дүшмән мүнасибәти бәсләдијини сүбут етмәјә *башламаға* мүтләг вадар етмәли иди, чүнки «күтләнин» *вар олмасынын* өзү «күтлә» илә абсолјут тәнгид арасындакы әксլијин мөвчудлуғундан асылыдыр вә бу мөвчудлуг илә сүбут олунур.

Бә'зи либерал вә расионалист јәһудиләрин ч-б Брунонун «Јәһуди мәсәләси» әлејһинә апардыглары мүбаһисә, либералларын фәлсәфә әлејһинә вә расионалистләрин Штраус әлејһинә апардыглары күтләшәкилли мүбаһисәдән, тәнгиди мә'на чәһәтдән, әлбәттә, тамамилә фәргләнир. Јухарыда кәтирилән гејдин нә дәрәчәдә орижинал олдуғу һаггында Һекелин ашағыдакы сөзләри әсасында мүәјјән бир фикир сөјләмәк олар:

«Бунунла бәрабәр тәмиз олмајан вичданын хүсуси формасыны гејд етмәк олар; һәмин форма натиглик исте'дады шәклиндә тәзаһүр едир, һәм дә натиглик исте'дадынын елә бир шәклиндә тәзаһүр едир ки, бу шәкил васитәсилә һәмин сәтһилик» (либералларын сәтһилији) «тәкәббүрләнир: сәтһилик өзүнү илк нөвбәдә бунда көстәрир ки, сәтһилијин һеч *руһ олмајан* јерләриндә сәтһилик *руһ* һаггында даһа тез-тез данышыр; сәтһилијин ән чох өлү вә гуру јерләриндә сәтһилик *һәјат* сөзүнү даһа тез-тез ишләдир» вә и. а.[40].

О ки галды *«инсан һүгугуна»,* ч-б Бруноја артыг сүбут едилмишди ки, («Deutsch-Französische Jahrbürcher»дә «Јәһуди мәсәләсинә даир»[41]) *күтләнин мүдафиәчиләри* дејил, әксинә, *«онун өзү»* бу «һүгугларын» маһијјәтини баша дүшмәмиш вә онлара догматик мүнасибәт көстәрмишдир. Инсан һүгугларынын *«фитри»* олмамасы һаггында онун кәшфи илә мүгајисәдә, — сон 40 ил әрзиндә бу кәшф Инкилтәрәдә дәфәләрлә тәкрар едилмишдир, — бу кәшфлә мүгајисәдә балыг тутмағын, ов етмәјин вә с. инсанын фитри һүгуглары олдуғу һаггында Фурјенин иддиасы даһи бир иддиадыр.

Ч-б Брунонун *Филипсон, Һирш* вә с. илә мүбаһисәсиндән бир нечә мисал кәтирәк. Бу ачиз дүшмәнләр белә абсолјут тәнгид тәрәфиндән мәғлуб едилмәмишләр. Абсолјут тәнгидин инандыр-

масына бахмајараг, ҹ-б *Филипсон* ону данлајаркән, һеч дә мә'-насыз бир шеј демир. Ҹ-б Филипсон абсолјут тәнгиди белә данлајыр:

«Бауер хүсуси нөв дөвләт һаггында... *дөвләтин фәлсәфи идеалы* һаггында дүшүнүр».

Дөвләти бәшәријјәтлә, инсан һүгугларыны инсанын өзү илә, сијаси емансипасијаны инсани емансипасија илә гарышдыран ҹ-б Бруно хүсуси нөв дөвләт һаггында, дөвләтин фәлсәфи идеалы һаггында дүшүнмәсә дә, онлары мүтләг өз хәјалында ҹанландырмалы иди.

«Декламатор» (ҹ-б Һирш) «өз фикринин олдугҹа усандырыҹы шәрһи әвәзинә мәним сүбутуму тәкзиб етсәјди, даһа јахшы иш көрәрди; мән исә сүбут едирәм ки, *христиан дөвләти*... һәр һансы бир дикәр дини гәбул едәнләрә христиан силкләринин һүгугларына там бәрабәр һүгуглар верә билмәз, чүнки онун һәјат принсипи мүәјјән бир диндир».

Әкәр декламатор *Һирш ҹ-б* Брунонун сүбутуну һәгигәтән тәкзиб етсәјди вә «Deutch-Französische Jahrbürcher»дә едилдији кими силкләр вә халис христиан дөвләтинин нәинки үмумијјәтлә тамамланмамыш дөвләт, һәтта тамамланмамыш *христиан* дөвләти олдуғуну көстәрсәјди онда ҹ-б Бруно «Deutch-Französische Jahrbürcher»дә кәтирилән тәкзибә ҹаваб вердији кими ҹаваб верәрди:

«Бу ишдә данламағын һеч бир әһәмијјәти јохдур».

Ҹ-б Брунонун

«јәһудиләр тарихин һәрәкәтвериҹи гүввәсинә тәзјиг көстәрмәклә экс-тә'сир көстәрән тәзјигин мејдана кәлмәсинә сәбәб олдулар»

иддиасынын зиддинә олараг ҹ-б Һирш там дүзкүнлүјү илә гејд едир:

«Белә оларса, јәһудиләр тарихин формалашмасында нә исә бир шеј олмалы идиләр, әкәр буну Бауерин өзү дә иддиа едирсә, онда, дикәр тәрәфдән, ән јени дөврүн формалашмасы ишинә јәһудиләр өзләриндән һеч бир шеј вермәмишләр демәјә онун һаггы јохдур».

Ҹ-б Бруно ҹаваб верир:

«Көзә дүшән чөп дә нә исәдир. Һәмин чөп, бу сәбәбдән мәним көрмә һиссимин инкишафына бир дәјишиклик кәтирирми?»

Христиан аләми арасындакы јәһудилик кими, анадан олан күндән бәри мәним көзүмдә олан вә орада галмагда олан, көзүм-

лә бирликдә бөјүјән вә инкишаф едән чөп дә һәр һансы бир ади чөп дејил: бу чөп бир нөв әчаиб, мәним көзүмдән ајрылмаз бир чөпдүр, елә бир чөпдүр ки, о мәним көрмә һиссимин јүксәк дәрәчәдә орижинал инкишафына мүтләг сәбәб олмалы иди. Беләликлә, тәнгиди *«чөп»* декламасија сөјләјән *«Һиршә»** әзаб вермир. Јери кәлмишкән, дејәк ки, јухарыда ады чәкилән тәнгиди мәгаләдә «ән јени дөврүн *формалашмасы»* үчүн јәһудилијин әһәмијјәти ч-б Бруноја көстәрилмишди.

Абсолјут тәнгидин илаһијјат руһу *Рејн ландтағы депутатынын,* куја «јәһудиләр бизим гајда илә, христиан гајдасы адланан гајда илә дејил, өз гајдалары илә, јәһуди гајдасы илә *гәрибә һәрәкәт едирләр»* дејән фикриндән өзүнү о гәдәр тәһгир олунмуш сајыр ки, о «елә бир дәлил ишләтдијинә көрә депутаты *ганунгајдаја риајәт етмәјә* чағырмағы» һәлә дә унутмур.

Дикәр депутатын «јәһудиләрин бәрабәр вәтәндашлыг һүгугу анчаг о јердә мүмкүндүр ки, орада јәһуди дини артыг мөвчуд дејилдир» иддиасы барәдә ч-б Бруно белә гејд едир:

«Дүзкүндүр, һәм дә мәһз бу һалда дүзкүндүр ки, тәнгидин мәним китабчамда көстәрилмиш дикәр мүлаһизәси дә нәзәрә алынсын; бу мүлаһизә ондан ибарәтдир ки, кәрәк христианлыг да, өз нөвбәсиндә, артыг мөвчуд олмамалы иди».

Бурадан көрүнүр ки, абсолјут тәнгид «Јәһуди мәсәләси» китабчасы үзәринә едилән һүчумлар мүнасибәтилә атдығы бир нөмрәли репликасында һәлә дә динин ләғв олунмасына, атеизмә *вәтәндашлыг* бәрабәрлијинин зәрури шәрти кими бахыр. Беләликлә, абсолјут тәнгид өзүнүн илк мәрһәләсиндә дөвләтин вә өз *«әсәриндәки» «хәтанын»* маһијјәтини анламаг јолунда *һәлә* бир аддым да олса атмамышдыр.

Абсолјут тәнгидин *фикриндә тутдуғу* «ән јени» елми кәшфин чохдан бәри кениш јајылмыш фикрин тәкрарындан башга бир шеј олмадығыны бири сүбут едәндә абсолјут тәнгид инчијир. Рејн депутатларындан бири гејд едир:

«Франса вә Белчика өз сијаси тә'сисатларынын тәшкили принсипләрини хүсуси ајдынлыгла көстәрмишләр демәк, һәлә һеч кимин ағлына кәлмәмишдир».

Абсолјут тәнгид е'тираз едә биләрди ки, франсыз сијаси принсипләринин гејри-кафилији һаггында инди артыг бајағылашмыш фикри ән'әнәви бир фикир кими гәләмә верән бу иддиа һал-һазыры кечмишә кечирир. Бу е'тираз маһијјәт е'тибары илә е'тираздыр, амма бу е'тираз абсолјут тәнгидин хошуна кәлә билмәзди. Абсолјут тәнгид, әксинә, көһнәлмиш фикри индики вахт-

---

* — сөз ојуну: Hirsch — фамилија, «Hirsch» — «марал». *Ред.*

да үстүн олан фикир кими тәсвир етмәлидир, һазырда үстүн олан фикри исә тәнгиди сиррә чевирмәлидир. Һәмин сирри өз тәдгигатларынын нәтичәсиндә күтләјә ачыб көстәрмәлидир. Буна көрә дә о демәлидир:

«Буну» (јә'ни көһнәлмиш зеһнијјәти) *«олдугча чохлары»* (јә'ни күтлә) «тәсдиг едирдиләр»; «лакин *тарихин тутарлы тәдгиги сүбут едәчәкдир* ки, *һәттә* Франсанын ичра етдији бөјүк ишләрдән сонра да, принсипләри дәрк етмәк үчүн *һәлә чох шејә наил олмаг* лазым кәлир».

Демәли, тарихин тутарлы тәдгигинин өзү принсипләрин дәрк едилмәсинә *«наил ола билмәз»*. Хејр, өзүнүн тутарлылығы сајәсиндә о анчаг *«һәлә чох шејә наил олмаг лазым кәлдијини» сүбут едә биләр.* Чох бөјүк наилијјәтдир! Сосиалистләрин әсәрләриндән сонра хүсусән бөјүк наилијјәтдир. Лакин инди мөвчуд олан ичтимаи гурулушу дәрк етмәк үчүн ч-б Бруно өзүнүн ашағыдакы гејди илә *артыг чох шеј* едир:

«Индики вахтда үстүн олан *мүәјјәнлик гејри-мүәјјәнликдир».*

Әкәр Һекел дејирсә ки, үстүн *Чин мүәјјәнлији* «Варлыг»дыр, үстүн *һинд* мүәјјәнлији «Һеч нә»дир вә и. а. онда индики вахтын характерини *«Гејри-мүәјјәнлик»* мәнтиги категоријасы кими көстәрән абсолјут тәнгид «бүтүнлүклә» Һекелин тәрәфинә кечир, — хүсусән она көрә бүтүнлүклә ки, спекулјатив мәнтигин биринчи фәслинә, *«Кејфијјәт»* һаггындакы фәслә «Варлыг» вә «Һеч нә» илә бәрабәр «Гејри-мүәјјәнлик»дә дахилдир.

Биз үмуми бир гејд етмәдән «Јәһуди мәсәләси»нин № 1-индән ајрыла билмәрик.

Абсолјут тәнгидин башлыча вәзифәләриндән бири илк нөвбәдә мүасир дөврүн бүтүн мәсәләләринин *дүзкүн гојулушуну* вермәкдән ибарәтдир. Һалбуки о мәһз *керчәк* мәсәләләрә чаваб вермәк әвәзинә, араја *тамамилә башга* мәсәләләр гатыр. О һәр шеји етдијинә көрә, «мүасир дөврүн мәсәләләрини»дә габагчадан *етмәлидир,* јә'ни онлары *өзүнүн* мәсәләләри, тәнгиди сурәтдә тәнгиди мәсәләләр етмәлидир. Әкәр сөһбәт Наполеонун кодекси[42] һаггында кетмиш олсајды, абсолјут тәнгид сүбут едәрди ки, *әслиндә* сөһбәт *«Төвратдан»* кедир. «Мүасир дөврүн мәсәләләринин» абсолјут тәнгид тәрәфиндән *гојулушу* бу мәсәләләрин тәнгиди сурәтдә *тәһриф едилмәси* вә *сахталашдырылмасы* демәкдир. Мәсәлән, о, «јәһуди мәсәләсини» дә елә бир руһда тәһриф етмишдир ки, онун үчүн бу мәсәләнин мәзмунуну тәшкил едән *сијаси емансипасијанын* тәдгиги илә бир даһа мәшғул олмаг лазым дејилди, әксинә о, јәһуди дининин тәнгиди илә христиан-керман дөвләтинин тәсвири илә кифајәтләнә биләрди.

Абсолјут тәнгидин бүтүн дикәр орижинал тәзаһүрләри кими, бу үсул да *спекулјатив* фокусун тәкрарыдыр. *Спекулјатив* фәл-

сәфә, хүсусән *Һекел* фәлсәфәси бүтүн мәсәләләри сағлам инсан дүшүнчәси формасындан спекулјатив дәрракә формасына кечирмәји вә керчәк суалы *спекулјатив* суала чевирмәји лазым билмишдир ки, бу суала чаваб верә билсин. Ҝатехизисин етдији кими — спекулјатив фәлсәфә, мәним суалларымы тәһриф етмәклә вә өз суалларыны мәним дилимдән ирәли сүрмәклә, әлбәттә, катехизис кими мәним суалларымын һәр биринә еһтијатда һазыр бир чаваб сахлаја биләрди.

c) ҺИНРИКС, № 1. СИЈАСӘТ, СОСИАЛИЗМ ВӘ ФӘЛСӘФӘЈӘ ДАИР КИЗЛИ ИШАРӘЛӘР

«Сијаси»! Профессор Һинриксин[43] мүһазирәләриндә бу сөзүн ишләнмәси абсолјут тәнгиди там мә'насы илә һиддәтләндирир.

«Ән јени заманын ичтимаи инкишафыны изләјән вә тарих илә таныш олан һәр кәс *һәмчинин* билмәлидир ки, индики вахтда баш верән сијаси һәрәкатларын һеч чүр *сијаси* әһәмијјәти дејил, *тамамилә башга* (!) әһәмијјәти вардыр: «өз әсасы е'тибарилә (әсасы е'тибарилә!... сонра тутарлы мүдриклик кәлир) бу һәрәкатларын *ичтимаи* (!) әһәмијјәти вардыр», «бу әһәмијјәт мә'лум олдуғу кими» (!) «елә бир нөв (!) әһәмијјәтдир ки, онун гаршысында *бүтүн* сијаси мәнафеләр *әһәмијјәтини» итирмиш* олур» (!).

Мә'лум олдуғу кими (!), ч-б Брунонун *«Дөвләт, дин вә партија»*[44] фантастик сијаси әсәри тәнгиди «Literatur-Zeitung»ун дүнјаја кәлмәсиндән бир нечә ај әввәл дүнјаја кәлмишдир.

Әкәр *сијаси* һәрәкатларын *ичтимаи әһәмијјәти вардырса,* онда сијаси мәнафеләр өзүнүн ичтимаи әһәмијјәти гаршысында өз *«әһәмијјәтини нечә итирә биләрләр»?*

«Ч-б Һинрикс нә өз евиндә, нә дә дүнјанын һеч бир јериндә мә'луматлы адам сајылмыр... О һеч бир шејдән баш чыхара билмәмишдир, *чүнки... чүнки* сон дөрд илдә *гәтијјән «сијаси»* олмајан, лакин *ичтимаи* олан» (!) «ишини башлајан вә ичра едән тәнгид онун үчүн *тамамилә»* (!) «намә'лум галмышдыр».

Күтләнин фикринчә, «гәтијјән *сијаси»* иши дејил, лакин *«һәр чүр илаһијјат»* иши көрән т ә н г и д һазырда да, — нәинки һәмин дөрд илдә илк дәфә, һабелә бир әдәбијјат кими доғулдуғу күндән бәри илк дәфә *«ичтимаи»* сөзүнү сөјләдији бир вахтда, — анчаг һәмин *сөзлә* гәнаәтләнир!

Инсанын *бүтүн* мејлләри вә ишләринин, истиснасыз олараг һамысынын, *ичтимаи* әһәмијјәти вардыр — фикрини Алманијада сосиалист әсәрләринин јајдығы вахтдан бәри, о вахтдан бәри ч-б Бруно илаһијјата даир өз әсәрләрини дә ичтимаи әсәрләр адландыра биләр. Б. Бауерин Һинриксин мүһазирәләринин чапындан әввәл мејдана кәлмиш бүтүн чызма-гарасынын практики нәтичәләр чыхарылан һәр јериндә *сијаси* нәтичәләр дә чыхарылдығы

бир һалда, профессор Һинрикс сосиализми кәрәк *Бауерин* әсәрләри илә *таныш олмагла* өјрәнсин дејән *тәнгиди* тәләб нә тәләбдир! Гејри-тәнгиди шәкилдә десәк, профессор Һинрикс ч-б Брунонун артыг мејдана чыхмыш чызма-гарасыны онун һәлә мејдана чыхмамыш чызма-гаралары илә һеч чүр тамамлаја билмәзди. Тәнгиди нөгтеји-нәзәрдән күтлә, әлбәттә, абсолјут тәнгидин һәм «сијаси», һәм дә күтләшәкилли «һәрәкәтләрини» кәләчәјин руһунда вә абсолјут тәрәгги руһунда изаһ етмәлидир. Лакин ч-б Һинрикс «Literatur-Zeitung»ла таныш олдугдан сонра *«ичтимаи»* сөзүнү даһа һеч бир вахт унутмасын дејә вә һеч бир вахт т ә н г и д и н *«ичтимаи»* характерини гәбул етмәкдән бојун гачырмасын дејә, абсолјут тәнгид үчүнчү дәфәдир ки, бүтүн дүнjанын көзү габағында *«сијаси* сөзүнү *гадаған едир* вә үчүнчү дәфәдир ки, *«ичтимаи»* сөзүнү тәнтәнәли сурәтдә тәкрар едир:

«Ән јени тарихин *һәгиги* мејли нәзәрә алынарса, *сијаси* әһәмијјәт һаггында даһа *сөһбәт ола билмәз,* лакин... лакин *ичтимаи* әһәмијјәт» вә и. а.

Абсолјут тәнгидин әввәлки «сијаси» һәрәкәтләринә көрә башгаларынын јеринә һамынын дөјдүјү профессор Һинрикс, абсолјут тәнгидин бүтүн *«һекелчи»* һәрәкәтләринә вә «Literatur-Zeitung»ун мејдана кәлмәсинә гәдәр гәрәзлә ишләдилән вә «Literatur-Zeitung»да гәрәзсиз ишләдилән ифадәләрә көрә дә башгаларынын әвәзинә һамы тәрәфиндән дөјүлүр.

Тәнгид Һинриксин үзүнә бир дәфә *«әсл һекелчи»* ләгәбини вә ики дәфә *«һекелчи философ»* ләгәбини вурур. Һәлә бу һарасыдыр! Ч-б Бруно һәтта *«үмид бәсләјир»* ки, *«Һекел»* мәктәбинин бүтүн китабларынын (хүсусән Брунонун өз китабларынын) сәһифәләриндә бу чүр јоручу дөвр едән, һәм дә профессор Һинриксин мүһазирәләриндә бәрк *«јорғунлуг»* кечирдијини көстәрән бајағы ифадәләр өз сәфәрини давам етдирәрәк тезликлә өзүнүн сон нөгтәсинә чатачаг. Ч-б Бруно көзләјир ки, *профессор Һинриксин «јорғунлуғу»* үзүндән Һекел фәлсәфәси дағылачаг вә ч-б Брунонун *өзү бу фәлсәфәдән чан гуртарачагдыр.*

Демәли, абсолјут тәнгид өзүнүн *биринчи јүрүшү илә* узун мүддәт сәчдә етдији өз аллаһларыны профессор Һинриксин пәрәстишкаһы адландырараг, *«сијасәти»* вә *«фәлсәфәни»* девирир.

Биринчи јүрүш шәрәфли јүрүшдүр!

2) АБСОЛЈУТ ТӘНГИДИН ИКИНЧИ ЈҮРҮШҮ

а) ҺИНРИКС, № 2. «ТӘНГИД» ВӘ «ФЕЈЕРБАХ». ФӘЛСӘФӘНИН МӘҺКУМ ЕДИЛМӘСИ

Биринчи јүрүш нәтичәсиндә *абсолјут тәнгид «фәлсәфәни»* арадан галдырылмыш һесаб едә биләр вә ону доғрудан да *«күтләнин»* мүттәфигләри сырасына дахил едә биләр.

«Философлар ирәличәдән *«күтләнин»* үрәк арзусуну јеринә јетирмәк үчүн тә'јин едилмишдиләр». Јә'ни «күтлә садә анлајышлар *тәләб едир* ки, шејин өзү илә һеч бир иши олмасын, күтлә трафаретлар тәләб едир ки, бүтүн мәсәләләрин өһдәсиндән әввәлчәдән кәлмәк олсун, күтлә ибарәләр тәләб едир ки, онларын васитәсилә т ә н г и д и арадан галдырсын».

«Фәлсәфә» дә «күтләнин» һәмин шиддәтли арзусуну јеринә јетирир!

Өз мүзәффәр әмәлләриндән мәст олмуш абсолјут тәнгид *пифијанын* гәзәбилә фәлсәфәјә гаршы лә'нәт јағдырыр. *Фејербахын «Кәләчәјин фәлсәфәси»*[45] әсәри елә бир кизли бухар газаныдыр* ки, бу газанын бухарлары абсолјут тәнгидин гәләбәдән мәст олмуш башчысыны гызғын вәчдә кәтирир. Март ајында о, Фејербахын әсәрини охуду. Бу охуманын мәһсулу вә ејни заманда онун нә дәрәчәдә чидди охума олдуғунун ме'јары профессор Һинриксин әлејһинә јазылмыш ики нөмрәли мәгаләдир.

Һекелин дүшүнмә тәрзинин һәмишәлик әсири олан абсолјут тәнгид бу мәгаләдә өз газаматынын дәмир гәфәси вә диварлары үстүнә гудурғанлыгла һүчум едир. «Ади анлајыш», терминолокија, фәлсәфәнин бүтүн тәфәккүр үсулу, бундан әлавә, бүтүнлүкдә фәлсәфә бурада нифрәтлә рәдд едилир. Фәлсәфәнин јерини бирдән-бирә *«инсани мүнасибәтләрин әсл зәнкинлији», «тарихин кениш мәзмуну», «инсанын әһәмијјәти»* вә и. а. тутур. *«Системин сирри» «ачылмыш»* е'лан едилир.

Бәс, «системин» сиррини ким ачды? *Фејербах.* Анлајышлар диалектикасыны — тәкчә философлара таныш олан бу аллаһлар мүһарибәсини ким мәһв етди? *Фејербах.* Ким көһнә шеј-шүјүн јеринә, о чүмләдән «сонсуз мәнлик шүурунун» јеринә «инсанын мә'насыны» (куја инсанын инсан олмагдан башга бир мә'насы да вар имиш!) дејил, *«инсанын»* өзүнү гојду? *Фејербах* вә анчаг *Фејербах.* О даһа чох иш көрмүшдүр. О инди «т ә н г и д и н» саға-сола ишләтдији категоријалары, «инсани мүнасибәтләрин әсл зәнкинлији, тарихин һәдсиз-һүдудсуз мәзмуну, тарихин мүбаризәси, күтләнин руһ илә мүбаризәси» вә и. а. вә и. а. категоријалары чохдан мәһв етмишдир.

Инсан бүтүн инсан фәалијјәтинин вә бүтүн инсани мүнасибәтләрин маһијјәти кими, базиси кими дәрк едилдикдән сонра, *бирчә јалныз* «т ә н г и д» *јени категоријалар* ичад едә биләр, *инсанын* өзүнү, јенидән филан категоријаја вә там бир сыра категоријалар принсипинә чевирә биләр вә чевирир. Доғрудур, бунунла о, һәјәчанландырылмыш вә тә'гиб едилән *теоложи* инсанијјәтсизлијин сәрәнчамында һәлә дә галан јеканә гуртулуш јолуна гәдәм гојур. *Тарих һеч* нә етмир, о *«һеч чүр* һәдсиз сәрвәтә малик дејилдир», о *«һеч бир* дөјүшләрдә вурушмур»! «Тарих»

* Сөз ојуну. «Feuerbach» — «одлу ахын». «Feuerkessel» — «бухар газаны» (һәрфән: «одлу газан»). *Ред.*

дејил, мәһз *инсан,* керчәк, чанлы инсан бүтүн бунлары едир, — бах көр, һәр шеји едән, һәр шејә малик олан вә һәр шеј уғрунда мүбаризә апаран кимдир. «Тарих» *өз* мәгсәдләринә чатмаг үчүн инсандан бир васитә кими истифадә едән хүсуси бир шәхсијјәт дејилдир. Тарих өз мәгсәдләрини күдән инсанын фәалијјәтиндән *башга бир шеј* дејилдир. *Абсолјут* тәнгид *Фејербахын* даһијанә кәшфләриндән сонра да бүтүн көһнә зир-зибили бизим үчүн јени шәкилдә бәрпа етмәклә мәшғул олмагдан өзүнү сахлаја билмир. Һәм дә о буну һәмин көһнә зир-зибилин үзәринә *«күтләви»* көһнә зир-зибил кими һүчум едән заман едир: фәлсәфәни мәһв етмәк үчүн әлини ағдан гараја вурмадығына көрә абсолјут тәнгидин буна һүгугу бир о гәдәр аз чатыр. Тәкчә бу факт тәнгидин *«сирринин»* ачылыб-төкүлмәси үчүн, тәнгиди садәлөвһлүјүн гијмәтләндирилмәси үчүн кифајәтдир ки, бу садәлөвһлүк тәнгиди профессор Һинриксин үнванына, — профессор Һинриксин *«јорғунлуғу»* тәнгидә артыг чох бөјүк хидмәт көстәрмишдир, — ашағыдакы сөзләри демәјә мәчбур едир:

«О шәхсләр *зәрәр* чәкирләр ки, онлар һеч бир инкишаф просеси кечирмәмишләр, демәли, онлар, *истәсәләр белә, дәјишилә билмәзләр.* Әкәр иш о јерә чатырса, онда онлар *јени* принсипин шәклини дәјишмәјә чәһд едирләр... Әбәс јерә! Јени *ибарәјә* чеврилә *билмәз, ондан ајры-ајры фикир ифадәләри көтүрмәк олмаз».*

Абсолјут тәнгид профессор Һинриксин гаршысында *«факултә елмләринин сиррини»* ачмағы илә ловғаланыр. Бәлкә о, фәлсәфәнин, һүгугшүнаслығын, сијасәтин, тәбабәтин, сијаси игтисадын вә с. «сиррини» артыг ачмышдыр? Әсла јох. О көстәрмишдир (диггәт јетирин!) ки, о, «Азадлығын һагг иши»ндә көстәрмишдир ки, елм бир кәлир мәнбәји вә азад елм кими, тәдрис азадлығы вә факултә низамнамәләри кими бир-биринә зиддирләр.

Әкәр «абсолјут тәнгид» вичданлы олсајды, онда е'тираф едәрди ки, «фәлсәфәнин сирринә» даир хәјали ајдынлашма һарадан чыхды, анчаг јенә дә јахшы ки, о, башгалары илә етдији кими, *Фејербахы,* мәһз һәмин философдан көтүрдүјү баша дүшүлмәјән вә абсолјут тәнгидин өзү тәрәфиндән тәһриф едилән мүддәалар кими бир чәфәнкијат сөјләмәјә мәчбур етмир. «Абсолјут тәнгидин» *теоложи* нөгтеји-нәзәри үчүн олдугча характерик олан бир дә одур ки, инди алман филистерләринин *Фејербахы* баша дүшмәјә вә онун чыхардығы нәтичәләри мәнимсәмәјә башладығы бир вахтда, абсолјут тәнгид, эксинә, Фејербахын бир мүддәасыны белә дүзкүн баша дүшмәјә вә уғурлу истифадә етмәјә гадир дејилдир.

Биринчи јүрүш заманы тәнгидин көстәрдији һүнәрләр јенә һәмин зәминдә онун атдығы јени аддымлар гаршысында сөнүк көрүнүр. Инди, о, *«күтләнин» «руһ»* илә апардығы мүбаризәни

бүтүн әввәлки тарихин *«мәгсәди»* кими «мүәјјән едир»; о, «к ү т л ә н и» «мискинлијин» *«халис һеч нәји»* е'лан едир, ону лап *«материја»* адландырыр вә *«руһу»* бир доғрулуг кими «материјаја» гаршы гојур. Беләликлә, мәкәр абсолјут тәнгид *һәгигәтән христиан-керман* тәнгиди дејилдирми? Спиритуализм илә материализмин бүтүн истигамәтләрдәки көһнә экслији мүбаризәдә өзүнү түкәтдикдән сонра вә *Фејербах* буну һәмишәлик арадан галдырдыгдан сонра «т ә н г и д» бу экслији јенидән, һәм дә ән ијрәнч бир формада, әсас догмаја чевирир вә *«христиан-керман» руһуна* гәләбә газандырыр.

Нәһајәт, һазырда тәнгидин *руһ* илә *күтләнин* экслијини *«тәнгид» илә* күтләнин экслији илә ејниләшдирмәси һадисәсинә тәнгидин сирринин, биринчи јүрүш заманы һәлә кизли галмыш бу сиррин, сонракы инкишафы кими бахмаг лазымдыр. Сонралар о, ирәлијә доғру даһа бир аддым атачагдыр вә *өзү өзүнү* үмумијјәтлә тәнгид илә ејниләшдирәрәк, өзүнү *«Руһ»,* Абсолјут, Сонсуз, күтләни исә, әксинә, сону олан, кобуд, јонтанмамыш, өлү вә гејри-үзвү адландырачагдыр, чүнки «т ә н г и д» материјаны белә баша дүшүр.

Әкәр тарихин зәнкинлији бәшәријјәтин *ҹ-б Бауерә* мүнасибәтилә түкәнирсә, онда тарихин зәнкинлији көр нечә дә һәдсиз-һүдудсуз олмалыдыр!

b) ЈӘҺУДИ МӘСӘЛӘСИ, № 2. СОСИАЛИЗМӘ, ҺҮГУГШҮНАСЛЫҒА ВӘ СИЈАСӘТӘ (МИЛЛӘТӘ) АИД ТӘНГИДИ КӘШФЛӘР.

Күтләви, мадди јәһудиләр арасында *руһи азадлыг, нәзәријјә саһәсиндәки азадлыг, спиритуалист* азадлыг һаггында *христиан* тә'лими тәблиғ едилир; һәмин спиритуалист азадлыг гандалланмыш олдуғу заман белә өзүнү азад *тәсәввүр едир,* хошбәхтлик анчаг *«идеја»* шәклиндә мөвчуд олдугда белә о, өзүнү хошбәхт һисс едир вә һәр чүр күтләви мөвчудијјәт бу азадлығы анчаг сыхыр.

«Јәһудиләр нәзәријјә *саһәсиндә* инди нә дәрәчәдә ирәлиләмишләрсә, о дәрәчәдә һәгигәтән *азад олмушлар,* онлар нә дәрәчәдә *азад олмаг истәјирләрсә,* о дәрәчәдә дә *азаддырлар*[46].

Бу мүддәа, *күтләви,* дүнјәви коммунизми вә сосиализми *абсолјут* сосиализмдән ајыран тәнгиди учуруму дәрһал өлчмәјә имкан верир. Дүнјәви сосиализмин лап биринчи мүддәасы *јалныз нәзәријјә саһәсиндәки* азадлығы бир иллүзија кими рәдд едир вә *керчәк* азадлыг үчүн, идеалист *«ирадәдән»* башга, бир дә сон дәрәчә дујулан, сон дәрәчә мадди шәраити тәләб едир. Мүгәддәс тәнгидә нисбәтән «к ү т л ә» нә гәдәр ашағыда дурур,— о күтлә ки, һәтта тәкчә *«нәзәријјә»* илә мәшғул олмаг үчүн дә

олса вахт вә вәсаит әлдә етмәкдән өтрү, мадди, әмәли чеврилишләри зәрури һесаб едир!

Бир дәгигәлијә халис руһи сосиализми бир кәнара гојаг вә *сијасәтә* мүрачиәт едәк.

Б. Бауерин әксинә олараг ч-б *Риссер* көстәрир ки, *онун* дөвләти (јә'ни *тәнгиди* дөвләт) зәрури олараг һәм «јәһудиләри», һәм дә «христианлары» кәнар етмәлидир. Ч-б Риссер тамамилә һаглыдыр. Ч-б Бауер *сијаси* азадлығы *инсани* азадлыг илә гарышдырдығына көрә вә дөвләт она дүшмән олан үнсүрләрин (христианлыг вә јәһудилик исә «Јәһуди мәсәләси»ндә хаин үнсүрләр кими характеризә олунур) мүгавимәтинә гаршы һәмин үнсүрләрдән олан *шәхсләри* анчаг зор күчүнә кәнар етмәји (мәсәлән, террорун тахыл алыб сатанларын башыны бәдәниндән ајырмагла тахылын сатын алынмасыны арадан галдырмаға чалышдығы кими[47]) бачардығына көрә, ч-б Бауер өзүнүн «тәнгиди дөвләтиндә» һәм јәһудиләри, һәм дә христианлары дар ағачына кәндәрмәли иди. Сијаси азадлыг илә инсани азадлығы гарышдыран Бауер ардычыллыг наминә кәрәк һәмчинин азад олунманын *сијаси васитәләрини* азад олунманын *инсани васитәләри* илә гарышдыраjды. Лакин абсолјут тәнгидин чыхардығы нәтичәләрин *әсл* мә'насыны кимсә она көстәрән кими, о да Шеллингин ибарәләринин јеринә *керчәк* мүлаһизәләр гојан дүшмәнләрә *Шеллингин* бир заман вердији чавабын тамамилә ејнини чаваб верир:

«Т ә н г и д и н дүшмәнләри буна көрә онун дүшмәнләридир ки, онлар тәнгиди нәинки өз *догматик* өлчүләри илә өлчүрләр, һәтта ону *догматик* тәнгид сајырлар; башга чүр десәк: онлар тәнгид әлејһинә бу сәбәбдән вурушурлар ки, тәнгид онларын догматик фәргләндирмәләрини, тә'рифләрини вә һијләләрини гәбул етмәкдән бојун гачырыр».

Абсолјут тәнгидә, еләчә дә *ч-б Шеллингә* догматик мүнасибәт һәгигәтән о заман көстәрилир ки, она *мүәјјән,* һәгиги мә'наны, фикирләр вә бахышлар иснад едирләр. Лакин ч-б Риссерә ујғунлашмаг арзусу илә вә өз инсанпәрвәрлијини она сүбут етмәк мәгсәдилә «т ә н г и д» догматик фәргләндирмәләрә, тә'рифләрә вә хүсусән, *«һијләләрә»* әл атмаға чүр'әт едир.

Мәсәлән, биз охујуруг:

«Әкәр мән о әсәримдә» («Јәһуди мәсәләси»ндә) «тәнгидин *һүдудларындан* кәнара чыхмаг *истәсәјдим* јахуд буна *ихтијарым чатсајды,* мән *дөвләт* һаггында дејил, *«чәмијјәт»* һаггында *данышмалы»* (!) *«идим»* (!), «чәмијјәт исә һеч кими кәнар етмир, лакин чәмијјәтин инкишафында иштирак етмәк истәмәјәнләр өзү өзләрини ондан кәнар едирләр».

Абсолјут тәнгид бурада өзүнүн нә етмәли олдуғу илә, — әкәр о, әкс олан бир шеј етмәмишсә, — һәгигәтән нә етдији арасындакы *догматик фәргләндирмәни* тәтбиг едир. О, өзүнүн «Јәһуди мәсәләси» китабчасынын мәһдудлуғуну истәјин вә *там их-*

тиjарын «догматик *һиjлəлəри»* илə изаһ едир ки, бу һиjлəлəр *«тəнгидин һүдудларындан «кəнара»* чыхмағы она гадаған едирдилəр». Нечə? «Т ə н г и д» *«тəнгидин» һүгугларында кəнара* чыхмалыдыр? Абсолjут тəнгид тамамилə *күтлəшəкилли* олан бу һиjлəjə догматик зərурəт үзүндəн, бир тəрəфдəн, өзүнүн jəһуди мəсəлəси анлаjышынын абсолjутлуғуну, бу анлаjышын «тəнгидилиjини» тəсдиг етмəjин, дикəр тəрəфдəн исə даһа кениш анлаjышын мүмкүнлүjүнү гəбул етмəjин зəрурəти үзүндəн əл атыр.

Абсолjут тəнгидин *«истəмəмəсинин»* вə *«ихтиjары чатмамасынын» сирри* сонралар белə бир тəнгиди *догма* илə изаһ едилəчəкдир ки, бу догмаjа əсасəн «тəнгидин» мəһдудлуғунун бүтүн заһири тəзаһүрлəри күтлəни баша дүшмəк габилиjjəтинə *уjғунлашманын* кəрəкли ниjjəтиндəн башга бир шеj деjилдир.

О *истəмəди!* Jəһуди мəсəлəсини өзүнүн мəһдуд анламасы һүдудларындан кəнара чыхмаға онун *ихтиjары jох иди!* Əкəр о *истəсə иди,* jахуд *онун ихтиjары олса иди,* онда о нə едəрди? Онда о, *догматик тə'риф* верəрди. «Дөвлəт» һаггында данышмаг əвəзинə о, *«чəмиjjəт»* һаггында данышарды, демəли, *муасир мүлки* чəмиjjəтə jəһудилиjин *керчəк* мүнасибəтинин тəдгиги илə һеч дə мəшғул олмазды! «Дөвлəтдəн» фəргли олараг о, «ч ə м и j j ə т ə» бу мə'нада догматик тə'риф верəрди ки, дөвлəтдəн *дөвлəти* кəнар етдиклəри бир һалда, чəмиjjəтдəн, əксинə, өзлəрини *о шəхслəр кəнар едирлəр* ки, онлар чəмиjjəтин инкишафында иштирак етмəк арзусунда деjилдирлəр!

О ки галды өз арасындан кəнар етмəjə, чəмиjjəт дə дөвлəт кими һəрəкəт едир, анчаг о буну даһа нəзакəтлə едир: чəмиjjəт сизи күчəjə атмыр, амма сизин бу чəмиjjəтдə мөвчуд олманыз үчүн елə бир дөзүлмəз шəраит jарадыр ки, сиз бу чəмиjjəтдəн көнүллү сурəтдə чыхыб кетмəjи үстүн тутурсунуз.

Маһиjjəт е'тибарилə дөвлəт башга чүр һəрəкəт етмир, чүнки о да *онун* тəлəблəринə вə гаjда-ганунларына əмəл едəнлəри вə *онун* инкишафына манечилик төрəтмəjəнлəри кəнара атмыр. Өзүнүн *биткин* формасында дөвлəт һəтта чох шеjлəрə көз jумур вə *керчəк* əксликлəри *геjри-сиjаси* əксликлəр, она аз да олса манечилик етмəjəн əксликлəр адландырыр. Бундан əлавə, абсолjут тəнгид белə бир фикир ирəли сүрүр ки, jəһудилəр дөвлəти нə гəдəр кəнар едирлəрсə, jə'ни *өз-өзлəрини* дөвлəтдəн нə гəдəр кəнар едирлəрсə, дөвлəт дə jəһудилəри анчаг буна көрə вə бу гəдəр кəнар едир. Əкəр бу гаршылыглы мүнасибəт *тəнгиди* «чəмиjjəтдə» даһа нəзакəтли, даһа риjакар вə даһа мəкрли форма алырса, бу анчаг *«тəнгиди» «чəмиjjəтин»* даһа чох риjакар олдуғуну вə гурулушунун даһа аз инкишаф етдиjини сүбут едир.

Абсолjут тəнгиди онун сонракы «догматик фəрглəндирмəлəри» илə, «тə'рифлəри» илə вə хүсусəн *«һиjлəлəри»* илə излəjəк.

Мәсәлән, ч-б Риссер тәнгидчидән тәләб едир ки, о, «һүгуг даирәсинә аид оланы, бу даирәјә аид олмајандан *ајырд* етсин».

Тәнгидчи бу *һүгуги* тәләбин һәјасызлығындан һиддәтләнир.

Тәнгидчи е'тираз едир: «*Лакин* бу вахта гәдәр һисс вә вичдан һүгугун ишинә гарышырдылар, һәмишә ону тамамлајырдылар вә һүгугун *догматик формасындан»* (демәли, онун догматик *маһијјәтиндән* дејил?) «асылы олан характеринә көрә һәмишә тамамламалы идиләр».

Тәнгидчи анчаг унудур ки, дикәр тәрәфдән, *һүгугун өзү* олдугча ајдын сурәтдә өзүнү «һиссдән вә вичдандан» фәргләндирир; һәм дә бу фәргләндирмә *һүгугун* биртәрәфли *маһијјәти* илә, ејнән дә һүгугун догматик *формасы* илә изаһ едилир вә һәтта һүгугун *башлыча догмаларындан* бирини тәшкил едир; нәһајәт, динин һәр нөв дүнјәви мәзмундан ајрылмасы дини нә дәрәчәдә *абстракт, абсолјут* дин едирсә, һәмин фәргләндирмәнин практики сурәтдә һәјата кечирилмәси ејни дәрәчәдә *һүгугун инкишафында* ән јүксәк пилләни тәшкил едир. «Һисс вә вичданын» һүгугун ишинә гарышмасы факты «тәнгидчијә» кифајәт гәдәр әсас верир ки, *һүгугдан* сөһбәт кедән јердә, о, һиссдән вә вичдандан данышсын, *һүгуги* догматикадан сөһбәт кедән јердә исә *илаһијјат* догматикасындан данышсын.

Абсолјут тәнгидин «тә'рифләри вә фәргләндирмәләри» онун *«чәмијјәтә»* вә *«һүгуга»* даир ән јени *«кәшфләрини»* мәнимсәмәк үчүн бизи кифајәт дәрәчәдә һазырлашдырыр.

«Тәнгидин һазырламагда олдуғу дүнја формасы, *идејасыны* һәтта *илк дәфә* олараг тәнгидин һазырламаға башладығы бу *форма, садәчә һүгуг* формасы дејил» (охучу, өзүнү әлә ал!), *«ичтимаи* формадыр; бу форма һаггында *ән азы* о гәдәр» (бу гәдәр аз?) «демәк *олар ки,* бу форманын гурулмасы үчүн һеч бир иш көрмәјән шәхс, бу форма дахилиндә өз вичданы илә вә һисси илә јашамајан шәхс, өзүнү һәмин форма дахилиндә өз евиндә олан кими сајә билмәз вә форма әһвалатында иштирак едә билмәз».

«Тәнгидин» һазырламагда олдуғу дүнја формасына *садәчә* һүгуг формасы кими дејил, ичтимаи форма кими тә'риф верилир. Бу тә'риф ики чүр изаһ едилә биләр. Бу мүддәа ја о мә'нада изаһ едилмәлидир ки, дүнја формасы «һүгуги *дејил,* ичтимаи» формадыр, ја да ки һәмин форма «садәчә һүгуги дејил, лакин *һәм дә* ичтимаи» формадыр. Бу мүддәанын мәзмунуна һәр ики изаһ нөгтеји-нәзәриндән диггәт јетирәк, һәм дә биринчидән башлајаг. Абсолјут тәнгид јухарыда *«дөвләтдән»* фәргләнән һәмин јени «дүнја формасына» «чәмијјәт» кими тә'риф вермишди. Инди о, исим олан *«чәмијјәт» сөзүнә* сифәт олан *«ичтимаи»* сөзү илә тә'риф верир. Әкәр ч-б Һинрикс өзүнүн *«сијаси»* сөзүнә мүгабил тәнгиддән үч дәфә *«ичтимаи» сөзүнү* алмышса, ч-б Риссер өзүнүн *«һүгуги»* сөзүнә мүгабил *«ичтимаи чәмијјәт»* сөзүнү алыр.

Әкәр ч-б Һинриксә аид *тәнгиди* изаһлар ашағыдакы формула кими көстәрилирдисә: «ичтимаи» + «ичтимаи» + «ичтимаи» = = 3 а, абсолјут тәнгид өзүнүн икинчи јүрүшүндә *топламадан зәрб етмәјә* кечир, ч-б Риссер исә өзү өзүнә зәрб едилмиш чәмијјәтә, ичтимаинин *икинчи* дәрәчәсинә, *ичтимаи чәмијјәтә*=a^2-на мүрачиәт едир. Чәмијјәт һаггында өз нәтичәләрини баша вурмаг үчүн абсолјут тәнгидә јалныз о галыр ки, кәсрләрә кечсин, чәмијјәтин *квадрат көкүнү* алмаға башласын вә и. а.

Инди исә икинчи изаһа кечәк: *«садәчә* һүгуги дејил, *лакин һәм дә* ичтимаи» дүнја формасыдыр. Белә оларса, бу икили дүнја формасы *һазырда* мөвчуд олан *дүнја формасындан* башга, *индики чәмијјәтин* дүнја формасындан башга бир шеј дејилдир. Бир һалда ки, «т ә н г и д» өзүнүн дүнјаја гәдәрки тәфәккүрүндә *инди мөвчуд олан* дүнја формасынын *кәләчәк* мөвчудлуғуну һәлә индичә *һазырлајыр,* бу, бөјүк вә еһтирама лајиг *тәнгиди мө'чүзәдир.* Лакин «садәчә һүгуги дејил, ичтимаи чәмијјәт» һәр нечә олса да, т ә н г и д онун һаггында өз «fabula docet»*-индән башга, өзүнүн *өјүд-нәсиһәтиндән* башга һәләлик һеч бир шеј дејә билмәз. Һәмин чәмијјәтдә өз һисси вә вичданы илә јашамајан бир шәхс «өзүнү өз евиндә олан кими *саја билмәз».* Ахыр нәтичәдә, бу чәмијјәтдә «халис һиссдән» вә «халис вичдандан» башга, јә'ни «руһдан», «т ә н г и д д ә н» вә онун *көмәкчиләриндән* башга һеч кәс јашамајачагдыр. *Күтлә* бу вә ја дикәр јол илә чәмијјәтдән кәнар едиләчәкдир ки, бунун да нәтичәсиндә «күтләви чәмијјәт» «ичтимаи чәмијјәтдән» кәнарда галачагдыр.

Хүласә, һәмин чәмијјәт керчәк дүнјанын *гејри-тәнгиди чәһәннәм* кими орадан говулдуғу *тәнгиди сәмадан* башга бир шеј дејилдир; Абсолјут тәнгид өзүнүн халис тәфәккүрү илә *«күтләнин»* вә *«руһун»* экслијинин һәмин шәкли дәјишдирилмиш *дүнја формасыны* һазырлајыр.

Милләтләрин талеји мәсәләсинә даир ч-б Риссерә верилән изаһлар, «ч ә м и ј ј ә т» мәсәләсинә даир изаһлар кими, *тәнгиди* дәринлији илә сечилир.

Јәһудиләрин азадлыға чан атмасы вә христиан дөвләтләринин «јәһудиләри өз һөкумәт схеминин мүәјјән рубрикаларында гејд етмәјә» (куја ки, јәһудиләр христиан һөкумәт схемләринин мүәјјән рубрикаларында чохдан бәри гејд олунмамышлар!) чан атмасы *милләтләрин тәнәззүлүнү* габагчадан хәбәр вермәк үчүн абсолјут тәнгидин әлинә бәһанә верир. Биз көрүрүк ки, абсолјут тәнгид нә гәдәр долајы јолла, јә'ни *илаһијјатын* долајы јолу илә мүасир тарихи һәрәката кәлиб чатыр. Бу јолла әлдә едилән нәтичәләрин әһәмијјәти һаггында ашағыдакы ишыг сачан оракул кәламы әсасында фикир сөјләмәк олар:

«Бүтүн милләтләрин *кәләчәји... олдугча... мәчһулдур!»*

* — «тәмсил өјрәдир». *Ред.*

Ҝој тәнгид хатиринә милләтләрин ҝәләҹәји истәдијиниз кими мәчһул олсун! Бир шеј, һәм дә ән башлыҹа шеј *ајдындыр: ҝәләҹәк тәнгидин әлиндәдир.*

О, учадан дејир: «*Тале* нечә истәјир, елә етсин; инди биз билирик ки, о *бизим әлимиздәдир*».

Өзүнүн хәлг етдијинә, инсана шәхси ирадә верән аллаһ кими, т ә н г и д дә *өзүнүн хәлг етдијинә,* талејә *шәхси ирадә* верир. Талеји хәлг едән т ә н г и д аллаһ гәдәр *гадирдир.* Һәтта онун *«раст ҝәлдији»* заһири «мүгавимәт» дә онун ишидир. «Т ә н г и д өзү өзүнә дүшмән *јарадыр».* Тәнгидин әлејһинә галхан *«күтләви ҝијам»* анҹаг «күтләнин» өзү үчүн «тәһлүкәлидир».

Әкәр тәнгид аллаһ гәдәр *гадирдирсә,* онда о да, аллаһ кими, *һәр шеји биләндир* вә өз гадирлијини инсан фәрдләринин *азадлығы, ирадәси* вә *фитри* габилијјәти илә бирләшдирә билир.

«Әкәр тәнгид белә бир фәалијјәт, *һәр кәсин* онун әлиндән өзүнүн *истәдији* бир шеј кими *чыхмасы* вә һәр кәсә *онун хасијјәтинә* вә *онун ирадәсинә* мүвафиг нөгтеји-нәзәрин сөзсүз вә әввәлчәдән нәсиһәт верилмәси кими бир фәалијјәт ҝөстәрмәсәјди, онда о, *дөврјарадан гүввә* олмазды».

Илаһи гүдрәт илә инсан азадлығы вә инсанын фитри габилијјәти арасындакы әввәлчәдән мүәјјән едилмиш ујғунлуғу һеч *Лејбнисин* өзү дә бундан јахшы јарада билмәзди.

Әкәр «т ә н г и д», ҝөрүндүјү кими, бир шеј олмаг *ирадәсини* бир шеј олмаг *габилијјәтиндән ајырд едән* психолоҝијаја зидд чыхырса, онда нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу *«фәргләндирмәни» «догматик»* фәргләндирмә адландырмаға тәнгидин ҹидди әсасы вардыр.

Гүввәләримизи үчүнҹү јүрүш үчүн топлајаг! Бир даһа јадымыза салаг ки, т ә н г и д *«өзү өзүнә* дүшмән *јарадыр!»* Әкәр о, ибарәпәрдазлыг илә мәшғул олмасајды, бәс онда өз дүшмәнини — *«ибарәни»* нечә јарада биләрди?

3) АБСОЛЈУТ ТӘНГИДИН ҮЧҮНҸҮ ЈҮРҮШҮ

а) АБСОЛЈУТ ТӘНГИДИН ӨЗ-ӨЗҮНҮ МӘДҺ ЕТМӘСИ. ОНУН «СИЈАСИ» КЕЧМИШИ

Абсолјут тәнгид «күтлә» әлејһинә үчүнҹү јүрүшүнү белә бир суал илә башлајыр:

«Инди тәнгидин објекти нәдир?»[48]

«Literatur-Zeitung»ун јенә һәмин бурахылышында биз белә бир нәсиһәтә раст ҝәлирик:

«Т ә н г и д *шејләри* дәрк етмәкдән башга *һеч нә* истәмир».

Бу бәјаната әсасән бүтүн шејләр тәнгид *објекти* олмалы иди. Бир нөв ајрыча, хүсуси олараг тәнгид үчүн әввәлчәдән мүәјјән едилмиш објект һаггында мәсәләнин һеч бир мә'насы олмазды. Әкәр шејләрин һамысынын тәнгиди шејләр кими бир јерә «гатылыб-гарышдырылмасы», бүтүн тәнгиди шејләрин исә *абсолјут тәнгидин «објекти»* кими күтләјә «гатылыб-гарышдырылмасы» нәзәрә алынарса, онда һәмин зиддијјәт чох асан арадан галдырылар.

Ч-б Бруно илк нөвбәдә *«күтләјә» һәдсиз дәрәчәдә јазығы кәлдијини* тәсвир едир. О, «өзүнү *чамаатдан* ајыран *дәрин учуруму» «инадла тәдгигетмә»* објекти едир. О, *«һәмин дәрин учурумун кәләчәк үчүн әһәмијјәтини дәрк етмәк»* (*«бүтүн»* шејләрин јухарыда ады чәкилән дәркедилмәсинин чаны мәһз бундадыр) вә ејни заманда *«ону ләғв етмәк»* истәјир. Демәли, һәмин дәрин учурумун *әһәмијјәти* доғрудан да она артыг мә'лумдур. Дәрин учурумун әһәмијјәти мәһз ондадыр ки, о, Бруно тәрәфиндән *ләғв едилсин.*

Һәр бир инсан үчүн ән јахын мәхлуг онун өзү олдуғуна көрә, христиан заһидләри руһун нәфсә гаршы јүрүшүнү *шәхсән өз* нәфсинин өлдүрүлмәсиндән башладығы кими, «т ә н г и д» дә илк нөвбәдә *шәхсән өз күтләшәкиллијини* ләғв етмәјә башлајыр. Абсолјут тәнгидин «нәфси» онун *керчәк күтләшәкилли* (20—30 чилдиәһатә едән) әдәби *кечмишидир*. Буна көрә дә ч-б Бауер «т ә н г и д и н» әдәби һәјатынын тарихини, өз әдәби фәалијјәтинин тарихинә ән дәгиг сурәтдә тән кәлән бу тарихи, *күтләшәкилликдән* азад етмәли, бу тарихи кечән күндән *јахшылашдырмалы* вә *изаһ етмәли* вә бу мәдһчәсинә комментаринин көмәјилә *«тәнгидин әввәлки әсәрләрини сабитләшдирмәлидир».*

Ч-б Бауер ондан башлајыр ки, «Deutsche Jahrbücher»[49]-ин вә «Rheinische Zeitung»[50]-ун мәһв олунмасына гәдәр ч-б Бауери ики сәбәбә көрә *өз адамларындан* бири кими гәбул едән *күтләнин* сәһвини изаһ едир. Биринчиси, әдәби һәрәкаты *«халис әдәби һәрәкат»* кими гәбул етмәјән күтлә һаглы дејилди. Ејни заманда әдәби һәрәкаты «сән дәрәчә» вә ја «халис» *әдәби* һәрәкат кими гәбул едән күтлә әввәлки сәһвә зидд олан сәһв едирди. Һеч шүбһәсиз, һәр һалда «күтлә» даһа она көрә һагсыз иди ки, о *ејни вахтда* бир-бирини гаршылыглы сурәтдә истисна едән ики сәһвә јол верирди.

Бу мүнасибәтлә абсолјут тәнгид «алман милләтини» *«әдиб гадын»* адландырыб ону әлә саланлара мүрачиәт едәрәк һүндүрдән дејир:

«Тарихи дөврләрдән һеч олмазса бирисини мәнә көстәрин ки, о дөвр амиранә бир сурәтдә *«гәләм» тәрәфиндән габагчадан көстәрилмәмиш* ола иди вә о дөврүн ләғви мәсәләсинин һәллини дөвр өзү гәләмә һәвалә етмәмиш ола иди».

Ч-б Бруно өзүнүн тәнгиди садәлөвһлүјү илә *«гәләми» јазан субјектдән,* јазан субјекти исә, бир «абстракт *мирзә»* кими, јазмыш олан чанлы *тарихи инсандан* ајырыр. Бу јолла о, *«гәләмин» чох көзәл тә'сир едән* күчүндән вәчдә кәлмәк имканы әлдә едир. О јенә бу һагла «гушлар» тәрәфиндән вә «газлара гуллуг едән гушабахан гадын» тәрәфиндән габагчадан мүәјјән едилмәмиш бир тарихи һәрәкатын она көстәрилмәсини тәләб едә биләрди.

Сонралар јенә һәмин ч-б Брунодан өјрәнәчәјик ки, бу вахта гәдәр һәлә һеч бир, гәтијјән һеч бир тарихи дөвр дәрк едилмәмишди. Бәс онда нечә олду ки, дөнүб кери бахараг *«һеч бир»* тарихи дөврү *габагчадан мүәјјән етмәји* бу вахта гәдәр бачармајан һәмин *«гәләм»,* ејни заманда *бүтүн дөврләри габагчадан мүәјјән едә билди?*

Буна бахмајараг, ч-б Бруно *тә'риф мәгсәдилә* бир анда, ишин маһијјәтинә вармадан шәхсән өз «кечмишини» өзү үчүн *«габагчадан мүәјјән едәрәк»,* өз фикирләринин дүзкүнлүјүнү *ишдә* сүбут едир.

Һәр чәһәтдән нәинки дүнјанын вә һәр бир конкрет дөврүн *үмуми* мәһдудијјәтинә, һәтта хүсуси, шәхси мәһдудијјәтә чәлб едилмиш олан т ә н г и д, бунунла белә өз әсәрләринин һамысында чох гәдим заманлардан өзүнү *«абсолјут, камил, халис»* тәнгид кими гәләмә верирди, — һәмин тәнгид, көрүрсүнүзмү, аллаһын инсанлара көндәрдији өз вәһјләриндә адәтән етдији кими, анчаг *зеһнијјәтә* вә күтләни *баша дүшмәк габилијјәтинә* ујғунлашырды.

Абсолјут тәнгид габагчадан хәбәр верир: «Бу, н ә з ә р и ј ј ә илә онун *хәјали мүттәфиги* арасындакы әлагәнин гырылмасына сәбәб олмалы иди».

Лакин т ә н г и д, мүхтәлифлик хатиринә бурада *нәзәријјә* адландырылан тәнгид, *һеч бир гәрара* кәлмәдијинә көрә, әксинә, һәр шеј она әсасландығына көрә; о, дахилдә дејил, дүнјадан *харичдә* инкишаф етдијинә көрә вә өзүнүн илаһи, һәмишә өзүнә тән кәлән шүурунда һәр шеји габагчадан мүәјјән етдијинә көрә, — тәнгидин өз әввәлки мүттәфиги илә әлагәнин *гырылмасы* да тәнгид тәрәфиндән онун өзүндә едилән *«јени* дөнүш» дејил, анчаг *еһтимал* ки, анчаг башгалары үчүн дөнүш иди.

«Лакин бу дөнүш, *әслинә бахсан,* һәтта јени дөнүш дејилди. Н ә з ә р и ј ј ә даим *өзү өзүнү тәнгид етмәк үзәриндә* ишләјирди» (мә'лумдур ки, бу н ә з ә р и ј ј ә н и нечә дәфә нечә бир һала салмаг лазым иди ки, ону өзү өзүнү тәнгид етмәк илә мәшғул олмаға мәчбур едәсән), «о һеч бир вахт күтләјә јалтагланмамышды» (лакин әвәзиндә өзү өзүнә јалтагланмышды), «о, һәмишә өз дүшмәнинин мүлаһизәләриндә долашыб галмагдан *өзүнү горумушду».*

«Христиан илаһијјатчысы *еһтијатла* чыхыш етмәлидир» (Бруно Бауер. «Ачыг христианлыг»[51], сәһ. 99). Бәс нечә олду ки, «еһтијатлы» тәнгид, бунунла белә долашыб галды вә артыг о

заман өзүнүн «әсл» фикрини ајдын бир сурәтдә вә ачыг олараг билдирмәди? Нә үчүн о, ачыгдан-ачыға демирди? Нә үчүн о, күтлә илә өзүнүн гардашлығы һаггындакы иллүзијаја сон гојмады?

Ибраһимин арвады Сарраны она гајтаран фир'он «нә үчүн сән мәнимлә белә рәфтар етдин?» — дејә Ибраһимдән сорушду. Нә үчүн сән мәнә дедин ки, о сәнин бачындыр?» (Бруно Бауер. «Ачыг христианлыг», сәһ. 100).

«Мәһв олсун ағыл вә дил! — илаһијјатчы белә дејир: ахы, онда Ибраһим јаланчы оларды. Вәһј сон дәрәчә тәһгир едилмиш оларды» (јенә орада).

Мәһв олсун ағыл вә дил! — тәнгидчи белә дејир: әкәр ч-б Бауер күтлә илә анчаг көрүнүш хатиринә дејил, *һәгигәтән* гарышсајды, ахы онда абсолјут тәнгид өз вәһјләриндә абсолјут олмазды вә демәли, о, сон дәрәчә тәһгир едилмиш оларды.

«Онун сә'јләри» (јә'ни абсолјут тәнгидин сә'јләри) *«садәчә олараг нәзәрә алынмады»,* — дејә абсолјут тәнгид сөзүнә давам едир, — *«бир дә,* тәнгидин елә бир мәрһәләси мөвчуд иди ки, һәмин мәрһәләдә тәнгид *сәмими олараг* өз дүшмәнинин мүлаһизәләри илә һесаблашмаға вә мүәјјән бир заман үчүн онлары чидди олараг гәбул етмәјә *мәчбур иди,* сөзүн гысасы — тәнгид һәмин мәрһәләдә күтләнин тәнгид илә онун үмуми иши вә үмуми мәнафеји вардыр әгидәсини күтләнин әлиндән алмаг габилијјәтинә *һәлә там малик дејилди»*.

«Т ә н г и д и н» сә'јләри садәчә олараг нәзәрә алынмады; демәли, күнаһ күтләдә иди. Дикәр тәрәфдән исә, тәнгид е'тираф едир ки, онун сә'јләри нәзәрә алына *билмәзди,* чүнки онун өзү *бу сә'јләри* көзә чарпачаг *дәрәчәјә чатдырмаг «габилијјәтинә»* һәлә малик дејилди. Беләликлә, *елә бил,* күнаһ тәнгиддәдир.

Аллаһ узаг еләсин! Т ә н г и д «сәмими олараг өз дүшмәнинин мүлаһизәләри илә һесаблашмаға вә мүәјјән бир заман үчүн онлары чидди олараг гәбул етмәјә мәчбур» (она зоракылыг едилмишди) «иди». Чох көзәл бир сәмимилик, әсл илаһијјат сәмимилији, белә бир сәмимилик ки, әслиндә ишә гејри-чидди јанашыр вә анчаг *«мүәјјән бир заман үчүн ону чидди олараг гәбул едир»:* бу сәмимилик һәмишә вә демәли, *һәр бир мә'лум заманда* өзүнү өз дүшмәнинин мүлаһизәләриндә долашыб галмагдан горумушдур, бунунла белә, «мүәјјән *бир заман»* «сәмими» олараг һәмин мүлаһизәләр илә һесаблашыр. «Сәмимијјәт» јухарыда ситат кәтирилмиш ибарәнин ахырынчы һиссәсиндә даһа да артыр. Тәнгид «күтләнин илк мүлаһизәләри илә үрәкдән һесаблашмаға» мәһз о заман башлады ки, о *тәнгидин* ишинин вә *күтләнин* ишинин вәһдәти һаггындакы иллүзијаны дағытмаға һәлә *там габил* дејилди». О, һәлә габил дејилди, анчаг онун *арзусу* вә *нијјәти* артыг вар иди. О, күтлә илә әлагәни һәлә *заһирән* кәсә *билмәмишди,* лакин бу әлагәнин гырылмасы *онун дахилиндә,* онун *гәлбиндә* артыг баш вермишди, о заман баш вермишди ки, тәнгид күтләјә һәлә дә *сәмими* рәғбәт бәсләјирди!

Күтләнин зеһниjjәтиндә тәнгидин әли олса да, *һәгигәтдә* тәнгидин бунда әли joх иди; әксинә, о, *әслинә бахсан,* өз шәхси мәһдудлуғундан азад иди вә анчаг буну күтләjә көстәрмәjә *«һәлә там»* габил деjилди. Буна көрә дә «тәнгидин» бүтүн мәһдудлуғу халис *заһири бир шеj* иди, белә бир заһири шеj иди ки, күтләнин мәһдудлуғу олмасаjды, о, кәрәксиз оларды вә бу сәбәбдән һеч мөвчуд олмазды. Демәли, күнаһ *jенә дә* күтләнин күнаһыдыр.

Лакин *мадам ки һәмин заһири чәһәт* тәнгидин өз фикрини әсл гаjда илә билдирмәjә «габил олмамасы», «күчү олмамасы» илә сахланылырды, демәк, тәнгидин өзү *мүкәммәл* деjилди. Тәнгид буну она хас олан гаjдада, нә дәрәчәдә мәдһдирсә, о дәрәчәдә сәмими олан бир гаjдада е'тираф едир.

«Либерализми о» (тәнгид «өзү сон дәрәчә күчлү тәнгид атәшинә тутур, буна бахмаjараг, *һәлә дә* ону» (тәнгиди) «мәһз бу либерализмин хүсуси бир нөвү, — *бәлкә дә,* онун ифрат ифадәси, — һесаб етмәк оларды; тәнгидин һәгиги вә һәлледичи нәтичәләринин сиjасәтин һүдудларындан кәнара чыхмасына *бахмаjараг,* о *һәлә* өзүнү өзкәләрин көзүндә елә көстәрмәли иди ки, куjа о, *сиjасәтлә* мәшғулдур, бу *гејри-мүкәммәл* заһири чәһәт исә она јухарыда адлары чәкилән достларынын хејли һиссәсини газанмаг имканы верди».

Тәнгид өзүнә *гејри-мүкәммәл заһири чәһәтин,* куjа о, сиjасәтлә мәшғулдур кими заһири чәһәтин көмәjилә дост газанды. Әкәр бу *заһири чәһәт мүкәммәл* олсаjды, тәнгид мүтләг өз *сиjаси* достларыны итирәрди. Тәнгид өз күнаһларынын һамысыны jуjуб тәмизләмәк үчүн көстәрдиjи *мәдһедичи горхаг сә'jи илә алдадычы заһири чәһәти* бунда тәгсирләндирир ки, о, *гејри-мүкәммәл алдадычы заһири чәһәт* иди, лакин *мүкәммәл алдадычы заһири чәһәт* деjилди. Бир заһири чәһәти дикәрилә бу чүр әвәз едәркән «тәнгид» өзүнә онунла тәскинлик верә биләр ки, һәркаһ сиjасәтлә мәшғул олмаг арзусунун «мүкәммәл заһири чәһәти» онда вар идисә, әксинә, сиjасәти һарада исә вә нә заманса мәһв етдиjинин «гејри-мүкәммәл» заһири чәһәти белә онда jохдур.

«Гејри-мүкәммәл заһири чәһәтдән» там разы галмаjан абсолjут тәнгид бир даһа өзүндән сорушур:

«Нә үз вермишди ки, тәнгид о заман «күтләви, сиjаси» мәнафеләрә чәлб олунмушду, *о... һәтта»* (!)... *«сиjасәтлә мәшғул»* (!)... *«олмалы иди»* (!)

Илаһиjjатчы Бауер үчүн *тамамилә аjдын бир мәсәләдир ки,* т ә н г и д сон дәрәчә узун мүддәт *спекулjатив илаһиjjат* илә мәшғул олмалы иди, чүнки *Бауер,* шәхсләндирилмиш «тәнгид», ex professo илаһиjjатчыдыр. *Бәс сиjасәтлә мәшғул олмаг?* Бу, тамамилә хүсуси, сиjаси, шәхси сәбәбләрлә әсасландырылмалыдыр.

Бәс, нә үчүн «т ә н г и д» *һәтта сиjасәтлә мәшғул олмалы иди?* «Ону тәгсирләндирирдиләр» — бах, *будур суала чаваб». «Бауер сиjасәтинин»* «сирринин» ачары, һеч олмазса, бундадыр, һеч ол-

мазса Бруно Бауерин «Азадлығын һагг иши вә мәним шәхси ишим» дә *күтләви* «азадлыг ишини» онун *«шәхси* иши» илә *«вә»* бағлајычысы васитәсилә бирләшдирән һәмин *заһири чәһәти* дә гејри-сијаси заһири чәһәт адландырмаг јарамаз. Лакин әкәр тәнгид *сијасәтин хејринә* «шәхси *иши»* илә дејил, *шәхси ишин хејринә сијасәтлә* мәшғул олмушдуса, онда е'тираф етмәк лазымдыр ки, тәнгиди сијасәт дејил, әксинә, сијасәти тәнгид алдатмышды.

Демәли, Бруно Бауер өзүнүн илаһијјат кафедрасындан узаглашдырылмалы иди: ону *тәгсирләндирирдиләр.* «Т ә н г и д и» сијасәт илә мәшғул олмаға мәчбур етмишдиләр, јә'ни о «өз» просесини *апармалы* иди, јә'ни Бруно Бауерин просесини апармалы иди. Ҹ-б Бауер тәнгидин просесини апармырды, «т ә н г и д» ҹ-б Бауерин просесини апарырды. Нијә «тәнгид» өз просесини *апармалы* иди?

«Өзүнү доғрултмаг үчүн?» *Чох күман ки, бу беләдир.* Анчаг «т ә н г и д» белә бир шәхси, ади әсас илә кифајәтләнмәк фикриндә дејилди. Гој, белә олсун. Лакин *тәкчә* буна көрә дејил, *«башлыча олараг* она көрә ки, тәнгидин дүшмәнләринин зиддијјәтләрини үзә чыхартсын» вә—тәнгид буна әлавә едә биләрди— һәм дә она көрә ки, мүхтәлиф илаһијјатчыларын әлејһинә јазылмыш көһнә мәгаләләри, мәсәлән, өзүнүн *Планк* илә узунчу дејишмәсини, «Бауер» илаһијјаты илә «Штраус» илаһијјаты арасында кедән бу аиләви дидишмәни, бир *китаб* шәклиндә чилдләсин.

Өз *«сијасәтинин»* әсл мә'насыны е'тираф етмәклә үрәјини бошалдан абсолјут тәнгид өз *«просесини»* хатырлајаркән, «Азадлығын һагг иши»ндә *Һекелин* артыг дәфәләрлә мүхтәлиф тәрздә безикдиричи сурәтдә тәкрарланмыш «јенијә мүгавимәт көстәрән көһнә әслиндә даһа көһнә дејил» сөзләрини (бах: «Феноменолокија»да Маарифчилијин е'тигад илә мүбаризәси, бах: бүтүн «Феноменолокија»ја) јенидән дөнә-дөнә чејнәјир. Тәнгиди тәнгид көвшәјән һејвандыр. Тәнгид Һекелин јаздыгларынын гырыг тикәләрини, мәсәлән, «көһнә» вә «јени» һаггындакы индичә көстәрдијимиз мүддәаны, јахуд «бир ифратын она зидд олан дикәр ифратдан ирәли кәлмәси» мүддәасыны вә и. а. даим јенидән ишә кечирир; о буну *«спекулјатив диалектика»*нын өһдәсиндән профессор Һинриксин «јорғунлуғунун» көмәјилә дејил, һәр һансы башга бир үсулла кәлмәјә һеч олмазса анчаг тәләбат дујмаг үчүн етмир. Бунун мүгабилиндә тәнгид Һекели тәкрар етмәклә ону ара вермәдән «тәнгиди» сурәтдә рәф едир, мәсәлән:

> «Тәнгид мејдана кәләрәк вә тәдгигә јени форма, јә'ни *заһири мәһдудлашдырылмаја чеврилмәнин* тә'сири алтына *даһа* дүшмәјән форма верәрәк» вә и. а.

Мән бир шеји бу вә ја дикәр *чеврилмәләрә* дүчар едирәмсә, онда һәмин шеји мән әһәмијјәтли дәрәчәдә башга бир шејә чеви-

рирәм. Һәр бир форма еіни заманда *«заһири мәһдудлашдырылма»* олдуғуна көрә, алма алмаіа «чеврилмәјин» тә'сири алтына дүшмәдији кими, һеч бир форма «заһири мәһдудлашдырылмаја» *чеврилмәнин* «тә'сири алтына дүшмүр». Бунунла белә, «тәнгидин» тәдгигә вердији форма тамамилә *башга* бир сәбәб үзүндән «заһири мәһдудлашдырылмаја» чеврилмәнин тә'сири алтына дүшмүр: о, һәр чүр «харичи мәһдудлашдырылманын» һүдудларындан кәнара чыхараг, бозармыш күл рәнкли, көјүмтраг чәфәнкијат думанында дағылыр.

«Әкәр ујушмаглыг, јахуд ујушмазлыг мәсәләсини көһнә... *нәзәри сурәтдә* тәдгиг етсәјди, «о» (көһнәнин јени илә мүбаризәси), *һәр һалда, бу заман да* (јә'ни тәнгидин тәдгигә «јени форма» «вердији» заман) *«мүмкүн олмазды»*.

Бәс нәјә көрә көһнә бу мәсәләни нәзәри сурәтдә тәдгиг етмир? Она көрә ки, «көһнә, *һәр һалда,* лап әввәлдән буну *аз да олса* етмәк игтидарында дејил, чүнки *көзләнилмәзлик заманы»,* јә'ни лап әввәлдән о «нә өзүнү, нә дә јенини таныјыр», јә'ни *нәзәри сурәтдә* нә өзүнү, нә дә јенини тәдгиг едир. Демәли, әкәр бу «гејри мүмкүнлүк», тәәссүф ки, гејри-мүмкүн олмасајды көһнәнин јени илә мүбаризәси мүмкүн олмазды!

Сонра, илаһијјат факүлтәсинин «т ә н г и д ч и с и» *«билә-билә сәһв етдијини»,* «кефи истәдији сәһви етдијини вә чидди сурәтдә дүшүндүкдән сонра етдијини» (тәнгидин һисс етдији, сынагдан кечирдији вә ја етдији нә варса, онларын һамысы тәнгид үчүн өзүнүн билә-билә јаратдығы мәһсула, шәхси рефлексијасынын сәрбәст, халис мәһсулуна *чеврилир*) е'тираф едирсә, онда тәнгидин бу е'тирафы һәгигәтин анчаг «гејри-мүкәммәл заһири чәһәтинә» маликдир. *«Синоптикләрин тәнгиди»*[52] тамамилә *илаһијјат* зәмининдә дурдуғуна көрә, о бүтүнлүклә *илаһијјат* тәнгиди олдуғуна көрә, илаһијјатын приват-досенти ч-б Бауер «нә күнаһ, нә сәһв» едәрәк, һәмин әсәри јаза билди вә бу әсәрдән дәрс верә билди. Әксинә, күнаһ вә сәһв едән илаһијјат факүлтәләридир, онлар ч-б Бауерин «Синоптикләрин тәнгиди» әсәринин мүгәддимәсиндә, I чилд, сәһ. XXIII, вердији вә'дә нә дәрәчәдә чидди әмәл етдијини баша дүшмәдиләр:

«Әкәр *инкар* бу биринчи чилддә дә һәддиндән артыг чүр'әтли вә һәддини ашмыш кими көрүнә биләрсә, онда биз хатырладырыг ки, әсл *мүсбәт олан* анчаг о вахт мејдана кәлә биләр ки, ондан әввәл чидди вә үмуми инкар кәлсин... Ахыр *нәтичәдә* ајдын олар ки, анчаг дүнјада ән өлдүрүчү тәнгид *Исанын* вә онун *принсипинин* јарадычы *гүввәсини* дәрк етмәкдә бизә көмәк едәр».

Ч-б Бауер «Иса» аллаһы онун «принсипиндән» гәсдән ајырыр ки, һәр чүр икимә'налылыг көрүнүшү өз вә'динин *мүсбәт* мә'насынын әлиндән алсын. Һәгигәтән, ч-б Бауер Иса аллаһын вә онун принсипинин *«јарадычы»* гүввәсини о гәдәр көзәчарпан дә-

рәчәдә тәсвир етмишдир ки, сон нәтичәдә Бауерин *«сонсуз мәнлик шүуру»* вә *«руһу»* христианлыг тәрәфиндән *хәлг едилмиш* бир шеј кими ашкар олду.

Јахшы, туталым ки, тәнгиди тәнгидин илаһијјат факүлтәси илә Бонндакы мүбаһисәси тәнгидин о вахтки «сијасәтини» кифајәт гәдәр изаһ едир; бәс нәјә көрә мүбаһисә баша чатдыгдан сонра да о, сијасәт илә мәшғул олмагда давам едирди? Будур, динләјин:

«Бу јерә чатандан сонра тәнгид ја *дајанмалы иди,* ја да ки, дәрһал *ирәли кетмәли иди,* сијасәтин маһијјәтини тәдгиг етмәли вә ону өз дүшмәни кими тәсәввүр етмәли иди, — һәркаһ тәнгидин о вахткы мүбаризәсинин кедишиндә өзүнә фасилә верә билмәси мүмкүн олсајды, һәркаһ *дикәр тәрәфдән,* һәддиндән чох чидди тарихи ганун олмасајды; бу гануна әсасән өз эксlиjи илә мүбаризәдә өз гүввәсини илк дәфә сынајан принсип өзүнү әзмәк үчүн һәмин экслијә һөкмән имкан вермәли иди...»

Олдугча көзәл мәдһедичи бир ибарә! Һәркаһ «дајанмаг имканы олмаг»... мүмкүн олсајды «тәнгид дајанмалы *иди».* Ким *«дајанмалыдыр»?* «Бачармаг... гејри-мүмкүн олардыһы»ны ким етмәли иди? Дикәр тәрәфдән! Тәнгид ирәли кетмәли иди, «һәркаһ, дикәр тәрәфдән, *һәддиндән чох* чидди тарихи ганун *олмасајды»* вә и. а. Тарихи ганунлар абсолјут тәнгидә гаршы да *«һәддиндән чох чиддидирләр»!* Һәркаһ бу ганунлар *экс тәрәфдә дајанмасајдылар,* тәнгиди тәнгид нечә бир парлаг сурәтдә ирәли кетмиш оларды! Лакин a la guerre comme a la guerre!* Тәнгид тарихдә өзүндән хошакәлмәз бир «тарих» дүзәлтмәјә ичазә вермәлидир!

«Әкәр тәнгид» (јенә дә һәмин ч-б Бауер) «етмәли иди... онда јенә дә *бунунла белә е'тираф еләмәмәк* олмаз ки, о, бу чүр» (јә'ни сијаси) *«тәләбләрә»* өз мүнасибәтини билдирәркән, о, һәмишә өзүнү *архајын олмајан* кими һисс едирди, вә бу тәләбләр үзүндән о, өзүнүн *һәгиги үнсүрләри илә* зиддијјәтә кирир, — һәмин зиддијјәт *артыг* мәһз бу *үнсүрләрин* өзүндә *арадан галхмышдыр.*

Тарихин һәддиндән чох чидди ганунлары сијаси күчсүзлүјүн тә'сири алтына дүшмәјә тәнгиди вадар етмиш; лакин, — дејә о јалварыр, — *бунунла белә, е'тираф еләмәмәк олмаз* ки, о, әслиндә олмаса да, јенә дә *өз дахилиндә* бу күчсүзлүкдән јүксәкдә дурурду. Биринчиси, о бу күчсүзлүјү *«һиссдә»* арадан галдырмышды, чүнки «о, һәмишә бу тәләбләрә мүнасибәтдә өзүнү архајын олмајан кими һисс едирди», о, сијасәтдә өзүнү *пис* һисс едирди, һеч өзү дә билмирди ки, она нә олмушдур. Бундан әлавә! О, өзүнүн *һәгиги үнсүрләри* илә зиддијјәтә кирирди. Нәһајәт, — бу исә ән вачиб чәһәтдир, — тәнгидин өз һәгиги *үнсүрләри* илә кирдији зиддијјәт тәнгидин *инкишафы* кедишиндә дејил, әксинә, тәнгидин зиддијјәтдән асылы олмајараг мөвчуд олан һәгиги *үнсүрләриндә*

* — мүһарибәдир, гој мүһарибә олсун! *Ред.*

«артыг арадан галхмышдыр»! Бу тәнгиди үнсүрләр өзләри һаггында гүрурла дејә биләрләр: Ибраһим анадан олмамышдан әввәл биз јашајырдыг. Инкишафын бизим экслиji јаратдығындан әввәл, *һәлә јаранмајан* бу экслик, арадан галдырылмыш кими, өлмүш кими, мәһв олмуш кими артыг бизим гармагарышыг гојнумузда раһат јатырды. Тәнгид илә онун һәгиги үнсүрләри арасындакы зиддијәт *«артыг* арадан галхдығына» көрә вә арадан галхмыш зиддијјәтин артыг зиддијјәт *олмадығына* көрә, тәнгид, дәгиг ифадә илә десәк, *һеч дә* өз һәгиги үнсүрләри илә зиддијјәтдә, өзү өзү илә зиддијјәтдә дејилди, — вә беләликлә, онун өзү өзүнү мәдһ етмәсинин үмуми мәгсәдинә чатмаға куја наил олунмушдур.

Абсолјут тәнгидин өзү өзүнү мәдһ етмәсинин сәрәнчамында бүтөв бир *мәдһедичи* лүғәт вардыр:

«Һәтта әслиндә олмајан», «анчаг нәзәрә чарпмамышдыр», «бундан әлавә, вар иди», «һәлә гејри-тамамилә», «буна бахмајараг — бунунла беләә», «нәинки, һәтта башлыча олараг», «һәмин дәрәчәдә әслиндә анчаг», «һәркаһ, анчаг мүмкүн олсајды, тәнгид етмәли иди вә һәркаһ, дикәр тәрәфдән...», «әкәр... онда *јенә дә* е'тираф еләмәмәк олмаз, *бунунла белә»,* «мәкәр бу тәбии дејилдими, мәкәр бу лабүд дејилдими», «һәмчинин вә дејил»... вә и. а.

Абсолјут тәнгид бу јахынларда буна бәнзәр мәдһедичи ифадәләр барәсиндә бу чүр сөјләмишдир:

«Һәрчәнд» вә «бунунла белә» «доғрудур» вә «лакин», көјләрдәки «јох» вә јердәки «бәли» — бах будур ән јени илаһијјатын әсас дајаглары, ону тәнтәнәли сурәтдә кәздирән ағачајаглары, онун бүтүн мүдриклијинин гане олдуғу фокус, онун бүтүн ифадәләриндә тәкрар олунан сөз ифадәси, онун әввәли вә ахыры» («Ачыг христианлыг», сәһ. 102).

b) ЈӘҺУДИ МӘСӘЛӘСИ, № 3

«Абсолјут тәнгид» өзүнә хас олан вә *«ејни дәрәчәдә әслиндә биринчи дәфә олараг көһнәни,* һәм дә *јенини јарадан»* гүдрәтини өз автобиографијасы илә сүбут етмәклә гане олмур. О *шәхсән өз әлилә* өз кечмишинә мәдһ јазмагла кифајәтләнмир. О инди үчүнчү шәхсләр гаршысында, бүтүн дикәр набәләд ел гаршысында абсолјут «вәзифә» — инди дә *башлыча* олан бир вәзифә: мәһз Бауерин әмәлләри вә «әсәрләринин» *мәдһ олунмасы* вәзифәсини гојур.

«Deutsch-Französische Jahrbürcher» журналы ч-б Бауерин *«Јәһуди мәсәләси»*[53] китабчасынын тәнгиди тәһлилини вермишдир. Бу мәгаләдә Бауерин әсас сәһви—*«сијаси»* азадлыг илә *«инсани»* азадлығын гарышдырылмасы — ачылыб көстәрилмишдир. Доғрудур, орада көһнә јәһуди мәсәләси «әввәлчә» *«дүзкүн гојулмамышды»;* лакин бунун әвәзиндә «јәһуди мәсәләси» еләә бир гојулушда тәһлил едилмиш вә һәлл едилмишди ки, ән јени зәма-

чә бүтүн *көһнә мәсәләләрә* мәһз белә бир гојулушда бахыр вә буна көрә дә бу мәсәләләр кечмишин «мәсәләләриндән» мүасир дөврүн «мәсәләләринә» чеврилирләр.

Абсолјут тәнгид өзүнүн *үчүнчү* јүрүшүндә, көрүнүр ки, «Deutsch-Französische Jahrbücher» журналына чаваб вермәји зәрури һесаб етди. Абсолјут тәнгид бурада биринчи нөвбәдә белә бир *е'тираф* едир:

> «Јәһуди мәсәләси»ндә јенә һәмин *«сәһв»* бурахылмышды: *сијаси* маһијјәт *инсан* маһијјәти илә ејниләшдирилмишди».

Тәнгид гејд едир ки;

> «тәнгиди *ики* ил бундан әввәл гисмән тутдуғу мөвге үстүндә *данламаг* олдугча кеч оларды». *«Вәзифә, әксинә, ондан ибарәтдир ки,* белә бир һал *изаһ едилсин:* тәнгид һәтта... сијасәт илә мәшғул олмаға мәчбур иди».

«Ики ил бундан әввәл»? Кәлин *абсолјут* тарихи һесабы илә һесаблајаг: башланғыч нөгтәси кими дүнјанын тәнгиди хиласкары — бауерчи «Literatur-Zeitung»ун *анадан олдуғу или* көтүрәк. Дүнјанын тәнгиди хиласкары 1843-чү илдә анадан олмушдур. Јенә һәмин илдә «Јәһуди мәсәләси»нин икинчи, тамамланмыш нәшри чапдан чыхды. «Јәһуди мәсәләси»нин «тәнгиди» тәдгиги даһа сонра көһнә стил илә һәмин 1843-чү илдә «Исвечрәдән ијирми бир вәрәг»[54] мәчмуәсиндә чап олунду. Јенә һәмин көһнә стил илә әламәтдар 1843-чү илдә, јахуд тәнгиди тарих һесабынын биринчи илиндә «Deutsche Lahrbücher» вә «Rheinische Zeitung» журналынын *һәлак олмасындан сонра* ч-б Бауерин фантастик сијаси әсәри *«Дөвләт, дин вә партија»* чапдан чыхды, һәмин әсәр *«сијаси* маһијјәт» мәсәләсиндә Бауерин көһнә сәһвләрини олдуғу кими тәкрарлајыр. Мәддаһ *хронолокијаны* сахталашдырмаға мәчбурдур.

Белә бир мәсәләнин, нә үчүн ч-б Бауер *«һәтта»* сијасәтлә дә мәшғул олмаға *«мәчбур»* иди мәсәләсинин *«изаһ едилмәси»* јалныз мүәјјән бир шәраитдә үмуми мараг доғурур. Јә'ни, әкәр әввәлчәдән тәнгиди тәнгидин гүсурсузлуғу, сафлығы вә абсолјутлулуғу *әсас догма* кими гәбул едиләрсә, онда, әлбәттә, илаһијјатчынын аллаһын ачыгдан-ачыға гејри-илаһи фәалијјәтини чәтин, диггәтәлајиг вә кизли мүәммалар шәклиндә тәсәввүр етдији кими, бу догмаја зидд олан бүтүн фактлар бу чүр мүәммалара чеврилмәлидир.

Әксинә, әкәр *«тәнгидчи»* ахырынчы фәрд кими гәбул едилсә, әкәр ону өз вахтынын *һүдудларындан* ајырмасан, онда *нә үчүн «тәнгидчи»* дүнја даирәси дахилиндә *һәтта* инкишаф етмәјә мәчбур иди суалына чаваб кәрәксиз олур, бу сәбәбдән кәрәксиз олур ки, артыг *суалын* өзү суаллығында галмыр.

Буна бахмајараг, абсолјут тәнгид өз тәләбиндә исрар едәрсә,

онда биз *«мүасир дөврүн»* ашағыдакы *«мәсәләләринә»* һәср олунмуш схоластик елми әсәрчик јазмаға һазырыг:

«Нијә бакирә гыз Мәрјәмин мүгәддәс руһдан һамилә олмасы фактыны мәһз ч-б Бруно Бауер сүбут етмәли иди?» «Нијә ч-б Бауер мүтләг сүбут етмәли иди ки, Ибраһимин јанында зүһур едән мәләк аллаһын *керчәк* еманасијасы иди, — елә бир еманасијасы иди ки, *јемәји һәзм етмәк* үчүн онун консистенсијасы һәлә чатышмырды?» «Нијә ч-б Бауер Пруссија крал аиләсинин мәдһнамәсини јазмалы иди вә Пруссија дөвләтини *абсолјут* дөвләт дәрәчәсинә галдырмалы иди?» «Нијә ч-б Бауер өзүнүн «Синоптикләрин тәнгиди»ндә *инсаны «сонсуз мәнлик шүуру»* илә әвәз етмәли иди?» «Нијә ч-б Бауер *«Ачыг христианлыг»да дүнјанын јарадылмасы һаггында христиан нәзәријјәсини Һекелчи* формада тәкрар етмәли иди?» «Нијә ч-б Бауер өзүнүн сәһв етмәли олдуғунун бир мө'чүзә кими *«изаһ едилмәсини»* өзүндән вә башга инсанлардан тәләб етмәли иди?»

Һәләлик исә, ејни дәрәчәдә «абсолјут» вә «тәнгиди» олан бүтүн бу зәрурәтләр сүбут едиләнә гәдәр, «т ә н г и д и н» мәдһлик һијләләринә бир дә бахаг.

«Јәһуди мәсәләси... *дини* мәсәлә *вә илаһијјат* мәсәләси кими, һәм дә *сијаси* мәсәлә кими әввәлчә *дүзкүн...* гојулмалы иди». «Т ә н г и д һәр ики мәсәләни музакирә едәркән вә һәлл едәркән *нә дини* нөгтеји-нәзәрә, *нә дә сијаси* нөгтеји-нәзәрә әсасланыр».

Иш бундадыр ки, «јәһуди мәсәләсинин» «Deutsch-Französische Jahrbücher»дәки бауерчәсинә изаһы *керчәк* илаһијјатчы вә *фантастик* сијаси изаһ кими характеризә едилмишди.

Илк нөвбәдә, «т ә н г и д» *илаһијјаты* мәһдудлуг үстүндә «данланмаја» чаваб верир:

«Јәһуди мәсәләси *дини* мәсәләдир. *Дини антагонизми лагејд* бир шеј кими е'лан едән, јахуд ону тамамилә инкар едән Маарифчилик јәһуди мәсәләсини һәлл етдијини күман едирди. *Тәнгид,* әксинә, бу антагонизми там сафлығы илә тәсвир етмәли иди».

Биз јәһуди мәсәләсинин *сијаси* тәрәфинә јанашаркән көрәчәјик ки, илаһијјатчы ч-б Бауер, һәтта сијасәтдә белә сијасәт илә дејил, илаһијјат илә мәшғулдур.

«Deutsch-Französische Jahrbücher» журналы јәһуди мәсәләсинин бауерчәсинә *«халис дини»* мәсәлә кими изаһ олунмасы әлејһинә чыхыш едәркән, сөһбәт хүсуси олараг Бруно Бауерин «Исвечрәдән ијирми бир вәрәг» мәчмуәсиндәки мәгаләсиндән кедирди; мәгаләнин ады белә иди:

«Мүасир јәһудиләрин вә христианларын азад олмаг габилијјәти».

Бу мәгаләнин көһнә «Маарифчилијә» һеч бир дәхли јохдур. Мәгаләдә мүасир јәһудиләрин азад олмаг габилијјәти, јә'ни он-

ларын азад олмаг имканы һаггында ч-б Бауерин *мүсбәт* фикри верилир.

«Тәнгид» дејир:

«Јәһуди мәсәләси *дини* мәсәләдир».

Суал олунур ки, *дини* мәсәлә *нәдир* вә хүсусән, индики вахтда дини мәсәлә *нәдир?*

Илаһијјатчы заһири ҹәһәт әсасында мүлаһизә јүрүтмәјә һазырдыр вә *дини* мәсәләни *дини* мәсәлә һесаб едир. Лакин гој тәнгид профессор Һинриксә вердији изаһаты хатырласын — индики заманын *сијаси* мәнафеләринин *иҹтимаи* әһәмијјәти вардыр: тәнгид дејирди ки, *сијаси мәнафеләр* һаггында *«бир даһа сөһбәт ола билмәз»*.

Журнал «Deutsch-Französische Jahrbücher» ејни һагла тәнгидә дејирди: Күнүн *дини* мәсәләләринин инди *иҹтимаи* әһәмијјәти вардыр. *Ајрылыгда көтүрүлдүкдә дини* мәнафеләр һаггында бир даһа сөһбәт ола билмәз. Анҹаг *илаһијјатчы* һәлә дә күман етмәјә гадирдир ки, сөһбәт бир дин кими диндән кедир. Доғрудур, — журнал «Deutsche-Französische Jahrbücher» белә бир *«сәһвә»* јол вермишдир ки, о, *«иҹтимаи» сөзү илә* кифајәтләнмәји лазым билмәди вә мүасир мүлки ҹәмијјәтдә јәһудиләрин керчәк вәзијјәтинин характеристикасыны верди. Јәһудилик үзәриндән онун маһијјәтини кизләдән *дини* пәрдә көтүрүлдүкдән вә онун емпирик, дүнјәви практики өзәји үзә чыхдыгдан сонра елә бир практики, *керчәк иҹтимаи* форма сечмәк мүмкүн олду ки, инди бу форма дахилиндә һәмин өзәк ләғв едилмәлидир. Ч-б Бауер исә бунунла кифајәтләнир ки, «дини мәсәлә» «дини мәсәләдир».

Ч-б Бауер белә бир *заһири көрүнүш* јарадыр ки, јәһуди мәсәләсинин һәм дә *дини* мәсәлә олмасы куја «Deutsch-Französische Jahrbücher»дә инкар едилирди. Гәтијјән белә дејил. Әксинә, орада көстәрилмишди ки, ч-б Бауер јәһудилијин *анҹаг дини* маһијјәтини баша дүшүрдү, лакин бу дини маһијјәтин *дүнјәви, реал әсасыны* баша дүшмүрдү. О, *дини шүура* гаршы мүбаризә едир, елә бил ки, нә исә мүстәгил бир варлыға гаршы мүбаризә едир. Буна көрә дә ч-б Бауер јәһуди дининин сиррини *керчәк јәһуди* әсасында изаһ етмәк әвәзинә, *керчәк јәһудини јәһуди дини* әсасында изаһ едир. Ч-б Бауер, буна көрә дә, јәһудини анҹаг она көрә баша дүшүр ки, јәһуди *илаһијјатын* билаваситә предметини тәшкил едир, јахуд јәһуди *илаһијјатчыдыр.*

Буна көрә дә ч-б Бауерин ағлына кәлмир ки, керчәк, *дүнјәви* јәһудилик вә демәли, *дини* јәһудилик дә даим *индики мүлки һәјат* тәрәфиндән төрәдилир вә *пул системиндә* өзүнүн јүксәк инкишафыны тапыр. Бу онун ағлына кәлә билмәзди, она көрә ки, о, јәһудилији керчәк дүнјанын бир һәлгәси кими дејил, анҹаг *онун* дүнјасынын — *илаһијјатын* һәлгәси кими танıјырды; она

көрә ки, мө'мин, аллаһа сәдагәтли бир инсан кими о, *керчәк* јәһудини *ади күнләрин* ишкүзар *јәһудисиндә* дејил, *шәнбәнин* ријакар *јәһудисиндә* көрүрдү. *Христианчасына диндар* илаһијјатчы олан ч-б Бауер үчүн јәһудилик *өз үмумдүнја-тарихи* әһәмијјәтини христианлыг *доғулан саатдан* итирмәли иди. Буна көрә дә о, белә бир көһнә ортодоксал фикри тәкрар етмәли иди ки, јәһудилик тарихин *зиддинә* олараг јашајыр; көһнә илаһијјатчасына зеһнијјәт, јәһудилик куја аллаһын лә'нәтинин *сүбуту* кими, христиан вәһјинин *әјани дәлили* кими мөвчуддур, зеһнијјәти исә Бауерә көрә *тәнгиди илаһијјат* формасында јенидән дирчәлмәли иди ки, бу формаја әсасән јәһудилик христианлығын јер үзүндән кәнарда әмәлә кәлдијинә анчаг *кобуд дини шүбһә* кими, јә'ни христиан вәһјинин әлејһинә *әјани дәлил* кими мөвчуддур вә мөвчуд иди.

Бүтүн бунларын әксинә олараг, «Deutsch-Französische Jahrbücher»дә сүбут олунурду ки, јәһудилик тарихин *сајәсиндә,* тарихдә вә тарих илә *бирликдә* јашајыр вә инкишаф едирди, лакин бу инкишафы илаһијјатчынын көзү илә дејил, анчаг дүнјәви адамын көзү илә, *дини нәзәријјәдә* дејил, анчаг *тичарәт* вә *сәнаје практикасында* көрмәк олар. Әмәли јәһудилијин *нә сәбәбдән* анчаг баша чатмыш *христиан* аләминдә баша чатмасы, «Deutsch-Französische Jahrbücher»дә изаһ едилмишди; бундан әлавә, орада көстәрилмишди ки, әмәли јәһудилик *христиан аләминин өзүнүн* баша чатмыш *практикасындан* башга бир шеј дејилдир. *Мүасир* јәһудинин һәјаты онун дини (елә бил ки, дин хүсуси, мүстәгил бир маһијјәтдир) илә изаһ едилмәмишди; әксинә, јәһуди дининин давамлылығы мүлки чәмијјәтин әмәли әсаслары илә, јәһуди дининдә өзүнә *фантастик* ин'икас тапан бу әсаслар илә изаһ едилмишди. Буна көрә дә јәһудини инсанла *бәрабәрләшдирмә,* јахуд јәһудиликдән бир инсан кими азадолма вәзифәси, ч-б Бауерин етдији кими, јәһудинин хүсуси вәзифәси кими ирәли сүрүлмәмишди, илијинә гәдәр *јәһудилик* һопмуш мүасир дүнјанын үмуми әмәли вәзифәси кими ирәли сүрүлмүшдү. Сүбут едилмишди ки, јәһуди маһијјәтинин арадан галдырылмасы вәзифәси әслиндә *мүлки чәмијјәтин јәһуди руһуну,* мүасир һәјат практикасынын инсанијјәтсизлијини ләғв етмәк вәзифәсидир ки, һәмин практиканын да ән јүксәк нөгтәси *пул системиндән* ибарәтдир.

Ч-б Бауер *әсл,* лакин *тәнгиди бир илаһијјатчы* јахуд *илаһијјат тәнгидчиси* кими, *дини әксликдән* јухары галха билмәди. Јәһудиләрин христиан аләминә мүнасибәтиндә о, *анчаг јәһуди дининин христиан循 дининә мүнасибәтини* көрә билди. О, һәтта јәһуди дини илә христиан дини арасындакы дини әкслији, бир тәрәфдән, јәһудинин, дикәр тәрәфдән, христианын *тәнгиди динә* — *атеизмә, теизмин* сон мәрһәләсинә, аллаһын *негатив* сурәтдә танынмасына мүнасибәтләри арасындакы *әкслик* шәклиндә

тәнгиди оларағ бәрпа етмәли иди. О, нәһајәт, өз *илаһијјат фанатизми илә* «мүасир јәһудиләрин вә христианларын», јә'ни мүасир дүнјанын, «азад олмағ» бачарығыны онларын илаһијјат «тәнгидини» дәрк етмәк бачарығы илә вә бу «тәнгид» зәмининдә чалышмаг бачарығы илә *мәһдудлашдырмалы* иди. Ортодоксал илаһијјатчы үчүн бүтүн дүнја «диндән вә илаһијјатдан» ибарәтдир. (Елә бу чүр о, дүнјаны сијасәт кими, сијаси игтисад кими вә и. а. кими гәләмә верә биләрди вә *илаһијјаты,* мәсәлән, *сәма сијаси игтисади* адландыра биләрди, чүнки сијаси игтисад *«мә'нәви сәрвәтин»* вә сәма чаваһиратынын истеһсалы, бөлкүсү, мүбадиләси вә истеһлакы һаггында тә'лимдир!) Елә бу чүр дә радикал, тәнгиди илаһијјатчы үчүн дүнјанын өзүнү азад етмәк *бачарығы јалныз* «дини вә илаһијјаты» нечә бир «дин вә илаһијјат» кими тәнгид етмәјин абстракт бачарығындан ибарәтдир. Она таныш олан јеканә мүбаризә мәнлик шүурунун *дини* мәһдудлуғуна гаршы апарылан мүбаризәдир ки, һәмин мәнлик шүурунун *«сафлығы»* вә *«сонсузлуғу»* ејни дәрәчәдә илаһијјат мәһдудијјәтидир.

Демәли, ч-б Бауер *дини* вә *илаһијјат* мәсәләсини *дини* тәрздә вә *илаһијјат тәрзиндә* артыг тәкчә буна көрә мүзакирә едирди ки, о, мүасир дөврүн «дини» мәсәләсиндә *«халис дини»* мәсәлә көрүрдү. Бауер тәрәфиндән «мәсәләнин *дүзкүн гојулушу»* анчаг ондан ибарәт иди ки, мәсәлә онун *«өз бачарығы»* — чаваб вермәк бачарығы һаггында «дүзкүн» гојулмушду.

Инди *јәһуди мәсәләсинин* сијаси чәһәтинә кечәк.

Бә'зи дөвләтләрдә *јәһудиләр* (христианлар кими) *сијаси* чәһәтдән тамамилә *азад едилмишләр.* Јәһудиләр вә христианлар *инсани* мә'нада азад олунмагдан чох-чох узагдырлар. Демәли, *сијаси* азадлыг вә *инсани* азадлыг арасында *фәрг* олмалыдыр. Буна көрә дә *сијаси* азадлығын маһијјәтини, јә'ни инкишаф етмиш мүасир дөвләтин маһијјәтини тәдгиг етмәк лазымдыр. Әксинә јәһудиләри һәлә дә *сијаси чәһәтдән* азад едә билмәјән дөвләтләр, өз нөвбәсиндә биткинләшмиш сијаси дөвләт илә мүгајисәдә гијмәтләндирилмәлидирләр вә инкишаф етмәмиш дөвләтләр сырасына аид едилмәлидирләр.

Јәһудиләрин «*сијаси* азадлығы» мәсәләсинин тәдгигинин әсасыны тәшкил етмәли олан нөгтеји-нәзәр бах будур; бу мәсәлә «Deutsch-Französische Jahrbücher»дә һәмин нөгтеји-нәзәрдән көздән кечирилмишди.

Ч-б Бауер «тәнгидин» «Јәһуди мәсәләсини» белә мүдафиә едир:

«Јәһудиләрә көстәрилир ки, азадлыг тәләбилә мүрачиәт етдикләри *гурулуш* һаггында онларын алдадычы тәсәввүрү вар иди».

Ч-б Бауер доғрудан да көстәрди ки, һеч бир ичтимаи-сијаси һәјаты олмајан бир өлкәдә ичтимаи-сијаси һәјатда иштирак етмәји тәләб етмәк, анчаг сијаси имтијазлар мөвчуд олан бир јер-

дә *сијаси һүгуглар* тәләб етмәк *алман* јәһудиләри тәрәфиндән иллүзијаја гапылмаг иди. Бу мүнасибәтлә ч-б Бауерә көстәрилмишди ки, о өзү «алман сијаси гајдалары» һаггында јәһудиләрдән һеч дә аз дәрәчәдә «иллүзијалара» гапылмыр. Мәсәлән, о, алман дөвләтләриндә јәһудиләрин вәзијјәтини бунунла изаһ едирди ки, *«христиан дөвләти»* јәһудиләри сијаси чәһәтдән азад едә билмәз. О, шејләрин һәгиги вәзијјәтини тәһриф едирди, о, абсолјут христиан дөвләти сифәтилә *имтијазлар* дөвләти, *христиан-керман* дөвләти гурашдырырды. Бунун әксинә оларaг, она сүбут едилмишди ки, сијаси чәһәтдән баша чатмыш, һеч бир дини имтијазы олмајан мүасир дөвләт, ејни заманда баша чатмыш *христиан* дөвләтидир; демәли, баша чатмыш христиан дөвләти нәинки јәһудиләри азад едә *биләр,* һәтта әслиндә онлары азад етмишдир вә өз маһијјәти е'тибарилә онлары азад етмәлидир.

«Јәһудиләрә көстәрилир ки, ...онлар өзләри барәсиндә чох күчлү иллүзијалара гапылырлар, чүнки онлар елә дүшүнүрләр ки, *азадлыг* вә *азад инсанлығын* гәбул олунмасыны тәләб едирләр, һалбуки сөһбәт анчаг јәһудиләрин өзләри үчүн наил олмаға чалышдыглары хүсуси *имтијаздан* кедир вә кедә биләр».

Азадлыг! Азад инсанлығын гәбул олунмасы! Хүсуси имтијаз! Ибрәт алыначаг сөзләр. Бу сөзләрин көмәјилә тә'риф наминә мүәјјән мәсәләләрин үстүндән нечә өтмәјәсән!

Азадлыг? Сөһбәт *сијаси* азадлыгдан кедирди. Ч-б Бауерә көстәрилмишди ки, јәһуди азадлыг тәләб едәркән, бунунла бирликдә өз дининдән әл чәкмәк истәмәдикдә, о, *«сијасәтлә мәшғул олур»* вә *сијаси* азадлыға зидд олан һеч бир шәрт гојмур. Ч-б Бауерә көстәрилмишди ки, инсанын *дөвләтин* гејри-диндар вәтәндашына вә диндар *гејри-рәсми шәхсә* бөлүнмәси сијаси азадлыға һеч дә зидд дејилдир. Она көстәрилмишди ки, дөвләт өзүнү *дөвләт дининдән* азад етмәклә вә мүлки чәмијјәт дахилиндә дини өзбашына бурахмагла диндән азад олдуғу кими, ејнилә әлаһиддә бир инсан да динә артыг *үмуми* бир иш кими дејил, өз *хүсуси иши* кими јанашмагла диндән *сијаси чәһәтдән* азад олур. Нәһајәт, көстәрилмишди ки, франсыз *ингилабынын динә террорчу* мүнасибәти һәмин бахышы һеч дә рәдд етмир, әксинә, ону тәсдиг едир.

Мүасир дөвләтин динә һәгиги мүнасибәтини тәдгиг етмәк әвәзинә, ч-б Бауер өз хәјалына *тәнгиди* дөвләти кәтирмәји лазым билди; тәнгиди дөвләт Бауерин хүлјасында *дөвләт мигјасына гәдәр шиширдилмиш илаһијјат тәнгидчисиндән* башга бир шеј дејилдир. Ч-б Бауер *сијасәтдә* долашыб галан кими, о, һәмишә сијасәти јенидән өз инамынын, *тәнгиди* инамынын әсири едир. О, дөвләт мәсәләси илә нә дәрәчәдә мәшғул олмушдуса, о, һәмишә дөвләти «д ү ш м ә н» әлејһинә, *гејри-тәнгиди* динин вә илаһијјатын әлејһинә *дәлилә* чевирмишди. Дөвләт онун үчүн

тәнгиди илаһијјатын үрәк арзуларынын ифачысы ролуну ојнајыр.

Ҹ-б Бауер өзүнү ортодоксал, гејри-тәнгиди илаһијјатдан илк дәфә азад едәркән, *дини нүфузун* јерини *сијаси нүфуза* верди. Онун Јәһваја олан инамы Пруссија дөвләтинә олан инама чеврилди. Бруно Бауерин *«Пруссијада јеванкелист килсә»*[55] китабчасында нәинки Пруссија дөвләти, һабелә там ардычыллыгла Пруссија крал аиләси дә *абсолјут* дәрәчәсинә галдырылмышды. Лакин әслиндә бу дөвләт ч-б Бауердә *сијаси* мараг ојатмырды: «тәнгидин» көзүндә бу дөвләтин хидмәти, əксинә, килсә иттифагы васитәсилә дини догмаларын ләғвиндән вә диссидент секталарын полис тәрәфиндән тә'гиб едилмәсиндән ибарәт иди.

1840-чы илдә башланан сијаси һәрәкат ч-б Бауери *онун мүһафизәкар сијасәтиндән* азад етди вә ону бир анлыға *либерал* сијасәт сәвијјәсинә галдырды. Әслинә бахсан, бурада да сијасәт илаһијјат үчүн *бәһанә* иди. «Азадлығын һагг иши вә мәним шәхси ишим» әсәриндә азад дөвләт Бонндакы илаһијјат факүлтәсинин тәнгидчиси вә динин әлејһинә дәлилдир. «Јәһуди мәсәләси»ндә башлыча мараг дөвләт илә дин арасындакы әкслик үзәриндә чәмләнир, белә ки, сијаси азадлығын тәнгиди јәһуди дининин тәнгидинә чеврилир. Бауерин ахырынчы сијаси әсәри олан «Дөвләт, дин вә партија» әсәриндә дөвләт мигјасына гәдәр шиширдилмиш тәнгидчинин ән кизли үрәк арзусу, нәһајәт, үзә чыхыр. *Дин дөвләтә гурбан едилир,* јахуд, даһа доғрусу, дөвләт «т ә н г и д и н» дүшмәнини, гејри-тәнгиди дини вә илаһијјаты јох етмәк үчүн анчаг бир *васитәдир.* Нәһајәт, т ә н г и д 1840-чы илдән сонра баш верән сијаси һәрәкат нәтичәсиндә өзүнүн мүһафизәкар сијасәтиндән азад олдуғу кими, 1843-чү илдән башлајараг Алманијада јајылмыш сосиалист идејалары нәтичәсиндә о, анчаг заһири чәһәтдән олса да, һәр чүр сијасәтдән азад олмушдур, — бундан сонра тәнгид, нәһајәт, *гејри-тәнгиди* илаһијјатын әлејһинә јөнәлдилмиш јазыларыны ичтимаи јазылар кими е'лан едә биләр вә манеәсиз олараг өзүнүн хүсуси *тәнгиди* илаһијјаты — руһун күтләјә гаршы гојулмасы — ејнилә дә дүнјанын тәнгиди хиласкарынын вә дүнјанын күнаһыны тәмизләјәнин зүһур етмәси һаггында габагчадан хәбәрвермә илә мәшғул ола биләр.

Өз мөвзумуза гајыдаг!

Азад инсанлығын гәбул едилмәси? «Азад инсанлыг» — јәһудиләр бунун гәбул едилмәсинә чалышдыгларыны нәинки күман едирдиләр, һәм дә буна һәгигәтән чалышырдылар — һәмин «азад инсанлыг» инсанын *үмуми һүгуглары* адланан һүгугларда *классикчәсинә* гәбул едилмишдир. Ҹ-б Бауерин өзү јәһудиләрин өз азад инсанлығынын гәбул едилмәси үчүн етдикләри сә'јләрә мәһз үмуми *инсан һүгуглары* алмаг үчүн едилән сә'јләр кими бахырды.

«Deutsch-Französische Jahrbücher»дә ч-б Бауерә сүбут едилирди ки, бу «азад инсанлыг» вә онун «гәбул едилмәси», *егоист вәтәндаш фәрдини* вә һәмин фәрдин һәјат мөвгејинин мәзмунуну, *мүасир* мүлки һәјатын мәзмунуну тәшкил едән мә'нәви вә мадди үнсүрләрин *өзбашына* һәрәкәтини гәбул етмәкдән башга бир шеј дејилдир; бу сәбәбдән *инсан һүгуглары* инсаны диндән азад етмир, она анчаг *дин азадлығы* верир; бу һүгуглар ону мүлкијјәтдән азад етмир, лакин она *мүлкијјәт азадлығы* верир, ону зәһмәтсиз газанч ардынча гачмаг кими чиркин әмәлдән азад етмир, она анчаг *газанч көтүрмәк үчүн пешә азадлығы* верир.

Она көстәрилмишди ки, *мүасир дөвләт тәрәфиндән инсан һүгугларынын гәбул едилмәсинин* мә'насы *антик дөвләт тәрәфиндән көләлијин гәбул едилмәси* кимидир. Јә'ни антик дөвләтин *тәбии әсасы* көләликдән ибарәт олдуғу кими, ејнилә дә *мүасир дөвләтин тәбии әсасы* мүлки чәмијјәтдән, еләчә дә мүлки чәмијјәтин *инсанындан* ибарәтдир, јә'ни башга инсанла анчаг хүсуси мәнафе вә *шүурсуз* тәбии зәрурәт телләри илә бағлы олан, өз пешәсинин *гулу,* һәмчинин өзүнүн вә өзкәсинин *тамаһкар* тәләбатынын гулу олан мүстәгил инсандан ибарәтдир. Мүасир дөвләт өзүнүн бу тәбии әсасыны *үмуми инсан һүгуглары* шәклиндә гәбул етмишдир. О бу әсасы јаратмамышдыр. Мүлки чәмијјәтин мәһсулу олан вә өз инкишафы нәтичәсиндә көһнә сијаси буховлардан чаныны гуртармаға мәчбур олан мүасир дөвләт өз тәрәфиндән *инсан һүгуглары е'лан етмәк* јолу илә өз ана гојнуну вә өзүнүн хүсуси әсасыны гәбул етмишдир. Демәли, јәһудиләрин *сијаси* чәһәтдән азад едилмәси вә онлара *«инсан һүгуглары»* верилмәси еләә бир ишдир ки, бу ишдә һәр ики тәрәф гаршылыглы сурәтдә бир-бириндән асылыдыр. *Ч-б Риссер,* һәрәкәт етмәк, јашајыш јери сечмәк, бир јердән башга јерә кетмәк, пешә азадлығы һаггында, јери кәлмишкән, данышаркән, азад инсанлығын гәбул едилмәси үчүн јәһудиләрин көстәрдији сә'јләрин мәгсәдини дүзкүн изаһ едир. *«Азад инсанлығын»* бүтүн бу тәзаһүрләри франсызларын Инсан һүгуглары бәјаннамәсиндә елә о чүр гәбул едилмишдир. Јәһуди өз «азад инсанлығынын» гәбул едилмәси үчүн даһа чох һагга маликдир, чүнки «азад мүлки чәмијјәт» башдан-баша коммерсија характери, јәһуди характери дашыјыр, јәһуди исә артыг габагчадан онун зәрури үзвүдүр. Даһа сонра, «Deutsch-Französische Jahrbücher»дә көстәрилмишди ки, нијә мүлки чәмијјәтин үзвүнә par excellence* «инсан» ады верилмишдир вә нијә инсан һүгуглары «фитри һүгуглар» адландырылыр.

Инсан һүгугларынын фитри *олмајыб* тарихән мејдана кәлдијини артыг *Һекел* демишди: «т ә н г и д» инсан һүгуглары һаггында бундан әлавә тәнгиди һеч бир шеј дејә билмәди. Нәһајәт,

* — әсасән, сөзүн әсл мә'насында. *Ред.*

тәнгидин јәһудиләр вә христианлар — үмуми инсан һүгугларыны башгаларына вермәк үчүн вә бу һүгуглары өзләри әлдә етмәк үчүн — *динин имтијазларыны гурбан вермәлидирләр* (тәнгиди илаһијјатчы бүтүн шејләри өзүнүн *јеканә* зәһләтөкән идејасы нөгтеји-нәзәриндән изаһ едир) мүддәасына гаршы инсан һүгугларына даир бүтүн гејри-тәнгиди бәјаннамәләрдә ады чәкилмиш белә бир факт, нәјә истәсән инанмаг *һүгугунун,* һәр һансы бир динин ајинләрини ичра етмәк һүгугунун там ајдынлығы илә *үмуми инсан һүгугу* кими гәбул едилмәси факты хүсуси олараг гојулмушдур. Бундан әлавә «т ә н г и д» билмәли иди ки, Еберин партијасыны дармадағын етмәк үчүн әсасән белә бир бәһанә, куја һәмин партија *дин азадлығына* гәсд етмәклә инсан азадлығына да гәсд етмишдир бәһанәси кәтирилмишди вә дини ајинләр азадлығынын чох кечикмиш бәрпасы заманы јенә дә бу јолла инсан һүгугларына истинад едилирди[56].

«*Сијаси* маһијјәтә кәлдикдә, т ә н г и д онун зиддијјәтләрини елә бир нөгтәјәдәк изләмишдир ки, бу нөгтәдә *нәзәријјә илә практика арасындакы зиддијјәт* артыг 50 илдир ән тутарлы сурәтдә ишләниб һазырланмышды, — *франсыз нүмајәндәли* системинәдәк изләнмишди ки, һәмин системә көрә нәзәријјә азадлығы практика тәрәфиндән тәкзиб едилир, әмәли һәјат азадлығы исә өз ифадәсини әбәс јерә нәзәријјәдә ахтарыр.

Әсас иллүзија да ашкара чыхарылдыгдан сонра көстәрмәк лазым иди ки, франсыз палатасындакы мүзакирәләр заманы тәнгидин ашкар етдији зиддијјәти, *азад нәзәријјә илә имтијазларын әмәли әһәмијјәти* арасындакы зиддијјәти, имтијазларын ганунверичиликлә тәсдиг едилмәси илә халис фәрдин егоизминин имтијазлы гапалылыға јијәләнмәјә чалышдығы *үмуми һүгуги вәзијјәт* арасындакы зиддијјәти көстәрмәк лазым иди, — һәмин зиддијјәтин бу саһәдәки *үмуми зиддијјәт* олдуғуну көстәрмәк лазым иди.»

Франсыз палатасында мүзакирәләрдәки зиддијјәт, т ә н г и д и н кәшф етдији бу зиддијјәт, *конститусионализмин* зиддијјәтиндән башга бир шеј дејилди. Әкәр бу зиддијјәти тәнгид *үмуми зиддијјәт* кими баша дүшсәјди, о, конститусионализмин үмуми зиддијјәтини дә баша дүшәрди. Әкәр тәнгид, дүшүндүјү кими, «кетмәли олдуғундан» даһа да ирәли кетсәјди, јә'ни һәмин үмуми зиддијјәти *ләғв етмәк* фикринә дүшсәјди, о, конститусијалы *монархијадан* бирбаша *демократик нүмајәндәли дөвләтә,* баша чатмыш мүасир дөвләтә кәлиб чыхарды. Сијаси азадлығын маһијјәтини тәнгиди сурәтдә тәһлил етмәк вә онун инсан маһијјәтинә мүнасибәтини ачыб көстәрмәкдән олдугча узаг олан тәнгид анчаг сијаси азадлыг *фактына,* инкишаф етмиш мүасир дөвләтә кәлиб чыхарды, јә'ни анчаг белә бир нөгтәјә кәлиб чыхарды ки, бу нөгтәдә мүасир дөвләтин мөвчудијјәти һәмин дөвләтин маһијјәтинә ујғун кәлир, буна көрә дә һәмин нөгтәдә нәинки нисби, һәм дә онун маһијјәтини тәшкил едән абсолјут *гүсурлар* мүшаһидә олуна биләр вә характеризә едилә биләр.

Јухарыда ситат кәтирилән «тәнгиди» парча хүсусән она көрә

гијмәтлидир ки, о, там ајдынлығы илә сүбут едир ки, т ә н г и д өзүнүн *«сијаси маһијјәтдән»* гәти сурәтдә јүксәкдә дурдуғуну һесаб етдији бир мәгамда, әксинә, о бу маһијјәтдән хејли ашағыда дурур, һәлә дә сијаси маһијјәтдә *өз* зиддијјәтләринин арадан галдырылмасы јолларыны ахтарыр вә һәлә дә *муасир дөвләт принсипини* тамамилә анламадығында инад көстәрир.

Тәнгид *«имтијазларын әмәли әһәмијјәтини» «азад нәзәријјәјә»* гаршы вә *«үмуми һүгуг вәзијјәтини» «имтијазларын ганунверичиликлә тәгдис едилмәсинә»* гаршы гојур.

Т ә н г и д и н фикрини јанлыш шәрһ етмәмәк үчүн франсыз палатасындакы мүзакирәләрдә онун кәшф етдији зиддијјәти, *үмуми* зиддијјәт кими «баша дүшүлмәли олан» зиддијјәти, јаддашымызда бәрпа едәк. Јери кәлмишкән, сөһбәт ондан кедирди ки, һәфтәдә бир күн мүәјјән едилсин вә һәмин күн ушаглар ишдән азад едилсин. Белә бир күн кими *базар күнү* тәклиф едилмишди. Буна чаваб олараг депутатлардан бири тәклиф етди ки, ганунда базар күнүнүн ады чәкилмәсин, чүнки белә адчәкмә конститусијаја зиддир. Назир Мартен (дү Нор) бу тәклифи христианлығын артыг мөвчуд олмадығыны е'лан етмәк чәһди кими баша дүшдү. Ч-б Кремје франсыз јәһудиләри адындан дәди ки, јәһудиләр франсызларын чох бөјүк әксәријјәтинин growth дининә һөрмәт етдикләринә көрә, гәтијјән базар күнүнүн ады чәкилмәси әлејһинә дејилдирләр. Беләликлә, азад нәзәријјәјә әсасән јәһудиләр вә христианлар бәрабәрдирләр, бу практикаја әсасән исә христианлар јәһудиләрә нисбәтән имтијазлыдырлар, чүнки башга чүр нечә ола биләрди ки, бүтүн франсызлар үчүн јазылмыш ганунда христиан базар күнү өзүнә јер тапсын? Мәкәр јәһуди шәнбә күнүнүн бу чүр һүгугу јох идими вә и. а.? Јахуд белә дә олур: франсыз әмәли һәјатында христиан имтијазларындан јәһуди ишдә әзијјәт чәкмир, лакин ганун бу әмәли бәрабәрлији ачыгдан-ачыға танымаға чүр'әт етмир. Сијаси маһијјәтин ч-б Бауерин «Јәһуди мәсәләси»ндә көстәрилән бүтүн зиддијјәтләри, үмумијјәтлә муасир нүмајәндәли дөвләт илә көһнә имтијазлар дөвләти арасындакы зиддијјәтдән ибарәт олан *конституснонализмин* зиддијјәтләри беләдир.

Ч-б Бауер бу зиддијјәти «үмуми» зиддијјәт кими баша дүшәркән вә тәнгид едәркән, өзүнүн *сијаси* маһијјәтдән *инсан* маһијјәтинә гәдәр јүксәлдијини күман етмәкдә чох дәрин сәһв едир. Бу зиддијјәтин белә баша дүшүлмәси анчаг јарымчыг сијаси азадлыгдан там сијаси азадлыға гәдәр, конституснјалы монархијадан демократик нүмајәндәли дөвләтә гәдәр јүксәлмә демәк оларды.

Ч-б Бауер күман едир ки, *имтијазы* ләғв етмәклә о, имтијазын *објектини* ләғв едир. Ч-б Мартенин (дү Норанын) бәјанаты һаггында о дејир:

«Мадам ки, *һеч бир имтијазлы дин јохдур,* демәли *артыг үмумијјәтлә дин јохдур.* Динин гејри-ади руһуну әлиндән алан кими дин даһа јашамаз».

Сәнәтләрин, сехләрин вә корпорасијаларын имтијазларынын ләғв едилмәсилә *сәнаје фәалијјәти* ләғв едилмиш олмур, әксинә, анчаг бу имтијазлар ләғв едилдикдән сонра әсл *сәнаје* инкишаф етмәјә башлајыр. Торпаг саһиблији имтијазларынын ләғв едилмәсилә *торпаг мүлкијјәти* ләғв едилмир; әксинә, анчаг, торпаг мүлкијјәти имтијазлары ләғв едилдикдән сонра азад парселләшдирмә вә азад өзкәнинкиләшмә јолу илә онун универсал һәрәкәти башланыр. *Тичарәт имтијазларынын* ләғв едилмәсилә *тичарәт* ләғв едилмир; әксинә, анчаг азад тичарәт заманы әсл тичарәт апарылыр. Ејнән, јалныз һеч бир *имтијазлы* дин олмајан јердә (Шимали Америка Штатларыны хатырлајаг) дин өзүнүн бүтүн *әмәли* универсаллығы илә инкишаф едир.

Мүасир *«үмуми һүгуги вәзијјәтин»* әсасыны, мүасир инкишаф етмиш дөвләтин әсасыны, т ә н г и д и н күман етдији кими, имтијазлар ағалыг едән чәмијјәт дејил, *имтијазлар ләғв едилмиш* вә *мәһв едилмиш,* инкишаф етмиш *мүлки чәмијјәт* тәшкил едир ки, белә бир чәмијјәтдә имтијазларын ағалығы заманы һәлә дә сијаси чәһәтдән буховланмыш һәјат үнсүрләри өзүнә сәрбәст мејдан тапыр. Бурада һеч бир *«имтијазлы гапалылыг»* нә дикәр гапалылыға, нә дә үмуми һүгуги вәзијјәтә гаршы гојулур. Азад сәнаје вә азад тичарәт имтијазлы гапалылығы ләғв едир, бунунла да имтијазлы гапалылыгларын арасында кедән мүбаризәни ләғв едир; әксинә, онлар инсанлары ичтимаи тамдан ајыран, ејни заманда онлары мигјасча кичик олан бу вә ја дикәр хүсуси корпорасијада бирләшдирән имтијазлары, имтијазлардан азад едилмиш вә артыг башга инсанла һеч олмаса өз көрүнүшү чәһәтдән үмуми телләрлә бағланмајан инсан илә әвәз едир вә инсанын инсана гаршы, фәрдин фәрдә гаршы үмуми мүбаризәсини төрәдирләр. Ејнән бу гајда илә бүтүн *мүлки чәмијјәт* дә артыг анчаг өз *фәрдилији* илә бир-бириндән ајры дүшмүш фәрдләрин һәмин мүһарибәсиндән вә имтијаз буховларындан азад олмуш кортәбии һәјат гүввәләринин үмуми өзбашына һәрәкәтиндән ибарәтдир. *Демократик нумајәндәли дөвләт* илә *мүлки чәмијјәт* арасындакы әкслик үмуми һүгуги *иттифаг* илә *көләлик* арасындакы *классик* әкслијин баша чатмасыдыр. Мүасир дүнјада һәр бир инсан *ејни заманда* һәм көләчәсинә гурулушун, һәм дә үмуми һүгуги иттифагын үзвүдүр. Мәһз *мүлки чәмијјәтин көләлији* өз *заһири көрүнүшү* е'тибарилә ән бөјүк *азадлыгдыр,* чүнки о, фәрдин *мүстәгиллијинин* баша чатмыш формасы кими көзә көрүнүр ки, бу фәрд дә өзүнүн өзкәнинкиләшмиш һәјат үнсүрләринин, мәсәлән, мүлкијјәтин, сәнајенин, динин вә саирәнин өзбашына, артыг нә үмуми

телләрлә, нә дә инсанла бағлы олмајан һәрәкәтини *шәхси* азадлығы кими гәбул едир, һалбуки һәмин һәрәкәт, әксинә, онун баша чатмыш көләлијиндән вә инсанлығын там әкслијиндән ибарәтдир. *Имтијазын* јерини бурада *һүгуг* тутмушдур.

Беләликлә, анчаг бурада, азад нәзәријјә илә имтијазларын әмәли әһәмијјәти арасында һеч бир зиддијјәт мөвчуд олмајан бу јердә, әксинә, «азад нәзәријјәјә» имтијазларын әмәли сурәтдә ләғв едилмәси, *азад* сәнаје, *азад* тичарәт вә саирә ујғун кәлән јердә, үмуми һүгуги вәзијјәтә гаршы *һеч бир* имтијазлы гапалылығын дурмадығы јердә, тәнгидин үзә чыхартдығы зиддијјәт *ләғв олунан* јердә, — анчаг бу јердә *баша чатмыш мүасир дөвләт һазырда мејдандадыр.*

Бурада ч-б Бауерин, ч-б Мартенлә (ду Норла) там сазишдә франсыз палатасындакы мүзакирәләр мүнасибәтилә е'лан етдији гануна мәһз зидд олан ганун һөкм сүрүр:

«Ч-б Мартен (ду Нор) *ганунда базар күнүнүн* адыны чәкмәмәк тәклифини христианлығын мөвчудлуғуна нәһајәт верилмәсини е'лан едән тәклиф шәклиндә јоздуғу кими, ејни һагла, — *бу һагг исә тамамилә әсасландырылмыш һаггдыр, — шәнбә күнүнә даир ганунун* јәһудиләр үчүн артыг гүввәдән дүшдүјү һаггындакы бәјаннамә дә *јәһуди дининин мөвчудлуғуна нәһајәт верилмәсинин е'лан едилмәси* оларды».

Инкишаф етмиш мүасир дөвләтдә иш мәһз *тәрсинәдир.* Дөвләт тәнтәнә илә билдирир ки, мүлки һәјатын дикәр үнсүрләри кими, дин дә там варлығы илә мөвчуд олмаға анчаг, дөвләтин һәмин үнсүрләри *гејри-сијаси* үнсүрләр е'лан етдији вә буна көрә дә онлары башлы-башына бурахдығы мәгамдан *башлајыр.* Онларын *сијаси* варлығына нәһајәт верилмәсинә, мәсәлән, *сечки сензинин* мәһв едилмәси јолу илә *мүлкијјәтин* сијаси варлығына нәһајәт верилмәсинә, *дөвләт килсәсинин* ләғв едилмәси јолу илә динин сијаси чәһәтдән ләғв едилмәсинә, — онларын сијаси өлүмүнүн мәһз бу чүр тәнтәнә илә билдирилмәсинә, бу үнсүрләрин һәјатынын нәһәнк инкишафы ујғун кәлир ки, һәмин һәјат бу күндән е'тибарән өзүнәмәхсус ганунлара манеәсиз табе олур вә һәдсиз-һүдудсуз кенишләнир.

Анархија чәмијјәти парчалајан *имтијазлардан* азад едилмиш мүлки чәмијјәтин ганунудур, *мүлки чәмијјәтин анархијасы* исә мүасир *үмуми һүгуги вәзијјәтин* әсасыдыр, ејнилә дә үмуми һүгуги вәзијјәт, өз тәрәфиндән, бу анархијанын тә'минатыдыр. Онлар бир-биринә нә гәдәр вә нә дәрәчәдә зиддирләрсә, о гәдәр вә о дәрәчәдә дә бир-бириндән асылыдырлар.

Тәнгидин «јенини» мәнимсәмәјә нә гәдәр габил олдуғуну бүтүн бунларын һамысындан көрмәк олар. Әкәр биз *«халис тәнгидин»* һүдудларындан кәнара чыхмамаг гәрарына кәлсәк, онда белә бир суал илә гаршылашарыг: бәс, нә үчүн тәнгид франсыз палатасындакы мүзакирәләрдә зиддијјәти кәшф ет-

дикдән сонра ону *үмуми* бир зиддијјәт кими дәрк етмәјә чан атмамышдыр, тәнгидин шәхси фикринә көрә һансы һадисә баш *«вермәли* иди»?

«Лакин белә бир аддым атмаг о заман *мүмкүн дејилди,*— јалныз она көрә јох ки... јалныз она көрә јох ки.., *һабелә она көрә ки,* өзүнүн әкслијији илә дахили долашыглығынын бу *ахырынчы галығы* олмадан тәнгид *мүмкүн олмазды,* буна көрә дә бунсуз *о, елә бир нөгтәјә кәлиб чыха билмәзди ки,* бу нөгтәдән сонра анчаг даһа *бир аддым* атмаг галырды».

Мүмкүн дејилди... она көрә... мүмкүн дејилди! Т ә н г и д һәм дә инандырыр ки, һәлледичи *«бир аддым»* атмаг мүмкүн дејилди; бу аддымы атмаг она көрә лазым иди ки, «елә бир нөгтәјә кәлиб чыхмаг мүмкүн олсун ки, бу нөгтәдән сонра анчаг даһа *бир аддым* атмаг галырды». Буна ким е'тираз едәр? Белә бир нөгтәјә, — бу нөгтәдән сонра анчаг даһа *«бир аддым»* атмаг галыр, — кәлиб чатмаг үчүн даһа *«бир аддым»* атмаг гәтијјән мүмкүн дејилдир, һәмин аддым исә бизи елә нөгтәдән о јана чыхартмалыдыр ки, бу нөгтәнин архасында даһа *«бир аддым»* галыр.

Тәки ахыры јахшы олсун! Ч-б Бауерин «Јәһуди мәсәләси»нә дүшмән олан *күтлә илә* вурушунун ахырында т ә н г и д е'тираф едир ки, *«инсан һүгугларыны» онун* баша дүшмәси, «франсыз ингилабы дөврүндә» *онун* «динә вердији гијмәт», «*өз* мүһакимәләринин *ахырында онун* бә'зән көстәрдији һәмин азад сијаси маһијјәт», сөзүн гысасы, бүтүн «франсыз ингилабы дөврү т ә н г и д үчүн мәһз символ иди, — демәли, дәгиг вә ән ади мә'нада, франсызларын ингилаби тәчрүбәләр дөврү дејил, — символ иди, демәк ки, ән ахырда т ә н г и д и н көзү гаршысындакы бу шәкилләр үчүн фантастик ифадәдән әлавә бир шеј дејилди». Биз т ә н г и д и н әлиндән белә бир тәсәллини алмарыг ки, әкәр о, сијаси сәһвә јол верирдисә дә, о, буну һәмишә өз әсәрләринин «нәтичәсиндә» вә «ахырында» едирди. Мәшһур бир әјјаш адәти үзрә өзүнә бунунла тәсәлли верирди ки, о һеч бир вахт кечә јарыја чатмамыш сәрхош олмурмуш.

Т ә н г и д «јәһуди мәсәләсинин» әразисиндә д ү ш м ә н и н кет-кедә даһа чох саһәсини дөјүшлә шәксиз әлә кечирирди. Бир №-ли «јәһуди мәсәләсиндә» ч-б Бауер тәрәфиндән мүдафиә едилән т ә н г и д и н әсәри һәлә абсолјут иди вә «јәһуди мәсәләсинин» *«һәгиги»* вә *«үмуми»* әһәмијјәтини ачыб көстәрирди. Ики №-лидә т ә н г и д т ә н г и д и н һүдудларындан кәнара чыхмаг *«истәмирди* вә буну етмәјә *ихтијары јох иди».* Үч №-лидә о, *«бир аддым»* да *атмалы иди*, лакин бу «мүмкүн дејилди»... она көрә ки... «мүмкүн дејилди». Онун «истәмәмәси вә сәлаһијјәти» дејил, өз «әкслијинин» торларында долашыб галмасы шәраити она һәмин *«бир аддым»ы* атмасына мане олду. Тәнгид бөјүк мәмнунијјәтлә сон сәддин үстүндән аддајыб кечәрди,

амма бәдбәхтликдән, онун сеһрли чәкмәсинә *күтләнин ахырынчы галығы* јапышмышдыр.

с) ФРАНСЫЗ ИНГИЛАБЫ ИЛӘ ТӘНГИДИ ВУРУШМА

Күтләнин мәһдудлуғу «руһу», тәнгиди, ч-б Бауери вадар етди ки, *франсыз ингилабыны «ән ади* мә'нада» франсызларын ингилаби тәчрүбәләри дөврү кими дејил, *«јалныз»* онун өз тәнгиди хүлјаларынын *«символу* вә *фантастик ифадәси»* кими гәбул етсин. *Ингилабы јенидән тәдгиг едән* тәнгид өз *«сәһвини» бојнуна* алыр. Ејни заманда «јени тәдгигатын» нәтичәләрини күтләјә билдирмәклә о, өзүнүн күнаһсызлыгдан аздыраныны, «күтләни», чәзаландырыр.

«*Франсыз ингилабы* тамамилә һәлә XVIII әсрә аид олан тәчрүбә иди».

Франсыз ингилабындан ибарәт XVIII әср тәчрүбәси дејәк ки, XIX әср тәчрүбәси дејил, тамамилә һәлә XVIII әср тәчрүбәси иди, — бу хроноложи һәгигәт, көрүнүр «тамамилә һәлә дә» «лап әввәлдән өз-өзүнә ајдын олан» һәгигәтләр сырасына дахилдир. Лакин «күн кими ајдын» һәгигәтләр һаггында габагчадан әмәлә кәлмиш јанлыш фикирдә олан тәнгидин дилиндә бу чүр хроноложи һәгигәт *«тәдгигат»* адландырылыр вә тәбии олараг «ингилабын јени тәдгигиндә» өзүнә јер тапыр.

«Лакин франсыз ингилабынын төрәтдији идејалар, ингилабын зорла јыхмаг истәдији *гајданын* һүдудларындан кәнара чыхартмырды».

Идејалар һеч вахт көһнә дүнја гајдасынын һүдудларындан кәнара чыхара билмәз: онлар бүтүн һалларда анчаг көһнә дүнја гајдасы идејаларынын һүдудларындан кәнара чыхара биләрләр. Идејалар үмумијјәтлә *һеч бир шеј һәјата кечирә* билмәз. Идејалары һәјата кечирмәк үчүн әмәли күч ишләтмәли олан адамлар лазымдыр. Беләликлә, јухарыда көстәрилән тәнгиди мүддәа өз һәрфи *мә'насында* еlә бир һәгигәтдир ки, бу һәгигәт өз-өзлүјүндә ајдындыр, јә'ни јенә дә *«тәдгигатдыр»*.

Бу тәдгигатын әл вурмадығы франсыз ингилабы бүтүн көһнә дүнја гајдасы *идејаларынын* һүдудларындан кәнара чыхаран идејалар төрәтмишдир. 1789-чу илдә *Cercle social*—[57] да башланан ингилаби һәрәкат, кечдији јолун јарысында баш нүмајәндәләри *Леклерк* вә *Ру* олан бу һәрәкат, нәһајәт, *Бабефин* суи-гәсди илә бирликдә мүвәггәти мәғлуб олду, — бу һәрәкат *коммунист* идејасы төрәтди ки, һәмин идеја 1830-чу ил ингилабындан сонра Франсада *Бабефин* досту *Буонаротти* тәрәфиндән јенидән ишә салынды. Бу идеја, ардычыл сурәтдә ишләниб һазырландыгда, *јени дүнја гајдасы идејасыдыр.*

«Ингилаб буна көрә» (!) «халг һәјаты дахилиндәки феодал манеәләрини ләғв етдикдән сонра милләтин халис еғоизмини өдәмәјә вә һәтта гызышдырма-

ға мәчбур иди; дикәр тәрәфдән исә о, бу егоизми онун лабүд әлавәси васитәсилә, али мәхлугун танынмасы, ајры-ајры егоист атомлары бир-биринә бағламалы олан үмуми дөвләт гајдасынын бу али тәсдиги васитәсилә чиловламаға мәчбур иди».

Милләтин егоизми феодал силкләрин егоизминин зиддинә олараг, үмуми дөвләт гајдасынын кортәбии егоизмидир. Али мәхлуг үмуми дөвләт гајдасынын, демәли, һәм дә милләтин ән јүксәк тәсдигидир. Буна бахмајараг, али мәхлуг милләтин егоизмини, јә'ни үмуми дөвләт гајдасынын егоизмини *чиловламалыдыр!* Егоизмин гаршысыны ону тәсдиг етмәк, үстәлик дә *дини сурәтдә* тәсдиг етмәк јолу илә алмаг, јә'ни ону фөвгәлбәшәри мәхлуг кими вә буна көрә дә инсан итаәтиндән азад олунмуш мәхлуг кими гәбул етмәк јолу илә чиловламаг, — бах, будур һәгигәтән тәнгиди вәзифә! Али мәхлугу јараданларын өзләринин өз тәнгиди нијјәтләриндән һеч хәбәри јох иди.

Ч-б *Бүше,* милли фанатизмин дини фанатизмә әсасландығыны күман едән Бүше, өз гәһрәманы *Робеспјери* даһа јахшы баша дүшүр.

Милләтчилик Романын вә Јунаныстанын дағылмасына сәбәб олду. Демәли, милләтчилијин ингилабын дағылмасына сәбәб олдуғуну сүбут етмәјә чалышаркән тәнгид франсыз ингилабы һаггында спесифик һеч бир шеј демир. Ејнән, милләтин егоизмини *халис* егоизм адландыраркән дә тәнгид милләт һаггында һеч бир шеј демир. Бу халис егоизм, ону мәсәлән, Фихте *«мән»инин* халис егоизми илә мүгајисә етсәк, әксинә, чох шүбһәли, ган гоһумлуғу үзүндән чәтинлијә дүшмүш кортәбии — кобуд егоизм кими көрүнүр. Әкәр онун *халислији* феодал силкләри егоизминин әксинә олараг анчаг нисбидирсә, онда мәзмуну һәр һансы бир хүсуси силк вә һәр һансы бир хүсуси корпорасија олан егоизмә нисбәтән мәзмуну милләт олан, даһа үмуми, јахуд даһа тәмиз егоизми үзә чыхартмаг үчүн «ингилабын» һеч бир «јени тәдгигинә» еһтијач олмазды.

Тәнгидин үмуми дөвләт гајдасына даир изаһлары һеч дә аз фајдалы дејилдир. Һәмин изаһлар белә бир иддиа илә битир ки, үмуми дөвләт гајдасы ајры-ајры егоист атомлары бир-биринә бағламалыдыр.

Дүрүст вә ән ади ифадә илә десәк, мүлки чәмијјәтин үзвләри һеч дә *атом* дејилдирләр. Атомун характерик *хүсусијјәти* бундан ибарәтдир ки, онун *һеч бир* хүсусијјәти јохдур вә буна көрә дә атом *зәрури олараг* өз *хассәсиндән* ирәли кәлән һеч бир мүнасибәт илә дикәр, ондан харичдә олан чанлы вүчудла бағлы дејил. Атом *тәләбатдан мәһрумдур,* о нә исә *мүстәгил бир шејдир;* дүнја атомдан кәнарда абсолјут бир *бошлугдур, јә'ни* атом өз дахилиндә *мөвчуд оланын бүтүн тамлығына* малик олдуғуна көрә дүнја атомдан кәнарда һәр чүр мәзмундан, һәр чүр мә'надан, һәр чүр әһәмијјәтдән мәһрумдур. Гој мүлки чәмијјәтин

егоист фәрди өзүнүн һиссиjјатсыз тәсәввүрүндә вә чансыз абстраксиjасында өзүнү *атом кими,* jә'ни һеч бир шеj илә мүнасибәтдә олмаjан, мүстәгил, тәләбатдан мәһрум, *абсолjут там,* хошбәхт чанлы вүчуд кими көзү габағына кәтирсин. Онун көзү габағына кәтирдиjинә күнаһкар *һисс едилән керчәклиjин* һеч бир гарышачағы jохдур. Онун һиссләринин һәр бири ондан харичдә дүнjанын вә дикәр фәрдләрин мөвчуд олдуғуна инанмаға ону мәчбур едир, онун *күнаһкар* мә'дәси белә һәр күн онун jадына салыр ки, ондан *харичдәки* дүнjа *бош деjил,* әксинә, елә бир шеj вардыр ки, мәһз о шеj онун мә'дәсини *долдурур.* Онун чанлы организминин һәр бир фәал тәзаһүрү, онун һәр бир хүсусиjјәти, онун һәр бир һәjат арзусу *тәләбата, еһтиjача* чеврилир ки, бунлар да онун *анчаг өзүнү севмәсини* өзүндән харичдә олан дикәр шеjләрә вә дикәр адамлара гаршы севкиjә чевирир. Бир фәрдин тәләбатынын бу тәләбаты өдәмәк воситәләринә малик олан дикәр егоист фәрд үчүн өз-өзүнә аjдын олан һеч бир мә'насы олмадығына көрә, jә'ни тәләбатын өдәнилмәси илә билаваситә һеч бир әлагәси олмадығына көрә, һәр бир фәрд өз нөвбәсиндә башгасынын тәләбаты илә бу тәләбатын обjектләри арасында васитәчиjә чеврилмәклә һәмин әлагәни jаратмалыдыр. Беләликлә, *тәбии зәрурәт, инсани мәхлугун хассәләри,* бунлар, һансы өзкәнинкиләшмиш шәкилдә заһир олурларса-олсунлар, *мәнафе,* — бах будур мүлки чәмиjјәтин үзвләрини бир-биринә бағлаjан. Онларын арасындакы реал әлагә *сиjаси* һәjат деjил, *мүлки* һәjатдыр. Демәли, мүлки чәмиjјәтин *атомларыны* бир-биринә бағлаjан *дөвләт* деjилдир, мәһз белә бир чәһәтдир ки, онлар анчаг *тәсәввүрдә,* өз хәjалынын *сәмасында* атомлардыр, *керчәкликдә* исә — онлар атомлардан гәти сурәтдә фәргләнән чанлы вүчудлардыр, белә бир чәһәтдир ки, онлар *илаһи егоистләр* деjил, *егоист инсанлардыр.* Зәманәмиздә анчаг *сиjаси мөвһумат* һәлә дә буну хәjала кәтирмәjә габилдир ки, дөвләт мүлки һәjаты мөһкәмләтмәлидир, һалбуки керчәкликдә әксинәдир, мүлки һәjат дөвләти мөһкәмләдир.

«*Робеспjерин* вә Сен-Жүстин әзәмәтли идеjасы, анчаг *әдаләт* вә *фәзиләт* гаjдалары илә jашаjан *«азад халг»* jаратмаг идеjасы, — бах: мәсәлән, Дантонун чинаjәтләри һаггында Сен-Жүстин мә'рузәси вә үмуми полис һаггында онун дикәр мә'рузәси — анчаг террор нәтичәсиндә бир мүддәт jашаjа билди вә елә бир *зиддиjјәт* иди ки, бу *зиддиjјәтә халг маһиjјәтинин* ашағы вә jалныз өзләрини севән үнсүрләри о дәрәчәдә горхагчасына вә гәддарчасына мүнасибәт көстәрирдиләр ки, һәмин үнсүрләрдән jалныз буну көзләмәк оларды.»

«Азад халгы» *«халг маһиjјәти»* үнсүрләринин мүнасибәт көстәрмәли олдуғу *«зиддиjјәт»* кими характеризә едән бу *абсолjут-тәнгиди* ибарәнин тамамилә бош бир ибарә олдуғуну ондан көрмәк олар ки, Робеспjерин вә Сен-Жүстүн фикринчә, *азадлыг, әдаләт, фәзиләт* әксинә, анчаг *«халгын»* һәjати тәза-

һүрләри вә анчаг «халг маһијјәтинин» хассәси ола биләр. Робеспјер вә Сен-Жүст там ајдынлығы илә анчаг *«халг маһијјәтинә»* хас олан *антик* «азадлыг, әдаләт, *фәзиләт* һаггында данышырлар. *Спарталылар, афиналылар, ромалылар* әзәмәтли олдуглары дөврдә «азад, әдаләтли, фәзиләтли халглар иди».

Ичтимаи әхлаг принсипләри һаггында нитгиндә (1734-чү ил февралын 5-дә Конвентин ичласында) Робеспјер сорушур: «Демократик идарәетмәнин, јахуд халг идарәетмәсинин *әсас принсипи* нәдир? *Фәзиләтдир.* Мән елә бир ичтимаи фәзиләт һаггында данышырам ки, бу фәзиләт Јунаныстанда вә Ромада о чүр мө'чүзәләр јаратмышдыр вә республикачы Франсада да даһа чох һејрәтә сәбәб олачаг мө'чүзәләр јарадачагдыр. Мән елә бир фәзиләтдән данышырам ки, бу фәзиләт вәтәнә вә онун ганунларына мәһәббәтдән башга һеч бир шеј дејилдир.

Бундан сонра Робеспјер хүсуси олараг *афиналылары* вә *спарталылары* «азад халглар» адландырыр. О, арамсыз олараг антик *«халг маһијјәтини»* динләјичиләрин јадына салыр вә һәм онун гәһрәманларынын, һәм дә онун гәнимләринин адларыны садалајыр: Ликург, Демосфен, Милтиад, Аристид, Брут — вә Катилина, Сезар, Клоди, Пизон.

Дантонун һәбс едилмәси һаггында мә'рузәсиндә (тәнгид бу мә'рузәјә иснад едир) *Сен-Жүст* там ајдынлығы илә дејир:

«*Ромалылардан* сонра дүнја мә'насыз олду вә анчаг ромалыларын хатирәси она мәзмун верир вә һәлә дә *азадлыг* һаггында габагчадан хәбәр верир».

Онун антик үслубдакы иттиһамы јени *Катилинанын* әлејһинә јөнәлдилән кими *Дантонун* да әлејһинә јөнәлдилмишдир.

Сен-Жүстин дикәр мә'рузәсиндә *(үмуми полис һаггында) республикачы* тамамилә *антик* руһда—*јенилмәз, тәвазөкар, садә* вә с. кими тәсвир едилир. *Полис* өз маһијјәти е'тибарилә Рома *сензурасына* ујғун кәлән идарә олмалыдыр. О, Кодрын, Ликургун, Сезарын, Катонун, Катилинанын, Брутун, Антонинин, Кассинин адларыны чәкир. Ахыра јахын *Сен-Жүст «азадлығы,* әдаләти, фәзиләти» характеризә едир, онлары *тәкчә бир сөзлә* тәләб едир вә дејир:

«Ингилабчылар дөнүб ромалылар олмалыдырлар».

Робеспјер, Сен-Жүст вә онларын партијасы буна көрә мәһв олдулар ки, онлар *керчәк көләлијә* әсасланан антик *реалист-демократик республиканы азад едилмиш көләлијә, буржуа чәмијјәтинә* әсасланан *мүасир спиритуалист-демократик нүмајәндәли дөвләт* илә гарышдырырдылар. *Инсан һүгугларында* мүасир буржуа чәмијјәтини, сәнаје, үмуми рәгабәт, өз мәгсәдини сәрбәстчәсинә күдән хүсуси мәнафеләр, анархија, өзү өзүнә јадланмыш тәбии вә мә'нәви фәрдијјәт чәмијјәтини — бүтүн бунларын һамы-

сыны гәбул етмәјә вә тәсдиг етмәјә мәчбур олмаг вә бунунла белә, сонра да ајры-ајры фәрдләрин шәхсиндә һәмин чәмијјәтин *һәјати тәзаһүрләрини* ләғв етмәк арзусунда олмаг вә ејни заманда һәмин чәмијјәтин *сијаси јухары тәбәгәләрини антик* нүмунәләр әсасында тәшкил етмәји арзуламаг — нә гәдәр дә бөјүк бир јанылмадыр!

Бу јанылма Сен-Жүст өзүнүн е'дамы күнү Консјержери залында асылмыш вә *«Инсан һүгуглары бәјаннамәси»* јазылмыш бөјүк лөвһәни көстәрәрәк мәғрур шәхси ләјагәт һиссилә «Һәр һалда буну мән јаратмышам» дејәркән фачиәли көрүнүр. Мәһз бу лөвһәдә о *инсанын һүгуглары* тәнтәнәли сурәтдә е'лан едилмишди ки, онун *игтисади* вә *сәнаје мүнасибәтләри антик* мүнасибәтләр олмадығы кими, һәмин инсан антик републиканын инсаны ола билмәз.

Бу јер *террорчуларын* јанылмасыны тарихән доғрултмаг јери дејилдир.

«Робеспјер мәғлуб олдугдан сонра *сијаси маарифчилик* вә *һәрәкат* сүр'әтлә елә бир јерә јахынлашдылар ки, онлар бу јердә *Наполеонун* гурбаны олдулар; 18 брүмердән бир аз сонра Наполеон дејә билди: «Өз префектләрим, жандармларым вә кешишләримлә мән Франсанын башына нә истәсәм кәтирәрәм.»

Күнаһкар тарих, әксинә, белә бир мә'лумат верир: Робеспјер мәғлуб олдугдан сонра илк дәфә олараг әввәлләр өз-өзүнү *өтүб кечмәк* истәјән вә *фантастикаја* гапылан сијаси маарифчилијин *ән ади сурәтдә* һәјата кечирилмәси башланыр. Ингилаб буржуазија чәмијјәтини феодал буховларындан азад етди, *террорчулуг* бу чәмијјәти һәјатын антик-сијаси гурулушуна гурбан вермәјә нә гәдәр чалышдыса да, ингилаб бу чәмијјәти рәсми олараг тәсдиг етди. *Директорија*[58] заманы *буржуазија чәмијјәтинин* әсл һәјаты чох сүр'әтлә үзә чыхыр вә булагтәк гајнајыр. Тичарәт вә сәнаје мүәссисәләри јаратмаг саһәсиндәки һәјәчан вә тәзјиг, варланмаг еһтирасы, јени буржуа һәјатынын басабасы,—илк вахтлар бу һәјатдан һәзз алмаг кобуд, арсыз-әдәбсиз вә сәрхошедичи характер алыр; ингилабын ағыр чәкичи тәрәфиндән феодал гурулушу әзилмиш франсыз *торпағынын* вә чохлу мигдарда јени мүлкијјәтчиләрин өз гызғын фәалијјәтинин илк чошғунлуғу заманы һәртәрәфли бечәрдији бу торпағын *керчәк* маарифләнмәси; азад олмуш сәнајенин илк һәрәкәтләри, — јеничә төрәмиш буржуазија чәмијјәти һәјатынын бә'зи тәзаһүрләри бах беләдир. *Буржуазија чәмијјәти* өзүнүн *керчәк* тәмсилчисини *буржуазијанын* шәхсиндә тапыр. Беләликлә, буржуазија өз ағалығына *башлајыр. Инсан һүгуглары* артыг *тәкчә нәзәријјәдә* мөвчуд олмур.

Ч-б фон Роттек, јахуд Велкер кими бирисинин сөзүнә ина-

нан тәнгидин дүшүндүјү кими, 18 брүмердә Наполеонун гурбаны үмумијјәтлә, ингилаби һәрәкат олмады; Наполеонун гурбаны *либерал буржуазија* олду. О заманын ганунверичиләринин нитгләрини охусан, буна әмин ола биләрсән. Бу нитгләри охујаркән сәндә белә бир тәәссүрат јаранып ки, елә бил кимсә сәни Милли конвентдән көтүрүб, индики депутатлар палатасынын биринә кәтирмишдир.

Наполеон ингилаби террорчулуғун елә һәмин ингилабын тәнтәнәли сурәтдә е'лан етдији *буржуазија чәмијјәтинә* вә онун сијасәтинә гаршы апардығы мүбаризәнин сон ишинин тәчәссүмү иди. Доғрудур, Наполеон *мүасир дөвләтин* әсл маһијјәтини артыг баша дүшүрдү; о артыг баша дүшүрдү ки, бу дөвләтин әсасыны буржуазија чәмијјәтинин манеәсиз инкишафы, хүсуси мәнафеләрин сәрбәст һәрәкәти вә с. тәшкил едир. О, һәмин әсасы гәбул етмәк вә ону мүдафиә етмәк гәрарына кәлир. О, хәјалпәрәст террорчу дејилди. Лакин ејни заманда Наполеон *дөвләтә* һәлә *мәгсәд* кими бахырды, мүлки һәјата исә анчаг хәзинәдар кими вә *шәхси ирадәси* олмаға һаггы чатмајан өз *асылысы* кими бахырды. О, *перманент ингилабы перманент мүһарибә* илә әвәз едәрәк *террорчулуғу баша чатдырды. О,* франсыз милләтинин егоизмини сон һәддинә гәдәр тә'мин етди, лакин һәм дә тәләб етди ки, һәр дәфә истиланын сијаси мәгсәди тәләб етдикдә буржуазијанын ишләри, нәш'әләр вар-дөвләт вә с. гурбан верилсин. Буржуазија чәмијјәтинин либерализмини — онун күндәлик практикасынын сијаси идеализмини, — залымлыгла боғараг, о, һабелә буржуазија чәмијјәтинин әсас *мадди* мәнафеләринә, тичарәтинә вә сәнајесинә, әкәр онлар онун, Наполеонун, сијаси мәнафеләри илә тоггушурдуса, рәһм етмирди. Онун сәнаје ишбазларына нифрәти *идеологлара* нифрәтини тамамлајырды. Дахили сијасәт саһәсиндә дә о, буржуазија чәмијјәтинә гаршы, онда, Наполеонда, һәлә дә абсолјут мәгсәд кими тәчәссүм олунмуш дөвләтин дүшмәни әлејһинә мүбаризә апаран кими мүбаризә апарырды. Мәсәлән, Наполеон дөвләт шурасында демишди ки, кениш торпаг саһәләри саһибләринин бу саһәләри өзбашына бечәрмәләринә, јахуд бечәрмәмәләринә дөзмәјәчәкдир. Онун *ат-араба нәглијјатыны* дөвләтин ихтијарына вермәк јолу илә тичарәти дөвләтә табе етдирмәк планы да һәмин мәгсәди дашыјырды. Франсыз тачирләри елә бир һадисә һазырладылар ки, бу һадисә илк дәфә олараг Наполеонун гүдрәтини сарсытды. Парис биржачылары сүн'и сурәтдә јарадылмыш ачлыг васитәсилә Наполеонун рус сәфәрини, демәк олар ки, ики ај кечикдирмәјә вә беләликлә дә, бу сәфәри илин олдугча кеч вахтында кечирмәјә вадар етдиләр.

Әкәр либерал буржуазија Наполеонун шәхсиндә бир даһа ингилаби террорчулугла тоггушдуса, Бурбонларын, Бәрпанын

шәхсиндә исә о, бир даһа әксингилаб илә тоггушду. Нәһајәт о, 1830-чу илдә 1789-чу илдәки арзусуну һәјата кечирди, анчаг бу фәрглә һәјата кечирди ки, онун *сијаси маарифчилији* инди *баша чатдырылмыш олду,* о, артыг конститусијалы нүмајәндәли дөвләтдә дөвләт идеалы көрмүрдү, конститусијалы нүмајәндәли дөвләтә наил олмаға чалышаркән о, дүнјаны хилас етмәјә вә үмумбәшәри мәгсәдләрә чатмаға чан атдығыны артыг күман етмирди, әксинә, бу дөвләтә өзүнүн *там* һакимијјәтинин *рәсми* ифадәси кими вә өзүнүн *хүсуси* мәнафеләринин *сијаси* чәһәтдән танынмасынын ифадәси кими бахырды.

Өз тарихи һесабыны 1789-чу илдән башлајан франсыз ингилабынын һәјати тарихи 1830-чу ил илә, бу ингилабын инди өзүнүн *сосиал* әһәмијјәтини дәрк етмәклә зәнкинләшән чәһәтинин гәләбә чалдығы һәмин ил илә һәлә баша чатмамышдыр.

d) ФРАНСЫЗ МАТЕРИАЛИЗМИ ИЛӘ ТӘНГИДИ ВУРУШМА

«*Спинозизм* XVIII әсрдә һәм өзүнүн материјаны субстансија етмиш олан ән сонракы франсыз нөвүндә, һәм дә материјаја даһа чох руһани ад вермиш олан деизмдә һөкмран олмушдур... *Спинозанын франсыз мәктәби* вә деизм тәрәфдарлары *Спиноза системинин* һәгиги мә'насы һаггында бир-бирилә мүбаһисә едән јалныз ики секта иди... Садәчә тале бу Маарифчилији мәһвә мәһкум етди — о, франсыз һәрәкаты заманындан башланан иртичаја әсир дүшмәјә мәчбур оландан сонра *романтикада* әријиб кетди».

Т ә н г и д белә дејир.

Биз мүхтәсәр шәкилдә франсыз материализминин тәнгиди тарихинә һәмин материализмин ән ади вә күтләшәкилли тарихини гаршы гојачағыг. Һәгигәтдә баш вермиш олан тарих илә һәм јенини, һәм дә көһнәнин ејни дәрәчәдә јарадан «а б с о л ј у т т ә н г и д и н» декрети үзрә баш верән тарих арасында учурум олдуғуну биз бөјүк бир еһтирамла е'тираф едирик. Нәһајәт, т ә н г и д и н көстәришләринә итаәт едәрәк тәнгиди тарихин: «нә сәбәбә?» «һарадан?» вә «һараја?» суалларыны «инадлы тәдгигат мөвзусу» едәк.

«*Дүрүст* вә *ән ади* дил илә дејилсә», XVIII әср франсыз Маарифчилији вә хүсусән *франсыз материализми* нәинки мөвчуд сијаси тә'сисатлар әлејһинә, ејни заманда мөвчуд дин вә илаһијјат әлејһинә мүбаризә иди, һәм дә *XVII әср метафизикасы* әлејһинә вә *һәр чүр метафизика* әлејһинә, хүсусән *Декарт, Малбранш, Спиноза* вә *Лејбнитс* метафизикасы әлејһинә *ачын ифадә олунмуш ачыг* мүбаризә иди. Фејербах өзүнүн *Һекел* әлејһинә биринчи гәти чыхышы заманы *ајыг фәлсәфәни сәрхош спекулјасијаја* гаршы гојдуғу кими, *фәлсәфә дә метафизикаја* гаршы гојулмушду. XVIII әср франсыз Маарифчилији вә хүсусән *франсыз материализми* тәрәфиндән әзилмиш олан XVII әср *метафизикасы ал-*

ман фәлсәфәсиндә вә хүсусән XIX әсрин *спекулјатив алман фәлсәфәсиндә* өз *галибијјәтли* вә *мәзмунлу бәрпасыны кечиртди. Һекел* ону бүтүн сонракы метафизика илә вә алман идеализми илә даһијанә сурәтдә бирләшдирәндән вә метафизики универсал сәлтәнәт тә'сис едәндән сонра, XVIII әсрдә олдуғу кими, јенә дә илаһијјат үзәринә һүчума мүвафиг олараг *спекулјатив метафизика* үзәринә вә *үмумијјәтлә, һәр чүр метафизика* үзәринә һүчум едилди. *Спекулјасијанын* өзүнүн фәалијјәти сајәсиндә инди баша чатмыш олан вә *һуманизмә* ујғун кәлән материализм ону һәмишәлик мәғлуб едәчәкдир. *Фејербах һуманизмә* ујғун кәлән *материализмин нәзәри* саһәдә ифадәчиси олдуғу кими, франсыз вә инкилис *социализми* вә *коммунизми* дә һәмин материализмин әмәли саһәдә ифадәчиси олмушдур.

«Дүрүст вә ән *ади дил* илә дејилсә», *франсыз материализминдә ики чәрәјан вардыр:* биринин мәншәји *Декартдан,* о бирисининки *Локкдан* башланыр. Материализмин бу сонунчу чәрәјаны *башлыча олараг франсыз* маарифләндиричи үнсүрүндән ибарәтдир вә бирбаша *социализмә* доғру апарыр. Биринчи, *механист* материализм сөзүн әсл мә'насында франсыз *тәбиәтшүнаслығына* говушур. Инкишафын кедишиндә һәр ики чәрәјан чарпазлашыр. Мәншәји билаваситә *Декартдан* башланан франсыз материализмини бизим мүфәссәл сурәтдә көздән кечирмәјимизә лүзум јохдур; ејнилә дә *Нјутонун* франсыз мәктәби үзәриндә вә үмумијјәтлә франсыз тәбиәтшүнаслығынын инкишафы үзәриндә дајанмағымыза лүзум јохдур.

Буна көрә анчаг ашағыдакыны гејд едәк:

Декарт өз *физикасында материјаја* мүстәгил јарадычылыг гүввәси иснад вермиш вә *механики* һәрәкәти материјанын һәјатынын тәзаһүрү һесаб етмишдир. О өз *физикасыны* өз *метафизикасындан* тамамилә ајырмышдыр. Онун физикасы *һүдудлары дахилиндә материја* варлығын вә идракын јеканә *субстансијасыдыр,* јеканә әсасыдыр.

Механист франсыз материализми *Декартын* метафизикасынын әксинә олараг онун *физикасына* гошулмушдур. Онун шакирдләри пешә е'тибарилә *антиметафизик* идиләр, јә'ни *физик* идиләр.

Һәким Леруа бу мәктәбин бүнөврәсини гојур; бу мәктәб һәким *Кабанисин* шәхсиндә өзүнүн ән јүксәк нөгтәсинә чатыр, һәким *Ламетри* онун мәркәзидир. Декарт һәлә сағ икән Леруа Декартын *һејван* конструксијасыны инсан үзәринә кечиртмиш (XVIII әсрдә *Ламетри* буна бәнзәр бир шеј етмишди) вә руһу *бәдәнин модусу, идејалары* исә *механики һәрәкәтләр* е'лан етмишди. Леруа һәтта беләзәнн едирди ки, Декарт өзүнүн әсл фикрини кизләтмишдир. Декарт е'тираз етмишди. XVIII әсрин ахырларында *Кабанис* өзүнүн «Инсанда *физики илә мә'нәвинин*

нисбәти»[59] адлы китабында картезиан материализмини баша чатдырды.

Картезиан материализми Франсада һәлә бу вахтадәк јашајыр. О, *«дүрүст* вә *ән ади* дил илә дејилсә», *романтикада* һәр шејдән аз тәгсирләндирилә биләчәк *механист тәбиәтшүнаслыгда* хејли мүвәффәгијјәт газанмышдыр.

Франсада башлыча нүмајәндәси *Декарт* олан XVII әср метафизикасынын доғулдуғу күндән е'тибарән *антагонисти* материализм олмушдур. Епикуризм материализмини бәрпа етмиш олан *Гассендинин* шәхсиндә материализм Декартын әлејһинә чыхды. Франсыз вә инкилис материализми *Демокрит* вә *Епикүр* илә һәмишә сых әлагә сахламышдыр. Картезиан метафизикасы *инкилис* материалисти Һоббсын шәхсиндә дикәр бир әлејһдара раст кәлди. Гассенди вә Һоббс өзләринин әлејһдарына өз өлүмүндән узун мүддәт сонра, мәһз бу әлејһдарын бүтүн франсыз мәктәбләриндә артыг рәсми сурәтдә һөкмран олдуғу заман галиб кәлдиләр.

Волтер демишди ки, језуитләрин јансенистләрлә[60] мүбаһисәсинә XVIII әср франсызларынын лагејдлијинин сәбәби фәлсәфәдән даһа чох *Лонун* малијјә мөһтәкирлији иди. Доғрудан да, XVII әср метафизикасынын деврилмәси XVIII әср материализм нәзәријјәсинин тә'сири илә јалныз она көрә изаһ олуна биләр ки, бу нәзәри һәрәкатын өзү о заманкы франсыз һәјатынын өз әмәли характери илә изаһ олунур. Бу һәјат билаваситә керчәклијә доғру, дүнја зөвгүнә вә дүнја марағына доғру, *дүнјәви* аләмә доғру јөнәлдилмишди. Бу һәјатын антитеоложи, антиметафизик, материалист практикасына антитеоложи, антиметафизик, материалист нәзәријјәләр мүвафиг олмалы иди. Метафизика бүтүн е'тибарыны *әмәли олараг* итирмишди. Биз бурада һәмин тәкамүлүн јалныз *нәзәри* кедишини гысача гејд етмәлијик.

XVII әср метафизикасында һәлә *мүсбәт,* дүнјәви мәзмун вар иди (Декарты, Лејбнитси вә башгаларыны јадымыза салаг). О, ријазијјатда, физикада вә өзү илә ајрылмаз сурәтдә бағлы көрүнән дикәр дәгиг елмләрдә кәшфләр едирди. Лакин артыг XVIII әсрин әввәлләриндә бу хәјали әлагә пуч олду. Мүсбәт елмләр метафизикадан ајрылды вә өзү үчүн мүстәгил саһәләр ајырыб көтүрдү. Метафизиканын бүтүн сәрвәти инди јалныз тәфәккүр маһијјәтләриндән вә илаһи мөвзулардан ибарәт иди, һәм дә мәһз елә бир заманда ки, реал варлыглар вә дүнјәви шејләр һамыда мараг доғурмаға башламышды. Метафизика дајаз бир шеј олду. XVII әсрин сонунчу бөјүк франсыз метафизикләри Малбранш вә Арно вәфат етдији илдә *Һелветси* вә *Кондилјак* дүнјаја кәлдиләр.

XVII әср метафизикасына вә үмумијјәтлә *һәр чүр* метафизикаја *һәр чүр е'тибары нәзәри* чәһәтдән сарсытмыш олан шәхс *Пјер Бејл* олмушдур. Онун силаһы метафизиканын өзүнүн сеһр-

ли формулларындан дүзәлдилмиш *скептисизм иди.* О өзү илк заманлар картезиан метафизикасына әсасланырды. Спекулјатив илаһијјат әлејһинә мүбаризә *Фејербахы спекулјатив фәлсәфә* әлејһинә мүбаризәјә мәһз она көрә сөвг етмишди ки, Фејербах спекулјасијанын илаһијјат үчүн сон дајаг олдуғуну көрмүш вә илаһијјатчылары хәјали елмдән *кобуд,* икраһедичи *имана* гајытмаға вадар етмәјә мәчбур олмушду, еләчә дә дини шүбһә Бејли һәмин иман үчүн дајаг олан метафизикадан шүбһәләнмәјә кәтириб чыхартды. Буна көрә дә о, метафизиканын бүтүн тарихи инкишафыны тәнгид етди. О, метафизиканын өлүм тарихини јазмаг үчүн онун тарихчиси олду. О, башлыча олараг *Спинозаны* вә Лејбнитси тәкзиб едирди.

Пјер Бејл спектисизм васитәсилә метафизиканы нәинки дағытды, бунунла да Франсада материализмин вә сағлам дүшүнчә фәлсәфәсинин мәнимсәнилмәси үчүн зәмин һазырлады. О, тезликлә јашамаға башламалы олан *атеист чәмијјәтин* мејдана кәлдијини хәбәр верди, тәкчә атеистләрдән ибарәт чәмијјәтин јашамасынын *мүмкүнлүјүнү,* атеистин һөрмәтли адам *ола биләчәјини,* инсаны атеизмин дејил, мөвһумат вә бүтпәрәстлијин алчалтдығыны *сүбут етмәклә* хәбәр верди.

Бир франсыз јазычысынын дедији кими, *Пјер Бејл «XVII әср мә'насында сонунчу метафизик* вә *XVIII әср мә'насында биринчи философ иди».*

XVII әср илаһијјатынын вә метафизикасынын мәнфи тәкзибиндән әлавә, *мүсбәт антиметафизика* системи дә лазым иди. Елә бир китабын зәрурилији һисс олунурду ки, бу китаб о заманкы һәјат тәчрүбәсини системә салсын вә ону нәзәри чәһәтдән әсасландырсын. *Локкун* инсан зәкасынын мәншәји һаггында әсәри[61] Ла-Маншын о бири саһилиндән лап вахтында кәлиб чыхды. О, чохдан вә еһтирасла көзләнилән бир гонаг кими руһ јүксәклији илә гаршыланды.

Суал олунур: *Локк Спинозанын* шакирди дејилдими? «Күнаһкар» тарих буна белә чаваб верә биләр:

Материализм *Бөјүк Британијанын доғма* оғлудур. Һәлә Бөјүк Британија схоластики *Дунс Скот* өзүндән сорушурду: *«материја дүшүнмәјә габил дејилдирми?»*

Белә бир мө'чүзәни мүмкүн етмәк үчүн о, һәр шејә гадир аллаһа әл атырды, јә'ни *илаһијјатын* өзүнү мәчбур едирди ки, *материализми* тәблиғ етсин. Бундан әлавә о, *номиналист* иди. Номинализм *инкилис* материалистләриндә башлыча үнсүрләрдән бири иди вә үмумијјәтлә, материализмин *илк ифадәсидир.*

Инкилис материализминин вә бүтүн *мүасир експериментал* елмин әсл баниси *Бекондур.* Онун нәзәриндә тәбиәтшүнаслыг һәгиги елмдир, һисси тәчрүбәјә әсасланан *физика* исә тәбиәтшүнаслығын ән мүһүм бир һиссәсидир. О, *һомеомеријалардан* бәһс

едән *Анаксагору* вә атомлардан бәһс едән *Демокрити* чох заман мө’тәбәр бир сима кими мисал кәтирир. Онун нәзәријјәсинә көрә, *һиссләр* јанылмыр вә һәр чүр билијин *мәнбәјидир.* Елм *тәчрүбәви елмдир* вә *расионал методу* һиссләр јолу илә әлдә едилән мә’лумата тәтбиг етмәкдән ибарәтдир. Индуксија, тәһлил, мүгајисә, мүшаһидә, експеримент расионал методун башлыча шәртләридир. *Материјанын* фитри хассәләриндән биринчиси вә ән мүһүмү *һәрәкәтдир,* — тәкчә *механики* вә *ријази* һәрәкәт дејил, даһа чох дәрәчәдә *сә’ј, һәјат, руһу, кәркинликдир,* — јахуд, Јакоб Бјеменин ифадәси илә десәк материјанын *«әзијјәтидир»* («Qual»). Материјанын илк формалары — чанлыдыр, фәрдиләшдиричидир, она дахилән хас оландыр вә спесифик фәргләр јарадан *маһијјәт гүввәләридир.*

Материализмин илк јарадычысы олан *Бекон*да материализм һәртәрәфли инкишафын һәлә садә формада кизли рүшејмләринә маликдир. Материја һисс едилән өз шаиранә парлаглығы илә бүтүн инсанын үзүнә күлүмсәјир. Афоризмләр шәклиндә шәрһ едилән нәзәријјәнин өзү исә, әксинә, һәлә илаһијјат мәнтигсизлији илә долудур.

Материализм өзүнүн сонракы инкишафында *биртәрәфли* олур. *Һоббс Бекон* материализминин *системләшдиричисидир.* Һиссијјат өз парлаг әлванлығыны итирир вә *һәндәсә мүтәхәссисинин* абстракт һиссијјатына чеврилир. *Физики* һәрәкәт *механики* вә ја *ријази* һәрәкәтә гурбан верилир; һәндәсә башлыча елм е’лан едилир. Материализм *инсана дүшмән олур. Инсана дүшмән олан чисмсиз* руһу онун өз саһәсиндә арадан галдырмаг үчүн материализм өзү өз нәфсини өлдүрүб *аскет* олмаг мәчбуријјәтиндә галыр. О, *дүшүнчәли* бир *вүчуд* кими мејдана чыхыр, лакин о, дүшүнчәнин бүтүн нәтичәләрини амансыз бир ардычыллыгла инкишаф етдирир.

Әкәр бизим һиссләримиз бүтүн биликләримизин мәнбәјидирсә, — дејә Һоббс Бекона әсасланараг мүһакимә јеридир, — онда идеја, фикир, тәсәввүр вә и. а. — бунлар һамысы аз вә ја чох дәрәчәдә өз һисси формасындан азад едилмиш чисмани аләмин фантомларындан башга бир шеј дејилдир. Елм бу фантомлара анчаг ад верә биләр. Ејни ад бир чох фантома аид едилә биләр. Һәтта адларын да адлары ола биләр. Лакин бир тәрәфдән, һисси аләми бүтүн идејаларын мәнбәји һесаб етмәк, дикәр тәрәфдән дә, сөзүн тәкчә сөз дејил, ондан артыг бир шеј олдуғуну, бизим һәмишә тәсәввүр етдијимиз ајры-ајры маһијјәтләрдән башга бир нөв үмуми маһијјәтләр олдуғуну иддиа етмәк зиддијјәт оларды. *Чисмсиз субстансија* — гејри-мадди *чисм* кими зиддијјәтдир. *Чисм, варлыг, субстансија* — бунлар һамысы ејни *бир реал* идејадыр. Тәфәккүрү *дүшүнән* материјадан ајырмаг олмаз. Материја бүтүн дәјишилмәләрин субјектидир. Әкәр *сонсуз* сөзү

мүәјјән бир кәмијјәтә бизим руһумузун сонсуз әлавәләр етмәк бачарығы демәк дејилдирсә, *мә'насыздыр*. Јалныз madди олан шеј гавранылдығына, дәрк едилдијинә көрә, аллаһын варлығы һаггында *һеч бир шеј* мә'лум дејилдир. Јалныз мәним өз варлығым јәгиндир. Һәр һансы бир инсан еһтирасы, гуртармагда вә ја башламагда олан механики бир һәрәкәтдир. Сә'јләрин објектләри — биз мәһз бунлары не'мәт адландырырыг. Инсан да тәбиәтин табе олдуғу ејни ганунлара табедир. Гүдрәт вә азадлыг ејни шејдир.

Һоббс Бекону системә салмышдыр, лакин билик вә идејаларын һисләр аләминдән әмәлә кәлдији һаггында онун әсас принсипини даһа әтрафлы әсасландырмамышдыр.

Локк инсан зәкасынын мәншәји һаггындакы әсәриндә Бекону вә Һоббсун принсипини әсасландырыр.

Һоббс Бекон материализминин *теист* мөвһуматыны мәһв етдији кими, Коллинз, Додуелл, Кауард, Һартли, Пристли вә и. а. да Локк сенсуализминин ахырынчы илаһијјат һәдләрини мәһв етмишләр. Деизм — һеч олмазса материалист үчүн — диндән јаха гуртармагдан өтрү әлверишли вә асан үсулдур.

Биз артыг гејд етмишдик ки, Локкун әсәри франсызлар үчүн лап вахтында мејдана чыхмыш олду. Локк bon sens, сағлам инсан дүшүнчәси, фәлсәфәсини әсасландырды, јә'ни долајысы илә деди ки, сағлам инсан дујғуларынын көстәрдикләринә архаланан ағылдан фәргли бир фәлсәфә ола билмәз.

Локкун *билаваситә* шакирди вә *франсыз* тәфсирчиси олан *Кондилјак* дәрһал Локк сенсуализмини XVII әср *метафизикасы* әлеjһинә јөнәлтди. О сүбут етди ки, хәјалын вә илаһијјат мөвһуматынын уғурсуз төрәмәси олан бу метафизиканы франсызлар там һаглы олараг рәдд етдиләр. Кондилјак *Декартын, Спинозанын, Лејбнитсин* вә *Малбраншын* системләринин тәкзиб едилдијини билдирди.

Кондилјак өзүнүн «Инсан биликләринин мәншәји һаггында тәчрүбә»[62] әсәриндә Локкун нөгтеји-нәзәрини инкишаф етдирәрәк сүбут едир ки, јалныз руһ дејил, һисләр дә, јалныз идејалар јаратмаг мәһарәти дејил, һиссlә гавраjыш мәһарәти дә *тәчрүбә* вә *вәрдиш* ишидир. Буна көрә дә инсанын бүтүн инкишафы *тәрбијәдән* вә *харичи шәраитдән* асылыдыр. Кондилјакы франсыз мәктәбләриндән анчаг *еклектик* фәлсәфә сыхышдырыб чыхартды.

Франсыз материализми илә *инкилис* материализминин фәрги һәмин милләтләр арасындакы фәргә мүвафигдир. Франсызлар инкилис материализминә ағыллылыг, чанлылыг, бәлағәт кәтирдиләр. Франсызлар она һәлә чатышмајан чошғунлуг вә мәлаһәт вердиләр. Франсызлар ону *мәдәниләшдирдиләр*.

Јенә Локка әсасланан *Һелветсидә* материализм әсл франсыз

характери алыр. Һелветси ону дәрһал ичтимаи һәјата тәтбиг едир (Һелветси. «Инсан һаггында»[63]). Һисси тәәссүрат, худбинлик, зөвг вә дүзкүн баша дүшүлмүш шәхси мәнафе бүтүн мә'нәвијјатын әсасыны тәшкил едир. Инсанын әгли габилијјәтләринин тәбии бәрабәрлији, зәка мүвәффәгијјәтләри илә сәнаје мүвәффәгијјәтләринин бирлији, инсанын тәбии хејирхаһлығы, тәрбијәнин бөјүк гүдрәти — Һелветси системинин башлыча чәһәтләри бунлардыр.

Ламетринин әсәрләри картезиан материализми илә инкилис материализминин бирләшмәсидир. Ламетри Декартын физикасындан тәфәррүатына гәдәр истифадә едир. Онун «Машын-инсан»ы[64] Декартын машын-һејван нүмунәси үзрә гурулмушдур. Һолбахын *«Тәбиәт системи»*ндә[65] физикаја һәср олунмуш һиссәдә франсыз материализми илә инкилис материализминин бирләшмәсидир, әхлаг нәзәријјәси исә, әслиндә Һелветсинин мә'нәвијјатына архаланыр. Робине («Тәбиәт һаггында»[66]), метафизика илә һәлә дә һамыдан чох әлагә сахлајан вә бунун үстүндә Һекелин тә'рифинә лајиг көрүлән бу франсыз материалисти, ашкар сурәтдә *Лејбнитсә* истинад едир.

Бир һалда ки, биз, бир тәрәфдән, франсыз материализминин икили мәншәјини, Декартын физикасындан вә инкилис материализминдән әмәлә кәлдијини, дикәр тәрәфдән исә, франсыз материализминин XVII әср *метафизикасына,* Декартын, Спинозанын, Малбраншын вә Лејбнитсин метафизикасына, әкс олдуғуну ајдынлашдырдыг, бундан сонра Волнеј, Дүпүи, Дидро вә башгаларындан, ејнилә дә физиократлардан данышмағымыза еһтијач јохдур. Алманлар һәмин әкслији *спекулјатив метафизика* илә мүбаризәјә киришәндән сонра көрә билдиләр.

Картезиан материализми *сөзүн әсл мә'насында тәбиәтшүнаслыға* говушдуғу кими, франсыз материализминин дикәр чәрәјаны да билаваситә *сосиализмә* вә *коммунизмә* говушур.

Инсанларда хејирхаһлыға фитри мејл олдуғу вә онларын әгли габилијјәтләринин бәрабәрлији һаггында, тәчрүбәнин, вәрдишин, тәрбијәнин гүдрәти һаггында, харичи шәраитин инсана тә'сири һаггында, сәнајенин јүксәк әһәмијјәти, зөвгүн ганунилији вә и. а. һаггында материализм тә'лими илә коммунизм вә сосиализм арасында зәрури әлагә олдуғуну көрмәк үчүн чох даити ағыл тәләб олунмур. Әкәр инсан өзүнүн бүтүн билијини, дујғуларыны вә и. а. һисси аләмдән вә бу аләмдән алынан тәчрүбәдән көтүрүрсә, демәли, онда мүһити елә гурмаг лазымдыр ки, орада инсан әсл инсани оланлары дәрк етсин вә мәнимсәсин, инсан өзүнү бир инсан кими дәрк етсин. Әкәр дүзкүн баша дүшүлмүш мәнафе бүтүн мә'нәвијјатын принсипини тәшкил едирсә, демәли, онда чалышмаг лазымдыр ки, ајрыча бир адамын хүсуси мәнафеји үмумбәшәри мәнафејә ујғун кәлсин. Әкәр ин-

сан материализм мә'насында азад дејилдирсә, јә'ни әкәр бу вә ја башга бир шејдән чәкиндирән мәнфи гүввә нәтичәсиндә дејил, өз һәгиги фәрдилијини көстәрмәјин мүсбәт гүввәси нәтичәсиндә азаддырса, онда ајры-ајры шәхсләрин чинајәтләринә көрә чәза вермәк дејил, чинајәтин антисосиал мәнбәләрини мәһв етмәк вә һәр кәсә өз вачиб һәјат тәзаһүрләри үчүн зәрури ичтимаи мејдан вермәк лазымдыр. Әкәр инсанын характерини шәраит јарадырса, демәли, онда шәраити инсани шәраит етмәк лазымдыр. Әкәр инсан өз маһијјәти е'тибарилә ичтимаи мәхлугдурса, демәли, о өз һәгиги маһијјәтини анчаг чәмијјәтдә инкишаф етдирә биләр вә онун маһијјәтинин күчүнү ајры-ајры фәрдләрин күчүнә көрә дејил, бүтүн чәмијјәтин күчүнә көрә гијмәтләндирмәк лазымдыр.

Бу вә буна бәнзәр мүддәалары, демәк олар, һәрфән, һәтта ән көһнә франсыз материалистләринин әсәрләриндә дә тапмаг олар. Бура онлара гијмәт вермәјә киришмәјин јери дејилдир. Локкун илк инкилис шакирдләриндән бири олан *Мандевилин* әсәрләриндә *гүсурларын мәдһи* материализмин сосиалист мејли үчүн характерикдир. О сүбут едир ки, *муасир* чәмијјәтдә гүсурлар *зәрури* вә *фајдалыдыр.* Бу һеч дә муасир чәмијјәтин мәдһи дејилди.

Фурје билаваситә франсыз материалистләринин тә'лиминә әсасланыр. *Бабувистләр* кобуд, инкишаф етмәмиш материалист идиләр, лакин инкишаф етмиш коммунизмин дә мәншәји *билаваситә франсыз материализминдән* башланыр. Һәмин материализм мәһз *Һелветсинин* она вердији формада өз вәтәнинә, *Инкилтәрәјә* гајыдыр. *Бентам* өзүнүн *дүзкүн баша дүшүлмүш мәнафеји* системини Һелветсинин мә'нәвијјаты әсасында гурур. *Оуен* исә, *Бентамын* системинә архаланараг, инкилис коммунизмини әсасландырыр. Инкилтәрәјә говулмуш олан франсыз *Кабе* орадакы коммунизм идејаларынын тә'сири алтына дүшүр вә Франсаја гајытдыгда коммунизмин, ән сәтһи олса да, ән танынмыш нүмајәндәси олур. Даһа чох елми олан франсыз коммунистләри, *Дезами, Кеј* вә башгалары, Оуен кими, *материализм* тә'лимини *реал һуманизм* тә'лими олараг вә *коммунизмин мәнтиги* әсасы олараг инкишаф етдирирләр.

Ч-б Бауер, вә ја т ә н г и д франсыз материализминин тәнгиди тарихи үчүн материаллары һарадан әлә кечирмишдир?

1) Һекелин «Фәлсәфә тарихи»[67] франсыз материализмини Спиноза субстансијасынын *һәјата кечирилмәси* кими тәсвир едир ки, бу да, һәр һалда, «Спинозанын франсыз мәктәбиндән» мугајисәедилмәз дәрәчәдә анлашыландыр.

2) *Ч-б Бауер* Һекелин «Фәлсәфә тарихи»ндә бир вахт охумушду ки, куја франсыз материализми Спинозанын *мәктәбидир.* Әкәр инди о, Һекелин дикәр әсәриндә *ејни* әсас принсипин иза-

һында деизмин вә материализмин *ики партиіјадан* ибарәт олдуғуну тапырса, онда ч-б Бауерә көрә беләчыхыр ки, Спинозанын *ики* мәктәби олмушдур вә бу мәктәбләр онун системинин мә'насы һаггында өз араларында мүбаһисә апармышлар. Ч-б Бауер бизим нәзәрдә тутдуғумуз изаһаты Һекелин «Феноменолокија»сында тапа билмишдир. Бурада там мә'насы илә белә дејилмишдир:

«Абсолјут маһијјәт мәсәләсиндә *Маарифчилик* өз-өзү илә мүбаһисәјә киришир... вә *ики партијаја* парчаланыр... Бунлардан бириси... һәр нөв предикатдан мәһрум олан абсолјуту... *али абсолјут мәхлуг* адландырыр... дикәри ону *материја* кими мүәјјән едир... Һәр икиси *ејни* анлајышдыр, — онларын арасындакы фәрг објектин өзүндә дејил, тамамилә һәр ики конструксијанын мүхтәлиф башланғыч нөгтәләриндәдир». (Һекел. «Феноменолокија», сәһ. 420, 421, 422).

3) Ч-б Бауер, нәһајәт, јенә дә Һекелдә охуја билмишдир ки, әкәр субстансија өзүнүн сонракы инкишафында анлајыша вә мәнлик шүуруна кечмирсә, онда о, «романтиканын» малы олур. Вахтилә буна бәнзәр бир шеји «Hallische Jahrbücher»[49] журналы сүбут етмәјә чалышырды.

Лакин һәр һалда, *«руһ»* өз «әлејһдары» *материализмә,* нәјин баһасына олурса-олсун, нә исә бир *«садә мүгәддәрат»* ајырмалы иди.

Гејд. Франсыз материализминин Декарт вә Локк илә әлагәси вә XVIII әср фәлсәфәсинин XVII әср метафизикасына әкслији ән јени *франсыз* фәлсәфә тарихләринин әксәријјәтиндә мүфәссәл олараг ишыгландырылмышдыр. Тәнгиди тәнгидин әксинә олараг, биз артыг мә'лум шејләри бурада анчаг тәкрарламалы олдуг. Әксинә, XVIII әср материализминин XIX әср инкилис вә франсыз *коммунизми* илә әлагәсини мүфәссәл ишыгландырмаға һәлә еһтијач вардыр. Бурада биз Һелветсидән, Һолбахдан вә Бентамдан бә'зи, хүсусилә характерик парчалар кәтирмәклә кифајәтләнәчәјик.

1) *Һелветси.* «Инсанлар кинли дејилдирләр, амма өз мәнафеләринә табедирләр. Буна көрә дә инсанларын пис хасијјәтлилијиндән дејил, һәмишә хүсуси мәнафеји үмуми мәнафејә гаршы гојан ганунверичиләрин чәһаләтиндән шикајәтләнмәк лазымдыр». — «Моралистләр бу вахтачан һеч бир мүвәффәгијјәтә наил олмамышлар, чүнки гүсуру төрәдән көкләри јериндән гопарыб атмаг үчүн ганунверичиликдә ешәләнмәк лазымдыр. Јени Орлеанда арвадлара һүгуг верилмишдир ки, әрләри онлары безикдирәндә әрләриндән ајрылсынлар. Белә өлкәләрдә әрләринә хәјанәт едән арвадлар јохдур, чүнки өз әрләрини алдатмаға онларын еһтијачы галмыр». — «Әхлагы сијасәтлә вә ганунверичиликлә бирләшдирмәсән, о, әслсиз бир елм олур». — «Икиүзлү моралистләри, бир тәрәфдән, дөвләти сөкүб дағыдан гүсурлара бәсләдикләри е'тинасызлыгдан, дикәр тәрәфдән исә, — хүсуси һәјатын гүсурларына гаршы етдикләри шиддәтли һүчумдан танымаг олар». «Инсанлар нә хејирхаһ, нә дә бәдхаһ до-

ғулурлар, лакин доғуландан сонра үмуми мәнафеjин онлары бирләшдирмәсиндән вә jа аjырмасындан асылы олараг хеjирхаһ, jахуд бәдхаһ ола билирләр». — «Әкәр вәтәндашлар үмуми рифаһы һәjата кечирмәдән өз хүсуси рифаһларыны һәjата кечирә билмәсәjдиләр, онда гүсурлу инсанлар һеч олмазды, бәлкә анчаг дәлиләр оларды» («Ағыл һаггында», I чилд, Парис, 1822[68], сәһ. 117, 240, 241, 249, 251, 369 вә 339).

Һелветсиjә көрә, тәрбиjә (тәрбиjә дедикдә о, — мүгаjисә ет: ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 390 — jалныз сөзүн ади мә'насында тәрбиjәни деjил, һәм дә фәрдин бүтүн һәjат шәраитинин мәчмусуну баша дүшүр) инсаны формалашдырыр; әкәр, бир тәрәфдән, әлаһиддә инсанын мәнафеjи илә үмуми мәнафе арасындакы зиддиjjәти арадан галдыран дәjишикликләр лазымдырса, дикәр тәрәфдән, бу чүр дәjишикликләри һәjата кечирмәк үчүн шүуру көкүндән дәjишдирмәк тәләб олунур:

«Бөjүк дәjишикликләр анчаг халгларын көһнә ганунлара вә адәтләрә етдиjи корафәһм һөрмәтин зәифләдиjи бир заманда һәjата кечирилә биләр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 260), jахуд да, башга бир jердә онун дедиjи кими, авамлыг мәһв едилән заман һәjата кечирилә биләр.

2) *Һолбах.* «Инсанын севдиjи објектләр арасында инсан, анчаг өзүнү севир; бир инсанын дикәр бәшәр өвладына бағлылығы инсанын анчаг өзү өзүнә бәсләдиjи мәһәббәтә әсасланыр». «Инсан һәjаты боjу бир анлыға да олса өзөзүндән аjрыла билмәз: о, өзүнү нәзәрдән гачыра билмәз». «Һәмишә вә һәр jердә jалныз бизим фаjдамыз, бизим мәнафеjимиз... бу вә jа дикәр објектләри севмәjә, jахуд онлара нифрәт бәсләмәjә тәһрик едир» («Сосиал систем», I чилд, Парис, 1822[69], сәһ. 80, 112). Лакин «инсан өз шәхси мәнафеjи хатиринә дикәр инсанлары севмәлидир, чүнки дикәр инсанлар онун шәхси рифаһы үчүн лазымдыр... Әхлаг она сүбут едир ки, бүтүн мәхлуглардан *инсан үчүн ән лазымлысы инсандыр»* (сәһ. 76). «Әсл сиjасәт кими, әсл әхлаг да белә бир әхлагдыр ки, о, инсанлара елә jанашмаға чалышыр ки, онлар биркә сә'j көстәрмәклә гаршылыглы рифаһ үчүн ишләсинләр. *Бизим мәнафеләримизи бизим мәсләкдашларын мәнафеләриндән* аjыран һәр нөв әхлаг jанлыш, мә'насыз әхлагдыр, тәбиәтә зидд әхлагдыр» (сәһ. 116). «Башгаларыны севмәк *үмуми фаjда* наминә ишләмәк үчүн *өз мәнафеjимизи бизим мәсләкдашларын мәнафеjи илә бирләшдирмәк* демәкдир... *Фәзиләт чәмиjjәт һалында бирләшмиш инсанларын фаjдасындан* башга бир шеj деjилдир» (сәһ. 77). «Еһтирассыз, jахуд арзулары олмаjан бир инсан инсан олмазды... Өз-өзүндән тамамилә аjрылмаг дикәр инсанлара бағлылыға сөвгедичи һәр чүр сәбәбләри мәһв етмиш оларды. Ону әһатә едән һәр бир шеjә лагеjд олан инсан, еһтирасдан мәһрум олан инсан, өз-өзү илә кифаjәтләнән инсан артыг ичтимаи бир мәхлуг олмазды... Фәзиләт *фаjдавермә* кими шеjдир» (сәһ. 118). «Дини әхлаг инсанлары даһа да ичтимаи инсан етмәjә һеч бир вахт хидмәт көстәрмәмишдир» (сәһ. 36).

3) *Бентам.* Биз Бентамдан, анчаг белә бир парчаны мисал кәтирәчәjик ки, бу парчада о, «сиjаси мә'нада үмуми мәнафеjи» иддиа едир. «Фәрдләрин мәнафеjи... өз jерини ичтимаи мәнафеjә вермәлидир. Лакин... бу нә демәкдир? Һәр бир фәрд бир башгасы кими чәмиjjәтин еjни һиссәси деjилдирми? Сизин шәхсләндирдиjиниз бу ичтимаи мәнафе анчаг абстраксиjадан ибарәтдир: о, фәрди мәнафеләрин мәчмусундан башга бир шеj деjилдир... Әкәр бир фәрдин хошбәхтлиjинин башгаларынын хошбәхтлиjини артырмаг үчүн гурбан верилмәси арзуолунан кими гәбул едиләрсә, онда, демәли, икинчи шәхсин дә, үчүнчү шәхсин дә вә сонсузлуға гәдәр... хошбәхтлиjинин гурбан верилмәси даһа арзуолунандыр... Фәрди мәнафеләр — jеканә реал мәнафеләрдир» (Бентам,

«Чәзалар вә мүкафатлар нәзәријјәси» вә с. II чилд, Парис, 1826, 3-чү нәшр, сәһ. 229, 230).

е) СОСИАЛИЗМИН СОН МӘҒЛУБИЈЈӘТИ

«Франсызлар *күтләни нечә тәшкил етмәк* мәсәләсинә даир там бир сыра *системләр* ирәли сүрмүшләр; лакин онлар *өзүндән ујдурмаға* мәчбур идиләр, чүнки онлар күтләјә, нечә варса, о чүр, јарарлы бир материал кими бахырдылар.»

Франсызлар вә инкилисләр, әксинә, сүбут етдиләр ки, һәм дә мүфәссәл сурәтдә сүбут етдиләр ки, мүасир ичтимаи гајда «күтләни *нечә варса,* о чүр тәшкил едир» вә демәли, күтләнин *тәшкил едилмәсидир.* «Allgemeine Zeitung»[70]дан нүмунә көтүрән т ә н г и д *тутарлы «өзүндән ујдурма»* сөзчүјүнүн көмәјилә бүтүн сосиалист вә коммунист системләринин өһдәсиндән кәлир.

Бунунла да т ә н г и д харичи сосиализми вә коммунизми өлдүрмүшдүр. Бундан сонра о, өз һәрби әмәлијјатларыны Алманијаја кечирир:

«*Алман маарифчиләри* 1842-чи ил үмидләриндә алдандыгларыны бирдәнбирә һисс етдикләри вә өзүнү итирмиш һалда инди *нә етмәк лазым кәлдијини* билмәдикләри бир вахтда ән јени *франсыз* системләри һаггындакы хәбәр онлара өз вахтында кәлиб чатды. Инди онлар халгын ашағы синифләрини даһа јүксәк пилләјә галдырмағын лабүдлүјү һаггында даныша биләрдиләр вә бунун баһасына онлар беләбир суалдан, онларын өзләри дә анчаг ашағы тәбәгәләрдә ахтарылмалы олмајан күтләјә мәнсубдурлармы, суалындан чанларыны гуртармаг фикриндә идиләр.»

Көрүндүјү кими, т ә н г и д Бауерин әдәби кечмишинин мәдһи заманы өзүнүн бүтүн хејирхаһ мәгсәдләр еһтијатыны о дәрәчәдә ишләдиб гуртармышдыр ки, инди о, алман сосиалист һәрәкатыны 1842-чи илдә маарифчиләрин «чашмасындан» башга бир шејлә изаһ едә билмир. «Хошбәхтликдән, ән јени *франсыз* системләри һаггындакы хәбәр онлара кәлиб чатды». Нијә *инкилис* системләри дејил, франсыз системләри һаггындакы хәбәр? Белә бир әсас *тәнгиди* сәбәбә көрә ки, *Штејнин* «Мүасир Франсанын коммунизми вә сосиализми»[71] китабы ч-б Бауерә ән јени инкилис системләри һаггында хәбәрләр кәтирмәди. Һәмин әсас сәбәб илә белә бир факт да изаһ олунур ки, т ә н г и д и н сосиалист системләри һаггындакы бүтүн бошбоғазлығында һәмишә тәкчә *франсыз системләринин* ады чәкилир.

Тәнгид бизи бир даһа өјрәдир ки, алман маарифчиләри мүгәддәс руһа гаршы күнаһ етмишләр. Онлар һәлә о заман мөвчуд *олмајан* белә бир суалдан, 1843-чү илдә әсасы гојулмалы олан *тәнгиди дүнја гајдасында* һансы рүтбәни: гојун, јахуд ири кечи, тәнгиди тәнгид, јахуд чин-шәјатин, р у һ, јахуд м а т е р и ј а рүтбәсини алмалы идиләр суалындан чанларыны *гуртармаг* үчүн

артыг 1842-чи илдә мөвчуд олмуш «халгын ашағы синифләри» илә мәшғул олдулар. Лакин онлар илк нөвбәдә *өз чанларыны* тәнгиди сурәтдә *хилас етмәк* һаггында чидди фикирләшмәли идиләр, чүнки әкәр мән өзүмү тәләф едирәмсә, онда халгын ашағы синифләри дә дахил олан бүтүн дүнја мәним нәјимә кәрәкдир?

«Лакин руһи мәхлуг дәјишилмәсә, даһа јүксәк пилләјә галдырыла билмәз; лакин о, гәти мүгавимәтә раст кәлмәјинчә дәјишилә билмәз».

Т ә н г и д халгын ашағы синифләринин һәрәкәти илә даһа јахындан таныш олсајды, она мә'лум оларды ки, ашағы синифләрин әмәли һәјатда растлашдыглары ән гәти мүгавимәт онлары күндән-күнә дәјишир. Инкилтәрәдә вә Франсада халгын ашағы синифләринин ичәрисиндән чыхан јени мәнсур вә мәнзум әдәбијјат тәнгидә көстәрәрди ки, халгын ашағы синифләри мә'нәви инкишафын даһа јүксәк пилләсинә галхмағы *тәнгиди тәнгидин мүгәддәс руһунун* билаваситә *һимајәчилији* олмадан да бачарыр.

Абсолјут тәнгид даһа сонра өзүндән ујдурур: *«бүтүн вар-дөвләти «күтләнин тәшкили»* сөзүндән ибарәт олан о инсанлар» вә и. а.

«Әмәјин тәшкили» һаггында чох дејилмишдир, лакин бу «шүар»ы да сосиалистләрин өзләри дејил, сијасәт илә сосиализм арасында васитәчилик етмәјә чәһд көстәрән Франса сијаси радикал партијасы ирәли сүрмүшдүр. Һәлә һәлл едилмәли олан мәсәлә кими «күтләнин тәшкили» һаггында тәнгиди тәнгидә гәдәр һеч кәс сөз демәмишдир. Әксинә, көстәрилмишди ки, *буржуазија чәмијјәтинин* өзү, көһнә *феодал* чәмијјәтинин дағылмасы елә күтләнин бу чүр тәшкили *демәкдир.*

Т ә н г и д өз кәшфини дырнаг арасына алыр [Gansefüsse*]. Капитолини хилас етмәк үчүн ч-б Бауер ешитсин дејә бу паролу гаггылдајан газ елә онун *өз газыдыр*** — *тәнгиди тәнгиддир.* О, күтләни р у һ у н абсолјут дүшмәни шәклиндә гурашдырараг ону јенидән тәшкил етмишдир. Руһун вә күтләнин бир-биринә гаршы гојулмасы елә тәнгиди сурәтдә «чәмијјәтин тәшкили»дир ки, бурада р у һ, јахуд т ә н г и д тәшкиледичи *иш,* күтлә—*хаммал,* тарих исә — *фабрикатдыр.*

Суал олунур ки, абсолјут тәнгидин үчүнчү јүрүшү заманы онун ингилаб үзәриндә, материализм вә сосиализм үзәриндә чалдығы бу бөјүк гәләбәләрдән сонра бу Һеркулес икидликләринин *сон нәтичәси* нә олду? Нәтичә јалныз бу олду ки, бүтүн бу һәрәкәтләр һеч бир нәтичә вермәдән *мәһв олдулар,* она көрә мәһв олдулар ки, онлар һәлә дә *күтлә тәрәфиндән мурдарланмыш*

* — һәрфән: «газ ајағы». *Ред.*
** — сөз ојуну: Gans — «газ», мәчази мә'нада — ахмаглығын тәчәссүмү. *Ред.*

тәнгиддән, јахуд *материја тәрәфиндән мурдарланмыш* руһдан ибарәт идиләр. Т ә н г и д, һәтта ч-б Бауерин әдәби кечмишинин өзүндә белә т ә н г и д и н күтлә тәрәфиндән һәртәрәфли мурдарланмасыны кәшф етди. Лакин *бурада* тәнгидин јеринә мејдана мәдһ чыхыр; кечмишдән үз дөндәрмәкдәнсә, тәнгид ону *«мөһкәмләдир»; бәдәнин руһа кечмәсиндә* руһун да өлүмүнү көрмәкдәнсә, тәнгид, әксинә, *бәдәнә руһвермәдә,* һәтта *бауерчи бәдәнин* һәјатыны көрүр. Буна мүгабил баша чатмамыш, күтлә тәрәфиндән дә мурдарланмыш тәнгид артыг ч-б Бауерин *јарадычылығындан* әл чәкиб, бүтөв халгларын вә бир сыра күнаһкар франсызларын вә инкилисләрин јарадычылығы шәклиндә заһир олан кими, баша чатдырылмамыш тәнгид артыг «Јәһуди мәсәләси», «Азадлығын һагг иши», «Дөвләт, дин вә партија» дејил, ингилаб, материализм, сосиализм вә коммунизм адландырылан кими, тәнгид даһа амансыз олур вә даһа гәтијјәтлә *террорчулуға* доғру мејл едир. Беләликлә, шәхсән өз бәдәнинә рәһм едән вә өзкәнин бәдәнини чармыха чәкдирән т ә н г и д руһун материја тәрәфиндән вә тәнгидин күтлә тәрәфиндән мурдарланмасыны мәһв етди.

Лакин һәр һалда «бәдәнин мурдарладығы руһ» вә «күтләнин мурдарладығы тәнгид» бу вә ја дикәр үсулла абсолјут тәнгидин јолундан кәнар едилди. Һәмин гејри-тәнгиди гарышыгсалманын јерини руһу вә бәдәни, тәнгиди вә күтләни бир-бириндән абсолјут тәнгиди *ајырма,* онларын әсл гаршы-гаршыја гојулмасы тутду. Бу гаршы-гаршыја гојулма мүасир дөврүн әсл тарихи мәнафејини тәшкил едән өз *үмумдүнја-тарихи* формасында ч-б Бауерин вә кампанијасынын, јахуд р у һ у н, бир материја кими инсан нәслинин јердә галан һиссәсинә гаршы гојулмасыдыр.

Беләликлә, ингилаб, материализм вә коммунизм өз тарихи вәзифәләрини јеринә јетирдиләр. Өзләринин *мәһв олмасы* илә онлар тәнгиди *һөкмдара* јол ачдылар. Әһсән!

f) АБСОЛЈУТ ТӘНГИДИН СПЕКУЛЈАТИВ ДӨВРАНЫ ВӘ МӘНЛИК ШҮУРУ ФӘЛСӘФӘСИ

Бир саһәдә хәјали *тамлыға* вә сафлыға наил олмуш т ә н г и д, демәли, *бүтүн дикәр* саһәләрдә һәмин «тамлығы» вә «сафлығы» үзә чыхармамагла анчаг *сәһв* етмиш, «анчаг» «гејри-ардычыллыг» көстәрмишдир. Бу «бир» тәнгиди саһә *илаһијјат* саһәсиндән башга бир шеј дејилдир. Бу саһәнин *әсл* әразиси Бруно Бауерин *«Синоптикләрин* тәнгиди»ндән Бруно Бауерин сон сәрһәд галасы олмаг е'тибарилә онун «Ачыг христианлыг»ына гәдәр узаныр.

«Allgemeine Literatur-Zeitung»да охујуруг: «Ән јени тәнгид спинозизм илә бүтүн һагг-һесабыны үздү. Буна көрә дә бир саһәдә, мәсәлән, јанлыш изаһ

едилән ајры-ајры бөлмәләрдә, *субстансијаны* гејри-тәнгиди күман етмәк тәнгидин гејри-ардычыллығы иди.»

Әкәр әввәлләр тәнгидин сијаси зеһнијјәтләрлә әлагәси олмасынын е'тираф едилмәси дәрһал *«әслиндә* бу *әлагәләрин олдугча зәиф* олмасы» илә јумшалдылырдыса, инди *гејри-ардычыллығын* е'тираф едилмәси белә бир дүзәлишлә јумшалдылыр ки, бу гејри-ардычыллыг анҹаг *јанлыш изаһ едилән ајры-ајры* бөлмәләрдә көстәрилмишди. Демәли, бу, ҹ-б Бауерин күнаһы дејил, тәрс атлар кими тәнгиди көтүрүб гачан *јанлыш бөлмәләрин* күнаһыдыр.

Тәнгидин *спинозизм* илә һагг-һесабы үздүкдән сонра *Һекел идеализми* нөгтеји-нәзәриндә дурмасыны, *«субстансијадан»* дикәр *метафизик әждаһаја — субјектә, «бир просес кими субстансијаја», «сонсуз мәнлик шүуруна»* кәлиб чыхмасыны—вә «баша чатмыш» вә «халис» тәнгидин сон нәтиҹәсинин *дүнјанын јарадылмасы һаггындакы христиан нәзәријјәсинин спекулјатив һекелчи формада бәрпасы* олмасыны ики-үч ситат көстәрәҹәкдир.

Илк нөвбәдә «Синоптикләрин тәнгиди»нә нәзәр салаг:

«Штраус *субстансија* абсолјут оландыр нөгтеји-нәзәринә садиг галмышдыр. Дини әфсанә үмумилијин бу формасында, һәлә керчәк вә шүурлу мүәјјәнлијини әлдә етмәмиш үмумилик формасында, јалныз *мәнлик шүурунда,* онун *тәклијиндә* вә *сонсузлуғунда* әлдә едилә билән һәмин үмумилик формасында, өз мәнтиги садәлијини тәрк етмиш вә *иҹманын күчү* шәклиндә мөвҹудлуғун мүәјјән формасыны гәбул етмиш *субстансијадан* башга бир шеј дејилдир» («Синоптикләрин тәнгиди», I чилд, Мүгәддимә, сәһ. VI—VII).

«Мүәјјәнлијә чатмагда олан үмумилији», «тәклији вә сонсузлуғу» (Һекел *Анлајышы*) өз талејинә тапшыраг. — «Иҹма күчү» вә «әфсанә» һаггында *Штраус* нәзәријјәсиндә ирәли сүрүлән нөгтеји-нәзәрин өз *абстракт* ифадәси, *субстансија* һаггында Спиноза тәсәввүрүнә көрә өз мәнтиги-метафизик *иероглифи* вардыр демәк әвәзинә, ҹ-б Бауер *«субстансијаны* өз *мәнтиги садәлијини тәрк етмәјә* вә иҹма күчү шәклиндә мөвҹудлуғун мүәјјән формасыны гәбул етмәјә» мәҹбур едир. О, *Һекел* сеһрли апараты тәтбиг едир ки, бу апарат *«метафизик категоријалары», керчәкликдән* узаглашдырылмыш, *мәнтиг* дахилиндә халис фикрин *«садә»* үнсүрүндә әридилмиш бу абстраксијалары *мәнтигин* һүдудларындан сычрајыб чыхмаға вә тәбии, јахуд инсани мөвҹудијјәтин «мүәјјән формасыны» гәбул етмәјә мәҹбур едир, јә'ни онлары тәҹәссүм олунмаға мәҹбур едир. *Һинрикс,* имдада чат!

Тәнгид Штрауса е'тираз едәрәк сөзүндә давам едир: «Бу фикир мистик фикирдир, она көрә мистик фикирдир ки, јеванкелист тарихин мәншәјинә сәбәб олан просеси һәр дәфә изаһ етмәк вә ајдын тәсвир етмәк истәјәркән, о, просес кими бир шејин анҹаг *көрүнүшүнү* вермәјә гадирдир. «Јеванкелист та-

рихин мәнбәји вә башланғычы әфсанәдир» мүддәасы ејни шеји — «әфсанәни» вә «јеванкелист тарихи» *ики дәфә* тәсдиг едир; доғрудур, бурада онларын бир-биринә мүнасибәти дә көстәрилир, анчаг бу бизә онун инкишафынын вә изаһынын мәншәјинә *субстансијанын* һансы *дахили просесинин* сәбәб олдуғуну демир.»

Һекелә көрә, *субстансијаны дахили просес* кими баша дүшмәк лазымдыр. *Инкишаф* Һекелдә субстансија нөгтеји-нәзәриндән бу чүр характеризә олунур:

«Јахындан бахдыгда нәзәрә чарпан будур ки, һәмин *инкишафетмә* ејни шејин мүхтәлиф формалар алмасы үзүндән баш вермир, — о, *ејни шејин* формасыз *тәкрарыдыр ки,* бу тәкрарда, анчаг... фәргин усандырычы *көрүнүшү вардыр»* (*«Феноменолокија»* Мүгәддимә, сәһ. 12).

Һинрикс, имдада чат!

Ч-б Бауер сөзүнә давам едир:

«Буна көрә дә тәнгид өз әлејһинә чыхмалыдыр вә мистик субстансионаллығын арадан галдырылмасыны... о јердә ахтармалыдыр ки, *субстансијанын өзүнүн инкишафы* бизи о јерә сөвг едир, субстансијанын инкишафы исә идејанын үмумилијинә вә мүәјјәнлијинә вә онун һәгиги мөвчудијјәтинә, *сонсуз мәнлик шүуруна* тәрәф сөвг едир».

Субстансионал нөгтеји-нәзәрин *Һекелчи* тәнгиди сөзүнә давам едир:

«Субстансијанын гапалылығы мәһв едилмәлидир вә субстансија *мәнлик шүуру* сәвијјәсинә галдырылмалыдыр» («Феноменолокија», сәһ. 7).

Ејнилә Бауердә дә *мәнлик шүуру* мәнлик шүуру сәвијјәсинә галхмыш *субстансијадыр,* јахуд *мәнлик шүуру субстансија* кими бир шејдир; беләликлә, мәнлик шүуру *инсан хассәсиндән* мүстәгил субјектә чеврилмишдир. Бу, тәбиәтдән *гопарылмыш шәкилдә көтүрүлән* инсанын *метафизик илаһијјат* карикатурасыдыр. Она көрә дә һәмин мәнлик шүурунун *маһијјәти инсан* дејил, *идејадыр ки,* бунун да *керчәк мөвчудијјәти* мәнлик шүурудур. Мәнлик шүуру *инсанлашмыш* идејадыр вә буна көрә дә о, *сонсуздур.* Бүтүн *инсани* хассәләр бу чүр *мистик* сурәтдә хәјала кәтирилән *«сонсуз мәнлик шүурунун»* хассәләринә чеврилир. Бах буна көрә дә ч-б Бауер һәмин «сонсуз мәнлик шүуру» һаггында *олдугча ајдын сурәтдә* дејир: *һәр шеј* өз *башланғычыны* ондан көтүрүр вә онунла *изаһ олунур,* јә'ни өз *мөвчудијјәтинин сәбәбини* онда көрүр. *Һинрикс,* имдада чат!

Ч-б Бауер сөзүнә давам едир:

«*Субстансионаллыг мүнасибәтинин* гүввәси бу мүнасибәтин елә бир сә'јиндәдир ки, бу сә'ј бизи анлајыша, идејаја вә мәнлик шүуруна тәрәф апарыр».

Һекел белә демишдир:

«Беләликлә, *анлајыш* субстансијанын *һәгигәтидир». «Субстансионаллыг* мүнасибәтиндән кечид она хас олан дахили зәрурәт үзүндән баш верир вә

анҹаг буну көстәрир ки, анлајыш субстансијанын һәгигәтидир». *«Идеја* адекват анлајышдыр». *«Сәрбәст* мөвҹудијјәтә наил олмуш... анлајыш... *Мәндән,* јахуд *халис мәнлик шүурундан* башга бир шеј дејилдир» (*«Мәнтиг»,* Һекелин әсәрләри, V ҹилд, икинҹи нәшр[72], сәһ. 6, 9, 229, 13).

Һинрикс, имдада чат!

Ҹ-б Бауер өзүнүн «Literatur-Zeitung»унда јенә дә белә дејәндә олдугҹа мәзәли олур:

«Артыг *Штраус, Һекел системинин тәнгидини баша чатдыра* билмәјән Штраус, һеч олмазса өзүнүн јарымчыг тәнгиди илә бу тәнгиди баша чатдырмағын лабүдлүјүнү там сүбут етди» вә и. а.

Ҹ-б Бауерин өзү «Синоптикләрин тәнгиди»ндә Һекел системинин *баша чатдырылмыш тәнгидини* дејил, олса-олса, *Һекел системинин баша чатдырылмасыны,* һеч олмазса бу системин илаһијјата тәтбигиндә баша чатдырылмасыны вермәк фикриндә иди.

О өз тәнгидини («Синоптикләрин тәнгиди»нә мүгәддимә, сәһ. XXI) «мүәјјән бир системин ахырынҹы әмәли» адландырыр ки, бу систем дә мәһз *Һекел* системидир.

Субстансија вә *мәнлик шүуру* һаггында *Штраус* илә *Бауер* арасында кедән мүбаһисә *Һекелчи* спекулјасија *чәрчивәсиндә* кедән мүбаһисәдир. Һекелин системиндә *үч* үнсүр мөвҹуддур: *Спиноза субстансијасы, Фихте мәнлик шүуру* вә һәр ики үнсүрүн *Һекелҹәсинә* зәрури-зиддијјәтли *вәһдәти — абсолјут руһ.* Биринҹи үнсүр метафизикҹәсинә башга дон кејдирилмиш вә инсандан *ајры салынмыш тәбиәтдир,* икинҹи үнсүр метафизикҹәсинә башга дон кејдирилмиш вә тәбиәтдән *ајры салынмыш руһдур,* үчүнҹү үнсүр һәр ики амилин, метафизикҹәсинә башга дон кејдирилмиш *вәһдәти, керчәк инсан* вә *керчәк инсан нәслидир.*

Штраус да, Бауер дә *Һекелин* системини илаһијјата там ардычыллыгла тәтбиг етдиләр. Биринҹиси *башланғыҹ нөгтәси кими спинозизми,* икинҹиси исә *фихтечилији* көтүрдү. Һәр икиси Һекели *тәнгид едирди,* чүнки Һекелдә һәмин ики үнсүрдән һәр бири о бирисинин она зорла кирмәси нәтиҹәсиндә *корланмышдыр,* һалбуки онлар бу үнсүрләрин һәр бирини өзүнүн *биртәрәфли* вә дәмәли, ардычыл инкишафына чатдырдылар. Буна көрә дә онларын һәр икиси өз тәнгидләриндә Һекел фәлсәфәсинин *һүдудларындан кәнара* чыхыр, лакин бунунла белә икиси дә онун спекулјасијасы *һүдудлары* дахилиндә галмагда давам едир вә онларын һәр бири Һекел системинин анҹаг *бир* тәрәфинин нүмајәндәси кими чыхыш едир. Јалныз *Фејербах Һекелин нөгтеји-нәзәринә* әсасланараг *Һекели* тамамлајыр вә тәнгид едир. Метафизик *абсолјут* руһу *«тәбиәт әсасында керчәк инсан»* кими көстәрән Фејербах *динин тәнгидини* баша чатдырды вә ејни заманда *Һекел спекулјасијасынын тәнгидинин әсас ҹәһәтләрини,*

бунунла да, *үмумиjjәтлә һәр чүр метафизиканын* әсас чәһәтләрини көстәрди.

Ч-б Бауердә инчилин мәтнини јеванкелистә һәрчәнд *артыг мүгәддәс руһ* диктә етмир, лакин бу ролу *сонсуз мәнлик шүуру* ифа едир:

«Биз кизләтмәмәлиjик ки, инчил тарихинин дүзкүн баша дүшүлмәсинин дә өз *фәлсәфи әсаслары* вардыр, бу әсаслар мәһз *мәнлик шүурунун фәлсәфәсиндәдир» (Бруно Бауер.* «Синоптикләрин тәнгиди», Мүгәддимә, сәһ. XV).

Бу бауерчи *мәнлик шүуру фәлсәфәсини,* еләчә дә илаһиjјаты тәнгид етмәси нәтичәсиндә ч-б Бауерин әлдә етдиjи нәтичәләри, дин фәлсәфәсинә даир *сон* әсәри олан *«Ачыг христианлыг»дан* кәтирилән бир нечә парчанын көмәjилә характеризә етмәк лазымдыр.

Франсыз материалистләри һаггында орада белә дејилир:

«Материализм *һәгигәтинин, мәнлик шүуру фәлсәфәсинин* кәшф едилдиjи бир заманда вә *мәнлик шүурунун һәр шеј* кими, *Спиноза субстансиjасы* сирринин ачылмасы кими вә әсл causa sui* кими дәрк едилдиjи бир заманда... р у һ у н мөвчуд олмасы нә үчүндүр? *Мәнлик шүуру нә үчүндүр? Дүнjаны* күман едән *мәнлик шүуру* еләә бил ки, өзүнүн јаратдығында да, — о *өзү өзүнү* јарадыр, — *фәрг* олдуғуну күман едир, чүнки о *јаратдығынын өзү илә фәргини* јенидән мәһв едир вә анчаг јаратма просесиндә вә һәрәкәт заманы өзү *өзлүjүндә галыр, — елә бил ки, һәмин мәнлик шүурунун бу һәрәкәтдә, онун* өзүндән ибарәт олан бу һәрәкәтдә вә илк дәфә өзүнү сахлаjа билдиjи бу һәрәкәтдә һеч бир мәгсәди јохдур!» («Ачыг христианлыг», сәһ. 113).

«Доғрудур, франсыз материалистләри мәнлик шүурунун һәрәкәтинә үмуми маһиjјәтин-материjанын һәрәкәти кими бахырдылар; лакин онлар *һәлә* көрә билмәздиләр ки, *дүнjанын һәрәкәти* өзү үчүн *керчәк* һәрәкәт *анчаг мәнлик шүурунун һәрәкәти кими,* бу һәрәкәтдә өзү өзү илә вәһдәт әлдә едәрәк олур» (јенә орада, сәһ. 114—115).

Һинрикс, имдада чат!

Биринчи мүддәа ади дилдә бу демәкдир: *материализмин* һәгигәти материализмин *әкслиjи—абсолјут,* јә'ни көрүнмәмиш, азғын *идеализмдир.* Мәнлик шүуру, *руһ һәр шеjдир.* Ондан харичдә *һеч бир шеј јохдур.* «Мәнлик шүуру», «руһ» дүнjанын, Көjүн вә Јерин гүдрәтли јарадычысыдыр. *Дүнjа өзү өзүнү өзкәнинкиләшдирмәjә* мәчбур олан вә *көлә шәклини* гәбул етмиш мәнлик шүуру һәjатынын тәзаһүрүдүр; лакин дүнjа илә мәнлик шүуру арасындакы фәрг анчаг *заһири фәргдир.* Мәнлик шүуру *керчәк олан һеч бир шеjи* өзүндән фәргләндирмир. Дүнjа мәһз мәнлик шүурунун төрәтдиjи метафизик *фәргләндирмәдир,* онун јүнкүл бејнинин кабусу вә онун *хәјалынын* мәһсулудур. Буна көрә дә мәнлик шүуру ондан харичдә олан һәр һансы бир шеjин мөвчуд олмасы көрүнүшүнү, лүтфән бир анлыға јол вердиjи бу көрүнүшү јенидән мәһв едир вә шәхсән өзүнүн «јаратдығы» реал

* — өз-өзүнә сәбәб. *Ред.*

објекти, јә’ни мәнлик шүурундан реал сурәтдә фәргләнәҹәк објекти гәбул етмир. Бу һәрәкәт васитәсилә *мәнлик шүуру* өзүнү илк дәфә абсолјут олан кими төрәдир, чүнки *абсолјут* идеалист абсолјут идеалист олмаг үчүн бу *софистика просесини* даим јеринә јетирмәлидир: о, бундан башлајыр ки, *өзүндән хариҹдә* олан дүнјаны *иллүзијаја, өз* бејнинин садәҹә шылтаглығына чевирир, сонра исә бу *хәјалы* әслиндә нәдирсә о чүр адландырыр, — халис хүлја адландырыр. Бүтүн бунларын һамысы она көрә едилир ки, ахыра јахын өзүнүн јеканә, гејри-ади, инди заһири дүнјанын көрүнүшү илә белә мәһдудлашдырылмајан мөвҹудлуғуну тәнтәнәли сурәтдә е’лан етсин.

Икинҹи мүддәа ади дилдә бу демәкдир: Доғрудур, франсыз материалистләри материјанын һәрәкәтләринә руһландырылмыш һәрәкәтләр кими бахырдылар, лакин онлар һәлә көрә билмирдиләр ки, бу, *мадди* дејил, *идеал* һәрәкәтдир, бу, мәнлик шүурунун һәрәкәтидир, јә’ни халис фикри һәрәкәтдир. Онлар һәлә көрә билмирдиләр ки, дүнјанын керчәк һәрәкәти мәнлик шүурунун анҹаг сәрбәст вә *материјадан* азад едилмиш һәрәкәти кими, јә’ни сәрбәст вә *керчәкликдән* азад едилмиш, *идеал* һәрәкәт кими әсл вә һәгиги һәрәкәт олмушдур; башга сөзлә, идеал, фикри һәрәкәтдән фәргләнән *мадди* һәрәкәт анҹаг бир *көрүнүш* кими мөвҹуддур. *Һинрикс,* имдада чат!

Дүнјанын јарадылмасы һаггында бу спекулјатив *нәзәријјәни* демәк олар ки, ејнилә *Һекелдә* тапмаг олар; биз бу нәзәријјә илә артыг онун илк әсәриндә — «Феноменолокија»да растлашырыг:

«*Мәнлик шүурунун өзкәнинкиләшмәси,* бах будур *маддилик* төрәдән... Бу өзкәнинкиләшмәдә мәнлик шүуру өзүнү *маддә* кими, јахуд *маддәнин өзү* кими саныр. Дикәр тәрәфдән, бу просесин ејни заманда да башга бир ҹәһәти дә вардыр, мәһз елә бир ҹәһәти вардыр ки, һәмин ҹәһәтә көрә мәнлик шүуру ејни заманда өзүнүн бу *өзкәнинкиләшмәсини* вә *маддилијини көтүрүр,* онлары јенидән ҹанына чәкир... *Шүурун һәрәкәти* елә бундан ибарәтдир» (Һекел, «Феноменолокија», сәһ. 574—575).

«Мәнлик шүуру *мәзмуна* маликдир, о бу мәзмуну *өзүндән* фәргләндирир. Бу мәзмун өз-өзүнүн фәргләнмәсиндә *Мән*-дир, чүнки о өз-өзүнү ләғв етмәк *һәрәкәтиндә* ибарәтдир... Бу мәзмун, өзүнүн даһа дәгиг мә’насында, *индиҹә көстәрилән* һәрәкәтин просесинин өзүндән башга бир шеј дејилдир. Чүнки о, белә бир *руһдур* ки, бу руһун өзү вә һәм дә *өзү үчүн руһ* сифәтилә, өз-өзүнүн дахили просесини баша чатдырыр» (јенә орада, сәһ. 582—583).

Һекелин дүнјанын јарадылмасы һаггындакы бу нәзәријјәси барәсиндә *Фејербах* белә гејд едир:

«Материја руһун өзүнү өзкәнинкиләшдирмәсидир. Бунунла да материјанын өзү руһ вә идрак әлдә едир; лакин ејни заманда о, јенидән өзүнү *чох әһәмијјәтсиз, гејри-һәгиги* маһијјәт кими саныр; чүнки анҹаг бу өзкәнинкиләшмәјән өзүнү бәрпа едән маһијјәт, јә’ни өзүнү материјадан, һиссијјатдан азад етмәкдә олан маһијјәт баша чатдырылмыш, өзүнүн әсл формасыны әлдә ет-

миш маһијјәт кими гәбул едилир. Демәли, илаһијјатда *илкин күнаһа батмыш тәбиәт* нә чүр инкар едилирсә, бурада да тәбии, мадди, дујулан дүнја о чүр *инкар едилир»* («Кәләчәјин фәлсәфәси», сәһ. 35).

Беләликлә, ч-б Бауер материализми *гејри-тәнгиди илаһијјатдан* мүдафиә едир, ејни заманда материализми бунда мәзәммәтләндирир ки, о «һәлә» *тәнгиди илаһијјат, идрак илаһијјаты, һекелчи спекулјасија* «олмамышдыр». *Һинрикс! Һинрикс!*

Ч-б Бауер *бүтүн* саһәләрдә *өзүнүн субстансија әкслијини, өзүнүн мәнлик шүуру фәлсәфәсини*, јахуд р у һ фәлсәфәсини тәтбиг едир, буна көрә дә о, бүтүн саһәләрдә анчаг шәхсән өз *хәјалынын кабуслары* илә мәшғул олмалыдыр. Т ә н г и д онун әлиндә елә бир аләтдир ки, бу аләтин көмәјилә о, *сонсуз мәнлик шүурундан харичдә олан* вә һәлә дә *сон* мадди мөвчудлуг иддиасында олан һәр бир шеји садәчә *көрүнүшә* вә *халис фикирләрә* чевирир. О, субстансијада *метафизик иллүзијаја* гаршы дејил, онун *дүнјәви* өзәјинә — *тәбиәтә* гаршы е'тираз едир, о, инсандан *харичдә* олан тәбиәтә гаршы вә инсанын өз тәбиәтинә гаршы һүчум едир. Бауерин етдији кими *субстансијаны* (о һәлә дә бу дилдә данышыр) һеч бир саһәдә фәрз етмәмәк, тәфәккүрдән фәргли оланы — *варлығы, руһун өз-өзүнә төрәнмәсиндән* фәргли оланы — *тәбиәтин енержијасыны идракдан* фәргли оланы — *инсани маһијјәт күчүнү, фәалијјәтдән* фәргли оланы — *әзијјәтләри, шәхсән өз һәрәкәтиндән фәргли оланы* — *башга адамларын бизә тә'сирини, биликдән* фәргли оланы — *дујғулары вә истәкләри, башдан* фәргли оланы — *үрәји, субјектдән фәргли* оланы — *објекти, нәзәријјәдән* фәргли оланы — *практиканы, тәнгиддән* фәргли оланы — *инсаны, абстракт үмумиликдән* фәргли оланы — *керчәк үмумилији, Мән*-дән фәргли оланы — *Сән*-и, — бунларын һеч бирини гәбул етмәмәк демәкдир. Буна көрә дә белә бир шеји дә там ардычыллыг һесаб етмәк олар ки, ч-б Бауер сонралар *өзү өзүнү сонсуз мәнлик шүуру* илә, *руһ* илә ејниләшдирир, јә'ни бу өзү јаратдыгларынын јеринә онлары јарадана гојур. Ејни дәрәчәдә ардычыллыгла о, ч-б Бауерин, өзүнүн јаратдығындан *фәргләнән* бир шеј олдуғу үзәриндә инадла дајанан бүтүн *галан дүнјаны һөчәт бир күтлә вә материја* кими кәнара атыр. Одур ки, үмид бәсләјир:

«Даһа бир гәдәр,
Чисмләр аләми дә әбәдилик сона јетәр»[73].

Бу вахтачан «бу *јөндәмсиз* дүнјанын» өһдәсиндән кәлә билмәдијинә көрә *өзүндән* етдији наразылығы о, јенә дә һәмин ардычыллыгла *дүнјанын өз-өзүндән етдији наразылыға* чевирир, бәшәријјәт инкишаф едир дејә тәнгиди тәнгидин һиддәтини исә онун тәнгидинә, р у һ а, ч-б Бауерә вә кампанијасына гаршы бәшәријјәтин *күтләшәкилли* һиддәтинә чевирир.

Ч-б Бауер лап әввәлдән *илаһиј̌атчы* иди, лакин ади илаһиј̌атчы дејил, *тәнгиди илаһиј̌атчы,* јахуд *илаһиј̌ат тәнгидчиси* иди. Һәлә *көһнә һекелчи* ортодоксијанын ән ифрат, һәр чүр *дини* вә *илаһиј̌ат чәфәнкијатына* спекулјатив шәкил верән нүмајәндәси ола-ола о, даим ачыгдан-ачыға билдирирди ки, *тәнгид онун хүсуси мүлкиј̌әтидир.* О, артыг о заман *штраусчу* тәнгиди *инсани* тәнгид кими мүәјјән едирди вә онун әксинә олараг, *там ајдынлығы* илә *илаһи* тәнгидин һүгугларыны мүдафиә едирди. Бу илаһилијин кизли өзәјини — *өзү һаггында бөјүк фикирдә олманы,* јахуд *мәнлик шүуруну* о, сонралар дини габығындан чыхартды, ону мүстәгил мәхлуга чевирәрәк она мүстәгил мөвчудлуг верди вә *«Сонсуз мәнлик шүуру»* пәрдәси алтында ону тәнгидин принсипи дәрәчәсинә галдырды. Өз *шәхси* һәрәкәтиндә о, даһа елә бир һәрәкәт етди ки, һәмин һәрәкәти «мәнлик шүуру фәлсәфәси» абсолјут бир һәјати һадисә кими тәсвир едир. О, сонсуз мәнлик шүурунун өз һәрәкәти заманы *«анчаг онун өзү олдуғуну»,* Бауер олдуғуну, демәли, дүнјанын һәрәкәтинин анчаг шәхсән онун идеал өз-өзүнә һәрәкәти заманы *әсл* вә *керчәк* һәрәкәт олдуғуну дәрк етдикдән сонра «јарадычылыг мәһсулу» кими *сонсуз мәнлик шүуру* илә јарадычы субјект, јә'ни *онун өзү* арасындакы «фәрги» јенидән ләғв етди.

Өзү өзүнә гајыдан илаһи тәнгид сәмәрәли, шүурлу, тәнгиди јол илә бәрпа олунур: *өзүндә варлыг* дөнүб *өзүндә варлыг* вә *өзү үчүн* варлыг олур вә анчаг *лап ахырда* ичра олунмуш, һәјата кечирилмиш, өз-өзүнә ачылмыш *башланғыч* мејдана кәлир. *Инсани тәнгиддән фәргли олараг илаһи* тәнгид дүнјаја *тәнгид* кими, *халис тәнгид* кими, *тәнгиди тәнгид* кими зүһур олду. Әһди-этигин вә Әһди-чәдидин мәдһинин јерини ч-б Бауерин көһнә вә јени әсәрләринин мәдһи тутду. Аллаһын вә инсанын, руһун вә бәдәнин, сонсузлуғун вә ахыры олманын *илаһиј̌атчасына* бир-биринә гаршы гојулмасы р у һ у н, т ә н г и д и н, јахуд ч-б *Бауерин материјаја, күтләјә,* јахуд, ади дүнјаја *тәнгиди сурәтдә — илаһиј̌атчасына* гаршы гојулмасына чеврилди. Е'тигадын вә идракын илаһиј̌атчасына гаршы-гаршыја гојулмасы *сағлам инсан дәрракәсинин* вә халис тәнгиди тәфәккүрүн тәнгиди сурәтдә илаһиј̌атчасына гаршы-гаршыја гојулмасына чеврилди. «Zeitschrift für spekulatiwe Theologie»[74] журналы тәнгиди «Literatur—Zeitung»а чеврилди. *Дүнјанын дини хиласкары,* нәһајәт, *дүнјанын тәнгиди хиласкары,* ч-б *Бауер* шәклиндә реаллашды.

Ч-б Бауерин сон мәрһәләси онун инкишафында аномалија дејил: бу онун *өзкәнинкиләшмәсиндән* онун өзүнә *гајытмасыдыр.* Ајдын ишдир ки, *илаһи* тәнгидин өзүнү *өзкәнинкиләшдирмәси* вә өз һүдудларындан кәнара чыхмасы вахты, онун бә'зи *инсани шејләр* јаратмагла өз-өзүнә гисмән хәјанәт етдији вахт илә уј-ғун кәлир.

Өз башланғыч нөгтәсинә гајыдан *абсолјут тәнгид спекулјатив дөвраныны*, бунунла да өзүнүн бүтүн *һәјат јолуну* баша вурду. Онун сонракы һәрәкәти *халис*, һәр чүр *күтләви* мәнафедән јүксәкдә баш верән *өз-өзүнүн дахилиндәки фырланмадыр* вә буна көрә дә күтлә үчүн гәтијјән мараглы дејилдир.

ЈЕДДИНЧИ ФӘСИЛ

ТӘНГИДИ ТӘНГИДИН КОРРЕСПОНДЕНСИЈАСЫ

1) ТӘНГИДИ КҮТЛӘ

Өз аиләнин гојнунда дејилсә,
Һарда даһа јахшы һисс едирсән өзүнү?[75]

Тәнгиди тәнгид өзүнүн *абсолјут* мөвчуд варлығы илә ч-б Бру*нонун* шәхсиндә *күтләви* бәшәријјәтин, тәнгиди тәнгид олмајан бәшәријјәтин өзүнүн *әкслији,* өзүнүн *чох мүһүм објекти* олдуғуну е'лан етмишдир: она көрә *чох мүһүм ки,* күтлә ad majorem gloriam dei*, тәнгидин, руһун даһа бөјүк һәшәмәти үчүн мөвчуддур; она көрә *објекти* ки, күтлә анчаг вә анчаг тәнгиди тәнгидин *материјасыдыр.* Тәнгиди тәнгид күтләјә мүнасибәтини мүасир дөврүн *үмумдүнја-тарихи мүнасибәти* кими е'лан етмишдир.

Лакин өзүнүн бүтүн дүнјанын әкслији олдуғуну билдирмәклә бу әкслији *үмумдүнја-тарихи әкслик* етмәк олмаз. Бачарыгсызлығын үзүндән ајағын һәр јердә долашдығына көрә өзүнү јол үстүндәки көтүк кими хәјала кәтирә биләрсән. Дүнјаны *мәним* әкслијим кими е'лан етдијим үмумдүнја-тарихи әкслик үчүн кифајәт дејилдир: дикәр тәрәфдән, *дүнјанын* мәни өзүнүн чох мүһүм әкслији кими гәбул етмәси, ајрылыгда көтүрдүкдә мәнә бахмасы вә *мәни танымасы* да вачибдир. Тәнгиди тәнгиди бу танынмаја *корреспонденсија* васитәсилә наил олур ки, бу корреспонденсија да дүнјанын күнаһыны тәмизләмәк саһәсиндәки тәнгиди иши, еләчә дә тәнгиди инчил әлиндән дүнјанын үмумән *әсәбиләшдијини* бүтүн дүнја гаршысында *тәсдиг етмәк* үчүн габагчадан нәзәрдә тутулмушдур. Тәнгиди тәнгид өзү өзү үчүн објектдир, *бүтүн дүнјанын објекти* кими бир објектдир. Корреспонденсијанын вәзифәси тәнгиди тәнгиди *олдуғу кими,* һазыркы дөврүн *дүнја мәнафеји* кими көстәрмәкдир.

Тәнгиди тәнгид өзүнү *абсолјут субјект* сајыр. Абсолјут субјектин ситајишә еһтијачы вардыр. *Керчәк ситајиш* үчүнчү үнсүрүн, диндар фәрдләрин олмасыны тәләб едир. Буна көрә дә *Шар-*

* — аллаһын даһа бөјүк һәшәмәти наминә. *Ред.*

лоттенбургдакы мүгәддәс аилә өз мүхбирләриндән она лајиг ситајиш алыр. Мүхбирләр онун *нә олдуғуну* вә онун дүшмәнинин, күтләнин *нә олмадығыны* она дејирләр.

Бу јолла тәнгидин өзү һаггындакы фикрини әтрафдакыларын фикри кими тәсәввүр едән вә өз *анлајышыны керчәклијә* чевирән тәнгид, шүбһәсиз, гејри-ардычыллыг көстәрир. *Онун өз дахилиндә* бир нөв *күтләнин* төрәндији, мәһз тәнгиди күтләнин төрәндији үзә чыхыр ки, бу күтләнин дә асан вәзифәси тәнгиди кәламларын јорулмаг билмәјән экс-сәдасы олмагдыр. Ардычыллыг хатиринә бу гејри-ардычыллығы бағышламаг олар. Күнаһкар дүнјада өзүнү өз евиндә олан кими сајмајан тәнгиди тәнгид шәхсән өз евиндә күнаһкар дүнја дүзәлтмәлидир.

Тәнгиди тәнгидин мүхбиринин, тәнгиди күтләнин үзвүнүн кечдији јол күл-чичәклә өртүлмәмишдир. Онун јолу чәтин, әзаблы, тәнгиди јолдур. Тәнгиди тәнгид спиритуалист һөкмдардыр, әсл өз-өзүнә төрәмәдир, actus purus*-дур, о, һәр чүр *харичи* тә'сирә јол вермир. Буна көрә дә мүхбир анчаг *көрүнән субјект* олмалыдыр, тәнгиди тәнгидә мүнасибәтиндә јалныз *көрүнән мүстәгиллији* бүрузә вермәлидир, она нә исә бир јени вә мүстәгил хәбәр вермәк арзусунун јалныз *көрүнүшүнү* бүрузә вермәлидир. Әслиндә исә бу онун өз *фабрикатыдыр,* онун өз-өзүнү динләмәсидир ки, бу динләмә анчаг бир анлыға мүстәгил чанлы варлыг шәклиндә *објективләшир.*

Буна көрә дә мүхбирләрин мүәјјән бир вахтда көзә дәјмәк үчүн тәнгиди тәнгидә хәбәр вердикләрини онун өзүнүн *билдијини, көрдүјүнү, баша дүшдүјүнү, һисс етдијини* арасы кәсилмәдән инандырмаг имканыны әлдән вермирләр. Мәсәлән, *Серледер* belә ифадәләр ишләдир: «Сиз буну баша дүшүрсүнүзмү?»; «Сиз билирсиниз», икинчи дәфә, үчүнчү дәфә «Сиз билирсиниз»; «Өзүнүз һәр шеји баша дүшмәк үчүн Сиз, әлбәттә, артыг кифајәт гәдәр ешитмисиниз».

Бах, Бреславл мүхбири *Флејшһаммер* исә: «Лакин бу... мәним үчүн олдуғу кими, Сизин үчүн дә чох сирр олмајачагдыр». Јахуд Сүрих мүхбири *Һирсел:* «Әлбәттә, Сиз өзүнүз дә билирсиниз». Тәнгиди мүхбир т ә н г и д и т ә н г и д и н абсолјут анламасына о дәрәчәдә ситајиш едир ки, һәтта баша дүшүлмәли бир шеј олмајаны да онун баша дүшдүјүнү көстәрир, мәсәлән, *Флејшһаммер* јазыр:

> «Әкәр мән Сизә гара чүббә вә мантија кејмиш кәнч католик руһаниләрлә үз-үзә кәлмәдән күчәдән кечмәк олмаз» хәбәрини версәм, Сиз мәни *тамамилә»* (!) *«баша дүшәрсиниз»* (!).

Һәлә бу һарасыдыр, мүхбирләр өз *горхуларындан* тәнгиди тәнгидин нечә *данышдығыны, чаваб вердијини, учадан дедијини, әлә салдығыны ешидирләр!*

---

* — халис фәалијјәт. *Ред.*

Мәсәлән, *Серледер:* «Амма... Сиз *данышырсыныз».* Ди, јахшы, динләјин!» Јахуд *Флејшһаммер:* «Лакин *Сизин дедијинизи* мән артыг ешидирәм, мән *дә* бунунла анчаг ону демәк истәјирдим ки... Јахуд *Һирсел:* «Еделман, Сиз *учадан дејин!»* Јахуд Түбинкен мүхбири: *«Мәнә истеһза етмәјин!»*

Буна көрә дә мүхбирләр бу чүр ифадәләр дә ишләдирләр: онлар тәнгиди тәнгидә *фактлары* кућа чатдырырлар, ондан исә *мә'нәви шәрһ* көзләјирләр; онлар она *бағламалар* көндәрир, *нәтичә* чыхармағы исә онун өһдәсинә бурахырлар. Јахуд она чохдан мә'лум олан шеји јенидән тәкрар-тәкрар дедикләринә көрә *үзр истәјирләр.*

Мәсәлән. *Серледер:*

«Сизин мүхбириниз Сизә анчаг мәнзәрәни, фактларын тәсвирини верә биләр. Бу шејләри чана кәтирән *руһ, әлбәттә,* Сизә артыг мә'лумдур». Јахуд да: «Инди исә Сиз *артыг өзүнүз, өзүнүз үчүн нәтичә чыхардарсыныз».*

Јахуд *Һирсел:*

«Һәр бир јаранан өзүнүн дабан-дабана зидд оланы тәрәфиндән төрәдилир, — бу спекулјатив мүддәа һаггында Сизинлә сөһбәт етмәјә мәним *чүр'әтим чатмаз».*

Јахуд да мүхбирләрин *мүшаһидәләри* тәнгиди *габагчадан хәбәрвермәләрин һәјата кечирилмәсиндән* вә *тәсдигиндән* башга бир шеј олмур.

Белә ки, *Флејшһаммер:* «Сизин *габагчадан хәбәр вердијиниз* јеринә јетди». Јахуд *Серледер:*

«Мән Сизә мејлләр һаггында, һеч дә тәһлүкәли олмајан, әслиндә исә анчаг *уғурлу олан* мејлләр һаггында јазмышдым, онлар Исвечрәдә кет-кедә даһа чох јајылыр... артыг дәфәләрлә *Сизин* дедијиниз *фикри анчаг тәсдиг едирләр...»* вә с.

Тәнгиди тәнгид бә'зән өзүнүн көстәрдији илтифаты хүсуси олараг нәзәрә чатдырмаг лүзумуну һисс едир; бу илтифат ондан ибарәтдир ки, о, корреспонденсијалары охујур вә онлара чаваб верир, о, һәмин илтифаты бунунла әсасландырыр ки, мүхбир она тапшырылан бу вә ја дикәр *дәрсин* өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлмишдир. Белә ки, ч-б Бруно Түбинкен мүхбиринә јазыр:

«Сәнин мәктубуна чаваб јазмаг мәним тәрәфимдән, доғрудан да, мәнтигсиз һәрәкәтдир... Дикәр тәрәфдән... сән елә *уғурлу гејдләр* етдин ки, мән... изаһат вермәјим һаггында сәнин хаһишинә *рәдд чавабы верә билмәрәм».*

Тәнгиди тәнгид вадар едир ки, она *әјаләтдән* јазсынлар; һәм дә, әјаләт дедикдә сијаси мә'нада әјаләти дејил, — мә'лум олдуғу кими, Алманијанын һеч бир јериндә белә әјаләт јохдур, — *тәнгиди әјаләти* баша дүшмәк лазымдыр ки, бу әјаләтә нисбәтән Берлин, — тәнгиди патриархларын вә мүгәддәс тәнгиди аиләнин игамәткаһы олан Берлин, — пајтахтдыр, һалбуки тәнгиди күтлә

əјалəтдə јашајыр. *Тəнгиди əјалəт адамлары баш тəнгиди инстансијанын* диггəтини өзлəринə анчаг тə'зимлəр вə үзристəмəлəр васитəсилə чəлб етмəјə чүр'əт едирлəр.

Мəсəлəн, бир аноним мүхбир мүгəддəс аилəнин үзвү сифəтилə мөһтəрəм чəнаб кими ч-б *Едгара* јазыр:

«Һөрмəтли чəнаб! Сизə мүрачиəт етдијимə көрə гој мəним үчүн белə бир чəһəт, үмуми сə'јлəр зəмининдə кəнчлəрин һəвəслə достлашмасы *(јаша көрə* арамыздакы *фəрг* ики илдəн артыг дејилдир) чəһəти *үзрхаһлыг* кими гəбул едилсин».

Ч-б Едгарын бу јашыды, јери кəлмишкəн, *өзүнү əн јени фəлсəфə мəхлугу* адландырыр. «Т ə н г и д и н» фəлсəфə «м ə х л у г у» илə мəктублашмасы мəкəр ади бир шеј дејилдирми? Əкəр ч-б Едгарын јашыды инандырырса ки, о, артыг өз *дишлəрини* итирмишдир, бу онун *аллегорик* маһијјəтинə ишарəдəн артыг бир шеј дејилдир. Бу «əн јени фəлсəфə мəхлугу», «тəһсил вахтыны објектив нөгтеји-нəзəрə дахил етмəји *Фејербахдан* өјрəнмишдир». О, ч-б Едгарын «Јашасын мөһкəм принсиплəр»[76] адлы «новеллася һаггында *бүтөв бир нөгтеји-нəзəрə»* јијəлəндијинə ону инандырараг, дəрһал өз *тəһсилинə* вə *нөгтеји-нəзəринə* даир бир нүмунəчик верир вə ејни заманда ачыгдан-ачыға е'тираф едир ки, ч-б Едгарын фикри онун үчүн һеч дə ајдын дејил, ахырда исə белə бир суал вермəклə бүтөв бир нөгтеји-нəзəрə јијəлəнмəкдə өз инамыны сарсыдыр: «Јохса, мəн Сизи *бүтүнлүклə јанлыш баша дүшмүшəм?»* Бу нүмунəчикдəн сонра əн јени фəлсəфə мəхлугу, тəбиидир ки, күтлə һаггында белə бир фикир сөјлəјир:

«*Биз* бир дəфə дə олса *илтифат көстəрмəлијик ки, ади инсан дүшүнчəсинин учсуз-бучагсыз фикирлəр дүнјасына* јолуну бағлајан сеһрли дүјүнү тəдгиг едəк вə ачаг».

Ким тəнгиди күтлə һаггында долғун тəсəввүр əлдə етмəк истəјирсə, гој Сүрихдəн олан ч-б *Һирселин корреспонденсијаны* охусун (V бурахылыш). Бу заваллы тə'рифəлајиг јаддашы олдуғуну көстəрəрəк риггəт доғуран чалышганлыгла тəнгиди кəламлары даим тəкрар едир. Ч-б Брунонун иштирак етдији дөјүшлəр һаггында, башладығы вə рəһбəрлик етдији јүрүшлəр һаггында онун əн чох севдији ибарəлəри бурада өзүнə јер тапыр. Ч-б *Һирсел* тəнгиди күтлəнин үзвү олмаг габилијјəтини хүсусилə *күнаһкар күтлəдəн* вə онун *тəнгиди тəнгидə* мүнасибəтиндəн һиддəтə кəлдији заман ишə салыр.

О, өзүнү тарихин иштиракчысы зəнн едəн күтлə һаггында, «халис күтлə» һаггында, «халис тəнгид» һаггында, «һəмин гаршы-гаршыја гојулманын сафлығы», — «тарих тəрəфиндəн һəлə һеч бир вахт бу гəдəр сафлығы илə верилмəјəн гаршыја-гаршыја гојулма» һаггында, — күтлəнин тəнгидə гаршы *«дејинкəнлији»*, «əсл мə'насызлығы, пис əһвали-руһијјəси, ағчијəрлилији, даш-

үрәклилији, чүр'әтсизлији, азғынлығы, гәзәби» һаггында данышыр, «өз мүгавимәти илә тәнгиди анчаг даһа кәскин вә даһа ајыг етмәк үчүн мөвчуд олан күтлә һаггында» данышыр. О, «там экс-ликдән јаранмадан» данышыр: о, дејир ки, тәнгид нифрәтдән вә она бәнзәр дүнјәви аффектләрдән јүксәкдә дурур. Ч-б *Һирселин* «Literatur-Zeitung»а көндәрдији мәктубун бүтүн мәзмуну бүтөвлүкдә тәнгиди сөзчүкләрин бу зәнкинлији илә битир. Тәкчә «әһвали-руһијјә», «хош мәрам», «ибарә», «инам» вә с. илә гәнаәтләндијинә көрә *күтләни* данлајан Һирсел исә *тәнгиди күтләнин* үзвү кими өзүнүн «тәнгиди әһвали-руһијјәсини», өзүнүн «тәнгиди инамыны», өзүнүн «тәнгиди хош мәрамыны» ифадә едән ибарәләр илә кифајәтләнир, «фәалијјәт көстәрмәји, ишләмәји, мүбаризә етмәји, вә «јаратмағы» Бруно чәнабларына вә кампанијасына һәвалә едир.

Күнаһкар дүнја илә «тәнгиди тәнгиди» арасындакы үмумдүнја-тарихи әдавәтин «тәнгиди күтлә» үзвләри тәрәфиндән тәсвир едилән дәһшәтли мәнзәрәсинә бахмајараг, — һәтта һәмин фактын өзү, *үмумдүнја-тарихи* әдавәт факты, һеч олмазса, динсизләр сырасына дахил оланлар үчүн һәлә дә тәсдиг едилмәмишдир. Тәнгиди «фантасмагоријаларын» вә «иддиаларын» мүхбирләрин дилиндә илтифатла вә гејри-тәнгиди тәкрар едилмәси анчаг ону сүбут едир ки, ағанын зәһләтөкән фикирләри һәм дә нөкәрин зәһләтөкән фикирләридир. Доғрудур, тәнгиди мүхбирләрдән бири *фактлар* әсасында сүбут етмәјә чәһд едир.

О, мүгәддәс аиләјә јазыр: «Сиз көрүрсүнүз ки, «Literatur Zeitung» өз мәгсәдинә чатыр, јә'ни о *һеч бир экс-сәда тапмыр.* О анчаг белә бир һалда экс-сәда тапа биләрди ки, кәмағыллылыг илә һәмаһәнк олајды вә Сиз шит категоријаларын бүтөв бир јеничәри оркестринин курултулу сәдаларынын мүшајиәти илә гүрурла габагда тәнтәнәли сурәтдә јеријәјдиниз».

Шит категоријаларын бүтөв бир јеничәри оркестринин курултулу сәдалары! Көрдүјүнүз кими, тәнгиди мүхбир «гејри-шит» ибарәләр мејданында ат ојнатмаға чалышыр. Лакин, «Literatur-Zeitung»ун һеч бир экс-сәда тапмадығы фактына тәнгиди мүхбирин вердији шәрһ халис *мәддаһчасына* бир шәрһ кими рәдд едилмәлидир. Бу факты даһа чох экс мә'нада изаһ етмәк олардыы, јә'ни о мә'нада ки, тәнгиди тәнгид кениш *күтлә* илә *һәмаһәнкдир,* мәһз һеч бир јердә, *һеч чүр* экс-сәда тапмајан кениш чызмагарачылар күтләси илә һәмаһәнкдир.

Демәли, *тәнгиди* мүхбирләрин мүгәддәс аиләјә «дуа» кими вә ејни заманда күтлә әлејһинә «лә'нәт формулу» кими тәнгиди ибарәләрлә мүрачиәт етмәләри кифајәт дејилдир. Күтлә илә тәнгид арасындакы *керчәк* әдавәтин мөвчуд олдуғуну сүбут етмәк үчүн *гејри-тәнгиди, күтләшәкилли* мүхбирләр лазымдыр, тән-

гиди тәнгидин јанына *күтләнин* јолладығы *һәгиги* елчиләр лазымдыр.

Буна көрә дә тәнгиди тәнгид һәмчинин *гејри-тәнгиди күтләјә* дә јер ајырыр. О, гејри-тәнгиди күтләнин үрәјиачыг *нүмајәндәләрини өзү илә мәктублашмаға,* күтлә илә тәнгид арасындакы әкслији вачиб вә абсолјут сајмаға, бу әксликдән хилас олунмаға чағыран јалварышларын *үмидсиз фәрјад* сәсләри илә дүнјаны долдурмаға вадар едир.

2) «ГЕЈРИ-ТӘНГИДИ КҮТЛӘ» ВӘ «ТӘНГИДИ ТӘНГИД»

ä) «ИСЛАҺОЛУНМАЗ КҮТЛӘ» ВӘ «РАЗЫ САЛЫНМАМЫШ КҮТЛӘ»

«Күтләнин» дашүрәклијинин, ислаһолунмазлығынын вә коркоранә инамсызлығынын олдугча чәсарәтли бир нүмајәндәси вардыр. Бу нүмајәндә «Берлин дәрнәјинин[77] сон дәрәчә һекелчи фәлсәфи тәһсили» һаггында данышыр.

«Бу мүхбир иддиа едир ки, «әсл тәрәгги анчаг керчәклији дәрк етмәк зәмининдә мүмкүндүр. Һалбуки биз Берлин дәрнәјинин үзвләриндән өјрәнирик ки, бизим дәрк етмәјимиз керчәклијин дәрк едилмәси дејил, нә исә гејри-керчәк оланын дәрк едилмәсидир».

Мүхбир «тәбиәтшүнаслығы» фәлсәфәнин әсасы адландырыр.

Јахшы тәбиәтшүнасын философа мүнасибәти, философун илаһијјатчыја мүнасибәти кимидир».

Сонра о, «Берлин дәрнәји» һаггында белә бир мүлаһизә јүрүдүр:

«Мән бу чәнабларын һалыны өзүм үчүн белә бир чәһәтлә — онлар руһи түләмә просесини кечирмишләрсә дә, лакин јенитөрәмә вә чаванлашма үнсүрләрини дахилән гаврамаға габил олмаг үчүн бу түләмә мәһсулларындан чан гуртара билмәдикләрилә — ајдынлашдырмаға чәһд едәркән, онларын һаггында нә исә артыг бир сөз демиш олдуғуму күман етмирәм». «Бу» (елми-тәбии вә сәнајејә аид) «биликләри биз һәлә әлдә етмәлијик». «Дүнја вә инсанлар һаггындакы мә'лумат, бу мә'лумат исә бизә илк нөвбәдә лазымдыр, јалныз һазырчаваблыгла әлдә едилә билмәз; бу ишдә бүтүн һиссләр көмәјә чатмалыдыр вә бунун үчүн инсанын бүтүн габилијјәтиндән зәрури вә ән вачиб аләт кими истифадә едилмәлидир; јохса, сејретмә вә дәркетмә һеч заман кифајәт етмәјәчәкдир... вә *мә'нәви өлүмә* кәтириб чыхарачагдыр».

Лакин бу мүхбир тәнгиди тәнгидин көнлүнү алмаг истәјир. О, *«Бауерин сөзләрини* дүзкүн тәтбиг едир». О, *«Бауерин фикирләрини* изләјир», о дејир ки, *«Бауер дүзкүн фикир сөјләди»,* о, нәһајәт, көрүнүр ки, т ә н г и д и н өзү илә дејил, ондан фәргли олан «Берлин дәрнәји» кими бириси илә мүбаһисәјә киришир.

Өзүнү тәһгир олунмуш сајан вә үмумијјәтлә *динин* бүтүн *ишләриндә* һәссас олан тәнгиди тәнгид, гарымыш бир гыз кими, бу фәргләнмәләр вә јарысәчдәләрлә өзүнү алдатмаға гојмур.

О, ҹаваб верир: «Әкәр Сиз *өз дүшмәнинизи* мәктубунузун әввәлиндә тәсвир етдијиниз партијада көрмәк фикриндә идинизсә, Сиз *сәһв едирдиниз.* «Јахшысы будур, *бојнунуза алын»* (сонра говулманын мәһведичи формулу кәлир) «ки, *Сиз тәнгидин өзүнүн дүшмәнисиниз!»*

Заваллы! Күтләшәкилли адам! Т ә н г и д и н *өзүнүн* дүшмәни! Јухарыдакы *күтләшәкилли* мүбаһисәјә кәлдикдә исә, тәнгиди тәнгид бу мүбаһисәнин *тәбиәтшүнаслыға* вә *сәнајејә* тәнгиди мүнасибәтинә *еһтирам* бәсләдијини тәнтәнә илә е’лан едир.

«Тәбиәтин тәдгигинә һәр ҹүр еһтирам! Ҹемс Уатта *һәр ҹүр еһтирам* вә» — фикрин әсл үлви ифадәси — «еләҹә дә Уаттын өз киши вә гадын гоһумларына вердији милјонлара һеч бир еһтирам».

Тәнгиди тәнгидин еһтирамына һәр ҹүр еһтирам! Јенә һәмин ҹаваб мәктубунда тәнгиди тәнгид јухарыда ады чәкилән *Берлин дәрнәјинин* нүмајәндәләрини буна көрә мәзәммәт едир ки, онлар өзләринә ҹидди вә ваҹиб ишләри өјрәнмәк әзијјәти вермәдән бу ишләрин өһдәсиндән олдугҹа асанлыгла кәлирләр, әкәр бу вә ја дикәр әсәрин бир дөвр тәшкил етдијини гејд едирләрсә, бунунла да һәр һансы бир әсәрә өзләринин гијмәтвермә вәзифәсини *јеринә јетирмиш* һесаб едирләр вә с. — елә бу ҹаваб мәктубунда т ә н г и д и н *өзү* бүтүн тәбиәтшүнаслығын вә *сәнајенин* әһәмијјәтини онлара еһтирам бәсләдијини билдирмәклә *битирир.* Тәнгиди тәнгидин *тәбиәтшүнаслыға* бәсләдији еһтирамы билдирәркән етдији гејд-шәрт натурфәлсәфә әлејһинә руһу ҹәннәтлик ҹәнкавәр *Кругун* илк одјағдыран охларыны хатырладыр.

«Тәбиәт *буна көрә* јеканә керчәклик дејилдир ки, *биз тәбиәти онун ајры-ајры мәһсуллары илә јејирик вә ичирик».*

Тәнгиди тәнгид тәбиәтин *ајры-ајры мәһсуллары* һаггында јалныз буну билир ки, «биз онлары *јејирик вә ичирик».* Тәнгиди тәнгидин тәбиәтшүнаслығына һәр ҹүр еһтирам!

Тәнгид «тәбиәти» вә «сәнајени» өјрәнмәклә мәшғул олмалы тәләбинә гаршы, мүнасиб олмајан, зәһләтөкән бу тәләбә гаршы там ардычыллыгла ашағыдакы шүбһәсиз ағыллы риторик сәсләмәни гојур:

«Ја» (!) «Сиз елә зәнн едирсиниз ки, *тарихи* керчәклијин дәрк едилмәси *артыг баша чатмышдыр?* Ја да» (!) «Сизә һеч олмазса елә бир тарихи дөвр мә’лумдур ки, бу дөвр *һәгигәтән* артыг дәрк едилмиш иди?».

Јохса тәнгиди тәнгид белә күман едир ки, тарихи инкишафдан инсанын тәбиәтә нәзәри вә әмәли мүнасибәтини, тәбиәтшүнаслығы вә сәнајени истисна етмәклә, о, һеч олмазса тарихи керчәклији дәркетмәнин *башланғычына* кәлиб чатмышдыр? Јохса о, белә фикирләшир ки, һәр һансы бир тарихи дөврүн, мәсәлән, сәнајесини, һәјатын өзүнүн билаваситә истеһсал үсулуну дәрк етмәдән, һәмин дөврү һәгигәтән дәрк етмишдир? Доғрудур, спиритуалист, *илаһијјатчы* тәнгиди тәнгид тарихин анчаг мәшһур

сијаси, әдәби вә илаһијјатчы әмәлләри илә танышдыр (һеч олмазса, өз хәјалында танышдыр). О, тәфәккүрү һиссләрдән, руһу бәдәндән, өзүнү дүнјадан ајырдығы кими, ејнилә дә о, тарихи бәсләјиб бөјүдәнин јер үзәриндәки кобуд *мадди* истеһсал олдуғуну көрмәјәрәк, ону көјләрдәки анлашылмаз булудлу төрәмәләрдә көрәрәк, тарихи тәбиәтшүнаслыгдан вә сәнаједән ајырыр.

Тәнгид «ислаһолунмаз» вә «рәһмсиз» күтләнин нүмајәндәсини онун тутарлы мәзәмммәтләри вә мәсләһәтләри илә бирликдә *күтләшәкилли материалист* кими говлајыр. О, даһа аз писниjјәтли, даһа аз күтләшәкилли мүхбир илә дә јахшы рәфтар етмир, чүнки бу мүхбир, тәнгиди тәнгидә үмид бағласа да, белә һесаб едир ки, тәнгиди тәнгид онун үмидләрини доғрултмур. Бу чүр *«наразы»* күтләнин нүмајәндәси јазыр:

«Лакин мән е'тираф етмәлијәм ки, Сизин гәзетин биринчи нөмрәси мәни һәлә дә *там разы салмады*. Ахы биз нә исә башга бир шеј көзләјирдик».

Тәнгиди патриарх шәхсән өзү чаваб верир:

«Гәзетин үмидләри доғрултмајачағыны мән габагчадан билирдим, чүнки бу үмидләри мән олдугча асанлыгла тәсәввүр едә билирдим. Инсанлар о гәдәр әлдән дүшмүшләр ки, *һәр шеји дәрһал* алмаг истәјирләр һәр шеји? Хејр! Мүмкүн гәдәр һәр шеји вә ејни заманда һеч нәји. Елә һәр шеји ки, о, зәһмәт тәләб етмәсин, елә һәр шеји ки, ону һеч бир инкишаф просеси кечмәдән мәнимсәмәк мүмкүн олсун, — елә һәр шеји ки, ону бирчә сөзлә ифадә етмәк мүмкүн олсун».

Ачыгча вә өз хасијјәтинә көрә *«һеч бир шеј вермәјән»* тәнгиддән һәр һансы *бир шеј* вә ја һәтта *һәр шеј* тәләб едән «күтләнин» һәддини ашан иддиаларындан гәзәбләнән тәнгиди патриарх гочајана тәрздә ашағыдакы *ләтифәни* сөјләјир: бу јахынларда берлинли бир *танышым* онун әсәрләринин узунчулуғундан вә һәддиндән артыг әтрафлылығындан ачы-ачы шикајәтләнирди (мә'лум олдуғу кими, ч-б Бруно ән әһәмијјәтсиз ујдурма бир фикирдән һәчмчә галын әсәр дүзәлдир); ч-б Бауер әсәрин баша дүшүлмәсини јүнкүлләшдирмәк мәгсәдилә она китабын чап оттиски үчүн лазым олан кичик күрәчик шәклиндә мәтбәә бојасы көндәрәчәјини вә'д етмәклә она тәскинлик верди. Патриарх өз «Literatur-Zeitung»унун мә'насызлығыны «күнаһкар күтләнин», өзүнү һәр һансы бир шејлә дојдурмаг үчүн, дәрһал һәр шеји, һәмчинин һеч нәји удмаг истәјән бу күтләнин мә'насызлығы илә изаһ етдији кими, ејнилә дә о, өз «әсәрләринин» узун-узадылығыны өзү үчүн мәтбәә бојасынын кағыз үзәриндә пис јајылмасы илә изаһ едир.

Һәрчәнд биз јухарыда көстәрилән мә'луматларын әһәмијјәтини һеч дә инкар етмирик, бунунла белә тәнгиди тәнгидин күтләшәкилли бир танышынын тәнгиди мә'насыз бир шеј һесаб етмәсини, тәнгиди тәнгидин исә, әксинә, ону гејри-тәнгидиликдә тәгсирләндирмәсини, башга бир танышын «Literatur-Zeitung»у онун

үмидләрини доғрултмајан һесаб етмәсини вә нәһајәт, *үчүнчү* танышын вә аиләнин достунун тәнгидин әсәрләри һәддиндән артыг узун-узадыдыр демәсини *үмумдүнја-тарихи әкслик* һесаб етмәк чәтиндир. Буна бахмајараг, арзуларла долуб дашан ики №-ли таныш вә һеч олмазса тәнгиди тәнгидин сирләрилә таныш олмағы арзулајан үч №-ли аилә досту тәнгид илә «гејри-тәнгиди күтлә» арасында *даһа мәзмунлу* вә даһа кәркин мүнасибәтә кечид јарадырлар. Т ә н г и д «ислаһолунмаз үрәји» вә «ән ади инсани дүшүнчәси» олан күтләјә гаршы нә гәдәр амансыз идисә, о, гаршы-гаршыја гојулмадан *азад олунмасы* һаггында һәзин-һәзин јалваран күтләјә гаршы бир о гәдәр јумшаг олачагдыр. Тәнгидә өз јараланмыш гәлби, төвбә һисси вә итаәтли руһу илә јахынлашан күтлә өз намуслу чәһдләри мүгабилиндә тәнгиддән бә'зи *өлчүлүб-бичилмиш, кәләчәкдән хәбәр верән, санбаллы* сөзләр ешитмәјә лајиг көрүләчәкдир.

b) «ҮРӘЈИЈУМШАГ» ВӘ «ХИЛАС ҺӘСРӘТИНДӘ ОЛАН» КҮТЛӘ

Сентиментал, рәһмдил, хилас һәсрәтиндә олан күтләнин нүмајәндәси, бичлик едәрәк, хејирхаһ сөз үчүн тәнгиди тәнгидә јалварыр, үрәјиндәкини дејә-дејә вә сәчдә едә-едә јалварыр, көзләрини көјләрә дикәлдәрәк јалварыр.

О сорушур: «Мән буну Сизә нијә јазырам, мән нәјә көрә Сизин гаршынызда өзүмә һагг газандырырам? Она көрә ки, мән Сизә *һөрмәт бәсләјирәм* вә бу сәбәбдән Сизин *һөрмәтинизи* газанмаг *истәјирәм;* она көрә ки, өз инкишафымда Сизин мәнә көстәрдијиниз көмәк үчүн мән Сизә һәдсиз *миннәтдарам* вә бу сәбәбдән Сизи *севирәм.* Сиз мәни данладыныз вә *мәним гәлбим* мәни вадар едир ки, Сизин гаршынызда өзүмә *һагг газандырам...* Мән Сизин *зәһләнизи төкмәк* фикриндән *чох-чох узағам;* амма мән *шәхсән өз тәчрүбәмдән билирәм* ки, Сизин һәлә аз таныдығыныз бир адамын *Сизә рәғбәт бәсләмәсинин* сүбута јетдијини көрмәк Сизин *өзүнүзүн хошунуза кәләр.* *Мән гәтијјән о иддиада дејиләм ки,* Сиз бу мәктуба чаваб јазасыныз. Мән Сизин вахтынызы алмаг истәмирәм; бу вахты Сиз даһа бөјүк фајда илә өзүнүзә сәрф едә биләрсиниз. Мән Сизи *нә* зәһмәтә салмаг, *нә дә* үмид бәсләдијим нәјин исә *боша чыхмасыны* көрмәк кими пис бир вәзијјәтә дүшмәјими истәјирәм. Мәним Сизә мүрачиәтими *сентименталлыг, тәнкә кәтирмәк,* јахуд *шөһрәтпәрәстлик* кими изаһ едә *биләрсиниз»* (!), «јахуд Сизин өз ишиниздир, мәнә чаваб верә дә биләрсиниз, вермәјә дә, — бунун фәрги јохдур, мән бу мәктубу Сизә көндәрмәк *һәвәси* гаршысында дајана билмәрәм вә анчаг бир шеји диләјирәм ки, бу мәктубу јазмаға мәни вадар едән *хејирхаһлыға* Сиз инанасыныз» (!!).

Әсрләр боју *мәзлумларын* башына аллаһын мәрһәмәти јағдығы кими, бу дәфә дә күтләшәкилли, лакин мүти мүхбир, көз јашлары илә тәнгиди мәрһәмәт үчүн јалваран мүхбир, нәһајәт, өз арзуларынын *һәјата кечмәсини* көрдү. Тәнгиди тәнгид она хејирхаһлыгла чаваб верир. Бундан әлавә. Тәнгиди тәнгид мүхбирә ону марагландыран објектләр һаггында *чох дәрин* изаһат верир.

Тәнгиди тәнгид өјрәдир: «ики ил бундан әввәл XVIII әср франсыз Маарифчилијини, о заман баш вермәкдә олан вурушмада чәбһәләрин бириндә *бу јүнкүл силаһлы дәстәләри* дә ишә салмаг үчүн, јада салмаг мүнасиб иди. Инди вәзијјәт *тамамилә башга чүрдүр.* Инди һәгигәтләр чох бөјүк сүр'әтлә бир-бирини әвәз едир. О мәгамда *мүнасиб олан* инди *сәһв* сајылыр».

Ајдындыр ки, абсолјут тәнгидин шаһанә лүтф едиб һәмин *јүнкүл силаһлы дәстәләри «бизим мүгәддәсләр»,* бизим *«пејғәмбәрләр», «патриархлар»* вә и. а. (бах. «Anekdota», II сәһ. 89)[78] адландырмасы о заман да анчаг *«сәһв»* иди, лакин *«мүнасиб»* сәһв иди. Ким *јүнкүл силаһлы дәстәләри «патриарх» дәстәләри* адландырар? «Өзүнүн бүтүн һәјатыны һәгигәт һаггында дүшүнмәјә, һәгигәтин тәдгиг едилмәсинә вә өјрәнилмәсинә» һәср етмиш бу *јүнкүл силаһлы* дәстәләрин фәдакарлығы, мә'нәви күчү вә руһ јүксәклији һаггында чошғунлугла данышмаг «мүнасиб» сәһв иди. Тәнгидин «Ачыг христианлығ»ын мүгәддимәсиндә бу *«јүнкүл силаһлы»* дәстәләр «мәғлубедилмәз дәстәләр кими көрүнүрдү», *«һәр бир тәчрүбәли адам* әввәлчәдән замин ола биләрди ки, һәмин дәстәләр *бүтүн дүнјаны алт-үст едәчәкләр»,* «һеч бир шүбһә доғурмурду ки, *дүнјаны јени формаја* салмаг онлара һәгигәтән мүјәссәр олачагдыр», демәли «сәвһ» иди. Кимә мүјәссәр олачагдыр? *Һәмин јүнкүл силаһлы дәстәләрәми?*

Сонра тәнгиди тәнгид *«сәмими* күтләнин» һәр шеји билмәк истәјән нүмајәндәсини өјрәдир:

«Әкәр франсызлар сосиал нәзәријјә јаратмаг чәһдләри көстәрмәклә өзләри үчүн *јени* тарихи хидмәт газандыларса, *инди артыг онларын имканлары түкәнмишдир;* онларын јени нәзәријјәси һәлә *халис* нәзәријјә дејилди, онларын сосиал хәјаллары, онларын *динч демократијасы* һәлә һеч дә көһнә гајда зәмининдән азад дејилди».

Тәнгидин бурада нәзәрдә тутдуғу, әкәр о, үмумијјәтлә, бир шеји нәзәрдә тутурса, *фурјеризмдир,* хүсусән «Democratie pacifigue»[73] гәзетинин фурјеризмидир. Бу фурјеризм исә франсызларын «сосиал нәзәријјәси» олмагдан чох-чох узагдыр. Франсызларын исә *тәк бир* сосиал нәзәријјәси јох, бир нечә *сосиал* нәзәријјәси вардыр. «Democratie pacifigue» гәзетиндә тәблиғ едилән су илә гарышдырылмыш фурјеризм филантроп буржуазијанын бир һиссәсинин сосиал тә'лиминдән башга бир шеј дејилдир. Халгда *коммунист* әһвали-руһијјәси јаранмышдыр, һәм дә о, бир чох мүхтәлиф фраксијалара парчаланмышдыр. Һәмин мүхтәлиф сосиал чаларларын јенидән ишләнмәсини өзүндә чәмләшдирән әсл һәрәкат нәинки *түкәнмәмишдир,* һәтта чидди сурәтдә анчаг инди *башланыр.* Лакин бүтүн бу һәрәкат, тәнгиди тәнгидин истәдији кими, халис, јә'ни абстракт *нәзәријјә* илә дејил, олдугча *әмәли практика* илә, тәнгидин шәртсиз категоријалары барәдә һеч бир нараһатчылыг көстәрмәјәчәк әмәли практика илә баша чатачагдыр.

Тәнгид даһа сонра бошбоғазлыг едәрәк дејир: «Һеч бир милләт *бу вахтачан* башга бир милләт гаршысында бу вә ја дикәр үстүнлүјә наил ола билмәмишдир...» «Әкәр һәр һансы бир милләт бир заман башга милләтләр үзәриндә мә'нәви үстүнлүк әлдә едәрсә, һәмин милләт анчаг елә бир милләт олачагдыр ки, о, өзү өзүнү вә башга милләтләри тәнгид етмәк, үмуми тәнәззүлүн сәбәбләрини дәрк етмәк габилијјәтинә гадир олачагдыр».

Һәр бир милләт *бу вахтачан* дикәр милләт гаршысында *бу вә ја* дикәр *үстүнлүкләрә* малик олмушдур. Әкәр тәнгиди пејғәмбәрлик доғрудурса, онда һеч бир милләт һеч бир заман дикәр милләт гаршысында үстүнлүкләрә малик *олмајачагдыр,* чүнки Авропанын бүтүн сивилизасијалы халглары — инкилисләр, алманлар, франсызлар — инди «өзләрини вә башгаларыны *тәнгид едирләр»* вә «үмуми тәнәззүлүн сәбәбләрини дәрк етмәјә гадирдирләр». Нәһајәт, *«тәнгидетмәнин»,* «дәркетмәнин», јә'ни *мә'нәви* фәалијјәтин *мә'нәви үстүнлүк* вермәси һаггындакы иддиа әслиндә мә'насыз *тавтолокијадыр;* өзү һаггында олдугча јүксәк фикирдә олан вә өзүнү милләтләрдән јүксәкдә тутан вә милләтләрин онун ајаглары алтында сүрүнәрәк, өз шүурларыны ајдынлашдырмаг үчүн она јалварачағыны көзләјән тәнгид, өзүнүн мәһз бу күлүнч христиан—керман идеализми илә көстәрир ки, о һәлә дә хиртдәјә гәдәр *алман милләтчилијинин* чиркабы ичәрисиндәдир.

Франсызларда вә инкилисләрдә тәнгид нә исә бир абстракт, бәшәријјәтдән кәнарда олан о дүнјалыг шәхсијјәт дејилдир: о, чәмијјәтин фәал үзвләри олан фәрдләрин *керчәк инсани фәалијјәтидир* ки, бу фәрдләр дә, инсанлар кими, әзаб чәкирләр, һисс едирләр, дүшүнүрләр вә фәалијјәт көстәрирләр. Буна көрә дә онларын тәнгидинә ејни заманда практика да дахилдир, онларын коммунизми елә бир сосиализмдир ки, бу сосиализмдә онлар әмәли, көзә чарпан тәдбирләр мүәјјән едирләр, бу сосиализмдә нәинки онларын тәфәккүрү, һабелә даһа чох, онларын әмәли фәалијјәти өз ифадәсини тапыр; буна көрә дә онларын тәнгиди мөвчуд олан чәмијјәтин чанлы, керчәк тәнгидидир, «тәнәззүлүн» сәбәбләринин дәрк едилмәсидир.

Күтләнин һәр шеји өјрәнмәк истәјән үзвүнә изаһат вердикдән сонра тәнгиди тәнгидин там ихтијары чатар ки, өз Literatur-Zeitung»у һаггында белә десин:

«Бурада *халис,* әјани, објекти гаврајан, өзүндән һеч бир шеј әлавә етмәјән тәнгид баш верир».

Бурада *«мүстәгил һеч бир шеј* вермирләр», бурада үмумијјәтлә *һеч бир шеј вермәјән тәнгиддән* башга, јә'ни өзү өзүнү баша чатдыраркән ән ифрат гејри-тәнгидилијә кәлиб чатан тәнгиддән башга үмумијјәтлә *һеч бир шеј вермирләр.* Т ә н г и д алтындан хәтт чәкмәклә гејд олунан јерләри чап едир вә *башгаларындан*

кәтирдији ситатларла өз јүксәлишинә наил олур. *Волфганг Менсел* вә *Бруно Бауер* гардашчасына бир-биринин әлини сыхырлар вә тәнгиди тәнгид елә бир јердә дајаныб дурур ки, о јердә әсримизин илк илләриндә *ејнијјәт фәлсәфәси* дајанмышды, о заман *Шеллинг* күтләшәкилли фәрзетмәнин, куја онун нә исә бир шеј,— һәр нә олур олсун, анчаг *халис, әсл фәлсәфи* фәлсәфә олмајан бир шеј вермәјә чалышдығыны фәрзетмәнин әлејһинә е'тираз едирди.

с) КҮТЛӘНИН БАШЫНА БӘРӘКӘТ ЈАҒМАСЫ

Рәһмдил мүхбир, индичә бизим көзүмүзүн гаршысында тәнгидин өјрәтдији мүхбир, тәнгид илә *сәмими* әлагәјә кирмишди. *Күтлә* илә *тәнгид* арасындакы мүнасибәтләрин кәркинлији өзүнү мүхбирдә јалныз идиллик формада бүрузә верир. *Үмумдүнја-тарихи* экслијин һәр ики тәрәфи өзүнү бир-биринә гаршы *хејирхаһлыг* вә *нәзакәтлә,* бу сәбәбдән дә *екзотерик* апарырды.

Тәнгиди тәнгид күтләјә көстәрдији *сағламлыг үчүн тәһлүкәли,* урәксарсыдычы тә'сирини илк дәфә бир мүхбир үзәриндә бүрузә верир ки, бу мүхбир артыг бир ајағы илә тәнгидин земини үзәриндә, о бири ајағы илә исә һәлә дә ади дүнја үзәриндә дајаныр. О, «күтләнин» тәнгидә гаршы *дахили* мүбаризәсиндә онун нүмајәндәсидир.

Бә'зи анларда она елә кәлир ки, «ч-б Бруно вә онун достлары *инсанлары* баша дүшмүрләр», онлар «әслинә бахсан, јолданаздырылмышлар». Амма о, дејиләнләри дәрһал дүзәлтмәјә тәләсир:

> «Мәнә, әлбәттә, *күн кими ајдындыр* ки, Сиз һаглысыныз вә Сизин фикирләриниз дүз фикирләрдир. Лакин *бағышлајын,* ахы халг *да* һаглы *дејилдир*... Һә! Халг һаглыдыр... Сизин һаглы олдуғунузу мән гәбул етмәмәјә билмәрәм... Бунларын һамысынын нә илә гуртарачағыны мән, һәгигәтән дә, билмирәм. Сиз дејәрсиниз ки,... инди ки беләдир, отур евиндә... Һә, мән артыг бачармырам... Һә, әввәл-ахыр ачыгдан-ачыға *дәли олмаг* олар... Үмидварам ки, Сиз *хејирхаһлыгла* јанашарсыныз... Мәнә инанын ки, әлдә етдијин биликдән бә'зән елә *кејләширсән* ки, елә бил сәнин башынын ичәрисиндә дәјирман дашы һәрләнир».

Башга мүхбир дә јазыр ки, о, *«бә'зән* баша дүшмәк *габилијјәтини* итирир». Сиз көрүрсүнүз ки, јухарыда ситат кәтирилән күтләшәкилли мүхбирин башына *тәнгиди бәрәкәт јағмаға һазырдыр.* Заваллы! Күнаһкар күтлә ону бир тәрәфдән дартыр, тәнгиди тәнгид исә башга бир тәрәфдән. Тәнгиди тәнгидин имана кәтирилән тәләбәсини күтләшдирән әлдә етдији билик јох, *иман* вә *виҹдан* мәсәләсидир: тәнгиди Христос, јохса халг, аллаһ, јохса дүнја, Бруно Бауер өз достлары илә, јохса күнаһкар күтлә! *Аллаһын* бәрәкәт јағдырмасынын өнүндә күнаһкарын руһунун ифрат пар-

чаланмасы јеридији кими, бурада да чансыхычы *күтләшмә тәнгиди* бәрәкәтин сәләфидир. Нәһајәт, күнаһкарын башына тәнгиди бәрәкәт јағдырылан заман, сечилмиш нүмајәндә, өз ағылсызлығыны дејил, *өз ағылсызлығыны дәркетмәни* итирир.

з) ТӘНГИДИ ОЛМАЈАН ТӘНГИДИ КҮТЛӘ ВӘ ЈА «ТӘНГИД» ВӘ «БЕРЛИН ДӘРНӘЈИ»

Тәнгиди тәнгид өзүнү *чох мүһүм әкслик* кими көстәрә билмәди вә буна көрә дә о, өзүнү күтләви бәшәријјәтин *чох мүһүм објекти* кими дә көстәрә билмәди. *Ислаһолунмаз* күтләнин нүмајәндәләриндән, тәнгиди тәнгидин *мә'насызлығыны* көстәрмиш вә ән нәзакәтли бир формада онун руһи *«түләмә»* просесини һәлә кечирмәдијини вә онун илк нөвбәдә санбаллы биликләр әлдә етмәли олдуғуну она баша салан ислаһолунмаз күтлә нүмајәндәләриндән башга, биз даһа ики мүхбирлә таныш олдуг. Мүхбирин *үрәјијумшаглығына* кәлинчә, демәк лазымдыр ки, биринчиси, о, тәнгидин *әксliји* дејилдир, икинчиси исә, онун тәнгид илә јахынлашмаға чан атмасынын әсл сәбәби *сырф шәхси* кејфијјәтдән доған сәбәбдир: онун мәктубунун сонракы сәтирләриндән көрүндүјү кими, әслини ахтарсан, о јалныз ч-б Арнолд Ругејә олан дәрин еһтирамыны ч-б *Бруно Бауерә* олан дәрин еһтирамы илә барышдырмаг истәјир. Бу барышдырычы чәһд ону үрәјијумшаг бир адам кими шөһрәтләндирир. Анчаг бу чәһд гәтијјән *күтләви мараг* доғурмур. Нәһајәт, бизим гаршымызда чыхыш едән мүхбирләрдән ахырынчысы артыг күтләнин *һәгиги* үзвү дејилди, лакин тәнгиди тәнгидин имана кәтирилән тәләбәси иди.

Үмумијјәтлә, *күтлә гејри-мүәјјән* објектдир, бу сәбәбдән дә о, нә мүәјјән бир фәалијјәт көстәрмәјә, нә дә бу вә ја дикәр шејлә мүәјјән бир әлагәјә кирмәјә габилдир. Тәнгиди тәнгидин објекти олан к ү т л ә н и н *керчәк* күтләләрлә һеч бир охшарлығы јохдур; бу күтләләр дә өз дахилиндә вә өз араларында сон дәрәчә күтләви әксликләр јарадырлар. *Тәнгиди тәнгидин* мәшғул олдуғу *һәмин* күтлә тәнгидин өзү тәрәфиндән «јарадылмышдыр», бу исә она бәнзәјир ки, тәбиәтшүнас биткиләрин вә һејванларын мүәјјән синифләриндән данышмагданса, «үмумијјәтлә синфи» өзүнә гаршы гојмуш олсун.

Буна көрә дә тәнгиди тәнгидин көзү габағында керчәк күтләшәкилли әкслик олсун дејә онун һәмин *абстракт* күтләдән башга, т ә н г и д и н шәхсән өз хәјалынын мәһсулу олан бу күтләдән башга, һәр һансы *мүәјјән* бир күтләјә, јалныз күман едилән *күтләјә* дејил, емпирик олараг көстәрилән күтләјә еһтијачы вардыр. Бу күтлә тәнгиди тәнгиддә ејни заманда һәм өз *маһијјәтини,* һәм дә *өз маһијјәтинин мәһв едилмәсини* көрмәлидир. О, гејри-күтлә,

јә'ни тәнгиди тәнгид олмаға *чан атмалыдыр,* һәм дә бу сә'ји һәјата кечирмәјә *гадир олмаја-олмаја* чан атмалыдыр. Јухарыда һаггында данышылан *«Берлин дәрнәји»* еләбу чүр тәнгиди-гејри-тәнгиди күтләдир. Тәнгиди тәнгидлә чидди сурәтдә мәшғул олан инсанлар *күтләсинин* бүтүн тәркиби Берлин дәрнәји кими бирисилә түкәнир.

«Берлин дәрнәји» (тәнгиди тәнгидин *«чох мүһүм објекти»*дир; тәнгиди тәнгидин фикри һәмишә бу објектлә мәшғулдур, бу објект исә, тәнгиди тәнгидин фикринчә, һәмишә тәнгидлә мәшғулдур), бизә мә'лум олдуғу кими, бир нечә ci-devant* *кәнч һекелчиләрдән* ибарәтдир ки, тәнгиди тәнгид, өзүнүн иддиа етдијинә көрә, онларын үрәјинә гисмән horror vacui,** гисмән дә *мискинлик* һисси салыр. Биз фактики вәзијјәтин тәдгиги илә мәшғул олмајачағыг, биз т ә н г и д и н дедикләринә бел бағлајырыг.

Корреспонденсијанын габагчадан мүәјјән едилмиш вәзифәси башлыча олараг ондан ибарәтдир ки, «Берлин дәрнәјинә» т ә н г и д и н бу *үмумдүнја-тарихи* мүнасибәтини халга *узун-узады* шәрһ етсин, бу мүнасибәтин дәрин әһәмијјәтини ачыб көстәрсин, тәнгидин бу «күтлә» илә амансыз рәфтарынын лабүдлүјүнү сүбут етсин вә нәһајәт, белә бир заһири көрүнүш јаратсын ки, куја *бүтүн дүнја* нәфәсини чәкмәдән т ә н г и д и н һәрәкәт хәттини каһ бәјәнәрәк, каһ да бу хәттин әлејһинә чыхараг бу антагонизми изләјир. Мәсәлән, *абсолјут* тәнгид «Берлин дәрнәји»нин тәрәфинә кечмиш бир мүхбирә јазыр:

«Мән *артыг тез-тез* елә шејләри ешитмәли олурдум ки, бундан сонра белә шејләрә гәтијјән фикир вермәмәк гәрарына кәлмишәм».

Дүнјанын һеч ағлына да кәлмир ки, онун *бу нөв* тәнгиди шејләрлә нә гәдәр тез-тез мәшғул олмасы лазым кәлирди.

Лакин *тәнгиди* күтләнин үзвләриндән биринин Берлин дәрнәји һаггында нә хәбәр вердијини динләјәк:

««Әкәр Бауерләри гәбул едән адам вардырса» (мүгәддәс аилә һәмишә pêle-mêle*** гәбул едилмәлидир),—дејә» о****, чаваб вермәјә башлајыр,—«бу адам мәһз *мәнәм.* Лакин «Literatur-Zeitung»! Әдаләт һәр шејдән әзәлдир!» — Бу радикаллардан биринин, 42-чи илин һәмин әлламәләриндән биринин Сизин һаггынызда нә дүшүндүјүнү билмәк мәним үчүн мараглы иди...».

Сонра мүхбир билдирир ки, заваллы «Literatur-Zeitung»да һәр чүр нөгсанлар тапырды.

Ч-б Едгарын «Үч рәһмдил адам» новелласыны о, јарымчыг вә мүбалиғәли әсәр һесаб едирди. О белә бир шеји баша дүшмәмишдир ки, *сензура* харичи мүбаризәдән, инсанын инсанла мүбаризәсиндән даһа чох дахили мүбаризәдир. Бу инсанлар зәһмәт

* — кечмиш. *Ред.*
** — бошлуг горхусу. *Ред.*
*** ағына-бозуна бахмадан, гарма-гарышыг. *Ред.*
**** — Мүхбирин Берлин дәрнәјинин фикрини ифадә едән һәмсөһбәти. *Ред.*

чәкиб өз дахили аләмләринә бахмырлар вә *сензуранын јолверилмәз сајдығы ифадәни чәтинликлә* сезилә билән, мүкәммәл олараг ишләниб һазырланмыш *тәнгиди фикир* илә әвәз етмирләр. О, ч-б Едгарын Беро һаггындакы мәгаләсини тутарлы мәгалә сајмады. Тәнгиди мүхбир исә бу мәгаләни тутарлы мәгалә сајыр. Доғрудур, о өзү е'тираф едир: «Мән Беронун китабы илә таныш *дејиләм*». Лакин о, *әминдир* ки, ч-б Едгар *мүвәффәг олмушдур* вә саирә, әминлик исә, мә'лум олдуғу кими, инсаны мәмнун едир. «Үмумиjјәтлә», — дејә тәнгидә габил диндар сөзүнә давам едир, — «о» (Берлин дәрнәјиндән олан адам) «Едгарын әсәрләриндән *сон дәрәчә наразыдыр*». О һәм дә белә һесаб едир ки, «һәмин әсәрләрдә *Прудон* да кифајәт гәдәр *тутарлы* шәкилдә шәрһ едилмир». Бу јердә мүхбир ч-б Едгара тә'рифнамә верир:

«Мән, *доғрудур»* (!?), «Прудонла *танышам; мән билирәм* ки, Едгарын шәрһиндә Прудондан *характерик олан* јерләр көтүрүлмүш вә әјани сурәтдә бир-бирилә тутушдурулмушдур»

Мүхбирин фикринчә, ч-б Едгарын Прудон һаггында сөјләдиjи *чох көзәл* тәнгиди рә'јин бу чәнабларын хошуна кәлмәмәсинин јеканә сәбәби бундадыр ки, ч-б Едгар мүлкиjјәтин башына *од јағдырмыр*. Бу һәлә бир јана дурсун, — бир көрүн һа! — әлејһдар белә һесаб едир ки, ч-б Едгарын «Фәһлә иттифагы»[14] һаггындакы мәгаләсинин *һеч бир әһәмиjјәти јохдур*. Мүхбир ч-б Едгара тәскинлик верир:

«Әлбәттә, бу мәгаләдә *мүстәгил* һеч бир шеј верилмир. Һәмин чәнаблар исә әслиндә *Группенин* нөгтеји-нәзәринә гајытмышлар, доғрудур, бу нөгтеји-нәзәри онлар *һәмишә мүдафиә едирдиләр*. Онлар күман едирләр ки, т ә н г и д вермәлидир, вермәлидир вә *вермәлидир!»*.

Елә бил ки, тәнгид бизә тамамилә јени лингвист, тарихи, фәлсәфи, сијаси-игтисади вә һүгуги кәшфләр вермәмишдир! Тәнгид исә о дәрәчәдә тәвазөкардыр ки, өзүнә рәва көрәрәк, күја *мүстәгил* һеч бир шеј вермәдијиндән данышыр. Һәтта бизим тәнгиди мүхбиримиз дә инсанлары онларын һәмишә *мүдафиә етдији* нөгтеји-нәзәрә гајытмаға вадар етмәклә, мөвчуд механикаја нә исә бу вахтачан мә'лум олмајан бир шеј әлавә едир. *Группенин* нөгтеји-нәзәрини јада салмаг чох да мүнасиб дејилдир. Группе өзүнүн, үмумиjјәтлә, дејилсә, олдугча мискин вә ады чәкилмәјә лајиг олмајан китабчасында ч-б Брунодан *спекулјатив мәнтиг* һаггында тәнгиди нә вермәк истәдијини сорушур. Ч-б Бруно ону кәләчәк нәсилләрә мүрачиәт етдирир, вә —

«Ахмаг адам чаваб көзләјир»[80].

Аллаһ она инанмајан фир'ону дашгәлбли етмәклә вә севинмәји она *лајиг билмәмәклә* чәзаландырдығы кими, мүхбир дә инандырыр:

«Буна көрә дә онлар Сизин «Literatur-Zeitung»дакы мәзмуну көрмәјә вә ја дујмаға *гәтијјән лајиг дејилдирләр».*

Өз досту Едгара фикирләрә вә биликләрә јијәләнмәји мәсләһәт көрмәк әвәзинә, о, Едгара белә бир мәсләһәт верир:

«Гој Едгар өзүнә *ибарә долу* бир *торба* дүзәлтсин вә кәләчәкдә мәгаләләр јазаркән, халгын зөвгүнә ујғун кәлән үслуб әлдә етмәк үчүн көзүјумулу әлини һәмин торбаја салсын вә әлинә кечән ибарәләри орадан чыхартсын».

О, «мүәјјән бир дәрәчәјә гәдәр азғынлыға, кинлилијә, мәзмунсузлуға, кәмағыллылыға, дәрк едә билмәдикләри објектин башына доланмаға, мискинлик һиссинә» (ајдындыр ки, бүтүн бу епитетләр Берлин дәрнәјинә аиддир) инамдан әлавә, мүгәддәс аиләнин үнванына ашағыдакы мәдһләри көндәрир:

«Шәрһин објектә нүфуз едән асанлығы, категоријалардан мәһарәтлә истифадә етмәк, өјрәнмә васитәсилә әлдә едилән анламанын дәринлији, бир сөзлә — о б ј е к т л ә р үзәриндә *һөкмранлыг.* О», (Берлин дәрнәјиндән олан адам) «өз ишини дедикчә јүнкүлләшдирир, Сиз исә објектин өзүнү јүнкүлләшдирирсиниз». Јахуд да јенә: «Сиз «Literatur-Zeitung»да халис, әјани, објекти гаврајан тәнгид верирсиниз».

Лап ахырда да:

«Мән Сизә бүтүн бунлар һаггында она көрә белә әтрафлы јазырам ки, мән билирәм: достумун көрүшләри һаггындакы мә'лумат Сизи *мәмнун* едәчәкдир. Сиз бурадан көрә биләрсиниз ки, «Literatur-Zeitung» өз мәгсәдинә чатыр.»

Онун мәгсәди өзүнү Берлин дәрнәјинә гаршы гојмагдыр. Әкәр биз индичә *Берлин дәрнәјинин* тәнгиди тәнгидә гаршы апардығы *мүбаһисә* илә таныш олдугса вә бу мүбаһисә үстүндә ону нечә чәзаландырдыгларыны көрдүксә, инди Берлин дәрнәјинин тәнгиди тәнгиддән аман истәмәјә чан атдығынын ики чүр тәсвирини көрәчәјик.

Мүхбирләрдән бири јазыр:

«Бу илин әввәлиндә мән Берлинә кәләркән, орадакы танышларымдан ешитдим ки, Сиз һамыны өзүнүздән узаглашдырырсыныз, һеч кәси өзүнүзә јахын бурахмырсыныз. Сиз тамамилә адамлардан узаглашмысыныз, башгалары илә һәр чүр јахынлыгдан, һәр чүр үнсијјәтдән гәсдән чәкинирсиниз. Күнаһ кимдәдир, буну мән, әлбәттә, билмирәм».

Абсолјут тәнгид чаваб верир:

«Тәнгид *партијалар* јаратмыр, о, өзүнүн хүсуси партијасы олмасы үчүн чан атмыр, о, *тәк-тәнһадыр,* о, *өз*» (!) «објектинин дәринниә кедәркән тәк-тәнһа олур, өзүнү бу објектә гаршы гојдугда да о, тәк-тәнһа олур. О, *өзүнү һәр шејдән ајырыр».*

Тәнгиди тәнгид керчәк әксликләри *өзү илә дүнја* арасындакы, *мүгәддәс руһла күнаһкар күтлә* арасындакы хәјали әксликлә әвәз етмәк јолу илә бүтүн догматик әксликләрдән јүксәкдә дурмаг истәдији кими, ејнилә дә бир *партија* кими өзүнү јердә галан бүтүн бәшәријјәтә гаршы гојараг вә бүтүн диггәтини ч-б Бруно-

нун вә кампанијасынын шәхсијјәтиндә чәмләјәрәк *партија нөгтеји-нәзәри сәвијјәсиндән ашағы* јуварланаркән *партијалардан* јүксәјә галхдығыны күман едир. Бизим бүтүн шәрһимиз тәнгиди *е'тирафын* һәгиги олдуғуну бунда сүбут едир ки, тәнгид *абстраксијаја* хас олан тәнһалыгла тахт-тачда әјләшир о, куја һәр һансы бир *објект* илә мәшғул олдуғу заман белә, әслиндә һеч бир мәгсәд күдмәјән тәнһалыг вәзијјәтиндән чыхмыр, бу вә ја дикәр *керчәк објект* илә әсл *ичтимаи* мүнасибәтә киришмир, она көрә киришмир ки, *онун објекти* анчаг *өз хәјалынын* објектидир, анчаг хәјала кәтирилән објектдир. Ејни дәрәчәдә дүзкүн олараг о, өз *абстраксијасынын* характерини белә бир мә'нада *абсолјут* абстраксија кими мүәјјән едир ки, «о, өзүнү *һәр шејдән ајырыр»*, мәһз бу *һеч бир шеј, һәр шејдән* ајрылмыш, *һәр чүр* тәфәккүрдән, сејрәдалмадан вә саирәдән ајрылмыш һеч бир шеј *абсолјут мә'насызлыгдыр.* Лакин Орикен өз бәдәниндән *ајырдығы тәнасүл аләтиндән* нә гәдәр аз азад идисә, *һәр шејдән* ајрылмаг, тәчрид олунмаг јолу илә әлдә едилән һәмин тәнһалыг өзүндән тәчрид етдији објектдән дә о гәдәр аз азаддыр.

Башга бир мүхбир «Берлин дәрнәји»нин көрүшдүјү вә сөһбәт етдији нүмајәндәләриндән бирини «гәмкин әһвали-руһијјәси» олан, «чох мүтәәссир» олан, «ағзыны ачыб сөз демәјә һалы олмајан» (һалбуки әввәлләр о, һәмишә *«кобудлуг етмәјә* һазыр иди») вә «руһдан дүшмүш» кими тәсвир етмәкдән башлајыр. Берлин дәрнәјинин бу нүмајәндәси мүхбирә сөјләјир, мүхбир исә, өз нөвбәсиндә, тәнгидә мә'лумат верир:

«О, баша дүшә билмир нечә олур ки, Сизин һәр икиниз кими инсанлар, һуманизм принсипинә үмумијјәтлә, һәмишә хејирхаһлыгла мүнасибәт бәсләјән белә инсанлар, өзләрини бу гәдәр гапалы, бу гәдәр гејри-сәмими, һәтта тәкәббүрлә апарырлар». О билмир ки, «көрүнүр, гәсдән тәфригә салан инсанлар һарадан мејдана кәлир. Ахы, биз һамымыз ејни нөгтеји-нәзәри мүдафиә едирик, биз һамымыз ифратчылыға, тәнгидә *ситајиш* едирик, һамымыз ифрат идеја јаратмаға гадир олмасаг да, һеч олмазса ону баша дүшмәјә вә тәтбиг етмәјә ејни дәрәчәдә гадирик». «О һесаб едир ки, бу тәфригәни һәрәкәтә кәтирән принсип егоизмдән вә тәкәббүрлүлүкдән башга бир шеј ола билмәз».

Сонра мүхбир өз достларынын хејринә бир хош сөз демәјә чалышыр:

«Мәкәр бизим достларымыздан, һеч олмазса, бә'зиләри т ә н г и д и, јахуд, ола билсин ки, *тәнгидин арзусуну* дәрк етмәмишләрми... ut desint vires tamen est laudanda voluntas»*.

Т ә н г и д өзү илә Берлин дәрнәји арасындакы бу *антитезләр* васитәсилә чаваб верир:

«Тәнгид һаггында *мүхтәлиф* рә'јләр мөвчуддур». Бу чәнаблар «дүшүнүрдүләр ки, тәнгид онларын чибиндәдир», т ә н г и д исә

* — күч чатмаса да, истәјин өзү тә'рифәлајигдир. *Ред.*

«тәнгидин гүдрәтини билир вә ону һәгигәтән тәтбиг едир», јә'ни тәнгид ону чибиндә сахламыр. Биринчиләр үчүн тәнгид анчаг формадыр, онун өзү үчүнсә *«ән мәзмунлудур,* даһа доғрусу, јеканә *мәзмунлудур».* Абсолјут тәфәккүр өзүнү там керчәклик сајдығы кими, *еләчә дә* тәнгиди тәнгид өзүнү там керчәклик сајыр. Буна көрә дә о, *өзүндән харичдә* һеч бир мәзмун көрмүр, буна көрә дә о, тәнгиди субјектдән харичдә олан *керчәк* објектләрин тәнгиди дејилдир; о, өзү објект *јарадыр,* о, абсолјут *субјект-објектдир.* Даһа сонра: «Тәнгидин биринчи нөвү һәр шејдән, шејләрин һәр чүр тәдгигиндән өз чаныны ибарәләрлә гуртарыр, тәнгидин икинчи нөвү исә *һәр шејдән* өзүнү ибарәләрлә ајырыр». Биринчиси *«һеч нә билмәјә-билмәјә ағыллыдыр»,* икинчиси исә «һәмишә өјрәнир». Икинчиси, һәгигәтән, ағылсыздыр вә раг сà, раг là* өјрәнир, лакин көзә дәјмәк үчүн өјрәнир ки, үздән әзбәрләдијиндән күтләнин әлејһинә, әввәлләрдә дәрс алдығы һәмин күтләнин әлејһинә бир «шүар» кими истифадә едәрәк вә үздән әзбәрләдијини тәнгидчәсинә — тәнгиди чәфәнкијата чевирәрәк, ону шәхсән өзүнүн мүдриклији кими көстәрсин.

Биринчи үчүн «ифратчылыг», «даһа да ирәли кетмәк», «кифајәт гәдәр узаглашмамаг» кими сөзләрин бөјүк әһәмијјәти вар вә бу сөзләр ән һөрмәтли категоријалардыр. Икинчи исә *нөгтеји-нәзәрләри тәдгиг едир* вә јухарыда адлары чәкилән абстракт категоријалары бир *өлчү* кими онлара тәтбиг етмир.

Ики №-ли тәнгидин инди сијасәт һаггында сөһбәт ола билмәз, фәлсәфә јох едилмишдир кими нидасы, «фантастик», «утопик» вә саирә бу кими сөзчүкләрин васитәсилә сосиал системләр вә һәрәкатларын өһдәсиндән кәлмәјә онун һазыр олмасы вә и. а., — мәкәр бунларын һамысы јухарыда садаланан категоријаларын — «даһа да ирәли кетмәк», «кифајәт гәдәр узаглашмамаг» вә саирәнин анчаг *тәнгиди сурәтдә дүзәлдилмиш* нәшри дејилдирми? Бәс онун «өлчүләри», мәсәлән, «т а р и х», «т ә н г и д», «објектләрин үмумиләшдирилмәси», «көһнә вә јени», «тәнгид вә күтлә», «нөгтеји-нәзәрләрин тәдгиги», бир сөзлә, тәнгидин бүтүн шүарлары, — мәкәр бунлар *категоријалардан,* һәм дә абстракт категоријалардан *ујдурулмуш өлчүләр* дејилдирми!?

«Биринчи илаһијјат руһундадыр, гәрәзкардыр, пахылдыр, хырдачыдыр, ловғадыр; икинчи—бунларын һамысынын *әксинәдир».*

Беләликлә, нәфәсини дәрмәдән өз үнванына там бир дүжүн тә'рифләр јағдырдыгдан сонра, *инсан олмајан* нә варса, о *аллаһдыр* кими, Берлин дәрнәјинин чатышмајан нәји варса, һамысыны өз ајағына јаздыгдан сонра, т ә н г и д өзүнә бу чүр шәһадәтнамә верир:

---

* — о күнчдә-бу күнчдә. *Ред.*

«О елә бир ајдынлыг, елә бир дәркетмә еһтирасы вә елә бир сакитлик әлдә етмишдир ки, бунун нәтичәсиндә о, *мөһкәм* вә *мәғлубедилмәз* олур».

Она көрә дә Берлин дәрнәји кими бир дүшмәнин әлејһинә чыхмаг үчүн тәнгидә *«олимп күлүшүндән* башга һеч бир силаһ» лазым дејилдир. Вә тәнгид она хас олан тутарлылыгла бу *күлүшүн* хассәләри һаггында узун-узады данышыр вә чалышыр ки, бу күлүшүн нә олдуғуну вә нә олмадығыны мүәјјән етсин. «Бу күлүш тәкәббүрлүлүк дејилдир». Аллаһ еләмәсин! Бу, инкары инкардыр. Бу *«анчаг елә бир просесдир* ки, бу просеси *тәнгидчи* јахшы әһвали-руһијјәси оларкән вә руһи сакитлик кечирәркән ондан *ашағыда дајанан* вә өзүнү тәнгидчи илә *бәрабәр санан* (нә бөјүк ловғалыг!) нөгтеји-нәзәрә гаршы *тәтбиг етмәлидир»*. Демәли, т ә н г и д ч и күләркән *просес тәтбиг едир*. «Руһи сакитлик кечирәркән» дә о, күлүш просесини *шәхсләрин* әлејһинә дејил, *нөгтеји-нәзәрин* әлејһинә тәтбиг едир. Һәтта күлүш дә *категоријадыр,* тәнгидчи бу категоријаны тәтбиг едир вә тәтбиг *етмәлидир!*

Дүнјаданкәнар тәнгид, керчәк, јә'ни *муасир* чәмијјәтдә јашајан вә бу чәмијјәтин кечирдији әзабларда вә шадлыгларда иштирак едән *инсани субјектә* хас олан *фәалијјәтин тәзаһүрү* дејилдир. *Керчәк* фәрд анчаг *аксиденсијадыр,* т ә н г и д и т ә н г и д и н ән ади дамарыдыр ки, бу дамарда тәнгиди тәнгид өзүнү *әбәди субстансија* кими тәзаһүр етдирир. Инсани фәрд тәрәфиндән һәјата кечирилән тәнгид дејил, *тәнгидин гејри-инсани фәрди* субјектдир. Тәнгид *инсанын тәзаһүрү* дејил, инсан исә *тәнгидин өзкәнинкиләшмәсидир;* — буна көрә дә тәнгидчи тамамилә чәмијјәтдән кәнарда јашајыр.

«Тәнгидчи тәнгид етдији чәмијјәтдә јашаја биләрми?»

Суал әксинә гојулмалы иди: мәкәр о, бу чәмијјәтдә јашамамалыдырмы, мәкәр онун өзү бу чәмијјәтин һәјатынын тәзаһүрү олмамалыдырмы? *Нијә* тәнгидчи өзүнүн мә'нәви мәһсулларыны *сатыр,* ахы о, бу сатышла индики чәмијјәтин ән пис ганунуну өзүнүн шәхси ганунуна чевирир?

«Т ә н г и д ч и *шәхсән* чәмијјәтлә гарышмаға чәһд беләә көстәрмәмәлидир».

Буна көрә дә тәк-тәнһа аллаһ һәр чүр чәмијјәтдән өзүнүн кәдәрли ајрылығыны мүгәддәс аиләдә арадан галдырмаға чалышдығы кими, тәнгидчи дә өзүнә *мүгәддәс аилә* дүзәлдир. Әкәр тәнгидчи *пис чәмијјәтдән азад олмаг* арзусундадырса, онда, гој о, биринчи нөвбәдә *өз хүсуси чәмијјәтиндән* азад олсун.

«Беләликлә, тәнгидчи *чәмијјәтин бүтүн шадлыгларындан* мәһрум олур, лакин *чәмијјәтин чәкдији әзаблар* да она јабанчыдыр. О, нә *достлуг»* (тәнгиди достлар мүстәсна олмагла), «нә дә севки» *(өзү өзүнә бәслӛдији севки* мүстәс-

на олмагла) «билир»; «лакин она бөһтан јапышмыр; ону һеч бир шеј тәһгир едә билмәз; она нә нифрәт, нә дә пахыллыг тохунур; әсәбиләшмә вә кин *она таныш олмајан аффектләрдир».*

Бир сөзлә, тәнгидчи бүтүн *инсани еһтираслардан* азаддыр, о *илаһи бир шәхсијјәтдир,* о өзү һаггында раһибәнин маһнысыны охуја биләр:

«Мәһәббәти дүшүнмүрәм,
Лазымдырмы мәнә киши?
Тәкчә аллаһ—фикрим, хәјалым;
Одур јалныз мәним пәнаһым»[81].

Өз-өзүнә зидд чыхмадан бир дәнә дә олса мүддәа ирәли сүрмәк тәнгидә мүјәссәр олмур. Мәсәлән, о, ахырда бизә дејир:

«Тәнгидчини даша басан» (библијадан көтүрүлән нүмунәјә ујғун олараг тәнгидчи даша басылмалыдыр), *«ону өзүнә бәрабәр* етмәк үчүн» (јухарыда данланылан бәрабәрлик иддиасы!) «ону баша дүшмәк истәмәјән вә ону *һарам* бәһанәләр кәтирмәкдә күнаһландыран» *(саф* тәнгиди *саф олмајан* бәһанәләрдә күнаһландырмаг!) филистерлик» — «бу филистерлик тәнгидчи тәрәфиндән *масгараја гојулмур,* чүнки о буна лајиг дејилдир; тәнгидчи онун анчаг әсл маһијјәтини үзә чыхарыр вә там сакитликлә она елә бир јер ајырыр ки, бу јер онун хырда әһәмијјәтинә ујғун кәлир».

Биз јухарыда көрдүк ки, *масгараја гојмаг просесини* тәнгидчи «ондан ашағыда дајанан вә өзүнү тәнгидчи илә бәрабәр санан нөгтеји-нәзәрә» гаршы тәтбиг *етмәли иди.* Тәнгиди тәнгидин аллаһсыз «күтлә» барәсиндәки тактикасы һаггында өз тәсәввүрләринин гејри-муәјјәнлији демәк олар ки, тәнгидин дахили әсәбилијинә, әтиачылығына дәлаләт едир, бу әтиачылыг үчүн исә «аффектләр» һеч дә «јадлар» дејилдир.

Анчаг буну да е'тираф етмәмәк олмаз ки, тәнгид өзүнүн бүтүн Һеркулес мүбаризәсиндән сонра, — бу мүбаризәдә тәнгид анчаг бир мәгсәд, гејри-тәнгиди «күнаһкар күтләдән» вә үмумијјәтлә «һәр шејдән» өзүнү *ајырмаг* мәгсәдини күдүрдү, — о, нәһајәт, бәхтәвәрликлә өзүнүн *тәк-тәнһа, илаһи, мүстәгил, абсолјут* мөвчудијјәтинә кәлиб чатды. Әкәр онун бу «јени фазасынын» илк ифадәсиндә *күнаһкар аффектләрин* көһнә аләминин тәнгидә, көрүндүјү кими, һәлә бир нөв һөкмү чатырдыса, инди биз ону нә исә бир *«бәдии сурәтдә»* естетик чәһәтдән сакит олмуш вә *фәрәһләнән* көрәчәјик; о, ахыра јахын икинчи, зәфәр чалан *Христосун* сифәтилә *тәнгиди мәһшәр* гурмаг үчүн вә әждаһа үзәриндә гәләбә чалдыгдан сонра раһатча көјләрә учалмаг үчүн һәмин бәдии сурәт дахилиндә өз күнаһыны *јујур.*

СӘККИЗИНҸИ ФӘСИЛ

ДҮНЈАНЫ ДОЛАШМА ВӘ ТӘНГИДИ ТӘНГИДИН ШӘКЛИНИ ДӘЈИШМӘСИ
вә ја
РУДОЛФУН, КЕРОЛШТЕЈН КНЈАЗЫНЫН ШӘХСИНДӘ ТӘНГИДИ ТӘНГИД

Рудолф, Керолштејн кнјазы *дүнјаны долашмасы илә икигат* ҹинајәти бағышлатмышдыр: өзүнүн *шәхси* ҹинајәтини вә *тәнгиди тәнгидин* ҹинајәтини. Атасы илә гызғын мүбаһисәдә о, гылынҹыны атасынын үстүнә галдырмышды; тәнгиди тәнгид исә күтлә илә гызғын мүбаһисәдә күнаһкар аффектләрин тә'сири алтына дүшмүшдүр. Тәнгиди тәнгид *бир дәнә дә* сирр ачмамышдыр. Рудолф бу күнаһы јујур вә *бүтүн* сирләри ачыр.

Ҹ-б Шелиганын рә'јинә көрә, Рудолф бәшәри *дөвләтин* (шваб *Егидиусун «һуманитар дөвләти»*. Доктор Карл Вејлин «Konstitutionelle Jahrbücher»инә бах: 1844-ҹү ил, 2-ҹи ҹилд) *илк* нөкәридир.

Дүнјанын мәһв олмамасы үчүн, ҹ-б Шелиганын иддиа етдији кими,

«амансыз тәнгидин адамлары мејдана чыхмалыдырлар... Рудолф мәһз *белә* адамдыр... Рудолф *халис тәнгидин* фикрини дәрк етди. Бу фикир исә онун үчүн вә бүтүн бәшәријјәт үчүн бәшәријјәтин өз *тарихи* боју әлдә етдији бүтүн тәҹрүбәдән, һәтта ән јахшы мүәллиминин рәһбәрлији алтында Рудолфун *тарихдән* өјрәнә билдији *бүтүн* билигләрә нисбәтән даһа фајдалыдыр... Өзүнүн *дүнјаны долашмасыны* Рудолф гәрәзсизлик мәһкәмәси васитәсилә әбәдиләшдирир; бу мәһкәмә, *әслиндә*

ҹәмијјәтин сирләрини ачмагдан

башга бир шеј дејилдир».

Онун өзү — *«бүтүн сирләрин ачылмыш сирридир»*.

Тәнгиди тәнгидин бүтүн јердә галан хадимләринә нисбәтән Рудолфун сәрәнҹамында олдугҹа чох *хариҹи* васитәләр вардыр. Лакин тәнгиди тәнгид өзүнә тәскинлик верир:

«Рудолфун әлдә етдији *нәтиҹәләр* талејин чох да һимајәдарлыг етмәдији адам үчүн әлчатмаздыр» (!), «лакин чох көзәл мәгсәд әлчатандыр» (!)

Буна көрә дә тәнгид шәхсән өз *мәгсәдини һәјата кечирмәји* талејин һимајәдарлыг етдији Рудолфа һәвалә едир. Тәнгиди тәнгид Рудолф үчүн маһны охујур:

«*Ханеман*, габагда кетмәлисән,
Сән су кечирмәјән ири чәкмәләрдәсән!»[82]

Рудолфун «*бәшәријјәт* үчүн бәшәријјәтин бүтүн тарихи боју әлдә етдији *бүтүн тәҹрүбәдән, бүтүн биликләрдән»* вә с. фајдалы олан тәнгиди сурәтдә дүнјаны долашмасыны изләјәк, дүнјаны *ики дәфә фәлакәтдән* гуртаран Рудолфу изләјәк.

1) ГӘССАБЫН ТӘНГИДИ СУРӘТДӘ ИТӘ ЧЕВРИЛМӘСИ ВӘ ЈА ӘЛИБЫЧАГЛЫ

Әлибычаглынын мәшғулијјәти гәссаблыг иди. Мүхтәлиф көзләнилмәз һадисәләр тәбиәтин бу гүдрәтли оғлуну гатил едир. Рудолф Әлибычаглы илә тәсадүфән о, Флөр де Марини инҹитдији заман растлашыр. Рудолф зирәк давакарын башына усталыгла бир нечә рәғбәт ојадан зәрбә ендирир. Бунунла да Рудолф Әлибычаглынын һөрмәтини газаныр. Сонра, ҹинајәткарларын мејханасында Әлибычаглынын мәрһәмәтли олдуғу үзә чыхыр. Рудолф она дејир: «Сәндә үстәлик үрәк вә шәрәф вар». Бу сөзләрлә Рудолф онда өзү өзүнә һөрмәт ојадыр. Әлибычаглы өзүнү дүзәлдир, јахуд да, ҹ-б Шелиганын дедији кими, *«әхлаглы инсана»* чеврилир. Рудолф ону өз һимајәси алтына алыр. Рудолфун рәһбәрлији илә Әлибычаглынын јенидән тәрбијәләндирилмәси просесини изләјәк.

Биринҹи мәрһәлә. Әлибычаглыја верилән биринҹи дәрс она икиүзлүлүк, хәјанәткарлыг, һијләкәрлик вә *јаланчылыг* өјрәтмәкдән ибарәтдир. *Видок* өјүд-нәсиһәт вердији ҹинајәткарлардан нә мәгсәдлә истифадә едирдисә, Рудолф да өјүд-нәсиһәт вердији Әлибычаглыдан о мәгсәдлә истифадә едир, јә'ни ону *ҹасус* вә *фитнәкар акент* едир. Рудолф она мәсләһәт көрүр: *Устанын* гаршысында *өзүнү* елә *көстәрсин* ки, куја о «оғурламамаг принсипин»дән үз дөндәрмишдир, Устаја оғурлуг иши тәклиф етсин вә бу јолла Устаны Рудолфун гурдуғу тора салсын. Әлибычаглы һисс едир ки, ондан нә исә јарамаз «ојун» үчүн истифадә етмәк истәјирләр. О, *ҹасус вә фитнәкар акент* ролуну ојнамаға ону мәҹбур етмәк планына гаршы е'тираз едир. Рудолф тәнгиди тәнгидин *«халис» казуистикасындан* истифадә едәрәк, бир елә әзијјәт чәкмәдән тәбиәтин бу оғлуну инандырыр ки, әкәр мурдар кәләк *«хејирхаһ, мә'нәви»* нијјәтлә ишә кечирилирсә, бу, мурдар кәләк дејилдир. Әлибычаглы фитнәкар акент кими достлугдан вә е'тибардан истифадә едәрәк өз әввәлки достуну, бу дост үчүн фаҹиәли олан тәләјә салыр. О, һәјатында *илк дәфә алчаглыг* едир.

Икинчи мәрһәлә. Бурада биз Әлибычаглыны *хәстә бахычысы* ролунда көрүрүк, о, өлүм тәһлүкәсиндән хилас етдији хәстә Рудолфа гуллуг едир.

Әлибычаглы дәјишиб о дәрәчәдә *ләјагәтли әхлаглы инсан олмушдур* ки, халчаны чиркләндирмәк горхусундан зәнчи һәким Давудун дөшәмәдә отурмаг тәклифини рәдд едир. Әлибычаглы, һәтта о дәрәчәдә горхагдыр ки, стулда отурмаға белә чәсарәт етмир. О әввәлчә стулун сөјкәнәчәјини дөшәмәјә гојур, сонра исә стулун габаг ајагларынын үстүндә отурур. О, өлүм тәһлүкәсиндән гуртардығы Рудолфу һәр дәфә «монсенјор»* әвәзинә «достум», јахуд «мүсјө» адландырдыгда үзр истәмәји јадындан чыхартмыр.

Тәбиәтин амансыз оғлуна верилән чох көзәл тә'лим! Әлибычаглы өзүнүн тәнгиди сурәтдә башга һала салынмасынын һәддән артыг кизли сиррини бизә ачыр: Рудолфа е'тираф едир ки, *булдог* өз саһибинә нечә бағлыдырса, о да Рудолфа елә бағлыдыр: «Je me sens pour vous comme qui dirait *l'attachement* d'un *bouiedogue* pour *son maitre».* Кечмиш гәссаб итә чеврилмишдир. Бундан белә онун бүтүн ләјагәти итин ләјагәти олачагдыр, итин өз саһибинә сонсуз *«сәдагәти»* олачагдыр. Онун мүстәгиллији, онун фәрдилији тамамилә јох олачагдыр. Лакин пис рәссамлар нә чәкдикләрини изаһ етмәк үчүн шәклин үстүнү јазмалы олдуглары кими, Ежен Сү дә *«булдог»ун* — Әлибычаглынын ағзына сөз атыр, о да буну һәмишә тәнтәнәли сурәтдә тәкрар едир: «Ики сөз—сәндә үрәк вә шәрәф вар — сөзләри мәни *адам* етмишдир». Әлибычаглы сон нәфәсинәдәк өз һәрәкәтләринин сәбәбини өз инсани фәрдилијиндә дејил, бу сөзләрдә ахтарачагдыр. Өзүнүн мә'нәви камиллијини сүбут етмәк үчүн о, тез-тез өзүнүн шәхси үстүнлүкләри барәдә вә башга фәрдләрин пис чәһәтләри барәдә дүшүнәчәк, һәр дәфә өјүдверичи ибарәләр сөјләдикчә, Рудолф она дејәчәк: «Сәнин белә *данышмағын* мәни севиндирир». Әлибычаглы ади булдог дејил, *әхлаглы булдог* олмушдур.

Үчүнчү мәрһәлә. Биз артыг Әлибычаглынын *«кобуд»,* амма *чәсарәтли* әдәбсизлијинин әвәзинә онда әмәлә кәлән *мешшан ләјагәтинә* һејран олмушдуг. Биз инди көрәчәјик ки, о, *«әхлаглы адам»* кими, *обывател* јеришини вә әдаларыны да мәнимсәмишдир:

> «Јеришинә көрә ону дүнјада ән фағыр *обывател* һесаб етмәк олар».

Әлибычаглынын тәнгиди сурәтдә ислаһ едилмиш һәјатына Рудолфун вердији мәзмун бу заһири формадан даһа кәдәрлидир. О, «динсизләрә төвбә етмәнин чанлы вә хиласедичи нүмунәсини көстәрсин» дејә Әлибычаглыны Африкаја көндәрир. Бундан белә

---

* кнјазлары вә јепископлары титулу илә чағырма. *Ред.*

о, өзүнүн шәхси инсани маһијјәтини дејил, христиан догмасыны нүмајиш етдирмәлидир.

Дөрдүнчү мәрһәлә. Тәнгиди сурәтдә әхлаги метаморфоза Әлибычаглыны, давранышы горху вә һәјати мүдрикликлә тәнзим едилән сакит, еһтијатлы бир адам етмишдир.

Гејри-тәвазөкар садәлији үзүндән һәмишә евин сиррини бајыра чыхаран Мурф хәбәр верир ки, «Әлибычаглы *өзүнү* көздән салмаг *горхусундан* Устаја диван тутдуғу барәдә бир кәлмә дә данышмыр».

Демәли, Әлибычаглы билир ки, бу дивантутма ганун әлејһинә олан һәрәкәтдир. Өзүнү ләкәләмәк горхусундан о, бу барәдә наггаллыг етмир. *Мүдрик* Әлибычаглы!

Бешинчи мәрһәлә. Әлибычаглы өзүнүн мә'нәви мүкәммәлләшмәсиндә о сәвијјәјә чатмышдыр ки, Рудолфа *ит кими* сәдагәтли олмасыны мәдәни формада дәрк едир. Әлибычаглы өлүм тәһлүкәсиндән хилас етдији *Жерменә* ашағыдакы сөзләрлә мүрачиәт едир:

«Мәним һимајәдарым вар, *аллаһ кешишләр* үчүн нәдирсә, о да мәним үчүн одур; мән онун гаршысында диз чөкмәк истәјирәм».

О, өз хәјалында өз аллаһы гаршысында диз чөкүр.

О, Жерменә мүрачиәтлә сөзүнә давам едир: «ч-б Рудолф Сизи мүдафиә едәр. Мән *«чәнаб»* дејирәм, һалбуки *«мәрһәмәтли чәнаб»* демәлијдим. Анчаг мән она садәчә *чәнаб* Рудолф дејә мүрачиәт етмәјә адәт етмишәм, о да белә демәјимә мәнә ичазә верир».

Шелига тәнгиди шөвглә учадан дејир: «Нечә көзәл ојаныш, нечә тәрәгги!».

Алтынчы мәрһәлә. Халис сәдагәт, әхлаглы булдоглуг саһәсиндә чалышан Әлибычаглы өз һәјат јолуну ләјагәтли шәкилдә онунла баша вурур ки, ахыра јахын өз мәрһәмәтли чәнабыны хилас етмәк хатиринә өзүнү өлүмә верир. Скелет княазы бычагламаг истәдији анда, Әлибычаглы гатилин әлиндән јапышыр. Скелет ону өлдүрүр. Әлибычаглы сон нәфәсиндә Рудолфа дејир:

«Мәним кими *бир овуч кул»* (булдог кими) «бә'зән Сизин кими *бөјүк мәрһәмәтли чәнаба* фајдалы ола биләр дејәндә мән һаглы идим».

Әлибычаглынын бүтүн тәнгиди һәјат јолуну чох гыса шәкилдә характеризә едән бу ит бәјанатына онун адындан ашағыдакы сөзләр әлавә едилир:

«Биз квитик, ч-б Рудолф. Сиз мәнә демишдиниз ки, мәндә үрәк вә шәрәф вар».

Ч-б Шелига вар күчү илә гышгырыр:

«Бу Әлибычаглыны бәшәријјәтә» (?) «гајтардығы үчүн Рудолф нәләрә лајиг дејилдир!»

2) ТӘНГИДИ ДИНИН СИРЛӘРИНИН АЧЫЛМАСЫ ВӘ ЈА ФЛӨР де МАРИ*

а) СПЕКУЛЈАТИВ «МАРГАРИТКА»

Ежен Сүнүн Флөр де Марисинә кечмәздән әввәл ч-б Шелиганын спекулјатив «Маргаритка»сы һаггында даһа бир кәлмә.

Спекулјатив «Маргаритка» илк нөвбәдә, бир дәрәчәјә гәдәр *ислаһолунмадыр.* Мәсәлә бундадыр ки, ч-б Шелига онун мүһакимәсиндән охучунун белә бир нәтичәјә кәлә биләчәјиндән горхур: куја Ежен Сү

«објектив әсасын тәсвирини» («дүнја гајдасынын» тәсвирини)» анчаг бу әсасла әлагәдар олараг анлашыла биләчәк вә фәалијјәт көстәрән фәрди гүввәләрин инкишафындан ајырмышдыр».

Ч-б Шелиганын изаһындан охучуда ојанан бу сәһв тәсәввүрү ислаһ етмәк вәзифәсиндән башга, Маргаритка «бизим епос»да, јә'ни ч-б Шелиганын «епосунда» башга бир вәзифәни дә, метафизик вәзифәни дә јеринә јетирир.

Әкәр *«дүнја гајдасы»* вә епик һадисә анчаг гатма-гарышыглыгда чарпазлашсајдылар вә сүр'әтли нөвбәләшмәдә гаршымызда каһ дүнја гајдасынын һәр һансы бир һиссәсини, каһ да һәр һансы бир сәһнә һадисәсини көстәрсәјдиләр, онлар бәдии чәһәтдән һәгиги мә'нада ваһид *там* шәкилдә *һәлә дә бирләшдирилмәзди. Һәгиги мә'нада ваһидлик* јаранмасы үчүн һәр ики үнсүр — бу долашыг *дүнјанын* сирләри вә *Рудолфун* бу сирләрә мүдахилә етмәк вә онлары ашкара чыхармаг үчүн истифадә етдији ајдынлыг, дүзлүк вә јә'гинлик бир-бирилә *бир* фәрдијјәтдә кәрәк тоггушајды... Маргаритка мәһз бу вәзифәни јеринә јетирир».

Бауер Исанын анасыны нечә јаратмышдырса ч-б Шелига да Маргаритканы о чүр јаратмышдыр.

Бир тәрәфдә «һәр чүр гүдрәт вә азадлығын», јеканә *ишкүзар* принсипин, аид едилдији *«илаһи» (Рудолф)* дурур. Дикәр тәрәфдә пассив *«дүнја гајдасы»* вә она мәнсуб инсанлар дурур. Дүнја гајдасы «керчәклијин әсасыны» тәшкил едир. Бу әсасын «тамамилә унудулмуш» олмамасы үчүн, јахуд «тәбии вәзијјәтин сон галығынын мәһв олмамасы» үчүн, дүнјанын әксинә олараг Рудолфун өзүндә чәм етдији «инкишаф принсипиндә» дүнјанын өзүнүн һәлә бир гәдәр иштирак етмәси үчүн; «бәшәри оланын сөзсүз мәһкум вә фәалијјәтсиз шәкилдә тәсвир едилмәмәси үчүн», — бүтүн бунлардан өтрү ч-б Шелига «дини шүурун зиддијјәтинә» дүшмәли иди. О, чансыз күтләнин вә тәнгидин (Рудолфун) дуализмини јарадараг дүнја гајдасыны вә онун фәалијјәтини бир-бириндән ајырырса да, јенә дә дүнја гајдасына вә күтләјә илаһилијин бә'зи атрибутларыны күзәштә кетмәјә вә

* — һәрфән: «Марија күлү» вә ја «Күл Марија»; Шелиганын Флөр де Мари адландырдығы «Marienblume» сөзү алманча «маргаритка» мә'насыны верир. *Ред.*

Маргаритканын шәхсиндә Рудолфун вә дүнјанын, һәр икисинин, спекулјатив вәһдәтини гураштдырмаға мәчбур иди (бах: «Синоптикләрин тәнгиди», I чилд, сәһ. 39).

Мистик спекулјасија, еләчә спекулјатив естетика *ев саһиби* («фәрди күчү илә» фәалијјәт көстәрән) вә онун *еви* («објектив әсас») арасында мөвчуд олан керчәк мүнасибәтләрдән әлавә үчүнчү үнсүрә, *конкрет спекулјатив вәһдәтә, субјект-објектә* мөһтачдырлар ки, бу үчүнчү үнсүр еви вә ев саһибини бир шәхсдә бирләшдирә биләрди. Спекулјасија тәбии васитәчилији кениш тәфсилаты илә хошламадығы үчүн көрмүр ки, «дүнја гајда»сынын елә һәмин «һиссәчији» — мәсәлән, ев, — бир шәхс үчүн, — мәсәлән, ев саһиби үчүн, — «објектив әсас»дыр, башга бириси үчүн, — мәсәлән, бу еви тикән үчүн — «епик һадисәдир». «Вәһдәт догмасы» үстүндә «романтик инчәсәнәти» мәзәммәтләјән тәнгиди тәнгид инди «әсл-ваһид там», «керчәк вәһдәт» әлдә етмәјә чан атыр вә бу мәгсәдлә дүнја гајдасы илә дүнја һадисәләри арасында тәбии вә инсани әлагәләрин јеринә фантастик әлагәни, мистик субјект-објекти гојур, нечә ки, Һекел инсанла тәбиәт арасында керчәк әлагә јеринә, бирдәфәјә бүтүн тәбиәти вә бүтүн бәшәријјәти тәмсил едән абсолјут субјект-објекти — *абсолјут руһу* гојур.

Борч ичиндә долашыб галан дүканчынын шәхсиндә сирләрин үмуми тәгсири *борчларын сирри* олдуғу кими, тәнгиди Маргариткада «заманын үмуми тәгсири, сирләрин тәгсири», *«тәгсирин сирри»* олур.

Исанын анасынын конструксијасына көрә Маргаритка кәрәк, *әслинә бахсан,* Рудолфун, дүнјанын хиласкарынын, *анасы* олмалы иди. Ч-б Шелига мәһз белә дә дејир:

> *«Мәнтиги ардычыллыг* тәләб едир ки, Рудолф Маргаритканын *оғлу* олсун».

Лакин о, Маргаритканын оғлу дејил, атасы олдуғундан, ч-б Шелига бунда «јени бир сирри, белә бир сирри» ашкара чыхарыр ки, «зәманәмиз чох вахт өз гојнунда кәләчәји дејил, чохдан јох олмуш кечмиши төрәдир». Һәлә бу һарасыдыр, о башга бир сирри, даһа бөјүк, күтләви статистикаја бирбаша зидд олан сирри ачыр, — мәһз белә бир сирри ачыр ки, «әкәр ушаг, өз нөвбәсиндә, ата вә ја ана олмурса, гәбрә бакирә вә мә'сум көчүрсә, *әслиндә* о елә... ата вә ја ананын *гызыдыр».*

Ч-б Шелига *«мәнтиги* ардычыллыг» үзүндән гызы өз атасынын анасы һесаб едәркән, Һекел спекулјасијасына тамамилә үјғун олараг дүшүнүр. Һекелин тарих фәлсәфәсиндә, еләчә дә онун натурфәлсәфәсиндә, оғул ананы төрәдир, руһ — тәбиәти, христиан дини — бүтпәрәстлији, нәтичә — башланғычы төрәдир.

Ч-б Шелига әввәлчә сүбут едир ки, *«мәнтиги* ардычыллыға

көрә» Маргаритка Рудолфун анасы олмалы иди; сонра исә онун әксини сүбут едир: *«бизим епосда* тәчәссүм етдирдији *идејаја* там мувафиглик хатиринә Маргаритка *һеч вахт ана олмамалыдыр».* Бу, ән азы ону көстәрир ки, бизим епосун идејасы илә ч-б Шелиганын мәнтиги ардычыллығы бир-биринә зиддир.

Спекулјатив Маргаритка *«идејанын тәчәссүмүнүн»* өзүдүр ки, вар. Бәс, һансы идејанын? «Маргаритканын үзәринә кечмишин бирдәфәлик итиб кетмәздән әввәл ахытдығы *санки* ахырынчы көз јашыны тәсвир етмәк вәзифәси дүшүр». О, аллегорик көз јашынын тәсвиридир, һәтта онун тәмсил етдији кичик бир шејдир, *бунунла белә* о *анчаг «санки»дир.*

Биз ч-б Шелиганын Маргаритканы сонралар нечә тәсвир етдијини изләмәјәчәјик. Биз имкан веририк ки, Маргаритка өз кефи истәдији кими, ч-б Шелиганын көстәришләринә ујғун олараг, *«кимә гаршы олурса-олсун ән гәти* экслик јаратсын», — аллаһын хүсусијјәтләри гәдәр сеһрли олан экслик јаратсын.

Биз һабелә *«аллаһын* инсан гәлбиндә дәфн етдији вә спекулјатив Маргаритканын «јенә дә санки» ишарә етдији *«әсл сирри»* гурдалајыб үзә чыхартмајачағыг. Биз ч-б Шелиганын Маргариткасындан Ежен Сүнүн Флөр де Марисинә вә шәфаверичи Рудолфун Флөр де Маринин башына кәтирдији мө'чүзәли тәнгиди әмәлләрә кечирик.

b) ФЛӨР де МАРИ

Биз Марија илә чинајәткарларын арасында бир фаһишә кими, чинајәткарларын јығышдығы мејхананын саһибәсинин јанында тәһкимли гуллугчу кими растлашырыг. Өзүнүн алчалдылмыш вәзијјәтинә бахмајараг, о, инсани нәчиблијини, инсани садәлијини вә инсани көзәллијини сахламышды. Бу кејфијјәтләр ону әһатә едәнләрдә рәғбәт ојадыр, ону чинајәткарлар аләминдә поетик бир чичәјә чевирир вә онун Флөр де Мари адыны тәсдиг едир.

Флөр де Маринин *илкин сурәтини тәнгиди олараг дәјишдирилмиш* сурәти илә мүгајисә етмәк имканы әлдә етмәк үчүн ону илк чыхышындан диггәтлә мүшаһидә етмәк лазымдыр.

Бүтүн зәрифлијинә бахмајараг, Флөр де Мари характериндә олан һәјати күмраһлығы, чошғунлуғу, дилхошлуғу, ујушганлығы дәрһал үзә чыхарыр, дүшдүјү *инсанијјәтсизлик* вәзијјәтинә бахмајараг онун инсани инкишафыны анчаг бу кејфијјәтләрлә изаһ етмәк олар.

Онун үзәринә јумругла атылан Әлибычаглыдан Марија өзүнү гајчы илә мүдафиә едир. Биз онунла биринчи дәфә бу вәзијјәтдә растлашырыг. Бу сәһнәдә о, бизим гаршымыза мүгавимәт көстәрмәдән кобуд гүввәнин әсарәтинә дүшән ачиз бир варлыг кими

дејил, өз һүгугларыны горумағы бачаран вә мүбаризә апармаг габилијјәти олан бир гыз кими чыхыр.

Фев күчәсиндә јерләшән чинајәткарлар мејханасында о, Әлибычаглыја вә Рудолфа һәјатында башына кәләнләри сөјләјир. Сөһбәт заманы о, Әлибычаглынын атмачаларына *күлүшлә* чаваб верир. О өзүнү һәбсханада газандығы 300 франкы һәбсдән чыхандан сонра, иш ахтармагданса, кәзмәјә вә палтара хәрчләдијиндә күнаһландырыр, «лакин мәнә мәсләһәт верән јох иди». Һәјатында баш верән мүсибәти — чинајәткарлар мејханасынын саһибәсинә өзүнү сатмасыны — хатырларкән кәдәрләнир. Өмрүндә илк дәфә олараг о, инди бүтүн бу һадисәләри хатырлајыр. «Доғрусу, кечмишимә нәзәр саланда, мәни кәдәр бүрүјүр... Јәгин ки, намуслу олмаг чох јахшы ишдир». Әлибычаглынын «Гој о намуслу олсун»: истеһзасына о, учадан чаваб верир: «Намуслу олмаг, илаһи! Сәнчә, мән һансы пула намуслу ола биләрәм!» О, гәти сурәтдә билдирир ки, «јаландан көз јашлары ахыданлардан дејил» («je ne suis pas pleurincheuse»), лакин онун һәјаты кәдәрлидир — «бу һеч дә шадјана дејил». Нәһајәт, христиан *төвбәсинин* әксинә олараг, о, өз кечмишинә аид *стоисизмин* вә ејни заманда да *епикүризмин* ашағыдакы бәшәр принсипини, азад вә күчлү шәхсијјәтин принсипини сөјләјир:

«Нәһајәт, олан олуб, кечән кечиб».

Биз Флөр де Маринин Рудолфла илк кәзинтисини изләјәк.

Нәсиһәтамиз сөһбәт ачмаг һәвәсини бәрк һисс едән Рудолф дејир: «Јәгин ки, вәзијјәтинин сон дәрәчә дәһшәтли олмасы фикри сәнә тез-тез әзијјәт верирди».

«Бәли», — дејә о, чаваб верир, — мән саһилдәки мәһәччәрин архасындан дәфәләрлә диггәтлә Сенаја бахмышам, лакин сонра нәзәрләрими чичәкләрә, күнәшә дөндәриб өзүмә демишәм: чај һәмишә бурададыр, мәнимсә һәлә һеч он једди јашым јохдур. Ким билир? Бу анлар мәнә елә кәлирди ки, мәним талејим лајиг олмадығым таледир, чүнки мәндә нә исә јахшы бир чәһәт вар. Өзүмә дејирдим: мәнә хејли әзијјәт вериблә, лакин һеч олмазса, мән һеч кимә һеч бир пислик етмәмишәм».

Флөр де Мари дүшдүјү вәзијјәтә өзүнүн сәрбәст јарадычылығынын нәтичәси кими дејил, шәхсијјәтинин ифадәси кими дејил, лајиг олмадығы тале кими бахыр. Бу бәдбәхт тале дәјишә биләр. О, һәлә кәнчдир.

Маријанын баша дүшдүјү мә'нада *хејир* вә *шәр* — хејрин вә шәрин *әхлаги абстраксијалары* дејил. О, *хејирхаһдыр,* чүнки һеч кимә *әзијјәт* вермәмишдир, әтрафындакы инсанијјәтсиз мүһитә гаршы о, һәмишә *инсанчасына мүнасибәтдә* олмушдур. О *хејирхаһдыр,* чүнки күнәш вә чичәкләр она өзүнүн ишыглы, чичәк кими тәмиз хасијјәтини көстәрир. О *хејирхаһдыр,* нәһајәт она көрә ки, о, һәлә *кәнчдир,* үмидләр вә һәјат севинчи башындан ашыр. Онун вәзијјәти *писдир,* чүнки ону гејри-тәбиилијә бағла-

јыр, чүнки бу вәзијјәт онун инсани мејлләринин тәзаһүрү дејил, онун инсани арзуларынын јеринә јетирилмәси дејил, чүнки бу вәзијјәт әзабверичи вә фәрәһсиздир. Онун үчүн јашадығы вәзијјәтин ме'јары *хејирхаһлыг идеалы* дејил, онун *шәхси фәрдилијидир,* онун *варлығынын маһијјәтидир.*

Тәбиәтин гојнунда, буржуа һәјатынын зәнчирләри гырылан јердә, Флөр де Мари өз хасијјәтини сәрбәст көстәрә билир: буна көрә дә о, тәбиәтин гојнунда һәјат севинчинин елә бир чошғунлуғуну, елә зәнкин һиссләр, тәбиәтин көзәллији гаршысында елә бәшәри һејранлыг ашкар едир ки, бүтүн бунлар Маринин чәмијјәтдәки вәзијјәтинин, онун варлығына анчаг үздән тохундуғуну, бу вәзијјәтин пис агибәтдән башга бир шеј олмадығыны, онун өзүнүн исә нә хејирхаһ, нә бәдхаһ олдуғуну, јалныз *инсанпәрвәр* олдуғуну сүбут едир.

Ч-б Рудолф, нә бөјүк хошбәхтлик!.. от, чәмән!.. Әкәр Сиз мәнә дүшмәјә ичазә версәјдиниз... Бура нечә дә јахшыдыр... Мән бу чәмәнликдә нечә дә о јан-бу јана гачардым!»

О, фајтондан дүшәрәк, Рудолф үчүн чичәк дәрир, «севинчиндән аз гала нитги тутула» вә с. вә илахир.

Рудолф она билдирир ки, ону *ханым Жоржун фермасына* апарачагдыр. Марија орада көјәрчин дамлары, мал-гара сахланылан јери вә с. көрәчәк; орада сүд, јағ, мејвә вә и. а. вар. Бу ушаг үчүн әсл *фираванлыгдыр.* О, *әјләнәчәкдир* — ону башлыча дүшүндүрән будур. «Сиз һеч тәсәввүрүнүзә кәтирә билмәзсиниз ки, мән нечә әјләнмәк истәјирәм». О, чох садәлөвһлүклә Рудолфа дејир ки, бәдбәхт талејинин күнаһкары өзүдүр: «һәр шеј она көрә баш верди ки, мән пулу гәнаәтлә хәрчләмәји бачармырдым». Буна көрә дә о, Рудолфа мәсләһәт көрүр ки, гәнаәтчил олсун вә пулларыны әманәт кассасында сахласын. Онун бүтүн хәјалы Рудолфун онун үчүн ујдурдуғу вә һәјата кечирилмәз планлардадыр. О, јалныз она көрә кәдәрә гапылыр ки, *«бу күнүнү* унутмушдур», «бу күнү илә шән, парлаг һәјат арзусу арасындакы тәзад онун вәзијјәтинин бүтүн дәһшәтини она хатырладыр».

Бураја гәдәр биз Флөр де Марини онун илкин, гејри-тәнгиди сурәтиндә мүшаһидә едирдик. Ежен Сү бурада өзүнүн мәһдуд дүнјакөрүшүнүн үфүгләриндән јүксәјә галхыр. О, буржуа хурафатына зәрбәләр ендирмишдир. Инди исә о, өз кобудлуғуну јумшалтмаг үчүн, бүтүн гочаларын вә гарыларын, бүтүн Парис полисинин, кәзәрки динин вә «тәнгиди тәнгидин» тә'рифини газанмаг үчүн Флөр де Марини Рудолфун гәһрәманынын сәрәнчамына верәчәкдир.

Рудолфун Флөр де Маринин һимајәсинә вердији ханым Жорж бәдбәхт, ипохондријадан әзијјәт чәкән, диндар гадындыр. О, кәнч гызы дәрһал ријакарчасына меһрибан сөзләрлә гаршылајыр; *«аллаһ* ону севәнләрә вә ондан горханлара, бәдбәхтләрә вә *төвбә*

едәнләрә хејир-дуа верир». «Халис тәнгидин» хадими Рудолф јазыг, хурафат ичиндә сачыны ағардан кешиш *Лапорту* чағырыр. Бу кешишин вәзифәси Флөр де Маринин характерини тәнгиди сурәтдә дәјишмәкдир.

Марија севинчәк вә садәдилликлә гоча кешиши гаршылајыр. *Ежен Сү* она хас олан христиан кобудлуғу илә «гәрибә дујғуну» вадар едир ки, «*пешманчылыг* вә *төвбә* башланан јердә», јә'ни јеканә хиласкар килсәнин гојнунда «*утанчаглыг* јох олур» сөзләрини гызын гулағына пычылдасын. О, Маринин кәзинтидәки шән үрәјиачыглығыны, тәбиәтин көзәллијиндән вә Рудолфун достчасына онун дәрдинә шәрик олмасындан доған вә анчаг чинајәткарлар мејханасынын саһибәсинин јанына гајытмаг зәрурәти һаггындакы фикирдән позулан шән әһвали-руһијјәсини унудур.

Кешиш Лапорт дәрһал *валеһедичи* бир вәзијјәт алыр. Онун илк сөзү бу иди:

«*Аллаһын* рәһми түкәнмәздир, мәним әзиз балам! Сәнин ачы сынагларында сәни тәк гојмамагла о, буну сәнә сүбут етди... Сәни фәлакәтдән гуртаран аличәнаб адам, *мүгәддәс Китабын* сөзүнү јеринә јетирмишдир (фикир верин: инсани мәгсәди дејил, мүгәддәс Китабын сөзүнү јеринә јетирмишдир), «сөз будур: аллаһ онун адыны тутанларын гејдинә галыр; ону чағыранларын истәјини һәјата кечирәчәкдир; о, онларын инилтисини ешидәчәк вә онлары хилас едәчәкдир. *Аллаһ* өз ишини баша чатдырачагдыр».

Марија кешишин нәсиһәтинин *гәрәзли* мә'насыны һәлә дәрк етмир. О, чаваб верир:

«Мәнә мәрһәмәт көстәрәнләр вә мәни аллаһ јолуна гајтаранлар үчүн дуа едәчәјәм».

Онун илк фикри — аллаһ һаггында *дејил*, ону хилас едән *инсан* һаггындадыр вә о, *өз* күнаһларынын бағышланмасы үчүн дејил, *хиласкара* дуа етмәк истәјир. О, өз дуасынын башгаларынын хиласына көмәк едәчәјини көзләјир. Бу һәлә һарасыдыр, Марија о дәрәчәдә садәлөвһдүр ки, өзүнү *артыг* аллаһ јолуна *гајытмыш* һесаб едир. Кешиш белә һесаб едир ки, е'тигада зидд олан бу иллүзијаны дағытмалыдыр.

О, гызын сөзүнү кәсир: «Тезликлә, тезликлә сән бағышланачагсан, сәнин ағыр күнаһларын бағышланачаг... чүнки пејғәмбәрин дедији кими, аллаһ мә'нәви позғунлуг тәһлүкәси көзләјәнләрин һамысыны горујур».

Кешишин нитгиндә инсанлыға јад олан ифадәләрә диггәт јетирин. Тезликлә күнаһларын бағышланачаг! Сәнин күнаһларын *һәлә бағышланмајыбдыр*.

Әкәр Лапорт гызла көрүшү заманы онда *күнаһыны е'тираф* етмәк һиссини ојатмаға чалышырса, Рудолф, өз тәрәфиндән, видалашаркән гыза гызыл *хач* — онун кәләчәкдә чармыха чәкилмәси символуну бағышлајыр.

Марија артыг бир мүддәтдир ки, ханым Жоржун фермасында јашајыр. Кәлин, илк нөвбәдә гоча кешиш Лапортун ханым

Жоржла сөһбәтинә хәлвәтчә гулаг асаг: О, Мариjанын «әрә кетмәсини» гејри-мүмкүн сајыр, «она көрә ки, онун, — Лапортун замин дурмасына бахмајараг, һеч бир киши, Мариjанын кәнчлиjини ләкәләјән кечмишә көз јуммаға чәсарәт етмәз». О әлавә едир ки, Марија «бөјүк күнаһларыны јумалыдыр» вә «мә'нәви һисс ону әхлаг позғунлуғундан горумалы иди». О, ән алчаг буржуа кими, мә'нәви чәһәтдән өзүнүгорумағын мүмкүн олдуғуну сүбут едир: «Парисдә чохлу хејирхаһ адам вар». Икиүзлү кешиш ә'ла билир ки, Парисин бу хејирхаһ адамлары, вахтилә Мариjанын етдији кими, кечәјарыјадәк кәлиш-кедиш чох олан күчәләрдә кибрит вә с. сатан, демәк олар ки, һамысынын талеји Мариjанын талеји кими олачаг 7—8 јашлы кичик гызларын јанындан лагејдликлә кечиб кедирләр.

Кешиш өз гаршысына мәгсәд гојмушду: Марија *төвбә етсин*. О, өз гәлбиндә ону *гынајырды*. Лапорту евинә јола салан Флөр де Маринин ахшам кәзинтисини изләјәк.

«Мәним балам», — дејә кешиш өз рijакарчасына меһрибан сөһбәтинә башлајыр, — «инди һәдди-һүдуду көзә көрүнмәјән сонсуз үфүгләрә бах» (сөһбәт ахшамүстү кедирди). «Мәнә елә кәлир ки, сакитлик вә сонсузлуг санки бизә әбәдилик идејасы верир... Марија, мән буну сәнә она көрә дејирәм ки, сән хәлг олунмушун көзәллијинә һәссассан... Мән бу көзәллијин сәндә, дини һиссијјатдан узун мүддәт мәпрум олан бир инсанда ојатдығы дини вәчдән дәфәләрлә мүтәәссир олмушам».

Кешиш Мариjанын тәбиәтин көзәллијинә сәмимиликлә вә садәләвһлүклә валеһ олмасыны *дини* һејранлыға инди чевирә билмишди. *Тәбиәт* Мариjанын көзүндә о дәрәчәдә алчалдылмышды ки, Марија ону саваб тәбиәт, *христианлашмыш* тәбиәт кими, *хәлг олунмуш* кими гәбул едир. Шәффаф фәза көздән салынмыш вә дурғун *әбәдилијин* тутгун символуна чеврилмишди. Марија артыг дәрк етмишди ки, онун варлығынын бүтүн инсани тәзаһүрләри *«күнаһ»* иди, бу тәзаһүрләр диндән, әсл не'мәтдән мәһрум иди, онлар күнаһкар, аллаһсыз тәзаһүрләрдир. Кешиш Мариjанын өзүнү өз көзүндә ләкәләмәли иди; Мариjаны кешишин вә'д етдији фөвгәлтәбии һәдијјәни — хач сујуна салма мәрасимини гаврамаға габил етмәк үчүн кешиш Мариjанын өзүнү өз көзүндән салмалы иди; онун тәбии вә мә'нәви гүввәсини, истедадыны һечә ендирмәли иди.

Марија кешишә нәјисә е'тираф етмәк истәдикдә вә ондан күзәштә кетмәји хаһиш етдикдә, кешиш чаваб верир:

«Аллаһ сәнә сүбут етди ки, о рәһмдилдир».

Марија она едилән күзәштдә меһрибан инсани мәхлугун она, өзү кими мәхлуга көстәрдији тәбии, өз-өзүнә ајдын олан мүнасибәти көрмәмәлидир, о, бу күзәштдә нә исә мистик, фөвгәлтәбии, фөвгәлбәшәр рәһмдиллилик вә күзәшт көрмәлидир, *инсани күзәштдә илаһи рәһмдиллилик* көрмәлидир. Марија бүтүн инса-

ни вә тәбии мүнасибәтләри *ахирәтдә аллаһа көстәрилән мүнасибәтләрә* чевирмәлидир. Аллаһын рәһмдиллији барәдә кешишин наггаллығына Флөр де Маринин чавабы көстәрир ки, дини доктрина мачал тапыб ону индијәдәк нә дәрәчәдә корламышдыр.

О дејир ки, өзүнүн јени, даһа јахшы вәзијјәтинә дүшән кими, о өзүнүн анчаг *јени сәадәтини* һисс едирди:

«Мән һәр ан ч-б Рудолф һаггында дүшүнүрдүм. Тез-тез нәзәрләрими сәмаја дикир, анчаг орада аллаһы дејил, ч-б Рудолфу ахтарырдым ки, она тәшәккүр едим. Бәли, мән *өзүмү бунда күнаһландырырам,* мәним мүгәддәс атам; *мән* онун һаггында, аллаһын һаггында дүшүнмәкдән *чох дүшүнүрдүм;* — чүнки *о,* мәним үчүн елә бир шеј етмишдир ки, ону анчаг тәкчә аллаһ едә биләрди... Мән *хошбәхт* идим, мән бөјүк тәһлүкәдән бирдәфәлик јаха гуртаран инсан кими хошбәхт идим».

Флөр де Мари артыг јени, хошбәхт һәјати вәзијјәти садәчә *керчәкликдә* олдуғу кими, јени хошбәхтлик кими, јә'ни бу вәзијјәтә фөвгәлтәбии дејил, тәбии мүнасибәт бәсләмәји гәбаһәт һесаб едир. Марија артыг өзүнү бунда иттиһам едир ки, ону хилас едән адамда *керчәк* бир адам — өзүнүн хиласкарыны көрүрдү вә онун јеринә хәјали хиласкары — *аллаһы* гојмурду. Марија даһа белә бир дини ријакарлыға дүчар олмушду ки, бу ријакарлыг аллаһа версин дејә *башга адамын* әлиндән о шеји алыр ки, бу шејә көрә мән она миннәтдарам; бу ријакарлыг һәм дә инсанда инсани нә варса, һамысына инсана јабанчы шеј кими вә әксинә, инсанда гејри-инсани нә варса — һамысына инсанын *әсл* малы кими бахыр.

Марија бизә дејир ки, фикриндә вә һиссләриндә, һәјата мүнасибәтиндә олан *дини чеврилиш* үчүн о, ханым Жоржа вә Лапорта борчлудур:

«Рудолф мәни шәһәрдән апаранда, һәгарәтли вәзијјәтдә олдуғум һаггында мәндә артыг думанлы дүшүнчә ојанырды; амма Сиздән вә ханым Жорждан алдығым тәрбијә, мәсләһәтләр, нүмунәләр мәнә буну дәрк етмәк имканы верди ки, мән бәдбәхтдән даһа чох күнаһкар идим... Сиз вә ханым Жорж өз *күнаһларымын сонсуз дәринлијини* баша дүшмәкдә мәнә көмәк етдиниз».

Бу о демәкдир ки, Марија өз һәгарәтли вәзијјәти һаггында инсани, буна көрә дә дөзүлә билән, дујғуларыны христиан, буна көрә дә дөзүлә билмәјән, сонсуз күнаһкарлыг дујғулары илә әвәз етдијинә көрә кешиш Лапорта вә мадам Жоржа миннәтдардыр. Кешиш вә ријакар ханым Жорж өзү һаггында *христиан нөгтеји-нәзәриндән* мүһакимә јүрүтмәји она өјрәтмишләр.

Марија дүчар олдуғу руһи әһвалынын бүтүн әзабыны һисс едир. О дејир:

«Әкәр хејир вә шәр һисси мәндә бу дәрәчәдә дәһшәтли шәкилдә ојанмалы идисә, онда нә үчүн мәни бәдбәхт талејимин үмидинә бурахмадыныз?... Әкәр мәни дүшдүјүм учурумда галмаға гојсајдыныз, јохсуллуг вә көтәкләр тезликлә ахырыма чыхарды, мән дә, һеч олмаза, әбәс јерә һәмишә арзусунда олачағым сафлыгдан хәбәрсиз өләрдим».

Рәһмсиз кешиш чаваб верир:

«Сәни чыхартдығымыз о мурдарлыг ичәрисиндә һәтта ән нәчиб хасијјәтли адам бир күн белә галса иди, о, орадан алнында *силинмәз бир дамға* илә чыхарды. *Аллаһын сарсылмаз әдаләт мүһакимәси гануну беләдир»*.

Кешишин бу шириндил гарғышындан дәрин тәһгир едилмиш Флөр де Мари гышгырыр:

«Демәли, Сиз көрүрсүнүз ки, мән үмидсиз бир вәзијјәтә мәһкум едилмишәм».

Динин сачлары ағармыш гулу чаваб верир:

«Сән һәјатынын бу гәмкин сәһифәсини чырыб атмаг үмидиндән тамамилә имтина етмәлисән, лакин сән *аллаһын сонсуз мәрһәмәтинә* үмид бәсләмәлисән. Бурада, *јер үзүндә,* мәним јазыг балам, сәнин пајына көз јашлары, пешманчылыг, төвбә дүшмүшдүр, лакин күн кәләр ки, орада, *көјләрдә,* бағышланарсан вә *әбәди сәадәтә* наил оларсан».

Марија ағлыны һәлә о гәдәр дә итирмәмишдир ки, көјләрдә әбәди сәадәт газаначағы вә бағышланачағы илә тәскинлик тапсын.

Марија учадан дејир: «Мәнә рәһмин кәлсин, илаһи, мәнә рәһмин кәлсин! Мән һәлә нә гәдәр кәнчәм... Мән нечә дә бәдбәхтәм!»

Беләликлә, кешишин ријакар софистикасы өз зирвәсинә чатыр:

«Әксинә, бу, сәнин хошбәхтлијиндир, Марија, хошбәхтлијин! Аллаһ сәнә кәдәрлә долу вичдан әзабы верир, лакин бу, ничатверичи вичдан әзабыдыр. Бунлар сәнин гәлбинин *динә* һәссаслығыны сүбут едир... Сәнин чәкдијин һәр бир изтираб көјләрдә һесаба алыначаг. Мәнә инан, аллаһ сәни бир ан чиркин јолда гојуб ки, сонра сәнә *пешманчылыг шөһрәтинә* вә *төвбәјә* лајиг әбәди мүкафат версин.»

Бу андан е'тибарән Марија *өз күнаһкарлыг дујғусунун әсири* олур. Әкәр әввәлләр ән уғурсуз шәраитдә Марија өзүндә чазибәдар инсани фәрдилијин әламәтләрини инкишаф етдирмәји вә заһирән ән чох һәгарәт заманы белә өз *инсани варлығыны өзүнүн әсл варлығы* кими дәрк етмәји бачарырдыса, инди мүасир чәмијјәтин она заһирән тохунан бу мурдарлығы онун көзүндә өзүнүн ән дахили маһијјәти олур, бу барәдә ипохондрик вичдан әзабы чәкмә исә онун вәзифәсинә, аллаһын өзү тәрәфиндән мүәјјән едилмиш һәјат мәсәләсинә, онун варлығынын мәгсәдинә чеврилир. Әкәр о, әввәлләр «Мән ағлаған дејиләм» дејә өјүнәрдисә вә «Олан олуб, кечән кечиб», дејәрдисә инди өзү өзүнә ишкәнчә вермәк онун үчүн *хошбәхтликдир,* пешманчылыг исә *шөһрәтдир.*

Сонралар мә'лум олур ки, Флөр де Мари Рудолфун гызыдыр. Сонралар биз онунла Керолштејн шаһзадә ханым кими растлашырыг. Онун өз атасы илә сөһбәтинә хәлвәти гулаг асаг:

«Әбәс јерә мән аллаһдан хаһиш едирәм ки, мәни бу шејтан аздырмасындан гуртарсын, гәлбими тамамилә анчаг она бәслəдијим мө'мин мәһәббәти илә, мүгәддәс үмидләрлә долдурсун, нәһајәт, мәни јер үзүндән бүтүнлүклә көтүрсүн, она көрә ки, мән өзүмү тамамилә онун ихтијарына вермәк истәјирәм... О, мәним дуаларыма мәһәл гојмур... шүбһәсиз она көрә ки, мәним *дүнјәви* гајғыларым онунла үнсијјәтдә олмаға мәни лајиг билмир».

Инсан өз јанылмаларына аллаһа гаршы *сонсуз* чинајәт кими бахмаға башладыгдан сонра, әкәр өзүнү *бүтүнлүклә* аллаһын ихтијарына верәрсә, дүнја үчүн вә дүнјанын хејри үчүн *бирдәфәлик* өләрсә, онда, јалныз онда, өзүнүн *ничатына* вә *аллаһын* мәрһәмәтинә әмин ола биләр. Флөр де Мари өзүнүн гејри-инсани вәзијјәтиндән азад олмағын *аллаһын* мө'чүзәси олдуғуну дәрк етдикдән сонра, о *өзү мүгәддәс* олмалыдыр ки, бу *мө'чүзәјә* лајиг олсун. Онун инсани мәһәббәти дини мәһәббәтә, хошбәхтлијә чан атмасы әбәди сәадәтә чан атмасына, дүнјадан алдығы зөвгү мүгәддәс үмидә, инсанларла үнсијјәти аллаһла үнсијјәтинә чеврилмәлидир. Аллаһ ону бүтүнлүклә јер үзүндән көтүрмәлидир. Маријанын өзү аллаһын ону нә үчүн јер үзүндән бүтүнлүклә көтүрмәдијинин сиррини бизә ачыр. О, өзүнү аллаһын *ихтијарына* һәлә тамамилә *вермәмишдир,* онун гәлби һәлә дүнјәви мәнафејин тә'сири алтындадыр. Бу, онун сағлам тәбиәтинин ахырынчы дәфә алышмасы иди. О, дүнјадан тамамилә имтина едәрәк вә *монастыра* кедәрәк өзүнү бүтүнлүклә аллаһын ихтијарына верир.

«Монастыр гапысына тәрәф
Гој анчаг о шәхс кетсин ки,
Батдығы үчүн күнаһа,
Кечә дә, күндүз дә
Төвбә етмәјә дала̄раг,
Даим һәзз ала билсин».

(Һөте)[83]

Флөр де Мари монастырда Рудолфун һијләси сајәсиндә *игуменја* рүтбәсинә наил олур. О, өзүнү бу мәнсәбә лајиг билмәдијиндән әввәлчә ону гәбул етмәкдән имтина едир. Гоча игуменја ону дилә тутур:

«Әзиз гызым, Сизә буну да дејим ки, әкәр килсәнин гојнуна кәләнәдәк һәјатыныз пак вә тә'рифәлајиг олдуғу гәдәр јанылмаларла долу олсајды белә, бизимлә бирликдә галдығыныз мүддәтдә нүмунәләрини көстәрдијиниз *инчилдә зикр олунан фәзиләтләр,* кечмишиниз нә гәдәр күнаһлы олса да, ону јујар вә аллаһ-тааланын нәзәриндән тәмизә чыхарарды».

Биз игуменјанын сөзләриндән көрүрүк ки, Флөр де Маринин дүнјәви фәзиләтләри инчил фәзиләтләринә чеврилмишдир, јахуд,

даһа доғрусу, онун керчәк фәзиләтләри инчил шәклини, ејбәчәр шәкил алмалыдыр.

Марија игуменјанын сөзләринә чаваб верир:

«Мүгәддәс ана, инди сизинлә разылашмағы мүмкүн һесаб едирәм».

Монастыр һәјаты Маријанын фәрдијјәтинә ујғун кәлмир: о өлүр. Христианлыг она јалныз хәјали тәскинлик верир вә ја онун христиан тәскинлији мәһз керчәк һәјатынын вә онун керчәк варлығынын мәһви, јә'ни онун өлүмүдүр.

Беләликлә, Рудолф, Флөр де Марини әввәлчә төвбә едән күнаһкар гадына, сонра төвбә едән күнаһкар гадыны раһибәјә вә нәһајәт, раһибәни мејитә чевирир. Ону дәфн едәркән гәбринин үстүндә католик кешишдән башга *тәнгиди* кешиш Шелига да нитг сөјләјир.

О, Маријанын *«бакирә»* варлығыны онун *«фани»* варлығы адландырыр вә бу варлығы «әбәди вә унудулмаз күнаһа» гаршы гојур. Кешиш Маријаны она көрә тә'рифләјир ки, онун *«сон нәфәси»* «мәрһәмәт вә күнаһынын бағышланмасы хаһиши иди.» Лакин протестант кешиши кими, әввәлчә аллаһын хејирхаһлығынын зәрурилијини, мәрһумун үмуми илкин күнаһа батдығыны вә өз күнаһыны дәрк етмәсинин гүдрәтини тәсвир етдикдән сонра мүтләга мәрһумун фәзиләтләринин *дүнјәви* тә'рифләнмәсинә кечән кешиш кими, ч-б Шелига да өз нитгиндә белә бир ифадә ишләдир:

«Бунунла белә, *шәхсән* бағышланмасыны хаһиш етмәси үчүн онун һеч бир күнаһы јохдур».

Нәһајәт, Шелига Маријанын гәбри үстүнә лап солмуш килсә натиглији чичәјини гојур:

«Инсанларда надир һалларда олан дахили сафлығы илә сечилән Марија көзләрини бу дүнјаја әбәди олараг јумду».

Амин!

3) ҺҮГУГ СИРЛӘРИНИН ҮСТҮНҮН АЧЫЛМАСЫ

а) УСТА ВӘ ЈА ЈЕНИ ЧӘЗА НӘЗӘРИЈЈӘСИ. ТӘК-ТӘК ҺӘБСӘ САЛЫНМА СИСТЕМИНИН ҮСТҮ АЧЫЛМЫШ СИРРИ. ТИББИ СИРЛӘР.

Уста Һеркулес кими гәдд-гамәтли вә бөјүк мә'нәви гүдрәтә малик чанидир. Елмли вә биликли инсан кими тәрбијәлидир. Чошғун пәһләван Уста үмуми өлчүсү габилијјәтсизлик олан, чох зәиф әхлаг вә динч тичарәт олан буржуа чәмијјәтинин ганунлары вә адәтләри илә кәллә-кәлләјә кәлир. О, гатил олур вә өзү үчүн һеч бир јердә мүвафиг инсани фәалијјәт тапмајан күчлү темпераментин габил олдуғу һәр чүр ифратчылыға ујур.

Рудолф бу чанини тутмушдур. О, бу чанини тәнгиди сурәтдә дәјишдирмәк истәјир, о, бу чанидән *һугуг* аләми үчүн нүмунә һазырламаг истәјир. О, һүгуг аләми илә *«чәзанын»* өзү барәсиндә дејил, чәза *нөвү* вә *үсулу* барәсиндә мүбаһисә едир. О, — зәнчи һәким Давудун характерик ифадәсинә көрә — *елә* бир чәза нәзәријјәси ичад едир ки, бу нәзәријјә *«ән көркәмли алман криминалистинә»* лајиг ола билсин вә о вахтдан бәри өзүнә һәтта бир алман криминалистинин шәхсиндә алманчасына чидди вә алманчасына тутарлы бир мүдафиәчи тапмаг хошбәхтлијинә наил олмушдур. Рудолф һәтта күман да етмир ки, криминалистләрдән *јүксәјә* галхмаг олар; онун шөһрәтпәрәстлији *«ән көркәмли криминалист»,* primus inter pares* олмаға јөнәлдилмишдир. О, зәнчи һәким Давуда әмр едир ки, Устаны *кор етсин.*

Рудолф әввәлчә өлүм чәзасы әлејһинә бүтүн бајағы е'тиразлары тәкрар едир: өлүм чәзасы чанијә кујә һеч бир тә'сир көстәрмир, халга һеч бир тә'сир көстәрмир, халг үчүн о анчаг әјләнчәли тамашаја чеврилир.

Сонра Рудолф Уста илә Устанын *руһу* арасындакы фәрги мүәјјән едир. О, инсанын, *керчәк* Устанын хиласы гејдинә дејил, *онун руһунун мә'нәви* хиласы гејдинә галыр.

О, нәсиһәт верир: «Руһу хилас етмәк мүгәддәс ишдир... Хиласкар демишдир ки, һәр бир чинајәт *јујула* биләр, анчаг о кәсләрин ки, онлар пешман олур вә *төвбә етмәјә* чалышырлар... Мәһкәмәдән е'дам күрсүсүнә јол гысадыр... Сән» (Уста) «өз *күчүндән* чинајәткарчасына суи-истифадә етдин, мән сәни *күчдән салачағам...* Сән ән зәифләрин гаршысында тир-тир әсәчәксән... сәнин чәзан сәнин чинајәтинә бәрабәр олачагдыр... лакин бу ағыр чәза сәнә *сөздә етмәк* үчүн, һеч олмазса, һәдсиз имканлар сахлајачагдыр... Мән сәни анчаг харичи аләмдән ајры салачағам ки, сән *тәк-тәнһа* өз рүсвајчы әмәлләрин барәдә хатирәләринә галараг кечәнин зүлмәтинә гәрг оласан... Онда сән өз дахили аләмини сејр етмәјә мәчбур олачагсан... Сәнин шүурун, өзүн тәрәфиндән алчалдылан шүурун, ојанар вә сәни пешманчылыға сөвг едәр».

Бир һалда ки, Рудолф *руһу мүгәддәс,* инсан *бәдәнини исә күнаһлы сајыр,* бир һалда ки, о, демәли, анчаг руһа һәгиги варлыг кими бахыр, она көрә белә бахыр ки, ч-б Шелиганын инсанлыға вердији тәнгиди тәсвирә ујғун олараг руһ көјләрә мәхсусдур, — белә бир һалда Устанын бәдәни, онун күчү инсанлара мәхсус дејил; бу күчүн һәјати тәзаһүрү бәшәри мә'нада дәјишилмәмәлидир, инсанлара гајтарылмамалыдыр; бу гүввә илә инсана хас олан бир шеј кими давранмаг олмаз; Уста гүввәсиндән суи-истифадә едирди, Рудолф бу гүввәни сарсыдыр, шикәст едир, јох едир. Инсана дахилән мәнсуб олан гүввәнин һәр һансы позғун тәзаһүрләриндән азад олмаг үчүн бу дахили гүввәни јох етмәкдән башга даһа тәнгиди васитә јохдур. Христиан васитәси будур: көз инсаны јолдан чыхарырса көзү чыхардырлар, әл ин-

* — бир-биринә тән оланлар арасында биринчи. *Ред.*

саны јолдан чыхарырса, әли кәсирләр — бир сөзлә, әкәр бәдән инсаны күнаһа батырырса, бәдәни өлдүрүрләр, чүнки көз, әл, бәдән инсанын анчаг кәрәксиз, күнаһкар әлавәләридир. Инсан тәбиәтини хәстәликдән мүаличә етмәк үчүн кәрәк ону өлдүрәсән. Күтләшәкилли һүгугшүнаслыг да бу мәсәләдә «тәнгиди» һүгугшүнаслыг илә һәмрә'ј олараг белә һесаб едир ки, инсани гүвvәләри *шикәст етмәк,* сарсытмаг бу гүввәләрин позучу тәзаһүрләринә гаршы чарәдир.

Халис тәнгидин хадими Рудолфу ади криминалистикада чашдыран јалныз мәһкәмәдән е'дам күрсүсүнә кечидин чох сүр'әтлә баш вермәсидир. О, әксинә, чанидән алынан *гисасы* онун *төвбәсилә* вә *өз күнаһыны дәрк етмәсилә,* физики чәзаны мә'нәви чәза илә, һисс едилән әзаблары пешманчылығын һисс едилмәз әзаблары илә бирләшдирмәк истәјир. Дүнјәви чәза ејни заманда христиансајағы әхлаги тәрбијә васитәси олмалыдыр.

Һүгугшүнаслығы илаһијјатла бирләшдирән бу чәза нәзәријјәси, бу «сиррин үстү ачылмыш сирри» *католик* килсәнин чәза нәзәријјәсиндән башга бир шеј дејилдир; *Бентам* өзүнүн «Чәзалар вә мүкафатлар нәзәријјәси» әсәриндә буну мүфәссәл көстәрмишдир. Јенә дә һәмин әсәриндә Бентам индики чәзаларын әхлаги чәһәтдән тә'сирсизлијини дә сүбут етмишдир. О, ганунун нәзәрдә тутдуғу чәзалары «мәһкәмә пародијалары» адландырыр.

Рудолфун Устаја вердији чәза, *Орикенин* өзү өзүнү мәһкум етдији чәзанын ејнидир. Рудолф Устаны *ахталајыр,* ону *сәмәрәли органын* бириндән — көздән мәһрум едир. «Көз гәлбин мәш'әлидир». Рудолфун мәһз *коретмә* үсулуна әл атмасы онун дини инстинктинә шәрәф газандырыр. Бу һәмин чәзадыр ки, бүтүнлүклә христиан Византија империјасында ади чәза иди вә Инкилтәрәнин вә Франсанын христиан-керман дөвләтләринин вар гүввә илә тәрәгги етдији кәнчлик дөврүндә кениш јајылмышды. Инсанын дујулан харичи аләмдән ајры салынмасы, өзүнү ислаһ олунмаға мәчбур етмәк мәгсәдилә өз абстракт дахили аләминә онун мәчбурән далдырылмасы — кор едилмәси — христиан доктринасындан зәрури олараг чыхарылмалы нәтичәдир; бу доктринаја көрә, һәмин ајрысалынманын там һәјата кечирилмәси, инсанын дүнјадан тамамилә тәчрид едилмәси вә онун спиритуалист «мән»дә чәм етдирилмәси *хошбәхтлијин* өзүдүр. Әкәр, Византијада вә Франк дөвләтиндә едилдији кими, Рудолф Устаны әсл монастырда јерләшдирмирсә дә, ону, һеч олмазса, идеал монастыра, зүлмәтә гәрг едилмиш, заһири аләмин ишығы гәтијјән дүшмәјән монастыра, вичданын сүст олдуғу вә өз күнаһкарлығыны дәркетмә монастырына, јалныз хәјали хатирәләрин кәзиб-долашдығы монастыра тутуб салыр.

Мүәјјән спекулјатив абыр ч-б Шелиганы өз гәһрәманы Ру-

долфун чәза нәзәријјәсини, дүнјәви чәзанын христиан пешманчылығы вә төвбәси илә бирләшмәсини ачыгча гәбул етмәкдән чәкиндирир. Бунун әвәзинә о, Рудолфа, бәлли мәсәләдир, һамынын гаршысында илк дәфә үстү ачылан сирр кими, белә бир нәзәријјәни кизличә өтүрүр ки, бу нәзәријјәјә көрә чәза чанини *«шәхсән өз»* чинајәти үзәриндә *«һаким»* етмәлидир.

Үстү ачылмыш бу сиррин сирри *Һекелин* чәза нәзәријјәсидир. Һекелә көрә, чәза чанинин өзүнүн өзүнә чыхартдығы һөкмдүр. *Һанс* бу нәзәријјәни даһа әтрафлы инкишаф етдирди. Һекелдә бу нәзәријјә гәдим *jus talionis**-ин *спекулјатив өртүјүдүр* ки, *Кант* буну чәзанын *јеканә һүгуг* нәзәријјәси кими инкишаф етдирмишдир. Һекелдә чанинин өз һәрәкәтләриндән пешман олмасы анчаг «идеја» олараг, чох *ади емпирик чинајәт чәзаларынын* спекулјатив шәрһи олараг галыр. Буна көрә дә о, чәза формаларынын сечилмәсини дөвләтин һәр бир конкрет инкишаф мәрһәләсинин өһдәсинә бурахыр, јә'ни о, чәзаны нечә варса елә дә сахлајыр. Мәһз бу һалда о, даһа бөјүк тәнгидчидир, нәинки онун тәнгиди әлалтысы. Белә *чәза* нәзәријјәси, чанини ејни заманда *инсан* кими гәбул едән һәмин нәзәријјә, буну анчаг *абстраксијада,* тәхәјјүлдә едә биләр, мәһз она көрә ки, *чәза, мәчбуретмә* инсани фәалијјәт тәрзинә зиддир. Бундан әлавә о чүр нәзәријјәнин әмәли тәтбиги гејри-мүмкүн оларды. Абстракт ганунун јерини халис субјектив өзбашыналыг тутарды, чүнки һәр бир әлаһиддә һалда чанинин фәрдијјәтинә ујғун чәза мүәјјән етмәк рәсми «һөрмәтли вә ләјагәтли» шәхсләрин мүлаһизәсиндән асылы оларды. Артыг Платон баша дүшүрдү ки, *ганун* биртәрәфли олмалыдыр вә фәрдијјәтдән *тәчрид едилмәлидир.* Әксинә, *инсани* мүнасибәтләр мөвчуд олан јердә чәза *һәгигәтән* күнаһкарын өзүнүн өзү үчүн чыхартдығы һөкмдән башга бир шеј олмајачагдыр... Һеч кәсин ағлына да кәлмәјәчәкдир ки, башгалары тәрәфиндән она едилән *заһири зоракылығын* шәхсин өзүнүн өзүнә етдији зоракылыг олдуғуну она инандырсын. Әксинә, *дикәр* инсанларда о, өзү өзүнә вердији чәзадан тәбии хиласкарлар тапачагдыр, јә'ни мүнасибәт лап әксинә мүнасибәт олачагдыр.

Рудолф өзүнүн мәхфи фикрини, јә'ни коретмәнин мәгсәдини ачараг Устаја дејир:

«Сәнин һәр бир сөзүн дуа олачагдыр».

Рудолф *дуа етмәји* она өјрәтмәк истәјир. О, нәһәнк гулдуру бүтүн иши дуа етмәкдән ибарәт олачаг *раһибә* чевирмәк истәјир. Бир шәхси јох етмәк истәркән садәчә олараг онун башыны вурмаг кими ади чәза нәзәријјәси һәмин христиан гәддарлығы илә мүгајисәдә нә гәдәр дә инсафлыдыр! Нәһајәт, әлбәттә, керчәк күтләшәкилли ганунверичилик һәр дәфә чинајәткарлары ис-

* — гана-ган алмаг принсипи үзрә гисас һүгугу. *Ред.*

лаһ етмәк вәзифәсини чидди сурәтдә өз гаршысына гојан заман о, бу алман Һарун-әр Рәшидиндән мүгајисәедилмәз дәрәчәдә ағыллы вә инсафлы һәрәкәт етмиш олурду. Һолландијадакы дөрд әкинчилик колонијасы, Елзасдакы оствалд чаниләр колонијасы Устанын кор едилмәси илә мүгајисәдә әсл инсани тәшәббүсләрдир. Рудолф мә'нәви әзијјәт чәкмәси үчүн Флөр де Марини кешишин сәрәнчамына верәрәк вә өзүнүн күнаһкар олмасы дујғусуну онун бејнинә јеридәрәк өлдүрдүјү кими, Әлибычаглыны инсани мүстәгилликдән мәһрум едәрәк вә она һәгарәтли булдог ролу тапшырараг өлдүрдүјү кими, еләчә дә *«дуа етмәји»* өјрәтмәк мәгсәдилә Устанын көзләрини чыхардараг ону өлдүрүр.

Бунунла белә, һәр һансы бир керчәклик *«халис тәнгид»* тәрәфиндән *«садәчә олараг»* ишләндикдән сонра бу чүр көрүнүр, јә'ни керчәклијин тәһриф едилмәси кими вә керчәкликдән узаглашан *мә'насыз абстраксија* кими көрүнүр.

Ч-б Шелигаја көрә, Устанын кор едилмәсиндән сонра дәрһал *мә'нәви мө'чүзә* баш верир.

Шелига бизә хәбәр верир: «Ваһимәли Уста *көзләнмәдән* доғрулуғун вә дүзлүјүн күчүнү һисс едир; о, Әлибычаглыја дејир: *Бәли, мән сәнә инанырам, сән һеч бир вахт оғурлуг етмәмисән».*

Бәдбәхтликдән Ежен Сүдә Устанын Әлибычаглы һаггындакы мүлаһизәси сахланмышдыр ки, бу мүлаһизәдә дә ејни е'тираф вардыр, лакин бу е'тираф һеч бир вәчһлә коредилмәнин нәтичәси ола билмәз, чүнки о, коредилмәдән әввәл едилмишди. Уста Рудолфла тәкбәтәк галдыгда, Әлибычаглы һаггында она белә дејир:

«Лакин о, достуну сатмаға габил дејилдир. Хејр, онда нә исә јахшы бир шеј вар... Онун һәмишә нә исә гәрибә идејалары вар иди».

Бунунла да ч-б Шеliганын мә'нәви мө'чүзәси һечә чыхыр. Инди дә шәфаверичи Рудолфун *тәнгиди* әмәлләринин *керчәк* нәтичәләрини нәзәрдән кечирәк.

Илк нөвбәдә, биз Устаны Ҝорјапалаг илә бирликдә Флөр де Марији пислик етмәк мәгсәдилә Буквал маликанәсинә кедәндә көрүрүк. Онун мәгсәди, әлбәттә, Рудолфдан *гисас* алмагдыр. О, Рудолфун ачығына өз тәсәввүрүнә тәкчә *«ијрәнч оланы»* кәтирәрәк вә өз тәсәввүрүндә ону көтүр-гој едәрәк, Рудолфдан анчаг метафизикчәсинә гисас ала биләр. «О мәни көздән мәһрум етмишдир, лакин пислик етмәк нијјәтиндән мәни мәһрум етмәмишдир». Уста нә үчүн Флөр де Марини ахтармағы тапшырдығыны Ҝорјапалаға сөјләјир:

«Мән бу тәмиз адамларын арасында тамамилә тәнһа олдуғумдан *дарыхырдым».*

Әкәр Ежен Сү Устаны күпәкирән гары Ҝорјапалаг вә шејтанчығаз Топал гаршысында диз чөкүб сүрүнмәјә, ону јалгыз

бурахмамалары үчүн јалвармаға мәчбур едирсә, әкәр о, заһиди, инсани *өзүнүалчатмаја* көстәрдији һејвани һәвәсиндә бу дәрәчәјә чатырса, онда һәмин бөјүк моралист унудур ки, бунунла да, о, Қорјапалаға мәкрли мәмнунлуг верир. Рудолф чинајәткары *зор күчүнә кор етмәклә физики зоракылығын,* — о, чинајәткары бу зоракылығын бир һеч олдуғуна инандырмаға чалышырды, — гүдрәтини она сүбут етдији кими, ејнилә дә Ежен Сү бурада Устаны *там һиссијјатын* гүдрәтилә лазыми дәрәчәдә разылашмаға өјрәдир. Ежен Сү Устаны баша салыр ки, там һиссијјаты олмајан инсан *даһа киши олмур* вә ушагларын ачиз истеһза һәдәфинә чеврилир. Ежен Сү ону әмин едир ки, дүнја Устанын төрәтдији чинајәтә лајигдир, чүнки о, кор олан кими, бу дүнја она ишкәнчәләр верди. Сү Устаны сон инсани иллүзијадан мәһрум едир, чүнки Уста Қорјапалағын она бағлылығына инанырды. О, бир дәфә Рудолфа демишди: «Қорјапалаг мәндән өтрү өзүнү ода атар». Лакин Ежен Сү өз бөјүк мәмнунлуғу илә буна наил олур ки, Уста ифрат үмидсизлијә гапыла раг гышгырыр:

«Илаһи, илаһи, илаһи!»

О,*«дуа етмәји»* өјрәнмишдир! Вә ч-б Сү «аллаһын мәрһәмәтинә *гејри-ирадu* мүрачиәтдә илаһи гүввәнин әли олдуғуну» *көрүр.*

Рудолфун тәнгидинин илк нәтичәси бу *гејри-ирадu дуадыр.* Бунун ардынча бирбаша Буквалдакы фермада *көнүлсүз төвбә етмә* кәлир ки, бу фермада Устанын јухусуна онун өлдүрдүјү адамларын кабусу кирир.

Биз бу јухунун әтрафлы тәсвиринин үстүндән кечәчәјик вә «Гырмызы әл» зирзәмисиндәки сәһнәјә диггәт јетирәчәјик; бурада биз әл-голу зәнчирләнмиш, бәдәнинин јарысыны сичовуллар јемиш, ачындан јарымчан олан, јыртычы һејван кими нәрилдәјән, Қорјапалағын вә Топалын ишкәнчәләриндән аз гала дәли олачаг тәнгиди сурәтдә ислаһ олунмуш Устаны тапырыг. Топал Қорјапалағы Устанын әлинә вермишдир. Қорјапалаг үзәриндә әмәлијјат апардығы анда Устаја бахаг. О, Қорјапалағын *көзләрини* дырнаглары илә чыхардаркән *Рудолфун* гәһрәманыны нәинки заһирән *тәглид едир,* һәм дә Рудолфун ријакар нитгләрини тәкрар едәрәк вә өзүнүн гәддар һәрәкәтини ријакар ибарәләрлә бәзәјәрәк ону *әхлаги чәһәтдән тәглид едир.* Қорјапалаг Устанын ихтијарына кечир, о, «мүдһиш севинчини» билдирир; онун сәси азғынлығындан титрәјир.

О дејир: «Сән чох көзәл баша дүшүрсән ки, мән сәни о дәгигә өлдүрмәк истәмирәм... Ишкәнчә әвәзинә ишкәнчә... Сәни өлдүрмәздән әввәл мән сәнинлә узун-узады сөһбәт етмәлијәм... Сәнин үчүн бу дәһшәтли олачагдыр. Һәр шејдән әввәл, көрүрсәнми, Буквалдакы фермада јуху көрәндән бәри, — бу јухуда бүтүн бизим чинајәтләримиз көзүмүн габағына кәлди, бу јуху аз гала мәни дәли едәчәкди... бу јуху мәни дәли едәчәкдир... о вахтдан бәри мәндә чох гәрибә дәјишиклик баш вермишдир... Әввәлләр етдијим гәддарлыгдан мәни

дәһшәт бүрүдү... Мән сәнә ичазә вермәдим ки, Мүғәнни гызы* инчидәсән, лакин бу һәлә бош бир шеј иди... Сән мәни товлајараг бу зирзәмијә кәтирдин, мәни бурада ачлыға вә сојуға дүчар етдин... Сән мәни өз дәһшәтли дүшүнчәләримлә тәк-тәнһа гојдун... Аһ, сән тәк-тәнһалығын нә олдуғуну билмирсән... Тәк-тәнһалыг мәним гәлбими сафлашдырды. Мән бунун мүмкүн олачағыны зәнн етмәздим... Мәним, ола билсин, әввәлкиндән даһа аз чинајәткар олмағымы о сүбут едир ки, сәни... Сәни, гәддары бурада сахламағым, сәни бурада өз гисасымы алмаг үчүн дејил, бүтүн гурбанларымызын гисасыны алмаг үчүн сахламағым, мәни сонсуз дәрәчәдә севиндирир. Бәли, өз әлләримлә чинајәт јолдашымы чәзаландырмагла мән өз борчуму јеринә јетирмиш оларам... Инди мән әввәлләр төрәтдијим гәтлләрдән дәһшәтә кәлирәм, бунунла белә, — сән буну гәрибә һесаб етмирсәнми? — мән һеч бир горху олмадан, там сакитликлә, дәһшәтли инчәликлә, сәни дәһшәтли әзабла өлдүрәчәјәм... Сөјлә... сөјлә... сән буну баша дүшүрсәнми?».

Уста бу аз сөзләрлә *мә'нәви казуистиканын* бүтүн гаммаларыны көздән кечирир.

Онун илк сөзләри гисас һиссинин *ачыг* ифадәсидир. О, ишкәнчәјә ишкәнчә илә чаваб вермәји вә'д едир. О, Корјапалағы өлдүрмәк истәјир, о, узун-узады өјүд-нәсиһәт вермәк бәһанәсилә онун өлүмгабағы әзабыны узатмаг истәјир; һәм дә — нә гәрибә софистикадыр! — Корјапалаға ишкәнчә верән нитг *әхлаги нәсиһәтдир.* О, *иддиа* едир ки, Буквалда көрдүјү јуху ону ислаһ етмишдир. Бунунла бирликдә Уста һәмин јухунун әсл тә'сирини көзүмүз өнүндә ачыб көстәрир вә е'тираф едир ки, аз гала дәли олмушду вә бу јуху ону һәлә дәли едәчәкдир. Өзүнүн ислаһ олундуғуна бир сүбут кими о, Флөр де Маријә ишкәнчә верилмәсинә манечилик төрәтдији фактыны кәтирир. Ежен Сүнүн фәалијјәт көстәрән персонажлары (Әлибычаглы, Уста) онун хүсуси јазычы мәрамыны, бу персонажлары башга чүр дејил, мәһз белә һәрәкәт етмәјә мәчбур едән бу мәрамы, *онларын шәхсән өз* дүшүнчәләринин нәтичәси кими, онларын һәрәкәтләринин шүурлу әсасы кими ашкар етмәлидирләр. Онлар даим тәкрар етмәлидирләр: бах, мән бу чәһәтдән ислаһ олунмушам, бу чәһәтдән дә вә бу чәһәтдән вә саирә. Онлар һәгигәтән мә'налы һәјат сүрмәдикләриндән онлара өз нитгләриндә көрдүкләри хырда ишләрин, — мәсәлән, Флөр де Марини мүдафиә етмәјин әһәмијјәтини инадла гәсдән нәзәрә чарпдырмагдан башга бир шеј галмыр.

Буквалда көрдүјү јухунун *фәзиләтли* тә'сири барәдә бизә мә'лумат вердикдән сонра, Уста Ежен Сүнүн ону зирзәмијә нә үчүн салмасыны бизә һәлә изаһ етмәлидир. О көстәрмәлидир ки, романын мүәллифи ағыллы һәрәкәт етмишдир. О, Корјапалаға демәлидир: Мәни зирзәмијә салмагла, сичовуллара јем етмәклә, ачлыға вә сусузлуға дүчар етмәклә — бүтүн бу һәрәкәтләринлә сән мәним ислаһ олунмамы баша чатдырдын. Тәнһалыг мәним гәлбими *сафлашдырды.*

Уста Корјапалағы вәһши һејван нәрилтиси илә, гејри-ади гејзлә, һәдсиз гисас һисси илә гаршылајыр ки, бу да һәмин әх-

* — јә'ни Флөр де Марини. *Ред.*

лаги фразеолокијаја едилән кинли истеһзадыр. Бунлар гаранлыг зирзәмидә Устанын гапылдығы дүшүнчәләрин характерини бизим гаршымызда ачыб көстәрир.

Санки Устанын өзү дә буну һисс едир, лакин *тәнгиди бир моралист* кими бу зиддијјәтләри барышдыра билир.

Мәһз Қорјапалағын өз әлинә кечмәсиндән алдығы «сонсуз севинчи» о өзүнүн ислаһ олунмасы әламәти кими е'лан едир. Онун гисас алмаг еһтирасы *тәбии* гисас алмаг еһтирасы дејил, *әхлаги* еһтирасдыр. О, өз гисасыны дејил, үмуми *гурбанларын*— өзүнүн вә Қорјапалағын гурбанларынын гисасыны алмаг истәјир. Қорјапалағы өлдүрәркән о, *гәтл* төрәтмир, анчаг *борчуну* јеринә јетирир. О, Қорјапалагдан *гисас* алмыр, әдаләтли һаким кими өзүнүн чинајәт јолдашыны *чәзаландырыр*. О, кечмишдә төрәтдији гәтлләр гаршысында дәһшәт һисси кечирир, бунунла белә (онун өзү өз казуистикасындан һејрәтә кәлир), бунунла белә о, Қорјапалагдан сорушур: Сән буну гәрибә бир шеј һесаб етмирсәнми — мән сәни һеч бир горху кечирмәдән, там сакитликлә өлдүрәчәјәм! Көстәрилмәјән әхлаги сәбәбләр үзүндән о ејни заманда һәјата кечирәчәји гәтл сәһнәсиндән, «дәһшәтли гәтлдән», «дәһшәтли инчәликләрлә едиләчәк гәтлдән» зөвг алыр.

Устанын Қорјапалағы өлдүрмәси факты онун характеринә, хүсусилә Қорјапалағын она гаршы етдији белә гәддарлыгдан сонра, тамамилә ујғундур. Лакин гәтли әхлаги сәбәбләр үзүндән төрәтмәси, гаршыдакы «дәһшәтли гәтлдән» вә онун «дәһшәтли инчәликләриндән» вәһшичәсинә севиндијинә әхлаги чәһәтдән шәрһ вермәси вә өзүнүн төрәтдији кечмиш гәтлләринә көрә төвбә етдијини мәһз јени гәтллә сүбут етмәси, онун ади гатилдән *икимә'налы, әхлаги гатилә* чеврилмәси, — бүтүн бунларын һамысы шәфаверән Рудолфун тәнгиди әмәлләринин шанлы нәтичәсидир.

Қорјапалаг Устанын әлиндән чыхыб гачмаға чәһд едир. Уста буну һисс едир вә ондан бәрк-бәрк јапышыр.

«Қорјапалаг, бир дајан, мән пешманчылыға нечә тәдричән кәлиб чатдығымы ахырадәк сәнә данышмалыјам... Бу изаһат сәнә чох пис тә'сир едәчәк... вә изаһатым сәнә сүбут едәчәк ки, бизим гурбанларымызын јолунда сәндән алачағым гисасда мән нә гәдәр гәддар олмалыјам... Мән тәләсмәлијәм... Сәнин мәним әлимә кечмәјимдән алдығым фәрәһ һисси дамарларымдакы ганы гајнадыр. Мәни динләмәјә сәни мәчбур етмәклә өлүмүн јахынлашмасы дәһшәтини сәнә билдирмәк үчүн мәним вахтым чатар... Мән корам... вә мәним гурбанларымын әламәтләрини өз тәсәввүрүмдә даим, демәк олар ки, сезилән дәрәчәдә чанландырмаг үчүн мәним фикрим чисмани форма алыр. Идејалар, демәк олар ки, мадди сурәтдә бејнимдә һәкк олунур... Өз чиддилијинә көрә дәһшәтли олан күнаһјума... Бизим һәјатымызы үмидсиз ағлын кинли гарабасмалары вә ја дүшүнчәләрилә долу олан узун јухусуз кечәләрә чевирән күнаһјума төвбә илә бирләшәндә... бәлкә онда вичдан әзабындан вә төвбәдән сонра инсанларын бағышламасы кәлир».

Уста һәр ан өз икиүзлүлүјүнү бүрузә верән ријакар бошбоғазлығыны давам етдирир. Ҝорјапалаг онун нечә аддым-аддым пешманчылыға ҝәлиб чатдығына даир сөһбәтини динләмәли иди. Бу сөһбәт Ҝорјапалаға чох пис тә'сир едәчәкдир, чүнки Уста сүбут едәчәк ки, онун *борчу* Ҝорјапалагдан амансызчасына өз гисасыны дејил, онларын үмуми гурбанларынын гисасыны алмагдыр. Уста гәфләтән өзүнүн дидактик мүһазирәсини кәсир. Өзүнүн дедији кими, о, мүһазирәсини гуртармаға «тәләсмәлидир», чүнки Ҝорјапалағын онун әлинә кечмәсиндән алдығы севинч һисси дамарларындакы ганы һәддиндән артыг гајнадыр: будур, мүһазирәни гысалтмаг үчүн әхлаги сәбәб. Сонра о, өз ганыны јенидән сакитләшдирир. Ахы, онун Ҝорјапалаға нәсиһәт вермәјә сәрф етдији бу узун мүддәт онун гисасы үчүн итирилмәјиб: һәмин мүддәт «өлүмүн јахынлығыны Ҝорјапалаг үчүн дәһшәтли едәр». Өјүд-нәсиһәти давам етдирмәк үчүн даһа бир әхлаги сәбәб! Мәһз бу әхлаги сәбәбләр әсасында Уста өјүд-нәсиһәтини бир анлыға кәсдији јеринә архајынлыгла гајыда биләр.

Уста харичи аләмдән тәчрид едилмиш инсанын вәзијјәтини дүзҝүн тәсвир едир. *Дујулан аләм* онун үчүн *гуру идејаја* чеврилән инсан гуру идејаны јенидән *дујулан варлыглара* чевирир. Онун тәсәввүрүнүн кабуслары чисмани шәкил алыр. Онун тәсәввүрүндә дујулан, һисс едилән кабуслар дүнјасы јараныр. Бүтүн диндар гарабасмаларын сирри мәһз бундадыр, бу, ејни заманда дәлилијин үмуми формасыдыр. «Дәһшәтли әзабларла бағлы олан пашманчылығын вә төвбәнин гүдрәти» һаггында Рудолфун ибарәләрини тәкрар едән Уста она ҝөрә дә бунлары артыг јарымдәли кими тәкрар едир вә өз тимсалында сүбут едир ки, ҝүнаһкарлығын христиансајағы баша дүшүлмәсилә дәлилик арасында керчәк әлагә мөвчуддур. Еләчә дә *һәјатын* кабусларла долу *рө'јалар кечәсинә* чеврилмәсинә пешманчылығын вә төвбәнин әсл нәтичәси кими бахан Уста халис тәнгидин вә христиансајағы ислаһ олунманын әсл сиррини бизим гаршымызда ачыб ҝөстәрир. Бу сирр мәһз ондан ибарәтдир ки, инсан кабуса, онун һәјаты исә бир сыра *рө'јалара* чеврилир.

Ежен Сү бу јердә һисс едир ки, кор гулдурун Ҝорјапалаг илә рәфтары Рудолфун Устаја ашыладығы *саваб фикирләри* ҝөздән салыр. Буна ҝөрә дә Рудолф Устанын дили илә дејир:

«Бу фикирләрин ничатверичи тә'сири беләдир ки, мәним азғынлығым зәифләјир».

Демәли, Уста е'тираф едир ки, онун *әхлаги һиддәти ән ади азғынлыгдан* башга бир шеј дејилдир.

«Сәни өлдүрмәјә мәним чәсарәтим... гүввәм... гәтијјәтим чатмыр... јох, мән сәнин ганыны төкә билмәрәм... бу, *гәтл* олардыː..» (о, шеји әсл ады илә дејир)... «ола билсин ки, бағышланасы гәтл оларды... лакин бу һәр һалда гәтл оларды».

Əлверишли андан истифадə едəрəк, Қорјапалаг Устаны хəнчəри илə јаралајыр. Ежен Сү инди Устаја Қорјапалағы сонракы əхлаги казуистикасыз өлдүрмəјə ичазə верə билəр.

«О, ағрыдан гышгырды... Бу көзлəнилмəз һəмлə Устанын сөнмүш олан гисас еһтирасыны, онун бүтүн азғын гəзəбини, бүтүн ганаһəрис инстиктлəрини бир анда ојатды вə чох күчлү одла аловландырды. Бунларын һамысы кəскин, ани бир еһтирас кими көзлəнилмəдəн, чох бөјүк гүввə илə заһирə чыхды. Онун артыг əввəлдəн дə сарсымыш ағлы бирдəфəлик чашды... Аһ, илан!.. Мəн сəнин нештəрини һисс етдим... Сəн дə мəним кими *көзсүз* олачагсан...»

О, Қорјапалағын көзлəрини дырнағы илə чыхардыр.

Шəфаверəн Рудолфун сə'јлəри илə Устанын анчаг ријакарчасына вə сəфсəтəчəсинə бəзəдилмиш, анчаг аскетчəсинə боғулмуш хасијјəтинин шиддəтлə заһирə чыхдығы вə *партлајыш* төрəтдији бир анда бу партлајыш бир о гəдəр дағыдычы вə дəһшəтли олур. Рудолфун һазырладығы бүтүн һадисəлəр нəтичəсиндə Устанын ағлынын артыг кифајəт гəдəр сарсымыш олдуғу һаггында Ежен Сүнүн е'тирафы разылыг доғурур.

«Онун ағлынын сон шө'лəси бу дəһшəт бағыртысында, мəһкумун бу бағыртысында сөндү...» (о, өлдүрдүјү адамларын кабусларыны көрүр). «Уста *өзүндəн чыхан вəһши һејван* кими чошур вə нəрилдəјир... О, Қорјапалаға сон дəрəчə ағыр əзијјəт верир».

Ч-б Шелига мызылданыр:

«Устада *Əлибычаглы* кими о гəдəр дə *тез»* (!) «вə *хошбəхт»* (!) *«дəјишилмə* баш верə билмəз!»

Рудолф Флөр де Марини монастыр сакини етдији кими, Устаны да дəлихананын — *Бисетрин* сакини едир. Рудолф онун нəинки физики гүввəсини, һəм дə *мə'нəви* гүввəсини сарсытды. Һəм дə əсассыз олмајараг сарсытды: чүнки Уста тəкчə өз физики гүввəси илə дејил, һəм дə мə'нəви гүввəси илə күнаһ ишлəтмишдир, Рудолфун чəза нəзəријјəсинə көрə исə *күнаһкар гүввəлəр* јох едилмəлидир.

Лакин бурада да ч-б Ежен Сү «дəһшəтли гисасла бағлы төвбəни вə пешманчылығы» һəлə ахыра чатдырмыр. Устанын ағлы јенидəн өзүнə гајыдыр; лакин əдалəт мəһкəмəсинин əлинə дүшмəкдəн горхараг о өзүнү дəлилијə *вурур* вə Бисетрдə галыр. Ч-б Сү унудур ки; «онун һəр бир сөзү *дуа* олмалы иди», һалбуки əн ахырда Устанын нитглəри анлашылмаз улама вə дəлинин сəрсəмлəмəси кими ашкар олур. Јохса, ола билсин ки, ч-б Сү истеһза илə бу чүр һəјат тəзаһүрүнү дуа илə бир тутур?

Рудолфун əмри илə Устанын кор едилмəсиндə тəтбиг олунан чəза идејасы — инсанын харичи алəмдəн бу чүр тəчрид едилмəси вə онун зорла руһи тəнһалыға дүчар едилмəси, һүгуги чəзанын илаһијјат əзабвермəси илə бирлəшдирилмəси, — əн кəскин формада *тəк-тəкинə һəбсə салынма системиндə* һəјата кечирилмиш-

ди. Буна көрә дә ч-б Сү тәк-тәкинә һәбсә салынма системини тәрәннүм едир:

«Сосиал организмә тәһлүкә төрәдән, тез јајылан јолухучу хәстәлијә» (јә'ни һәбсханаларда хасијјәтләрин позулмасына), «галиб кәлмәк үчүн» *«јалныз бир* васитә олдуғуну инсанларын баша дүшмәсиндән өтрү нечә-нечә јүзилләр лазым кәлди», «бу — чанини тәчрид етмәкдир».

Ч-б Сү чинајәтләрин јајылмасыны һәбсханаларын гурулушу илә изаһ едән һөрмәтли адамларын фикринә шәрик чыхыр. Чанини пис мүһитдән горумаг үчүн онлар чанини чәмијјәтдә тәкбашына гојурлар.

Ч-б Ежен Сү билдирир:

«Мән тәк-тәкинә һәбсә салынма системинин *там* вә *гәти* тәтбигинә бу дәрәчәдә шәксиз һагла вә белә тә'кидлә наил олмаға чалышан адамларын сәсләри арасындан өз зәиф сәсими ешитсәјдим, өзүмү хошбәхт санардым».

Ч-б Сүнүн арзусу анчаг *гисмән* һәјата кечмишдир. Депутатлар палатасынын индики сессијасында тәк-тәкинә һәбсә салынма системи мәсәләсинин мүзакирәси заманы бу системин рәсми мүдафиәчиләри белә е'тираф етмәјә мәчбур олдулар ки, кеч-тез бу систем дустағы дәли едир. Буна көрә дә ониллик мүддәтдән артыг олан бүтүн һәбс чәзаларыны сүркүнлә әвәз етмәли олдулар.

Әкәр ч-б Токвил вә ч-б Бомон Ежен Сүнүн романыны әтрафлы өјрәнсәјдиләр, шүбһәсиз ки, онлар тәк-тәкинә һәбсә салынма системинин там вә гәти тәтбигинә наил олардылар.

Әкәр Ежен Сү ағлы һәлә башында олан чаниләри дәли етмәк үчүн һәр һансы бир мүһитдән мәһрум едирсә, әксинә, дәлиләри инсанлар арасына чыхарыр ки, ағыллары башларына кәлсин:

«Тәчрүбә көстәрир ки, тәнһалыг дәлиләр үчүн нә гәдәр фачиәлидирсә, һәбсханада дустаг олан чаниләр үчүн бир о гәдәр хиласедичидир».

Әкәр ч-б Сү вә онунла бирликдә онун тәнгиди гәһрәманы Рудолф нә *католик чәза нәзәријјәсинин,* нә дә *методист тәктәкинә һәбсә салынма системинин* көмәји илә *һүгугу* бир сирр гәдәр дә олса мискинләшдирмәји бачармадыларса, бунун әвәзиндә тибби јени сирләрлә зәнкинләшдирдиләр, ахы сон нәтичәдә *јени* сирләрин *кәшф едилмәси* көһнә сирләрин *үстүнүн ачылмасы* гәдәр гијмәтлидир. Тәнгиди тәнгид ч-б Сү илә там разылыға кәләрәк Устанын кор едилмәси мүнасибәтилә билдирир:

«Она дејәндә ки, сән көзләринин ишығындан мәһрумсан, о, буна һеч инанмыр».

Уста кор олмағына инана билмирди, чүнки о, доғрудан да, һәлә көрүрдү. Ч-б Сү катарактанын јени нөвүнү тәсвир едир, о, елә шејләри билдирир ки, бунлар, доғрудан да, күтләшәкилли, гејри-тәнгиди *офталмолокија* үчүн сирдир.

Бэбэк чэрраһиjjэ эмэлиjjатындан сонра *ағ* рэнк алыр. Аjдындыр ки, биз *көз бүллуруна дүшэн аг лэкэни* деjирик. Индиjэ гэдэр бу чүр аг лэкэни көз бүллуру кисэчиjинин, һэм дэ демэк олар ки, ағрысыз зэдэлэнмэси jолу илэ, элбэттэ, көз саһибинэ муэjjэн дэрэчэдэ эзиjjэт вермэклэ төрэтмэк олурду. Лакин һэкимлэр бу нэтичэjэ *тэнгиди* үсулла деjил, анчаг *тэбии* үсулла наил олурдулар, бу сэбэбдэн көз бүллурунун тутгунлашмасына наил олмаг үчүн ону зэдэлэjиб, онун пластик екссудатлы илтиһабыны көзлэмэкдэн башга бир чарэ галмырды.

Үчүнчү чилдин үчүнчү фэслиндэ Уста илэ элагэдар олараг даһа чох *мө'чүзэ* вэ даһа чох сирр ваге олур.

Кор олмуш jенидэн *көрмэjэ башлаjыр:*

«Корjапалаг, Уста вэ Топал кешиши вэ Флөр де Марини *көрдулэр»*.

Әкэр биз бу һадисэни «Синоптиклэрин тэнгиди» нүмунэсиндэ *jазычынын уjдурдуғу мө'чүзэ* кими jазмаг истэмириксэ, онда биз мүмкүн һесаб етмэлиjик ки, Уста көзүнүн бүллуруна дүшэн аг лэкэ үзэриндэ jенидэн чэрраһиjjэ эмэлиjjаты апармышдыр. Нэтичэдэ о, тэзэдэн кор олур. Демэли, о, көзүнү вахтындан хеjли габаг ачыр, ишығын гычыгландырмасы илтиһаб төрэдир ки, бу да *тор гишасынын* зэдэлэнмэсинэ вэ элачы тапылмаjан *корлуға* сэбэб олур. Бүтүн бу просесин чэми *бир* саниjэ эрзиндэ баш вермэси геjри-тэнгиди офталмолокиjанын jени *сирридир.*

b) МҮКАФАТ ВЭ ЧЭЗА. ИКИГАТ ЭДЛИJJЭ
(чэдвэллэ)

Хеjирхаһлары мүкафатландырмаг вэ *бэдхаһлары чэзаландырмаг* jолу илэ чэмиjjэти сахламаг мэгсэдини гаршысына гоjан гэһрэман Рудолф jени нэзэриjjэни бизэ ачыб көстэрир. Геjри-тэнгиди бахымдан бу нэзэриjjэ мүасир чэмиjjэт нэзэриjjэсиндэн башга бир шеj деjилдир. Мэкэр бу чэмиjjэтдэ хеjирхаһлар үчүн мүкафатлар вэ бэдхаһлар үчүн чэзалар аздырмы? Бу үстү ачылмыш сирлэ мүгаjисэдэ күтлэшэкилли коммунист *Оуен,* мүкафатлар вэ чэзалар системини ичтимаи иjерархиjанын мүхтэлиф пиллэлэринин тэгдис едилмэси вэ гул кими алчалдылманын тамамланмыш ифадэси һесаб едэн Оуен, нэ гэдэр геjри-тэнгидидир.

Ежен Сүнүн мүкафатлар паjланмасыны эдлиjjэнин — чинаjэт эдлиjjэсинэ хүсуси элавэ олан эдлиjjэнин — өһдэсинэ бурахмасы вэ *бир* jурисдиксиjа илэ кифаjэтлэнмэjэрэк, *икигат* jурисдиксиjа ичад етмэси *jени* үстүачылма кими көрүнэ билэр. Тээссүф ки, үстү ачылан бу сирр дэ *Бентамын* jухарыда ады чэкилэн китабында узун-узады шэрһ едилэн көһнэ тэ'лимин тэкрарындан башга бир шеj деjилдир. Лакин өз тэклифини ишлэjиб һазырламаға вэ эсасландырмаға Бентама нисбэтэн мүгаjисэ едилмэз дэрэчэдэ тэнгиди jанашдығына көрэ Ежен Сүjэ шэрэф газандыр-

мамаг олмаз. Күтләшәкилли инкилис күнаһа батмыш јер үзүндә бүтүнлүклә галдығы бир һалда, ч-б Сүнүн дедуксијасы тәнгиди көј гүббәсинә јүксәлир. Ч-б Сү belә дүшүнүр:

«Бәдхаһлары горхутмагдан өтрү инсанлар көјләрин гәзәбинин габагчадан сездикләри тәзаһүрүнә мадди форма верирләр. Нијә аллаһын хејирхаһлары мүкафатландырмасына буна бәнзәр сурәтдә мадди форма верилмәсин вә бу мүкафатландырма јер үзүндә габагчадан сезилмәсин?».

Гејри-тәнгиди бахыша әсасән, мәсәлә әслиндә мәһз әксинәдир: аллаһын вердији мүкафатлар һаггындакы тәсәввүрдә анчаг инсанын муздлу хидмәти идеаллашдырылдығы кими, илаһи криминалистика нәзәријјәсиндә дә анчаг ән ади нәзәријјә идеаллашдырылмышдыр. Әкәр чәмијјәт бүтүн хејирхаһлары тәлтиф етмирсә, бу елә белә дә олмалыдыр ки, аллаһын әдаләти һәр һалда инсанларын әдаләтиндән бә'зи үстүнлүјә малик олсун.

Ч-б Ежен Сү тәнгиди сурәтдә тәлтиф едән әдлијјәни тәсвир едәркән, бизә (ч-б Едгарын Флора Тристанын шәхсиндә там «дәркетмә сакитлији» илә лә'нәтләндирдији) *«гадын догматизми* нүмунәси» көстәрир ки, бу догматизм «формулсуз кечинә билмир вә *мөвчудолан* категоријаларындан өзү үчүн һәмин формулу дүзәлдир». Ч-б Ежен Сү бүтүнлүклә горујуб сахладығы мөвчуд *чинајәт әдлијјәсинин* һәр бәндинә *тәлтиф едән әдлијјәнин* ејнилә бириничидән көчүрүлмүш мүвафиг бәндини әлавә едир. Әјанилик хатиринә биз онун лајиһәләшдирдији системи чинајәт әдлијјәсинин мүвафиг бәндләри илә бирликдә чәдвәл шәклиндә тәсвир едәчәјик:

Тәнгиди сурәтдә баша чатдырылмыш әдлијјә чәдвәли

Мөвчуд әдлијјә	*Тәнгиди сурәтдә тамамлајан әдлијјә*
Ады: *Чинајәт* әдлијјәси	Ады: *Фәзиләт* әдлијјәси
Әламәтләри: бәдхаһлары бир баш кәдәк етмәк үчүн әлиндә *гылынч* тутур	Әламәтләри: хејирхаһлары бир баш јухары етмәк үчүн әлиндә *тач* сахлајыр.
Мәгсәд: Бәдхаһлары чәзаландырма, һәбсханаја салма, шәрәфиндән мәһрум етмә, өлдүрмә. Халг бәдхаһлара верилмәли олан чох ағыр чәзадан хәбәрдар олур.	Мәгсәд: хејирхаһлары мүкафатландырма, пулсуз јемәк, еһтирам, доланышыға көмәк. Халг хејирхаһлар үчүн һазырланан тәнтәнәдән хәбәрдар олур.
Бәдхаһлары ашкаретмә васитәләри: полис часуслуғу, бәдхаһлары күдүб тапмаг үчүн хәфијјәләр.	Хејирхаһлары ашкаретмә васитәләри: Фәзиләти часусчасына изләмә, фәзиләтлиләри күдүб тапмаг үчүн хәфијјәләр.

Мүәјјән шәхсин бәдхаһлар сырасындан олуб-олмадығы һаггында мәсәләнин һәлли: Les assises du crime, чинајәти арашдырмаг үчүн андлылар мәһкәмәси. Назирлик мүттәһимин төрәтдији чинајәтләр һаггында сигнал вә донос верир, онлардан күтлә гаршысында гисас алыр.	Мүәјјән шәхсин хејирхаһлар сырасындан олуб-олмадығы һаггында мәсәләнин һәлли: Assises de la vertu, фәзиләтлиләрин ишини арашдырмаг үчүн андлылар мәһкәмәси. Назирлик мүттәһимин нәчиб әмәлләри һаггында сигнал вә донос верир, күтлә гаршысында онлардан разылыг едир.
Һөкмдән сонра чанинин вәзијјәти: О, али полисин нәзарәти алтындадыр. Ону һәбсханада јединдирләр. Дөвләт онун хәрчини чәкир.	Һөкмдән сонра фәзиләтлинин вәзијјәти: О, али әхлаги шәфгәт нәзарәти алтындадыр. Ону өз евиндә јединдирләр. Дөвләт онун хәрчини чәкир.
Һөкмүн ичрасы: Чани *е'дам күрсүсүндә* дајаныр.	Һөкмүн ичрасы: чаниләр үчүн олан е'дам күрсүсүнүн дүз гаршысында *пједестал* учалыр ки, *хејрин* бөјүк хадими — *фәзиләт дајағы бу* пједестала галхыр.

Хәјалы гаршысында чанланан мәнзәрәдән һәјәчанланан ч-б Сү учадан дејир:

«Әфсус, бу, утопијадыр! Лакин тәсәввүр един ки, бу вә ја дикәр бир чәмијјәт мәһз бу шәкилдә *гурулмушдур!*»

Демәли, бу, *чәмијјәтин тәнгиди тәшкили* олмалы иди. Биз бу чүр гурулушу Ежен Сүнүн мәзәммәтинә, күја бу гурулушун индијәдәк анчаг утопија олдуғу мәзәммәтинә, гаршы мүдафиә етмәјә мәчбуруг. Ежен Сү һәр ил Парисдә пајланан вә онун өзүнүн хатырлатдығы *«фәзиләтә көрә мүкафатлар»ы* тамамилә унутмушдур. Бу мүкафатлар һәтта ики чүр тәшкил едилмишдир: кишиләрин вә гадынларын нәчиб әмәлләри үчүн мадди мүкафат, *Монтион мүкафаты* вә ән камил әхлага малик гызлар үчүн rosiere* мүкафаты. Бурада һәтта, Ежен Сүнүн тәләб етдији гызыл күлләрдән һөрүлмүш *чәләнксиз* кечинмәк олмур.

Фәзиләти часусчасына күдмәјә, еләчә дә али әхлаги шәфгәт нәзарәтинә кәлдикдә, бунларын һамысыны језуитләр чохдан тәшкил етмишләр, Бундан әлавә, «Journal des Débats»[84], «Siècle»[85], «Petites affiches de Paris»[86] гәзетләри вә дикәр гәзетләр мүнасиб гијмәтә фәзиләтләр һаггында, Парисин бүтүн биржа мөһтәкирләринин нәчиб әмәлләри вә хидмәтләри һаггында һәр күн сигнал вә донос верирләр, биз һәр бир партијанын өз үзвләринин нәчиб

* — rosiére — ләјагәтинә көрә гызыл күлләрдән һөрүлмүш чәләнклә мүкафатландырылан ајыбсыз гыз. *Ред.*

сијаси әмәлләри һаггында сигнал вә донос вермәк үчүн хүсуси органын олмасындан һәлә данышмырыг.

Һәлә гоча Фосс гејд етмишди ки, Һомер өз аллаһларындан јахшыдыр. Буна көрә дә биз Ежен Сүнүн «бүтүн сирләрин үстү ачылмыш сирри» идејасына көрә Рудолфу чавабдеһ едә биләрик.

Бундан әлавә, ҹ-б *Шелига* бизә билдирир:

«Бундан әлавә Ежен Сүнүн романында һекајәнин әсас мәгсәдиндән тез-тез узаглашмалара, мүхтәлиф әлавәләрә вә епизодлара раст кәлинир, — бүтүн бунларын һамысы исә *тәнгиддән* ибарәтдир».

с) СИВИЛИЗАСИЈА ИЧӘРИСИНДӘ ВӘҺШИЛӘШМӘНИН ВӘ ДӨВЛӘТДӘ ҺҮГУГСУЗЛУҒУН АРАДАН ГАЛДЫРЫЛМАСЫ

Ҹинајәтләрин вә бунунла бирликдә сивилизасија ичәрисиндә вәһшиләшмәнин арадан галдырылмасы үчүн һүгуги *хәбәрдар-едичи васитә* «е'дам олунмуш ҹаниләрин вә өмүрлүк ҹәзаја мәһкум олунанларын ушагларына дөвләтин мүһафизә гајғысындан» ибарәтдир. Сү ҹинајәтләрин бөлкүсүнү даһа либерал үсулла тәшкил етмәк арзусундадыр. Бундан сонра һеч бир аилә ҹинајәт төрәтмәк үчүн ирси имтијаза малик олмамалыдыр, ҹинајәтләрин азад рәгабәти инһисара үстүн кәлмәлидир.

Ҹ-б Сү «дөвләтдә һүгугсузлуғу» франсыз ҹинајәт мәҹәлләсинин «е'тимаддан суи-истифадә»ни шәрһ едән бөлмәсиндә ислаһат апармаг јолу илә вә хүсусән *касыблар үчүн даими мәвачиб алан вәкилләр* тә'јин едилмәси јолу илә ләғв едир. Буна көрә дә Сү артыг, касыблар үчүн вәкилләр олан Пјемонтда, Һолландијада вә башга дөвләтләрдә һүгугсузлуғун ләғв олундуғуну зәнн едир. Ҹ-б Сүнүн фикринчә, франсыз ганунверичилијинин нөгсаны јалныз ондадыр ки, бу ганунверичилик касыблара хидмәт едән вәкилләрә даими мәвачиб верилмәсини нәзәрдә тутмур, онлары анҹаг касыблара хидмәт етмәјә мәҹбур етмир вә јохсуллуғун ганун тәрәфиндән мүәјјән едилән һәдләрини олдугча даралдыр. Елә бил ки, һүгугсузлуг мәһз мәһкәмә *просесинин* өзүндә башланмыр вә куја Франсада чохдан бәри билмирләр ки, *һүгуг* өз-өзлүјүндә һеч нә вермир, анҹаг мөвҹуд мүнасибәтләри тәсдиг едир. Көрүнүр ки, *һүгуг* вә *фактын* артыг көһнәлмиш олан фәргләндирилмәси тәнгиди романчы үчүн «Парис сирри» олараг галмышдыр.

Әкәр һүгуг сирләринин тәнгиди шәкилдә үстүнүн ачылмасына Ежен Сүнүн *мәһкәмә иҹрачылары* барәсиндә һәјата кечирмәк истәдији бөјүк ислаһатлары да әлавә етсәк, онда Парисдә чыхан «Satan»[87], гәзетини баша дүшмәк олар; бу гәзетин сүтунларында шәһәр мәһәлләләриндән биринин сакинләри күчәләриндә һәлә дә газ фанарларынын олмадығындан шикајәтләнәрәк бу «бөјүк ислаһатчы — сәтиргована» мүраҹиәт едирләр. Ҹ-б Сү ҹаваб верир ки, өзүнүн «Әбәди чуһуд» әсәринин алтынҹы ҹилдиндә бу

бәлаја көмәк едәчәк. Башга мәһәллә ибтидаи тәһсилин нөгсанларындан шикајәтләнир. Ҹ-б Сү сөз верир ки, өзүнүн «Әбәди чуһуд»унун онунчу чилдиндә бу мәһәллә үчүн ибтидаи тәһсилин ислаһатыны кечирәчәк.

4) «НӨГТЕЈИ-НӘЗӘР»ИН ҮСТҮ АЧЫЛМЫШ СИРРИ

«Рудолф өзүнүн уча» (!) *«нөгтеји-нәзәри* үзәриндә дајанмыр... О, истәдији кими сечдији сағдакы вә солдакы, јухарыдакы вә ашағыдакы *нөгтеји-нәзәрләри* мәнимсәмәк үчүн зәһмәтини әсиркәмир» *(Шелига)*

Тәнгиди тәнгидин башлыча сирләриндән бири *«нөгтеји-нәзәр»*дир вә *нөгтеји-нәзәрин нөгтеји нәзәрдән мүлаһизәсидир.* Һәр бир мә'нәви мәһсул кими һәр бир инсан да тәнгиди тәнгидин көзүндә нөгтеји-нәзәрә чеврилир.

Әкәр сиз тәнгиди тәнгидин көһнә спекулјатив чәфәнкијаты јенидән гызышдырмагдан ибарәт олан үмуми сирринә бирчә дәфәдә олса јијәләнмишсинизсә, онда нөгтеји-нәзәрин сиррини ачмагдан асан бир шеј јохдур.

Гој, илк нөвбәдә, т ә н г и д и н өзү патриарх ҹ-б *Бруно Бауерин* дили илә өзүнүн «нөгтеји-нәзәр» нәзәријјәси һаггындакы фикрини сөјләсин.

«Елм... *һеч бир заман мүәјјән әлаһиддә фәрд илә, јахуд мүәјјән нөгтеји-нәзәр илә* мәшғул олмур... О, *һәр һансы бир нөгтеји-нәзәрин һәдләрини ләғв етмәји,* әлбәттә, о һалда унутмур ки, буна әмәк сәрф едилмәсинә дәјәр вә һәмин һәдләрин һәгигәтән үмумбәшәри әһәмијјәти вардыр; лакин елм бунлара *халис категорија* вә *мәнлик шүурунун мүәјјәнлији* кими бахыр вә буна көрә дә о анчаг мәнлик *шүурунун үмумилијинә* гәдәр галхмаға чәсарәти чатанлара, јә'ни нә олурса-олсун бу һәдләрдә галмаг истәмәјәнләрә мүрачиәт едир» («Anekdota», II чилд, сәһ. 127).

Бу Бауерсајағы чәсарәтин *сирри Һекелин «Феноменолокија»сындадыр.* Һекел «Феноменолокија»да *инсанын* јерини *мәнлик шүуруна* вердијинә көрә *ән мүхтәлиф* бәшәри керчәклик бурада *мәнлик шүурунун анчаг мүәјјән* формасы кими, мәнлик *шүурунун мүәјјәнлији* кими көрүнүр. Лакин мәнлик шүурунун гуру мүәјјәнлији *«халис категоријадыр»,* гуру «фикирдир» ки, бу фикри дә мән буна көрә «халис» тәфәккүрдә вә халис тәфәккүр васитәсилә ләғв едә биләрәм. Һекелин «Феноменолокија»сында инсанын мәнлик шүурунун мүхтәлиф өзкәнинкиләшмиш формаларынын *мадди, дујулан* вә *әјани* әсаслары *тохунулмамыш* галыр вә бүтүн дағыдычы ишин нәтичәси *ифрат мүһафизәкар* фәлсәфә олмушдур, чүнки бу чүр нөгтеји-нәзәр белә күман едир ки, мадам о, *әјани,* дујулан керчәк дүнјаны «тәфәккүрлү шејә», *мәнлик шүурунун* халис *мүәјјәнлијинә* чевирмиш вә инди *ефир* рәгибә дөнмүш рәгибини *«халис тәфәккүр ефириндә»* әридә билирсә, о, *әјани,* дујулан керчәк *дүнјаны* арадан көтүрмүшдүр. Буна көрә

дә «Феномолокиja» там ардычыл сурәтдә бунунла гуртарыр ки, о, бүтүн бәшәри керчәклиjин jерини *«абсолjут билиjә»* верир, — она көрә *билиjә* верир ки, бу, мәнлик шүурунун варлығы үчүн jеканә үсулдур, мәнлик шүуру исә инсанын варлығы үчүн jеканә үсул кими гиjмәтләндирилир — она көрә *абсолjут* билиjә верир ки, мәнлик шүуру анчаг *өз-өзүнү* таныjыр вә онун әли-голу һеч бир мадди дүнjа илә бағланмамышдыр. Мәнлик шүуруну *инсанын,* — керчәк инсанын, jә'ни керчәк, мадди дүнjада jашаjан вә ондан асылы олан *инсанын мәнлик шүуруна* чевирмәкдәнсә, Һекел инсаны *мәнлик шүурунун инсаны* едир. Һекел дүнjаны *башы үстә* гоjур вә бу сәбәбдән дә *башында* бүтүн һәдләри кечә билир, бу исә, әлбәттә, онларын пис *һиссиjjат, керчәк* инсан үчүн мөвчуд олмагда давам етмәсинә аз да олса манеә төрәтмир. Бундан башга, *үмуми мәнлик шүурунун мәһдудлуғуну* көстәрән һәр нә варса һамысы — инсанларын вә онларын аләминин һәр чүр һиссиjjаты, керчәклиjи, фәрдилиjи Һекел үчүн лабүддән һәдд олур. Бүтүн «Феноменолокиjа»нын мәгсәди *мәнлик шүурунун jеканә* вә *һәр шеjи әһатә едән реаллыг* олдуғуну сүбут етмәкдир.

Сон заманлар ҹ-б Бауер абсолjут билиjи *тәнгид* адландырыр, мәнлик шүурунун мүәjjәнлиjини исә даһа садә сәсләнән терминлә *нөгтеjи-нәзәр* адландырыр. «Anekdota» да һәр ики термин һәлә дә jан-jана кедир, нөгтеjи-нәзәр исә һәлә дә мәнлик шүурунун мүәjjәнлиjинин көмәjи илә шәрһ олунур.

«Дини аләм өз-өзлүjүндә» анчаг *мәнлик шүуру* аләми кими мөвчуд олдуғуна көрә, тәнгиди тәнгидин — ex professo* илаһиjjатчынын һеч чүр ағлына кәлә билмир ки, *шүурун* вә *варлығын* бир-бириндән фәргләндиjи дүнjа мөвчуддур, — елә бир дүнjа мөвчуддур ки, мән онун анчаг фикрән мөвчудлуғуну, категориjа, jахуд нөгтеjи-нәзәр сифәтилә мөвчудлуғуну ләғв едәркән, башга сөзлә: мән мадди керчәклиjи һәгигәтән мадди шәкилдә дәjишмәдән, jә'ни шәхсән өзүмүн *мадди* керчәклиjими вә башга инсанларын мадди керчәклиjини дәjишмәдән шәхсән өзүмүн субjектив шүуруму дәjишәркән, һәмин дүнjа әввәлки кими мөвчуд олмағында давам едир. Буна көрә дә *варлығын* вә *тәфәккүрүн спекулjатив мистик еjнилиjи* тәнгиддә *практиканын* вә *нәзәриjjәнин* еjни дәрәчәдә мистик еjнилиjи шәклиндә тәкрар олунур. Тәнгидин нәзәриjjәдән даһа нә иләсә фәргләнмәк истәjән практикаjа гаршы, бу вә jа дикәр мүәjjән бир *категориjанын «мәнлик шүурунун һүдудсуз үмумилиjиндә»* әринмәсиндән даһа нә иләсә фәргләнмәк истәjән нәзәриjjәjә гаршы ачығы бурадан ирәли кәлир. Онун өз нәзәриjjәси бунунла мәһдудлашыр ки, бүтүн мүәjjән оланлары — мәсәлән, дөвләти, хүсуси мүлкиjjәти вә саирәни — мәнлик шүурунун һүдудсуз үмумилиjинин бирбаша әкслиjи олдуғуну вә бу

* — ихтисасына көрә. *Ред.*

сәбәбдән дә әһәмијјәтсиз бир шеј олдуғуну ачыг билдирир. Һалбуки, әксинә, көстәрмәк лазымдыр ки, нечә олур ки, дөвләт, хүсуси мүлкијјәт вә с. фәрди, конкрет инсанларын керчәклији олмаг әвәзинә, инсанлары абстраксијалара чевирир, јахуд *абстракт* инсанын мәһсуллары кими мејдана чыхырлар.

Нәһајәт, бәлли ишдир ки, әкәр Һекелин «Феноменолокија»сы илкин спектулјатив күнаһына бахмајараг, бир чох мәсәләләр үзрә инсани мүнасибәтләрин әсл характеристикасынын үнсүрләрини верирсә, ч-б Бруно вә компанијасы, әксинә, јалныз мәзмунсуз бир карикатура верир ки, бу карикатура һәр һансы бир мә'нәви мәһсулдан, јахуд реал мүнасибәтләрдән вә һәрәкәтләрдән бә'зи мүәјјәнлији ајырыр, бу мүәјјәнлији фикри мүәјјәнлијә, *категоријаја* чевирир вә бу категоријаны мәһсулун, мүнасибәтләрин, јахуд һәрәкәтин *нөгтеји-нәзәри* кими гәләмә верир вә бунунла да кифајәтләнир. Бүтүн бунлар да она көрә едилир ки, гочалыг мүдриклији вә шадјанлыг илә абстраксија, үмуми категорија, үмуми мәнлик шүуру нөгтеји-нәзәринин јүксәклијиндән бу мүәјјәнлијә һәгарәтлә бахмаг имканы олсун.

Рудолф үчүн бүтүн адамлар ја хејирхаһлыг, ја да бәдхаһлыг нөгтеји-нәзәринә тәрәфдардырлар вә бу дәјишилмәз категоријалара мүвафиг олараг гијмәтләндирилирләр, ч-б Бауер вә компанијасы үчүн исә бир паралары *тәнгид* нөгтеји-нәзәриндән, башгалары *күтлә* нөгтеји-нәзәриндән чыхыш едирләр. Лакин онларын һәр икиси *керчәк инсанлары абстракт нөгтеји-нәзәрләрә* чевирирләр.

5) ИНСАН ИСТӘКЛӘРИНДӘН ИСТИФАДӘ ЕДИЛМӘСИ СИРРИНИН ҮСТҮНҮН АЧЫЛМАСЫ ВӘ ЈА КЛЕМАНС д'АРВИЛ

Индијәдәк Рудолф хејирхаһлары өзү истәдији кими мүкафатландырыр вә бәдхаһлары өзү истәдији кими чәзаландырырды. Инди биз бир нүмунәдә көрәчәјик ки, Рудолф *еһтираслардан* нечә хејир көтүрүр вә «Клеманс д;Арвилин көзәл фитри исте'дадына нечә лазыми инкишаф верир».

Ч-б Шелига дејир: «Рудолф она *хејријјәчилијин әјләнчәли* чәһәтини көстәрир, — һәмин фикир инсанлар һаггында елә мә'лумата малик олмағы сүбут едир ки, бу да *анчаг* дәрин сынаглардан чыхмыш Рудолфун ағлына хасдыр».

Рудолфун Клеманс илә сөһбәтиндә ишләтдији ифадәләр, мәсәлән: *«чазибәли* етмәк», *«фитри зөвгдән истифадә етмәк», «интриганы тәнзимләмәк», «һијләкәрлик* вә *ријакарлыг мејлиндән истифадә етмәк»,* «дәрин көк салмыш амиранә инстинктләри нәчиб кејфијјәтләрә чевирмәк» вә и. а., — бүтүн бу ифадәләр, еләчә дә чох вахт бурада гадын тәбиәтинә аид едилән *истәкләрин*

өзү Рудолфун кизли мүдриклик мәнбәјини — *Фурјени* көстәрир. Онун әлинә Фурје тә’лиминин популјар шәрһи кечмишдир.

Бентам нәзәријјәсинин Рудолф тәрәфиндән јухарыда көздән кечирдијимиз тәтбиги кими, Фурје тә’лиминин *тәтбиги* дә јенә ејнилә Рудолфун тәнгиди малыдыр.

Кәнч маркиза өз инсанлыг маһијјәтинин гане едилмәсини *өз-өзлүјүндә* хејријјәтчиликдә ахтармамалыдыр, о, инсанлыг мәзмунуну вә фәалијјәтин мәгсәдини, бу сәбәбдән дә әјләнчәни өз-өзлүјүндә хејријјәчиликдә көрмәмәлидир. Хејр, әксинә, хејријјәчилик јалныз заһири сәбәбдир, јалныз *бәһанәдир,* јалныз белә бир әјләнчә үчүн *материјадыр* ки, бу әјләнчә елә бу јолла һәр һансы бир дикәр материјаны өз мәзмуну едә биләрди. Хејирхаһы «зәриф ашиганә зөвг, һәр шеји билмәк һәвәсинин өдәнилмәси, либас дәјишмәләрлә баш верән һәр чүр мачәралар, шәхсән өзүнүн әзәмәтиндән һәзз алмаг, әсәб сарсынтылары вә с.» илә тә’мин етмәк үчүн јохсуллугдан билә-билә истифадә олунур.

Бунунла да Рудолф чохдан бәри ачылмыш сирдән гејри-ирадн оларaг данышды; бу сирр одур ки, сәдәгә гәбул етмәјә мәчбур олан инсан јохсуллуғунун, сонсуз сәфаләтин өзү пул задәканлары вә тәһсил задәканлары үчүн *әјләнчә* ролуну ојнамалы, һәмин задәканларын худбинлијини гане етмәк үчүн, онларын шөһрәтпәрәстлијини гычыгландырмаг үчүн, әјләнчә үчүн мөвчуд олмалы иди.

Алманијада чохлу хејријјә иттифаглары, Франсада чохлу хејријјә чәмијјәтләри, Инкилтәрәдә чохлу донкихотсајағы хејријјә мүәссисәләри, јохсуллар хејринә консертләр, баллар, тамашалар, наһарлар, бәдбәхт һадисәләрдән зәрәр чәкәнләр үчүн ианә топланмасы — бүтүн бунларын һеч бир башга мә’насы јохдур. Бурадан ајдын олур ки, хејријјәчилик дә артыг чохдан әјләнчә кими *тәшкил олунмушдур.*

Маркизанын јалныз бир «amusant»* сөзүнүн сәсиндә көзләнилмәдән, һеч нә илә әсасландырылмајан метаморфозасы биздә онун сағалмасынын еффективлијинә шүбһә ојадыр вә ја, даһа доғрусу, бу метаморфоза јалныз заһирән көзләнилмәздир вә әсасландырылмамышдыр, јалныз хејријјәчилијин заһирән әјләнчә кими тәсвир едилмәсиндән төрәмишдир. Маркиза Рудолфу *севир,* Рудолф да *онун* мүхтәлиф чүр либас дәјишмәләрини тәшкил едир, онунла бирликдә интрига апарыр, онунла бирликдә һәр чүр хејријјә мачәраларынын иштиракчысы олур. Сонралар, маркиза Сен-Лазар һәбсханасына хејирхаһлыг мәгсәдилә баш чәкәндә онун Флөр де Маријә гаршы гысганчлыг һисси кечирдији мејдана чыхыр, өз гысганчлығына хејирхаһ мүнасибәт бәсләдијинә көрә Маринин һәбс олунмасы һаггында Рудолфа һеч

* — күлмәли, әјләндиричи. *Ред.*

бир сөз демир. Олса-олса бир бәдбәхт гадына бәдбәхт мәхлуглларын башына сәфеһ ојун ачмағы өјрәтмәк Рудолфа мүјәссәр олду. Рудолф тәрәфиндән ичад едилмиш *филантропијанын* сиррини бир Парис әдабазы ачыб билдирди; рәгсдән сонра о, өз ханымыны ахшам јемәјинә дә'вәт едәркән демишди:

«Аһ, мадам, бу јохсул полјакларын хејринә рәгс етмәк кифајәт дејилдир... кәлин ахырадәк филантроп олаг... инди *јохсуллар хејринә шам етмәјә* кедәк!».

6) ГАДЫН АЗАДЛЫҒЫ СИРРИНИН ҮСТҮНҮН АЧЫЛМАСЫ, ВӘ ЈА ЛУИЗА МОРЕЛ

Луиза Морелин һәбс едилмәси илә әлагәдар олараг Рудолф мүһакимәләр јүрүтмәјә киришир ки, һәмин мүһакимәләри белә јекунлашдырмаг олар:

«Аға һәдә-горху кәлмәклә, көзләнилмәз тәзјиг көстәрмәклә вә ја *гуллугчу илә аға арасындакы мүнасибәтләрин* маһијјәтиндән төрәјән дикәр һаллар васитәсилә гуллугчу гызы тез-тез корлајыр, Аға гуллугчу гызы бәдбәхт едир, рүсвајчылыға вә чинајәтә дүчар едир. *Ганун* бу мүнасибәтләрә *тохунмур*... Әслиндә гызы ушаг гатилинә чевирән чинајәткар *чәзасыз* галыр».

Рудолфун бу мүһакимәләри һәтта о гәдәрдә кениш дејилдир ки, *гуллугчу илә аға арасындакы мүнасибәтин* өзүнү онун шөһрәтли тәнгидинә тутасан. *Хырда* һөкмдар кими о, бу чүр мүнасибәтләрин *бөјүк* тәрәфдарыдыр. Рудолф мүасир чәмијјәтдә гадынын үмуми вәзијјәтинин инсанијјәтсизлијини баша дүшмәк дәрәчәсинә белә галхмыр. Өз әввәлки нәзәријјәсинә тамамилә садиг галан Рудолфа гызы јолдан чыхарана *чәза верән* ганун, пешманчылығы вә төвбәетмәни дәһшәтли чәза тәдбирләри илә бирләшдирән бир ганун чатышмыр.

Рудолф дикәр өлкәләрин мөвчуд ганунверичилијинә өтәри дә олса бахмалы иди. *Инкилтәрә* ганунверичилији онун бүтүн арзуларыны јеринә јетирир. Бу ганунверичилик өз нәзакәтлилијиндә, *Блекстонун* тә'рифләдији нәзакәтлилијиндә, о дәрәчәјә чатыр ки, һәтта фаһишәни товлајаны *хәјанәткарлыгда* күнаһландырыр.

Ч-б Шелига *туш* чалыр:

«Рудолф» (!) — *«белә»* (!) — *«дүүшүнүр»* (!). «Инди исә *бу фикирләри гадын азадлығы* һаггында өз *хүлјаларынызла* тутушдурун. Бу фикирләрдә сиз, *демәк олар* ки, азадлыг ишини әлинизлә тохунараг һисс едирсиниз, бунунла белә лап әввәлдән сиз һәддиндән артыг ишкүзарсыныз вә буна көрә дә сизин бош-бош чәһдләриниз бу гәдәр тез-тез пуча чыхыр».

Һәр һалда биз ч-б Шелигаја белә бир сиррин үстүнү ачдығы үчүн тәшәккүр етмәлијик ки, фикримиздә бу вә ја дикәр ишә, демәк олар, әлимизлә тохуна биләрик. Онун, Рудолфу гадыны нечә азад етмәји өјрәдән инсанларла мәзәли мүгајисә етмәсинә кәлдикдә исә гој охучу Рудолфун *фикирләрини Фурјенин* һеч олмазса ашағыдакы «хүлјалары» илә мүгајисә етсин:

«Әр-арвад сәдагәтинин позулмасы, гызын јолдан чыхарылмасы ону товлаја̄н адама шәрәф газандырыр, јахшы давраныш гајдасы сајылыр... Лакин јазыг гыз! Ушағы гәтл етмәк нечә бир чинајәтдир! Әкәр гыз өз намусу үчүн әсирсә, о, намуссузлуғун изләрини мәһв етмәлидир, әкәр о, јашадығы мүһитин хурафаты наминә өз ушағыны гурбан верирсә, онда гыз даһа бөјүк рүсвајчылыға дүчар олур вә ганун хурафатынын гурбанына чеврилир... Будур, сивилизасија механизминин өз һәрәкәти заманы һәр јердә төрәтдији *чыхылмаз вәзијјәт»*.

«Мәкәр чаван гыз, ону тамамилә өз малына чевирмәк арзусунда олан илк алычыја тәклиф едилән әмтәә дејилми?.. Грамматикада ики инкар тәсдиг тәшкил етдији кими, ејнилә дә *никаһ сазишиндә ики фаһишәлик фәзиләт тәшкил едир.»*

«Һәр бир тарихи дөврүн инкишафыны һәмишә гадынларын азадлыға доғру кедән јолла ирәлиләмәси дәрәчәси илә мүәјјән етмәк олар, чүнки гадын илә киши арасындакы, зәиф чинс илә гүввәтли чинс арасындакы мүнасибәтләрдә инсан маһијјәтинин вәһшилик үзәриндә гәләбәси лап ајдын көрүнүр. Гадын азадлығынын дәрәчәси үмуми азадлығын тәбии өлчүсүдүр».

«Гадын чинсинин алчалдылмасы һәм сивилизасијанын, һәм дә барбарлығын мүһүм характерик чәһәтидир, фәрг анчаг бундадыр ки, барбарлығын садә шәкилдә тәчрүбәдән кечирдији һәр чүр әхлагсызлыға сивилизасија мүрәккәб, икимә'налы, икиүзлү, ријакар мөвчудлуг формасы верир... Гадынын әсарәт алтында сахланмасы үстүндә кишинин өзүндән башга һеч кәс даһа чох дәрәчәдә чәзаланмыш олмур« *(Фурје)*[88].

Рудолфун мүһакимәләринә гаршы *никаһа* Фурје тәрәфиндән мәһарәтлә верилмиш характеристиканы, еләчә дә франсыз коммунизминин материалист фраксијасынын әсәрләрини гојмаг тамамилә артыгдыр.

Сосиалист әдәбијјатынын романчы тәрәфиндән тапылыб јығылмыш мискин парчалары һәлә дә тәнгиди тәнгидә мә'лум олмајан «сирләрин» үстүнү ачыр.

7) СИЈАСИ ИГТИСАД СИРЛӘРИНИН ҮСТҮНҮН АЧЫЛМАСЫ

а) СИЈАСИ ИГТИСАД СИРЛӘРИНИН НӘЗӘРИ ЧӘҺӘТДӘН ҮСТҮ АЧЫЛМАСЫ

Биринчи үстүачылма: Вар-дөвләт тез-тез бәдхәрчлијә, бәдхәрчлик исә вар-јохдан чыхмаја сәбәб олур.

Икинчи үстүачылма: Вар-дөвләтин индичә көстәрилән нәтиләри варлы кәнчләрин кифајәт гәдәр тәрбијә олунмамасы үзүндән ирәли кәлир.

Үчүнчү үстүачылма: Варислик вә хүсуси мүлкијјәт тохунулмаз вә мүгәддәсдир вә тохунулмаз вә мүгәддәс дә олмалыдыр.

Дөрдүнчү үстүачылма: Варлы өз варындан истифадә едилмәси һаггында фәһләләрә һесабат вермәјә *мә'нәви* чәһәтдән борчлудур. Бөјүк вар-дөвләт ағыллы, мөһкәм, бачарыглы, аличәнаб әлләрә инанылыб тапшырылмыш ирси пајдыр, *феодал ленидир;* бу әлләрә ејни заманда һәмин вар-дөвләти фајдалы етмәк тапшырылмышдыр, һәм дә ондан елә истифадә етмәк тапшырылмышдыр ки, бөјүк вар-дөвләтин парлаг вә ничатверичи, шан вә шәрәфли даирәсиндә олмаг *хошбәхтлији* нәсиб олан һәр бир шеј

бу вар-дөвләтин илһамверичи, чанландырычы вә јахшылашдырычы тә'сирини өз үзәриндә һисс етсин.

Бешинчи үстүачылма: дөвләт тәчрүбәсиз варлы кәнчләрә *фәрди игтисадијјатын ән ади әсасларыны* өјрәтмәлидир. О, вар-дөвләт һаггында өјүд вермәлидир.

Алтынчы үстүачылма: Нәһајәт, дөвләт *әмәк тәшкилинин* чох бөјүк проблеминин һәлли илә мәшғул олмалыдыр. О, *капиталлар* вә *әмәк иттифагынын* ничатверичи нүмунәсини көстәрмәлидир, һәм дә елә бир иттифагын нүмунәсини көстәрмәлидир ки, бу иттифаг вичданлы, мә'налы, әдаләтли олсун, бу иттифаг *фәһләнин* рифаһыны *варлыларын* әмлакына зәрәр дәјмәдән тә'мин етсин, бу иттифаг һәмин *синифләрин икисини* дә бир-биринә гаршылыглы илтифат, миннәтдарлыг телләри илә бағласын вә бунунла да дөвләтин раһатлығыны *һәмишәлик* олараг тә'мин едә билсин.

Дөвләт бу нәзәријјәни һәләлик гәбул етмәдијинә көрә *Рудолф* өзү бә'зи әмәли нүмунәләр көстәрир. Бу нүмунәләр беләбир сирри үзә чыхарыр ки, ән чох мә'лум олан *игтисади мүнасибәтләр* ч-б Сү, ч-б Рудолф вә тәнгиди тәнгид үчүн «сирр» олараг галыр.

b) «ЈОХСУЛЛАР ҮЧҮН БАНК»

Рудолф *јохсуллар үчүн банк* тә'сис едир. Јохсуллар үчүн бу *тәнгиди* банкын Низамнамәси беләдир:

Онун мәгсәди аиләси олан вичданлы фәһләләрә ишсизлик заманы јардым етмәкдир. О, сәдәгәни вә ломбарды әвәз етмәлидир. Онун иллик кәлири 12000 франкдыр вә 20 франкдан 40 франка гәдәр фаизсиз ссуда — мүавинәт верир. Әввәлчә о, өз фәалијјәтилә Парисин *једдинчи* даирәсини, фәһләләрин чох һиссәсинин јашадығы бу даирәни, әһатә едир. Көмәк алмаг иддиасында олан фәһләләрин вә фәһлә гадынларын ахырынчы иш јеринин саһибкарларындан шәһадәтнамәләри олмалыдыр; бурада онларын өзләрини јахшы апардыглары имза вә мөһүрлә тәсдиг едилир вә ишдән нијә вә нә вахт азад олундуглары көстәрилир. Бу ссудалар борчлунун өз арзусуна көрә вә јенә иш тапан күндән һәр ај бүтүн ссуданын алтыда бири, јахуд он икидә бири гәдәр пул вермәклә өдәнилмәлидир. Ссудаја тә'минат вичданла верилән сөздүр. Бундан әлавә, ссуда аланын вичданла вердији сөзә ики нәфәр башга фәһлә замин дурмалыдыр. Јохсуллар үчүн банкын тәнгиди мәгсәди фәһләнин һәјатында ән пис бәлалардан бири олан бәланы, *ишә ара верилмәсини* јүнкүлләшдирмәк олдуғуна көрә јардым үмумијјәтлә анчаг ишсизләрә көстәрилә биләр. Бу мүәссисәнин мүдири ч-б Жерменин иллик мәвачиби 10 000 франкдыр.

Инди дә тәнгиди сијаси игтисадын практикасына күтләшәкил-

ли нәзәр салаг. Банкын иллик кәлири 12 000 франкдыр. Һәр бир шәхсә 20 франкдан 40 франка гәдәр, демәли, орта һесабла 30 франк мигдарында ссуда верилир. Једдинчи даирәнин «еһтијачы олан» фәһләләринин рәсмән гәбул едилмиш сајы ән азы 4 000 нәфәрдир. Беләликлә, һәр ил 400 фәһләјә, јә'ни једдинчи даирәнин ән чох еһтијачы олан фәһләләринин онда бир һиссәсинә јардым көстәрилә биләр. Парисдә ишсизлијин *орта һесабла давамијјәти* 4 ајдан хејли чохдур, јә'ни 16 һәфтәдир: бу рәгәм һәддиндән артыг ашағы рәгәмдир. 30 франкы 16 һәфтәјә бөлсән, онда һәр һәфтәјә 37 су 3 сантимдән бир гәдәр аз дүшүр, јә'ни бир күнә 27 сантимдән аз дүшүр. Франсада *бир дустағын* сахланмасына бир күндә чәкилән хәрч орта һесабла 47 сантимдән бир гәдәр чохдур ки, бунун да 30 сантимдән чоху анчаг јемәјә хәрчләнир. Ч-б Рудолфун јардым көстәрдији фәһләнин аиләси дә вардыр. Әкәр һесаб етсәк ки, аиләдә әрдән вә арвaддан башга орта һесабла һеч олмазса ики ушаг вар, онда белә чыхыр ки, 27 сантим дөрд шәхс арасында бөлүшдүрүлмәлидир. Мәнзил күндә ән азы 15 сантимә баша кәлир, јердә галыр 12 сантим. *Бир* дустағын орта һесабла једији *чөрәк* тәхминән 14 сантимә баша кәлир. Демәли, тәнгиди банкдан алдығы пулун мәбләғинә фәһлә өз аиләсилә бирликдә, дикәр еһтијачлары нәзәрә алмасаг, она лазым олан чөрәјин дөрддә бириндән дә аз гәдәр чөрәк ала биләр вә әкәр о, дикәр васитәләрә, јохсуллар үчүн банкы арадан галдырмаг, нијјәтиндә олдуғу васитәләрә, јә'ни ломбарда, диләнмәјә, оғурлуға вә фаһишәлијә әл атмаса ачындан өлмәлидир.

Әвәзиндә, амансыз тәнгид хадими банк мүдиринин ишини чох көзәл дүзәлдир. Идарәетмә үчүн кәлир 12000 франка бәрабәрдир, мүдирин мәвачиби исә 10 000 франка бәрабәрдир. Демәли, мүдирлик үмуми мәбләғи 45%-нә бәрабәр мәбләғә баша кәлир ки, бу да јохсуллар үчүн Парисдәки күтләшәкилли мүәссисәләрин идарә едилмәсиндән, демәк олар, ики дәфә чохдур; бу мүәссисәләрин идарә едилмәси онлара хәрчләнән вәсаитин үмуми мәбләғинин тәхминән 17%-и һесабына баша кәлир.

Бир анлыға фәрз едәк ки, јохсуллар үчүн банкын көстәрдији јардым анчаг хәјали јардым дејил, керчәк јардымдыр; буна бахмајараг, бүтүн сирләрин үстү ачылмыш сирри тәрәфиндән ихтира едилән бу мүәссисә белә фантастик бир тәсәввүр үзәриндә гурулмушдур ки, фәһләнин бүтүн ил боју долана билмәси үчүн әмәјә көрә мүкафатын *бөлкүсүнү* дәјишдирмәк кифајәтдир.

Ән ади ифадәләрлә дејилсә, 7 500 000 франсыз фәһләсинин адамбашына дүшән кәлири анчаг 91 франкдыр, дикәр 7 500 000 франсыз фәһләсинин адамбашына дүшән кәлири 120 франкдыр. Беләликлә, артыг 15 000 000 фәһлә өз күзараныны јола вермәк үчүн мүтләг тәләб олунандан аз алыр.

Јохсуллар үчүн тәнгиди банкын мә'насы, әкәр она ағыллы

шәрһ верилсә, будур ки, фәһләнин әлиндә иш олан дөврдә газандығы пулдан онун ишсиз галдығы дөврдә өз күзаранымы кечирмәк үчүн лазым олан мигдарда пул чыхмаг лазымдыр. Фәһлә ишсиз галан вахты, иш тапандан сонра гајтарсын дејә она мүәјјән мәбләғдә пул верирәмми, јахуд да фәһлә ишләдији дөврдә ишсиз галан дөврдә она гајтарым дејә мәнә мүәјјән мәбләғдә пул верирми — бу ејни шејдир. Һәр ики һалда ишсизлик дөврүндә мәндән алдығыны иши олан дөврдә һәмишә мәнә верир.

Беләликлә, *јохсуллар үчүн* «халис» *банк* күтләшәкилли әманәт кассаларындан ики чүр чох орижинал, чох тәнгиди хүсусијјәти илә фәргләнир: биринчиси, онунла фәргләнир ки, банк өз пулларыны *à fonds perdus**-а борч верир вә белә бир мә'насыз еһтималла верир ки, фәһлә ссуданы истәдији вахт гајтара биләр вә имканы оланда һәмишә белә едә биләр; икинчиси, һәм дә онунла фәргләнир ки, фәһләнин банка гојдуғу мәбләғ мүгабилиндә банк она һеч бир *фаиз* өдәмир. Јалныз она көрә ки, банка гојулмуш мәбләғ бурада аванс шәклини алыр, банк тәкчә буну артыг бөјүк бир иш сајыр ки, о, өзү дә фәһләдән фаиз алмыр.

Демәли, јохсуллар үчүн тәнгиди банк күтләшәкилли әманәт кассаларындан онунла фәргләнир ки, фәһлә өз фаизләрини, банк исә өз капиталыны итирир.

c) БУҜВАЛДАҜЫ НҮМУНӘВИ ТӘСӘРРҮФАТ

Рудолф *Буквалда нүмунәви тәсәррүфат* гурур. Бу јер бир даһа она көрә уғурлу сечилмишдир ки, бурада феодал дөврүнүн изләри, јә'ни феодал гәсри сахланмышдыр.

Бу фермада ишләјән һәр алты киши фәһләдән бири 150 екү, вә ја 450 франк, һәр бир фәһлә гадын 60 екү, вә ја 180 франк иллик әмәк һаггы алыр. Бундан әлавә, онлара пулсуз јемәк вә пулсуз мәнзил верилир. Буквал фәһләләринин ади күндәлик јемәји «чох бөјүк» олан бир пај ветчинадан, һәмин бөјүклүкдә олан бир пај гојун әтиндән вә нәһајәт, һәмин бөјүклүкдә олан бир парча дана әтиндән ибарәтдир, буна үстәлик хөрәк кими ики нөв гыш салаты, ики ири парча пендир, картоф, алма шәрабы вә с. әлавә едилир. Алты киши фәһләдән һәр бири ади франсыз муздуруна нисбәтән *икигат* артыг ишләјир.

Кәлир бәрабәр бөлүндүјү тәгдирдә Франсада адамбашына иллик кәлирин бүтүн мәбләғи орта һесабла анчаг 93 франк олдуғуна көрә; кәнд тәсәррүфаты илә билаваситә мәшғул олан сакинләрин сајы Франсанын бүтүн әһалисинин үчдә икисинә бәрабәр олдуғуна көрә бурадан белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, бу алман хәлифәсинин нүмунәви тәсәррүфатына үмумән тәглид

* — борчу гајтарачағына үмид јери олмајан борчлуја. *Ред.*

милли сәрвәтин нәинки бөлкүсүндә, һәм дә истеһсалында нә кими ингилаб едәрди.

Јухарыда көстәриләнләрдән белә чыхыр ки, Рудолф истеһсалын бу дәрәҹәдә артмасына анҹаг бир шејлә — һәр бир фәһләни әввәлкиндән икигат артыг ишләмәјә вә әввәлкиндән алты дәфә артыг хөрәк јемәјә мәҹбур етмәклә наил олмушдур.

Франсыз кәндлиси чох чалышган олдуғуна көрә *икигат* артыг иш көрән фәһләләр *фөвгәлбәшәри пәһләванлар* олмалыдырлар, јәгин ки, «чох бөјүк» һәҹмдә олан әт хөрәкләри дә буну көстәрир. Демәли, бу алты фәһләдән һәр биринин һәр күн ән азы 1 кирвәнкә әт једијини күман етмәјә бизим һаггымыз вардыр.

Франсада истеһсал олунан әт бәрабәр бөлүшдүрүлсәјди, һәр адамбашына бир күндә $^1/_4$ кирвәнкә әт дүшәрди. Бурадан көрүнүр ки, Рудолфун нүмунәси бу ҹәһәтдән дә нә кими ингилаб едә биләрди. *Тәкҹә јалныз* әкинчиликлә мәшғул олан әһали бүтүн Франсада истеһсал олунан әтдән чох әт истеһлак едәрди, беләликлә дә, бу тәнгиди ислаһат Франсадакы малдарлығы тамамилә мәһв етмиш оларды.

Рудолф јүксәк әмәк һаггындан вә үстү дадлы јемәкләрлә долу столдан әлавә, Буквал фермасынын мүдири кешиш Шателенин һесабатына көрә, үмуми кәлирин бешдә бир һиссәсини дә фәһләләрә верир ки, бу да онун мәһз *торпаг рентасыдыр*. Ахы, орта һесабламаја көрә адәтән белә гәбул едилмишдир ки, үмумијјәтлә, бүтүн истеһсал хәрҹләри вә истеһсала сәрф едилмиш капитал мүгабилиндә әлдә едилән мәнфәәт чыхылдыгдан сонра үмуми кәлирин бешдә бир һиссәси франсыз торпаг мүлкијјәтчисинин хејринә галыр, башга сөзлә, торпаг рентасындан ибарәт олан пај үмуми кәлирин бешдә бир һиссәсинә бәрабәрдир. Һәрчәнд Рудолф фәһләләрин әмәк һаггына чәкилән хәрҹләри (Шаптала көрә, «Франсанын халг тәсәррүфаты һаггында»[89], I ҹилд, сәһ. 239, муздла ишләјән франсыз кәндлисинин орта иллик кәлири 120 франкдыр) гејри-мүтәнасиб сурәтдә артырараг, сәрф едилән капитал мүгабилиндә она чатасы мәнфәәти, шүбһәсиз, гејри-мүтәнасиб сурәтдә азалдыр; һәрчәнд о, өз торпаг рентасынын һамысыны фәһләләрә бағышлајыр, бунунла белә, кешиш Шателен хәбәр верир ки, бу үсул сајәсиндә монсенјор өз кәлирини артырыр вә бу јолла да дикәр, гејри-тәнгиди торпаг мүлкијјәтчиләриндә белә тәсәррүфат јаратмаға һәвәс ојадыр.

Буквалдакы нүмунәви тәсәррүфат мәһз фантастик кабусдур; онун *кизли фонду* Буквал торпагларынын *тәбии* зәнкинлијиндә дејил, Фортунатын[90] әфсанәви пул кисәсиндәдир ки, бу пул кисәси Рудолфа пај верилир.

Тәнгиди тәнгид бу барәдә сәс-күј галдырыр:

«Илк бахышдан көрүнүр ки, *бүтүнлүкдә* бу план *утопија дејилдир».*

Илк бахышдан *Фортунатын пул кисәсинин* утопија олмадығыны көрмәјә анчаг тәнгиди тәнгид габилдир. Тәнгиди илк бахыш «бәд нәзәрин» бахышыдыр.

8) РУДОЛФ, «БҮТҮН СИРЛӘРИН ҮСТҮ АЧЫЛМЫШ СИРРИ»

Өзүнүн бүтүн ничатверичи әмәлләрини вә е'чазкар шәфавермәләрини һәјата кечирәркән Рудолфун истифадә етдији е'чазкар васитә онун көзәл сөзләри дејил, онун *нәгд пулларыдыр.* Фурје дејир ки, моралистләр беләдир. Онларын гәһрәманларыны тәглид етмәк имканынын олмасы үчүн кәрәк милјонер оласан.

Әхлаг «фәалијјәтдә олан ачизликдир»[91]. Һәр дәфә һәр һансы бир гүсура гаршы мүбаризәјә киришән әхлаг о саат мәғлубијјәтә дүчар олур. Рудолф исә, һеч олмазса, *инсан ләјагәтинин* дәрк едилмәсинә әсасланан мүстәгил әхлаг нөгтеји-нәзәри сәвијјәсинә гәдәр белә јүксәлмир. Онун әхлагы, әксинә, инсан зәифлијинин дәрк едилмәсинә әсасланыр. О, *илаһијјатчы* әхлагын нүмајәндәсидир. Биз Рудолфун дүнја һаггында мүһакимә јүрүдәркән бир өлчү кими истифадә етдији *зәһләтөкән христиан* идејаларынын көмәјилә, «хејријјәчилик», «һәдсиз сәдагәт», «өзүнү һәр шејдән мәһруметмә», «пешманчылыг», «хејирхаһлар вә бәдхаһлар», «мүкафат вә чәза», «дәһшәтли чәзалар», «тәнһалыг», «саваб иш көрмәк» вә саир кими идејаларын көмәји илә көстәрдији гәһрәманлыгларыны бүтүн тәфәррүаты илә нәзәрдән кечирдик. Биз көстәрдик ки, бүтүн бунлар ојунбазлыгдыр. Бизим көрүләси анчаг бир ишимиз галыр: Рудолфун, «бүтүн сирләрин бу үстү ачылмыш сирринин», вә ја «*халис* тәнгидин» үстү ачылмыш сирринин *шәхси* характерини ајдынлашдырмаг.

«Хејир» вә «шәрин» әкслији, ики сурәтдә — *Мурфун* вә *Полидоринин* сурәтләриндә, Рудолфун ики мүәлниминин сурәтиндә, тәчәссүм олунан әкслик бизим тәнгиди Һеркулесин гаршысына һәлә онун кәнчлик дөврүндә чыхмышды. Онлардан биринчиси ону хејирхаһлыг үчүн тәрбијә едир вә *«хејирхаһ»* адланыр; икинчиси ону бәдхаһлыг үчүн тәрбијә едир вә *«бәдхаһ»* адланыр. Бу консепсија бајағылыгда дикәр әхлаги романларын охшар консепсијаларындан кери галмасын дејә *«хејирхаһ»* Мурф кәрәк һәддиндән артыг «билникли», «интеллектуал чәһәтдән олдугча көркәмли» кими тәсвир едилмәсин. Лакин бунун әвәзиндә о, өз нитгләриндә *вичданлыдыр, сададир, гыса* сөз ишләдир, шәри бу чүр гыса аттестасијаларла: *рүсвајчыдыр, алчагдыр* — вүгарла лаға гојур вә *рәзил* гаршысында горху һисси кечирир. Һекелин ифадәсиндән истифадә едилсә, Мурф һаггында белә демәк олар: о, хејирхаһлыг вә һәгигәт мелодијасыны вичданла тонларын бәрабәрлијинә, јә'ни *бир нота* кечирир.

Әксинә, *Полидори* ағыл, билик вә тәһсил мө'чүзәсидир, лакин

ејни заманда «ән тәһлүкәли әхлагсызлыг» адамыдыр, *«ән дәһшәтли скептисизм»* илә ашыб-дашан адамдыр, Ежен Сү Франсанын кәнч мө'мин буржуазијасынын нүмајәндәси кими буну унуда билмәмишдир. Ежен Сүнүн вә онун гәһрәманынын мә'нәви гәтијјәти вә тәһсили һаггында *скептисизмин* онларда доғурдуғу дәһшәтли горху әсасында фикир јүрүтмәк олар.

Ч-б Шелига дејир: «Мурф ејни заманда һәм 13 јанварын әбәдиләшдирилмиш күнаһыдыр, һәм дә бу күнаһын Рудолфа бәсләнән мисилсиз мәһәббәтлә вә онун затынын хатиринә көстәрилән фәдакарлыгла әбәди јујулмасыдыр».

Рудолф deus ex machina* вә бүтүн дүнјанын күнаһыны јујан олдуғу кими, Мурф да, өз нөвбәсиндә, Рудолфун шәхси deus ex machina-сы вә күнаһыны јујанымдыр.

«Рудолф вә инсанлығын хилас едилмәси, Рудолф вә инсан маһијјәти камиллијинин керчәклијә чеврилмәси Мурф үчүн ваһид, бөлүнмәз бүтөвлүк, ваһид бүтөвлүкдүр ки, о, бу бүтөвлүјә көләнин ағылсыз, ит сәдагәти кими сәдагәтилә дејил, там шүурла вә мүстәгил олараг хидмәт едир.»

Демәли, Мурф биликли, шүурлу вә мүстәгил көләдир. Һәр бир кнјаз нөкәри кими о, да өз ағасына инсанлығын хиласы тәчәссүмү кими бахыр. *Граун* Мурфу *«чәсур мүһафизәчи»* адландыраг она јалтагланыр. Рудолфун өзү ону *нөкәр нүмунәси* адландырыр, о, һәгигәтән *нүмунәви нөкәрдир.* Ежен Сү бизә билдирир ки, tête-à-tête** о, Рудолфу сөзсүз «монсенјор» дејә чағырыр. Башгаларынын јанында исә адыны кизли сахламаг үчүн додаглары илә *«мосје»* сөзүнү, үрәјиндә исә «монсенјор» сөзүнү тәләффүз едир.

«Мурф сирләрин үзәриндән өртүјү дартыб гопартмаға көмәк едир, лакин јалныз Рудолфун хатиринә едир. О, сирләрин гүдрәтини дағытмаг ишиндә иштирак едир.»

Мурфун елчи Граун илә сөһбәтиндән ән садә һәјати мүнасибәтләри Мурфдан кизләдән өртүјүн анлашылмазлығы һаггында тәсәввүр јаратмаг олар. Сон дәрәчә зәрури һалларда гануни өзүнүмүдафиә һүгугундан Мурф беләнәтичә чыхарыр ки, *чинајәт үзрә кизли һаким* вәзифәсини ифа едән Рудолфун, әл-голу мөһкәм сарынмыш вә «көмәксиз» Устаны кор етмәјә һаггы вар иди. Мәһкәмә гаршысында Рудолфун өз «аличәнаб» әмәлләриндән нечә данышачағыны, нә кими тәмтәраглы ибарәләрлә ловғаланачағыны вә өз бөјүк үрәјини нечә бошалдачағыны Мурфун тәсвир етмәси Шиллерин «Гачаглар»ыны индичә охујуб гуртармыш кимназистә лајигдир. Мурф дүнјаја тәкчә бир сирри, көмүрчү ролуну ојнајаркән о, үзүнә нә сүртмүшдү сиррини, көмүр тозуму, јохса гара бојамы сүртмүшдү сиррини, ачмаг имканы верир.

---

* — һәрфән: «машындан чыхан аллаһ» (антик театрда аллаһларын сурәтини јарадан актјорлар сәһнәјә хүсуси механизмләрин көмәјилә чыхырдылар); мәчази мә'нада: гәфләтән заһир олан вә вәзијјәтдән чыхыш јолу көстәрән шәхс. *Ред.*

** — тәкликдә, үз-үзә. *Ред.*

«Мәләкләр кәләчәкләр вә гәддарлары мө'минләрдән сечиб ајырачаглар» (Матфејин инчили, 13, 49). «Гәддарлыг едән бүтүн инсанларын руһуна һүзн вә vаһимә; хејирхаһлыг едәнләрин һамысына шан, шәрәф вә динчлик» (Павелин ромалылара мүрачиәтнамәси, 2, 9—10).

Рудолф өз-өзүнү бу чүр *мәләктәк* гәләмә верир. О, гәддарлары мө'минләрдән ајырмаг үчүн, гәддарлара чәза вермәк вә хејирхаһлары мүкафатландырмаг үчүн чамаат арасына кедир. Хејир вә шәр һаггында тәсәввүр онун зәиф бејниндә о гәдәр дәрин көк салмышдыр ки, о, иблисин реаллығына инаныр вә Бондакы професор *Закын* бир заман етдији кими шејтаны диридири тутмаг истәјир. Дикәр тәрәфдән, о, эксинә, шејтанын экслији — *аллаһы* кичик өлчүдә јамсыламаг истәјир. О, «мүәјјән дәрәчәјә гәдәр аллаһ ролуну ојнамағы» севир. *Керчәкликдә бүтүн* фәргләр кет-кедә *јохсуллар* илә *варлылар* арасындакы фәргә говушдуғу кими, *идејада* да *бүтүн* аристократик фәргләр *хејир* вә *шәр* арасындакы экслијә чеврилир. Бу фәргләнмә задәканын өз хурафатына вердији ахырынчы формадыр. Рудолф өзүнү хејирхаһлар сырасына аид едир, гәддарлар исә она көрә мөвчуддур ки, о, шәхсән өзүнүн камиллијинә бахыб һәзз ала билсин. Бу «хејирхаһа» бир гәдәр јахындан бахаг.

Ҹ-б Рудолф «Мин бир кечә»дәки Бағдад хәлифәси кими хејријјәчилик вә бәдхәрчлик көстәрир. О, өзүнүн кичик алман кнјазлығынын бүтүн ганыны зәлитәк сормадан бу чүр һәјат тәрзи кечирә билмәз. Ҹ-б Сүнүн вердији мә'лумата көрә, әкәр бир франсыз *маркизинин* һимајәси ону мәчбурән өз һүгугундан әл чәкмәкдән хилас етмәсәјди, о, медиатизасијаја дүчар олунмуш алман кнјазларынын[92] сыраларында оларды. Онун кнјазлығынын мигјасы һаггында бу ахырынчы факт әсасында фикир јүрүтмәк олар. Рудолфун *шәхсән өз вәзијјәтинә* нә дәрәчәдә *тәнгиди* гијмәт вердијини бир даһа бундан көрмәк олар ки, о, хырда алман саһибкар кнјазы, башгаларынын диггәтини өзүнә чәлб етмәмәк үчүн Парисдә јарыкизли јашамағы лазым билир. О, *канслери* гәсдән бу тәнгиди мәгсәдлә өзү илә кәздирир ки, канслер онун үчүн «суверен һакимијјәтин гејри-тәбии вә гејри-чидди тәрәфини» тәмсил етсин; куја кичик саһибкар кнјазын, өзүндән вә өз күзкүсүндән әлавә, суверен һакимијјәтин гејри-тәбии вә гејричидди тәрәфинин ким исә үчүнчү бир нүмајәндәсинә еһтијачы вардыр. Рудолф ролуну вә әһәмијјәтини о гәдәр дә *тәнгиди сурәтдә баша дүшмәдикләрини* өз адамларынын бејнинә јеридә билмишдир. Мәсәлән, нөкәр *Мурф* вә елчи *Граун* Парис вәкили ч-б *Бадинонун* онлары нечә әлә салдығыны дујмурлар: ч-б Бадино өзүнү елә апарыр ки, куја онларын шәхси тапшырыгларыны дөвләт әһәмијјәтли ишләр кими гәбул едир вә ачы истеһза илә

«дөвләтләрин ән мүхтәлиф мәнафеләри вә *талеләри* арасында мөвчуд ола билән муәммалы мүнасибәтләр» һаггында чәрәнләјир. Рудолфун елчиси хәбәр

верир: «Бәли, о һеч утанмадан бә'зән мәнә дејир: «Дөвләтин идарә олунмасында халга мә'лум олмајан нә гәдәр чәтинликләр вардыр! Чәнаб барон, ким дејә биләрди ки, мәним Сизә тәгдим етдијим мә'лумат вәрәгләринин *Авропадакы ишләрин* кедишинә тә'сири вар, һалбуки бу, шәксиз беләдир».

Елчи вә Мурф һәјасызлығы Авропадакы ишләрә тә'сир көстәрмәјин онлара аид едилмәсиндә көрмүрләр, онда көрүрләр ки, Бадино өз рәзил пешәсини бу гәдәр идеаллашдырыр.

Биринчи нөвбәдә *Рудолфун* өз һәјатындан бир сәһнәчији хатырлајаг. Рудолф Мурфа сөјләјир ки, о «инди мәғрур хошбәхтлик вә мәмнунлуг анлары кечирир». Бундан сонра о, онун бир суалына Мурфун чаваб вермәк истәмәдијинә көрә, дәрһал өзүндән чыхыр. «Мән данышмағынызы Сизә әмр едирәм», — дејә о, Мурфа мүрачиәт едир. Мурф әмр вермәмәјини хаһиш едир. Рудолф она дејир: «Мән сусмаға дөзмәрәм». О, бу дәрәчәдә өзүнү унудур ки, көстәрдији бүтүн хидмәтләр үчүн Мурфа *һагг вердијини* онун јадына салараг алчаглыг едир. Мурф јанварын 13-үнү Рудолфун јадына салмајынча о сакитләшмир. Бу һадисәдән сонра көлә олдуғуну анчаг бир анлыға унутмаға өзүнә рәва көрән Мурфун көләлик маһијјәти үзә чыхыр. О, башынын «түкләрини» јолур, хошбәхтликдән, түкү јохдур; өзүнүн јүксәк мөвге тутан ағасына, ону «нүмунәви нөкәр» адландыран, «мәним хејирхаһ, гоча, сәдагәтли Мурфум» дејиб чағыран ағасына гаршы бир гәдәр кобудлуг етдијинә көрә үмидсизлијә гапылыр.

Шәрин онун өзүндә баш верән тәзаһүрләриндән пәрт олмајан Рудолф бундан сонра да «хејир» вә «шәр» һаггындакы зәһләтөкән идејаларыны тәкрар едир вә хејирхаһлыг зәмининдә наил олдуғу мүвәффәгијјәтләр барәдә мә'лумат верир. О, сәдәгәни вә мәрһәмәти *өзүнүн* јараланмыш гәлбинин исмәтли вә мө'мин тәсәлливеричиләри адландырыр. Онлары сәфилләр, налајиг мәхлуглар гаршысында алчалтмаг, куја, нә исә дәһшәтли, күнаһкар, *тәһгир* кими бир шеј оларды. Бәлли иштир: мәрһәмәт вә сәдәгә *онун* гәлбинин тәсәлливеричиләридир; буна көрә дә онлары мурдарламаг тәһгир оларды. Бу, «аллаһа шүбһә етмәк» демәк оларды; «сәдәгә верән исә аллаһа инамы тәлгин етмәлидир». Сәфилә сәдәгә вермәк — ахы, бу, нә исә ағлабатмаз бир шејдир!

Рудолф өз һиссләриндән доған дахили мејлләрә олдугча бөјүк әһәмијјәт верир. Буна көрә дә о, бу мејлләри даим мүшаһидә едир вә онлара гијмәт верирди. Белә ки, диванә јухарыда тәсвир олунмуш сәһнәдә Мурфа гаршы етдији нәзакәтсизлијә көрә тәсәллини Флөр де Маринин вәзијјәтинин ону мүтәәссир етмәсиндә тапыр. «Мән ағламаг дәрәчәсинәдәк мүтәәссир олмушдум, мәни исә һәлә үстәлик бунда тәгсирләндирирләр ки, мән лагејдәм, дашүрәклијәм, сарсылмазам!» *Шәхсән өзүнүн рәһмдиллијини* бу чүр сүбут етдикдән сонра, о, *«шәрә»* гаршы, Маринин намә'лум анасынын чинајәткар давранышына гаршы һиддәтләнир, мүмкүн олан тәрздә тәнтәнә илә Мурфа мүрачиәт едир: «Сән билирсән

ки, бә'зи гисасалма һаллары мәним үчүн чох әзиздир, бә'зи изтираблар мәним үчүн чох гијмәтлидир». Һәм дә о, үз-көзүнү елә иблис сифәтинә салыр ки, сәдагәтли нөкәр горху ичәрисиндә гышгырыр: «Аһ, монсенјор!». Бу јүксәк мөвге тутан чәнаб, дүнјаны ислаһ етмәк истәјән *«Кәнч Инкилтәрә»*[93] хадимләринә бәнзәјир ки, бу хадимләр нәчиб фәдакарлыглар көстәрир вә ејни чүр истерик тутмалара маилдирләр.

Рудолфун мачәраларынын вә өзүнү салдығы вәзијјәтләрин изаһыны биз биринчи нөвбәдә онун *мачәралара һәрис олан хасијјәтиндә* тапырыг. О, «ашиганә зәрифликләри, әјләнчәләри, мачәралары, либас дәјишмәләри» хошлајыр, онун «һәр шеји билмәк һәвәси» «сонсуздур»; о, «чанландырычы, гызғын руһи еһтираса еһтијач» дујур, о, *«күчлү әсәб сарсынтыларына* шөвглә чан атыр».

Рудолфун *аллаһ ролуну ојнамаға* вә өзүнүн зәһләтөкән хүлјаларына ујғун олараг дүнјаны ислаһ етмәјә еһтирасла чан атмасы онун һәмин тәбии мејлләринә дајагдыр.

Онун дикәр инсанлара мүнасибәти ја һәр һансы бир абстракт зәһләтөкән идеја илә, ја да әсл шәхси, тәсадүфи сәбәбләрлә мүәјјән олунур.

Белә ки, о, зәнчи һәким Давуду вә онун севкилисини бу инсанларын талејинин доғурдуғу ән ади инсани үрәјијанма һиссләринә көрә, *онларын* азад олунмасы хатиринә азад етмир; Рудолф онлары гул саһиби Виллисин гаршысында *аллаһ* ролунда чыхыш етмәк вә аллаһа *иман кәтирмәдијинә* көрә ону чәзаландырмаг үчүн азад едир. Белә ки, Уста ондан өтрү өзүнүн чохдан гондарылмыш чәза нәзәријјәсини *тәтбиг етмәк* үчүн истәдији тапынтыдыр. Дикәр тәрәфдән, Мурфун елчи Граун илә апардығы сөһбәт бизә Рудолфун аличәнаб әмәлләрини мүәјјән едән халис шәхси сәбәбләрә даһа дәриндән бахмаға имкан верир.

Монсенјорун Флөр де Марија көстәрдији мараг, Мурфун дедији кими, — «әкәр» заваллы гызын агибәтинин доғурдуғу мәрһәмәт һиссини «бир кәнара гојсаг», — ондан ирәли кәлир ки, Рудолфун гызынын, итирдијинә көрә јасыны тутдуғу гызынын, инди Маринин јашы гәдәр јашы оларды. Рудолфун маркиз д'Арвилә мәрһәмәт һисси, — «әкәр» онун инсансевәр әдәбазлыгларыны «бир кәнара гојсаг», — шәхси характердән төрәјән белә бир сәбәб илә изаһ олунур ки, гоча маркиз д'Арвил олмасајды вә император Александр илә онун достлуғу олмасајды, Рудолфун атасы алман суверенләринин сырасындан чыхарылмыш оларды.

Онун мадам Жоржа көстәрдији меһрибанлыг вә онун оғлу Жерменә көстәрдији мараг да бу сәбәблә изаһ олунур. Мадам Жорж д'Арвил аиләсинә мәнсубдур.

«Заваллы мадам Жорж алиһәзрәтин она һеј көстәрдији мәрһәмәт үчүн өз бәдбәхтлијинә вә өз фәзиләтләринә *һәмин гоһумлуға* бәрабәр дәрәчәдә борчлудур».

Мәддаһ Мурф Рудолфун бәһанәләринин икимә'налылығыны «башлыча оларағ», «әкәр кәнара гојсаг», «бәрабәр дәрәчәдә» кими ифадәләрлә өрт-басдыр етмәјә чалышыр.

Рудолфун там характери өзүнү бүтүнлүклә, нәһајәт, белә бир *«халис» икиүзлүлүкдә* көстәрир ки, һәмин икиүзлүлүклә о өзү гаршысында вә башгалары гаршысында *өзүнүн пис еһтирасларынын чуша кәлмәсини пис адамларын еһтирасларына гаршы гәзәбин чуша кәлмәси* кими гәләмә вермәји бачарыр. Бу үсул бизә тәнгиди тәнгидин буна бәнзәр үсулуну хатырладыр; тәнгиди тәнгид *шәхсән өз ағылсызлығыны күтләнин ағылсызлығы* кими, дүнјанын тәнгиди тәнгиддән харичдәки инкишафына гаршы өз гәзәбли һүчумларыны бу дүнјанын инкишафа гаршы гәзәбли һүчумлары кими, нәһајәт, бүтүн руһу өз чанына чәкдијини, өз дахилиндә јығыб топладығыны күман едән өз егоизмини күтләнин руһа егоист мүгавимәти кими гәләмә верир.

Биз *Рудолфун* Устаја, графинја *Сара* Мак-Грегора вә нотариус *Жак Феррана* мүнасибәтиндәки «халис» икиүзлүлүјү көстәрәчәјик.

Рудолф *Устаны* тәләјә салмагдан вә ону әлә кечирмәкдән өтрү өз мәнзилинә оғурлуг мәгсәдилә басгын етмәси үчүн ону дилә тутду. Лакин о һеч дә үмумбәшәри мәнафеји дејил, тамамилә шәхси мәнафејини әлиндә рәһбәр тутур. Мәсәлә бурасындадыр ки, *графинја Мак-Грегорун портфели* Устанын әлиндәдир, Рудолф исә *бу портфели* өз әлинә кечирмәјә чох бөјүк мараг көстәрир. Романда Рудолф илә Устанын tête-à-tête олмасына даир там ејниликлә ашағыдакылар дејилмишдир:

«Рудолф әзаблы һәјәчан кечирирди. Әкәр о, *Устаны әлә кечирмәк үчүн әлверишли олан бу фүрсәти әлдән версәјди,* онда, шүбһәсиз ки, белә фүрсәт бир даһа әлә дүшмәзди. Бу гулдур *бүтүн сирләри өзү илә апара биләрди,* Рудолф исә бу сирләри әлә кечирмәјә чох бөјүк мараг көстәрир.»

Демәли Рудолф *Устаны* әлә кечирмәклә графинја Мак-Грегорун *портфелини* әлә кечирмиш олур. О, Устаны шәхси мәнафејинә көрә *әлә кечирир.* О, шәхси еһтирасларын тә'сири алтында Устаны *кор едир.*

Әлибычаглы Рудолфа Устанын Мурф илә мүбаризәсиндән сөһбәт ачаркән вә Устанын көстәрдији чидди мүгавимәти онун өз агибәтини габагчадан билмәји илә изаһ едәркән, Рудолф чаваб верир: «Онун бундан хәбәри јох иди». О, бу сөзләри «гәмкингәмкин, үз-көзүнә демәк олар ки, һиддәтли бир сифәт, һаггында артыг данышдығымыз сифәт верәрәк» дејир. Гисас алмаг фикри ону тамамилә бүрүјүр, Устанын вәһшичәсинә чәзаландырылмасындан алачағы јыртычылыг һәззини хәјалән дујур.

Белә ки, өз *гисасыны алмаг* үчүн аләт ролуну габагчадан зәнчи һәким Давуд үчүн ајырмыш Рудолф Давуд кәлиб чыхан кими учадан гышгырыр: *«Гисас!..* Гисас!..» Рудолф бу сөзләри *«лагејд вә кәркин азғынлыгла»* гышгырыр.

Ону лагејд вә кәркин азғынлыг бүрүдү. Сонра о өз планы барәдә һәкимин гулағына пычылдајыр, һәкими горхудан титрәмә тутанда исә, о дәрһал *шәхси гисас* һиссини «халис» нәзәри дәлил илә әвәз етмәјин јолуну тапыр. О дејир ки, сөһбәт анчаг *«идејанын тәтбигиндән»* кедир ки, бу идеја артыг тез-тез онун уча бејниндә доғарды; о, ријакар бир әда илә әлавә етмәји дә унутмур: «Онун гаршысында һәлә сонсуз пешманчылыг үфүгү ачылачагдыр». О, испан инквизисијасыны јамсылыјыр ки, бу инквизисија мәһкум олунмушлары тонгалда јандырылмаг үчүн дүнјәви мәһкәмәјә тәһвил верәркән төвбә едән күнаһкара гаршы мәрһәмәтли олмаг һаггында икиүзлү хаһишини дә үстәлик әлавә едәрди.

Ајдын ишдир ки, Устанын истинтагы кедәркән вә она диван тутуларкән, алиһәзрәт узун, олдугча түнд гара халат кејәрәк, үзүндә олдугча гәшәнк көрүнән солғунлугла өзүнүн олдугча раһат иш отағында, мәһкәмә шәраитини там тәглид етмәк үчүн үзәриндә мадди дәлилләр олан узун стол архасында отурмушду. Әлбәттә, кор етмәк планы һаггында Әлибычаглыја вә һәкимә хәбәр верәркән үзүндә олан вәһшилик вә гисас алмаг ифадәси инди онун үзүндән силиниб итмәлидир. Инди о, бизим гаршымызда «сакит, гәмкин, сәбирли», өзү тәрәфиндән ичад едилмиш үмумдүнја һакиминин јүксәк дәрәчәдә комик тәнтәнәли көрүнүшү илә дурмалыдыр.

Кор етмә нијјәтинин «сафлығы» һаггында һеч бир шүбһә јери галмасын дејә садәдил *Мурф* елчи Граун гаршысында е'тираф едир:

> «Устаја ағыр чәза вермәкдә әсас мәгсәд *башлыча олараг гәддар гатилдән* мәним *гисасымы* алмаг иди.»

Мурф илә икиликдә галан Рудолф өз фикрини белә сөјләјир:

> «Мәним чинајәткарлара олан киним... даһа да чанланды, мәним гызымын өлмәси үзүндән мәни бүрүјән кәдәр артдыгча, шәксиз мәним *Сараја* олан нифрәтим дә артыр.»

Рудолф чинајәткарлара олан кининин даһа да чанланмасы һаггында бизә хәбәр верир. Ајдын ишдир ки, онун кини тәнгиди, халис, мә'нәви киндир, гәддарлара олан киндир, *чүнки* онлар гәддардырлар. Бу сәбәбдән о һәмин кинә хејирхаһлыг зәмининдә өзүнүн ирәли атдығы бир аддым кими бахыр.

Елә бурадача ајдын олур ки, мә'нәви нифрәтин бу артымы *ријакар санксијанын* өзүдүр ки вар; бу санксија илә о, Сараја бәсләдији *шәхси нифрәтинин* артмасыны бәзәмәјә чалышыр. Геј-

ри-мүәјјән мә'нәви там хәјал—гәддарлара нифрәтин артмасы — мүәјјән гејри-мә'нәви фактын — Сараја нифрәтин артмасы фактынын анчаг өрт-басдыр едилмәси кими мејдана чыхыр. Бу нифрәт олдугча тәбии, олдугча фәрди сәбәбдән — онун шәхси кәдәриндән доғур. Бу кәдәр мәһз онун нифрәтинин өлчүсүдүр. Әлбәттә!

Рудолфун чан верән графинја Мак-Грегор илә көрүшүндә даһа ијрәнч ријакарлыг өзүнү көстәрир.

Флөр дә Маринин Рудолфун вә графинјанын гызы олдуғу сирринин үстү ачылдыгдан сонра, Рудолф графинјаја «һәдәләјичи, амансыз бир сифәтлә» јахынлашыр. Графинја аман диләјир.

О чаваб верир: «Сизә аман јохдур, Сизә лә'нәт олсун... Сизә, мәним әчиннәмә вә мәним нәслимин әчиннәсинә лә'нәт олсун!»

Беләликлә, о, «нәслин» гисасыны алмаг истәјир. Сонра Рудолф атасынын һәјатына гәсд етдији үчүн батдығы күнаһы јумаг мәгсәдилә өзүнә чамаат арасына кетмәк чәзасы вердијини, бу дүнјада о, хејирхаһлары мүкафатландырдығыны вә гәддарлары чәзаландырдығыны графинјаја сөјләјир. Рудолф графинјаја әзаб верир, о бүтүнлүклә *әсәбилик һиссинә гапылыр,* лакин *шәхсән өз* нәзәриндә о, анчаг јанварын 13-дән сонра гаршысына гојдуғу вәзифәни — «гәддарлығы тә'гиб етмәк» вәзифәсини јеринә јетирир.

О, гапыја тәрәф кедән заман, Сара гышгырыр: «Мәнә јазығыныз кәлсин, мән өлүрәм!»

«Гәзәбиндән боғула-боғула Рудолф дејир: «Өл, лә'нәтә кәлмиш!»

Ахырынчы сөзләр — *«гәзәбиндән* боғула-боғула» сөзләри онун һәрәкәтләринин саф, тәнгиди вә мә'нәви нијјәтләрини ашкар едир. Мәһз бу гәзәб ону, ч-б Шелиганын дедији кими, *рәһмәтлик һөрмәтли* валидејнинин үстүнә гылынч галдырмаға мәчбур етмишди. Өзүнә хас олан бу гәддарлыгла мүбаризә апармаг әвәзинә, о, бир халис тәнгидчи кими, башгаларына хас олан гәддарлыға галиб кәлмәјә чалышыр.

Нәһајәт, Рудолф өзүнүн католик чәза нәзәријјәсини өзү ләғв едир. Рудолф өлүм чәзасыны ләғв етмәк, чәзаны төвбәјә чевирмәк истәјирди, лакин о вахтадәк, нә гәдәр ки, гатил башга адамлары өлдүрүр вә Рудолф аиләсинин үзвләринә тохунмур. Рудолфун гоһумларындан бири өлдүрүлән кими о, өлүм чәзасыны гәбул олуна билән сајыр; она ики чүр ганунверичилик лазымдыр: бири шәхсән өз заты үчүн, дикәри ади адамлар үчүн.

О, Сарадан өјрәнир ки, Флөр де Маринин өлүмүндә Жак Ферран мүгәссирдир. О өз-өзүнә дејир:

«Јох, бу аздыр... гисас јанғысы мәни од кими јандырыр!.. гана нечә һәрисәм!.. нечә сакит вә дүшүнүлмүш гәзәб!.. *Нә гәдәр ки,* бу јыртычынын гурбан-

ларындан *биринин мәним көрпәм* олдуғуну *билмирдим* өз-өзүмә дејирдим: бу адамын өлүму әбәс оларды... Пулсуз кечән һәјат, онун гудуз дујғусуну өдәмәдән кечән һәјат узун сүрән вә икигат әзаб олачагдыр... *Лакин бу мәним гызымдыр!..* Мән о адамы *өлдүрәчәјәм.»*

О, Жак Ферраны өлдүрсүн дејә јүјүрүр, лакин ону елә бир вәзијјәтдә тапыр ки, белә бир вәзијјәтдә гәтлә еһтијач галмыр.

«Хејирхаһ» Рудолф! Онун чошғун гисас јанғысы онун гана һәрислији, онун сакит вә дүшүнүлмүш гәзәби, онун гәлбиндә баш верән һәр чүр бәднијјәтли һисссләри казуистикчәсинә бәзәјән ријакарлығы — бүтүн бунлар мәһз о *чиркин* еһтираслардыр ки, бу еһтираслара көрә Рудолф башгаларыны чәзаландырараг көзләрини чыхардыр. Јалныз хошбәхт тәсадүфләр, пул вә рүтбә бу *«хејирхаһы» каторгадан* гуртарыр.

«Тәнгидин гүдрәти» бу Дон Кихотун бүтүн башга чәһәтдән дәјәрсизлијинин әвәзи олараг, ону «хејирхаһ сакин», «хејирхаһ гоншу», «хејирхаһ дост», «хејирхаһ ата», «вичданлы буржуа», «хејирхаһ вәтәндаш», «хејирхаһ шаһзадә» вә ч-б Шелиганын мәдһедичи тәнтәнәли нәғмәләринин даһа бир сыра аһәнкиндә дејилән кими едир. *Бу, «бәшәријјәтин бүтүн тарихи боју»* әлдә етдији *бүтүн нәтичәләрдән чохдур.* Бу, *Рудолфун «дүнјаны»* ики дәфә *«фәлакәтдән»* гуртара билмәси үчүн, кифајәтдир.

ДОГГУЗУНЧУ ФӘСИЛ

ТӘНГИДИ МӘҺШӘР

Тәнгиди тәнгид *Рудолф* васитәсилә дүнјаны ики дәфә фәлакәтдән хилас етмишдир, лакин она көрә хилас етмишдир ки, инди *өзү дүнјанын фәлакәтә* уғрамасыны тәнтәнә илә билдирсин.

Һиртсел адлы гүдрәтли бир мәләјин Сүрих үзәриндә јүксәлдијини вә көј гүббәсини јара-јара узаглашдығыны мән дә ешитдим вә көрдүм. О, әлиндә ачыг бир китаб дејәсән «Allgemeine Literatur-Zeitung»ун V бурахылышыны тутмушду. Һәм дә о, сағ ајағыны күтләнин үзәринә, сол ајағыны исә Шарлоттенбургун үзәринә гојмушду. О, бәркдән гышгырды, елә бил ки, шир нәрилдәди вә онун сөзләри көјәрчин кими — сирп! сирп! — пафос даирәсинә вә *тәнгиди мәһшәрин* курултулу бахышлары тәрәфә учалды.

«Нәһајәт, *һәр шеј* тәнгид әлејһинә бирләшдији заман, — һәм дә бу вахт, мән сизә һәгигәтән, һәгигәт дејирәм ки,* даһа узаг дејил, — дағылмагда олан бүтүн дүнја, — талејин һөкмү она өвлијаларла мүбаризә апармағы гисмәт етмишди, — сон һәмлә үчүн тәнгидин әтрафында топланыр, *онда* тәнгидин мәрдлији вә әһәмијјәти чох бөјүк ад газанар. Мүбаризәнин нәтичәси бизи нараһат етмәмәлидир. Һәр шеј онунла гуртарар ки, биз ајры-ајры групларла һесаблашмаја јекун вурарыг, — һәм дә чобан ири кечиләри гојунлардан ајырдығы кими, биз дә онлары бир-бириндән ајырарыг, гојунлары сағ тәрәфә, кечиләри исә сол тәрәфә јығарыг, — вә дүшмән чәнкавәрләринә јохсуллуг шәһадәтнамәси верәрик, — бу, иблисләрин руһудур, о руһлар дүнјанын бүтүн өлкәләрини кәзир вә бу өлкәләри аллаһын, гүдрәтли халигин бөјүк күнү үчүн мүбаризәјә топлајыр, — одур ки, јер үзүндә јашајанлар һејрәтә кәләрләр»[94].

Буну мәләк чар чәкдикдә једди көј курултусунун сәси кәлди:

«Dies irac, dies illa
Solvet saeclum in favilla.
Judex ergo cum sedebit,

* Бу абзасда Марксын истеһзалы әлавәләри сејрәк верилмишдир. *Ред.*

Quidquid latet, adparebit,
Nil inultum remanebit.
Quid sum, miser, tunc dicturus?» etc.*

Сиз дөјүшләрин уғултусуну вә әскәрләрин нидасыны ешидәчәксиниз. Бүтүн бунларын һамысы әввәлчә баш вермәлидир. Чүнки јаланчы Христос вә јаланчы пејғәмбәрләр, Парисдән *Буше* вә *Ру* чәнаблары, Сүрихдән *Фридрих Ромер* вә *Теодор Ромер* чәнаблары галхышачаг вә дејәчәкләр: Бу, Христосдур! Лакин о заман тәнгиддә *Бауер* гардашларынын рәмзи зүһур едәчәк вә Мүгәддәс китабын *Бауерләрин* [*Bauernwerk***] *хәлг етдикләри* барәсиндәки сөзләри јеринә јетириләчәк:

«Өкүзләр чүт-чүт јан-јана кедәндә,
Јахшы кедәр онда *јери сурмә дә*»[95].

ТАРИХИ СӨЗАРДЫ

Бизим сонралар өјрәндијимиз кими мәһв олан дүнја дејилмиш, тәнгиди «Literatur-Zeitung»муш.

---

* — «Гәзәб күнү, бу күн дүнјаны күлә дөндәрәрәк, ону дағыдачаг. Һаким тәнтәнә илә башда әјләшәндә кизли сахланылан һәр нә варса, үстү ачылачаг вә һеч нә чәзасыз галмајачаг. Онда мән бәдбәхт нә дејәчәјәм?» вә с. (Мәһшәр һаггында католик һимниндән). *Ред.*

** Сөз ојуну: «Baurnwerk» бурада «Бауерләрин хәлг етдикләри», һабелә «кәндлинин көрдүјү иш» вә «габа, јөндәмсиз иш», демәкдир. *Ред.*

Ф. ЕНКЕЛС

ИНКИЛТӘРӘДӘ ФӘҺЛӘ СИНФИНИН ВӘЗИЈЈӘТИ

ШӘХСИ МҮШАҺИДӘЛӘР ВӘ МӨ'ТӘБӘР МӘНБӘЛӘР ӘСАСЫНДА[96]

Ф. Енкелс тәрәфиндән
1844-чү илин сентјабрында —
1845-чи илин мартында јазылмышдыр
Илк дәфә 1845-чи илдә Лејпсигдә
чап олунмушдур
Имза: Фридрих Енкелс

К. Маркс вә Ф. Енкелсин
әсәрләринин мәтниндән чап олунур:
2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 231—517

БӨЈҮК БРИТАНИЈАНЫН ФӘҺЛӘ СИНФИНӘ[97]

Фәһләләр!

Мән әсәрими сизә һәср едирәм; бу әсәрдә сизин вәзијјәтинизин, сизин әзабларынызын вә мүбаризәнизин, сизин үмид вә арзуларынызын дүзкүн мәнзәрәсини өз алман һәмвәтәнләрим гаршысында чанландырмаға чалышмышам. Мән вәзијјәтинизлә таныш олмаг үчүн сизин аранызда кифајәт едәчәк гәдәр јашамышам. Мән бу вәзијјәти ән чидди диггәтлә тәдгиг етмиш, әлдә едә билдијим мүхтәлиф рәсми вә гејри-рәсми сәнәдләри өјрәнмишәм, анчаг бүтүн бунлар мәни гане етмәмишдир. Мән мөвзуну јалныз *абстракт шәкилдә* билмәклә кифајәтләнмирдим, сизи өз мәнзилләриниздә көрмәк, күндәлик һәјатынызы мүшаһидә етмәк, вәзијјәтиниз вә еһтијачларыныз һаггында сизинлә сөһбәт етмәк, зүлмкарларынызын сосиал вә сијаси һакимијјәтинә гаршы мүбаризәнизин шаһиди олмаг истәјирдим. Белә дә етдим. Буржуазија мүһитиндән вә зијафәтләриндән, портвејн вә шампан шәрабындан узаглашдым вә асудә саатларымы демәк олар тамамилә әсл фәһләләрлә үнсијјәтә һәср етдим; буна севинир вә бунунла фәхр едирәм. Она көрә севинирәм ки, беләликлә, хејли вахты әсл һәјаты өјрәнмәк үчүн сәмәрәли кечирмәк имканы газандым, јохса һәмин вахт мә'насыз бошбоғазлыға вә чансыхычы мәрасимләрә риајәт едилмәсинә сәрф олунарды: она көрә фәхр едирәм ки, бунун сајәсиндә мән мәзлум вә ләкәләнмиш адамлар синфинә һагг газандырмаг имканы әлдә етдим: бу адамлар бүтүн нөгсанларына вә вәзијјәтләринин бүтүн әлверишсизлијинә бахмајараг, һәр һалда, бәлкә јалныз инкилис гәпик күдәниндән башга һәр кәсин һөрмәтини газанмышлар; бир дә она көрә фәхр едирәм ки, бу мәнә инкилис халгыны сизин һаким буржуазијанын кобуд мәнфәәтпәрәст сијасәтинин вә бүтүн давранышынын лабүд нәтичәси кими бу халга гаршы гитәдә јараныб артмагда олан нифрәтдән горумаг имканы верди.

Еjни заманда сизин дүшмәнинизи, буржуазиjаны, мүшаһидә етмәк үчүн кениш имканым олдуғуна көрә тезликлә әмин олдум ки, ондан һеч бир jардым көзләмәмәкдә һаглысыныз, тамамилә һаглысыныз. Буржуазиjанын мәнафеjи сизин мәнафеjинизә дабан-дабана зиддир, һәрчәнд о, даим чалышыр ки, бунун әксини сүбут етсин вә талеjинизә үрәкдән ачыдығына сизи инандырсын. Онун ишләри сөзләрини тәкзиб едир. Үмидварам, лазым олдуғундан да чох дәлил топламышам ки, буржуазиjа — сөздә нәjи иддиа едирсә-етсин — әслиндә нә гәдәр ки, сизин әмәjинизин мәһсулуну сата билир, онун һесабына варланмагдан башга аjры бир мәгсәди jохдур, бу кизли инсан алвериндән мәнфәәт әлдә етмәк имканыны итирән кими о, дәрһал сизи ачындан өлмәjә мәһкум едәчәкдир. Буржуазиjа сизә рәғбәт бәсләдиjини тәнтәнә илә е'лан етсә дә, буну ишдә сүбута jетирмәк үчүн нә етмишдир? Нә вахтса сизин шикаjәтләринизә чидди диггәт jетирмишдирми? Галын һесабатлары дахили ишләр назирлиjинин рәфләриндә лазымсыз кағыз jығыны арасында әбәди jатмаға мәһкум олан jарым дүжүн комиссиjанын чүрбәчүр тәдгигатларынын һаггыны өдәмәкдән башга о, сизин үчүн бир иш көрмүшдүрмү? Бу чүрүjән Мави китаблардан о, һеч олмазса бир дәнә раһат охунан китаб тәртиб етмәjә чалышмышдырмы ки, орада һәр кәс «ата-анасы көлә олмаjан британиjалыларын» чох бөjүк әксәриjjәтинин вәзиjjәти һаггында мә'луматлары асанлыгла тапа билсин? Jох, әлбәттә, о буну етмәмишдир; бүтүн бунлар елә мәсәләләрдир ки, буржуазиjа, онларын барәсиндә данышмағы севмир. О, сизин jашамаға мәчбур олдуғунуз һәгарәтли вәзиjjәт барәдә сивилизасиjалы дүнjаны хәбәрдар етмәк ихтиjарыны әчнәбиjә вермишдир.

Онун үчүн әчнәбидир, анчаг, үмидварам ки, *сизин* үчүн jох. Бәлкә дә, мәним ишләтдиjим инкилис дили гүсурсуз деjилдир, анчаг үмидварам ки, бу дил сизин үчүн *анлашыглы* дил олачагдыр. Jери кәлмишкән деjим ки, нә Инкилтәрәдә, нә Франсада бир фәһлә белә һеч заман мәнә әчнәби кими jанашмамышдыр. Мән чох бөjүк разылыг һисси илә әмин олдум ки, сиз милли зеһниjjәтдән вә милли шөһрәтпәрәстликдән, нәтичә е'тибары илә jалныз *ири мигjасда егоизм* [*wholesale selfishness*] олан бу зәрәрли һиссләрдән азадсыныз. Мән сәмими-гәлбдән өз гүввәләрини бәшәриjjәтин тәрәггиси ишинә сәрф едән һәр кәсә, — истәр инкилис олсун, истәрсә дә jох, — сизин рәғбәтинизи көрдүм, мән доғма торпағынызда jараныб-jаранмамасындан асылы олмаjараг бөjүк вә нәчиб нә варса, һамысына сизин еһтирамынызы көрдүм. Мән әмин олдум ки, сиз садәчә олараг *инкилисләр*, аjрыча бир милләтин үзвләри олмагла галмырсыныз, сиз ваһид бөjүк үмуми аиләнин үзвләри олан *адамларсыныз*, баша дүшүрсүнүз ки, сизин мәнафеjиниз бүтүн бәшәриjjәтин мәнафеjинә уjғун кә-

лир. Гитәдә бир чох башгалары кими, мән дә сизин шәхсиниздә «ваһид вә бөлүнмәз» бәшәријјәтин бу аиләсинин үзвләрини, сөзүн ән јүксәк мә'насында инсанлары көрәрәк, һәрәкатынызы һәр вәчһлә саламлајыр вә сизә тезликлә мүвәффәгијјәт газанмағы арзулајырам.

Индијәдәк кетдијиниз кими, јенә дә ирәли кедин! Һәлә чох манеәни арадан галдырмаг лазымдыр; мәтин олун, горхмаз олун, — мүвәффәгијјәтиниз тә'мин олунар вә бу ирәлиләјиш јолунда атдығыныз һеч бир аддым үмуми ишимиз — бүтүн бәшәријјәтин иши үчүн һәдәр кетмәз!

Бармен (Рејн Пруссијасы).
15 март 1845-чи ил

Фридрих Енкелс

МҮГӘДДИМӘ

Тәгдим олунан китабда Инкилтәрәнин сосиал тарихинә даир даһа кениш әсәрдә әввәлчә јалныз бир фәсил ајырмаг истәдијим бир мәсәлә нәзәрдән кечирилир. Лакин бу мәсәләнин бөјүк әһәмијјәти тезликлә мәни мәчбур етди ки, она мүстәгил тәдгигат һәср едим.

Фәһлә синфинин вәзијјәти мүасир дөврүн бүтүн сосиал һәрәкатларынын һәгиги әсасы вә башланғыч нөгтәсидир, чүнки о, бизим мүасир-сосиал бәлаларымызын ән кәскин вә ән чылпаг тәзаһүрүдүр. Өз мәншәји үчүн франсыз вә алман фәһлә коммунизми билаваситә, фурјеризм вә инкилис сосиализми, еләчә дә алман зијалы буржуазијасынын коммунизми исә долајысы илә өз мәншәјинә көрә она борчлудур. Буна көрә дә, бир тәрәфдән сосиализм нәзәријјәләрини, дикәр тәрәфдән исә онларын јашамаг һүгугу һаггында мүлаһизәләри мөһкәм сурәтдә әсасландырмаг вә pro et contra* һәр чүр арзулара вә уђурмалара сон гојмаг үчүн пролетариатын јашајыш шәраитини өјрәнмәк тамамилә зәруридир. Лакин пролетариатын јашајыш шәраити биткин *классик формада* јалныз Бөјүк Британијада вә мәһз Инкилтәрәнин өзүндә мөвчуддур, һәм дә лазыми материал јалныз Инкилтәрәдә кифајәт гәдәр долғун шәкилдә топланмыш вә мәсәләнин аз-чох әсаслы шәрһи үчүн тәләб олунан дәрәчәдә рәсми тәһгигатларла тәсдиг едилмишдир.

21 ај әрзиндә мән инкилис пролетариатыны, онун арзуларыны, онун дәрдләрини вә севинчләрини билаваситә, шәхси мүшаһидәләрим әсасында вә шәхсән үнсијјәт јолу илә өјрәнмәк, ејни заманда өз мүшаһидәләрими лазыми мө'тәбәр мәнбәләрдән алынан мә'луматларла тамамламаг имканына малик олдум. Көрдүкләрим, ешитдикләрим вә охудугларым бу китабда шәрһ едилмишдир. Мән буна габагчадан һазырам ки, нәинки мәним нөгтеји-нәзәрим, һәм дә кәтирилән фактлар е'тираз доғурачаг, хүсу-

* — леһинә вә әлејһинә. *Ред.*

сән, китабым инкилисләрин әлинә кечәндә мүхтәлиф сәмтләрдән һүчумлара мә'руз галачагдыр. Һәмчинин чох јахшы билирәм ки, орда-бурда олан чүзи јанлышлыглары мәнә көстәрә биләрләр; һәртәрәфли әсасландырылмағы тәләб едән мөвзунун кенишлији шәраитиндә бу јанлышлыглардан һеч инкилис дә јаха гуртармазды, хүсусән дә она көрә ки, һәтта Инкилтәрәдә һәлә бир дәнә дә елә әсәр јохдур ки, орада *бүтүн* фәһләләрин вәзијјәти мәним әсәримдәки кими нәзәрдән кечирилсин. Лакин мән бир ан белә, тәрәддүд етмәдән инкилис буржуазијасыны бәһсә чағырырам: гој о, кәтирдијим сәнәдли мә'луматлар кими мә'луматлар әсасында мәнә һеч олмазса тәк бирчә дәнә елә факт көстәрсин ки, онун гејри-дәгиглији бүтөвлүкдә шәрһ олунан нөгтеји-нәзәрә аз-чох тә'сир едә билсин.

Британија краллығында пролетариатын јашајыш шәраитинин кәсб етдији классик форманын тәсвири хүсусилә Алманија үчүн вә мәһз индики мәгамда сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Алман сосиализми вә коммунизми бу нәзәри мүддәаны башгаларына нисбәтән даһа чох әсас тутмушдур: биз, алман нәзәријјәчиләри, керчәк дүнјаја һәлә чох аз бәләд идик, одур ки, керчәк мүнасибәтләр биздә бу «чиркин керчәклији» дәјишдирмәјә билаваситә мејл доғура билмәзди. Һазырда белә дәјишикликләрин ачыг тәрәфдарлары арасында бәлкә дә еләси јохдур ки, коммунизмә Һекел фәлсәфәсини фејербахсајағы арадан галдырмаг васитәсилә кәлмәсин. Пролетариатын керчәк һәјат шәраити биздә о гәдәр аз мә'лумдур ки, һәтта индики дөврдә бизим буржуазијанын сосиал мәсәләни белә амансызчасына тәһриф етдији хошнијјәт «зәһмәткеш синифләрин вәзијјәтини јахшылашдырмаг үчүн иттифаглар» фәһләләрин вәзијјәти һаггында даим ән күлмәли вә ән бајағы мүлаһизәләрә әсасланыр. Бу мәсәләдә биз алманлар һәр һансы башга милләтә нисбәтән фактлара даһа аз бәләдик. Әкәр Алманијада пролетариатын јашајыш шәраити һәлә Инкилтәрәдә олдуғу шәкилдә классик ифадәсини тапмамышдырса да, һәр һалда биз дә ејни сосиал гурулуша әсасланырыг вә әкәр о вахтадәк милләтин идракы бүтүн сосиал систем үчүн јени базисин тәмәлини гојачаг тәдбирләр көрмәсә, кеч-тез һәмин гурулушун тәзаһүрләри Шимал дәнизинин о тајындакы кәскинлик дәрәчәсинә чатмалыдыр. Инкилтәрәдә пролетариатын сәфаләтинә вә истисмарына кәтириб чыхаран ејни әсаслы сәбәбләр Алманијада да мөвчуддур вә заман кечдикчә онлар ејни нәтичәләрә кәтириб чыхармалыдыр. Һалбуки *инкилис* бәлаларынын үзә чыхарылмасы бизә өзүмүзүн *алман* бәлаларыны үзә чыхармаг үчүн тәкан верәр, һәмчинин о бәлаларын бөјүклүјүнү, Силезијада вә Боһемијадакы иғтишашларын[98] ашкар етдији вә бу чәһәтдән Алманијанын динчлијини билаваситә тәһдид едән тәһлүкәни мүәјјән етмәк үчүн ме'јар да верәр.

Ахырда мән даһа ики гејд етмәлијәм. Биринчиси, *Mittelklasse* ифадәсини мән һәмишә инкилисчә middle-class (јахуд демәк олар һәмишә дејилдији кими: middle-classes), мә'насында ишләдирәм, бу исә, франсызча bourgeoisie, олдуғу кими, варлылар синфи демәкдир вә аристократија адланандан фәргли олараг, мәһз варлылар синфи Франсада вә Инкилтәрәдә билаваситә, Алманијада исә долајысы илә, «ичтимаи рә'јин» шәхсиндә дөвләт һакимијјәтинә маликдир*. Мән ејни мә'на верән ашағыдакы ифадәләри дә һәмишә елә бу чүр ишләдирәм: фәһләләр (working men) вә пролетарлар, фәһлә синфи, јохсул синиф вә пролетариат. — Икинчиси, ситатлар кәтирәркән мүәллифин һансы партијаја мәнсуб олдуғуну әксәр һалларда көстәрирәм, чүнки либераллар демәк олар, һәмишә кәнд тәсәррүфаты маһалларында сәфаләт олдуғуну гејд етмәјә вә фабрикәтрафы јерләрдә ону инкар етмәјә чалышырлар, мүһафизәкарлар исә, әксинә, фабрикәтрафы јерләрдә сәфаләти е'тираф едир, анчаг кәнд јерләриндә ону е'тираф етмәк истәмирләр. Елә бу сәбәбә көрә, әлимдә рәсми сәнәдләр чатышмадығы һалларда, сәнаје фәһләләринин вәзијјәтини тәсвир едәркән һәмишә *либералларын* дәлилләриндән истифадә етмәји үстүн тутур, либерал буржуазијаја онун өз дәлилләри илә зәрбә вурмаға чалышырдым; мүһафизәкарлара вә ја чартистләрә исә үмумијјәтлә јалныз әсл вәзијјәтлә өз мүшаһидәләрим әсасында таныш олдуғум, јахуд ситат кәтирилән мүәллифләрин шәхси вә ја әдәби нүфузуна әсасән, кәтирилән дәлилләрин сәмимилијинә әмин олдуғум һалларда иснад едирдим.

Бармен, 15 март 1845-чи ил.

Ф. Енкелс

---

* Енкелсин бу изаһатына ујғун олараг «Mittelklasse» («орта синиф») ифадәси бундан сонра мәтндә «буржуазија» сөзү илә тәрчүмә едилир. *Ред.*

КИРИШ

Инкилтәрәдә фәһлә синфинин тарихи XVIII әсрин икинчи јарысындан, бухар машынынын вә памбыг е'мал едән машынларын ихтира олунмасындан башланыр. Мә'лум олдуғу кими, бу ихтиралар сәнаје ингилабы үчүн тәкан олмушдур, һәмин ингилаб исә ејни заманда мүлки чәмијјәтдә там чеврилиш етмишдир вә онун үмумдүнја-тарихи әһәмијјәтини јалныз инди дәрк етмәјә башлајырлар. Инкилтәрә, һај-күјсүз һәјата кечирилдијинә бахмајараг, чох күчлү олан бу чеврилишин классик өлкәсидир вә буна көрә дә Инкилтәрә һәмчинин онун башлыча нәтичәсинин — пролетариатын инкишафынын классик өлкәсидир. Пролетариат өз бүтүн мүнасибәтләри илә вә бүтүн чәһәтләрдән јалныз Инкилтәрәдә өјрәнилә биләр.

Бурада биз һәмин ингилабын нә тарихинә, нә дә онун индики дөвр үчүн вә кәләчәк үчүн олдугча бөјүк әһәмијјәтинә тохунмајачағыг. Бу, кәләчәк, даһа кениш әсәрин мөвзусу олачагдыр. Индики мәгамда биз сонракы фактлары ајдынлашдырмаг үчүн, инкилис пролетариатынын мүасир вәзијјәтини баша дүшмәк үчүн зәрури олан азачыг мә'луматла кифајәтләнәчәјик.

Машынларын тәтбигинә гәдәр хаммалын иплијә вә сонра парчаја чеврилмәси иши фәһләнин евиндә көрүлүрдү. Аилә башчысынын арвады вә гызлары иплик әјирир, өзү исә ондан парча тохујурду; о өзү иплији ишләтмирдисә, иплик сатылырды. Бу тохучу аиләләри әсасән кәнддә, шәһәрләрин јахынлығында јашајыр вә өз газанчлары илә бабат долана билирдиләр, чүнки јерли базар парчалара тәләбат мә'насында һәлә дә һәлледичи вә һәтта демәк олар, јеканә базар иди, сонралар харичи базарларын әлә кечирилмәси вә тичарәтин кенишләнмәси илә әлагәдар олараг өзүнә јол ачан рәгабәтин һөкмранлығы исә әмәк һаггына һәлә нәзәрә чарпан тә'сир көстәрмирди. Бунунла јанашы јерли базарда тәләбат әһалинин ләнк артымы илә ајаглашараг һәлә даим чохалыр вә бүтүн фәһләләри ишлә тә'мин едирди; һәм дә фәһлә-

ләрин евләри кәндләрдә дағыныг јерләшдијинә көрә онларын арасында күчлү рәгабәт ола билмәзди. Беләликлә, тохучу әксәр һалларда һәтта бир гәдәр пул јыға вә кичик торпаг саһәсини ичарәјә көтүрә билир, асудә вахтларында ону бечәрирди, белә вахты исә истәнилән гәдәр иди, чүнки о, нә заман вә нә гәдәр истәјирдисә, о гәдәр дә парча тохујурду. Доғрудур, тохучу фәна әкинчи иди, тәсәррүфат сәлигәсиз идарә едилир вә әһәмијјәтли бир кәлир вермирди, лакин һәр һалда о, пролетар дејилди, инкилисләр демишкән, доғма торпаға дирәк вурмушду, отураг адам иди вә чәмијјәтдә индики инкилис фәһләсинә нисбәтән бир пилләјухарыда дурурду.

Беләликлә, фәһләләр марагсыз вә раһат өмүр сүрүр, намусла вә сакит, динч вә еһтирамла јашајырдылар, онларын мадди вәзијјәти дә кәләчәк нәсилләринин вәзијјәтиндән хејли јахшы иди; онлар тагәтдән дүшәнә гәдәр ишләмәли олмурдулар, нә гәдәр истәјирдиләрсә, о гәдәр дә ишләјирдиләр, анчаг буна бахмајараг өзләринә лазым олан гәдәр пул газанырдылар; онларын бағда вә ја тарлада сағлам иш — елә өзү дә онлар үчүн истираһәт олан иш көрмәјә асудә вахты вар иди, бундан башга гоншуларын әјләнчә вә ојунларында иштирак етмәјә дә онларын имканы олурду; бүтүн бу кегли, топ вә с. ојунлары исә чансағлығыны горумаға вә бәдәни мөһкәмләтмәјә көмәк едирди. Бунлар әсасән күчлү, сағлам гәдди-гамәтинә көрә әтрафдакы кәндлиләрдән аз фәргләнән, јахуд һеч фәргләнмәјән адамлар иди. Ушаглар сағлам кәнд һавасында бөјүјүрдүләр, ишдә өз валидејнләринә көмәк етмәк һаллары баш верирдисә дә, бу, јалныз һәрдәнбир олурду вә әлбәттә, сәккиз, јахуд он ики саатлыг иш күнү һаггында сөһбәт белә кетмирди.

Бу синфин мә'нәви вә интеллектуал сәвијјәсинин нечә олдуғуну тәсәввүр етмәк чәтин дејилдир. Онлар шәһәрләрдән ајры дүшмүш, орада һеч вахт олмамышдылар, чүнки иплији вә парчаны сәјјар акентләрә тәһвил верир, әмәк һаггыны да онлардан алырдылар, шәһәрдән о дәрәчәдә ајры дүшмүшдүләр ки, шәһәрин лап гоншулуғунда јашајан гочалар орада һеч заман — нәһајәт, машынлар газанчларыны әлиндән алыб, иш ахтармаг үчүн ораја кәтириб чыхарана гәдәр олмамышдылар, — онлар мә'нәви вә интеллектуал чәһәтдән кәндлиләр сәвијјәсиндә дурурдулар, торпаг саһәсини ичарәјә көтүрмәләри сајәсиндә әсасән кәндлиләрлә билаваситә бағлы идиләр. Онлар өз *скваjрыны* јерли торпаг саһибләринин ән көркәмлисини — өзләринин «тәбии һөкмдары» һесаб едир, ондан мәсләһәт алыр, хырда мүбаһисәләриндә ону һаким едир вә она белә патриархал мүнасибәтләрдән ирәли кәлән бир еһтирам бәсләјирдиләр. Онлар «һөрмәтли» адамлар вә јахшы аилә башчылары идиләр, әхлаглы һәјат сүрүрдүләр, чүнки әхлагсыз һәјат сүрмәк үчүн сәбәб дә јох иди — јахынлыгда меј-

ханалар вә гумарханалар јох иди, һәрдәнбир јанына кедиб боғазларыны ислатдыглары ашхана саһиби өзү дә һөрмәтли адам иди вә әсасән ири ичарәдарды, јахшы пивә сатырды, чидди гајданы севирди вә ахшамлар өз ашханасыны тез бағлајырды. Ушаглар бүтүн күнү евдә валидејнләринин јанында олур вә онлара итаәт, аллаһдан горхмаг руһунда тәрбијә алырдылар. Патриархал аилә мүнасибәтләри ушагларын тојуна гәдәр позулмурду. Чаванлар та тоја гәдәр өз ојун јолдашлары илә бирликдә тәбиәтин гојнунда динч, садәлик вә е'тимад шәраитиндә бөјүјүрдүләр вә никаһа гәдәр чинси әлагәләр демәк олар ади һал олса да, јалныз о заман баш верирди ки, һәр ики тәрәф никаһ бағламаг барәдә мә'нәви өһдәлик көтүрдүјүнү билдирир вә кечирилән тој јенә һәр шеји гајдаја салырды. Бир сөзлә, о вахтын инкилис сәнаје фәһләләри Алманијанын бә'зи јерләриндә һәлә инди дә олдуғу кими, гапалы вә тәкбашына шәкилдә, мә'нәви фәалијјәт вә өз һәјат тәрзиндә кәскин дәјишикликләр олмадан јашајыр вә дүшүнүрдүләр. Онлар надир һалларда охуја вә даһа надир һалларда јаза билирдиләр, килсәјә мүнтәзәм кедир, сијасәтлә мәшғул олмур, гәсд дүзәлтмир, дәрин дүшүнмүр, физики һәрәкәтләрә мејл көстәрир, ушаглыгдан ашыланмыш бир мө'минликлә төврата гулаг асыр вә өз башыашағылығы сајәсиндә чәмијјәтин даһа имтијазлы синифләри илә чох јахшы јола кедирдиләр. Анчаг мә'нәви чәһәтдән онлар чансыз идиләр, онлары јашадан јалныз өз хырда хүсуси мәнафеләри, өз тохучу дәзкаһы вә кичик бағы иди, онлар өз кәндләриндән кәнарда бүтүн бәшәријјәти бүрүјән гүдрәтли һәрәкат һаггында һеч нә билмирдиләр. Онлар марагсыз сакит һәјат кечирир вә өзләрини јахшы һисс едирдиләр вә сәнаје ингилабы олмасајды, бу һәјат тәрзиндән, дүздүр, чох романтик вә раһат, анчаг һәр һалда инсана лајиг олмајан бу һәјат тәрзиндән, һеч заман ајрылмаздылар. Әслиндә дә онлар адам дејилдиләр, о вахта гәдәр тарихин мүгәддәратыны һәлл едән бир овуч задәканын хидмәтиндә олан јалныз ишләк машынлар идиләр. Сәнаје ингилабы фәһләләри тамамилә садә машынлара чевирәрәк вә мүстәгил фәалијјәтин сон галыгларындан мәһрум едәрәк, мәсәләни јалныз мәнтиги нәтичәјә чатдырды, лакин бунунла о, фәһләләри дүшүнмәјә вадар етди, инсана лајиг бир мөвгејә наил олмаг үчүн чан атмаға вадар етди. Нечә ки, Франсада сијасәт, еләчә дә Инкилтәрәдә сәнаје вә үмумијјәтлә мүлки чәмијјәтин һәрәкаты бәшәријјәтин үмуми мәнафејинә һәлә дә лагејд галан ахырынчы синифләри тарихин ахынына чәлб етди.

Инкилис фәһләсинин вәзијјәтиндә гәти дәјишиклик јарадан илк ихтира Шимали Ланкаширдә Блекберн јахынлығындакы Станһилидән олан тохучу *Чемс Һаргривсин* дүзәлтдији (1764) *ченни* олду. Бу машын сонракы мүл-машынын кобуд прототипи иди вә әл илә ишләдилирди, лакин ади әл чәһрәсиндә олан бир

ијин әвәзинә онун бир ишчи тәрәфиндән һәрәкәтә кәтирилән он алты-он сәккиз ији вар иди. Бунун нәтичәсиндә әввәлкинә нисбәтән гат-гат чох иплик истеһсал етмәк имканы јаранды; әввәлләр, бир тохучуја үч әјиричи гадын ишләјәркән иплик һәмишә чатмырды вә тохучу тез-тез ону көзләмәли олурдуса, инди иплик мөвчуд тохучу фәһләләрин истифадә едә биләчәјиндән чох олмушду. Иплик истеһсалына чәкилән хәрчләрин јени машынла әлагәдар азалмасы нәтичәсиндә парчанын гијмәти ашағы дүшәркән парчаја онсуз да артан тәләбат даһа да күчләнмишди. Даһа чох тохучу лазым олмуш вә онларын газанчы артмышды. Инди тохучу дәзкаһын гаршысында дурараг даһа чох пул газана билдијинә көрә, о, јаваш-јаваш өз әкинчилик ишини бурахды вә јалныз тохучулугла мәшғул олду. О заман дөрд бөјүкдән вә иплији сарымаг үчүн истифадә олунан ики ушагдан ибарәт аилә күндә он саат ишләмәклә һәфтәдә 4 ф. ст. (28 Пруссија талери), иш јахшы кедәндә вә иш кифајәт гәдәр оланда исә бә'зән даһа чох пул газана билирди; чох вахт елә олурду ки, бир тохучу өз дәзкаһы архасында һәфтәдә 2 ф. ст. газанырды. Беләчә тохучу—әкинчиләр синфи тәдричән тамамилә јох олду вә тохучуларын јени синфинә чеврилди; онлар јалныз әмәк һаггы илә доланырдылар, һеч бир мүлкијјәтләри, һәтта ичарәјә көтүрүлән бир парча торпаг шәклиндә заһири мүлкијјәтләри јох иди вә беләликлә, онлар *пролетарлара* (working men) чеврилирдиләр. Үстәлик, әјиричи илә тохучунун әввәлки мүнасибәтләри дә ләғв олду. Әввәлләр иплик әјрилмәси вә ондан парча тохунмасы иши, мүмкүн олан гәдәр, бир дамын алтында көрүлүрдү. Инди, ченни үчүн, ејни дәрәчәдә һәм дә тохучу дәзкаһы үчүн күчлү әлләр лазым оланда әјиричиликлә кишиләр дә мәшғул олмаға башладылар вә бу, бүтөв-бүтөв аиләләрин јеканә доланачаг мәнбәји олду; бунун әксинә олараг башга аиләләр көһнәлмиш, өмрүнү баша вурмуш әл чәһрәсини бир кәнара атдылар вә ченни алмаға вәсаитләри јох идисә, аилә башчысынын тохучу дәзкаһынын вердији газанчла кифајәтләнмәјә мәчбур олдулар. Беләликлә, сонралар сәнаједә нәһајәтсиз дәрәчәдә инкишаф едән әмәк бөлкүсү тохучулугдан вә әјиричиликдән башланды.

Бу илк вә һәлә һеч дә мүкәммәл олмајан машынын мејдана чыхмасы *сәнаје пролетариатынын* инкишафына нәинки сәбәб олду, һәм дә үстәлик *кәнд тәсәррүфаты пролетариатынын* јаранмасына тәкан верди. О вахта гәдәр чохлу хырда торпаг саһибләри, јоменләр дејилән адамлар вар иди, онлар да јан-јөрәдә јашајан тохучу-әкинчиләр кими сакит, һәр чүр зеһни тәләбатдан мәһрум олан марагсыз һәјат сүрүрдүләр. Онлар бир парча торпагларыны бечәрир, һәр ишдә аталарынын көһнә, гејри-мүкәммәл үсулларына әмәл едир вә там бир сыра нәсилләрин өмрү боју дәјишиклик нә олдуғуну билмәјән адәткәрдә адамлара хас

олан инадкарлыгла һәр бир јенилијә мүгавимәт көстәрирдиләр. Онларын арасында чохлу хырда ичарәдарлар да вар иди, анчаг бу сөзүн муасир мә'насында олан ичарәдарлар дејил, мүгавиләли ирси ичарә сајәсиндә вә ја гәдим адәт сајәсиндә аталарындан вә бабаларындан кичик саһәләри мирас кими, алан вә орада елә бундан әввәл дә, елә бил өз мүлкләри олан саһә кими бәрк-бәрк отуран адамлар иди. Инди, сәнаје фәһләләри әкинчиликдән әл чәкәндән сонра чохлу торпаг саһәләри бошалмыш вә орада јени *ири ичарәдарлар* синфи, tenants-at-will дејилән (јә'ни ичарәјә көтүрмәк мәсәләсинә һәр ил рәдд чавабы ала биләчәк ичарәдарлар) вә һәрәси әлли, јүз, ики јүз вә даһа чох акр јер тутан ичарәдарлар мәскән салмышдылар; бунлар исә торпағы даһа јахшы бечәрмәклә вә даһа ири тәсәррүфат јаратмагла торпагдан алынан кәлири артыра билдиләр. Онлар өз мәһсулларыны хырда јоменә нисбәтән учуз сата билирдиләр; јоменин даһа ону доландыра билмәјән саһәни сатмагдан башга ајры бир әлачы галмырды вә о, ја ченни, јахуд тохучу дәзкаһы алмалы, ја да ири ичарәдарын јанында күнәмуздчу, кәнд пролетары кими ишә кирмәли иди. Јоменин анаданкәлмә эталәти вә саһәнин бечәрилмәсиндә бабаларындан ирсән кечмиш сәлигәсизлији онун арадан галдыра билмәмәси үзүндән башга чыхыш јолу галмырды, чүнки о, өз торпағыны даһа сәмәрәли бечәрән, ири тәсәррүфатын вердији вә торпағы јахшылашдырмаға капитал мәсрәфинин јаратдығы бүтүн үстүнлүкләрдән истифадә етмәклә бечәрән адамларла рәгабәт апармалы олурду.

Лакин сәнајенин инкишафы бунунла гуртармады. Бә'зи капиталистләр ченниләри ири биналарда гурмаға вә *сујун гүввәси* илә ишләтмәјә башладылар; бу, онлара имкан верди ки, фәһләләрин сајыны азалтсынлар вә машыны анчаг әли илә ишләдән тәкбашына әјиричијә нисбәтән өз иплијини учуз сатсынлар. Ченнинин гурулушу тез-тез тәкмилләшдирилдијинә көрә машынлар ара вермәдән көһнәлир, онлары јенидән дүзәлтмәк, јахуд тәзәләри илә әвәз етмәк лазым кәлирди; капиталист сујун гүввәсини тәтбиг едәрәк, һәтта көһнәлмиш машынлары ишләдәндә дә һәлә давам кәтирә билирдисә, тәкбашына әјиричи үчүн бу, заман кечдикчә гејри-мүмкүн олду. Фабрик системинин башланғычы бунунла гојулдуса да, Шимали Ланкаширдәки *Престондан* олан бәрбәр *Ричард Аркрајтын* 1767-чи илдә ихтира етдији *ватер-машын* мејдана чыхдыгдан сонра о, даһа кениш јајылды. Алманча адәтән Kettenstuhl адландырылан бу машын бухар машыны илә јанашы XVIII әсрин механика саһәсиндә ән мүһүм ихтирасыдыр. О, лап әввәлдән *механики мүһәррик* үчүн һесабланмышды вә тамамилә јени принсипләрә әсасланырды. Ланкаширдәки *Фервуддан* олан *Самуел Кромптон* ченнинин вә ватер-машынын хүсусијјәтләрини бирләшдирәрәк, 1785-чи илдә *мул-машын* их-

тира етди[99], тәхминән елә һәмин вахтлар Аркрајт *дарајычы* вә *иплик* машыны ихтира едәндә исә фабрик истеһсал үсулу иплик әјрилмәсиндә јеканә һөкмран үсул олду. Тәдричән һәмин машынлар бә'зи чүзи дәјишикликләр нәтичәсиндә јун әјрилмәсиндә, сонралар исә (XIX әсрин биринчи ониллијиндә) һәмчинин кәтан әјрилмәсиндә тәтбиг едилмәјә, беләликлә әл әмәјини орадан да сыхышдырыб чыхармаға башлады. Лакин мәсәлә бунунла да гуртармады: кәнд кешиши д-р *Картрајт* XVIII әсрин сон илләриндә *механики тохучу дәзкаһы* ихтира етди вә тәхминән 1804-чү илдә ону елә тәкмилләшдирди ки, о, әл илә ишләјән тохучуларла мүвәффәгијјәтлә рәгабәтә кирә билди; 1764-чү илдә *Чемс Уаттын* ихтира етдији вә 1785-чи илдән әјиричи машынлары һәрәкәтә кәтирмәк үчүн ујғунлашдырылан *бухар машынынын* сајәсиндә бу машынларын әһәмијјәти икигат артды.

Сонралар һәр ил даһа да тәкмилләшдирилән бу ихтираларын сајәсиндә Инкилтәрә сәнајесинин башлыча саһәләриндә *машын әмәји әл әмәји үзәриндә гәләбә газанды* вә бу сәнајенин бүтүн сонракы тарихи јалныз әл әмәјинин өз мөвгеләрини бир-биринин ардынча машына вермәсиндән бәһс едир. Бунун нәтичәсиндә, бир тәрәфдән, — бүтүн фабрик малларынын гијмәтләри сүр'әтлә ашағы дүшдү, тичарәт вә сәнаје тәрәгги етди, көмрүклә горунмајан демәк олар бүтүн харичи базарлар әлә кечирилди, капиталлар вә милли сәрвәт сүр'әтлә артды, дикәр тәрәфдән исә, — пролетариатын сајы даһа бөјүк сүр'әтлә артды, фәһлә синфи һәр чүр мүлкијјәти, газанча бәсләдији һәр чүр инамы итирди, дүшкүнлүк, сијаси иғтишашлар вә Инкилтәрәнин варлы синифләринин һеч дә хошуна кәлмәјән, бурада нәзәрдән кечирмәли олачағымыз бүтүн башга фактлар өзүнү көстәрди. Биз көрдүк ки, һеч дә мүкәммәл олмајан јалныз ченни кими бир машын ашағы синифләрин ичтимаи вәзијјәтиндә нечә чеврилиш јаратды, буна көрә дә биздән хаммал алан вә бизә һазыр парча гајтаран, бир-бирини гаршылыглы сурәтдә тамамлајан дәгиг ишләниб һазырланмыш механизмләрин бүтөв системинин фәалијјәти бизи даһа тәәччүбләндирә билмәз.

Лакин кәлин Инкилтәрә сәнајесинин инкишафыны бир гәдәр мүфәссәл изләјәк* вә онун башлыча саһәсиндән — *памбыг парча сәнајесиндән* башлајаг. 1771—1775-чи илләрдә Инкилтәрәјә илдә орта һесабла 5 млн. фунтдан аз памбыг идхал олунурду: 1841-чи илдә 528 млн. фунт идхал едилмишди. 1844-чү илдә исә идхал

* *Porter,* «Progress of the Nation». London, 1836 — I vol., 1838 — II vol., 1843 — III vol. [*Портер.* «Милләтин тәрәггиси». Лондон, 1836 — I ч., 1838 — II ч., 1843 — III ч.] (рәсми мә'лумата көрә) китабына вә эксәријјәти һәмчинин рәсми характерли башга мәнбәләрә әсасән.

(1892-чи ил). Сәнаје чеврилишинин бурада верилән тарихи очеркинин бә'зи тәфәррүаты дәгиг дејилдир, лакин 1843—1844-чү илләрдә бундан јахшы мәнбә јох иди. *(1892-чи илин алманча нәшринә Енкелсин әлавәси).*

азы 600 млн. фунт олачагдыр. 1834-чү илдә Инкилтәрә 556 млн. јард памбыг парча, $76^1/_2$ млн. фунт памбыг иплији вә памбыг парчадан 1 200 ф. ст-лик тохунма мә'мулат ихрач етмишди. Елә һәмин ил памбыг парча сәнајесиндә, ватер-машынлар һесаба алынмаса, 8 млн-дан чох ијдән, 110 мин механики вә әл илә ишләдилән 250 мин тохучу дәзкаһындан истифадә едилмишди вә Мак-Куллоһун һесабламаларына көрә[100], бүтүн Бирләшмиш краллыгдан тәхминән бир милјон јарым адам билаваситә вә ја долајысы илә бу сәнаје саһәсинин сајәсиндә доланырды, онлардан 220 мин нәфәри јалныз фабрикләрдә ишләјирди; бу фабрикләрдә ашағыдакы мигдарда һәрәкәтверичи енержи сәрф олунурду: бухар енержиси — 33 мин ат күчү вә су енержиси — 11 мин ат күчү. Инди бүтүн бу рәгәмләр чох керидә галмышдыр вә чәсарәтлә демәк олар ки, 1845-чи илдә машынларын мигдары вә күчү, еләчә дә фәһләләрин сајы, 1834-чү илдәкиндән бир јарым дәфә чох олачагдыр. Бу сәнајенин мәркәзи *Ланкаширдир* — һәмин графлыг онун бешији олмушдур вә бу сәнаје ону баштанбаша ингилабиләшдирәрәк, учгар, аз мәскун батаглыгдан чошғун, гајнар фәалијјәт көстәрән бир јерә чевирмишдир; сәксән ил әрзиндә онун әһалисинин сајыны онгат артырмыш вә санки көз ачыб јумунча ашағыдакы нәһәнк шәһәрләри јаратмышдыр: бирликдә 700 мин сакини олан *Ливерпул* вә *Манчестер* вә онларын әтраф гәсәбәләри: *Болтон* (60 мин), *Рочдејл* (75 мин), *Олдем* (50 мин), *Престон* (60 мин), *Аштон* вә *Стејлибрич* (40 мин) вә бир сыра дикәр фабрик шәһәрләри. Чәнуби Ланкаширин тарихи јени дөврүн ән бөјүк мө'чүзәләринин шаһиди олмушдур, һәрчәнд бу барәдә данышмаг адәт дејил, һәм дә бүтүн бу мө'чүзәләри памбыг парча сәнајеси јаратмышдыр. Бундан башга *Глазго* Шотландијада *Ланаркшири* вә *Ренфрушири* әһатә едән икинчи памбыг парча рајонунун мәркәзини тәшкил едир вә бурада да әсас шәһәрин әһалиси һәмин сәнајенин тәтбиг едилдији вахтдан бәри артыб 30 миндән 300 мин нәфәрә чатмышдыр. *Ноттинкемин* вә *Дербинин чорабтохума истеһсалы* да иплијин гијмәтинин ашағы дүшмәси сајәсиндә јени тәкан вә тохујучу машынын јахшылашдырылмасы, бир дәзкаһда ејни вахтда ики чораб тохумаға имкан вермәси сајәсиндә икинчи тәкан алмышдыр. 1777-чи илдән, *түл машыны* ихтира едиләндән бәри, *кружева истеһсалы* да мүһүм сәнаје саһәси олмушдур; бундан аз сонра *Линдли кружева машыны,* сонра исә *Һиткот* 1809-чу илдә *макаралы машын* ихтира етди. Бунун сајәсиндә кружева һазырланмасы сон дәрәчә садәләшди вә кружевалар учузлашдығына көрә онлара тәләбат о гәдәр артды ки, инди бу истеһсалатда азы 200 мин адам чалышыр. Онун башлыча мәркәзләри *Ноттинкем, Лестер* вә Гәрби Инкилтәрәдир *(Уилтшир, Девоншир* вә с.). Памбыг парча сәнајесиндән асылы олан әмәк саһәләри — ағартма, бојама вә на-

хышвурма да бу чүр јајылмышдыр. *Ағартмада* оксикенин *хлорла* əвəз олунмасы сајəсиндə, *бојамаја* вə *нахышвурмаја* тə'сир көстəрəн кимјанын сүр'əтли инкишафы сајəсиндə, механика саһəсиндə олан вə читə нахышвурманын инкишафына тə'сир көстəрəн бир сыра əн парлаг ихтираларын сајəсиндə бу саһəлəр үчүн тəкан јаранмыш вə бу тəкан памбыг парча сəнајесинин инкишафы илə əлагəдар олараг тəлəбатын күчлəнмəси илə бирликдə онлары мисилсиз тəрəггијə чатдырмышдыр.

Јун е'малында да белə бир фəалијјəт башланмышдыр; əввəллəр бу, Инкилтəрə сəнајесинин башлыча саһəси иди; лакин əввəлки иллəрин мəһсулу инди истеһсал олунан мəһсул илə мүгајисəдə һеч нəдир. 1782-чи илдə фəһлə чатышмадығына көрə əввəлки үч илдə јығылмыш јунун һамысы е'малсыз јатыб галырды вə јеничə ихтира олунан машынлар көмəјə кəлиб бүтүн бу јуну əјирмəсəјди, елəчə дə галачагды. Бу машынларын јун əјрилмəсинə ујғунлашдырылмасы там мүвəффəгијјəтлə нəтичəлəнди. Һəмин вахтдан е'тибарəн јун е'малетмə маһалларында памбыг парча рајонларында көрдүјүмүз кими сүр'əтли инкишаф башланды. *Јоркширин Гəрб маһалында* 1738-чи илдə 75 мин топ, 1817-чи илдə исə 490 мин топ јун парча истеһсал олунмушду вə јун сəнајеси елə јүксəк сүр'əтлə инкишаф етмəјə башлады ки, 1834-чү илдə 1825-чи илдəкиндəн 450 мин топ чох парча ихрач едилди. — 1801-чи илдə 101 млн. фунт јун (бунун 7 млн.-у кəтирилмə јун иди) е'мал олунду, 1835-чи илдə исə 180 млн. фунт јун (бунун 42 млн.-у кəтирилмə јун иди) е'мал олунду. Бу сəнајенин башлыча мəркəзи Јоркширин Гəрб маһалыдыр, орада, о чүмлəдəн *Брадфордда* узун лифли инкилис јуну е'мал олунуб тохума вə и. а. үчүн јуна чеврилир, галан шəһəрлəрдə, мəсəлəн, *Лидс, Галифакс, Хаддерсфилд* вə башгаларында исə гыса лифли јун е'мал олунуб ешмə иплијə вə сонра маһуд мə'мулатына чеврилир; сонра, *Ланкаширин* Јоркшир илə һəмсəрһəд олан һиссəсиндə, *Рочдејлин* əтраф гəсəбəлəриндə, памбыг парча мə'мулаты һазырланмасы илə јанашы чохлу фланел дə истеһсал олунур вə нəһајəт, *Гəрби Инкилтəрəдə* əн зəриф маһуд парчалар истеһсал олунур Бурада əһалинин артымы да диггəтəлајигдир:

	1801-чи ил		1831-чи ил	
Брадфордда	29 000	сакин	77 000	сакин
Галифаксда	63 000	»	110 000	»
Хаддерсфилддə	15 000	»	34 000	»
Лидсдə	53 000	»	123 000	»
Јоркширин бүтүн Гəрб маһалында исə	564 000	»	980 000	»

1831-чи илдəн бəри бу əһали азы 20—25% артмышдыр. 1835-чи илдə бүтүн Бирлəшмиш краллыгда јун əјирмəклə 71 300 фəһлəси

олан 1 313 фабрик мәшғул олурду, һәм дә бу рәгәмә јун е'малы билаваситә вә ја долајысы илә доланачаг мәнбәји олан күлли мигдарда адамларын јалныз кичик бир һиссәси дахилдир, тохучулар исә демәк олар һеч дахил дејилдир.

Кәтан сәнајесиндә тәрәгги нисбәтән кеч башланмышдыр, чүнки бурада хаммалын тәбии хассәләри әјиричи машынларын тәтбигини хејли чәтинләшдирирди. Доғрудур, һәлә XVIII әсрин сон илләриндә Шотландијада бунун үчүн чәһдләр көстәрилмишди, анчаг јалныз 1810-чу илдә франсыз *Жирар* машынла *кәтан әјирилмәси* ишини әмәли олараг һәјата кечирә билди. Лакин онун машынлары да Британија торпағында өз лајигли гијмәтини Инкилтәрәдә апарылан тәкмилләшдирмәләрдән јалныз сонра вә *Лидсдә, Дандидә* вә *Белфастда* һәр јердә тәтбиг едилмәси сајәсиндә алды. Елә бу вахтдан да Инкилтәрә кәтан сәнајесинин сүр'әтли инкишафы башланды. Дандијә 1814-чү илдә 3 мин тон* кәтан, 1833-чү илдә 19 мин тон кәтан вә 3400 тон чәтәнә лифи идхал едилмишди. Бөјүк Британијаја Ирландија кәтан парчасы идхалы артыб 32 млн. јарддан (1800-чү ил) 53 млн. јарда (1825-чи ил) чатды, бу мигдарын јарыдан чоху јенә ихрач олунду; инкилис вә шотланд кәтан парчаларынын ихрачы артыб 24 млн. јарддан (1820-чи ил) 51 млн. јарда (1833-чү ил) чатды. 1835-чи илдә кәтанәјирмә фабрикләринин сајы 33 мин фәһләси олмагла 347-јә чатырды; онларын јарысы Чәнуби Шотландијада, 60-дан чоху Јоркширин Гәрб маһалында (Лидс вә әтраф гәсәбәләри), 25-и Белфастда, Ирландијада, галанлары исә Дорсетширдә вә Ланкаширдә јерләширди. Кәтан парча Чәнуби Шотландијада, Инкилтәрәнин бә'зи јерләриндә, лакин хүсусилә Ирландијада истеһсал олунур.

Инкилисләр *ипәк е'малы* илә мәшғул олуб һеч дә аз мүвәффәгијјәт газанмадылар. Онлар хаммалы Чәнуби Авропадан вә Асијадан артыг иплик һалында алырдылар вә әсас иш назик сап *(трама)* ешмәкдән ибарәт олурду. 1824-чү илләдәк хам ипәјә гојулан јүксәк көмрүк рүсуму (һәр фунта 4 шиллинг) Инкилтәрә ипәк сәнајесинин инкишафыны күчлү сурәтдә мәһдудлашдырырды, һимајәчилик көмрүјү сајәсиндә онун үчүн јеканә базар ролуну Инкилтәрә вә онун мүстәмләкәләри ојнајырды. Сонралар идхал көмрүјү 1 пенсә ендирилди вә фабрикләрин сајы дәрһал хејли артды. Бир ил әрзиндә ешмә ијләринин сајы артыб 780 миндән 1 180 минә чатды вә 1825-чи илин тичарәт бөһраны бу сәнаје саһәсинин инкишафыны мүәјјән мүддәтә зәифләтсә дә, бунунла белә артыг 1827-чи илдә һәмин саһәдә һәмишәкиндән чох мәһсул истеһсал олунурду, чүнки техника саһәсиндә инкилисләрин сә-

---

* Инкилис тону 2240 инкилис фунтуна, тәхминән 1 000 килограма бәрабәрдир.

риштәси вә тәчрүбәси онларын буручу машынларынын онларын рәгибләринин јөндәмсиз механизмләриндән үстүн олмасыны тә'мин едирди. 1835-чи илдә Бөјүк Британијада 30 мин фәһләси олан 263 ипәксарыма фабрики вар иди, онларын әксәријјәти *Чеширдә (Маклсфилд, Конглтон* вә әтраф гәсәбәләр), *Манчестердә* вә *Сомерсетширдә* чәмләшмишди. Бундан башга барама чәнкәләринин е'малы илә мәшғул олан күлли мигдарда фабрик дә вардыр; чәнкәләрдән хүсуси иплик (spunsilk) һазырланыр вә инкилисләр бу ипликлә һәтта Парисин вә Лионун тохучулуг фабрикләрини тәчһиз едирләр. Е'мал олунмуш ипәји бу үсулла әсасән Шотландијада *(Пејслидә* вә с) вә Лондонда *(Спиталфилдсдә)*, һәмчинин *Манчестердә* вә бә'зи башга јерләрдә дә тохујурлар.

Лакин Инкилтәрә сәнајесинин 1760-чы илдә башланмыш нәһәнк јүксәлиши јалныз парча истеһсалы илә мәһдудлашмады. Бир һалда ки, һәмин кәтан сәнаје фәалијјәтинин бүтүн саһәләринә јајылды, јухарыда адлары чәкиләнләрлә һеч бир әлагәси олмајан бир чох ихтиралар да үмуми чанланма илә ејни вахтда мејдана кәлдијинә көрә гат-гат артыг әһәмијјәт кәсб етди. Даһа сонра, механики енержинин сәнаједә чох бөјүк әһәмијјәти әмәли сурәтдә сүбут олундугдан сонра бу енержидән һәртәрәфли истифадә етмәк вә ондан ајры-ајры ихтирачылар вә фабрикантлар үчүн мәнфәәт көтүрмәк мәгсәди илә бүтүн васитәләр ишә салынды: һәм дә машынлара, јаначаға вә хаммала тәләбатын өзү фәһлә күтләләриндән вә ајры-ајры сәнаје саһәләриндән икигат гүввә илә фәалијјәт көстәрмәји тәләб етди. Бухар машыны мејдана кәлдикдән сонра Инкилтәрәнин кениш *көмүр јатаглары* илк дәфә әһәмијјәт кәсб етди; јалныз инди *машын истеһсалы* јарадылды, онунла бирликдә исә бу истеһсалат үчүн хаммал верән *дәмир мә'дәнләринә* мараг артды. Јун истеһлакынын чохалмасы Инкилтәрә гојунчулуғуну чанландырды, јун, кәтан вә ипәк идхалынын күчләнмәси исә Инкилтәрә тичарәт донанмасынын инкишафына сәбәб олду. *Дәмир истеһсалы* даһа чох күчләнди. Инкилтәрәнин зәнкин дәмир мә'дәнләри әввәлләр аз ишләнирди; дәмир филизи әридиләркән һәмишә ағач көмүрү тәтбиг едирдиләр, о исә әкинчилик инкишаф етдикчә вә мешәләр гырылыб түкәндикчә даһа аз мигдарда истеһсал олунур вә кетдикчә баһалашырды. Кечән әсрдә илк дәфә олараг јандырылмыш даш көмүр (кокс) тәтбиг етмәјә башладылар, 1780-чи илдән исә коксда әридилән дәмири — о вахтадәк јалныз чугун алынан бу дәмири дөјүлә билән дәмирә чевирмәјә имкан верән јени үсул кәшф олунду. Әритмә заманы дәмирә гарышан карбону чыхармагдан ибарәт олан бу үсулу инкилисләр пудлингләмә адландырырлар; о, Инкилтәрә дәмир е'малы истеһсалы үчүн тамамилә јени фәалијјәт мејданы ачмышдыр. Әввәлкиндән 50 дәфә бөјүк өлчүлү

домна печләри тикмәјә башладылар, исти көрүкләмә сајәсиндә филизин әридилмәси садәләшди вә дәмир истеһсалы о гәдәр учузлашды ки, әввәлләр тахтадан вә ја дашдан һазырланан күлли мигдарда әшјаны дәмирдән дүзәлтмәк мүмкүн олду. Мәшһур демократ *Томас Пејн* 1788-чи илдә Јоркширдә[101] илк дәмир көрпү тикдирди, онун ардынча чохлу дикәр көрпү тикилди вә һазырда демәк олар бүтүн көрпүләр, хүсусән дәмир јолу көрпүләри, чугундан дүзәлдилир, Лондонда исә һәмин материалдан һәтта Темза чајы үзәриндә көрпү (Саутворк көрпүсү) тикилмишдир; дәмир дирәкләр, машынлар үчүн дәмир чатылар вә и. а. ади һал олду, газ ишығы вә дәмир јоллары ишә салындыгдан сонра исә Инкилтәрә дәмир е'малы истеһсалындан өтрү јени сатыш саһәләри јаранды. Тәдричән винтләри вә мисмарлары да машынларын көмәји илә һазырламаға башладылар. Шеффилд әһли олан *Һантсмен* 1740-чы илдә полад төкмә үсулуну кәшф етди, бу үсул бир чох лүзумсуз иши арадан галдырды вә әввәлләр намә'лум олан учуз мә'мулат истеһсалына имкан јаратды. Хаммалын даһа јүксәк кејфијјәти, тәкмилләшдирилмиш аләтләр, јени машын аваданлығы вә бөјүк әмәк бөлкүсү сајәсиндә Инкилтәрәнин метал мә'мулаты истеһсалы о заман илк дәфә өз әһәмијјәтини кәсб етди. *Бирминһемин* әһалиси 73 миндән (1801-чи ил) 200 минә (1844-чү ил), *Шеффилдин* әһалиси 46 миндән (1801-чи ил) 110 минә (1844-чү ил) чатды, тәкчә бу ахырынчы шәһәрдә көмүр истеһлакы исә 1836-чы илдә 515 мин тона чатырды. 1805-чи илдә 4 300 тон дәмир мә'мулаты вә 4 600 тон чугун, 1834-чү илдә исә 16 200 тон дәмир мә'мулаты вә 107 мин тон чугун ихрач едилмишди вә 1740-чы илдә 17 мин тондан чох олмајан бүтүн дәмир истеһсалы 1834-чү илдә, демәк олар, 700 мин тона чатды. Тәкчә чугун әридилмәсинә һәр ил 3 млн. тондан чох көмүр сәрф олунур[102] вә сон алтмыш ил әрзиндә *көмүр мә'дәнләринин* нечә бөјүк әһәмијјәт кәсб етдијини тәсәввүр етмәк беләчәтиндир. Һазырда Инкилтәрәнин вә Шотландијанын бүтүн көмүр јатаглары ишләнир, тәкчә *Нортумберленд* вә *Дургам* мә'дәнләри ихрач үчүн һәр ил 5 млн. тондан чох көмүр тәһвил верир вә 40—50 мин фәһлә ишләдир. «Durham Chronicle»[103] гәзетинин вердији мә'лумата көрә, бу ики графлыгда:

1753-чү илдә	14	мә'дән
1800-чү илдә	40	»
1836-чы илдә	76	»
вә 1843-чү илдә	130	» ишләнирди.

Һәм дә инди бүтүн мә'дәнләр әввәлләр олдуғуна нисбәтән, гат-гат сүр'әтлә ишләнир. *Галај, мис* вә *гурғушун мә'дәнләриндә* дә вәзијјәт беләдир, *шүшә истеһсалынын* инкишафы илә јанашы, исә јени сәнаје саһәси — *Чозаје Уечвудун* сајәсиндә 1763-чү илә

јахын хүсуси әһәмијјәт кәсб етмиш *дулусчулуг истеһсалы* әмәлә кәлмишдир. Уечвуд дулусчулуг мә'мулатынын елми принсипләр үзрә һазырланмасынын башланғычыны гојмуш, бәдии зөвгүн инкишафына көмәк етмиш вә *Шимали Стаффордширдә,* 8×8 инкилис мили саһәси олан маһалда, *керамика заводлары* (potteries) јаратмышдыр; бу јер әввәлләр бәһәрсиз сәһра иди, инди исә фабрикләр вә јашајыш евләри илә өртүлмүшдүр вә 60 миндән чох адама доланачаг верир.

Бу үмуми ахына истиснасыз олараг һәр шеј чәлб едилмишди. Әкинчиликдә дә чеврилиш баш верди. Јухарыда көрдүјүмүз кими, нәинки торпаг саһиблији вә торпағын бечәрилмәси башга әлләрә кечди, — кәнд тәсәррүфатында дикәр чәһәтдән дә дәјишиклик јаранды. Ири ичарәдарлар торпағын јахшылашдырылмасына капитал сәрф етмәјә, лүзумсуз чәпәрләри сөкмәјә, батаглығы гурутмаға вә күбрәләмәјә, ән јахшы аләтләр ишләтмәјә вә мүнтәзәм тохумдәјишмә тәсәррүфаты (cropping by rotation) тәтбиг етмәјә башладылар. Елмин тәрәггиси дә онлара көмәк етди: сер *Г. Деви* әкинчиликдә кимјаны мүвәффәгијјәтлә тәтбиг етди, техниканын инкишафы исә ири ичарәдарлара бир сыра үстүнлүкләр верди. Һәм дә әһалинин чохалмасы нәтичәсиндә әкинчилик мәһсулларына тәләбат о гәдәр артды ки, 1760-чы илдән 1834-чү иләдәк 6 840 540 акр бечәрилмәјән торпаг әкин јеринә чеврилсә дә, вахтилә тахыл ихрач едән өлкә олан Инкилтәрә дөнүб тахыл идхал едән өлкә олду.

Рабитә јоллары тикинтисиндә дә белә гызғын фәалијјәт башланды. 1818-чи илдән 1829-чу иләдәк Инкилтәрәдә вә Уелсдә ганунла мүәјјән олунмуш 60 фут ениндә 1 мин инкилис мили узунлуғунда шосе јоллары чәкилди вә демәк олар, бүтүн көһнә шоселәр *Мак-Адам* системи үзрә јенидән гурулду. *Шотландијада* ичтимаи ишләр идарәси 1803-чү илдән е'тибарән доггуз јүз мил шосе јолу чәкди вә миндән чох көрпү тикди, бунун сајәсиндә дағлыг Шотландијанын сакинләри дәрһал сивилизасијаја говушдулар. Әввәлләр дағлылар әсасән браконјерликлә вә контрабанда илә мәшғул олурдулар; инди, онлар чалышган әкинчи вә сәнәткарлар олдулар, кел дилини горујуб сахламаг үчүн хүсуси мәктәбләр тәшкил едилсә дә, кел-келт адәтләри вә дили инкилис сивилизасијасынын тә'сиринә сүр'әтлә тәслим олур. *Ирландијада* да ејни илә белә иди, *Корк, Лимерик* вә *Керри* графлыглары арасында индијәдәк адамсыз олан, мүәјјән бир ишләк јолу олмајан әрази вар иди; бу јерләр әлчатмаз олдуғуна көрә гануну позанларын һамысы үчүн сығыначаг ролуну ојнајырды вә Чәнуби Ирландијада келт-ирланд миллијјәтинин истинадкаһы иди; бу јерләрдә јоллар чәкдиләр вә беләликлә, бу хәлвәт јерә дә сивилизасијанын јолуну ачдылар. Алтмыш ил бундан әввәл о заманкы Алманија вә Франса кими пис јоллары олан бүтүн Бөјүк

Британија вә хүсусән Инкилтәрә инди чох көзәл шоселәр шәбәкәси илә өртүлмүшдүр вә Инкилтәрәдә, демәк олар, һәр шеј кими, онлар да хүсуси саһибкарларын ишидир, чүнки дөвләт бунун үчүн һеч нә вә ја демәк олар һеч нә етмәмишдир.

1755-чи иләдәк Инкилтәрәдә *каналлар* демәк олар, јох иди 1755-чи илдә Ланкаширдә *Санки-Брукдан Сент-Хеленсәдәк* канал чәкилди, 1759-чу илдә исә *Чемс Бриндли* илк бөјүк канал, *Һерсог Бричуотер* каналыны тикди; о, *Манчестердән* вә әтрафдакы даш көмүр мә'дәнләриндән *Мерсеј* чајынын мәнсәбинә доғру узаныр вә *Бартонун* јахынлығында *Еруелл* чајы үзәриндән акведукун көмәји илә чәкилмишдир. Инкилтәрәдә каналлар тикинтиси өз башланғычыны бу вахтдан көтүрүр, она биринчи олараг Бриндли әһәмијјәт вермишдир. О вахтдан бәри бүтүн истигамәтләрдә чохлу канал чәкилмиш вә чајлар кәмичилик үчүн јарарлы һала салынмышдыр. Тәкчә *Инкилтәрәдә* 2200 мил узунлуғунда канал вә кәмичилик үчүн јарарлы олан 1800 мил узунлуғунда чај вардыр. *Шотландијада* бүтүн өлкәни кәсиб кечән *Каледонија каналы* тикилмиш, *Ирландијада* да мүхтәлиф каналлар газылмышдыр. Дәмир јоллары вә шоселәр кими, бу гурғуларын да демәк олар, һамысыны хүсуси шәхсләр вә ширкәтләр тикдирмишләр.

Дәмир јоллары јалныз сон вахтлар чәкилмишдир. Илк ири дәмир јолу *Ливерпулдан Манчестерә* чәкилмишдир (1830-чу илдә ачылмышдыр); о вахтдан бәри бүтүн ири шәһәрләр бир-бири илә дәмир јоллары илә бирләшдирилмишдир. Лондон Саутһемптон, Брајтон, Дувр, Колчестер, Кембрич, Ексетер (Бристолдан кечмәклә) вә Бирминһем илә; Бирминһем Глостер, Ливерпул, Ланкастер (Нүтондан вә Уигандан кечмәклә вә Манчестердән вә Болтондан кечмәклә), сонра Лидс илә, (Манчестердән вә Галифаксдан кечмәклә вә Лестердән, Дербидән вә Шеффилддән кечмәклә), Лидс исә Гулл вә Нүкасл илә (Јоркдан кечмәклә). Һәлә бураја тикилмәкдә вә лајиһәләшдирилмәкдә олан чохлу хырда хәтти дә әлавә етмәк лазымдыр, онларын сајәсиндә тезликлә Единбургдан Лондона бир күнә кетмәк мүмкүн олачагдыр.

Бухар нәинки гурудакы нәглијјат васитәләриндә ингилаб јаратды, суда да онларын симасыны дәјишди. Илк пароход 1807-чи илдә Һудзон чајында, Шимали Америкада, 1811-чи илдә исә Бөјүк Британијада Клајд чајында суја салынды. О вахтдан бәри Инкилтәрәдә 600-дән чох пароход инша олунмушдур вә 1836-чы илдә Инкилтәрә лиманларында 500-дән артыг пароход вар иди.

Сон алтмыш ил әрзиндә Инкилтәрә сәнајесинин тарихи гысача олараг бундан ибарәтдир; бәшәријјәтин салнамәсиндә бу тарихин тајы-бәрабәри јохдур. Алтмыш-сәксән ил бундан әввәл Инкилтәрә һәр һансы башга өлкәјә охшајан, кичик шәһәрләри, сүзи вә аз инкишаф етмиш сәнајеси, сејрәк, әсасән әкинчи әһа-

лиси олан бир өлкә иди. Инди о, һеч бир өлкәјә охшамајан, $2^1/_2$ милјон адам јашајан пајтахты, нәһәнк фабрик шәһәрләри, өз мә’мулаты илә бүтүн дүнјаны тәчһиз едән вә демәк олар, һәр шеји сон дәрәчә мүрәккәб машынларын көмәји илә истеһсал едән сәнајеси олан бир өлкәдир; о һәм дә үчдә ики һиссәси сәнаједә* чалышан вә әввәлкинә нисбәтән тамамилә башга синифләрдән ибарәт, һәлә үстәлик башга адәтләри вә башга тәләбаты олан тамамилә башга бир милләт тәшкил едән әмәксевәр, зијалы, сых әһалиси олан бир өлкәдир. Франса үчүн сијаси ингилаб, Алманија үчүн фәлсәфи ингилаб нечә бир әһәмијјәтә маликдирсә, Инкилтәрә үчүн дә сәнаје ингилабы елә бир әһәмијјәтә маликдир. 1760-чы илин Инкилтәрәси илә 1844-чү илин Инкилтәрәси арасындакы фәрг ән азы ancien régime** дөврүнүн Франсасы илә ијул ингилабы Франсасы арасындакы фәрг гәдәр бөјүкдүр. Лакин бу сәнаје чеврилишинин ән мүһүм јетишдирмәси инкилис пролетариатыдыр.

Биз јухарыда көрдүк ки, машынларын тәтбиги пролетариаты нечә јаратды. Сәнајенин сүр’әтли инкишафы фәһлә әлләринә тәләбат доғурду; әмәк һаггы артды вә бу сәбәбдән фәһләләр әкинчилик маһалларындан дәстә-дәстә шәһәрләрә ахышдылар. Әһали ағласығмаз бир сүр’әтлә артырды вә демәк олар, бүтүн артым фәһлә синфинин пајына дүшүрдү. Һәм дә Ирландијада јалныз XVIII әсрин әввәлләриндә әмин-аманлыг јарадылмышды; әввәлки иғтишашлар заманы инкилисләрин амансызлығы нәтичәсиндә онда бирдән дә чох азалан әһали сүр’әтлә, хүсусән сәнајенин тәрәггиси чохлу ирландијалыны Инкилтәрәјә чәлб етмәјә башлајандан бәри артмаға башлады. Бөјүк Британијанын ири фабрик вә тичарәт шәһәрләри белә јаранды, бу шәһәрләрдә әһалинин азы дөрддә үч һиссәси фәһлә синфинә мәнсубдур, хырда буржуазија исә јалныз дүканчылардан вә сајча чох аз олан сәнәткарлардан ибарәтдир. Лакин мејдана кәлән сәнаје она көрә белә артды ки, аләтләри машынларла, е’малатханалары фабрикләрлә әвәз етди вә бунунла да орта синфин әмәкчи үнсүрләрини фәһлә пролетарлара, кечмиш ири тачирләри исә фабрикантлара чевирди, сәнаје хырда буржуазијаны сыхышдырыб арадан чыхартды вә әһалинин бүтүн фәргләрини фәһләләрлә капиталистләр арасындакы зиддијјәтлә мәһдудлашдырды. Сөзүн дар мә’насында сәнаједән кәнарда, сәнәт вә һәтта тичарәт саһәсиндә дә ејни һадисә баш верди. Әввәлки усталарын вә онларын шакирдләринин әвәзинә, бир тәрәфдән, ири капиталистләр дикәр тәрәфдән исә өз синфинин вәзијјәти фөвгүнә галхмаға һеч бир үмиди олмајан фәһләләр мејдана кәлди; сәнәт фабрик истеһсалатына чеврилди,

* 1887-чи вә 1892-чи илләрин инкилис нәшрләриндә «сәнаједә» сөзүндән сонра «вә тичарәтдә» сөзләри јазылмышдыр. *Ред.*

** — көһнә идарә үсулунда. *Ред.*

чидди әмәк бөлкүсү кечирилмәјә башланды вә ири мүәссисәләрлә рәгабәт апармаг имканы олмајан хырда усталар сыхышдырылыб пролетариатын сыраларына салындылар. Лакин әввәлки сәнәт истеһсалатынын мәһв едилмәси, хырда буржуазијанын јох олмасы илә бир вахтда фәһләнин өзүнүн буржуа олмасы үчүн һәр чүр имкан да итирилди. Әввәлләр фәһләнин һәмишә үмиди вар иди ки, өз е'малатханасыны јаратсын вә сонралар, бәлкә дә, шакирдләр көтүрсүн; инди исә, усталарын өзүнү фабрикантлар сыхышдырыб сырадан чыхаранда, мүстәгил иши јолуна гојмаг үчүн бөјүк капитала еһтијач дујуланда фәһлә синфи илк дәфә әһалинин һәгигәтән сәбатлы синфи олду, һалбуки әввәлләр фәһләнин вәзијјәти чох заман буржуа вәзијјәтинә доғру јолда јалныз бир мәрһәлә олурду. Инди фәһлә кими доғулан шәхсин һәмишәлик фәһлә галмагдан башга ајры бир перспективи јохдур. Буна көрә дә пролетариат јалныз инди өз мүстәгил һәрәкатыны јаратмаға гадирдир.

Бу нәһәнк, инди бүтүн Бөјүк Британијаны әһатә едән фәһлә күтләси белә јаранды; фәһләләрин сосиал вәзијјәти сивилизасијалы дүнјанын диггәтини күндән-күнә даһа чох чәлб едир.

Фәһлә синфинин вәзијјәти инкилис халгынын бөјүк әксәријјәтинин вәзијјәти демәкдир. Дүнән газандыгларыны бу күн јејиб гуртаран, өз бачарығы вә өз әмәји илә Инкилтәрәнин әзәмәтини јарадан, өз күчүнү күндән-күнә даһа чох дәрк едән вә ичтимаи не'мәтләрдә өз пајыны кетдикчә даһа тә'кидлә тәләб едән бу милјон-милјон бинәсибин агибәти нечә олмалыдыр, — ислаһат һаггында билл[104] вериләндән бәри бу мәсәлә үмуммилли мәсәлә олмушдур. Азачыг әһәмијјәти олан бүтүн парламент мүзакирәләрини дә бу мәсәлә кими гәләмә вермәк олар вә әкәр Инкилтәрә буржуазијасы индијәдәк буну е'тираф етмәк истәмирсә, бу бөјүк мәсәләнин үстүнү ачмамаға вә өз шәхси мәнафејини әсл милли мәнафе кими көстәрмәјә чалышырса да, буну һеч чүр едә билмир. Парламентин һәр бир сессијасындан сонра фәһлә синфи һаггында мәсәлә даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб едир: буржуазијанын мәнафеји исә арха сыраја кечир вә буржуазија парламентдә башлыча, һәтта јеканә гүввә олса да, һәр һалда 1844-чү илин ахырынчы сессијасы башдан-баша фәһлә мәсәләсинә даир мүзакирәләрдән (јохсуллар һаггында билл, фабрик билли, ағаларла нөкәрләр арасында мүнасибәтләр һаггында билл)[105] ибарәт олмушдур. Ичмалар палатасында фәһлә синфинин нүмајәндәси олан Томас Данкомб сессијанын мәркәзи симасы иди, тахыл ганунларыны ләғв етмәји тәләб едән либерал буржуазија вә верки вермәкдән имтина етмәк тәклифини ирәли сүрән радикал буржуазија исә мискин рол ојнајырдылар. Һәтта Ирландија барәсиндә мүзакирәләр дә әслиндә јалныз Ирландија пролетариатынын вәзијјәти вә она нечә көмәк етмәк һаггында мүзакирәләр

иди. Доғрудан да, Инкилтәрә буржуазијасынын фәһләләрә күзәштә кетмәси вахты чохдан чатмышдыр; фәһләләр хаһиш етмирләр, һәдәләјир вә тәләб едирләр; ахы, лап тезликлә, бәлкә дә, артыг кеч олачагдыр.

Лакин Инкилтәрә буржуазијасы вә хүсусилә, фәһләләрин еһтијач чәкмәсиндән билаваситә газанч көтүрән фабрикантлар бу еһтијача мәһәл гојмурлар. Өзүнү ән гүдрәтли синиф — милләти тәмсил едән синиф һесаб едән буржуазија Инкилтәрәнин бу бәласыны бүтүн дүнја гаршысында ачыб көстәрмәјә хәчаләт чәкир; о, фәһләләрин фәлакәтли вәзијјәтини е'тираф етмәк истәмир, чүнки бу фәлакәтли вәзијјәт үчүн мә'нәви мәс'улијјәт мәһз *онун,* варлы сәнајечиләр синфинин үзәринә дүшүр. Буна көрә дә тәһсилли инкилисләр — ахы, гитәдә јалныз онлары, јә'ни буржуазијаны танырлар, — фәһләләрин вәзијјәти барәдә бүтүн сөз-сөһбәтә адәтән истеһзалы тәбәссүмлә чаваб верирләр; буна көрә дә фәһләләрә аид олан нә варса, һамысы барәсиндә там чәһаләт бүтүн буржуазија үчүн сәчијјәвидир; буна көрә дә пролетариатын вәзијјәти барәдә сөһбәт кедәркән о, парламентдә вә ондан кәнарда күлүнч сәһвләрә јол верир; буна көрә дә буржуазијанын јер ајағынын алтындан гачдығы вә һәр күн чөкә биләчәји һалда, — механика вә ја ријазијјат ганунунун тә'сири нечә лабүддүрсә, бу јахын фәлакәт дә о чүр лабүддүр, — о, шән вә гајғысыздыр; буна көрә дә елә бир һејрәтамиз вәзијјәт јаранмышдыр ки, инкилисләр өз фәһләләринин вәзијјәтини аллаһ билир нечә илдән бәри «өјрәнмәкдә» вә «јахшылашдырмагда» олсалар да, бу вәзијјәт барәдә онларын әлиндә һәлә бир дәнә дә мүкәммәл китаб јохдур. Лакин фәһләләри мүнтәзәм олараг истисмар едән, сонра исә инсафсызчасына башлы-башына бурахан варлылара гаршы Глазгодан Лондона гәдәр бүтүн фәһлә синфинин дәрин һиддәти дә елә буна көрәдир. Аз мүддәтдән сонра — бу мүддәти аз гала һесабламаг мүмкүндүр — бу һиддәт елә бир ингилабла нәтичәләнәчәкдир ки, онунла мүгајисәдә биринчи франсыз ингилабы вә 1794-чү ил ушаг ојунуна бәнзәјәчәкдир.

СӘНАЈЕ ПРОЛЕТАРИАТЫ

Пролетариатын мүхтәлиф дәстәләринин һансы ардычыллыгла нәзәрдән кечирилмәли олдуғу онун јаранмасынын јухарыда шәрһ едилән тарихиндән өз-өзүнә ирәли кәлир. Илк пролетарлар сәнаједә мејдана кәлмиш вә онун билаваситә јетишдирмәси олмушлар: буна көрә дә биз ән әввәл *сәнаје фәһләләриндән,* јә'ни хаммалын е'малы илә мәшғул оланлардан бәһс едәчәјик. Сәнаје үчүн материал, јә'ни хаммал вә јаначаг һасилаты јалныз сәнаје чеврилиши нәтичәсиндә әһәмијјәт кәсб етмишдир вә јалныз о заман пролетариатын јени нөвү, јә'ни *көмүр вә филиз мә'дәнләринин фәһләләри* јарана биләрди. Сәнајенин инкишафы үчүнчү нөвбәдә *кәнд тәсәррүфатына* вә дөрдүнчү нөвбәдә *Ирландијаја* тә'сир көстәрмишдир ки, пролетариатын мүвафиг категоријаларыны һансы ардычыллыгла өјрәнәчәјимиз дә бунунла мүәјјән олунур. Биз, һәмчинин көрәчәјик ки, бәлкә јалныз ирландијалылар истисна олмагла, мүхтәлиф фәһләләрин инкишаф сәвијјәси сәнаје илә онларын әлагәсиндән бирбаша асылыдыр вә демәли, сәнаје фәһләләри өз мәнафеләрини һамыдан јахшы, мә'дән фәһләләри бир гәдәр пис дәрк едирләр, кәнд тәсәррүфаты фәһләләри исә бу мәнафени һәлә демәк олар, һеч дәрк етмирләр. Биз бу асылылығы сәнаје пролетариатынын өз сыраларында да мүәјјән едәчәјик: көрәчәјик ки, фабрик фәһләләри — сәнаје ингилабынын бу илк өвлады — лап әввәлдән индијә гәдәр фәһлә һәрәкатынын өзәји олмушлар вә галан фәһләләрин пешәси сәнаје чеврилишинә нә гәдәр чәлб олунурдуса, онлар да һәрәката о гәдәр гошулурдулар. Беләликлә, биз фәһлә һәрәкаты илә сәнаје инкишафы арасындакы бу ујғунлуғу Инкилтәрәнин тимсалында мүшаһидә едәрәк, сәнајенин тарихи әһәмијјәтини даһа јахшы баша дүшәчәјик.

Лакин индики дөврдә һәрәкат демәк олар, бүтүн сәнаје пролетариатыны артыг әһатә етдијинә көрә, онун ајры-ајры дәстәләринин вәзијјәтиндә, онларын һамысы мәһз сәнаједә чалышдығы үчүн үмуми чәһәтләр чох олдуғуна көрә биз әввәлчә бу үмуми чәһәтләри шәрһ едәчәјик ки, сонра ајры-ајры груплары онларын

сәчијјәви хүсусијјәтләри бахымындан даһа әтрафлы нәзәрдән кечирәк.

Сәнајенин мүлкијјәти бир овуч адамын әлиндә нечә мәркәзләшдирдијини јухарыда көстәрдик. Сәнаје ири капитал тәләб едир, онун көмәји илә нәһәнк мүәссисәләр јарадыр, бунунла да сәнәтлә мәшғул олан хырда буржуазијаны вар-јохдан чыхарыр вә тәкбашына иш көрән сәнәткары базардан сыхышдырыб чыхарараг тәбиәт гүввәләрини өзүнә табе едир. Әмәк бөлкүсү, сујун гүввәсиндән вә хүсуси бухар гүввәсиндән истифадә олунмасы, машынларын тәтбиги—бу үч бөјүк васитәнин көмәји илә сәнаје XVIII әсрин орталарындан е'тибарән көһнә дүнјанын тәмәлини сарсыдыр. Хырда сәнаје буржуазијаны јаратды, ири сәнаје фәһлә синфини јаратды вә буржуазијанын сыраларындан бир овуч сечмә адамы тахта чыхартды, лакин јалныз она көрә ки, бир вахт онлары јыхмаг там шәксиз олсун. Һәләлик исә белә бир факт шәксиз олараг галыр вә асанлыгла изаһ едилир ки, «көзәл көһнә әјјамын» сајсыз-һесабсыз хырда буржуазијасы сәнаје тәрәфиндән јох едилмишдир вә өз ичәрисиндә, бир тәрәфдән, варлы капиталистләри, дикәр тәрәфдән исә, јохсул фәһләләри ајырмышдыр*.

Лакин сәнајенин мәркәзләшдиричи мејли бунунла мәһдудлашмыр. Капитал кими, әһали дә мәркәзләшир; бу да тамамилә тәбиидир, ахы сәнаједә инсан, фәһлә бир нөв јалныз елә бир капитал һесаб олунур ки, өзү өзүнү фабрикантын истифадәсинә верир, бунун әвәзиндә исә фабрикант она әмәк һаггы ады илә фаиз өдәјир. Ири сәнаје мүәссисәси бир чох фәһләләрин бир бинада биркә әмәјини тәләб едир; бу фәһләләр јахынлыгда јашамалыдырлар: һәтта кичик бир фабрикин јанында да онлар бүтөв гәсәбә јарадырлар. Онларын мүәјјән тәләбаты вардыр, буну өдәмәк үчүн дә адамлар лазымдыр: сәнәткарлар, дәрзиләр, чәкмәчиләр, чөрәкчиләр, бәнналар, харратлар да бурада мәскән салырлар. Гәсәбәнин әһалиси, хүсусилә кәнч нәсил, фабрикдә ишләмәјә алышыр, буна адәт едир; тамамилә тәбии олараг илк фабрик арзу едәнләрин һамысыны иш илә даһа тә'мин едә билмәјәндә әмәк һаггы ашағы дүшүр вә нәтичәдә һәмин јердә јени фабрикантлар мәкан салырлар. Беләликлә, гәсәбә шәһәрчијә, шәһәрчик исә бөјүк шәһәрә чеврилир. Шәһәр нә гәдәр бөјүкдүрсә, орада мәскән салмаг бир о гәдәр сәрфәлидир: бурада дәмир јолу да, каналлар да, шосе дә вардыр: тә'лим көрмүш фәһләләри сечиб ајырмаг имканы кетдикчә артыр: тикинти ишиндә вә машын истеһсалында олан рәгабәтин сајәсиндә бурада, һәр шеј әл алтында олан јердә, јени мүәссисәләрин тәшкили даһа узаг јерләрдә

* «Deutsch-Französische Jahrbücher»дә мәним «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир гејдләр»имлә мүгајисә ет[106]. Бу әсәрдә «азад рәгабәтдән» сөһбәт кедир, лакин сәнаје азад рәгабәтин јалныз практикасыдыр, азад рәгабәт исә сәнајенин јалныз принсипидир.

олдуғундан учуз баша кәлир, — ораја габагчадан нәинки тикинти материалы вә машынлар, һәм дә иншаат вә фабрик фәһләләри апармаг лазымдыр; бурада алычыларын кәрүшдүјү базар, биржа вардыр; бурада хаммал базарлары вә һазыр маллар сатышы базарлары илә билавsitu әлагә вардыр. Бөјүк фабрик шәһәрләринин һејрәтамиз дәрәчәдә сүр'әтли инкишафы бунунла әлагәдардыр. — Доғрудур, өз нөвбәсиндә кәндин шәһәр гаршысында белә бир үстүнлүјү вардыр ки, орада адәтән фәһләләри учуз гијмәтә тутмаг олар. Беләликлә, кәнд илә фабрик шәһәри арасында рәгабәтә сон гојулмур вә бу күн үстүнлүк шәһәрин тәрәфиндәдирсә, сабаһ кәнддә әмәк һаггы о гәдәр ашағы дүшәчәкдир ки, јени фабрикләри кәнддә тикмәк даһа сәрфәли олачагдыр. Лакин бу заман сәнајенин мәркәзләшдиричи мејли өз гүввәсини тамамилә сахлајыр вә кәнддә тикилән һәр јени фабрикин бәтниндә фабрик шәһәринин рүшејми олур. Сәнајенин бу шиддәтли сүр'әти даһа јүз ил белә давам етсәјди, Инкилтәрәнин сәнаје маһалларынын һәрәси нәһәнк бир фабрик шәһәринә чевриләр, Манчестер вә Ливерпул һарадаса Уоррингтонун вә ја Нүтонун јахынлығында говушарды. Әһалинин бу мәркәзләшмәси тичарәтдә дә ејни јол илә давам едир вә буна көрә дә Ливерпул, Бристол, Гулл вә Лондон кими бир нечә ири лиман Бөјүк Британијанын демәк олар, бүтүн дәниз тичарәтини инһисара алыр.

Бу бөјүк шәһәрләрдә сәнаје вә тичарәт ән чох инкишаф етдијинә көрә һәмин инкишафын пролетариатла әлагәдар олан нәтичәләри бурада ән чох тәзаһүр едир. Бурада мүлкијјәтин мәркәзләшдирилмәси ән јүксәк нөгтәјә чатыр; бурада көзәл көһнә әјјамын адәтләри вә мүнасибәтләри ән гәти шәкилдә мәһв едилмишдир; бурада иш о јерә чатмышдыр ки, «Old merru England»* сөзләринин мә'насыны даһа һеч кәс баша дүшмүр, чүнки «Old England» һаггында, һәтта хатирәләрә вә гочаларын һекајәтләринә әсасән даһа һеч кәс бир шеј билмир. Бурада јалныз варлылар синфи вә јохсуллар синфи вардыр, чүнки хырда буржуазија күндән-күнә даһа чох јох олуб кедир. Хырда буржуазија, бир вахтлар ән сабит олан бу синиф, инди ән чевик синиф олмушдур; о һәлә кечмиш дөврүн бир пара галыгларындан вә варланмаг һәсрәтиндә олан, сөзүн там мә'насында зәһмәтсиз газанч вә мөһтәкирли чәнкавәрләри олан адамлардан ибарәтдир: о јердә ки, онларын дохсан доггузу мүфлис олуб, һәм, дә бу дохсан доггузунун јарыдан чоху анчаг мүфлислик һесабына јашајыр, орада онлардан, бәлкә дә, бири варлана биләр.

Лакин бу шәһәрләрдә әһалинин бөјүк әксәријјәтини пролетарлар тәшкил едир вә инди биз онларын һәјатынын нечә олдуғуну, бөјүк шәһәрләрин онлара нечә тә'сир көстәрдијини нәзәрдән кечирәчәјик.

* — «Меһрибан гоча Инкилтәрә». *Ред.*

БӨЈҮК ШӘҺӘРЛӘР

Лондон кими шәһәр, саатларла кәзиб-долашсан да учу-бучағы көрүнмәјән вә һарадаса јахынлыгда ачыг дүзәнкаһ башландығынын азачыг да әламәти олмајан бу шәһәр нә исә чох фөвгәл'адә бир јердир. Ики милјон јарым адамын бу нәһәнк мәркәзләшмәси, бир јерә бу чүр јығылмасы бу ики милјон јарым адамын гүввәләрини јүзгат артырмышдыр: онлар Лондону дүнјанын тичарәт пајтахтына чевирмиш, нәһәнк доклар јаратмыш вә Темзада даим үзән минләрлә кәмини гурашдырмышлар. Дәниздән Лондон көрпүсүнә доғру кәмидә јахынлашаркән Темзанын гаршыда ачылан мәнзәрәсиндән дә тә'сирли бир шеј мәнә мә'лум дејилдир. Бу күлли мигдарда евләр һәр ики тәрәфдә вә хүсусилә, Вулич тәрәфдә узанан верфләр, кетдикчә даһа чох сыхлашан вә ахырда чајын ортасында јүзләрлә пароходун даим шүтүмәси үчүн енсиз бир золаг сахлајан һәр ики саһил — бүтүн бунлар о гәдәр әзәмәтли, о гәдәр мөһтәшәмдир ки, өзүнә кәлә билмирсән вә һәлә инкилис торпағына гәдәм басмамыш Инкилтәрәнин әзәмәтинә һејран галырсан*.

Лакин бүтүн бунларын һансы гурбанлар баһасына баша кәлдијини јалныз сонра мүәјјән едирсән. Јалныз әсас күчәләрдә бир нечә күн вејлләнәндән сонра, издиһамын, гатар кими дүзүлән сајсыз-һесабсыз екипажларын вә арабаларын арасындан чәтинликлә кечәндән, јалныз дүнја шәһәринин «харабаханаларында» оландан сонра һисс етмәјә башлајырсан ки, лондонлулар өз шәһәрләринин долу олдуғу бүтүн бу сивилизасија мө'чүзәләрини јаратмаг үчүн өз инсан тәбиәтинин ән јахшы хүсусијјәтләрини гурбан вермәли олмушлар, онларын һәр биринин малик олдуғу јүзләрлә гүввә истифадәсиз галмыш вә әзилмишдир ки, бу гүввә-

* (1892-чи ил). Бу, демәк олар 50 ил бундан әввәл, гәшәнк јелкәнли кәмиләр дөврүндә јазылмышдыр. Һазырда белә кәмиләр Лондонда көрүнсә дә, докларда галыр, Темза исә һис басмыш, ејбәчәр пароходларла долудур. *(Алманча 1892-чи ил нәшринә Енкелсин гејди).*

ләрин аз бир һиссәси там инкишаф етсин вә галанларынын гүввәси илә бирләшәрәк даһа да арта билсин. Күчәләрдәки түнлүјүн өзү нә исә ијрәнч, инсан тәбиәтинә јад бир шејдир. Мәкәр күчәләрдә издиһам јарадан бу јүз минләрлә адам, бүтүн синифләрин вә бүтүн тәбәгәләрин нүмајәндәләри, мәкәр онларын һамысы ејни хүсусијјәтләри вә габилијјәтләри олан вә хошбәхтлијә ејни дәрәчәдә чан атан адамлар дејилми? Һәм дә бу хошбәхтлијә чатмаг үчүн онларын васитә вә јоллары мәкәр ејни дәрәчәдә дејилми? Анчаг буна бахмајараг, онлар бир-биринин јанындан өтүб кечирләр, санки бир-бири илә һеч бир әлагәләри јохдур, санки бир-биринә һеч мәһәл дә гојмурлар, јалныз бир мәсәләдә динмәз-сөјләмәз разылыг әмәлә кәлмишдир — сәки илә сағ тәрәфдән кетмәк лазымдыр ки, гаршыдан кәлән издиһам ләнкимәсин; һәм дә һеч кәсин ағлына да кәлмир ки, галанларына һеч олмазса бир нәзәр салсын. Јалныз өз хүсуси мәнафејини күдән һәр бир адамын бу сәрт е'тинасызлығы, һиссијјатсыз олараг өз аләминә гапылмасы хүсусән она көрә ијрәнч вә тәһгирамиздир ки, бу адамларын һамысы кичик бир әразидә топлашмышдыр. Биз билсәк дә ки, һәр кәсин бу чүр өз аләминә гапылмасы, бу мәһдуд егоизм мүасир чәмијјәтимизин әсас вә үмдә принсипидир, һәр һалда бу әламәтләр һеч јердә өзүнү мәһз бурада, бөјүк шәһәрин түнлүјүндә олдуғу гәдәр ашкар вә һәјасызчасына, белә ловғалыгла көстәрмир. Бәшәријјәтин һәр биринин өз хүсуси һәјат принсипи, өз хүсуси мәгсәди олан монадалара парчаланмасы, бу атомлар аләми бурада ән јүксәк нөгтәсинә чатыр.

Бурадан, һәмчинин белә бир нәтичә чыхыр ки, бурада сосиал мүһарибә, һамынын һамыја гаршы мүһарибәси ачыг е'лан едилмишдир. Лүтфкар Штирнер кими, һәр кәс дикәринә јалныз истифадә олунмаг үчүн објект кими бахыр[107]; һәр кәс дикәрини истисмар едир вә бу заман мә'лум олур ки, нисбәтән күчлү нисбәтән зәифи тапдалајыр вә бир овуч күчлү, јә'ни капиталистләр һәр шеји мәнимсәјир, зәифләр күтләси, јә'ни јохсуллар исә зорла долана билир.

Лондон һаггында нә демәк мүмкүндүрсә, һәмчинин Манчестерә, Бирминһемә вә Лидсә, бөјүк шәһәрләрин һамысына тәтбиг едилә биләр. Һәр јердә, бир тәрәфдән, вәһшичәсинә е'тинасызлыг, амансыз егоизм, дикәр тәрәфдән исә, һәдсиз сәфаләт, һәр јердә сосиал мүһарибә, һәр кәсин еви мүһасирә вәзијјәтиндәдир, һәр јердә ганунун мүһафизәси алтында гаршылыглы сојғунчулуг, һәм дә бүтүн бунлар елә бир абырсыз ашкарлыгла едилир ки, ичтимаи гурулушумузун белә чылпаг шәкилдә көрүнән нәтичәләриндән дәһшәтә кәлирсән, даһа һеч нәјә тәәччүбләнмирсән, бәлкә јалныз буна тәәччүбләнирсән ки, нијә бу чох шиддәтли һәрәкәтдән һәлә һәр шеј дармадағын олмајыб.

Бу сосиал мүһарибәдә силаһ ролуну капитал, јә'ни һәјат ва-

ситәләринә вә истеһсал васитәләринә билаваситә вә ја долајысы илә јијәләнмә ојнадығына көрә, ајдындыр ки, белә вәзијјәтин бүтүн зәрәри јохсулун үзәринә дүшүр. Она һеч кәс гајғы көстәрмир; о, адамы чәкиб удан бу бурулғана атылмыш вә орадан өзү билдији кими чыхмалыдыр. Әкәр она иш тапмаг мүјәссәр олубса, јә'ни буржуазија онун һесабына газанмаға лүтфкарлыгла разылыг верибсә, о елә бир әмәк һаггы алачаг ки, һалдан дүшмәмәсинә зорла чатачагдыр; әкәр иш тапа билмәјибсә, полисдән горхмурса, оғурлуг едә биләр, ја да ачындан өлә биләр, полис исә онун сакитчә, буржуазијанын раһатлығыны позмадан өлмәси гејдинә галачагдыр. Мәним Инкилтәрәдә олдуғум мүддәтдә сөзүн һәгиги мә'насында биабырчы шәраитдә азы 20—30 нәфәр ачындан өлдү вә мејитин мүајинәси заманы буну ачыг е'тираф етмәк үчүн кифајәт гәдәр чәсарәти олан андлыја надир һалларда раст кәлмәк оларды. Шаһидләрин ифадәләри ајдын вә гәти олсајды, буржуалар, араларындан андлылар сечилән бу адамлар: «ачындан өлүб» кими дәһшәтли һөкм вермәкдән бојун гачырмаг үчүн һәмишә әл јери гојурдулар. Буржуазија белә һалларда һәгигәти демәјә *чәсарәт етмир:* онун үчүн бу, өзү барәсиндә һөкм чыхармаг демәк оларды. Лакин даһа чох адам сөзүн һәгиги мә'насында ачындан јох, ачлыг кечирмәк нәтичәсиндә өлүр: даим дојунча јемәмәк өлүмчүл хәстәликләр әмәлә кәтирир вә гурбанларын сајыны артырыр; ачлыг организми елә зәифләдир ки, башга шәраитдә тамамилә сағ-саламатлыгла баша чата билән һаллар лабүд олараг ағыр хәстәликләрә вә өлүмә сәбәб олур. Инкилис фәһләләри буну сосиал гәтл адландырыр вә фасиләсиз давам етдирилән бу чинајәтдә бүтүн чәмијјәти тәгсирләндирирләр. Мәкәр онлар һаглы дејилми?

Әлбәттә, ачындан һәмишә тәк-тәк адамлар өлүрләр. Лакин фәһләјә ким тә'минат верә биләр ки, сабаһ онун да нөвбәси чатмајачаг? Ону ишлә ким тә'мин едәчәк? Ким она замин ола биләр ки, сабаһ саһибкар мүәјјән бир сәбәбә көрә вә ја һеч бир сәбәб олмадан ону ишдән чыхарса, башга бир саһибкар «она бир парча чөрәк вермәјә» разы олана гәдәр о, аиләси илә бәрабәр долана биләчәкдир? Фәһләни ким инандыра биләр ки, иш тапмаг үчүн тәкчә ишләмәк һәвәси кифајәтдир, мүдрик буржуазијанын она төвсијә етдији намуслулуг, әмәксеварлик, гәнаәтчиллик вә бүтүн дикәр ләјагәтләр она һәгигәтән хошбәхтлик бәхш едәчәк? Һеч ким. Фәһлә билир ки, бу күн онун нәји вар, һәмчинин билир ки, сабаһ бир шеји олуб-олмајачағы онун өзүндән асылы дејилдир; о билир ки, һәр һансы бош шеј, саһибкарын һәр һансы шылтағы, тичарәтдә һәр һансы әнкәл ону бир мүддәт хилас олдуғу вә дүшәндә батмамаг чәтин олан, чох вахт да мүмкүн олмајан о дәһшәтли бурулғана јенидән итәләјиб сала биләр. О билир ки, бу

күн доланмаг имканы варса да, сабаһ белә имканы олуб-олмајачағына инанмаг чох чәтиндир.

Анчаг кәлин, сосиал мүһарибәнин јохсул синфи салдығы вәзијјәтин даһа әтрафлы тәдгигинә кечәк. Бахаг көрәк, фәһләләрин көрдүјү ишин мүгабилиндә чәмијјәт онлара нечә мәнзил, нечә палтар вә јемәк верир, чәмијјәтин јашамасына һамыдан чох көмәк едәнләрә о, нечә бир доланачаг тә'мин едир. Мәнзилдән башлајаг.

Һәр бир бөјүк шәһәрин фәһлә синфиндән ибарәт сых әһалиси олан, бир вә ја бир нечә рајонда јерләшән харабаханалары вардыр. Доғрудур, чох заман сәфаләт варлыларын сарајларынын лап јахынлығындакы дарысгал даланлара сығыныр, лакин адәтән она тамамилә әлаһиддә саһә ајрылыр, бурада, нисбәтән хошбәхт синифләрин көзүндән ираг јердә о, өзү нечә бачарырса, елә дә доланмалыдыр. Инкилтәрәнин бүтүн шәһәрләриндә бу харабаханалар үмумијјәтлә, ејни чүрдүр; бу, шәһәрин ән бәрбад һиссәсиндә ән пис евләрдир, демәк олар, һәмишә низамсыз јерләшән, бир чохунун зирзәмисиндә дә адам јашајан, әсасән икимәртәбәли вә ја бирмәртәбәли кәрпич биналар јығыныдыр. Үч-дөрд отагдан вә мәтбәхдән ибарәт белә евчикләр коттеч адланыр вә Лондонун бә'зи һиссәләри истисна олмагла, бүтүн Инкилтәрәдә фәһләнин ади јашајыш јеридир. Бурада күчәләрә адәтән даш дөшәнмәмишдир, онлар чирклидир, чала-чухурдур, битки вә һејван мәншәли туллантыларла долудур, новлары вә архлары јохдур, лакин дурғун, үфунәтли көлмәчәләри вардыр. Шәһәрин белә һиссәләринин дүз, низамла тикилмәмәси вентилјасијаја мане олур, бурада күлли мигдарда адам кичик бир әразидә јашадығына көрә исә бу фәһлә рајонларында һаванын нечә олдуғуну тәсәввүр етмәк асандыр. Һәм дә јахшы һава оланда күчәләр һәлә бир палтар гурутмаг јери дә олур; бир евдән дикәринә, күчәни кәсиб кечәрәк, јаш чыр-чындыр асылмыш кәндирләр чәкилир.

Бу харабаханаларын бә'зиләрини тәдгиг едәк. *Лондондан** онун мәшһур «гарға јувасы» (rookeru) *Сент-Чајлсдан* башлајаг; инди, нәһајәт, онун ичиндән бир нечә кениш күчә салынмышдыр вә беләликлә, онун мәһви лабүддүр. Сент-Чајлс шәһәрин әһалиси ән сых олан һиссәсинин ортасында, Оксфорд-стритин вә Ричент-стритин, Трафалгар бағчасынын вә Стрендин лап јахынлығында јерләшир, дәбдәбәли, кениш күчәләрлә әһатә едилмишдир, бу күчәләрдә Лондонун ән күбар адамлары вејлләнирләр. Бу, үч-дөрд мәртәбәли һүндүр евләрин низамсыз јығыныдыр, дар, әјри вә чиркли күчәләри вар, бунлар шәһәрин әсас күчәләри кими

* Бу тәсвири тәртиб едәндән сонра ««Illuminated Magazine» дә (октјабр 1844) Лондонун фәһлә мәһәлләләри һаггында бир мәгаләјә раст кәлдим, онун бир чох јери демәк олар, ејни илә мәним тәсвиримә ујғундур вә әслиндә һәр јердә она тамамилә тән кәлир. Мәгаләнин сәрләвһәси беләдир: «Јохсулларын мәнзилләри. Һәкимин гејд дәфтәрчәсиндән».

курдур, јалныз бир фәрглә ки, Сент-Чајлсда демәк олар, анчаг фәһлә синфинин нүмајәндәләрини көрмәк мүмкүндүр. Елә күчәдәчә тичарәт кедир; тәрәвәз вә мејвә — әлбәттә, һамысы кејфијјәтсиз вә демәк олар јемәк үчүн јарарсыздыр — јығылмыш сәбәтләр јолу даһа да бағлајыр вә әт дүканлары кими, бүтүн бунлардан да чох пис иј кәлир. Зирзәмидән дама гәдәр ағзынадәк сакинләрлә долу олан евләрин бајыры вә ичәриси о гәдәр чирклидир ки, адама елә кәлир ки, орада јашамаға һеч кәс разы олмаз. Лакин дарысгал һәјәтләрдә вә күчәләрин арасындакы дөнкәләрдә јерләшән мәнзилләрин јанында бүтүн бунлар һеч нәдир. Һәмин дөнкәләрә евләрин арасындакы өртүлү кечидләрдән өтүб кирмәк олар, бурадакы натәмизлији вә јамаг-јыртығы тәсвир етмәк мүмкүн дејилдир: бурада шүшәләри саламат олан пәнчәрәләр көрмәзсән, диварлар учулур, гапы чәрчивәләринин тахталары вә пәнчәрә чәрчивәләри сынмышдыр вә илишији галмышдыр, гапылар көһнә тахталардан гурашдырылмышдыр, ја да һеч јохдур, чүнки бу оғрулар мәһәлләсиндә гапыја еһтијач дујулмур; оғурламалы бир шеј јохдур. Һәр јердә зибил вә күл топалары көрүнүр, гапыларын ағзына төкүлән чиркаб исә үфунәтли көлмәчәләр әмәлә кәтирир. Бурада јохсулларын ән јохсуллары, ән ашағы әмәк һаггы алан фәһләләр оғруларла, дәләдузларла вә фаһишәлијин гурбанлары илә јанашы јашајырлар. Онларын әксәријјәти ирландијалылар вә ја ирландијалыларын нәсилләридир, һәтта онлары әһатә едән мә'нәви позғунлуг кирдабына һәлә дүшмәјәнләр дә кетдикчә даһа чох дүшкүнләшир, еһтијачын, натәмизлијин вә дәһшәтли мүһитин позучу тә'сиринә мүгавимәт гүввәсини кетдикчә даһа чох итирирләр.

Лакин Лондон харабаханалары Сент-Чајлс илә мәһдудлашмыр. Күчәләрин нәһәнк лабиринтиндә јүзләрлә вә минләрлә елә кизли дөнкәләр вә күнч-бучаглар вар ки, бурадакы евләр инсана нисбәтән лајиг олан мәнзилә һеч олмазса бир гәдәр хәрч чәкмәк имканы оланларын һамысы үчүн һәдсиз дәрәчәдә писдир вә ән амансыз сәфаләтин бу мәскәнләрини варлыларын көзәл евләринин лап јахынлығында тапмаг мүмкүндүр. Мәсәлән, бу јахынларда бир мејитин мүајинәдән кечирилмәси илә әлагәдар олараг, чох ләјагәтли адамларын јашадығы Портман бағчасы јахынлығындакы јер «натәмизлик вә сәфаләт нәтичәсиндә дүшкүнләшмиш ирландијалы күтләләрин» мәскәни кими тәсвир едилмишдир. Күбар күчәләри олмаса да, һәр һалда мүнасиб олан Лонг-Ејкр вә башгалары кими күчәләрдә чохлу зирзәми вардыр, күндүз ишығына бурадан хәстә көркәмли чылыз ушаглар вә чыр-чындыр кејмиш јарычылпаг гадынлар чыхырлар. Лондонун икинчи театры олан Друри-Лејн театрынын лап јахынлығында шәһәрин ән пис күчәләринин бә'зиләри: *Чарлз-стрит, Кинг-стрит* вә *Паркер-стрит* јерләшир. Орадакы евләрдә дә зирзәмидән дама гәдәр јалныз касыб аиләләр јашајыр. Статистика чәмијјәти жур-

налынын вердији мә'лумата көрә, Вестминстердәки *Сент-Чон* вә *Сент-Маргарет* килсә мәһәлләләриндә 1840-чы илдә 5 366 фәһлә аиләси 5 294 мәнзилдә, әкәр бунлара «мәнзил» демәк оларса, јашајырды; кишиләр, гадынлар вә ушаглар, чәми 26 830 нәфәр, јашына вә чинсинә бахмајараг, бир јерә сыхлашмышды вә бу аиләләрин дөрддә үч һиссәсинин һәр биринин вур-тут бир отағы вар иди. Јенә һәмин мәнбәјә әсасән, Һанновер бағчасындакы *Сент-Чорч* күбар килсә мәһәлләсиндә 1 465 фәһлә аиләси, чәми 6 000-дәк адам јашајырды; бурада да бүтүн аиләләрин үчдә икидән чохунун һәрәсинин ән чоху бир отағы вар иди. Евләриндә, һәтта оғрунун бир шеј тапмаға даһа үмид бәсләмәдији бу бәдбәхтләрин сәфаләтини варлы синифләр ганун пәрдәси алтында нечә дә истисмар едирләр! Јухарыда адыны чәкдијимиз Друри-Лејн јахынлығындакы ијрәнч евләрдә ашағыдакы мигдарда мәнзил кирајәси алынып: зирзәмидәки ики отағын бир һәфтәлик һаггы 3 шилл. (1 талер), биринчи мәртәбәдәки отаг — 4 шилл., икинчи мәртәбәдә — $4^{1}/_{2}$ шилл., үчүнчү мәртәбәдә — 4 шилл., вә дамын алтында олан отаг 3 шиллинг. Беләликлә, тәкчә Чарлз-стритин ач сакинләри ев саһибләринә һәр ил 2 мин ф. ст. (14 мин талер) хәрач верирләр, Вестминстердә јухарыда бәһс олунан 5 366 аилә исә илдә 40 мин ф. ст. (270 мин талер) мәнзил кирајәси өдәјир.

Лакин ән ири фәһлә рајону Тауердән шәрг тәрәфдә *Уајтчапелдә* вә Лондон фәһләләринин әсас күтләсинин чәмләшдији *Бетнал-Гриндә* јерләшир. Динләјәк көрәк Бетнал-Гриндәки Сент-Филиппс килсәсинин пастору ч-б *Г. Олстон* өз мәһәлләсинин вәзијјәти барәдә нә дејир:

«Бурада 1 400 ев вар, онларда 2 795 аилә, 12 минә јахын адам јашајыр. Бу күлли мигдарда әһалинин јерләшдији саһәнин квадраты үст-үстә 400 јарддан аздыр (1 200 футдур) вә белә сыхлыг шәраитиндә чох вахт әр, арвад, дөрд-беш ушаг, бә'зән һәм дә нәнә вә баба квадраты 10—12 фут олан јеканә бир отаға сығыныр, бурада ишләјир, јејир вә јатырлар. Мәним фикримчә, Лондон јепископу бу сон дәрәчә јохсул мәһәлләјә чәмијјәтин диггәтини чәлб едәнә гәдәр бурада, шәһәрин гәрб һиссәсиндә, бу мәһәллә барәсиндә Австралијанын вә Чәнуби Океанијанын вәһшиләри барәсиндә билдикләриндән чох билмирдиләр. Бу бәдбәхтләрин изтирабларыны өз көзләрилә көрән кими, онларын нечә чох аз једијинә, хәстәлијин вә ишсизлијин онлары нечә үзүб әлдән салдығына нәзәр јетирән кими көзләримиз гаршысында елә бир әлачсызлыг вә еһтијач учуруму чанланыр ки, бизим милләт кими бир милләт онун тәкчә мүмкүнлүјү үчүн хәчаләт чәкмәли иди. Фабрикләрин лап пис ишләдији үч ил әрзиндә мән Хаддерсфилд јахынлығында пастор олмушам, лакин буна бахмајараг, орада мән һеч заман Бетнал-Гриндә көрдүјүм кими әлачсыз сәфаләтә раст кәлмәмишәм. Бүтүн һәндәвәрдә һәр он аилә башчысындан бәлкә һеч бирини дә тапмаг олмаз ки, фәһлә кејиминдән башга ајры бир палтары олсун, о палтарын өзү дә чыр-чындырдан ибарәтдир; онларын бир чохунун кечәләр бу чырчындырдан башга үстүнә өртмәјә һеч нәји јохдур, онларын дөшәји исә јалныз күләш вә ја јонгарла долу кисәдир»[108].

Елә тәкчә бу тәсвирә әсасән тәсәввүр етмәк мүмкүндүр ки, адәтән бу мәнзилләрин көркәми нечә олур. Даһа долғун мәнзәрә

јаратмаг үчүн биз бә'зән белә пролетар мәнзилләринә кетмәли олан бә'зи инкилис мә'мурларынын ардынча кедәчәјик.

Суррејли мүстәнтиг ч-б Картерин 45 јашлы *Анна Голуејин* мејитини мүајинә етмәси мүнасибәтилә 1843-чү ил нојабрын 16-да гәзетләрдә мәрһумәнин мәнзили тәсвир едилмишди. О, әри вә 19 јашлы оғлу илә бирликдә Лондонда, Бермондси-стритдәки Уајт-Лајон-кортда 3 №-ли евдә кичик бир отагда јашајырды; орада нә чарпајы, нә јатаг ләвазиматы, нә дә бир мебел вар иди. Өлмүш гадын демәк олар, тамамилә чылпаг бәдәнинә јапышмыш бир јығын гуш түкүнүн үстүндә, оғлунун јанында узанмышды, чүнки нә адјал нә дә дөшәкағы вар иди. Түкләр мејитин һәр јеринә еләә бәрк јапышмышды ки, ону тәмизләмәјинчә тәдгиг етмәк мүмкүн дејилди, тәмизләдикдән сонра исә һәким онун сон дәрәчә арыг олдуғуну вә һәшәратын бәдәнини дишләм-дишләм етдијини көрдү. Отагда дөшәмәнин бир һиссәси гопардылмышды вә бүтүн аилә бу дешикдән ајагјолу кими истифадә едирди.

Базар ертәси, 1844-чү ил јанварын 15-дә ики оғлан Лондонда, Уоршип-стритдә полис мәһкәмәси гаршысында чаваб верирди; онлар бунда иттиһам олунурдулар ки, ач гала билмәјиб, дүкандан јарычиј дана ајағы оғурламыш вә орадача јемишдиләр. Һаким тәһгигаты давам етдирмәјә еһтијач һисс етди вә полисләрдән ашағыдакы мә'луматы алды. Бу оғланларын анасы — истефаја чыхыб сонралар полис ишләмиш бир әскәрин дул арвады әринин өлүмүндән сонра доггуз ушагла галараг ағыр еһтијач ичиндә иди. О, Спиталфилдсдә, Квакер-стритдәки Пулз-плејсдә 2 №-ли евдә һәдсиз сәфаләтдә јашајырды. Полис онун евинә кәләндә гадынын алты ушағы илә бирликдә кичик бир анбарын күнчүнә гысылдығыны көрдү; бурада отурачағы олмајан ики көһнә һөрмә стулдан, ики ајағы сынмыш кичик столдан башга һеч бир мебел јох иди, наһамвар бир финчан вә балача бир каса да вар иди. Очағын галандығындан әсәр-әламәт көрүнмүрдү, күнчдә исә бир галаг чыр-чындыр јығылмышды; гадын өнлүјүнә сығыша билән бу чындырлар бүтүн аилә үчүн дөшәк әвәзи иди. Онлар диләнчи көкүндә олан палтарларыны үстләринә өртүрдүләр. Бәдбәхт гадын һакимә сөјләди ки, кечән ил о, азугә алмаг үчүн чарпајысыны сатмаг мәчбуријјәтиндә галыбмыш; һансыса јемәк шејләри үчүн дөшәкағыларыны баггал дүканында киров гојубмуш вә үмумијјәтлә, аиләјә чөрәк әлдә етмәк үчүн һәр шеји сатмаға мәчбур олубмуш. Һаким јохсуллар үчүн ианә гутусундан бу гадына хејли мәбләғдә мүавинәт верди.

1844-чү илин феврал ајында Марлборо-стритдәки полис һакиминә 26 јашлы хәстә гызы олан 60 јашлы дул гадын Тереза Бишопу нишан вердиләр; онларын мүавинәтә еһтијачы вар иди. Онлар Гросвенор бағчасы јахынлығында Браун-стритдәки 5 №-ли евдә шкафдан бөјүк олмајан, тамамилә мебелсиз кичик бир анбарда јашајырдылар. Күнчдә чыр-чындыр вар иди, һәр ики

гадын онун үстүндә јатырды; јешик һәм столу, һәм дә стулу әвәз едирди. Ана сүпүркәчи ишләјиб бир гәдәр пул газанырды. Мәнзилин саһиби мә'лумат верди ки, онлар 1843-чү илин мај ајындан бу вәзијјәтдәдирләр, олан-галанларыны тәдричән сатмыш вә ја киров гојмушлар, анчаг буна бахмајараг бир дәфә дә мәнзил кирајәси вермәмишләр. Һаким јохсуллар үчүн ианә гутусундан онлара 1 ф. ст. верди.

Мән иддиа етмәк истәмирәм ки, *бүтүн* Лондон фәһләләри бу үч аилә кими сәфаләт ичиндә јашајырлар. Јахшы билирәм ки, чәмијјәтин бир нәфәри тамамилә тапдаладығы јердә он нәфәр бир гәдәр јахшы јашајыр. Лакин мән иддиа едирәм ки, бирликдә көтүрүлән бүтүн Лондон варлыларына нисбәтән гат-гат намуслу, һөрмәтә даһа чох лајиг олан минләрлә әмәксевәр вә намуслу аилә инсана лајиг олмајан бу вәзијјәтдә јашајыр вә һәр бир пролетарын — истиснасыз олараг һәр биринин — өзүнүн һеч бир күнаһы олмадан вә бундан јаха гуртармаға нә гәдәр чалышса да, белә бир талеји ола биләр.

Анчаг һәр һалда һеч олмазса бир сығыначағы олан адам евсизләрә нисбәтән хошбәхтдир. Лондонда һәр күн 50 мин адам сәһәр јухудан ојананда билмир ки, о бири кечәни һарада кечирәчәкдир. Онларын ән хошбәхтләри — ахшама икичә пенс јығыб сахлаја биләнләр бөјүк шәһәрләрин һамысында күлли мигдарда олан јатаг еви (lodging-house), адлы јерләрдән биринә кедир вә пул вериб орада сығыначаг тапырлар. Анчаг нечә сығыначаг! Евә јухарыдан ашағыјадәк чарпајылар дүзүлмүшдүр; һәр отагда дөрд, беш, алты — нә гәдәр јерләширсә, о гәдәр чарпајы вар. Һәр чарпајыда дөрд, беш, алты, јенә дә нә гәдәр јерләширсә, о гәдәр адам — хәстә вә сағлам, гоча вә чаван, киши вә гадын, сәрхош вә ајыг — һамысы јан-јана, фәрг гојулмадан јатыр. Чүрбәчүр мүбаһисә, далашма, дөјүшмә башланыр; чарпајы јолдашлары бирбири илә үмуми дил тапанда исә даһа пис олур; бирликдә оғурлуг етмәк барәдә разылыға кәлир, јахуд елә вәһши әмәлләр төрәдирләр ки, бунларын барәсиндә бизим инсан дилимиздә сөз јохдур. Бәс, белә кечәләмә јеринин дә һаггыны өдәјә билмәјәнләр? Онлар һарада кәлди — пасажларын ичиндә, тағларын алтында, ја да онларын раһатлығыны полисин вә ја ев саһибләринин позмајачағы бир күнчдә јатырлар. Бә'зиләри орада-бурада хүсуси хејријјәчилик васитинә дүзәлдилмиш јетимханаларда јер ала билир, башгалары паркларын скамјаларында, кралича Викторијанын пәнчәрәләринин лап алтында јатырлар. Көрәк, «Times»[109] гәзети 1843-чү илин октјабрында нә јазырды:

«Дүнән дәрч олунмуш полис һесабатындан көрүнүр ки, һәр кечә орта һесабла әлли адам паркларда ағачлардан вә саһил күчәләри бојунча бир нечә чухурдан башга пис һавадан һеч нә илә мүһафизә олунмадан кечәләјир. Бунлар әксәр һалларда әскәрләр тәрәфиндән јолдан чыхарылыб пајтахта кәтирилән вә јад шәһәрдә еркән әхлагсызлығын төрәтдији биканәлик вә азғынлыг

үзүндән өзбашына бурахылан, ачлыға вә еһтијача дүчар едилән чаван гызлардыр.

«Бу, һәгигәтән дәһшәтлидир. Јохсуллар һәмишә олачаглар. Еһтијач һәмишә өзүнә јол тапачаг вә бүтүн мәнфур көркәми илә бөјүк вә зәнкин шәһәрин гәлбиндә һәмишә мәскән сала биләчәкдир. Бизә елә кәлир ки, чохмилјонлу пајтахтын минләрлә дар күчә вә дөнкәсиндә һәмишә чохлу изтираб, чохлу елә шеј олачаг ки, көзләр ону көрмәсин, јахуд елә шејләр ки, һеч вахт үзә чыхмајачагдыр.

«Анчаг сәрвәтин, нәш'әнин, дәбдәбәнин бир јерә чәмләндији рајонда, краличанын Сент-Чемс игамәткаһынын јанында, тәмтәраглы Бејсуотер сарајынын јахынлығында, көһнә вә јени күбар мәһәлләләринин гаршылашдығы, мүасир зәриф иншаат сәнәтинин бир дәнә дә јохсул дахмасы сахламадығы рајонда, санки јалныз варлыларын һәзз алмасы үчүн ајрылан јердә — *бурада* еһтијач вә ачлығын, хәстәликләрин вә бүтүн дәһшәтләри илә бирликдә, вүчуду вә гәлби мәһв едән нә варса һамысы илә бирликдә чүрбәчүр гүсурларын көк салмасы, — бу, һәгигәтән дәһшәтлидир!

«Физики сағламлыг бәхш едә билән ән јүксәк нәш'әләр, мә'нәви фәалијјәт, гәбаһәтсиз һәззләр вә бунунла билаваситә тәмасда — там сәфаләт! Варлыја таныш олмајан еһтијач әзабларынын јанында вар-дөвләт, дәбдәбәли салонлар, шән күлүш, гајғысыз, лакин амансыз күлүш! Ашағыда инләјәнләрин әзабларыны билмәдән, лакин амансызчасына лаға гојан шәнлик! Бурада аздырычы гүсурдан вә аздырыла билән гүсурдан башга бүтүн зиддијјәтләр тоггушмуш, бурада онлар мүбаризә апарырлар... Лакин гој инсанлар бир шеји јадда сахласынлар: дүнјанын ән зәнкин шәһәринин ән дәбдәбәли мәһәлләсиндә һәр кечә, гышда, илбәил елә гадынлар тапмаг олар ки, онлар јашча чаван, анчаг гүсурларына вә әзабларына көрә гочадыр, чәмијјәт тәрәфиндән рәдд едилмишләр, ачлыг, натәмизлик вә хәстәлик үзүндән дири-дири чүрүјүрләр. Гој инсанлар буну јадда сахласынлар вә мүһакимә јүрүтмәји јох, фәалијјәт көстәрмәји өјрәнсинләр. Аллаһ көрүр ки, белә бир фәалијјәт үчүн һазырда чох кениш мејдан вардыр!»

Јухарыда мән јурдсузлар үчүн јатаг евләри барәдә данышдым. Ики мисал онларын нечә ағзыначан долу олдуғуну, бизә көстәрәчәкдир. Аппер-Огл-стритдә јени јарадылан, бир кечәјә 300 нәфәри гәбул едә билән «јурдсузлар үчүн далдаланачағын» ачылдығы күндән, 1844-чү ил јанварын 27-дән мартын 17-дәк бурада чәми 2740 нәфәр бир кечә вә ја бир нечә кечә галмышдыр: илин даһа әлверишли фәсли кәлсә дә, орада вә Уајткросс-стритдәки вә Уоппингдәки јетимханаларда галмаг истәјәнләрин сајы хејли артырды вә јер чатышмадығына көрә һәр кечә бир чох јурдсузлары гәбул етмәкдән имтина етмәк лазым кәлирди. Дикәр далдаланачагда, Плејһаус-Јарддакы мәркәзи јетимханада 1844-чү илин илк үч ајы әрзиндә орта һесабла һәр кечә 460 нәфәр, үмумијјәтлә 6 681 нәфәр олмуш вә 96 141 пај чөрәк пајланмышдыр. Бүтүн бунлара бахмајараг, рәһбәр комитәнин мә'луматына әсасән, бу мүәссисә галмаг истәјәнләрин арзусуну јалныз о заман мүәјјән дәрәчәдә өдәјә биләр ки, шәһәрин шәрг һиссәсиндә дә евсизләр үчүн сығыначаг ачылсын.

Бирләшмиш краллығын дикәр бөјүк шәһәрләринә бир-биринин ардынча кетмәк үчүн Лондондан ајрылаг. Әввәлчә *Дублини* көтүрәк: дәниз тәрәфдән Лондона кириш јолу нечә әзәмәтлидирсә, бу шәһәрә кириш јолу бир о гәдәр фүсункардыр: Дублин

көрфәзи Британија адаларында ән көзәл көрфәз сајылыр вә ирландијалылар чох заман ону Неапол көрфәзи илә мүгајисә едирләр. Шәһәр өзү дә чох гәшәнкдир вә онун күбар мәһәлләләри Инкилтәрәнин һәр һансы дикәр шәһәриндәкинә нисбәтән даһа јахшы вә даһа бөјүк зөвглә планлашдырылмышдыр. Лакин Дублинин јохсул мәһәлләләри дә дүнјада ән дәһшәтли вә ијрәнч мәһәлләләр сырасына аиддир. Доғрудур, бурада күнаһ гисмән дә ирландларын характериндәдир; онлар мәһз чирк ичиндә өзләрини раһат һисс едирләр. Лакин биз Инкилтәрәнин вә Шотландијанын һәр һансы бөјүк шәһәриндә минләрлә ирландијалы тапдығымыза көрә вә һәр һансы јохсул әһали лабүд олараг тәдричән мәһз бу чүр чиркин ичинә дүшдүјүнә көрә Дублиндәки сәфаләт јалныз Ирландија шәһәринә хас олан нә исә спесифик бир шеј дејилдир, бу, дүнјанын бөјүк шәһәрләринин һамысына хас олан нә исә үмуми бир шејдир. Дублинин ән јохсул мәһәлләләри шәһәрин һәр јеринә сәпәләнмишдир, бурада евләрин натәмизлији вә сәлигәсизлији, күчәләрин бахымсызлығы тәсвирәкәлмәздир. Бу мәһәлләләрдә јохсулларын сыхлығы барәдә ишчи еви инспекторларынын мә'рузәсинә* әсасән тәсәввүр әлдә етмәк олар; онлар хәбәр верирләр ки, 1817-чи илдә Баррак-стритдә 390 отағы олан 52 евдә 1 318 нәфәр, Чөрч-стритдә вә әтраф күчәләрдә 393 отағы олан 71 евдә исә 1 997 нәфәр јашамышдыр.

«Бу мәһәлләдә вә она битишик мәһәлләләрдә бир сыра үфунәтли (foul) балача күчәләр вә дахили һәјәтләр вардыр, бир чох зирзәмиләрә ишыг јалныз гапыдан дүшүр вә онларын сакинләри чох вахт гуру торпагда јатырлар, һәрчәнд әксәр һалларда орада чарпајы вардыр. Анчаг, мәсәлән, Николсон-кортда 28 кичик мискин отагда 151 нәфәр елә бир еһтијач ичиндә јашајыр ки, бүтүн һәјәтдә чәми ики чарпајы вә ики адјал тапмаг мүмкүн олду».

Дублиндә јохсуллуг елә бөјүкдүр ки, «Сәфаләтә гаршы мүбаризә чәмијјәти»нә мәхсус олан бир хејријјә мүәссисәси һәр күн өз гапыларыны 2 500 нәфәрин, — јә'ни бүтүн әһалинин бир фаизинин үзүнә ачыр, онлары бүтүн күн әрзиндә једиздирир вә ахшамлар бурахыр.

Доктор Алисон *Единбург* һаггында да бизә буна бәнзәр әһвалат данышыр. Бу шәһәр чох көзәл бир јердә салындығына көрә муасир Афина адына лајиг көрүлмүшдүр, лакин бурада да шәһәрин јени һиссәсиндәки күбарлар мәһәлләси Көһнә шәһәрдә јашајан јохсулларын натәмизлији вә сәфаләти илә биабырчы тәзад тәшкил едир. Алисонун вердији ифадәјә көрә, шәһәрин хејли һиссәсини тутан бу әрази Дублинин ән пис мәһәлләләриндән һеч дә аз чиркли вә ијрәнч дејилдир вә «Сәфаләтә гаршы мүбаризә

* Ситат Dr. *W. P. Alison*, F. R.S. E., fellow and late President of the Royal College of Physicians etc. etc. «Observations on the Management of the Poor in Scotland and its Effects on the Health of Great Towns». Edinburgh, 1840 [Д-р *У. П. Алисон*, Крал чәрраһлар чәмијјәтинин үзвү вә кечмиш президенти вә и. а. вә и. а.: «Шотландијада јохсуллара һамилик вә бөјүк шәһәрләрин санитарија вәзијјәтинә онун тә'сири һаггында ирадлар». Единбург, 1840] китабындан кәтирилмишдир. Дини әһвали-руһијјәли тори олан мүәллиф тарихчи Арчибалд Алисонун гардашыдыр.

чәмиjjәти» Ирландија пајтахтындакына нисбәтән Единбургда көмәјә еһтијачы олан һеч дә аз адам тапмазды. Алисон һәтта иддиа едир ки, Шотландијада вә хүсусилә Единбургда вә Глазгода јохсуллар Бирләшмиш краллығын һәр һансы јериндәкиндән пис јашајырлар вә һамыдан чох ирландлар дејил, шотландлар зилләт чәкирләр. Единбургдакы көһнә килсәнин пастору, доктор Ли 1836-чы илдә дини тәрбијә үзрә комиссијанын гаршысында белә бир ифадә вермишдир:

«Мән бу килсә мәһәлләсиндәки кими сәфаләти әвvәлләр һеч јердә көрмәмишәм. Адамларын нә мебели, нә дә бир башга әмлакы вардыр; чох вахт бир отагда ики әр-арвад јашајыр. Бир күн әрзиндә олдуғум једди евдә чарпајы јох иди, бә'зиләриндә исә һәтта күләш дә јох иди; 80 јашлы гочалар тахта дөшәмәдә јатырлар, демәк олар, бүтүн сакинләр кечә сәһәрәдәк палтарларыны сојунмадан јатырлар. Бир зирзәмидә мән бу јахынларда кәнддән кәлмиш шотландијалы ики аилә тапдым: онлар шәһәрә кәлдикдән аз сонра ики ушаг өлмүшдү, үчүнчү ушаг исә мән орада оланда өлүм ајағында иди; күнчдә һәр аилә үчүн бир гучаг чиркли күләш вар иди; бундан башга, һәмин зирзәми елә гаранлыг иди ки, орада һәтта күндүз белә бир адамы сечмәк чәтин иди, зирзәмидә һәлә ешшәк дә сахланылырды. Шотландија кими бир өлкәдә белә сәфаләти көрәндә даш үрәк дә давам кәтирмәзди».

«Edinburgh Medical and Surgical Journal»да доктор Хеннен дә бу чүр фактлар барәдә мә'лумат верир. Бир парламент һесабатындан* көрүнүр ки, Единбург јохсулларынын евләриндә нечә натәмизлик һөкм сүрүр; анчаг индики шәраитдә буну көзләмәк оларды. Тојуглар чарпајыларын башына чыхыб орада кечәләјир, итләр вә һәтта атлар кечә адамларла бир отагда галырлар, одур ки, бу мәнзилләрдә тәбии олараг ијрәнч натәмизлик вә үфунәт һөкм сүрүр вә чохлу мигдарда чүрбәчүр һәшәрат төрәјиб артыр. Единбургун јерләшдији әрази мәнзилләрин бу чүр ијрәнч вәзијјәтинә һәр чәһәтдән шәраит јарадыр. Көһнә шәһәр кичик тәпәнин һәр ики јамачында јерләшир, баш күчә (highstreet) бу тәпәнин башындан кечир. Бу баш күчәдән һәр ики тәрәфә үзүашағы чохлу дар, әјри дөнкә узаныр, онлар доламбач олдуғуна көрә wynds** адланыр: шәһәрин пролетар һиссәсини мәһз бу дөнкәләр тәшкил едир. Үмумијјәтлә Шотландија шәһәрләриндә Парисдә олдуғу кими уча, беш, алты мәртәбәли евләр тикилир вә һәр кәсин мүмкүн гәдәр ајрыча бир евдә јашамаға чалышдығы Инкилтәрәдән фәргли олараг, бунларда чохлу аилә јашајыр; бу, кичик бир әразидә адамларын сон дәрәчә бөјүк сыхлығыны даһа да күчләндирир.

* «Report to the Home Secretaru from the Poor-Law Commissioner, of an Inguiry into the Sanitaru Condition of the Labouring Classes of Great Britain». With Appendices. Presented to both Houses of Parliament in July 1842.—3 vols. in folio [«Јохсуллар һаггында ганун үзрә комиссијанын Бөјүк Британија зәһмәткеш синифләри һәјатынын санитарија шәраитинин јохланмасынын нәтичәләри барәдә дахили ишләр назиринә тәгдим етдији һесабат». Әлавәләрлә бирликдә. 1842-чи илин ијул ајында парламентин һәр ики палатасына тәгдим едилмишдир — 3 чилд ин-фолио]. — Һәкимләрин һесабатларындан ибарәт олан бу материаллары јохсуллар һаггында ганун үзрә комиссијанын катиби Едвин Чадуик топлајыб гајдаја салмышдыр.

** — әјри-үјрүләр. *Ред.*

«Бу күчәләр»,—дејә бир инкилис журналы шәһәрләрдә фәһләләрин һәјатынын санитарија шәраити һаггындакы мәгаләдә* јазыр, — «бу күчәләр чох заман елә дардыр ки, бир евин пәнчәрәсиндән аддајыб гаршыдакы евин пәнчәрәсинә кечмәк олар; һәм дә евләр елә һүндүрдүр, мәртәбәләр бир-биринин үстүнә елә галанмышдыр ки, һәјәтләрә вә күчәләрә ишыг күчлә дүшүр. Шәһәрин бу һиссәсиндә нә канализасија, нә һәр һансы чиркаб гујусу, јахуд евләрин бөјрүндә ајагјолу јохдур вә буна көрә дә бүтүн чиркаб, ән азы 50 мин адамын бүтүн туллантылары вә нәчиси кечәләр арха атылыр. Бу сәбәбә көрә, күчәләр нә гәдәр сүпүрүлсә дә, һәр һалда гурумагда олан, дәһшәтли үфунәт јајан хејли мурдарлыг галыр ки, бу да нәинки көзләр вә ијбилмә үчүн хошакәлмәздир, ејни заманда сакинләрин чансағлығы үчүн сон дәрәчә зәрәрлидир. Белә јерләрдә нәинки чансағлығына вә әхлага, һәм дә һамынын гәбул етдији әдәб гајдаларына е'тинасызлыг көстәрирләрсә, бурада тәәччүблү нә вар ки? Һәлә бу һарасыдыр, бу јерин сакинләри илә даһа јахындан таныш оланларын һамысы тәсдиг едәр ки, бурада хәстәликләр, сәфаләт вә дүшкүнлүк нечә кениш јајылмышдыр. Бурада чәмијјәт тәсвирәкәлмәз дәрәчәдә ашағы вә мискин бир сәвијјәјә енмишдир. — Ән јохсул синфин мәнзилләри үмумијјәтлә чох чирклидир вә көрүнүр, һеч вахт әсла тәмизләниб сүпүрүлмүр. Әксәр һалларда мәнзилләр чәми-чүмләтаны бир отагдан ибарәт олур, о да, һавасынын чох пис дәјишилмәсинә бахмајараг, һәр һалда шүшәләри сыныг олдуғуна вә чәрчивәләри пис дүзәлдилдијинә көрә һәмишә сојуг олур; отаг рүтубәтлидир, чох заман јер сәтһиндән ашағыда јерләшир, аваданлыг һәмишә јарарсыздыр, ја да һеч јохдур, одур ки, чох вахт бир гучаг күләш бүтүн бир аилә үчүн јатағы әвәз едир вә кишиләр вә гадынлар, ушаглар вә гочалар бинабырчасына бир-биринин бөјрүнә гысылыб о күләшин үзәринә сәрилирләр. Сују јалныз үмуми колонкадан көтүрүб кәтирмәк олар: ајдындыр ки, сујун чәтинликлә кәтирилмәси натәмизлијин јајылмасына һәр чәһәтдән шәраит јарадыр».

Дикәр бөјүк лиман шәһәрләриндә вәзијјәт бундан јахшы дејилдир. Тичарәтинә, дәбдәбәсинә вә зәнкинлијинә бахмајараг, *Ливерпулда* да фәһләләр бу чүр вәһшичәсинә шәраитдә јашајырлар. Бүтүн әһалинин дүз бешдә бир һиссәси, јә'ни 45 миндән чох адам дарысгал, гаранлыг, рүтубәтли вә һавасыз зирзәмиләрдә јашајыр, шәһәрдә 7 862 белә зирзәми вардыр. Бураја 2 270 дахили һәјәти (courts), јә'ни дөрд тәрәфинин һамысында биналар тикилән, јалныз бир дар, адәтән өртүлү кириш јолу олан вә буна көрә дә *гәтијјән һеч бир* вентилјасијасы олмајан, әксәр һалларда чох чиркли вә демәк олар јалныз пролетарлар јашајан кичик саһәләри дә әлавә етмәк лазымдыр. Манчестердән сөһбәт кедәндә бу һәјәтләр барәсиндә даһа әтрафлы данышачағыг. *Бристолда* бир дәфә 2 800[110] фәһлә аиләси јохланылмыш вә мә'лум олмушдур ки, онларын 46%-нин һәрәсинин јалныз бир отағы вардыр.

Фабрик шәһәрләриндә дә тамамилә ејни вәзијјәтлә гаршылашырыг. *Ноттинһемдә* чәми 11 мин ев вардыр, онларын 7—8 мини елә тикилмишдир ки, арха диварлары бир-биринә сөјкәнир, бу исә бирбаша вентилјасија имканыны арадан галдырыр, һәм дә әксәр һалларда бир нечә евин чәми бир ајагјолусу вардыр. Бу јахынларда апарылан јохлама көстәрмишдир ки, там бир сыра евләр үстү јалныз тахта дөшәмә илә өртүлән дајаз чиркаб арх-

* «The Artizan» — ајлыг журнал — октјабр 1843-чү ил.

ларынын үстүндә тикилмишдир. Лестердә, Дербидә вә Шеффилддә дә ејни мәнзәрә вардыр. «Artizan»ын јухарыда ады чәкиләнмәгаләсиндә *Бирминһем* һаггында белә дејилир:

«Шәһәрин көһнә һиссәләриндә ахмаз көлмәчәләри вә зибил галаглары бололан чиркли вә бахымсыз јерләр чохдур. Бирминһемдә дахили һәјәтләр лапчохдур, 2 миндән артыгдыр вә фәһләләрин әксәријјәти мәһз онларда јашајыр. Адәтән бу һәјәтләр дарысгалдыр, чирклидир, һавасы тәзәләнмир, чиркаб архлары јарарсыздыр; дахили һәјәтләрин һәрәсинин әтрафында 8-дән 20-дәк ев вардыр, онлара јалныз бир тәрәфдән һава кәлир, чүнки арха диварлары башга бир евлә үмумидир, һәјәтин ичәрисиндә исә адәтән үмуми зибил гујусу, ја да буна бәнзәр бир шеј дүзәлдилмишдир, орадакы натәмизлији тәсвир етмәк мүмкүн дејилдир. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, нисбәтән тәзә һәјәтләр даһа дүшүнүлмүш шәкилдә јерләшдирилмишдир вә даһа мүнасиб вәзијјәтдә сахланылыр, һәтта көһнә һәјәтләрдә дә коттечләрдә јашајанларын сыхлыгы Манчестердә вә Ливерпулда олдуғундан аздыр, буна көрә дә епидемија хәстәликләри заманы Бирминһемдә, мәсәлән, ондан чәми бир нечә мил аралы олан Вулверһемптона, Дадлијә вә Билстона нисбәтән хејли аз өлүм һаллары олмушдур. Бирминһемдә зирзәмиләрдә јашамаг нә олдуғуну да билмирләр, һәрчәнд бә'зән зирзәми биналарындан аидијјәти үзрә истифадә олунмур вә онларда е'малатханалар јарадылыр. Пролетарлар үчүн јатаг евләри чохдур (400-дән артыг); онлар башлыча олараг шәһәрин мәркәзиндәки дахили һәјәтләрдә јерләшир. Онларын демәк олар һамысы ијрәндиричи дәрәчәдә чирклидир, һавасы үфунәтлидир; бу, диләнчиләрин, сәфилләрин» (trampers, бу сөзүн дәгиг мә'насы һаггында ашағыда данышачағыг), «оғруларын вә фаһишәләрин сығыначағыдыр, онлар бурада һәр һансы әдәб гајдалары вә ја раһатлыг тәләбләри илә һесаблашмадан јашајыр, бу дүшкүн адамлардан башга һеч кәсин дөзә билмәјәчәји бир шәраитдә јејир, ичир, папирос чәкир вә јатырлар».

Глазго бир чох чәһәтдән Единбургун ејнидир: бурада да дөнкәләрин (wynds) һәмин доламбачлары, һәмин уча евләр вардыр. «Artizan» журналында бу шәһәр һаггында белә дејилир:

«Бурада фәһлә синфи бүтүн әһалинин тәхминән 78%-ни тәшкил едир» (300 минә јахын әһали вардыр) «вә шәһәрин өз сәфаләтинә вә ијрәнч натәмизлијинә көрә Сент-Чајлсын вә Уајтчапелин ән дәһшәтли даланларыны, Дублинин гәсәбәләрини вә Единбургун wunds-ларыны керидә гојан һиссәләриндә јашајыр. Шәһәрин мәркәзиндә — Тронкетдән чәнубда, Дуз базарындан гәрбдә, Калтонда, Јухары күчәнин архасында вә с. белә саһәләр чохдур; бу, дар күчәләрин вә әјри-үјрү дөнкәләрин битмәз-түкәнмәз доламбачларыдыр, көһнә, һавасы пис дәјишилән, чохмәртәбәли, су кәмәри олмајан јарыучуг евләрин јаратдығы һәјәтләр вә ја даланлар һәр аддымда бу күчәләрә вә дөнкәләрә чыхыр. Һәмин евләр ағзынадәк сакинләрлә долудур. Һәр мәртәбәдә үч вә ја дөрд аилә, бә'зән 20-дәк адам јашајыр, бә'зән исә һәр мәртәбә башдан-баша кечәләмә үчүн кирајәјә верилир вә һәр отаға 15, 20 адам јерләшдирилир демәк олмаз, садәчә олараг долдурулур. Бу мәһәлләләр әһалинин ән јохсул, ән позғун вә дүшкүнләшмиш һиссәси үчүн сығыначаг ролуну ојнајыр вә онлары бурадан бүтүн Глазгоја јајылан дәһшәтли, мәһведичи гыздырма епидемијаларынын мәнбәји һесаб етмәк лазымдыр».

Динләјәк көрәк, әл илә ишләјән тохучуларын вәзијјәтини јохлајан һөкумәт комиссијасынын үзвү *Ч. К. Сајмонс* шәһәрин бу һиссәләрини нечә тәсвир едир*.

* «Arts and Artisans at Home and Abroad». By *J. C. Symons*. Edinburgh, 1839 [*Ч. К. Сајмонс*. «Биздә вә харичдә сәнәтләр вә сәнәткарлар». Единбург, 1839]. — *Мүәллиф*

«Мән һәм өз өлкәмиздә, һәм дә гитәдә сәфаләтин ән пис нөвләрини мүшаһидә етмәли олмушам, лакин кедиб Глазгонун доламбачларына бахана гәдәр инанмырдым ки, сивилизасијалы өлкәдә бу гәдәр чинајәт, сәфаләт вә хәстәлик ола биләр. Ән ашағы нөв үмуми јатагханаларда бир отагда дөшәмәдә бир-биринин јанында гисмән, ја да тамам сојунмуш 10, 12, бә'зән дә 20 нәфәр, бүтүн јашлардан олан кишиләр вә гадынлар јатырлар. Бу биналар бир гајда олараг (generallu) еләә чиркли, рүтубәтли вә сыныг-салхагдыр ки, һеч кәс өз атыны да орада сахламаға разы олмаз»[111].

Башга бир јердә мүәллиф јазыр:

«Глазгонун бу харабаханаларында даим дәјишән әһали — сајы 15 миндән 30 минәдәк олан адамлар јашајырлар. Шәһәрин бу һиссәси тамамилә дар күчәләрдән вә лап ортасында мүтләг зибил галағы олан дөрдкүнч һәјәтләрдән ибарәтдир. Бу евләрин харичи көркәми нә гәдәр ијрәнч олса да һәр һалда ичәридә көрдүјүм натәмизлик вә сәфаләт мәним үчүн көзләнилмәз олду. Бизим (баш полис инспектору капитан Миллер вә Сајмонс) «кечә кетдијимиз бу үмуми јатагханаларын бә'зиләриндә дөшәмәјә башдан-баша инсан бәдәнләри сәрилмишди; һәр отагда бә'зән 15, 20 нәфәр, бә'зиләри палтарлы, бә'зиләри исә јарычылпаг кишиләр вә гадынлар бир-биринин јанында узанмышдылар. Онлар үчүн јорған-дөшәк ролуну јарычүрүмүш күләш топалары вә бә'зи чыр-чындыр ојнајырды. Мебел ја һеч јох иди, ја да чох аз иди, јалныз очагда јанан алов бу гујулара бир гәдәр јашајыш јери көркәми верирди. Оғурлуг вә фаһишәлик — һәмин әһалинин доланачаг васитәләринин башлыча мәнбәләри бунлардыр. Краллығын икинчи шәһәринин лап мәркәзиндә олан бу Авкн төвләләрини тәмизләмәк, бу чәһәннәм очағыны, бу чинајәт, натәмизлик вә хәстәлик јувасыны мәһв етмәк барәдә, јәгин ки, һеч кәс дүшүнмүр дә. Мән дикәр шәһәрләрин ән јохсул мәһәлләләрини диггәтлә јохларкән нә әхлаги вә физики дүшкүнлүк чәһәтдән, нә дә әһали әксәријјәтинин көһнәлиб дағылдығыны вә јашамаг үчүн јарарсыз олдуғуну е'тираф етдиләр, лакин мәһз бу евләрдә даһа чох адам јашајыр, чүнки ганунa көрә онлардан мәнзил кирајәси алмаг гадағандыр».

Инкилтәрәнин мәркәзиндә ири сәнаје маһалы олан чохлу фабрик шәһәринә малик *Гәрби Јоркширин вә Чәнуби Ланкаширин* әһали сых олан саһәси галан бөјүк шәһәрләрдән һеч бир чәһәтдән кери галмыр. Јоркширин Гәрб маһалындакы јун сәнајеси рајону фүсункар јашыл өртүклү тәпәлик бир јердир; бу тәпәләр гәрбә доғру кетдикчә даһа сылдырым олур вә нәһајәт, Ирландија вә Алман дәнизләри арасында суајырычы олан Блекстон-Ечин учурум јамачында ән јүксәк нөгтәјә чатыр. Саһилләриндә Лидсин јерләшдији Ер чајынын вадиси вә үзәриндән Манчестери Лидс илә бирләшдирән дәмир јолунун кечдији Колдер чајынын вадиси Инкилтәрәнин ән көзәл јерләриндәндир вә бурада чохлу фабрик, кәнд вә шәһәр вардыр. Боз рәнкли чөл дашындан тикилмиш евләр Ланкаширин гаралмыш кәрпич биналары илә мүгајисәдә елә көзәл вә тәмиз көрүнүр ки, онлара бахмаг хошдур. Лакин шәһәрин өзүнә дахил оланда көрүрсән ки, хошакәлән шејләр аздыр. Һәмин «Artizan» журналынын башга бир јердә хәбәр вердији кими — бу тәсвирин доғру олдуғуну мән өзүм дә јәгин етдим, — *Лидс* јерләшир

өзү, көрүнүр, шотланддыр, либерал партијасына мәнсубдур вә она көрә дә һәр чүр мүстәгил фәһлә һәрәкатына фанатикчәсинә мәнфи мүнасибәт бәсләјир. Јухарыда ситат кәтирилән јерләр 116-чы вә сонракы сәһифәләрдәдир.

«Ер чајынын вадисинә енән маили јамачда. Бу чај бурула-бурула, тәхминән бир мил јарым* мәсафәдә шәһәри кәсиб кечир вә гарлар әријәндә, јахуд күчлү лејсан јағанда дашыб әтрафы басыр. Шәһәрин белә бөјүк олмасына бахмајараг нисбәтән һүндүрдә олан гәрб саһәләри дедикчә тәмиздир, лакин чајын вә она төкүлән голларын (becks) бојунча дүзәнләрдә јерләшән мәһәлләләр чирклидир, дарысгалдыр вә елә мәһз буна көрә бу мәһәлләләрин сакинләринин, хүсусән балача ушагларын өмрүнүн гысалмасына сәбәб олур. Буна Киркһејт, Марч-Лејн, Кросс-стрит вә Ричмонд-род јахынлығындакы фәһлә рајонларынын ијрәнч вәзијјәтини дә әлавә едәк; һәмин рајонларда күчәләрин әксәријјәтинин нә даш дөшәнәчәји, нә дә чиркаб архы вардыр, биналар низамсыз тикилмишдир, чохлу һәјәт вә далан вардыр вә тәмизлији көзләмәк үчүн һәтта ән ади васитәләр һеч јохдур. Бунларын һамысы бирликдә бу бинәсиб натәмизлик вә сәфаләт очагларында өлүм һалларынын һәдсиз дәрәчәдә чох олмасыны изаһ етмәк үчүн тамамилә кифајәтдир. Ер чајы дашанда» (јери кәлмишкән дејәк ки, фабрик шәһәрләрини әһатә едән бүтүн чајлар кими, Ер чајы да шәһәрин ичинә ахыб кәләндә тәмиз вә шәффаф олур, шәһәрин о бири башындан чыханда исә һәр чүр нәчисләр чиркләнәрәк гара вә үфунәтли олур) «јашајыш евләринин вә зирзәмиләри су елә басыр ки, чәкиб күчәјә төкмәк лазым кәлир; белә вахтда нәчиси чәкиб апармаг үчүн һәтта чиркаб гујусу олан јердә су бу гујудан галхыб зирзәмиләрә** долур, һидрокен сулфидлә дојмуш вә үфунәтли газларла долу бухарланма әмәлә кәтирир, сағламлыг үчүн сон дәрәчә зәрәрли олан ијрәнч чөкүнтү јарадыр. 1839-чу илин баһар дашгыны заманы чиркаб гујуларынын бу чүр ағзынадәк долмасынын нәтичәләри о дәрәчәдә фәлакәтли олмушду ки, вәтәндашлыг вәзијјәти гејдијјатчысынын һесабатына көрә, шәһәрин бу һиссәсиндә илин һәмин рүбүндә һәр ики доғума үч өлүм һадисәси дүшүрдү, һалбуки шәһәрин галан һиссәләриндә илин һәмин рүбүндә нисбәт тамам әксинә иди, јә'ни һәр үч доғума ики өлүм һадисәси дүшүрдү».

Шәһәрин әһалиси сых олан дикәр һиссәләриндә чиркаб архлары һеч јохдур, ја да елә пис дүзәлдилмишдир ки, һеч бир хејри олмур. Бә'зи күчәләрдә евләрин зирзәмиләри надир һалларда гурујур; башга мәһәлләләрдә бир чох күчәләр ајаггабыја јапышан галын палчыг тәбәгәси илә өртүлмүшдүр. Әһали чалалара күл төкәрәк, заман-заман күчәләри тә'мир етмәјә әбәс јерә чәһд көстәрир; буна бахмајараг, һәр јердә зибил јығынлары көрүнүр, евләрдән күчәјә төкүлән чиркаб исә күләк вә күнәш ону гурудана гәдәр көлмәчәләрдә јығылыб галыр (мүгајисә ет: «Statistical Journal»да шәһәр шурасынын һесабаты, 2-чи чилд, сәһ. 404). — Лидсдә ади коттечин саһәси беш квадрат јарддан чох дејилдир вә о, адәтән зирзәмидән, јашајыш отағындан вә јатаг отағындан ибарәтдир. Кечә-күндүз адамла долу олан бу биналардакы дарысгаллыг сакинләрин нәинки сағламлығы, һәм дә әхлагы үчүн әлавә тәһлүкәдир. Бу коттечләрдә әһалинин нечә сых олдуғу фәһлә синфинин һәјатынын санитарија шәраити һаггында јухарыда ситат кәтирилән һесабатдан көрүнүр:

«Лидсдә биз елә отаглар көрдүк ки, орада гардашлар, бачылар вә һәр ики чинсдән олан кәнар сакинләр кечәни аиләдә ата вә ана илә бирликдә галыр-

* Мәтндә мил һаггында сөһбәт кедән һәр јердә инкилис мили нәзәрдә тутулур; 69½ инкилис мили екваторун 1 дәрәчәсинә вә демәли, тәхминән беш инкилис мили бир алман милинә бәрабәрдир.
** Јадда сахламаг лазымдыр ки, бу «зирзәмиләр» анбар дејил, адамлар үчүн мәнзил ролуну ојнајыр.

лар; бурадан елә нәтичәләр мејдана чыхыр ки, онлары фикрә кәтирәркән белә, инсан гәлбән сарсылыр».

Лидсдән чәми једди мил мәсафәдә, гатран кими гара олан үфунәтли кичик бир чајын саһилиндә бир нечә дајаз дәрәнин кәсишдији нөгтәдә јерләшән *Брадфордда* да вәзијјәт беләдир. Базар күнү, һава јахшы оланда, — чүнки иш күнләриндә шәһәри боз түстү булуду бүрүјүр, әтраф тәпәләрин үзәриндән шәһәрин чох көзәл мәнзәрәси ачылыр; лакин орада да натәмизлик һөкм сүрүр, орада да, Лидсдә олдуғу кими, дөзүлмәз һәјат шәраити вардыр. Көһнә мәһәлләләр сылдырым јамачларда јерләшир вә онларын күчәләри дар вә әјридир. Дөнкәләрдә, даланларда вә һәјәтләрдә галаг-галаг зибил вә палчыг вардыр; евләр көһнәдир, чирклидир вә јашајыш үчүн аз јарарлыдыр, чајын лап јахынлығында вә вадинин ичәриләриндә исә мән һәмчинин елә евләр көрдүм ки, онларын ашағы мәртәбәси јарысыначан дағын јамачынын ичәрисинә кирмишдир вә јашајыш үчүн тамамилә јарарсыздыр. Үмумијјәтлә вадинин ичәриләриндә, фабрикләрин уча биналары арасында фәһлә мәнзилләринин гысылдығы һиссәдәки әрази шәһәрин ән чиркли вә чох пис тикилмиш һиссәсидир. Һәр бир дикәр фабрик шәһәриндә олдуғу кими, Брадфордун да нисбәтән мүасир һиссәләриндә коттечләр даһа сәлигәли, дүз сыраларла јерләшдирилмишдир, лакин онларда да фәһләләри мәнзилләр тә'мин етмәјин һәр јердә гәбул олунмуш үсулу илә гырылмаз сурәтдә бағлы олан ејни сәлигәсизлик мүшаһидә олунур; Манчестердән данышаркән бунун үзәриндә даһа әтрафлы дајаначағыг. Јоркширин Гәрб маһалынын башга шәһәрләри, јә'ни *Барнсли, Галифакс вә Хаддерсфилд* һаггында да ејни сөзләри демәк олар. Халдерсфилд фүсункар кушәдә јерләшмәси вә ән јени архитектурасы сајәсиндә Јоркширин вә Ланкаширин бүтүн фабрик шәһәрләринин һамысындан көзәл олса да, һәр һалда пис мәһәлләләри дә вардыр. Шәһәри мүајинә етмәк үчүн шәһәрлиләр мәчлисинин сечдији комитә 1844-чү ил 5 август тарихли һесабатында јазыр:

«Мә'лумдур ки, Хаддерсфилддә бүтөв-бүтөв күчәләр вә бир чох дөнкә вә һәјәтләр дөшәнәксиздир вә нә чиркаб гујулары, нә дә һәр һансы башга новлары вардыр; бу јерләрдә палчыг, зибил вә һәр чүр туллантылар јығылыб галыр, тәдричән парчаланыр вә чүрүјүр; демәк олар һәр тәрәфдә чиркли су көлмәчәләри вардыр, нәтичәдә бурадакы мәнзилләр пис вә чирклидир, сонра бүтүн шәһәр үчүн тәһлүкә јарадан хәстәлик очагларына чеврилир»[112].

Әкәр биз Блекстон-Ечдән пијада вә ја гатарда кечсәк, елә бир классик торпаға гәдәм гојачағыг ки, Инкилтәрә сәнајеси ән мүкәммәл әсәрини бурада јаратмышдыр вә Инкилтәрә фәһләләринин бүтүн һәрәкатлары бурадан башланыр, — бу, мәркәзи *Манчестер* олан *Чәнуби Ланкаширдир.* Гаршымызда јенә дә көзәл тәпәлик чанланыр; о, суајырычыдан гәрбә тәрәф маили шәкилдә пиллә-пиллә Ирландија дәнизинә доғру енир, Рибл, Еруелл вә

Мерсеј чајларынын вә онларын голларынын јашыл халы өртүклү һејранедичи вадиләри вардыр; бу јер һәлә јүз ил бундан әввәл әсас е'тибарилә башдан-баша батаглыг иди, әһалиси чох аз иди, инди исә бурада чохлу шәһәр вә кәнд вардыр вә о, Инкилтәрәнин әһалиси ән сых олан һиссәсидир. Ланкашир вә хүсусилә Манчестер һәм Инкилтәрә сәнајесинин јарандығы јер, һәм дә онун мәркәзидир. Манчестер биржасы сәнаје һәјатындакы бүтүн тәбәддүлатларын көстәричисидир; Манчестердә мүасир истеһсал мүкәммәл сәвијјәјә чатмышдыр. Ҹәнуби Ланкаширин памбыг парча сәнајесиндә тәбиәт гүввәләриндән истифадә олунмасы, әл әмәјинин сыхышдырылыб машынла (башлыча олараг механики тохуҹу дәзкаһы вә мүл-машын шәклиндә) әвәз едилмәси вә әмәк бөлкүсү ән јүксәк инкишаф дәрәҹәсинә чатмышдыр вә әкәр биз бу үч мәгамда мүасир сәнајенин сәҹијјәви әламәтләрини көрүрүксә, бунунла да разылашмалыјыг ки, бу ҹәһәтдән памбыг е'малы лап әввәлдән бүтүн дикәр сәнаје саһәләриндән ирәлидә кетмишдир вә индијәдәк кедир. Лакин мүасир сәнајенин фәһлә синфи үчүн нәтиҹәләри дә бурада даһа долғун вә ән тәмиз шәкилдә инкишаф етмәли иди вә сәнаје пролетариаты бурада өз классик формасында мејдана чыхмалы иди; бухар гүввәсинин, машынларын тәтбигинин вә әмәк бөлкүсүнүн фәһләни дүчар етдији алчалдылмыш вәзијјәт дә, һабелә пролетариатын бу истисмара сон гојмаг ҹәһдләри дә бурада ән јүксәк кәркинлик вә шүурлулуг дәрәҹәсинә чатмалы иди. Манчестер мүасир сәнаје шәһәринин классик типи олдуғуна көрә, һабелә мән ону өз доғма шәһәрим кими вә онун өз сакинләринин әксәријјәтинин таныдығындан даһа јахшы таныдығыма көрә, — биз онун үзәриндә бир гәдәр чох дајанаҹағыг.

Манчестерин әтрафында јерләшән шәһәрләр фәһлә мәһәлләләринә көрә мәркәзи шәһәрдән аз фәргләнир, — анҹаг чох күман ки, орада фәһләләр мәркәзи шәһәрә нисбәтән әһалинин даһа бөјүк һиссәсини тәшкил едирләр. Бунлар халис сәнаје шәһәрләридир вә онларын бүтүн тиҹарәт ишләри Манчестердә вә Манчестер васитәсилә көрүлүр; онлар һәр бир ҹәһәтдән Манчестердән асылыдыр вә буна көрә дә әһалиси јалныз фәһләләрдән, фабрикантлардан вә хырда таҹирләрдән ибарәтдир, һалбуки Манчестердә һәр һалда хејли мигдарда тиҹарәт әһли, чохлу комисјон контору вә ири пәракәндә сатыш мағазалары вардыр. Буна көрә дә, *Болтон, Престон, Уиган, Бери, Рочдејл, Мидлтон, Хејвуд, Олдем, Аштон, Стејлибрич, Стокпорт* шәһәрләринин вә башгаларынын һәр биринин отуз, әлли, јетмиш вә һәтта дохсан минәдәк сакини олса да, онларын демәк олар һамысы садәҹә бөјүк фәһлә гәсәбәләридир, әлавә олараг јалныз фабрикләр, кәнарларында мағазалар узанан бир нечә әсас күчә вә бир нечә шәһәрәтрафы јол вардыр, бу јолларын бојунча фабрикантларын бағларла әһатә олунмуш — виллалар сајағы — евләри јерләшир. Шәһәрләр өзү пис-

вә сәлигәсиз тикилмишдир, һәјәтләри, күчәләри вә күнч-бучаглары чирклидир, көмүр түстүсү илә долудур вә бир вахтлар алгырмызы олан, лакин заман кечдикчә гаралан кәрпичдән, — о бурада универсал тикинти материалыдыр, — тикилмиш биналары илә хүсусилә мәһзун әһвали-руһијјә јарадыр. Зирзәмидә јерләшән мәнзилләр бурада ади һалдыр; торпагда газылан бу јувалар һарада мүмкүндүрсә, орада да дүзәлдилир вә әһалинин чох бөјүк бир һиссәси һәмин јуваларда јашајыр.

Манчестердән шимал-гәрбә доғру он бир мил мәсафәдә јерләшән *Болтон* Престондан вә Олдемдән сонра бу шәһәрләрин ән писи сајылыр. Шәһәрә дәфәләрлә кедәркән көрдүкләримә әсасән дејә биләрәм ки, онун чәми бир, һәм дә чох чиркли әсас күчәси, Динсһејт күчәси вардыр, о ејни заманда базар ролуну ојнајыр; дөврәсиндә фабрикләрдән башга јалныз бир, ики мәртәбәли алчаг евләр олса да, бу күчә ән јахшы һавада белә гаранлыг мәнфур бир учгар кими көрүнүр. Һәр јердә олдуғу кими, бурада да шәһәрин нисбәтән көһнә һиссәси хүсусилә бахымсыз вә чиркиндир. Шәһәрин ичиндән нә исә гара бир леһмә ахыр, адам дејә билмир ки, бу, кичик чајдыр, јохса бир-биринә битишик үфунәтли көлмәчәләрдир, һәмин леһмә онсуз да тәмиз олмајан һаванын зәһәрләнмәсинә чох тә'сир көстәрир.

Сонра *Стокпорт* кәлир; о, Мерсејин Чешир саһилиндә јерләшсә дә, һәр һалда Манчестерин сәнаје маһалына мәнсубдур. О, Мерсејин енсиз вадисинә елә сыхылмышдыр ки, күчәләр бир саһилдә дик шәкилдә ашағы енәрәк, дикәр саһилдә елә бу чүр дик јухары галхыр, Манчестердән Бирминһемә кедән дәмир јолу хәтти исә шәһәрин вә бүтүн вадинин үзәриндә учалан һүндүр көрпүдән кечир. Стокпорт бүтүн маһалда ән көркәмсиз вә һиспаслы јерләрдән бири кими мәшһурдур вә хүсусән көрпүнүн үстүндән баханда һәгигәтән сон дәрәчә мәһзун бир тә'сир бағышлајыр. Лакин шәһәрин һәр тәрәфиндә, вадинин ичәриләриндән тәпәләрин башына пролетарларын узун сыраларла јерләшән коттечләри вә зирзәмиләри даһа мәһзун тә'сир бағышлајыр. Бу маһалын һәр һансы башга бир шәһәриндә јашајыш јеринә чеврилән бу гәдәр чох зирзәми көрдүјүмү хатырлаја билмирәм.

Стокпортдан шимал-шәргә доғру бир нечә мил мәсафәдә бу јерин ән јени фабрик мәркәзләриндән бири олан *Аштон-андер-Лајн* јерләшир. О, әтәјиндән канал вә Тејм чајы ахан тәпәнин јамачында јерләшир вә үмумијјәтлә јени, даһа дүзкүн систем үзрә тикилмишдир. Тәпә бојунча беш вә ја алты узун паралел күчә узаныр, вадијә енән дикәр күчәләр онлары дүзбучаг алтында кәсиб кечир. Күчәләрин белә систем үзрә јерләшмәси шәраитиндә фабрикләр шәһәрин мәркәзиндән сыхышдырылыб чыхарылыр, хүсусән она көрә ки, суја вә чај нәглијјатына јахын олмаг үчүн онлар онсуз да ашағыда, вадидә чәмләшдирилмәли

иди; онларын һамысы елә бурада сых јерләшәрәк, боруларындан галын түстү бурахыр. Белә јерләшмәсинә көрә Аштон дикәр фабрик шәһәрләринин әксәријјәтинә нисбәтән даһа хош тәсир бағышлајыр: күчәләри даһа кениш вә даһа тәмиздир, алгырмызы коттечләри даһа тәзә вә раһат көрүнүр. Лакин фәһләләр үчүн коттечләр тикилмәсинин бу јени системинин өз мәнфи чәһәтләри вардыр, чүнки һәр белә күчәнин далында ондан хејли чиркли олан арха күчә кизләнир, ораја енсиз јан кечид узаныр. Учгарда бир нечә еви нәзәрә алмасаг, мән Аштонда да јашы әлли илдән чох ола билән бир ев белә көрмәдим, лакин бурада да елә күчәләр вар ки, орада кәрпичләри лахлајан, төкүлмәкдә олан, диварлары чатлајан вә ичәридә сувағы гопуб төкүлән бәрбад, дағылмыш евләр дүзүлмүшдүр, бу чиркли вә һисдән гаралмыш күчәләрин көркәми маһалын дикәр шәһәрләринин күчәләриндән һеч бир чәһәтдән кери галмыр, бәлкә јалныз бунунла фәргләнир ки, бурада онлар ади һал дејил, истиснадыр.

Шәргә доғру бир мил мәсафәдә, јенә Тејм чајынын саһилиндә *Стејлибрич* јерләшир. Аштондан дağа галхдыгда, онун зирвәсиндә сағ вә сол тәрәфләрдә виллалара охшајан, чаһ-чәлаллы маликанәләри олан бөјүк көзәл бағлар көрәрсән; бу маликанәләрин әксәријјәти Јелизавет үслубунда тикилмишдир; протестант-англикан дини апостомик Рома — католик udininә аид олдуғу кими, бу үслуб да готик үслуба аиддир. Даһа јүз аддым кедәндән сонра көзләримиз гаршысында вадидә Стејлибрич чанланыр. Лакин о, Аштонун чаһ-чәлаллы виллалары вә һәтта садә коттечләри илә нечә дә тәзад тәшкил едир! Стејлибрич доламбач вә Стокпортун јерләшдији вадидән дә енсиз дајаз бир дәрәдә јерләшир; бу дәрәнин һәр ики јамачында там низамсыз һалда сәпәләнмиш коттечләр, евләр вә фабрикләр тикилмишдир. Шәһәрә јахынлашанда көрүрсән ки, елә илк коттечләр дарысгал, һисли-паслы, көһнә, сыныг-салхагдыр, илк евләр нечәдирсә, бүтүн шәһәр дә еләдир. Енсиз вадинин дибиндә јалныз бә'зи күчәләр узаныр; күчәләрин әксәријјәти бир-биринә говушараг, вадинин јамачлары бојунча јухары вә ашағы гыврылыр вә күчәләр белә маили јерләшдијинә көрә демәк олар бүтүн евләрдә ашағы мәртәбә јарысынадәк торпаға кирмишдир. Белә гармагарышыг тикинти шәраитиндә евләрин, арха күчәләрин вә даланларын нечә бир топлусу әмәлә кәлдији дағдан көрүнүр; орадан шәһәрин бә'зи јерләри көз өнүндә демәк олар гуш учушу јүксәклијиндән олдуғу кими чанланыр. Бураја дәһшәтли натәмизлији дә әлавә етсәк, этрафлары белә көзәл ола-ола бу шәһәрин нијә ијрәнч тә'сир бағышладығы ајдын олар.

Лакин бу аз әһәмијјәтли шәһәрләр һаггында кифајәтдир. Онларын һәр биринин өз хүсусијјәтләри вардыр, лакин үмумијјәтлә орада фәһләләр Манчестердә олдуғу кими јашајырлар.

Буна көрә дә мән онлардан һәр биринин јалныз тикилмәсинин хүсусијјәтләрини тәсвир етдим; тәкчә буну әлавә едим ки, Манчестердә фәһлә мәнзилләринин вәзијјәти һаггында үмуми характерли бүтүн гејдләр ону әһатә едән шәһәрләрә дә тамамилә тәтбиг олуна биләр. Инди исә әсас шәһәрә кечәк.

Манчестер Олдемдән Еруелл чајынын вә Медлок чајынын вадиләринин арасы илә узанан вә *Керсолл-Мур* тәпәси илә гуртаран тәпәләр силсиләсинин чәнуб јамачынын әтәјиндә јерләшир. Керсолл-Мур тәпәси Манчестерин ејни заманда һәм чыдыр мејданы, һәм дә «Мүгәддәс дағыдыр»[113]. Манчестер өзү Еруеллин сол саһилиндә, бу чајла онун ики голу — бурада Еруеллә төкүлән Ерк вә Медлок арасында јерләшир. Еруеллин сағ саһилиндә, бу чајын сәрт дирсәјинә сыхылмыш вәзијјәтдә *Солфорд,* гәрбә доғру исә *Пендлтон* салынмышдыр; Еруеллдән шималда Јухары вә Ашағы *Бротон* јерләшир; Еркдән шималда *Читем-Хилл,* Медлокдан чәнубда *Һјулм,* сонра шәргә доғру *Чорлтон-он-Медлок,* даһа сонра, Манчестердән бир гәдәр шәрг тәрәфдә *Ардуик* јерләшир. Бүтүн бу евләр јығыны садәчә Манчестер адланыр вә 400 мин нәфәрлик әһалиси вардыр, бундан аз дејил ки, чохдур. Шәһәр елә өзүнәмәхсус шәкилдә јерләшмишдир ки, бурада илләр бોју јашајан адам әкәр күчәјә үмумијјәтлә јалныз өз иши үчүн вә ја кәзинтијә чыхса, һәр күн күчәјә чыхса белә, бир дәфә дә фәһлә мәһәлләсиндә олмаја биләр вә һәтта фәһләләрлә тәмасда олмаја биләр. Бу, башлыча олараг онунла изаһ едилир ки, гејри-шүури, динмәз-сөјләмәз разылыг, һабелә тамамилә мүәјјән, шүурлу мәгсәд сајәсиндә фәһлә рајонлары шәһәрин буржуазијаја верилән һиссәләриндән ән чидди шәкилдә ајрылмышдыр вә о јердә ки, буну ачыгча етмәк мүмкүн дејилдир орада бу иш мәрһәмәт пәрдәси алтында көрүлүр. Манчестерин мәркәзиндә узунуна јарым мил вә енинә дә елә бу гәдәр саһәни әһатә едән вә демәк олар тамамилә конторлардан вә мал анбарларындан (warehouses) ибарәт олан чох кениш тичарәт рајону јерләшир. Бүтүн бу рајон демәк олар гејри-мәскундур, кечәләр тамамилә бош вә адамсыз олур, дар вә гаранлыг күчәләрдән јалныз нөвбәтчи полисләр өз кизли фәнәрләри илә кечиб кедирләр. Бу әразини бир нечә әсас күчә кәсиб кечир, һәмин күчәләрдә һәрәкәт чох курдур вә евләрин ашағы мәртәбәләриндә бәзәкли мағазалар јерләшир; бу күчәләрдә евләрин бә'зи јухары мәртәбәләриндә адамлар јашајыр, бурада күчәләрдә кечә јарыдан кечәнәдәк һәјат чағлајыр. Бу тичарәт һиссәси истисна олмагла бүтүн Манчестер, дар мә'нада, бүтүн Солфорд вә Һјулм, Пендлтонун вә Чорлтонун хејли һиссәси, Ардуикин үчдә ики һиссәси, Читем-Хиллдә вә Бротонда ајры-ајры саһәләр — бүтүн бунлар тичарәт һиссәсини орта һесабла бир мил јарым ениндә гуршаг кими әһатә едән ваһид, бүтөв фәһлә рајону тәшкил едир. Али вә орта бур-

жуазија бу гуршағын архасында, орта буржуазија фәһлә мәһәлләләринин јахынлығындакы дүз күчәләрдә, јә'ни Чорлтонда вә Читем-Хиллин ондан сонра јерләшән һиссәләриндә, али буржуазија исә бундан да о тәрәфдә, Чорлтонун вә Ардуикин бағларла әһатә олунмуш шәһәркәнары виллаларында, ја да Читем-Хиллин, Бротонун вә Пендлтонун аб-һавалы тәпәликләриндә — тәмиз, сағлам кәнд һавасында, јанындан һәр он беш дәгигәдән вә ја јарым саатдан бир шәһәрә кедән омнибусларын кечдији дәбдәбәли раһат евләрдә јашајыр. Бүтүн бунларда ән мараглы чәһәт одур ки, һәмин бу варлы-пуллу күбарлар шәһәрин мәркәзиндәки конторларына ән гыса јолла чатмаг үчүн бүтүн бу фәһлә мәһәлләләриндән кечиб кедәркән јахынлыгда, сағда вә солда чирк-пас ичиндә сәфаләтин јува салдығыны һеч көрмәјә дә биләрләр. Мәсәлә бурасындадыр ки, биржадан бүтүн истигамәтләрдә шәһәрин кәнарына доғру шахәләнән әсас күчәләр мағазаларын демәк олар арасы кәсилмәјән ики сырасындан ибарәтдир вә буна көрә дә орада орта вә хырда буржуазија јашајыр, онлар исә елә тәкчә өз хејринә мағазаларын көркәминин јахшы вә тәмиз олмасыны истәјир вә буна гајғы көстәрә биләрләр. Доғрудур, бу мағазаларла онларын архасында јерләшән рајонлар арасында һәмишә нә исә бир јахынлыг вардыр вә буна көрә дә тичарәт мәһәлләләриндә вә буржуазијанын јашадығы рајонларын јахынлығындакы мағазалар архасында фәһләләрин чиркли коттечләри кизләнән јерләрдәки мағазалара нисбәтән даһа гәшәнкдир. Лакин һәр һалда бу мағазалар сағлам мә'дәләри вә зәиф әсәбләри олан варлы ханымларын вә ағаларын көзүндән онларын вар-дөвләтинин вә чаһ-чалалынын әлавәси олан сәфаләти вә натәмизлији кизләдәчәк дәрәчәдә тәмиздир. Мәсәлән, Динсһејт күчәси көһнә килсәдән дүз чәнуба доғру узаныр, әввәлчә мал анбарларынын вә фабрикләрин икигат сырасындан ибарәтдир, сонра онлары икинчи дәрәчәли мағазалар вә бир нечә пивәхана, чәнуба доғру, тичарәт мәһәлләсинин гуртардығы јердә исә, даһа көркәмсиз мағазалар әвәз едир; ирәли кетдикчә онлар даһа чиркли олур вә тез-тез өз јерини мејханалара вә ашханалара верир, нәһајәт, күчәнин чәнуб гуртарачағында дүканларын тәкчә көркәми һеч бир шүбһә јери гојмур ки, онларын мүштәриләри јалныз вә јалныз фәһләләрдир. Биржадан чәнуб-шәргә доғру узанан Маркет-стритин дә көркәми беләдир: әввәлчә биринчи дәрәчәли дәбдәбәли мағазалар, јухары мәртәбәләрдә исә конторлар вә мал анбарлары кәлир; сонра (Пиккадиллидә) әзәмәтли отелләр вә мал анбарлары узаныр; даһа сонра (Лондон-родда), Медлок чајынын јанында фабрикләр, мејханалар, буржуазијанын ашағы тәбәгәләри үчүн вә фәһләләр үчүн мағазалар јерләшир; сонра Ардуик-Гринин јахынлығында али вә орта буржуазија үчүн евләр вә онларын архасында ән варлы фабрикантларын вә тачирләрин ири бағлары вә виллалары узаныб кедир. Беләликлә, әсас күчәләрә

көрә Манчестерә бәләд олараг, онун әтрафындакы мәһәлләләрин вәзијјәти һаггында нәтичә чыхармаг олар, лакин фәһлә рајонларынын өз *һәгиги* мәнзәрәсини бурадан чох надир һалларда сечиб көрмәк мүмкүн олур. Мән чох јахшы билирәм ки, бу ријакар тикинти системи бөјүк шәһәрләрин һамысына мүәјјән дәрәчәдә хасдыр; һәмчинин билирәм ки, пәракәндә мал сатан тачир елә тәкчә өз тичарәтинин характеринә көрә һәрәкәт кур олан әсас күчәләрдә јерләшмәлидир; билирәм ки, белә күчәләрдә һәмишә јахшы евләр пис евләрдән чох олур вә бу евләрә јахын јердә торпағын дәјәри узаг јерләрдәкинә нисбәтән јүксәкдир. Лакин һәр һалда мән һеч јердә көрмәмишәм ки, фәһлә синфи әсас күчәләрә белә мүнтәзәм шәкилдә бурахылмасын, буржуазијанын көзләринә вә әсәбләринә тохуна билән нә варса, һамысы бурада, Манчестердә олдуғу кими гајғы илә өрт-басдыр едилсин. Һалбуки Манчестер һәр һансы башга шәһәрә нисбәтән даһа аз дәрәчәдә полис сәрәнчамлары вә ја мүәјјән план әсасында тикилмиш, бундан хејли артыг дәрәчәдә тәсадүфән әмәлә кәлмишдир. Һәм дә фәһләләрин чох јахшы јашадығы барәдә буржуазијанын еһтираслы тә'минатлары нәзәрә алындыгда адама елә кәлмәјә башлајыр ки, шәһәрин белә рүсвајчы шәкилдә планлашдырылмасы либерал фабрикантларын, Манчестер «big wigs»*ләринин иштиракы илә олмушдур.

Буну да әлавә едим ки, демәк олар бүтүн фабрик бинаралы шәһәри кәсиб кечән үч чајын вә мүхтәлиф каналларын бојунча јерләшир. Инди дә фәһлә мәһәлләләринин өзүнүн тәсвиринә кечирәм. Бу, ән әввәл, тичарәт мәһәлләсинин шимал сәрһәди илә Ерк чајы арасында јерләшән Манчестер Көһнә шәһәридир. Бурада күчәләр, һәтта онларын ән јахшылары олан Тодд-стрит, Лонг-Миллһејт, Уити-Гров вә Шед-Хилл дар вә әјридир, евләр чиркли, көһнә вә учуг-сөкүкдүр, дөнкәләрдәки тикилиләр исә лап ијрәнчдир. Көһнә килсәнин јанындан Лонг-Миллһејт күчәси боју кедәндә сағ тәрәфдә дәрһал көһнә дәбли евләрин сырасы башланыр, бурада әјилмәјән бир фасад белә галмамышдыр,—бу, көһнә Манчестерин, сәнаје дөврүндән әввәлки Манчестерин галыгларыдыр; онун кечмиш сакинләри өз өвладлары илә бирликдә шәһәрин даһа јахшы тикилмиш һиссәләринә көчмүшләр вә онлар үчүн чох нараһат олмуш бу евләри, араларында чохлу ирланд олан фәһлә әһалијә вермишләр. Бурада гаршымызда демәк олар ашкар шәкилдә фәһлә мәһәлләси көрүнүр, чүнки һәтта әсас күчәдәки мағазалара вә јемәкханалара да һеч кәс аз-чох абырлы көркәм вермәјә чалышмыр. Лакин икинчи чәркәдә јерләшән дөнкәләр вә һәјәтләрлә мүгајисәдә бүтүн бунлар һеч нәдир; ораја јалныз өртүлү дар кечидләрдән өтүб кечмәклә кирмәк олар, бу-

* Сөз ојуну: «big wigs» — «көркәмли шәхсләр», һәмчинин «бөјүк вигиләр» демәкдир. *Ред.*

радан исә һеч ики нәфәр дә јан-јана кечә билмәз. Сәмәрәли архитектуранын бүтүн гајдаларынын әксинә олараг евләрин бу чүр низамсыз јығыныны, бу чүр сыхлыг нәтичәсиндә евләрин сөзүн әсл мә'насында бир-биринә јапышмасыны тәсәввүр етмәк белә мүмкүн дејилдир. Һәм дә бурада мәсәлә тәкчә көһнә Манчестер дөврүндән галан тикилиләрдә дејилдир. Низамсызлыг лап сон вахтларда ән јүксәк сәвијјәјә чатдырылмышдыр; бу заман нисбәтән еркән дөврләрә хас олан тикинти үсулундан һеч олмазса бир чәрәк бош саһә галан һәр јердә јени-јени бinduced бирдә тикмәјә башламышлар; та о вахтадәк ки, евләрин арасында даһа бир шеј тикмәк мүмкүн олан бир нарча да јер галмамышдыр. Дедикләрими сүбут етмәк үчүн бурада Манчестерин планынын кичик бир һиссәсинин шәклини верирәм. Бу, һеч дә ән пис саһә дејилдир вә бүтүн Көһнә шәһәрин онда бирдән аз һиссәсини тәшкил едир.

Бу шәкил бүтүн рајонда, хүсусилә Ерк чајы јахынлығындакы әразидә тикинти ишинин дүшүнчәсиз үсулла апарылмасы барәдә кифајәт гәдәр тәсәввүр јарадыр. Бурада, чәнуб тәрәфдә, чајын саһили чох дикдир вә һүндүрлүјү 15 футдан 30 футадәк чатыр; бу дик јамачда чох јердә үч чәркә евләр бир-биринә јапышмышдыр, һәм дә ашағы чәркә лап сујун ичиндән башланыр, һалбуки јухары чәркәнин фасады тәпәнин башы сәвијјәсиндәдир вә Лонг-Миллһејт күчәсинә бахыр. Бундан башга чајын саһилиндә фабрикләр дә вардыр — бир сөзлә, Лонг-Миллһејт күчәсинин ашағы һиссәсиндә олдуғу кими, бурада да биналар сых вә низамсыз шәкилдә јерләшмишдир. Сағ вә сол тәрәфләрдә хејли мигдарда өртүлү кечидләр әсас күчәдән сајсыз-һесабсыз дахили һәјәтләрә доғру узаныр; ораја дахил оланда елә бир натәмизликлә, елә ијрәнч бир пинтиликлә гаршылашырсан ки, онунла һеч нә мүгајисә едилә билмәз; бу, хүсусилә Еркә доғру енән һәјәтләрә аиддир; бурадакы евләр, һеч шүбһәсиз, мәним индијәдәк көрдүјүм евләрин ән дәһшәтлисидир. Һәмин һәјәтләрдән биринин лап кирәчәјиндә, өртүлү кечидин гуртардығы јердә, гапысы олмајан ајагјолу вардыр; о, елә чирклидир ки, һәјәтин сакинләри евләринә кедәндә, јахуд күчәјә чыханда јалныз үфунәтли сидик көлмәчәсинин вә нәчисин ичиндән кечмәлидирләр. Бу, Дүси-брич көрпүсүндән јухарыда Ерк чајы саһилиндәки биринчи һәјәтдир, — буну она көрә билдирирәм ки, бәлкә бир адам сөзләримин һаглы олуб-олмадығыны јәгин етмәк истәди; ашағыда, чајын лап саһилиндә, бүтүн јан-

Фенел-стрит

јөрәни һејванларын чүрүјән туллантыларынын ији илә долдуран бир нечә көн-дәри мүәссисәси вардыр. Көрпүдән ашағыда олан һәјәтләрә әсасән дар, чиркли пилләкәнлә енирләр; евләрә јалныз зибил вә палчыг галагларынын ичиндән кечиб кетмәк олар. Көрпүдән ашағыдакы биринчи һәјәт Алленс-корт адланыр; вәба епидемијасы заманы о, елә бир вәзијјәтдә иди ки, санитарија полиси ону тәмизләмәји вә хлорламағы әмр етмишди; доктор Кеј бир китабчада* һәмин һәјәтин о вахткы вәзијјәтинин адамы дәһшәтә кәтирән тәсвирини верир. О вахтдан бәри һәјәт, көрүнүр, гисмән сөкүлмүш вә јенидән тикилмишдир; һәр һалда, көрпүдән баханда нисбәтән тәзә тикилмиш бир неҹә евин јанында учулмуш диварларын галыгларыны вә һүндүр зибил галагларыны инди дә көрмәк олар. Бу көрпүдән ачылан мәнзәрә — адам боју һүндүрлүјүндә даш дивар ону чох да учабој олмајан јолчуларын бахышларындан гејдкешликлә кизләдир — бүтүн рајон үчүн үмумијјәтлә сәчијјәвидир. Лап ашағыда чиркаб вә туллантылар илә долу олан, бунлары алчаг сағ саһилә чыхаран енсиз, гара, үфунәтли Ерк чајы ахыр, даһа доғрусу, илишиб галыр. Гуру һавада сағ саһилдә там бир сыра чох ијрәнч, јашылымтыл-гара, үфунәтли көлмәчә јараныр, онларын ичәрисиндән галхан чүрүнтүлү газлар даим габарчыглар әмәлә кәтирир, һәтта јухарыда, көрпүдә, чајын сәвијјәсиндән 40, јахуд 50 фут һүндүрлүкдә дөзүлмәз олан ији әтрафа јајыр. Һәм дә чајын өнү һәр аддымда һүндүр бәндләрлә кәсилмишдир, онларын гаршысында галын лил вә тулланты гаты јығылыр вә чүрүјүр. Көрпүдән јухарыда көндәри заводлары јерләшир; сонра, даһа јухарыда бојагханалар, сүмүкүјүтмә вә газ заводлары јерләшир, онларын маје вә бәрк туллантылары јенә дә Ерк чајына ахыдылыб, төкүлүр; бундан башга о чаја әтрафдакы бүтүн чиркаб гујуларынын вә ајагјолуларын тулланты вә нәчиси дә төкүлүр. Бу чајда нә чүр чөкүнтүләр галдығыны тәсәввүр етмәк чәтин дејилдир. Ашағыда, көрпүнүн далында сол, һүндүр саһилдәки һәјәтләрдә зибил галаглары, чиркаб, палчыг вә харабалыглар көрүнүр; евләр бир-биринин үстүндә јерләшир вә јамач дик олдуғуна көрә онларын һәрәсинин бир парчасы көрүнүр; бу евләрин һамысы һис-паслы, учугсөкүк, көһнәдир, шүшәләри сыныгдыр вә пәнчәрә чәрчивәләри лахлајыр; арха чәркәдә казармаја бәнзәјән көһнә фабрик биналары вардыр. — Алчаг сағ саһилдә евләрин вә фабрикләрин узун сырасы көрүнүр. Кәнардан икинчи ев—дамы олмајан харабалыг зибиллә долудур, үчүнчү ев исә елә алчаг тикилмишдир ки, ашағы мәртәбәдә адам јашамыр вә буна көрә дә онун нә пәнчәрәлә-

* «The Moral and Physical Condition of the Working Classes, employed in the Cotton Manufacture in Manchester». By *James Ph. Kay,* Dr. Med. 2nd edit. 1832 [*Ч. Ф. Кеј,* тибб доктору. «Манчестердә памбыг парча сәнајесиндә чалышан фәһләләрин мә'нәви вә физики вәзијјәти», 2-чи нәшри, 1832]. — Мүәллиф үмумијјәтлә фәһлә синфи илә фабрик фәһләләри арасында фәрг гојмур, анчаг галан чәһәтләринә көрә бу, чох көзәл китабдыр.

ри, нә дә гапылары вардыр. Бурада арха планда јохсуллар үчүн гәбиристан, Ливерпул вә Лидс дәмир јолларынын вағзаллары, онларын архасында исә ишчи еви, Манчестерин «јохсуллар үчүн бастилијасы» јерләшир; тәпәдәки һүндүр, шиш учлу диварларын архасындан бу бина гаршы саһилдә јерләшән фәһлә мәһәлләләринә санки бир гала кими зәһмлә бојланыр.

Чај бојунча јухары кетдикчә, Дуси-бричин архасындакы сол саһил даһа чох маили, сағ саһил исә, әксинә, даһа да дик олур, лакин һәр ики саһилдә евләрин вәзијјәти һеч дә јахшылашмыр, даһа да писләшир. Бурада әсас күчәдән, елә һәмин Лонг-Милл-һејтдән сол тәрәфә дөнмәк — азмаг демәкдир; бир һәјәтдән дикәринә кечирсән, һеч билмирсән һансы даланларла, енсиз, чиркли дөнкәләр вә кечидләрлә ирәлиләјирсән вә бир нечә дәгигәдән сонра тамам илишиб галыр, һара дөнәчәјини билмирсән. Һәр тәрәфдә јарыјачан, јахуд тамамилә дағылмыш биналар көрүнүр, онларын бә'зиләриндә һәгигәтән даһа һеч ким јашамыр, бунун исә бурада чох әһәмијјәти вар; евләрдә надир һалларда тахта, јахуд даш дөшәмә көрәрсән, анчаг демәк олар һәр јердә сынмыш, пис дүзәлдилмиш пәнчәрә вә гапылар көзә дәјир, натәмизлик дә ки, хиртдәјәчән! Һәр јердә зибил, чиркаб вә тулланты галыглары, каналлар әвәзинә ахмаз көлмәчәләр вә елә бир иј вардыр ки, аз-чох мәдәни адамын бурада јашамасына имкан вермәмәк үчүн кифајәтдир. Бу јахынларда, Еркидән бурада кәсиб кечән Лидс дәмир јолу узадыларкән һәмин һәјәтләрин вә дөнкәләрин бә'зиләри сөкүлмүшдүр, лакин мүшаһидәчиләрин көзләри гаршысында башгалары илк дәфә чанланмышдыр. Мәсәлән, лап дәмир јолу көрпүсүнүн јанында өз чиркли, ијрәнч көркәми илә бүтүн дикәр һәјәтләри чох керидә гојан бир һәјәт јерләшир; мәһз она көрә беләдир ки, орада әввәлчә дөрд тәрәфдән биналар елә тикилмишдир ки, һәјәтә чәтинликлә кирмәк мүмкүн олурду; дәмир јолу көрпүсү тикиләркән бурада јарыг ачылмасајды, мән өзүм бу һәјәти һеч вахт тапа билмәздим, һалбуки мәнә елә кәлирди ки, бу јерләрә чох јахшы бәләдәм. Газылмыш саһил бојунча, пајаларын вә палтар гурутмаг үчүн онларын үстүндән чәкилмиш кәндирләрин јанындан кечиб бу кичик, бирмәртәбәли евләрин гармагарышыглығына дүшүрсән; онларын әксәријјәтинин торпагдан башга ајры бир дөшәмәси јохдур, бурада чәми-чүмләтаны бир отаг һәм мәтбәх, һәм јашајыш отағы, һәм дә јатаг отағыдыр — һамысы бурадыр. Узунлуғу алты футдан вә ени беш футдан чох олмајан белә бир дахмада мән ики чарпајы көрдүм — бунлара чарпајы вә јатаг демәк олмазды! — онлар пилләкән илә очағын арасында гојулдуғуна көрә бүтүн отағы башдан-баша тутурду. Дахмаларын бир чохунда *һеч бир шеј* көрмәдим, һалбуки гапы тајбатај ачыг иди вә сакинләр кирәчәкдә дурмушдулар. Һәр јердә кандарда палчыг вә зибил көрүнүр; бу палчығын ал-

тында дөшәнәкли јола бәнзәр бир шеј көрмәк мүмкүн дејилдир, ону каһ бурада, каһ да орада јалныз ајагларын алтында һисс етмәк олар. Адамларын јашадығы бүтүн бу пәјәләр јығыны ики тәрәфдән евләр вә фабрик илә, үчүнчү тәрәфдән исә чај илә әһатә олунмушдур. Орадан бајыра саһил бојунча енсиз чығырдан башга, јалныз енсиз өртүлү кечид узаныр; бу кечид демәк олар елә бу чүр пис тикилмиш вә бу чүр сәлигәсиз евләр доламбачына чыхыр.

Лакин кифајәтдир! Ерк чајынын бүтүн саһилиндә евләр бу сајаг тикилмишдир. Бу, чох вә ја аз дәрәчәдә учмаг үзрә олан, тамамилә плансыз тикилмиш гармагарышыг евләр јығыныдыр; евләрин дахилиндәки бахымсызлыг әтрафдакы натәмизлијә тамамилә ујғун кәлир. Бурада јашајан адамлар нечә тәмизкар ола биләрләр? Ахы, ән тәбии вә күндәлик тәләбаты өдәмәк үчүн дә шәраит јохдур. Бурада ајагјолулар елә аздыр ки, онлар һәр күн ашыб-дашыр; јахуд да онлар чох узагда јерләшир вә сакинләрин әксәријјәти онлардан истифадә едә билмир. Бу адамлар нечә чимсинләр ки, јахынлыгда анчаг Ерк чајынын чиркли сују вардыр, су кәмәри вә колонкалар исә шәһәрин јалныз «ләјагәтли» һиссәләриндә вардыр! Һәгигәтән, мүасир чәмијјәтин бу көләләринин мәнзилләри онларын дахмалары арасында орда-бурда олан донуз дамларындан һеч дә тәмиз дејилсә, онлары тәгсирләндирмәк олмаз! Ахы, ев саһибләри белә мәнзилләри кирајәјә вермәјә утанмырлар; мәсәлән, Скотланд-бричдән ашағыда саһилдә алты, јахуд једди зирзәминин дөшәмәси бурадан чәмичүмләтаны алты фут мәсафәдә ахан Ерк чајынын — су јухары галхмајанда — сујунун сәвијјәсиндән азы ики фут ашағыдыр, јахуд гаршы саһилдә, көрпүдән бир гәдәр јухарыда, тиндәки евин јухары мәртәбәси кими; онун ашағы мәртәбәси мәскун дејилдир, нә пәнчәрәләри, нә дә гапылары вардыр! Һалбуки белә һаллар бүтүн бу јерләрдә һеч дә надир һал дејилдир, һәм дә гејд етмәк лазымдыр ки, даһа мүнасиб јер олмадығына көрә бу ачыг ашағы мәртәбә бүтүн әтрафдакылар үчүн даим ајагјолуну әвәз едир!

Еркдән ајрылыб Лонг-Миллһејт күчәсинин о бири тәрәфиндәки фәһлә евләринин арасына кечсәк, Сент-Мајклс килсәсиндән Уити-Грова вә Шед-Хиллә гәдәр узанан нисбәтән тәзә мәһәлләјә кәлиб чыхарыг. Бурада һеч олмазса гајда бир гәдәр чохдур. Бурада биз гармагарышыг тикинти әвәзинә һеч олмазса узун, дүз күчәләр вә даланлар, јахуд мүәјјән план үзрә тикилән, адәтән дөрдкүнч олан һәјәтләр көрүрүк. Лакин орада һәр бир ев өзбашына тикилирдисә, бурада һәмин өзбашыналыг бүтөв күчәләрин вә һәјәтләрин тикилмәсиндә нәзәрә чарпыр; онлар галанларынын нечә јерләшдији гәтијјән нәзәрә алынмадан тикилир. Күчә каһ бу, каһ да дикәр тәрәфә узаныр, һәр аддымда гаршына далан, ја да дөнкә чыхыр, о да сәни јенә дә кәлдијин јерә апарыб чыха-

рыр, бу доламбачда бир мүддәт јашамајан адам ондан һеч чүр баш ача билмәз. Бу күчә вә һәјәтләрин һавасы, әкәр бурада һәмин сөзү ишләтмәк үмумијјәтлә мүмкүндүрсә, Ерк чајы рајонунда олдуғу кими пис тәзәләнир вә һәр һалда бу рајонун о биринә нисбәтән мүәјјән үстүнлүкләри варса, — бурада евләр дә тәзәдир, бә'зи күчәләрдә, аз-аз да олса, чиркаб архлары вардыр, — әвәзиндә бурада демәк олар һәр бир евин зирзәмисиндә адамлар јашајыр, Ерк чајы саһилиндә исә мәһз евләр даһа көһнә олдуғуна вә сәлигәсиз тикилдијинә көрә буна надир һалларда тәсадүф едилир. Галан һалларда исә натәмизлијә, зибил вә күл јығынларына, күчәләрдә ахмаз көлмәчәләрә бурада да, орада да тәсадүф олунур, инди һаггында данышдығымыз мәһәлләдә исә бундан башга әһалинин тәмизкарлығына чох пис тә'сир көстәрән даһа бир сәбәб вардыр, — бу, мәһәлләнин һәр јериндә күчәләрдә долашан, зир-зибилин ичиндә ешәләнән, ја да һәјәтләрдә дүзәлдилмиш кичик пәјәләрдә ағзы бағлы галан күлли мигдарда донузлардыр. Манчестерин дикәр фәһлә мәһәлләләринин әксәријјәтиндә олдуғу кими, бурада да колбасачылар һәјәтләри кирәләјир вә орада донуз дамлары дүзәлдирләр; демәк олар һәр һәјәтдә бир вә ја бир нечә белә чәпәрләнмиш кушә вардыр, һәјәтин сакинләри бүтүн туллантылары вә чиркабы ораја атырлар; донузлар буну јејиб пијләнирләр, һәр тәрәфиндә биналар тикилмиш бу һәјәтләрдә онсуз да кәсиф олан һава исә чүрүјән битки вә һејван галыгларындан тамамилә корланыр. Бу мәһәлләдән кениш, әмәлли-башлы бир күчә — Миллер-стрит күчәси салыблар вә беләликлә арха планын габағы аз-чох дәрәчәдә мүвәффәгијјәтлә өртүлмүшдүр, лакин мараг хатиринә, һәјәтләрә доғру узанан сајсыз-һесабсыз кечидләрдән биринә кирән кими, һәр ијирми аддымдан бир, сөзүн әсл мә'насында, бу донуз мурдарлығына раст кәлмәк мүмкүндүр.

Манчестер Көһнә шәһәри беләдир. Тәсвир едиб јаздыгларымы јенидән охујаркән е'тираф етмәлијәм ки, нәинки һеч нәји шиширтмәмишәм, әксинә, азы ијирми вә ја отуз мин сакин јашајан бу рајонун натәмизлијини, учуг-сөкүклүјүнү, адамда кәдәр доғурмасыны вә тикилмәсинин һәр чүр тәмизлик, вентилјасија вә кикијена тәләбләринә зидд олан характерини кифајәт гәдәр ајдын көстәрмәмишәм. Белә бир мәһәллә Инкилтәрәнин икинчи шәһәринин, дүнјанын биринчи фабрик шәһәринин мәркәзиндә јерләшир! Инсанын һәрәкәт етмәк лазым оланда нечә кичик бир саһә илә кифајәтләнә биләчәјини, чарәсиз галанда нәфәс алмаг үчүн нечә аз мигдарда һава — өзү дә нечә һава! — илә кечинә биләчәјини, һансы минимум абадлыг шәраитиндә јашаја биләчәјини өјрәнмәк үчүн Манчестердә олмаг кифајәтдир. Доғрудур, бу, *Көһнә* шәһәрдир, — јерли сакинләр дә јер үзүндәки бу чәһәннәмин ијрәнч вәзијјәти барәдә онлара данышанда

буна иснад едирләр — анҹаг нә олсун ки, көһнәдир? Ахы, биздә ән чох нифрәт вә һиддәт доғуран нә варса, онларын һамысы бурада јеничә төрәмишдир, *сәнаје дөврүнүн* мәһсулудур. Көһнә Манчестерә мәхсус олан бир нечә јүз еви әввәлки сакинләри чохдан бәри тәрк етмишләр; инди бу евләрә сығынан јығын-јығын фәһләни ораја јалныз сәнаје говуб салмышдыр, бу көһнә евләрин арасындакы һәр бир күнч-бучагда јалныз сәнаје биналар тикмишдир ки, әкинчилик вилајәтләриндән вә Ирландијадан ҹәлб етдији күтләләри јерләшдирсин; јалныз сәнаје бу пәјәләрин саһибләринә имкан верир ки, јүксәк һагг алыб онлары адамлара мәнзил кими кирајәјә версинләр, фәһләләрин јохсуллуғундан истифадә етсинләр, минләрлә адамын сағламлығыны мәһв етсинләр, тәки *өзләри* варлансынлар; јалныз сәнаје буна имкан јаратмышдыр ки, тәһкимли асылылығындан тәзәчә азад олан ишчијә јенә ҹансыз предмет, бир *шеј* кими јанашылсын, о еләбир мәскәнә говулуб салынсын ки, бу мәскән һәр һансы башга шәхс үчүн чох писдир вә фәһләнин өз әмәји илә газандығы пулун мүгабилиндә она верилир ки, учуб дағыланадәк орада јашасын; бүтүн бунлары јалныз сәнаје етмишдир; бу фәһләләр олмадан, онларын сәфаләти вә көләлији олмадан сәнаје дә мөвҹуд ола билмәзди. Доғрудур, бу мәһәлләләрин илкин планлашдырылмасы пис иди, онлардан јахшы бир шеј дүзәлтмәк чәтин иди. Лакин јенидәнгурма заманы онлары јахшылашдырмаг үчүн торпаг саһибләри нә иш көрдүләр, јерли һакимијјәт органлары нә иш көрдүләр? Һеч нә; әксинә, һарада бош бир кушә вардыса, орада онлар ев тикдиләр, һарада әлавә чыхыш јолу вардыса, орада онлар тикинти иши көрдүләр. Сәнаје инкишаф етдикҹә торпағын дәјәри артды, о артдыгҹа исә һәр парча торпагда ағылсызҹасына вә низамсыз олараг, сакинләрин ҹансағлығына вә раһатлығына һеч бир гајғы көстәрмәдән, јалныз мүмкүн гәдәр чох мәнфәәт көтүрмәк фикри илә биналар тикилирди, чүнки *дахма нә гәдәр пис олса, бундан јахшысынын һаггыны өдәјә билмәјән јохсул һәмишә тапылар*. Лакин бу ахы, Көһнә шәһәрдир, буржуазија да буна көрә архајынлашыр; көрәк бәс, *Тәзә шәһәрин* (the New town) көркәми нечәдир.

Һәмчинин Ирландија шәһәри (the Irish town) адланан *Тәзә шәһәр* Көһнә шәһәрин арха тәрәфиндә, Ерк чајы илә Сент-Ҹорчрод арасындакы килли тәпәдә јерләшир. Бурада һәр ҹүр шәһәр әламәти јоха чыхыр. От да битмәјән чылпаг килли торпағын үстүндә низамсыз һалда евләрин ајры-ајры сыралары вә јахуд кичик кәндләрә бәнзәјән доламбаҹ күчәләр сәпәләнмишдир. Евләр, даһа доғрусу, коттеҹләр пис вәзијјәтдәдир, һеч заман тә'мир олунмур, чирклидир, адамларын јашадығы рүтубәтли вә сәлигәсиз зирзәмиләри вардыр. Күчәләрә даш дөшәнмәмишдир, бурада чиркаб архлары јохдур, лакин кичик һәјәтләрдә вә пәјәләрдә

бағлы сахланан, јахуд зибил галағы ичиндә сәрбәст кәзишән сајсыз-һесабсыз донуз сүрүләри вардыр. Бурада күчәләр елә палчыглыдыр ки, јалныз лап гуру һавада кечиб кедәркән топуға гәдәр палчыға аддымбашы батмајачағына үмид етмәк олар. Сент-Ҹорч-родун јанында ајры-ајрылыгда тикилмиш јерләр бирбиринә даһа сых говушур, күчәләрин, дөнкәләрин, даланларын вә һәјәтләрин бүтөв сырасы башланыр, шәһәрин мәркәзинә јахынлашдыгча онлар даһа сых вә низамсыз олур. Доғрудур, бурада су архлары олан дөшәнмиш јоллара, јахуд, һеч олмазса, даш дөшәнмиш сәкиләрә даһа тез-тез раст кәлинир, лакин натәмизлик, евләрин вә хүсусән зирзәмиләрин пис вәзијјәти елә орада олдуғу кимидир.

Фәһлә мәһәлләсинин Манчестердә гәбул олунмуш гурулушу барәдә бурада бир нечә үмуми фикир сөјләмәк јеринә дүшәр. Биз көрдүк ки, Көһнә шәһәрдә евләрин груплашдырылмасы әсасән халис тәсадүфдән асылыдыр. Һәр бир ев башгалары нәзәрә алынмадан тикилир вә бир нечә евин әмәлә кәтирдији әјри формалы саһәјә, башга сөз олмадығына көрә, һәјәт (court) дејирләр. Һәмин рајонун нисбәтән јени олан бә'зи һиссәләриндә вә сәнајенин тәрәггисинин илк илләриндә мејдана кәлмиш дикәр фәһлә рајонларында евләрин нисбәтән планаујғун шәкилдә јерләшмәсинә раст кәлирик. Ики күчә арасындакы саһә нисбәтән дүз, әсасән дөрдбучаглы һәјәтләрә бөлүнмүшдүр, онлар лап әввәлдән тәхминән, әлавә едилән шәкилдә тәсвир олунан кими салыныр; бу һәјәтләрә күчәдән өртүлү кечидләр узаныр. Евләрин тамамилә плансыз шәкилдә јерләшмәси, вентилјасијаны хејли чәтинләшдирәрәк, онларын сакинләринин чансағлығына чох зәрәрли тә'сир көстәрирсә онда фәһләләрин һәр тәрәфдән биналарла әһатә олунан һәјәтләрдә гапаныб галдығы бу системин зәрәри гат-гат чох олур. Бурада һава һеч чүр һәрәкәт едә билмәз: печләр галанаркән евләрин өз бачалары јеканә дешикләрдир ки, һәјәтин кәсиф һавасы орадан сорулуб чыхарылыр*. Һәм дә белә һәјәтләрдә евләр әсасән ики чәркә тикилмишдир, одур ки, арха дивар ики ев үчүн үмумидир, бу исә, һәр һансы јахшы, һәртәрәфли вентилјасијаја имкан вер-

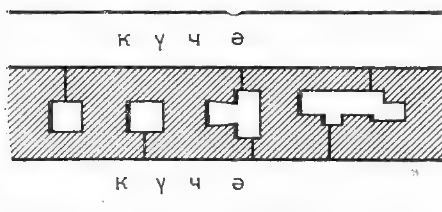

* Буна бахмајараг, мүдрик бир инкилис либералы «Ушаг әмәјини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты»нда иддиа едир ки, бу һәјәтләр шәһәрин абадлығы нүмунәсидир, чүнки бир нөв кичик ачыг мејданчалар олдуғуна көрә куја вентилјасијаны јахшылашдырыр вә һаванын һәрәкәтинә көмәк едир! Һәр һәјәтдә һаванын сәрбәст дөвр едә биләчәји, үстү ачыг олан вә бир-биринин гаршысында јерләшән ики, јахуд дөрд кениш чыхыш јолу олсајды, бәлкә дә белә оларды, лакин онларын *һеч заман* һәтта ики дәнә белә үстү-ачыг чыхыш јолу јохдур, надир һалларда бири олур, демәк олар һамысынын јалныз дар, өртүлү кечидләри вардыр.

мәмәк үчүн кифајәтдир. Күчәләрә нәзарәт едән полис бу һәјәтләрин вәзијјәти илә гәтијјән марагланмадығына көрә, евләрдән атылан һәр шеј еләә бурадача галдығына көрә, бурада гаршына чыхан натәмизлијә, күл вә нәчис јығынларына тәәччүбләнмәк лазым дејилдир. Мән елә һәјәтләрдә олмушам ки, — онлар Миллер-стрит бојунча јерләшир, — әсас күчәдән азы јарым фут ашағыдадыр вә јағышлы һавада бурада јығылыб галан су үчүн һеч бир новча јохдур!

Сонралар евләрин јерләшдирилмәсинин башга системи мејдана кәлди вә инди һамы тәрәфиндән гәбул едилмишдир. Инди фәһләләр үчүн коттечләр демәк олар һеч вахт тәк-тәк тикилмир, һәмишә онларча вә һәтта јүзләрчә коттеч тикилир; бир саһибкар дәрһал бүтөв бир күчәни, јахуд ики-үч күчәни тикир, онлар ашағыдакы гајдада планлашдырылыр: биринчи чәркәдә нисбәтән јүксәк дәрәчәли коттечләр дурур; дал гапысы вә кичик һәјәти олан бу уғурлу коттечләр үчүн ән јүксәк мәнзил кирајәси алыныр. Бу коттечләрин һәјәтләри һәр ики тәрәфи тикилмиш дахили дөнкәјә (back-street) ачылыр, ораја дар чығырла, јахуд өртүлү кечидлә бир тәрәфдән дахил олмаг мүмкүндүр. Бу дөнкәјә чыхан коттечләрин дәјәри ән учуздур вә үмумијјәтлә онлар ән пис сахланылыр. Онларын арха дивары үчүнчү чәркә коттечләри илә үмумидир; бу коттечләрин гапылары башга күчәјә ачылыр вә буна көрә дә онлар биринчи чәркәдәки коттечләрдән учуз, лакин икинчи чәркәдәки коттечләрдән баһадыр. Беләликлә, күчәләрин гурулушу тәхминән шәкилдә көстәрилдији кимидир.

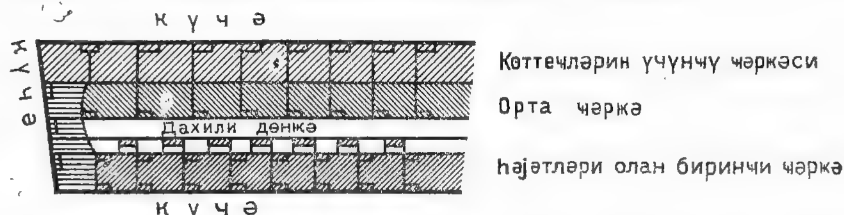

Евләр вә күчәләр белә үсулла тикиләндә коттечләрин биринчи чәркәсиндә јенә бабат вентилјасија јараныр, үчүнчү чәркәдә исә вентилјасија әввәлки гурулушда олан мувафиг коттечләрдәкинә нисбәтән һеч олмазса пис дејилдир; лакин үчүнчү чәркәдә вентилјасија һәр һалда, һәјәтләрдә јерләшән коттечләрдә олдуғу кими писдир, дахили дөнкә исә елә һәјәт кими чиркли вә көркәмсиздир. Саһибкарлар белә тикинти үсулуну она көрә үстүн тутурлар ки, о, јерә гәнаәт едир вә онлара имкан верир ки, биринчи вә үчүнчү чәркәләрдәки коттечләрә даһа јүксәк гијмәт гојмагла, нисбәтән јахшы әмәк һаггы алан фәһләләри даһа чох сојсунлар.

Коттечләрин бу үч јерләшмә системинә бүтүн Манчестердә,

һәтта бүтүн Ланкаширдә вә Јоркширдә бә'зән нөвбә илә, лакин әсасән кифајәт дәрәчәдә ајры-ајрылыгда елә бир вәзијјәтдә раст кәлмәк мүмкүндүр ки, тәкчә бу әламәтә көрә шәһәрин бу вә ја дикәр һиссәсинин нисби јашыны мүәјјәнләшдирмәк олур. Үчүнчү систем, дахили дөнкәләр системи, Сент-Чорч-роддан шәрг тәрәфдәки бөјүк фәһлә рајонунда, Олдем-родун вә Грејт-Анкотс-стритин һәр ики тәрәфиндә һәдсиз үстүнлүк тәшкил едир вә һабелә Манчестерин вә онун әтраф гәсәбәләринин дикәр фәһлә рајонларында даһа чох тәсадүф олунур.

Манчестерин ән ири фабрикләринин әксәр һиссәси, фәһләләрин алчаг коттечләри үзәриндә һүндүр борулары јүксәкләрә учалан алты-једди мәртәбәли нәһәнк биналар јухарыда ады чәкилән, Анкотс ады илә мәшһур олан кениш рајонда, каналлар бојунча јерләшир. Буна көрә дә һәмин рајонун әһалиси башлыча олараг фабрик фәһләләриндән, ән пис күчәләрдә исә әл илә ишләјән тохучулардан ибарәтдир. Шәһәрин мәркәзинә јахын олан күчәләр ән көһнә вә буна көрә ән пис күчәләрдир, лакин даш дөшәнмишдир вә чиркаб архлары илә тәчһиз олунмушдур; Олдем-рода вә Грејт-Анкотс-стритә паралел олан вә онлара даһа јахын јерләшән күчәләри мән белә күчәләр сырасына аид едирәм. Сонра, шимал-шәрг тәрәфдә бу јахынларда тикилмиш бир нечә күчәјә раст кәлмәк олар; бурада коттечләрин көркәми чәлбедичи вә тәмиздир, гапы вә пәнчәрәләр тәзәдир, јеничә рәнкләнмишдир, биналарын ичәриси тәртәмиз ағардылмышдыр; күчәләрдә һава нисбәтән чохдур, онларын арасында биналар тикилмәмиш саһәләр даһа кенишдир вә даһа тез-тез гаршыја чыхыр. Лакин бүтүн бунлар јалныз аз мигдарда мәнзилә аиддир. Ону да әлавә етмәк лазымдыр ки, демәк олар һәр коттечдә адамлар јашајан зирзәми вардыр, бир чох күчәдә даш дөшәмә вә су архы јохдур вә ән башлычасы, бу заһири тәмтәраг јалныз көздән пәрдә асмаг үчүндүр вә он илдән сонра ондан һеч бир әсәр-әламәт галмајачагдыр. Мәсәлә бурасындадыр ки, коттечләрин өзүнүн һөркүсү күчәләрин гурулушундан һеч дә јахшы дејилдир. Илк бахышда бүтүн бу коттечләр чох јахшы вә санбаллы көрүнүр, галын кәрпич диварлар көз охшајыр вә *бу јахынларда тикилмиш* фәһлә мәһәлләләриндән дахили дөнкәләрә нәзәр салмадан, евләрин һөркүсүнә диггәтлә бахмадан кечиб кетсән, либерал фабрикантларын белә бир иддиасы илә разылашмаг оларды ки, һеч јердә фәһләләрин Инкилтәрәдәки кими јахшы мәнзилләри јохдур. Лакин даһа јахындан баханда мә'лум олур ки, бу коттечләрин диварлары һәддән артыг назикдир. Әсас мәртәбәнин вә дамын ағырлығына давам кәтирән зирзәми мәртәбәсинин харичи диварлары олса-олса бир гат кәрпичдән һөрүлмүшдүр, јә'ни һәр бир үфги сырада кәрпичләрин узун тәрәфи бир-биринә тохунур (| | | | | | |); анчаг мән ејни һүндүрлүкдә хејли

елә коттеч көрмүшәм ки — онларын бә'зиләрини һәлә тикилдији заман көрмүшәм, — харичи диварлары чәми јарым кәрпич галынлығындадыр, чүнки орада кәрпичләр көндәләнинә јох, узунуна гојулур вә узун тәрәфи дејил, тил тәрәфи бир-биринә тохунур (| | | | | |). Буну гисмән материала гәнаәт үчүн едирләр, гисмән дә она көрә ки, еви тикдирән саһибкар һеч заман саһәнин саһиби олмур, Инкилтәрә адәтинә көрә, ону ијирми, отуз, гырх, әлли јахуд дохсан доггуз ил мүддәтинә јалныз ичарәјә көтүрүр; һәмин мүддәт баша чатандан сонра саһә бүтүн тикилиләрлә бирликдә, чәкилән хәрчләр үчүн һеч бир әвәз алмадан әввәлинчи саһибинә гајтарылыр. Буна көрә дә ичарәчи өз тикилиләрини елә һесаблајыр ки, онлар ичарә мүддәти гуртарандан сонра мүмкүн гәдәр гијмәтдән дүшсүн; белә коттечләр чох заман ичарә мүддәтинин гуртармасына чәми ијирми, јахуд отуз ил галмыш тикилдијинә көрә исә, ајдындыр ки, тикинти иши көрән саһибкарлар онлара чох пул хәрчләмәк истәмирләр. Бундан башга һәмин саһибкарлар, әсасән тикинти конторларынын саһибләри, јахуд фабрикантлар тә'мирә аз пул хәрчләјир, јахуд һеч нә хәрчләмирләр — гисмән кәлирләрини азалтмаг истәмәдикләринә көрә, гисмән дә ичарә мүддәти гыса олдуғуна көрә; тичарәт бөһранлары заманы, бир чох фәһлә әмәк һаггындан мәһрум оларкән чох вахт бүтөв күчәләр бош галыр, нәтичәдә коттечләр чох тез хараб олур вә јашајыш үчүн јарарсыз һала дүшүр. Адәтән белә һесаб олунур ки, фәһлә мәнзилләринин өмрү орта һесабла гырх илдир. Бир нечә әср өмүр сүрәчәјинә үмид верән тәзә коттечләрин көзәл, галын, диварларына баханда бу, чох гәрибә көрүнүр, анчаг һәр һалда беләдир: һәлә коттеч тикиләркән едилән хырдачылыг, һеч бир тә'мирин олмамасы, евләрин чох вахт бош галмасы вә сакинләрин тез-тез дәјишмәси; нәһајәт, кирајәчиләрин, әсасән ирландларын ичарә мүддәтинин гуртармасынадәк галан сон он ил әрзиндә дағынтылар төрәтмәси, чох заман печ галамаг үчүн тахта һиссәләри гопартмасы, — бүтүн бунлар гырх ил кечәндән сонра һәмин коттечләри харабалыға чевирир. Белә бир факт бунунла изаһ олунур ки, јалныз сәнајенин тәрәггиси дөврүндә, башлыча олараг чари әсрдә тикилмиш Анкотс рајонунда һәр һалда чохлу көһнә, дағылмыш бина вардыр, евләрин әксәријјәти исә һәтта индинин өзүндә јашајыш үчүн јарарлылығын сон мәрһәләсиндәдир. Һәлә ону демирәм ки, бурада нә гәдәр капитал беләликлә һаваjы сәрф олунур, тикинтијә вә сонра тә'мирә бир гәдәр чох пул хәрчләнсәjди, бүтүн бу мәһәллә нечә-нечә илләр тәмиз, абырлы вә мәскун гала биләрди. Бурада мәни јалныз евләрин вәзијјәти вә онларын сакинләринин һәјат шәраити марагландырыр вә бу чәһәтдән демәлијәм ки, фәһләләри јерләшдирмәјин бундан да зәрәрли, бундан да дүшкүнләшдиричи бир системи јохдур. Фәһлә белә

јарарсыз коттечдә јашамаға она көрә мәчбурдур ки, бундан јахшысынын һаггыны өдәјә билмир, јахуд она көрә ки, онун ишләдији фабрикин јахынлығында бундан јахшысы јохдур, бә'зән дә она көрә ки, коттечләр фабриканта мәхсусдур вә о, фәһләјә јалныз о заман иш верир ки, фәһлә коттечи ондан кирајәјә көтүрсүн. Әлбәттә, бу гырх иллик мүддәт гәти гајда дејилдир; әкәр евләр шәһәрин кур һиссәсиндә јерләширсә вә торпағын ичарә һаггы јүксәк оланда белә һәмишә сакинләр тапмаға үмид бәсләмәк мүмкүндүрсә, онда ев саһибләри евләрин даһа узун мүддәтә јашајыш үчүн јарарлы һалда галмасындан өтрү һеч олмазса мүәјјән дәрәчәдә бә'зи ишләр көрүрләр; анчаг онлар, әлбәттә, јалнызән зәрури ишләри көрүрләр вә тә'мир олунмуш бу мәнзилләр ән пис мәнзилләр сырасындадыр. Санитарија полисинин адәтән гәфләт јухусуна кедән вичданы һәрдәнбир, епидемија тәһлүкәси заманы ојаныр; о, фәһлә мәһәлләләринә рејд кечирир, мәсәлән, Олдем-род јахынлығындакы бир чох дөнкәләрдә олдуғу кими, там бир сыра зирзәмиләри вә коттечләри јашајыш үчүн јарарсыз е'лан едир; лакин бүтүн бунлар чох чәкмир, гадаған гојулан мәнзилләрә јенә сакинләр көчүрүлүр; ев саһибләри јени сакинләр ахтараркән һәтта ирәли дүшүрләр: ахы, мә'лумдур ки, санитарија полиси бураја јахын вахтларда бир дә кәлмәјәчәкдир!

Манчестерин бу шәрг вә шимал-шәрг учгары јеканә учгардыр ки, буржуазија орада өзү үчүн ев тикмәмишдир. Бу, онунла изаһ олунур ки, илин 10—11 ајы әрзиндә бурада әсән гәрб вә чәнуб-гәрб күләкләри бүтүн фабрик боруларындан чыхан түстүнү (түстү исә бурада аз дејил!) бу тәрәфә говур. Бу түстүнү удмаг имканы јалныз фәһләләрә верилир!

Грејт-Анкотс-стритдән чәнуб тәрәфдә јарыјадәк тикилмиш бөјүк фәһлә рајону — ајры-ајрылыгда, низамсыз чәркәләрлә, јахуд дүзбучаглы шәклиндә јерләшән евләри олан тәпәлик, чылпаг торпаг саһәси узаныб кедир. Евләрин арасында кәлә-көтүр, килли, от да битмәјән вә јағышлы һавада чәтин кечилән бош јерләр вардыр. Бурада бүтүн коттечләр чиркли вә учуг-сөкүкдүр, чох заман дәрин чухурларда тикилмишдир вә үмумијјәтлә Тәзә шәһәри хатырладыр. Бирминһем дәмир јолунун кәсиб кечдији һиссәдә евләр даһа сых тикилмишдир вә она көрә дә бу һиссә галанларындан писдир. Бурада Медлок чајы вадидә сон дәрәчә гыврыла-гыврыла ахыр, вадинин бә'зи јерләри Ерк чајынын вадисиндән һеч дә јахшы дејилдир. Һәмчинин гара, ахмаз вә үфунәтли олан бу чајчығазын һәр ики тәрәфиндә, онун шәһәрә дахил олдуғу јердән Еруелл чајы илә бирләшдији јерәдәк фабрикләрин вә фәһлә мәнзилләринин енли золағы узаныб кедир; фәһлә мәнзилләри ән пис вәзијјәтдәдир. Бурада саһил әсасән дикдир вә ејни илә Ерк чајынын саһилиндә көрдүјүмүз кими, лап сујун өзүнә гәдәр тикилмишдир; евләрин вә күчәләрин гурулушу һәм

Манчестер тәрәфдән, һәм дә Ардуик, Чорлтон вә Һјүлм тәрәфдән ејни дәрәчәдә писдир. Лакин ән дәһшәтли јер — әкәр мән ајры-ајрылыгда һәр бир јери әтрафлы тәсвир етмәк истәсәјдим, бунун сону олмазды — Манчестер тәрәфдә, Оксфорд-роддан чәнуб-гәрбдә јерләшир вә Кичик Ирландија (Little Ireland) адланыр. Медлок чајы дөнкәсинин дөврәләдији вә дөрд тәрәфин һамысында уча фабрикләр, һүндүр торпаг тәпәләри вә евләр тикилмиш саһилләрлә әһатә олунан дәрин чалада ики груп һалында 200-ә јахын коттеч сыхлашмышдыр, әсасән бир дам алтында икиси бирдән бурада үмумијјәтлә 4 минә јахын адам, демәк олар јалныз Ирландлар јашајырлар. Коттечләр көһнәдир, чирклидир вә өлчүләри лап кичикдир, күчәләр чала-чухур вә кәлә-көтүрдүр, әксәријјәтинә даш дөшәнмәмишдир вә чиркаб архлары јохдур. Һәр тәрәфдә ахмаз көлмәчәләрин арасында ифразат, тулланты вә ијрәнч палчыг галаглары учалыр вә бир дүжин фабрик борусунун түстүсүндән онсуз да тутгун вә ағыр олан һаваны ијрәнч бухарларла зәһәрләјир. Әтрафда ушаглар вә гадынлар вурнухурлар; онлар чыр-чындыр ичиндәдирләр вә елә бурада зибил јығынларынын вә көлмәчәләрин ичиндә ағнајан донузлар кими натәмиздирләр. Бир сөзлә, бүтүн бу јер елә ијрәнч, елә чијрәндиричи тә'сир бағышлајыр ки, Ерк чајы саһилиндәки ән пис һәјәтләр дә белә тә'сир бағышламыр. Бу јарыучуг коттечләрдә, јағ һопмуш кәтан чәкилән сыныг пәнчәрәләрин архасында, јан тахталары јарыјачан чүрүмүш, чат-чат олмуш гапыларын архасында, јахуд гаранлыг, рүтубәтли зирзәмиләрдә, бу ағласығмаз чиркин вә үфунәтин ичиндә, санки гәсдән зәһәрләнмиш бу атмосфердә јашајан адамлар, бу адамлар һәгигәтән бәшәријјәтин ән ашағы пилләсинә енмәјә билмәзләр, — һәмин рајонун һәтта харичи көркәми илә таныш олан һәр кәсдә белә тәсәввүр, белә нәтичә јаранар. Анчаг о ешидәндә ки, ән чоху ики отагдан вә мансардадан, бә'зән исә һәм дә зирзәмидән ибарәт олан бу дахмаларын һәр бириндә орта һесабла ијирми нәфәр јашајыр, бу рајонда тәхминән һәр 120 адама бир ајагјолу дүшүр вә ајдындыр ки, бу ајагјолудан демәк олар һеч вахт истифадә етмәк мүмкүн дејилдир, һәкимләрин бүтүн нәсиһәтләринә бахмајараг, вәба заманы Кичик Ирландијанын вәзијјәти барәдә санитарија полисинин галдырдығы һәјәчана бахмајараг, бүтүн бу дејиләнләрә бахмајараг, инди 1844-чү илдә о, елә 1831-чи илдә олдуғу вәзијјәтдәдир, — көрәсән онда нә дејәр? — Д-р Кej сөјләјир* ки, бу рајонун бүтүн евләриндә нәинки зирзәмиләр, һәтта ашағы мәртәбәләр дә рүтубәтлидир; бир вахтлар зирзәмиләрин бир чохуну торпагла долдурмаг лазым кәлмишди, анчаг инди онлары тәдричән јенә газыб ирландлары јерләшдирибләр; дөшәмәси чајын сәвијјәсиндән ашағы олан бир зирзәмијә кил илә малаланмыш

* Д-р Кеј, ситат кәтирдијимиз әсәр.

дешикдән даим су сызырды, одур ки, бурада јашајан, әл илә ишләјән тохучу һәр сәһәр бу сују јығыб күчәјә төкмәјә мәчбур олурду!

Бир гәдәр ашағыда, Медлок чајынын сол тәрәфиндә Һјүлм јерләшир; әслинә галса о, башдан-баша фәһлә мәһәлләсидир вә өз вәзијјәтинә көрә Анкотсдан демәк олар һеч бир шејлә фәргләнмир. Нисбәтән сых тикилмиш һиссәдә евләр даһа писдир вә дағылмаг үзрәдир, әһалиси нисбәтән аз олан һиссәдә биналар даһа тәзәдир вә һавасы да јахшы тәмизләнир, лакин онларын әксәријјәти палчыг ичиндәдир. Һәр ики һиссәдә евләр рүтубәтли әразидә јерләшир, һәр ики һиссәдә адамлар јашајан зирзәмиләр вә дахили дөнкәләр вардыр. — Медлок чајынын гаршы саһилиндә, Манчестерин өзүндә икинчи бөјүк фәһлә рајону вардыр; о, Динсһејтин һәр ики тәрәфи илә тичарәт мәһәлләсинәдәк узаныр вә бир чох јердә Көһнә шәһәрдән һеч бир чәһәтдән кери галмыр Мәсәлән, тичарәт мәһәлләсинин лап јахынлығында, Бричстрит илә Кеј-стрит, Принсесс-стрит илә Питер-стрит арасында бир чох јердә тикилиләрин сыхлығы Көһнә шәһәрин ән дарысгал һәјәтләриндәкиндән дә чохдур. Бурада узун, енсиз дөнкәләр вә дарысгал чохлу күнч-бучағы олан һәјәтләр вә кечидләр вардыр; бурада кириш вә чыхыш јоллары елә гармагарышыг јерләшир ки, бу доламбачда һәр кечидә вә һәр һәјәтә јахшы бәләд дејилсәнсә, һәр дәгигә далана дүшә биләрсән, јахуд һеч күман етмәдијин бир јерә чыха биләрсән. Бу дарысгал, башлы-башына бурахылмыш вә чиркли рајонда, д-р Кејин дедијинә көрә, Манчестер әһалисинин ән позғун һиссәси јашајыр; оғурлуг, јахуд фаһишәлик онун үчүн пешә олмушдур; белә көрүнүр ки, бу фикир индинин өзүндә дә доғрудур. 1831-чи илдә, санитарија полиси бу рајона да кәләндә, мә'лум олду ки, бурада натәмизлик Ерк чајында, јахуд Кичик Ирландијада олдуғу кимидир (тәсдиг едә биләрәм ки, елә инди дә вәзијјәт бундан чох да јахшы дејилдир) вә јери кәлмишкән дејәк ки, Парламент-стритдә 380 адама, Парламент-пессичдә исә әһалиси сых олан 30 евә бир ајагјолу дүшүр.

Биз Еруелл чајыны кечиб, бу чајын әмәлә кәтирдији јарымадада 80 мин сакини олан Солфорд шәһәри илә гаршылашырыг; әслиндә бу шәһәр чәми-чүмләтаны бир кениш күчәнин кәсиб кечдији башдан-баша фәһлә рајонудур. Бир вахтлар Солфорд Манчестердән дә бөјүк әһәмијјәтә малик иди, бүтүн әтраф әразинин (Salford Hundred) мәркәзи иди, һәмин јер индијәдәк белә адланыр. Она көрә бурада да чох көһнә вә демәли, инди сағламлыг үчүн сон дәрәчә јарамајан, чиркли вә башлы-башына бурахылмыш саһә вардыр; о, Манчестерин көһнә килсәсинин гаршысында јерләшир вә Еруелл чајынын дикәр саһилиндәки Көһнә шәһәр кими пис вәзијјәтдәдир. Чајдан кәнарда нисбәтән тәзә, лакин јенә дә 40 илдән чох мөвчуд олан вә буна көрә дә һәмчинин хејли

дағылмыш бир саһә вардыр. Бүтүн шәһәр һәјәтләрдән вә дар дөнкәләрдән ибарәтдир, онлар о гәдәр енсиздир ки, мәнә индијәдәк көрдүјүм ән енсиз күчәләри — дарысгал Кенуја күчәчикләрини хатырлатды. Тикинти үсулу чәһәтдән, еләчә дә тәмизлик чәһәтдән, Солфорд үмумијјәтлә Манчестердән дә чох писдир. Әкәр Манчестердә полис надир һалларда—6—10 илдә бир дәфә дә олса фәһлә рајонларында көрүнүрсә, ән пис мәнзилләри мөһүрләјирсә, бу Авки төвләләринин ән чиркли јерләрини тәмизләмәјә мәчбур едирсә, Солфордда о, көрүнүр, буну һеч вахт етмир. Чапел-стритдә, Гринһејтдә вә Гравел-Лејндәки енсиз јан дөнкәләр вә һәјәтләр, јәгин ки, лап тикилдији вахтдан бәри бир дәфә дә тәмизләнмәмишдир. Һазырда бу күчәләрин үстүндән, һүндүр көрпүнүн үзәриндән Ливерпул дәмир јолу кечир вә ән чиркли күнч-бучагларын бә'зиләри мәһв едилмишдир, анчаг бу, вәзијјәти јахшылашдырмышдырмы? Бу көрпүнүн үстүндән кечәркән вә орадан ашағы бахаркән һәлә дә хејли натәмизлик вә сәфаләт көрүрсән, өзүнә зәһмәт вериб бу дөнкәләрдә аддымласан, ачыг пәнчәрә вә гапылардан бојланыб евләрә вә зирзәмиләрә бахсан, асанлыгла әмин ола биләрсән ки, Солфорд фәһләләри елә биналарда јашајырлар ки, бурада тәмизлик вә раһатлыг барәдә сөһбәт белә кедә билмәз. Солфордун нисбәтән кәнар саһәләриндә, Ислингтонда, Ричент-родда вә Болтон дәмир јолунун архасында да ејни вәзијјәтлә гаршылашырыг. Олдфилд-род илә Кросс-Лејн арасындакы фәһлә мәнзилләри натәмизлијинә вә сыхлығына көрә Манчестерин Көһнә шәһәри илә бәһсә кирә биләр; орада Хоуп-стритин һәр ики тәрәфиндә сајсыз-һесабсыз һәјәтләр вә дөнкәләр ән пис вәзијјәтдәдир. Бу јерләрдә мән үздән алтмыш јаш вермәк олан, инәк дамында јашајан бир нәфәрә раст кәлдим; пәнчәрәләри, дөшәмәси олмајан вә һәтта даш да дөшәнмәјән бу дөрдбучаглы јешикдә о, бачаја охшајан бир шеј дүзәлтмиш, чарпајы гојмуш вә бурада јашајырды, һәрчәнд јарычүрүмүш хараб дамдан јағыш сују асанлыгла отаға кечирди. Бу шәхс чох гоча, чох зәиф олдуғундан мүнтәзәм ишләјә билмәзди; о, чөрәк пулуну өз әл арабасында пејин вә с. дашымагла газанырды; онун пәјәсинин лап габағында пејиндән көлмәчә әмәлә кәлмишди.

Манчестерин 20 ај әрзиндә өзүм мүшаһидә едә билдијим мүхтәлиф фәһлә рајонлары бундан ибарәтдир. Бу јерләрә сәјаһәтимизин нәтичәләрини үмумиләшдирәрәк демәлијик ки, Манчестерин вә онун әтраф гәсәбәләринин 350 мин фәһләсинин демәк олар һамысы пис, рүтубәтли вә чиркли коттечләрдә јашајыр, бу коттечләрин јерләшдији күчәләр исә әсасән ән пис, ән бахымсыз вәзијјәтдәдир, вентилјасија барәдә гәтијјән дүшүнмәдән, јалныз бир мәгсәдлә — бина тикдирәнә даһа чох мәнфәәт кәтирмәк мәгсәди илә тикилмишдир; сөзүн гысасы, Манчестерин фәһлә коттечләриндә нә тәмизлији көзләмәк, нә раһатлыг јаратмаг мүмкүн дејилдир, она көрә дә ев раһатлығы ола билмәз; бу мәнзилләрдә

јалныз чырлашмыш, физики чәһәтдән дүшкүнләшмиш, инсанлыг симасыны итирмиш, интеллектуал вә әхлаги чәһәтдән һејван вәзијјәтинә дүшмүш адамлар өзләрини јахшы вә раһат һисс едә биләрләр. Буну тәкчә мән иддиа етмирәм: биз көрдүк ки, д-р Кеј дә белә тәсвир едир, әлавә олараг исә мән фабрикантлар арасында һамынын таныдығы вә бөјүк һөрмәт етдији нүфуз саһиби вә һәр чүр мүстәгил фәһлә һәрәкатынын фанатикчәсинә әлејһдары олан бир либералын — ч-б Сениорун* сөзләрини мисал кәтирәчәјәм:

«Ирландија шәһәриндә, Анкотсда вә Кичик Ирландијада фабрик фәһләләринин мәнзилләрини нәзәрдән кечирәркән мән белә мәнзилләрдә бабат чансағлығыны сахламағын мүмкүн олмасына јалныз һејрәт едирдим. Бу шәһәрләр,—зира тутдуғу саһәјә вә сакинләринин сајына көрә бу, әсл шәһәрләрдир,— биналары тикдирән мөһтәкирин билаваситә хејриндән башга һәр һансы бир мүлаһизә олмадан тикилмишдир. Дүлкәрлик е'малатханасынын саһиби вә иншаат конторунун саһиби бир сыра торпаг саһәләри алмаг» (јә'ни мүәјјән мигдарда ил үчүн ичарәјә көтүрмәк) «вә онлара нечә дејәрләр, евләр дүзмәк үчүн бирләширләр. Бир јердә биз әјри-үјрү хәндәк бојунча салынмыш бүтөв бир күчә көрдүк; хәндәкдән она көрә истифадә олунмушду ки, торпаг ишләринә әлавә хәрч чәкмәдән даһа дәрин зирзәмиләр әлдә едилсин, һәм дә зирзәмиләр анбар үчүн дејил, адамларын јашамасы үчүн нәзәрдә тутулурду. *Вәба бу күчәдә бир евә дә рәһм етмәди.* Белә әтраф гәсәбәләрдә күчәләрә адәтән даш дөшәнмәмишдир, күчәнин ортасына галаг-галаг пејин төкүлмүшдүр, бурада көлмәчәләр вардыр, евләр еләә тикилиб ки, ики евин үмуми бир арха дивары вардыр, вентилјасијасы вә дренажы јохдур, нечә-нечә аилә мүәјјән бир зирзәминин, јахуд мансарданын бир күнчүнә сығынмышдыр».

Јухарыда мән Манчестердә вәба заманы санитарија полисинин гејри-ади фәаллыг көстәрдијиндән бәһс етмишәм. Бу епидемија јајылмаға башлајанда шәһәрин бүтүн буржуазијасыны дәһшәт бүрүдү. Дәрһал јохсулларын јарарсыз мәнзилләрини јада салдылар вә бу харабаханаларын һәр биринин јолухма очағы олачағы, орадан хәстәлијин өз мәһведичи тә'сирини бүтүн истигамәтләрә јајараг, варлы синфин мәнзилләринә дахил ола биләчәји барәдә фикирләшәндә титрәтмәјә дүшдүләр. Бу рајонлары мүајинә етмәк вә онларын вәзијјәти һаггында шәһәр шурасындан өтрү дәгиг һесабат тәртиб етмәк үчүн дәрһал санитарија комиссијасы тә'јин олунду. Д-р Кеј дә бу комиссијанын үзвү иди вә 11-чидән башга һәр бир полис саһәсини хүсуси олараг мүајинә етмишди; о, һәмин һесабатдан бә'зи чыхарышлары мисал кәтирир. Чәми 6 951 евә бахылмышдыр — әлбәттә, јалныз Манчестерин *өзүндә,* Солфордсуз вә дикәр әтраф гәсәбәләрсиз; онларын 2 565-нин ичәрисини ағартмаг чох вачиб иди, 960-да вахтлы-вахтында зәрури тә'мир (were out of repair) иши апарылмамышды, 939-нун јанында кифајәт дәрәчәдә јахшы чиркаб архы јох иди, 1 435-и рүтубәтли иди, 452-дә вентилјасија пис иди вә 2 221-дә

* *Nassau W. Senior.* «Letters on the Factory Act to the Rt. Hon. the President of the Trade (Chas. Poulett Thomson Esg.)». London, 1837, p. 24 [*Нассау У. Сениор.* «Фабрик гануну һаггында тичарәт назиринә (Чарлз Полетт Томсона, есквајра) јазылмыш мәктублар». Лондон, 1837, сәһ. 24].

ајагјолу јох иди. Мүајинә олунмуш 687 күчәдән 248-нә даш дөшәнмәмишди, 53-нә гисмән дөшәнмишди, 112-нин вентилјасијасы пис иди, 352 күчәдә ахмаз көлмәчәләр, ифразат, тулланты галаглары вә с. вар иди. — Әлбәттә, бу Авки төвләләрини вәба башлананa гәдәр тәмизләмәк садәчә олараг мүмкүн дејилди. Буна көрә дә ән бахымсыз олан бир нечә күнч-бучағы тәмизләмәклә кифајәтләндиләр вә галанларыны әввәлки кими сахладылар вә өз-өзлүјүндә ајдындыр ки, тәмизләнмиш јерләрдә, мәсәлән, Кичик Ирландијада, бир-ики ајдан сонра јенә әввәлки натәмизлик әмәлә кәлди. Бу мәнзилләрин дахили вәзијјәтинә кәлдикдә, елә һәмин комиссија онларын һаггында Лондон, Единбург вә башга шәһәрләр барәдә артыг ешитдијимиз ејни мә'луматы верир:

«Чох заман бүтүн бир ирланд аиләси бир чарпајыда јан-јана узаныб јатыр; чох заман бир гучаг чиркли күләш вә көһнә киш парчадан олан өртүк бүтүн аилә үчүн үмуми јатағы әвәз едир, бу аиләнин бүтүн үзвләри сәфаләт, күтләшмә вә позғунлуг нәтичәсиндә ејни дәрәчәдә дүшкүнләшмишләр. Ики отагдан ибарәт евдә инспекторлар тез-тез ики аиләјә раст кәлирдиләр; бир отагда һамы јатырды, икинчиси исә үмуми јемәк отағы вә мәтбәх вәзифәсини көрүрдү; чох вахт исә һәтта бир нечә аилә зирзәмидәки рүтубәтли бир отагда јашајыр, онун зәһәрли һавасыны 12—16 нәфәр удурду; бу вә дикәр хәстәлик мәнбәләринә һәлә о да әлавә олунурду ки, елә бурада донуз сахлајыр вә башга шәкилдә ән ијрәнч натәмизлик јајырдылар»*.

Әлавә етмәк лазымдыр ки, чәми бир отагда јашајан бир чох аиләләр мүәјјән һагг алараг һәлә боғазортаглыға вә кечәләмәјә кәләнләри дә гәбул едирләр, һәр ики чинсдән олан белә сакинләр чох заман бүтүн аилә илә бәрабәр ејни јатагда јатырлар, мәсәлән, «Фәһлә синфинин һәјатынын санитарија шәраити һаггында һесабат» Манчестердә азы алты дәфә елә һаллар гејдә алмышдыр ки, әр өз арвады вә јаша долмуш балдызы илә ејни бир јатагда јатыр. Бурада да ади јатаг евләринин сајы лап чохдур. Д-р Кеј 1831-чи илдә Манчестерин өзүндә 267 белә јатаг еви олдуғуну һесабламышды, һалбуки о вахтдан бәри онларын сајы хејли артмалы иди. Онларын һәр бириндә 20-дән 30-дәк адам өзүнә сығыначаг тапыр, одур ки, онларда һәр кечә чәми 5 миндән 7 минәдәк адам јерләшир. Бу евләрин вә онларын даими мүштәриләринин характери башга шәһәрләрдә олдуғу кимидир. Һәр отагда һеч бир чарпајы олмадан, лап јердәчә бешдән једдијәдәк јатаг салынмышдыр вә јатмаг истәјәнләр нә гәдәрдирсә, о гәдәр дә адам онларын үстүндә јан-јана дөшәнир. Бу әхлагсызлыг јуваларында нечә бир физики вә мә'нәви шәраит һөкм сүрдүјүндән сөһбәт ачмаға лүзум јохдур. Һәмин евләрин һәр бири чинајәткарлыг очағы вә һиддәт доғуран әмәлләр мејданыдыр; әхлагсызлыг бу чүр мәчбурән мәркәзләшдирилмәсәјди, белә әмәлләр, бәлкә дә, һеч заман төрәдилмәзди. — Тәкчә Манчестерин өзүндә

* Д-р Кеј, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 32.

*Гаскелл** зирзəмилəрдə јашајан 20 минəдəк адам олдуғуну һесабламышдыр. «Weekly Dispatch» журналы хəбəр верир ки, «рəсми һесабатлара көрə», бүтүн фəһлəлəрин 12%-и зирзəмилəрдə јашајыр, бу исə Гаскеллин көстəрдији рəгəмə үмумəн ујғун кəлир: үмуми сајы 175 мин олан фəһлəлəрин 12%-и 21 мин тəшкил едир. Манчестерин əтраф гəсəбəлəриндə адамлар јашајан зирзəмилəрин сајы *əн азы* елə бу гəдəрдир, одур ки, əтраф гəсəбəлəри илə бирликдə бүтүн Манчестердə зирзəмилəрдə јашајан шəхслəрин сајы үст-үстə 40 миндəн 50 минə гəдəрдир. Бөјүк шəһəрлəрдə фəһлəлəрин мəнзиллəри бах белəдир. Мəнзилə тəлəбатын нечə өдəнилмəси фəһлəлəрин бүтүн дикəр тəлəбатынын нечə өдəнилмəси үчүн ме'јар ола билəр. Асанлыгла тəсəввүр етмəк олар ки, бу чиркли ојугларда јалныз үстү-башы төкүлмүш вə јемəкдəн корлуг чəкəн əһали јашаја билəр. Əслиндə дə белəдир. Фəһлəлəрин бөјүк əксəријјəтинин палтары јаман вəзијјəтдəдир. Бу палтарын дүзəлдилдији парчанын өзү һеч дə јарарлы дејилдир: кəтан вə јун парчадан тикилəн палтара һəм гадынларын, һəм дə кишилəрин гардеробунда демəк олар раст кəлмəк олмур, онларын јерини исə памбыг парчалар тутмушдур. Көјнəклəри ағардылмыш, јахуд əлван рəнкли читдəн, гадын донларыны əсасəн јенə дə нахышлы читдəн тикирлəр, јун јубкалары исə палтар гурудулан иплəрдə надир һалларда көрмəк олар. Кишилəр əсасəн плисдəн, јахуд дикəр ағыр памбыг парчадан шалвар, бу чүр дə сүртүк вə көдəкчə кејирлəр. Һəтта плис (fustian) фəһлə палтары əламəтинин синоними олмушдур: фəһлəлəри fustian-jackets** адландырырлар вə онлар да өзлəринə белə дејирлəр, бундан фəргли олараг ағалар маһуд (broad-cloth) кејиниб кəзирлəр; өз нөвбəсиндə, бу маһуд сөзү буржуалары нишан вермəк үчүн ишлəдилир. Чартистлəрин рəһбəри Феркүс О'Коннор 1842-чи ил үсјаны заманы Манчестерə кəлəндə фəһлəлəрин габағына плис костјумда чыхмышды вə онлар буну чошғун фəрəһлə гаршыламышдылар. Инкилтəрəдə шлјапалар фəһлəлəр үчүн олан костјумун да ади һиссəсидир; шлјапалар əн мүхтəлиф формалыдыр: дəјирми, конусвары вə ја силиндршəкилли, јанлары енли, јанлары кичик

---

* *P. Gaskell.* «The Manufacturing Population of England, its Moral, Social and Physical Conditin, and the Changes, which have arisen from the Use of Steam-Machinery. With an Examination of infant Labour». Fiat Justitia». — 1833. *П. Гаскелл.* «Инкилтəрəнин сəнаје əһалиси, онун əхлаги, сосиал вə физики вəзијјəти вə бухар машынларынын тəтбигиндəн ирəли кəлəн дəјишикликлəр; ушаг əмəји тəдгиг олунмагла». «Fiat Justitia». — 1833). — Бу əсəрдə башлыча олараг Ланкаширдəки фəһлəлəрин вəзијјəти тəсвир олунур. Онун мүəллифи либералдыр, лакин əсəри елə бир вахтда јазмышдыр ки, о заман фəһлəлəрин «фираванлығыны» тə'рифлəмəк либерал үчүн һəлə мəчбури дејилди. Буна көрə дə о, һəлə əдалəтлидир вə ишлəрин индики вəзијјəтинин вə хүсусəн фабрик системинин нөгсанларыны ајдын көрүр. Лакин о ахы, һəлə фабриклəри тəдгиг едəн комиссијадан *əввəл* јазмышдыр вə е'тибарлы олмајан мəнбəлəрдəн бə'зи мүддəалар көтүрмүшдүр, сонралар комиссијанын һесабаты бу мүддəалары тəкзиб етмишдир. Бу сəбəбə көрə, һабелə мүəллиф, Кеј кими, үмумијјəтлə фəһлə синфини ајрылыгда фабрик фəһлəлəри илə гарышдырдығына көрə, бу əсəр бүтөвлүкдə јахшы олса да, ондан һəр һалда мүəјјəн еһтијатла истифадə етмəк лазымдыр. Биз «Кириш»дə пролетариатын инкишаф тарихини башлыча олараг бу əсəрдəн көтүрүлəн мə'луматлар əсасында шəрһ етмишик.

** — плис көдəкчəлəр. *Ред.*

олан вә ја һеч олмајан шлјапалар, јалныз фабрик шәһәрләриндәки чаванлар кепка гојурлар. Шлјапасы олмајанлар өзүнә кағыздан һүндүр олмајан дөрдкүнч колпак дүзәлдирләр. Фәһләләрин пал-палтары — һәтта онун јахшы вәзијјәтдә олдуғуну фәрз етсәк дә, — иглимә аз ујғун кәлир. Инкилтәрәнин рүтубәтли иглими, һаванын тез-тез дәјишмәси башга иглимләрдән даһа чох сојугдәјмәләрә сәбәб олур ки, бу да демәк олар бүтүн варлы синфи фланел парчадан алт палтары кејмәјә мәчбур едир; фланел дөшлүкләр, тохунма исти көјнәкләр вә гарынбағылар кениш јајылмышдыр. Бу еһтијат тәдбирләри фәһлә үчүн нәинки гејри-мүмкүндүр, үмумијјәтлә о, демәк олар һеч вахт өзүнә јун палтар тикдирмәк игтидарында дејилдир. Ағыр памбыг парчалар исә јун парчалардан галын, чод вә ағыр олса да, һәр һалда сојугдан вә рүтубәтдән хејли аз горујур, галын олдуғуна вә парчанын өз хассәләринә көрә рүтубәти өзүндә даһа чох сахлајыр вә үмумијјәтлә мөһкәмлијинә көрә басма јун маһуддан кери галыр. Фәһләнә вахтса өзүнә јун парчадан кәзинти үчүн узунәтәкли пенчәк алмаг фикринә дүшәндә исә ону «учуз» мағазадан алмаға мәчбурдур; бурада о, «кејмәк үчүн јох, јалныз сатмаг үчүн» һазырланан «devil's dust»* адлы пис парчадан палтар ала биләчәкдир; һәмин палтар ики һәфтәдән сонра сөкүлүб дағылыр, јахуд сүртүлүб јыртылыр; јахуд фәһлә көһнә шејләр алверчисиндән тәзәлијини чохдан итирән вә ону чәми бир нечә һәфтә көрә биләчәк кејилмиш көһнә узунәтәкли пенчәк алмалыдыр. Лакин фәһләләрин әксәријјәтинин пал-палтары пис вәзијјәтдәдир, бир дә ки, һәрдәнбир ән јахшы палтары ломбарда гојмаг лазым кәлир. Фәһләләрин бир чохунун, хүсусән ирландларын палтары тамамилә чыр-чындырдан ибарәтдир, чох вахт она јамаг вурмаға да јер олмур, јахуд да бу палтар јамаглардан ибарәтдир, одур ки, онун әввәлчә нә рәнкдә олдуғуну һеч чүр билмәк мүмкүн дејилдир. Инкилисләр, јахуд инкилис-ирландлар һәр һалда белә палтары јамамағын јолуну тапыблар вә бу ишдә јаман усталашыблар: плисин үстүнә маһуддан вә ја киш парчадан, јахуд да әксинә, јамаг салмаг онларын әлиндә һеч бир шејдир; лакин бу јахынларда өлкәјә кәлмиш әсл ирландлар өз палтарларыны демәк олар һеч вахт јамамырлар, јалныз лап мәчбур оланда, палтар чырыг-чырыг ола биләндә јамајырлар. Адәтән көдәкчәнин, јахуд шалварын дешикләриндән көјнәјин чырыглары салланыр. Ирландларын кејдији, Томас Карлејл демишкән**,

> «чыр-чындырдан ибарәт палтардыр, ону чыхартмаг вә кејмәк чох чәтин бир әмәлијјатдыр вә бу иш јалныз бајрамдан-бајрама, ја да хүсусилә әламәтдар һалларда көрүлүр».

* — Һәрфи мә'насы беләдир: «шејтан тозу», лифдидән машында (инкилисчә—devit) е'малдан кечирилмиш көһнә јун парчалардан һазырланан парча. *Ред.*

** *Thomas Carlyle.* «Chartism». London, 1840, p. 28. [*Томас Карлејл.* «Чартизм», Лондон, 1840, сәһ. 28]. — Томас Карлејл һаггында сонра данышачағыг.

Әввәлләр Инкилтәрәдә мә’лум олмајан адәти — ајагјалын кәзмәк адәтини дә ирландлар дәб салмышлар. Һазырда бүтүн фабрик шәһәрләриндә ајагјалын кәзән чохлу адама, хүсусилә гадын вә ушаға раст кәлмәк олар вә јаваш-јаваш бу, ән јохсул инкилисләр арасында да јајылмаға башлајыр.

Јемәк мәсәләси дә палтар мәсәләси кимидир: варлы синиф үчүн чох пис олан шејләр фәһләләрә гисмәт олур. Инкилтәрәнин бөјүк шәһәрләриндә биринчи нөв маллар тапмаг олар, анчаг баһа гијмәтә, бүтүн будчәси гәпик-гурушдан ибарәт олан фәһлә исә бу гәдәр пул хәрчләјә билмәз. Һәм дә о өз әмәк һаггыны чох вахт шәнбә күнү ахшам алыр; дүздүр, бә’зи јерләрдә әмәк һаггыны артыг чүмә күнләри верирләр, лакин бу чох јахшы гајда һәлә һеч дә үмуми һал олмамышдыр. Беләликлә, фәһлә базара јалныз шәнбә күнү ахшам, саат дөрддә, бешдә, јахуд једдидә кәлир, буржуазија исә ән јахшы маллары һәлә күнортаја гәдәр сечиб ала билмишдир. Сәһәрләр базарда биринчи нөв мәһсуллар бол олур, анчаг фәһлә ораја кәләндә јахшы маллар сатылыб гуртармыш олур, јахшы бир шеј галса да, јәгин ки, фәһлә ону ала билмәјәчәкдир. Фәһләнин алдығы картоф әсасән пис кејфијјәтли, көјәрти солмуш, пендир көһнә вә ашағы кејфијјәтли, пиј гахсымыш, әт гоча, чох заман хәстә вә ја кәбәрмиш һејванларын јағсыз, галыб хараб олмуш, бәрк, бә’зән ијләнмәјә башламыш эти олур. Фәһләләри әсасән хырда алверчиләр тәчһиз едирләр; онлар хараб малы алыр вә мәһз кејфијјәти пис олдуғуна көрә белә учуз сата билирләр. Ән јохсул фәһләләр өз чүзи пулларына пис кејфијјәтли дә олса лазыми мәһсуллары алмаг үчүн һәлә хүсуси бир үсула да әл атмаға мәчбурдурлар: шәнбә күнү кечә саат 12-дә бүтүн мағазалар бағланмалы олдуғуна, базар күнү исә һеч бир тичарәт олмадығына көрә базар ертәсинәдәк сахланылмасы мүмкүн олмајан маллар саат он илә он ики арасында ағласығмаз дәрәчәдә учуз гијмәтә сатылыр. Лакин ахшам саат онда галан мәһсулларын онда доггуз һиссәси базар күнү сәһәр даһа һеч нәјә јарамыр вә ән јохсул синфин базар күнү сүфрәсини мәһз бу мәһсуллар бәзәјир. Фәһләләрә гисмәт олан әти чох заман јемәк мүмкүн дејилдир, анчаг бир һалда ки, алыныб, јемәк лазымдыр. 1844-чү ил јанварын 6-да (әкәр чох сәһв етмирәмсә) Манчестердә он бир гәссаб јерли мәһкәмә (court leet) гаршысында дурмуш вә јемәк үчүн јарамајан әт сатдыгларына көрә чәримә олунмушду. Онларын биринин дүканындан бүтөв өкүз чәмдәји, дикәриндән донуз чәмдәји, үчүнчүдән бир нечә гојун чәмдәји, дөрдүнчүдән 50, јахуд 60 кирвәнкә мал эти тапмышдылар; бүтүн бунлар јејилмәк үчүн тамамилә јарарсыз вәзијјәтдә иди вә мүсадирә олунду. Бу гәссабларын бириндән милад күнүндә сатылмалы олан ичи долдурулмуш 54 газ мүсадирә етдиләр: онлар Ливерпулда вахтында сатылмамыш вә буна көрә дә Манчестерә кәтирилиб, ијләнмиш һалда вә күчлү үфунәт јаја-јаја базара чыха-

рылмышды. Бүтүн бу әһвалат о заман «Manchester Guardian»[114] гәзетиндә тәсвир олунмуш, адлар чәкилмиш вә чәримәнин мәбләғи көстәрилмишди. Алты һәфтә әрзиндә, ијулун 1-дән августун 14-дәк, һәмин гәзетдә даһа үч белә һадисә гејд едилмишдир: 3 ијул тарихли нөмрәдә хәбәр верилир ки, Хејвудда 200 кирвәнкә ағырлығында бир донузу мүсадирә едибләр; гәссаб ону өлмүш вә һәтта ијләнмиш һалда тапараг доғрајыб сатмаға башлајыбмыш; 31 ијул тарихли нөмрәдә хәбәр верилир ки, Уиганда ики гәссаб јарарсыз эти сатыша гојдуғу үчүн 2 вә 4 ф. ст. чәримә олунмушдур, онларын бири илк дәфә дејилмиш ки, белә һәрәкәтә јол верирмиш; нәһајәт, 10 август тарихли нөмрәдән көрүнүр ки, Болтонда бир дүканчыдан 26 јарарсыз донуз буду алыныб мүсадирә олунмуш вә адамларын көзү гаршысында јандырылмышдыр, дүканчы өзү исә 20 шиллинг чәримә едилмишдир. Лакин баш вермиш һадисәләрин бурада һеч дә һамысы мисал кәтирилмәмишдир вә бу һаллары алты һәфтәлик бир дөвр үчүн орта рәгәм һесаб едиб, онун әсасында иллик орта рәгәм һесаблана биләчәјини күман етмәк олмаз. Елә дөврләр олур ки, һәфтәдә ики дәфә чыхан «Guardian»ын һәр нөмрәсиндә Манчестердә, јахуд гоншулугдакы фабрик шәһәрләриндә баш верән белә һадисәләр һаггында мә'лумат верилир. Һәм дә јадда сахламаг лазымдыр ки, бүтүн әсас күчәләр бојунча јерләшән базарлар хејли узун мәсафә тутдуғуна көрә вә нәзарәт башдансовду олдуғуна көрә бир чох һаллар базар инспекторларынын диггәтиндән јајыныр,— хараб олмуш этин бүтөв чәмдәк шәклиндә сатыша гојулмасы кими һәјасызлығы ајры чүр нечә изаһ етмәк олар? Әкәр нәзәрә алынса ки, јухарыда мисал кәтирдијимиз, ағласығмаз дәрәчәдә чүзи олан чәримәнин мүгабилиндә дүканчыларын тамаһы нечә бөјүк олмалыдыр, әкәр тәсәввүр етсәк ки, бир парча әт көрәк нә вәзијјәтдә олсун ки, инспектор ону тамам јарарсыз шеј кими бүтүнлүклә мүсадирә етсин, онда чәтин кимсә инана билсин ки, фәһләләр орта һесабла кејфијјәтли вә гидалы әт алырлар. Лакин онлар буржуазијанын тамаһкарлығы нәтичәсиндә һәлә башга чәһәтләрдән дә зәрәр чәкирләр. Тачирләр вә фабрикантлар бүтүн әрзаг мәһсулларыны вичдансызчасына сахталашдырыр, бу мәһсуллары јејәчәк адамларын чансағлығы илә гәтијјән һесаблашмырлар. Јухарыда биз «Manchester Guardian» гәзетинин шәһадәтини мисал кәтирмишдик, инди дә башга бир буржуа гәзетини динләјәк, — дүшмәнләримин шаһид чәкмәји севирәм, — «Liverpool Mercury»ни динләјәк.

«Дузлу јағы тәзә јағ адына сатырлар, бу мәгсәдлә дузлу јағ парчаларынын үстүнә тәзә јағ гаты јахыр, јахуд јухарыда гојулан бир кирвәнкә тәзә јағдан кәсиб верирләр ки, дадына бахсынлар, дадына бахандан сонра исә дузлу јағы сатырлар, ја да дузу јујуб јағы тәзә јағ кими сатырлар. — Шәкәрә үјүдүлмүш дүјү, јахуд дикәр учуз мәһсуллар гатышдырыр вә халис шәкәрин гијмәтинә сатырлар. Сабун биширәркән алынан истеһсал туллантыларыны да

башга маддәләрә гатыб шәкәр адына сатырлар. Үјүдүлмүш кофејә касны вә башга учуз мәһсуллар әлавә едирләр; һәтта үјүдүлмәмиш кофејә дә кәнар шејләр гатырлар, һәм дә сахта әлавә, кофе дәнәләри формасына салыныр. — Чох заман какаоја нарын дөјүлмүш боз кил гатырлар, ону гојун јағы илә чалырлар ки, әсл какаоја даһа јахшы гарышсын. — Чаја чох заман көјәм јарпағы вә буна бәнзәр зибил гатырлар, јахуд ачыг чајы гурудур, рәнкини бәрпа етмәк үчүн көзәрмиш мис тәбәгәләрин үстүндә гызардыр вә тәзә чај кими сатырлар. Истиота габыг тозу вә с. гатырлар. Портвејнин лап сахтасыны дүзәлдирләр «(бојајычы маддәләрдән, спиртдән вә и. а.), чүнки һамыја мә'лумдур ки, тәкчә Инкилтәрәдә Португалијанын бүтүн үзүмлүкләринин верә билдијиндән чох портвејн ичилир, сатышда раст кәлинән бүтүн формаларда түтүнә исә чүрбәчүр үрәкбуландыран маддәләр гатырлар»*.

(Буна мән ону да әлавә едә биләрәм ки, түтүнүн сахталашдырылмасы кениш јајылдығына көрә Манчестерин ән көркәмли түтүн тачирләринин бә'зиләри өтән јај ачыг билдирмишләр ки, сахталашдырмасыз онларын иши кедә билмәз вә 3 пенсдән учуз олан һеч бир сигар халис түтүндән ибарәт дејилдир.) Ајдындыр ки, мәсәлә тәкчә әрзаг еһтијатларынын сахталашдырылмасы илә мәһдудлашмыр, бу барәдә мән һәлә нечә дүжүн мисал кәтирә биләрдим, о чүмләдән дә уна кипс, јахуд тәбашир гатылмасы кими алчаг бир адәти. Алдатма, һәр јердә тәтбиг олунур: фланели, чораблары дартырлар ки, даһа узун көрүнсүн, анчаг бирчә дәфә јујулан кими онлар јенидән јығылыр; лазыми өлчүдән бир јарым, јахуд үч дүјм енсиз олан маһуд енли маһуд адына сатылыр; габларын үзәриндә мина гаты елә назикдир ки, дәрһал гопуб төкүлүр, белә фырылдаглар минләрләдир. — Tout comme chez* nous**. Лакин бу кәләкләрдән фәһләдән чох ким зәрәр чәкир? Варлыны алдатмырлар: о, бөјүк мағазаларда јүксәк гијмәтләри өдәјә билир, белә мағазаларын саһибләри тәмиз адларына ләкә кәлмәмәсинә чалышырлар вә әкәр пис, сахталашдырылмыш маллар сатмаға башласалар һамыдан чох өзләринә зәрәр вурмуш оларлар; бундан башга варлы әрзаг барәсиндә даһа тәләбкардыр вә одур ки, кәләји өз инчә зөвгү илә даһа тез ашкар едир. Лакин һәр гәпијинин гәдрини билән, аз пул илә чох мал алмалы олан, кејфијјәтә чох да диггәт јетирә билмәјән, һәм дә зөвгүнү инкишаф етдирмәк имканы олмадығына көрә буну бачармајан јохсул, фәһлә, мәһз о бүтүн бу сахталашдырылмыш, чох вахт зәһәрли мәһсуллары алыр; о, хырда дуканчыдан, бә'зән һәтта кредитлә мал алмаға мәчбурдур, капиталы аз олан вә алверин тәшкилинә хәрчи чох чыхан, малларын кејфијјәти ејни оланда онлары ири пәракәндә мал тачирләри кими учуз сата билмәјән дуканчы исә ондан ашағы гијмәтә мал сатмағы тәләб етдикләринә көрә вә башгаларынын рәгабәти үзүндән, гәсдән, јахуд гәдсиз сахталашдырылмыш маллар сатмалы олур. Бундан башга, тичарәтә бөјүк капитал гојан ири пәракәндә мал тачири кәләк ашкара чыханда кредитини итириб ифласа уғрајырса, мүәјјән бир күчәни

* Енкелс ситаты сәрбәст шәрһ етмишдир. *Ред.*
** — Лап биздә олдуғу кими. *Ред.*

малларла тәчһиз едән хырда дүканчы кәләк ишләтмәкдә ифша олунса белә, нә итирә биләр? Она Анкотсда даһа е'тибар етмирләрсә, о, Чорлтона, јахуд Һјүлмә көчүр, бурада ону һәлә һеч ким танымыр вә о өз фырылдагларыны давам етдирир. Ганун исә јалныз аз мигдарда фырылдаглар үстүндә чәза верилмәсини нәзәрдә тутур, бәлкә анчаг аксиз гајдаларынын позулмасы илә әлагәдар олан фырылдаглар истисна тәшкил едир. — Лакин инкилис фәһләләрини тәкчә кејфијјәтдә алдатмырлар, малларын мигдарында да алдадырлар. Хырда тачирләрин өлчү васитәләри вә тәрәзиләри әсасән дүз дејилдир вә полис һесабатларында белә позунтулар үстүндә ағласығмаз мигдарда чәримәләр едилмәси һаггында һәр күн мә'лумат охумаг олар. «Manchester Guardian» гәзетиндән бир нечә чыхарыша әсасән бу нөв фырылдаглара фабрик маһалларынын һәр јериндә тәсадүф едилдијини көрмәк мүмкүндүр; һәмин чыхарышлар јалныз гыса бир дөврү әһатә едир, һәм дә гәзетин бу мүддәт әрзиндә чыхан *бүтүн* нөмрәләринин һамысы әлимә кечмәјиб.

«Guardian», 15 ијун 1844-чү ил. *Рочдејлдә* мәһкәмә сессијасы. 4 дүканчы чәкиси азалдылмыш тәрәзи дашы ишләтдијинә көрә 5 шиллингдән 10 шиллингәдәк чәримә олунмушдур. — *Стокпортда* мәһкәмә сессијасы. Ики дүканчы 1 шилл. чәримә олунмушдур: онларын бириндә чәкиси азалдылмыш једди тәрәзи дашы вә дүз ишләмәјән тәрәзи тапылмышдыр; һәр икисинә әввәлләр хәбәрдарлыг едилмишди.

«Guardian», 19 ијун. *Рочдејлдә* мәһкәмә сессијасы. Бир дүканчы 5 шилл. вә ики кәндли 10 шиллинг чәримә олунмушдур.

«Guardian», 22 ијун. *Манчестер* барышыг һакими 19 дүканчыны $2^1/_2$ шиллингдән 2 фунт стерлингә гәдәр чәримә етмишдир.

«Guardian», 26 ијун. *Аштонда* мәһкәмә сессијасы. 14 дүканчы вә кәндли $2^1/_2$ шиллингдән 1 фунт стерлингә гәдәр чәримә олунмушдур. — *Һајдда* кичик мәһкәмә сессијасы. 9 кәндли вә дүканчы 5 шилл. чәримә олунмуш вә мәһкәмә хәрчләрини өдәмәјә мәһкум едилмишдир.

«Guardian», 6 ијул. *Манчестер,* 16 дүканчы мәһкәмә хәрчләрини өдәмәјә мәһкум едилмиш вә 10 шиллингә гәдәр чәримә олунмушдур.

«Guardian», 13 ијул. *Манчестер,* 9 дүканчы $2^1/_2$ шиллингдән 20 шиллингә гәдәр чәримә олунмушдур.

«Guardian», 24 ијул. *Рочдејл,* 4 дүканчы 10 шиллингдән 20 шиллингә гәдәр мәбләғдә чәримә олунмушдур.

«Guardian», 27 ијул. *Болтон,* 12 дүканчы вә мејханачы мәһкәмә хәрчләрини өдәмәјә мәһкум едилмишдир.

«Guardian», 3 август. *Болтон,* 3 дүканчы $2^1/_2$ шиллингдән 5 шиллингә гәдәр мәбләғдә чәримә олунмушдур.

«Guardian», 10 август. *Болтон,* бир дүканчы 5 шиллинг чәримә олунмушдур.

Башлыча олараг фәһләләри мәһсулларын кејфијјәтиндә алдатдыглары ејни сәбәбләр үзүндән онлары һәмчинин кәмијјәтдә алдадырлар.

Ајдындыр ки, һәр бир фәһләнин ади јемәји әмәк һаггындан асылы олараг дәјишир. Даһа јахшы әмәк һаггы алан фәһләләр, хүсусән һәр аилә үзвү нә исә газана билән фабрик фәһләләри, нә гәдәр ки, һамы ишләјир, јахшы гидаланырлар; сүфрәдә һәр күн әт, ахшам исә пиј вә пендир олур. Әмәк һаггы аз олан јерләрдә әти јалныз базар күнләри, јахуд һәфтәдә ики-үч дәфә јејирләр, анчаг чөрәји вә картофу даһа чох јејирләр. Әмәк һаггы даһа аз олан јерләрдә әт јемәји картофун ичинә доғранан бир парча пијдән ибарәт олур; сонра пиј дә јох олур вә јалныз пендир, чөрәк, јулаф јармасы (porridge) вә картоф галыр, нәһајәт, әмәк һаггы лап аз олан фәһләләрин, ирландларын јеканә гидасы картофдур. Һәм дә һәр јердә ачыг чај ичир, она бә'зән гәнд салыр, ја да бир гәдәр сүд, јахуд шәраб төкүрләр; биздә, Алманијада кофе олдуғу кими, Инкилтәрәдә вә һәтта Ирландијада да чај вачиб вә зәрури ички сајылыр вә чајы јалныз ән ағыр еһтијач һөкм сүрән јерләрдә ичмирләр. — Лакин бүтүн бунлар о заман олур ки, фәһләнин иши олсун; фәһлә ишләмәјәндә исә һәр шеј тәсадүфдән асылыдыр вә о, нә верирләрсә, нәји хаһиш едиб алыбса, јахуд оғурлајыбса, ону да јејир; әкәр әлинә һеч нә кечмәјибсә, о, јухарыда көстәрилдији кими, лап ачындан өлүр. Өз-өзлүјүндә ајдындыр ки, гиданын кејфијјәти, еләчә дә кәмијјәти әмәк һаггындан асылыдыр вә аз әмәк һаггы алан фәһләләр, хүсусән аиләләри бөјүкдүрсә, һәтта даим ишләјәндә дә ачлыг чәкирләр; әмәк һаггы аз олан бу фәһләләрин сајы исә лап чохдур. Мәсәлән, фәһләләрин рәгабәти әһалинин өзү гәдәр артан Лондонда фәһләләрин бу групу сајсыз-һесабсыздыр, анчаг онлара бүтүн башга шәһәрләрдә дә раст кәлмәк олар. Бурада һәрә бир чүр башыны кирләјир вә башга гида олмадығына көрә картоф габығыны, тәмизләнмиш тәрәвәзин галыгларыны, чүрүк мејвәләри јејир*, тәркибиндә азачыг да гида маддәси олан нә варса һамысынын үстүнә ачкөзлүклә атылырлар. Һәфтәлик әмәк һаггы һәфтә баша чатанадәк хәрчләниб гуртаранда исә чох заман аилә һәфтәнин сон күнләриндә ја һеч нә јемир, ја да лап ачындан өлмәмәк үчүн лазым олан гәдәр јејир. Тәбиидир ки, белә һәјат тәрзи чохлу хәстәликләрә сәбәб олур вә хәстәликләр башланан кими, хүсусилә әкәр ата, — кәркин фәалијјәти һамыдан чох гида тәләб едән, буна көрә дә хәстәлијин илк гурбаны олан ата, аиләнин әсас чөрәккәтирәни хәстәләнирсә, — еһтијач даһа чох дујулур вә чәмијјәт үзвләринин онун көмәјинә мәһз даһа чох еһтијач һисс етдикләри бир вахтда чәмијјәтин өз үзвләрини нечә бир амансызлыгла унутдуғу хүсусилә ајдын көрүнүр.

* «Weekly Dispatch», 1844-чү илин апрел, јахуд мај ајы, Лондонда јохсулларын вәзијјәти һаггында д-р Саутвуд Смитин һесабаты әсасында.

Ахырда бу фәсилдә кәтирдијимиз фактлары бир нечә сөзлә јекунлашдыраг. Бөјүк шәһәрләрин әһалиси башлыча олараг фәһләләрдән ибарәтдир, чүнки олса-олса ики, чох заман үч вә бә'зи јерләрдә дөрд фәһләјә бир буржуа дүшүр; бу фәһләләрин гәтијјән һеч бир мүлкијјәти јохдур вә онлар јалныз өзләринин әмәк һаггы илә јашајырлар, әмәк һаггы исә демәк олар һәмишә јемәјә зорла чатыр; пәракәндә атомлардан ибарәт олан чәмијјәт онлара гәтијјән гајғы көстәрмир, өзләринә вә аиләләринә јемәк әлдә етмәк ихтијарыны өзләринә верир, лакин буну лазыми шәкилдә вә узун мүддәтә етмәк үчүн онлара бир васитә вермир, она көрә дә һәр бир фәһлә, һәтта ән јахшы фәһлә һәр саат ишсиз вә демәли, һәм дә чөрәксиз гала биләр јә'ни ачындан өлмәјә дүчар ола биләр, бир чохларынын агибәти белә дә олур; фәһлә мәнзилләри һәр јердә пис планлашдырылмыш, пис тикилмиш, пис сахланылыр, һавасы пис тәзәләнир, онлар рүтубәтли вә јарарсыздыр; бу мәнзилләрин сакинләри дәһшәтли дарысгаллыг шәраитиндә јашајырлар вә әксәр һалларда бир отагда ән азы бүтөв бир аилә јатыр; шәраит мүхтәлиф дәрәчәли сәфаләтә ујғун кәлир, чох вахт ән зәрури мебел гәтијјән олмур; фәһләләрин палтары да орта һесабла көтүрдүкдә мискиндир, бир чох һалларда исә чыр-чындырдан ибарәтдир; јемәкләри үмумән писдир, чох вахт јемәк үчүн демәк олар јарамыр, бир чох һалларда, һәр һалда арабир кифајәт гәдәр олмур, ән пис һалларда исә иш ачындан өлмәјәдәк кедиб чатыр. — Беләликлә, бөјүк шәһәрләрдә фәһлә синфинин вәзијјәтини ардычыл пилләләр шәклиндә тәсәввүр етмәк олар: ән јахшы һалда — мүвәггәти олараг бабат доланачаг, кәркин ишә көрә јахшы әмәк һаггы, јахшы мәнзил вә үмумән гәнаәтбәхш јемәк — әлбәттә, бүтүн бунлар фәһләнин нөгтеји-нәзәриндән јахшы вә бабатдыр; ән пис һалда — евсиз сәфил вәзијјәтинәдәк вә ачындан өлмәјәдәк апарыб чыхаран амансыз еһтијач; орта норма исә ән јахшы һалданса ән пис һала гат-гат јахындыр. Һәм дә бу мүхтәлиф пилләләр фәһләләрин чидди шәкилдә мүәјјән едилмиш чүрбәчүр категоријалары үчүн гәти тәсбит олунмуш бир шеј дејилдир, һеч чүр демәк олмаз ки, фәһләләрин бу категоријасы јахшы јашајыр, о категоријасы исә пис вә бу вәзијјәт белә олуб, беләдир, белә дә олачагдыр. Јох, бә'зи јерләрдә вәзијјәт белә олса да, бә'зи иш саһәләри үмумијјәтлә башгаларына нисбәтән имтијазлы вәзијјәтдә олса да, буна бахмајараг һәр бир саһәдә фәһләләрин вәзијјәти сон дәрәчә дәјишкәндир вә һәр бир фәһләнин иши елә кәтирә биләр ки, о, нисби фираванлыгдан ән ағыр еһтијача гәдәр вә һәтта ачындан өлмәјә гәдәр бүтүн бу пилләләр сырасындан кечмәли олар; демәк олар ки, һәр бир инкилис пролетары талејин дөнүклүјү илә әлагәдар башына кәләнләр барәдә чох шеј даныша биләр. Бу һадисәнин сәбәбләрини даһа әтрафлы нәзәрдән кечирәк.

РӘГАБӘТ

Биз «Кириш»дә күрдүк ки, сәнаје инкишафынын лап әввәлиндән парчалара тәләбат артаркән рәгабәт тохучунун әмәк һаггыны јүксәлдәрәк вә тохучу кәндлиләри тохучу дәзкаһынын архасында даһа чох газанмаг үчүн әкинчилијин дашыны атмаға мәчбур едәрәк, пролетариаты нечә јарадырды; күрдүк ки, рәгабәт ири тәсәррүфат системи васитәсилә хырда кәндлиләри нечә сыхышдырыр, онлары пролетарлар дәрәчәсинә ендирир вә сонра гисмән шәһәрләрә нечә говурду; даһа сонра күрдүк ки, рәгабәт хырда буржуазијанын хејли һиссәсини нечә вар-јохдан чыхарыб һәмчинин пролетариата чевирир, капиталы бир пара адамларын әлиндә, әһалини исә бөјүк шәһәрләрдә нечә чәмләшдирирди. Мүасир сәнаједә там тәрәггијә чатан вә өзүнүн доғурдуғу бүтүн нәтичәләри сәрбәст инкишаф етдирән рәгабәтин пролетариаты јаратмасынын вә онун сајыны артырмасынын мүхтәлиф јоллары вә васитәләри бунлар иди. Инди биз артыг тәшәккүл тапмыш пролетариата рәгабәтин күстәрдији тә'сири нәзәрдән кечирәчәјик. Бурада исә биз ән әввәл, ајры-ајры фәһләләрин өзләринин арасындакы рәгабәтдән ирәли кәлән нәтичәләри нәзәрдән кечирмәлијик.

Рәгабәт мүасир мүлки чәмијјәтдә һөкм сүрән һамынын һамыја гаршы мүһарибәсинин ән долғун ифадәсидир. Бу мүһарибә, һәјат уғрунда, јашамаг уғрунда, һәр шеј уғрунда мүһарибә, демәли, зәрурәт оланда һәм дә өлүм-дирим мүһарибәси нәинки чәмијјәтин мүхтәлиф синифләри арасында, һәм дә бу синифләрин ајры-ајры үзвләри арасында баш верир; бири дикәринин јолуну кәсир, буна күрә дә һәр кәс галанлары сыхышдырмаға вә онларын јерини тутмаға чалышыр. Фәһләләр өз араларында рәгабәт апарыр, буржуалар да өз араларында рәгабәт апарырлар. Механики дәзкаһда ишләјән тохучу әл илә ишләјән тохучу илә рәгабәт апарыр; ишсиз, јахуд аз әмәк һаггы алан әл илә ишләјән тохучу ишләјән, јахуд нисбәтән чох әмәк һаггы алан дикәр тохучу

илә рәгабәт апарыр вә онун јерини тутмаға чалышыр. Фәһләләрин өз араларында бу рәгабәти мүасир мүнасибәтләрин онлар үчүн ән пис ҹәһәтидир; бу, буржуазијанын пролетариата гаршы ән күчлү силаһыдыр. Фәһләләрин бу рәгабәти иттифагларын көмәји илә мәһв етмәк ҹәһди бунунла әлагәдардыр, буржуазијанын һәмин иттифагларын үзәринә гәзәбли һүҹумлары вә һәр дәфә зәрбә ендирдикҹә шадјаналыг еләмәси бунунла әлагәдардыр.

Пролетар аҹиздир; өз өһдәсинә бурахылса о, бир күн дә долана билмәз. Буржуазија бу сөзүн ән кениш мә'насында бүтүн һәјат васитәләринин инһисарыны өз әлинә кечирмишдир. Пролетар өзүнә лазым олан һәр шеји јалныз бу буржуазијадан ала биләр, буржуазијанын инһисары дөвләт һакимијјәти васитәсилә горунур. Беләликлә, пролетар һүгуги вә фактик ҹәһәтдән буржуазијанын көләсидир; буржуазија онун һәјатына вә өлүмүнә һөкмрандыр. О, пролетара һәјат васитәләри тәклиф едир, лакин «еквивалентин» — онун әмәјинин мүгабилиндә; о һәтта пролетарда белә бир иллүзија јарадыр ки, куја пролетар өз хошуна һәрәкәт едир, куја о, азад сурәтдә һеч бир мәҹбуријјәт олмадан, мүстәгил бир адам кими онунла мүгавилә бағлајыр. Пролетара буржуазијанын она тәклиф етдији шәртләри имзаламагдан, ја да аҹындан вә сојугдан өлмәкдән, чылпаг вә ајагјалын һалда мешә һејванларынын јанында сығынаҹаг ахтармагдан башга ајры чыхыш јолу гојмајан бу азадлыг әҹәб азадлыгдыр! Өлчүсү тамамилә буржуазијанын өз кефиндән асылы олан бу «еквивалент» дә чох әҹәбдир! — Пролетар о дәрәҹәдә ағылсыздырса ки, өз *«тәбии һөкмдарынын»**, буржуанын «әдаләтли» шәртләринә разы олмагданса аҹындан өлмәји үстүн тутур — нә ејби вар — асанлыгла башгасы тапылар: јер үзүндә пролетарлар чохдур вә онларын һеч дә һамысы о дәрәҹәдә ағылсыз дејил ки, өлүмү һәјатдан үстүн тутсун.

Пролетарларын өз араларында рәгабәти беләдир. Әкәр *бүтүн* пролетарлар буржуазија үчүн ишләмәкдәнсә өлмәјә һазыр олдуғуну билдирсәјдиләр, буржуазија өз инһисарындан әл чәкмәјә мәҹбур оларды. Лакин бу белә олмур вә үмумијјәтлә чәтин ки, мүмкүн олсун, буна көрә буржуазијанын ишләри һәлә дә пис кетмир. Фәһләләрин бир-бири илә бу рәгабәтинин јалныз бир һәдди вардыр: һеч бир фәһлә онун јашамасы үчүн лазым олдуғундан аз һагг алыб ишләмәз; әкәр аҹындан өлмәси лабүддүрсә, иш башында өлмәкдәнсә о, ишләмәјиб өлмәји сечәр. Әлбәттә, бу һәдд нисбидир; јашамаг үчүн биринә чох, дикәринә аз лазымдыр, раһатлыға бири дикәриндән чох алышмышдыр; мүәјјән мүнасибәтләрдә һәләлик даһа мәдәни олан инкилисин тәләбаты чыр-чындыр палтар кејән, картофла гидаланан вә пајәдә кечә-

* Бу, инкилис фабрикантларынын ән чох хошладығы ифадәдир.

ләјән ирланда нисбәтән бөјүкдүр. Лакин бу, ирландын инкилисләрәгабәт апармасына вә инкилис фәһләсинин әмәк һаггыны, — онунла бирликдә исә һәм дә мәдәни сәвијјәсини, — тәдричән ирландын сәвијјәсинә ендирмәсинә мане олмур. Бә'зи ишләр үчүн, о чүмләдән сәнаједә демәк олар бүтүн иш нөвләри үчүн мүәјјән мәдәни сәвијјә тәләб олунур, буна көрә елә буржуазијанын өз хејринә бурада әмәк һаггы кифајәт гәдәр јүксәк олмалыдыр ки, фәһләнин мүвафиг сәвијјәдә галмасына имкан версин. Инкилтәрәјә бу јахынларда кәлән, гаршысына чыхан илк пәјәдәчә далдаланан, олан-галаныны ичкијә вериб, мәнзил кирајәсини өдәјә билмәдијинә көрә бир бабат мәнзилдән һәр һәфтә көчмәјә мәчбур едилән ирланд фабрик үчүн пис фәһлә оларды; буна көрә дә фабрик фәһләләринә, онларын өз ушагларыны тәрбијәләндирәрәк мүнтәзәм әмәјә алышдырмаг игтидарында олмасы үчүн тәләб олунан гәдәр һагг вермәк лазым кәлир; лакин бундан һеч дә чох верилмир ки, онлар өз ушагларынын әмәк һаггы олмадан кечинә билмәсинләр вә ушагларынын садә фәһлә дејил, башга бир пешә саһиби олмасына чалышмасынлар. Бурада да һәдд, минимум әмәк һаггы, нисби бир шејдир: әкәр аиләнин бүтүн үзвләри ишләјирләрсә, онларын һәр бири мүвафиг олараг даһа аз һагг ала биләр вә буржуазија гадынлардан вә ушаглардан истеһсалатда өз хејринә истифадә етмәк үчүн машынлы әмәк шәраитиндә јаранмыш имкандан әмәк һаггыны азалтмаг үчүн кениш истифадә етди. Әлбәттә, бә'зән аиләнин һеч дә бүтүн үзвләринин әмәк габилијјәти олмур, белә аилә јалныз иш габилијјәтли үзвләрдән ибарәт аилә үчүн һесабланмыш минимум әмәк һаггы алыб ишләмәјә мәчбур олсајды, онун вәзијјәти чох пис оларды; она көрә дә бурада мүәјјән орта әмәк һаггы мүәјјән едилир, бу заман јалныз иш габилијјәтли үзвләрдән ибарәт аилә чох јахшы јашајыр, иш габилијјәтли үзвләри аз олан аилә исә чох пис јашајыр. Лакин ән пис һалда һәр бир фәһлә адәт етдији лап чүзи раһатлыг вә мәдәнијјәтдән дә имтина етмәјә һазырдыр, тәки биртәһәр долана билсин; о, ачыг һавада галмагданса пәјәдә јашамағы, тамам палтарсыз олмагданса чыр-чындыр кејмәји, ачлыг чәкмәкдәнсә картоф јемәји үстүн тутар. Хош күн үмиди илә фәһлә бир тикә чөрәкдән мәһрум олан бир чохлары кими күчәдә һамынын көзү габағында ачындан өлмәкдәнсә, јары әмәк һаггына гане олмағы үстүн тутар. Бах бу чүзи мәбләғ, һеч нәдән бир гәдәр чох олан пул минимум әмәк һаггыдыр. Әкәр фәһләләрин сајы буржуазијанын истифадә етмәји лазым билдијиндән чох олурса, буна көрә дә рәгабәт мүбаризәси нәтичәсиндә мүәјјән мигдарда фәһләјә һәр һалда иш тапылмырса, онлар лап ачындан өлмәјә дүчар едилирләр: ахы, әкәр буржуа көрүлән ишин мәһсулуну сатыб бундан фајда көтүрә билмирсә, әлбәттә ки, онлара иш вермәз.

Бүтүн бу дејиләнләрдән көрүнүр ки, минимум әмәк һаггы нә демәкдир. Максимум әмәк һаггы исә буржуаларын өз араларында рәгабәти илә мүәјјән олунур, зира биз көрдүк ки, онлар да рәгабәт апарырлар. Буржуа өз капиталыны јалныз тичарәт, јахуд сәнаје васитәсилә артыра биләр, һәр ики һалда да онун фәһләләрә еһтијачы вардыр. О өз капиталыны фаизлә борч верәндә дә фәһләләрә долајысы илә еһтијач дујур, зира, әкәр тичарәт вә сәнаје олмасајды, һеч кәс она фаиз вермәзди, һеч кәс онун капиталындан истифадә едә билмәзди. Беләликлә, буржуанын пролетара һәмишә еһтијачы вардыр, лакин о, пролетара билаваситә јашајыш үчүн дејил — ахы, о өз капиталыны хәрчләјиб долана биләр, — тичарәт әшјасына, јахуд јүк һејванына олдуғу кими, варланмаг үчүн еһтијач дујур. Пролетар буржуа үчүн маллар истеһсал едир вә о бунлары сатыб хејир көтүрүр. Буна көрә дә һәмин маллара тәләбат артанда, она көрә дә бир-бири илә рәгабәт апаран фәһләләрин һамысына иш вериләндә вә бәлкә дә, һәтта фәһлә чатышмајанда, фәһләләр арасында рәгабәт дајаныр вә буржуалар арасында рәгабәт башланыр. Фәһлә ахтаран капиталист чох көзәл билир ки, тәләбат чохалдығына көрә артан гијмәтләр она бөјүк мәнфәәт кәтирәчәкдир; буна көрә дә о, бүтүн мәнфәәти әлдән вермәкдәнсә, әмәк һаггыны бир гәдәр артырмағы үстүн тутур. О, фәһләјә колбаса верир ки, донуз буду газана билсин. Беләликлә, бир капиталист фәһләләри дикәринин әлиндән алыр вә әмәк һаггы јүксәлир. Лакин о, артан тәләбатын јол вердији дәрәчәдә јүксәлир. Өз гејри-ади мәнфәәтинин бир гәдәриндән кечмәјә разылыг верән капиталист өз ади, јә'ни орта мәнфәәтиндән кечмәк лүзуму илә гаршылашанда дәрһал чалышыр ки, орта әмәк һаггындан артыг пул вермәсин.

Бурадан мүәјјән етмәк олар ки, орта әмәк һаггы нә демәкдир. Орта шәраитдә, јә'ни нә фәһләләрин, нә дә капиталистләрин бир-бири илә рәгабәт апармаг үчүн елә бир әсаслары олмајанда, лазыми мигдарда маллар һазырламаг үчүн истеһсалатда ишләјә биләчәк гәдәр, *мәһз бу гәдәр* фәһлә оланда әмәк һаггы минимумдан бир гәдәр јүксәк олур. Бу минимумдан онун нә гәдәр јүксәк олмасы фәһләләрин орта тәләбатындан вә мәдәни сәвијјәсиндән асылыдыр. Әкәр фәһләләр һәфтәдә бир нечә дәфә әт јемәјә адәт едибләрсә, капиталистләр истәр-истәмәз кифајәт мигдарда әмәк һаггы вермәлидирләр ки, фәһләләр белә јемәји ала билсинләр. Бу әмәк һаггы аз олмајачагдыр, чүнки фәһләләр арасында рәгабәт јохдур вә демәли, онларын аза гане олмаг үчүн әсаслары јохдур; бу әмәк һаггы чох да олмајачагдыр, чүнки капиталистләр арасында рәгабәт олмадыгда онларын хүсуси әлавә пул васитәсилә фәһләләри өзләринә чәлб етмәк үчүн һеч бир әсасы јохдур.

Мүасир Инкилтәрә сәнајесиндәки мүхтәлиф шәраитдә фәһләләрин тәләбат вә мәдәнијјәтинин орта сәвијјәси чох гејри-мүәјјән

бир анлајышдыр вә һәм дә, көрдүјүмүз кими, фәһләләрин мүхтәлиф катеторијалары үчүн ејни дејилдир. Лакин сәнаједә иш нөвләринин әксәријјәти үчүн мүәјјән сәриштә вә мүнтәзәмлик тәләб олунур вә бунун үчүн фәһләјә һәмчинин мүәјјән мәдәни сәвијјә лазым олдуғуна көрә бурада орта әмәк һаггы да елә олмалыдыр ки, фәһләни бу сәриштәјә малик олмаға вә ишдә бу мүнтәзәмлијә табе олмаға сөвг етсин. Буна көрә дә сәнаје фәһләләринин әмәк һаггы ади јүкчүләрин, күнәмуздчуларын вә с. әмәк һаггындан орта һесабла јүксәкдир вә кәнд фәһләләринин әмәк һаггындан јүксәкдир, һәм дә, ахырынчы һалда, әлбәттә, шәһәрдә јемәк еһтијатларынын баһалығы да өз тә'сирини көстәрир.

Башга сөзлә десәк, фәһлә һүгуги чәһәтдән вә фактик олараг варлы синфин, буржуазијанын көләсидир; о дәрәчәдә көләдир ки, әмтәә кими сатылыр, әмтәә кими дә гијмәти галхыр вә дүшүр. Фәһләләрә тәләбат артырса, онларын гијмәти галхыр; тәләбат азалырса, гијмәт дүшүр; фәһләләрә тәләбат о гәдәр азалыбса ки, онларын мүәјјән мигдары өзүнә алычы тапмыр, «јатыб галыр»,— онда онлар беләчә ишсиз галырлар, ишсиз јашамаг мүмкүн олмадығына көрә исә онлар ачындан өлүрләр. Чүнки, сијаси игтисад дили илә десәк, онларын доланмасы үчүн сәрф едилән мәбләғләр «өзүнү тәкрар истеһсал етмәјәчәк», һавајы хәрчләнмиш олачаг, буна исә һеч кәс өз капиталыны вермәз. Бу мә'нада ч-б Малтус өз әһали нәзәријјәсиндә тамамилә һаглы иди. Бу көләликлә көһнә, ачыг көләлик арасында бүтүн фәрг јалныз бундан ибарәтдир ки, муасир фәһлә азад кими *көрүнүр,* чүнки о, һәмишәлик јох, һиссә-һиссә, бир күнлүјә, бир һәфтәлијә, бир иллијә сатылыр, бир дә она көрә ки, ону бир саһибкар башгасына сатмыр, о өзү өзүнү бу чүр сатмаға мәчбурдур, чүнки о, бир нәфәрин дејил, бүтүн варлы синфин көләсидир. Онун үчүн ишин маһијјәти дәјишмир вә бу заһири азадлыг она бир тәрәфдән бә'зи *реал* азадлыг вермәли олса да, дикәр тәрәфдән, зијанлы чәһәти будур ки, онун доланачағына һеч ким тә'минат вермир; фәһләнин саһиби — буржуазија ону ишләтмәјә, онун варлығына даһа мараг көстәрмирсә, ону һәр ан гова биләр вә ачындан өлмәјә дүчар едә биләр. — Һалбуки буржуазија үчүн муасир вәзијјәт көһнә көләлијә нисбәтән мугајисәјәкәлмәз дәрәчәдә сәрфәлидир: о, гојдуғу капиталы итирмәдән, өз фәһләләрини нә заман истәсә азад елә биләр, үмумијјәтлә, Адам Смитин буржуазијада тәскинлик јарадан һесабламасында* дејилдији кими, фәһ-

* «Дејирләр ки, көләнин ашынмасы илә әлагәдар хәрчләри онун саһиби, *азад фәһләнин* ашынмасы илә әлагәдар хәрчләри исә онун өзү чәкир. Әслиндә *азад фәһләнин* ашынмасы илә әлагәдар хәрчләри дә онун саһиби чәкир. Күнәмуздчуларын, нөкәрләрин вә и. а. әмәк һаггы о гәдәр јүксәк олмалыдыр ки, күнәмуздчулар вә нөкәрләр нәслинин чәмијјәтин онлара артан, сабит галан вә ја азалан еһтијачынын тәләб етдији дәрәчәдә давам етдирмәјә имкан версин. Лакин азад фәһләнин ашынмасы һабелә саһибинин һесабына баш верирсә, һәр һалда бу, һәмин саһибә көләнин ашынмасына нисбәтән адәтән хејли учуз баша кәлир. Көләнин ашынмасыны бәрпа етмәк, јахуд өдәмәк мәгсәди да-

ләләрин әмәји буржуазијаја көләләрин әмәји илә мүгајисәдә хејли учуз баша кәлир.

Бурадан һәмчинин беләбир нәтичә чыхыр ки, Адам Смит башга бир јердә ашағыдакы фикри сөјләјәркән тамамилә һаглыдыр:

«Һәр чүр *башга әмтәәјә* олан тәләбат кими, фәһләләрә тәләбаты да фәһләләрин истеһсалы, истеһсал олунан адамларын мигдары тәнзимләјир; бу просес чох ләнк кедәндә тәләбат ону сүр'әтләндирир, чох бәрк кедәндә исә зәифләдир».

Һәр чүр башга әмтәәнин талеји нечә олурса бурада да тамамилә ејни һадисә баш верир: фәһләләр чатышмырса, онларын гијмәти, јә'ни онларын әмәк һаггы јүксәлир; онлар даһа јахшы јашајырлар, никаһларын сајы артыр, доғум чохалыр, даһа чох ушаг сағ галыр вә бу, кифајәт гәдәр фәһлә дүнјаја кәләнә гәдәр давам едир; фәһләләр һәддиндән чох оланда гијмәтләри ашағы дүшүр, ишсизлик, сәфаләт, ачлыг вә бүтүн бунлардан ирәли кәлән хәстәликләр башланыр, онлар «артыг әһалини» арадан көтүрүр. Одур ки, Смитин јухарыда кәтирдијимиз мүддәасыны инкишаф етдирән Малтус дејәндә ки, һәмишә «артыг әһали» вардыр, јер үзүндә һәмишә һәддиндән чох адам вардыр, өзүнә көрә о да һаглыдыр; о јалныз буну дејәндә һагсыздыр ки, јер үзүндә һазырда мөвчуд олан һәјат васитәләринин доландыра биләчәјиндән чох адам вар. «Артыг әһали» даһа чох, фәһләләрин бир-бири илә рәгабәти — ајры-ајрылыгда һәр бир фәһләни гүввәсинә гәдәр чатырса, күн әрзиндә о гәдәр ишләмәјә вадар едән рәгабәт нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Тутаг ки, фабрикант һәр күн он фәһләни доггуз саат әрзиндә ишләдә биләр; бу заман әкәр фәһләләр һәр күн һәрәси он саат ишләсә, фабрикантын јанында чәми доггуз адам иш тапачаг, онунчу исә ишсиз галачагдыр. Әкәр фабрикант, фәһләләрә тәләбат чох да јүксәк олмајанда фүрсәт тапыб, ишдән чыхармагла һәдәләјәрәк, доггуз фәһләни ејни һагг мүгабилиндә күндә бир саат артыг, јә'ни бизим мисалымыз үзрә он саат ишләмәјә мәчбур едә билирсә, онда о, онунчу фәһләни ишдән чыхарыр вә онун әмәк һаггыны чибиндә сахлајыр. Бурада ајрыча бир һалда баш верән әһвалат бүтөв милләт дахилиндә бөјүк мигјасда тәкрар олунур. Фәһләләрин бир-бири илә рәгабәти нәтичәсиндә һәр бир ајрыча фәһләнин максимума чатдырылан әмәк мәһсулдарлығы, әмәк бөлкүсү, машынларын тәтбиги, тәбиәт гүввәләриндән истифадә олунмасы — бүтүн бунлар хејли фәһләни ишсиз гојур. Бу ач ишсизләр базар үчүн даһа мөвчуд дејилдир; онлар даһа һеч нә ала билмирләр вә әввәлләр онлара лазым олан мигдарда маллар даһа сатылмыр вә буна көрә он-

шыјан фонду адәтән фәрсиз саһиб, јахуд диггәтсиз нәзарәтчи идарә едир» вә и. а. (*A. Smith.* «Wealth of Nations») *А. Смит.* «Халгларын сәрвәти», Мак-Куллохун дөрдчилдлик нәшриндә, I, 8 сәһ. 134).

лары даhа истеhсал етмәк лазым дејилдир; әввәлләр hәмин маллары hазырламагла мәшғул олан фәhләләр дә ишсиз галырлар, базар үчүн даhа мөвчуд олмурлар вә мәсәлә бу төврлә, бу чәрәјанла давам едир, даhа доғрусу, дикәр кәнар сәбәбләр олмасајды, мәсәлә беләчә дә давам едәрди. Јухарыда нәзәрдән кечирилән, мәhсулу артыран васитәләрин сәнајејә дахил едилмәси заман кечдикчә, истеhсал едилмиш әмтәәләрин гијмәтинин ашағы дүшмәсинә вә беләликлә, онларын истеhлакынын артмасына сәбәб олур, нәтичәдә ишсиз фәhләләрин хејли hиссәси, әлбәттә, узун әзаб-әзијјәтдән сонра јени әмәк саhәләриндә нәhајәт, өзүнә иш тапыр. Сон алтмыш ил әрзиндә Инкилтәрәдә олдуғу кими, өзкә базарларынын әлә кечирилмәси дә бураја әлавә олунурса вә нәтичәдә сәнаје малларына тәләбат сүр'әтлә вә дурмадан артырса, фәhләләрә тәләбат да артыр, бунунла бирликдә исә елә hәмин нисбәтдә әhали дә чохалыр. Беләликлә, Бөјүк Британијанын әhалиси азалмаг әвәзинә, сон дәрәчә сүр'әтлә артмыш вә артмагда давам едир; сәнајенин арамсыз олараг инкишаф етмәсинә бахмајараг, фәhлә әлләринә тәләбатын үмумијјәтлә артмасына бахмајараг, рәсми партијаларын (јә'ни ториләрин, вигләрин вә радикалларын) е'тираф етдијинә көрә, Инкилтәрәдә hәмишә артыг, өзүнә тәтбиг јери тапмајан әhали вардыр вә фәhләләр *арасындакы* рәгабәт фәhләләр *үстүндә* рәгабәтдән үмумијјәтлә үстүндүр.

Бу зиддијјәт нә илә изаh олунур? Сәнајенин вә рәгабәтин өз характери вә ондан ирәли кәлән тичарәт бөhранлары илә. Доланачаг васитәләринин истеhсалы вә бөлкүсүнүн муасир низамсыз системи — мәгсәди тәләбаты билавасите өдәмәк дејил, пул мәнфәәти чыхармаг олан бу систем шәраитиндә, hәр кәс мәс'улијјәти өз үзәринә көтүрәрәк ишләдији вә варландығы бир вахтда hәр ан дурғунлуг баш верә биләр. Мәсәлән, Инкилтәрә бир чох өлкәләри ән мүхтәлиф малларла тәчhиз едир. Фабрикант hәтта билләндә ки, ајры-ајрылыгда hәр бир өлкәдә бу вә ја башга малдан hәр ил нә гәдәр истеhлак олунур, hәр hалда билмир ки, hәр бир мүәјјән мәгамда орада hәмин малын еhтијатлары нә гәдәрдир, өз рәгибләринин ораја нә гәдәр мал көндәрдијини исә даhа аз билир. О, јалныз даим ениб-галхан гијмәтләр әсасында мөвчуд еhтијатлар вә тәләбат hаггында шүбhәли нәтичәләр чыхара биләр, одур ки, өз малларыны тәвәккүли көндәрмәли олур; hәр шеј кор-коранә, бәхтәбәхт, аз-чох тәсадүфә бел бағламагла көрүлүр. Мүәјјән бир базар hаггында илк әлверишли мә'лумат әсасында hәр кәс ораја нә бачарырса көндәрир; тезликлә бу базарда маллар ашыб-дашыр, сатыш дајаныр, пулларын кери гајытмасы ләнкијир, гијмәтләр ашағы дүшүр вә Инкилтәрә сәнајеси өз фәhләләринә иш верә билмир. Сәнаје инкишафынын башланғычында бу дурғунлуглар ајры-ајры сәнаје саhәләри илә вә ја ајры-ајры базарларла мәhдудлашырды; лакин рәгабәтин

мәркәзләшдиричи тә'сири бунда өзүнү көстәрир ки, бир сәнаје саһәсиндә иш јерини итирән фәһләләр башга бир саһәјә ахышырлар ки, бурада иши асанлыгла өјрәнмәк олур, бир базарда сатылмајан маллар исә башга базарлара көндәрилир; нәтичәдә ајры-ајры кичик бөһранлар кетдикчә даһа чох говушур вә онларын тәдричән говушмасы нәтичәсиндә вахташыры тәкрар олан бөһранларын ваһид сырасы әмәлә кәлир. Бу чүр бөһран гыса тәрәгги вә үмуми фираванлыг дөврүндән сонра адәтән һәр беш илдән бир баш верир; дахили базар вә бүтүн харичи базарлар инкилис фабрикантлары илә ағзыначан долур вә онлары јалныз тәдричән сата билирләр, демәк олар бүтүн саһәләрдә сәнаје һәјаты дајаныр; капиталларынын кери гајытмасыны көзләмәк игтидарында олмајан хырда фабрикантлар вә тачирләр мүфлис олдугларыны билдирирләр, нисбәтән ири фабрикантлар бөһранын ән чох кәскинләшдији мүддәтдә истеһсалы сахлајыр, өз машынларыны дајандырыр вә ја «натамам мүддәтдә», јә'ни тәхминән јалныз јарым күн ишләјирләр; ишсизләрин рәгабәти, иш күнүнүн гысалмасы вә маллары мәнфәәтлә сатмаг мүмкүн олмамасы нәтичәсиндә әмәк һаггы азалыр; һәр јердә фәһләләр арасында сәфаләт кенишләнир вә ким исә гәнаәт едиб чүзи пул јығмышдыса, бу пуллар тезликлә хәрчләнир; хејријјә мүәссисәләринә һәр тәрәфдән ахын башланыр, јохсулларын нәф'инә верки икигат, үчгат артырылыр, анчаг һәр һалда кифајәт етмир, ачлыг чәкәнләрин сајы чохалыр вә гәфләтән дәһшәт доғуран мигдарда «артыг әһали» ашкар олунур. Бир мүддәт белә давам едир: «артыглар» биртәһәр доланыр, јахуд, буну бачармајанда, мәһв олурлар; хејријјәчилик вә јохсуллар һаггында ганунлар өз өмрүнү биртәһәр узатмагда бир чохларына көмәк едир; галанлары рәгабәтин нисбәтән аз һисс олундуғу әмәк саһәләриндә, ири сәнаједән узаг олан мүәјјән бир јердә ишә дүзәләрәк биртәһәр кечинирләр; бир мүддәт давам кәтирмәк үчүн адама чохму шеј лазымдыр? — Тәдричән вәзијјәт јахшылашыр: јығылыб галмыш мал еһтијатлары истеһлака кедир, тачирләрин вә сәнајечиләрин үмуми дилхорлуғу бу еһтијатлары чох тез тамамламаға мане олур, та о вахтадәк ки, артан гијмәтләр вә һәр тәрәфдән алынан хош хәбәрләр јенидән күчлү фәалијјәтә сөвг етсин. Лакин базарлар әсасән узагда јерләшир; ораја малларын јени еһтијатлары кәлиб чатанадәк тәләбат даим артыр, онунла бирликдә исә гијмәтләр артыр, бир дәфәдә кәтирилән илк маллар әлүстү алыныр, илк сөвдәләр базары даһа да чанландырыр, сонра кәтирилән малларын даһа јүксәк гијмәтә кедәчәјинә үмид јараныр; бу кәләчәк баһаланма үмиди илә, мөһтәкирлик мәгсәди илә мал сатын алынмасы башланыр вә беләликлә, истеһлак үчүн нәзәрдә тутулан маллар ән лазымлы вахтда тәдавүлдән көтүрүлүр; мөһтәкирлик гијмәтләри һәдсиз дәрәчәдә даһа да галдырыр, чүнки башгаларында да мал алмаг арзусу ојадыр вә тәзә кәлән мал-

лары тәдавүлдән узаглашдырыр; бүтүн бунлар барәдә Инкилтәрәјә мә'лумат чатыр вә фабрикантлар јенә сә'јлә ишләмәјә, јени фабрикләр тикмәјә башлајыр, әлверишли мәгамдан истифадә етмәјә вар гүввә илә чалышырлар. О заман бурада да мөһтәкирлик башланыр вә харичи базарларда олдуғу кими нәтичәләр верир, гијмәтләр артыр, маллар тәдавүлдән чыхарылыр, бунларын һәр икиси истеһсалы ән јүксәк кәркинлик дәрәчәсинә чатдырыр, сонра «вечсиз» мөһтәкирләр мејдана чыхыр, сахта капиталдан истифадә едир, кредитин сајәсиндә давам кәтирир вә сатын алдыглары маллары јенидән тез сата билмәјәндә варјохдан чыхырлар. Онлар мәнфәәт далынча гачанларын бу үмуми, низамсыз јарышына гошулур, гијмәтләри ағылсызчасына галдырмаға вә истеһсалы кенишләндирмәјә вадар едән һәрис бир ачкөзлүклә гармагарышыглығы вә вурнухманы даһа да артырырлар. Елә бир гызғын чапма башланыр ки, ән тәмкинли вә тәчрүбәли адамлары да чәлб едир; о гәдәр дәмир дөјмәјә, иплик әјирмәјә, парча тохумаға башлајырлар ки, санки бүтүн бәшәријјәти јенидән тәчһиз етмәк лазым кәлир, санки ајда бир нечә милјард истеһлакчысы олан јени базар тапылмышдыр. Күнләрин бир күнү харичдәки вечсиз мөһтәкирләр пула еһтијач һисс едәрәк, маллары сатмаға башлајырлар — әлбәттә, базар гијмәтләриндән ашағы гијмәтлә, чүнки иш көзләмәји севмир; биринчи сөвдәни башгалары әвәз едир, гијмәтләр еniб-галхмаға башлајыр, горхуја дүшән мөһтәкирләр өз малларынын һамысыны базара чыхарырлар, базарда вәлвәлә јараныр, кредит сарсыдылыр, тичарәт евләри тә'дијәләри бир-биринин ардынча дајандырыр, мүфлислик һаллары бир-бирини әвәз едир вә ајдын олур ки, јерләрдә вә јолда истеһлак үчүн лазым олдуғундан үчгат чох мал вардыр. Бу барәдә хәбәр кәлиб Инкилтәрәјә чатыр; о вахтадәк истеһсал орада там сүр'әтлә давам едирди, бурада да адамлары дәһшәтли ваһимә бүрүјүр, харичдәки мүфлислик һаллары Инкилтәрәдә дикәр мүфлислик һалларына сәбәб олур, алвердә дурғунлуг даһа бир чох тичарәт евләрини вар-јохдан чыхарыр вә бурада да бүтүн еһтијатлары һәјәчан ичиндә базара көндәрир, бунунла да даһа чох чахнашма јарадырлар. Бу чүр башланан бөһран тәхминән бундан әввәлки бөһран кими давам едир вә мүәјјән мүддәт кечәндән сонра јенә тәрәгги дөврү илә әвәз олунур. Әһвалат даим бу чүр давам едир: тәрәггидән сонра бөһран, бөһрандан сонра тәрәгги, сонра јенә бөһран кәлир вә Инкилтәрә сәнајесинин дүшдүјү бу әбәди силсилә, јухарыда дејилдији кими, беш вә ја алты илдән бир адәтән тәкрар олунур.

Бурадан ајдындыр ки, Инкилтәрә сәнајеси ән чох чанланма олан ајларда базарын тәләб етдији мигдарда маллар истеһсал етмәк имканына малик олмаг үчүн, гысамүддәтли ән јүксәк тәрәгги дөврләриндән башга, һәмишә кәрәк ишләмәјән еһтијат фәһләләр ордусуна малик олсун. Бу еһтијат ордунун чох вә ја аз

һиссәсинә иш верән базарын вәзијјәтиндән асылы олараг о, бөјүјүр, јахуд кичилир. Әкәр базарда ән чох чанланма заманы әкинчилик маһаллары, Ирландија вә тәрәггидән ән чох кәнарда галан сәнаје саһәләри фабрикләрә мүвәггәти олараг мүәјјән мигдарда фәһлә верирсә, беләләри кичик бир азлыг тәшкил едир вә онлар еjни илә еһтијат ордуја мәнсубдурлар, јалныз бир фәрглә ки, бу ордуја мәнсубијјәтләринин ашкара чыхмасы үчүн мәһз сүр'әтли тәрәгги тәләб олунурду. Бу фәһләләр нисбәтән ишләк сәнаје саһәләринә кечәндә әввәлки иш јерләриндә онларсыз өтүшүрләр; әмәлә кәлмиш бошлуғу бир гәдәр долдурмаг үчүн иш күнүнү узадыр, гадынлары вә јенијетмәләри ишә чәлб едирләр вә бөһран башланаркән һәмин фәһләләри ишдән чыхаранда вә онлар кери гајыданда көрүрләр ки, јерләри тутулубдур, өзләри исә, һәр һалда онларын әксәр һиссәси «артыг» олмушдур. Бөһран дөврләриндә һәдсиз дәрәчәдә бөјүјән, тәрәгги илә бөһран арасында орта бир шеј кими гәбул едилә биләчәк дөврләрдә исә сыраларында јенә хејли адам олан бах бу еһтијат орду Инкилтәрәнин мәһз «артыг әһалисини» тәшкил едир; бу адамлар диләнир вә оғурлуг едир, күчәләри сүпүрүр, ат пејини јығыр, әл арабаларында вә ешшәкләрдә јүк дашыјыр, табагларда шеј сатыр вә һәр чүр хырда, тәсадүфи ишләр көрәрәк мискин бир һәјат сүрүрләр. Бөјүк шәһәрләрин һамысында хырда, тәсадүфи газанчла, инкилисләр демишкән, «руһу бәдәндән ајрылмаға гојмајан» күлли мигдарда белә адамлара раст кәлирсән. Лап тәәччүблүдүр, бу «артыг әһали» нә галыр ки, онунла мәшғул олмасын! Лондон сүпүркәчиләри (crossing sweeps) бүтүн дүнјада мәшһурдурлар; јохсуллара хејријјәчилик чәмијјәтинин вә ја шәһәр идарәсинин бу мәгсәдлә гәбул етдији ишсизләр индијәдәк бүтүн бөјүк шәһәрләрдә нәинки мејданлары, һәм дә мәркәзи күчәләри сүпүрүрдүләр; инди исә бунун үчүн машын вардыр вә о, һәр күн курулту илә күчәләрдән кечәрәк ишсизләри бир тикә чөрәкдән мәһрум едир. Шәһәрләрә доғру узанан бөјүк јолларда, атларын һәрәкәти чох олан јерләрдә, кичик арабачыглы чохлу адам көрмәк олар; онлар бүтүн истигамәтләрдә шүтүјән карета вә омнибусларын тәкәрләри алтында галыб һәр дәгигә һәлак олмаг тәһлүкәсини көзләринин алтына алараг, сатмаг үчүн тәзә ат пејини јығырлар. Бунун үчүн онлар тез-тез күчәләри тәмизләмә идарәсинә һәфтәдә бир нечә шиллинг пул да вермәли олурлар, бир чох јерләрдә исә бу ишлә мәшғул олмаг үмумијјәтлә гадаған едилмишдир, чүнки әкс тәгдирдә јығылан вә тәркибиндә ат пејини чох аз олан зибили күбрә кими сатмаг мүмкүн олмур. О «артыг адамлар» хошбәхтдирләр ки, јүк дашымаг үчүн әл арабасына малик ола билирләр, арабадан әлавә, ешшәк алмаг үчүн пул да тапа биләнләр даһа хошбәхтдирләр; ешшәк өзү-өзүнә јем ахтарыб тапыр, јахуд азачыг тулланты илә кифајәтләнир вә һәр һалда мүәјјән кәлир кәтирир.

«Артыг адамларын» әксәриjjәти хырда сәjjар тичарәтә әл атыр. Хүсусән шәнбә күнү ахшамы, фәһләләрдән ибарәт бүтүн әһали күчәjә ахышанда, бу пешә илә нә гәдәр чох адамын мәшғул олдуғу көрүнүр. Күлли мигдарда киши, гадын вә ушаг бир-биринә мачал вермәдән чәкмәбағы, чиjинбағы, шәрид, портағал, печенjе, чүрбәчүр хырда-хуруш тәклиф едир. Елә галан вахтларда да аддымбашы портағал, печенjе, чинчер-бир вә нетл-бир* тәклиф едән белә сәjjар сатычылара раст кәлирсән. Бу шәхсләр һәмчинин кибрит вә бу гәбилдән олан шеjләр: сурғуч, од алышдырма үчүн патентләшмиш мәһлул вә саир сатырлар. Дикәр ишсизләр, jobbers** адлананлар, һәр һансы тәсадүфи хырда иш ахтара-ахтара күчәләри долашырлар; онларын бә'зиләри күнәмузд иш тапа билир, лакин бу хошбәхтлик аз адама нәсиб олур.

Лондондакы Ист-Енденин пастору У. Чампнис нәгл едир: «Гышда һәр сәһәр, һәлә һава ишыглашмамыш бүтүн Лондон докларынын дарвазасы ағзында jүзләрлә jохсул пеjда олур; онлар күнлүк иш ала биләчәкләринә үмид едәрәк дарвазаларын ачылмасыны көзләjирләр, ән күчлү, ән чаван вә докларын мүдириjjәтинин ән чох таныдығы фәһләләр ишә көтүрүлдүкдә исә үмидләри пуча чыхан jүзләрлә дикәр фәһлә мә'jус һалда дағылышыб өз jохсул мәнзилләринә кедир»[115].

Әкәр бу адамлар иш тапа билмирләрсә вә чәмиjjәтә гаршы үсjан етмәк истәмирләрсә, онларын сәдәгә истәмәкдән башга аjры нә әлачы галыр? Буна көрә дә әксәр һалларда иш габилиjjәтинә малик адамлар олан күлли мигдарда диләнчинин олмасына тәәччүбләнмәк лазым деjилдир; полис онларла даим мүбаризә апарыр. Лакин бу адамларын диләнчилиjи хүсуси характер дашыjыр. Адәтән онлар күчәләрдә аиләликлә кәзир, каһ орада, каһ бурада даjаныб кәдәрли бир маһны охуjур, jахуд өтүб кечәнләрә мүрачиәтлә мәрһәмәт көстәрмәjи хаһиш едирләр. Гәрибә бурасыдыр ки, белә диләнчиләрә демәк олар бүтүн фәһлә мәһәлләләриндә раст кәлмәк мүмкүндүр вә онлар демәк олар jалныз фәһләләрин сәдәгәләри илә доланырлар. Бә'зән бүтүн аилә мүәjjән бир кур күчәдә динмәз-сөjләмәз дурур, адамлара сөзсүз-сөһбәтсиз, jалныз өз ачиз көркәми илә тә'сир көстәрир. Бурада да jалныз фәһләләрин мәрһәмәтинә бел бағлаjырлар; фәһләләр ачлығын нә демәк олдуғуну өз тәчрүбәләриндән билирләр вә һәр ан өзләри дә белә вәзиjjәтә дүшә биләрләр; һәгигәтән, бу лал, лакин чох ифадәли чағырышла демәк олар jалныз фәһләләрин тез-тез олдуғу күчәләрдә вә фәһләләрин оралардан кечдиjи саатларда гаршылашырсан; бу, шәнбә күнү ахшамы, үмумиjjәтлә фәһлә мәһәлләләринин «сирләри» әсас күчәләрдә ашкара чыханда вә буржуазиjа бу мурдарланмыш jерләрдән мүмкүн гәдәр кәнар кәзәндә даһа чох олур. «Артыг адамларын» чәмиjjәтә ачыг

* Фәһләләрин, спиртли ички ичмәjәнләрин чох хошладығы ики сәринләдичи газлы ички. Биринчиси су, шәкәр вә зәнчәфилдән, икинчиси су, шәкәр вә кичиткәндән һазырланыр.
** — даими иши олмаjан фәһләләр. *Ред.*

мүгавимəт көстəрмəк, буржуазијанын она гаршы апардығы *кизли* мүһарибəјə буржуазијаја гаршы *ачыг* мүһарибə илə чаваб вермəк үчүн кифајəт гəдəр чəсарəтли вə гəзəбли нүмајəндəси исə оғурлуға, гарəтə, гəтлə əл атыр.

Јохсуллар һаггында ганун үзрə комиссијаларын үзвлəринин һесабатларына əсасəн Инкилтəрəдə вə Уелсдə орта һесабла милјон јарыма јахын белə «артыг адам» вардыр; Шотландијада јохсуллар һаггында ганунчулуг олмадығына көрə онларын сајы мүəјјəн едилмəмишдир, Ирландија барəдə исə ајрыча сөһбəт ачачағыг. Гејд едəк ки, бу милјон јарымын тəркибинə јалныз јохсуллара хејријјəчилик чəмијјəтлəринə һəгигəтəн мүрачиəт едəнлəр дахил олмушдур; вəзијјəтдəн бу ахырынчы вə чох арзуедилмəз чыхыш јолуна əл атмадан биртəһəр долананларын бөјүк əксəријјəти һесаба алынмамышдыр; лакин бу рəгəмин хејли һиссəси əкинчилик маһалларынын пајына дүшүр вə она көрə дə бурада нəзəрə алына билмəз. Бөһран заманы бу рəгəм, тəбиидир ки, хејли артыр вə еһтијач əн јүксəк һəддə чатыр. Мəсəлəн, 1842-чи ил бөһраныны көтүрəк; о, ахырынчы бөһран олмагла бəрабəр һəм дə əн күчлү бөһран иди: ахы, бөһранлар тəкрар олундугча онларын интенсивлији дə артыр вə чох күман ки, əн кечи 1847-чи илдə башланачаг əн јахын бөһран, бүтүн əламəтлəрə көрə, даһа күчлү вə даһа узунсүрəн олачагдыр. Бу бөһран заманы јохсулларын нəф'инə верки бүтүн шəһəрлəрдə индијəдəк көрүнмəмиш дəрəчəдə артмышдыр. Мəсəлəн, *Стокпортда* бинанын ичарə һаггы кими өдəнилəн һəр фунт стерлингдəн јохсулларын нəф'инə 8 шилл. алынырды, елə тəкчə бу верки бүтүн шəһəр үзрə ичарə һаггынын 40%-ни тəшкил едирди; һəм дə бүтөв-бүтөв күчəлəр бош иди вə шəһəрдə адəтəн олдуғундан һəр һалда 20 мин нəфəр аз сакин вар иди, бош галан евлəрин гапыларында исə белə јазылара раст кəлинирди: Stockport to let — Стокпорт кирајə верилир. Ади иллəрдə ичарə һаггы, — бу ичарə һаггындан јохсулларын нəф'инə верки алыныр, — орта һесабла 86 мин ф. ст. олан Болтонда о, 36 мин ф. ст.-ə енмишдир; лакин көмəјə еһтијачы олан јохсулларын сајы 14 минə чатмыш, јə'ни бүтүн əһалинин 20%-дəн чох олмушдур. Лидсдə јохсуллара хејријјəчилик чəмијјəтинин 10 мин ф. ст.-лик еһтијат фонду вар иди, абунə үзрə топланан 7 мин ф. ст. илə бирликдə бу фонд һəлə бөһран əн јүксəк нөгтəјə чатмаздан əввəл тамамилə түкəнмишди. Һəр јердə вəзијјəт белə иди. 1842-чи илдə сəнаје маһалларынын вəзијјəти һаггында тахыл ганунлары əлејһинə Чəмијјəтин комитəлəриндəн бири тəрəфиндəн фабрикантларын əтрафлы ифадəлəри əсасында 1843-чү илин јанварында тəртиб олунмуш һесабатда дејилир ки, јохсулларын нəф'инə верки 1839-чу илдəкиндəн орта һесабла икигат јүксəк иди, көмəјə еһтијачы оланларын сајы исə о вахтдан бəри үч вə һəтта беш дəфə артмышды; илтимасчыларын бир чоху əввəллəр һеч вахт көмəк үчүн мүрачиəт етмəјəн адамлар

категоријасына мәнсуб иди вә и. а.; фәһлә синфи 1834—1836-чы илләрдәкинә нисбәтән үчдә ики гәдәр аз гида васитәләри алмышды; әт истеһлакы хејли — бә'зи јерләрдә 20%, башга јерләрдә исә 60%-дәк азалмышды; сәнәткарларын һәтта ән пис дөврләрдә һәлә кифајәт гәдәр иш тапан категоријалары — дәмирчиләр, бәнналар вә с. дә ишин олмамасындан вә әмәк һаггынын ашағы салынмасындан хејли әзијјәт чәкирдиләр вә һәтта инди, 1843-чү илин јанварында, әмәк һаггынын азалмасы дајанмамышдыр. Һәм дә бүтүн бунлар фабрикантларын һесабатларында хәбәр верилир!

Ач фәһләләр — онларын саһибләри өз фабрикләрини бағлајыр вә онлара иш верә билмирдиләр — күчәләрдә дурур, тәкликдә вә дәстә-дәстә сәдәгә көзләјир, ахынла ишләк јоллара чыхараг өтүб кечәнләрдән көмәк истәјирдиләр, лакин онлар ади диләнчиләр кими јалварыб алмырдылар, өзләринин сајы илә, өзләринин зәһмли көркәми вә нитгләри илә горхудараг тәләб едирдиләр. Лестердән Лидсәдәк вә Манчестердән Бирминһемәдәк бүтүн сәнаје маһалларында вәзијјәт белә иди. Kaһ орада, каһ бурада иғтишашлар баш верирди, мәсәлән, ијул ајында Шимали Стаффордширдәки дулусчулуг заводларында олдуғу кими; фәһләләр арасында дәһшәтли һәјәчан һөкм сүрүрдү, нәһајәт, о һәјәчан август ајында фабрик маһалларында үмуми үсјан шәклиндә тәзаһүр етди. Мән 1842-чи ил нојабрын ахырларында Манчестерә кәләндә дә һәр тинбашы дәстә-дәстә ишсизләрә раст кәлдим, бир чох фабрикләр дә һәлә ишләмирди; сонракы ајларда, 1843-чү илин орталарынадәк бу зорән вејлләрин сајы азалды вә фабрикләр јенидән ишләмәјә башлады.

Белә бөһран заманы ишсизләрин нә гәдәр еһтијача вә мәһрумијјәтә мә'руз галдығыны сөјләмәјә еһтијач јохдур. Јохсулларын нәф'инә алынан верки кифајәт етмир, гәтијјән кифајәт етмир; варлыларын хејријјәчилији суја вурулан зәрбә кимидир, тә'сири бир андан чох олмур; белә чох диләнчи олан јердә сәдәгә аз адама көмәк едә биләр. Әкәр белә бир вахтда хырда дуканчылар өз имканлары дахилиндә фәһләләрә кредитлә мал сатмасајдылар,— әлбәттә, сонра онлар һагг-һесаб заманы бунун әвәзини артыгламасы илә чыхырлар, — вә әкәр фәһләләр имкан дахилиндә бир-биринә көмәк етмәсәјдиләр, һәр бөһран ачындан өлмүш күлли мигдарда «артыг адамы» јох едәрди. Лакин ән кәскин дөвр һәр һалда гыса мүддәт — бир ил, ән чоху ики ил, јахуд ики ил јарым чәкдијинә көрә әксәријјәт ағыр мәһрумијјәтләр баһасына да олса сағ гала билир. Һәр бир бөһранын хәстәликләр вә и. а. нәтичәсиндә долајысы илә күлли мигдарда инсан һәјатыны мәһв етдијини ашағыда көрәчәјик. Инди исә Инкилтәрә фәһләләринин ағыр вәзијјәтинин дикәр сәбәбинә, һазырда да давам едән, бүтүн бу синфин һәјат сәвијјәсинин даим ашағы дүшмәсинә баис олан сәбәбә диггәт јетирәк.

ИРЛАНД МҮҺАЧИРӘТИ

Инкилтәрәјә көчмүш ирландлар барәдә биз бу вә ја башга сәбәблә әлагәдар дәфәләрлә сөһбәт ачмышыг. Бу фәсилдә һәмин мүһачирәтин сәбәбләрини вә нәтичәләрини даһа әтрафлы нәзәрдән кечирәчәјик.

Ирландијанын сајсыз-һесабсыз вә јохсул әһалисинин шәхсиндә Инкилтәрә она хидмәт көстәрмәјә һазыр олан еһтијат гүввә тапмасајды, Инкилтәрә сәнајеси белә тез инкишаф едә билмәзди. Ирландын өз вәтәниндә итирәчәји бир шеји јох иди, Инкилтәрәдә исә о, чох шеј әлдә едә биләрди вә мүгәддәс Кеорг боғазынын о тәрәфиндә күчлү әлләрин јахшы һагг мүгабилиндә һөкмән иш тапа биләчәји Ирландијада мә'лум олан вахтдан бәри һәр ил дәстә-дәстә ирланд Инкилтәрәјә јола дүшүр. Күман едирләр ки, индијәдәк бу јолла бир милјондан чох ирланд көчмүшдүр вә һәр ил даһа 50 мин ирланд көчүр; онларын демәк олар һамысы сәнаје рајонларына, хүсусән бөјүк шәһәрләрә ахышыр вә орада әһалинин ән ашағы тәбәгәсини тәшкил едир. Белә ки, Лондонда 120 мин, Манчестердә 40 мин, Ливерпулда 34 мин, Бристолда 24 мин, Глазгода 40 мин вә Единбургда 29 мин јохсул ирланд вардыр*. Демәк олар һәр чүр сивилизасијадан кәнарда бөјүјән, ушаглыгдан һәр чүр мәһрумијјәтләрә алышан, јонулмамыш, сәрхошлуға мејлли олан, букүнкү күнлә јашајан бу адамлар Инкилтәрәјә көчүр вә бүтүн кобуд адәтләрини Инкилтәрә әһалисинин тәһсилә вә әдәб гајдаларынын чиддилијинә онсуз да аз мејл көстәрән тәбәгәсинә гәбул етдирирләр. Кәлин, сөзү Томас Карлејлин** өзүнә верәк.

---

* *Archibald Alison,* High Sheriff of Lanarkshire. «The Principles of Population, and their connection with Human Happiness». 2 vols. 1840 [*Арчибалд Алисон.* Ланаркширин бөјүк шерифи. «Әһалинин әсаслары вә бәшәријјәтин фираванлығы илә онларын әлагәси», 2 чилд, 1840]. Мүәллиф Франса ингилабынын тарихчисидир вә өз гардашы, д-р У. П. Алисон кими, дини әһвали-руһијјәли торидир.

** «Чартизм», сәһ. 28, 31 вә сонра.

«Бүтүн бөјүк јолларда вә кәндарасы чығырларла сизин гаршыныза милезилиләрин* вәһши сифәти чыхыр: бу сифәтләрдән сахта садәләвһлүк, гызғынлыг, дүшүнҹәсизлик, фағырлыг, масгарачылыг охунур. Арабачы инкилис онларын јанындан арабасыны сүрүб кечәндә милезилини гамчы илә вурур вә өз дилиндә она лә'нәт јағдырыр, милезили шлјапасыны чыхарыр вә диләнчилик едир. Бу, өлкәмизин мүбаризә апармалы олдуғу ән ағыр бәладыр. Чыр-чындыр ичиндә олан күләрүз вәһши јалныз күчлү әлләр вә давамлы күрәк тәләб едән һәр һансы иши көрмәјә, ону картофла тә'мин едән һагг алмаға һәмишә һазырдыр. Хуруш јеринә она јалныз дуз лазымдыр: кечәләмәк үчүн о, габағына чыхан илк пәјәдә, јахуд ит дамында јатыр, мәрәкдә јер тутур вә әјнинә чыр-чындыр кејир, буну чыхармаг вә кејинмәк чох чәтин бир әмәлијјатдыр, ону јалныз бајрамларда вә ја хүсусилә тәнтәнәли һадисәләр заманы едирләр. Белә шәраитдә ишләјә билмәјән инкилис иш тапмыр. Мәдәнијјәтчә кери галмыш ирланд јерли сакини, инкилиси өз күчлү ҹәһәтләри илә дејил, онлара әкс олан ҹәһәтләрлә сыхышдырыр вә онун јерини тутур. О, натәмизлик вә гајғысызлыг ичиндә, өз кәләкләри вә сәрхош галмагаллары шәраитиндә јашајыр, әхлагсызлыг вә шулуглуг мәнбәјидир. Сујун үзүндә биртәһәр галараг һәлә бир үзмәјә дә чалышан адам бурада сујун үзүндә дә галмајыб сујун дибинә енәрәк нечә јашамаг мүмкүн олдуғуну өјрәнир... Һамыја мә'лумдур ки, инкилис фәһләләринин ән ашағы тәбәгәләринин һәјат сәвијјәси бүтүн базарларда онларла рәгабәт апаран ирланд фәһләләрин һәјат сәвијјәсинә кетдикҹә даһа чох јахынлашыр: тәкҹә физики гүввә кифајәт едән, хүсуси бачарыг тәләб олунмајан һәр бир иш инкилисин әмәк һаггы мүгабилиндә дејил, ирландын әмәк һаггына јахын олан һаггын, јә'ни «јалныз илин отуз һәфтәси әрзиндә ән ашағы нөв картоф јејиб јарыгарын олмаг» үчүн лазым олдуғундан бир гәдәр чох — бир гәдәр чох олан, лакин Ирландијадан һәр јени пароход кәлдикҹә бу сәвијјәјә јахын олан һаггын мүгабилиндә көрүлүр».

Мүбалиғәләри вә ирландларын милли характеринин биртәрәфли писләнмәсини бир кәнара гојсаг, бурада Карлејлин тәсвири доғрудур. 4 пенс ($3^1/_3$ зилбергрош) мүгабилиндә Инкилтәрәјә көчүб кәлән бу ирланд фәһләләр кәминин көјәртәсинә јығылан мал-гара кими һарада олур-олсун далдаланырлар. Ән пис мәнзилләр онлара олдугҹа јахшы көрүнүр: нә гәдәр ки, палтар бәдәни биртәһәр өртүр, онлар палтар барәдә аз дүшүнүрләр: ајаггабы нә олдуғуну билмирләр: онларын јемәји картофдан вә јалныз картофдан ибарәтдир: бундан әлавә нә газанырларса, дәрһал ичкијә хәрҹләјирләр. Белә адамлара јүксәк әмәк һаггы лазымдырмы? Бөјүк шәһәрләрин һамысында ән пис мәһәлләләрдә ирландлар јашајырлар: һарада мүәјјән бир рајон өз натәмизлији вә бәрбадлығы илә даһа чох фәргләнирсә, габагчадан әмин олмаг мүмкүндүр ки, орада әсасән келт сифәтләринә раст кәләҹәксән; бу сифәтләри јерли әһалинин англосакс чөһрәләриндән илк бахышда фәргләндирмәк мүмкүндүр: бурада әсл ирландын һеч заман мәһрум олмадығы аһәнкдар, нәфәсли ирланд шивәси ешидәрсән. Мән келт-ирланд данышығыны Манчестерин әһалиси ән сых олан рајонларында да ешитмишәм. Зирзәмиләрдә јашајан аиләләрин әксәријјәти демәк олар һәр јердә ирланд мәншәли олур. Бир сөзлә, д-р Кеј демишкән, ирландлар һәјати тәләбат минимумунун нәдән ибарәт олдуғуну кәшф етмишләр вә инди

* Милези Ирландијанын гәдим келт кралларынын адыдыр.

буну инкилис фәһләләринә өјрәдирләр. Онлар натәмизлији вә сәрхошлуғу да өзләри илә кәтирмишләр. Ирландларда хасијјәтә кечән бу пинтилик әһалиси чох да сых олмајан кənддә бу чүр зијан вурмур: анчаг бурада, әһалинин белә сых олдуғу бөјүк шәһәрләрдә адамы дәһшәтә кәтирир вә бир чох тәһлүкәләр төрәдә биләр. Милезили һәр чүр туллантылары вә ифразаты өз евиндә олдуғу кими лап гапысынын ағзына атыр, чиркаб чалалары вә зибил галаглары дүзәлдәрәк бүтүн фәһлә мәһәлләсини чиркләндирир вә һаваны зәһәрләјир. О өз кәндиндә олдуғу кими, донуз дамыны лап евин јанында тикир, буну едә билмәјәндә исә чошганы лап отағында сахлајыр. Бөјүк шәһәрләрдә мал-гара сахламағын бу јени биабырчы үсулу бурада јалныз ирландларла бирликдә пејда олмушдур. Әрәб өз атына нечә бағланырса, ирланд да өз чошгасына о чүр бағланыр, јалныз бир фәрглә ки, чошга кифајәт гәдәр көкәлән кими ирланд ону сатыр: о вахта гәдәр исә о, чошга илә бирликдә һәм јејир, һәм јатыр, ушаглар чошга илә ојнајыр, белинә миниб кәзир вә онунла бирликдә палчығын ичиндә ағнајырлар: буну Инкилтәрәнин бөјүк шәһәрләринин һамысында мин дәфәләрлә көрмәк олар. Дахмаларын өзүндә нечә натәмизлик олдуғуну, һеч бир раһатлыг олмадығыны исә тәсәввүр етмәк белә чәтиндир. Ирланд мебелә алышмамышдыр: бир гучаг күләш, кејмәк үчүн даһа һеч јарамајан бир нечә чыр-чындыр — будур онун јатаг јери. Ағач парчасы, сыныг стул, стол әвәзинә көһнә јешик — она даһа һеч нә лазым дејил. Онун һәм дә јатаг јери вә јашајыш отағы вәзифәсини көрән мәтбәхиндә ишләдилмәк үчүн чајник, бир нечә күпә вә сахсы гырығы кифајәтдир. Бухарыны галамаг үчүн одуну олмајанда исә о, әлинә кечән вә јана билән һәр шеји — стуллары, гапы чәрчивәләрини, карнизләри, дөшәмә тахталарыны, әкәр бунлар варса, бухарыја өтүрүр. Она чохму јер лазымдыр? Ирландијада онун кил комасы чәми бир отагдан ибарәт иди, һәр шеј бурада јерләширди; Инкилтәрәдә дә аиләјә бир отагдан чох лазым олмур. Белəликлә, чохлу адамын бир отагда белә сых јерләшмәси, инди үмуми һал олан бу сыхлыг да башлыча олараг ирландлар тәрәфиндән тәтбиг едилмишдир. Јохсул һәр һалда мүәјјән бир һәзз алмалы олдуғуна, бүтүн дикәр һәззләри исә чәмијјәт онун үчүн әлчатмаз етдијинә көрә о, ичкијә гуршаныр. Спиртли ичкиләр ирландын һәјатынын јеканә тәсәллисидир, хасијјәти дә гајғысыз, шән олдуғуна көрә һушуну итирәнә гәдәр ичир. Ирландын јүнкүл чәнублу характери, ону демәк олар вәһши сәвијјәсинә ендирән кобуд хасијјәти, мәһз вәһшилији үзүндән инсана мәхсус бүтүн зөвгләрә нифрәт бәсләмәси, бунлары дуја билмәмәси, пинтилији вә сәфиллији — бүтүн бунлар онда сәрхошлуға мејли күчләндирир; нәфсин күчү чох бөјүкдүр, о, нәфсинә мүгавимәт көстәрә билмир вә бир гәдәр пул алан кими ичкијә хәрчләјир. Башга чүр ола биләрми? Әкәр чәмијјәт ону елә вәзијјәтә салырса ки, бу

вәзиjjәтдә о *демәк олар лабүддән* әjjаш олмалыдыр, әкәр чәмиjjәт она һеч бир гаjғы көстәрмирсә вә ону вәһшиләшмәjә мәһкум едирсә, — о, һәгигәтән әjjаш оланда бу чәмиjjәт ону нечә мәзәммәт едә биләр?

Инкилис фәһләси бах белә бир рәгибдә, — мәдәни өлкәдә мүмкүн ола билән ән ашағы инкишаф пилләсиндә дуран вә буна көрә дә һәр һансы шәхсин алдығындан аз әмәк һаггы алыб ишләмәjә һазыр олан бир рәгибдә мүбаризә апармалы олур. Буна көрә, Қарлеjлин иддиа етдиjи кими, инкилис фәһләсинин ирланд фәһлә илә рәгабәтә давам кәтирмәли олдуғу бүтүн әмәк саһәләриндә әмәк һаггы тамамилә лабүд шәкилдә кетдикчә ашағы дүшүр. Белә саһәләр исә чохдур. Демәк олар, jахуд һеч бачарыг тәләб едилмәjән бүтүн саһәләр ирландын үзүнә ачыгдыр. Әлбәттә, узун илләр тә'лим кечмәк лазым олан, jахуд даим мүнтәзәм фәалиjjәт көстәрмәк тәләб едилән саһәләр үчүн сәлигәсиз вә һөвсәләсиз әjjаш ирланд jарарсыздыр. О, механик (mechanic— Инкилтәрәдә машын һазырланмасында ишләjән һәр бир фәһлә белә адланыр), фабрик фәһләси олмаг үчүн әввәлчә инкилис мәдәниjjәтини вә инкилис адәтләрини гәбул етмәли, jә'ни әслиндә инкилис олмалыдыр. Лакин сөһбәт садә, дәгиглиjи аз олан ишдән кедәндә, физики гүввә бачарыгдан чох кәрәк оланда, орада ирланд инкилисдән кери галмыр. Буна көрә дә һәмин әмәк саһәләринә ирландлар даһа чох ахышырлар; әл илә ишләjән тохучулар, бәнналар, jүкчүләр, гара фәһләләр вә с. арасында күлли мигдарда ирланд вардыр вә ирландларын бу чүр көк салмасы бурада әмәк һаггынын ашағы дүшмәсинә вә фәһлә синфинин вәзиjjәтинин писләшмәсинә хеjли дәрәчәдә сәбәб олмушдур. Дикәр әмәк саһәләринә jол тапан ирландлар исә мәдәниjjәтә мүәjjән дәрәчәдә уjғунлашмаға мәчбур олсалар да, онлар һәр һалда өз көһнә вәрдишләрини кифаjәт гәдәр сахлаjыр вә бурада өз инкилис jолдашларына — үмумиjjәтлә әтрафларындакы ирланд мүһитинин тә'сири алтында оланлара — дүшкүнләшдиричи тә'сир көстәрирләр. Доғрудан да, нәзәрә алсаг ки, демәк олар һәр бир бөjүк шәһәрдә бүтүн фәһләләрин бешдә бири, jахуд дөрддә бири ирландлардан вә jа Ирландиjа чиркабында бөjүмүш ирланд ушагларындан ибарәтдир, аjдын олар ки, нә үчүн бүтүн фәһлә синфинин һәjаты, адәтләри, интеллектуал вә мә'нәви инкишафы, бүтүн характери бу ирланд әламәтләринин хеjли һиссәсини гәбул етмишдир, аjдын олар ки, нә үчүн инкилис фәһләләринин мүасир сәнаjедән вә онун ән jахын нәтичәләриндән ирәли кәлән биабырчы вәзиjjәти даһа да писләшә билмишдир.

НӘТИЧӘЛӘР

Инкилтәрәнин шәһәр фәһләләринин јашајыш шәраити илә чох мүфәссәл таныш оландан сонра инди биз кәтирилән фактлар әсасында өз нәтичәләримизи чыхарыб, өз нөвбәсиндә бу нәтичәләри һәгиги вәзијјәтлә мүгајисә едә биләрик. Бахаг көрәк, фәһләләр өзләри бу шәраитдә јашајаркән дөнүб нә олублар, бунлар нечә адамлардыр, онларын физики, интеллектуал вә мә'нәви симасы нечәдир.

Әкәр бир нәфәр дикәринә физики хәсарәт јетирирсә, һәм дә елә бир хәсарәт ки, зәрәрчәкәнин өлүмүнә сәбәб олур, биз буна гәтл дејирик; әкәр гатил бу хәсарәтин өлүмчүл олачағыны габагчадан билирдисә, биз онун һәрәкәтини гәсдән адамөлдүрмә адландырырыг. Лакин әкәр чәмијјәт* јүзләрлә пролетары елә вәзијјәтә салырса ки, онлар лабүддән вахтындан әввәл, гејри-тәбии өлүмә, гылынчла, јахуд күллә илә өлүм кими зоракы өлүмә мәһкумдурлар; әкәр чәмијјәт минләрлә үзвүнү зәрури һәјат шәраитиндән мәһрум едирсә, елә бир шәраитә салырса ки, онлар бу шәраитдә јашаја *билмирләр;* әкәр чәмијјәт лабүд бир нәтичә кими өлүм кәлиб јетишәнәдәк ганунун күчлү әли илә онлары бу шәраитдә сахлајырса; әкәр о билирсә, чох көзәл билирсә ки,

---

* Мән башга јерләрдә олдуғу кими, бурада да чәмијјәт һаггында өз һүгуглары вә вәзифәләри олан мүәјјән мәс'ул бир ваһид кими данышаркән, ајдындыр ки, *чәмијјәтин һакимијјәтә* малик һиссәсини, јә'ни индики дөврдә сијаси вә сосиал һөкмранлыға малик олан вә буна көрә дә һакимијјәтә јахын бурахмадығы адамларын вәзијјәти үчүн мәс'улијјәт дашыјан синфи нәзәрдә тутурам. Бүтүн дикәр мәдәни өлкәләрдә олдуғу кими, Инкилтәрәдә дә бу һаким синиф буржуазијадыр. Лакин чәмијјәтин вә хүсусилә буржуазијанын чәмијјәтин һәр бир үзвүнүн ән азы *һәјатыны* горумалы олдуғуну, мәсәлән, һеч кәсин ачындан өлмәмәсинә гајғы көстәрмәли олдуғуну, бу мүддәаны *алман* охучуларыма сүбут етмәјимә еһтијач јохдур. Мән буну инкилис буржуазијасы үчүн јазсајдым, әлбәттә, мәсәлә башга чүр оларды *(1845-чи ил нәшринә Енкелсин гејди).*

Инди исә Алманијада да вәзијјәт беләдир. Бизим алман капиталистләри Инкилтәрә сәвијјәсинә, — һәр һалда бу чәһәтдән, — уғурлу 1886-чы илдә тамамилә чатмышлар *(1887-чи илин Америка нәшринә Енкелсин әлавәси).*

(1892-чи ил.) Бу әлли илдә һәр шеј нечә дә дәјишмишдир! Һазырда инкилис буржуалары арасында елә адамлар вар ки, ајры-ајры үзвләри барәсиндә чәмијјәтин вәзифәләрини е'тираф едирләр; бәс алман буржуалары арасында?!? *(1892-чи илин алманча нәшринә Енкелсин әлавәси.)*

минләрлә адам бу шәраитин гурбаны ола биләр вә һәр һалда бу шәраити арадан галдырмырса, — бунун өзү дә, ајрыча бир шәхсин төрәтдији гәтлә бәрабәр бир гәтлдир, анчаг елә бир кизли, мәкрли гәтлдир ки, ондан һеч кәс өзүнү горуја билмир; о, гәтлә охшамыр, чүнки гатили һеч кәс көрмүр, чүнки гатил — һамы вә һеч кәсдир, чүнки гурбанын өлүмү тәбии өлүм характери дашыјыр, чүнки бу, төрәдилмиш күнаһдан даһа чох, сәһләнкарлыг күнаһыдыр. Анчаг һәр һалда бу, гәтл олараг галыр. Мән сүбут етмәјә чалышачам ки, Инкилтәрә чәмијјәти һәр күн вә һәр саат елә бир әмәл төрәдир ки, бу, Инкилтәрә фәһлә мәтбуатынын сәһифәләриндә там һагла сосиал гәтл адландырылыр; Инкилтәрә чәмијјәти фәһләләри елә бир вәзијјәтә салмышдыр ки, бу вәзијјәтдә онлар нә өз чансағлығыны горуја билир, нә дә узун мүддәт јашаја билирләр; беләликлә бу чәмијјәт фәһләләрин организмини даим, тәдричән тагәтдән салыр вә онлары вахтындан әввәл гәбрә сүрүкләјир. Сонра мән сүбут едәчәјәм ки, чәмијјәт фәһләләрин чансағлығына вә һәјатына белә вәзијјәтин нечә зәрәрли тә'сир көстәрдијини *билир* вә буна бахмајараг һәмин вәзијјәти јахшылашдырмаг үчүн һеч бир тәдбир көрмүр. Сүбут едәчәјәм ки, чәмијјәт өзү гојдуғу гајданын нәтичәләринин нәдән ибарәт олдуғуну *билир* вә демәли, онун һәрәкәт тәрзи садәчә гәтл дејил, гәсдән едилән гәтлдир, мән буну һеч олмазса онунла сүбут едирәм ки, гәтл фактынын өзүнү мүәјјәнләшдирмәк үчүн рәсми сәнәдләрдән, һөкумәтин вә парламентин һесабатларындан истифадә едирәм.

Јухарыда тәсвир олунан шәраитдә јашајан вә ән зәрури доланачаг васитәләри илә белә зәиф тә'мин едилән адамлар групундан оланларын мөһкәм чансағлығы ола билмәз вә онлар узун өмүр сүрә билмәзләр — бу, өз-өзлүјүндә ајдындыр. Буна бахмајараг, һәмин әламәтләрин һәр бирини фәһләләрин чансағлығынын вәзијјәтинә онларын тә'сири бахымындан хүсуси олараг бир даһа нәзәрдән кечирәк. Әһалинин бөјүк шәһәрләрдә мәркәзләшдирилмәсинин өзү сон дәрәчә әлверишсиз нәтичәләрә сәбәб олур; Лондонун һавасы һеч заман һәр һансы бир кәндин һавасы кими тәмиз вә оксикенлә зәнкин олмајачагдыр; үч-дөрд квадрат чоғрафи милдә бир јерә чәмләшмиш ики милјон јарым адамын ағ чијәри вә ики јүз әлли мин печ һәдсиз мигдарда оксикен ишләдир, оксикенин јери исә бөјүк чәтинликлә долур, чүнки шәһәр тикилиләри өз-өзлүјүндә вентилјасијаны чәтинләшдирир. Нәфәсалмадан вә јанмадан әмәлә кәлән карбон газы хүсуси чәкиси даһа јүксәк олдуғуна көрә евләрин арасында јығылыб галыр, әсас һава ахыны исә дамларын үстүндән кечиб кедир. Бу евләрин сакинләри өз ағ чијәрләри үчүн лазым олан мигдарда оксикен ала билмирләр вә нәтичәдә физики вә әгли чәһәтдән сүстлүк әмәлә кәлир вә һәјат фәалијјәти зәифләјир. Буна көрә дә, бөјүк шәһәрләрин сакинләри тәмиз, ачыг һавада јашајан кәнд сакин-

ләринә нисбәтән кәскин хәстәликләрә, хүсусилә һәр чүр илтиһаблара хејли аз тутулсалар да, бундан даһа чох дәрәчәдә хроники хәстәликләрә мүбтәла олурлар. Әкәр бөјүк шәһәрләрдә јашамаг чансағлығына өз-өзлүјүндә пис тә'сир көстәрирсә, онда, көрдүјүмүз кими, атмосфери даһа да корламаг үчүн санки һәр шејин бирләшдији фәһлә мәһәлләләриндә чиркләнмиш атмосферин бу зәрәрли тә'сири көр нечә бөјүк олмалыдыр. Кәнддә, һаванын бүтүн истигамәтләрдә сәрбәст дөвран етдији јердә, әкәр евин лап габағында чиркаб гујусу варса, бәлкә дә бу, о гәдәр зәрәрли дејилдир; лакин бөјүк шәһәрин ичәрисиндә, һәр тәрәфиндә биналар тикилән вә тәмиз һава ахынынын гаршысы тамамилә кәсилән күчәләрдә вә һәјәтләрдә мәсәлә тамам башга чүрдүр. Һәр чүр битки вә һејван туллантыларынын чүрүмәси нәтичәсиндә сағламлыг үчүн сөзсүз зәрәрли олан газлар ајрылыр вә бу газларын сәрбәст чыхыш јери олмадығына көрә онлар атмосфери һөкмән зәһәрләјир. Беләликлә, бөјүк шәһәрләрин фәһлә мәһәлләләриндәки ифразат вә ахмаз көлмәчәләр ичтимаиjјәтин сағламлығы үчүн һәмишә ән пис нәтичәләрә сәбәб олур, чүнки мәһз онлардан зәрәрли газлар ајрылыр; бу сөзләр чиркләнмиш чајлардан галхан бухарланмаја да аиддир. Лакин бу һеч дә һамысы дејилдир. Мүасир чәмијјәт олдугча бөјүк јохсуллар күтләсинә һәгигәтән дөзүлмәз мүнасибәт бәсләјир. Онлары бөјүк шәһәрләрә чәкиб кәтирирләр, бурада онлар доғма кәндләриндәкиндән пис олан һава илә нәфәс алырлар. Онлары шәһәрин елә һиссәләринә говуб салырлар ки, дүз планлашдырылмадығына көрә башга һиссәләрә нисбәтән һавасы пис тәмизләнир. Онлары өзләрини тәмиз сахламағын бүтүн васитәләриндән мәһрум едирләр, онлары судан мәһрум едирләр, чүнки су кәмәри анчаг пул илә чәкилир, чајлар исә о гәдәр чиркләнмишдир ки, кикијена мәгсәдләри үчүн истифадә олуна билмир; јохсуллары мәчбур едирләр ки, бүтүн туллантылары вә зибили елә күчәјә атсынлар, чиркли сујун һамысыны, чох вахт һәтта ән ијрәнч чиркабы күчәјә төксүнләр, чүнки онлары бүтүн бунлардан башга чүр хилас олмаг үчүн һәр чүр имканлардан мәһрум едибләр; беләликлә, онлар јашадыглары мәһәлләләри өз әлләри илә чиркләндирмәјә мәчбурдурлар. Лакин һәлә бу да аздыр. Јохсуллара чүрбәчүр бәлалар үз верир. Шәһәрләрин әһалиси үмумијјәтлә чох сыхдыр, лакин мәһз *онлары* мәчбур едирләр ки, даһа бөјүк дарысгаллыг шәраитиндә јашасынлар. Онларын күчәдә корланмыш һаваны удмаға мәчбур олмалары һәлә бир јана галсын, јохсуллары дүжин-дүжин бир отаға долдурурлар, одур ки, кечәләр нәфәс алдыглары һава тамамилә боғанаг олур. Онлара ашағыдан су сызан рүтубәтли мәнзилләр, зирзәмиләр, јахуд јухарыдан су сызан мансардалар ајырырлар. Онлар үчүн евләри елә тикирләр ки, корланмыш һава орадача галыр. Онлара пис, јыртыг, јахуд мөһкәм олмајан палтар верирләр, пис, сахта вә чәтин һәзм олунан әрзаг једирдир-

ләр. Онларда ән күчлү вә бир-биринә зидд әһвал-руһијјә ојадырлар, горху вә үмид кәскин сурәтдә бир-бирини әвәз едир, онлары вәһши һејванлар кими тә'гиб едирләр, имкан вермирләр ки, раһатлашыб сакит өмүр сүрсүнләр. Онлары чинси һәзздән вә әјјашлыгдан башга бүтүн һәззләрдән мәһрум едирләр вә һәр күн ишдә бүтүн мә'нәви вә физики гүввәләрини чәкиб чыхарараг, нәтичәдә онлары имканлары олан јеканә ики саһәдә ән шиддәтли ифрата вармаға тәһрик едирләр. Бүтүн бунлар онларын ирадәсини гырмаг үчүн кифајәт етмирсә, онлар бүтүн бунлара давам кәтирирләрсә, бөһран заманы ишсизлијин гурбаны олурлар; олан-галан азачыг нәләри варса, ону да бөһран әлләриндән алыр.

Ән јохсул синфин адамлары белә шәраитдә сағлам вә узунөмүрлү ола биләрләрми? Белә шәраитдә өлүм һалларынын сон дәрәчә јүксәк олмасындан, епидемијаларын ара вермәмәсиндән вә фәһләләрдән ибарәт әһалинин физики чәһәтдән тагәтдән дүшмәсинин даим артмасындан башга ајры нә көзләмәк олар? Бахаг көрәк, һәр шеј һәгигәтән беләдирми.

Биз һәр тәрәфдә сүбутлар әлдә едирик ки, шәһәрин ән пис һиссәләриндә јерләшән фәһлә мәнзилләри фәһләләрин үмуми һәјат шәраити илә бирликдә бир чох хәстәликләрә сәбәб олур. «Artizan» журналындан јухарыда ситат кәтирдијимиз мәгаләнин мүәллифи тамамилә һаглы олараг билдирир ки, чијәр хәстәликләри белә һәјат шәраитинин лабүд нәтичәсидир вә һәмин хәстәликләрә фәһләләр арасында һәгигәтән даһа тез-тез тәсадүф олунур. Күчәләрдә гаршыја чыхан күлли мигдарда адамын үзкүн көркәми Лондонун вә хүсусилә онун фәһлә мәһәлләләринин пис һавасынын вәрәмин инкишафына һәдсиз дәрәчәдә шәраит јаратдығыны сүбут едир. Сәһәр тездән, һамы ишә тәләсәркән күчәләрдән кечсән, вәрәмли хәстә, јахуд бу вәзијјәтә јахын олмасы тә'сири бағышлајан нә гәдәр чох адама раст кәлдијинә лап мәәттәл галырсан. Һәтта Манчестердә дә адамларын көркәми белә дејилдир; һәр аддымда гаршыја чыхан, көзләри чухура дүшмүш бу солғун бәнизли, арыг, дар синәли көлкәләри, бу зәиф, сүст, һәр чүр гәтијјәтдән мәһрум сифәтләри мән јалныз Лондонда белә күлли мигдарда көрмүшәм, һәрчәнд Шимали Инкилтәрәнин фабрик шәһәрләриндә дә вәрәмин һәр ил хејли гурбаны олур. Дикәр чијәр хәстәликләрини вә скарлатини нәзәрә алмасаг, вәрәмлә ән әввәл јаталаг — фәһләләри дәһшәтли дәрәчәдә гырыб-чатан бу хәстәлик рәгабәт апарыр. Фәһлә синфинин һәјатынын санитарија шәраити һаггында рәсми һесабатда бу фәлакәтин һәр јердә јајылмасы билаваситә фәһләләрин мәнзилләринин пис вәзијјәти, онларын јарарсыз вентилјасијасы, рүтубәтли вә чиркли олмасы илә изаһ едилир. Бу һесабат — унутмаг лазым дејил ки, ону ән мәшһур инкилис һәкимләри башга һәкимләрин ифадәләри әсасында тәртиб етмишләр, — сүбут етмәјә чалышыр ки, вентилјасијасы пис олан бир һәјәт, чиркаб архлары олмајан бир далан,

хүсусилә әкәр сакинләр чох сых јашајырларса вә јахынлыгда чүрүјән үзви маддәләр варса, иситмә әмәлә кәлмәси үчүн кифајәтдир вә демәк олар һәмишә дә беләолур. Бу иситмә демәк олар һәр јердә ејни характерлидир вә демәк олар бүтүн һалларда ачыг-ашкар јаталаға чеврилир. Иситмәјә бүтүн бөјүк шәһәрләрин фәһлә рајонларында вә һәтта нисбәтән кичик јашајыш мәнтәгәләринин пис тикилмиш вә бахымсыз галмыш бә'зи күчәләриндә тәсадүф олунур, һәм дә о, харабаханаларда лап чох јајылыр, һәрчәнд, әлбәттә, ән јахшы мәһәлләләрдә дә тәк-тәк гурбанлар тапыр. Лондонда о, узун мүддәтдир ки, түғјан едир; 1837-чи илдәки гејри-ади гүввәјә малик епидемија јухарыда ады чәкилән рәсми һесабатын һазырланмасы үчүн сәбәб олмушдур. Д-р *Саутвуд Смитин* иллик һесабатына көрә, 1843-чү илдә Лондонун иситмәли адамлар үчүн хәстәханасында 1 462 хәстә, јә'ни әввәлки илләрин һәр һансы бириндә олдуғундан 418 хәстә чох јатмышдыр. Бу хәстәлик Лондонун шәрг, шимал вә чәнуб рајонларынын рүтубәтли вә чиркли һиссәләриндә хүсусилә түғјан едирди. Хәстәләрин хејли һиссәси кәнддән бу јахынларда кәлән, јолда вә елә Лондонун өзүндә ағыр мәһрумијјәтләрә мә'руз галан, чылпаг вә ач-јалавач һалда күчәләрә дүшән, иш тапмајан вә нәһајәт иситмәјә дүчар олан фәһләләрдән ибарәт иди. Бу адамлар хәстәханаја елә зәифләмиш бир вәзијјәтдә кәлирдиләр ки, онлара гејри-ади мигдарда шәраб, конјак, нашатыр препараты вә дикәр гызышдырычы васитәләр вермәк лазым кәлирди. Бүтүн хәстәләрин 16,5%-и өлдү. Бу бәдхассәли иситмә Манчестерә дә танышдыр; Көһнә шәһәрин, Анкотсун, Кичик Ирландијанын вә башга јерләрин ән пис фәһлә мәһәлләләриндә о, демәк олар һеч вахт тамамилә јох олмур, анчаг һәр һалда бурада, еләчә дә үмумијјәтлә *инкилис* шәһәрләриндә көзләнилә биләчәк дәрәчәдә кениш јајылмыр. Анчаг Шотландијада вә Ирландијада јаталаг мисли көрүнмәмиш бир амансызлыгла түғјан едир; Единбургда вә Глазгода о, 1817-чи илдә баһалыг заманы, 1826-чы илдә вә 1837-чи илдә тичарәт бөһранларындан сонра хүсусилә түғјан едирди вә һәр дәфә үч илә јахын давам едәндән сонра мүәјјән мүддәтә бир гәдәр зәифләјирди. Единбургда 1817-чи ил епидемијасы заманы 6 минәдәк адам, 1837-чи ил епидемијасы заманы 10 минәдәк адам хәстәләнмишди вә епидемија һәр дәфә кери гајыдаркән нәинки хәстәләрин сајы, һәм дә хәстәлијин өзүнүн күчү вә өлүм һалларынын фаизи артырды*. Лакин хәстәлијин 1842-чи ил бөһранындан сонра етдији түғјанла мүгајисәдә бүтүн әввәлки дөврләрдә јаратдығы виранәлик чүзи көрүнүр; Шотландијанын еһтијач ичиндә јашајан бүтүн әһалисинин алтыда бир һиссәси хәстәлијә тутулду, сәфил диләнчиләрин јајдығы микроб чох бөјүк сүр'әтлә бир јердән башга јерә кечирди,

* Д-р *Алисон*. «Шотландијада јохсуллара хејријјәчилик чәмијјәти».

анчаг чәмиjjәтин орта вә jүксәк синифләринә тохунмады. Ики ај әрзиндә бундан әввәлки он ики илә нисбәтән даһа чох адам хәстәләнди. Глазгода 1843-чү ил әрзиндә әһалинин 12%-и, чәми 32 мин адам хәстәләнди, онларын 32%-и өлдү, һалбуки Манчестердә вә Ливерпулда өлүм һаллары адәтән 8%-дән чох олмур. Бөһран хәстәлиjин jеддинчи вә он бешинчи күнү башланырды; бу вахта гәдәр адәтән хәстәнин дәрисиндә саралма әмәлә кәлирди; бизим мүәллиф һәмин әламәти бунун сүбуту һесаб едир ки, хәстәлиjин сәбәбини һәмчинин дахили сарсынтыда вә һәјәчанда ахтармаг лазымдыр*. Ирландиjада да белә епидемиjалар чох тез-тез баш верир. 1817—1818-чи илләрин 21 аjы әрзиндә Дублин хәстәханасында 39 мин иситмәли хәстә, сонракы илләрин бириндә шериф Алисонун шәһадәтинә көрә («Әһалинин әсаслары»нын икинчи чилдиндә), һәтта 60 мин хәстә jатмышдыр. 1817—1818-чи илләр епидемиjасы заманы Коркда иситмәлиләр хәстәханасында әһалинин jеддидә бир һиссәси олмушдур, елә о вахт Лимерикдә әһалинин дөрддә бир һиссәси, Уотерфордун *харабаханаларында* исә бүтүн әһалинин иjирмидә он доггуз һиссәси хәстәләнмишди**.

Фәһләләрин һансы шәраитдә jашадығыны хатырласаг, онларын мәнзилләринин нечә дарысгал олдуғуну, һәр күнчүн адамларла нечә долу олдуғуну, бир отагда еjни бир jатагда һәм хәстә, һәм дә сағлам адамларын jатдығыны нәзәрә алсаг, иситмә кими jолухучу хәстәлиjин ниjә даһа чох jаjылмамасына анчаг тәәччүбләнмәк олар. Нәзәрә алсаг ки, хәстәлиjә тутуланлара тибби jардым гәтиjjән кифаjәтләндиричи деjилдир, адамларын бир чоху тибби мәсләһәтләрдән тамамилә мәһрумдур вә ән ади пәһриз гаjдаларындан хәбәрсиздир, онда өлүм һалларынын саjы даһа да чүзи көрүнәр. Jухарыда мисал кәтирилән һесабатын мүәллифи кими, бу хәстәлиjи jахшы өjрәнмиш д-р Алисон да хәстәлиjин сәбәбини jохсулларын еһтиjач ичиндә jашамасында вә ачыначаглы вәзиjjәтиндә көрүр: онун дедиjинә көрә, мәһз мәһрумиjjәтләр вә һәjати тәләбатын лазымынча өдәнилмәмәси организми jолухмаjа һәссас едир, үмумиjjәтлә епидемиjаны хүсусилә горхулу едир вә онун тез jаjылмасына сәбәб олур. О сүбут едир ки, Шотландиjада, еләчә дә Ирландиjада һәр бир jаталаг епидемиjасындан әввәл тичарәт бөһраны, jахуд гытлыг үзүндән мәһрумиjjәтләр дөврү олмуш вә хәстәлик демәк олар jалныз фәһлә синфи арасында түғjан етмишдир. Бу да әламәтдар һалдыр ки, онун jаздығына көрә, jаталаг хәстәлиjинә тутулан шәхсләрин әксәриjjәти аилә башчылары, jә'ни мәһз о адамлар олмушдур ки, аиләjә даһа чох лазымдырлар; онун ситат кәтирдиjи Ирландиjа һәкимләринин әксәриjjәти дә буну тәсдиг едир.

* Д-р *Алисон* — Jоркда елмин инкишафына jардым үчүн Британиjа чәмиjjәтинин ичласында охунмуш мә'рузәдә. Октjабр 1844-чү ил.

** Д-р *Алисон*. «Шотландиjада jохсуллара хеjриjjәчилик чәмиjjәти».

Бир сыра дикәр хәстәликләрин билаваситә сәбәби фәһләләрин мәнзил шәраитиндән даһа чох јемәјидир. Фәһләләрин үмумијјәтлә чох чәтин һәзм олунан гидасы балача ушаглар үчүн һеч јарамыр; буна бахмајараг фәһләнин өз ушагларына даһа мүнасиб гида әлдә етмәк үчүн нә вәсаити, нә дә вахты вардыр. Бундан башга чох кениш јајылмыш адәти—ушаглара шәраб, јахуд һәтта тирјәк вермәк адәтини хатырлатмаг лазымдыр. Ушагларын физики инкишафына зәрәрли тә'сир көстәрән дикәр һәјат шәраити илә бирликдә, бүтүн бунлар һәзм органларынын ән мүхтәлиф хәстәликләринә сәбәб олур ки, бу да өмүрлүк из гојур. Демәк олар бүтүн фәһләләрин һәзми аз вә ја чох дәрәчәдә писдир, буна бахмајараг онлары бу вәзијјәтә салан гиданы јенә дә гәбул етмәјә мәчбурдурлар. Бир дә, онлар һарадан билсинләр ки, бу зәрәрлидир? Һәтта буну билсәјдиләр дә, мәкәр һәјат шәраитләри вә вәрдишләри дәјишмәјинчә онлар даһа мүнасиб пәһриз сахлаја биләрләрми? — Лакин һәзмин пис олмасы һәлә ушаг јашларындан инкишаф етмәјә башлајан дикәр хәстәликләрин мәнбәји олур. Демәк олар бүтүн фәһләләр хәназирә тутулур, хәназирли валидејнләрин хәназирли дә ушаглары олур, хүсусилә әкәр хәстәлијин илкин сәбәби хәназирә маиллији ирсән алан ушаглара да өз тә'сирини давам етдирирсә. Ушағын бөјүмә дөврүндә бу чүр лазымынча јемәмәјин икинчи нәтичәси һәмчинин фәһлә ушагларында чох тез-тез раст кәлинән рахитдир (инкилис хәстәлији, ојнагларда дүјүнлү шишләр). Сүмүкләрин бәркимәси ләнкијир, скелетин инкишафы үмумијјәтлә дајаныр вә ади рахит һаллары илә јанашы, тез-тез ајагларын вә фәгәрә сүтунунун әјилмәсинә дә раст кәлинир. Буну хатырлатмағыма лүзум јохдур ки, тичарәтдә дурғунлуг дөврләриндә, бөһранлар заманы ишсизлик вә әмәк һаггынын ашағы дүшмәси нәтичәсиндә фәһләнин һәјатынын дәјишкәнлији үзүндән бу хәстәликләр нә гәдәр күчләнир. Демәк олар һәр бир фәһләнин өмрүндә азы бир дәфә башына кәлән мүвәггәти олараг дојунча јемәмәк дөврләриндә кејфијјәти пис, анчаг һәр һалда кифајәт гәдәр олан, јемәјин нәтичәләри даһа да ағырлашыр. Гидаја ән чох еһтијачлары олан бир вахтда јарыач-јарытох јашајан ушаглар, — һәр дәфә бөһран заманы вә һәтта сәнајенин тәрәггиси дөврүндә белә ушаглар чох олур,—сон дәрәчә зәиф, хәназирли вә рахитли олмаја билмәз. Онларын белә вәзијјәтдә олдуғу үз-көзүндән көрүнүр. Фәһлә ушагларынын бөјүк гисми гајғыдан мәһрумдур, бу исә силинмәз изләр гојур вә бүтүн фәһлә синфинин нәслинин позулмасына сәбәб олур. Фәһләләрин палтарынын јарарсыз олдуғуну вә бунунла әлагәдар онларын өзләрини сојугдәјмәдән горуја билмәдијини, хәстәлик тамам әлдән салана гәдәр ишләмәк лазым кәлдијини, ишчинин хәстәлији дөврүндә аиләнин ағыр еһтијач кечирдијини вә һәр чүр һәким јардымынын адәтән олмадығыны да бураја әлавә етсәк, инкилис фәһләләринин чансағлығынын вәзијјәти барәдә тәхмини

тәсәввүр јаратмаг олар. Һәм дә мән бурада индики шәраитдә ајры-ајры әмәк саһәләриндә ишин зәрәрли нәтичәләринә гәсдән тохунмурам.

Фәһләләрин хејли һиссәсинин сағламлығыны зәифләдән башга амилләр дә вардыр. Ән әввәл сәрхошлуг. Бүтүн ширникдирмә васитәләри, һәр чүр товлама үсуллары бирләшдирилир ки, фәһләни сәрхошлуға кирифтар етсин. Спиртли ичкиләр онун үчүн демәк олар јеканә нәш'ә мәнбәјидир вә санки һәр шеј ону бу мәнбәјә доғру итәләјир. Фәһлә ишдән евә јорғун вә тагәтсиз һалда гајыдыр; о, нараһат, рүтубәтли, сојуг вә чиркли мәнзилә дахил олур; онун әјләнмәјә зәрури еһтијачы вардыр, она *елә бир шеј* лазымдыр ки, бунун хатиринә ишләмәјә дәјсин, бу онун үчүн сабаһкы ағыр күнүн перспективини јүнкүлләшдирсин; фәһләнин бүтүн дикәр һәјат шәраити: доланачағыны тә'мин едә билмәмәси, һәр чүр тәсадүфләрдән асылы олмасы вә вәзијјәтини јахшылашдырмаг үчүн өзүнүн бир шеј едә билмәмәси онун јорғунлуғуну, гисмән дә хәстә вәзијјәтиндән, хүсусилә једијинин һәзмә кетмәмәсиндән ирәли кәлән наразы вә гәмкин әһвал-руһијјәсини сон һәддәдәк күчләндирир; онун пис һавадан вә јарарсыз гидадан зәифләмиш бәдәни инадла кәнардан мүәјјән бир стимул тәләб едир; онун адам арасында олмаға тәләбаты јалныз мејханада өдәнилә биләр, чүнки башга елә бир јер јохдур ки, орада о, достларыны көрә билсин. Бүтүн бунларын мүгабилиндә о, шәраба нечә бөјүк мејл көстәрмәјә биләр, тамаһыны нечә сахлаја биләр? Әксинә, белә шәраитдә фәһләләрин әксәр һиссәси мә'нәви вә физики тәләбат үзүндән сәрхошлуға гапылмаја *билмир*. Лакин фәһләни сәрхошлуға сөвг едән даһа чох физики характерли бу сәбәбләрдән башга, јүзләрлә дикәр чәһәт: әксәријјәтин нүмунәси, тәрбијәнин кифајәт гәдәр олмамасы, чаванларын јолдан чыхарылмасынын гаршысыны алмағын гејри-мүмкүнлүјү, бир чох һалларда ушаглара өзләри шәраб ичирдән әјјаш валидејнләрин билаваситә тә'сири, спиртдән мәст икән һәјатын еһтијачыны вә зүлмүнү һеч олмазса бир нечә саата унудачағына бәсләнән инам өз ишини көрүр: бүтүн бунлар елә күчлү тә'сир көстәрир ки, спиртли ичкиләрә алудәлик үстүндә фәһләләри һәгигәтән тәгсирләндирмәк олмаз. Бурада сәрхошлуг даһа елә гүсур дејил ки, она мүбтәла оланы бунун үстүндә мәзәммәт етмәк мүмкүн олсун: о, зәрури һал, өз ирадәсини итирән објектә тә'сир көстәрән, — һәр һалда бу чәһәтдән, — мүәјјән шәраитин лабүд нәтичәсидир. Гој бунун үчүн фәһләни белә објектә чевирәнләр мәс'улијјәт дашысынлар. Лакин фәһләләрин бөјүк әксәријјәти нечә бир лабүдлүклә сәрхошлуға гапылырса сәрхошлуғун өзү дә гурбанларынын бәдәнинә вә овгатына о чүр лабүдлүклә мәһведичи тә'сир көстәрир. О, фәһләнин һәјат шәраитинин доғурдуғу хәстәликләрә маиллији күчләндирир, чијәр вә мә'дә хәстәликлә-

ринин инкишаф етмәсинә сон дәрәчә сәбәб олур, јаталағын јаранмасына вә јајылмасына сон дәрәчә көмәк едир.

Фәһлә синфинин физики әзабларынын дикәр сәбәби хәстәләнәркән бачарыглы һәкимләрин көмәјиндән истифадә едә билмәмәсидир. Доғрудур, күлли мигдарда хејријјә мүәссисәси буна көмәк етмәјә чәһд көстәрир; мәсәлән, Манчестер хәстәханасы һәр ил 22 мин хәстәјә хидмәт едир, онларын бә'зиләри хәстәхананын өзүндә јерләшдирилир, галанларына исә һәким јардымы көстәрилир вә дәрман верилир. Лакин Гаскеллин һесабламаларына көрә*, һәр ил әһалисинин дөрддә үч һиссәси һәким јардымына еһтијач дујан бир шәһәр үчүн бунун нә әһәмијјәти ола биләр? Инкилис һәкимләри јүксәк һагг тәләб едирләр, фәһләләр исә буну өдәјә билмирләр. Буна көрә дә онлар тамамилә јардымсыз кечинмәјә, јахуд аз һагг алан фырылдагчы тәбибләрин вә фырылдагчыларын һазырладығы дава-дәрманын көмәјинә әл атмаға вадар олурлар ки, бунлар да нәтичәдә хејирдән чох зәрәр верир. Инкилтәрәнин бүтүн шәһәрләриндә чохлу мигдарда елә фырылдагчылар вар ки, чүрбәчүр афишаларын, е'ланларын вә буна бәнзәр кәләкләрин көмәји илә ән јохсул синифләр арасындан мүштәриләр чәлб едирләр. Бундан башга сатышда мүмкүн олан вә олмајан бүтүн хәстәликләрә гаршы чохлу мигдарда нечә дејәрләр, патентләшдирилмиш мүаличә васитәләри (patent medicines) вардыр: Моррисон һәбләри, Парранын һәјат һәбләри, д-р Мејнуерингин һәбләри вә минләрлә башга һәб, чөвһәр, балзам вә и. а., бунлар јер үзүндәки бүтүн хәстәликләри сағалтмаг хүсусијјәтинә маликдир. Доғрудур, бу васитәләрин тәркибиндә билаваситә зәрәрли маддәләр надир һалларда олур, анчаг онлары тез-тез вә чох-чох гәбул едәндә һәр һалда организмә зәрәр вурур, һәм дә мә'луматсыз фәһләләри бүтүн е'ланларда инандырырлар ки, белә дәрманлары нә гәдәр чох гәбул етсәләр, бир о гәдәр јахшы олар, она көрә дә хејри олуб-олмамасы илә һесаблашмадан бу дәрманлары онларын хејли мигдарда гәбул етмәсинә тәәччүбләнмәк лазым дејилдир. Һәјат һәбләри фабриканты Парра чох вахт бу мө'чүзәли васитәдән һәфтә әрзиндә 20—25 мин гутујадәк сатдырыр, бунлары бә'зиләри гәбизлијә, дикәрләри исһала, бир башгалары гыздырмаја, үмуми зәифлијә вә чүрбәчүр нахошлуглара гаршы гәбул едирләр. Нечә ки, бизим алман кәндлиләри илин мүәјјән вахтында банка салдырмағы, јахуд ган алдырмағы севирләр, еләчә дә инкилис фәһләләри патентләшдирилмиш васитәләри гәбул едәрәк, бунунла өзләринә зәрәр вурур, лакин һәмин дәрманларын фабрикантынын чибләрини долдурурлар. Ән зәрәрли патентләшдирилмиш васитәләрдән бири тирјәк препаратларындан, башлыча олараг лауданумдан һазырланан

* «Инкилтәрәнин сәнаје әһалиси», VIII фәсил.

вә сатышда «Годфринин мөһкәмләндиричи микстурасы» ады илә мәшһур олан ичкидир. Евдә ишләјән вә өз ушагларына, јахуд өзкә ушагларына дајәлик етмәјә мәчбур олан гадынлар онлара бу мајени ичирдирләр ки, сакит узансынлар, јахуд, бир чох гадынын дүшүндүјү кими, онларын бәдәни мөһкәмләнсин. Чох вахт көрпәләрә бу ичкини аз гала онларын анадан олдуғу күндән вермәјә башлајыр, һеч күман етмирләр ки, бу «мөһкәмләндиричи» виситә нечә зәрәрлидир, та ушаглар өләнәдәк онлара зорла ичирдирләр. Ушағын организминдә тирјәкин тә'сиринә һәссаслыг азалдыгча доза артырылыр. Бу ички даһа көмәк етмәјәндә ушаға халис лауданум, чох вахт бирдәфәјә 15—20 дамчы вермәјә башлајырлар. Ноттинһем мүстәнтиги һөкумәт комиссијасы гаршысында шәһадәт вермишди ки*, *бир* аптекчи, өзүнүн е'тирафына көрә, бир ил әрзиндә «Годфринин мөһкәмләндиричи микстурасынын» һазырланмасына 13 сентнер ширә ишләтмишдир. Белә мүаличәнин көрпәләр үчүн нечә нәтичәләр верәчәјини тәсәввүр етмәк чәтин дејилдир. Онлар солғун, сүст вә зәиф олур, чох вахт һеч ики јашына чатмадан өлүрләр. Бу давачат Инкилтәрәнин бүтүн бөјүк шәһәрләриндә вә сәнаје маһалларында чох кениш јајылыр.

вәлләри буну тәкзиболунмаз бир ашкарлыгла сүбут едир.

Фәһләләрин үмуми физики зәифлији бүтүн бунларын нәтичәсидир. Онларын арасында, һәр һалда, әсасән өртүлү биналарда ишләјән сәнаје фәһләләри арасында (бурада исә сөһбәт ахы, јалныз онлардан кедир) күчлү, гәдд-гамәтли вә сағлам адамлара надир һалларда раст кәлмәк олар. Онларын демәк олар һамысы зәифдир, бәдән гурулушу кобуддур, лакин мөһкәм дејилдир, арыг, солғун бәнизлидир, иш заманы хүсусилә кәркинләшән әзәләләрдән башга бүтүн әзәләләри зәиф инкишаф етмишдир. Онларын демәк олар һамысы һәзм позғунлуғу хәстәлијинә тутулмушдур вә бу сәбәбдән аз-чох дәрәчәдә ипохондријаја мүбтәладыр, үмумијјәтлә гәмкин вә гашгабаглы олур. Онларын зәифләмиш организми хәстәлијә мүгавимәт көстәрә билмир вә буна көрә дә онлар чох тез-тез хәстәләнирләр. Бунунла әлагәдар олараг онлар тез гочалыр вә чаван јашында өлүрләр. Өлүм фаизи чәд-

Вәтәндашлыг вәзијјәтинин гејдијјаты илә мәшғул олан Ч. Греһемин һесабатына әсасән, бүтүн Инкилтәрәдә вә Уелсдә өлүм

* «Report of Commission of Inquiry into the Employment of Children and Young Persons in Mines and Collieries and the Trades and Manufactures in which Numbers of them work together, not being included under the Terms of the Factories Regulation Act». First and Second Reports [«Ушаглардан вә јенијетмәләрдән газмаларда вә мә'дәнләрдә, һабелә онларын бир чохунун фабрикләрдә әмәјин мәһдудлашдырылмасы һаггында ганунун тә'сиринә мә'руз галмадан ишләдији истеһсалатларда вә фабрикләрдә истифадә олунмасыны тәдгиг едән комиссијанын һесабаты». Биринчи вә икинчи һесабат]. Грејнчерин мә'рузәси, икинчи һесабатда. Адәтән «Ушаг әмәјини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты» ады алтында ситат кәтирилир. Бу, ән јахшы рәсми һесабатлардан биридир, ичәрисиндә күлли мигдарда чох гијмәтли, лакин ејни заманда дәһшәтли фактлар вардыр. Биринчи һесабат 1841-чи илдә, икинчиси исә ики ил сонра бурахылмышдыр.

һаллары һәр ил $2^1/_4$%-дән бир гәдәр аз олур, јә'ни ил әрзиндә һәр 45 сакиндән 1 нәфәри өлүр*. Һәр һалда 1839—1840-чы илдә орта норма белә олмушдур; сонракы илдә өлүм фаизи бир гәдәр азалмыш вә һәр 46 нәфәрдән јалныз бири өлмүшдүр. Лакин бөјүк шәһәрләрдә бу нисбәт тамам башга чүрдүр. Гаршымда өлүм фаизи барәдә рәсми чәдвәлләр вардыр («Manchester Guardian» гәзетинин 1844-чү ил 31 ијул тарихли нөмрәсиндә дәрч олунмушдур), бу чәдвәлләрә әсасән бә'зи бөјүк шәһәрләрдә өлүм фаизи ашағыдакы рәгәмләрин нисбәти илә ифадә олунур: Манчестердә, Солфорд вә Чорлтон илә бирликдә, 1-ин 32,72-јә, Солфорд вә Чорлтон олмадан исә 1-ин 30,75-ә; Ливерпулда, Уест-Дерби гәсәбәси илә бирликдә 1-ин 31,90-а, бу гәсәбә олмадан исә 1-ин 29,90-а нисбәти; һалбуки, Чешир, Ланкашир вә Јоркшир, јә'ни чохлу кәнд вә јарымкәнд маһалы вә күлли мигдарда кичик шәһәри олан, үмуми әһалиси 2 172 506 нәфәрә чатан әразијә аид үмуми мә'лумата көрә, өлүм фаизи 1-ин 39,80-ә нисбәти илә ифадә олунур. Прескотда (Ланкашир) өлүм фаизи шәһәрләрдә фәһләләрин һәјат шәраитинин нечә әлверишсиз олдуғуну көстәрир; бу, көмүрчыхаранлар јашајан маһалдыр вә газмаларда иш чансағлығына чох да јахшы тә'сир көстәрмәдијинә көрә, бу мә'нада о, әкинчилик маһалларындан ашағы сәвијјәдә дурур. Лакин фәһләләр кәнддә јашајырлар, одур ки, онларын арасында өлүм фаизи 1-ин 47,54-ә нисбәти илә, јә'ни бүтүн Инкилтәрә үчүн олан орта рәгәмдән тәгрибән $2^1/_2$ гәдәр ашағы рәгәмлә ифадә олунур. Бүтүн бу мә'луматлар 1843-чү ил үчүн өлүм фаизи чәдвәлләриндән көтүрүлмүшдүр. Шотландија шәһәрләриндә өлүм фаизи даһа јүксәкдир: 1838—1839-чу илдә Единбургда о, 1-ин 29-а, 1831-чи илдә Көһнә шәһәрдә исә һәтта 1-ин 22-јә олан нисбәтинә бәрабәр иди; д-р Кауенин мә'луматына әсасән («Глазгода доғум вә өлүм һалларынын статистикасы»)[116], 1830-чу илдән Глазгода нисбәт орта һесабла 1-ин 30-а, бә'зи илләрдә исә 1-ин 22-јә, јахуд 24-ә нисбәти кими олмушдур. — Һәр тәрәфдән сүбутлар алыныр ки, орта өмрүн бу чүр һәдсиз дәрәчәдә азалмасы башлыча олараг фәһлә синфинә аиддир, јүксәк вә орта синифләр арасында өлүм фаизи нисбәтән ашағы олдуғуна көрә бүтүн синифләр үчүн көтүрүлән орта өмүр нисбәтән јүксәк олур. Рәсми тапшырыға әсасән Манчестерин әтраф гәсәбәсини—Чорлтон-он-Медлоку тәдгиг етмиш Манчестер һәкими П. Г. Холленд ән јени мә'луматлар верир**. О, евләри вә күчәләри үч категоријаја бөлмүш вә өлүм фаизинин ашағыдакы нисбәтләрини әлдә етмишдир:

* «Fifth Annual Report of Reg. Gen. of Births, Deaths and Marriages» [«Доғум, өлүм һалларыны вә никаһлары гејдә алан идарәнин бешинчи иллик һесабаты»].

** Мүгајисә ет: «Report of Commission of Inquiry into the Stato of large Towns and populous Districts», first Report, 1844. Appendix [«Бөјүк шәһәрләрин вә әһалиси сых олан рајонларын вәзијјәтини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты», биринчи һесабат, 1844. Әлавә].

Биринчи	категоријалы	күчәләр	I	категоријалы	евләр	өлүм	1:51
»	»	»	II	»	»	»	1:45
»	»	»	III	»	»	»	1:36
Икинчи	»	»	I	категоријалы	евләр	»	1:55
»	»	»	II	»	»	»	1:38
»	»	»	III	»	»	»	1:35
Үчүнчү	»	»	I	категоријалы	евләр	јохдур	
»	»	»	II	»	»	өлүм	1:35
»	»	»	III	»	»	»	1:25

Холлендин тәгдим етдији бир чох дикәр чәдвәлләрдән бәлли олур ки, биринчи категоријалы күчәләрә нисбәтән өлүм һаллары икинчи категоријалы *күчәләрдә* 18% вә үчүнчү категоријалы күчәләрдә 68% јүксәкдир; биринчи категоријалы евләрә нисбәтән өлүм һаллары икинчи категоријалы *евләрдә* 31% вә үчүнчү категоријалы евләрдә 78% јүксәкдир, чиркли күчәләр тәмизләндикдән сонра орада өлүм һаллары 25% азалмышдыр. О өз мә'рузәсини инкилис буржуасынын дилиндә чох ачыг-сачыг сәсләнән ашағыдакы сөзләрлә битирир:

«Әкәр мә'лум олурса ки, бә'зи күчәләрдә өлүм фаизи башгаларындакындан дөрд дәфә чохдур, күчәләрин бә'зи категоријаларында исә башга категоријалардакына нисбәтән икигат чохдур; сонра, әкәр мә'лум олурса ки, пис вәзијјәтдә олан күчәләрдәки бу јүксәк өлүм фаизи вә абад күчәләрдәки ашағы өлүм фаизи демәк олар һәмишә даими кәмијјәт кими галыр, онда белә бир нәтичә чыхармамаг мүмкүн дејилдир ки, ән ади еһтијат тәдбирләри олмадығына көрә һәр ил күлли мигдарда пешә јолдашымыз, јүзләрлә ән јахын гоншумуз гырылмаға (destroyed) мә'руз галыр».

Фәһлә синфинин һәјатынын санитарија шәраити һаггында һесабатда һәмин факты тәсдиг едән мә'луматлар вардыр. 1840-чы илдә Ливерпулда орта өмүр јүксәк синифләр (чентриләр, азад пешә саһибләри вә с.) үчүн 35 ил, тачирләр вә даһа тә'минатлы сәнәткарлар үчүн 22 ил, фәһләләр, күнәмуздчулар вә үмумијјәтлә муздлу әмәк адамлары үчүн чәми 15 ил иди. Парламент һесабатларында күлли мигдарда белә фактлар тапмаг олар.

Өлүм фаизинин јүксәк рәгәмләри башлыча олараг фәһлә мүһитиндә кичик јашлы ушаглар арасында өлүм һалларынын чохлуғу илә әлагәдардыр. Ушағын зәриф организми пис һәјат шәраитинин әлверишсиз тә'сиринә ән аз давам кәтирә билир. Ата вә ананын һәр икиси ишләјәндә, јахуд да онлардан бири өләндә, ушағын чох вахт дүчар олдуғу бахымсызлыг тез өзүнү көстәрир; буна көрә дә тәәччүблү дејилдир ки, мәсәлән Манчестердә, индичә адыны чәкдијимиз һесабата әсасән, фәһлә ушагларынын 57%-дән чоху беш јашына чатмамыш өлүр, һалбуки јүксәк синифләрин ушагларынын јалныз 20%-и беш јашына гәдәр өлүр, кәнд маһалларында исә беш јашына гәдәр өлән ушагларын бү-

түн синифләр үчүн орта рәгәми 32%-дән аздыр*. «Artizan» журналындан бир нечә дәфә ситат кәтирилән мәгаләдә бу барәдә даhа дәгиг мә'луматлар тапырыг; мүәллиф ајры-ајры ушаг хәстәликләри үзрә шәhәрдә вә кәнддә өлүм hалларынын рәгәмләрини мүгајисә едәрәк, сүбут едир ки, Ливерпулда вә Манчестердә епидемијалар кәнд маhалларындакына нисбәтән үмумијјәтлә үч дәфә чох өлүм hалларына сәбәб олур, шәhәрләрдә синир системи хәстәликләри кәнддәкинә нисбәтән беш дәфә тез, мә'дә хәстәликләри исә ики дәфәдән дә чох тез баш верир, hалбуки шәhәрләрдә чијәр хәстәликләриндән өлүм hалларынын сајынын кәнддәки белә хәстәликләрин сајына нисбәти $2^{1}/_{2}$: 1 кимидир. Шәhәрләрдә чичәкдән, гызылчадан, көјөскүрәкдән вә скарлатиндән кәндләрдәкинә нисбәтән дөрд дәфә чох, бејин hидропосундан үч дәфә чох, гычолмадан исә он дәфә чох ушаг өлүр. Даhа бир мө'тәбәр мәнбәјә әсасланмаг үчүн мән бурада д-р Уејдин өз «Орта синфин вә фәhлә синфинин тарихи» әсәриндә (Лондон, 1835, 3-чү нәшри) парламент фабрик комиссијасынын 1832-чи ил hесабатындан игтибас етдији чәдвәли мисал кәтирәчәјәм.

10 000 нәфәр арасында өлүм hаллары	5 јашдан кичик	5—19	20—39	40—59	60—69	70—79	80—89	90—99	даhа чох 100 вә
Ратленд графлығында — сағлам әкинчилик маhалында	2.865	891	1.275	1.299	1.189	1.428	938	112	3
Ессекс графлығында— батаглыг торпағы олан әкинчилик маhалында	3.159	1.110	1.526	1.413	963	1.019	630	177	3
Карлајл шәhәриндә, 1779—1787-чи илләрдә, фабрикләр мејдана кәләнәдәк .	4.408	911	1.006	1.201	940	826	533	153	22
Карлајл шәhәриндә, фабрикләр мејдана кәләндән сонра	4.738	930	1.261	1.134	677	727	452	80	1
Престон фабрик шәhәриндә	4.947	1.136	1.379	1.114	553	532	298	38	3
Лидс фабрик шәhәриндә	5.286	927	1.228	1.198	593	512	225	29	2

* «Фабрик комиссијасынын hесабаты», 3-чү чилд, д-р Хокинсин Ланкашир үзрә мә'рузәси.—Бурада «Манчестердә статистика үзрә ән нүфузлу адам» олан д-р Робертонун шәhадәти мисал кәтирилир.

Ән јохсул синифләрин истисмар едилмәсинин вә онларын мәнафејинә е'тинасызлығын лабүд нәтичәси олан бүтүн бу хәстәликләрдән әлавә, кичик јашлы ушаглар арасында өлүм һалларынын артмасына баис олан башга сәбәбләр дә вардыр. Бир чох аиләләрдә арвад, еләчә дә әр евдән кәнарда ишләјир, бунун нәтичәсиндә ушаглар тамамилә бахымсыз галыр, онлары евдә тәк гојуб гапыны үзләринә бағлајыр, ја да һагг алыб ушаглара бахан мүәјјән бир адама верирләр. Јүзләрлә белә ушаг чүрбәчүр бәдбәхт һадисәләр нәтичәсиндә һәлак олурса, бурада тәәччүблүнә вар ки? Һеч јердә Инкилтәрәнин бөјүк шәһәрләриндә олдуғу гәдәр ушаг миникләрин тәкәрләри вә атларын ајаглары алтында галыб мәһв олмур, һеч јердә бу гәдәр ушаг јыхыларкән әзилмир, һеч јердә бу гәдәр ушаг суда батмыр вә одда јанмыр. Оддан вә ја гајнар судан јанан ушаглар хүсусилә тез-тез өлүрләр; Манчестердә гыш ајлары әрзиндә демәк олар һәр һәфтә бир һадисә баш верир, Лондонда да бундан аз олмур, лакин бу барәдә гәзетләрдә надир һалларда јазылыр; мәним сәрәнчамымда јалныз 1844-чү ил 15 декабр тарихли «Weekly Dispatch» гәзетинин бир мә'луматы вардыр; бу мә'лумата әсасән декабрын 1-дән 7-дәк олан һәфтә әрзиндә *алты* белә һадисә олмушдур. Белә дәһшәтли сурәтдә һәлак олан бу бәдбәхт ушаглар јалныз бизим ичтимаи низамсызлығымызын вә бу низамсызлығын галмасында марағы олан варлы синфин гурбанларыдыр. Бүтүн бунлара да бахмајараг, бу дәһшәтли, әзабверичи өлүмүн ушаглар үчүн јахшылыг олуб-олмадығыны демәк чәтиндир, чүнки о, ушаглары әзаб вә сәфаләтлә долу, һәр чүр изтирабларла зәнкин вә нәш'әләрдән узаг олан бүтөв һәјатдан хилас едир. Инкилтәрәдә мәсәлә көр һара кәлиб чатыбдыр, буржуазија исә бүтүн бунлар барәдә гәзетләрдә һәр күн охујур ву бунун она һеч дәхли дә јохдур. Лакин буржуазијаја мә'лум олмаја *билмәјән* шәһадәтләр — кәтирдијим бүтүн рәсми вә гејри-рәсми шәһадәтләр әсасында әкәр мән буржуазијаны сосиал гәтлдә иттиһам едирәмсә, онун е'тираз етмәјә һаггы јохдур. Гој о, бу дәһшәтли вәзијјәтә сон гојулмасынын гејдинә галсын, јахуд — чәмијјәт ишләринин идарә олунмасыны фәһлә синфинә тәһвил версин. Лакин икинчини етмәјә онун азачыг да олса мејли јохдур, биринчини исә, нә гәдәр ки, о, буржуазија олараг галыр вә буржуа зеһнијјәтиндән хилас ола билмир, етмәк игтидарында дејилдир. Доғрудан да, әкәр буржуазија нәһајәт, инди, јүз минләрлә гурбан мәһв оландан сонра кәләчәк үчүн бә'зи кичик еһтијат тәдбирләри көрүрсә, пајтахтда тикинтини гајдаја салмаг барәдә хүсуси ганун[117] — мәнзилләрин низамсыз сыхлығыны һеч олмазса бир гәдәр мәһдудлашдыран ганун гәбул едирсә, әкәр о, бәланын мәнбәјинә нәинки тохунмајан, һәтта санитарија полисинин ән ади тәләбләрини өдәмәјән тәдбирләрлә өјүнүрсә, бунунла о, иттиһамы үзәриндән көтүрә

билмәз ахы. Инкилис буржуазијасына ики шејдән јалныз бири галыр, ја үзәринә гојулан тәкзибедилмәз гәти иттиһамына *бахмајараг* һөкмранлығы өз әлиндә сахламаг, ја да фәһлә синфинин хејринә һөкмранлыгдан әл чәкмәк. Индијәдәк о, биринчини үстүн тутурду.

Фәһләләрин һәјатынын физики шәраитиндән мә'нәви шәраитинә кечәк. Әкәр буржуазија фәһләләрин јашајышы гејдинә јалныз өзүнә лазым олан гәдәр галырса, онун фәһләләрә анчаг өз мәнафејинә ујғун олан дәрәчәдә тәһсил вермәсинә дә тәәччүбләнмәк лазым кәлмир. Бу дәрәчә исә чох да бөјүк дејилдир. Инкилтәрәдә әһалинин сајы илә мүгајисәдә маариф мүәссисәләри гејри-пропорсионал дәрәчәдә аздыр. Фәһлә синфи үчүн ачыг олан аз мигдарда күндүз мәктәбләриндә јалныз бә'зиләри охуја билирләр, һәм дә бунлар пис мәктәбләрдир, онларын мүәллимләри әмәк габилијјәтини итирмиш фәһләләр, јахуд һеч нәјә јарамајан даһа башга адамлардыр; онлар әмәк һаггы хатиринә мүәллим олмушлар, әксәријјәтинин өзүнүн һәтта ән зәрури ади биликләри јохдур, мүәллим үчүн чох вачиб олан әхлаги кејфијјәтләрдән мәһрумдурлар вә онлара гәтијјән ачыг нәзарәт едилмир. Бурада да азад рәгабәт һөкм сүрүр, һәмишә олдуғу кими, бу ишдә дә варлылар хејир көрүр, јохсуллар исә зәрәр чәкирләр; онлар үчүн рәгабәт һеч дә азад дејилдир, дүзкүн чыхыш јолу тапмаг үчүн мүвафиг биликләри јохдур. Һеч јердә ичбари мәктәб тәһсили јохдур; ашағыда көрәчәјимиз кими, фабрикләрдә ичбари тәһсил јалныз сөздә мөвчуддур, 1843-чү ил сессијасында һөкумәт бу әсли олмајан мәчбурилији һәгиги мәчбурилијә чевирмәјә чәһд көстәрәндә, фәһләләр мәктәбә мәчбурән кетмәјин гәтијјәтлә *леһинә* олсалар да, сәнаје буржуазијасы вар гүввә илә буна мүгавимәт көстәрди. Бундан башга күлли мигдарда ушаг бүтүн һәфтәни фабрикләрдә вә евдә ишләјир, буна көрә дә мәктәбә кедә билмир. Күндүз ишләјәнләр үчүн нәзәрдә тутулан *ахшам мәктәбләринә* исә демәк олар һеч кедән олмур вә онлар һеч бир фајда вермир. Он ики саатлыг әмәјин табдан салдығы кәнч фәһләләрдән үстәлик ахшам саат сәккиздән онадәк мәктәбдә отурмағы тәләб етмәк чох ағ оларды. Буну едәнләр исә, «Ушаг әмәјини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты»нда јүзләрлә шәһадәт васитәсилә тәсдиг олундуғу кими, дәрс заманы әсасән јатырлар. Доғрудур, базар күнү мәктәбләри дә јарадылмышдыр, анчаг онлар мүәллимләрлә пис тә'мин олунмушдур вә јалныз күндүз мәктәбләриндә бә'зи шејләр өјрәнәнләрә мүәјјән фајда верә билир. Гәтијјән инкишаф етмәмиш ушағын бир һәфтә бундан әввәл, сонунчу дәрсдә өјрәндикләрини нөвбәти дәрсәдәк һафизәсиндә сахламасы үчүн бир базар күнүндән дикәринәдәк кечән мүддәт чох бөјүкдүр. «Ушаг әмәјини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты»нда бу барәдә минләрлә шәһадәт кәтирилир вә

комиссијанын өзү дә гәти олараг бу фикирдәдир ки, нә күндүз, нә дә базар күнү мәктәбләри милләтин еһтијачларына һәтта ән аз дәрәчәдә чаваб вермир. Бу һесабатда Инкилтәрәнин фәһлә синфи арасында елә бир чәһаләт барәдә мисаллар кәтирилир ки, һәтта Испанија, јахуд Италија кими өлкәләрдә дә белә чәһаләт чәтин ки, көзләнилсин. Анчаг башга чүр ола биләрми? Фәһләләрин савадланмасындан буржуазија јахшы бир шеј көзләмир, анчаг ону чидди горхуја сала биләр. Һөкумәт өзүнүн 55 млн. ф. ст.-лик нәһәнк бүдчәсиндән халг маарифинә 40 мин фунт стерлинг кими дәјәрсиз мәбләғ ајырыр. Дини секталарын бә'зи јерләрдә вердији фајдаја нисбәтән һәр һалда аз зәрбә вурмајан фанатизми олмасајды, маариф хәрчләри даһа чүзи ола биләрди. Лакин англикан килсәси өз National Schools*-ларыны, һәр бир секта исә өз мәктәбләрини тәшкил едир, јалныз ондан өтрү ки, өз диндашларынын ушагларыны өз јан-јөрәләриндә сахласынлар вә мүмкүн оланда, һәр һансы заваллы бир ушаг гәлбини башга сектанын әлиндән алсынлар. Нәтичәдә дин вә мәһз онун ән фајдасыз саһәси — јадфикирлиләрин тә'лиминин тәкзиб едилмәси тәдрис едилән ән мүһүм фәнн олмушдур, одур ки, ушагларын һафизәси анлашылмаз еһкамлар вә чүрбәчүр илаһијјат инчәликләри илә долдурулур, башга секталара дөзмәмәк вә фанатик ријакарлыг еркән јашлардан инкишаф етдирилир, әгли, мә'нәви вә әхлаги инкишафа исә биабырчасына е'тинасызлыг көстәрилир. Фәһләләр парламентдән дәфәләрлә елә бир халис дүнјәви халг маарифи системи тәләб етмишләр ки, бу заман дини тәрбијәјә гајғы көстәрмәк ихтијары һәр бир сектанын руһаниләринә верилсин, лакин индијәдәк һеч бир назирлик белә тәдбирә разылыг вермирди. Сәбәби тамамилә ајдындыр: назир буржуазијанын үзүјола нөкәридир, буржуазија исә сајсыз-һесабсыз мигдарда секталара бөлүнүр: һәр бир секта исә фәһләјә башга чәһәтләрдән чох тәһлүкәли олан тәһсил вермәјә јалныз о заман разыдыр ки, бунунла бирликдә она өзүнүн спесифик еһкамлары шәклиндә чарә верә билсин. Бу секталар үстүнлүк уғрунда индијәдәк бир-бири илә мүбаризә апардығына көрә исә фәһлә синфи һәләлик тәһсилсиз галыр. Доғрудур, фабрикантлар өјүнүрләр ки, фәһләләрин бөјүк әксәријјәтинә савад өјрәдибләр, анчаг бунун нечә савад олдуғуну «Ушаг әмәјини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты»ндан билмәк олар. Ким әлифбаны билирсә, дејир ки, охумағы бачарырам, фабрикантлар да бунунла архајынлашырлар. Инкилис орфографијасынын долашыг олдуғуну, бу орфографија илә охумағын әсл мәһарәт олдуғуну вә јалныз узун müddәт өјрәндикдән сонра дәрк едилә билдијини нәзәрә алдыгда исә фәһлә синфинин савадсызлығы тамамилә ајдын олар. Чох аз адам чәлд јаза билир, орфографија гајдаларына исә бир чох «савадлы»

* — халг мәктәбләри. *Ред.*

адамлар белә әмәл етмирләр. Али англикан килсәсинин, квакерләрин вә бә'зи дикәр секталарын базар күнү мәктәбләриндә јазы јазмағы үмумијјәтлә өјрәтмирләр, «чүнки бу, базар күнү үчүн олдугча дүнјәви мәшғулијјәтдир». Фәһләләрә тәклиф олунан дикәр тәһсил нөвләри саһәсиндә вәзијјәтин нечә олдуғу бир нечә мисалдан көрүнәчәкдир. Онлар «Ушаг әмәјини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты»ндан, тәәссүф ки, мәһз фабрик сәнаjесини әһатә етмәјән һесабатдан көтүрүлмүшдүр.

Комиссијанын үзвү Грејнчер дејир: «Бирминһемдә имтаһан етдијим ушагларда үмумијјәтлә һеч олмазса ән аз дәрәчәдә фајдалы билигләр адлана биләчәк бир шеј гәтијјән јохдур. Демәк олар бүтүн мәктәбләрдә *јалныз* дини тәһсил верилсә дә, бир гајда оларaг, бу саһәдә дә там мә'луматсызлыг ашкара чыхыр». — Комиссијанын үзвү Хорн нәгл едир: «Вулверһемптонда мән јери кәлмишкән, ашағыдакылары көрдүм. Күндүз вә базар күнү мәктәбләриндә олмуш он бир јашлы гыз «һеч бир дүнја — нә чәннәт, нә дә ахирәт дүнја һаггында һеч вахт бир шеј ешитмәмишди». Он једди јашлы оғлан билмирди ки, ики дәфә ики нечә еләјир, һәтта бу пуллары онун өзүнә верәндә дә дејә билмәди ки, ики пенсдә нечә фартинг (1/4пенни) вардыр. Бә'зи оғланлар Лондон һаггында вә һәтта Вулверһемптондан бир саатлыг мәсафәдә јерләшән вә онунла даим әлагәдә олан Уилленһолл һаггында һеч вахт ешитмәмишдиләр. Онларын бә'зиләри краличанын адыны, јахуд Нелсон, Веллингтон, Бонапарт кими адлары һеч вахт ешитмәмишди. Лакин тәәччүблү бурасыдыр ки, апостол Павел, Муса вә Сүлејман барәдә һеч вахт һеч нә ешитмәјәнләрин гулдур Дик Тјөрпинин вә хүсусилә, һәбсханадан дәфәләрлә гачмасы илә мәшһур олан оғру Чек Шеппардын һәјаты, әмәлләри вә шәхсијјәти барәдә чох јахшы мә'луматы вар иди». — «Он алты јашлы кәнч билмирди ки, ики дәфә ики нечә еләјир, јахуд дөрд фартинг нечә еләјир; он једди јашлы башга бир кәнч иддиа едирди ки, он фартинг он јарымпенс еләјир, он једди јашында олан үчүнчүсү исә чох садә олан бә'зи суаллара гысача чаваб верирди ки, «һеч нә билмир (he was no judge o'nothin')»» (Хорн. «Һесабат», әлавәләр, II һиссә, Q 18, № 216, 217, 226, 233 вә с.).

4—5 ил әрзиндә бејинләринә дини еһкамлар долдурулан бу јенијетмәләр ахыра јахын әввәл билдикләриндән һеч дә чох шеј билмирләр.

Бир јенијетмә «беш ил әрзиндә базар күнү мәктәбинә мүнтәзәм давам етмишди: о билмирди ки, Иисус Христос кимдир, һәрчәнд бу ады ешитмишди: о нә он ики апостол һаггында, нә дә Самсон, Муса, Аарон вә б. һаггында һеч вахт ешитмәмишди (јенә орада, сәнәдләр, сәһ. 39, I. 33). Башга бир јенијетмә «алты ил әрзиндә базар күнү мәктәбинә мүнтәзәм давам етмишди, о билир ки, Иисус Христос ким иди, хачын үзәриндә өлүбдүр, өз ганыны төкүбдүр ки, «бизим күнаһларымызы бағышлатсын», апостоллар Пјотр вә Павел һаггында һеч вахт ешитмәмишдир» (јенә орада, сәһ. 936, I. 46). Үчүнчү јенијетмә «једди ил әрзиндә мүхтәлиф базар күнү мәктәбләриндә олмушдур, јалныз назик китабчалары вә јалныз садә бирһечалы сөзләри охуја билир, апостоллар һаггында ешитмишдир, анчаг билмир ки, Пјотр вә Иоһанн да онларын арасында олублармы: әкәр олублaрса, јәгин ки, бу, мүгәддәс Иоһанн Уесли олмушдур» (методистләр сектасынын банисн) вә и. а. (јенә орада, сәһ. 34, I. 58). Јери кәлмишкән, Иисус Христос ким олуб суалына Хорн һәлә бу чүр чаваблар да алмышды: «о, Адәм иди», «о, апостол иди», «о, хиласкар аллаһын оғлу иди (he was the Saviour's Lord's Son)», он алты јашлы бир кәнч исә белә чаваб вермишди: «о, нечә-нечә ил бундан әввәл Лондонда крал олмушду». — Шеффилд-

дә комиссијанын үзвү Сајмонс базар күнү мәктәбләринин шакирдләрини китаб охумаға вадар етмишди: онлар охудугларыны нәгл етмәји бачармадылар вә һаггында индичә охудуглары апостолларын нә олдуғуну билмәдиләр. Хорн апостоллар һаггында далбадал онларын һамысына суал вериб бир дәнә дә доғру чаваб ала билмәјәндән сонра, үзүндән дәрракәли ушаға охшајан балача бир оғлан бөјүк инамла учадан демишди: («Мән билирәм, мистер, онлар чүзамлы адамлар идиләр!» (Сајмонс. «Һесабат», әлавәләр, I һиссә, сәһ. Е 22 вә сонра).

Дулусчулуг истеһсалы маһалларында вә Ланкаширдә дә ејни вәзијјәт мүшаһидә олунур.

Беләликлә, биз фәһлә синфинин тәрбијәси вә маарифләнмәси үчүн буржуазијанын вә дөвләтин нә етдијини көрүрүк. Хошбәхтликдән, бу синфин өз һәјат шәраити еләдир ки, она бир нөв әмәли тәһсил верир вә бу тәһсил нәинки бүтүн мәктәб зир-зибилини әвәз едир, һәм дә онунла әлагәдар олан чәфәнк дини тәсәввүрләри зәрәрсизләшдирир вә һәтта фәһләләри Инкилтәрәдә үмуммилли һәрәкатын башчысына чевирир. Еһтијач дуа етмәји вә — бу, даһа вачибдир — дүшүнмәји вә фәалијјәт көстәрмәји өјрәдир. Охуја билмәјән вә јазмағы даһа пис бачаран инкилис фәһләси һәр һалда чох јахшы билир ки, онун өз мәнафеји вә бүтүн милләтин мәнафеји нәдән ибарәтдир; о һәмчинин билир ки, буржуазијанын хүсуси мәнафеји нәдән ибарәтдир вә бу буржуазијадан о нә көзләјә биләр. Гој о јазы јазмағы һеч бачармасын, анчаг о, данышмағы вә өзү дә ачыг данышмағы бачарыр; гој о, һесабы һеч билмәсин, анчаг о, тахыл рүсумларынын ләғв олунмасыны тамамилә мүдафиә едән буржуанын ич үзүнү билмәк вә онун фикрини јалана чыхармаг үчүн сијаси-игтисади анлајышлардан кифајәт гәдәр баш чыхарыр, кешишләрин бүтүн сә'јләринә бахмајараг, ахирәт дүнја мәсәләләри гој онун үчүн һеч ајдын олмасын, анчаг дүнјәви, сијаси вә социал мәсәләләр онун үчүн бир о гәдәр чох ајдындыр. Биз бу мәсәләјә һәлә гајытмалы олачағыг, инди исә инкилис фәһләсинин әхлаги симасынын характеристикасына кечәк.

Тамамилә ајдындыр ки, Инкилтәрәнин бүтүн мәктәбләриндә дини тәрбијә илә ајрылмаз сурәтдә бағлы олан мә'нәви тәрбијә дини тәрбијәдән һеч дә јахшы нәтичәләр вермир. *Инсан* үчүн инсанын инсана мүнасибәтини тәнзим едән, мөвчуд сосиал шәраитин, һамынын һамыја гаршы мүһарибәсинин сон дәрәчә долашдырдығы ән садә принсипләр савадсыз фәһләјә анлашылмаз дини еһкамлара гарышмыш һалда, ихтијари вә һеч нәјә әсасланмајан дини көстәришләр формасында тәгдим едилдикдә она тамамилә гаранлыг вә јабанчы галмаја билмәз. Бүтүн нүфузлу шәхсләрин, о чүмләдән ушаг әмәјини тәдгиг едән комиссијанын е'тираф етдији кими, мәктәбләр фәһлә синфинин әхлагына демәк олар һеч бир тә'сир көстәрмир. Инкилис буржуазијасы елә күтдүр, өз егоизминдә елә узағы көрмәјәндир ки, фәһләләрә мүасир әхлагы,

буржуазијанын өз мәнафеји наминә вә мәһз өзүнү горумаг үчүн үјдурдуғу әхлагы фәһләләрә ашыламаға белә чалышмыр! Гартымыш, тәнбәл буржуазија өз шәхси мәнафејинин бу чүр гејдинә галмағы белә һәдсиз дәрәчәдә әзијјәтли һесаб едир. Әлбәттә, вахт кәләчәк ки, о, пешманчылыг чәкәчәк, анчаг артыг кеч олачаг. Һәр һалда, гој шикајәтләнмәсин ки, фәһләләр бу әхлаг барәдә һеч нә билмирләр вә она әмәл етмирләр.

Беләликлә, фәһләләр һаким синиф тәрәфиндән нәинки физики вә интеллектуал чәһәтдән, һәм дә мә'нәви чәһәтдән рәдд едилмиш вә башлы-башына бурахылмышдыр. Фәһләләр буржуазијаја һәддиндән артыг тәзјиг көстәрәндә буржуазијанын онлара гаршы јеканә әсасы ганундур; елә бил ки, фәһләләр шүурсуз һејванлардыр, онлара гаршы јалныз бир тәрбијә васитәси — шаллаг, кобуд, инандыра билмәјән, анчаг горхудан гүввә тәтбиг едирләр. Буна көрә дә тәәччүблү дејилдир ки, һејван кими рәфтар едилән фәһләләр ја һәгигәтән өзләрини һејван көкүнә салыр, ја да һаким буржуазијаја гаршы ән аловлу нифрәт, сөнмәјән дахили гәзәб бәсләмәклә өз инсан ләјагәти дујумуну вә һиссини күчләндирирләр. Нә гәдәр ки, онлар һөкмран синфә гаршы гәзәб бәсләјирләр, инсан олараг галырлар; елә ки, итаәтлә башларыны бојундуруға салыр, бу бојундуругдан хилас олмаг барәдә дүшүнмәдән јалныз бојундуруг алтында нисбәтән бабат јашамаға чалышырлар онда һејвана чеврилирләр.

Фәһлә синфинин маарифләнмәси үчүн буржуазијанын көрдүјү иш бундан ибарәтдир вә фәһлә синфинин һәјат шәраитинин дикәр чәһәтләрини нәзәрә алсаг, һөкмран синфә бәслӘдији нифрәтә көрә ону һеч чүр мәзәммәт едә билмәрик. Фәһләнин мәктәбдә ала билмәдији әхлаг тәрбијәсини, һәр һалда буржуазијанын нәзәриндә мүәјјән бир әһәмијјәти *олан* әхлаг тәрбијәсини фәһләјә дикәр һәјат шәраити дә ашыламыр. Фәһләнин бүтүн вәзијјәти, ону әһатә едән бүтүн шәраит онда әхлагсызлығын инкишафына көмәк едир. О касыбдыр, онун үчүн һәјатын һеч бир ләззәти јохдур, демәк олар бүтүн нәш'әләр онун үчүн әлчатмаздыр, ганунун чәзаларындан о даһа горхмур; бәс нә үчүн о өз арзуларыны боғмалыдыр, нә үчүн варлынын сәрвәтинин бир һиссәсини мәнимсәмәјиб онун өз вар-дөвләтиндән һәзз алмасына имкан вермәлидир? Пролетарын оғурлуг етмәмәк үчүн һансы әсаслары ола биләр? «Хүсуси мүлкијјәтин мүгәддәслији»ндән данышаркән бу, чох көзәл сәсләнир вә буржуазијанын гулағына чох хош кәлир. Лакин һеч бир мүлкијјәти олмајан адам үчүн хүсуси мүлкијјәтин мүгәддәслији өз-өзүнә јох олур. Јер үзүнүн аллаһы пулдур. Буржуа пролетарын әлиндән пулу алыр вә беләликлә дә ону әслиндә аллаһсыза чевирир. Пролетар аллаһсыз олараг галырса, јер аллаһынын мүгәддәслијинә вә гүдрәтинә һеч бир еһтирам бәсләмирсә, бурада тәәччүблү нә вар ки! Пролетарын јохсуллуғу ән зәрури һәјати тәләбаты өдәмәјин тамамилә мүмкүн олмамасына,

сәфаләтә вә ачлыға кәлиб чатанда исә бүтүн ичтимаи гајдалара е'тинасызлыг мејли даһа да артыр. Буржуазијанын өзү дә әксәр һалларда буну билир. *Сајмонс* гејд едир ки*, сәрхошлуг бәдәнә нечә мәһведичи тә'сир көстәрирсә, јохсуллуг да гәлбә елә тә'сир көстәрир, шериф *Алисон* исә варлы синфә мүрачиәт едәрәк, социал зүлмүн нәтичәләринин фәһләләр үчүн нәдән ибарәт ола биләчәјини чох мүфәссәл шәрһ едир**. Сәфаләт фәһләјә имкан верир ки, бирини сечсин: тәдричән ачындан өлсүн, дәрһал өзүнү өлдүрсүн, јахуд она лазым олан шеји мүмкүн олан јердән көтүрсүн, јә'ни садәчә десәк, оғурласын. Одур ки, әкәр әксәријјәт оғурлуғу ачындан өлмәкдән, јахуд интиһардан үстүн тутурса, кәрәк биз буна тәәччүбләнмәјәк. Әлбәттә, фәһләләр арасында да кифајәт гәдәр әхлаглы чохлу елә адам вар ки, һәтта чарәсиз галанда белә оғурлуг етмир; бах беләләри ја ачындан өлүр, ја да өзләрини өлдүрүрләр. Бу јахынларадәк јүксәк синифләрин гибтә ојадан имтијазы олан интиһар Инкилтәрәдә пролетарлар арасында да дәб дүшмүшдүр вә бир чох јохсул сәфаләтдән башга чыхыш јолу көрмәјәрәк, ондан хилас олмаг үчүн өзүнү өлдүрүр.

Лакин инкилис фәһләләринин өз доланачағыны тә'мин едә билмәмәси, күнбәкүн бүтүн газанчыны јемәјә хәрчләмәјә мәчбур олмасы, бир сөзлә, мәһз онлары *пролетарлара* чевирән сәбәб јохсуллуға нисбәтән онлара даһа чох дүшкүнләшдиричи тә'сир көстәрир. Алманијада да хырда кәндлиләр әсасән јохсулдурлар вә чох вахт еһтијач ичиндә јашајырлар, анчаг онлар тәсадүфдән нисбәтән аз асылыдырлар, онларын һеч олмазса нә исә мүәјјән бир шеји вардыр. Лакин өз әлләриндән башга гәтијјән һеч нәји олмајан, дүнән газандығыны бу күн јемәјә хәрчләјән, һәр чүр тәсадүфләрдән асылы олан, ән зәрури тәләбатыны өдәмәк үчүн васитәләр әлдә едә биләчәји барәдә һәр һансы тә'минатдан мәһрум олан, — чүнки һәр һансы бөһран, ағасынын һәр һансы шылтағы ону бир тикә чөрәкдән мәһрум едә биләр, — бу пролетар тәсәввүр едилмәси мүмкүн олан ән дөзүлмәз, ән инсафсыз бир вәзијјәтә салынмышдыр. Көләнин јашамасы һеч олмазса онун саһибинин шәхси мәнфәәти илә горунур: тәһкимли кәндлинин һәр һалда бир парча торпағы вардыр ки, ону доландырыр: онларын һәр икиси һеч олмазса ачындан өлмәк горхусу чәкмир; пролетар исә јалныз өзү өз башыны сахламалыдыр вә ејни заманда она имкан вермирләр өз гүввәсиндән елә истифадә етсин ки, тамамилә бу гүввәјә бел бағлаја билсин. Пролетар өз вәзијјәтини јахшылашдырмаг үчүн нәји едә биләрсә, бу, онун асылы олдуғу вә күчү азачыг белә чатмајан тәсадүфләр ахынында јалныз бир дамладыр. О, чүрбәчүр фырылдагларын вә вәзијјәтләрин ирадә-

* «Сәнәтләр вә сәнәткарлар».
** «Әһалинин әсаслары», II чилд, сәһ. 196, 197.

сиз објектидир вә әкәр мүәјјән мүддәтә дә олса биртәһәр долана биләрсә, өзүнү хошбәхт һесаб едә биләр. Өз-өзлүјүндә ајдындыр ки, онун характери вә һәјат тәрзи бу шәраит әсасында мүәјјән олунур: ја о, бу бурулғанда батмамаға, өз инсан ләјагәтини хилас етмәјә чалышыр, — буну исә јалныз буржуазијаја гаршы, ону белә амансызчасына истисмар едән, сонра исә башлы-башына бурахан, ону инсана лајиг олмајан бу вәзијјәтдә сахламаг истәјән синфә гаршы өз е'тиразыны билдирмәклә* едә биләр; ја да о, дүшдүјү вәзијјәтә гаршы мүбаризәни дајандырыр, бу мүбаризәни фајдасыз һесаб едир вә јалныз мүмкүн олан дәрәчәдә ајры-ајры әлверишли мәгамлардан истифадә етмәјә чалышыр. Онун пул јығмасы мә'насыздыр, чүнки јыға биләчәји пул олса-олса бир нечә һәфтә доланмаға чатар, анчаг о, ишсиз галса, мәсәлә бир нечә һәфтә илә гуртармајачаг. Фәһлә өзүнә узун мүддәтә мал-мүлк алмаг игтидарында дејилдир, буну едә билсәјди, даһа фәһлә олмазды вә онун јерини башгасы тутарды. О, јахшы һагг аланда јахшы јашамасын, бәс нејләсин? Инкилис буржуасы әмәк һаггынын јүксәк олдуғу дөврдә фәһләнин «кен-бол» јашамасына һејрәт едир вә гәзәбләнир. Һалбуки адамларын сәрвәт јығмагданса, нә гәдәр мүмкүндүр, һәјатдан зөвг алмасы нәинки тамамилә тәбиидир, һәм дә ағыллы ишдир; чүнки бу сәрвәт онлара һеч бир фајда вермәјәчәк вә әввәл-ахыр јенә күвәјә вә пахыра, јә'ни буржуазијаја гисмәт олачагдыр. Лакин белә һәјат тәрзи һәр чүр башга һәјат тәрзинә нисбәтән даһа чох дүшкүнләшдирир. Карлејлин памбыг парча сәнајеси фәһләләри һаггында дедикләри Инкилтәрәнин бүтүн сәнаје фәһләләринә тәтбиг олуна биләр:

«Онларын иши бу күн ә'ладыр, сабаһ писдир — даими гумара бәнзәјир; онлар елә гумарбаз кими јашајырлар: бу күн зинәт, сабаһ исә ачлыг ичиндә. Мәһзун, изтираблы бир наразылыг — инсан гәлбиндә јашаја билән ән ағыр һисс онлары дидиб дағыдыр. Бүтүн дүнјаја јајылан өз конвулсив дәјишмәләри илә, мисли-бәрабәри олмајан өз Протеј — пары илә Инкилтәрә тиҹарәти онлар үчүн һеч бир чыхыш јолу сахламамышдыр вә онлары санки тилсимә салмышдыр; ајыглыг, сәбатлылыг, там сакитлик, инсанын илк не'мәтләри онлара јаддыр... Бу дүнја онлар үчүн доғма ев дејил, мә'насыз вә фајдасыз әзабларла, өзләринә вә бүтүн бәшәријјәтә гаршы һиддәт, гәзәб вә нифрәтлә долу олан гаранлыг мәһбәсдир. Ахы, бу нәдир — јашыллыға вә күл-чичәјә гәрг олан, аллаһын јаратдығы вә идарә етдији дүнјадыр, јохса мәһзун-мәһзун курлајан, купорос бухарлары, памбыг парча тозу, сәрхош бағыртылары, гәзәб вә әзаблы иш илә долу олан, иблисин јаратдығы вә идарә етдији ҹәһәннәмдир?»**

Даһа сонра, сәһ. 40:

«Әкәр әдаләтсизлик, һәгигәтә, керчәклијә вә дүнјанын гајда-ганунларына хәјанәт јер үзүндә јеканә әсл бәладырса, әкәр сәнинлә һагсыз, әдаләтсиз рәфтар едилдијини дәрк етмәк јеканә дөзүлмәз һиссдирсә, фәһләләрин вәзијјәти барәдә

* Биз сонра көрәчәјик ки, Инкилтәрәдә иттифаглар азадлығы сајәсиндә пролетриатын буржуазијаја гаршы е'тиразы гануниләшдирилмишдир.
** «Чартизм», сәһ. 34 вә сонра.

бизим бөјүк суалымыз бундан ибарәтдир: бүтүн бунлар әдаләтлидирми? Һәр шејдән дә әввәл: беләә вәзијјәтин әдаләтли олуб-олмамасы барәдә онлар өзләри нә дүшүнүрләр? ...Онларын сөзләри, хүсусән дә һәрәкәтләри кифајәтләндиричи бир чавабдыр... Ашағы синифләри һиддәт, јүксәк синифләрә гаршы гәзәблә, кинлә үсјана галхмаг әзми бүрүјүр; онларда дүнјәви һакимијјәт органларына һөрмәт вә руһани кешишләрин нәсиһәтләринә инам кетдикчә азалыр. Бу әһвали-руһијјәни мәзәммәтләмәк олар, онун үстүндә чәза вермәк олар, лакин онун мөвчудлуғуну инкар етмәк олмаз: һамы билмәлидир ки, белә вәзијјәт кәдәрлидир вә әкәр һәр шеј әввәлки кими галса, вәзијјәт фачиәли ола биләр».

Фактлар барәдә Қарлејл тамамилә һаглыдыр; о јалныз фәһләләрин јүксәк синифләрә еһтираслы нифрәтини писләјәндә һагсыздыр. Бу нифрәт, бу гәзәб әслиндә баханда ону сүбут едир ки, фәһләләр өз вәзијјәтләринин нә дәрәчәдә инсафсызлыг олдуғуну һисс едирләр, јол вермәк истәмирләр ки, онларла һејван кими рәфтар етсинләр, елә бир вахт кәләчәк ки, онлар буржуазијанын зүлмүндән өзләрини азад едәчәкләр. Биз бу барәдә һәмин гәзәблә шәрик олмајан фәһләләрин тимсалында фикир јүрүдә биләрик: бә'зиләри итаәтлә өз талејинә бојун әјир, намуслу обывателләр кими јашајыр, ахына дүшүб кедир, дүнјада нәләр баш вердији илә марагланмыр, фәһләләри даһа бәрк гандалламагда буржуазијаја көмәк едирләр; мә'нәви чәһәтдән онлар сәнаје дөврүндән әввәл олдуғу кими чансыздырлар; башгалары талејин әлиндә ојунчаға чеврилир, чохдан итирдикләри заһири сәбатлылыг кими дахили сәбатлылығы да итирир, бу күнлә јашајыр, араг ичир вә арвадбазлыг едирләр; һәр ики һалда бунлар һејвандырлар. Башлыча олараг мәһз ахырынчылар «әхлагсызлығын сүр'әтлә јајылмасына» көмәк едирләр; сентиментал буржуазија бунун асылы олдуғу сәбәбләри өзү јаратдыгдан сонра бундан бәрк гәзәбләнир.

Фәһләләрин дүшкүнләшмәсинин дикәр сәбәби онларын әмәјинин мәчбурилијидир. Көнүллү мәһсулдар фәалијјәт бизә мә'лум олан һәззләрин ән јүксәјидирсә, зорла ишләтмәк ән амансыз, ән алчалдычы ишкәнчәдир. Зәһлән кедән бир иши һәр күн сәһәрдән ахшамадәк көрмәк лүзумундан дәһшәтли нә ола биләр! Фәһләнин инсани һиссләри нә гәдәр күчлүдүрсә, о өз ишинә бир о гәдәр чох нифрәт бәсләмәлидир, чүнки бу ишин өзү үчүн мәчбури вә мә'насыз олдуғуну һисс едир. Бәс о, нәјә көрә ишләјир? Јарадычы әмәји севдијинә көрә? Тәбии сәбәбләрә көрә? Һеч дә јох. О, пул хатиринә, ишин өзү илә һеч бир әлагәси олмајан бир шејин хатиринә ишләјир; она көрә ишләјир ки, ишләмәјә мәчбурдур, һәм дә о, усандырычы бир јекнәсәгликлә далбадал нечә саат ишләјир; әкәр онда һәр һансы инсани һиссләр галыбса, елә илк һәфтәләрдән иши онун әзаб-әзијјәтинә чевирмәк үчүн елә тәкчә бу кифајәт олмалыдыр. Әмәк бөлкүсү мәчбури әмәјин күтләшдиричи тә'сирини әлавә олараг гат-гат күчләндирмишдир. Әмәк саһәләринин әксәријјәтиндә фәһләнин фәалијјәти узун илләр әрзиндә дәгигәбәдәгигә дәгиг вә дәјишмәз шәкилдә тәкрар

олунан кичик, халис механики һәрәкәтлә мәһдудлашдырылмышдыр*. Лап ушаглығындан, һәм дә инкилис пролетарынын һәјат шәраитиндә һәр күн он ики саат вә даһа чох мүддәтдә санчаг башлығы һазырламагла, јахуд дишли чарх итиләмәклә мәшғул олан адам инсани һиссләри вә габилијјәти отуз јашынадәк чәтин сахлаја биләр. Машынлар вә бухарын һәрәкәт гүввәси тәтбиг едилдикдән сонра вәзијјәт дәјишмәди. Фәһләнин фәалијјәти асанлашыр, әзәләләри кәркинләшдирмәк лазым кәлмир, ишин өзү исә әһәмијјәтсиз, лакин ән јүксәк дәрәчәдә јекнәсәг олур. О, мә'нәви фәалијјәт үчүн фәһләјә шәраит јаратмыр, анчаг һәр һалда ондан елә кәркин диггәт тәләб едир ки, о, иши јахшы көрмәк истәјирсә, ајры һеч бир шеј барәдә дүшүнмәмәлидир. Јемәк вә јатмаг үчүн лазым олан вахтдан башга фәһләнин бүтүн вахтыны әлиндән алан, һәлә мә'нәви фәалијјәти демирик, тәмиз һава удмаг вә тәбиәтдән зөвг алмаг үчүн она асудә вахт вермәјән белә мәчбури иш инсаны һејван вәзијјәтинә нечә салмаја биләр? Фәһлә јенә ики јол ајрычында галыр: талејә бојун әјмәли, «јахшы фәһлә» олмалы, буржуанын мәнафејини «сәдагәтлә» көзләмәли — бу заман о, лабүд олараг дүшүнчәсиз һејвана чеврилир — јахуд мүгавимәт көстәрмәли, вар гүввә илә өз инсан ләјагәтини горумалы, буну исә о, јалныз буржуазијаја гаршы мүбаризәдә едә биләр.

Бүтүн бу сәбәбләрин өзү фәһлә синфинин хејли дүшкүнләшмәси илә нәтичәләнир, лакин онлара даһа бир сәбәб әлавә олунур ки, бу да дүшкүнләшмәнин даһа да јајылмасына кәтириб чыхарыр вә ону ән јүксәк һәддә чатдырыр; бу — әһалинин мәркәзләшмәсидир. Инкилтәрәнин буржуа јазычылары бөјүк шәһәрләрин позғунлашдырычы тә'сири барәдә һиддәтлә һај-күј салырлар; Ијереминин астар үзү олан бу адамлар шәһәрләрин дағылмасына јох, тәрәгги етмәсинә јас тутурлар. Шериф *Алисон* демәк олар һәр шеји бу сәбәбин үстүнә јыхыр, «Бөјүк шәһәрләр әсри» китабынын мүәллифи д-р *Вокен* буну даһа чох едир. Тамамилә ајдындыр. Фәһләнин бәдәнинә вә гәлбинә дағыдычы тә'сир көстәрән дикәр сәбәбләр варлы синфин мәнафеји илә чох сых бир шәкилдә бағлыдыр. Әкәр бу мүәллифләр е'тираф етсәјдиләр ки, башлыча сәбәб јохсуллугдур, сабаһкы күнә инамсызлыгдыр, зор күчүнә һәдсиз әмәкдир, онда һамы, о чүмләдән дә онлар өзләринә демәли иди: әкәр беләдирсә, јохсуллара мүлкијјәт верәк, онлары јашајыш васитәләри илә тә'мин едәк, һәдсиз әмәјә гаршы ганунлар гәбул едәк; лакин буржуазија буна разы ола билмәз. Бөјүк шәһәрләр исә өз-өзүнә артыб бөјүмүшдүр, адамлар

* Бурада да нүфузлу буржуа хадимләринин шәһадәтләрини ситат кәтирмәк лазымдырмы? Јалныз бир мисал көтүрүрәм; Адам Смитин «Халгларын сәрвәти» китабында, ситат кәтирилән нәшрин 3-чү чилдинин, 5-чи китабынын 1-чи фәслиндә, 297-чи сәһифәдә о мисалы һәр кәс асанлыгла тапа биләр.

ораја тамамилә көнүллү олараг көчмүшләр; бөјүк шәһәрләри јалныз сәнајенин вә онун сајәсиндә варланан буржуазијанын јаратмасы барәдә нәтичә һеч дә дәрһал ағла кәлмир вә бүтүн бәлалары адама рәфедилмәз кими көрүнән бу сәбәбин үстүнә јыхмаг һаким синиф үчүн чох әлверишлидир. Әслиндә исә бөјүк шәһәрләр һәлә әввәлләр, һәр һалда рүшејм һалында мөвчуд олан бәланын даһа сүр'әтлә вә там инкишаф етмәси үчүн јалныз шәраит јарадыр. Алисон һеч олмазса о гәдәр инсанпәрвәрдир ки, бу бәланы е'тираф едир: о, сәнаје либерал буржуасынын јеткин типи дејил, јалныз јарыбајары инкишаф етмиш буржуа — торидир вә буна көрә дә әсл буржуанын үмидсизчәсинә кор олуб көрмәдији шејләрин гаршысында онун көзләри бә'зән ачылыр. Сөзү она верәк:

«Ејб вә әхлагсызлыг бәласы өз торларыны мәһз бөјүк шәһәрләрдә атыр; мәһз бурада чинајәткарлыг чәзасыз галмаг үмиди илә, вејиллик исә нүмунәләрин боллуғу илә ширникдирилир. Бүтүн пис вә позулмуш адамлар кәнд һәјатынын садәлијиндән јаха гуртарараг, бураја инсан позғунлуғунун бу ири мәркәзләринә ахышырлар; бурада онлар өз алчаглығыны көстәрмәк үчүн гурбанлар тапырлар вә јүнкүл газанч онларын мә'руз галдығы тәһлүкәләрин әвәзини чыхыр. Фәзиләт көлкәдә вә тәзјиг алтында олур, ејб гол-ганад ачыр вә үстүөртүлү галыр, нәш'әләрин мүмкүнлүјү исә позғунлуғу тәшвиг едир. Ким кечә вахты Сент-Чајлс мәһәлләсиндән, Дублинин дарысгал, издиһамлы дөнкәләриндән, Глазгонун ән јохсул мәһәлләләриндән кечсә, бу сөзләрин доғру олдуғуна кифајәт гәдәр сүбут тапар вә јер үзүндә белә чох чинајәт олмасына дејил, белә аз чинајәт олмасына тәәччүбләнәр... Бөјүк шәһәрләрин позғунлашмасынын башлыча сәбәби пис нүмунәнин сирајәтедичи олмасында, бир дә бундадыр ки, ејб белә јахында оланда вә бөјүмәкдә олан нәсил һәр күн онунла гаршылашанда ејбин чазибәсинә гаршы мүбаризә апармаг чәтиндир. Ео ipso*, варлылар јохсуллардан һеч дә јахшы дејилләр: ејни шәраитдә онлар да тамаһларыны сахлаја билмирләр; јохсуллар она көрә хүсусилә бәдбәхтдирләр ки, онлар һәр јердә ејбин тәләләри, гадаған олунмуш нәш'әләрин чазибәси илә *растлашмаја билмирләр...* Бөјүк шәһәрләрдә јохсул синфин бөјүмәкдә олан нәслини ејбин чазибәсиндән горумағын ачыгча мүмкүн олмамасы — дүшкүнлүјүн сәбәби бах будур».

Бизим мүәллиф адәтләри әтрафлы тәсвир етдикдән сонра сөзүнү белә давам етдирир:

«Бүтүн бунлар һәр һансы һәдсиз позғунлуғун нәтичәси дејил, јохсулларын мә'руз галдығы, демәк олар гаршысыалынмаз чәзбетмәнин гүввәси илә изаһ олунур. Јохсулларын рәфтарыны писләјән варлыларын өзү ејни сәбәбләрин тә'сири алтында елә бу чүр тез тәслим олардылар. Елә бир сәфаләт дәрәчәси, елә бир чәзбетмә гүввәси вар ки, ләјагәт онун гаршысында надир һалларда давам кәтирә биләр вә хүсусән кәнчләр онун гаршысында лап надир һалларда давам кәтирә биләрләр. Белә шәраитдә ејбин јајылмасы демәк олар физики јолухманын јајылмасы кими лабүддүр вә чох вахт онун кими сүр'әтлә баш верир».

Һәмин мүәллиф башга бир јердә јазыр:

«Јүксәк синифләр кичик бир әразидә өз хејирләри үчүн бөјүк фәһлә күтләләрини чәмләшдирәндә чинајәт микробу сон дәрәчә тез вә лабүд олараг јајыл-

* — әлбәттә. *Ред.*

маға башлајыр. Ашағы синифләрин нүмајәндәләринин индики дини вә әхлаги инкишаф сәвијјәсиндә онлар чох заман *јаталағын гурбаны олдуглары* кими, тамаһларыны сахлаја билмәдикләри үчүн дә ејни дәрәчәдә аз мәзәммәтә лајигдирләр»*.

Анҹаг кифајәтдир! Јарымбуржуа Алисон, мәсәләјә јанашма үсулу нә гәдәр мәһдуд олса да, бөјүк шәһәрләрин мөвҹуд олмасынын фәһләләрин мә'нәви инкишафы үчүн зәрәрли нәтиҹәләрини ачыб бизә көстәрир. Дикәр мүәллиф, тахыл ганунлары әлејһинә Ҹәмијјәтин[9] руһунда там камил буржуа, д-р Ендрү *Јур*** бу нәтиҹәләрин башга тәрәфини ачыб бизә көстәрир. О, бизә хәбәр верир ки, бөјүк шәһәрләрдә һәјат фәһләләр арасында дилбирлик әмәлә кәлмәсини асанлашдырыр вә плебејләрә әлавә гүввә верир. Онун фикринҹә, фәһләләр лазыми шәкилдә (јә'ни буржуазијаја итаәт етмәк шәклиндә) тәрбијә олунмаса, онлар мәсәләләрә биртәрәфли, гејзли егоизм нөгтеји-нәзәриндән бахаҹаг вә һијләкәр демагогларын өјүд-нәсиһәтләринә асанлыгла ујаҹаглар; ола билсин ки, һәтта онлар өзләринин *ән јахшы һавадарларына,* тәмкинли вә тәдбирли капиталистләрә һәсәдлә вә дүшмәнчиликлә бахмаға гадирдирләр; бурада јалныз дүзкүн тәрбијә көмәк едә биләр, јохса милли ифлас вә дикәр дәһшәтләр баш верәр, чүнки фәһләләрин ингилабындан јаха гуртармаг олмаз. Бизим буржуа тәшвишә дүшмәкдә тамамилә һаглыдыр. Әһалинин мәркәзләшдирилмәси варлы синифләрин чанланмасына вә шиддәтли инкишафына сәбәб олурса, фәһләләрин инкишафына даһа чох көмәк едир. Фәһләләр өзләрини — бир мәҹму һалында — синиф һесаб етмәјә башлајырлар, дәрк едирләр ки, тәкликдә зәиф олсалар да, һамысы бирликдә гүввә јарадыр; бу, буржуазијадан ајрылмаға, фәһләләрә вә онларын һәјат шәраитинә хас олан мүстәгил анлајышлар вә идејалар јаратмаға көмәк едир, фәһләләр зүлм алтында олдугларыны дәрк едир, сосиал вә сијаси әһәмијјәт кәсб едирләр. Бөјүк шәһәрләр фәһлә һәрәкаты мәнбәләридир: фәһләләр илк дәфә бурада өзләринин вәзијјәти барәдә дүшүнмәјә вә ону дәјишмәк уғрунда мүбаризә апармаға башламышлар, илк дәфә бурада пролетариатла буржуазијанын мәнафеләринин бир-биринә зидд олдуғу ашкара чыхмышдыр, фәһлә иттифаглары, чартизм вә сосиализм бурада јаранмышдыр. Сосиал организмин кәнддә хроники характер дашыјан хәстәлији бөјүк шәһәрләрдә кәскин шәкил алмыш вә беләликлә онун әсл маһијјәти вә мүалиҹә едилмәси үсулу ашкар олмушдур. Бөјүк шәһәрләр олмасајды, иҹтимаи шүурун инкишафына онларын вердији тәкан олмасајды, фәһләләр бу гәдәр ирәли кедә билмәздиләр. Һәм дә бөјүк шәһәрләр фәһлә илә ишверән арасындакы

* «Әһалинин әсаслары», II ҹилд, сәһ. 76 вә сонра, сәһ. 135.

** «Philosophy of Manufactures». London, 1835 [«Фабрик фәлсәфәси». Лондон, 1835]. Сонра биз бу бәднам китабын үзәринә һәлә гајыдаҹағыг. Бурада ситат кәтирилән јерләр 406-чы вә сонракы сәһифәләрдәдир.

патриархал мүнасибәтләрин ахырынчы галыгларына сон тојмушдур, буна исә бир буржуадан асылы олан фәһләләрин сајыны артырмаг јолу илә һәмчинин ири сәнаје көмәк етмишдир. Буржуазија, доғрудур, буна һејифсиләнир, тамамилә һаггы вар: ахы, әввәлки мүнасибәтләр заманы о, фәһләләрин үсјанындан демәк олар мүһафизә едилмишди. Буржуа өз фәһләләрини кефи истәдији гәдәр истисмар едир вә онларын үзәриндә ағалыг едирди, үстәлик, һагг вермәкдән әлавә, онун үчүн һеч дә чәтин олмајан мүәјјән меһрибанлыг көстәрирдисә, јахуд, куја јалныз гејри-ади дәрәчәдә мәрһәмәтли бир адам олдуғуна көрә чүз'и күзәштләр едирдисә, — һәрчәнд бунларын һамысы бирликдә онун етмәли олдуғунун һеч онда бири дә дејилди,—бу садәлөвһләрин итаәткарлығына, миннәтдарлығына вә мәһәббәтинә үмид бәсләјә биләрди. Доғрудур, буржуа өзүнүн јаратмадығы бир шәраитә дүшән ајрыча бир шәхс кими, өз вәзифәләрини, гисмән дә олса, бәлкә дә, јеринә јетирирди; лакин һаким синфин, елә *һаким олдуғуна көрә* бүтүн милләтин вәзијјәти үчүн мәс'улијјәт дашыјан вә үмуми мәнафенин гејдинә галмалы олан бир синфин үзвү кими, буржуа бу вәзијјәтин онун бојнуна гојдуғу ишләрин һеч бирини көрмүр, өз хүсуси, шәхси мәнафеји наминә күлл һалында бүтүн милләти һәлә бир әлавә олараг истисмар едирди. Фәһләләрин көләлијини ријакарчасына өрт-басдыр едән патриархал мүнасибәтләр шәраитиндә фәһлә мә'нәви чәһәтдән чансыз, өз шәхси мәнафејини дәрк етмәјән садә обывател кими галмаја билмәзди. Јалныз фәһлә илә она ишверән арасында сојуглуг јарананда, ајдын оланда ки, ишверәни фәһләјә анчаг шәхси мараг һисси, анчаг мәнфәәт һәвәси бағлајыр, әсли олмајан шәфгәтли мүнасибәтләрән чүзи сынагдан чыха билмәјиб тамамилә јох оланда, јалныз бу заман фәһлә өз вәзијјәтини вә өз мәнафејини баша дүшмәјә вә мүстәгил инкишаф етмәјә башлады, јалныз бу заман о, өз идејалары, һиссләри вә тәләбләриндә буржуазијанын ардынча көлә кими кетмәмәјә башлады. Һәм дә буна башлыча олараг ири сәнаје вә бөјүк шәһәрләр көмәк етди.

Инкилис фәһләләринин характеринә чидди тә'сир көстәрән дикәр шәрт ирланд фәһләләрин мүһачирәти олмушдур; онун бу чәһәтдән әһәмијјәти barәдә сөһбәт ачмышдыг. Көрдүјүмүз кими, мүһачирәт бир тәрәфдән инкилис фәһләләринин сәвијјәсини, әлбәттә, ашағы салмышдыр, онлары мәдәнијјәтдән ајырмыш вә вәзијјәтләрини писләшдирмишдир, анчаг, дикәр тәрәфдән, о, фәһлә синфи илә буржуазија арасында учурумун дәринләшмәсинә сәбәб олмуш вә демәли, јахынлашмагда олан бөһранын кәлиб чатмасыны сүр'әтләндирмишдир. Мәсәлә бурасындадыр ки, чанлы организмин хәстәликләри кими, Инкилтәрәнин мүбтәла олдуғу сосиал мәрәзин дә өз кедиши вардыр; о, мүәјјән ганунлара ујғун олараг инкишаф едир вә өз бөһранлары вардыр ки, бун-

ларын да ахырынчысы вә ән күчлүсү хәстәнин мүгәддәратыны һәлл едир. Инкилис милләти бу ахырынчы бөһранда мәһв ола билмәјәчәјинә, әксинә, ондан тәзәләнмиш вә дирчәлмиш һалда чыхмалы олачағына көрә, хәстәлијин кедишини кәскинләшдирән нә варса һамысына јалныз севинмәк лазымдыр. Бундан башга ирланд мүһачирәти Инкилтәрәјә ирландын еһтираслы, чанлы темпераментини кәтириб инкилис фәһлә синфинә ашыламагла да буна көмәк едир. Ирландларла инкилисләр арасында бир чох чәһәтдән, франсызларла алманлар арасында олдуғу кими фәрг вардыр; нисбәтән јүнкүлхасијјәт, тез тә'сирләнән, гызғын ирланд илә сакит, тәмкинли, дүшүнчәли инкилис арасындакы үнсијјәт нәтичә е'тибары илә онларын һәр икисинә јалныз фајда верә биләр. Ирландын ән әввәл һиссијјатдан ирәли кәлән, фәдакарлыг дәрәчәсиндә мәрд олан характери фәһлә синфинә гарышмасајды вә халис гуру, сојуг инкилис характери бир тәрәфдән ирланд ганынын гатышығы илә, дикәр тәрәфдән исә ирландларла даими үнсијјәтлә јумшалдылмасајды, инкилис буржуазијасына хас олан сәрт егоизм фәһлә синфиндә дә гат-гат чох мүддәтдә галарды.

Бүтүн бу дејиләнләрдән сонра инкилис фәһлә синфинин заман кечдикчә инкилис буржуазијасындан фәргләнән тамам башга халг олмасына тәәччүбләнмәк лазым кәлмир. Јер үзүнүн бүтүн дикәр милләтләри илә буржуазијанын охшар чәһәтләри лап бөјрүндә јашајан фәһләләрә нисбәтән даһа чохдур. Буржуазијаја нисбәтән фәһләләр башга диалектдә данышырлар, онларын башга идејалары вә тәсәввүрләри, башга адәтләри вә мә'нәви принсипләри, башга дини вә сијасәти вардыр. Бунлар тамамилә мүхтәлиф ики халгдыр, бир-бириндән о гәдәр фәргләнирләр ки, санки мүхтәлиф иргләрә мәнсубдурлар, гитәдәки бу ики халгдан биз индијәдәк јалныз бирини — буржуазијаны таныјырдыг. Һалбуки пролетарлардан ибарәт олан мәһз дикәр халг Инкилтәрәнин кәләчәји үчүн даһа бөјүк әһәмијјәтә маликдир*.

Инкилис фәһләләринин ичтимаи характери, өз ифадәсини чәмијјәтләрдә вә сијаси бахышларда тапдығына көрә, бу характер һаггында ирәлидә сөһбәт ачылачагдыр. Бурада исә биз јалныз јухарыда шәрһ олунан сәбәбләрин нәтичәләрини нәзәрдән кечирмәк фикриндәјик, чүнки онлар фәһләнин шәхси кејфијјәтләринә тә'сир көстәрир. — Күндәлик һәјатда фәһлә буржуаја нисбәтән хејли һәссасдыр. Јухарыда дедим ки, диләнчиләр адәтән јалныз фәһләләрә мүрачиәт едирләр вә үмумијјәтлә фәһләләр јохсуллара әл тутмаг үчүн буржуазијаја нисбәтән чох иш көрүрләр.

---

* (1892-чи ил). Мә'лум олдуғу кими, ири сәнајенин инкилисләри ики мүхтәлиф милләтә ајырмасы фикрини мәнимлә демәк олар ејни вахтда Дизраели өзүнүн «Sybil, or the Two Natins» [«Сибилла, јахуд Ики милләт»] романында сөјләмишдир. *(1892-чи илин алманча нәшринә Енкелсин гејди).*

һәр аддымда сүбут олуна билән бу факты дикәр фактларла бирликдә Манчестер каноники Паркинсон да тәсдиг едир. О дејир:

«Варлыларын јохсуллара көмәјинә нисбәтән, јохсуллар бир-биринә даһа чох әл тутурлар. Бу сөзләрими сүбут етмәк үчүн гочаман, ән тәчрүбәли, ән диггәтли вә инсанпәрвәр һәкимләримиздән бири олан д-р Бардслинин ифадәсинә әсаслана биләрәм. О, ачыгча билдирмишдир ки, јохсулларын һәр ил бир-биринә вердији үмуми мәбләғ варлыларын һәмин мүддәтдә јохсуллара вердији мәбләғдән артыгдыр»*.

Фәһләләрин инсанпәрвәрлији башга формаларда да чох фәрәһләндиричи шәкилдә өзүнү көстәрир. Амансыз тале онларын өзүнүн дә үзүнә күлмәмишдир вә буна көрә дә онлар һәјаты тис кечәнләрин һалына ачыја билирләр. Онлар үчүн һәр бир инсан инсандыр, һалбуки буржуа үчүн фәһлә мүкәммәл инсан дејилдир. Буна көрә дә фәһләләр даһа хошрәфтар, меһрибандырлар вә варлы синфә нисбәтән пула еһтијачлары даһа чох олса да, онларын пул һәрислији нисбәтән аздыр; онлар үчүн пул јалныз бу сәбәбә көрә гијмәтлидир ки, она шеј алмаг олар, һалбуки буржуа үчүн пулун хүсуси бир гијмәти, сәчдәкаһ гијмәти вардыр, пул буржуаны алчаг, натәмиз «газанч адамына» чевирир. Пулун гаршысында бу ситајиш һиссинә тамамилә биканә олан фәһлә буржуа кими ачкөз дејилдир; буржуа даһа чох газанмаг үчүн һәр шејә һазырдыр вә һәјатынын мәгсәдини өз пул кисәсини долдурмагда көрүр. Буна көрә дә фәһлә өз фикрини даһа мүстәгил шәкилдә сөјләјир, керчәклији буржуаја нисбәтән даһа јахшы гаврајыр вә һәр шејә өз шәхси мәнафеји мөвгејиндән бахмыр. Тәрбијәсинин кифајәт гәдәр олмамасы ону дини хурафатдан горујур; бу мәсәләләрдән һеч нә баша дүшмәдијинә көрә онларын үзәриндә баш сындырмыр, буржуазијанын мүбтәла олдуғу фанатизм она јабанчыдыр вә о, диндар олса белә, һәтта нәзәријјәдә дејил, јалныз сөздә диндар олур; практикада исә фәһлә јалныз дүнјәви мәнафе илә јашајыр вә бу аләмдә мүмкүн гәдәр јахшы доланмаға чалышыр. Бүтүн буржуа јазычылары ејни бир фикрә кәлирләр — фәһләләр диндар дејил вә килсәјә кетмирләр. Бәлкә јалныз ирландлар, бә'зи гочалар вә јарымбуржуалар — нәзарәтчиләр, усталар вә бу гәбилдән оланлар истисна тәшкил едирләр. Әксәријјәтлә исә демәк олар һәр јердә динә гаршы там е'тинасызлыг мүшаһидә олунур; деизмин ән чоху мүәјјән әламәтинә раст кәлмәк олар, о да елә гејри-мүәјјән шәкилдәдир ки, јалныз сөзләрлә, јахуд infidel (динсиз) вә ја атеист кими кәлмәләрин гаршысында гејри-ижради горху илә ифадә олунур. Бүтүн секталарын руһаниләри фәһләләрә өз тә'сирини јалныз бу јахын-

* «On the present Condition of the Labouring Poor in Manchester etc.». By the Rev. Rd. Parkinson, Canon of Manchester. 3 rd. edit. London and Manchester, 1841. Pamphlet [«Манчестердә вә и. а. зәһмәткеш јохсулларын мүасир вәзијјәти һаггында». Манчестер каноники, чәнаб Паркинсонун китабчасы. 3-чү нәшри, Лондон вә Манчестер, 1841].

ларда итирсәләр дә, фәһләләр онлара пис јанашырлар; лакин инди вәзијјәт еләдир ки, садәчә: he is a parson! — бу кешишдир! сәдасы кешиши ичтимаи јығынчағын трибунасындан говмаг үчүн чох заман кифајәт едир. Һәм һәјат шәраитинин өзү, һәм дә дини вә башга тәрбијәнин чатышмамасы буна имкан јарадыр ки, фәһләләри даһа објектив, көһнәлмиш, сабитләшмиш принсипләрдән вә јанлыш фикирләрдән буржуаја нисбәтән даһа азад етмәк олур. Буржуа өз синфи хурафатынын, она ушаглыгдан ашыланмыш принсипләрин ичиндә боғаза гәдәр илишиб галмышдыр, онунла бачармаг мүмкүн дејил; о, либерал формада олса да, маһијјәт е'тибары илә мүһафизәкардыр; онун мәнафеји мөвчуд гурулушла гырылмаз сурәтдә бағлыдыр вә һәр һансы ирәлиләјиш үчүн о, чансыз адамдыр. О, тарихи инкишафа даһа башчылыг етмир вә онун јерини әввәлчә јалныз һүгуги чәһәтдән, сонра исә һәгигәтән фәһләләр тутурлар.

Бүтүн бунлар, еләчә дә фәһләләрин бундан ирәли кәлән вә ашағыда нәзәрдән кечирәчәјимиз ичтимаи фәалијјәти бу синфин характеринин мүсбәт чәһәтидир; мәнфи чәһәтини дә үмуми шәкилдә тәсвир етмәк олар, һәм дә о, елә бу чүр тәбии шәкилдә јухарыда көстәрилән сәбәбләрдән ирәли кәлир. Сәрхошлуг, чинси мүнасибәтләрдә позғунлуг, кобудлуг вә мүлкијјәтә лазымынча һөрмәт етмәмәк — буржуанын фәһләләрә вердији иттиһамын башлыча маддәләри бунлардыр. Фәһләләрин ичкини чох ичмәси тамамилә тәбиидир. Шериф *Алисон* иддиа едир ки, Глазгода һәр шәнбә күнү ахшам азы 30 мин фәһлә ичиб сәрхош олур, һәм дә бу рәгәм, шүбһәсиз ки, шиширдилмәмишдир; бу шәһәрдә 1830-чу илдә һәр он ики евә, 1840-чы илдә исә һәр он евә бир мејхана дүшүрдү; Шотландијада 1823-чү илдә 2 300 мин галлон, 1837-чи илдә исә 6 620 мин галлон; Инкилтәрәдә 1823-чү илдә 1 976 мин галлон, 1837-чи илдә исә 7 875 мин галлон спиртли ички үчүн аксиз өдәнилмишдир*. Пивәханалар һаггында 1830-чу илдә гәбул едилмиш ганун пивәни ајагүстү ичмәк үчүн сатмаға ичазә верилән jerry-shops адлы мүәссисәләрин ачылмасыны асанлашдырмагла бәрабәр, һәм дә сәрхошлуғун јајылмасыны асанлашдырды, чүнки демәк олар һәр бир евин гаршысында ичкихана пејда олду. Демәк олар һәр күчәдә бир нечә белә пивәхана тапмаг мүмкүндүр, әкәр шәһәр кәнарындакы бир јердә јан-јана ики-үч ев дурурса, јәгин ки, онларын бириндә jerry-shop вардыр. Бундан башга күлли мигдарда hush-shops, јә'ни ичазәсиз тичарәт едән кизли мејханалар вардыр вә бөјүк шәһәрләрин лап мәркәзиндә, полисин ајағы надир һалларда дәјән хәлвәт мәһәлләләрдә, күлли мигдарда спирт чәкилән нечә-нечә кизли спирт е'малатханасы вардыр. Гаскелл ситат кәтирдијимиз әсәриндә белә зәнн едир ки, тәкчә Манчестердә јүздән чох белә спирт е'ма-

* «Әһалинин әсаслары», мүхтәлиф јерләрдә.

латханасы вардыр вә онларын иллик истеһсалы азы 156 мин галлона чатыр. Манчестердә бундан башга миндән чох ичкихана вардыр, демәли, евләрин сајы илә мүгајисәдә онлар ән азы Глазгода олдуғу гәдәрдир. Бүтүн дикәр бөјүк шәһәрләрдә дә вәзијјәт ејни илә беләдир. Һәлә сәрхошлуғун ади нәтичәләриндән данышмајыб, нәзәрә алсаг ки, чүрбәчүр јашда олан кишиләр вә гадынлар вә һәтта ушаглар, чох вахт әлиушаглы гадынлар бу ичкиханаларда буржуа режиминин ән дүшкүн гурбанлары илә — оғрулар, дәләдузлар вә фаһишәләрлә гаршылашырлар, хатырласаг ки, бә'зи ана, гучағында тутдуғу сүдәмәр көрпәјә шәраб ичирдир, онда бу јерләрин өз мүштәриләринә дүшкүнләшдиричи тә'сир көстәрдијини чәтин ки, ким исә инкар етсин. Хүсусилә шәнбә күнү ахшамы, мааш аландан сонра, иш һәмишәкиндән хејли тез гуртараркән вә бүтүн фәһлә синфи өз харабаханаларындан әсас күчәләрә ахышаркән сәрхошлуғу бүтүн ејбәчәрлији илә мүшаһидә етмәк мүмкүндүр. Белә ахшамларда мән надир һалларда хејли сәрхош илә гаршылашмадан Манчестери тәрк едә билирдим; онлар ајаг үстә зорла дура билир, ја да архларда ағнајырдылар. Базар күнү ахшам адәтән ејни мәнзәрәләр тәкрар олунур, анчаг һај-күј аз олур. Бүтүн пулларыны хәрчләјәндән сонра исә әјјаш, бөјүк шәһәрләрин һәр бириндә күлли мигдарда олан, — Манчестердә алтмышдан чохдур, Солфордун күчәләриндән бириндә (Чапел-стритдә) исә ондан он икијә гәдәрдир — ломбардлардан растына чыханына кедир вә олан-галаныны киров гојур. Мебел, әкәр варса бајрам палтары, габ-гачаг — бүтүн бунлар һәр шәнбә күнү ломбардлардан күлли мигдарда кери алыныр, сонра демәк олар һәмишә чәршәнбә күнүндән кеч олмајараг јенидән ораја гајыдыр; бу, әшјанын кери алынмасына һәр һансы бир тәсадүф мане оланадәк вә әшјалар бир-биринин ардынча мүамиләчинин әлинә кечәнәдәк, јахуд мүамиләчи әлдән дүшмүш, һеч нәјә јарамајан әшјаны көтүрүб пул вермәкдән имтина едәнәдәк давам едир. Ким Инкилтәрә фәһләләри арасында сәрхошлуғун јајылмасыны өз көзләри илә көрүбсә, лорд Ешлинин бу сөзләринә* һәвәслә инанар ки, фәһләләр спиртли ичкиләрә һәр ил 25 млн. фунт стерлингә гәдәр хәрчләјирләр. Сәрхошлуг фәһләләрин мадди вәзијјәтини нә гәдәр písләшдирир, онларын физики вә мә'нәви сағламлығына нечә мәһведичи тә'сир көстәрир, аилә мүнасибәтләриндә нечә ихтилаф јарадыр — бүтүн бунлары асанлыгла тәсәввүр етмәк мүмкүндүр. Доғрудур, ајыглыг чәмијјәтләри чох иш көрүбләр, лакин милјонларла фәһлә илә мүгајисәдә бир нечә мин «Teatotallers** нә едә биләр? Ирландијанын ајыглыг апостолу Матју ата Инкилтәрә шәһәрләрини кәзәндә бә'зән отуз миндән алтмыш минәдәк

* 1843-чү ил февралын 28-дә нүмајәндәләр палатасында нитг.
** — «ички ичмәјәнләр». *Ред.*

фәһлә «pledge» (вә'д) верир, анчаг һеч бир ај кечмәмиш онларын әксәр һиссәси буну унудур. Мәсәлән, һесабласаг ки, сон үчдөрд илдә Манчестердә нечә адам ички ичмәмәјә сөз вериб, алынан рәгәм шәһәр сакинләринин үмуми сајындан чох олар, һалбуки сәрхошлуғун нәзәрәчарпачаг дәрәчәдә азалдығыны көрмәк мүмкүн дејилдир.

Спиртли ичкиләр ичмәкдә нәфсини сахламамагла јанашы, бир чох инкилис фәһләләринин дикәр бөјүк гүсуру чинси мүнасибәтләрдә позғунлугдур. Бу гүсур башлы-башына бурахылан, лакин өз азадлығындан лазыми шәкилдә истифадә етмәк үчүн зәрури васитәләрдән мәһрум олан бу синфин үмуми вәзијјәтиндән лабүд, күчлү бир зәрурәтлә ирәли кәлир. Буржуазија онун ихтијарына јалныз бу ики нәш'әни вермиш, үзәринә исә күлли мигдарда ағыр зәһмәт вә изтираб јүкү гојмушдур. Буна көрә дә фәһләләр һәјатда һеч олмаса бир шеј көрмәк үчүн бүтүн еһтирасларын илә бу ики нәш'әјә гапылыр, һәдсиз-һүдудсуз вә низамсыз шәкилдә онлара ујурлар. Адамлары јалныз һејванлара лајиг олан бир вәзијјәтә саланда онларын үсјан етмәкдән, јахуд һәгигәтән һејвана чеврилмәкдән башга ајры бир әлачы галмыр. Бәс, бундан әлавә, буржуазијанын өзү, һәтта онун тәрбијәли нүмајәндәләри, фаһишәлијин артмасына билаваситә көмәк едәндә нечә? һәр ахшам Лондонун күчәләринә долушан 40 мин фаһишәнин* нә гәдәри сәхавәтли буржуазијанын һесабына јашајыр? Онларын нә гәдәри ачындан өлмәмәк үчүн өз бәдәнини гаршысына чыхан һәр кәсә тәклиф етмәјә мәчбур олдуғу үчүн өзләрини илк дәфә јолдан чыхаран буржуаја миннәтдар олмалыдыр? Мәкәр ајдын дејилми ки, фәһләләри позғунлугда мәзәммәт етмәјә буржуазијанын һамыдан аз һаггы вардыр?

Фәһләләр барәсиндә үмумијјәтлә бүтүн мәзәммәтләр нәш'әләрә мејлин гаршысыалынмазлығындан, еһтијатлылығын олмамасындан вә мөвчуд сосиал гајдалара кифајәт гәдәр итаәт етмәмәкдән, үмумијјәтлә нисбәтән узаг олан фајданын наминә индики мәгамын нәш'әләрини гурбан вермәји бачармамагдан ибарәт олур. Анчаг бурада тәәччүблү нә вар ки? Мәкәр өз ағыр ишинин мүгабилиндә ән чүз'и мигдарда, о да јалныз шәһвани нәш'ә алан адамлар синфи бу нәш'әләрин үзәринә кор-коранә вә ачкөзлүклә атылмаја биләрми? Әкәр бу синфи маарифләндирмәк гејдинә һеч кәс галмырса, әкәр онун ајры-ајры үзвләринин талеји ән мүхтәлиф тәсадүфләрдән асылыдырса, әкәр онлар сабаһкы күнә инамла баха билмирләрсә, онда еһтијатлы олмағын, «абырлы» һәјат сүрмәјин вә кәләчәк нәш'ә, һәмишә титрәк, тә'минатсыз вәзијјәтдә олдугларына көрә мәһз *онлар* үчүн һәлә чох шүбһәли олан бир нәш'ә хатиринә индики мәгамын нәш'әсини гурбан вермәјин онлар үчүн нә мә'насы вар? Мөвчуд сосиал гурулушун

* Шериф *Алисон.* «Әһалинин әсаслары», II чилд.

бүтүн зијанлары гисмәтинә дүшән вә онун үстүнлүкләринин һеч бириндән истифадә етмәјән синифдән, бу сосиал гурулушун анҹаг дүшмән мөвгејиндән јанашдығы синифдән һәлә бир тәләб дә едирләр ки, о, һәмин сосиал гурулуша һөрмәт бәсләсин! Бу лап ағдыр ки! Лакин нә гәдәр ки, бу сосиал гурулуш мөвҹуддур, фәһлә синфи ондан ајрыла билмәз вә әкәр ајрыҹа бир фәһлә онун әлејһинә чыхырса, һамыдан чох бундан өзү әзијјәт чәкир. Беләликлә сосиал гурулуш фәһләнин аилә һәјатыны демәк олар дөзүлмәз бир һала салыр. Һәтта кечәләмәк үчүн аз јарарлы олан, аваданлығы пис олан, чох заман таваны даман вә гыздырылмајан, һавасы пис дәјишилән вә сакинләри һәддиндән чох олан сәлигәсиз, чиркли мәнзилдә раһат шәраит ола билмәз. Әр бүтүн күнү ишләјир, арвад вә бөјүк ушаглар да һәмчинин, һамысы да мүхтәлиф јерләрдә, онлар јалныз сәһәр вә ахшам көрүшүрләр, үстәлик дә ки, даим ички ичмәк һәвәси — белә шәраитдә нә аилә һәјаты ола биләр? Буна бахмајараг, фәһләнин аиләдән чыхыб кетмәјә бир јери јохдур, о, аиләдә галмалыдыр, буна көрә дә даим аилә ихтилафлары вә мүбаһисәләри баш верир, нәинки әр-арвадын өзүнә, һәм дә вә хүсусилә онларын ушагларына ән позучу тә'сир көстәрир. Бүтүн аилә вәзифәләринә — ән әввәл ушаглар барәсиндәки вәзифәләрә—е'тинасызлыг инкилис фәһләләри арасында чох тез-тез баш верән һалдыр вә башлыча олараг ҹәмијјәтин мүасир гурулушундан ирәли кәлир. Һәлә бир истәјирләр ки, позучу мүһитдә, чох заман валидејнләрин өзүнүн дә мәнсуб олдуғу бу мүһитдә, нәзарәтсиз бөјүјән ушаглар сонралар јүксәк әхлаглы адамлар олсунлар! Өзүндән разы олан буржуа фәһләләрин гаршысында һәгигәтән чох садәлөвһ тәләбләр гојур!

Сосиал гурулуша һөрмәтсизлик сон тәзаһүрүндә — ҹинајәтдә ән кәскин шәкилдә өзүнү көстәрир. Фәһләнин дүшкүнләшмәсинә кәтириб чыхаран сәбәбләр адәтән олдуғундан даһа күчлү, даһа чох ҹәмләнмиш шәкилдә тә'сир көстәрирсә, Реомјур илә 80° температурда су маје һалдан газ һалына кечдији кими, фәһлә дә лабүд олараг ҹанијә чеврилир. Буржуазијанын кобуд вә күтләшдиричи мүнасибәтинин тә'сири алтында фәһлә өз ирадәси олмајан су кими бир маддәјә чеврилир вә елә һәмин зәрурәтлә тәбиәт ганунларынын тә'киринә мә'руз галыр: елә бир вахт кәлиб чатыр ки, о, һәр ҹүр фәалијјәт азадлығыны итирир. Буна көрә дә Инкилтәрәдә пролетариатын сајы артдыгҹа ҹинајәтләрин дә сајы артды вә Британија милләти дүнјада ҹинајәткарлары ән чох олан бир милләт олду. Дахили ишләр назирлијинин һәр ил е'лан етдији «ҹинајәткарлыг ҹәдвәлләри»ндән: көрүнүр ки, Инкилтәрәдә ҹинајәтләрин сајы фөвгәл'адә бир сүр'әтлә артыр. Тәкҹә Инкилтәрәдә вә Уелсдә *ҹинајәт* әмәлләри үстүндә һәбсләрин сајы бу гәдәр олмушдур:

1805-чи илдә	....	4 605
1810-чу »	....	5 146
1815-чи »	....	7 818
1820-чи »	....	13 710
1825-чи »	....	14 437
1830-чу »	....	18 107
1835-чи »	....	20 731
1840-чы »	....	27 187
1841-чи »	....	27 760
1842-чи »	....	31 309

Башга сөзлә десәк, 37 ил әрзиндә һәбсләрин сајы једди дәфә артмышдыр. Бу рәгәмдән 1842-чи илдә тәкчә Ланкаширә 4 497 һәбс, јә'ни 14%-дән чох, Мидлсекс маһалына (о чүмләдән Лондона) исә 4 094 һәбс, јә'ни 13%-дән артыг дүшүр. Беләликлә, биз көрүрүк ки, өлкәдә төрәдилмиш бүтүн чинајәтләрин дөрддә бир һиссәсиндән чоху сајсыз-һесабсыз пролетариаты олан бөјүк шәһәрләрин дахил олдуғу чәми ики маһалын пајына дүшүр, һалбуки онларын әһалиси өлкәнин бүтүн әһалисинин дөрддә бир һиссәсиндән хејли аздыр. Елә һәмин чинајәткарлыг чәдвәлләриндән белә бир ајдын нәтичә чыхыр ки, чинајәтләрин әксәр һиссәси пролетариатын үзәринә дүшүр: 1842-чи илдә чинајәткарларын 32,35%-и нә охумағы, нә дә јазмағы һеч бачармырды, 58,32%-и азсавадлы иди, 6,77%-и јахшы охујуб јазырды, 0,22%-и нисбәтән јүксәк тәһсил алмышды вә 2,34%-нин тәһсил сәвијјәси мүәјјән олунмамышды. Шотландијада чинајәтләрин сајы даһа сүр'әтлә артмышдыр. 1819-чу илдә бурада чинајәт әмәлләри үстүндә чәми 89 адам, 1837-чи илдә 3 126, 1842-чи илдә исә һәтта 4 189 нәфәр һәбс едилмишди. Рәсми һесабатыны шериф Алисонун өзүнүн тәртиб етдији Ланкаширдә әһали 30 ил әрзиндә, чинајәтләрин сајы исә $5^1/_2$ ил әрзиндә ики дәфә артмышдыр, јә'ни чинајәтләрин сајы әһалијә нисбәтән алты дәфә сүр'әтлә артмышдыр. — Чинајәтләрин өзүнә кәлдикдә, бүтүн сивилизасијалы өлкәләрдә олдуғу кими, онларын бөјүк әксәријјәти мүлкијјәтә гаршы чинајәтләрдән, јә'ни бу вә ја дикәр формада еһтијачдан ирәли кәлән чинајәтләрдән ибарәт олмушдур, чүнки һеч кәс өзүндә олан шеји оғурламыр. Мүлкијјәтә гаршы чинајәтләрин сајынын әһалинин сајына нисбәти Һолландијада 1 : 7 140, Франсада 1 : 1 804, Инкилтәрәдә исә Гаскеллин өз китабыны јаздығы вахта јахын дөврдә 1 : 799 кими олмушдур; шәхсијјәтә гаршы чинајәтләрин сајынын әһалинин сајына нисбәти Һолландијада 1 : 28 904, Франсада 1 : 17 573, Инкилтәрәдә исә 1 : 23 395 кими олмушдур; үмумијјәтлә бүтүн чинајәтләрин сајынын әһалинин сајына нисбәти кәнд тәсәррүфаты маһалларында 1 : 1 043 кими, фабрик маһалларында исә 1 : 840 кими олмушдур*; бүтүн

* «Инкилтәрәнин сәнаје әһалиси», 10-чу фәсил.

Инкилтәрәдә бу нисбәт һазырда *олса-олса* 1 : 660 кимидир**, һалбуки Гаскеллин китабынын мејдана чыхдығы вахтдан ән чоху он ил кечмишдир!

Һәр кәси, һәтта буржуаны белә вәзијјәтин нәтичәләри барәсиндә дүшүнмәјә вадар етмәк үчүн бу фактлар һәгигәтән кифајәт олдуғундан да чохдур. Позғунлуг вә чинајәткарлыг даһа ијирми ил әрзиндә ејни пропорсија илә артса, — Инкилтәрә сәнајеси үчүн бу ијирми ил әввәлки илләрдән аз уғурлу олса, чинајәтләрин сајы јалныз артачагдыр, — бүтүн бунлар нәјә кәтириб чыхарачагдыр? Биз елә индинин өзүндә чәмијјәтин тамамилә позулдуғуну көрүрүк, биз елә индинин өзүндә һәр дәфә әлимизә гәзет аланда бүтүн сосиал әлагәләрин зәифләмәсинә даир ән инандырычы мисаллар һаггында охујуруг. Гаршымда олан бир талаг инкилис гәзетинин арасындан әлимә кечән биринчисини көтүрүрәм. «Manchester Guardian» гәзетинин 1844-чү ил 30 октјабр тарихли нөмрәсиндә үч күнүн хәбәрләри вардыр. Гәзет Манчестер һаггында әтрафлы мә'луматлар јазмагла даһа өзүнә әзијјәт вермир, јалныз ән мараглы һадисәләри сечир: бир фабрикдә фәһләләр әмәк һаггынын артырылмасына наил олмаг үчүн тә'тил етмишләр, лакин барышыг һакими онлары јенидән ишә башламаға мәчбур етмишдир; Солфордда бир нечә оғлан оғурлуг едәркән јахаланмышдыр, мүфлис олмуш бир тачир исә борчлу олдуғу адамлары алдатмаға чалышмышдыр. Ән јахын шәһәрләрдән верилән хәбәрләр даһа әтрафлыдыр: Аштонда ики ади оғурлуг, гапы сындырмагла бир оғурлуг вә бир интиһар олмушдур; Беридә оғурлуг; Болтонда ики оғурлуг вә аксиз өдәмәкдән бојун гачырма һадисәси; Лидә оғурлуг; Олдемдә әмәк һаггы үстүндә тә'тил, оғурлуг, ирланд гадынлар арасында далашма; фәһлә иттифагына мәнсуб олмајан шлјапачы, иттифагын үзвләри тәрәфиндән дөјүлмүшдүр; оғул анасыны дөјмүшдүр; Рочдејлдә бир сыра далашма, полисин үзәринә һүчум, килсәнин гарәт едилмәси; Стокпортда фәһләләрин өз әмәк һаггындан наразылығы, оғурлуг, дәләдузлуг, әр арвадыны дөјмүшдүр; Уоррингтонда оғурлуг вә далашма; Уиганда оғурлуг вә килсәнин гарәт едилмәси. Лондон гәзетләринин хроникасы бундан да хејли писдир. Бурада чүрбәчүр фырылдаглар, оғурлуглар, гарәтләр, аилә ихтилафлары бир-бирини әвәз едир. Тәвәккүлүнә «Times» гәзетинин бир күнлүк мә'луматлар олан 1844-чү ил 12 сентјабр тарихли нөмрәсини көтүрүрәм. Бурада оғурлуг, полисин үзәринә һүчум, атанын никаһданкәнар ушаға алимент вермәјә мәчбур едилмәси, валидејнләрин ушағы атыб кетмәси, арвадын әрини зәһәрләмәси барәдә мә'лумат верилир. Инкилтәрәнин бүтүн гәзетләри бу гәбилдән олан һадисәләр барәдә мә'лумат верирләр.

** *Тутулан* чинајәткарларын сајынын (22 733), әһалинин сајына (тәгрибән 15 милјон) бөлүнмәси.

Инкилтәрәдә сосиал мүһарибәнин гызғын чағыдыр. Һәр кәс өзүнү горујур вә өз хејринә һамыја гаршы мүбаризә апарыр, гәддар дүшмәнләри олан бүтүн дикәр шәхсләрә онун зәрәр вурмалы олуб-олмамасы мәсәләси онун үчүн јалныз егоист бир мүлаһизә илә һәлл олунур: бунларын һансы она сәрфәлидир. Даһа һеч кәсин ағлына кәлмир ки, јахын адамлары илә достчасына сазиш бағласын, — бүтүн ихтилафлар һәдә илә, өзбашына диван тутмагла вә ја мәһкәмә илә һәлл олунур. Бир сөзлә, һәр кәс дикәринин шәхсиндә өз јолунун үстүндән көтүрмәли олдуғу бир дүшмән, јахуд, олса-олса, өз мәгсәдләри үчүн истифадә едә биләчәји бир васитә көрүр. Чинајәткарлыг чәдвәлләринин көстәрдији кими, бу мүһарибә илдән-илә даһа шиддәтли, амансыз вә барышмаз олур; дүшмәнчилик едән тәрәфләр тәдричән, бир-биринә гаршы мүбаризә апаран ики бөјүк чәбһәјә ајрылыр: бурада буржуазија, орада пролетариат дурур. Һамынын һамыја гаршы вә буржуазијанын пролетариата гаршы бу мүһарибәси бизи тәәччүбләндирмәмәлидир, чүнки о, азад рәгабәтин өзүнә хас олан принсипин јалныз ардычыл шәкилдә һәјата кечирилмәси демәкдир. Лакин бурасы тәәччүблүдүр ки, башынын үстүндә туфан булудлары күндән-күнә даһа чох сыхлашан буржуазија тамамилә лагејд вә е'тинасыз бир һалда галыр, бүтүн бу шејләр барәдә гәзетләрдә һәр күн охуса да, мөвчуд сосиал гурулуша көрә демирәм — һиддәт һисси, һәтта онун нәтичәләри үчүн адичә горху һисси, ајры-ајрылыгда һәр бир чинајәтдә өзүнү көстәрән һалын үмуми партлајышы гаршысында горху һисси кечирмир. Нә етмәк, буржуазија белә дә олмалыдыр; өз нөгтеји-нәзәри илә о, һәтта фактлары анлаја билмир, һәлә онлардан ирәли кәлән нәтичәләри демирик. Адам инана билмир ки, синфи хурафат вә көк салмыш јанлыш фикирләр там бир синфи белә јүксәк — мән дејәрдим: белә ағылсызчасына јүксәк дәрәчәдә аздыра биләрмиш. Лакин буржуазијанын буну көрүб-көрмәмәсиндән асылы олмајараг милләтин инкишафы өз јолу илә давам едир вә күнләрин бир күнүндә варлы синфи елә көзләнилмәз һадисәләрлә һејрәтләндирәчәкдир ки, бунлар онун башбиләнләринин һеч јухусуна да кирмир.

АЈРЫ-АЈРЫ ӘМӘК САҺӘЛӘРИ

ДАР МӘ'НАДА ФАБРИК ФӘҺЛӘЛӘРИ

Инди биз Инкилтәрә сәнаје пролетариатынын ән мүһүм дәстәләрини даһа мүфәссәл өјрәнмәјә кечәркән, јухарыда мүәјјән едилмиш принсипә (сәһ. 263) ујғун олараг фабрик фәһләләриндән, јә'ни фабрик ганунунун аид едилдији адамлардан башламалыјыг. Бу ганун елә фабрикләрдә иш вахтыны тәнзим едир ки, орада јунун, ипәјин, памбығын вә ја кәтанын әјрилмәсиндә, јахуд тохунмасында сујун вә ја бухарын гүввәси тәтбиг едилир; бунунла да ганунун гүввәси Инкилтәрә сәнајесинин ән башлыча саһәләринә шамил олунур. Һәмин истеһсалатларда ишләјән фәһләләр Инкилтәрә фәһләләринин гочаман, ән бөјүк, ән зијалы вә чалышган, анчаг һәм дә ән нараһат вә буржуазијанын нифрәт бәсләдији дәстәсини тәшкил едир. Фәһлә һәрәкатынын башында мәһз бу фәһләләр, ән әввәл памбыг парча сәнајеси фәһләләри дururлар, нечә ки, буржуазијанын сијаси һәрәкатына онларын саһибләри олан фабрикантлар, ән әввәл Ланкашир фабрикантлары башчылыг едирләр.

Биз артыг «Кириш»дә көрдүк ки, јени машынларын мејдана кәлмәси илә әлагәдар илк нөвбәдә мәһз бу истеһсал саһәләриндә ишләјән әһали өз әввәлки һәјат шәраитиндән узаглашдырылмышдыр. Она көрә һеч дә тәәччүблү дејилдир ки, сонракы илләрдә техника саһәсиндә јени ихтиралар да әһалинин мәһз бу һиссәсинә даһа тез-тез вә даһа дәриндән тохунмушдур. Памбыг парча сәнајесинин Јур*, Бејнс** вә башгалары тәрәфиндән шәрһ олунмуш тарихинин һәр сәһифәсиндә јени-јени тәкмилләшдирмәләрдән сөһбәт ачылыр, онларын әксәријјәти тохучулуг сәнајесинин адлары чәкилән дикәр саһәләриндә дә тәтбиг едилмишдир. Демәк олар һәр јердә машын әл әмәјини сыхышдырыб арадан

---

* «The Cotton Manufacture of Great Britain». By Dr. *A. Ure*. 1836 [Д-р *Е. Јур*. «Бөјүк Британијанын памбыг парча сәнајеси». 1836].

** «History of the Cotton Manufacture of Great Britain». By *E. Baines*, Esq. [*Е. Бејнс*. «Бөјүк Британијанын памбыг парча сәнајесинин тарихи].

чыхартмышдыр, демәк олар бүтүн әмәлиjjатлар сујун вә ја бухарын гүввәси илә көрүлүр, һәр ил дә јени-јени тәкмилләшдирмәләр јараныр.

Дүзкүн тәшкил един сосиал гурулуш шәраитиндә бүтүн бу тәкмилләшдирмәләри јалныз алгышламаг оларды; анҹаг һамынын һамыја гаршы шиддәтлә вурушдуғу јердә ајры-ајры шәхсләр бүтүн мәнфәәти мәнимсәјир вә бунунла да доланаҹаг васитәләрини әксәријјәтин әлиндән алырлар. Машында һәр ири тәкмилләшдирмә фәһләләрин чөрәјини әлиндән алыр вә бу тәкмилләшдирмә нә гәдәр әһәмијјәтлидирсә, фәһләләрин бир о гәдәр бөјүк катеторијасы ишсиз галыр; беләликлә, һәр бир тәкмилләшдирмә мүәјјән мигдарда фәһлә үчүн тиҹарәт бөһранында олдуғу кими нәтиҹәләрә, јә'ни еһтијаҹа, јохсуллуға вә ҹинајәтләрә сәбәб олур. Бир нечә мисал кәтирәк. Елә биринҹи ихтира — бир фәһләнин һәрәкәтә кәтирдији ҹенни ҹәһрәси (јухарыја бах) ади ҹәһрәнин ејни вахтда истеһсал едә биләҹәјиндән азы алты дәфә чох мәһсул истеһсал етдијинә көрә һәр јени ҹенни беш әјириҹини ишсиз гојурду. Ҹеннидән дә хејли чох мәһсул истеһсал едән вә һәмчинин јалныз бир фәһлә тәләб едән ватермашын даһа чох адамын әмәк һаггыны әлиндән алырды. Мәһсулун мигдары илә мүгајисәдә даһа аз фәһлә тәләб едән мүл-машын да белә тә'сир көстәрирди вә онун һәр бир тәкмилләшдирмәси, јә'ни һәр дәфә ијләрин сајынын артырылмасы зәрури фәһлә әлләринин сајыны јенә азалдырды. Мүл-машында ијләрин сајынын бу артымы о гәдәр чох иди ки, күлли мигдарда фәһләни ишдән мәһрум едирди: әкәр әввәлләр бир әјириҹи бир нечә ушагла (ешиҹиләрлә) бирликдә 600 ији һәрәкәтә кәтирирдисә, инди о, 1400-дән 2000-дәк ији олан ики мүл-машынын ишини изләмәк имканы әлдә етмишдир, ики нәфәр јашлы әјириҹи вә онларын әлинин алтында чалышанларын бир һиссәси ишсиз галмышдыр. Әјириҹи фабрикләрин хејли һиссәсиндә селфакторлар ишә салынандан бәри исә әјириҹинин ролу тамамилә һечә чыхмыш вә ону машын јеринә јетирир. Гаршымда Манчестердәки чартистләрин танынмыш лидери Ҹемс Личин тәртиб етдији бир китаб* вардыр. Мүәллиф бир чох илләр әрзиндә мүхтәлиф сәнаје саһәләриндә, фабрикләрдә вә көмүр мә'дәнләриндә ишләмишдир вә мән ону намуслу, е'тибарлы вә ишкүзар бир адам кими шәхсән танысырам. Партијада тутдуғу мөвгенин сајәсиндә онун әлинин алтында мүхтәлиф фабрикләр барәсиндә күлли мигдарда ән мүфәссәл мә'лумат, — фәһләләрин өзләринин топладығы мә'лумат вар иди; онун мисал кәтирдији ҹәдвәлләрдән көрүнүр ки, 1829-чу илдә 35 фаб-

* Stubborn Facts from the Factories». By a Manchester Operative. Published and dedicated to the Working Classes by Wm. Rashleigh, M. P. London, Ollivier, 1844, p. 28 ff. [«Манчестер фәһләсинин фабрикләр һаггында сөјләдији тәкзибедилмәз фактлар». Парламент үзвү У. Рашли тәрәфиндән нәшр олунмуш вә фәһлә синфинә һәср едилмишдир. Лондон, Олливер, 1844, сәһ. 28 вә сонра].

рикдә 1841-чи илдәкиндән 1 083 нәфәр чох әјиричи ишләмишдир, һалбуки һәмин мүддәтдә бу 35 фабрикдә ијләрин сајы 99 429 әдәд артмышдыр. Сонра о, беш елә фабрикин адыны чәкир ки, орада даһа бир әјиричи белә јохдур, чүнки орада јалныз селфакторлардан истифадә олунур. Ијләрин сајы 10% артдығы һалда, әјиричиләрин сајы 60% вә даһа чох азалмышдыр. Лич әлавә едир: — 1841-чи илдән исә иј сыраларынын икигат артырылмасы (double decking) вә и. а. јолу илә о гәдәр тәкмилләшдирмә тәтбиг едилмишдир ки, көстәрилән фабрикләрин бә'зиләриндә 1841-чи илдән әјиричиләрин јарысы јенә дә ишдән чыхарылмышдыр; лап бу јахынларадәк 80 әјиричинин ишләдији тәкчә бир фабрикдә онларын сајы 20-јә енмишдир, галанларыны ишдән чыхармыш, јахуд ушаг әмәк һаггы мүгабилиндә ушаг иши көрмәјә мәчбур едирләр. Стокпорт барәдә дә Лич бу мә'луматлар верир; орада 1835-чи илдә 800, 1843-чү илдә исә чәми 140 әјиричи чалышырды, һалбуки һәмин 8—9 илдә бу шәһәрдә сәнаје хејли инкишаф етмишдир. Сон вахтларда дарајычы машынларда елә бу гәбилдән олан тәкмилләшдирмәләр апарылмыш вә бу, фәһләләрин јарысыны әмәк һаггындан мәһрум етмишдир. Бир фабрикдә тәкмилләшдирилмиш ешмә машынлары гурулмуш, бунун нәтичәсиндә сәккиз гыздан дөрдү ишсиз галмышдыр, дикәр дөрд гызын һаггыны исә фабрикант 8 шиллингдән 7 шиллингә ендирмишдир. Тохучулуг сәнајесиндә дә белә олмушдур. Механики тохучу дәзкаһы бир-биринин ардынча бүтүн тохучулуг саһәләрини әл дәзкаһынын әлиндән алмышдыр, о, әл дәзкаһына нисбәтән хејли чох мәһсул истеһсал етдијинә вә бир фәһлә ики механики дәзкаһын ишинә нәзарәт едә билдијинә көрә бурада да чохлу фәһлә ишсиз галмышдыр. Фабрик истеһсалатынын бүтүн саһәләриндә, кәтан вә јун әјрилмәсиндә, ипәк е'малында да бу чүр олмушдур; механики тохучу дәзкаһы һәтта јун вә ипәк парчалар истеһсалында ајры-ајры саһәләрә јол ачмаға башлајыр; елә тәкчә Рочдејлдә фланел вә дикәр јун парчалар истеһсалында әл дәзкаһларына нисбәтән механики тохучу дәзкаһы даһа чохдур. — Буржуазија буна адәтән белә чаваб верир ки, машынларын тәкмилләшдирилмәси истеһсал хәрчләрини азалдараг, һазыр мә'мулатын гијмәтинин ашағы дүшмәсинә сәбәб олур, гијмәтләрин ашағы дүшмәси исә истеһлакын елә артымына сәбәб олур ки, әмәк һаггыны итирән фәһләләр јени јаранан фабрикләрдә тезликлә јенә иш тапа билирләр. Әлбәттә, буржуазија бу мә'нада тамамилә һаглыдыр ки, үмуми сәнаје инкишафы үчүн әлверишли олан мүәјјән шәраитдә *учуз* хаммалдан һазырланан малларын гијмәтинин һәр дәфә ашағы дүшмәси истеһлакы хејли артырыр вә јени фабрикләр јаранмасы илә нәтичәләнир; лакин галан мәсәләләрдә онун иддиаларында бир кәлмә дә һәгигәт јохдур. Буржуазија бунунла гәтијјән һесаблашмыр ки, гијмәтләрин ашағы дүшмәсинин өз нәтичәсини вермәси вә јени фабрикләр тикил-

мәси үчүн кәрәк хејли ил кәлиб кечсин. О, гәсдән демир ки, машынларын бүтүн тәкмилләшдирилмәләри нәтичәсиндә физики зәркинлик тәләб едән һәгиги иш кетдикчә даһа чох машынын үзәринә дүшүр вә беләликлә јашлы кишиләрин иши садәчә мүшаһидәдән ибарәт олур, бу иши исә мүгабилиндә ики вә ја һәтта үч дәфә аз һагг алан күчсүз гадын вә ушаг да көрә биләр вә демәли, истеһсалын кенишләндирилмәсинә бахмајараг, јашлы фәһләләр сәнаједән кетдикчә даһа чох сыхышдырылыб чыхарылыр вә *јенидән иш тапмырлар;* буржуазија буну гәсдән демир ки, ајры-ајры әмәк саһәләри һәмин сәбәбә көрә ја тамамилә јох олур, ја да о гәдәр башга шәклә салыныр ки, фәһләләр тәзәдән тә'лим кечмәли олурлар, һәм дә буржуазија башга һалларда, ушаг әмәјинин гадаған олунмасы мәсәләси ирәли сүрүләркән һәр дәфә әсасландығы дәлили, јә'ни зәрури вәрдишләр әлдә етмәк үчүн фабрик әмәјинә ән еркән вахтдан, һәлә он јашына чатмамыш алышмаг лазым олдуғуну (мәсәлән, «Фабрик әмәјини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты»на бах, мүхтәлиф јерләрдә) бурада хатырлатмамаға сә'јлә чалышыр. Нәһајәт, буржуазија бу барәдә һеч нә демир ки, техниканын инкишаф просеси арамсыз олараг давам едир вә әкәр фәһлә јени әмәк саһәсиндә һәгигәтән иш тапа билирсә, машынларын тәкмилләшдирилмәси ону орадан да сыхышдырыб чыхарыр, ону сабаһкы күнә инам һиссиндән тамамилә мәһрум едир. Лакин буржуазија машынларын тәкмилләшдирилмәсиндән там мәнфәәт көтүрүр; илк илләрдә, көһнәлмиш чохлу машынын һәлә ишләдији вә тәкмилләшдирмәнин һеч дә һәр јердә тәтбиг едилмәдији вахтда буржуазијанын варланмасы үчүн чох көзәл имканлар јараныр вә машын истеһсалынын инкишафынын мәнфи чәһәтләрини көрмәји тәләб етмәк ондан һәдсиз дәрәчәдә чох шеј тәләб етмәк демәк оларды.

Машынлар тәкмилләшдирилдикчә әмәк һаггынын ашағы дүшдүјүнү дә буржуазија гәзәблә инкар едир, һалбуки фәһләләр буну тә'кидлә иддиа едирләр. Буржуазија бизи инандырмаға чалышыр ки, истеһсал тәкмилләшдирилдикчә *әдәдһесабы һагг* азалса да, бунун мүгабилиндә һәфтәлик һагг үмумән азалмагдан чох артмышдыр вә фәһләләрин вәзијјәти нисләшмәмиш, әксинә, јахшылашмышдыр. Бу мәсәләјә дәгиг чаваб вермәк чәтиндир, чүнки фәһләләрин чох һиссәси *әдәдһесабы һаггын* ашағы дүшдүјүнү сөјләјир; һәр һалда шәксиздир ки, машынларын тәтбиги нәтичәсиндә мүхтәлиф әмәк саһәләриндә һәфтәлик һагг да азалмышдыр. Доғрудур, мүл-машында зәриф иплик һазырлајан зәрифәјиричи адлы фәһләләр јүксәк әмәк һагғы, һәфтәдә 30 шиллингдән 40 шиллингәдәк алырлар, чүнки онлар, әмәк һаггынын азалмасына гаршы мүбаризә үчүн күчлү иттифаг һалында тәшкил олунмушлар вә онларын әмәји узунмүддәтли тә'лим тәләб едир. Анчаг зәриф иплик һазырланмасында тәтбиг олунмајан автомат дәзкаһларла (селфакторларла) рәгабәт апармалы

олан вә һәмин машынларын тәтбиги, иттифагларына бөјүк зәрбә вуран ади әјиричиләр чох аз һагг алырлар. Белә фәһләләрдән бири мәнә дејирди ки, о, һәфтәдә 14 шиллингдән чох газанмыр вә бу, Личин белә мә'луматларына ујғун кәлир ки, мүхтәлиф фабрикләрдә ади әјиричиләр һәфтәдә 16½ шиллингдән аз газанырлар вә үч ил бундан әввәл һәфтәдә 30 шиллинг газанан әјиричи инди чәтинликлә 12½ шиллинг газана билир вә сон бир илдә орта һесабла бундан чох газанмамышдыр. Доғрудур, гадынларын вә ушагларын әмәк һаггы аз ашағы дүшмүшдүр, лакин јалныз она көрә ки, о, лап әввәлдән јүксәк дејилди. Мән бир чох елә гадын, ушаглы дул гадын танıјырам ки, онлар һәфтәдә чәтинликлә 8 шиллингдән 9 шиллингә гәдәр газанырлар, бу пула аилә илә бирликдә әмәлли доланмаг мүмкүн олмадығыны исә Инкилтәрәдә ән зәрури шејин гијмәтинә бәләд олан һәр кәс е'тираф едир. Бүтүн фәһләләр *јекдилликлә* билдирирләр ки, машынлар тәкмилләшдирилдикчә әмәк һаггы үмумијјәтлә ашағы дүшүр. Фабрик маһалларында кечирилән һәр бир фәһлә јығынчағында да әмин олмаг мүмкүндүр ки, куја машынларын тәтбиги илә фәһлә синфинин вәзијјәтинин јахшылашдығы барәдә сәнаје буржуазијасынын иддиасыны фәһләләр өзләри ағ јалан һесаб едирләр. Лакин *һәтта* бурасы дүз олсајды ки, јалныз нисби әмәк һаггы, мәһз әдәдһесабы һагг азалмыш, абсолјут мәбләғ, јә'ни фәһләнин һәфтә әрзиндә газандығы мәбләғ дәјишмәмишдир, бәс бундан нә нәтичә чыхыр? Јалныз о нәтичә ки, чәнаб фабрикантларын һәр тәкмилләшдирмәдән мәнфәәт көтүрәрәк вә онлара, фәһләләрә, чүз'и һиссә дә ајырмајараг чибләрини долдурмаларына фәһләләр сакитчә дуруб бахмалыдырлар. Буржуазија фәһләләрә гаршы мүбаризә апараркән өз сијаси игтисадынын ән ади әсасларыны унудур. Башга һалларда Малтуса анд ичән бу буржуазија дәһшәт ичиндә фәһләләрә гышгырыр: әкәр машынлар олмасајды, Инкилтәрәнин артан әһалиси — милјонларла јени сакин һарада иш тапа биләрди?* Нечә дә чәфәнк фикирдир! Куја буржуазија өзү чох көзәл билмир ки, әкәр машынлар вә сәнајенин онларла әлагәдар тәрәггиси олмасајды, бу «милјонлар» үмумијјәтлә дүнјаја кәлмәзди вә јеткинлик јашына чатмазды! Әкәр машынлар фәһләләрә нә исә бир фајда верибсә, бу фајда јалныз одур ки, онлар фәһләләрә елә бир сосиал дәјишиклик лүзумуну сүбут етмишдир ки, бу дәјишиклик машынлары даһа фәһләләрин *зәрәринә дејил, хејринә* ишләмәјә вадар етсин. Гој мүдрик чәнаб буржуалар Манчестердә, јахуд даһа һарадаса күчә сүпүркәчиләриндән (доғрудур, инди бу да архада галмышдыр, чүнки бундан өтрү дә машынлар ихтира едилмиш вә тәтбиг олунур) сорушсунлар, гој күчәдә дуз, кибрит, портағал, чәкмә гајтаны вә и. а. сатанлардан, јахуд сәдәгә истәмәјә мәчбур оланлардан сорушсунлар ки, онлар әввәл нә олмушлар, онда онларын

бир чоху belә чаваб верәчәкдир: машынларын ишсиз гојдуғу фабрик фәһләләри. Мүасир сосиал шәраитдә машынларын тәкмилләшдирилмәси фәһләләр үчүн јалныз әлверишсиз вә чох заман олдугча ағыр нәтичәләр верә биләр; һәр бир јени машын өзү илә ишсизлик, еһтијач вә јохсуллуг кәтирир, онсуз да демәк олар һәмишә «артыг әһалиси» олан Инкилтәрә кими өлкәдә исә ишдән чыхарылма әксәр һалларда фәһләнин башына кәлә биләнләрин ән писидир. Техниканын арамсыз инкишафы вә онунла әлагәдар ишсизлик нәтичәсиндә сабаһкы күн үчүн бу инамсызлығын, вәзијјәти онсуз да чох сәбатсыз олан фәһләјә нечә чашдырычы, позучу тә'сир көстәрдијиндән һеч данышмаға дәјмәз! Үмидсизлијә гапылмамаг үчүн фәһләнин бурада да јалныз ики јолу галыр: буржуазијаја гаршы дахили вә заһири е'тираз, јахуд сәрхошлуг вә үмумијјәтлә әхлагсызлыг. Инкилтәрә фәһләләри һәм биринчијә, һәм дә икинчијә әл атырлар. Инкилтәрә пролетариатынын тарихи машынлара гаршы вә үмумијјәтлә буржуазијаја гаршы јүзләрлә гијамдан бәһс едир, әхлагсызлыг һаггында исә биз артыг сөһбәт ачмышдыг: әлбәттә, о, јалныз өзүнәмәхсус үмидсизлик формасыдыр.

Јени тәтбиг едилән машынла рәгабәт апармаға мәчбур олан фәһләләрин һалы лап пис олур. Онларын һазырладығы әмтәәнин гијмәти машында һазырланан ејни әмтәәнин гијмәти илә мүәјјән олунур, машынла истеһсал әл илә истеһсалдан учуз баша кәлдијинә көрә исә машынла рәгабәт апаран фәһлә ән ашағы әмәк һаггы алыр. Бу, көһнә машында ишләјән, ән јени, тәкмилләшдирилмиш машынларла рәгабәт апармалы олан фәһләјә дә аиддир. Әлбәттә, бәс, зәрәри ким чәкмәлидир? Фабрикантын көһнә машыны атмаға һејфи кәлир, анчаг о, зәрәр чәкмәк дә истәмир; чансыз машындан һеч нә алмаг мүмкүн дејил, буна көрә дә фабрикант чанлы фәһләнин, бүтүн чәмијјәтин гапазалтысынын үстүнә дүшүр. Машынларла рәгабәт апармаға мәчбур олан бу фәһләләрдән ән пис јашајаны памбыг парча сәнајесиндә әл илә ишләјән тохучулардыр. Онлар ән ашағы әмәк һаггы алырлар вә һәтта иш бол оланда да һәфтәдә 10 шиллингдән чох газана билмирләр. Механики тохучу дәзкаһы тохучулуг иши саһәләрини бир-биринин ардынча онларын әлиндән алыр; бундан башга әл дәзкаһы дикәр әмәк саһәләриндә иш јерини итирән бүтүн фәһләләрин ахырынчы пәнаһыдыр, одур ки, бурада фәһлә әлләри һәмишә болдур. Буна көрә дә әл илә ишләјән тохучу орта мәрһәләләрдә һәфтәдә 6—7 шиллинг газана билирсә, өзүнү хошбәхт һесаб едир, анчаг һәтта бу мәблəғи газанмаг үчүн о, сутканын 14—18 саатыны өз дәзкаһы архасында отурмалы олур. Һәм дә парчаларын әксәријјәтини һазырламаг үчүн рүтубәтли бина лазымдыр ки, сап дәгигәбашы гырылмасын, бах гисмән буна көрә, гисмән дә фәһләләрин касыб олмасы, јахшы мәнзилин һаггыны өдәјә билмәмә-

си үзүндән, әл илә ишләјән тохучуларын е'малатханаларында демәк олар һеч вахт нә тахта дөшәмә, нә дә даш дөшәмә олур. Мән әл илә ишләјән хејли тохучунун евиндә олмушам; онларын мәнзилләри ән бахымсыз, ән натәмиз һәјәтләрдә вә күчәләрдә, адәтән зирзәмиләрдә јерләширди. Чох заман беш-алты белә тохучу, һәм дә бә'зиләри аиләли ола-ола, бир вә ја ики иш отағындан вә бөјүк үмуми јатаг отағындан ибарәт евчикдә јашајыр. Онларын јемәји демәк олар тамамилә картофдан, бә'зән аз миг дарда јулаф сыјығындан, надир һалларда сүддән ибарәт олур вә онлар демәк олар һеч вахт әт үзү көрмүрләр; онларын бир чоху ирланддыр вә ја ирланд мәншәлидир. Әл илә ишләјән бу бәдбәхт тохучулар, — һәр бир бөһран ән әввәл онлара тохунур вә бөһранын нәтичәләриндән онлар һамыдан чох әзаб чәкмәли олурлар, — һәлә — фабрик системи үзәринә һүчумлары дәф етмәк васитәси кими дә буржуазијаја хидмәт етмәлидирләр! Бахын, — дејә буржуазија тәнтәнә илә билдирир, — көрүн бу јазыг тохучуларын һалы нечә писдир, һалбуки фабрик фәһләләри јахшы јашајырлар, *јалныз бундан сонра* фабрик системи һаггында фикир сөјләјин!* Санки, әл илә ишләјән тохучуларын вәзијјәтинин белә пис олмасында машынлары илә бирликдә фабрик системи өзү тәгсиркар дејилдир, санки буржуазија өзү буну елә бизим кими јахшыча билмир! Лакин бурада буржуазијанын мәнафејинә тохунулмушдур, буна көрә дә о, бир даһа јалан демәкдән вә ја ријакарлыға әл атмагдан чәкинмир.

Машын истеһсалы инкишафынын јашлы кишиләрин ишини жетдикчә даһа чох сыхышдырыб чыхармасы фактына јахындан нәзәр салаг. Һәм әјиричи, һәм дә тохучу машынларда иш башлыча олараг гырылмыш саплары бағламагдан ибарәт олур, бүтүн галан иши машын көрүр; бу иши көрмәк үчүн һеч бир гүввә лазым дејил, бармаглар исә чох чевик олмалыдыр. Бах буна көрә јашлы кишиләр бунун үчүн нәинки лазым дејилдир, һәтта, әлләринин әзәләләри вә сүмүкләри даһа чох инкишаф етдијинә көрә, гадынлара вә ушаглара нисбәтән даһа аз јарарлыдыр вә буна көрә онлар һәмин әмәк саһәсиндән демәк олар тамамилә сыхышдырылыб чыхарылмышлар. Беләликлә, машынларын тәтбиги сајәсиндә әлләрин фәалијјәти вә әзәлә кәркинлији сујун вә ја бухарын гүввәси илә әвәз олундугча, јашлы кишиләрдән истифадә етмәк лүзуму арадан чыхыр, һәм дә гадынлар вә ушаглар нәинки нисбәтән аз һагг алдыгларына көрә, үстәлик, јухарыда дејилдији кими, бу ишә кишиләрә нисбәтән даһа јарарлы олдугларына көрә кишиләрин јерини онлар тутур. Иплик карханаларында ватер-машынларын јанында јалныз гадынлар вә гызлар, мүл-машынларын јанында бир нәфәр јашлы әјиричи киши (сел-

* Мәсәлән, бах: д-р *Јурун* «Фабрик фәлсәфәсинә».

факторлар тәтбиг едилдикдә о, кәрәксиз олур) вә саплары бағламаг үчүн бир нечә ешичи, әксәр һалларда гадынлар вә ушаглар, бә'зән 18—20 јашлы кәнч кишиләр, бә'зән дә иш јерини итирмиш гоча әјиричиләр ишләјирләр*. Механики тохучу дәзкаһларынын гаршысында әсасән 15 јашындан 20 јашынадәк вә даһа јашлы гадынлар, бә'зән һәм дә кишиләр ишләјирләр, лакин кишиләр ијирми бир јашдан сонра бу пешәдә надир һалларда галырлар. Иплик карханаларында иплик машынларынын гаршысында да јалныз гадынлара тәсадүф едилир, надир һалларда бир нечә киши дарајычы машынлары итиләмәклә вә тәмизләмәклә мәшғул олур. Бундан башга бүтүн фабрикләрдә һәлә макаралары (doffers) чыхарыб тахмагла мәшғул олан мүәјјән мигдарда ушаг, е'малатханада бир нечә нәфәр јашлы нәзарәтчи киши, бухар машынына хидмәт етмәк үчүн бир механик вә бир машинист, һабелә дүлкәрләр, көзәтчиләр вә и. а. иш тапырлар. Лакин әсас иши гадынлар вә ушаглар көрүрләр. Фабрикантлар буну да инкар едирләр вә кечән ил һәтта мүфәссәл чәдвәлләр е'лан етмишләр, бу чәдвәлләр сүбут етмәли иди ки, машынлар јашлы кишиләри һеч дә сыхышдырыб чыхармыр. Һәмин чәдвәлләрдән бәлли олур ки, бүтүн фабрик фәһләләринин јарыдан чохуну (52%) гадынлар, тәгрибән 48%-ни кишиләр тәшкил едир вә бүтүн бу фәһләләрин јарыдан чохунун 18-дән артыг јашы вардыр. Бүтүн бунлар доғрудан да беләдир, лакин чәнаб фабрикантлар еһтијатлылыг едиб бизә билдирмирләр ки, киши чинсиндән нә гәдәр вә гадын чинсиндән нә гәдәр јашлы фәһлә олмушдур, әсл мәсәлә дә елә бурасындадыр. Онсуз да фабрикантлар чәдвәлләрә ачыг-ашкар механикләри, дүлкәрләри вә үмумијјәтлә, фабрикә һәр һансы әлагәси олан бүтүн јашлы кишиләри, ола билəр ки, һәтта конторчулары вә и. а. дахил етмишләр, лакин буна бахмајараг һәгигәти ачыг демәјә онларын чәсарәти чатмыр. Үмумијјәтлә бу чәдвәлләр тәчрүбәсиз адама хош кәлән вә сәриштәли адама һеч нәји сүбут едә билмәјән сахталашдырылмыш, дәјишдирилмиш вә гәсдән тәһриф олунмуш мә'луматлар вә орта рәгәмләрлә долудур; онлар ән мүһүм мәсәләләрин үстүндән сукутла кечир вә өз мүәллифләринин — фабрикантларын јалныз чаһил егоизмини вә вичдансызлығыны сүбут едир. Биз лорд Ешлинин 1844-чү ил мартын 15-дә нүмајәндәләр палатасында он саатлыг иш күнү һаггында ганун лајиһәсини мүдафиә едән нитгиндән фәһләләрин јашы вә чинси барәдә бә'зи мә'луматлары, фабрикантларын рәгәмләринин тәкзиб етмәдији, һәм дә Инкилтәрә фабрик сәнајесинин јалныз бир һиссәсинә аид олан мә'луматлары көтүрүрүк.

* «Ланкаширдә памбыг парча сәнајесинин бә'зи саһәләриндә әмәк һаггы илә әлагәдар вәзијјәт чох долашыг олмушдур: 20 јашындан 30 јашынадәк јүзләрлә чаван киши ешичи ишини вә ја нә исә башга бир иш көрүр, һәфтәдә ән чоху 8—9 шиллинг әлдә едир, һалбуки елә һәмин фабрикдә 13 јашлы ушаглар һәфтәдә һәрәси 5 шиллинг, 16 јашындан 20 јашынадәк чаван гызлар исә һәрәси 10—12 шиллинг газаныр». Фабрик инспектору Л. Хорнерин һесабаты, октјабр 1843-чү ил.

Бөјүк Британијанын 419 590 фабрик фәһләсиндән (1839-чу ил) 192 887 нәфәри, јә'ни демәк олар јарысы 18 јашдан чаван олмушдур; 242 296 нәфәри гадын чинсиндән, онларын 112 192 нәфәри 18 јашдан чаван иди. Бурадан belə чыхыр ки, киши чинсиндән олан фәһләләрин 80 695 нәфәри 18 јашдан чаван олмушдур, јашлы киши фәһләләр исә чәми 96 599 нәфәр, јахуд 23%, јә'ни фәһләләрин үмуми сајынын *дөрддә бириндән аз* иди. Гадынлар памбыг парча фабрикләриндә $56^{1}/_{4}$ %, јун мә'мулат фабрикләриндә $69^{1}/_{2}$ %, ипәк фабрикләриндә $70^{1}/_{2}$ %, кәтанәјирмә фабрикләриндә $70^{1}/_{2}$ % тәшкил едирди. Зәннимчә, јашлы киши фәһләләрин сыхышдырылыб чыхарылдығыны сүбут етмәк үчүн бу рәгәмләр кифајәтдир; әлбәттә, буна әмин олмаг үчүн гаршыја чыхан илк фабрикә кирмәк бәс едәр. Нәтичәдә мөвчуд ичтимаи низам гајдалары лабүд олараг дағылыр вә фәһләләрә зорла гәбул етдирилән бу дөнүш онлар үчүн ән фәлакәтли нәтичәләр верир. Ән әввәл, гадынларын ишләмәси аиләни тамамилә дағыдыр; ахы, әкәр арвад күнүн 12—13 саатыны фабрикдә кечирирсә, әр исә елә орада, јахуд һарадаса башга бир јердә бундан һеч дә аз ишләмирсә, онларын ушагларынын талеји нечә ола биләр? Онлар алаг оту кими тамамилә нәзарәтсиз бөјүјүрләр, ја да ушаглары һәфтәдә бир вә ја бир шиллинг јарым һагг алан кәнар шәхсләрин һимајәсинә верирләр, онларын исә ушагларла нечә рәфтар етдијини тәсәввүр етмәк чәтин дејилдир. Буна көрә дә фабрик маһалларында нәзарәтсиз галан балача ушагларла әлагәдар бәдбәхт һадисәләрин сајы дәһшәтли дәрәчәдә артыр. Манчестер мүстәнтигинин гејдләринә көрә (фабрик әмәјини тәдгиг едән комиссијанын мә'луматына әсасән, д-р Хокинсин мә'рузәси, сәһ. 3) 9 aj әрзиндә јаныгдан 69 ушаг һәлак олмуш, 56-сы суда батмыш, 23-ү зәдәләниб өлмүш, 67-си дикәр бәдбәхт һадисәләр нәтичәсиндә һәлак олмуш, чәми 215 бәдбәхт һадисә баш вермишдир*, һалбуки фабрикләр олмајан Ливерпулда 12 aj әрзиндә өлүмлә нәтичәләнән чәми 146 бәдбәхт һадисә олмушдур. Нә бу, нә дә дикәр шәһәр үзрә көмүр мә'дәнләриндә баш верән бәдбәхт һадисәләр бу мә'луматлара дахил дејилдир, һәлә ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Манчестер мүстәнтигинин Солфорда сәлаһијјәти чатмыр, буна көрә дә нәзәрдән кечирилән һәр ики маһалын әһалисини тәхминән бәрабәр һесаб етмәк олар. «Manchester Guardian» гәзети демәк олар һәр нөмрәсиндә бир, јахуд бир нечә ағыр јаныг һаллары һаггында хәбәр верир. Өз-өзлүјүндә ајдындыр вә фактларла там сүбут едилмишдир ки, балача ушаглар арасында өлүм һалларынын сајыны артыран сәбәбләрдән бири дә аналарын ишләмәсидир. Чох заман гадынлар доғумдан

* 1842-чи илдә Манчестер хәстәханасында гејдә алынмыш бәдбәхт һадисәләр арасында 189 — јүз сәксән доггуз! — јаныг һадисәси олмушдур. Онлардан нечәсинин өлүмлә нәтичәләндији көстәрилмәјиб.

чәми үч-дөрд күн сонра фабрикә гајыдыр, сүдәмәр ушағы, әлбәттә, евдә гојурлар; онлар бош саатларында евә тәләсирләр ки, ушағы әмиздирсинләр вә өзләри дә бир шеј јесинләр. Бунун нечә једиздирмә олдуғуну тәсәввүр етмәк чәтин дејилдир. Лорд Ешли бир нечә ишчи гадынын ифадәләрини мисал кәтирир.

«М. Г., ијирми јашындадыр, ики ушағы вар, кичији һәлә сүдәмәр јашындадыр вә бөјүјүн һимајәсиндә галыр; ана сәһәр, алтыја ишләмиш фабрикә кедир вә ахшам саат сәккиздә гајыдыр; күн әрзиндә онун дөшләриндән о гәдәр сүд ахыр ки, палтарыны исладыр. — Г. В.-нин үч ушағы вар, евдән базар ертәси сәһәр саат бешдә чыхыр вә јалныз шәнбә күнү ахшам саат једдидә гајыдыр, гајыданда да ушагларла о гәдәр әлләшир ки, кечә саат үчдән тез јухуја кетмир. О, чох вахты јағышдан тамам исланмыш һалда гајыдыр вә белә вәзијјәтдә дә ишләмәли олур. О дејирди: «Дөшләрим бәрк ағрыјырды вә сүзүлүб ахан сүд мәни тамам исладырды».

Ушагларын сакитчә узанмасы үчүн наркотик маддәләр тәтбиг олунмасыны бу алчаг систем анчаг тәшвиг едир вә о, фабрик һалларында һәгигәтән кениш јајылмышдыр. Манчестер маһалында вәтәндашлыг вәзијјәти актларыны гејдә алмагла мәшғул олан д-р Чонсун фикринчә, бу адәт гычолма нәтичәсиндә тез-тез баш верән өлүм һалларынын башлыча сәбәбидир. Гадынларын фабрикдә ишләмәси лабүд олараг аиләни дағыдыр вә аиләјә әсасланан чәмијјәтин мүасир вәзијјәти шәраитиндә бу чәһәт һәм әр-арвад, һәм дә ушаглар үчүн ән позучу нәтичәләр верир. Өз өвладына гајғы көстәрмәјә вә онун өмрүнүн илк илләриндә ади ана нәвазиши бәхш етмәјә вахты олмајан ана, — өвладыны надир һалларда көрә билән ана она ана ола билмир, о, ушаға истәр-истәмәз лагејд, мәһәббәтсиз, тамамилә гајғысыз, лап өзкә ушағы кими јанашыр. Белә шәраитдә бөјүјән ушаглар да сонралар аиләјә тамамилә јад олурлар, кәләчәкдә гурачаглары аиләдә өзләрини һеч заман евләриндәки кими һисс етмәјәчәкләр, чүнки тәкликдә јашамаға һәддиндән артыг алышмышлар, бу да фәһлә мүһитиндә аиләнин дағылмасына даһа чох сәбәб олур. Ушаг әмәји дә аиләнин дағылмасынын бир сәбәбидир. Ушаглар валидејнләринин онлары сахламаға сәрф етдијиндән чох пул газанмағы бачаран кими, јемәк вә мәнзил үчүн валидејнләринә һагг вермәјә башлајыр, галан пулу исә өзләринә хәрчләјирләр. Бу, чох заман һәлә он дөрд вә он беш јашында баш верир (Пауер, Лидс шәһәри һаггында мә'рузә, мүхтәлиф јерләрдә; Тафнелл, Манчестер һаггында мә'рузә, сәһ. 17 вә с., «Фабрик әмәјини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты»нда). Бир сөзлә, ушаглар мүстәгил олур, валидејнләрин евинә бир пансион кими јанашыр вә әкәр евдәки шәраити даһа бәјәнмирләрсә, ону тез-тез башга бир евлә дәјиширләр.

Бир чох һалларда гадынын фабрикдә ишләмәси аиләни тамамилә дағытмыр, анчаг ону алт-үст едир. Арвад бүтүн аиләни доландырыр, әр исә евдә отурур, ушаглара бахыр, силиб-сүпү-

рүр, јемәк биширир. Белә һаллар чох, лап чохдур; тәкчә Манчестердә ев ишләри көрмәјә дүчар олан нечә јүз белә әр сајмаг мүмкүндүр. Тәсәввүр етмәк чәтин дејилдир ки, бу әсл ахталама фәһләләрдә нечә һаглы гәзәб доғурур вә бүтүн дикәр ичтимаи мүнасибәтләр дәјишмәдији һалда о, бүтүн аилә мүнасибәтләринин нечә көкүндән дәјишмәсинә сәбәб олур. Лидсдә, Баронс-билдингс, Вудһаусмур-Сајдда јашајан (буржуазија ону орада ахтарыб тапа биләр, дәгиг үнваны да онун үчүн көстәрирәм) инкилис фәһләси Роберт Паундерин Остлерә көндәрдији мәктуб гаршымдадыр. Бу мәктубдакы сәмимијјәтин бәлкә дә һеч јарысыны тәрчүмәдә верә билмәјәчәјәм; орфографик сәһвләри мүвафиг шәкилдә вермәк мүмкүн олса да, Јоркшир диалектинин хүсусијјәтләри тамамилә итиб-батыр. Бу мәктубда мүәллиф өз танышы олан башга бир фәһләнин иш ахтара-ахтара Ланкаширдәки Сент-Хеленсә кәлмәсиндән вә орада көһнә бир достуну тапмасындан бәһс едир.

«Нәһајәт, чәнаб, о ону тапды вә онун дахмасына јахынлашанда, сиз билән, о нә көрдү? Рүтубәтли алчаг зирзәми, аваданлыг исә беләдир: ики көһнә стул, үч ајағы олан дәјирми стол, сандыг; чарпајы-зад јохдур, јалныз күнчдә бир чүт чиркли мәләфә илә өртүлмүш бир гучаг көһнә күләш вә бухарынын јанында ики ағач парчасы вардыр. Јазыг достум ораја кирәндә заваллы Чек очаг јанында бу ағач парчаларындан биринин үстүндә отуруб, сиз билән, нә едирди? О, көзәмә ијнәси илә арвадынын чорабыны читәјирди, достуну кандарда көрән кими о, әлиндәкини кизләтмәјә чалышыб, анчаг Чо — мәним танышымын ады беләдир — һәр шеји көрүб вә дејиб: «Лә'нәт шејтана, Чек, сән нә едирсән? арвадын һаны? бу нә ишдир көрүрсән?». Јазыг Чек утаныб вә дејиб: «Мән билирәм ки, бу мәнә аид иш дејил, анчаг јазыг арвадым фабрикдәдир; о, сәһәрдән, алтынын јарысында ора кедир, орада ахшам саат сәккизә гәдәр ишләјир вә елә јорулур ки, евә гајыданда даһа һеч нә едә билмир. Буна көрә дә нәји бачарырамса, онун әвәзинә еләмәли олурам. Мәним иш јерим јохдур, үч илдән чохдур ки, һеч олмајыб, өмрүм боју да иш тапа билмәјәчәјәм». Бу јердә о, ачы-ачы ағлады вә деди: «Бәли, әзиз Чо, бу јерләрдә гадынлар вә ушаглар үчүн кифајәт гәдәр иш вар, анчаг кишиләр үчүн иш јохдур. Күчәдә јүз фунт стерлинг тапмаг иш тапмагдан асандыр. Анчаг мән һеч вахт инанмаздым ки, сән, ја да башга бир достум арвадымын чорабыны көзәдијими көрә биләр, чүнки бу, јахшы иш дејил. Амма арвадым демәк олар ајаг үстә дура билмир вә мән горхурам ки, о хәстәләнсин, онда билмирәм һалымыз нечә олар, чүнки чохдандыр ки, о, евин кишиси олуб, мән исә гадыны. Јахшы иш дејил бу, Чо. Һеч дә һәмишә белә олмајыб», — дејә о, ачы-ачы ағлајараг сөзүнә давам едирди. — «Мәнә де көрүм, Чек, — дејә Чо сорушду, — бәс, һеч јердә ишләмәјә-ишләмәјә бүтүн бу мүддәтдә сән нечә јашајырдын?». — Чек белә чаваб верди: «Сәнә дејим ки, Чо, нечә мүмкүн идисә, елә дә јашајырдым, анчаг чох пис јашајырдым. Өзүн билирсән дә, мән евләнәндә лазыми гәдәр иш тапырдым, өзүн билирсән ки, мән һеч вахт тәнбәл олмамышам». — «Јох, сән һеч вахт тәнбәл олмамысан». — «Евимизин сәр-сәлигәси јахшы иди, Меринин ишләмәсинә еһтијач јох иди, мәним газанчым икимизә дә чатырды. Лакин инди һәр шеј алт-үст олуб; Мери ишләмәлидир, мән исә евдә галмалы, ушаглара бахмалы, еви сүпүрмәли, палтар јумалы, јемәк биширмәли вә палтарлары читәмәлијәм. Јазыг арвадым ахшам евә гајыданда чох әзкин һалда олур вә даһа һеч бир иш көрә билмир. Билирсәнми, Чо, башга вәзијјәтә адәт етмиш адам үчүн бу чох чәтиндир». — «Бәли, — дејә Чо чаваб верди, — бу, асан иш дејил». Чек исә јенә ағламаға башлады; о дејирди ки, кәрәк һеч евләнмәјәјди, һеч дүн-

јаја кәлмәјәјди; анчаг Мери илә евләнәндә онун ағлына да кәлмәзди ки, белә ола биләр. Чек деди: «Буна көрә мән нечә дәфә ағламышам». Бәли, чәнаб, Чо бүтүн бунлары ешидәндә, сонралар өзүнүн мәнә сөјләдији кими, фабрикләри, фабрикантлары вә һөкумәти ушаглыгдан фабрикдә өјрәндији бүтүн гарғыш-ларла лә'нәтләди».

Бу мәктубда тәсвир олунан вәзијјәтдән дә гәрибә, мә'насыз бир вәзијјәт тәсәввүр етмәк мүмкүндүрмү? Һалбуки кишини кишиликдән чыхаран, гадыны исә гадын зәрифлијиндән мәһрум едән, лакин нә кишијә әсл гадынлыг, нә дә гадына әсл кишилик кејфијјәтләри верә билмәјән вәзијјәт, һәр ики чинси вә онларын һәр бириндә инсан ләјагәтини ән биабырчы шәкилдә алчалдан вәзијјәт, — бах бу вәзијјәт бизим тә'рифли сивилизасијамызын сон нәтичәси, өз һәјат шәраитини вә кәләчәк нәсилләринин һәјат шәраитини јахшылашдырмаг үчүн јүзләрлә нәсилләрин көстәрдији бүтүн сә'јләрин ахырынчы нәтичәсидир! Адамларын бүтүн чәһдләринин вә сә'јләринин нәтичәләринин масгараја чеврилдијини көрәркән бизим әлачымыз будур ки, ја кәрәк бәшәријјәтин өзүнә вә онун мүгәддәратына үмидимизи итирәк, ја да е'тираф едәк ки, индијәдәк о, өз сәадәтини ахтараркән сәһв јоллара дүшмүшдүр. Биз е'тираф етмәлијик ки, чинсләр арасында мүнасибәтләрин белә тәһриф олунмасы јалныз она көрә мүмкүн олмушдур ки, һәмин мүнасибәтләр лап әввәлдән јанлыш зәмин үзәриндә гурулмушду. Әкәр фабрик системи тәрәфиндән гадынын киши үзәриндә лабүд олараг јарадылан һөкмранлығы инсана лајиг дејилдирсә, демәли, кишинин гадын үзәриндә әзәли һөкмранлығыны да инсан үчүн ләјагәтсиз һесаб етмәк лазымдыр. Әкәр инди, бир вахтлар кишинин етдији кими, гадын өз һөкмранлығыны бунунла әсасландырырса ки, аиләнин үмуми әмлакынын әксәр һиссәсини, јахуд һәтта бүтүн мәчмусуну о әлдә едир, демәли, аилә үзвләриндән бири әмлакын даһа чох гисмини кәтирмәси илә өјүндүјүнә көрә әмлакын үмумилији һәгиги, ағыллы үмумилик олмамышдыр. Мүасир чәмијјәтдә аиләнин дағылмасы факты јалныз буну сүбут едир ки, ону бирләшдирән телләр аилә мәһәббәти дејил, әмлакын заһири үмумилијинә бахмајараг һәлә дә галан шәхси марагдыр*. Јухарыда дејилдији кими, ушаглар иш-сиз валидејнләринә көмәк едәркән, онлар јемәк пулуну садәчә олараг вермәдикдә дә белә гаршылыглы мүнасибәтләр јараныр. Д-р Хокинс фабрик әмәји һаггындакы мә'рузәдә билдирир ки, белә мүнасибәтләрә чох тез-тез тәсадүф олунур вә Манчестердә бу, һамыја мә'лумдур. Нечә ки, башга һалларда евин саһиби гадындыр, бу һалда да ушаглардыр. Лорд Ешли өз нитгиндә (1844-чү ил мартын 15-дә нүмајәндәләр палатасында) белә бир

* Фабрикләрдә нә гәдәр әрли гадынын ишләдији фабрикантларын өз мә'луматларындан көрүнүр: Ланкаширдәки 412 фабрикдә 10 721 әрли гадын ишләјир; онларын әрләриндән јалныз 5 314 нәфәри дә фабрикләрдә ишләјир, 3 927 нәфәри башга ишлә мәшғулдур, 821 нәфәри ишсиздир, 659 нәфәри барәдә исә мә'лумат јохдур. Беләликлә, һәр фабрикә өз арвадынын әмәји һесабына јашајан ики, бәлкә дә үч киши дүшүр.

мисал кәтирир: бир нәфәр ики гызыны мејханада олдугларына көрә данлајырды, чавабында онлар дедиләр ки, әмрләрә табе олмагдан тәнкә кәлибләр: рәдд олуб кедин, биз сизи доландырырыг, ахы, ишимизин мүгабилиндә нәјимизсә олмалыдыр; онлар ата вә аналарыны бахымсыз вәзијјәтдә гојараг валидејнләринин евиндән чыхыб кетдиләр.

Фабрикдә бөјүјән әрсиз гадынларын вәзијјәти әрли гадынларынкындан һеч дә јахшы олмур. Өз-өзлүјүндә ајдындыр ки, доггуз јашындан фабрикдә ишләјән гыз ев ишләрини өјрәнә билмәзди, буна көрә дә фабрикин бүтүн ишчи гадынлары бу чәһәтдән тамамилә тәчрүбәсиздирләр вә ев тәсәррүфатыны идарә етмәји бачармырлар. Онлар нә тикмәји, нә тохумағы, нә јемәк һазырламағы, нә палтар јумағы бачармырлар, онлар ән ади ев ишләринә бәләд дејилдирләр, балача ушагларла нечә рәфтар етмәк барәдә исә һеч тәсәввүрләри јохдур. «Фабрик әмәјини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты»нда бу барәдә онларча мисал кәтирилир, Ланкашир һаггында мә'рузәнин мүәллифи д-р Хокинс исә ашағыдакы мүлаһизәләри сөјләјир («Һесабат»ын 4-чү сәһифәсиндә):

«Гызлар тез вә дүшүнмәдән әрә кедирләр; евдар гадынын ән ади вәзифәләри илә таныш олмаға онларын нә имканы, нә вахты, нә дә фүрсәти вардыр, һәтта бүтүн бунлар онларда олса да, әрә кедәндән сонра бу вәзифәләри јеринә јетирмәк үчүн гызларын вахты олмазды. Ана һәр күн он ики саат әрзиндә өз ушағындан ајры дүшүр: ушаға, хүсуси һагг алан гыз, јахуд гоча гадын бахыр; һәм дә чох заман фабрик фәһләләринин мәнзили ев (home) дејилән јер јох, зирзәми олур, бурада нә мәтбәх габ-гачағы, нә палтар јумаг, тикмәк вә читәмәк үчүн зәрури ләвазимат јохдур, һәјаты хош вә мәдәни, аилә очағыны исә чәлбедичи едә биләчәк амилләрин һеч бири олмур. Бу вә башга сәбәбләрә көрә вә хүсусән ушагларын һәјатыны вә чансағлығыны горумаг наминә, мән јалныз арзу вә үмид едә биләрәм ки, бир заман кәләчәк, әрли гадынларын фабрикләрдә ишләмәси гадаған едиләчәкдир».

Ајры-ајры мисаллара вә ифадәләрә бах: «Фабрик әмәјини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты», Қауелл, сәнәдләр, сәһ. 37, 38, 39, 72, 77, 82 Тафнелл, сәнәдләр, сәһ. 9, 15, 45, 54 вә с.

Лакин бүтүн бунлар һәлә һеч дә ән бөјүк бәла дејилдир. Гадынларын фабрикләрдә ишләмәсинин мә'нәви нәтичәләри гат-гат писдир. Һәр ики чинсдән вә бүтүн јашлардан олан адамларын ејни е'малатханада бирликдә олмасы, онларын арасында лабүд јахынлашма, һеч бир интеллектуал вә әхлаги тәрбијә көрмәмиш адамларын дарысгал бир јердә топлашмасы — бүтүн бунлар гадын характеринин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрә билмәз. Фабрикант һәтта буна нәзарәт етсә дә, јалныз о заман ишә гарыша биләр ки, һәгигәтән нә исә бир рүсвајчылыг баш версин; нисбәтән позғун адамларын нисбәтән әхлаглы адамлара, хүсусән дә чаванлара даими, лакин нисбәтән өз нәзәрә чарпан тә'сириндән о, хәбәрдар олмаја биләр, демәли, бунун гаршысыны алмағы да бачармаз. Һалбуки мәһз бу тә'сир ән зәрәрли тә'сир-

дир. Фабрикдә кедән сөз-сөһбәтләри 1833-чү илдә фабрик комиссијасы гаршысында бир чохлары «әдәбсиз», «налајиг», «ијрәнч» вә с. сөһбәтләр адландырмышдыр (Қауелл, сәнәдләр, сәһ. 35, 37 вә бир чох башгалары). Бөјүк шәһәрләрдә ири мигјасда көрдүкләримиз бурада кичик мигјасда баш верир. Әһалинин мәркәзләшдирилмәси, бөјүк шәһәрдә, јахуд кичик фабрикдә баш вермәсиндән асылы олмајараг, адамлар үчүн ејни чүр нәтичәләнир. Әкәр фабрик кичикдирсә, јахынлашма даһа чох вә үнсијјәт даһа лабүддүр. Нәтичәләри чох көзләмәк лазым кәлмир. Лестердә бир шаһид дејирди ки, о өз гызыны фабрикә јох, диләнмәјә даһа бөјүк һәвәслә көндәрәрди, фабрик әсл чәһәннәмин астанасыдыр вә шәһәрин фаһишәләринин әксәријјәти өз талеји үчүн фабрикә борчлудур (Пауер, сәнәдләр, сәһ. 8). Манчестерли башга бир шаһид «тәрәддүдсүз иддиа едир ки, фабрик ишчиси олан 14 јашындан 20 јашынадәк кәнч гызларын дөрддә үчү бакирәлијини артыг итирмишдир» (Қауелл, сәнәдләр, сәһ. 57). Комиссијанын үзвү Қауелл үмумијјәтлә иддиа едир ки, фабрик фәһләләринин мә'нәвијјаты фәһлә синфи мә'нәвијјатынын орта сәвијјәсиндән бир гәдәр ашағыдыр (сәһ. 82), д-р Хокинс исә дејир («Һесабат», сәһ. 4):

«Мә'нәвијјаты рәгәмләрлә ифадә етмәк чәтиндир, анчаг мәним өз мүшаһидәләримә вә бу барәдә данышмалы олдуғум адамларын һамысынын фикринә, һабелә алдығым ифадәләрин һамысындан јаранан үмуми тәәссүрата инансаг, гадын чинсиндән олан кәнчләрин мә'нәвијјатына фабрик һәјатынын тә'сиринин сон дәрәчә кәдәрли мәнзәрәси чанланыр».

Өз-өзлүјүндә ајдындыр ки, фабрик көләлији ејни илә һәр чүр дикәр көләлик кими, бәлкә даһа чох дәрәчәдә, саһибә jus primae noctis* верир. Бу чәһәтдән дә фабрикант өз ишчиләри олан гызларын бәдәнинин вә көзәллијинин саһибидир. Өз бәкарәтинин о гәдәр дә гәдрини билмәјән гызын он һалдан доггузунда, бәлкә дә лап јүз һалдан дохсан доггузунда һәр чүр мүгавимәтини гырмаг үчүн ишдән чыхармагла һәдәләмәк кифајәт едир. Әкәр фабрикант кифајәт дәрәчәдә алчаг адамдырса, — комиссијанын һесабатында исә бир чох белә һаллар барәдә мә'лумат верилир, — онун фабрики һәм дә онун һәрәмханасыдыр; һеч дә бүтүн фабрикантлар бу һүгугдан истифадә етмирләрсә, гызларын вәзијјәти бу сәбәбә көрә әслиндә дәјишмир. Фабрик сәнајесинин башланғыч дөврүндә, фабрикантларын әксәријјәтинин тәһсили олмаја-олмаја лајиг олмадығы мөвгеји тутдуғу вә чәмијјәтин ријакар адәтләри илә һесаблашмадығы вахтларда, онлар «пулла алдыглары» һүгугларындан әмин-архајын истифадә едирдиләр.

Гадынларын физики вәзијјәти үчүн фабрик әмәјинин нәтичәләрини дүзкүн гијмәтләндирмәкдән өтрү ән әввәл ушаг әмәји илә,

* зифаф кечәси ихтијары. *Ред.*

һабелә әмәјин өзүнүн мүхтәлиф нөвләри илә таныш олмаг лазымдыр. Фабрикләрдә ушаглардан мүасир сәнајенин лап јарандығы вахтдан истифадә олунур: әввәлчә машынларын өлчүсү кичик олдуғуна көрә, — сонрадан бөјүдүлмүшдүр — бу машынларда демәк олар анчаг ушаглар ишләјирдиләр, һәм дә онлары әсасән ишчи евләриндән јығыб кәтирирдиләр, фабрикантлар онлары узун илләр үчүн «шакирд» кими дәстә илә ишә көтүрүрдүләр. Ушаглар үмуми сүфрәдә јемәк, јашајыш јери вә палтар алырдылар вә шүбһәсиз ки, өз саһибинин тамамилә көләси идиләр, о исә ушагларла чох бөјүк амансызлыгла вә залымчасына рәфтар едирди. Һәлә 1796-чы илдә бу биабырчы системин ичтимаијјәтдә доғурдуғу гәзәб д-р Персивал вә сер Р. Пил (памбыг парча фабриканты, индики назирин атасы) тәрәфиндән елә чидди шәкилдә ифадә едилмишди ки, парламент 1802-чи илдә шакирдләр һаггында ганун гәбул етди вә бу ганун ән дәһшәтли чинајәтләрә сон гојду[118]. Заман кечдикчә ишсиз фәһләләрин рәгабәти өз тә'сирини көстәрди вә шакирдлик системини сыхышдырды. Тәдричән фабрикләри даһа чох шәһәрләрдә тикмәјә башладылар, машынларын өлчүләри бөјүдү, биналарын һавасыны даһа јахшы тәмизләмәјә вә сәлигәјә салмаға башладылар; бунунла бәрабәр јашлылар үчүн вә јенијетмәләр үчүн кетдикчә даһа чох иш јери ачылырды, буна көрә дә фабрикләрдә чалышан ушагларын нисби мигдары бир гәдәр азалды вә онларын ишә башламаг јашы бир гәдәр артды. Инди 8—9 јашдан ашағы ушаглары надир һалларда ишә көтүрүрдүләр. Ашағыда көрәчәјимиз кими, сонралар ганунверичилик органлары буржуазијанын тамаһкарлығындан ушаглары дәфәләрлә мүдафиә етмәјә мәчбур олмушлар.

Фәһләләрин, хүсусилә фабрик фәһләләринин ушаглары арасында өлүм һалларынын чох олмасы онларын өз өмрүнүн илк илләрини гејри-сағлам шәраитдә кечирдијини сүбут етмәк үчүн кифајәтдир. Һәмин сәбәбләр сағ галан ушаглара да тә'сир көстәрир, һәрчәнд, әлбәттә, өлүмә мәһкум едилән ушаглара тә'сир етдији гәдәр күчлү тә'сир көстәрмир. Ән әлверишли һалларда бу сәбәбләр јалныз һәр һансы бир хәстәлијә мејллиликлә, јахуд инкишафын ләнкимәси илә, демәли, нормал ушаға нисбәтән физики гүввәнин аз олмасы илә нәтичәләнир. Фабрик фәһләсинин еһтијач вә һәр чүрә мәһрумијјәтләр шәраитиндә, рүтубәт вә сојуг ичиндә бөјүјән, һәмишә лазымынча исти палтар кејинмәјән вә јарарсыз мәнзилдә јашајан доггуз јашлы ушағынын иш бачарығы нисбәтән сағлам шәраитдә бөјүмүш ушағын малик олдуғундан чох ашағыдыр. Фәһлә ушағыны доггуз јашындан фабрикә көндәрирләр, бурада о, он үч јашынадәк күндә $6^1/_2$ саат ишләјир (әввәлләр 8 саат, бундан да әввәл исә 12—14 вә һәтта 16 саат ишләјирди), һәмин вахтдан он сәккиз јашынадәк исә 12 саат ишләјир. Онун организминә мәнфи тә'сир көстәрән сәбәбләр

ләғв олмур, иш исә артыр. Еһтимал етмәк олар ки, доггуз јашлы ушаг, һәтта фәһлә ушағы, күндә $6^1/_2$ саат ишләмәјә дөзә биләр вә белә иш онун организминә *нәзәрәчарпан* вә һиссолунан зәрәр вурмаз; лакин һәр һалда боғанаг, рүтубәтли, үстәлик һәм дә гызмар фабрик шәраитиндә галмаг организмә мүсбәт тә'сир көстәрә билмәз. Һәм дә бүтүн һалларда бағышланылмаздыр ки, ушагларын јалныз физики вә мә'нәви тәрбијәсинә сәрф едилмәли олан вахт дашүрәкли буржуазијанын тамаһкарлығына гурбан верилсин: ушаглары мәктәбдән вә тәмиз һавадан мәһрум едирләр ки, онларын сујуну сыхыб чәнаб фабрикантлар үчүн мәнфәәт көтүрсүнләр. Доғрудур, буржуазија буна белә чаваб верир: әкәр биз ушаглары фабрикләрдә ишләтмәсәк, онсуз да онлар өзләринин инкишафы үчүн әлверишсиз шәраитдә галачаглар. Үмумијјәтлә бу доғрудур, анчаг әмәлли-башлы фикирләшәндә ахы, бу нә демәкдир? Бу о демәкдир ки, буржуазија фәһлә ушагларыны әввәлчә пис шәраитә салыр, сонра да елә һәмин пис шәраитдән өз хејринә истифадә едир! О, өзүнә һагг газандырмаг үчүн бүтүн фабрик системи кими, һәмчинин өз әмәли олан вәзијјәтә иснад едир; о, букүнкү чинајәтинә дүнән етдији чинајәтлә һагг газандырыр. Әкәр фабрик ганунверичилији онларын әл-голуну һеч олмазса мүәјјән дәрәчәдә бағламасајды, өз фабрикләрини дә куја јалныз фәһләләрин рифаһы наминә тикдирмиш олан бу «хејирхаһ», «инсанпәрвәр» буржуалар көр фәһләләрин мәнафејини нечә мүдафиә едәрдиләр! Фабрик инспекторунун һәлә фабрикантларын башынын үстүнү кәсдирмәдији вахтлар фабрикләрдә көрәк нәләр олурмуш. Гој мө'тәбәрлијини өзләринин е'тираф етдији сәнәд — 1833-чү илдә фабрик комиссијасынын һесабаты онлары ифша етсин.

Мәркәзи комиссијанын һесабатында билдирилир ки, ушаглар фабрикләрдә бә'зи һалларда беш јашындан, бир гәдәр чох — алты јашындан, чох вахт једди јашындан вә әсасән сәккиз-доггуз јашындан ишләмәјә башлајырдылар, иш вахты чох заман күндә 14—16 саат (јемәк үчүн фасиләни нәзәрә алмадан) давам едирди, фабрикантлар нәзарәтчиләрин ушаглары дөјмәсинә ичазә верирдиләр вә тез-тез өзләри дә әлләрини ишә салырдылар. Һәтта белә бир һадисә тәсвир олунур ки, шотланд фабрикант ата минәрәк, ишдән гачан он алты јашлы фәһләнин ардынча чапмыш вә ону узун гамчы илә һеј гова-гова кери гајытмаға, атын габағынча гачмаға мәчбур етмишди! (Сүарт, сәнәдләр, сәһ. 35.) Бөјүк шәһәрләрдә, фәһләләрин даһа күчлү мүгавимәт көстәрдији јерләрдә белә һаллара, әлбәттә, нисбәтән надир тәсадүф олунурду. — Лакин һәтта белә узун иш күнү дә капиталистләрин көзүнү дојдурмурду. Онлар биналара вә машынлара гојулан капиталын даһа чох кәлир вермәси, мүмкүн гәдәр чох фәалијјәт көстәрмәси үчүн мүмкүн олан бүтүн васитәләрдән истифадә етмәји гаршы-

ларына мәгсәд гојмушдулар. Бундан өтрү фабрикантлар кечә әмәји кими рүсвајчы системи тәтбиг етдиләр. Бә’зиләри фәһләләри ики нөвбәдә ишләтмәјә башладылар, һәм дә бунларын һәр бири фабрикин ишини тамамилә тә’мин етмәк үчүн кифајәт гәдәр чохсајлы иди, бир нөвбә һәмишә күндүз он ики саат, дикәри кечә он ики саат ишләјирди. Күндүз јухусунун һеч чүр әвәз едә билмәјәчәји кечә истираһәтиндән бу чүр даим мәһрум олмағын тәкчә ушагларын вә јенијетмәләрин јох, һәм дә јашлы фәһләләрин физики вәзијјәтинә нечә тә’сир көстәрәчәјини тәсәввүр етмәк чәтин дејилдир. Бүтүн әсәб системинин гычыгланмасы вә бунунла әлагәдар олараг бүтүн организмин үмумән һалдан дүшүб зәифләмәси — белә әмәјин лабүд нәтичәси бах будур. Онун дикәр нәтичәси сәрхошлуғун артмасы вә чинсләр арасындакы мүнасибәтләрдә бөјүк позғунлугдур. Бир фабрикант шаһидлик едир ки, (Тафнелл, сәнәдләр, сәһ. 91), онун фабрикиндә кечәләр иш көрүлән ики ил әрзиндә бич доғулан ушагларын сајы ики дәфә артмыш вә әхлаг сәвијјәси о гәдәр ашағы дүшмүшдүр ки, кечә ишини дајандырмаг лазым кәлмишдир. — Дикәр фабрикантлар даһа чох залымлыг едирдиләр: онлар фәһләләри далбадал 30—40 саат, һәм дә *һәфтәдә бир нечә дәфә* ишләмәјә мәчбур едирдиләр, чүнки онларын бүтөв икинчи нөвбәси јох иди: нөвбә јалныз фәһләләри гисмән әвәз етмәк вә онларын бир-ики саат јатмасына имкан вермәк мәгсәди дашыјырды. Комиссијанын бу вәһшилик вә онун нәтичәләри һаггындакы һесабатлары бу чүр гајдалар барәдә ешидиб билдикләримин һамысыны көлкәдә гојур. Бурада һаггында данышылан дәһшәтли ишләрә даһа һеч јердә раст кәлмәк олмаз, һалбуки буржуазија, ашағыда көрәчәјимиз кими, даим комиссијанын шәһадәтинә әсасланыр вә ону *өз хејринә* јозур. Белә системин нәтичәләри чох тез ашкар олмушдур: комиссијанын мә’рузәчиләри чохлу шикәстә раст кәлдикләрини билдирирләр, онларын бу ејбәчәрлијинин сәбәби јалныз вә јалныз узунсүрән иш вахтыдыр. Онурға сүтунунун вә ајагларын әјилмәси һаллары даһа чох јајылмышдыр. Френсис Шарп (Крал чәрраһлар чәмијјәтинин үзвү) Лидсдә буну белә тәсвир едир:

«Лидсә кәләнә гәдәр мән буд сүмүјүнүн ашағы һиссәсинин бу чүр орижинал шәкилдә әјилмәсини һеч заман көрмәмишдим. Әввәлчә дүшүндүм ки, бу, рахитдир, анчаг хәстәханада чохлу мигдарда белә һалларын гејдә алынмасы, бу хәстәлијин ушаглар адәтән рахитә тутулмадығы јашда (8—14 јаш) мејдана чыхмасы, һабелә хәстәлијин јалныз ушаглар фабрикләрдә ишләмәјә башладығы вахтлардан мә’лум олмасы мәни өз фикрими дәјишмәјә мәчбур етди. Индијәдәк мән јүзә јахын белә һадисә көрмүшәм вә гәти дејә биләрәм ки, онлар һәдсиз әмәк нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир; мәнә мә’лум олдуғуна көрә, бүтүн хәстәләр фабрик ушаглары гәбилиндәндирләр, өзләри дә хәстәликләрини јухарыда көстәрилән сәбәблә әлагәләндирирләр». — «Онурға сүтунунун әјилмәси илә әлагәдар олуб гаршыма чыхан, ачыг-ашкар һәдсиз дәрәчәдә узун мүддәт ајаг үстә дурмағын нәтичәси олан һалларын сајы азы үч јүзә чатырды» (д-р Лаудон, сәнәдләр, сәһ. 12, 13).

18 ил әрзиндә хәстәханада һәким олмуш лидсли д-р Хеј дә белә ифадәләр верир:

«Онурға сүтунунун әјилмәси чох тез-тез фабрик фәһләләриндә мүшаһидә олунур; бә'зи һалларда бу, һәдсиз әмәјин нәтичәсидир, дикәр һалларда анаданкәлмә зәиф олан, јахуд пис јемәкдән зәифләјән организмә узунсүрән ишин тә'сиринин нәтичәсидир... Көрүнүр, бурада хәстәликләрә нисбәтән чүрбәчүр ејбәчәрликләрә даһа тез-тез тәсадүф олунур: дизләр батыгдыр, ојнаг бағлары чох заман зәифләмиш вә сүстдүр, ајагларын узун сүмүкләри исә әјилмишдир; бу сүмүкләрин уч һиссәси хүсусилә әјилмиш вә бөјүмүш һалда иди; белә хәстәләр иш күнү чох узун олан фабрикләрдән кәлирдиләр» (д-р Лаудон, сәнәдләр, сәһ. 16).

Чәрраһлар Бомонт вә Шарп Брадфорд һаггында да буну тәсдиг едирләр. Комиссијанын үзвләри Дринкуотерин, Пауерин вә д-р Лаудонун мә'рузәләриндә күлли мигдарда белә әјилмә һаллары тәсвир олунмушдур; бу һадисәјә нисбәтән аз диггәт јетирән Тафнелл вә д-р сер Давид Барри дә өз мә'рузәләриндә ајры-ајры мисаллар кәтирирләр (Дринкуотерин мә'рузәсиндә, сәнәдләр, сәһ. 69 ики гардаш һаггында, сәһ. 72, 80, 146, 148, 150 ики гардаш һаггында, сәһ. 155 вә бир чох башгалары; Пауерин мә'рузәсиндә, сәнәдләр, сәһ. 63, 66, 67 ики дәфә, сәһ. 68-дә үч дәфә вә сәһ. 69-да ики дәфә; Лидс һаггында мә'рузәдә сәһ. 29, 31, 40, 43, 53-дә вә саир; д-р Лаудонун мә'рузәсиндә, сәнәдләр, сәһ. 4, 7 дөрд дәфә, сәһ. 8-дә бир нечә дәфә вә и. а.; сер Д. Барридә, сәһ. 6, 8, 13, 21, 22, 44, сәһ. 55-дә үч дәфә вә и. а.; Тафнеллдә сәһ. 5, 16-да вә с.). Ланкашири тәдгиг едән комиссијанын үзвләри, — Кауелл, Тафнелл вә д-р Хокинс — фабрик системинин бу тибби нәтичәләринә үмумијјәтлә диггәт јетирмәмишләр, һәрчәнд Ланкашир шикәстләрин сајына көрә Јоркшир илә тамамилә бәһсә кирә биләр, Манчестери кәзәркән надир һалларда олуб ки, мән онурға сүтуну вә ајаглары тамамилә јухарыда тәсвир едилән кими әјри олан үч-дөрд шикәстә раст кәлмәјим, һәр дәфә дә онлара диггәт јетирир вә нәзәрдән кечирмәјә имкан тапырдым. Мән өзүм д-р Хејин тәсвир етдијинә тамамилә ујғун кәлән бир шикәстлә танышам; онун вәзијјәти ч-б Дугласын Пендлтондакы фабрикиндә олмасынын нәтичәсидир; һәмин фабрик һәлә бу јахынларадәк нечә кечә сәһәрәчән давам едән һәдсиз иш илә әлагәдар оларағ фәһләләр арасында ән пис шөһрәт газанмышдыр. Бу чүр шикәстләрә бахаркән онларын тамамилә ејни шәкилдә олан ејбәчәрлијинин сәбәбләрини дәрһал баша дүшмәк мүмкүндүр: дизләр ичәри вә бир гәдәр кери батмышдыр, ајаглар ичәри тәрәфә әјилмиш, ојнаглар дәјишмиш вә галынлашмыш, онурға сүтуну габаға, јахуд јана әјилмишдир. Көрүнүр, Маклсфилд маһалынын ипәк мә'мулаты бурахан инсанпәрвәр фабрикантлары ән амансыз шәраит јаратмышдылар; бу онунла әлагәдардыр ки, һәмин фабрикләрдә ән кичик — беш-алты јашындан башлајараг ушаглар ишләјирдиләр. Комиссијанын үзвү Тафнеллин кәтирди-

ји әлавә мә'луматларда Рајт адлы бир фабрик нәзарәтчисинин ифадәси вардыр (26-чы сәһифәдә); онун ики бачысы ишдә дәһшәтли дәрәчәдә шикәст олмушду вә бир дәфә о, Маклофилдин бә'зи күчәләриндә, о ҹүмләдән ән абад вә јарашыглы күчәләриндә шикәстләри сајмышды: о, Таунлеј-стритдә он, Чорч-стритдә беш, Шарлотт-стритдә дөрд, Уотеркотсда он беш, Банк-Топда үч, Лорд-стритдә једди, Милл-Лејндә он ики, Грејт-Чорч-стритдә ики, ишчи евиндә ики, Парк-Гриндә бир вә Пикфорд-стритдә ики шикәст сајмышды. Бу шикәстләрин аиләләри бир ағыздан дејирдиләр ки, онларын ејбәҹәрлији ипәк сап фабрикләриндә һәдсиз әмәјин нәтиҹәсидир. 27-ҹи сәһифәдә тәсвир едилән оғлан о дәрәҹәдә шикәст олубмуш ки, пилләкәнлә галха билмирмиш; еләорада онурға сүтуну вә буд сүмүјү әјилмиш бир нечә гызын адычәкилир.

Һәдсиз әмәк башга ејбәҹәрликләрә, о ҹүмләдән сер Д. Барринин (мәсәлән, сәһ. 21-дә о, ики һадисәни хатырладыр), һабелә Лидс һәкимләри вә ҹәрраһларынын (Лаудон, сәһ. 13, 16 вә и. а.) тез-тез раст кәлдикләри јастыпәнҹәлијә сәбәб олур. Нисбәтән мөһкәм организм, јахшы јемәк вә башга шәраит кәнҹ фәһләнин бу вәһшичәсинә истисмарын нәтиҹәләринә давам кәтирмәсинә имкан вердији һалларда белә, јенә дә онун белиндә, күрәјиндә, ајагларында ағрылар әмәлә кәлир, ојнаглары шишир, вена дамарлары кенишләнир, јахуд будларында вә балдырларында сағалмаз ири јаралар пејда олур. Бүтүн бу хәстәликләр фәһләләр арасында демәк олар үмуми бәладыр. Стуарт, Макинтош вә сер Д. Барри өз мә'рузәләриндә јүзләрлә мисал кәтирирләр, онлар бу хәстәликләрдән һеч олмазса биринә тутулмајан фәһләләрә демәк олар раст кәлмәмишләр; дикәр мә'рузәләрдә дә һәкимләрин сајсыз-һесабсыз ифадәләри белә нәтиҹәләр әмәлә кәлдијини сүбут едир. Шотландија һаггындакы мә'рузәләрдә кәтирилән күлли мигдарда мисаллар тәкзибедилмәз шәкилдә көстәрир ки, һәтта 18—22 јашлы фәһләләрин, һәм кишиләрин, һәм дә гадынларын, һәр бирисинин суткада 13 саат ишләмәси ән јахшы һалда *бу ҹүр* нәтиҹәләр верир вә бу, һәм Дандинин вә Данфермлинин кәтанәјирмә карханаларына, һәм дә Глазгонун вә Ланаркын памбыг парча фабрикләринә ејни дәрәҹәдә аиддир.

Бүтүн бу хәстәликләр фабрик әмәјинин өз тәбиәти илә асанлыгла изаһ олунур; о, фабрикантларын дедији кими, һәгигәтән чох «јүнкүлдүр», лакин мәһз бу јүнкүллүјә көрә һәр ҹүр башга әмәјә нисбәтән организмә даһа зәифләдичи тә'сир көстәрир. Фәһләләр чох иш көрмәли олмурлар, лакин онлар һәмишә *ајаг үстә дурмалыдырлар,* отурмаға ихтијарлары јохдур. Ким чөмбәлиб пәнҹәрә алтында, јахуд сәбәтин үстүндә отурурса, ҹәримә олунур; ајаг үстә белә узун мүддәт галмаг, бәдәнин јухары һиссәсинин онурға сүтунуна, чанаг вә ајаг сүмүкләринә даими механики тәзјиги јухарыда тәсвир едилән нәтиҹәләрә сәбәб олмаја билмәз.

Һәмишә бу ҹүр ајаг үстә дурмаг ишин өзү үчүн һеч дә зәрури дејилдир, Ноттинһемин нүмунәси дә буну көстәрир; орада һеч олмазса ешмә шө'бәләриндә отураҹаглар дүзәлдилмишдир (нәтиҹәдә исә јухарыда көстәрилән хәстәликләр јох олмуш, буна көрә дә фәһлә гадынлар иш күнүнүн узадылмасына разылыг вермишләр). Лакин фәһләнин јалныз буржуалар үчүн ишләдији вә ишин јахшы көрүлмәсинә аз мараг көстәрдији фабрикдә, јәгин ки, о, фабриканта хош вә әлверишли олдуғундан даһа тез-тез отурмаг имканындан истифадә едәрди, одур ки, хаммалын хараб олмасындан буржуазијанын иткиләри бир гәдәр аз олсун дејә, фәһләләр өз ҹансағлығыны гурбан вермәлидирләр*. Һалбуки ајаг үстә белә узун мүддәт дурмаг, үстәлик фабрикин әсасән пис һавасы, дејиләнләрдән әлавә, бүтүн организми хејли зәифләдир, бу исә, өз нөвбәсиндә, ҹүрбәҹүр башга хәстәликләр, һәм дә артыг јерли хәстәликдән даһа чох үмуми хәстәликләр төрәдир. Фабрикләрдә һава адәтән ејни заманда рүтубәтли вә исти, чох вахт лазым олдуғундан да исти олур; әкәр вентилјасија *чох да* јахшы дејилсә, оранын һавасы чох пис, боғуҹудур, тәркибиндә кифајәт гәдәр оксикен јохдур, чох тозлудур, дөшәмәнин демәк олар һәр јеринә төкүлән вә онун ҹанына һопан машын јағынын гахсымыш бухарлары илә дојмушдур. Исти илә әлагәдар олараг фәһләләр назик палтар кејмишләр вә буна көрә дә бинанын температуру бир гајдада олмајанда һөкмән сојуглајырлар; бу истидә онлар тәмиз һавадан горхурлар; организмин бүтүн функсијаларынын тәдриҹән зәифләмәси хариҹдән тә'мин едилмәли олан дахили һәрарәти азалдыр вә буна көрә дә фәһлә, пәнҹәрәләри кип бағланмыш, һәдсиз дәрәҹәдә гыздырылмыш фабрик шәраитиндә гала биләндә өзүнү лап јахшы һисс едир. Һәм дә исти фабрик шәраитиндән күчәнин шахталы вә јағмурлу һавасына чыхаркән температурун тез-тез вә кәскин шәкилдә дәјишмәси, фәһләнин өзүнү јағышдан кифајәт гәдәр горуја, јахуд палтарыны дәјишиб гуру палтар кејә билмәмәси — бунларын һамысы бирликдә даим сојугдәјмәјә сәбәб олур. — Әкәр хатырласаг ки, бүтүн бунларла бәрабәр, ајаг әзәләләриндән башга демәк олар һеч бир әзәлә һәгигәтән кәркинләшиб әсл иш көрмәмәлидир. Фәһлә өз бәдәнини мәшг етдирмәк, әзәлә гүввәсини, бәндләринин еластиклијини вә мөһкәмлијини артырмаг фүрсәтиндән мәһрум олдуғуна вә һәлә кичик јашларындан ачыг һаваја чыхмаг имканына малик олмадығына көрә јухарыда садаланан сәбәбләрин үзкүнләшдириҹи, күтләшдириҹи тә'сиринә һеч нә мүгавимәт көстәрмир, онда фабрик һесабатында һәкимләрин демәк олар јекдилликлә сөјләдији бу фикир һеч кәси тәәҹҹүбләндирмәз ки, онлар фабрик фәһләләринин организминин бүтүн хәстәлик-

* Лидсдәки фабрикләрдән биринин әјириҹи е'малатханасында да отураҹаглар дүзәлдилмишди (Дринкуотер, сәнәдләр, сәһ. 85).

ләрә хүсусилә зәиф мүгавимәт көстәрдијини, үмумијјәтлә һәјат фәалијјәтинин сүстләшдијини, бүтүн мә'нәви вә физики гүввәләринин даим зәифләдијини муәјјән етмишләр. Әввәлчә сер Д. Баррини динләјәк:

«Фабрик әмәјинин фәһләләрә мәнфи тә'сири ашағыдакылардан ибарәтдир: 1) өз физики вә мә'нәви фәалијјәтини аһәнкдар вә даими гүввә илә ишә салынан һәрәкәтинә һөкмән ујғунлашдырмаг лүзумундан; 2) сон дәрәчә узун вә чох тез-тез бир-бирини әвәз едән мүддәт әрзиндә ајаг үстә галмаг лүзумундан; 3) јухудан мәһрум олмагдан (иш вахты узун олдуғуна, ајаглар ағрыдығына вә бүтүн организмин үмуми насазлығына көрә). Бураја һәлә алчаг, дарысгал, тозлу, јахуд рүтубәтли е'малатханаларын, чиркли, һәддән артыг исти һаванын вә арамсыз тәрләмәнин тә'сири дә әлавә олунур. Буна көрә дә, чох чүз'и истисна илә, хүсусән оғланлар јанагларынын зәриф ушаг рәнкиндән чох тез мәһрум олур вә башга оғланлара нисбәтән солғун вә арыг олурлар. Һәтта әл илә ишләјән тохучунун шакирди, е'малатхананын кил дөшәмәси үзәриндә ајаг-јалын дурса да, онун көркәми нисбәтән јахшыдыр, чүнки о, һеч олмаса һәр-дәнбир тәмиз һаваја чыхыр. Фабрикдә ишләјән ушағын исә јемәкдән башга, бир дәгигә дә бош вахты олмур вә о, јалныз наһара кедәндә тәмиз һаваја чыхыр. Јашлы әјиричи кишиләрин һамысы солғун бәнизли вә арығдыр, һәзм позғунлуғундан вә иштаһанын пис олмасындан әзијјәт чәкирләр; онларын һамысы кичик јашларындан фабрикдә ишләјир, араларында исә уча бојлу, гәддгамәтли кишиләр аздыр, ја да һеч јохдур, бурадан һаглы олараг белә бир нәтичә чыхармаг мүмкүндүр ки, онларын иши киши организминин инкишафына чох мәнфи тә'сир көстәрир. Гадынлар бу әмәјә нисбәтән асан дөзүрләр» (бу да тамамилә тәбиидир, лакин онлар да, ашағыда көрәчәјимиз кими, өзләринә мәхсус хәстәликләрә тутулурлар). (Сер Д. Барри. Үмуми мә'рузә.)

Пауер дә бунлары јазыр:

«Мән ачыг дејә биләрәм ки, фабрик системи Брадфордда чохлу шикәст јаратмышдыр... вә узун мүддәт давам едән әмәјин организмә тә'сири тәкчә ачыг-ашкар ејбәчәрликдә дејил, һәм дә бундан даһа чох бојун артмамасында, әзәләләрин зәифлијиндә вә бәдән гурулушунун мөһкәм олмамасында өзүнү көстәрир» (Пауер, мә'рузә, сәһ. 74).

Јухарыда ифадәсиндән ситат кәтирдијимиз лидсли чәрраһ* Ф. Шарп јазыр:

«Мән Скарбородан Лидсә кечәндә дәрһал көзүмә саташды ки, үмумијјәтлә бурада ушаглар Скарбородакы вә онун әтраф гәсәбәләриндәки ушаглара нисбәтән гат-гат солғун бәнизлидир вә онларын әзәләләри гат-гат аз инкишаф етмишдир. Мән һәмчинин белә гәнаәтә кәлдим ки, бир чох ушаглар јашына нисбәтән һәдсиз дәрәчәдә кичикдирләр... Мән күлли мигдарда хәназир, чијәр, мә'дә вә бағырсаг хәстәликләринә тутулма һаллары илә гаршылашдым, бир һәким кими бу барәдә мәндә зәррәчә шүбһә јери галмырды ки, онларын сәбәби фабрикдә ишләмәкдир. Мән бу фикирдәјәм ки, узунмүддәтли әмәк организмин әсәб енержисини зәифләдир, бир чох хәстәликләр үчүн зәмин һазырлајыр; кәнддән даим тәзә гүввәләр ахыны олмасајды, фабрик фәһләләринин нәсли тезликлә тамам кәсиләрди».

Брадфорд чәрраһы Бомонт да бу чүр фикир сөјләјир:

«Зәннимчә, бурадакы фабрикләрдә тәтбиг едилән әмәк системи бүтүн организмин спесифик зәифлијинә сәбәб олур, ушаглары епидемијалара, еләчә дә

* Дипломлу һәкимләр (surgeons) кими, чәрраһ (physicians) дедијимиз шәхсләр дә тәһсилли тәбибләрдир вә буна көрә дә тәк чәрраһлыгла дејил, һәм дә үмуми һәкимлик практикасы илә мәшғул олурлар. Бир чох сәбәбләрә көрә онлары һәтта һәкимләрдән үстүн тутурлар.

тәсадүфи хәстәликләрә тутулмаға сон дәрәчә һәссас едир... Мән гәтијјәтлә белә һесаб едирәм ки, фабрикләрдә вентилјасија вә тәмизлији көзләмәк барәдә һәр һансы мәчбури сәрәнчамын олмамасы практикамда тез-тез тәсадүф етдијим һалларын — хәстәликләрә спесифик мејллилијин вә тутулманын башлыча сәбәбләриндән биридир».

Кичик Уилјам Шарп да белә ифадәләр верир:

«1) Мән ән әлверишли шәраитдә (Брадфордда Вудун фабрикиндә, бу шәһәрин ән абад фабрикиндә, д-р Кеј орада фабрик һәкими иди) ушагларын чансағлығына фабрик системинин тә'сирини мүшаһидә етмәк имканына малик олдум; 2) бу тә'сир шүбһә доғурмур вә һәтта белә әлверишли шәраитдә дә хејли зәрәр вурур; 3) 1832-чи ил әрзиндә мән Вудун фабрикиндә чалышан бүтүн ушагларын бешдә үчүнә тибби јардым көстәрдим; 4) бу системин мәһведичи тә'сири шикәстләрин сајынын чох олмасындан даһа артыг, зәиф вә хәстә организмләрин үстүнлүк тәшкил етмәсиндә өзүнү көстәрир; 5) Вудун фабрикиндә ушаглар үчүн иш күнү он саата гәдәр азалдыландан бәри бүтүн бунлар хејли јахшылашмышдыр».

Бүтүн бу ифадәләри мисал кәтирән комиссија үзвү д-р Лаудон өзү белә дејир:

«Мәнә елә кәлир, кифајәт гәдәр ајдын сүбут едилмишдир ки, ушаглары ағылсызчасына вә инсафсызчасына узун мүддәт ишләмәјә вадар етмишләр вә һәтта бөјүкләр дә инсанын зорла күчү чатан гәдәр иш көрмәјә мәчбур олмушлар. Нәтичәдә бир чохлары вахтындан әввәл өлмүш, башгаларынын бәдән гурулушу өмүрлүк ејбәчәр һала дүшмүшдүр вә сағ галанлардан зәиф нәсил алынмасы еһтималы физиоложи нөгтеји-нәзәрдән тамамилә әсаслыдыр».

Нәһајәт, д-р Хокинс Манчестердән бәһс едәркән билдирир:

«Мәнчә, Манчестер сакинләри вә ән әввәл фабрик фәһләләри арасында тез-тез раст кәлинән гыса бој, арыглыг вә солғун бәниз сәјјаһларын әксәријјәтинин көзүндән јајынмыр. Бөјүк Британијанын, јахуд Авропанын һеч бир шәһәриндә мән орта милли типдән бәдән гурулушу вә сифәтин рәнки мә'насында бу гәдәр ашкар јајынма көрмәмишәм. Әрли гадынлар инкилис гадынынын бүтүн сәчијјәви хүсусијјәтләриндән сон дәрәчәдә мәһрумдурлар... Е'тираф етмәлијәм ки, Манчестер фабрикләриндән јаныма кәтирилән бүтүн оғлан вә гызларын мә'јус көркәми вә солғун сифәти вар иди; онларын үзүнүн ифадәсиндә, кәнчлијә хас олан ади чевиклијин, зирәклијин вә шухлуғун һеч әсәрәламәти дә јох иди. Онларын бир чоху мәнә дејирди ки, шәнбә күнү ахшам вә базар күнү тәмиз һавада ојнамаға азачыг да һәвәсләри олмур, сакитчә евдә отурмағы үстүн тутурлар».

Хокинсин мә'рузәсиндән башга бир јери дә мисал кәтирәк; доғрудур, бураја онун јалныз јарысы аиддир, анчаг башга јердә олдуғу кими, елә о чүр бурада да мисал кәтирилә биләр:

«Ифрата вармаг, һәр чүр исрафчылыг вә кәләчәјә гајғы көстәрмәмәк — фабрик әһалисинин башлыча нөгсанлары бунлардыр вә бу нөгсанлар мүасир системин төрәтдији вә *демәк олар лабүд шәкилдә ондан ирәли кәлән* адәтләрлә асанлыгла изаһ олуна биләр. Һамы е'тираф едир ки, һәзмин позулмасы, ипохондрија вә үмуми зәифлик бу категоријалы фәһләләр арасында чох јајылмыш һаллардыр; он ики саатлыг јекнәсәг зәһмәтдән сонра бу вә ја башга гызышдырычы васитәдән истифадә етмәк һәвәси тамамилә тәбиидир, әввәл-ахыр јухарыда ады чәкилән хәстәликләр әмәлә кәләндә исә фәһлә дәрдини унутмаг үчүн спиртли ичкиләрә гуршанмаға башлајыр».

Һесабатда һәкимләрин вә комиссија үзвләринин бүтүн бу ифадәләрини сүбут едән јүзләрлә мисал кәтирилмишдир. Јүзләрлә ифадә сүбут едир ки, фабрикдә ишләмәк кәнч фәһләләрин бој атмасыны ләнкидир. Белә ки, Қауелл, јери кәлмишкән, ејни бир базар күнү мәктәбинин шакирдләри олан он једди јашлы 46 оғланын чәкисини мисал кәтирир: фабрикдә ишләјәнләрдән 26-сынын орта чәкиси 104,5 инкилис кирвәнкәсинә бәрабәр иди, јенә дә фәһлә синфинә мәнсуб олан, анчаг фабрикдә ишләмәјән 20 нәфәрин орта чәкиси исә 117,7 инкилис кирвәнкәси иди. Ән бөјүк Манчестер фабрикантларындан бири, фабрикантларын фәһләләрә гаршы мүбаризәсинин илһамчысы, сәһв етмирәмсә, Роберт Хајд Грег өзү бир дәфә демишди ки, белә кетсә, Ланкаширин фабрик фәһләләри тезликлә чыртданлар нәслинә чевриләчәкләр*. Әскәр јығмаг ишинә бахан бир забит (Тафнелл, сәһ. 59) билдирир ки, фабрик фәһләләри һәрби хидмәт үчүн аз јарарлыдыр, онлар арыг вә зәифдирләр вә чох вахт һәкимләр тәрәфиндән јарамаз һесаб едилирләр. Манчестердә о, боју 5 фут 8 дүјм олан ишләри чәтинликлә тапырды, әксәријјәтинин боју чәми 5 фут 6—7 дүјм олурду, һалбуки кәнд тәсәррүфаты маһалларында әскәр кедәнләрин әксәријјәтинин боју 5 фут 8 дүјм иди (инкилис футу Пруссија футундан бир гәдәр аздыр вә бу фәрг 5 фут тәхминән 2 дүјмә бәрабәрдир).

Бүтүн бу шәраитин тә'сири алтында киши фәһләләр чох тез әлдән дүшүрләр. Әксәријјәти 40 јашына чатанда иш габилијјәтини итирир, бә'зиләри 45 јашынадәк вә чох аз адам 50 јашынадәк давам кәтирир. Организмин үмуми зәифлијиндән башга, иш габилијјәтинин итмәси гисмән дә көзләрин зәифләмәсиндән ирәли кәлир — бу да мүл-машынын гаршысында ишләмәклә әлагәдардыр, орада фәһлә назик паралел сапларын узун сырасыны даим изләмәјә вә бу заман көзләрини чох кәркинлијә салмаға мәчбурдур. Харпер вә Ланарк шәһәрләриндәки бир нечә фабрикдә ишләјән 1 600 фәһләдән јалныз 10 нәфәринин јашы 45-дән јухары олмушдур; Стокпортда вә Манчестердә мүхтәлиф фабрикләрдә ишләјән 22 094 фәһләдән јалныз 143 нәфәринин јашы 45-дән јухары олмушдур. Бу 143 нәфәрдән 16 нәфәри фабрикдә хүсуси мәрһәмәтә көрә галмышды, онлардан бири исә ушаг иши көрүрдү. Әјиричиләрин бир сијаһысында 131 нәфәрдән јалныз једдисинин јашы 45-дән чох олмушдур, буна бахмајараг, онларын иш истәдији фабрикант «јашлары кечдијинә» көрә һамысына рәдд чавабы вермишдир. Болтонда јарамаз һесаб едилмиш 50 әјиричидән јалныз икисинин јашы 50-дән јухары иди, галанларынын исә орта јашы 40-дан ашағы иди, анчаг буна бахмајараг онлар, куја, јашлары кечдијинә көрә, ишсиз галмышлар! Ири фабрикант Ашуерт лорд Ешлијә јаздығы мәктубда өзү е'тираф

* Бу сөзләр фабрик һесабатындан көтүрүлмәмишдир.

едир ки, 40 јашлы әјиричи мүәјјән олунмуш мигдарда иплик истеһсал етмәк игтидарында дејилдир вә буна көрә дә «бә'зән» ишдән чыхарылыр; о, гырх јашлы фәһләләри «гоча» адландырыр!* Комиссијанын үзвү Макинтош да 1833-чү илин һесабатында бу чүр мә'луматлары мисал кәтирир:

«Ушагларын һансы шәраитдә ишләдијини билдијимә көрә буна мүәјјән дәрәчәдә һазыр олсам да, даһа јашлы көрүнән фәһләләр өз јашыны мәнә сөјләјәндә, доғрусу, инанмағым кәлмирди, бу адамлар о дәрәчәдә тез гочалмышдылар».

Башлыча олараг фабрик фәһләләрини мүаличә едән глазголу чәрраһ Смелли дә иддиа едир ки, 40 јаш онлар үчүн артыг гочалыг дөврүдүр (old age) (Стүарт, сәнәдләр, сәһ. 101). Тафнелл, сәнәдләр, сәһ. 3, 6, 15 вә Хокинс, мә'рузә, сәһ. 4, сәнәдләр, сәһ. 11 вә и. а. да буну тәсдиг едирләр. Манчестердә фәһләләрин бу еркән гочалығы о дәрәчәдә ади һалдыр ки, гырх јашлы кишиләрин демәк олар һамысы јашындан он-он беш јаш бөјүк көрүнүр, һалбуки варлы синифләрдән олан кишиләр вә гадынлар лап чох ичмирләрсә, чох јахшы галырлар.

Фабрик әмәји гадын организминә дә өзүнәмәхсус бир шәкилдә тә'сир көстәрир. Узун иш күнүнүн гадын организминдә әмәлә кәтирдији позунтулар кишидә олдуғундан даһа чиддидир: гисмән чанаг сүмүкләринин өз вәзијјәтинин дүзкүн олмамасы вә дүзкүн инкишаф етмәмәси үзүндән, гисмән дә бел сүтунунун ашағы һиссәсинин әјилмәси үзүндән чанагда јаранан дәјишиклик чох заман бу сәбәблә әлагәдар олур.

«Чанағын аномалијасы вә бә'зи дикәр хәстәликләр шәхсән мәнә бир дәфә белә раст кәлмәсә дә», — дејә д-р Лаудон өз мә'рузәсиндә билдирир, — «һәр һалда бунлар елә һаллардыр ки, һәр бир һәким онлары ушагларын узунмүддәтли иш күнүнүн мүмкүн ола билән нәтичәләри кими гијмәтләндирмәлидир, чүнки јүксәк нүфузлу һәкимләр дә буну тәсдиг едирләр».

Бир чох мамачалар вә акушерләр шаһидлик едирләр ки, фабрикдә ишләјән гадынлар ушағы башга гадынлара нисбәтән чәтин доғурлар, еләчә дә онлар даһа чох ушаг салырлар (мәсәлән, бах, д-р Хокинс, сәнәдләр, сәһ. 11 вә 13). Бундан башга фәһлә гадынлар бүтүн фабрик фәһләләринә хас олан организмин үмуми зәифлијинә мүбтәла олурлар, һамилә олдугда исә *лап доғана гәдәр* фабрикдә ишләјирләр, бу да тамамилә ајдындыр: ахы, онлар ишдән тез кетсәләр, еһтијат едә биләрләр ки, јерләрини башгалары тутачаглар, онлары исә ишдән чыхарачаглар, үстәлик, һәмин мүддәт үчүн әмәк һаггы да алмајачаглар. Тез-тез белә һаллар олур: ахшама гәдәр ишләјән гадын ертәси күн сәһәр ушаг доғур, бә'зән дә олур ки, о, елә фабрикдә, машынлар арасында доғур. Әкәр чәнаб буржуалар бурада гејри-ади бир шеј

* Бүтүн бу фактлар лорд Ешлинин нитгиндән (1844-чү ил мартын 15-дә нүмајәндәләр палатасынын ичласында) көтүрүлмүшдүр.

көрмүрләрсә дә, онларын арвадлары, јәгин, мәнимлә разылашарлар ки, һамилә гадыны доғум күнүнә гәдәр күндә 12—13 саат (әввәлләр даһа чох иди) ајаг үстә вә тез-тез әјиләрәк ишләмәјә мәчбур етмәк гәддарлыг вә алчаг вәһшиликдир. Анчаг мәсәлә бунунла да гуртармыр. Гадынлара доғумдан сонра ики һәфтә әрзиндә ишләмәмәјә ичазә верирләрсә, онлар разы галыр вә буну бөјүк мүддәт һесаб едирләр. Бир чохлары чәми бир һәфтәдән вә һәтта 3—4 күндән сонра фабрикә гајыдыр ки, *там* иш күнү әрзиндә ишләсин. Бир дәфә мән ешитдим ки, фабрикант нәзарәтчидән сорушур: Филан гадын һәлә кәлмәјиб? — Јох. — О, чохдан доғуб? — Бир һәфтә бундан әввәл. — Онда чохдан гајыда биләрди. Филанкәс белә һалларда үч күндән чох евдә галмыр. — Бүтүн бунлар тамамилә ајдындыр: ишдән говулмаг горхусу, ишсизлик горхусу зәифлијә бахмајараг, ағрыја бахмајараг фәһлә гадыны фабрикә говуб кәтирир; фабрикантын мәнафеји фәһләләрин хәстәлијә көрә евдә отурмасына јол вермир; фәһләләр хәстәләнмәмәлидирләр, фәһлә гадынлар доғандан сонра јатмағы өзләринә рәва билмәмәлидирләр, јохса фабрикант машынлары дајандырмалы вә јахуд вәзијјәтдән мүвәггәти чыхыш јолу тапмаг үчүн гијмәтли башыны сындырмалы олачагдыр. Буна јол вермәмәк үчүн о, хәстәләнмәји өзләринә рәва көрән фәһләләрини ишдән чыхарыр.

Бир гулаг асын (Кауелл, сәнәдләр, сәһ. 77):

«Гыз өзүнү чох пис һисс едир вә һеч чүр ишләјә билмир. — Бәс о, нијә ичазә алыб евә кетмир? — Аһ, чәнаб, «хозејин» бу чәһәтдән чох забитәлидир: күнүн дөрддә бир һиссәсини ишдә олмасаг, һагг-һесабымызы верә биләрләр».

Будур, даһа бир ифадә (сер Д. Барри, сәнәдләр, сәһ. 44): фәһлә Томас Мак-Дјөртүн азча гыздырмасы вардыр:

«о, евдә галмаға чәсарәт едә билмәз, әкәр галса, һәр һансы һалда ән чоху дөрд күн гала биләр, чүнки башга чүр олса иш јерини итирә биләр».

Бүтүн фабрикләрдә вәзијјәт бах беләдир. — Чаван гызларын организминин формалашмасы дөврүндә онларын әмәји нормал инкишафдан чохлу мүхтәлиф сапма һалларына сәбәб олур. Фабрикин исти һавасы бә'зиләринин, хүсусилә јахшы гидалананларын инкишафыны сүр'әтләндирир, одур ки, бә'зи гызлар 12—14 јашында там формалашырлар. Јухарыда ады чәкилән, фабрик һесабатынын сөзләри илә десәк, «көркәмли» Манчестер Робертон «North of England Medical and Surgical Journal»да билдирир ки, о, нәинки там инкишаф етмиш, һәтта һамилә олан он бир јашлы бир гыза раст кәлмишдир, Манчестердә тез-тез он беш јашлы зәһылар көрмәк мүмкүндүр. Белә һалларда фабрикин истиси тропик иглимин истиси кими тә'сир көстәрир вә һәмин иглимдә олдуғу кими, бу чүр һәдсиз дәрәчәдә еркән инкишафын әвәзиндә адам беләчә еркән гочалыр вә зәифләјир. — Лакин тез-тез гадынын чинси инкишафынын ләнкимәсинә дә тәсадүф олунур: дөш-

ләр кеч инкишаф едир, јахуд һеч инкишаф етмир; Қауелл сәһ. 35-дә белә мисаллар кәтирир; менструасија чох вахт он једди вә ја он сәккиз, бә'зән ијирми јашында башлајыр, чох вахт исә үмумијјәтлә, әмәлә кәлмир (д-р Хокинс, сәнәдләр, сәһ. 11: д-р Лаудон, сәһ. 14 вә и. а.; сер Д. Барри, сәһ. 5 вә и. а.). Чох тез-тез анормал менструасијалар олур, бу заман күчлү ағрылар вә һалсызлыг баш верир. Чох тез-тез ганазлығына раст кәлинир, бүтүн тибби һесабатлар буну јекдилликлә тәсдиг едир.

Белә гадынларын, хүсусән дә әкәр бу гадынлар һамиләлик дөврүндә ишләјирләрсә, доғдуғу ушаглар сағлам ола билмәз. Әксинә, һесабатлардан, хүсусән Манчестер һесабатларындан көрүндүјү кими, онлар чох зәифдирләр, тәкчә Барри иддиа едир ки, онлар сағламдырлар, анчаг елә о да тәсдиг едир ки, онун мүајинә апардығы Шотландијада *әрли гадынларын демәк олар һеч бири ишләмир;* һәм дә, Глазгодакы фабрикләр истисна олмагла, фабрикләрин әксәријјәти шәһәрдән кәнарда јерләшир ки, бу да ушагларын чансағлығына чох көмәк едир. Манчестерин јахын әтрафында фәһлә ушагларынын демәк олар һамысынын көркәми сағлам вә күмраһдыр, һалбуки шәһәрин өзүндә ушаглар солғун вә хәназирли көрүнүрләр. Үмумијјәтлә исә, доггуз јашында онларын һамысынын јанағы солур, чүнки фабрикә кәлирләр вә чох кечмәдән онлары шәһәр ушагларындан фәргләндирмәк олмур.

Бундан башга фабрик әмәјинин бә'зи саһәләри дә вардыр ки, онлар сағламлыг үчүн хүсусилә зәрәрлидир. Белә ки, иплик вә кәтанәјирмә фабрикләринин бир чох биналарынын һавасыны галын, лифли тоз думаны бүрүмүшдүр вә о, хүсусән дарајычы вә ховлајычы шө'бәләрин фәһләләриндә чијәр хәстәликләринә сәбәб олур. Бу тоза бә'зи адамларын организми дөзүр, бә'зиләринки исә јох. Анчаг фәһләнин башга әлачы јохдур вә о, һансы шө'бәдә иш тапырса, чијәринә нечә тә'сир көстәрирсә-көстәрсин, орада да ишә кирмәлидир. Бу тозу удмағын ән ади нәтичәси гангусма, чәтинликлә, фышылты илә нәфәсалма, синә ағрысы, өскүрәк, јухусузлуг, бир сөзлә, ән ағыр һалларда вәрәмлә баша чатан астманын бүтүн әламәтләри олур (мүгајисә ет. Стүарт, сәһ. 13, 70, 101; Макинтош, сәһ. 24 вә и. а.; Пауерин Ноттинһем вә Лидс һаггында мә'рузәси; Қауелл, сәһ. 33 вә и. а.; Барри, сәһ. 12—бир фабрикдә беш һадисә, — сәһ. 17, 44, 52, 60 вә и. а., һабелә онун һесабатында; Лаудон, сәһ. 13 вә и. а. вә и. а.). Лакин кәнч гызларын вә ушагларын мәшғул олдуғу иш — кәтанын нәм үсул илә әјрилмәси хүсусилә зәрәрлидир. Ијләрдән онларын үстүнә су сычрајыр, одур ки, өн тәрәфдән онларын палтары тамамилә јаш олур, дөшәмәдә исә көлмәчәләр әмәлә кәлир. Ипликәјирмә фабрикләринин ешмә шө'бәләриндә дә, лакин аз дәрәчәдә, бу вәзијјәт мүшаһидә олунур вә онун да нәтичәсиндә даими сојугдәјмә вә чијәр

хәстәликләри баш верир. Қобуд, хырылтылы сәс бүтүн фабрик фәhләләринин, хүсусән нәм үсулла ишләјән әјиричиләрин вә ешичиләрин фәргләндиричи әламәтидир. Стүарт, Макинтош вә сер Д. Барри бу ишин зәрәри барәдә, еләчә дә hәмин иши көрән гызларын чансағлығына фабрикантларын әксәријјәтинин нечә аз гајғы көстәрдији барәдә ән кәскин фикирләр сөјләјирләр. Кәтан әјирмәјин дикәр нәтичәси чијинин спесифик деформасијасы, јә'ни әмәк просесинин өз тәбиәти илә әлагәдар сағ күрәјин габаға чыхмасыдыр. Ватер-машында памбыг әјирилмәси кими, кәтан әјирилмәси дә тез-тез диз гапағынын хәстәлијинә сәбәб олур, чүнки гырылмыш сапы ешиб бағламаг лазым кәләндә ијин hәрәкәтини диз илә дајандырырлар. Бу ишләри көрәркән тез-тез әјилмәк лазым олдуғуна, hабелә машын дөшәмәдән чох да hүндүрдә јерләшмәдијинә көрә бој адәтән кифајәт гәдәр инкишаф етмир. Манчестердә мәним гуллуг етдијим памбыг парча фабрикинин ватер-машын шө'бәләриндә бир нәфәр дә учабој, гамәтли гыз хатырлаја билмирәм; онларын hамысы алчаг бојлу иди, пис инкишаф етмишди, дарсинәли иди, бәдән гурулушу чох бичимсиз иди. Бүтүн бу хәстәликләрдән вә ејбәчәрликләрдән әлавә, фәhләләр башга чүр шикәстликләрә дә уғрајырлар. Машынларын гаршысында иш заманы бу вә ја дикәр дәрәчәдә чидди олан күлли мигдарда бәдбәхт hадисәләр баш верир, бунларын нәтичәсиндә фәhлә hәр шејдән әлавә әмәк габилијјәтини мүвәггәти вә ја тамамилә итирир. Чох вахт фәhләнин бармағынын ојнағы әзилир, надир hалларда чарх бүтөв бармағы, әли вә ја бүтүн голу ағзына алыб хынчым-хынчым едир вә с. Бу зәдәләнмәләр, hәтта әhәмијјәтсиз зәдәләнмәләр чох заман тетанус хәстәлијинә сәбәб олур ки, бу да өлүмлә нәтичәләнир. Манчестердә сајсызhесабсыз чолагла јанашы, hәм дә күлли мигдарда шикәстә раст кәлирсән: онлардан бири голуну тамам, јахуд онун јарысыны, бир башгасы пәнчәсини итирмишдир, үчүнчүсүнүн ајағынын јарысы јохдур; сәнә елә кәлир ки, мүhарибәдән гајытмыш әлилләрин арасында јашајырсан. Лакин машынларын ән тәhлүкәли јери hәрәкәтверичи гүввәни валдан ајры-ајры машынлара верән өтүрүчү гајышлардыр, хүсусилә, әкәр бу гајышларда тогга варса, анчаг инди буна надир hалларда тәсадүф олунур. Бу гајышлара илишән адам дәрhал ирәли сүрүкләнир вә елә бир гүввә илә тавана, јахуд дөшәмәјә чырпылыр ки, бир сүмүјү дә саламат галмыр вә о саат чаны чыхыр. 1844-чү ил ијунун 12-дән августун 3-дәк «Manchester Guardian» гәзети ашағыдакы *чидди* бәдбәхт hадисәләр hаггында мә'лумат вермишди (о, нисбәтән јүнкүл hадисәләрин адыны белә чәкмир). Манчестердә голуну машын доғрајан бир оғлан ијулун 12-дә тетанусдан өлмүшдүр. — Ијунун 15-дә Садлуерт шәhәриндә чархын ағзына кечән бир јенијетмә јерә чырпылыб өлмүшдүр. — Ијунун 29-да Манчестер јахынлы-

ғындакы Гринејкерс-Мурда машынгајырма заводунда ишләјән чаван бир оғлан итиләјичи дашын алтына дүшмүш, бу даш онун ики габырғасыны сындырмыш вә өзүнү ејбәчәр һала салмышдыр. — Ијулун 24-дә Олдемдә бир гыз өтүрүчү гајыша илишиб әлли дәфә фырланыб ашырылмыш, бир сүмүјү дә саламат галмамышдыр. — Ијулун 27-дә Манчестердә бир гыз лифдидән машынын (памбығы илкин е'мал едән машын) чәнкинә кечмиш вә алдығы јаралардан өлмүшдүр. — Августун 3-дә Дакинфилддә гајыша илишән макарачы токар һәлак олмушдур: онун бүтүн габырғалары сынмышды. — Тәкчә 1842-чи илдә Манчестер хәстәханасында машынларын јараладығы вә шикәст етдији 962 нәфәр олмушдур, ејни заманда хәстәхана олдуғу маһалда 2426 башга чүр бәдбәхт һадисә гејдә алынмышдыр, белә ки, башга сәбәбләр үзүндән һәр беш бәдбәхт һадисәјә машынларла әлагәдар ики бәдбәхт һадисә дүшүр. Солфордда баш верән, һабелә һадисә заманы хүсуси һәкимләрин јардым көстәрдији бәдбәхт һадисәләр бу рәгәмә дахил дејилдир. — Белә бәдбәхт һадисәләр заманы, һәтта онлар әмәк габилијјәтинин итирилмәсинә сәбәб олдугда белә, фабрикантлар олса-олса һәким јардымынын һаггыны өдәјир вә мүаличә давам едәркән чох надир һалларда мааш верирләр; даһа ишләјә билмәјән фәһләнин һалы нечә олачаг, — бунун онлара һеч дәхли дә јохдур.

Фабрик һесабатында бу барәдә дејилир ки, бүтүн һалларда кәрәк фабрикант мәс'улијјәт дашысын; ахы, ушаглар еһтијат тәдбирләринә әмәл едә билмирләр, бөјүкләр исә, ајдындыр ки, бу тәдбирләрә өзләринин хејринә әмәл едирләр. Анчаг һесабаты буржуалар тәртиб етмишләр, буна көрә дә онлар лабүд олараг өзләринин јаланыны чыхарыр вә фәһләләрин «чинајәткар еһтијатсызлығы» (culpable temerity) һаггында һәр вәчһлә бошбоғазлыг едирләр. Әлбәттә, бу, вәзијјәти һеч дә дәјишмир. Мәсәләнин мәғзи беләдир: бир һалда ки, ушаглар еһтијатлы ола *билмирләр,* демәли, ушаг әмәјини гадаған етмәк лазымдыр; бир һалда ки, бөјүкләр лазыми гәдәр еһтијатлы *олмурлар,* демәли, ја онлар да ушаг кимидирләр, јә'ни елә бир инкишаф пилләсиндә дурурлар ки, бу, көзләнилән тәһлүкәни тамамилә баша дүшмәләринә имкан вермир, — бунда буржуазија дејил, бәс ким тәгсиркардыр? — о, фәһләләри елә вәзијјәтдә сахлајыр ки, онлар охуја вә инкишаф едә *билмирләр* — ја машынларын гурулушу писдир вә онларын әтрафына чәпәр вә һасар чәкмәк лазымдыр, әлбәттә, буна да буржуалар гајғы көстәрмәли идиләр, — ја да фәһлә ону көзләјән тәһлүкә горхусундан даһа күчлү олан сәбәбләри әсас тутур, — о, даһа чох пул газанмаг үчүн сүр'этлә ишләмәлидир, одур ки, онун еһтијатлы олмаға вахты јохдур вә и. а. — бу һалда да буржуа тәгсиркардыр. Мәсәлән, бир чох бәдбәхт һадисәләр она көрә баш верир ки, машын ишләјә-ишләјә фәһлә ону тәмизләмәјә башлајыр. Нијә белә олур? Она көрә ки, буржуа фәһләләри мәчбур

едир ки, машынлары ишдәнкәнар вахтда, онлар дајанаркән тәмизләсинләр, фәһлә исә, шүбһәсиз, һеч дә истәмир ки, онун асудә вахтыны һәр һансы шәкилдә азалтсынлар. Һәр асудә саат она о гәдәр әзиздир ки, фәһлә бу сааты буржуаја сәрф етмәкдәнсә, һәфтәдә ики дәфә өлүм тәһлүкәсинә мә'руз галмағы үстүн тутур. Фабриканты мәчбур един ки, машынлары тәмизләмәк үчүн лазым олан вахты иш вахтына дахил етсин, онда һеч бир фәһләнин ағлына да кәлмәз ки, машынлары ишләјә-ишләјә тәмизләсин. Бир сөзлә, бүтүн бәдбәхт һадисәләрин тәгсири нәтичә е'тибары илә фабрикантын үзәринә дүшүр вә ондан ән азы буну тәләб етмәк лазымдыр ки, әмәк габилијјәтини итирмиш фәһләни өмүрлүк тә'мин етсин, о өлдүкдә исә онун аиләсини тә'мин етсин. Сәнаје инкишафынын илк чағларында бәдбәхт һадисәләр индикинә нисбәтән хејли чох олурду, чүнки машынлар нисбәтән пис, аз иди, даһа сых дүзүлмүшдү вә әтрафы, демәк олар, һеч чәпәрләнмәмишди. Лакин јухарыда кәтирилән мә'луматларын көстәрдији кими, бәдбәхт һадисәләрин сајы һәлә дә чохдур, бу исә белә бир вәзијјәт барәдә чидди дүшүнмәјә вадар едир: јалныз бир синфин мәнафеји наминә бу гәдәр адам шикәст вә ја әлил олур вә бу гәдәр әмәксевәр ишчи буржуазијаја хидмәт едәркән вә онун тәгсири үзүндән мә'руз галдығы бәдбәхт һадисә нәтичәсиндә еһтијача вә ачлыға мәһкум олур.

Буржуазијанын бу ијрәнч тамаһкарлығы нечә дә зәнкин хәстәликләр коллексијасы јаратмышдыр! Ушаг доға билмәјән гадынлар, шикәст ушаглар, тагәтсиз кишиләр, ејбәчәр һала дүшмүш бәдән үзвләри, мәһвә мәһкум едилән, үзкүн вә чансыз олан бүтөв нәсилләр — бүтүн бунлар јалныз буржуазијанын чибини долдурмаг үчүндүр! Бу вәһшичәсинә гәддарлығын ајры-ајры һаллары һаггында, нәзарәтчиләрин чылпаг ушаглары јатагдан галдырмасы вә палтарлары әлләриндә, дөјә-дөјә говуб фабрикә салмасы (мәсәлән, Стүарт, сәһ. 39 вә с.), јумруглары илә ушагларын јухусуну гачыртмасы, буна бахмајараг, ушагларын иш башында јатмасы, артыг машын дајанандан сонра јатан заваллы ушағын нәзарәтчинин гышгыртысыны ешидән кими сычрајыб өз ишинин ади үсулларыны көзүјумулу һалда ичра етмәси һаггында охујаркән; һәдсиз дәрәчәдә јорулуб евә кедә билмәјән ушагларын јун гурудулан бинаја кечиб јатмаг үчүн јунун алтына кирмәси, онлары орадан јалныз шаллаг зәрбәләри илә говмаг мүмкүн олмасы барәдә; јүзләрлә ушағын һәр ахшам евә сон дәрәчә јорғун һалда кәлмәси, јухусузлугдан вә иштаһасызлыгдан даһа шам јемәји јејә билмәмәси вә валидејнләринин онлары јатағын гаршысында дуа едәркән дизи үстә јатмыш вәзијјәтдә тапмасы барәдә охујаркән; бүтүн бунлар һаггында вә јүзләрлә дикәр рәзиллик вә әчлафлыг һаггында охујаркән, һәм дә бу барәдә бүтүн ифадәләри анд ичдирилдикдән сонра верилән вә комиссијанын өзүнүн инандығы бир чох шаһидләр тәрәфиндән

тәсдиг олунан һесабатда охујаркән, бу һесабатын өзүнүн «либерал» олдуғу, ториләрин әввәлки һесабатларыны тәкзиб етмәк вә фабрикантларын тәмизгәлблилијини сүбут етмәк үчүн тәртиб едилмиш буржуазија һесабаты олдуғу барәдә дүшүнәркән, комиссија үзвләринин өзләринин буржуазија тәрәфиндә олдуғуну вә бүтүн ифадәләри өз ирадәләри хилафына гејдә алдығыны хатырлајаркән һиддәтләнмәмәк мүмкүн дејил, өз инсанпәрвәрлији вә фәдакарлығы илә өјүнән, әслиндә исә јеканә арзусу нәјин баһасына олурса-олсун пул кисәсини ағзынадәк долдурмагдан ибарәт олан бу синфә нифрәт етмәмәк мүмкүн дејилдир. Анҹаг кәлин, буржуазијанын өзүнә нөкәр сечдији д-р Јурун дили илә дедији сөзләри динләјәк.

Бу ҹәнаб өзүнүн «Фабрик фәлсәфәси»нин 277-чи вә сонракы сәһифәләриндә јазыр ки, фәһләләрә дејибләр, куја онларын алдығы һагг етдикләри фәдакарлыға һеч ҹүр ујғун дејилдир вә бу, саһибкарларла фәһләләр арасындакы меһрибан мүнасибәтләри позмушдур. Јахшы оларды ки, фәһләләр ишә сә'јлә вә виҹданла јанашараг өзләрини көстәрмәјә чалышсынлар вә өз саһибкарларынын мүвәффәгијјәтләринә севинсинләр, онда онлар да нәзарәтчи, мүдир вә нәһајәт, шәрик ола биләрләр, бунун сајәсиндә исә (көр нечә бүлбүл кими өтүр!) «базарда фәһлә әлләринә тәләбат дәрһал артар»!! — «Әкәр фәһләләр белә нараһат олмасајдылар, *фабрик системинин инкишафы даһа сәмәрәли нәтиҹәләр верәрди»*. Сонра фәһләләрин һөчәтлији һаггында узун-узады ачы шикајәт кәлир, ән јахшы мааш алан фәһләләрин — зәриф иплик әјирәнләрин тә'тили барәдә исә ашағыдакы садәлөвһ нәсиһәт верилир:

«Бәли, мәһз јүксәк әмәк һаггы алмалары онлара имкан вермишдир ки, маашла өз комитәләрини сахласынлар вә белә иш шәраитиндә сон дәрәҹә бол вә һарынлашдырычы јемәк нәтиҹәсиндә онлары әсәб һипертрофијасына кәтириб чыхармышдыр!» (сәһ. 298).

Көрәк, бу буржуа ушаг әмәјини нечә тәсвир едир:

«Мән Манчестердә вә онун һәндәвәриндә чохлу фабрикә кетдим вә һеч јердә көрмәдим ки, ушагларла пис рәфтар етсинләр, јахуд онлара ҹисмани ҹәза версинләр; гашгабаглы ушаг да көрмәдим; онларын һамысынын көркәми *шән* (cheerful), *ҹанлы* иди, әзәләләринин азачыг кәркинләшмәсиндән *һәзз алыр* (taking pleasure) вә јашларына хас олан бир чевикликлә *әсл ләззәт алырдылар.* Истеһсал мәнзәрәси мәндә һеч дә кәдәрли һиссләр јаратмырды, әксинә, мәнә һәмишә *руһландырыҹы* тә'сир көстәрирди. Барабан кери гајыдаркән онларын гырылмыш сaплары нечә чевикликлә ешиб бағладыгларыны көрмәк вә инҹә бармаглары илә бир нечә санијә ишләдикдән сонра, саплар дартылыб сарынанадәк истираһәт дәгигәләриндә *әјләнмәләрини* мүшаһидә етмәк адама *ләззәт верирди* (delightful). Бу зирәк (livelu) пәриләрин иши елә бил *әјләнҹә* иди, вәрдишин сајәсиндә онлар иши асанлыгла көрүрдүләр. Онлар чевик олдугларыны дәрк едәрәк һәр кәләнә буну ләззәтлә көстәрирдиләр. Јорғунлугдан әсәр-әламәт дә јох иди: фабрикдән чыхандан сонра онлар елә биринчи ојун мејданчасында мәктәбдән ҹаныны гуртаран шакирдләрә мәхсус бир һәвәслә ојнамаға башлајырлар» (сәһ. 301).

(Бәс нечә, елә бил бүтүн әзәләләри һәрәкәтә кәтирмәк иш башында кејијән вә зәифләјән организмин тәбии тәләбаты дејилдир! Лакин мүәллиф кәрәк көзләјәјди бахыб көрсүн ки, бу гысамүддәтли чанланма чәми бир нечә дәгигәдән сонра јоха чыхачагдырмы. Бундан башга ахы, мүәллиф буну *ахшам* дејил, јалныз *наһар вахты,* беш вә ја алты саатлыг ишдән сонра көрә биләрди!) — Фәһләләрин чансағлығына кәлдикдә, онун ә'ла вәзијјәтдә олдуғуну сүбут етмәк үчүн бу буржуа бизим артыг нечә дәфә ситат кәтирдијимиз вә чыхарышлар вердијимиз 1833-чү ил һесабатына һәдсиз бир һәјасызлыгла иснад едир. О, контекстдән дартыб чыхартдығы ајры-ајры ситатларла сүбут етмәјә чалышыр ки, фәһләләр арасында хәназирин һеч әламәти дә јохдур вә — бурасы тамамилә доғрудур — фабрик системи онлары һәр чүр кәскин хәстәликләрдән хилас етмишдир (әвәзиндә онун фәһләләрә һәр чүр хроники хәстәликләр бәхш етдијиндән мүәллиф, әлбәттә, гәсдән данышмыр). Мөһтәрәм Јурун Инкилтәрә чамаатына ән кобуд јаланы нечә бир абырсызлыгла тәгдим етдијини баша дүшмәк үчүн билмәк лазымдыр ки, һесабат үч галын китабдан ибарәтдир вә һарынлашмыш инкилис буржуасы ону дәриндән охумағы ағлына белә кәтирмәз. Кәлин көрәк о, либерал буржуазијанын нәшр етдији вә ашағыда көрәчәјимиз кими, фабрикантын гаршысында јалныз ән зәрури мәһдудијјәтләр гојан 1833-чү ил тарихли фабрик гануну һаггында нә дејир. Онун фикринчә, бу ганун вә хүсусән ичбари мәктәб тәһсили фабрикантлара гаршы чеврилмиш мә'насыз вә гәддар тәдбирдир. Бу ганун 12 јашдан ашағы бүтүн ушаглары күчәјә атмышдыр, бәс бу, нә илә нәтичәләнмишдир, дејә Јур сорушур? Өз асан вә фајдалы әмәјиндән узаглашдырылан ушаглар инди һеч бир тәрбијә көрмүрләр; онлар *исти әјиричи шө'бәдән сојуг мүһитә говулараг* јалныз диләнчилик вә оғурлугла доланырлар; Јурун фикринчә, бу һәјат фабрикдә вә базар күнү мәктәбиндә онларын даим јахшылашан вәзијјәти илә кәдәрли тәзад тәшкил едир! Јур килејләнир ки, филантропија пәрдәси алтында бу ганун јохсулларын әзабларыны артырыр вә *вичданлы* фабрикантын фајдалы фәалијјәтини сон дәрәчә чәтинләшдирәчәк, бәлкә дә тамам дајандырачагдыр (сәһ. 405, 406 вә сонра).

Фабрик системинин мәһведичи тә'сири чохдан бәри һамынын диггәтини чәлб етмәјә башламышдыр. Шакирдләр һаггында 1802-чи ил гануну бурада артыг хатырланмышдыр. Даһа сонра, тәхминән 1817-чи илдә, Нју-Ланаркдан (Шотландија) олан фабрикант, сонралар Инкилтәрә сосиализминин баниси олмуш Роберт Оуен фәһләләрин вә хүсусән ушагларын чансағлығыны ганунверичилик јолу илә горумаг лүзумуну петисијалар вә мә'лумат мәктублары васитәсилә һөкумәтә сүбут етмәјә башламышдыр. Мәрһум сер Р. Пил вә башга филантроплар да она

тошулмушлар вә онлар ардычыл шәкилдә 1819, 1825 вә 1831-чи илләрин фабрик ганунларынын гәбул едилмәсинә наил олмушлар, бунлардан илк икисинә һеч әмәл едилмәмиш[119], ахырынчысына исә јалныз гисмән әмәл едилмишдир. Сер Ч. К. Хобһаузун тәклифи әсасында гәбул едилән 1831-чи ил гануну 21 јашдан чаван фәһләләрдән памбыг парча фабрикләриндә кечә, јә'ни ахшам саат сәккизин јарысы илә сәһәр саат алтынын јарысы арасында ишләмәк үчүн истифадә олунмасыны гадаған едир; бундан башга о, бүтүн фабрикләрдә 18 јашдан чаван фәһләләр үчүн күндә ән чоху 12 саат вә шәнбә күнләри 9 саат иш күнү мүәјјән едир. Лакин фәһләләр ишдән говулмаг тәһлүкәсинә мә'руз галдыгларына көрә өз саһибкарларынын әлејһинә ифадә верә билмәздиләр, буна көрә дә ганунун хејри аз олду. Фәһләләрин нисбәтән аз үзүјола олдуғу бөјүк шәһәрләрдә ән ири фабрикантлар бирликдә гәрара алдылар ки, гануна табе олсунлар, лакин һәтта бурада да кәнд јерләриндәки фабрикантлардан нүмунә көтүрәрәк ганунла гәтијјән һесаблашмајанлар аз олмады. Бу заман фәһләләр арасында он саатлыг билл, јә'ни 18 јашдан чаван кәнчләри фабрикдә күндә 10 саатдан чох ишләмәјә мәчбур етмәји гадаған едән ганун тәләби јајылды. Фәһлә иттифаглары тәшвигат јолу илә бу тәләби бүтүн фабрик әһалисинин үмуми тәләбинә чевирдиләр, ториләр партијасынын о заман Мајкл Садлерин башчылыг етдији филантроп үнсүрләри исә бу пландан мөһкәм јапышараг ону парламентин мүзакирәсинә вердиләр. Садлер фабрик системини тәдгиг етмәк үчүн парламент комиссијасы тә'јин едилмәсинә наил олду вә бу комиссија өз һесабатыны парламентин 1832-чи ил сессијасына тәгдим етди. Бу, фабрик системинин ачыг дүшмәнләринин партија мәнафејиндән тәртиб етдији гәти гәрәзли һесабат иди. Садлер аличәнаблыға алудә олараг ән әсассыз вә јанлыш иддиалара гәдәр кәлиб чыхды; о, суалы вермәк тәрзи илә дә шаһидләрдән елә чаваблар алмаға наил олурду ки, бунлар јалан олмаса да, һәгигәти гәсдән тәһриф олунмуш, шиширдилмиш шәкилдә тәсвир едирди. Фабрикантлары гәддар адамлар кими тәсвир едән һесабат онлары дәһшәтә кәтирир, өзләри хаһиш едирдиләр ки, рәсми тәһгигат апарылсын; баша дүшүрдүләр ки, *инди* доғру һесабат онлара јалныз хејир верә биләр; билирдиләр ки, һакимијјәт башында онлара илтифат көстәрән, принсипләри сәнајенин мәһдудлашдырылмасына јол вермәјән вигләр, әсл буржуалар дурурлар. Доғрудан да, онлар јалныз либерал буржуалардан ибарәт комиссија тә'јин едилмәсинә наил олдулар; мәһз һәмин комиссијанын һесабаты мәним бурада тез-тез иснад етдијим һесабатдыр. Садлер комиссијасынын һесабатына нисбәтән бу һесабат һәгигәтә *нисбәтән* даһа јахындыр, лакин о, һәгигәтдән экс-истигамәтдә узаглашыр. Онун һәр сәһифәсиндә фабрикантлара рәғбәт, Садлерин һесабатына инамсызлыг, фәһләләрин мүстәгил чыхыш-

ларына вә он саатлыг билл тәрәфдарларына гаршы дүшмәнчилик дујулур. Фәһләләрин инсан кими јашамаг, мүстәгил фәалијјәт көстәрмәк вә өз фикрини сөјләмәк һүгугунун гәбул едилмәсинә һеч јердә раст кәлмәзсән. Һесабат фәһләләри *гынајыр* ки, он саатлыг билл уғрунда тәшвигат апараркән онлар тәкчә ушаглары барәдә дејил, һәм дә өзләри барәдә дүшүнмүшләр, тәшвигатчы фәһләләри демагог, гәрәзкар, мәкрли адамлар адландырыр вә и. а., бир сөзлә, онун бүтүн рәғбәти буржуазијанын тәрәфиндәдир. Буна бахмајараг о, фабрикантлары тәмизә чыхара билмир; онун өз е'тирафына көрә, фабрикантларын күнаһы үзүндән о гәдәр чох алчаг ишләр олмушдур ки, һәтта бу һесабатдан сонра да он саатлыг биллин хејринә тәшвигат, фәһләләрин фабрикантлара гаршы гәзәби вә Садлер комиссијасынын фабрикантлар барәсиндә ән кәскин ифадәләри тамамилә һаглы һесаб едилмәлидир. Бүтүн фәрг бундан ибарәтдир ки, Садлерин һесабаты фабрикантлары ачыг, бәр-бәзәксиз гәддарлыгда иттиһам едирди, бурадан исә мә'лум олур ки, һәмин гәддарлыг әсасән сивилизасија вә инсанијјәт пәрдәси алтында кизләнир. Ахы, комиссијанын тапшырығы илә Ланкашири тәдгиг етмиш һәким, д-р Хокинс өзү мә'рузәсинин елә илк сәтирләриндә гәтијјәтлә он саатлыг билләтәрәфдар чыхмышдыр! Комиссијанын үзвү Макинтош исә өзү билдирир ки, онун мә'рузәси бүтүн һәгигәти ачыб демир, чүнки фәһләләри өз саһибкарларынын әлејһинә ифадә вермәјә разы салмаг чох чәтиндир, фәһләләрин һәјәчанлы вәзијјәтинә көрә онсуз да даһа чох күзәштә кетмәјә мәчбур олан фабрикантлар исә чох заман комиссијанын кәлишинә һазырлашыр, фабрики сәлигәјә салыр, машынларын һәрәкәт сүр'әтини азалдырдылар вә и. а. Мәсәлән, Ланкаширдә онлар белә бир кәләк ишләдирдиләр: комиссијаја «фәһлә» ады алтында өз нәзарәтчиләрини тәгдим едирдиләр, онлар исә фабрикантларын инсанпәрвәрлијиндән, әмәјин сағламлыға фајдалы тә'сириндән, фәһләләрин он саатлыг билләгаршы е'тинасызлығындан вә һәтта нифрәтиндән дәм вурурдулар. Лакин бу нәзарәтчиләр артыг әсл фәһләләр дејилдир, онлар өз синфинин фәрариләридир, даһа јүксәк әмәк һаггына көрә буржуазијаја гуллуг көстәрир вә капиталистләрин мәнафеји наминә фәһләләрлә мүбаризә апарырлар. Онларын мәнафеји буржуазијанын мәнафејинә ујғун кәлир, буна көрә дә фәһләләр фабрикантлардан даһа чох бәлкә дә онлара нифрәт едирләр. Бүтүн бунларла бәрабәр һесабат сәнаје буржуазијасынын фәһләләрә гаршы биабырчы, рәһмсиз мүнасибәтини кифајәт дәрәчәдә көстәрир, сәнаје истисмарынын бүтүн алчаг системинин гәддарлығыны әввәлдән ахырадәк көстәрир. Һәдсиз ишләмәкдән әмәлә кәлән хәстәликләрин вә ејбәчәрликләрин узун-узады сијаһысы илә фабрикантын лагејд, сәрһесаб сијасиигтисады арасында бу һесабатын сәһифәләриндә ашкар көрүнән тәзаддан да чох һиддәт доғуран нә ола биләр! Фабрикант әлиндә рәгәм сүбут

етмәјә чалышыр ки, әкәр она кәләчәкдә һәр ил филан гәдәр ушағы әлилә чевирмәјә ичазә верилмәсә, онун өзү, онунла бирликдә исә бүтүн Инкилтәрә лабүд олараг вар-јохдан чыхар. Јалныз ч-б Јурун јухарыда ситат кәтирдијимиз абырсыз бошбоғазлығы, — әкәр о, белә күлүнч олмасајды, — даһа чох һиддәт доғура биләр.

Бу һесабатын сајәсиндә 1833-чү илин фабрик гануну гәбул олунду; о, 9 јашдан ашағы ушагларын әмәјиндән истифадә олунмасыны (ипәк фабрикләриндән башга) гадаған етди, 9 јашындан 13 јашынадәк ушаглар үчүн һәфтәдә 48 саат, јахуд күндә ән чоху доггуз саат иш вахты, 14 јашындан 18 јашынадәк јенијетмәләр үчүн исә һәфтәдә 69 саат, јахуд күндә ән чоху он ики саат иш вахты мүәјјән етди, јемәк үчүн күндә үмуми мүддәти азы саат јарым олан мәчбури фасиләләр тәтбиг етди вә јашы 18-дән ашағы олан бүтүн фәһләләр вә фәһлә гадынлар үчүн кечә әмәјинин гадаған олундуғуну тәсдиг етди. Ејни заманда 14 јашындан ашағы бүтүн ушагларын мәчбурән күндә ики саат мәктәбә кетмәси тәтбиг олунурду, һәм дә ушағын јашы һаггында фабрик һәкиминдән арајыш вә онун мәктәбә кетмәси һаггында мүәллимдән арајыш олмадан ушаглары ишә гәбул етмәк фабриканта гадаған едилирди, экс тәгдирдә о, чәримә олунурду. Бу һүгуга көрә фабриканта мүәллимин һаггыны өдәмәк үчүн һәр һәфтә ушағын әмәк һаггындан 1 пенни тутмаг ихтијары верилирди. Бундан башга фабрик һәкимләри вә инспекторлары тә'јин едилди; онлара һәр һансы вахтда фабрикә кәлмәк, фәһләләрә анд ичдириб онлардан ифадә алмаг ихтијары верилир вә бир вәзифә олараг тапшырылырды ки, ганун позулдугда барышдырычы һәким гаршысында фабрикант әлејһинә шикајәт иши галдырсын. Һаггында д-р Јурун белә азғын сөјүшләр јағдырдығы ганун бах будур!

Ганунун вә хүсусән инспекторлар тә'јин едилмәсинин нәтичәсиндә иш күнү орта һесабла 12—13 саатадәк гысалдылды вә ушаглар имкан дахилиндә бөјүкләрлә әвәз едилди. Бунунла да ән биабырчы әјинтиләрин бә'зиләри демәк олар тамамилә арадан галдырылды. Ејбәчәрликләр јалныз организм сон дәрәчә зәифләјәндә өзүнү көстәрди вә фабрик әмәјинин нәтичәләри үмумијјәтлә, нисбәтән јүнкүл формада тәзаһүр етмәјә башлады. Буна бахмајараг сер Ч. К. Хобһаузун ганунуна мүвафиг олараг, јә'ни 12, ән чоху 13 саат ишләјән фабрикләрдә вә фәһләләрдә дә нисбәтән јүнкүл хәстәликләрә, јә'ни ајагларын шишмәсинә, зәифлијинә, ајаг, бел вә онурға сүтуну ағрыларына, веналарын кенишләнмәсинә, әтрафларда јаралара, үмуми зәифлијә, хүсусән мә'дәнин зәифлијинә, гусма мејлинә, гејри-ади ачлыг һисси илә әвәз олунан иштаһсызлыға, һәзм позғунлуғуна, ипохондријаја, һабелә фабрикләрдә тозун вә пис һаванын төрәтдији чијәр хәстәликләринә вә и. а. вә и. а. тәсадүф едилдији барәдә фабрик

һесабатында кифајәт гәдәр сүбут тапмаг мүмкүндүр. Глазгодакы вә Манчестердәки фабрикләр һаггында һесабатлар бу чәһәтдән хүсусилә сәчијјәвидир. Һәмин хәстәликләр 1833-чү ил гануну гүввәјә миндикдән сонра да јох олмады вә индијәдәк фәһлә синфинин сәһһәтини позмагдадыр. Јалныз бунун гејдинә галыблар ки, буржуазијанын кобуд формалы мәнфәәт һәрислији ријакарчасына мәдәни формалар алсын, ганунун хүсусилә ачыг рәзилликләрдән чәкиндирдији фабрикантларын куја инсанпәрвәр олмалары барәдә өзләриндән разы һалда өјүнмәк үчүн даһа чох уйдурма әсаслары олсун — вәссалам. Фабрикләри тәдгиг етмәк үчүн бу күн јени бир комиссија тә'јин олунсајды, мүәјјән едәрди ки, әксәр һалларда һәр шеј әввәлки кими галмышдыр. Мүтләг мәктәбә кетмәк һаггында габагчадан һазырлыг көрүлмәдән верилән сәрәнчама кәлдикдә исә, онун һеч бир тә'сири олмады, чүнки һөкумәт ејни заманда јахшы мәктәбләр јаратмаг гејдинә галмады. Фабрикантлар әмәк габилијјәтини итирмиш фәһләләри ишә көтүрүр вә һәр күн ики саат әрзиндә ушаглары онларын јанына көндәрирдиләр: гануна формал әмәл олунур, анчаг ушаглар һеч нә өјрәнмирдиләр. — Фабрик инспекторлары өз вәзифәләрини јалныз мүстәгим шәкилдә јеринә јетирмәклә, јә'ни фабрик ганунуна әмәл олунмасына нәзарәт етмәклә кифајәтләнсәләр дә, онларын һесабатлары белә, јухарыда адлары чәкилән бүтүн бәлаларын јенә дә галдығыны сүбут етмәк үчүн кифајәт гәдәр мә'лумат верир. Инспекторлар Хорнер вә Сандерс 1843-чү илин октјабр вә декабр ајлары үчүн өз һесабатларында билдирирләр ки, ушаг әмәји олмадан кечинмәк, јахуд ону әкс тәгдирдә ишсиз галан бөјүкләрин әмәји илә әвәз етмәк мүмкүн олан саһәләрдә бир чох фабрикантлар күндә 14—16 саат вә даһа чох ишләмәјә мәчбур едирләр. Бурада ганунун горудуғу јаш һәддиндән јеничә чыхан хүсусилә чох кәнч ишләјир. Дикәр фабрикантлар фасиләләри гысалдараг, ушаглары ичазә верилдијиндән чох ишләдәрәк гануну ачыгча позурлар; мәһкәмәјә чәкилмәк тәһлүкәси онлары чәкиндирмир, чүнки мә'руз гала биләчәкләри чәримә, гануну позмағын вердији фајдаја нисбәтән чох чүзидир. Инди, ишләрин чох јахшы кетдији бир вахтда бу, лап чох ширникдирир.

Лакин фәһләләр арасында он саатлыг билл уғрунда тәшвигат дајандырылмамышды. 1839-чу илдә о, јенидән шиддәтләнди вә мәрһум Садлерин јерини нүмајәндәләр палатасында лорд Ешли, палатадан кәнарда исә Ричард Остлер тутдулар — һәр икиси торидир. Фәһлә даирәләриндә даим тәшвигат апаран вә орада һәлә Садлерин сағлығында мәшһур олан Остлери фәһләләр хүсусилә чох севирдиләр. Онлар ону башга чүр јох, өзләринин «хејирхаһ көһнә кралы», «фабрик ушагларынын кралы» адландырырдылар; бүтүн фабрик рајонларында елә бир ушаг јохдур ки, ону танымасын, һөрмәтини сахламасын вә о, шәһәрә кәләндә башгалары илә бир дәстәдә гаршыламаға кетмәсин. Јох-

суллар һаггында јени гануна гаршы да Остлер гызғын мүбаризә апарырды, бунун үстүндә Торнһилл адлы бир виг тәрәфиндән борчлулар һәбсханасына салдырылды; Остлер онун маликанәсиндә мүдир олмуш вә она мүәјјән бир мәбләғ борчлу галмышды. Вигләр Остлерә дәфәләрлә тәклиф етмишдиләр ки, әкәр јохсуллар һаггында ганунун барәсиндә өз һүҹумларыны дајандырса, онун борчларыны өдәјәр вә үмумијјәтлә, һимајәләри алтына аларлар. Әбәс чәһдләр иди! О, һәбсханада галыр вә орадан фабрик системинә вә јохсуллар һаггында гануна гаршы јөнәлдилән өз һәфтәлик «Fleet papers»ләрини[120] көндәрирди.

1841-ҹи илдә һакимијјәт башына кәлән ториләр һөкумәти јенә дә фабрик ганунларына диггәт јетирди. Дахили ишләр назири сер Ҹемс Греһем 1843-ҹү илдә билл ирәли сүрәрәк, ушагларын иш вахтыны $6^1/_2$ саатла мәһдудлашдырмағы вә мәктәбә мүтләг кетмәк тәләбини гүввәтләндирмәји тәклиф етди; лакин бу биллин башлыча маддәси даһа јахшы мәктәбләр јаратмаг тәләби иди. Анҹаг диссентерләрин* дини фанатизми үзүндән бу билл мәғлубијјәтә уғрады; диссентерләрин ушаглары үчүн иҹбари тәһсил дини тәһсилә аид едилмирдисә дә, һәр һалда мәктәбләр рәсми килсәнин нәзарәти алтында галырды вә төврат һамынын гәбул етдији гираәт китабы олдуғуна, бу сәбәбдән дә дин бүтүн тәдрисин әсасы сајылдығына көрә диссентерләр буну өзләри үчүн тәһлүкәли һесаб етдиләр. Фабрикантлар вә үмумијјәтлә, либераллар онлары мүдафиә етдиләр, фәһләләри дини нифаг ајырдығына көрә онлар е'тинасыз галдылар вә билләгаршы чыхан мүхалифәт ири фабрик шәһәрләриндә, мәсәлән, Солфордда вә Стокпортда өзүнә тәрәфдарлар тапмаса да, башга шәһәрләрдә, мәсәлән, Манчестердә о, фәһләләрдән горхдуғу үчүн биллин јалныз бә'зи маддәләринин үстүнә дүшмәјә ҹәсарәт етсә дә, һәр һалда о, өз петисијасына ики милјона јахын имза топлады вә бу, Греһеми о гәдәр горхутду ки, о, өз биллини кери көтүрдү. Сонракы илдә Греһем мәктәбләрә аид олан бүтүн маддәләрдән имтина етди вә тәклиф етди ки, әввәлки сәрәнҹамларын әвәзинә *сәккиз* јашындан он үч јашынадәк ушагларын иш вахты күндә $6^1/_2$ саатла мәһдудлашдырылсын, һәм дә елә олсун ки, онлар ја наһардан әввәл, ја да наһардан сонракы вахтда тамамилә асудә олсунлар; о тәклиф етди ки, 13 јашындан 18 јашынадәк јенијетмәләрин, һабелә бүтүн гадынларын иш вахты 12 саатла мәһдудлашдырылсын вә бундан әлавә бә'зи елә мәһдудијјәтләр гојулсун ки, бунлар һәмин дөврдә гануна тез-тез әмәл олунмамасы һалларына имкан вермәсин. О, һәмин тәклифлә чыхыш едән кими, он саатлыг иш күнү уғрунда тәшвигат јени гүввә илә тәзәдән башланды. Остлер һәбсханадан азад олунду; бә'зи достларынын вә фәһләләрдән пул јығмағын сајәсиндә онун борчлары

* — рәсми килсәнин әлејһдарларынын. *Ред.*

өдәнилди вә о, өзүнү тамамилә һәрәката һәср етди. Нүмајәндәләр палатасында он саатлыг биллин тәрәфдарларынын сајы артды, һәр тәрәфдән алынан чохлу петисија ону јени тәрәфдарларла тә'мин едирди, һәтта 1844-чү ил мартын 19-да Ешли 170 сәсә гаршы 179 сәс чохлуғу илә белә бир гәрар гәбул едилмәсинә наил олду ки, фабрик биллиндә «кечә» сөзү ахшам саат алты илә сәһәр саат алты арасындакы вахт кими баша дүшүлсүн; беләликлә дә, кечә иши гадаған едилдијинә көрә, иш күнү, фасилә дә дахил олмагла, он ики саатдан чох ола билмәзди, фасилә нәзәрә алынмадыгда исә әслиндә он саатла мәһдудлашдырылырды. Лакин назирлик буна разылыг вермәди. Сер Чемс Греһем һөкумәти исте'фа верәчәји илә һәдәләмәјә башлады вә биллин параграфларындан биринә нөвбәти сәсвермә заманы палата азачыг сәс чохлуғу илә һәм он саатлыг, һәм дә он ики саатлыг иш күнүнү рәдд етди! Бундан сонра Греһем вә Пил билдирдиләр ки, јени билл тәклиф едәчәкләр вә әкәр о, гәбул олунмаса, исте'фаја чыхачаглар. Јени билл елә һәмин көһнә он ики саатлыг билл иди, анчаг формасы дәјишдирилмишди вә март ајында ону башлыча маддәләр үзрә рәдд едән һәмин палата инди, мај ајында, ону һәр чүр дүзәлишсиз гәбул етди! Бу она көрә олду ки, он саатлыг биллин тәрәфдарларынын әксәријјәти ториләр иди, онлар исә назирлијин мүвәффәгијјәтсизлијиндәнсә биллин мүвәффәгијјәтсизлијини үстүн тутурдулар. Лакин бир-бирини гаршылыглы сурәтдә рәдд едән бу зиддијјәтли сәсвермәләрин сәбәбләри нечә олурса-олсун, онлар бүтүн фәһләләрин көзүндә нүмајәндәләр палатасыны јалныз һөрмәтдән салды вә бу палатанын ислаһатыны кечирмәк лүзуму барәдә чартистләрин фикри парлаг шәкилдә сүбута јетди. Палатанын әввәлчә назирлијин әлејһинә сәс верән үч үзвү инди назирлијин леһинә сәс верди вә бунунла да ону хилас етди. Бүтүн сәсвермәләрдә мүхалифәтин әксәријјәти назирлијин *леһинә,* һөкумәт партијасы исә *әлејһинә* сәс верди*. Беләликлә, фәһләләрин ики категоријасы үчүн $6^1/_2$ вә 12 саатлыг иш күнү һаггында Греһемин тәклифи ганун гүввәси кәсб етди вә бунун сајәсиндә, еләчә дә бошдајанма (машынын сындығы, јахуд гураглыг вә ја шахта заманы сујун күчү лазыми гәдәр олмадығы һалларда) үчүн көрдүрүлән әлавә ишин мәһдудлашдырылмасы вә нисбәтән аз әһәмијјәтли бә'зи дикәр мәһдудлашдырмалар сајәсиндә 12 саатдан јухары иш күнү демәк олар гејри-мүмкүн олду. Анчаг шүбһә етмәмәк олар ки, лап јахын вахтларда он саатлыг билл дә гәбул едиләчәкдир. Әлбәттә, фабрикантларын демәк олар һамысы онун әлејһинәдир; онларын арасында биллин онча нәфәр дә тәрәфдары чәтин тапылар; онлар нифрәт бәсләдикләри бу билләгаршы бүтүн дүз вә

* Мә'лум олдуғу кими, елә һәмин сессијада нүмајәндәләр палатасы шәкәр мәсәләсинин мүзакирәсиндә әввәлчә назирлијин әлејһинә, сонра, «һөкумәт гырманчы» тәтбиг едилдикдән сонра исә, онун леһинә өз рә'јини билдирмәклә бир даһа биабыр олду.

әјри васитәләрдән истифадә етмишләр, лакин бу, онлара көмәк етмәјәчәк, әксинә, фәһләләрин онлара нифрәтини даһа да артырачагдыр. Нә олур-олсун, билл гәбул едиләчәкдир. Фәһләләр нәји *истәсәләр,* она наил ола биләрләр, кечән јазда исә онлар сүбут етдиләр ки, он саатлыг билли һәгигәтән истәјирләр. Он саатлыг биллин истеһсал хәрчләрини артырачағы, беләликлә дә Инкилтәрә сәнајесинин харичи рәгабәтлә мүбаризә апара билмәјәчәји, бунун нәтичәсиндә әмәк һаггынын һөкмән азалачағы вә и. а. барәдә фабрикантларын сијаси-игтисади дәлилләри, әлбәттә, *јарыбајары доғрудур,* лакин бу, анчаг ону сүбут едир ки, Инкилтәрәнин сәнаје гүдрәти јалныз фәһләләрлә вәһшичәсинә рәфтардан, бүтөв нәсилләрин сәһһәтинин позулмасындан, онларын сосиал, физики вә мә'нәви инкишафына е'тинасызлыг көстәрилмәсиндән асылыдыр. Әлбәттә, мәсәлә он саатлыг билдән о јана кечмәсәјди, Инкилтәрә вар-јохдан чыха биләрди; лакин онун ардынча лабүд олараг башга тәдбирләр дә көрүләчәјинә, онлар исә Инкилтәрәни индијәдәк кетдији јолдан тамамилә фәргләнән башга бир јола јөнәлтмәли олдуғуна көрә, бу билл ирәлијә доғру бир аддым демәкдир.

Инди дә фабрик системинин дикәр чәһәтинә диггәт јетирәк; онун нәтичәләрини ганунверичилик мүдахиләси васитәсилә арадан галдырмаг бу системин сәбәб олдуғу хәстәликләрә нисбәтән чәтиндир. Биз фабрикдә ишин характери һаггында үмумијјәтлә, артыг бәһс етмишик, һәм дә дејиләнләрдән сонракы нәтичәләри чыхармаг мүмкүн олан дәрәчәдә мүфәссәл бәһс етмишик. Машына көз гојмаг, гырылан сапы бағламаг елә бир мәшғулијјәт дејил ки, фәһләнин ағлына һаким олсун, лакин ејни заманда бунларын хүсусијјәти еләдир ки, фәһләнин башга шеј һаггында дүшүнмәсинә мане олур. Биз, һәмчинин көрдүк ки, бу әмәк әзәләләрин кәркинләшмәсини тәләб етмир, физики фәалијјәт үчүн сәрбәстлик вермир. Беләликлә, бу, әсл әмәк дејил, халис јекнәсәгликдир — ағла кәлә билән ән дәһшәтли, ән јоручу бир мәшғулијјәтдир. Фабрик фәһләси бүтүн физики вә мә'нәви гүввәләрини бу јекнәсәгликдә мәһв етмәјә мәһкумдур; сәккиз јашындан е'тибарән, күнләрлә сыхынтыдан усанмаг онун нәсибидир. Һәм дә о, бир дәгигә белә диггәтини јајындыра билмәз: бухар машыны бүтүн күнү ишләјир, чархлар, гајышлар вә ијләр онун гулағынын дибиндә арамсыз олараг уғулдајыр вә таггылдајыр, әкәр фәһлә бирчә дәгигә динчини алмаг истәјирсә, дәрһал онун архасында әлиндә чәримә китабы тутан нәзарәтчи пејда олур. Фабрикдә өзүнү дири-дири дәфн етмәк, јорулмаг билмәјән машыны көзүнү чәкмәдән изләмәк кими позулмаз зәрурәт фәһләләр үчүн ән ағыр ишкәнчәдир. О, фәһләнин һәм бәдәнинә, һәм дә гәлбинә ән күтләшдиричи вә зәифләдичи бир шәкилдә тә'сир көстәрир. Һәгигәтән, фабрик әмәји гәдәр күтләшдиричи башга бир шеј дүшүнүб тапмаг чәтиндир вә әкәр, буна бахмајараг, фабрик фәһләләри

нәинки ағылларыны итирмәмиш, һәм дә ону башгаларына нисбәтән даһа чох инкишаф етдирмишләрсә, буну јалныз өз талеләринә гаршы вә буржуазијаја гаршы үсјана галхмагла едә билмишләр; бу, иш вахты да онлары тәрк етмәјән јеканә һисс, јеканә фикир олмушдур. Буржуазијаја гаршы бу наразылығы галан һиссләринә үстүн кәлмәјән фәһләләр лабүд олараг сәрхошлуға вә адәтән дүшкүнлүк адландырылан нә варса, онларын һамысына мәһкумдурлар. Рәсми комиссијанын үзвү Хокинсин фикринчә, дүшкүнлүјүн лабүдләшмәси үчүн елә тәкчә физики гүввәнин зәифләмәси вә фабрик системинин јаратдығы хәстәликләр кифајәтдир. Лакин әкәр бураја мә'нәви гүввәләрин зәифләмәси вә *һәр бир* фәһләјә дүшкүнләшдиричи тә'сир көстәрән, јухарыда садаланмыш бүтүн һаллар да әлавә олурса, дүшкүнлүк хүсусилә лабүд олмалыдыр! Она көрә бу да гәтијјән тәәччүблү дејилдир ки, мәһз фабрик шәһәрләриндә сәрхошлуг вә әхлагсызлыг јухарыда тәсвир етдијимиз мигјас алмышдыр*.

Сонра. Буржуазијанын пролетариаты буховладығы көләлик зәнчирләри һеч јердә фабрик системиндә олдуғу кими ајдын нәзәрә чарпмыр. Бурада һәр чүр азадлыг һүгуги вә фактик чәһәтдән јох олур. Фәһлә сәһәр саат алтынын јарысында фабрикдә олмалыдыр. Фәһлә бир нечә дәгигә кечикирсә, ону чәримә едирләр, әкәр он дәгигә кечикирсә, сәһәр јемәји фасиләси гуртармајынча ону бурахмырлар вә о, (он ики саатлыг иш күнүнүн чәми $2^1/_2$ саатыны ишләмәсә дә) күнүн дөрддә бир һиссәси үчүн әмәк һаггыны итирир. О, һамы илә бирликдә јемәли, ичмәли вә јатмалыдыр. Ән зәрури тәләбатыны өдәмәк үчүн она јалныз минимум вахт верилир. Фәһләнин фабрикдән јарым саатлыг, јахуд там бир саатлыг мәсафәдә јашамасынын фабриканта дәхли јохдур. Гәддар зәнкин сәси фәһләјә јухуну, сәһәр јемәјини, наһары һарам едир.

Бәс фабрикин өзүндә нәләр олур? Бурада фабрикант ганун верән һакими-мүтләгдир. О, фабрик гајдаларыны ағлына кәлдији кими мүәјјән едир; о, өз мәчәлләсини кефи истәдији кими дәјишдирир вә тамамлајыр; һәтта о, һәмин мәчәлләјә әсл чәфәнкијат дахил етсә дә, мәһкәмәләр фәһләјә дејирләр:

---

* Үстәлик, көрәк мө'тәбәр һаким нә јазыр: «Әкәр ирландларын пис тә'сиринә памбыг парча сәнајесиндә чалышан бүтүн фәһлә күтләсинин арасыкәсилмәјән әмәјини дә әлавә етсәк, онларын арасында һөкм сүрән дәһшәтли дүшкүнлүк бизә гат-гат аз тәәччүблү көрүнәр. Күнбәкүн, илбәил давам едән даими үзүчү әмәк инсанын интеллектуал вә мә'нәви игтидарынын инкишафына көмәк едә билмәз. Ејни бир механики просесин һәр дәфә јенидән баш вердији интәһасыз әмәк әзабынын (drudgery) мәһзун јекнәсәглији Сизифин әзабларына охшајыр: әмәјин ағырлығы, нәһәнк бир даш кими, үзкүн фәһләнин үзәринә арамсыз олараг дүшүр. Даим ејни әзәләләр ишләјәркән бејин нә билик әлдә едир, нә дә дүшүнмәк габилијјәти; шүур кетдикчә даһа чох күтләшир, әвәзиндә инсан тәбиәтинин кобуд чәһәти кур инкишаф едир. Инсаны белә әмәјә мәһкум етмәк онда һејвани вәрдишләр инкишаф етдирмәк демәкдир. О, һәр шејә лагејд олур, өз тәбиәтинә хас олан мејлләрдән вә адәтләрдән имтина едир. О, һәјатын раһатлыгларына вә даһа зәриф севинчләринә мәһәл гојмур, натәмизлик вә јохсуллуг ичиндә јашајыр, дојунча јемир вә олан-галан әмәк һаггыны чүрбәчүр лазымсыз шејләрә сәрф едир» (д-р Ч. Ф. Кеј, јенә орада).

«Сиз ки, өз ихтијарыныздасыныз, хошунуза кәлмирдисә, кәрәк belә мүгавилә бағламајајдыныз; бир һалда ки, бу мүгавиләни көнүллү олараг бағлајыбсыныз, ону јеринә јетирмәлисиниз».

Беләликлә фәһлә, һәр шејдән әлавә, өзү дә буржуазијаја мәнсуб олан барышдырычы һакимин тәһгирләринә вә јенә буржуазијанын чыхардығы ганунун тәһгирләринә дөзмәлидир. Һакимләрин белә гәрарларына чох тез-тез тәсадүф олунур. 1844-чү илин октјабрында Манчестердәки Кеннеди фабрикиндә фәһләләр тәтил етмишдиләр. Фабрикант, бир е'малатханадан олан икидән чох адамын ејни вахтда ишдән имтина етмәк һүгугу олмадығы барәдә фабрикдә асылмыш гајдаја әсасланараг, онлардан шикајәт етди. Һаким фабрикантын һаглы олдуғуну тәсдиг етди, фәһләләрә исә јухарыда көстәрилән чавабы верди («Manchester Guardian», 30 октјабр). Өзүнүз дүшүнүн ки, фабрикдә нечә гајдалар олур: 1) фабрикин дарвазасы иш башланандан он дәгигә сонра бағланыр вә сәһәр јемәјинәдәк һеч кәс бурахылмыр; бу заман ишдә олмајан шәхс хидмәт етдији һәр дәзкаһ һесабы илә 3 пенс чәримә верир; 2) галан вахтда машын ишләјәркән јериндә олмајан тохучу (механики дәзкаһда) нәзарәти алтында олан һәр дәзкаһ һесабы илә һәр саат үчүн 3 пенс чәримә верир; ким иш вахты нәзарәтчинин ичазәси олмадан е'малатханадан чыхырса, о да 3 пенс чәримә верир; 3) үстүндә гајчы олмајан тохучу һәр күн үчүн 1 пенни чәримә верир; 4) тохучу гырылан бүтүн мәкикләрин, шоткаларын, јағгабыларын, чархларын, сынан бүтүн пәнчәрәләрин вә и. а. дәјәрини өдәјир; 5) тохучу *бир һәфтә габаг хәбәрдарлыг етмәдән* иши гојуб кедә билмәз; фабрикант һәр һансы фәһләни пис ишләдијинә, јахуд өзүнү ләјагәтсиз апардығына көрә *хәбәрдарлыг етмәдән* ишдән чыхара биләр; 6) *данышмагда, охумагда* вә ја *фит чалмагда* ифша олунан фәһлә 6 пенс чәримә верир; ким иш вахты өз иш јериндән узаглашырса, јенә 6 пенс чәримә верир*. — Әлимин алтында фабрик гајдаларынын башга бир нүмунәси дә вардыр; һәмин гајдалара әсасән үч дәгигә кечикәндән он беш дәгигәнин һаггы, ијирми дәгигә кечикәндән исә иш күнүнүн дөрддә бир һиссәсинин һаггы тутулур; ким сәһәр јемәјинәдәк ишдә олмајыбса, базар ертәси күнләриндә 1 шиллинг, галан күнләрдә исә 6 пенс чәримә верир вә и. а. Манчестердәки Черси-стритдә Феникс мүәссисәсиндә белә гајдалар гојулмушдур. — Мәнә е'тираз едиб дејә биләрләр ки, бу чүр гајдалар ири абад фабрикдә мүхтәлиф әмәлијјатлар арасында лазыми узлашманы тә'мин етмәк үчүн зәруридир, бурада белә чидди интизам ордуда олдуғу гәдәр зәруридир. Чаваб верәрәм: тутаг ки, беләдир, онда о нечә сосиал гурулушдур ки, белә биабырчы гәддарлыг олмадан јашаја билмир? Ики шејдән биридир: ја хәрчи борчуну өдәјир, ја да алчаг васитәләр мәгсәдләрин дә

* «Тәкзибедилмәз фактлар», сәһ. 9 вә сонра.

алчаг олдуғуну сүбут едир. Ким әскәр олубса билир ки, гыса мүддәтә дә олса һәрби интизама табе олмаг нә демәкдир. Бу фәһләләр исә доггуз јашындан та өләнә гәдәр физики вә мә'нәви чәһәтдән јумруг алтында јашамаға мәһкумдурлар. Онлар Америкадакы гарадәрилиләрдән дә артыг дәрәчәдә көләдирләр, чүнки онлар даһа чидди нәзарәт алтындадырлар. Һәлә бүтүн бунлардан әлавә онлардан тәләб едирләр ки, инсан кими јашасынлар, дүшүнсүнләр вә анласынлар! Һәгигәтән онлар буну өз зүлмкарларына вә онлары бу дәрәчәдә алчалдан вә машына чевирән вәзијјәтә гаршы јалныз ән шиддәтли нифрәт васитәсилә едә биләрдиләр! Лакин бәлкә дә, даһа бөјүк рүсвајчылыг бундан ибарәтдир ки, фәһләләрин *үмумән* тәсдиг етдији кими, бир чох фабрикантлар фәһләләрин үзәринә гојдуглары пул чәримәләрини онлардан рәһмсиз бир сәртликлә тутурлар ки, касыб пролетарлардан зорла алынан гәпик-гуруш һесабына өз мәнфәәтини артырсынлар. Личин тәсдиг етдијинә көрә, фәһләләр сәһәр фабрикә кәләркән чох заман көрүрләр ки, фабрик сааты он беш дәгигә габаға чәкилмишдир, буна көрә дә гапы бағлы олур вә конторчу әлиндә чәримә китабы е'малатханалары кәзә-кәзә ишдә олмајан күлли мигдарда адамы гејдә алыр. Бир дәфә Лич өзү фабрикин бағлы дарвазасы гаршысында дуран 95 фәһлә сајмышды; бу фабрикин сааты шәһәр саатына нисбәтән ахшам он беш дәгигә *кери галыр,* сәһәр исә он беш дәгигә *ирәли кедирди.* Фабрик һесабатында да белә һаллар шәрһ едилмишдир. Бир фабрикдә иш вахты саат кери чәкилир, она көрә дә иш мүәјјән олунан вахтдан чох давам едирди, анчаг фәһләләр бунун үчүн һеч нә алмырдылар. Башга бир фабрикдә садәчә олараг он беш дәгигә артыг ишләјирдиләр. Үчүнчү фабрикдә ади саат вә әсас валын дөврләр сајыны көстәрән машын сааты вар иди; вал јаваш фырлананда иш машын сааты үзрә көрүлүр вә он ики саатын һесабына ујғун кәлән дөврләр сајы тамам олана гәдәр давам едирди. Иш сүр'әтлә кедәндә вә нәзәрдә тутулан гәдәр дөвр аз мүддәтдә тамам оланда исә фәһләләр јенә дә он ики саат ахырадәк ишләмәли идиләр. Шаһид әлавә едир ки, онун таныдығы бә'зи гызлар јахшы әмәк һаггы алыр вә иш вахтындан әлавә иш көрүрдүләр, анчаг һәр һалда фаһишәлији бу зүлмдән үстүн тутдулар (Дринкуотер мисал кәтирмишдир, сәнәдләр сәһ. 80). — Лакин кәлин пул чәримәләринә гајыдаг. Лич нәгл едир ки, о, һамиләлијин сон мәрһәләсиндә олан гадынларын иш вахты бир дәгигә отурдугларына көрә 6 пенс чәримә олундуғуну дәфәләрлә көрмүшдүр. — Пис ишләмәјә көрә чәримәләрдә өзбашыналыг лап чохдур. Әмтәә анбарда нәзәрдән кечирилир вә анбар мүдири *фәһләни һеч чағырмадан* чәримәләри гејдә алыр; фәһлә чәримә олундуғуну јалныз нәзарәтчи она әмәк һаггы верәндә билир, әмтәә исә, бәлкә дә, артыг сатылмышдыр, һәр һалда арадан кө-

түрүлмүшдүр. Лич үмуми узунлуғу он фута чатан, јекуну исә 35 ф. ст. 17 шилл. 10 пенс олан бир чәримәләр сијаһысыны мисал кәтирир. Личин дедијинә көрә, бу сијаһынын тутулдуғу фабрикдә анбарын јени мүдири лазыми гәдәр чәримә етмәдијинә вә бунунла да фабрикантын кәлирини һәр һәфтә 5 ф. ст. (34 талер) азалтдығына көрә ишдән азад олунмушду. («Тәкзибедилмәз фактлар», сәһ. 13—17). Бир даһа тәкрар едирәм ки, мән Личи е'тимада тамамилә лајиг олан вә јалан данышмајан бир адам һесаб едирәм.

Лакин елә бунсуз да фәһлә өз саһибкарынын көләсидир. Әкәр фәһләнин арвады вә ја гызы варлы саһибкарын хошуна кәлибсә, онун јалныз көстәриш вермәси, ишарә етмәси кифајәтдир вә гадын она мүгавимәт көстәрә билмәз. Әкәр фабриканта буржуазијанын мәнафејини мүдафиә едән петисијаја имза топламаг лазымдырса, петисијаны өз фабрикинә көндәрмәси кифајәтдир. Әкәр фабрикант кими исә парламентә сечдирмәк истәјирсә, о, сәс һүгугу олан бүтүн фәһләләрини сәс вермәјә көндәрир вә — онлар истәсәләр дә, истәмәсәләр дә — буржуаја сәс вермәлидирләр. Әкәр о, ачыг јығынчагда әксәријјәт газанмаг истәјирсә, өз фәһләләрини һәмишәкиндән јарым саат тез бурахыр вә онлар үчүн габагчадан лап трибунанын јанында јер һазырладыр, елә јер ки, орада онлара јахшыча көз гоја билсин.

Фабрикантларын фәһләләри әсарәт алтына алмасына хүсусилә чох көмәк едән даһа ики үсул вардыр, — *truck-system* вә *cottage-system*. Фәһләләр әмәк һаггынын мал илә өдәнилмәсинә *truck* дејирләр, бу өдәмә үсулу әввәлләр Инкилтәрәдә һамы тәрәфиндән гәбул едилмишди. «Фәһләләрин раһатлығы үчүн вә дүканчыларын мүәјјән етдији баһа гијмәтләрдән онлары горумагдан өтрү» фабрикант дүкан сахлајыр вә бурада онун адындан һәр чүр маллар сатылырды, tommy-shop*-да гијмәтләр башга јерләрдәкинә нисбәтән адәтән 25—30% јүксәк олдуғуна көрә фәһлә учуз мал алмаг үчүн башга дүкана кетмәсин дејә, она маашынын һесабына пул әвәзинә фабрик дүканына чек верирдиләр. Бу биабырчы системин барәсиндә үмуми һиддәт 1831-чи илдә Truck Act гәбул етмәјә мәчбур етди; һәмин акта әсасән фәһләләрин әксәријјәтинә әмәк һаггыны мал илә өдәмәк е'тибарсыз вә ганунсуз е'лан олунур вә бунун үстүндә чәримә гојулур. Лакин Инкилтәрә ганунларынын әксәријјәти кими, бу ганун да јалныз ајры-ајры јерләрдә фактик гүввә кәсб етмишдир. Әлбәттә, шәһәрләрдә она чох дәгиг әмәл едирләр, лакин кәнд јерләриндә көһнә систем билаваситә вә ја долајысы илә һәлә там мә'насында тәтбиг олунур. О, Лестер шәһәриндә дә чох јајылмышдыр. 1843-чү илин нојабрындан 1844-чү илин ијун ајынадәк бу мәсәлә барәсиндә чыхарылмыш вә гисмән «Manchester Guardian»да,

* — фабрик дүканында. *Ред.*

гисмән дә «Northern Star»[121] да дәрч олунмуш она јахын мәһкәмә һөкмү көзләрим өнүндәдир. Сөз јох ки, һазырда бу систем ачыг-ашкар тәтбиг олунмур; фәһлә өз пулуну әсасән нағд алыр, лакин маллары башга јердән јох, фабрик дүканындан алмаға ону мәчбур етмәк үчүн фабрикантын әлиндә һәр һалда кифајәт гәдәр васитә галыр. Буна көрә дә инди белә фабриканты ифша етмәк чәтиндир; әкәр о, пулу фәһләнин өзүнә верибсә, ганунун кешији алтында өз чинајәткар әмәлләрини өрт-басдыр едиб јолуна гоја биләр. 1844-чү ил апрелин 27-дә «Northern Star» гәзетиндә Јоркширдә Хаддерсфилд јахынлығындакы Холмфертдән олан бир фәһләнин мәктубу дәрч едилмишди. Бу мәктубда фабрикант Бауерсдән сөһбәт кедир.

«Адам лап мат галыр ки, һагғы мал илә өдәмәјин бу лә'нәтә кәлмиш гајдасы Холмфертдә јајылан мигјасдакы кими бир мигјасда нечә мөвчуд ола биләр, һеч кәсин дә чәсарәти чатмыр ки, бу чинајәтләрә сон гојсун. Бурада әл илә ишләјән олдугча чох намуслу тохучу һәмин мәнфур системдән әзијјәт чәкир. Будур, чохлу нүмунәләрдән бири — аличәнаб фритредер күруһунун* фәалијјәтинин нүмунәси. Бурада бир фабрикант вар, јазыг тохучуларла јарамаз рәфтар етдијинә көрә әтрафда һамы она лә'нәт охујур. Дәјәри 34—36 шилл. олан парча үчүн о, пул илә чәми 20 шилл. верир, галанынын һесабына исә маһуд вә ја һазыр палтар верир, һәм дә бунун үчүн башга тачирләрә нисбәтән 40—50% јүксәк гијмәт тә'јин едир. Чох заман исә бу маллар үстәлик чүрүк олур. Лакин фритредер «Mercury»-си** дејир: онлар маллары гәбул етмәјә борчлу дејилдирләр, бу јалныз өз истәкләриндән асылыдыр. Еләдир, анчаг онлар ачындан өлмәк истәмирләрсә, бу маллары алмалыдырлар. Әкәр онлар пул илә 20 шиллингдән чох алмаг истәјирләрсә, әриш алынча 8—14 күн көзләмәли олурлар; 20 шилл. вә мал алдыгда исә онлар үчүн әриш һәмишә һазырдыр. Тичарәт азадлығы беләдир. Лорд Брум дејир ки, биз гочалыгда јохсуллар үчүн кассадан көмәк истәмәмәк үчүн кәрәк чаванлыг илләриндә бир шеј јығаг. Бәлкә биз бу чүрүк маллары јығаг? Бу мәсләһәти верән лорд олмасајды, дүшүнмәк оларды ки, бу адамын да бејни әмәјимизә көрә бизә верилән маллар кими чүрүмүшдүр. Мөһүр рүсумуну өдәмәјән гәзетләр ганунсуз мејдана кәлмәјә башлајанда Холмфертдәки полисә буну хәбәр верән хејли адам тапылды, Блајтлар, Иствудлар вә башгалары вар иди, бәс инди онлар һарададырлар? Әлбәттә, инди мәсәлә башга чүрдүр: фабрикантымыз мө'мин фритредерләр зүмрәсинә мәнсубдур: о, базар күнләриндә ики дәфә килсәјә кедир вә кешишин далынча бөјүк сә'јлә тәкрар едир: «Биз етмәли олдугларымызы етмәмишик вә етмәли олмадыгларымызы етмишик, одур ки, бизә ничат јохдур; амма бизи әфв ет, еј улу танры» (англикан дуасынын сөзләридир). «Бәли, сабаһа гәдәр бизи әфв ет ки, тохучуларымыза јенә дә чүрүк малларла һагг верәк».

Коттечләр системи илк бахышда чох да зәрәрли көрүнмүр вә чох да динч шәкилдә мејдана кәлмишдир, һәрчәнд о, фәһләни мал илә һагг өдәмә системиндән һеч дә аз истисмар етмир. Кәнд јерләриндә чох заман фабрикин јахынлығында фәһләләр үчүн мәнзил олмур. Буна көрә дә фабрикант бу мәнзилләри чох вахт тикдирмәли олур, о исә буну һәвәслә едир, чүнки хәрчләдији капиталын әвәзиндә мәнзилләр она бөјүк мәнфәәт кәтирир. Әкәр

* — Тахыл ганунлары әлејһинә Чәмијјәтин тәрәфдарларынын.
** «Leeds Mercury» — буржуа-радикал гәзети.

үмумијјәтлә фәһлә мәнзилләринин саһиби өз капиталындан һәр ил 6% кәлир көтүрүрсә, белә һесаб етмәк олар ки, мәнзилләр фабриканта ики дәфә чох кәлир кәтирир; ахы, фабрика ишләдикчә онун һәмишә кирајәчиләри, һәм дә сәлигә илә һагг верән кирајәчиләри вардыр. Беләликлә о, дикәр ев саһибләринә үз верә билән башлыча иткиләрдән азаддыр: онун коттечләри һеч вахт бош галмыр, о, һагг алмајачағындан еһтијат етмир. Лакин мәнзил кирајәси адәтән елә һесабланыр ки, ола биләчәк бүтүн зијанлары өдәсин, буна көрә әкәр фабрикант да башга ев саһибләри гәдәр кирајә алырса, о, гојдуғу капиталдан 12—14% кәлир көтүрүр вә өз фәһләләри һесабына чох сәрфәли бир иш көрүр. Әлбәттә, фабрикантын евләри фәһләләрә кирајәјә верәркән өз рәгибләринә нисбәтән чох, ики дәфә чох мәнфәәт көтүрмәси, һәм дә онлары өзү илә рәгабәт апармаг имканындан тамамилә мәһрум етмәси әдаләтсизликдир. Лакин онун бу мәнфәәти һәр гәпијинин гәдрини билән јохсул синфин чибиндән чәкиб чыхартмасы икигат әдаләтсизликдир; анчаг *фабрикант үчүн* бу, ади ишдир: ахы о, бүтүн вар-дөвләтини өз фәһләләринин һесабына јаратмышдыр. Анчаг чох вахт да белә олур: ишдән чыхарылмагдан горхдугларына көрә фабриканта мәхсус евләрдә јашамаға *мәчбур олан* фәһләләри фабрикант вадар едир ки, мәнзил үчүн ади һаггдан чох кирајә һаггы версинләр, јахуд һеч јашамадыглары мәнзилин һаггыны өдәсинләр! Бу заман һәмин әдаләтсизлик алчаглыға чеврилир. Либерал «Sun»* гәзети «Halifax Guardian» гәзетинә әсасланараг билдирир ки, Аштон-андер-Лајн, Олдем, Рочдејл шәһәрләриндә вә башга шәһәрләрдә бир чох фабрикантлар өзләринин јүзләрлә фәһләсини коттечләрдә јашајыб-јашамамаларындан асылы олмајараг кирајә һаггы вермәјә мәчбур едирләр. Кәндләрдә јерләшән фабрикләрдә коттечләр системи кениш јајылмышдыр; о, бүтөв гәсәбәләр јаранмасына сәбәб олмушдур вә фабрикантын рәгибләри аз олдуғуна, јахуд һеч олмадығына көрә әксәр һалларда о, алдығы мәнзил кирајәсини мөвчуд гијмәтләрә һеч дә ујғунлашдырмалы олмур, одур ки, истәдији мәбләғи тәләб едә билир. Бәс фәһләләрлә тоггушмалар заманы бу систем фабриканта нечә бөјүк сәлаһијјәт верир! Фәһләләр тә'тил етмәјә башлајан кими фабрикант онлары мәнзилдән мәһрум едир, чыхыб кетмәк үчүн бир һәфтә вахт верир. Бу мүддәт гуртарандан сонра фәһләләр нәинки чөрәксиз, һәм дә евсиз галыр, сәфилә чеврилирләр, беләләрини исә гануна әсасән амансызчасына бир ајлыға һәбсханаја салмаг олар.

Фабрик системи бах беләдир! Мән ону китабын һәчминин имкан вердији гәдәр мүфәссәл вә көмәксиз фәһләләрлә мүбаризәдә буржуазијанын гәһрәманлыг әмәлләрини, — һаггында данышаркән лагејд галмаг мүмкүн олмајан әмәлләри, чүнки лагејдлик

* «Sun» (Лондонда чыхан күндәлик гәзет), 1843-чү ил нојабрын ахырлары.

чинаjәт оларды, — тәсвир едәркән мүмкүн олан гәдәр гәрәзсиз тәсвир етмәjә чалышдым. Кәлин, 1845-чи илдәки азад инкилисин вәзиjjәтини 1145-чи илдә норманн баронунун әсарәти алтында олмуш тәһкимли саксын вәзиjjәти илә мүгаjисә едәк. Тәһкимли glebae adscriptus иди, торпаға тәһким олунмушду; азад фәһлә дә торпаға тәһким олунмушдур—коттечләр системи васитәсилә. Тәһкимли өз ағасына jus primae noctis, зифаф кечәси ихтиjары вермәли иди; азад фәһлә өз саһибкарына нәинки зифаф кечәсинин, һәм дә *һәр бир* кечәнин ихтиjарыны вермәлидир. Тәһкимлинин өз мүлкиjjәтини jаратмаг һүгугу jох иди вә онун олан-галаныны мүлкәдар әлиндән ала биләрди; азад фәһләнин дә мүлкиjjәти jохдур вә рәгабәт үзүндән о, мүлкиjjәт jарада билмир. Фабрикант һәтта норманнын да етмәдиjи әмәлләри етмәjи өзүнә рәва көрүр; о, малларла һагг өдәмә системи васитәсилә фәһләнин билаваситә доланачағы үчүн лазым олан шеjләрә һәр күн гәсд едир. Тәһкимлинин мүлкәдара мүнасибәтини ганунлар низамлаjырды, адәтләрә уjғун кәлдиjинә көрә онлара әмәл олунурду, адәтләрин өзү дә мүнасибәтләри низамлаjырды; азад фәһләнин өз ағасына мүнасибәти дә ганунлар васитәсилә низамланыр, лакин елә ганунларла ки, онлара әмәл *олунмур,* чүнки нә адәтләрә, нә дә саһибкарын мәнафеjинә уjғун кәлир. Мүлкәдар тәһкимлини торпагдан аjыра билмәзди, ону торпагсыз сата билмәзди, демәк олар бүтүн торпаг өзкәнинкиләшдирилмәjән олдуғуна вә капитал олмадығына көрә исә мүлкәдар тәһкимлини үмумиjjәтлә сата билмәзди; мүасир буржуазиjа фәһләни өзү-өзүнү сатмаға мәчбур едир. Тәһкимли анадан олдуғу торпаг саһәсинин гулу иди; фәһлә ән зәрури һәjати тәләбатын вә пулун гулудур, чүнки һәмин тәләбаты онун көмәjи илә өдәjә биләр: онларын һәр икиси *әшjаларын* гулудур. Тәһкимлинин jашаjышыны феодал ичтимаи гурулушу тә'мин едирди, орада һәр кәсин өз мүәjjән jери вар иди; азад фәһләjә һеч нә тә'мин олунмур, чүнки о, jалныз буржуазиjаjа лазым оланда чәмиjjәтдә мүәjjән jер тутур, әкс тәгдирдә исә она мәһәл гоjмурлар, елә бил ки, һеч белә адам jохдур. Тәһкимли өмрүнү ағасына мүһарибә дөврүндә, фабрик фәһләси исә динч дөврдә гурбан верир. Тәһкимлинин саһиби вәһши иди вә тәһкимлини һеjван һесаб едирди; фәһләнин саһибкары мәдәнидир вә фәһләни машын һесаб едир. Бир сөзлә, онларын һәр икисинин вәзиjjәти тәхминән еjнидир вә әкәр икисиндән биринин һалы даһа пис олурса, аjдындыр ки, бу, азад фәһләjә аиддир. Онларын һәр икиси көләдир, анчаг биринчининки риjакарлыгсыз, ачыг, ашкар көләликдир, икинчинники онун өзүндән вә бүтүн дикәр адамлардан риjакарчасына вә һиjләкарчәсинә кизләдилмишдир, бу, илаһи көләликдир, jә'ни көһнә тәһкимчиликдән дә писдир. Филантроп ториләр фабрик фәһләләрини white slaves, ағ көләләр адландыраркән һаглы идиләр. Лакин

ријакарчасына кизләдилән бу көләлик азадлыг һүгугуну, сөздә дә олса, гәбул едир; о, азадлыгсевәр ичтимаи рә'јин гаршысында баш әјир; көһнә көләликлә мүгајисәдә тарихи тәрәгги дә бундан ибарәтдир: һеч олмазса, азадлыг *принсипи* гәбул едилмишдир, бу принсипин һәјата кечирилмәсинә исә мәзлумлар гој өзләри гајғы көстәрсинләр.

Ахырда, фабрик системи барәсиндә фәһләләрин өз бахышларыны ифадә едән ше'рдән бир нечә бәнд мисал кәтирәчәјәм. Бирминһемдән олан Едуард П. Мидин јаздығы бу ше'р фәһләләр арасында һөкм сүрән әһвали-руһијјәни дүзкүн әкс етдирир[122].

Јер үзүндә бир крал вар, — нағыл кралы дејил,
Нағылдакы алјанаг, рәһмдил вә гочадыр,
Бу исә кинли вә гәддардыр, ағ гуллары мәһв едир.
Бу амансыз крал — Бухардыр.

Залымын чәми бир голу олса да,
Онун елә бир күчү вар ки,
Көзәрмиш дәмир әли илә
Халглары сүпүрүб атыр, гәбиләләри мәһв едир.

О, улу бабасы—Мүһарибә аллаһы кими һөкмрандыр,
Һәр тәрәфә дәрд-гәм вә дәһшәт сәпир,
Онун дахилиндә исә кур алов јаныр
Вә инсан өвладларыны јандырыб-јахыр.

Ачкөз каһинләр дәстәси онун өзү кими ачдыр,
Дәмир әли илә идарә едир.
Инсан ганыны јығыб топлајараг
Ондан гызыл сиккәләр кәсир.

Инсан һүгугларынын бүтүн әсасларыны тапдалајан
Бу адамлар абыр-һәја билмирләр.
Чан верән аналарын наләси онларда күлүш доғурур,
Аталарын көз јашыны исә су һесаб едирләр.

Аһ-налә гулагларында мусиги кими сәсләнир,
Ачлары көрәндә көнүлләри хош олур.
Сарајын зирзәмиләри өлмүш гочаларын вә ушагларын
Јығын-јығын сүмүкләри илә долудур.

Рәһмсиз, гәддар һөкмдар јалан вә шәр
Краллығында өлүм тохуму сәпир.
О, адамларын бәдәнини ишләтмәклә тагәтдән салараг
Онларын чанлы гәлбини мәһв едир.

Рәдд олсун крал, бу чәллад крал!
Милјон-милјон фәһлә — ирәли!
Бу торпаг бир зүлмәт кими халгы удана гәдәр
Онун әл-ајағыны бағлајаг.

Гәзәбиниз ојансын, ағзыны кениш ачсын.
Түфејли ағаларын зәр-зибалы дәстәси,
Үстәлик дә онларын гәддар аллаһы
Учурумун дибинә јуварлансын!*

---

* Сон он ики ил әрзиндә фабрикантлара гаршы ирәли сүрүлән иттиһамлара онларын е'тиразлары үзәриндә әтрафлы дајанмаға мәним нә вахтым, нә дә јерим јохдур. Бу адамлары һеч нә ағыллландыра билмәз, чүнки өз мәнафеләри һесаб етдикләри шеј онларын көзүнү гамашдырыр. Онларын бә'зи е'тиразларына јери кәлдикчә јухарыда чаваб вердијимә көрә бурада әлавә олараг чох сөз демәјә еһтијач галмыр.

Сиз Манчестерә кәлир вә Инкилтәрәдә һәјат шәраитини өјрәнмәк истәјирсиниз. Әлбәттә, «ләјагәтли» адамлара тәгдим етмәк үчүн јахшы зәманәтләриниз вардыр. Фәһләләрин вәзијјәти барәдә бир нечә мүлаһизәнизи билдирирсиниз. Сизи Роберт Хајд Грег, Едмунд Ашуерт, Томас Аштон вә башгалары кими бир нечә ири либерал фабрикантла таныш едирләр. Мәгсәдинизи онлара билдирирсиниз. Фабрикант сизи баша дүшүр, нә етмәли олдуғуну билир. О, сизи шәһәрин кәнарындакы фабрикинә апарыр — ҹ-б Грег Чеширдәки Куорри-Банка, ҹ-б Ашуерт Болтон јахынлығындакы Төртона, ҹ-б Аштон Һајда апарыр. О, сизи көзәл тәртиб едилмиш, бәлкә дә һәтта вентилјаторларла тәчһиз олунмуш бинаја апарыр, диггәтинизи һавасы бол олан һүндүр е'малатханалара, көзәл машынлара, сағлам көркәмли бу вә ја башга фәһләјә чәлб едир. О, сизи көзәл сәһәр јемәјинә гонаг едир вә фәһләләрин мәнзилләринә кетмәји тәклиф едир. О, сизи заһирән тәзә, тәмиз вә раһат олан коттечләрә апарыр, сизинлә бирликдә онларын биринә, икисинә дахил олур. Әлбәттә, о сизи анчаг нәзарәтчиләрин, механикләрин вә и. а. мәнзилләринә апарыр ки, *«јалныз* фабрикин сајәсиндә јашајан аиләләри көрәсиниз». Башга коттечләрдә сиз өјрәнә биләрдиниз ки, фабрикдә јалныз арвад вә ушаглар ишләјирләр, әр исә чораб көзәјир. Фабрикантын јанынызда олмасы нәзакәтсиз суаллар вермәјинизә мане олур вә мә'лум олур ки, фәһләләрин һамысы јахшы һагг алыр, раһат јашајыр вә кәнд һавасынын сајәсиндә нисбәтән сағлам көркәмләри вардыр. Еһтијач вә ачлыг һаггында тәсәввүрләриниздән имтина етмәјә башлајыр, онлары мүбалиғә һесаб едирсиниз. Лакин коттечләр системинин фәһләләри көләләрә чевирмәси, јахын бир јердә, бәлкә дә, фабрик дүканы олмасы барәдә сиз һеч нә өјрәнә билмәјәчәксиниз; фәһләләр сизин јанынызда олан вә һәтта мәктәб, килсә, гираәтхана вә и. а. тикдирән фабриканта өз нифрәтини сизә билдирмәјәчәкләр. Мәктәбин фабриканта јалныз ушаглары интизама алышдырмаг үчүн лазым олдуғу, гираәтханаја јалныз буржуазијанын мәнафејини горујан китаблара јол верилдији чартист вә ја сосиалист гәзет вә журналлары охујан фәһләләри фабрикантын ишдән чыхардығы, — бүтүн бунлар сизә кизли галачагдыр. Сиз раһат, патриархал мүнасибәтләр көрүрсүнүз, сиз нәзарәтчиләрин һәјатыны көрүрсүнүз, фәһләләр мә'нәви чәһәтдән дә буржуазијанын көләләри олмаға разылыг версәләр, буржуазија онлара нә *вә'д едирсә,* сиз бунлары көрүрсүнүз. «Кәнд фабрики» чохдан бәри фабрикантларын севимли шүары иди, чүнки бурада тәмиз һава вә әтраф мүһит фабрик системинин бәрбад чәһәтләрини, хүсусән санитарија шәраитини нисбәтән зәифләдир, һәмчинин она көрә ки, бурада фәһләләрин көләлији өз *патриархал* әламәтләрини даһа чох сахлајыр. Д-р Јур бү фабрик системинә мәдһнамә охујур. Лакин әкәр фәһләләр мүстәгил дүшүнмәјә вә чартист олмаға чәсарәт етсәләр, вај онларын һалына: фабрикантын аталыг мәһәббәти вә гајғыкешлији дәрһал јох олур. — Лакин сиз Манчестерин фәһлә мәһәлләләринә кетмәк, фабрик *шәһәриндә* фабрик системинин тә'сири илә таныш олмаг истәсәниз, варлы буржуаларын бу ишдә сизә көмәк етмәсини чох көзләмәли олачагсыныз! Бу чәнаблар өз фәһләләринин нә истәдијини, нә вәзијјәтдә олдуғуну билмирләр. Онлар буну билмәк истәмирләр, билә дә билмәзләр, чүнки өзләрини нараһат едәчәк, јахуд һәтта өз мәнафеләринә гаршы һәрәкәт етмәјә вадар едәчәк шејләри өјрәнмәкдән горхурлар. Анчаг бунун гәтијјән әһәмијјәти јохдур: фәһләләр истәдикләринә өз гүввәләри илә наил олачаглар.

ДИКӘР ӘМӘҠ САҺӘЛӘРИ

Биз фабрик системинин тәсвири үзәриндә она көрә хүсусилә чох дајандыг ки, о, сәнаје епохасынын јаратдығы тамамилә јени һадисәдир. Анчаг биз галан сәнаје саһәләриндә фәһләләрин вәзијјәтинин тәсвири үзәриндә хејли аз дајанмалы олачағыг, чүнки үмумијјәтлә сәнаје пролетариаты һаггында вә хүсусән фабрик системи һаггында дејиләнләр тамамилә, јахуд гисмән онлара аид едилә биләр. Беләликлә, биз анчаг буну нәзәрдән кечирмәлијик ки, фабрик системи ајры-ајры әмәк саһәләринә нә дәрәчәдә нүфуз етмишдир вә бу саһәләрдән һәр биринин хүсусијјәтләри нәдән ибарәтдир.

Фабрик ганунунун шамил олундуғу дөрд әмәк саһәси палтар үчүн парча һазырламагла мәшғулдур. Әкәр инди биз ән әввәл, өз хаммалыны бу дөрд саһәјә аид фабрикләрдән алан фәһләләрә кечсәк, даһа мүнасиб олар; ән әввәл Ноттинһем, Дерби вә Лестер *тохујучуларыны* нәзәрдән кечирәк. «Ушаг әмәјини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты»нда бу фәһләләр һаггында дејилир ки, узунмүддәтли иш күнү (онлары буна әмәк һаггынын аз олмасы вадар едир), үстәлик дә отураг һәјат тәрзи вә ишин өз характери илә әлагәдар олараг көзләрин даими кәркинлији онларын бүтүн организмини зәифләдир вә башлыча олараг көрмә габилијјәтинә тә'сир көстәрир. Ахшамлар чох парлаг ишыг олмадан ишләмәк мүмкүн дејил вә фәһләләр ишығы бир јерә топламаг үчүн адәтән шүшә шарлардан истифадә едирләр ки, бу да көзләрә чох зәрәрли тә'сир көстәрир. Гырх јашына чатанда демәк олар бүтүн фәһләләр ејнәк тахмаға мәчбурдурлар. Бу истеһсалатда макаралара ип сарымаг вә тикмә (гырағыны басдырма) үчүн истифадә едилән ушаглар адәтән азар-безарлы вә јөндәмсиз олурлар. Онлар алты, једди вә ја сәккиз јашындан е'тибарән кичик, боғанаг отагларда күндә 10—12 саат ишләјирләр. Бир чохлары ишләмәкдән сыныхыр, о гәдәр зәифләјирләр ки, ән ади ев ишини көрә билмирләр вә узағы елә пис көрүрләр ки, елә ушаглыг илләриндә

ејнәк тахмаға мәчбур олурлар. Комиссијанын үзвләри бир чох ушагларда хәназир хәстәлијинин бүтүн әламәтләрини ашкара чыхардылар; фабрикантлар белә ишдә чалышмыш гызларын зәиф олдуғуна әсасланараг, әксәр һалларда онлары өз фабрикләриндә ишә көтүрмәкдән бојун гачырырлар. Һесабатда бу ушагларын вәзијјәти «христиан өлкәси үчүн рүсвајчылыг» адландырылыр вә арзу олунур ки, онларын ишинә ганунла нәзарәт едилсин (Грејнчер. «Һесабат», әлавәләр, 1-чи һиссә, сәһ. F 16, §§ 132—142). Комиссијанын һесабатында әлавә олунур ки, Лестерин бүтүн фәһләләри арасында тохујучулар ән аз әмәк һаггы алырлар; онлар күндә 16—18 саат ишләјәрәк, һәфтәдә 6 шилл., лап кәркин чалышанда 7 шилл. газанырлар. Бир вахтлар онлар 20—21 шилл. газанырдылар, анчаг өлчүләри бөјүдүлмүш дәзкаһларын тәтбиги онларын әмәк һаггыны азалтды; бөјүк әксәријјәт һәлә көһнә, садә дәзкаһларда ишләјир вә тәкмилләшдирилмиш машынларла чох чәтин рәгабәт апара билир. Беләликлә, бурада да техниканын инкишафында ирәлијә доғру һәр аддым фәһләләрин вәзијјәтиндә керијә доғру аддымдыр! Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, — дејә комиссијанын үзвү Пауер нәгл едир, — тохујучулар фәхр едирләр ки, онлар *азаддырлар,* нә вахт јемәли, јатмалы вә ја ишләмәли олдугларыны онлара бујуран *фабрик зәнкиндән асылы дејилдирләр.* Әмәк һаггы мәсәләсиндә бу фәһләләрин вәзијјәти инди дә 1833-чү илдә олдуғундан, јә'ни фабрик комиссијасы өз һесабатыны тәртиб етдији вахтдакындан јахшы дејилдир; бу, өзләри дә јарымач јашајан Саксонија тохујучуларынын рәгабәти илә әлагәдардыр. Һәмин рәгабәт инкилисләрә нәинки бүтүн харичи базарларда, һәм дә — әмтәәнин ашағы нөвләри үзрә — Инкилтәрә базарында үстүн кәлир. Вәтәнпәрвәр алман тохујучусу ач гала-гала инкилис тохујучуларыны бир тикә чөрәкдән мәһрум едә билибсә, нечә дә ләззәт алыр! Әкәр Алманијанын шәрәфи тәләб едирсә ки, онун гарнынын јарысы һәмишә бош олсун, мәкәр о, Алманија сәнајесинин шөһрәти наминә кәләчәкдә дә ифтихар вә севинчлә ачлыг чәкмәјәчәкдирми? Аһ, рәгабәт вә «милләтләрин бәһсләшмәси» көзәл шејдир! 1843-чү илин декабрында «Morning Chronicl»дә — о да либерал гәзетдир, par excellence* буржуазијанын гәзетидир — Хинклидән бир тохујучунун бир нечә мәктубу дәрч олунмушдур, бурада о, өз јолдашларынын вәзијјәтини тәсвир едир. Јери кәлмишкән, о, һамысы бирликдә 321 нәфәрдән ибарәт олан вә 109 дәзкаһда ишләјән 50 аилә һаггында мә'лумат верир; һәр дәзкаһдан орта һесабла һәфтәдә $5^1/_6$ шилл. әлдә олунур вә бир аилә орта һесабла һәфтәдә 11 шилл. вә 4 пенс газанырды. Бу газанчдан мәнзилә, тохума машынынын кирајәјә көтүрүлмәсинә, көмүрә, ишыға, сабуна, ијнәләрә — чәми 5 шилл. 10 пенс сәрф олунур, беләликлә дә је-

* — әсасән, сөзүн һәгиги мә'насында. *Ред.*

мәјә адамбашына һәр күнә $1^1/_2$ пенс (15 Пруссија пфенниги) галырды, палтара исә һеч нә галмырды.

Тохујучу јазыр: «Белә шеји һеч кәс һеч вахт көрмәјиб, һеч кәс ешитмәјиб, бу јазыг адамларын чәкмәјә мәчбур олдуғу әзабларын јарысыны белә һеч бир гәлб дуја билмәз».

Јорған-дөшәк ја һеч јохдур, ја да адамларын јалныз јарысына чатыр; ушаглар чыр-чындыр ичиндә вә ајагјалын һалда гачырлар. Кишиләр аз гала ағлаја-ағлаја дејирләр ки, чохдандыр әт јемирләр вә онун дадыны демәк олар унудублар. Ичтимаи рә'ј буну онлара һеч заман бағышламајачагса да, бә'зиләри чарәсизликдән базар күнләри дә ишләмәјә башлады вә тохучу дәзкаһынын курултусу бүтүн һәндәвәрә јајылыр.

Онлардан бири деди: «Мәним ушагларыма бахын, һәр шеји баша дүшәрсиниз. Касыблыг мәни буна вадар едир; ачындан гышгыран ушагларымын сәсини ешитмәјә даһа күчүм чатмадығына көрә намуслу јол илә чөрәк пулу газанмаг үчүн ахырынчы васитәјә әл атмалы олдум. Кечән базар ертәси сәһәр саат икидә ојандым вә демәк олар кечә јарыјадәк ишләдим, галан күнләрдә сәһәр саат 6-дан кечә саат 11—12-дәк ишләјирдим; анчаг буна күчүм чатмыр, дирикөзлү өлмәк истәмирәм. Буна көрә дә һәр ахшам саат 10-дәк ишләјирәм, итирдијим вахтын әвәзини исә базар күнләри чыхырам».

Нә Лестердә, нә Дербидә, нә дә Ноттинһемдә әмәк һагғы 1833-чү илдән бәри артырылмамышдыр, ән пис чәһәт будур ки, јухарыда дејилдији кими, Лестердә мал илә һагг өдәмә системи кениш мигјасда һөкм сүрүр. Буна көрә дә һәмин јерин тохујучуларынын бүтүн фәһлә иғтишашларында ән фәал иштирак етмәсинә тәәччүбләнмәк лазым дејилдир; онларын иштиракы она көрә фәал вә күчлүдүр ки, дәзкаһларын гаршысында әсасән *кишиләр* ишләјирләр.

Тохујучуларын јашадығы јер һәмчинин *кружева* истеһсалынын башлыча мәркәзидир. Адлары чәкилән үч графлыгда үст-үстә 2760, Инкилтәрәнин бүтүн галан һиссәсиндә исә 787 кружева машыны ишләјир. Чидди әмәк бөлкүсүнүн нәтичәсиндә кружева истеһсалы күлли мигдарда ајры-ајры саһәләрә бөлүнәрәк хејли чәтинләшмишдир. Әввәлчә саплар макаралара сарыныр — бу иши 14 вә јухары јашлы гызлар (winders) көрүрләр; сонра макаралар машынлара салыныр, саплар һәр машында сајы орта һесабла 1 800-ә јахын олан хырда дешикләрдән кечирилир вә јени истигамәтә јөнәлдилир — бу иши 8 вә јухары јашлы оғланлар (threaders) көрүрләр; сонра фәһлә кружева һазырлајыр вә о, енли золаг шәклиндә машындан чыхыр; лап балача ушаглар бирләшдиричи саплары дартыб чыхарараг золағы ајры-ајры һиссәләрә бөлүрләр; бу просес running вә ја drawing lace адланыр, ушагларын өзүнү исә lace-runners адландырырлар. — Бундан сонра кружева сатыша там һазыр олур. — Нә сарыјычыларын, нә дә саптаханларын мүәјјән иш вахты јохдур — онлар

машында саплар гуртарһагуртарда лазым олурлар; иш кечә дә давам етдијинә көрә онлары фабрикә, јахуд кружевачынын е'малатханасына истәнилән вахтда чағыра биләрләр. Ишин гејри-мүнтәзәмлији, тез-тез кечә иши олмасы вә бунунла әлагәдар һәјат тәрзинин позулмасы, — бүтүн бунлар бир чох физики вә әхлаги бәлалара, хүсусән дә, һамынын көстәрдији кими, низамсыз вә еркән чинси әлагәләрә сәбәб олур. Әмәјин өзү көзләр үчүн чох зәрәрлидир; саптаханларда үмуми хроники хәстәликләр ашкар олунмамышдыр, анчаг онларын арасында көзләрин илтиһабы јајылмышдыр, сапларын тахылмасынын өзү исә көзләрин ағрымасына, суланмасына, мүвәггәти олараг думанланмасына вә с. сәбәб олур. Сарыјчылара кәлдикдә, мүәјјән едилмишдир ки, онларын әмәји көрмә габилијјәтинә чидди зәрәр вурур, тез-тез бујнуз тәбәгәнин илтиһабына, чох вахт да катарактаја сәбәб олур. — Кружевачыларын өз иши чох ағырдыр; машынларын ени кетдикчә артырылыр вә һазырда демәк олар јалныз елә машынлар истифадәдәдир ки, онларда үч ишчи ишләмәлидир; фәһләләр сутка әрзиндә һәр дөрд саатдан бир бир-бирини әвәз едирләр вә онларын һәр бири 24 саатын 8 саатыны ишләјир. Бурадан ајдындыр ки, машынын чох узун мүддәт ишсиз дајанмамасы үчүн сарыјчы гадынлар вә саптаханлар нијә белә тез-тез кечә ишләмәли олурлар. Ахы, саплары 1 800 дешијә кечирмәк үчүн үч ушаг ики саат ишләмәлидир. Бә'зи машынлар артыг бухар гүввәси илә ишләдилир вә о, кишиләрин әмәјини сыхышдырыб чыхарыр. «Ушаг әмәјини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты»нын һәр јериндә дејилир ки, ушаглары «кружева фабрикинә» чағырырлар; бурадан ајдын көрүнүр ки, һазырда ја кружевачылар бөјүк фабрик биналарында ишләјирләр, ја да кружева истеһсалында бухар гүввәсинин тәтбиги һәр јердә јајылмышдыр. Һәр ики һалда биз фабрик системинин даһа кениш јајылмасы илә гаршылашырыг. — Һазыр кружевалардан саплары дартыб чыхардан ушагларын әмәји ән гејри-сағлам әмәк һесаб едилмәлидир; бунларын әксәријјәти једди, һәтта беш вә ја дөрд јашлы ушаглардыр. Комиссар-Грејнчер һәтта *ики јашлы* ушағы бу ишлә мәшғул оларкән кәлиб көрмүшдүр. Ијнәнин көмәји илә дартыб чыхартмаг лазым кәлән ејни бир сапы кружеванын мүрәккәб нахышында мүнтәзәм олараг диггәтлә изләмәк көзләрә чох зәрәр вурур, хүсусән дә әкәр иш, адәтән олдуғу кими, 14 вә ја 16 саат әрзиндә давам едирсә. Ән јахшы һалда чох күчлү јахынкөрмә инкишаф едир, тез-тез тәсадүф олунан ән пис һалда исә катаракта нәтичәсиндә сағалмаз корлуг әмәлә кәлир. Бундан башга ушаглар даим әјилмиш вәзијјәтдә ишләдикләринә көрә зәиф, дар синәли олур вә һәзм позғунлуғу нәтичәсиндә хәназир хәстәлијинә тутулурлар; гадын органларынын функсијасынын позулмасына, еләчә дә бел сүтунунун әјилмәсинә гызларын демәк олар һамысында тәсадүф олунур, одур ки, «бу ушаглары һәмишә јеришиндән танымаг

мүмкүндүр». Кружеванын *әл илә тохунмасы* да һәм көзләр, һәм дә бүтүн организм үчүн беле нәтичәләр верир. Бүтүн тибби експертләр јекдилликлә тәсдиг едирләр ки, кружева истеһсалында чалышан ушагларын иши онларын чансағлығына чох зәрәр вурур, онларын һамысы солғун, зәиф, чансыздыр, јашларына нисбәтән чох кичикдир вә башга ушаглара нисбәтән хәстәликләрә гат-гат аз мүгавимәт көстәрә билир. Онларда адәтән үмуми зәифлик, тез-тез өзүндәнкетмә, баш ағрысы, бөјүр, күрәк вә бел ағрылары, үрәк дөјүнтүсү, үрәкбуланма, гусма вә иштаһасызлыг, бел сүтунунун әјилмәси, хәназир вә вәрәм олур. Бу иш нөвү гадын организмини һәмишә хүсусилә дәриндән позур. Һәр јердә ганазлығындан, чәтин доғушдан вә ушагсалмадан шикајәтләнирләр (Грејнчер. «Һесабат» — бир чох јердә). Елә һәмин кичик мә'мур ушаг әмәјини тәдгиг едән комиссијаја мә'лумат вермишди ки, ушаглар чох заман пис кејинирләр вә чыр-чындыр ичиндәдирләр, јахшы јемирләр, әсасән чөрәк вә чај илә доланырлар, чох вахт ајларла әт үзү көрмүрләр. — Онларын әхлагына кәлдикдә, мә'мур бу барәдә белә дејир:

«Ноттинһемин бүтүн сакинләри — полис, руһаниләр, фабрикантлар, фәһләләр вә бу ушагларын өз валидејнләри — бир сәслә дејирләр ки, мүасир әмәк системи әхлагсызлыг үчүн сон дәрәчә әлверишли зәминдир. Саптаханлар, әсасән оғланлар вә сарыјычы гадынлар, әсасән гызлар, фабрикә ејни вахтда, чох заман кечәјары чағырылыр, орада нә гәдәр ишләјәчәкләрини валидејнләри билмәдијинә көрә онларын пис адамларла таныш олмаг вә ишдән сонра бирликдә вејлләнмәк үчүн һәр чүр имканы вардыр. Бу, һамынын е'тираф етдијинә көрә, Ноттинһемдә дәһшәтли мигјас алмыш әхлагсызлығын инкишафына чох тәкан вермишдир. Биз һәлә ону демирик ки, сон дәрәчә гејри-ади олан бу вәзијјәт һәмин ушагларын вә кәнчләрин мәнсуб олдуғу аиләләрин раһатлығыны вә дахили низам гајдасыны тамамилә позур».

Кружева истеһсалынын дикәр саһәси, онларын милдә һөрүлмәси иши кәнд тәсәррүфаты рајонларында — Нортһемптонширдә, Оксфордширдә, Бедфордширдә вә Бакинһемширдә јајылмышдыр. Бу истеһсалда әсасән ушаглар вә јенијетмәләр чалышырлар, онларын һамысы пис јемәкдән вә надир һалларда әт ала билдикләриндән шикајәтләнир. Онларын әмәји дә чансағлығы үчүн һәдсиз дәрәчәдә зәрәрлидир. Ушаглар кичик, һавасы пис тәмизләнән, боғанаг отагларда, һәмишә отураг, милләрин үзәриндә әјилмиш вәзијјәтдә ишләјирләр. Гызлар бәдәнләрини бу нараһат вәзијјәтдә биртәһәр сахламаг үчүн һамар тахта лөвһәләри олан корсет бағлајырлар, гызларын әксәријјәти еркән јашдан, сүмүкләр һәлә чох јумшаг икән ишләмәјә башладығына көрә бу карсетләр дөш гәфәсинин вә габырғаларын өз јерини тамамилә дәјишмәсинә вә үмумијјәтлә дарсинәлијә сәбәб олур. Буна көрә дә һәмин гызларын әксәријјәти отураг һәјат тәрзиндән вә пис һавадан әмәлә кәлән һәзм позғунлуғунун дәһшәтли (severest) нәтичәләриндән әзијјәт чәкәрәк, вәрәмдән өлүр. Онлар демәк олар һеч бир тәрбијә көрмүрләр, ән аз исә әхлаг тәр-

бијәси алырлар, — бәзәнмәји севирләр, буна көрә дә онларын мә'нәви сәвијјәси ачыначаглыдыр, фаһишәлик исә онларын арасында демәк олар епидемија характери дашыјыр. («Ушаг әмәјини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты», Бөрнсун мә'рузәси.)

Бәзәк-дүзәкли буржуа ханымларынын кружева таха билмәси чәмијјәтә бах бу гијмәтә баша кәлир! Мәкәр бу, чох учуз гијмәт дејилми? Чәми бир нечә мин кор фәһлә, пролетариатын јалныз мүәјјән мигдарда вәрәмли гызлары, плебеј күтләсинин јалныз бир сысга нәсли, бу сысгалығы өзү кими плебеј ушагларына вә нәвәләринә верән нәсли, — бунун нә әһәмијјәти вар? Һеч бир, гәтијјән һеч бир әһәмијјәти! Бизим инкилис буржуазијамыз һөкумәт комиссијасынын һесабатыны е'тинасызлыгла бир кәнара гојачаг вә өз арвадларыны вә гызларыны јенә дә кружеваја тутачагдыр. — Инкилис буржуасынын гәлб раһатлығы көзәл шејдир!

Ланкаширдә, Дербиширдә вә Шотландијанын гәрбиндә хејли фәһлә читнахышлама фабрикләриндә чалышыр. Инкилтәрә сәнајесинин һеч бир саһәсиндә техниканын инкишафы бурадакы гәдәр көзәл нәтичәләр вермәмишдир, анчаг һәм дә һеч бир саһәдә о, фәһләләрин вәзијјәтинин бу чүр писләшмәсинә сәбәб олмамышдыр. Бухарын һәрәкәтә кәтирдији ојулмуш силиндрләрин тәтбиги, һабелә белә силиндрләрин көмәји илә ејни вахтда дөрд вә ја алты рәнкли басма үсулунун ихтира едилмәси әл әмәјини тамамилә сыхышдырыб чыхармышдыр, нечә ки, машынларын тәтбиги памбыг парча әјирмә вә тохума сәнајесиндән ону сыхышдырыб чыхармышдыр. Лакин читнахышлама фабрикләриндә јени ихтиралар орадакына нисбәтән гат-гат чох фәһләни сыхышдырыб чыхармышдыр. Бурада машынын көмәји илә бир бөјүк адам јардымчы ушагла бирликдә әввәлләр, әл үсулунун тәтбиги шәраитиндә, 200 фәһләнин көрдүјү гәдәр иш көрүр. Бир машын дәгигә әрзиндә 28 јард (80 фут) нахышланмыш чит бурахыр. Бу сәбәбә көрә нахышбасанларын вәзијјәти чох писдир. Ланкашир, Дербишир вә Чешир 1842-чи илдә 11 млн. парча нахышланмыш чит һазырламышлар (бу, нүмајәндәләр палатасына нахышбасанларын петисијасында көстәрилир); онлардан 100 мини јалныз әл үсулу илә, 900 мини гисмән машын, гисмән дә әл үсулу илә вә 10 милјону јалныз бир рәнкдән алты рәнкәдәк нахышбасан машынларла һазырланмышдыр. Машынларын әксәријјәти бу јахынларда ишә салындығына, һәм дә даим тәкмилләшдирилдијинә көрә әл илә ишләјән нахышбасанларын сајы истеһсал үчүн лазым олдуғундан һәмишә чох олур; өз-өзлүјүндә ајдындыр ки, онларын бир чоху — петисијада дејилир: онларын үмуми сајынын дөрддә бири — тамамилә ишсиздир, галанлары исә орта һесабла һәфтәдә бир вә ја ики, ән чоху үч күн ишләјир вә ән аз әмәк һаггы алырлар. Лич тәсдиг едир ки, бир читнахышлама фабрикиндә (Ланкаширдә Бери јахынлығындакы Дипли-Дејл)

әл илә ишләјән нахышбасанлар орта һесабла ән чоху 5 шилл. газанырдылар («Тәкзибедилмәз фактлар», сәһ. 47), һалбуки, она јахшы мә'лум олдуғу кими, машынларда ишләјәнләрә олдугча јахшы әмәк һаггы верилир. Беләликлә, читнахышлама карханалары фабрик системинә тамамилә ујғунлашмыш, ганунчулуғун фабрик системини мә'руз гојдуғу мәһдудијјәтләрдән јаха гуртармышдыр. Бу карханалар модалы мал истеһсал едирләр, буна көрә дә онларда мүәјјән олунмуш иш вахты јохдур. Сифаришләри аз оланда вахтын јарысыны ишләјирләр, мүәјјән бир нахыш мүвәффәгијјәт газананда вә ишләр јахшы кедәндә исә фабрик кечә саат 10-а, 12-јә гәдәр, бә'зән дә кечә сәһәрәдәк ишләјир. Манчестердә мәним мәнзилимин јахынлығында читнахышлама фабрики вар иди. Кечәнин јарысы евә гајыдаркән дәфәләрлә көрмүшәм ки, онун ишыглары кур јаныр, мәнә тез-тез дејилдијинә көрә, орада ушаглар чох вахт о гәдәр ишләмәли олурдулар ки, даш пилләкәнин үстүндә вә ја дәһлизин бир күнчүндә дә олса динчәлмәјә вә бир дәгигәлијә дә олса јатмаға фүрсәт ахтарырдылар. Мәндә *сәнәдләрә* әсасланан сүбут јохдур, олсајды фирманын адыны чәкәрдим. «Ушаг әмәјини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты»нда бу сәнаје саһәсиндә фәһләләрин вәзијјәтиндән јалныз өтәри бәһс олунур. Бурада јалныз мә'лумат верилир ки, һеч олмаса Инкилтәрәнин өзүндә бу ушаглар әсасән олдугча јахшы кејинирләр вә јемәкләри дә пис дејилдир (әлбәттә, нисбәтлә көтүрдүкдә, валидејнләринин чох газаныб-газанмамаларындан асылы олараг), онлар һеч бир тәһсил алмырлар вә мә'нәви чәһәтдән вәзијјәтләри чох да јахшы дејилдир. Бизим үчүн тәкчә буну көстәрмәк кифајәтдир ки, бу ушаглар фабрик системинин һакимијјәти алтындадырлар вә биз һәмин систем һаггында јухарыда дејиләнләрә иснад едәрәк, сонракы мәсәләләрә кечә биләрик.

Парча истеһсалында чалышан дикәр фәһләләр барәсиндә биз аз шеј дејә биләрик. *Ағардычыларын* иши чох зәрәрлидир, чүнки онлар даим хлор — ағ чијәрләрә чох мәһведичи тә'сир көстәрән маддә илә нәфәс алырлар. *Бојагчыларын* иши нисбәтән аз зәрәрлидир, бир чох һалларда һәтта фәһлә үчүн хејирлидир, чүнки бәдәнин бүтүн әзәләләринин кәркинләшмәсини тәләб едир. Бу категоријалардан олан фәһләләрин әмәк һаггынын сәвијјәси барәдә мә'лумат аздыр, бу да сүбут едир ки, о, орта сәвијјәдән ашағы дејилдир, чүнки белә олмасајды шикајәтләр ешидиләрди. Иплик мәхмәр чох сатыланда сајы артан вә 3—4 мин нәфәрә чатан *мәхмәргырханлар* фабрик системиндән долајысы илә чох зәрәр чәкмишләр. Әввәлләр әл илә ишләјән тохучу дәзкаһларында һазырланан мал чох да һамар олмурду, она көрә дә сапларын ајры-ајры чәркәләрини кәсмәк үчүн уста әлләри лазым кәлирди. Парча механики тохучу дәзкаһларында һазырланан вахтдан бәри сап чәркәләри тамамилә һамар алыныр, һәр бир сап әввәл-

кинә паралел истигамәтдә кедир, одур ки, онлары гырхмаг үчүн даһа бөјүк усталыг тәләб олунмур. Машынларын даими кәлирләриндән мәһрум етдији фәһләләр нисбәтән јүнкүл олан бу ишин үстүнә чумур вә өз рәгабәти илә әмәк һаггыны азалдырлар. Фабрикантлар мүәјјән етмишләр ки, бу иши гадынлара вә ушаглара тамамилә тапшырмаг олар вә әмәк һаггы гадынларын вә ушагларын әмәк һаггынын сәвијјәсинә енмиш, јүзләрлә киши исә тамамилә сыхышдырылыб чыхарылмышдыр. Сонра, фабрикантлар мүәјјән етмишләр ки, өзләринин фабрикиндә көрүлән ишә фәһләнин е'малатханасында көрүлән ишә нисбәтән хејли аз һагг верә биләрләр, чүнки онлар долајы јолла һәм дә һәмин е'малатхана үчүн һагг вермәли олурлар. Әввәлләр мәхмәри гырхмаг үчүн е'малатхана ролуну ојнајан бир чох коттечләрин мансардалары о вахтдан бәри бошалмыш, јахуд мәнзил кими кирајәјә верилир, мәхмәргырхан исә өз вахтындан сәрбәст истифадә етмәк һүгугуну итирмиш вә фабрик зәнкиндән асылы вәзијјәтә дүшмүшдүр. Үздән ән чоху 45 јаш вермәк мүмкүн олан бир гырхычы мәнә дејирди ки, јадындадыр, инди һәр јардына 1 пенни алдығы иш үчүн бир вахтлар она һәр јардына 8 пенс верилирди; дүздүр, инди о, нисбәтән һамар олан малы даһа тез гырха билир, лакин бир саат әрзиндә әввәлкинә нисбәтән һеч дә ики дәфә чох гырха билмир; беләликлә, онун әмәк һаггы дөрддә үч һиссәдән дә чох азалмышдыр. Лич мүхтәлиф парчалар үчүн 1827-чи вә 1843-чү илләрдә өдәнилән әмәк һаггынын мүгајисәли чәдвәлини верир («Тәкзибедилмәз фактлар», сәһ. 35). Бу чәдвәлдән мә'лум олур ки, гырхычы 1827-чи илдә һәр јардына 4 п., $2^1/_4$ п., $2^3/_4$ п., 1 п. алдығы парчаларын һәр јарды үчүн 1843-чү илдә чәми $1^1/_2$ п., $^3/_4$ п., 1 п. вә $^3/_8$ п. алмышдыр. Личин јаздығына көрә, һәфтәлик орта әмәк һаггы 1827-чи илдә 1 ф. ст. 6 шилл. 6 п., 1 ф. ст. 2 шилл. 6 п., 1 ф. ст., 1 ф. ст. 6 шилл. 6 п., 1843-чү илдә исә ејни маллар үчүн 10 шилл., 7 шилл., 6 шилл. 8 п., 10 шилл. олмушдур, һәм дә јүзләрлә фәһлә вар ки, һеч бу маашы да алмыр. — Памбыг парча сәнајесиндә *әл илә ишләјән тохучулар* һаггында биз артыг бәһс етмишдик. Галан парчалар демәк олар тамамилә әл илә ишләјән тохучулар тәрәфиндән һазырланыр; мәхмәргырханлар кими, онлар да башга сәнаје саһәләриндән сыхышдырылыб чыхарылан фәһләләрин рәгабәтиндән зәрәр чәкмишләр вә бундан башга, фабрик фәһләләри кими, пис ишә көрә амансызчасына чәримә олунурлар. *Ипәктохујанлары көтүрәк.* Инкилтәрәдә ән бөјүк ипәк парча фабрикантларындан бири олан Броклхөрст парламент комиссијасына өз китабларындан чәдвәлләр тәгдим етмишдир; бу чәдвәлләрдән көрүнүр ки, о, 1821-чи илдә 30 шилл., 14 шилл., $3^1/_2$ шилл., $^3/_4$ шилл., $1^1/_{10}$ шилл., 10 шилл. вердији ишләр үчүн 1831-чи илдә чәми 9 шилл., $7^1/_2$ шилл., $2^1/_4$ шилл., $^1/_3$ шилл., $^1/_2$ шилл., $6^1/_4$ шилл. верир, һалбуки сәнајенин *бу саһәсиндә* машынларда һеч бир тәкмилләшдирмә апарылмамышдыр. Лакин

ч-б Броклхөрстүн өз фабрикиндә етдијини бүтүн Инкилтәрә үчүн норма кими гәбул етмәк олар. Елә һәмин чәдвәлләрдән көрмәк олар ки, бу фабрикдә тохучунун орта әмәк һаггы бүтүн мәбләғләр чыхылдыгдан сонра 1821-чи илдә һәфтәдә $16^1/_2$ шилл., 1831-чи илдә исә чәми 6 шилл. олмушдур. О вахтдан бәри әмәк һаггы даһа да азалмышдыр: 1831-чи илдә һәр јардына $^1/_3$ шилл., јахуд 4 п. верилән парчалар (ады single sarnets — ади тафта иди) үчүн 1843-чү илдә чәми $2^1/_2$ п. пенс верирләр, кәнддә јашајан бир чох тохучулар исә анчаг о заман иш тапа билирләр ки, һәр јард үчүн $1^1/_2$—2 п. һагг алмаға разылашсынлар. Һәлә бундан әлавә әмәк һаггындан өзбашына пуллар да чыхырлар. Әриш алан һәр бир тохучуја ејни заманда карточка верилир; орада адәтән көстәрилир ки, һазыр мәһсул филан саатларда гәбул олунур, хәстәлијә көрә ишләјә билмәјән тохучу үч күн әрзиндә контора бу барәдә мә'лумат вермәлидир, јохса хәстәлик онун үчүн сәбәб ола билмәз; тохучунун арғач иплији көзләмәјә мәчбур олдуғуну сәбәб кәтирмәси дә она кифајәт гәдәр һагг газандыра билмәз; ишдә мүәјјән гүсурлара көрә (мәсәлән, әкәр мүәјјән узунлугда парчаја лазым олдуғундан чох арғач сапы ишләдилибсә вә и. а.) әмәк һаггынын *азы* јарысы чыхылыр, иш көстәрилән вахтда тәһвил верилмәдикдә исә һәр јард үчүн бир пенни чыхылыр. — Карточкаја ујғун олараг чыхылан бүтүн бу пуллар әмәк һаггыны о гәдәр азалдыр ки, мәсәлән, һазыр парчалары јығмаг үчүн һәфтәдә ики дәфә Ланкаширдәки Лијә кәлән гәбуледичи һәр дәфә өз фабрикантына азы 15 ф. ст. (100 Пруссија талери) чәримә пулу кәтирир. Буну онун өзү тәсдиг едир, һалбуки о, ән инсафлы гәбуледичиләрдән бири сајылыр. Бир вахтлар белә мәсәләләри мүнсифләр мәһкәмәси һәлл едирди, анчаг белә мәһкәмәдә сөзүнүн үстүндә дуран фәһләләрин әксәријјәти ишдән чыхарылдығына көрә бу адәт јаваш-јаваш арадан чыхды вә инди фабрикант тамамилә сәрбәст һәрәкәт едир: о, һәм иттиһамчы, һәм шаһид, һәм һаким, һәм ганунверичи, һәм дә ичрачыдыр — һамысы өзүдүр. Фәһлә барышыг һакиминә мүрачиәт едәндә исә белә чаваб алыр: сиз карточканы алмагла мүгавилә бағламысыныз вә инди ону јеринә јетирмәлисиниз. Ејнән фабрик фәһләси илә олдуғу кими. Бундан башга фабрикант һәр дәфә фәһләни мәчбур едир ки, бир кағызы имзаласын; орада јазылмышдыр ки, куја, фәһлә «әмәк һаггындан пулларын чыхылмасы илә разыдыр». Әкәр о, мүгавимәт көстәрмәк фикринә дүшсә, шәһәрин бүтүн фабрикантлары дәрһал биләчәкләр ки, о, елә бир адамдыр ки, Личин сөзләри илә десәк,

«карточкаларда мүәјјән едилән гајдалара вә ганунчулуға табе олмаг истәмир вә өзүнүн билмәли олдуғу кими, чәмијјәтдә мөвгеји ондан јүксәк оланларын мүдриклијинә шүбһә етмәјә чәсарәт көстәрир» («Тәкзибедилмәз фактлар», сәһ. 37—40).

Сөз јох ки, тохучулар *тамамилә* азаддырлар, фабрикант онлары һеч дә мәчбур етмир ки, ондан әриш вә карточка алсынлар. Личин гыса вә ајдын јаздығы кими, о, фәһләләрә јалныз буну дејир ки:

«Мәним тавамда гызармаг истәмирсинизсә, бирбаша одун ичинә кирә биләрсиниз (If you don't like to be frizzled in my frying-pan, you can take a walk into the fire)».

Лондонда, о чүмләдән Спиталфилдсдә ипәк парча тохучулары чохдан бәри заман-заман бөјүк еһтијач кирдабына дүшүрләр вә онларын Инкилтәрәдә, хүсусилә Лондонда бүтүн фәһлә чыхышларында ән фәал иштирак етмәси сүбут едир ки, елә инди дә онларын өз вәзијјәтләриндән разы галмаг үчүн әсаслары јохдур. Онларын арасында һөкм сүрән еһтијач Лондонун шәрг һиссәсиндә башланан вә фәһлә синфинин һәјатынын санитарија шәраитини тәдгиг етмәк үчүн комиссија тә'јин олунмасы илә нәтичәләнән гыздырма епидемијасына сәбәб олмушдур. Лакин Лондонда гыздырмалылар үчүн олан хәстәхананын сон һесабатындан көрүнүр ки, бу гыздырма јенә дә түғјан етмәкдәдир.

Тохучулуг истеһсалындан сонра Инкилтәрә сәнајесинин икинчи мүһүм саһәси *метал мә'мулаты* истеһсалыдыр. Бу истеһсалын мәркәзи *Бирминһемдир,* орада һәр чүр зәриф метал мә'мулаты гајрылыр, *Шеффилд* бычаг истеһсалы мәркәзидир, *Стаффордширдә* вә хүсусән Вулверһемптонда исә нисбәтән садә маллар: гыфыл, мисмар вә и. а. истеһсал олунур. Бу сәнаје саһәсиндә чалышан фәһләләрин вәзијјәтинин тәсвиринә Бирминһемдән башлајаг. — Метал мә'мулаты һазырланан јерләрин әксәријјәтиндә олдуғу кими, *Бирминһемдә* дә истеһсалын тәшкилиндә көһнә пешәнин бә'зи әламәтләри галмышдыр. Шакирдләри илә бирликдә ја евдә, өз е'малатханасында, ја да — бухар мүһәррики лазым олдуғу һалларда — ири фабрик биналарында ишләјән хырда усталар јенә дә вардыр; һәмин биналар ајры-ајры усталара ичарәјә верилән кичик-кичик е'малатханалара бөлүнмүшдүр, һәр бир е'малатханаја бухар мүһәррикиндән өтүрүчү гајыш чәкилмишдир вә машынлары да о, һәрәкәтә кәтирир. Леон Фоше (инкилис фәһләләринин вәзијјәти һаггында «Revue des deux Mondes» журналында[123] бир сыра мәгаләләрин мүәллифидир, бу мәгаләләр көстәрир ки, мүәллиф һеч олмаса мәсәләни өјрәнмишдир, һәр һалда бу мәгаләләр индијәдәк һәм инкилисләрин, һәм дә алманларын бу барәдә јаздыглары нә варса һамысындан гијмәтлидир) Ланкаширин вә Јоркширин ири истеһсалынын әксинә олараг, ишин бу чүр тәшкилини démocratie industrielle* адландырыр. Һәм дә о гејд едир ки, ишин белә тәшкили усталарын вә уста көмәкчиләринин вәзијјәтинә чох да әлверишли тә'сир көс-

* — сәнаје демократијасы. *Ред.*

тәрмир. Бу гејд тамамилә доғрудур: рәгабәтин тәнзим етдији, башга шәраитдә бир нәфәр ири фабрикантын әлинә кечән мәнфәәт бурада бир чох хырда устанын арасында бөлүнүр, онларын иши буна көрә дә јахшы кетмир. Капиталын мәркәзләшдирмә мејли онлара даим тә'сир көстәрир; бир нәфәрин варландығы јердә он нәфәр вар-јохдан чыхыр вә малыны онлара нисбәтән учуз сата билән бир нәфәр варлананын рәгабәтинин тәзјиги алтында јүзләрлә башгасы әввәлкинә нисбәтән пис јашајыр. Өз-өзлүјүндә ајдындыр ки, хырда усталар ири капиталистләрлә лап әввәлдән рәгабәт апармалы олдуглары һалларда күч-бәла илә доланырлар. Ашағыда көрәчәјимиз кими, шакирдләр хырда усталарын јанында ән азы фабрикантларын јанында олдуғу тәки пис јашајырлар, јалныз бир фәрглә ки, онлар өзләри бир мүддәтдән сонра уста олур, бунун сајәсиндә мүәјјән мүстәгиллик әлдә едирләр; башга сөзлә десәк, онлар да буржуазија тәрәфиндән истисмар едилир, лакин фабрикләрдә олдуғу гәдәр билаваситә јох. Беләликлә, бу хырда усталар әсл пролетарлар дејил, чүнки онлар гисмән шакирдләринин әмәји һесабына јашајыр вә әмәји јох, һазыр мәһсулу сатырлар; анчаг онлар әсл буржуа да дејил, чүнки һәр һалда башлыча олараг өзләринин әмәји һесабына јашајырлар. Бирминһем фәһләләринин Инкилтәрә фәһлә һәрәкатына чох надир һалларда тамамилә вә ачыг гошулмасы онларын бу өзүнәмәхсус аралыг вәзијјәти илә изаһ олунур. Сијаси чәһәтдән Бирминһем радикал шәһәрдир, анчаг о, чартизмин гәти тәрәфдарларына аид дејилдир. — Доғрудур, Бирминһемдә капиталистләрә мәхсус нисбәтән ири чохлу фабрик дә вардыр вә онларда фабрик системи тамамилә бәргәрар олмушдур: бурада хырда деталлара гәдәр (мәсәлән, ијнә һазырланмасында олдуғу кими) һәјата кечирилмиш әмәк бөлкүсү вә бухар гүввәсинин тәтбиг едилмәси ишдә күлли мигдарда гадындан вә ушагдан истифадә етмәјә имкан верир. Она көрә дә бурада («Ушаг әмәјини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты»нда верилән мә'лумата көрә) фабрик һесабатындан бизә таныш олан ејни фәргләндиричи хүсусијјәтләр мүшаһидә олунур: һамилә гадынларын доғуша гәдәр ишләмәси, ев тәсәррүфатыны идарә етмәји бачармамасы, евин башлы-башына вә ушагларын бахымсыз галмасы, аилә һәјатына е'тинасызлыг вә һәтта нифрәт, әхлаг сәвијјәсинин ашағы дүшмәси; сонра, бу әмәк саһәсиндән кишиләрин сыхышдырылыб чыхарылмасы, машынларын арамсыз олараг тәкмилләшдирилмәси, ушагларын еркән мүстәгилләшмәси, арвадларынын вә ушагларынын һимајәсиндә олан кишиләр вә и. а. вә и. а. — Һесабатда јазылдығына көрә, ушаглар јарымач вә чыр-чындыр ичиндәдирләр. *Онларын јарысы тохлуг нә демәк олдуғуну билмир,* бир чохлары бүтүн күн әрзиндә бир пеннилик (10 Пруссија пфенниги) чөрәк јејир, ја да наһара гәдәр һеч нә јемирләр; һәтта елә ушаглара тәсадүф олунур ки, сәһәр саат сәккиздән ахшам саат

једдијәдәк һеч бир јемәк алмырлар. Чохусунун палтары лүт бәдәнини зорла өртүб-кизләдир; бир чоху гышда да ајагјалын кәзир. Буна көрә дә бүтүн ушаглар өз јашына көрә гысабојлу вә зәифдир вә надир һалларда нормал инкишаф һәддинә чатырлар. Нәзәрә алынса ки, физики гүввәләрин бәрпасы үчүн васитәләрин бу гәдәр чүзи олмасына үстәлик дә боғанаг биналарда ағыр вә узунмүддәтли әмәк әлавә олунур, Бирминһемдә һәрби хидмәтә јарарлы бу гәдәр аз киши олмасына тәәччүбләнмәк лазым кәлмир.

Әскәрлијә чағырыланлары муајинә едән һәким дејир: «Фәһләләр гысабојлу, арыг вә чох тагәтсиздирләр; бундан башга бир чохларында дөш гәфәсинин вә ја онурға сүмүјүнүн әјилдији мүшаһидә олунур».

Әскәрлијә адам јыған кичик забитин дедијинә көрә, Бирминһемдә кишиләр бүтүн башга јерләрдә олдуғундан гысабојлудурлар: онларын әксәријјәтинин боју 5 фут 4—5 дүјмдән чох дејилдир вә әскәрлијә чағырылан 613 нәфәрдән јалныз 238 нәфәри јарарлы олмушдур. Маарифә кәлдикдә, мән охучулара метал е'малы маһалларынын һәјатына даир јухарыда (сәһ. 00) верилмиш ајры-ајры мүлаһизәләри вә мисаллары охумағы тәклиф едирәм; јери кәлмишкән, «Ушаг әмәјини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты»ндан көрүндүјү кими, Бирминһемдә 5 јашындан 15 јашынадәк ушагларын јарыдан чоху мәктәбә һеч кетмир; мәктәбә кедән ушагларын тәркиби даим дәјишир, одур ки, аз-чох дәрәчәдә санбаллы тәһсил мүмкүн дејилдир вә бүтүн ушаглар тезликлә мәктәби тәрк едиб ишә кирирләр. Елә һәмин һесабатдан көрүнүр ки, орада нә сајаг мүәллимләр дәрс дејирләр. Бир мүәллимәдән сорушанда ки, әхлагдан да дәрс дејирми, о, belә чаваб вермишди: «Јох, һәфтәдә үч пенсә буну тәләб етмәк олмаз». Бә'зи мүәллимәләр суалы һеч баша дүшмәмишләр, бә'зиләри исә зәнн едирдиләр ки, ушагларын әхлаг тәрбијәси онларын вәзифәсинә гәтијјән дахил дејилдир. Бир мүәллимә чаваб вермишди ки, о, әхлаг дәрси демир, анчаг ушаглара јахшы принсипләр тәлгин етмәјә чалышыр, һәм дә бу заман о, тамамилә сәһв бир ифадә ишләтмишди. Комиссија үзвүнүн дедијинә көрә, мәктәбләрин өзүндә даими сәс-күј вә низамсызлыг вардыр. Бу сәбәбдән ушагларын өзүнүн әхлаги сәвијјәси чох јарытмаздыр; бүтүн чаниләрин јарысы 15 јашдан чавандыр; тәкчә бир ил әрзиндә он јашлы 90 чани, онлардан 44 нәфәри чинајәт әмәлләринә көрә мәһкум олунмушдур. Комиссија үзвләринин фикринчә, низамсыз чинси әлагәләр, һәм дә лап еркән јашда, чох күман ки, демәк олар үмуми һал алмышдыр.— (Грејнчер. «Һесабат» вә сәнәдләр.)

Стаффордширин дәмир е'малы маһалында вәзијјәт даһа писдир. Бурада садә дәмир мә'мулаты һазырланыр вә бу истеһсал саһәсиндә нә хүсусилә бөјүк әмәк бөлкүсү (бә'зи истисналарла), нә дә бухар гүввәсинин вә машынларын тәтбиги мүмкүн дејил-

дир. Она көрә дә бурада — Вулверһемптонда, Уилленһоллда, Билстонда, Сечлидә, Уенсфилддә, Дарластонда, Дадлидә, Уолсоллда, Уенсберидә вә башга јерләрдә — фабрик чох дејилдир, анчаг кичик дәмирчиханалар лап чохдур, бурада хырда уста бир вә ја бир нечә шакирдлә бирликдә ишләјир, онлар 21 јашына чатанадәк онун јанында чалышмалыдырлар. Хырда усталарын вәзијјәти тәхминән Бирминһемдә олдуғу кимидир, лакин шакирдләрин әксәријјәтинин доланачағы гат-гат писдир. Онлара демәк олар јалныз хәстә, өлү һејванларын әтини вә ја ијләнмиш әт, гохумуш балыг, өлү доғулмуш бузовларын, јахуд дәмир јолу вагонларында боғулмуш донузларын әтини једиздирирләр. Һәм дә тәкчә хырда усталар дејил, һәрәси 30, 40 шакирд ишләдән даһа ири фабрикантлар белә едирләр. Вулверһемптонда бу, көрүнүр, үмуми һал алмышдыр. Белә гидаланманын тәбии нәтичәси олараг тез-тез мә'дә хәстәликләри вә башга хәстәликләр баш верир. Һәм дә ушаглар надир һалларда дојунча јејирләр, иш палтарларындан гејри надир һалларда башга бир палтары олур, одур ки, елә бу бирчә сәбәбә көрә онлар базар күнү мәктәбинә кедә билмирләр. Јашајыш јерләри чох заман о дәрәчәдә пис вә чиркли олур ки, хәстәлик мәнбәјинә чеврилир, она көрә дә, әмәк өз-өзлүјүндә сағламлыг үчүн әсасән зәрәрли олмаса да, ушаглар гысабојлудур, бәдәнчә јөндәмсиздирләр, зәифдирләр вә бир чох һалларда иш онлары дәһшәтли дәрәчәдә ејбәчәрләшдирмишдир. Мәсәлән, Уилленһолл шәһәриндә винтләрдә јив ачан дәзкаһын гаршысында мүнтәзәм ишләмәк нәтичәсиндә бел донгар олур вә *бир* ајагда диз әјилир — нечә дејәрләр, «бурулмуш ајаг», hind-leg әмәлә кәлир, — бу заман ајаглар К һәрфи шәклинә дүшүр; бундан башга бурада фәһләләрин ән азы үчдә бириндә грыжа вардыр. Вулверһемптонда олдуғу кими, бурада да һәм гызларда, — ахы, дәмирчиханаларда гызлар да ишләјирләр! — һәм дә оғланларда, бә'зән 19 јашына гәдәр чинси јеткинлијин кечикмәси һалларына тез-тез тәсадүф олунур. — Демәк олар јалныз мисмар һазырланан Сечли шәһәриндә вә онун һәндәвәриндә адамлар пәјәјә охшајан вә көрүнмәмиш дәрәчәдә чиркли олан мискин дахмаларда јашајырлар. Гызлар вә оғланлар он-он ики јашларындан әлләринә күрз көтүрүр вә јалныз һәрәси күндә 1 мин мисмар һазырламағы өјрәнәндә әсл фәһлә һесаб олунурлар. Онлар 1 200 мисмар үчүн $5^3/_4$ пенс, јахуд 5 зилбергрошдан да аз пул алырлар. Һәр мисмара 12 күрз зәрбәси вурулмалыдыр, чәкич $1^1/_4$ фунт ағырлығында олдуғуна көрә исә фәһлә бу мискин һаггы газанмаг үчүн 18 мин фунт галдырмалы олур. Белә ағыр әмәк вә лазымынча јемәмәк шәраитиндә ушаглар гысабој вә сысга олмаја билмәзләр, комиссијанын мә'луматлары да буну тәсдиг едир. Бу маһалда маарифин вәзијјәти һаггында јухарыда бә'зи мә'луматлар вермишдик. Бурада маариф һәгигәтән сон дәрәчә ашағы сәвијјәдәдир: бүтүн ушагларын јарысы һәтта базар күнү

мәктәбләринә дә кетмир, галанлары oраjа һәдсиз дәрәчәдә гејри-мүнтәзәм кедир; дикәр маһалларла мүгајисәдә чох аз ушаг охумағы бачарыр, јазы јазмаг мәсәләсиндә исә вәзијјәт даһа писдир. Бу һеч дә тәәччүблү дејилдир: једди јаш илә он јаш арасында, јә'ни *мәһз* о заман ки, ушаглар мәктәбә кедиб бир шеј өјрәнә биләрләр онлары ишә дүзәлдирләр, базар күнү мәктәбләринин дәмирчиләр вә ја газмачылардан ибарәт мүәллимләри чох заман өзләри зорла охуја билирләр вә фамилијаларыны белә јазмағы бачармырлар. Мә'нәви сәвијјә бу тәрбијә васитәләринә тамамилә ујғун кәлир. Комиссијанын үзвү Хорн фикрини сүбут етмәк үчүн чохлу мисал кәтирәрәк тәсдиг едир ки, Уилленһолл шәһәриндә фәһләләр мә'нәвијјат һиссиндән тамамилә мәһрумдурлар. Үмумијјәтлә Хорн мүәјјән етмишдир ки, ушаглар өз валидејнләри барәсиндә вәзифәләрини дәрк етмир вә онлара гәтијјән мәһәббәт бәсләмирдиләр. Онлар өз чавабларыны өлчүб-бичмәк габилијјәтиндән о гәдәр мәһрумдурлар, о гәдәр фағыр вә һәдсиз дәрәчәдә дарфикирлидирләр ки, чох вахт иддиа едирдиләр ки, куја онларла јахшы рәфтар едирләр вә онлар ә'ла јашајырлар. Һалбуки суткада һәрәси 12—14 саат ишләјирди, чыр-чындыр ичиндә идиләр, дојунча јемирдиләр вә көтәкләнирдиләр, бунун нәтичәләри исә бир нечә күн сонра да өзүнү көстәрирди. Онлар сәһәрдән та ахшамадәк, ишин гуртардығы барәдә сигнал вериләнәдәк ишләмәкдән башга ајры бир һәјат тәрзи билмирдиләр; онлар: јорулмамысыныз ки? — суалыны баша дүшмүрдүләр, буну онлардан һеч вахт һеч ким сорушмамышды (Хорн. «Һесабат» вә сәнәдләр).

Шеффилддә даһа чох музд верилир, она көрә дә фәһләләрин заһири вәзијјәти дә даһа јахшыдыр. Анчаг бурада фәһләләрин сағламлығына сон дәрәчә зәрәрли тә'сир көстәрән бә'зи әмәк саһәләрини гејд етмәк лазымдыр. Бә'зи әмәлијјатларда аләти даим синәјә сыхмаг лазым кәлир ки, бу да тез-тез вәрәмә сәбәб олур; башга әмәлијјатлар, мәсәлән, әјә һазырланмасы организмин үмуми инкишафыны ләнкидир вә мә'дә хәстәликләринә сәбәб олур; сүмүк дәстәкләр (бычаг үчүн) кәсмәк баш ағрысына, өдүн дағылмасына, бу ишлә мәшғул олан чохлу гызда исә ганазлығына сәбәб олур. Лакин сағламлыг үчүн ән зәрәрли әмәк бычаг вә чәнкәлләрин итиләнмәсидир ки, бу иш хүсусилә гуру даш үзәриндә көрүлүрсә, лабүд олараг вахтсыз өлүмлә нәтичәләнир. Һәмин ишин вурдуғу зәрәр гисмән онунла мүәјјән олунур ки, әјилмиш һалда ишләмәк лазым кәлир, бу заман синә вә мә'дә даим тәзјигә мә'руз галыр; лакин бу зәрәр башлыча олараг онунла мүәјјән олунур ки, итиләмә заманы металдан күлли мигдарда хырдача ити метал һиссәчик ајрылыр, һаваја јајылыр вә мүтләг ағ чијәрләрә дахил олур. Гуру даш үзәриндә ишләјән итиләјичиләр орта һесабла һеч 35 јашына чатмырлар, нәм даш үзәриндә ишләјән итиләјичиләр исә надир һалларда 45 јашдан чох јашајырлар. Д-р Најт Шеффилд һаггында мә'луматларда дејир:

«Бу ишин вурдуғу зәрәри һеч олмаса мүәјјән дәрәчәдә ајдын тәсвир етмәк үчүн демәлнјәм ки, әјјашлығын шитини чыхаран итиләјичиләр онларын арасында ән узунөмүрлү адамлардыр, чүнки онлар нисбәтән аз ишләјирләр. Шеффилддә чәми 2 500-ә јахын итиләјичи вардыр. Онларын тәгрибән 150 нәфәри (80 нәфәр јашлы киши вә 70 оғлан) чәнкәл итиләјир: онлар бир гајда олараг 28 јаш илә 32 јаш арасында өлүрләр. Һәм гуру, һәм дә нәм даш үзәриндә үлкүч итиләјәнләр 40—45 јаш арасында өлүрләр, нәм даш үзәриндә ишләјиб мәтбәх бычағы итиләјәнләр исә 40—50 јаш арасында өлүрләр».

Һәмин һәким онларын хәстәлијинин, итиләјичиләр астмасы дејилән хәстәлијин кедишини belә тәсвир едир:

«Онлар адәтән он дөрд јашында ишләмәјә башлајырлар вә организмләри тамамилә сағламдырса, ијирми јашынадәк елә бир насазлыг һисс етмирләр; сонра бу өзүнәмәхсус хәстәлијин әламәтләри ашкара чыхмаға башлајыр: азачыг кәркинлик заманы, пилләкәнлә, јахуд дағa чыхаркән онлар тәнкнәфәс олурлар; кетдикчә күчләнән даими төјшүмәни азалтмаг үчүн онлар чијинләрини јухары галдырыр, һәмишә габаға әјилирләр вә үмумијјәтлә, ишләмәли олдуглары әјилмиш вәзијјәтдә, көрүнүр, өзләрини даһа јахшы һисс едирләр; сифәтләри бозумтул-сары рәнк алыр, үзләриндән кәдәр охунур, онлар синәләринин сыхылмасындан шикајәтләнирләр, сәсләри боғуг вә хырылтылы олур, учадан өскүрүрләр вә бу өскүрәк елә бил чәлләкдән чыхыр; тез-тез онлар ја бәлғәмлә гарышыг, ја да назик бәлғәм гаты илә өртүлү олан силиндр вә јахуд күрәшәкилли күтлә һалында чохлу мигдарда тозу һајхырыб түпүрүрләр. Бундан аз сонра гангусма башланыр, узанмыш вәзијјәтдә галмаг мүмкүн олмур, хәстә кечәләр тәрләјир, санчы илә исһал кечирир, вәрәмин ади әламәтләри илә бүтүн бәдәни гејри-ади дәрәчәдә арыглајыр вә хәстәләр узун ајлар, чох заман да илләр әзијјәт чәкәрәк, нә өзү, нә дә аиләси үчүн пул газана билмәјәрәк, нәһајәт, өлүрләр. Буну әлавә едә биләрәм ки, итиләјичиләрин астмасынын гаршысыны алмаг вә ону мүаличә етмәк үчүн индијәдәк едилмиш бүтүн чәһдләр там мүвәффәгијјәтсизлијә уғрамышдыр».

Он ил бундан әввәл Најт белә јазмышдыр. О вахтдан бәри итиләјичиләрин сајы, еләчә дә хәстәлијин јајылмасы, хејли артмышдыр, лакин ејни заманда өртүлү бүлөв дашлары дүзәлтмәк вә һаваны чәкәрәк тозу чыхармаг јолу илә хәстәлијин гаршысыны алмаг үчүн чәһд көстәрилмишдир. Бу чәһдләр һеч олмаса гисмән баш тутмушдур, лакин итиләјичиләрин өзү бу гурғулары тәтбиг етмәк истәмирләр вә бә'зи јерләрдә һәтта онлары сындырырлар: горхурлар ки, бу, даһа чох фәһләни онларын пешәсинә чәлб едәр вә әмәк һагларыны ашағы салар; онлар «гыса, лакин шән һәјаты» үстүн тутурлар. Д-р Најт астманын илк әламәтләри илә онун јанына кәлән итиләјичиләрә тез-тез дејирди: әкәр сиз јенә бүлөв дашы илә ишләсәниз, өлүмүнүзү јахынлашдырачагсыныз. Анчаг она һеч заман гулаг асмырдылар: итиләјичи олан шәхс тамам үмидсизлијә гапылыр, елә бил шејтан фе'линә дүшүр. — Шеффилддә тәһсил чох ашағы сәвијјәдәдир. Тәһсилин статистикасы илә узун мүддәт мәшғул олмуш бир кешиш белә һесаб едирди ки, фәһлә синфинин мәктәбә кетмәк имканы олмуш 16 500 ушағындан ән чоху 6 500 нәфәри охумағы бачарыр. Бу онунла изаһ олунур ки, ушаглары артыг једди—ән кечи он ики—јашында мәктәбдән чыхардырлар вә мүәллимләр һеч нәјә јара-

мырлар (онларын арасында чинајәт башында тутулан вә һәбсханадан чыхандан сонра мүәллимликдән башга ајры бир доланачаг мәнбәји тапа билмәјән бир оғру вар иди!). Кәрәк ки, Шеффилддә кәнчләрин әхлагсызлығы һәр һансы башга јердә олдуғундан даһа чохдур (анчаг бу чәһәтдән һансы шәһәрин биринчилијә лајиг олдуғуну демәк чәтиндир; һесабаты охујаркән һәр бир шәһәр һаггында дүшүнүрсән ки, биринчилијә мәһз о лајигдир). Чаванлар базар күнүнү тамамилә күчәдә кечирир, орјол-решка ојнајыр, ја да ит боғушдурурлар; онлар һәвәслә мејханалара кедир, кәздији гызларла бирликдә орада кечәнин јарысынадәк вахтларыны кечирир, сонра исә чүт-чүт хәлвәт кушәләрә чәкилирләр. Комиссијанын үзвү бир мејханада һәр ики чинсдән олан 40—50 кәнч көрмүшдүр; онларын демәк олар һамысы 17 јашдан чаван иди, һәр оғлан кәздији гыз илә бирликдә кәлмишди. Бә'зиләри карт ојнајыр, башгалары охујур вә рәгс едир, һамысы да ички ичирди. Бурада пешәкар фаһишәләр дә отурмушдулар. Она көрә дә, бүтүн шаһидләрин ифадәләринә әсасән, әкәр Шеффилддә еркән низамсыз чинси әлагәләр вә фаһишәлик тамамилә ади бир һалдырса вә онунла чох заман артыг 14—15 јашлы јенијетмәләр мәшғул олурларса, бурада тәәччүблү бир шеј јохдур. — Чинајәтләр, һәм дә сон дәрәчә вәһши, тәһлүкәли характер дашыјан чинајәтләр тамамилә ади бир шејдир. Комиссија үзвүнүн кәлмәсиндән бир ил әввәл әсасән чаванлардан ибарәт олан, шәһәри јандырмаг нијјәтинә дүшән бир дәстә адам һәбс едилмишди; бу мәгсәдлә онлар јандырычы маддәләр вә низәләр тәдарүк етмишдиләр. Ашағыда көрәчәјик ки, Шеффилддә фәһлә һәрәкаты да бу чүр өзбашына характер дашыјыр (Сајмонс. «Һесабат» вә сәнәдләр).

Метал сәнајесинин бу башлыча мәркәзләриндән кәнарда Уоррингтонда (Ланкашир) санчаг фабрикләри, — орада да фәһләләр вә хүсусән ушаглар арасында һәдсиз јохсуллуг, әхлагсызлыг вә чәһаләт һөкм сүрүр, — вә Уиганын (Ланкашир) әтрафында вә Шотландијанын шәрг һиссәсиндә бир нечә мисмар заводу вардыр. Бу маһаллар һаггында һесабатлар Стаффордшир һаггында һесабатлара демәк олар ки, тамамилә ујғун кәлир.

Инди биз метал сәнајесинин јалныз даһа бир саһәсини — *машын истеһсалыны* нәзәрдән кечирмәлијик. О, башлыча олараг фабрик маһалларында вә хүсусилә Ланкаширдә јајылмышдыр. Һәмин истеһсал саһәсинин хүсусијјәти бундан ибарәтдир ки, машынлары елә машынлар һазырлајыр, беләликлә башга саһәләрдән сыхышдырылыб чыхарылан фәһләләрин сон пәнаһы, — онларын чөрәјини әлиндән алан һәмин машынлары һазырламаг иши јенә дә пуч олуб кедир. Јонма вә дәликачан машынлары, винт, чарх, гајка вә с. һазырламаг үчүн машынлар, механики токар дәзкаһлары әввәлләр јахшы вә даими әмәк һаггы алан, инди исә ишсиз галан күлли мигдарда фәһләни бурада да сы-

хышдырыб чыхармышдыр; Манчестердә хејли мигдарда белә ишсиз көрмәк олар.

Инди дә Стаффордшир дәмир е'малы рајонундан шималда јерләшән сәнаје маһалыны нәзәрдән кечирәк. Бурада *дулусчулуг истеһсалы* (potteries) инкишаф етмишдир; онун мәркәзи Сток шәһәр ичмасыдыр (borough), тәркибинә үст-үстә 70 мин нәфәр әһалиси олан Хенли, Бөрслем, Лејн-Енд, Лејн-Делф, Етрурија, Колрич, Лангпорт, Танстолл вә Һолден-Хилл дахилдир. «Ушаг әмәјини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты» бизә ашағыдакы мә'луматы верир. Дулусчулуг истеһсалынын бә'зи саһәләриндә ушаглар исти, кениш биналарда јүнкүл ишлә мәшғулдурлар, һалбуки башга саһәләрдә онлар нә кифајәт гәдәр јемәк, нә дә јахшы палтар алмадан ағыр, кәркин иш көрүрләр. Бир чох ушаг шикајәтләнир: «Јемәк мәни дојдурмур, чох вахт анчаг картофла дуз верирләр, әт вә чөрәк исә һеч заман вермирләр; мәктәбә кетмирәм, башга бир палтарым јохдур». — «Бу күн наһарда јемәјә һеч нәјим јох иди, евимиздә һеч заман наһар етмирләр, чох вахт анчаг картофла дуз, һәрдәнбир чөрәк јејирәм». «Әјнимдә нә варса, олан-галан палтарым будур; бајрам палтарым јохдур». Mould-runners-ләр, јә'ни һазыр мә'мулаты гәлиблә бирликдә мә'мулат гурудулан јерә апаран вә сонра, шејләр лазыми гәдәр гурујанда бош гәлиби јенидән е'малатханаја кәтирән ушаглар хүсусилә зәрәрли иш көрән ушаглардандыр. Онлар өз јашларына көрә һәддиндән чох ағыр олан јүклә бүтүн күнү пилләкәнлә беләчә галхыб-енирләр, јүксәк температур шәраитиндә ишләмәли олдугларына көрә исә ишләри даһа да үзүчү олур. Бу ушагларын демәк олар һамысы арыг, солғун, зәиф, гысабојдур вә бәдәнчә бичимсиздир; онларын демәк олар һамысы мә'дә хәстәликләринә тутулмушдур, тез-тез гусур, иштаһасыздыр вә бир чоху тагәтсизликдән өлүр. Чархы (jigger) фырлатмалы олан вә буна көрә дә jiggers адланан оғланлар да демәк олар бу чүр зәифдирләр. Лакин һазыр мә'мулаты тәркибиндә хејли мигдарда гурғушун, чох вахт һәм дә хејли арсен олан мајенин ичәрисинә саланларын иши, һабелә бу маједән јеничә чыхарылан мә'мулаты әлләринә алмалы оланларын иши һамысындан зәрәрлидир. Бу фәһләләрин, бөјүк кишиләрин вә ушагларын әлләринә вә палтарына даим һәмин маје һопур, онларын дәриси јумшаг олур вә әшјаларын кәлә-көтүр сәтһинә мүнтәзәм сурәтдә тохунмагдан тез сојулур, одур ки, бармаглары чох вахт ганчыр олур, бу да зәрәрли маддәләрин сорулмасына һәдсиз дәрәчәдә тә'сир көстәрир. Нәтичәдә мә'дәдә вә бағырсагларда шиддәтли ағрылар вә чидди хәстәликләр, даими гәбизлик, санчылар, бә'зән вәрәм, ушагларда исә *даһа чох епилепсија* әмәлә кәлир. Бөјүк кишиләрдә адәтән әл әзәләләри гисмән ифлич, colica pictorum* вә әтрафлар там ифлич

* — бојагчыларын пешә хәстәлији. *Ред.*

олур. Бир шаһид сөјләјир ки, онунла бирликдә ишләмиш ики оғлан иш заманы гыч олараг өлмүшдүр; башга бир шаһид һәлә ушаг икән ширләмә чәнинин јанында әлалты фәһлә кими ики ил ишләмишдир; о сөјләјир ки, әввәлчә гарнында шиддәтли ағрылар вар иди, сонра гычолма баш верди вә ики ајлыға ону јатаға салды, даһа сонра гычолма тез-тез әмәлә кәлмәјә башлады, инди исә һәр күн олур *вә тез-тез онда күн әрзиндә ондан ијирмијә гәдәр епилепсија тутмасы олур.* Бәдәнинин сағ тәрәфи ифлич олмушдур вә һәкимләр дејирләр ки, даһа һеч вахт нә әли, нә дә ајағы ишләмәјәчәкдир. Бир фабрикин ширләмә шө'бәсиндә дөрд киши — онларын һамысы епилептик вә өтүб кечмәјән санчылара мүбтәла иди — вә бә'зиләри һәмчинин артыг епилептик олан он бир оғлан ишләјирди. Бир сөзлә, бу дәһшәтли хәстәлик бу мәшғулијјәтин тамамилә ади бир нәтичәси кими баш верир вә әлбәттә, буржуазијаја бөјүк мәнфәәт кәтирир! — Дулусчулуг мә'мулатынын чилаландығы е'малатханаларда һава хырда минерал тозу илә долудур, онунла нәфәс алмаг Шеффилд итиләјичиләринин полад тозу илә нәфәс алмалары гәдәр зәрәрлидир. Фәһләләр тәнкнәфәслијә тутулмушлар, раһат узана билмирләр, боғазларында јара әмәлә кәлир, онлар бәрк өскүрүрләр вә сәсләри о гәдәр батыр ки, зорла ешидилир. Онларын да һамысы вәрәмдән өлүр. — Дулусчулуг маһалында мәктәб нисбәтән чохдур, одур ки, ушаглар белә еркән јашдан фабрикдә ишә кирмәсәләр вә иш күнләри белә узун (әсасән он ики саат, бә'зән даһа чох) олмасајды, охуја биләрдиләр. Бу сәбәбләрә көрә онлар мәктәбләрдән истифадә едә билмирләр; комиссија үзвүнүн диндирдији ушагларын дөрддә үчү нә охумағы, нә дә јазмағы бачарырды вә бүтүн маһалда ән дәрин чәһаләт һөкм сүрүрдү. Илләр бoју базар күнү мәктәбинә кедән ушаглар бир һәрфи дикәриндән фәргләндирә билмирдиләр. Бүтүн маһалда тәкчә интеллектуал тәрбијә дејил, һәм дә мә'нәви вә дини тәрбијә чох ашағы пилләдә дурур (Скривен. «Һесабат» вә сәнәдләр).

Шүшә мә'мулаты истеһсалында да јашлы кишиләр үчүн бәлкә дә чох зәрәрли олмајан, анчаг ушагларын дөзә билмәдији ишләр вардыр. Ағыр әмәк, мүәјјән едилмиш иш вахтынын олмамасы, тез-тез кечә иши вә хүсусилә е'малатханаларда јүксәк (Фаренкејт үзрә 100°—130°) температур — бүтүн бунлар ушагларда үмуми зәифлик вә хәстәликлә, бојун чыхмамасы вә хүсусилә көз, мә'дә, бронхит вә ревматизм хәстәликләри илә нәтичәләнир. Бир чох ушагларын рәнки солғундур, көзләри гызармышдыр, чох вахт онлар нечә һәфтәлијә көрмә габилијјәтини итирир, шиддәтли өјүмәдән, гусмадан, өскүрәкдән, тез-тез сојугдәјмәдән вә ревматизмдән әзијјәт чәкирләр. Һазыр мә'мулаты печләрдән чыхараркән чох вахт ушаглар елә јүксәк температурда ишләмәли олурлар ки, үстүндә дурдуглары тахталар ајагларынын алтында алышыб јаныр. Шүшәүфүрәнләрин әксәријјәти еркән јашында

үзүлмәкдән вә вәрәмдән өлүр. (Лифчајлд. «Һесабат», әлавәләр, II һиссә, сәһ. L 2, §§ 11, 12; Франкс. «Һесабат», әлавәләр, II һиссә, сәһ. К 7, § 48. Танкред. Сәнәдләр, әлавәләр, II һиссә, сәһ. I 76 вә и. а.; һамысы «Ушаг әмәјини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты»нда.)

Үмумијјәтлә һесабатда гејд олунур ки, фабрик системи тәдричән, лакин дурмадан бүтүн сәнаје саһәләринә јајылыр, бу исә хүсусән гадынларын вә ушагларын ишә чәлб едилмәсиндә өзүнү көстәрир. Мән һәр јердә техниканын тәрәггисини вә јашлы кишиләрин сыхышдырылыб чыхарылмасы просесини изләмәји лазым билмәдим. Ким сәнаје илә һеч олмаса мүәјјән гәдәр танышдырса, мәним ахырадәк дејә билмәдикләрими чәтинлик чәкмәдән өзү тамамлајар; мәнә исә әсәримин һәчми мүасир истеһсал үсулунун бу чәһәтини тәфсилаты илә изләмәјә имкан вермир, фабрик системи илә әлагәдар онун нәтичәләринә мән артыг тохунмушам. Һәр јердә машынлар ишә салыныр, бунунла да фәһләнин мүстәгиллијинин сон әламәтләрини мәһв едир. Һәр јердә арвадын вә ушагларын фабрикдә ишләмәләри үзүндән аилә дағылыр, јахуд да әр евдә ишсиз отураркән тәрс-аванд олур. Һәр јердә машынлары тәтбиг етмәк лүзуму мүәссисәләри, онларла бирликдә исә һәм дә фәһләләри ири капиталистләрин ихтијарына верир. Мүлкијјәтин мәркәзләшдирилмәси гаршысыалынмаз дәрәчәдә артыр, чәмијјәтин ири капиталистләрә вә јохсул фәһләләрә парчаланмасы күндән-күнә даһа кәскин һал алыр вә милләтин бүтүн сәнаје инкишафы нәһәнк аддымларла лабүд бөһрана доғру ирәлиләјир.

Јухарыда артыг гејд етдим ки, *сәнәт* саһәсиндә капиталын гүдрәти вә бә'зи һалларда әмәк бөлкүсү дә һәмин нәтичәләрә сәбәб олмуш, хырда буржуазијаны сыхышдырыб чыхармыш, онун јерини ири капиталистләрә вә јохсул фәһләләрә вермишдир. Бу сәнәткарлар барәдә әлавә олараг әслиндә чох аз шеј демәк олар, чүнки онлара аид олан нә варса, үмумән сәнаје пролетарияты һаггында сөһбәт кедәркән һамысыны шәрһ етмишәм; һәм дә сәнаје чеврилиши башланан вахтдан бәри бурада һәм иш үсулунда, һәм дә фәһләләрин чансағлығына онун тә'сириндә чох аз дәјишиклик олмушдур. Лакин әсл сәнаје фәһләләри илә тәмас уста шакирдинин шәхси мүнасибәтдә олдуғу хырда усталарын зүлмүнә нисбәтән гат-гат күчлү тәзјиг көстәрән ири капиталистләрин зүлмү, бөјүк шәһәрин тә'сири вә әмәк һаггынын ашағы салынмасы — бунларын һамысы демәк олар бүтүн сәнәткарлары фәһлә һәрәкатынын фәал иштиракчыларына чевирмишдир. Бу барәдә сонра сөһбәт ачачағыг, һәләлик исә биз Лондонун фәһлә әһалисинин даһа бир категоријасы илә мәшғул олмалыјыг; тамаһкар буржуазија тәрәфиндән гејри-ади амансызлыгла истисмар олундуғуна көрә о, хүсуси диггәтә лајигдир. Бурада мән дәрзи гадынлары вә тикишчи гадынлары нәзәрдә тутурам.

Тәәччүблү олса да, мәһз *буржуа ханымларыны* бәзәмәјә хидмәт едән әшјаларын һазырланмасы бу ишлә мәшғул олан фәһләләрин чансағлығы үчүн ән кәдәрли нәтичәләрә сәбәб олур. Биз кружева истеһсалы барәдә данышаркән бунунла артыг таныш олдуг, бурада исә ону Лондонун мода дүканларынын тимсалында сүбут едәчәјик. Һәмин е’малатханаларда күлли мигдарда, үст-үстә 15 минә јахын чаван гыз чалышыр, әксәријјәти кәнддән кәлмишдир, саһибләринин јанында јашајыр вә наһар едирләр вә беләликлә дә тамамилә онларын көләсидирләр. Илдә тәгрибән дөрд ај давам едән шыг палтар кејмә мөвсүмү заманы һәтта ән јахшы мүәссисәләрдә иш саатларынын мигдары күндә 15-ә, тә’чили сифаришләр оланда исә 18-ә чатыр. Лакин бу дөврдә е’малатханаларын әксәријјәтиндә һәр һансы вахт мәһдудијјәти гојмадан ишләјирләр, одур ки, гызларын истираһәт вә јуху үчүн һеч заман алты саатдан чох вахты олмур, чох заман исә суткада чәми үч вә ја дөрд, бә’зән дә ики саат вахты олур. Беләликлә онлар суткада 19 саатдан 22 саата гәдәр, чох вахт да олур ки, бүтүн кечәни сәһәрәдәк ишләјирләр! Онларын иш мүддәтинә јалныз о заман һүдуд гојулур ки, ијнәни әлләриндә сахламаға даһа һеч бир физики игтидарлары олмасын. Бә’зи һалларда бу ачиз мәхлуглар далбадал доггуз күн әјинләрини сојунмурлар вә јалныз һәрдәнбир дөшәјин үстүндә чимир едәјирләр; онлара хырда доғранмыш јемәк верирләр ки, мүмкүн гәдәр тез уда билсинләр. Бир сөзлә, бу гызлары көләликдә сахлајан мә’нәви гамчынын — ишдән чыхартмаг һәдәсинин көмәји илә бу заваллылары елә узун мүддәт вә арамсыз ишләмәјә мәчбур едирләр ки, буна сағлам киши дә давам кәтирә билмәз, 14 јашындан 20 јашынадәк зәиф гыз исә һеч давам кәтирмир. Һәм дә е’малатханаларда вә јатаг отагларында боғанаг һава, әјилмиш вәзијјәтдә ишләмәк, тез-тез пис, чәтин һәзм олунан јемәк верилмәси, башлычасы исә узунсүрән әмәк вә тәмиз һаванын олмамасы — бүтүн бунлар гызларын сәһһәтинә ән мәһведичи тә’сир көстәрир. Тезликлә јорғунлуг, тагәтсизлик, зәифлик, иштаһасызлыг, чијинләрдә, күрәкдә вә белдә ағрылар вә ән әввәл баш ағрылары башланыр; сонра онурға сүмүјүнүн әјилмәси, чијинләрин чыхмасы, арыглыг, көзләрин азча шишмәси, јашармасы вә үмумијјәтлә хәстәләнмәси, узағы көрмәмә, өскүрәк, дарсинәлик вә тәнкнәфәслик, еләчә дә чүрбәчүр гадын хәстәликләри мүшаһидә олунур. Бир чох һалларда көзләр елә хараб олур ки, сағалмаз корлуг әмәлә кәлир, көрмә габилијјәти тамамилә позулур, көзләр иши давам етдирмәјә имкан верән дәрәчәдә көрдүкдә исә гәшәнк палтар һазырлајан бу гызларын гыса вә кәдәрли өмрүнә адәтән вәрәм сон гојур. Бу ишдән нисбәтән тез ајрыланларын да сәһһәти о гәдәр позулур ки, һеч вахт там бәрпа олунмур; онлар һәмишә, хүсусән әрә кедәндән сонра хәстә олур вә сысга ушаглар доғурлар. Ушаг әмәјини тәдгиг едән комиссијанын диндирдији бүтүн һәкимләр јекдилликлә

билдирирдиләр ки, сәһһәти дәрзи гадынларын һәјаты гәдәр позан вә белә еркән өлүмлә нәтичәләнән башга бир һәјат тәрзи тәсәввүр етмәк чәтиндир.

Үмумијјәтлә *тикишчи* гадынлар Лондонда елә бу чүр амансызлыгла, анчаг бир гәдәр долајы јолла истисмар олунур. Корсет һазырламагла мәшғул олан гызларын әмәји ағыр, јоручу вә көзләр үчүн зәрәрлидир. Бәс онлар нә гәдәр әмәк һаггы алырлар? Буну билмирәм, анчаг мәнә мә'лумдур ки, верилән материал үчүн замин олан вә тикишчи гызлар арасында иши бөлүшдүрән саһибкар һәр корсет үчүн $1^1/_2$ пенс—15 Пруссија пфенниги алыр. Бунун мүәјјән фаизини, азы $^1/_2$ пеннисини дә о һәлә өзүнә сахлајыр, одур ки, јазыг гызын әлинә ән чоху 1 пенни кәлиб чатыр. Галстук һазырлајан гызлар 16 саат ишләмәјә мәчбурдурлар вә һәфтәдә һәрәси $4^1/_2$ шилл., јә'ни Пруссија пулу илә $1^1/_2$ талер алыр, лакин бу мәбләғә онлар Алманијанын ән баһалыг шәһәриндә ән чоху 20 зилбергрошлуг шеј ала билирләр*. Көјнәк тикәнләр исә һамыдан пис јашајырлар. Онлар ади көјнәк үчүн $1^1/_2$ пенс алырлар. Әввәлләр онлар 2 пенсдән 3 пенсә гәдәр алырдылар, лакин Сент-Панкрасда *буржуа-радикал* мүдиријјәтин рәһбәрлик етдији ишчи еви һәр көјнәјә $1^1/_2$ пенс вермәјә башлајанда заваллы гадынлар бу һагга разылашмаға мәчбур олдулар. Бир күндә он сәккиз саат ишләмәклә һазырлана билән тикмәли зәриф көјнәк үчүн 6 пенс, јә'ни 5 зилбергрош верирләр. Беләликлә, ишчи гадынларын вә саһибкарларын сајсыз-һесабсыз ифадәләринә әсасән, чох кәркин вә кечәдән хејли кечәнәдәк давам едән иш шәраитиндә бу тикишчи гызларын әмәк һаггы һәфтәдә $2^1/_2$—3 шиллингә бәрабәр олур! Лакин бу биабырчы вәһшилијин сон һәдди одур ки, тикишчи гызлары мәчбур едирләр онлара верилән парчанын дәјәринин бир һиссәсини киров шәклиндә өдәсинләр, бунун үчүн онлар, әлбәттә, — буну саһибкарлар да чох көзәл билирләр — һәмин материалы гисмән киров гојмалы вә сонраја мүәјјән мәбләғи итирәрәк ону кери алмалы, ја да, әкәр белә *едә билмирләрсә,* барышыг һакиминин гаршысында чаваб вермәли олурлар; 1843-чү илин нојабрында бир тикишчи гызын башына белә бир иш кәлмишди. Заваллы бир гыз белә бир вәзијјәтә дүшмүш вә чарә тапа билмәјәрәк 1844-чү илин август ајында өзүнү канала атыб боғулмушду. Тикишчи гадынлар адәтән кичик мансардаларда диләнчи көкүндә јашајырлар, һәм дә мансардаларын һәр биринә нечә адам јерләширсә, о гәдәр дә долдурулур, гышда ораны гыздырмаг үчүн јеканә васитә әксәр һалларда орада јашајан адамларын организминин тәбии истилији олур. Бурада онлар тагәтдән дүшүнчә ишләјир, сәһәр саат 4—5-дән кечәнин јарысына гәдәр тикиш тикир, бир нечә илин әрзиндә сағламлығыны позур вә һәтта ән зәрури тәләбатларыны

* Бах: «Weekly Dispatch», 17 март 1844-чү ил.

өдәмәјә имкан тапмајараг еркән јашында өзләринә гәбир газырлар*, һалбуки ашағыда күчәдән ири буржуазијанын дәбдәбәли екипажлары өтүб кечир вә бәлкә дә, лап јахын бир јердә ләјагәтсиз бир модабаз бир кечәдә гумарда бу тикишчи гызларын бир ил әрзиндә газана биләчәјиндән чох пул удузур.

Инкилтәрәдә сәнаје пролетариатынын вәзијјәти беләдир. Биз һараја нәзәр салсаг, даими вә ја мүвәггәти һал олан еһтијач, һәјат шәраитиндән, јахуд әмәјин өзүнүн характериндән ирәли кәлән хәстәликләр, дүшкүнлүк көрүрүк; һәр јердә инсанын физики вә мә'нәви гүввәләринин тәдричән, лакин дурмадан позулуб дағылдығыны көрүрүк. Мәкәр белә вәзијјәт чох давам едә биләрми?

Јох, бу вәзијјәт чох давам едә билмәз вә чох давам етмәјәчәкдир. Фәһләләр, халгын бөјүк әксәријјәти буну истәмирләр. Бахаг көрәк, бу вәзијјәт һаггында *онлар өзү* нә дејирләр.

* Мүасир инкилис јумористләринин һамысындан исте'дадлы олан вә бүтүн јумористләр кими, чох һәссас гәлбә малик, лакин һәр чүр мә'нәви гүввәдән мәһрум олан Томас Гуд 1844-чү илин әввәлиндә, бүтүн гәзетләр тикишчи гызларын бәдбәхт вәзијјәтинин тәсвири илә долу олдуғу заман, «The Song of the Shirt» («Көјнәк һаггында маһны») адлы көзәл бир ше'р дәрч етдирмишдир. Бу ше'р буржуа гызларынын көзүндән хејли һәзин-һәзин, лакин фајдасыз јаш ахытмышды. Јер аз олдуғуна көрә бурада мән һәмин ше'ри верә билмирәм. О, әввәлчә «Punch»да дәрч олунмушду, сонра исә бүтүн гәзетләрдә верилди. Тикишчи гызларын вәзијјәти о заман бүтүн гәзетләрдә мүзакирә олунурду вә она көрә хүсуси ситатлар кәтирмәјә дәјмәз.

ФӘҺЛӘ ҺӘРӘКАТЫ

Мән нисбәтән аз мисал кәтирсәјдим белә, һәр кәс мәнимлә разылашмалы иди ки, инкилис фәһләләри мә'руз гојулдуглары вәзијјәтдә өзләрини хошбәхт һисс едә билмәзләр, белә вәзијјәтдә нә ајрыча бир адам, нә дә бүтөв синиф инсан кими јашаја, анлаја вә дүшүнә билмәз. Ајдындыр ки, фәһләләр онлары һејвана чевирән вәзијјәтдән чыхмаға чан атмалы вә бундан јахшы, инсан ләјагәтинә даһа ујғун олан вәзијјәтә наил олмалыдырлар. Онлар өзлүјүндә буржуазијанын мәнафејинә, мәһз фәһләләрин истисмарындан ибарәт олан мәнафејә гаршы мүбаризә апармадан буну едә билмәзләр. Лакин буржуазија өз мүлкијјәтинин вә өз сәрәнчамында олан дөвләт һакимијјәтинин она вердији бүтүн васитәләрлә өз мәнафејини горујур. Фәһлә мөвчуд вәзијјәтдән азад олмаға чан атмаг фикринә дүшән кими буржуа онун ачыг дүшмәни олур.

Бундан, башга фәһлә һәр аддымда көрүр ки, буржуазија онунла бир шеј кими, өз мүлкијјәти кими рәфтар едир вә елә тәкчә буна көрә фәһлә онун дүшмәни олур. Мән јүзләрлә мисал әсасында артыг көстәрдим вә бу гәдәр дә мисал кәтирә биләрдим ки, мүасир мүнасибәтләр шәраитиндә фәһлә өз инсан ләјагәтини јалныз буржуазијаја нифрәт бәсләмәкдә вә она гаршы һиддәтдә хилас едә биләр. Варлыларын истибдадына гаршы белә чошғунлугла е'тираз етмәји *бачардығына* көрә исә инкилис фәһлә синфи өз тәрбијәсинә, јахуд даһа дәгиг десәк, тәрбијәсинин олмамасына, ејни дәрәчәдә дә гајнар Ирланд ганы гатышығынын чох олмасына борчлудур.

Инкилис фәһләси даһа ади мә'нада инкилис, өз варлы һәмвәтәни кими сәрһесаб коммерсант дејилдир; онун һиссләри даһа мүкәммәл инкишаф етмишдир, шималлынын тәбии сојуглуғу илә еһтираслылыг онда мүвазинәт јарадыр; бу еһтираслылыг өз инкишафында манеәләрә раст кәлмәјәрәк, онун үзәриндә үстүнлүк газанмышдыр. Инкилис буржуасынын егоистлик мејлләринин

инкишафына белә күчлү тә'сир көстәрән, онун бүтүн еһтирасларыны худбинлијә табе едән вә һиссләринин бүтүн гүввәсини јалныз пул далынҹа гачмаг үзәриндә ҹәмләшдирән дүшүнҹәлилик фәһләдә јохдур, бунун сајәсиндә онун еһтираслары әҹнәбидә олдуғу кими күҹлү вә тәлатүмлүдүр. Фәһләдә инкилис милли хүсусијјәтләри мәһв едилмишдир.

Көрдүјүмүз кими фәһләјә өз инсани һиссләрини ифадә етмәк үчүн өз вәзијјәтинә гаршы е'тираз етмәкдән башга һеч бир ајры мејдан верилмәјибсә, тамамилә тәбиидир ки, фәһлә ән ҹәлбедиҹи, ән нәҹиб, ән инсани хүсусијјәтләрини мәһз бу е'тиразда көстәрмәлидир. Биз көрәҹәјик ки, фәһләләрин бүтүн күҹү, бүтүн фәалијјәти мәһз бу истигамәтә јөнәлир вә һәтта онларын бәшәр мәдәнијјәтинә говушмаг үчүн көстәрдији бүтүн ҹәһдләр бунунла билаваситә бағлыдыр. Доғрудур, биз ајры-ајры зоракылыг вә һәтта кобудлуг һаллары һаггында мә'лумат вермәли олачағыг, анчаг бу заман һеч вахт унутмаг олмаз ки, Инкилтәрәдә ачыг сосиал мүһарибә кедир; бу мүһарибәни ријакарчасына сүлһ вә һәтта инсанпәрвәрлик пәрдәси алтында апармаг буржуазијанын хејринәдирсә, фәһләләрә јалныз һәгиги вәзијјәтин ифша олунмасы, бу ријакарлығын мәһв едилмәси фајда верә биләр; демәли, фәһләләрин буржуазијаја вә онун нөкәрләринә гаршы һәтта ән зоракы дүшмәнчилик һәрәкәтләри дә буржуазијанын өзүнүн фәһләләр барәсиндә кизли вә әлалтдан етдијинин јалныз ачыг, ашкар тәзаһүрүдүр.

Фәһләләрин буржуазијаја гаршы һиддәти сәнаје инкишафынын башланмасындан азачыг сонра өзүнү көстәрмиш вә мүхтәлиф фазалардан кечмишдир. Бурада инкилис халгынын инкишафы үчүн һәмин фазаларын тарихи әһәмијјәти үзәриндә әтрафлы дајанмағын јери дејилдир; бу, башга бир әсәрин мөвзусу олачагдыр, бурада исә мән фактлары инкилис пролетариатынын вәзијјәтинин характеристикасы үчүн лазым ола биләҹәк дәрәҹәдә шәрһ етмәклә кифајәтләнәҹәјәм.

Бу һиддәтин илк, ән кобуд вә ән сәмәрәсиз формасы ҹинајәт олмушдур. Фәһлә еһтијач вә сәфаләт ичиндә јашајыр вә көрүрдү ки, башгалары ондан јахшы јашајырлар. О, баша дүшә билмирди ки, нә үчүн мәһз о, ҹәмијјәт үчүн варлы авараја нисбәтән чох иш көрән бир адам белә мәһрумијјәтләрә дөзмәлидир. Һәм дә еһтијач онун мүлкијјәтә ән'әнәви һөрмәтинә галиб кәлирди — о, оғурлуг едирди. Биз көрдүк ки, сәнаје инкишаф етдикчә ҹинајәткарлыг да артыр вә һәбсләрин иллик сајы е'мал олунан памбыг тајларынын сајына даим ујғун кәлир.

Лакин фәһләләр тезликлә көрдүләр ки, бу јолла һеч нәјә наил олмаг мүмкүн дејилдир. Ҹинајәткарлар өз оғурлуғу илә мөвҹуд иҹтимаи гурулуша гаршы јалныз тәкликдә, ајры-ајры шәхсләр кими е'тираз едә билирдиләр; ҹәмијјәтин бүтүн һакимијјәти ајры-ајрылыгда һәр кәсин үзәринә һүҹум едир вә өз гүввәләри-

нин һәдсиз үстүнлүјү илә ону әзирди. Һәм дә оғурлуг ән примитив, ән шүурсуз е'тираз формасы иди вә елә тәкчә буна көрә фәһләләр ону гәлбән бәјәнсәләр дә, онларын ичтимаи рә'јинин үмуми ифадәси ола билмәзди. Фәһлә *синфи* буржуазијаја гаршы илк дәфә о заман чыхыш етди ки, машынларын тәтбигинә манe олмаг үчүн гүввә ишләтди, бу исә сәнаје чеврилишинин лап әввәлиндә баш верди. Беләликлә илк ихтирачылар, Аркрајт вә башгалары зоракылыға мә'руз галдылар, онларын машынлары исә сындырылды; сонралар машынларын тәтбиги илә әлагәдар олан чохлу үсјанлар баш верди, онлар ејнилә 1844-чү илин ијунунда Боһемијада читнахышлајанларын иғтишашлары кими кечирди: фәһләләр машынлары сындырыр вә фабрикләри дағыдырдылар.

Лакин бу е'тираз формасы да тәчрид олунмуш характер дашыјыр, ајры-ајры јерләрлә мәһдудлашырды вә мүасир мүнасибәтләрин јалныз бир чәһәтинә гаршы јөнәлдилмишди. Фәһләләр өтәри мүвәффәгијјәтә наил олан кими ичтимаи һакимијјәт јенидән мүдафиәсиз галан чинајәткарларын үзәринә бүтүн гүввәси илә һүчум чәкир, онлары һәр чүр чәзаја мә'руз гојурду, машынлар исә һәр һалда ишә салынырды. Јени е'тираз формасы тапмаг лазым иди.

Бу заман ториләрин көһнә, ислаһатдан әввәлки, олигархијачы парламентинин гәбул етдији ганун өзүнү јетирди; сонралар, ислаһат һаггында билл буржуазија илә пролетариат арасындакы антагонизми ганунiләшдирдикдән вә буржуазијаны һаким синиф етдикдән сонра бу ганун нүмајәндәләр палатасындан һеч заман кечмәзди. Бу ганун 1824-чү илдә гәбул олунду; о, әввәлләр фәһләләрин өз мәнафеләрини горумаг үчүн бирләшмәсини гадаған едән бүтүн гәрарлары ләғв етди. Фәһләләр *ассосиасија һүгугу* — о вахтадәк јалныз задәканлара вә буржуазијаја мәхсус олан һүгуг әлдә етдиләр. Доғрудур, фәһләләр арасында кизли иттифаглар әввәлләр дә даим мөвчуд иди, лакин онлар һеч заман мүһүм нәтичәләр верә билмирди. Мәсәлән, Сајмонсун јаздығына көрә, («Сәнәтләр вә сәнәткарлар», сәһ. 137 вә сонра) һәлә 1812-чи илдә Шотландијада тохучуларын Глазгода кизли ассосиасија тәрәфиндән һазырланан үмуми тә'тили олмушду. 1822-чи илдә тә'тил тәкрар олунду вә иттифага гошулмаг истәмәјән, она көрә дә өз синфинин хаинләри е'лан едилән ики фәһләнин үзүнә сулфат туршусу сычратдылар, нәтичәдә һәр икиси кор олду. 1818-чи илдә Шотландија мә'дәнчиләри ассосиасијасы да артыг о дәрәчәдә күчлү иди ки, үмуми тә'тил кечирә билди. Белә ассосиасијанын һәр бир үзвү садиг олачағына вә сирри сахлајачағына анд ичирди; үзвләрин сијаһылары, кассалар, һесабат вә јерли шө'бәләр вар иди. Лакин бүтүн фәалијјәтин кизли характери бу ассосиасијаларын инкишафыны ләнкидирди. 1824-чү илдә фәһләләр азад шәкилдә бирләшмәк һүгугу әлдә едәндә исә бу иттифаглар бүтүн

Инкилтәрәјә тезликлә јајылды вә бөјүк әһәмијјәт кәсб етди. Бүтүн әмәк саһәләриндә ајры-ајры фәһләләри буржуазијанын истибдадындан вә рәһмсиз мүнасибәтиндән ачыг горумаға чалышан белә иттифаглар (trades-unions) тәшкил олунду. Онлар өз гаршысына әмәк һаггыны мүәјјән етмәк, саһибкарларла коллектив шәкилдә, бир *гүввә* кими данышыглар апармаг, әмәк һаггыны саһибкарын мәнфәәтинә ујғун олараг тәнзимләмәк, имкан дүшән кими әмәк һаггыны артырмаг вә ону һәр бир пешә үчүн һәр јердә ејни сәвијјәдә сахламаг мәгсәдини гојурдулар. Буна көрә дә һәмин иттифаглар адәтән капиталистләрдән һамы үчүн мәчбури олан әмәк һаггы дәрәчәси тәләб едирдиләр, бу дәрәчәләри гәбул етмәкдән бојун гачыранларын мүәссисәләриндә исә тә'тил е'лан едирдиләр. Сонра, иттифаглар шакирд гәбулуну мәһдудлашдырмаг јолу илә фәһләләрә тәләбаты азалтмамаға вә бунунла да әмәк һаггыны мүәјјән сәвијјәдә сахламаға чалышыр, фабрикантларын јени машынлар, аләтләр вә и. а. тәтбиг етмәк васитәсилә әмәк һаггыны ашағы салмаг үчүн етдији һијләкәр чәһдләрә имкан дахилиндә мүгавимәт көстәрмәјә чалышыр вә нәһајәт, ишсиз фәһләләрә пул јардымы илә көмәк едирдиләр. Бу көмәк ја билаваситә иттифагын кассасындан верилир, ја да фәһләнин шәхсијјәтини тәсдиг едән карточка васитәсилә олунурду; фәһлә бу карточка илә бир јердән башга јерә кедир, јардым вә иш тапмағын һарада асан олачағы барәдә пешә јолдашларындан көстәриш алырды. Белә сәјаһәтләр фәһләләр арасында the tramp адланыр, көчәри фәһләләрә исә tramper дејирләр. Бүтүн бу мәгсәдләри һәјата кечирмәк үчүн иттифаг маашла сәдр вә катиб, — чүнки көзләмәк олар ки, һеч бир фабрикант белә адамлара иш вермәз, — һабелә комитә тә'јин едир, комитә һәфтәлик үзвлүк һаггы јығыр вә иттифагын хејринә вәсаитин нечә хәрчләндијинә нәзарәт едир. Мүмкүн вә фајдалы оланда ајры-ајры маһалларын иттифаглары федератив иттифагларда бирләшир вә мүәјјән мүддәтдән бир нүмајәндәләрин јығынчагларыны кечирирдиләр. Ајры-ајры һалларда ејни пешәдән олан бүтүн фәһләләри бүтүн Инкилтәрәни әһатә едән бир бөјүк ваһид иттифагда бирләшдирмәјә чәһд көстәрилмишди вә дәфәләрлә — илк дәфә 1830-чу илдә — бүтүн Инкилтәрәнин фәһлә иттифагларынын үмуми бирлијини јаратмаға чалышмышдылар, бу шәртлә ки, һәр бир пешә өз тәшкилатыны сахласын. Лакин бу чүр бирликләр азөмүрлү олур вә һәтта надир һалларда баш тутурду; јалныз гејри-ади үмуми јүксәлиш белә бирлик јарада биләр вә ону иш габилијјәтли едәр.

Һәмин иттифагларын өз мәгсәдләринә чатмаг үчүн адәтән тәтбиг етдикләри васитәләр ашағыдакылардан ибарәтдир. Бир вә ја бир нечә саһибкар иттифагын мүәјјән етдији әмәк һаггыны гәбул етмәкдән бојун гачырырса, онларын јанына депутатлар көндәрилир вә ја онлара петисија верилир (көрдүјүнүз кими фәһләләр мүтләг һаким олан фабрикантын өз кичик дөвләтиндә-

ки һакимијјәти илә һесаблаша билирләр). Әкәр бу, көмәк етмирсә, иттифаг иши дајандырмаг барәдә әмр верир вә бүтүн фәһләләр чыхыб евләринә кедирләр. Бир вә ја бир нечә фабрикант иттифагын мүәјјән етдији әмәк һаггы илә һесаблашмагдан бојун гачырырса, бу тә'тил (turn-out вә ја strike) гисмән, һәмин әмәк саһәсиндә бүтүн фабрикантлар бојун гачырырларса — үмуми ола биләр. Иттифагын гануни васитәләри бунлардыр — јалныз о заман ганунидир ки, тә'тил хәбәрдарлыгдан сонра е'лан едилсин, бу исә һеч дә һәмишә белә олмур. Лакин нә гәдәр ки, иттифагда олмајан вә ја фабрикантларын тәклиф етдији ани мәнфәәт наминә иттифагдан чыхмаға һазыр олан фәһләләр вар бу ганули васитәләр дә чох зәиф тә'сир көстәрир. Хүсусилә гисмән тә'тилләр заманы бу адбатыранлар (онлара knobsticks* дејирләр) арасындан фәһләләр топламаг вә беләликлә бирләшмиш фәһләләрин сә'јләрини пуча чыхармаг фабрикант үчүн асан олур. Адәтән иттифагын үзвләри бу knobstiks-ләрә һәдә, сөјүш, әзишдирмә илә вә башга васитәләрлә тә'сир көстәрмәјә чалышыр, гысача десәк, онлары бу вә ја башга јолла горхутмаға чалышырлар. Онлар мәһкәмәјә шикајәт верирләр, ганунун пәрәстишкары олан буржуазија исә һакимијјәти һәлә өз әлиндә сахладығына көрә гануна зидд олан елә илк тәдбир, тәшкилатын үзвләриндән бири барәсиндә мәһкәмәјә илк шикајәт демәк олар һәр дәфә иттифагын гүввәсини сарсыдыр.

Бу иттифагларын тарихи фәһләләрин јалныз ајры-ајры гәләбәләрлә позулан мәғлубијјәтләринин узун сырасындан ибарәтдир. Өз-өзлүјүндә ајдындыр ки, иттифагларын бүтүн сә'јләри әмәк һаггыны әмәк базарында тәләблә тәклифин нисбәти әсасында мүәјјән едән игтисади гануну дәјишмәјә гадир дејилдир. Буна көрә дә иттифаглар бу нисбәтә тә'сир көстәрән *ән мүһүм* сәбәбләри арадан галдырмагда ачиздирләр. Тичарәт бөһраны заманы иттифаглар әмәк һаггы дәрәчәләрини өзләри ашағы салмаға, јахуд да өз фәалијјәтини тамамилә дајандырмаға мәчбурдурлар, әмәјә тәләбат чох оланда исә онлар әмәк һаггыны капиталистләрин рәгабәти нәтичәсиндә өз-өзүнә мүәјјән олуначаг сәвијјәдән јухары галдыра билмирләр. Анчаг иттифаглар хүсуси вә ја јерли характер дашыјан, нисбәтән аз әһәмијјәтли сәбәбләрә тә'сир көстәрә билирләр. Әкәр фабрикантын гаршысында мүгавимәтә һазыр олан тәмәркүзләшмиш фәһлә күтләси дурмасајды, о, зәһмәтсиз газанч хатиринә әмәк һаггыны тәдричән кет-кедә ашағы саларды; бундан башга, дикәр фабрикантларла апармалы олдуғу рәгабәт мүбаризәси буну етмәјә ону мәчбур едәрди вә әмәк һаггы тезликлә минимума енәрди. Фабрикантларын *бир-бири илә* бу чүр рәгабәти *нормал шәраитдә* фәһләләрин мүгавимәти илә мәһдудлашдырыла биләр. Һәр бир фабрикант билир ки, онун

* — штрејкбрехерләр. *Ред.*

үчүн вә рәгибләри үчүн үмуми олан шәраитин тәләб етмәдији һалда әмәк һаггынын һәр һансы шәкилдә ашағы салынмасы тә'тилә сәбәб олачаг, бу исә она һөкмән зәрәр вурачагдыр, чүнки онун маја гојдуғу капитал тә'тил заманы, һәрәкәтсиз галачаг, машынлары исә пасланачагдыр. Үстәлик, белә вәзијјәтдә һәлә мә'лум дејил ки, о, әмәк һаггыны ашағы сала биләчәкми, анчаг јахшы мә'лумдур ки, әкәр буна наил олса, рәгибләри дә онун кими едәчәк, онларын һазырладығы фабрикатын гијмәти ашағы дүшәчәк вә үмид бәсләдији мәнфәәт јенә әлиндән чыхачагдыр. Сонра, әлбәттә, иттифаглар бөһран гуртарандан сонра әмәк һаггынын артмасына, өзләри мүдахилә етмәјәндә артмасына нисбәтән даһа тез наил ола биләрләр. Фабрикант, дикәр саһибкарларын рәгабәти ону вадар етмәјинчә әмәк һаггыны артырмамагда марагылдыр; бунунла белә, иттифаг мөвчуд олдугда, базарда ишләрин вәзијјәти јахшылашан кими, фәһләләр өзү әмәк һаггыны артырмағы тәләб едир вә фәһлә әлләринә бөјүк тәләбат олмасындан истифадә едәрәк, тә'тил васитәсилә фабриканты бу артыма разылыг вермәјә чох заман мәчбур едә билирләр. Анчаг јухарыда дедијим кими әмәк базарына тә'сир көстәрән даһа чидди сәбәбләр гаршысында иттифаглар күчсүздүр. Белә һалларда ачлыг тәдричән фәһләләри мәчбур едир ки, һәр һансы шәртләрлә јенидән ишә башласынлар, һәм дә чәми бир нечә нәфәр буну едирсә, иттифагын гүввәси сарсылыр, чүнки базарда мүәјјән мал еһтијаты оларкән бу бир нечә knobsticks буржуазијаја имкан верир ки, истеһсалда фасиләнин ән ағыр нәтичәләрини арадан галдырсын. Јардыма еһтијачы оланларын сајы чох олдуғуна көрә иттифагын фондлары тезликлә түкәнир; дүканчылар јүксәк фаизлә вердикләри борчдан күнләрин бир күнү имтина едирләр вә еһтијач фәһләләри буржуазијанын зүлмүнә јенә табе олмаға мәчбур едир. Лакин фабрикантлар өз мәнафеји наминә, — әлбәттә, бу, јалныз фәһләләрин мүгавимәти нәтичәсиндә онларын мәнафејинә ујғун олмушдур, — әмәк һаггыны лүзумсуз олараг һәр һансы шәкилдә ашағы салмагдан чәкинмәлидирләр, һәрчәнд ки, фәһләләр өзү әмәк һаггынын һәр дәфә, һәтта базарын вәзијјәти илә әлагәдар олараг ашағы салынмасыны өз вәзијјәтләринин писләшмәси кими гәбул едир вә өзләрини бундан мүмкүн гәдәр горумаға чалышырлар; елә буна көрә тә'тилләрин әксәријјәти фәһләләр үчүн мәнфи нәтичәләнир. Белә бир суал мејдана чыхыр ки, бәс нә үчүн бу тәдбирин фајдасызлығы һамыја ајдын олдуғу бу чүр һалларда фәһләләр тә'тил е'лан едирләр? Анчаг она көрә ки, фәһлә әмәк һаггынын ашағы салынмасына гаршы, һәтта бу ашағы салма лүзумунун өзүнә гаршы е'тираз етмәјә *борчлудур,* чүнки о буну билдирмәјә борчлудур ки, о, јә'ни инсан, шәраитә ујғунлашмамалыдыр, әксинә, шәраити *өзүнә,* инсана, ујғунлашдырмалыдыр, чүнки фәһләнин сусмасы, бу шәраитлә барышмасы, буржуазијанын тичарәт тәрәггидә олдуғу

дөврләрдә фәһләни истисмар етмәк, дурғунлуг заманы исә ону ачындан өлмәјә дүчар етмәк һүгугуну е'тираф етмәси демәк оларды. Нә гәдәр ки фәһләләр һеч олмаса бир дамла инсан ләјагәтини сахлајырлар, онлар буна гаршы е'тираз етмәјә билмәзләр, она көрә башга чүр јох, мәһз *белә* е'тираз едирләр ки, инкилисдирләр, ишкүзар адамдырлар, өз е'тиразларыны *һәрәкәтлә* ифадә едирләр, алман нәзәријјәчиләри кими, е'тиразлары протокола јазылан вә ad acta* әлавә едилән тәк, сакитҹә кедиб јатмырлар, јохса е'тираз едәнләрин өзү кими е'тиразлары да орада сакитҹә јатыб галачагдыр. Инкилисин фәал е'тиразы исә, әксинә, тә'сирсиз галмыр: о, буржуазијанын тамаһкарлығына мүәјјән сәрһәд гојур вә варлы синфин ичтимаи вә сијаси һөкмранлығына гаршы фәһләләрин гәзәбини сөнмәјә гојмур. Ејни заманда бу е'тираз буржуазијаны күчдән салмаг үчүн тәкчә фәһлә иттифаглары вә тә'тилләр дејил, нә исә даһа чох шеј лазым олдуғуну фәһләләрә сүбут едир. Лакин бу иттифагларын вә онларын тәшкил етдији тә'тилләрин әһәмијјәти ән әввәл бундан ибарәтдир ки, онлар *рәгабәти мәһв етмәк* саһәсиндә фәһләләрин илк чәһдидир. Иттифагларын мөвчуд олмасы бунун артыг баша дүшүлмәсини тәхмин едир ки, буржуазијанын ағалығы јалныз фәһләләр арасындакы рәгабәтә, јә'ни пролетариатын јекдиллијинин олмамасына, фәһләләрин бир-биринә гаршы гојулмасына әсасланыр. Иттифаглар нә гәдәр сәтһи вә мәһдуд олсалар да, онларын сә'јләри мәһз рәгабәтә гаршы, мүасир сосиал гурулушун шаһ дамарына гаршы јөнәлдилдијинә көрә, мәһз буна көрә иттифаглар һәмин гурулуш үчүн белә тәһлүкә јарадырлар. Фәһлә буржуазијанын, онунла бирликдә исә бүтүн мүасир ичтимаи гурулушун үзәринә һүчум етмәк үчүн бундан зәиф јер тапа билмәзди. Фәһләләрин бир-бири илә рәгабәти гуртаранда, бүтүн фәһләләр буржуазијанын онлары истисмар етмәсинә даһа јол вермәмәји гәрара аланда мүлкијјәтин һөкмранлығы сона јетәчәкдир. Ахы, әмәк һаггы јалныз она көрә тәләб вә тәклиф шәраитиндән, әмәк базарынын тәсадүфи вәзијјәтиндән асылыдыр ки, индијәдәк фәһләләр өзләри илә, алыныб-сатыла билән бир әшја кими рәфтар етмәјә јол верирдиләр. Фәһләләр өзләринин алыныб-сатылмасына даһа дөзмәмәји гәрара аланда, әмәјин дәјәринин әслиндә нәдән ибарәт олмасы мүәјјән едиләркән, фәһлә бир әшја кими јох, тәкчә иш гүввәси дејил, һәм дә ирадәси олан *инсан* кими чыхыш едәндә бүтүн индики сијаси игтисад вә әмәк һаггы ганунлары сона јетәчәкдир. Әлбәттә, фәһләләр бир-бири илә рәгабәти мәһв етмәјә наил олуб бунунла кифајәтләнсәләр әмәк һаггы ганунлары нәтичә е'тибарилә јенә дә өзүнү көстәрәрди. Лакин фәһләләр бүтүн әввәлки һәрәкатларындан имтина етмәдән вә фәһләләрин бир-бири илә бу рәгабәтини јенә бәрпа етмәдән бу-

* — ишин ичинә. *Ред.*

нунла кифајәтләнә билмәзләр, башга сөзлә десәк, онлар буна үмумиҹҹәтлә јол верә билмәзләр. Зәрурәт онлары рәгабәтин *бир һиссәсини* дејил, үмумиҹҹәтлә рәгабәти мәһв етмәјә мәчбур едәчәк вә онлар буну едәчәкләр. Фәһләләр индинин өзүндә күндән-күнә даһа чох баша дүшмәјә башлајырлар ки, рәгабәт онлара нечә зәрәр вурур, онлар буржуазијаја нисбәтән даһа јахшы баша дүшүрләр ки, варлылар арасындакы рәгабәт дә фәһләјә тә'сир көстәрәрәк, тичарәт бөһранларына сәбәб олур вә одур ки, ону да арадан галдырмаг лазымдыр. Тезликлә онлар баша дүшәчәкләр ки, буну *нечә* етмәлидирләр.

Сүбут етмәјә лүзум јохдур ки, иттифаглар варлы синфә гаршы фәһләләрин нифрәтинин вә гәзәбинин күчләнмәсинә хејли дәрәчәдә көмәк едирләр. Буна көрә дә хүсусилә һәјәчанлы дөврләрдә һәмин иттифаглар — рәһбәрләринин разылығы илә вә ја разылығы олмадан — ајры-ајры елә һәрәкәтләрә јол верирләр ки, бунлары јалныз үмидсизлијә кәлиб чатан нифрәтлә, бүтүн әндазәләрдән чыхан вәһши еһтирасла изаһ етмәк олар. Белә һәрәкәтләрә јухарыда көстәрилән сулфат туршусу илә јандырма һаллары, һабелә бир сыра башгалары аиддир ки, онлардан бир нечәсини мән бурада мисал кәтирәчәјәм. Бир ахшам, 1831-чи илдә фәһләләр арасында күчлү иғтишашлар заманы Манчестер јахынлығындакы Хајддан олан кәнч фабрикант Аштон дүзәнликдә күллә илә вурулуб өлдүрүлмүшдү; гатил тапылмамышды. Һеч бир шүбһә јохдур ки, бу, фәһләләр тәрәфиндән интигам тәдбиридир. — Гәсдән јандырма вә партлајыш төрәтмәк чәһдләри чох тез-тез баш верир. Чүмә күнү, 1843-чү ил сентјабрын 29-да *Шеффилддә,* Һовардстритдә фабрикант Пачинин мишар е'малатханасыны партлатмаға чәһд көстәрилмишди. Бунун үчүн ичинә барыт долдурулан вә кип бағланан дәмир лүләдән истифадә етмишдиләр; чох бөјүк зәрәр дәјмишди. Ертәси күн, сентјабрын 30-да, *Шеффилд* јахынлығындакы *Шејлс-Мурда* Иббетсонун бычаг вә суванд фабрикиндә дә белә бир чәһд олмушду. Ч-б Иббетсон буржуа тәшкилатларында фәал иштиракы, ашағы әмәк һаггы вермәси, иштдә јалныз knobsticks-ләрдән истифадә етмәси, һабелә касыблар һаггында ганундан өз хејринә истифадә етмәси (1842-чи ил бөһраны заманы о, ашағы әмәк һаггындан имтина едәнләрин адларыны касыблара гәјјумлуг чәмијјәтинә билдирәрәк вә онлары иш тапа билән, лакин истәмәјән вә буна көрә дә әл тутмаға лајиг олмајан адамлар кими гәләмә верәрәк, фәһләләри ашағы әмәк һаггына разылашмаға мәчбур етмишди) илә фәһләләрдә нифрәт ојатмышды. Партлајыш чох чидди зәрәр вурду вә һадисә јеринә кәлән бүтүн фәһләләр анчаг буна тәәссүф етдиләр ки, «бүтүн мүәссисәни партлатмаг мүмкүн олмады». Чүмә күнү, 1843-чү ил октјабрын 6-да, *Болтонда* Ејнсуертин вә Кромптонун фабрикини јандырмаг үчүн мүвәффәгијјәтсиз чәһд көстәрилди. Бу, һәмин фабрикдә чох гыса мүддәт әрзиндә үчүн-

чү, јахуд дөрдүнчү чәһд иди. — Чәршәнбә күнү, 1844-чү ил јанварын 10-да, *Шеффилддә* шәһәр шурасынын ичласында полис комиссары партлајыш үчүн хүсуси олараг чугундан һазырланмыш, ичиндә дөрд кирвәнкә барыт олан мәрмини нүмајиш етдирди; фитили јаныб сөнмүш олан бу мәрми *Шеффилддәки* Ерлстритдә ч-б Китченин фабрикиндә тапылмышды. — Базар күнү, 1844-чү ил јанварын 21-дә, Ланкаширдәки *Беридә,* Бентлинин вә Уајтын тахта-шалбан заводунда фабрикин ичәрисинә атылан барытла долу бағлама партлајыш төрәтмишдир; партлајыш чидди дағынтыја сәбәб олмушдур. — Чүмә ахшамы, 1844-чү ил февралын 1-дә, *Шеффилддә* Сохонун тәкәр заводуна од вурулмуш вә о, тамам јанмышдыр. — Дөрд ај әрзиндә чәми алты һадисә олмуш вә онларын һамысы јалныз фәһләләрин саһибкарлара гаршы гәзәбиндән ирәли кәлмишдир. Белә шејләрин *мүмкүн олдуғу* сосиал гурулушун симасы барәдә һеч данышмаға дәјмәз. Бу фактлар кифајәт дәрәчәдә ајдын көстәрир ки, Инкилтәрәдә сосиал мүһарибә е'лан едилмиш вә әмәлијјатлар һәтта иш үчүн әлверишли олан 1843-чү илин ахыры кими дөврләрдә дә апарылыр. Анчаг Инкилтәрә буржуазијасы һеч чүр ағлыны башына јығмыр! Лакин ән парлаг факт *Глазгода туглар** дејилән шәхсләрин просеси, 1838-чи ил јанварын 3-дән 11-дәк бу шәһәрин андлылар мәһкәмәсиндә давам едән һәмин просесдир. Ишә бахыларкән мә'лум олду ки, орада 1816-чы илдән мөвчуд олан ипликәјирәнләр иттифагы надир јекдиллијә вә гүввәјә малик иди. Онун үзвләри анд ичиб вә'д едирдиләр ки, әксәријјәтин гәрарына табе олачаглар. Һәр тә'тил заманы, иттифаг үзвләринин бөјүк әксәријјәтинә мә'лум олмајан вә онун пул вәсаитини истәдији кими сәрф едән кизли комитә фәалијјәт көстәрирди. Комитә knobsticks-ләрин вә мәнфур фабрикантларын өлдүрүлмәси үчүн, һабелә фабрикләрин јандырылмасы үчүн мүкафатлар тә'јин едирди. Беләликлә, әјиричи кишиләрин әвәзинә иттифагда олмајан гызларын ишә гәбул едилдији фабрик јандырылды; бу гызлардан биринин анасы, Мак-Фөрсон адлы гадын өлдүрүлдү вә ики нәфәр гатил иттифагын вәсаити һесабына Америкаја көндәрилди. — Артыг 1820-чи илдә бир knobstick, Мак-Куорри күллә илә вурулуб јараланмышды, атәш ачан адам бунун үчүн иттифагдан 15 фунт стерлинг пул алмышды. Сонралар Греһем адлы бириси дә күллә илә вурулуб јараланды; атәш ачан 20 ф. ст. алды, анчаг тутулду вә өмүрлүк сүркүнә мәһкум едилди. Нәһајәт, 1837-чи илин мај ајында Отбанкда вә Мајл-Енддәки фабрикләрдә тә'тил нәтичәсиндә иғтишаш баш верди, һәм дә он нәфәрә јахын knobsticks зоракылыға мә'руз галды; һәмин илин ијул ајында иғтишашлар һәлә сакитләшмәмишди вә бир knobstick, Смит адлы

* Бу фәһләләри әлинә кечән јад адамларын һамысыны гәддарчасына өлдүрмәклә мәшғул олан мәшһур ост-һинд сектасынын ады илә туглар (thugs) адландырмышдылар.

бириси о гәдәр дөјүлмүшдү ки, көтәкләрдән өлдү. О заман комитә һәбс олунду вә истинтаг башланды. Комитәнин сәдри вә ән көркәмли үзвләри ганунсуз иттифагларда иштирак етмәкдә, knobstick-ләрә гаршы зоракылыгда, Чемсин вә Френсис Вудун фабрикини јандырмагда иттиһам олунараг мүгәссир сајылдылар вә једди иллијә сүркүнә көндәрилмәјә мәһкум едилдиләр. Бизим мәрһәмәтли алманлар буна нә дејә биләрләр?*

Варлы синиф вә хүсусилә онун фәһләләрлә билаваситә тәмасда олан һиссәси бу иттифагларын әлејһинә чох бөјүк гызғынлыгла мүбаризә апарыр вә буржуа сијаси игтисады нөгтеји-нәзәриндән тамамилә доғру олан, мәһз буна көрә дә мүәјјән мә’нада јанлыш олан вә фәһләнин шүуруна һеч чүр тә’сир көстәрә билмәјән дәлилләрә әсасланараг, иттифагларын фајдасыз олдуғуну фәһләләрә даим сүбут етмәјә чалышыр. Буржуазијанын көстәрдији бу чидд-чәһдин өзү сүбут едир ки, бу ишдә онун мәнафејинә тохунулмушдур; ахы, һәлә тә’тилин билаваситә зәрәриндән данышмасаг, вәзијјәт еләдир ки, фабрикантын чибинә кедән пулун һамысы һөкмән фәһләнин чибиндән чыхарылмалыдыр. Фәһләләр бир-бири илә рәгабәт апаран ишверәнләрин әмәк һаггыны ашағы салмаг чәһдини иттифагларын мүәјјән гәдәр мәһдудлашдырдығыны јахшыча билмәсәјдиләр дә, иттифаглардан тәкчә буна көрә имтина етмәздиләр ки, онлары горујуб сахламагла өз дүшмәнләринә — фабрикантлара зәрәр вурурлар. Мүһарибәдә бир тәрәфә вурулан зијан дикәр тәрәфин хејринә олур, фәһләләр исә фабрикантларла мүһарибә вәзијјәтиндә олдугларына көрә бу һалда онлар бир-биринин сачыны јолан ә’лаһәзрәт һөкмдарларын әмәлләрини тәкрар едирләр. — Бүтүн буржуалар арасында фәһлә иттифагларынын ән гаты дүшмәни бизә таныш олан д-р Јурдур. О, фәһләләрин ән күчлү дәстәси олан ипликәјирәнләрин «кизли диванханалары» барәдә гәзәбиндән боғула-боғула данышыр; бу диванханалар билдирирләр ки, табе олмајан һәр һансы фабриканты сарсыда «вә беләликлә, бир чох илләр әрзиндә онлары доландыран бир адамы вар-јохдан чыхара» биләрләр. Јур елә бир вахтдан данышыр ки, о заман «сәнајенин фәрасәтли башы вә һәјатверичи гәлби нараһат ашағы үзвләрин табелијиндә олачагдыр», — еј сән, јени пејда олмуш Менени Агриппа![124] Чох тәәссүф ки, инкилис фәһләләрини Рома плебејләри кими тәмсил илә сакитләшдирмәк һеч дә асан мәсәлә дејилдир!

* Бу адамлара нечә дә өзүнәмәхсус «ибтидаи әдаләт» (wild-justice) һисси һаким кәсилмәлијди ки, онлар конклава топлашыб, сојуг мүһакимә илә өзләринин фәһлә јолдашыны өз зүмрәсинин фәрариси вә өз ишинә хаин е’лан етсинләр, ону хаин вә фәрари кими өлүмә мәһкум етсинләр вә кизли чәлладын әли илә өлдүрсүнләр, чүнки дөвләт һакимләри вә чәллад буну етмирләр. Бүтүн бунлар гәдим «Фема мәһкәмәсини», чәнкавәрләр дөврүнүн кизли диванханаларыны хатырладыр, санки онлар гәфләтән дирчәләрәк, адамларын һејрәтли бахышлары гаршысында јенидән чанланмышдыр, — бу диванханаларын үзвләри зиреһ дејил, мәхмәр көдәкчә кејмишләр, һәм дә Вестфалија мешәләриндә дејил, Глазгодакы абад Һаллоугејт күчәсиндә јығышырлар! — Белә һисс кениш јајылмалыдыр вә *күтләләр арасында* чох *күчлүдүр*, һәрчәнд белә кәскин формада о, јалныз *әгәлијјәтдә* өзүнү көстәрә биләр!» — Карлејл. «Чартизм», сәһ. 40.

Ахырда Јур белә бир ширин әһвалат данышыр. Мүл-машында чод иплик һазырлајан әјиричиләр дә бир вахтлар өз гүввәсиндән биабырчы шәкилдә суи-истифадә едирдиләр. Јүксәк әмәк һаггы онларда фабриканта миннәтдарлыг һисси вә әгли инкишаф һәвәси (әлбәттә, буржуазија үчүн зәрәрсиз вә һәтта фајдалы елмләр саһәсиндә) јаратмаг әвәзинә, чох вахт ифтихар һисси доғурур вә өз инадчыл руһуну тә'тилләр васитәсилә горујуб сахламаг үчүн онлара вәсаит верирди; тә'тилләр һеч бир сәбәб олмадан мүхтәлиф фабрикләрдә бир-биринин ардынча башланырды. Хајдда, Дакинфилддә вә әтраф јерләрдә баш верән белә уғурсуз бир һадисә заманы јерли фабрикантлар франсызларын, белчикалыларын вә американларын рәгабәтиндән еһтијат едәрәк, Шарп, Робертс вә К^0 машынгајырма заводуна мүрачиәтлә хаһиш етдиләр ки, «истеһсалы ағыр көләликдән вә мәһв олмаг тәһлүкәсиндән хилас етмәк» наминә ч-б Шарпын ихтирачылыг исте'дадыны автомат мүл-машын конструксијасы јаратмаға јөнәлтсин.

«Бир нечә ајдан сонра санки тәчрүбәли фәһлә ағлына, һиссинә вә бармагларына малик олан машын јарадылды. Беләликлә, *дәмир адам* — фәһләләр бу машына белә ад вердиләр — *Минерванын һөкмү илә мүасир Прометејин әлиндән чыхды.* Бу, сәнаје синифләри арасында гајда-гануну бәрпа етмәли вә инкилисләрин сәнаједә һөкмранлығыны тә'мин етмәли олан бир ичад иди. Бу јени Һеркулес һүнәри һаггында хәбәр фәһлә иттифагларында ваһимә јаратды вә *бу көзәл ичад, нечә дејәрләр, һәлә бешијиндән ајрылмамыш, анархија әждаһасыны боғуб өлдүрдү»*.

Сонра Јур сүбут едир ки, ејни вахтда дөрд вә беш рәнк басмаға имкан верән машынын ихтира едилмәси читнахышлајан фәһләләр арасында иғтишашларын нәтичәси иди, тохучулуг фабрикләриндә ериши јапышганлајан фәһләләрин инадкарлығы јапышганлама үчүн јени тәкмилләшдирилмиш машынын јаранмасына сәбәб олмушдур, сонра о, даһа бир нечә белә һадисәни мисал кәтирир*. Бир гәдәр әввәл һәмин бу Јур нечә-нечә сәһифәлик әсәриндә вар гүввә илә сүбут едирди ки, машынларын тәтбиги фәһләләр үчүн сәрфәлидир! — Анчаг Јур тәк дејилдир; фабрик һесабатында фабрикант Ашуерт вә бир чох башгалары фәһлә иттифаглары барәдә өз һиддәтләрини ифадә етмәк фүрсәтини әлдән вермирләр. Бә'зи һөкумәтләр кими бу мүдрик буржуалар да анлаја билмәдикләри бүтүн һәрәкатлары мәрдимазар тәшвигатчыларын, бәдәмәлләрин, демагогларын, бошбоғазларын вә кәнчләрин тә'сири илә әлагәләндирирләр. Онлар иддиа едирләр ки, бу иттифагларын акентләри адлары чәкилән шәхсләрдән мааш алдыгларына көрә тәшвигат апармаға онларын марағы вардыр; белә адамлара иш вермәмәклә санки буржуазијанын өзү һәмин акентләрә һагг өдәмәји иттифаглар үчүн зәрурәтә чевирмир!

* Јур. «Фабрик фәлсәфәси», сәһ. 366 вә сонра.

Ағласығмаз дәрәҹәдә артан тә'тилләр Инкилтәрәдә сосиал мүһарибәнин нә јерә чатдығыны ајдын бир шәкилдә сүбут едир. Елә бир һәфтә, бәлкә һәтта күн олмур ки, каһ әмәк һаггынын азалдылмасы үзүндән, каһ ону артырмагдан имтина едилмәси үзүндән, каһ knobsticks-ләрин фабрикә гәбул олунмасына көрә, каһ суи-истифадә һалларыны, јахуд јарарсыз гајдалары арадан галдырмагдан имтина едилмәсинә көрә, каһ јени машынларын тәтбигинә көрә, каһ да сајсыз-һесабсыз башга сәбәбләрә көрә ајры-ајры јерләрдә тә'тил баш вермәсин. Әлбәттә, бу тә'тилләр јалныз илкин чарпышмалардыр, арабир даһа ҹидди вурушмалара чеврилир: онлар һәлә һеч нәји һәлл етмир, анҹаг шәксиз бир ајдынлыгла сүбут едир ки, пролетариатла буржуазија арасында гәти дөјүш артыг јахынлашыр. Тә'тилләр елә бир һәрби мәктәбдир ки, бурада фәһләләр артыг лабүд олмуш бөјүк мүбаризәјә һазырлашыр; тә'тилләр фәһлә синфинин ајры-ајры дәстәләринин бөјүк фәһлә һәрәкатына гошулдугларыны билдирән нүмајишидир. «Northern Star» гәзетинин, пролетариатын бүтүн һәрәкатлары һаггында мә'лумат верән јеканә гәзетин, иллик комплектини нәзәрдән кечирдикдә јәгин етмәк мүмкүндүр ки, шәһәрләрин вә кәнд сәнаје маһалларынын бүтүн фәһләләри иттифагларда бирләшмишләр вә буржуазијанын һөкмранлығына гаршы өз е'тиразларыны заман-заман үмуми тә'тил васитәсилә билдирирләр. Мүбаризә мәктәби кими исә тә'тилләр әвәзедилмәздир. Инкилисин өзүнәмәхсус мәрдлији онларда тәзаһүр едир. Гитәдә белә һесаб едирләр ки, инкилисләр, хүсусилә фәһләләр горхагдырлар, куја онлар ингилаб етмәјә гадир дејилдирләр; бу фикир она әсасланыр ки, онлар франсызлар кими һәр дәгигә гијам галдырмаға һазыр дејилдирләр, куја онлар буржуа режиминә сакитҹә дөзүрләр. Лакин бу фикир тамамилә сәһвдир. Инкилис фәһләләри мәрдликдә һеч бир милләтдән кери галмырлар, онлар франсызлардан һеч дә аз нараһат дејилдирләр, анҹаг башга ҹүр мүбаризә апарырлар. Франсызлар башдан-ајаға сијасәтчидирләр, онлар сијаси мејданда сосиал бәлаја гаршы да мүбаризә апарырлар. Инкилисләр исә бу гәнаәтдәдирләр ки, сијасәт јалныз буржуа ҹәмијјәтинин гәрәзли мәгсәдләринә хидмәт едир, буна көрә дә онлар һөкумәтә гаршы дејил, билаваситә буржуазијаја гаршы мүбаризә апарырлар, һәмин мүбаризә исә һәләлик јалныз динҹ јолла мүвәффәгијјәтлә апарыла биләр. Сәнаједә дурғунлуг вә онун јаратдығы сәфаләт 1834-ҹү илдә Лионда республика наминә үсјана, 1842-ҹи илдә исә Манчестердә Халг хартијасы вә әмәк һаггынын артырылмасы тәләби илә үмуми тә'тилә сәбәб олду. Тә'тил үчүн исә, һәмчинин мәрдлик вә һәтта үсјан үчүн олдуғундан чох вахт хејли артыг мәрдлик, хејли артыг ҹәсарәтли вә сарсылмаз гәтијјәт тәләб олундуғу ајдындыр. Доғрудан да, сәфаләтин нә демәк олдуғуну өз тәҹрүбәсиндән биләи фәһлә үчүн еһтијаҹы ҹәсарәтлә гаршыламаг, арвадыны вә ушаг-

ларыны еһтијача мә'руз гојмаг, ајларла ачлыг вә мәһрумијјәт чәкмәк, һәм дә гәтијјәтини вә мәтанәтини итирмәмәк һеч дә бош шеј дејилдир. Франсыз ингилабчысыны тәһдид едән өлүмү, јахуд галераны варлы синфин зүлмүнә табе олмамаг үчүн инкилис фәһләсинин нәләрә дөздүјү илә, тәдричлә ачындан өлмәклә, ачлыг чәкән аиләни һәр күн көрмәк лүзуму илә, буржуазијанын нә вахтса сәндән интигам алачағынын дәрк олунмасы илә мүгајисә един! Ирәлидә биз инкилис фәһләсинин белә инадчыл, јенилмәз мәрдлији нүмунәсини көрәчәјик; о, зора јалныз о заман тәслим олур ки, һәр һансы мүгавимәт даһа фајдасыздыр вә мә'насы јохдур. Мәһз бу сакит тәмкинлилији илә, һәр күн јүзләрлә сынаға дөзән бу јенилмәз гәтијјәти илә, мәһз бунлар васитәсилә инкилис фәһләси өз характеринин ән чох һөрмәтәлајиг чәһәтини бүрузә верир. Чәми бир буржуанын мүгавимәтини гырмаг үчүн белә мүсибәтләрә дөзән адамлар бүтүн буржуазијанын зоруну да гыра биләрләр. Лакин инкилис фәһләси бундан да башга дәфәләрлә кифајәт гәдәр мәрдлик көстәрмишдир. 1842-чи ил тә'тили сонралар бир нәтичә вермәдисә, бу, гисмән буржуазијанын фәһләләри чыхыша вадар етмәси үзүндән, гисмән дә тә'тилин мәгсәдини фәһләләрин өзүнүн баша дүшмәмәси вә бир-бири илә һәмрә'ј олмамасы үзүндән мүмкүн олду. Дикәр һалларда исә, сөһбәт мүәјјән *сосиал* мәгсәдләрдән кедәндә инкилис фәһләләри өз мәрдлијини дәфәләрлә сүбут етмишләр. Һәлә 1839-чу илин Уелс үсјаныны нәзәрә алмасаг, мән Манчестердә оларкән (1843-чү илин мај ајында) орада әсл чарпышма баш верди. Бир кәрпич заводунда (Полингин вә Хенфринин) кәрпичин гәлибини бөјүтдүләрсә дә, әмәк һаггыны артырмадылар, һалбуки ири өлчүлү кәрпичләр, әлбәттә, нисбәтән баһа гијмәтә сатылырды. Әмәк һаггынын артырылмасы тәләби өдәнилмәјән фәһләләр иши дајандырдылар, кәрпичкәсәнләрин иттифагы исә фирмаја бојкот е'лан етди. Лакин фирма бөјүк сә'јләр баһасына әтраф јерләрдән вә knobsticks-ләр арасындан фәһләләр топлаја билди. Әввәлчә иттифаг онлары горхутмаға чалышды. Заводун мүһафизәси үчүн фирма исте'фаја чыхмыш он ики нәфәр әскәри вә полиси ишә көтүрдү вә онлары түфәнклә силаһландырды. Горхутмаг чәһдләри көмәк етмәдијинә көрә, бир дәфә, ахшам саат он радәләриндә, кәрпичкәсән фәһләләрин дәстәси, ирәлидә түфәнклә силаһланмыш адамлар олмагла дөјүш вәзијјәтиндә завода һүчум етди; завод, пијада һиссәсинин дүшәркә салдығы казармаларын чәми 400 аддымлығында јерләширди*. Фәһләләр заводун әразисинә кечәрәк вә кешикчиләрлә гаршылашараг атәш ачмаға башладылар, гурумаг үчүн дүзүлмүш кәрпичләри тапдаладылар, гурујуб галаг-галаг јығылмыш кәрпичләри дағытдылар, әлләринә нә кечдисә һамысыны мәһв етдиләр, биналардан бири-

* Кросс-Лејн вә Ричент-род күчәләринин тининдә — Манчестерин планына бах.

нә дахил олуб бүтүн мебели сындырдылар вә орада јашајан нәзарәтчинин арвадыны дөјдүләр. Бу мүддәтдә кешикчиләр чәпәрин архасында мөвге тутдулар, орада далдаланыб манеәсиз атәш ачмаг мүмкүн иди. Аловланан биширмә печи һүчумчәкәнләри ашкар көстәрирди, собанын гаршысында дуранлар өз дүшмәнләри үчүн јахшы һәдәф иди, өзләри исә гарасына атәш ачырдылар. Буна бахмајараг, атышма јарым саатдан чох, бүтүн күлләләр атыланадәк вә һүчумун мәгсәди јеринә јетириләнәдәк, јә'ни заводда дағыдыласы мүмкүн олан нә варса һамысы дағыдыланадәк давам етди. Бу заман гошунлар көрүндү вә фәһләләр Еклсә тәрәф (Манчестердән үч мил мәсафәдәдир) кери чәкилдиләр. Еклсин јахынлығында онлар јохлама кечирдиләр, һәм дә һәр кәс өз бөлмәсиндә гејд олундуғу нөмрә илә чағырылырды, сонра онлар дағылышдылар, анчаг һәр тәрәфдән ирәлиләјән полисләрин әлинә кечдиләр. Јәгин ки, јаралананлар чох иди, лакин јалныз полисин әлинә кечәнләрин сајы мә'лум олду. Бир фәһләнин үч јеринә: будуна, балдырына вә чијнинә күллә дәјмишди, анчаг о буна бахмајараг дөрд милдән чох мәсафә гәт етмишди. — Бу адамлар кифајәт дәрәчәдә сүбут етдиләр ки, онлар да ингилаби шүчаәтә маликдирләр вә күлләдән горхмурлар. Анчаг әкәр, 1842-чи илдә олдуғу кими, нә истәдијини өзү дә билмәјән, базар мејданында дөврәјә алынмыш силаһсыз күтлә бүтүн чыхыш јолларыны тутан бир нечә сүвари вә полис тәрәфиндән рам едилә билирсә, бу һеч дә ону сүбут етмир ки, күтлә чәсарәтсиздир; дөвләт, јә'ни буржуа һакимијјәтинин бу нөкәрләри орада олмасајдылар да, һәмин күтлә һеч нә етмәјәчәкди. Анчаг халгын гаршысында мүәјјән бир мәгсәд оланда о, кифајәт гәдәр чәсарәт нүмајиш етдирир; мәсәлән, Бөрли фабрикинә һүчум буну сүбут едир; сонра һәмин фабрики артиллеријанын көмәји илә горумаг лазым кәлди.

Јери кәлмишкән, Инкилтәрәдә ганунун нечә мүгәддәс тутулдуғу барәдә бир нечә кәлмә. Әлбәттә, буржуа үчүн ганун мүгәддәсдир: ахы, ганун онун өзү тәрәфиндән јарадылмышдыр, онун разылығы илә, онун шәхсијјәтини вә мәнафејини горумаг үчүн е'лан едилмишдир. Буржуа билир ки, мүәјјән бир ганун онун үчүн нараһатлыг јарадырса да, күлл һалында бүтүн ганунверичилик онун мәнафејини горумаға јөнәлдилмишдир, башлычасы исә, чәмијјәтин бир һиссәсинин өз ирадәсини фәал, дикәр һиссәсинин сүст шәкилдә билдирмәси јолу илә тәсбит едилмиш ганунун мүгәддәслији, гајдаларын тохунулмазлығы буржуанын сосиал мөвгејинин ән е'тибарлы дајағыдыр. Инкилис буржуасы өз аллаһы кими ганунда да өзүнү көрүр вә буна көрә дә ганун онун үчүн мүгәддәсдир, буна көрә дә әслиндә онун дәјәнәји олан полис дәјәнәји дә онун көзүндә белә фөвгәл'адә сакитләшдиричи гүввәјә маликдир. Әлбәттә, фәһләнин көзүндә белә дејилдир. Фәһлә чох јахшы билир, тәчрүбәдә, чох тез-тез һисс едиб ки,

онун үчүн ганун буржуазијанын һөрдүјү гамчыдыр вә буна көрә дә о, јалныз мәчбур едилдији һалда гануна әл атыр. Манчестердә һәр һәфтә полисләр дөјүлдүјү, кечән ил исә һәтта дәмир гапы вә галын пәнчәрә тахтасы илә мүһафизә олунан полис мәнтәгәсини һүчумла әлә кечирмәк үчүн чәһд көстәрилдији һалда, инкилис фәһләсинин күја полисдән горхдуғуну иддиа етмәк күлүнчдүр. Дејилдији кими 1842-чи ил тә'тили заманы полисин күчү јалныз фәһләләрин өзүнүн гәтијјәтсизлијинә әсасланырды.

Фәһләләр гануну сајмадығына, ону дәјишдирә билмәјәндә јалныз она табе олдуғуна көрә һеч олмаса ганунун дәјишдирилмәси барәдә тәклифләр вермәк истәмәләри, буржуа ганунуну пролетар гануну илә әвәз етмәјә чалышмалары тамамилә тәбиидир. *Халг хартијасы* (people's charter), халис сијаси формада олан вә нүмајәндәләр палатасыны демократик әсаслар үзрә јенидән гурмағы тәләб едән сәнәд пролетариатын тәклиф етдији мәһз белә бир ганундур. *Чартизм* буржуазијаја гаршы мүхалифәтин чәмләнмиш формасыдыр. Бу мүхалифәт иттифагларын фәалијјәтиндә вә тә'тилләр заманы һәмишә пәракәндә һалда олурду; ајры-ајры фәһләләр, јахуд фәһлә груплары ајры-ајры буржуалара гаршы мүбаризә апарырдылар. Бә'зән мүбаризә үмуми характер алырдыса да, бу, әксәр һалларда фәһләләрин нијјәтиндән асылы олмурду; бунун шүурлу сурәтдә олдуғу һалларда һәмин шүурун әсасыны чартизм тәшкил едирди. Чартизмдә исә бүтүн фәһлә синфи буржуазијаја гаршы ајаға галхараг, ән әввәл онун сијаси һакимијјәти, буржуазијанын өзүнү әһатә етдији ганунлар дивары үзәринә һүчум чәкир. Чартизм өз мәншәјини XVIII әсрин 80-чи илләриндә *пролетариатла бир вахтда вә онун дахилиндә* инкишаф едән, Франса ингилабы дөврүндә гүввә топлајан вә сүлһ бағланандан сонра *«радикал»* партија кими чыхыш едән *демократ* партијасындан көтүрмүшдүр. Онун башлыча мәркәзи о заман Бирминһем вә Манчестер, әввәлләр исә Лондон иди. Бу партија либерал буржуазија илә иттифагда көһнә парламентин олигархларыны ислаһат һаггында билл гәбул етмәјә мәчбур етди вә о вахтдан бәри буржуазијаја гаршы дуран фәһлә партијасы кими кетдикчә мөһкәмләнмәјә башлады. 1838-чи илдә Уилјам Ловетт башда олмагла фәһләләрин үмуми Лондон чәмијјәтинин (Working Men's Association) комитәси, тәркибинә ашағыдакы «алты маддә» дахил олан Халг хартијасынын лајиһәсини тәртиб етди: 1) ағлы башында олан вә һеч бир чинајәт төрәтмәјән јеткин јашлы бүтүн кишиләр үчүн үмуми сечки һүгугу; 2) һәр ил јенидән сечилән парламент; 3) парламент үзвләринә һагг верилмәлидир ки, јохсул да депутат сәлаһијјәти ала билсин; 4) буржуазија тәрәфиндән пулла әлә алманы вә һәдә-горхуну арадан галдырмаг үчүн кизли сәсвермә јолу илә сечкиләр; 5) бәрабәр нүмајәндәлији тә'мин етмәк үчүн бәрабәр сечки даирәләри, вә 6) депутатлар үчүн онсуз да халис формал олан 300 ф. ст.-лик

торпаг сензи ләғв едилсин ки, һәр бир сечичи дә сечилмәк һүгугуна малик олсун. — Һамысы јалныз нүмајәндәләр палатасы тәркибинин мүәјјән едилмәсинә аид олан бу алты маддә илк бахышда нә гәдәр садә көрүнсә дә, кралича вә лордлар палатасы илә бирликдә Инкилтәрә конститусијасыны јер үзүндән силмәк үчүн һәр һалда кифајәтдир. Конститусијада монархист вә аристократ адланан үнсүрләр јалныз она көрә индијәдәк јашаја билирләр ки, онларын *көздән пәрдә асмаг үчүн* галмасында буржуазијанын марағы вардыр; ахы, бу үнсүрләрин һәр икиси һазырда јалныз көздән пәрдә асмаг үчүн мөвчуддур. Лакин нүмајәндәләр палатасы бүтүн өлкәнин ичтимаи рә'јинә архалананда, тәкчә буржуазијанын дејил, бүтүн милләтин ирадәсини ифадә етмәјә башлајанда там һакимијјәт о дәрәчәдә онун әлинә кечәчәкдир ки, монарх вә аристократија өз мүгәддәслик шәрәфинин изинитозуну да итирәчәкләр. Инкилис фәһләси нә лордлара, нә дә краличаја һөрмәт бәсләјир, һалбуки буржуазија, ишдә онларын рә'ји илә аз һесаблашса да, ајры-ајрылыгда һәр биринә рәһми кәлир. Инкилис чартисти сијаси мә'нада республикачыдыр, һәрчәнд бу сөзү һеч вахт, һәр һалда, демәк олар һеч вахт ишләтмир; о, бүтүн өлкәләрин республика партијаларына рәғбәт бәсләјир, лакин өзүнү демократ адландырмагдан хошу кәлир. О, ади республикачыдан јухарыда дурур; онун демократизми халис сијасәт саһәси илә мәһдудлашмыр.

Јенични мејдана кәлдији 1835-чи илдән е'тибарән чартизм, әлбәттә, башлыча олараг фәһләләр арасында јајылмышды, лакин о заман о, радикал хырда буржуазијадан һәлә кәскин шәкилдә ајрылмырды. Фәһләләрин радикализми буржуазијанын радикализми илә әл-әлә вермишди. Хартија онларын үмуми шүары иди, онлар өзләринин иллик «милли конвентләрини» бирликдә кечирир вә адама елә кәлирди ки, бир партијадан ибарәт идиләр. Ислаһат һаггында биллин нәтичәләриндән вә 1837—1839-чу илләрдә ишләрин дурғун һал алмасындан мә'јус олан хырда буржуазија о заман чох давакар вә гәддар әһвали-руһијјәдәјди, она көрә дә чартистләрин аловлу тәшвигаты онун лап үрәјиндән иди. Бу тәшвигатын чевик характери һаггында Алманијада һеч бир тәсәввүр јохдур. Халга мүрачиәт едиб ону силаһланмаға вә һәтта үсјан етмәјә чағырырдылар. Франса ингилабы заманы олдуғу кими, низәләр һазырланырды. Јери кәлмишкән, 1838-чи илдә һәрәкатда методистләр сектасындан Стефенс адлы бир ваиз дә иштирак едирди. О, Манчестер әһалиси гаршысында белә бир нитг сөјләди:

«Һөкумәтин кучүндән горхмајын, әскәрләрдән, әсарәтчиләриниздә олан сүнкүләрдән вә топлардан горхмајын, — сизин әлиниздә бүтүн бунлардан хејли кучлү олан бир васитә, — елә бир силаһ вар ки, нә сүнкү, нә дә топ она гаршы һеч нә едә билмәз. Бу силаһа он јашлы ушаг да јијәләнә биләр. Бир нечә кибрит вә үстүнә гатран төкүлмүш бир чәнкә күләш көтүрмәк кифајәтдир!

Бахыб көрәјдим, бу силаһ чәсарәтлә ишә салынса, јүз минләрлә әскәри олан һөкумәт онун гаршысыны нечә алачагдыр!»*

Лакин ејни заманда фәһләләрин чартизминин өзүнәмәхсус *сосиал* характери һәлә о вахт ашкар олду. Һәмин Стефенс Керсолл-Мурда, Манчестерин јухарыда адыны чәкдијимиз «Мүгәддәс дағында» 200 мин нәфәрин јығынчағында беләдеди:

«Достларым, чартизм сизин үчүн сечки һүгугу вә с. әлдә етмәкдән сөһбәт кедән сијаси мәсәлә дејилдир; чартизм — *бычаг вә чәнкәл мәсәләсидир;* Хартија — јахшы мәнзил, јахшы јемәк вә ичмәк, јахшы әмәк һаггы вә гыса иш күнү демәкдир».

Буна көрә дә јохсуллар һаггында јени гануна гаршы вә он саатлыг билл уғрунда һәрәкат елә о заман да чартизм илә ән сых әлагәдә иди. *Тори* Остлер о дөврүн бүтүн митингләриндә чыхыш едир вә Халг хартијасы һаггында Бирминһемдә гәбул олунмуш милли петисија илә јанашы, фәһләләрин сосиал вәзијјәтини јахшылашдырмаг һаггында јүзләрлә петисија ирәли сүрүлүрдү. 1839-чу илдә дә тәшвигат беләгызғын шәкилдә давам едирди, анчаг илин ахырына јахын бир гәдәр зәифләмәјә башлајанда Басси, Тејлор вә Фрост Шимали Инкилтәрәдә, Јоркширдә вә Уелсдә ејни вахтда үсјан тәшкил етмәјә тәләсдиләр. Фрост үсјаны чох тез башламалы олду, чүнки онун планларынын үстү хаинчәсинә ачылды, буна көрә дә о, мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады. Шималда үсјанын тәшкилатчылары Фростун чәһдинин уғурсуз нәтичәләндијини өјрәнә билдиләр вә вахтында кери чәкилдиләр. Ики ајдан сонра, 1840-чы илин јанвар ајында, Јоркширдә полис гијамы (spy-out-breaks)[125] дејилән бир нечә гијам баш верди — мәсәлән, Шеффилддә вә Брадфордда олдуғу кими, — сонра исә һәјәчан јаваш-јаваш сакитләшди. Бу арада буржуазија өз гүвәләрини даһа практики вә өзү үчүн даһа сәрфәли лајиһәләрә, мәһз тахыл ганунларына гаршы мүбаризәјә јөнәлтди. Манчестердә тахыл ганунларына гаршы мүбаризә үчүн чәмијјәт тәшкил олунду вә онун мејдана кәлмәси нәтичәсиндә радикал буржуазија илә пролетариат арасында әлагәләр зәифләди. Фәһләләр тезликлә баша дүшдүләр ки, тахыл ганунларынын ләғв едилмәси *онлара* аз фајда верәчәкдир, һалбуки буржуазија үчүн бу чох сәрфәлидир, она көрә дә буржуазија фәһләләрин лајиһәни мүдафиә етмәсинә наил ола билмәди. 1842-чи ил бөһраны башланды. 1839-чу илдә олдуғу кими гызғын тәшвигат јенидән башланды. Бу дәфә тәшвигатда, һәмин бөһрандан чох чидди зәрәр чәкән варлы сәнаје буржуазијасы да иштирак едирди. Манчестер фабрикантларынын тәшкил етдији чәмијјәт тахыл ганунларына[9] гаршы чәмијјәт адланмаға башлады вә чох гәти, мүбариз характер кәсб етди. Онун мәтбуаты вә тәшвигатчылары ачыг ингилаби

* Биз бу сөзләрин фәһләләрә нечә тә'сир көстәрдијини көрдүк.

дилдә данышмаға башлады ки, бу да дикәр сәбәбләрлә јанашы, һәм дә бунунла изаһ олунурду ки, 1841-чи илдән е'тибарән һакимијјәт башында мүһафизәкарлар партијасы дурурду. Әввәлләр чартистләр етдији кими, инди дә чәмијјәт ачыгча үсјана чағырмаға башлады, бөһрандан һамыдан чох зәрәр чәкән фәһләләр дә фәалијјәтсиз галмырдылар; алтында $3^1/_2$ милјон имза олан бу илин милли петисијасы да буну сүбут едир. Бир сөзлә, әввәлләр һәр ики радикал партија арасында мүәјјән сојуглуг вар идисә, инди онлар јенидән иттифаг бағладылар. 1842-чи ил февралын 14-дә либералларын вә чартистләрин Манчестердә кечирилән биркә јығынчағында һәм тахыл ганунларыны ләғв етмәји, һәм дә Хартијаны гәбул етмәји тәләб едән петисија лајиһәси тәртиб олунду; бу петисија ертәси күн һәр ики партија тәрәфиндән бәјәнилди. Баһар вә јај чошғун тәшвигат әламәти алтында, сәфаләтин артмасы шәраитиндә кечди. Буржуазија тахыл ганунларынын ахырына чыхмаг үчүн бөһрандан, онун јаратдығы еһтијачдан вә үмуми һәјәчандан истифадә етмәк әзминдә иди. Бу дәфә ториләр һакимијјәт башында олдуғуна көрә буржуазија үрәкдән севдији ганунчулугдан демәк олар имтина етди: о, ингилаб истәјирди, анчаг фәһләләрин әли илә. О истәјирди фәһләләри вадар етсин ки, буржуазија үчүн өзләрини ода-алова атсынлар вә онун хатиринә хатада галсынлар. Јенә һәр јердә чартистләрин һәлә 1839-чу илдә ирәли сүрдүјү *«мүгәддәс ај»* шүарындан — фәһләләрин үмуми тә'тилиндән данышмаға башламышдылар; анчаг бу дәфә фәһләләр тә'тил етмәк истәмирдиләр, фабрикантлар исә өз фабрикләрини бағламаг, фәһләләри кәндләрә сәпәләмәк вә онлары аристократијанын маликанәләри үзәринә јөнәлтмәк истәјирдиләр ки, бу јолла парламенти вә ториләр һөкумәтини тахыл рүсумуну ләғв етмәјә мәчбур етсинләр. Әлбәттә, бу, үсјана сәбәб оларды, анчаг буржуазија көлкәдә галар вә сакитчә нәтичәләри көзләјәр, уғурсузлуг баш версә өзүнү көздән салмазды. Ијулун ахырында ишләр бир гәдәр јахшылашды: даһа көзләмәк олмазды, одур ки, Стејлибричдә үч фирма фүрсәти әлдән вермәмәк үчүн *конјунктура јахшылашмагда икән* (ијулун ахыры вә августун әввәли үчүн Манчестерин вә Лидсин һесабатларыны тутушдур) гәфләтән әмәк һаггыны азалтды; дејә билмәрәм ки, онлар буну өз хошларына, јахуд галан фабрикантларла вә хүсусән Чәмијјәтлә сазиш әсасында етмишдиләр. Лакин ики фирма тезликлә кери чәкилди, үчүнчүсү, Уилјам Бејлинин гардашлары илә бирликдә фирмасы исә фикриндән дөнмәди; фәһләләрин шикајәтләринин чавабында онлара дедиләр ки, хошларына кәлмирсә, онлар үчүн даһа јахшы олар ки, бир мүддәт кәзиб долашсынлар. Бу чүр истеһзалы шәкилдә мејдан охунмасыны фәһләләр гәзәбли сәдаларла гаршыладылар, фабрики тәрк етдиләр вә шәһәрин ичиндән кечәрәк бүтүн фәһләләри тә'тилә чағырдылар. Бир нечә саатдан сонра

бүтүн фабрикләр дајанды вә фәһләләр митинг кечирмәк үчүн күтләви шәкилдә Моттрам-Мура кетдиләр. Бу, августун 5-дә олду. Августун 8-дә фәһләләр 5 мин адама гошулараг Аштона вә Хајда јола дүшдү, бүтүн фабрикләри вә көмүр шахталарыны дајандырды вә һәр јердә митингләр кечирди; лакин митингләрдә, буржуазијанын үмид етдији кими, тахыл ганунларынын ләғв олунмасы барәдә дејил, «әдаләтли иш күнү үчүн әдаләтли әмәк һаггы барәдә (a fair day's wages for a fair day's work)» данышылырды. Августун 9-да онлар Манчестерә јолландылар, һамысы либерал партијасына мәнсуб олан *һакимијјәт нүмајәндәләри тәрәфиндән манеәјә раст кәлмәдән* шәһәрә дахил олдулар вә орада бүтүн фабрикләри дајандырдылар. Августун 11-дә онлар Стокпорта кәлдиләр вә бурада буржуазијанын севимли өвлады— ишчи еви үзәринә һүчум чәкәркән онлара илк дәфә мүгавимәт көстәрилди. Елә һәмин күн Болтонда үмуми тә'тил вә иғтишашлар башланды, һакимијјәт органлары бунлара да мане олмады; тезликлә үсјан бүтүн сәнаје маһалларына јајылды, тахыл јығымындан вә јемәк еһтијатлары тәдарүкүндән башга бүтүн ишләр дајандырылды. Анчаг үсјан етмиш фәһләләр дә өзләрини сакит апарырдылар. Онлар бу үсјана өз хошларына гошулмамышдылар: бир нәфәр — Манчестердә *тори* Бөрли истисна олмагла фабрикантлар *өз адәтләри хилафына* тә'тилә манечилик төрәтмирдиләр. Һәрәкат башланды, лакин фәһләләрин гаршысында мүәјјән бир мәгсәд јох иди. Доғрудур, онларын һамысы бу фикирдә иди ки, тахыл ганунларынын ләғв едилмәсинә чалышан өз фабрикантларынын хатиринә күллә габағына кетмәләринин мә'насы јохдур, анчаг галан мәсәләләрдә бә'зиләри Халг хартијасынын ирәли сүрүлмәсини истәјир, бир башгалары белә һесаб едирди ки, һәлә бунун вахты дејил, она көрә дә јалныз 1840-чы илин әмәк һаггынын бәрпа олунмасыны тәләб едирдиләр. Бу сәбәбләрә көрә бүтүн үсјан мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады. О, лап әввәлдән мәгсәдјөнлү, шүурлу фәһлә үсјаны олсајды, шәксиз мүвәффәгијјәтлә нәтичәләнәрди. Лакин өзләри истәмәдән саһибләри тәрәфиндән күчәјә говулан, гаршысында һеч бир мүәјјән мәгсәд олмајан күтләләр һеч нә едә билмәздиләр. 15 феврал тарихли сазиши јеринә јетирмәк үчүн әлини ағдан гараја вурмајан буржуазија бу арада чох тез баша дүшдү ки, фәһләләр онун әлиндә бир аләт олмаг истәмирләр вә «гануни» јолдан узаглашараг гејри-ардычыллыг көстәрмәси онун өзү үчүн тәһлүкә јарадыр; буржуазија буну баша дүшүб, ганун зәмини үзәринә гајытды вә әввәлчә өзүнүн гызышдырдығы, сонра исә үсјана мәчбур етдији фәһләләрин әлејһинә чыхыб һөкумәтин тәрәфинә кечди. Буржуазија өз нөкәрләри илә бирликдә хүсуси полисин сыраларына дахил олду — Манчестердә онларын арасында алман тачирләри дә вар иди, әлләриндә дәјәнәк вә дамагларында сигар һеч бир еһтијач олмадан шәһәрин күчәләриндә тәшәххүслә ад-

дымлајырдылар; Престонда буржуазија халга атәш ачмағы әмр етди вә беләликлә, кортәбии халг үсјаны бирдән-бирә нәинки һөкумәтин һәрби гүввәси илә, һәм дә бүтүн варлылар синфи илә гаршы-гаршыја кәлди. Онсуз да һеч бир ајдын мәгсәди олмајан фәһләләр тәдричән дағылышдылар вә үсјан ағыр нәтичәләр вермәдән гуртарды. Бундан сонра буржуазија бир чох дикәр алчаглыг етди; о, халгын зоракы чыхышларына нифрәт бәсләдијини билдирәрәк, өзүнү тәмизә чыхармаға чалышырды, бу исә онун јазда сөјләдији ингилаби нитгләрә ујғун кәлмирди; бүтүн күнаһы чартист «тәһрикчиләрин» вә и. а. үстүнә јыхырды, һалбуки үсјан төрәтмәк үчүн өзү онлардан хејли чох иш көрмүшдү; о, көрүнмәмиш бир һәјасызлыгла јенә өз әввәлки мөвгејинә — ганунун мүгәддәслијини гәбул етмәк мөвгејинә гајытды. Үсјанын һазырланмасында демәк олар һеч иштирак етмәјән, буржуазијанын өзүнү етмәјә һазырлашдығыны етмәклә кифајәтләнән, јә'ни јаранмыш вәзијјәтдән истифадә едән чартистләр мәһкәмә мәс'улијјәтинә чәлб олундулар вә мәһкум едилдиләр, һалбуки буржуазија һеч бир зәрәр чәкмәди вә һәтта иш дајандырыларкән өз мал еһтијатларыны сәрфәли гијмәтә сата билди.

Бу үсјанын нәтичәсиндә пролетариат ән гәти бир шәкилдә буржуазијадан ајрылды. Чартистләр һеч әввәлләр дә кизләтмирдиләр ки, өзләринин Хартијасыны бүтүн васитәләрлә, һәтта ингилаб јолу илә гәбул етдирмәјә һазырдырлар. Һәр чүр зоракы чеврилишин онун үчүн нечә бир тәһлүкә төрәтдијини инди бирдән-бирә баша дүшән буржуазија исә «физики гүввә» һаггында даһа ешитмәк белә истәмир, өз мәгсәдләрини јалныз «мә'нәви гүввә» илә һәјата кечирмәји арзулајырды — санки бу ахырынчы билаваситә, јахуд долајысы илә физики гүввә тәтбиг етмәк һәдәси дејил, нә исә башга бир шејдир. Бу, мүбаһисә мөвзуларындан бири иди, лакин сонра чартистләрин, — либерал буржуазија е'тимада нә дәрәчәдә лајигдирсә, онлар да о дәрәчәдә лајигдирләр, — белә бир иддиасы илә арадан галдырылды ки, онлар да физики гүввә ишләтмәјә чағырмырдылар. Чартизмин мәһз халис һалда формалашмасына көмәк едән икинчи вә ән мүһүм мүбаһисә мөвзусу тахыл ганунлары мәсәләси иди. Бу ганунларын ләғв едилмәсинә пролетариат јох, радикал буржуазија мараг көстәрирди. Буна көрә дә әввәлки чартист партијасы ики партијаја парчаланды, онларын сијаси принсипләри сөздә тамамилә ејни, ишдә исә тамамилә мүхтәлиф вә зиддијјәтли иди. 1843-чү илин јанварында Бирминһем милли конфрансында радикал буржуазијанын нүмајәндәси *Стерч* тәклиф етди ки, чартист чәмијјәтинин низамнамәсиндән Хартијанын *ады* белә чыхарылсын, тәклифини дә бунунла әсасландырды ки, үсјандан сонра бу ад зоракы ингилаби әмәлијјатлар һаггында хатирәләрлә бағлыдыр; анчаг бу бағлылыг артыг бир нечә ил иди ки, мөвчуд иди вә ч-б Стерч әввәлләр онун әлејһинә чыхмағы лазым билмирди.

Фәһләләр бу аддан имтина етмәк истәмәдиләр вә мәсәлә сәсә гојуланда Стерч мүвәффәгијјәтсизлијә уғрајаркән бирдән-бирә садиг бәндә олан бу квакер әгәлијјәтин мүшајиәти илә ичлас салонуну тәрк етди вә радикал буржуазијадан «Там сечки һүгугу уғрунда мүбаризә чәмијјәти» адланан чәмијјәт тәшкил етди. Бу јахынларадәк јакобин олан һәмин буржуа үчүн хатирәләр бирдән-бирә елә хошакәлмәз олду ки, о һәтта үмуми сечки һүгугунун адыны (universal suffrage) күлүнч бир адла әвәз етди: там сечки һүгугу (complete suffrage)! Фәһләләр ону лаға гојдулар вә сонра сакитчә өз јоллары илә чыхыб кетдиләр.

Бу вахтдан е'тибарән чартизм һәр чүр буржуа үнсүрләриндән азад олан халис фәһлә һәрәкаты олду. «Там» сечки һүгугу тәләб едән мәтбуат органлары, — «Weekly Dispatch», «Weekly Chronicle», «Examiner» вә башгалары јаваш-јаваш дикәр либерал гәзетләр кими јекрәнк мәзмун кәсб етдиләр, онлар тичарәт азадлығыны мүдафиә едир, он саатлыг биллин вә фәһләләрин хүсуси тәләбләринин һамысынын үзәринә һүчум едир вә үмумијјәтлә, радикализмдән аз шеј сахлајырдылар. Бүтүн мүнагишәләрдә радикал буржуазија чартистләрә гаршы либералларын тәрәфиндә дурур вә тахыл ганунлары мәсәләсини үмумијјәтлә, диггәт мәркәзиндә сахлајырды; инкилисләр үчүн бу мәсәлә азад рәгабәт мәсәләсиндән башга бир шеј дејилдир. Бунун сајәсиндә радикал буржуазија тамамилә либерал буржуазијанын тә'сири алтына дүшдү вә һазырда ән јүксәк дәрәчәдә мискин бир рол ојнајыр.

Анчаг чартист фәһләләр пролетариатын буржуазијаја гаршы бүтүн дөјүшләриндә икигат гүввә илә иштирак етдиләр. Азад рәгабәт фәһләләрә о гәдәр изтираб верди ки, онларда нифрәт ојатды; бу рәгабәтин тәрәфдарлары олан буржуалар фәһләләрин гаты дүшмәнләридир. Там рәгабәт азадлығы фәһләләрә јалныз зәрәр вура биләр. Онларын индијәдәк ирәли сүрдүјү бүтүн тәләбләр — он саатлыг билл, фәһләни капиталистдән горумаг, јахшы әмәк һаггы, тә'минатлы мөвге, јохсуллар һаггында јени ганунун ләғв едилмәси, — һәр һалда «алты маддә» кими чартизмин ајрылмаз һиссәси олан бүтүн бу тәләбләр билавоситә азад рәгабәтә вә тичарәт азадлығына гаршы јөнәлдилмишдир. Буна көрә һеч дә тәәччүблү дејилдир ки, — бүтүн инкилис буржуазијасы буну һеч чүр баша дүшә билмир, — фәһләләр азад рәгабәт, тичарәт азадлығы вә тахыл ганунларынын ләғв едилмәси барәдә һеч нә ешитмәк истәмирләр, бу ахырынчы тәләбә ән азы чох лагејд јанашырлар вә онун мүдафиәчиләринин әлиндән бәрк гәзәбләниbләр. Мәһз бу мәсәләдә пролетариатын буржуазија илә, чартизмин исә радикализмлә сөзү чәп кәлир, буржуа дүшүнчәси исә буну баша дүшә билмир, чүнки о, пролетариаты баша дүшә билмир.

Лакин чартист демократијасынын бүтүн әввәлки демократијадан, сијаси буржуа демократијасындан фәрги дә һәмчинин бундан ибарәтдир. *Чартизм өз маһијјәти е'тибары илә сосиал характерли һадисәдир.* Радикал буржуазија үчүн һәр шеј демәк олан вә јалныз чарәсиз галдыгда бә'зи конститусија ислаһатларына сәбәб ола билән «алты маддә» пролетар үчүн јалныз бирваситәдир. «Сијаси һакимијјәт бизим васитәмиз, сосиал фираванлыг бизим мәгсәдимиздир» — инди чартистләрин ајдын ифадә едилмиш шүары беләдир. Кешиш Стефенсин «бычаг вә чәнкәл мәсәләси» һаггында дедији сөзләр 1838-чи илдә јалныз бә'зи чартистләр үчүн һәгигәт иди; 1845-чи илдә онлар һамы үчүн һәгигәт олду. Чартистләр арасында халис сијасәтчиләр даһа јохдур. Доғрудур, онларын сосиализми һәлә рүшејм һалындадыр, онлар индијә гәдәр дә торпағын кичик саһәләрә (allotment-system), бөлүнмәсини сәфаләтә гаршы мүбаризәнин башлыча васитәси һесаб едирләр, һалбуки сәнаје инкишаф етдијинә көрә даһа бунун вахты кечмишдир («Киришә» бах), үмумијјәтлә, онларын әмәли тәклифләринин әксәријјәти (фәһләләрин хејринә мүһафизә тәдбиләри вә с.) заһирән мүртәче характер дашыјыр. Лакин бир тәрәфдән, онларын тәклиф етдији тәдбирләрин өзү еләдир ки, ја рәгабәтин зәрбәләринә давам кәтирмәјәчәк — онда әввәлки вәзијјәт тәзәләнәчәкдир, — ја да бу тәдбирләр рәгабәтин өзүнүн ләғв едилмәсинә сәбәб олачагдыр; дикәр тәрәфдән исә, чартизмин мәһз индики мүәјјәнләшмәмиш вәзијјәти, онун халис сијаси партијадан ајрылмасы лабүд олараг чартизмин өз сосиал маһијјәтиндән ирәли кәлән *фәргләндиричи әламәтләринин* даһа да инкишаф етмәсинә сәбәб олмалыдыр. Хүсусән, сәнаједә вә тичарәтдә индики чанланмадан сонра ән кечи 1847-чи илдә*, лакин чох күман ки, еләә кәлән ил, баш вермәли олан нөвбәти бөһран, — гүввәсинә вә кәскинлијинә көрә бүтүн әввәлки бөһранлары чох керидә гојачаг вә фәһләләри еһтијачдан чыхыш јолуну сијаси саһәдә дејил, даһа чох сосиал саһәдә ахтармаға мәчбур едәчәк бөһран башлананда чартизмин сосиализм илә јахынлашмасы лабүддүр. Фәһләләр өзләринин Хартијасыны гәбул етдирәчәкләр — сөз јох ки, беләә олачагдыр, анчаг о вахта гәдәр онлар Хартија васитәсилә наил ола биләчәкләри вә һәләлик чох думанлы тәсәввүр етдикләри бир чох шеји дәрк едәчәкләр.

Бу арада сосиалист тәшвигаты да инкишаф етмәкдә иди. Бурада Инкилтәрә *сосиализминдән* онун фәһлә синфинә тә'сири бахымындан сөһбәт кедә биләр. Инкилис сосиалистләри «өлкә дахилиндә колонијалар» јаратмаг јолу илә тәдричән әмлак үмумилији тәтбиг олунмасыны тәләб едирләр; 2—3 мин нәфәрлик бу колонијаларын үзвләри сәнаје вә әкинчилик илә мәшғул олмалы,

* (1892-чи ил). Нечә дејилмишдисә, елә дә олду. *(1892-чи илин алманча нәшринә Енкелсин гејди.)*

бәрабәр һүгуглара малик олмалы вә ејни тәһсил алмалы идиләр; инкилис сосиалистләри бошанманы асанлашдырмағы вә там фикир азадлығы шәраитиндә ағыллы һөкумәт тә'сис етмәји, һабелә чәзалары ләғв едиб чинајәткарларла ағыллы рәфтар илә әвәз етмәји тәләб едирләр. Онларын *әмәли* тәклифләри бунлардыр; онларын нәзәри принсипләри бурада бизи марагландырмыр. — Инкилтәрә сосиализминин баниси фабрикант *Оуен* иди. Буна көрә дә онун сосиализми — әслиндә өзүнү буржуазија илә пролетариат арасындакы зиддијјәтдән јүксәк тутан бу сосиализм, формача һәр һалда буржуазијаја чох дөзүмлү мүнасибәт бәсләјир вә пролетариата гаршы бир чох чәһәтдән дедикчә әдаләтсиздир. Сосиалистләр тамамилә динч вә сүлһсевәрдирләр; мөвчуд гурулуш нә гәдәр пис олса да, онлар ону гәбул едирләр, чүнки онлар бу гурулушу дәјишдирмәјин, ичтимаи рә'ји әлдә етмәкдән башга, һәр һансы дикәр јолуну инкар едирләр. Ејни заманда онларын принсипләри о гәдәр абстрактдыр ки, индики формада һәмин ичтимаи рә'ји һеч вахт әлдә едә билмәјәчәкдир. Һәм дә сосиалистләр ашағы синифләрин дүшкүнләшдијиндән даим шикајәтләнирләр, ичтимаи гајдаларын бу позулмасында тәрәгги үнсүрләрини көрмүрләр вә нәзәрдән гачырырлар ки, ријакар вә јалныз өз хүсуси мәгсәдләрини күдән варлы синифләрин дүшкүнлүјү бундан гат-гат писдир. Онлар тарихи инкишафы гәбул етмирләр вә буна көрә дә өлкәни коммунизм һалына сијаси мүбаризәнин даһа да кенишләндирилиб баша чатдырылмасы — бу заман сијаси мүбаризә өзү өзүнү ләғв етмиш олачагдыр [Sich selbst auflöst], — јолу илә дејил*, дәрһал, тә'хирсиз кечирмәк истәјирләр. Доғрудур, онлар баша дүшүрләр ки, фәһлә буржуанын әлиндән нијә гәзәбләнмишдир, лакин фәһләләри ирәли апара биләчәк јеканә васитә олан бу гәзәби онлар сәмәрәсиз һесаб едир вә мүасир Инкилтәрә керчәклијиндә даһа сәмәрәсиз олан филантропијаны вә үмуми мәһәббәти тәблиғ едирләр. Онлар јалныз психоложи инкишафы, кечмишлә һеч бир әлагәси олмајан абстракт адамын инкишафыны гәбул едирләр, һалбуки бүтүн дүнја, онунла бирликдә исә һәр бир адам, бу кечмишин дахилиндә инкишаф етмишдир. Буна көрә дә онлар һәддиндән артыг алимдирләр, һәддиндән артыг метафизикдирләр вә бөјүк мүвәффәгијјәт газана билмирләр. Онлар гисмән фәһлә синфи арасындан чәлб олунур, бурада онлара аз мигдарда, анчаг, дүзүнү десәк, ән савадлы вә ән сәбатлы үнсүрләр мејл едирләр. Сосиализм индики формасында һеч заман фәһлә синфинин үмуми сәрвәти ола билмәјәчәкдир; бунун үчүн о, өз зирвәләриндән јерә енмәли вә мүәјјән мүддәтә чартист нөгтеји-нәзәринә гајытмалыдыр. Лакин чартизм сынағындан кечән, өз буржуа үнсүрләриндән тәмиз-

* 1887 вә 1892-чи илләрин инкилис нәшрләриндә бу чүмләнин икинчи һиссәси белә дәјишдирилмишдир: «та бу кечидин һәм мүмкүн, һәм дә зәрури олачағы вахтадәк онун ганунаујғун шәкилдә сијаси чәһәтдән даһа да инкишафы нәтичәсиндә дејил». *Ред.*

ләнән, елә индинин өзүндә бир чох сосиалистләрдә вә демәк олар башдан-баша сосиалистләр олан* бир чох чартизм рәһбәрләриндә формалашмагда олан әсл пролетар сосиализми, бу сосиализм инкилис халгынын тарихи инкишафында көркәмли рол ојнајачагдыр, һәм дә лап тезликлә. Франсыз коммунизминә нисбәтән хејли кениш базасы олан, лакин өз инкишафында** ондан кери галан инкилис сосиализми мүвәггәти олараг франсыз нөгтеји-нәзәринә гајытмалыдыр ки, сонра ондан ирәли кедә билсин. Доғрудур, о вахтадәк франсызлар да инкишаф едиб ирәли кедәчәкләр. Сосиализм һәм дә фәһләләр арасында динә гаршы һөкм сүрән мәнфи мүнасибәтин ән гәти ифадәсидир, өзү дә елә кәскин ифадәсидир ки, бу мүнасибәти *шүурсуз,* халис практики характер дашыјан фәһләләр чох вахт һәмин кәскинликдән горхурлар. Лакин бурада да еһтијач фәһләләри динә инанмамаға мәчбур едәчәкдир; онлар кетдикчә даһа чох әмин олурлар ки, дин јалныз онларын зәиф вә өз талејинә итаәтли, үзүјола вә онларын сыхыб сујуну чыхаран варлы синфә сәдагәтли олмасына хидмәт едир.

Беләликлә, көрүрүк ки, фәһлә һәрәкаты ики истигамәтә ајрылыр: чартистләрә вә сосиалистләрә. Чартистләр даһа чох кери галмышлар, онлар нисбәтән аз инкишаф етмишләр, анчаг әсл, һәгиги пролетарлар, пролетариатын нүмајәндәләридир. Сосиалистләрин бахышлары даһа кенишдир, онлар еһтијача гаршы әмәли васитәләр тәклиф едирләр, анчаг онлар мәншә е'тибары илә буржуазија арасындан чыхмышлар вә буна көрә дә фәһлә синфинә говуша билмирләр. Сосиализмин чартизм илә говушмасы, франсыз коммунизминин Инкилтәрә шәраитинә ујғун шәкилдә тәкрар едилмәси — бу, јахын кәләчәкдә баш вермәлидир вә гисмән артыг башланмышдыр. Јалныз бу һәјата кечәндән сонра фәһлә синфи һәгигәтән Инкилтәрәнин һакими олачагдыр; о вахтадәк сијаси вә сосиал инкишаф да габаға кедәчәк вә јаранмагда олан бу јени партијаја, чартизмин бу шәкилдә даһа да инкишафына көмәк едәчәкдир.

Фәһләләрин каһ бир ахында бирләшән, каһ да ајрылыгда ирәлиләјән бу мүхтәлиф груплары, — иттифагларын үзвләри, чартистләр вә сосиалистләр фәһләләрин интеллектуал сәвијјәсини јүксәлтмәк үчүн өзләринин вәсаити илә чохлу мәктәб вә гираәтхана јаратмышлар. Һәр бир сосиалист тәшкилаты јанында, демәк олар һәр бир чартист тәшкилаты јанында һабелә ајры-ајры һәмкарлар иттифагларынын бир чохунун јанында белә мүәссисәләр вардыр. Бурада ушаглар буржуазијанын һәр чүр тә'сириндән азад олан халис пролетар тәрбијәси алырлар, гираәтханаларда исә јалныз вә јахуд демәк олар јалныз пролетар

* (1892-чи ил). Әлбәттә, мәһдуд оуенчи мә'нада дејил, сөзүн үмуми мә'насында сосиалистләр. *(1892-чи илин алманча нәшринә Енкелсин гејди.)*

** 1887 вә 1892-чи илләрин инкилисчә нәшрләриндә «инкишафында» сөзүндән әввәл «нәзәри» сөзү әлавә едилмишдир. *Ред.*

мәтбуаты вә китаблар вардыр. Һәмин мүәссисәләр буржуазија үчүн чох тәһлүкәлидир вә о, бунларын бә'зиләриндә, мәсәлән, «Mechanics' Institutions»да[126] пролетар тә'сирини артыг арадан галдыра билмиш вә онлары буржуазија үчүн фајдалы олан биликләри фәһләләр арасында јајан органлара чевирмишдир. Бурада тәбиијјат елмләри тәдрис олунур, онларын өјрәнилмәси буржуазијаја гаршы мүбаризәдән фәһләләри јајындырыр вә онларын бә'зиләрини ихтиралара сөвг едә биләр ки, бу да буржуазијанын кәлирини артырар. Һалбуки фәһләнин өзү үчүн *индики дөврдә* тәбиәти өјрәнмәк тамамилә фајдасыздыр, чүнки јашадығы бөјүк шәһәрдә вә иш күнүнүн мүддәти чох олдуғуна көрә о, тәбиәтин өзүнү һеч вахт көрмүр. Бурада гибләкаһы азад рәгабәт олан сијаси игтисад тәблиғ олунур; фәһлә һәмин елмдән јалныз белә бир јеканә нәтичә чыхара биләр ки, онун үчүн ән ағыллы иш сәссиз-сәмирсиз ачындан өлмәкдир. Бурада һәр шеј итаәт, үзүјолалыг, һаким сијасәтә вә динә ујғунлашмағы тәлгин едир, одур ки, фәһлә јалныз табе олмаг, сүстлүк вә өз талејинә бојун әјмәк барәдә моизә ешидир. Тәбиидир ки, фәһлә күтләси бу мәктәбләри көрмәк белә истәмир; о, пролетар гираәтханаларына кедир, билаваситә өз мәнафејинә тохунан мәсәләләрин мүзакирәси илә мәшғул олур. Бу заман өзүндәнразы буржуазија өз Dixi et salvavi* кәламыны бәјан едир вә «гәрәзкар демагогларын азғын чығыртыларыны санбаллы тәһсилдән үстүн тутан» синифдән һәгарәтлә үз чевирир. Анчаг фәһләләр «санбаллы тәһсили» дә гијмәтләндирирләр, о заман ки, бу тәһсил онлара буржуазијанын хејринә олан мүдриклик гатылмадан верилсин: бүтүн пролетар, хүсусилә сосиалист тәшкилатларында мүнтәзәм олараг охунан вә хејли адам кәлән күлли мигдарда мүһазирә — тәбии — елми, бәдии вә сијаси-игтисади мөвзуларда мүһазирәләр буну сүбут едир. Дәфәләрлә олуб ки, мән көһнәлмиш плис көдәкчә кејән, анчаг кеолокијадан, астрономијадан вә башга фәнләрдән билији Алманијадакы бә'зи савадлы буржуадан чох олан фәһләләрә раст кәлмишәм. Инкилтәрә пролетариатынын мүстәгил савад әлдә етмәк ишиндә нечә мүвәффәгијјәтләр газандығыны хүсусилә бу факт көстәрир ки, ән јени фәлсәфәнин, сијаси әдәбијјатын вә поезијанын ән көркәмли әсәрләрини демәк олар јалныз фәһләләр охујурлар. Буржуа мөвчуд сосиал гурулушун вә онунла әлагәдар олан зеһнијјәтин гулудур; о, һәгигәтән тәрәггијә дәлаләт едән нә варса, һамысындан горха-горха бојун гачырыр вә јахасыны гуртармаға чалышыр; пролетар исә бүтүн бунлара ачыг көзлә бахыр, онлары ләззәтлә вә мүвәффәгијјәтлә өјрәнир. Бу чәһәтдән сосиалистләр пролетариатын маарифләнмәси үчүн чох иш көрмүшләр; онлар Франса материалистләринин, *Һелветсинин, Һолбахын, Дидронун* вә и. а. әсәрләрини тәрчүмә етмиш вә

* Dixi et salvavi (animam meam) — мән сөзүмү дејиб чанымы гуртардым. *Ред.*

инкилис мүәллифләринин ән јахшы әсәрләри илә бирликдә бунлары учуз нәшрләр һалында јајмышлар. *Штраусун* «Иисусун һәјаты» вә *Прудонун* «Мүлкијјәт»и дә јалныз пролетарлар арасында јајылыр[127]. Шеллинин, даһи пејғәмбәр *Шеллинин* вә мүасир чәмијјәт барәсиндә еһтирaслы вә ачы сатира јазан *Бајронун* фәһләләр арасында даһа чох охучулары вардыр; буржуа јалныз мәзмунсузлашдырылмыш вә мүасир ријакар әхлага ујғунлашдырылмыш «аиләви нәшрләр» дејилән нәшрләри алыб сахлајыр. — Ән јени дөврүн ики ән көркәмли практик философунун, *Бентамын* вә *Годвинин,* хүсусилә Годвинин, әсәрләри дә демәк олар јалныз пролетариата мәхсусдур. Радикал буржуазија арасында *Бентамын* ардычыллары варса да, ахы, јалныз пролетариат вә сосиалиситләр она әсасланараг ирәлиләјә билмишләр. Бу зәмин әсасында пролетариат әсасән дөври нәшрләрдән вә китабчалардан ибарәт олан вә мәзмунуна көрә буржуазијанын бүтүн әдәбијјатындан хејли үстүн олан өз әдәбијјатыны јаратмышдыр. Анчаг бу мәсәләјә биз башга бир вахт гајыдачағыг.

Даһа бир гејд етмәк лазымдыр. Фәһлә һәрәкатынын өзәјини фабрик фәһләләри вә онларын арасында башлыча олараг памбыг парча фабрикләринин фәһләләри тәшкил едирләр. Ланкашир, хүсусилә Манчестер, ән күчлү фәһлә иттифагларынын олдуғу јер, чартизмин мәркәзи, елә бир мәнтәгәдир ки, бурада сосиалистләр даһа чохдур. Фабрик системи мүәјјән бир әмәк саһәсинә нә гәдәр дәриндән јајылырса, бу саһәнин фәһләләри һәрәката бир о гәдәр чох чәлб олунурлар. Фәһләләрлә капиталистләр арасында антагонизм нә гәдәр кәскинләширсә, фәһләдә пролетар шүуру бир о гәдәр чох инкишаф едир, бир о гәдәр чох ајдынлашыр. Бирминһемин хырда усталары бөһранлардан һәмчинин зәрәр чәксәләр дә, һәр һалда пролетарларын чартизми илә дүканчыларын радикализми арасында уғурсуз аралыг мөвге тутурлар. Үмумијјәтлә исә бүтүн сәнаје фәһләләри капитала вә буржуазијаја гаршы мүбаризәнин бу вә ја дикәр формасына чәлб едилмишләр. Онларын һамысы бу фикирдәдир ки, онлар «working men»*-дирләр — бу ад онларда ифтихар доғурур вә чартистләрин јығынчагларында ади мүрачиәт ролуну ојнајыр,— өз мәнафеји вә принсипләри, өз дүнјакөрүшү олан мүстәгил бир синифдирләр, елә бир синиф ки, бүтүн варлы синифләрин зиддинәдир вә ејни заманда елә бир синиф ки, милләтин бүтүн күчү вә даһа да инкишаф етмәк игтидары она әсасланыр.

* — «фәһләләр». *Ред.*

МӘ'ДӘН СӘНАЈЕСИ ПРОЛЕТАРИАТЫ

Инкилтәрә сәнајеси кими нәһәнк сәнаје үчүн хаммал вә јаначаг чыхарылмасы илә дә күлли мигдарда фәһлә мәшғул олур. Сәнаје үчүн лазым олан бүтүн хаммал нөвләриндән Инкилтәрәнин өзүндә, кәнд тәсәррүфаты маһалларынын вердији јундан башга, јалныз минераллар — металлар вә даш көмүр чыхарылыр. Корнуеллдә зәнкин мис, галај, синк вә гурғушун мә'дәнләри вардыр, Стаффордширдә, Шимали Уелсдә вә башга маһалларда чохлу дәмир чыхарылыр, демәк олар бүтүн Шимали вә Гәрби Инкилтәрә, Шотландијанын мәркәзи һиссәси вә Ирландијанын бә'зи маһаллары исә чохлу мигдарда даш көмүр верир*.

Корнуеллдә мә'дән истеһсалында 19 минә јахын киши, 11 мин гадын вә ушаг чалышыр, онларын бир һиссәси јерин алтында,

* 1841-чи илин сијаһыјаалмасына әсасән Бөјүк Британијанын (Ирландијадан башга) мә'дән истеһсалларында чалышан фәһләләрин сајы бу гәдәр олмушдур:

	Кишиләр		Гадынлар		Чәми
	20 јашдан јухары	20 јашдан чаван	20 јашдан јухары	20 јашдан чаван	
даш көмүр газмаларында	83 408	32 475	1 185	1 165	118 233
мис мә'дәнләриндә	9 866	3 428	913	1 200	15 407
гурғушун »	9 427	1 932	40	20	11 419
дәмир »	7 773	2 679	424	73	10 949
галај »	4 602	1 349	68	82	6 101
мүхтәлиф дикәр газма вә мә'дәнләрдә, о чүмләдән чыхарылан минералын көстәрилмәдији јерләрдә	24 162	6 591	472	491	31 716
Чәми	139 238	48 454	3 102	3 031	193 825

Көмүр газмаларында вә дәмир мә'дәнләриндә әсасән ејни фәһләләр ишләдијинә көрә даш көмүр газмаларынын һесабына јазылан фәһләләрин бир һиссәси дәмир мә'дәнләринә аид едилмәлидир. Ахырынчы рубрикада көстәрилән фәһләләрин дә хејли һиссәси бураја аид олунмалыдыр.

бир һиссәси исә үстүндә ишләјир. Мә'дәнләрин өзүндә демәк олар јалныз кишиләр вә 12 јашдан јухары оғланлар ишләјирләр. — «Ушаг әмәјини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты»на әсасән, бу фәһләләрин мадди вәзијјәти, јәгин ки, бабатдыр вә инкилисләр һәтта дәнизин дибиндәки гатлардан филиз чыхаран күчлү вә чәсур Корнуелл газмачылары илә тез-тез өјүнүрләр. Анчаг һесабат бу адамларын күчүнү бир гәдәр башга чүр гијмәтләндирир. Д-р *Баремин* дәрин мәзмунлу һесабатында көстәрилир ки, мә'дәнләрин ичәрисиндәки һава — оксикени аз олан вә партлајыш үчүн барыт ишләдилмәси нәтичәсиндә тоз вә түстү илә гарышан һава илә нәфәс алмаг ағ чијәрләрә чох зәрәрли тә'сир көстәрир, үрәјин фәалијјәтини позур вә һәзм органларыны зәифләдир; кәркин иш вә хүсусилә пилләкәнләрлә галхыб-енмәк, бә'зи газмаларда һәтта чаван, күчлү кишиләрин һәр күн ишдән әввәл вә сонра бир саатдан чох вахтыны алан бу мәшғәлә дә јухарыда ады чәкилән хәстәликләрин шиддәтләнмәсинә хејли дәрәчәдә сәбәб олур, одур ки, еркән јашындан газмалара енән кишиләр јерин үстүндә ишләјән гадынларда мүшаһидә олунан физики гүввәјә һеч дә малик дејилдирләр; бир чохлары чаван јашларында тез инкишаф едән вәрәмдән, әксәријјәт исә өмрүнүн ән көзәл чағында ләнк инкишаф едән вәрәмдән өлүр; фәһләләр тез гочалыр вә 35 јаш илә 45 јаш арасында иш габилијјәтини итирирләр; бир чохлары пилләкәни чәтинликлә галхаркән бәрк тәрләјир, шахтанын исти һавасындан гәфләтән јер сәтһинин сојуг атмосферинә чыханда онсуз да хәстә олан тәнәффүс органларында кәскин илтиһаб јараныр, бу исә чох вахт өлүмлә нәтичәләнир. — Јер үстүндә филизи хырдаламаг вә чешидләмәк ишини гызлар вә ушаглар көрүрләр, бу иш сағламлыг үчүн чох фајдалы һесаб олунур, чүнки ачыг һавада давам едир.

Инкилтәрәнин шималында, Нортумберленд илә Дургамын сәрһәддиндә Олстон-Мур зәнкин гурғушун мә'дәнләри вардыр. Бу јер һаггында мә'лумат — комиссијанын үзвү Митчеллин «Ушаг әмәјини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты»нда тәртиб етдији һесабат Корнуелл һаггында мә'лумата демәк олар тамамилә ујғун кәлир. Бурада да көстәрилир ки, оксикен чатышмыр, мә'дән лағым јолларынын һавасына тоз, барыт түстүсү, карбон вә күкүрд газлары һопмушдур. Һәмин сәбәбдән Корнуеллдә олдуғу кими, бурада да газмачылар гысабојдурлар вә 30 јашдан е тибарән демәк олар һамысы ағ чијәр хәстәликләринә тутулур вә нәһајәт, хүсусилә әкәр хәстә ишләмәкдә давам едирсә, демәк олар ки, һәмишә дә белә олур, хәстәлик әсл вәрәмә кечир, бу да һәмин адамларын орта өмрүнү хејли азалдыр. Әкәр бу јерин газмачылары Корнуелл газмачыларындан бир гәдәр чох јашајырларса, бу онунла изаһ олунур ки, онлар шахталарда јалныз 19 јашындан ишләмәјә башлајырлар, һалбуки, көрдүјүмүз кими, Корнуеллдә артыг 12 јашындан ишләмәјә башлајырлар. Лакин

һәкимләрин ифадәсинә көрә, бурада да әксәријјәт 40 јаш илә 50 јаш арасында өлүр. Өлүмү маһалын рәсми сијаһысына дахил едилмиш 79 газмачыдан 37-си вәрәмдән вә 6-сы астмадан өлмүшдүр, һәм дә онларын орта өмрү 45 ил олмушдур. Әтрафдакы јашајыш мәнтәгәләриндә: Аллендејлдә, Станһопда вә Мидлтонда орта өмүр 49, 48 вә 47 ил сајылырды, ағ чијәр хәстәликләриндән өлүм һаллары исә үмуми өлүм һалларынын мүвафиг олараг 48, 54 вә 56 фаизини тәшкил едирди. Һәм дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бүтүн бу ифадәләр јалныз шахталара илк дәфә *ән тези он доггуз јашында* енән газмачылара аиддир. Исвеч чәдвәлләри дејилән чәдвәлләри — өлүм һаллары барәдә бүтүн Исвеч әһалисинә аид мүфәссәл чәдвәлләри бунунла мүгајисә едәк; Инкилтәрәдә һәмин чәдвәлләр бу күнәдәк Британија фәһлә синфинин орта өмрүнүн ән дүзкүн мигјасы һесаб олунур. Бу чәдвәлләрә әсасән, әкәр киши он доггуз јашына чатыбса, онун орта өмрү $57^1/_2$ ил олур, демәли, Шимали Инкилтәрәдә газмачыларын әмәји онларын өмрүнү орта һесабла он ил гысалдыр. Лакин унутмаг лазым дејил ки, Исвеч чәдвәлләри *фәһләләрин* орта өмрүнүн, јә'ни пролетариатын јашадығы әлверишсиз шәраитдәки һәјатын мигјасы сајылыр, демәли, бу чәдвәлләрдә нормал сәвијјәдән ашағы олан өмүр әкс етдирилмишдир. — Бу јерләрдә биз бөјүк шәһәрләрдә таныш олдуғумуз һәмин јатаг евләринә вә кушәләрә раст кәлирик, бурада да онлар чиркли, ијрәнч вә дарысгалдыр. Митчелл узунлуғу 18 фут вә ени 15 фут олан бир отаға бахмышдыр, бурада ики сырада, кәмидә олдуғу кими бир-биринин *үстүндә* јерләшән 14 чарпајыда 42 бөјүк киши вә 14 оғлан, чәми 56 нәфәр галырды. Һаваны тәмизләмәк үчүн һеч бир дешик јох иди; сон үч кечә әрзиндә бу отагда һеч кәс кечәләмәсә дә, елә бир иј вә боғанаг вар иди ки, Митчелл отагда бир дәгигә дә гала билмәди. Бәс, исти јај кечәсиндә ораја 56 нәфәр долушанда вәзијјәт нечә ола биләр! Һәм дә бу, Американын гул дашыјан кәмисинин анбары дејил, «ата-анасы көлә олмајан британијалыларын» мәнзилидир!

Инди дә Инкилтәрә мә'дән сәнајесинин ән мүһүм саһәләринә — дәмир мә'дәнләринә вә даш көмүр газмаларына кечәк; «Ушаг әмәјини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты»нда бу саһәләр бирликдә, һәм дә, предметин әһәмијјәтинин тәләб етдији кими, чох әтрафлы нәзәрдән кечирилир. Бу һесабатын биринчи һиссәси демәк олар тамамилә һәмин ики саһәдә чалышан фәһләләрин вәзијјәтинә аиддир. Сәнаје фәһләләринин вәзијјәтини јухарыда әтрафлы тәсвир етмәјим мәнә имкан верир ки, бу китабын һәчминин тәләб етдији дәрәчәдә бурада гыса данышым.

Тәхминән ејни үсулла ишләнән даш көмүр газмаларында вә дәмир мә'дәнләриндә 4, 5, 7 јашында, лакин башлыча олараг 8 јашдан јухары ушагларын әмәјиндән истифадә олунур. Онлары чыхарылан филизи, јахуд көмүрү һасилат јериндән ат јолуна,

јахуд әсас шахтаја дашымаг үчүн, һабелә шахтанын бир һиссәси илә дикәр һиссәси арасындакы гапылары ачыб-бағламаг, фәһләләри вә јүкү бурахмаг үчүн ишләдирләр. Бу гапылара көз олмаг үчүн чох вахт ән балача ушаглардан истифадә едилир, беләликлә дә онлар күндә 12 саат гаранлыгда, дар, әксәр һалда рүтубәтли кечиддә отурмаға мәчбур олур, бекарчылығын күтләшдиричи сыхынтысындан јаха гуртармаг үчүн кифајәт гәдәр иш дә тапа билмирләр. Анчаг көмүр вә дәмир филизи дашымаг олдугча ағыр әмәкдир, чүнки сүхурла долу, тәкәрләри олмајан чох ири јешикләри лағым јолларынын кәлә-көтүр сәтһи үзәриндән, чох вахт јаш килин вә ја сујун үстү илә, дик јохушлардан вә кечидләрдән сүрүјә-сүрүјә апармаг лазым кәлир; бә'зән бу кечидләр елә дар олур ки, фәһләләр орадан сүрүнә-сүрүнә кечмәјә мәчбур олурлар. Буна көрә дә һәмин ағыр иш үчүн јухары јашлы ушаглардан вә јенијетмә гызлардан истифадә едирләр. Шәраитдән асылы олараг һәр филиз јешијинә бир бөјүк фәһлә вә ја ики ушаг ајрылыр, онлардан бири јешији сүрүјүр, дикәри исә архадан итәләјир. Бөјүк кишиләрин, 16 вә даһа јухары јашлы нисбәтән сағлам оғланларын мәшғул олдуғу филизчапма да чох јоручу ишдир. — Иш күнү адәтән 11—12 саат давам едир, чох вахт даһа чох, Шотландијада исә һәтта күндә 14 саат ишләјирләр. Чох вахт ики нөвбәдә ишләјирләр, одур ки, бүтүн фәһләләр јер алтында далбадал 24, бә'зән исә 36 иш сааты әрзиндә галырлар. Јемәк үчүн мүәјјән фасиләләр әксәр һалларда јохдур, одур ки, фәһләләр ачанда вә бош вахт тапанда јемәк јејирләр.

Заһирән газмачыларын вәзијјәти үмумијјәтлә, фираван вәзијјәт кими тәсвир олунур, онларын әмәк һаггы исә әтрафдакы кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин (онлар лап ачлыг чәкирләр) әмәк һаггы илә мүгајисәдә һәтта јүксәк сајылыр. Шотландијанын бә'зи һиссәләри вә Ирландијанын даш көмүр рајону истисна тәшкил едир, орада бөјүк еһтијач һөкм сүрүр. Газмачыларын вәзијјәтинә, јери кәлмишкән дејәк ки, јалныз бүтүн Инкилтәрәнин ән јохсул синфинин вәзијјәти илә мүгајисәдә верилмиш бу гијмәтин үзәринә гајытмаға бизим һәлә имканымыз олачагдыр. Инди исә газмаларын вә мә'дәнләрин мүасир үсулла истисмарындан ирәли кәлән зәрәрли нәтичәләри нәзәрдән кечирәк, гој охучу өзү десин көрәк, белә изтирабларын мүгабилиндә верилән һәр һансы пул компенсасијасы фәһләнин ачысыны чыха биләрми.

Көмүрү вә дәмир филизини дашымагла мәшғул олан ушагларын вә јенијетмәләрин һамысы чох јорулдуғундан шикајәтләнир. Һәтта ән вичдансыз истисмарын һөкм сүрдүјү сәнаје мүәссисәләриндә дә белә үмуми вә белә һәдсиз јорулма һалларына раст кәлмирик. Һесабатын һәр сәһифәсиндә бу барәдә сајсыз-һесабсыз мисаллар кәтирилмишдир. Чох тез-тез ушаглар евә гајыдыб, очағын гаршысында даш дөшәмәнин үстүнә сәрилир вә дәрһал јатырлар, һәтта бир шеј јемәјә дә һаллары олмур, вали-

дејнләри исә онлары јухулу-јухулу јујундуруб јатаға узандырмалы олурлар. Чох вахт ушаглар јорғунлугдан күчәдә јерә јыхылыр вә јатырлар, валидејнләри кечәнин бир јарысы онлары ахтармаға вә јухулу һалда евә кәтирмәјә мәчбур олурлар. Јәгин ки, бу ушагларын һәфтә әрзиндәки ишдән сонра һеч олмаса бир гәдәр динчәлмәк үчүн базар күнләринин хејли һиссәсини јатагда кечирмәләри ади һалдыр; ушагларын јалныз аз бир гисми килсәјә вә мәктәбә кедир, онлардан да мүәллимләр шикајәт едирләр ки, охумаға һәвәсләри олса да, һәмишә јухулу вәзијјәтдә олурлар вә чох күтдүрләр. Гызлар вә гадынлар да бу вәзијјәтдәдирләр. Онлары ән амансыз бир шәкилдә мәчбур едирләр ки, үзүләнәдәк ишләсинләр. — Демәк олар һәмишә сон дәрәчә әзабверичи вәзијјәтә чатдырылан бу јорғунлуг фәһләләрин организминә тә'сир көстәрмәјә билмәз. Белә һәдсиз әмәјин илк нәтичәси әзәләләрин гејри-бәрабәр инкишафыдыр, јә'ни әл вә ајагларын, күрәјин, чијинләрин вә синәнин әзәләләри һәддиндән артыг инкишаф едир, јүкләри сүрүјәркән вә итәләјәркән башлыча олараг мәһз бунлар кәркинләшир, бәдәнин галан һиссәләри исә лазымынча јемәмәк үзүндән пис инкишаф етмишдир. Ән әввәл бој артымы ләнкијир вә тез дајаныр: нисбәтән әлверишли олан хүсуси шәраитдә ишләјән Уорикшир вә Лестершир газмачылары истисна олмагла, демәк олар бүтүн газмачылар гысабојдурлар. Сонра һәм оғланларда, һәм дә гызларда чинси јеткинлик дөврү чох ләнкијир; оғланларда о, чох вахт 18 јашынадәк ләнкијир. Комиссијанын үзвү Сајмонсун раст кәлдији 19 јашлы бир јенијетмә исә, дишләри истисна олмагла, физики чәһәтдән 11—12 јашлы оғландан һеч дә чох инкишаф етмәмишди. Ушаглыг дөврүнүн бу чүр узанмасы əслиндә инкишафын ләнкимәсинин нәтичәсиндән башга бир шеј дејилдир ки, бу да сонралар һөкмән өз тә'сирини көстәрир. Белә шәраитдә вә организмин бу чүр зәифләмәси заманы ајагларын әјилмәси, дизләрин батыг, пәнчәләрин бурхулмуш һалда олмасы, бел сүтунунун әјилмәси вә дикәр ејбәчәрликләр ишләјәркән бәдәнин демәк олар һәмишә гејри-тәбии вәзијјәтдә олмасынын ән кениш јајылмыш нәтичәсидир; бу ејбәчәрликләр елә кениш һал алмышдыр ки, Нортумберленддә вә Дургамда олдуғу кими, Јоркширдә вә Ланкаширдә дә бир чохлары, о чүмләдән дә һәкимләр билдирирләр ки, бәдән гурулушуна көрә газмачыны јүзләрлә башга фәһләнин арасындан һәмишә танымаг олар. Көрүнүр, гадынлар бу ишдән хүсусилә чох әзијјәт чәкирләр; онларын бәдән гурулушу надир һалларда там нормал олур, даһа доғрусу, демәк олар һеч вахт белә олмур. Һесабатда һәмчинин чохлу сүбут кәтирилмишдир ки, мә'дәнләрдә вә газмаларда ишләмәк гадынларын чанаг сүмүјүндә анормаллыглар әмәлә кәтирир ки, бу да доғушун ағыр кечмәсинә, чох вахт һәтта өлүмлә нәтичәләнмәсинә сәбәб олур. Газмачылар бу чүр ејбәчәрликләрдән башга, дикәр мә'дән фәһләләринин дә мә'руз гал-

дығы вә асанлыгла онларын әмәјинин хүсусијјәтләри илә изаһ олуна билән там бир сыра хүсуси хәстәликләрә дә тутулурлар. Онлар ән әввәл мә'дә хәстәликләриндән әзијјәт чәкирләр: иштаһа јох олур, әксәр һалларда гарын ағрысы, үрәкбуланма вә гусма, һабелә бәрк сусама әмәлә кәлир, фәһләләр мә'дәнин чиркли, чох вахт илыг сујуну ичмәјә мәчбур олурлар. Һәзм органларынын фәалијјәти позулур, бу исә башга хәстәликләрә дә сәбәб олур. Бир чохларынын дедијинә көрә, чох вахт көмүрчыхаранлар һәмчинин һипертрофија, үрәјин вә үрәк кисәсинин илтиһаблы вәзијјәти, үрәк мә'дәчикләри вә аорта јолунун даралмасы кими үрәк хәстәликләриндән дә әзијјәт чәкирләр ки, бу да јалныз һәдсиз әмәклә изаһ олунур. Грыжа хәстәлији дә демәк олар кениш јајылмышдыр вә әзәләләрин һәдсиз кәркинлијинин билаваситә нәтичәсидир. Гисмән бу сәбәбә көрә, гисмән дә тоз, карбон вә мә'дән газы һопмуш — бурада буна асанлыгла јол вермәмәк оларды — пис һаваја көрә шахталарда чохлу мигдарда әзабверичи вә тәһлүкәли ағ чијәр хәстәлији, хүсусилә астма әмәлә кәлир, бу хәстәлик бә'зи маһалларда көмүрчыхаранларын әксәријјәтиндә гырх јашында, дикәр маһалларда исә һәтта отуз јашында башланыр вә чох кечмәдән әмәк габилијјәтинин итирилмәсинә сәбәб олур. Рүтубәтли лағым јолларында ишләјәнләрдә тәнкнәфәслик, әлбәттә, хејли тез башланыр; Шотландијанын бә'зи јерләринин фәһләләриндә тәнкнәфәслик 20 јаш илә 30 јаш арасында, хәстә ағ чијәрләр һәр чүр илтиһаб вә титрәтмә просесләринә хүсусилә мејлли олан јашда әмәлә кәлир. Нарын көмүр тозунун ағ чијәрин бүтүн һиссәләринә кечмәси нәтичәсиндә јаранан гара бәлғәм (black spittle) дејилән хәстәлик бу фәһләләрин јалныз өзүнәмәхсус бир хәстәлијидир; бу хәстәлијин әламәтләри үмуми зәифлик, баш ағрылары, тәнкнәфәслик вә гара, гаты бәлғәм ифраз едилмәсидир. Бә'зи јерләрдә бу хәстәлик јүнкүл кечир, башга јерләрдә, хүсусилә Шотландијада о, тамамилә сағалмаз хәстәликдир; бурада һәмин хәстәлијин јухарыда көстәрилән, шиддәтли формада тәзаһүр едән әламәтләриндән башга, үстәлик гыса, фышылтылы тәнәффүс, үрәкдөјүнмә (дәгигәдә 100-дән чох дөјүнтү) вә кәсик-кәсик өскүрәк мүшаһидә олунур; хәстә кетдикчә арыглајыр, зәифләјир вә тезликлә әмәк габилијјәтини итирир. Шотландијада бу хәстәлик һәмишә өлүмлә нәтичәләнир. Пенкејтлендддә, Ист-Лотианда д-р Мак-Келар билдирир ки, вентилјасијасы јахшы олан бүтүн газмаларда бу хәстәлијә һеч тәсадүф олунмур, һалбуки һавасы јахшы тәмизләнән газмалардан вентилјасијасы пис олан газмалара кечән фәһләләр чох вахт һәмин хәстәлијә тутулурлар. Беләликлә, бу хәстәлијин үмумијјәтлә мөвчуд олмасынын тәгсири мәнфәәт һәриси олан, јахшы вентилјасија гурмаға е'тинасызлыг көстәрән шахта саһибләринин үзәринә дүшүр. Ревматизм дә Уорикшир вә Лестершир көмүрчыхаранлары истисна олмагла бүтүн көмүрчыхаранларын хәстәлијидир вә аса-

сән рүтубәтли шахталарда галмағын нәтиҹәсидир. — Бүтүн бу хәстәликләрин нәтиҹәсиндә *истиснасыз олараг* бүтүн маһалларда көмүрчыхаранлар тез гоҹалыр вә артыг 40 јашдан сонра — бә'зи маһалларда бир гәдәр тез, башгаларында исә бир гәдәр кеч — әмәк габилијјәтини итирирләр. Чох надир һалларда олур ки, көмүрчыхаран 45 вә ја 50 јашында өз ишини давам етдирә билсин. Һамынын тәсдиг етдији кими, бу әмәк саһәсинин фәһләси үчүн 40 јашында гоҹалыг башланыр. Бу, көмүрчапанлара аиддир; бадјалары долдураркән ағыр көмүр парчаларыны галдырмалы олан јүкчүләр артыг 28—30 јашында гоҹалырлар, одур ки, даш көмүр маһалларында һәтта беләә бир мәсәл вардыр: јүкчү чаван олмаға маҹал тапмамыш гоҹалыр. Өз-өзлүјүндә ајдындыр ки, көмүрчыхаранларын беләә тез гоҹалмасы һәм дә еркән өлүмлә нәтиҹәләнир, буна көрә дә онларын арасында 60 јашлы гоҹалара чох надир һалларда тәсадүф олунур; һәтта газмаларын нисбәтән хејли абад олдуғу Ҹәнуби Стаффордширдә дә аз-аз адамлар алтмыш јаша чата билирләр. — Фәһләләрин беләә вахтындан әввәл гоҹалмасы шәраитиндә тамамилә тәбиидир ки, фабрикләрдә олдуғу кими, бурада да ишсиз валидејнләр чох вахт өз ушагларынын, бә'зән лап кичик ушагларын өһдәсиндә олурлар. — Даш көмүр мә'дәнләриндә ишин төрәтдији нәтиҹәләрә бир даһа гысаҹа јекун вураркән, комиссијанын үзвләриндән биринин, д-р Саутвуд Смитин, бу сөзләринә шәрик олмаг мүмкүндүр: бир тәрәфдән, ушаглыг дөврүнүн узанмасы, дикәр тәрәфдән исә еркән гоҹалма нәтиҹәсиндә инсанын гүввәләринин там чичәкләнмә дөврү хејли гысалыр вә еркән өлүм нәтиҹәсиндә үмумијјәтлә, өмүр гысалыр. Бүтүн бунлары да буржуазијанын ајағына јазмаг лазымдыр!

Јухарыда кәтирилән бүтүн рәгәмләр Инкилтәрә газмалары үчүн јалныз орта рәгәмләрдир. Лакин бир чох елә газмалар, о ҹүмләдән назик көмүр лајлары ишләнән газмалар вардыр ки, орада иш шәраити гат-гат писдир. Көмүр илә бирликдә она битишик олан гум вә кил лајларынын бир һиссәси дә чыхарылсајды, көмүр чох баһа баша кәләрди; буна көрә дә саһибкарлар мәҹбур едирләр ки, гума вә килә дәјмәјиб, јалныз көмүрү газыб чыхарсынлар, һүндүрлүјү адәтән 4, 5 вә даһа чох фут олан лағымлар исә бурада елә алчагдыр ки, ајаг үстә дурмаг мүмкүн дејилдир. Фәһлә бөјрү үстә узаныб дирсәјинә сөјкәнәрәк өз күлүнкү илә көмүрү чапыр. Беләә вәзијјәт дирсәк ојнағынын илтиһабына, фәһлә дизи үстә чөкүб ишләмәли олдугда исә диз ојнағынын бу ҹүр илтиһабына сәбәб олур. Көмүрү чәкиб апармалы олан гадынлар вә ушаглар бә'зән ајагларынын арасындан кечән гајыш вә зәнҹир васитәсилә филиз јешикләринә бағланыр вә алчаг лағымларда имәкләјә-имәкләјә сүрүнүрләр, архадан исә икинчи адам башы вә әлләри илә итәләјир. Башла итәләмәк јер-

ли гычыгланмаја, ағрыверән шишләрә вә јаралара сәбәб олур. Бир чох һалларда лағымлар һәм дә рүтубәтли олур, одур ки, фәһләләр бир нечә дүјм дәринлијиндә чиркли, јахуд дузлу сујун ичиндә сүрүнмәли олурлар, бу исә һәмчинин дәрини гычыгландырыр. Тәсәввүр етмәк чәтин дејил ки, белә дәһшәтли әмәк, көлә әмәји көмүрчыхаранлара онсуз да хас олан хәстәликләрин инкишафына нә дәрәчәдә көмәк едир.

Лакин көмүрчыхаранын гисмәтинә дүшән бәлаларын садаланмасы һәлә бунунла гуртармыр. Бүтүн Британија краллығында елә бир әмәк саһәси јохдур ки, орада фәһләнин һәјаты мәһз бурада олдуғу гәдәр тез-тез тәһлүкәјә мә'руз галсын. Даш көмүр газмалары күлли мигдарда ән дәһшәтли бәдбәхт һадисәләр мејданыдыр вә онларын һамысы билаваситә буржуазијанын ачкөзлүјү илә бағлыдыр. Газмаларда тез-тез әмәлә кәлән мә'дән газы атмосфер һавасы илә гарышанда партлајычы газа чеврилир, о исә аловла тәмасда оланда алышыр вә јахынлыгда оланларын һамысыны өлдүрүр. Белә партлајышлар мүхтәлиф јерләрдә демәк олар һәр күн баш верир. 1844-чү ил сентјабрын 28-дә Хасуелл газмаларында, Дургамда белә партлајыш баш вермиш, нәтичәдә 96 нәфәр һәлак олмушдур. Газмаларда бөјүк мигдарда әмәлә кәлән карбон газы да нисбәтән ашағы јерләрдә топланыр, орада чох вахт адам бојундан да јухары сәвијјәдә јығылыр вә ким ора кирирсә боғулур. Газмаларын ајры-ајры һиссәләрини бир-бириндән ајыран гапылар партлајышларын јајылмасына вә газларын һәрәкәтинә мане олмалыдыр, анчаг бу гапылар балача ушагларын нәзарәти алтында олдуғуна, онлар исә тез-тез јухуладығына, ја да өз вәзифәләринә үмумијјәтлә, диггәтсиз јанашдыгларына көрә бу, јалныз заһири еһтијат тәдбиридир. Вентилјасија гујулары васитәсилә гујуларын јахшы вентилјасија едилмәси һәр ики газын зәрәрли тә'сирини тамамилә арадан галдырарды, анчаг буржуа буна пул вермир. О, фәһләләрдән тәләб етмәји үстүн тутур ки, јалныз Деви лампасындан истифадә етсинләр; анчаг бу лампанын зәиф ишығы фәһләјә чох вахт һеч бир хејир вермир вә буна көрә дә о, һәмин лампаны һәвәслә ади шам илә әвәз едир. Партлајыш баш верәндә исә о, әлбәттә, фәһләнин диггәтсизлији илә изаһ олунур, һалбуки буржуа јахшы вентилјасија васитәсилә партлајышы үмумијјәтлә, демәк олар гејри-мүмкүн едә биләрди. Сонра арабир лағым, јахуд лағымын бир һиссәси чөкүр, фәһләләр онун алтында галыр, ја да зәдәләнирләр; үфүги лајлардан көмүрү мүмкүн гәдәр тамамилә чыхармаг буржуа үчүн хејирлидир, учгунларын сәбәби дә будур. Сонра фәһләләри шахтаја ендирән буразлар чох вахт ашағы кејфијјәтли олур вә гырылыр, бәдбәхт фәһләләр исә шахтанын дибинә јуварланыб парча-парча олурлар. Бүтүн бу бәдбәхт һадисәләр — јер аз олдуғуна көрә ајры-ајры мисаллар үзәриндә дајанмырам —

«Mining Journal»ын[128], апардығы һесабламаја көрә һәр ил 1 400-ә јахын инсан һәјатыны мәһв едир. «Manchester Guardian» гәзети һәр һәфтә тәкчә Ланкаширдә баш верән ики вә ја үч һадисә барәдә мә'лумат верир. Демәк олар бүтүн маһалларда өләнләри мүајинә едән андлылар газмаларын саһибләриндән асылыдырлар, белә олмајан јерләрдә исә әталәт үзүндән белә бир һөкм чыхарылыр; *«бәдбәхт һадисә нәтиҹәсиндә өлүм»*. Бундан башга андлылар газмаларын вәзијјәти илә аз марагланырлар, чүнки бундан һеч нә баша дүшмүрләр. Лакин «Ушаг әмәјини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты» бу бәдбәхт һадисәләрин бөјүк әксәријјәти үчүн мәс'улијјәти һеч бир тәрәддүд етмәдән газма саһибләринин үзәринә гојур.

Мә'дән истеһсалы фәһләләринин әгли инкишафына вә мә'нәвијјатына кәлдикдә, «Ушаг әмәјини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты»на әсасән, бунларын һәр икиси Корнуеллдә бабат, Олстон-Мурда исә һәтта ә'ладыр; анҹаг көмүр рајонларында һәм әгли, һәм дә мә'нәви сәвијјә үмумијјәтлә, јүксәк дејилдир. Фәһләләр кәнддә, учгар јерләрдә јашајырлар вә өз ағыр ишләрини көрәркән онларла полисдән башга һеч кәс марагланмыр. Бу сәбәбә көрә, һабелә ушаглар лап кичик јашларындан ишләмәјә башладыгларына көрә онларын мә'нәви инкишафы чох ашағы сәвијјәдәдир. Онлар ади мәктәбләрә кедә билмирләр, ахшам вә базар күнү мәктәбләри һеч нә вермир — мүәллимләр һеч нәјә јарамырлар. Буна көрә дә ушагларын аз бир һиссәси охумағы, даһа аз һиссәси јазмағы баҹарыр. Комиссија үзвләринин шәһадәтинә көрә, онларын баша дүшдүјү бир шеј варса, о да будур ки, өзләринин ағыр вә тәһлүкәли әмәји үчүн чох чүзи әмәк һаггы алырлар. — Онлар килсәјә һеч вахт, јахуд демәк олар һеч вахт кетмирләр; бүтүн кешишләр дини һиссин мисилсиз дәрәҹәдә јохлуғундан шикајәтләнирләр. Доғрудан да, бу шәхсләр дини вә дүнјәви мәсәләләрдән о дәрәҹәдә хәбәрсиздирләр ки, сәнаје фәһләләри барәсиндә јухарыда кәтирдијимиз мисаллар бунун мүгабилиндә һеч нәдир. Дини анлајышлар онлара анҹаг сөјүшләрә әсасән мә'лумдур, мә'нәвијјатларыны исә әмәк шәраитинин өзү позур. Өз-өзлүјүндә ајдындыр ки, бүтүн көмүрчыхаранларын һәдсиз јорғунлуғу сәрхошлуға сәбәб олмаја билмәз. Ҹинсләр арасындакы әхлаги мүнасибәтләрә кәлдикдә исә, тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, газмаларда температур јүксәк олдуғуна көрә кишиләр, гадынлар вә ушаглар бә'зән тамам чылпаг, әксәр һалларда исә бәдәнләрини азачыг өртүб ишләјирләр. Газмаларын гаранлыг вә хәлвәт дәһлизләриндә бунун һансы нәтиҹәләр вердијини һәр кәс тәсәввүр едә биләр. Никаһданкәнар ушагларын сајынын әндазәсиз дәрәҹәдә чох олмасы кифајәт гәдәр ајдын шәкилдә көстәрир ки, орада, аз гала вәһшиләшмиш адамларын арасында нәләр баш верир; анҹаг бу һәм дә ону сүбут едир ки,

бурада никаһданкәнар чинси әлагәләр һәлә ки, шәһәрләрдә олдуғу кими, фаһишәлик сәвијјәсинә чатмамышдыр. Бурада гадын әмәји фабрикләрдә олдуғу кими нәтичәләр верир: о, аиләни дағыдыр вә гадыны өз аналыг вә евдарлыг вәзифәләрини јеринә јетирмәк имканындан тамамилә мәһрум едир.

«Ушаг әмәјини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты» парламентә тәгдим олунанда лорд *Ешли* тәләсик бир ганун лајиһәси тәклиф етди; бурада һеч бир гејд-шәрт гојулмадан мә'дәнләрдә вә газмаларда гадынларын әмәји гадаған олунур вә ушагларын әмәји хејли мәһдудлашдырылырды. Ганун гәбул едилди[129], анчаг әксәр јерләрдә гуруча кағыз олараг галды, чүнки онун ичрасына нәзарәт етмәк үчүн һеч мә'дән инспекторлары да тә'јин етмәдиләр. Һәм дә мә'дән истеһсалларынын јерләшдији кәнд маһалларында гануна мәһәл гојмамаг онсуз да чох асандыр. Она көрә дә кечән ил көмүрчыхаранлар иттифагы дахили ишләр назиринә рәсмән билдирибсә ки, Һерсог Һамилтонун Шотландијадакы газмаларында 60-дан чох гадын ишләјир вә «Manchester Guardian» гәзети белә бир мә'лумат дәрч едәндә ки, сәһв етмирәмсә, Уиган јахынлығында газма партлајаркән бир гыз һәлак олмушдур, бунунла ганунун позулмасы фактынын ашкара чыхарылдығына һеч кәс диггәт јетирмәјибсә, буна тәәччүбләнмәк лазым дејилдир. Бә'зи ајры-ајры һалларда гануна бәлкә дә әмәл олунур, анчаг үмумијјәтлә, һәр шеј әввәлки кими галмышдыр.

Лакин көмүрчыхаранларын бәхтинә дүшән изтираблар бунунла да гуртармыр. Буржуазија бу адамларын сағламлығыны позмасы, онлары һәр саат өлүм тәһлүкәсинә мә'руз гојмасы, мүәјјән бир тәһсил алмаг имканындан тамамилә мәһрум етмәси илә кифајәтләнмәјәрәк, үстәлик онлары ән һәјасыз бир шәкилдә истисмар едир. Бурада әмәк һаггыны малларла өдәмәк истисна дејил, гајдадыр вә ән ачыг, пәрдәләнмәмиш шәкилдә тәтбиг олунур. Бурада һамы тәрәфиндән гәбул олунан вә әсасән зәрурәтдән ирәли кәлән коттечләр системиндән дә фәһләләри даһа интенсив истисмар етмәк үчүн истифадә олунур. Бундан башга фәһләләри ајры чүр дә алдадырлар: көмүр чәки илә сатылдығы һалда, фәһләјә әсасән һәчмә көрә һагг верирләр вә әкәр онун сәбәти тамам долмајыбса, фәһлә *һеч бир әмәк һаггы* алмыр, артыг көмүр үчүн исә она һеч бир әлавә һагг вермирләр. Әкәр сәбәтдә мә'лум мигдардан артыг чынгыл олурса, бунун фәһләдән чох көмүр лајынын кејфијјәтиндән асылы олмасына бахмајараг, онун нәинки бүтүн әмәк һаггыны тутурлар, һәлә чәримә дә алырлар. Үмумијјәтлә, газмаларда чәримә системи елә тәкмилләшдирилмишдир ки, бә'зән мүәјјән бир заваллы бүтүн һәфтәни ишләјиб мааш алмаға кәләндә нәзарәтчидән,—о, фәһләјә хәбәрдарлыг етмәдән, өзү билдији кими чәримә едир, — өјрәнир ки, нәинки һеч нә алмајачаг, һәтта филан гәдәр чәримә өдәмәлидир! Үмумијјәтлә,

нәзарәтчи әмәк һаггы барәсиндә өзбашына сәрәнчамлар верир; о, тәһвил верилән иши гејдә алыр вә фәһләјә өзү истәдији кими һагг верә биләр, фәһлә исә онун сөзүнә инанмалыдыр. Чәкијә әсасән һагг верилән бә'зи газмаларда дүз ишләмәјән онлуг тәрәзиләрдән истифадә едирләр, һәм дә һакимијјәт органлары чәки дашларыны јохламырлар; бир газмада һәтта белә бир гајда вар иди: тәрәзинин дүз ишләмәмәсиндән шикајәт етмәк истәјән фәһлә *бу барәдә нәзарәтчијә үч һәфтә әввәл хәбәрдарлыг етмәлидир!* Бир чох јердә, хүсусилә Шимали Инкилтәрәдә фәһләләри там бир иллијинә ишә көтүрмәк кими гајда вардыр: онлар һәмин мүддәт әрзиндә өз саһибиндән башга һеч кәс үчүн ишләмәмәји вә'д едирләр, саһибкар исә онлара иш вермәји һеч дә вә'д етмир. Беләликлә, фәһләләр ајлар боју ишсиз гала биләрләр вә әкәр башга јердә иш ахтармаг фикринә дүшсәләр, иш јериндән өзбашына кетдикләринә көрә онлары алты һәфтә мүддәтинә һәбсханаја көндәрирләр. Дикәр мүгавиләләрдә фәһләләрә һәр ики һәфтә әрзиндә 26 шиллинг әмәк һаггы алачаглары барәдә тә'минат верирләр, анчаг вә'дләрини јеринә јетирмирләр. Бә'зи маһалларда шахта саһибләри фәһләләрә кичик мәбләғдә пул борч верирләр ки, сонра бунун әвәзиндә ишләсинләр, беләликлә дә онлары өз әлләринә алырлар. Шималда әмәк һаггы үзрә һесаблашманы бир һәфтә кечикдирмәк, бунунла да көмүрчыхаранлары шахтаја бағламаг адәт һалыны алмышдыр. Даш көмүр маһалларынын бүтүн барышыг һакимләри ја шәхсән газма саһибләри зүмрәсинә мәнсубдурлар, ја да онларын гоһумлары вә достларыдырлар; онлар гәзетләр аз олан, — олан гәзетләр дә һаким синфә хидмәт едир — сијаси тәшвигат исә зәиф инкишаф едән, јохсул, керидә галмыш бу јерләрдә демәк олар гејри-мәһдуд һакимијјәтә маликдирләр. Бу һал һәмин тәһкимли фәһләләри гәти сурәтдә көлә вәзијјәтинә салыр. Әдаләт мәһкәмәсини өзләринин хејринә ичра едән бу барышыг һакимләринин бәдбәхт көмүрчыхаранлары нечә истисмара вә зүлмә мә'руз гојдугларыны тәсәввүр етмәк белә чәтиндир.

Узун мүддәт әрзиндә вәзијјәт белә иди. Мә'дән фәһләләри ағылларына да кәтирмирдиләр ки, башга чүр дә ола биләр, үмумијјәтлә, онлар бу дүнјада она көрә јашамырлар ки, дәриләрини сојсунлар. Лакин јаваш-јаваш онларын да арасында, ән әввәл исә, даһа чох инкишаф етмиш фабрик фәһләләри илә әлагәнин өз тә'сирини көстәрмәли олдуғу фабрик маһалларында *«көмүр кралларынын»* рүсвајчы зүлмүнә гаршы е'тираз руһу јаранды. Көмүрчыхаранлар иттифагларда бирләшмәјә вә вахташыры тә'тилләр кечирмәјә башладылар. Даһа мәдәни јерләрдә онлар һәтта үрәкдән чартистләрә гошулдулар. Лакин Инкилтәрәнин шималында, сәнаје һәјатындан тамамилә кәнарда олан ири даш көмүр маһалы јени аб-һаваја ујғунлашмырды вә јалныз 1843-чү

илдә, һәм чартистләрин, һәм дә нисбәтән шүурлу көмүрчыхаранларын бөјүк сә'јләриндән вә зәһмәтиндән сонра бу маһалда да үмуми мүгавимәт руһу ојанды. Һәрәкат Нортумберленд вә Дургам фәһләләрини елә бүрүдү ки, онлар бүтүн Бөјүк Британија көмүрчыхаранларынын үмуми иттифагына рәһбәрлик етмәјә башладылар вә һәлә чартистләрин әввәлки просесләриндә фәргләнмиш чартист, Бристолдан олан вәкил *У. П. Робертси* өзләринин «баш вәкили» тә'јин етдиләр. Бу иттифаг тезликлә маһалларын әксәријјәтиндә јајылды; һәр јердә јығынчаглар чағыран вә үзвләр чәлб едән акентләр тә'јин олунду. Нүмајәндәләрин 1844-чү илин јанвар ајында Манчестердә биринчи конфрансы кечириләндә иттифагын 60 миндән чох үзвү, јарым ил сонра Глазгода икинчи конфранс кечириләндә исә 100 миндән чох үзвү вар иди. Бу конфрансларда көмүрчыхаранларын бүтүн мәсәләләри мүзакирә олунур вә даһа бөјүк тә'тилләр һаггында гәрарлар гәбул едилирди. Көмүрчыхаранларын һүгугларыны горумаг үчүн бир нечә јени дөври нәшр, о чүмләдән Нүкасл-Тајнда «The Miner's Advocate» ајлыг мәчмуәси јарадылды.

Нортумберлендин вә Дургамын бүтүн көмүрчыхаранларынын муздла ишләмәк барәдә мүгавиләсинин мүддәти 1844-чү ил мартын 31-дә гуртарды. Онлар Робертсә тапшырдылар ки, јени мүгавилә тәртиб едиб ашағыдакы тәләбләри ирәли сүрсүн: 1) һәчмә көрә дејил, чәки илә һагг верилсин; 2) көмүр ади тәрәзидә вә һөкумәт инспекторларынын јохладығы чәки дашлары илә чәкилсин; 3) јарымиллик иш мүддәти; 4) чәримәләр системи ләғв едилсин вә көрүлән ишин һамысы үчүн һагг верилсин; 5) газма саһибләри вә'д етсинләр ки, јалныз онлар үчүн ишләјән фәһләләрә һәфтәдә азы дөрд күн иш версинләр вә ја һәфтәдә дөрд күнлүк әмәк һаггы үчүн онлара тә'минат јаратсынлар. Мүгавиләни көмүр кралларына көндәрдиләр вә данышыглар апармаг үчүн депутатлар һеј'әти сечдиләр. Шахта саһибләри чаваб вердиләр ки, көмүрчыхаранлар иттифагыны танымаг белә истәмирләр, ајры-ајры фәһләләрлә әлагә сахлајырлар вә иттифагы һеч заман танымајачаглар. Онлар да өз тәрәфиндән мүгавилә лајиһәси тәклиф етдиләр, анчаг јухарыда көстәрилән маддәләрдән орада әсәр-әламәт дә јох иди вә фәһләләр бу лајиһәни, әлбәттә, рәдд етдиләр. Бунунла да мүһарибә е'лан олунду. 1844-чү ил мартын 31-дә 40 мин көмүрчыхаран өз күлүнкләрини јерә гојду вә һәр ики графлыгда бүтүн газмалар бошалды. Иттифагын вәсаити чох олдуғуна көрә бир нечә ај әрзиндә һәр аиләјә һәфтәдә 2½ шиллинг мүавинәт верилмәсини тә'мин едирди. Фәһләләр бу јолла өз саһибкарларынын сәбрини түкәндирдији заман Робертс јорулмаг билмәдән тә'тил вә тәшвигат тәшкил едирди; о, јығынчаглар кечирир, Инкилтәрәни гарыш-гарыш кәзир, тә'тилчиләр үчүн ианә топлајыр, тәмкинлилијә вә ганунчулуғу көзләмәјә

чағырырды, ејни заманда исә әмәк һаггыны малларла өдәмәк үсулуну тәтбиг едән барышыг һакимләринин вә саһибкарларын өзбашыналығына гаршы Инкилтәрәдә һәлә мисли көрүнмәмиш бир әмәлијјата башлады. Бу әмәлијјата о, һәлә илин әввәлиндә башламышды. Мүәјјән бир барышыг һакими көмүрчыхараны мәһкум едән кими, Робертс крал скамјасы мәһкәмәсиндә[130] дәрһал Habeas Corpus[131] сәрәнчамы әлдә едир, өз мүштәрисини Лондона мәһкәмәјә кәтирир вә һәмишә онун бәраәт газанмасына наил олурду. Мәсәлән, јанварын 13-дә крал скамјасы мәһкәмәсиндә һаким Уилјамс Билстонда (Чәнуби Стаффордшир) барышыг һакиминин мәһкум етдији үч көмүрчыхарана бәраәт газандырды; һәмин көмүрчыханларын чинајәти бундан ибарәт иди ки, учмаг тәһлүкәси олан вә онлар орадан узаглашан кими һәгигәтән дә учан бир јердә ишләмәкдән имтина етмишдиләр! Бундан әввәл исә һаким Паттесон алты фәһләјә бәраәт газандырмышды, беләликлә дә тәдричлә Робертс шахта саһиби олан барышыг һакимләринин гәними олду. Престонда да Робертсин дөрд мүштәриси һәбсханаја салынмышды; февралын әввәлиндә Робертс ораја јола дүшдү ки, ишлә јериндә таныш олсун, анчаг кәлиб чатанда мә'лум олду ки, мәһкум едиләнләр чәза мүддәти *гуртармамыш* азад олунмушлар. Манчестердә једди нәфәр һәбсә алынмышды; Робертс Habeas Corpus сәрәнчамы чалышыб алды вә һаким Уајтменин мүттәһимләрә тамамилә бәраәт газандырмасына наил олду. Прескотда доггуз көмүрчыхаран һәбсханада јатараг, Сент-Хеленсдә (Чәнуби Ланкашир) куја асајиши поздугларына көрә чыхарылачаг һөкмү көзләјирди; Робертс кәлән кими онлар азад едилди. Бүтүн бунлар февралын биринчи јарысы әрзиндә баш верди. Апрел ајында Робертс елә бу үсулла Дербидә бир, Уејкфилддә (Јоркшир) дөрд вә Лестердә дөрд көмүрчыхараны һәбсханадан бурахдырды. Бу «Dogberries» — Шекспирин «Һечдән гопан курулту» пјесиндәки мәшһур персонажын ады илә барышыг һакимләрини белә чағырырдылар — бир гәдәр сакитләшәнәдәк мәсәлә бир мүддәт белә давам етди. Малларла һагг өдәмә системинә гаршы да Робертс ејни илә бу чүр мүбаризә апарырды. О, газмаларын бу абырсыз саһибләрини бир-биринин ардынча мәһкәмәјә чәкир вә барышыг һакимләрини өзләри истәмәдән онларын әлејһинә һөкмләр чыхармаға мәчбур едирди. Шахта саһибләри бу илдырым сүр'әтли вә һәр јерә өзүнү јетирән баш вәкилдән елә горхмаға башладылар ки, мәсәлән, Дерби јахынлығындакы Белпер адлы јердә малларла һагг өдәмә системини тәтбиг едән бир фирма Робертс ораја кәлән кими белә бир е'лан асды:

«Билдириш. Пентрик даш көмүр газмалары.

«Хазлем чәнаблары һеч бир анлашылмазлыг олмасын дејә, буну е'лан етмәји лазым билирләр ки, онларын мүәссисәсиндә ишләјән бүтүн көмүрчыхаран-

лар әмәк һаггыны бүсбүтүн пул илә алачаглар вә ону өзләри һарада вә нечә истәсәләр елә дә хәрчләјә биләрләр. Әкәр онлар өзләринә лазым олан маллары Хазлем чәнабларынын дүканындан алсалар, бу маллары әввәлләр олдуғу кими, јенә топдансатыш гијмәтләри илә алачаглар. Лакин онларын маллары мәһз орадан алмасы һеч дә мәчбури дејилдир, бу дүкандан вә ја һәр һансы башга дүкандан мал алмаларындан асылы олмајараг онлара јенә дә иш вә әмәк һаггы вериләчәкдир».

Бу мүвәффәгијјәтләр бүтүн инкилис фәһлә синфи арасында бөјүк фәрәһлә гаршыланды вә иттифага күлли мигдарда јени үзвләр чәлб етди. Бу заман Шималда тә'тил давам едирди. Һеч кәс ишләмирди вә көмүр ихрачы үзрә әсас лиман олан Нүкаслда елә бир көмүр гытлығы јаранмышды ки, ораја Шотландијадан көмүр кәтиртмәк лазым кәлирди, һалбуки инкилисләрин to carry coal to Newcastle* мәсәли јунанларда олан «Афинаја бајгуш апармаг» ифадәси илә ејни мә'на дашыјыр, јә'ни: тамамилә лүзумсуз бир иш көрмәк демәкдир. Әввәлчә, иттифагын вәсаити түкәнәнәдәк һәр шеј јахшы кедирди, лакин јај кирәндә фәһләләрин мүбаризә апармасы хејли чәтинләшди; онларын арасында мисилсиз еһтијач һөкм сүрүрдү; онларын пулу јох иди, чүнки Инкилтәрәдә бүтүн сәнаје саһәләри фәһләләринин үзвлүк һаггы тә'тилчиләрин сајы илә мүгајисәдә һәр һалда чох чүзи бир мәбләғ иди; онлар чох әлверишсиз шәртләрлә борч алмаг үчүн дүканчылара мүрачиәт етмәли олурдулар; аз мигдарда пролетар органлары истисна олмагла, бүтүн мәтбуат онларын әлејһинә иди; буржуазија вә һәтта онун әдаләт һисси тә'тилчиләри мүдафиә етмәк үчүн кифајәт едән аз мигдарда нүмајәндәләри тә'тилин кедиши һаггында сатгын либерал вә мүһафизәкар гәзетләрдән јалныз јаланчы мә'луматлары көтүрүрдү; Лондона көндәрилән он ики көмүрчыхарандан ибарәт депутатлар һеј'әти Лондон пролетариаты арасында мүәјјән мәбләғ топлады, анчаг јардыма еһтијач дујанларын сајы чох олдуғуна көрә бунун да көмәји аз олду. Бүтүн бунлара бахмајараг, көмүрчыхаранлар мөһкәм дурмушдулар вә бурасы даһа мүһүмдүр ки, шахта саһибләринин вә онларын әлалтыларынын һәр чүр дүшмәнчилик һәрәкәтләри вә фитнәкарлыглары мүгабилиндә өзләрини сакит вә тәмкинли апарырдылар. Бир дәфә дә гисас тәдбири көрүлмәди, бир сатгын белә дөјүлмәди, бир оғурлуг белә баш вермәди. Беләликлә, тә'тил дөрд ај иди давам едирди вә шахта саһибләринин галиб кәлмәк үчүн һәлә дә азачыг белә үмиди јох иди. Онларын гаршысында бир јол ачылырды. Онлар коттечләр системини јада салдылар; онларын јадына дүшдү ки, инадчыл фәһләләрин мәнзилләри *саһибләринә* мәхсусдур. Ијул ајында фәһләләрә тәклиф етдиләр ки, тутдуглары мәнзилләри бошалтсынлар вә бир һәфтәдән сонра 40 мин нәфәрин һамысы күчәјә атылды. Адамлары евләрдән биабырчы бир амансызлыгла чыхарырдылар. Хәстәлә-

* — Нүкасла көмүр дашымаг. *Ред.*

ри вə чансызлары, гочалары вə көрпəлəри, һəтта заһылары рəһмсизчəсинə јатагдан галдырыр вə шосе бојунча узанан архлара итəлəјиб салырдылар. Бир акент һамилəлијин ахырынчы мəрһəлəсиндə олан бир гадынын сачларындан тутуб, ону өз əллəри илə јатагдан галдырараг күчəјə атмағындан лəззəт алды. Елə бурада күлли мигдарда гошун вə полис дурмушду, онлар мүгавимəтə чəһд көстəрилəн кими вə бүтүн бу амансыз əмəлијјата рəһбəрлик едəн барышыг һакимлəринин илк ејһамы илə силаһ ишлəтмəјə һазыр идилəр. Фəһлəлəр һеч бир мүгавимəт көстəрмəјиб буна да дөздүлəр. Шахта саһиблəри үмид едирдилəр ки, фəһлəлəр зор ишлəдəчəклəр вə буна көрə дə бүтүн васитəлəрлə онлары мүгавимəт көстəрмəјə вадар етмəјə чалышырдылар ки, ордунун көмəји илə тə'тилə сон гојмаг үчүн бəһанə əлдə етсинлəр; лакин күчəјə атылан көмүрчыхаранлар өз вəкиллəринин өјүд-нəсиһəтлəрини унутмур, һəр чүр тəдбирлəрдəн өзлəрини сахлајыр, өзлəринин мебелини динмəз-сөјлəмəз батаглыг чəмəнлијə, јахуд бичилмиш тарлаја чыхарыб гојур вə сəбирлə көзлəмəкдə давам едирдилəр. Онларын бə'зилəри башга бир мүнасиб јер олмадығына көрə шосе бојунча узанан архларда мəскəн салырдылар; башгалары исə өзкə саһəлəриндə јерлəшдијинə көрə «јарым пенни мəблəғиндə зəрəр вурдуғу» үчүн мəһкəмə мəс'улијјəтинə чəлб олунду вə 1 ф. ст. мəблəғиндə мəһкəмə хəрчини өдəмəјə мəһкум едилди, бу мəблəғи, əлбəттə, өдəјə билмəдиклəринə көрə исə онлары һəбсханаја салдылар. Белəликлə, бу адамлар јағышлы кечəн өтəн илки (1844-чү ил) јајын сəккиз һəфтəсиндəн чохуну аилəлəри илə бирликдə ачыг һавада, — өзлəринин вə көрпəлəринин башы үстүндə чарпајыларынын чит мичəткəниндəн башга һеч бир дам олмадан, иттифагын чүзи јардымындан вə дүканчыларын кетдикчə азалтдығы, борчдан башга ајры бир көмəк олмадан кечирдилəр. Дургамда хејли газмалары олан лорд Лондондерри бу заман тəлəб етди ки, *«онун шəһəри»* Сијемин дүканчылары онун алиһəзрəт гəзəбинə дүчар олмаг истəмирлəрсə, *«онун»* инадчыл фəһлəлəринə борч вермəји дајандырсынлар. Бу «аличəнаб» лорд фəһлəлəр үчүн вахташыры нəшр етдирдији вə бунунла бүтүн миллəти əјлəндирмəкдəн башга һеч нəјə наил олмадығы тəмтəраглы вə мə'насыз мəзəли «фəрманлара» көрə тə'тилин əввəлиндəн ахырынадəк һамынын истеһза мəнбəјинə чеврилмишди*. Һеч нəјин көмəк етмəдијини көрəн саһибкарлар бөјүк хəрч чəкиб, өз газмаларында ишлəмəк үчүн Ирландијадан вə Уелсин учгар јерлəриндəн, фəһлə һəрəкатынын һəлə јаранмадығы бу јерлəрдəн, фəһлəлəр кəтирдилəр; белəликлə, фəһлəлəр арасында рəгабəт јенидəн бəрпа олунанда тə'тилчилəр күчдəн

* (1892-чи ил), Јер үзүндə, һəр һалда Алманијада, һеч шеј јени дејил. Бизим «крал Штуммларымыз» да өз вəтəниндə чохдан унудулан вə орада гејри-мүмкүн олан инкилис нүмунəлəринин јалныз охшарыдыр *(1892-чи илин алманча нəшринə Енкелсин гејди)*.

салындылар. Шахта саһибләри онлары иттифагдан имтина етмәјә, Робертсдән үз дөндәрмәјә вә өз шәртләрини гәбул етмәјә мәчбур етдиләр. Көмүрчыхаранларын өз саһибкарлары илә беш ајлыг бөјүк мүбаризәси, — истисмар олунанларын биздә һәдсиз һејранлыг доғуран тәмкинлә, мәрдликлә, шүурлу вә дәрракәли шәкилдә апардығы бу мүбаризә сентјабр ајынын әввәлиндә белә гуртарды. Һәлә 1840-чы илдә «Ушаг әмәјини тәдгиг едән комиссијанын һесабаты»нын, көрдүјүмүз кими, башдан-баша кобуд вә әхлагсыз адамлар кими тәсвир етдији 40 мин нәфәрлик күтләдән бу мүбаризә нечә јүксәк сәвијјәли әсл бәшәри мәдәнијјәт, руһ јүксәклији вә сарсылмаз ирадә тәләб едирди! Лакин бу 40 мин нәфәри бир нәфәр кими, тәкчә интизамлы дејил, һәм дә ејни мәгсәддән, ејни ирадәдән илһам алан орду сајағы ајаға галхмаға вә сонракы мүгавимәт мә'насыны тамамилә итирәнәдәк чох бөјүк сојугганлылыг вә тәмкинлә мүбаризә апармаға вадар едән зүлм нечә дә ағыр иди! Һәм дә нечә мүбаризә — көзлә көрүнән, зәрбә вурмаг мүмкүн олан дүшмәнә гаршы дејил, ачлыға вә еһтијача, сәфаләтә вә јурдсузлуға гаршы, варлыларын гәддарлығы нәтичәсиндә чылғынлығын сон һәддинә чатдырылмыш өз еһтирасларына гаршы мүбаризә! Әкәр фәһләләр зор ишләтсәјдиләр, бу силаһсыз адамлары күлләбаран едәрдиләр вә бир нечә күндән сонра шахта саһибләринин гәләбәси тә'мин олунарды. Фәһләләрин ганунчулуғу көзләмәсини полис дәјәнәји гаршысында горху һисси дејил, габагчадан дүшүнүлмүш гәрар тәләб едирди, бу гәрар фәһләләрин шүурлулуғуна вә дөзүмүнә сүбут иди.

Беләликлә, фәһләләрин мисилсиз мәтанәтинә бахмајараг, капиталистләр онлара бу дәфә дә галиб кәлдиләр. Лакин мүбаризә сәмәрәсиз олмады. Ән әввәл, 19 һәфтә давам етмиш бу тә'тил Шимали Инкилтәрә көмүрчыхаранларыны индијәдәк олдугларымә'нәви фәалијјәтсизлик вәзијјәтиндән һәмишәлик чыхартды. Онлар ајылдылар, өз мәнафеләрини баша дүшдүләр вә сивилизасија һәрәкатына, ән әввәл, фәһлә һәрәкатына гошулдулар. Шахта саһибләринин фәһләләр барәсиндә бүтүн амансызлығыны ашкара чыхаран тә'тил бу фәһләләрин е'тираз руһуну гәти сурәтдә ојатды вә онларын ән азы дөрддә үч һиссәсини чартистләрә чевирди. 30 мин нәфәр белә фәал вә тәмкинли адам исә чартистләр үчүн гијмәтли әлавә бир гүввәдир. Сонра ганун дахилиндә давам едән узунмүддәтли тә'тил вә ејни заманда фәал тәшвигат һәр һалда ичтимаи рә'јин диггәтини көмүрчыхаранларын вәзијјәтинә чәлб етди. Чартизмин гәти тәрәфдары олан јеканә депутат — Томас Данкомб көмүр үчүн ихрач рүсуму барәдә музакирәләрдән истифадә едәрәк, көмүрчыхаранларын вәзијјәти һаггында парламентдә мәсәлә галдырды, онларын петисијасынын палата трибунасындан охунмасына наил олду вә нитглә чыхыш едәрәк, буржуа мәтбуатыны да, һәр һалда парламент һесабат-

ларында, бүтүн бу иши дүзкүн экс етдирмәјә мәчбур етди. Бу тә'тилдән аз сонра Хасуелддә партлајыш баш верди. Робертс Лондона кәлди, Пилин ону гәбул етмәсини тәләб етди вә көмүрчыхаран фәһләләрин нүмајәндәси кими партлајышын бүтүн чәһәтләринин диггәтлә тәһгиг олунмасында тә'кид етди. О, буна наил олду ки, Инкилтәрәдә кеолокија вә кимја үзрә ән нүфузлу адамлар олан профессорлар Лајелә вә Фарадејә фәлакәт јериндә мүајинә апармаг тапшырылды. Бундан аз сонра даһа бир нечә партлајыш баш вердијинә вә Робертс онларын һаггында тәртиб олунмуш актлары баш назирә чатдырдығына көрә баш назир вә'д етди ки, әкәр мүмкүн олса, ән јахын (јә'ни индики, 1845-чи ил) парламент сессијасына фәһләләри горумаг үчүн лазым олан тәдбирләрин лајиһәсини тәгдим етсин. Көмүрчыхаранлар тә'тил заманы өзләрини азадлыгсевәр вә һөрмәтә лајиг адамлар кими көстәрмәсәјдиләр вә өз ишләрини апармағы Робертсә тапшырмасајдылар, бүтүн бунлар олмаја биләрди.

Шимал көмүрчыхаранларынын өз иттифагыны бурахмаға вә Робертсин хидмәтләриндән имтина етмәјә мәчбур олдуглары мә'лум олан кими, Ланкашир көмүрчыхаранлары 10 минә јахын фәһләни бирләшдирән иттифаг тәшкил етдиләр вә өзләринин баш вәкилинә илдә 1 200 ф. ст. пул тә'минаты вердиләр. Кечән илин пајызында иттифага ајда 700 ф. ст.-дән чох пул дахил олурду, бунун тәгрибән 200 ф. ст.-и мааша, мәһкәмә хәрчләринә вә и. а. сәрф едилир, галаны исә әсасән, ишсиз галан, јахуд саһибкарларла тоггушмалар үзүндән тә'тил едән фәһләләрә јардым үчүн хәрчләнирди. Беләликлә, фәһләләр, күнбәкүн даһа чох дәрк едирләр ки, онлар бирләшәндә чох зәһмли бир гүввә олурлар вә зәрури еһтијач оланда буржуазија илә күчләрини сынаја биләчәкләр. Бүтүн фәһлә һәрәкатларынын мүһүм нәтичәси олан бах, бу шүур инкилис көмүрчыхаранларында иттифагын тәшкили вә 1844-чү ил тә'тили сајәсиндә јаранмышдыр. Даһа бир мүддәт кечәчәк вә индијәдәк шүурлулугда вә фәаллыгда сәнаје фәһләләриндән кери галан көмүрчыхаранлар онларла бәрабәрләшәчәк, һәр бир чәһәтдән онларла чијин-чијинә кедә биләчәкләр. Беләликлә, буржуазијанын ајаглары алтында јер кетдикчә даһа чох титрәјир вә әввәл-ахыр онун бүтүн дөвләт вә чәмијјәтинин бинасы, үзәриндә дурдуғу базислә бирликдә јыхылачагдыр.

Лакин буржуазија хәбәрдарлыгларла һесаблашмыр. Көмүрчыхаранларын е'тиразы ону даһа да амансызлашдырмышдыр; буржуазија бу е'тиразы бүтөвлүкдә фәһлә һәрәкатынын ирәлијә доғру аддымы, ону ағлыны башына јығмаға мәчбур етмәли олан бир аддым кими дејил, чох ағылсызлыг едәрәк әввәлки рәфтара дөзмәјә даһа разы олмајан адамлар синфинин үстүнә өз гәзәбини төкмәк үчүн јалныз бир бәһанә кими гаршыламышдыр. Буржуазија јохсулларын әдаләтли тәләбләрини јалныз «аллаһын вә

адамларын јаратдығы гајдалара» гаршы өткәм наразылыг, дәлисов һиддәт вә ја олса-олса «тәшвигатла јашајан вә сон дәрәчә тәнбәлликләри үзүндән ишләјә билмәјән, гәрәзкар демагогларын» мүвәффәгијјәти — бүтүн васитәләрлә боғулмалы олан мүвәффәгијјәт кими гәбул етмишдир. Тамамилә тәбиидир ки, иттифагын вәсаити һесабына јашајан Робертс вә иттифагын акентләри кими адамлары буржуазија фәһләләр гаршысында *онларын,* јохсул фәһләләрин, ахырынчы гәпијини алдадыб әлиндән алан зирәк фырылдагчылар кими гәләмә вермәјә чәһд, әлбәттә, уғурсуз чәһд көстәрирди. — Варлы синфин бу чылғынлығыны көрәндә, онун мүвәггәти мәнфәәтинә нә дәрәчәдә һејран олдуғуну, дөврүн ән ашкар әламәтләрини нә дәрәчәдә дујмадығыны көрәндә Инкилтәрә үчүн сосиал мәсәләнин динч јолла һәлл олуначағына бүтүн үмидләрини һәгигәтән итирирсән. Јеканә мүмкүн јол зоракы ингилабдыр ки, һеч шүбһәсиз, ону чох көзләмәк лазым кәлмәјәчәкдир.

ҚӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ ПРОЛЕТАРИАТЫ

Биз «Кириш»дә артыг көрдүк ки, хырда буржуазија вә әввәлләр ортабаб јашајан фәһләләрлә бирликдә хырда кәндлиләр дә нечә вар-јохдан чыхдылар, чүнки сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты әмәјинин әввәлләр мөвчуд олан бирлији мәһв едилди, бошалан кичик саһәләр ири ичарәчиләрин әлинә кечди, хырда кәндлиләр исә ири тәсәррүфатларын сарсыдычы рәгабәти илә сыхышдырылыб арадан чыхдылар. Јенә дә торпаг мүлкијјәтчиләри вә ја ичарәчиләр олмаг әвәзинә, хырда кәндлиләр өз тәсәррүфатыны атараг, ири ичарәчи фермерләрә вә ленд-лордлара муздурлуг етмәјә мәчбур олдулар. Мүәјјән мүддәт әрзиндә онларын јени вәзијјәти әввәлкиндән пис олса да, һәр һалда бабат иди. Сәнајенин инкишафы әһалинин артымы илә ајаглашырды, лакин сонра бу инкишаф бир гәдәр зәифләди, машынларын дурмадан тәкмилләшдирилмәси исә кәнд тәсәррүфаты рајонларындан ахышыб кәлән бүтүн ишләк әһали артығыны гәбул етмәјә даһа имкан вермирди. Әввәлләр јалныз арабир, фабрик маһалларында мүшаһидә олунан сәфаләт һәмин вахтдан е'тибарән кәнд тәсәррүфаты рајонларында да пејда олду. Үстәлик, тәхминән елә о вахт Франса илә ијирмибешиллик мүһарибә гуртарды. Мүһарибә дөврүндә һәрби әмәлијјатлар кедән јерләрдә истеһсалын азалдылмасы, идхалын дајандырылмасы вә Испанијадакы Британија гошунларыны әрзагла тәчһиз етмәк лүзуму Инкилтәрә кәнд тәсәррүфатынын сүн'и јүксәлишинә сәбәб олурду вә бундан башга күлли мигдарда фәһлә динч әмәкдән ајрылмышды. Инди исә әрзаг идхалынын ләнкимәси, ихрач лүзуму вә фәһләләрин чатышмамасы ејни вахтда гуртарды вә нәтичәдә лабүд олараг елә бир вәзијјәт јаранды ки, инкилисләр ону agricultural distress, кәнд тәсәррүфатынын фәлакәтли вәзијјәти адландырырлар. Фермерләр өз тахылыны учуз гијмәтә сатмаға мәчбур олдулар вә буна көрә дә јалныз ашағы әмәк һаггы верә билирдиләр. Тахылын гијмәтини галдырмаг үчүн парламент 1815-чи илдә тахыл рүсумлары һаггында га-

нун гәбул етди; бу ганун буғданын һәр квартынын гијмәти 80 шиллингдән ашағы оларкән тахыл идхалыны гадаған едирди. Әлбәттә, һеч бир тә'сир көстәрмәјән бу ганун сонралар дәфәләрлә дәјишдирилди, анчаг бу, кәнд тәсәррүфаты маһалларынын мүсибәтли вәзијјәтини јүнкүлләшдирмәди. Јеганә нәтичә бу олду ки, азад харичи рәгабәт шәраитиндә кәскин характер ала биләчәк вә өз бөһранлары ола биләчәк хәстәлик хроники һал алды вә кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин вәзијјәтинә мүнтәзәм, лакин даһа фәлакәтли тә'сир көстәрди.

Кәнд тәсәррүфаты пролетариаты мејдана кәлдикдән сонра илк вахтлар бурада патриархал мүнасибәтләр, сәнаједә јенрчә позулмуш мүнасибәтләрә бәнзәр мүнасибәтләр, — саһибкар илә онун муздурлары арасында зәманәмиздә Алманијанын демәк олар һәр јериндә һәлә раст кәлинән мүнасибәтләр бәргәрар олду. Нә гәдәр ки, бу мүнасибәтләр мөвчуд иди, фәһләләр арасында еһтијач чох да кәскин дејилди вә белә кениш јајылмамышды; муздурлар өз саһибләри олан фермерлә дил тапа билирдиләр, фермер онлары јалныз чарәсиз галанда ишдән чыхарырды. Инди бүтүн бунлар дәјишмишдир. Ишчиләрин демәк олар һамысы күнәмуздчу олмушдур: фермер онлары еһтијачы оланда ишә көтүрүр, буна көрә дә хүсусилә гышда елә һәфтәләр олур ки, онлар тамамилә ишсиз галырлар. Патриархал мүнасибәтләр шәраитиндә, муздурлар аиләләри илә бирликдә фермерин һәјәтиндә јашајанда, онларын ушаглары да елә бурадача бөјүјәндә, саһибкар исә бөјүмәкдә олан нәсил үчүн һәјәтиндә, әлбәттә, мүәјјән бир иш тапмаға чалышанда, күнәмуздчулар гајда јох, истисна тәшкил едәндә һәр бир тәсәррүфатда, дүзүнү десәк, лазым олдуғундан чох фәһлә олурду. Буна көрә дә һәмин патриархал мүнасибәтләри позмаг, муздурлары өз һәјәтиндән говмаг вә онлары күнәмуздчулара чевирмәк фермерләрин хејринә иди. Әсримизин ијирминчи илләринин ахырларына јахын демәк олар һәр јердә белә дә олду. Нәтичәдә әввәлләр, физика дили илә десәк, кизли вәзијјәтдә олан әһали «артыглығы» инди ашкара чыхмыш, әмәк һаггы чох ашағы дүшмүш вә јохсулларын нәф'инә верки сон дәрәчә артмышдыр. Бу дөврдән е'тибарән кәнд тәсәррүфаты маһаллары *хроники пауперизм,* фабрик маһаллары исә *вахташыры пауперизм* очаглары олду, јохсуллар һаггында ганунверичилијин ислаһаты исә кәнд ичмаларынын күндән-күнә диләнчи һалына дүшмәсинин артмасына гаршы һөкумәтин көрдүјү илк тәдбир иди. Бундан башга, ири тәсәррүфат системинин дурмадан инкишафы илә әлагәдар олараг тахылдөјән вә башга машынларын тәтбиги нәтичәсиндә, һабелә тарла ишләриндә гадын вә ушаг әмәјиндән истифадә едилмәси нәтичәсиндә, — һазырда бу әмәк елә кениш јајылмышдыр ки, бу јахынларда һәтта хүсуси рәсми комиссија онун вердији нәтичәләри тәдгиг етмәли олмушдур, —

бу саһәдә дә чохлу ишсиз пејда олмушдур. Беләликлә, биз көрүрүк ки, сәнаје истеһсалы системи бураја да нүфуз етмиш вә ири тәсәррүфатлар јаратмыш, мәһз бурада бөјүк әһәмијјәтә малик олан патриархал мүнасибәтләри дағытмыш, машынларын, бухар мүһәррикләринин, гадын вә ушаг әмәјинин тәтбигинә башламыш вә зәһмәткеш бәшәријјәтин индијәдәк тохунулмамыш галан, ән әталәтли һиссәсини дә ингилаби һәрәката чәлб етмишдир. Лакин әкинчиликдә дурғунлуг нә гәдәр чох давам етмишдисә, инди фәһләләрә дәјән зәрбә бир о гәдәр ағыр олду, бурада көһнә сосиал укладын позулмасы бир о гәдәр мәнфи тә'сир көстәрди. «Әһали артыглығы» дәрһал үзә чыхды вә сәнаје маһалларында олдуғу кими истеһсалын кенишләндирилмәси һесабына арадан көтүрүлә билмәди. Әкәр мәһсулун алычысы варса, јени фабрик јаратмаг һәмишә мүмкүндүр, анчаг јени торпаг јаратмаг олмаз, бош галан ичма торпагларынын бечәрилмәси исә риск едиб вәсаит гојмаг демәк иди вә мүһарибә гуртарандан сонра аз капитал чәлб едирди. Баш верән дәјишиклијин лабүд нәтичәси бу олду ки, фәһләләрин бир-бири илә рәгабәти ән јүксәк сәвијјәјә чатды, әмәк һаггы исә минимума енди. Нә гәдәр ки, јохсуллар һаггында көһнә ганун мөвчуд иди, јохсуллар үчүн кассадан фәһләләр мүәјјән јардым алырдылар; өз-өзлүјүндә ајдындыр ки, бунун нәтичәсиндә әмәк һаггы даһа чох ашағы дүшүрдү, чүнки фермерләр хәрчләрин мүмкүн гәдәр даһа чох һиссәсини јохсуллар үчүн кассанын үзәринә гојмаға чалышырдылар. Бу, артыг әһалинин мејдана чыхмасы илә әлагәдар олараг јохсулларын нәф'инә онсуз да хејли артан веркинин мәбләғини даһа да чохалтды вә јохсуллар һаггында јени ганунун гәбул едилмәсинә сәбәб олду ки, онун һаггында сонра сөһбәт ачачағыг. Лакин бу ганун вәзијјәти јахшылашдырмады. Әмәк һаггы јүксәлмәди, «артыг» әһали јоха чыхмады, јени ганунун сәртлији исә халгы сон дәрәчә гәзәбләндирди. Һәтта алынан веркинин мәбләғи әввәлчә азалса да, бир нечә ил кечәндән сонра илкин вәзијјәтә гајытды. Јени ганунун јеканә нәтичәси бу иди ки, әкәр әввәлләр 3—4 милјон јарыдиләнчи вар идисә, инди сөзүн там мә'насында 1 милјон диләнчи пејда олду, галанлары исә јарыдиләнчи вәзијјәтиндә галдылар, анчаг һәр чүр јардымдан мәһрум олдулар. Кәнд тәсәррүфаты маһалларында еһтијач илдән-илә артыр. Адамлар мисилсиз сәфаләт ичиндә јашајырлар, бүтөв аиләләр һәфтәдә 6, 7 вә ја 8 шиллингә доланмалыдырлар, бә'зән исә һеч бу да олмур. Бахаг көрәк, парламентин либерал бир үзвү һәлә 1830-чу илдә бу әһалинин вәзијјәтини нечә тәсвир едирди:

«Инкилис кәндлиси» (јә'ни кәнд тәсәррүфаты күнәмуздчусу) «вә инкилис паупери, бу ики сөз синонимдир. Онун атасы паупер иди вә анасынын судү гидалы дејилди; о, ушаг јашларындан пис гидаланырды, һеч вахт дојунча јемирди вә инди дә, әкәр јатмырса, демәк олар һәмишә ачлыгдан әзијјәт чәкир. О, јарычылпагдыр, јаначағы чүзи јемәк һазырламаға күчлә чатыр, одур ки,

сојуг вә рүтубәт онун даими гонагларыдыр, пис һава илә бирликдә кәлир вә онунла бирликдә дә јох олурлар. О, евлидир, анчаг ата вә әр севинчи нә олдуғуну билмир. Онун арвады вә ушаглары ачдырлар, демәк олар һәмишә үшүјүрләр, тез-тез хәстә вә әлачсыздырлар, даим онун өзү кими гајғылы вә кәдәрлидирләр, әлбәттә, ачкөз, егоист вә зәһләтөкәндирләр. Буна көрә дә о, өз сөзләри илә десәк, онлары көрмәк белә истәмир (hates the sight of them) вә дахмасына јалныз она көрә гајыдыр ки, һәр һалда бура јағышдан вә пис һавадан һасара нисбәтән даһа јахшы горујур. О, аиләсини доландырмалыдыр, анчаг буну едә билмир; бу, диләнчилијә, чүрбәчүр чиркин әмәлләрә сәбәб олур вә ачыг-ашкар кәләкбазлыгла гуртарыр. Һәтта өзү истәсә дә, өз синфинин даһа тәтијјәтли олан дикәр адамлары кими әсл браконјер, јахуд контрабандчы олмаға онун чәсарәти чатмазды; анчаг о, фүрсәт дүшәндә оғурлуг едир вә ушагларына јалан данышмағы вә оғурлуг етмәји өјрәдир. Онун нисбәтән варлы гоншулары гаршысында јалтаглыг етмәси, алчалмасы көстәрир ки, онлар онунла кобуд вә шүбһәли рәфтар едирләр; буна көрә дә о, онлардан горхур вә онлара нифрәт едир, анчаг онлара гаршы зор ишләтмәјә һеч вахт гәтијјәти чатмыр. О, илијинәдәк корланмыш вә о дәрәчәдә алчалмышдыр ки, һәтта өзүндә үмидсизлик үчүн дә гүввә тапмыр. Онун бәдбәхт өмрү гысадыр, ревматизм вә астма ону ишчи евинә сүрүкләјир, бурада о, кечмиши һаггында бир хош хатирәси дә олмадан өмрүнү баша вурачаг вә јерини елә онун кими јашамыш вә елә онун кими дә өләчәк башга бир бәдбәхтә верәчәкдир».

Бизим мүәллиф әлавә едир ки, күнәмузд ишләјән кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин бу категоријасындан башга, ајры категоријалы адамлар да вардыр; онлар даһа чалышгандырлар, физики, әгли вә әхлаги чәһәтдән даһа јахшы инкишаф етмишләр; доғрудур, бу адамлар да ејни сәфаләт ичиндә јашајырлар, анчаг онлар белә шәраитдә доғулмамышлар. Онлар өз аиләсинә јахшы мүнасибәт бәсләјирләр, анчаг бу, контрабандчылар вә браконјерләрдир, мешә вә саһил мүһафизә дәстәси илә тез-тез ганлы тоггушмалар төрәдирләр, тез-тез һәбсханаја дүшдүкләринә көрә чәмијјәтә гаршы даһа да амансыз олурлар вә варлылара нифрәт бәсләмәкдә биринчи категоријадан кери галмырлар.

«Нәзакәт намынә (by courtesy)», — дејә мүәллифимиз сөзүнү битирир, — «бүтүн бу категорија, Шекспирин ифадәси илә, «мәғрур инкилис кәндлиләри» (bold peasantry of England)» адланыр»*.

Бу тәсвир индинин өзүндә дә Инкилтәрәнин кәнд тәсәррүфаты маһалларында күнәмуздчуларын әксәр һиссәси үчүн доғру сајыла биләр. 1844-чү илин ијун ајында «Times» гәзети һәмин категоријадан олан адамларын вәзијјәтини өјрәнмәк үчүн бу јерләрә мүхбир көндәрди вә онун тәгдим етдији һесабат бу тәсвирә тамамилә ујғун кәлир. Бә'зи јерләрдә әмәк һаггы һәфтәдә 6 шиллингдән артыг дејилди, јә'ни Алманијанын бир чох јерләриндә олдуғундан јүксәк дејилди, һалбуки Инкилтәрәдә гида мәһсулларынын гијмәтләри Алманијадакындан азы ики дәфә јүксәкдир.

* *E. G. Wakefield*, M. P. «Swing unmasked, of the Cause of Rural Incendiarism». London, 1831 [*Е. Г. Уејкфилд*, парламент үзвү. «Ифша олунмуш Суинг вә ја кәнддә јанғын төрәтмәнин сәбәбләри». Лондон, 1831]. — Памфлет. Јухарыда ситат кәтирилән јерләр 9—13-чү сәһифәләрдәдир; тәрчүмәдә биз орижиналын јохсуллар һаггында о заман һәлә мөвчуд олан көһнә гануна аид јерләринин үстүндән кечдик.

Бу адамларын нечә јашадығыны тәсәввүр етмәк чәтин дејилдир. Онларын јемәји пис вә аздыр, палтары чыр-чындыр ичиндәдир, мәнзили дарысгал вә касыбдыр — һеч бир раһатлығы олмајан мискин дахмадыр; чаванлар кечәләмә евләриндә јашајырлар, бурада кишиләр вә гадынлар демәк олар бирликдә галырлар, бу исә низамсыз чинси әлагәләрә сәбәб олур. Ајда бир нечә күн ишсиз галмалары кифајәтдир ки, бу адамлар диләнчи көкүнә дүшсүнләр. Һәм дә онлар әмәк һаггынын артырылмасы уғрунда мүбаризә апармаг үчүн иттифагларда бирләшә билмирләр, чүнки тәчрид олунмуш һалда јашајырлар; онлардан бири аз һагг мүгабилиндә ишләмәкдән имтина етсә, онун јеринә онларча ишсиз вә ишчи евиндән кәлән тапылачагдыр, бу адамлар ән чүзи әмәк һаггы алмаға разыдырлар, ишләмәкдән имтина едән, тәнбәл вә авара кими дамғаланан шәхс исә хејријјәчилик тәшкилатындан һәмин мәнфур ишчи евинә көндәрилмәкдән башга даһа һеч бир јардым алмајачагдыр. Ахы, јохсуллара хејријјәчилик тәшкилатында әјләшәнләр елә һәмин фермерләрдир вә ишсиз јалныз онлардан, ја да онларын гоншуларындан вә танышларындан иш ала биләр. Һәм дә бу, Инкилтәрәнин бу вә ја башга кәнд тәсәррүфаты маһалы һаггында тәсадүфи мә'луматлар дејилдир; хејр, еһтијач чәнубда, шәргдә, шималда вә гәрбдә ејни дәрәчәдә бөјүкдүр. Суффолкда вә Норфолкда фәһләләрин вәзијјәти Девонширдә, Һемпширдә вә Суссексдәки фәһләләрин вәзијјәтиндән һеч нә илә фәргләнмир; Дорсетширдә вә Оксфордширдә әмәк һаггы Кентдә вә Суррејада, Бакинһемпширдә вә Кембричширдә олдуғу кими ашағыдыр.

Ов ганунлары кәнд тәсәррүфаты пролетариатына гаршы јөнәлдилән хүсусилә рәһмсиз тәдбирдир; Инкилтәрәдә ов гушлары истәнилән гәдәр олса да, орада бу ганунлар һәр һансы башга јердәкиндән даһа чиддидир. Браконјерлик гәдимдән бәри инкилис кәндлисинин адәт вә ән'әнәләринә дахил иди, мәрдлик вә чәсурлуғун тамамилә тәбии, нәчиб бир тәзаһүрү сајылырды, кәндлинин касыблығы илә паркда әјләнмәк хатиринә чохлу довшан вә ов гушу бәсләјән лордун јекәбашлығы арасындакы тәзад исә кәндлини бу јола даһа чох сөвг едир. О, чәлә гурур, бә'зән бирчә дәнә гуш вурур ки, бу да лорда һеч бир зәрәр јетирмир, чүнки ов гушлары болдур, кәндли исә ачлыг чәкән аиләси үчүн бозартмалыг әлдә етмиш олур. Ону тутсалар, һәбсханаја дүшүр, бир дә тутсалар азы једди иллијә сүркүнә көндәрилир. Беләчидди чәза мешә көзәтчиси илә тез-тез ганлы тоггушмалара сәбәб олур, бунларын нәтичәсиндә һәр ил бир сыра гәтлләр төрәдилир. Буна көрә мешә көзәтчиси вәзифәси хаталы олмагла јанашы, һәм дә шәрәфсиз вә мәнфур вәзифә сајылыр. Кечән ил ики көзәтчи өз пешәсиндә јенә ишләмәкдәнсә күлләни алнына чахмағы үстүн тутмушду. Торпаг аристократијасынын нәчиб әјләнчәси —

ов бах, «учуз» гиjмәтә баша кәлир! Лакин бу, аличәнаб «lords of the soil»-ин* нә вечинәдир? Артыг әhалинин саjынын бир нечә нәфәр чох вә jа аз олмасынын нә фәрги вар! Бу «артыг» әhалинин hәтта jарысы ов ганунлары үзүндән hәлак олса белә, галан jарысынын hалы анчаг jахшылаша биләр — Инкилтәрәнин варлы синфинин филантроп мүлаhизәләри беләдир.

Лакин кәнд hәjатынын шәраити — евләрин дағыныг jерләшмәси, мүhитин вә мәшғулиjjәтин, әлбәттә, hәм дә идеjаларын әталәтли характери hәр чүр инкишафа чох аз имкан jаратса да, hәр hалда jохсуллуг вә еhтиjач бурада да өз бәhрәсини верир. Фабрик вә мә'дән сәнаjеси фәhләләри ичтимаи гajдалара гаршы мүбаризәнин биринчи мәрhәләсини, аjры-аjры шәхсләрин hүгуг позунтуларында өзүнү көстәрән билаваситә е'тираз мәрhәләсини тез аддадылар; кәндлиләр исә индиjәдәк бу мәрhәләдә илишиб галыблар. Сосиал мүhарибәдә онларын ән чох севдиjи үсул jанғын төрәтмәкдир. Иjул ингилабындан сонра кәлән 1830—1831-чи илләрин гышында, hәлә октjабрын әввәлиндә Суссексдә вә онунла гоншу олан графлыгларда саhил мүhафизә дәстәсинин күчләндирилмәси (контрабанданы күчләндирмәси вә бир фермерин дедиjи кими, бүтүн саhили вар-jохдан чыхармасы) үзүндән, jохсуллар hаггында jени ганунверичилик, әмәк hаггынын ашағы олмасы вә машынларын тәтбиг едилмәси үзүндән иғтишашлар башланыб бүтүн раjона jаjыландан сонра одвурма илк дәфә hәр jерә jаjылды. Гыш әрзиндә фермерләрин зәмиләриндә тахыл таjалары вә от таjалары вә hәтта евләринин лап бөjрүндәки мәрәкләр вә пәjәләр jандырылды. Демәк олар hәр кечә бир нечә белә jанғын зәбанә чәкир, фермерләри вә торпаг саhибләрини дәhшәтә салырды. Чинаjәткарлары демәк олар hеч вахт тутмаг мүмкүн олмурду вә чамаат бу jанғынлары *«Суинг» («Swing»)* адландырдығы әфсанәви шәхсиjjәтин аjағына jазмаға башлады. Башларыны сындырырдылар ки, «Суинг» кимдир вә кәнд jохсуллары арасында бу үсjанкар руhу төрәдән нәдир; бөjүк hәрәкәтверичи гүввә — *еhтиjач* барәдә, истисмар барәдә аз адам дүшүнүр, кәнд тәсәррүфаты раjонларынын өзүндә исә, jәгин ки, hеч ким дүшүнмүрдү. О вахтдан бәри hәр ил, күнәмуздчулар үчүн ишсизлиjин башланмасы фәсли олан гыш дүшән кими одвурма hаллары тәкрар олунурду. 1843—1844-чү илләрин гышында онлар геjри-ади дәрәчәдә тез-тез тәкрар едилирди. «Northern Star» гәзетинин hәмин дөврдә чыхан бир сыра нөмрәләри гаршымдадыр, онларын hәр бириндә, jери көстәрилмәклә, чохлу одвурма hалларындан бәhс олунур. Бу hәфтәлик гәзетин ашағыда мисал кәтирдиjим сиjаhыда көстәрилмәjән бә'зи нөмрәләри әлимин алтында jохдур, анчаг, jәгин ки, одвурма hаллары hаггында онларда да чохлу мә'лумат олмушдур. Һәм дә аjдындыр ки, белә гәзет бу чүр hал-

* — «торпаг лордларынын». *Ред.*

ларын һамысыны тәсвир едә билмәз. 1843-чү ил 25 нојабр тарихли «Northern Star» ики һадисәни мисал кәтирир вә әввәлләр һаггында мә'лумат верилмиш бир чох башга һадисәләри хатырладыр.—16 декабр тарихли «Northern Star»: һәр кечә баш верән одвурма һалларынын артмасы нәтичәсиндә Бедфордширдә ики һәфтәдир ки, һамы һәјәчан ичиндәдир. Сон күнләр әрзиндә *ики* бөјүк ферма јанмышдыр. Кембричширдә *дөрд,* Хартфордширдә *бир* бөјүк ферма јанмышдыр; бундан башга, мүхтәлиф јерләрдә даһа *он беш* одвурма һадисәси олмушдур. — Декабрын 30-да Норфолкда *бир,* Суффолкда *ики,* Ессексдә *ики,* Хартфордширдә *үч,* Чеширдә *бир,* Ланкаширдә *бир,* Дербидә, Линколнда вә чәнубда *он ики* одвурма олмушдур.—1844-чү ил јанварын 6-да үмумијјәтлә он, јанварын 13-дә једди вә јанварын 20-дә дөрд одвурма олмушдур. Сонра гәзет һәр һәфтә орта һесабла үч-дөрд јанғын олдуғуну гејд едир вә бу, әввәлләр олдуғу кими баһара гәдәр дејил, ијул вә августадәк давам едир. Алдығым инкилис гәзетләриндән вә алман мәтбуатындакы мә'луматлардан көрүнүр ки, 1844—1845-чи илләрин гышы дүшәндән бәри бу чинајәт нөвү даһа кениш јајылмышдыр.

Инкилтәрәнин сакит, динч кәнд маһалларында олан бу вәзијјәт һаггында мәним охучуларым нә дејә биләрләр? Мәкәр бу, сосиал мүһарибә дејилми? Мәкәр бу вәзијјәт тәбиидир вә чох давам едә биләрми? Буна бахмајараг бурада фермерләр вә торпаг мүлкијјәтчиләри сәнаје маһалларындакы фабрикантлар вә үмумијјәтлә буржуалар кими күт вә эталәтли, мәнфәәт вермәјән нә варса һамысына гаршы биканәдирләр. Фабрикантлар тахыл ганунларынын *ләғви* илә әлагәдар өз фәһләләринә һәр чүр не'мәтләр вә'д едирләр, торпаг мүлкијјәтчиләри вә фермерләрин хејли һиссәси исә бу ганунларын *галачағы* тәгдирдә өз фәһләләринә јер үзүндә чәннәт вә'д едирләр. Лакин варлылар һәр ики һалда фәһләләри бүтүн дәрдләри сағалдан өз дәрманлары илә ширникдирә билмирләр. Һәм фабрик, һәм дә кәнд тәсәррүфаты фәһләләри тахыл ганунларынын ләғвинә, јахуд галмасына тамамилә лагејд јанашырлар. Һалбуки бу мәсәлә онларын һәр икиси үчүн чох мүһүмдүр. Тахыл ганунларынын ләғв едилмәси нәтичәсиндә азад рәгабәт, ичтимаи тәсәррүфатын мүасир гурулушу ән јүксәк инкишаф сәвијјәсинә чатдырылыр; онун ләғвиндән сонра мөвчуд мүнасибәтләр шәраитиндә кәләчәк инкишаф үчүн һәр чүр имкан јох олур вә сосиал гурулушда әсаслы чеврилиш ирәлијә доғру јеканә мүмкүн аддым олур. Кәнд тәсәррүфаты фәһләләри үчүн бу мәсәлә ашағыдакы мүлаһизәләрә көрә дә мүһүмдүр. Тахылын сәрбәст идхалы — бурада шәрһ едә билмәдијим сәбәбләр үзүндән, — фермерин торпаг саһибиндән азад олмасыны, башга сөзлә десәк, тори фермерин либерал фермерә чеврилмәсини тәләб едир. Тахыл ганунлары әлејһинә чәмијјәт[9] буна

чох чалышмышдыр вә бу онун јеканә хидмәтидир. Лакин фермерләр либераллара, јә'ни шүурлу буржуалара чеврилсәләр, онларын фәһләләри чартист вә сосиалист, јә'ни шүурлу пролетарлар олачаглар. Бири дикәрини төрәдир. Индинин өзүндә кәнд тәсәррүфаты пролетарлары арасында јени һәрәкат нәзәрә чарпыр; *либерал* торпаг саһиби граф *Радноруи* тахыл ганунларына гаршы гәтнамә гәбул олунмасы үчүн 1844-чү илин октјабр ајында, өз маликанәләринин јерләшдији *Хајуерт* јахынлығында кечирдији ичлас буну сүбут едир; фәһләләр бу ганунлара там е'тинасызлыгла јанашдылар, лакин тамам башга тәләбләр ирәли сүрдүләр, о чүмләдән кичик саһәләри аз һагла ичарәјә вермәји тәләб етдиләр вә үмумијјәтлә бир чох ачы һәгигәтләри граф Радноруи үзүнә дедиләр. — Беләликлә фәһлә синфинин һәрәкаты учгар, эталәтли, мә'нәви чәһәтдән гәфләт јухусуна далан кәнд тәсәррүфаты маһалларына јајылыр вә бу јерләрдә һөкм сүрән еһтијач шәраитиндә тезликлә бурада мөһкәмләнәчәк вә фабрик маһалларында олдуғу кими инкишаф едәчәкдир.

Кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин дини һиссләринә кәлдикдә, онларын бу һиссләри сәнаје фәһләләриндә олдуғундан, әлбәттә, күчлүдүр, анчаг һәр һалда онларын да килсә илә мүнасибәтләри чох кәркиндир, чүнки бу маһалларда демәк олар бүтүн әһали англикан килсәсинә мәнсубдур. «Morning Chronicle»-нин мүхбири *«Котанын ардынча өзү кедәнләрдән бири»** имзасы алтында кәнд тәсәррүфаты маһалларына сәфәри һаггында мә'лумат верир вә орада килсәдән чыхан күнәмуздчуларла белә бир сөһбәти тәсвир едир:

«Онларын бириндән сорушдум ки, букүнкү ваиз онларын даими кешишидирми. Бәли, лә'нәтә кәлсин (Yes, blast him), — бәли, о, бизим өз кешишимиздир; даим диләнчилик едәјир, мән ону таныјан вахтдан һәмишә диләнчилик едәјир (ваиз бүтпәрәстләри дининдән дөндәрмәк үчүн вәсаит топламаға чағырырды). — Дикәри әлавә етди: — Мән ону танырјан вахтдан елә бир кешиш көрмәмишәм ки, каһ бир шејдән, каһ да башга шејдән өтрү диләнмәсин. — Килсәдән јеничә чыхан бир гадын деди: — Бәли, фәһләләрин әмәк һаггы һеј азалыр, анчаг сиз кешишләрлә бирликдә јејән, ичән вә ова кедән бу варлы авараларa бир бахын. Валлаһ, биз бүтпәрәстләрин јанына кедән кешишләрә пул өдәмәјә разылыг вермәкдәнсә ишчи евинә кетмәјә, ја да ачындан өлмәјә разы оларыг. — Башга бир гадын деди: — Ахы, нијә онлар Солсбери килсәсиндә һәр күн аглајыб-сызлајан кешишләри орaја көндәрмирләр, онлара ки, орада дашлардан башга һеч ким гулаг асмыр? Нијә *онлар* бүтпәрәстләрин јанына јола дүшмүрләр? — *Онлар* орaја кетмәзләр, — дејә сөһбәтә башладығым гоча билдирди, — онлар варлыдырлар, өзләринә лазым оландан чох торпаглары вар, онлар исә пул топламаг истәјирләр ки, касыб кешишләрдән чанларыны гуртарсынлар; мән чох јахшы билирәм онлар нә истәјирләр; мән онлары лап чохдан таныјырам. — Әзизләрим, ахы бу нә демәкдир, — дејә сорушдум, — доғруданмы сиз килсәдән кешиш барәсиндә һәмишә белә наразылыгла чыхырсыныз? Онда бәс килсәјә нијә кедирсиниз? — Нијә кедирик? — дејә гадын чаваб верди. — Әкәр биз һәр шеји — иши вә һәр шеји итирмәк истәмириксә, кет-

* — Александер Сомервиллин тәхәллүсү. *Ред.*

мәјә мәчбуруг; әлбәттә, биз мәчбуруг. — Сонралар мән әмин олдум ки, *онлар килсәјә кедирләрсә,* јаначаг тәчһизатында вә картоф әкмәк үчүн балача бир саһә алмагда бә'зи кичик үстүнлүкләрә малик олурлар, һәрчәнд картофун пулуну өдәмәли олурлар».

Сонра бизим мүхбир онларын сәфаләтини вә чәһаләтини тәсвир едиб, јазысыны бу сөзләрлә гуртарыр:

«Мән чәсарәтлә билдирирәм ки, бу адамларын вәзијјәти, онларын јохсуллуғу, килсәјә нифрәти, килсә ә'јанларына онларын заһири итаәти вә дахили гәзәби *Инкилтәрәнин бүтүн кәнд ичмаларында бир гајда һалы алмышдыр,* бунун әкси исә јалныз истиснадыр».

Әкәр Инкилтәрәдә сөзүн әсл мә'насында кәндлиләр ири торпаг мүлкијјәти шәраитиндә кәнд маһалларында күлли мигдарда кәнд тәсәррүфаты пролетариаты олмасынын нечә нәтичәләр вердијини бизә көстәрирсә, Уелсдә хырда ичарәчиләрин вар-јохдан чыхдығыны мүшаһидә едирик. Әкәр Инкилтәрәнин кәнд ичмаларында пролетарларла ири капиталистләр арасында антагонизм тәзәдән јаранырса, Уелс кәндлиләринин агибәти шәһәрләрдә хырда буржуазијанын даим вар-јохдан чыхмасына ујғун кәлир. Уелсдә әсасән јалныз хырда ичарәчиләр вардыр, онлар өз кәнд тәсәррүфаты мәһсулларыны ејни базарда рәгабәт апармалы олдуглары, даһа јахшы шәраитә малик олан ири инкилис фермерләри кими, фајда илә вә учуз сатмаг имканына малик дејилдирләр. Буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бир чох јерләрдә торпаг јалныз һејвандарлыг үчүн јарарлыдыр, о да аз кәлирлидир, Уелс кәндлиләри үрәкдән бағлы олдуглары өз миллијјәтинин еләә тәкчә хүсусиләшмәси үзүндән инкилис фермерләриндән гат-гат чох әталәтлидирләр. Лакин ән әввәл мәһз өз мүһитиндә вә гоншу инкилисләрлә рәгабәт, бу рәгабәтлә әлагәдар олараг ичарә һаггынын јүксәлмәси Уелс кәндлиләрини о дәрәчәдә вар-јохдан чыхармышдыр ки, онлар күч-бәла илә доланыр вә өзләринин ағыр вәзијјәтинин әсл сәбәбини тапмајараг, буну чүрбәчүр хырда-пара шејләрдә, мәсәлән, јүксәк јол рүсумларында вә и. а. көрүрләр. Әлбәттә, јол рүсумлары кәнд тәсәррүфатынын вә тичарәтин инкишафыны ләнкидир, анчаг торпағы ичарәјә көтүрән һәр кәс онлары даими хәрчләр кими һесаба алдығына көрә нәтичә е'тибары илә бу рүсумлары торпаг саһиби өдәјир. Јохсуллар һаггында јени ганунa бурада ичарәчиләр дә чох нифрәт бәсләјирләр, чүнки онларын өзү дә даим бу ганунун тә'сиринә мә'руз гала биләрләр. Уелс кәндлиләринин кетдикчә артан наразылығы 1843-чү илин феврал ајында мәшһур «Ревекка гијамы» илә үзә чыхды. Гадын палтарлары кејән, үзләринә гурум јахан кишиләр бөјүк силаһлы дәстәләр дүзәлдәрәк, Инкилтәрәдә гаровулханаларын гаршысында шлагбаумлары әвәз едән алагапылара һүчум чәкир, вәчдлә учадан гышгыра-гышгыра вә күллә ата-ата онлары дағыдыр, һабелә јол рүсуму јығанларын евчикләрини учурдур,

әфсанәви «Ревекка»нын адындан һәдәләјичи мәктублар јазырдылар, бир дәфә һәтта Кармартендәки ишчи евинә һәмлә етдиләр. Сонралар, гошун көндәриләндә вә полис күчләндириләндә кәндлиләр гејри-ади бир зирәкликлә онлара из аздырыр, бир јердә алагапыны дағыдыр, бу заман исә бүтүн тәпәләрдән сүмсү илә сигнал верилән гошунлар әкс истигамәтә јөнәлирди. Гошунлар лап артанда исә биналарын јандырылмасы вә һәтта ајрыајры шәхсләрин һәјатына суи-гәсдләр башланды. Һәмишә олдуғу кими, һәрәкат бунунла — ганунун даһа чох позулмасы һаллары илә баша чатды. Бә'зиләри мүбаризә үсуллары илә разылашмадыгларына көрә, башгалары горхдугларына көрә һәрәкатдан узаглашдылар вә әмин-аманлыг өз-өзүнә бәргәрар олду. Һөкумәт һадисәләри вә онларын сәбәбләрини тәһгиг етмәк үчүн комиссија көндәрди вә бунунла да мәсәлә гуртарды. Лакин кәндлиләрин еһтијачларына сон гојулмады вә мөвчуд ичтимаи мүнасибәтләр шәраитиндә бу еһтијачлар азалмајыб, јалныз арта биләчәјинә көрә, әввәл-ахыр о, Ревекканын мәзәли маскарадына нисбәтән даһа чидди һадисәләрә сәбәб олачагдыр.

Инкилтәрәдә ири тәсәррүфат системинин нәтичәләрини, Уелсдә исә хырда ичарәнин нәтичәләрини көрдүксә, *Ирландијада* торпағын бөлүнмәсинин нәтичәләри илә гаршылашырыг. Ирландија әһалисинин чох бөјүк күтләси хырда ичарәчиләрдән ибарәтдир; онлар палчыгдан тикилмиш, чәми бир отагдан ибарәт олан мискин дахманы вә картоф әкиб гыша ән зәрури әрзаг тә'мин етмәк үчүн зорла кифајәт едән торпаг саһәсини ичарәјә көтүрүрләр. Бу хырда ичарәчиләр арасында мөвчуд олан күчлү рәгабәт шәраитиндә ичарә һаггы мисли көрүнмәмиш сәвијјәјә галхмышдыр; о, Инкилтәрәдә олдуғундан ики, үч вә дөрд гат јүксәкдир, чүнки күнәмузд ишләјән һәр бир кәнд тәсәррүфаты фәһләси ичарәчи олмаг истәјир, торпаг онсуз да лап хырда саһәләрә бөлүнмүш олса да, торпаг саһәси ичарәјә көтүрмәјә чалышан күлли мигдарда фәһлә һәлә дә вардыр. Бөјүк Британијада 34 милјон, Ирландијада исә чәми 14 милјон акр торпаг бечәрилсә дә, Бөјүк Британија һәр ил 150 милјон ф. ст.-лик, Ирландија исә чәми 36 милјон ф. ст.-лик әкинчилик мәһсуллары истеһсал етсә дә, буна бахмајараг, Ирландијада Бөјүк Британијада олдуғундан 75 мин нәфәр *чох* кәнд тәсәррүфаты фәһләси вардыр*. Бу фөвгәл'адә ујғунсузлуг Ирландијада торпаг үстүндә рәгабәтин нечә бөјүк олмалы олдуғуну кифајәт гәдәр ајдын көстәрир, хүсусән әкәр нәзәрә алсаг ки, елә Инкилтәрәдә дә кәнд тәсәррүфаты фәһләләри ән ағыр еһтијач ичиндә јашајырлар. Тәбиидир ки, бу рәгабәт нәтичәсиндә ичарә һаггы елә јүксәк сәвијјәјә чатыр ки, ичарәчиләр күнәмуздчулардан чох да јахшы јашаја билмирләр.

* Јохсуллар һаггында ганун үзрә комиссијанын Ирландија барәсиндә тәгдим етдији һесабат. 1837-чи илин парламент сессијасы.

Беләликлә, Ирланд халгы ағыр сәфаләт мәнкәнәсиндәдир вә мүасир сосиал мүнасибәтләр шәраитиндә ондан јаха гуртара билмир. Ирландлар палчыгдан тикилән, һәтта мал-гара үчүн јарарсыз олан мискин дахмаларда јашајыр вә гышда күч-бәла илә доланырлар; јухарыда мисал кәтирилән һесабатда дејилдији кими, онларын картофу илин отуз һәфтәси әрзиндә јарыач јашамаға анчаг чатыр, галан ијирми ики һәфтәјә исә һеч нә галмыр. Баһар кәләндә, картоф еһтијаты түкәнәндә, јахуд чүчәрдијинә көрә јемәјә јарамајанда арвад ушаглары көтүрүр вә әлиндә чајник диләнмәјә кедир, аилә башчысы исә картоф әкәндән сонра пул газанмаг үчүн јахын бир јерә, ја да Инкилтәрәјә јола дүшүр ки, мәһсул јығымы заманы гајыдыб аиләси илә тәзәдән көрүшә билсин. Ирландијанын бүтүн кәнд әһалисинин онда доггуз һиссәси белә јашајыр. Бу адамлар килсә сичовуллары кими касыбдырлар, чыр-чындыр кејирләр вә јарысивилизасијалы өлкәдә мүмкүн ола билән ән ашағы инкишаф пилләсиндә дурурлар. Јухарыда ситат кәтирдијимиз һесабата әсасән, $8^1/_2$ милјон нәфәрлик әһали арасында 585 мин аилә башчысы там јохсуллуг шәраитиндә (destitution) јашајыр, шериф Алисонун мисал кәтирдији* дикәр мәнбәләрә көрә исә, Ирландијада ичтимаи, јахуд шәхси јардым олмадан долана билмәјән 2 300 мин адам вардыр; башга сөзлә десәк, әһалинин 27%-и пауперләрдир!

Бу сәфаләтин сәбәби мүасир сосиал мүнасибәтләрлә, хүсусән, рәгабәтлә бағлыдыр, анчаг бурада о, башга форма, торпағын бөлүнмәси формасыны алыр. Башга сәбәбләр дә тапмаға чалышырдылар. Иддиа едирдиләр ки, сәбәб ичарәчи илә торпаг саһиби арасында олан өзүнәмәхсус мүнасибәтләрдир: торпаг саһиби өз торпағыны бөјүк саһәләр шәклиндә ири ичарәчиләрә верир, онлар нисбәтән кичик саһәләр шәклиндә башга ичарәчиләрә верир, бунлар да өз нөвбәсиндә торпағы үчүнчү ичарәчиләрә верирләр вә и. а. одур ки, торпаг саһиби илә торпағы һәгигәтән бечәрән шәхс арасында бә'зән он нәфәрәдәк васитәчи олур. Белә бир мүлаһизә сөјләјирдиләр ки, сәфаләтин сәбәби һәгигәтән биабырчы олан ганундур; бу гануна көрә, торпағы торпаг саһибиндән билаваситә ичарәјә көтүрән шәхс пуллары өдәмәјәндә, фактик әкинчи сөвдәләшдији васитәчијә ичарә һаггыны өдәмиш олса белә, торпаг саһибинин ону торпагдан говмаға ихтијары вардыр. Лакин бүтүн бунлар сәфаләтин јалныз тәзаһүр етдији *форманы* мүәјјән едир. Тутаг ки, хырда ичарәчиләр өзләри торпаг саһиби олдулар; бунун нәтичәси нә олачаг? Онларын әксәријјәти, һәтта ичарә һаггы вермәли олмаса белә, өз саһәси һесабына долана билмәјәчәкдир, вәзијјәт јахшылашса да, бир нечә ил әрзиндә әһалинин даими вә сүр'әтли артымы һәр шеји әввәлки сәвијјәјә кәтириб чыхарачагдыр. Јахшы шәраити олачаг адам-

* «Әһалинин әсаслары», II чилд.

ларын ушаглары — инди еһтијач вә мәһрумијјәтләр үзүндән еркән јашында өлән ушаглар — сағ галачаглар. Һәмчинин дејирдиләр ки, бу сәфаләтә сәбәб ирланд халгынын инкилисләр тәрәфиндән биабырчасына әсарәт алтына алынмасыдыр. Лакин бу әсарәт һәмин сәфаләтин башланмасыны *сүр'әтләндирә* биләрди, анчаг үмумијјәтлә онун башланмасынын сәбәби дејилди. Бундан әлавә, католик милләтә протестант дөвләт килсәсинин зорла гәбул етдирилмәсини сәфаләтин сәбәби кими көстәрирдиләр; анчаг дөвләт килсәсинин ирландлардан алдығы нә варса һамысыны онларын арасында бөлсәниз, һәрәсинә ики талер дә дүшмәјәчәкдир; бундан башга, десјатин ичарәчиләрин үзәринә дејил, *торпаг мүлкијјәтинә* гојулан веркидир, һәрчәнд ону ичарәчиләр өдәјирдиләр. Инди, коммутасија һаггында 1838-чи ил актындан сонра десјатини торпаг саһиби өзү өдәјир; дүздүр, о, ичарә һаггыны мүвафиг олараг артырыр вә ичарәчинин вәзијјәти јахшылашмыр. Беләликлә, бах бу чүр, лазымынча сүбут олунмајан јүзләрлә башга изаһат ирәли сүрүлүр. Сәфаләт мүасир сосиал гурулушун зәрури нәтичәсидир вә бундан кәнарда сәфаләтин өзүнүн сәбәбләрини дејил, јалныз онун бу вә ја дикәр тәзаһүр формасынын сәбәбләрини ахтармаг олар. Ирландијада сәфаләтин һәр һансы башга формада дејил, мәһз бу формада мејдана чыхмасынын сәбәби исә халгын милли характериндән вә онун тарихи инкишафындан ибарәтдир. Ирландлар өзләринин бүтүн милли характери илә роман халгларына, франсызлара вә хүсусилә италјанлара гоһумдурлар. Бу милләтин мәнфи чәһәтләрини Қарлејлин сөзләри илә тәсвир етмишик. Инди дә ирланды динләјәк*; һәр һалда, алман характеринин әламәтләринә хүсуси рәғбәт бәсләјән Қарлејлә нисбәтән о, һәгигәтә даһа јахындыр.

«Онлар нараһатдырлар вә буна бахмајараг тәнбәлдирләр (indolent), фәрасәтли вә һөвсәләсиздирләр, түндхасијјәт, сәбирсиз вә еһтијатсыздырлар: онлар тәбиәтән гочагдырлар, фикирләшмәдән аличәнаблыг едирләр; онлары бирчә дәфә инчидән кими дәрһал интигам алырлар, ја да инчиклији унудурлар, достлуг јарадыр вә достлуғу кәсирләр; онларын исте'дады чох, дәрракәси исә аздыр»**.

Ирландларын һиссләри вә еһтираслары дәррақәјә шәксиз үстүн кәлир. Ирландларын һәссас, тез тә'сирләнән характери дәррақәнин инкишаф етмәсинә имкан вермир вә мүнтәзәм, әзмкар фәалијјәтә мане олур. Белә адамлар зәманәмиздә тәтбиг олунан шәкилдә сәнаје әмәји үчүн гәтијјән јарамырлар. Бах буна көрә ирландлар әкинчилији давам етдирир, һәм дә ән ашағы сәвијјәдә иш көрүрләр. Франсада вә Рејндә олдуғу кими сүн'и шәкилдә, ири маликанәләри хырдаламаг јолу илә дејил, бурада әзәлдән

* — Чон Уилсон Крокери. *Ред.*
** «The State of Ireland». London, 1807, 1807, 2nd edition, 1821 [«Ирландијанын вәзијјәти»». Лондон, 1807, 2-чи нәшри, 1821]. Памфлет[133].

мөвчуд олан кичик торпаг саһәләри шәраитиндә*** капитал хәрчләмәк јолу илә торпағы јахшылашдырмаг барәдә һеч дүшүнмәјә дәјмәзди. Алисонун һесабламаларына көрә, Ирландијада торпаға Инкилтәрәдә олан — чох да јүксәк олмајан — мәһсулдарлыг сәвијјәсинә чатдырмаг үчүн 120 милјон ф. ст. хәрч гојмаг лазым иди. Ирландија халгынын мәдәни сәвијјәсини јүксәлтмәк үчүн һәр чүр имканы олан инкилис мүһачирләри ону ән амансыз шәкилдә истисмар етмәклә кифајәтләндиләр, һалбуки ирланд мүһачирләр инкилис милләтинә наразылыг үнсүрү кәтирдиләр вә бу вахты кәләндә өз бәһрәләрини верәчәк, Ирландијанын инкилис мүһачирләринә миннәтдар олмалы олдуғу бир шеј јохдур.

Ирландија халгынын мөвчуд үмидсиз вәзијјәтдән чыхыш јолу тапмаг чәһдләри, бир тәрәфдән, кәнд јерләриндә, хүсусилә Ирландијанын чәнубунда вә гәрбиндә инди күндәлик бир һал алан чинајәтләрдә өзүнү көстәрир: бу, әсасән, билаваситә дүшмәнләрин—торпаг саһибләринин акентләринин вә садиг нөкәрләринин, протестант мүһачирләрин, маликанәләри торпагдан говулмуш јүзләрлә аиләнин картоф саһәләриндән тәшкил олунан ири ичарәчиләрин вә и. а. өлдүрүлмәсиндән ибарәтдир; дикәр тәрәфдән, бу чәһдләр өз ифадәсини Бөјүк Британија илә иттифагын[132] ләғв едилмәси уғрунда тәшвигатда тапыр. Бүтүн бу дејиләнләрдән сонра ајдындыр ки, чаһил ирландлар инкилисләри өзләринин билаваситә дүшмәнләри һесаб етмәјә билмәзләр вә онлар үчүн ирәлијә доғру илк аддым милли истиглалијјәт газанмагдан ибарәтдир. Лакин бу да ајдындыр ки, һәтта иттифагын ләғв олунмасы да сәфаләти мәһв едә билмәз, јалныз ону көстәрә биләр ки, бу сәфаләтин сәбәбини, инди зәнн олундуғу кими, Ирландијадан кәнарда дејил, өлкәнин дахилиндә ахтармаг лазымдыр. Анчаг мән ирландларын һәмин факты баша дүшмәләринә наил олмаг үчүн Ирландијаны һәгигәтән ајырмаг лазым олуб-олмадығы мәсәләсини бурада арашдырмајачағам. Индијәдәк нә чартизм, нә дә сосиализм Ирландијада елә бир мүвәффәгијјәт газанмамышдыр.

Бунунла да мән Ирландија һаггында гејдләрими гуртарырам, хүсусән дә она көрә ки, 1843-чү илдә иттифагын ләғв едилмәси уғрунда тәшвигат вә О'Коннел просеси[134] нәтичәсиндә Ирландијанын фәлакәтли вәзијјәтиндән Алманијада кетдикчә даһа чох хәбәрдар олурлар.

Беләликлә биз Британија адалары пролетариатынын фәалијјәт көстәрдији бүтүн саһәләрдәки вәзијјәтини нәзәрдән кечирдик вә һәр јердә сәфаләт, еһтијач вә инсан ләјагәтинә гәтијјән ујғун олмајан һәјат шәраити көрдүк. Биз көрдүк ки, пролетариатын

*** (1892-чи ил). Бу сәһвдир. Хырда тәсәррүфат орта әсрләрдән е'тибарән әкинчиликдә һаким тәсәррүфат формасы олараг галырды. Демәли, хырда кәндли тәсәррүфатлары һәлә ингилабдан әввәл мөвчуд иди. Ингилаб јалныз бу тәсәррүфатлар үзәриндәки мүлкијјәти дәјишди: ону феодаллардан алды вә билаваситә вә ја долајысы илә кәндлиләрә верди. *(1892-чи илин алманча нәшринә Енкелсин гејди.)*

өзүнүн инкишафы илә бәрабәр наразылыг нечә јаранмыш вә артмышдыр, нечә кенишләнмиш вә мүтәшәккил формалар алмышдыр; биз пролетариатын буржуазијаја гаршы ачыг, ганлы вә гансыз мүбаризәсини көрдүк. Биз пролетарларын талејини, үмидләрини вә горхуларыны мүәјјән едән принсипләри тәдгиг етдик вә бу фикрә кәлдик ки, онларын вәзијјәтинин јахшылашмасы үчүн һеч бир перспектив јохдур. Биз бир сыра мисаллар әсасында буржуазијанын пролетариат барәсиндә давранышыны мүшаһидә етмәк имканына малик олдуг вә јәгин етдик ки, буржуазија јалныз өзү, јалныз өз шәхси мәнафеји һаггында дүшүнүр. Лакин буржуазија барәсиндә әдаләтсиз олмамаг үчүн онун һәрәкәт тәрзини јахындан нәзәрдән кечирмәлијик.

БУРЖУАЗИЈАНЫН ПРОЛЕТАРИАТА МҮНАСИБӘТИ

Бу фәсилдә буржуазија һаггында данышаркән мән бураја аристократија дејилән зүмрәни дә дахил едирәм, чүнки о, пролетариатын гаршысында дејил, јалныз буржуазијанын гаршысында аристократијадыр, имтијазлара маликдир. Пролетарын көзүндә һәр икиси јалныз варлы синифдир, јә'ни буржуадыр. Мүлкијјәт имтијазы гаршысында бүтүн дикәр имтијазлар һеч нәдир. Фәрг јалныз бундан ибарәтдир ки, буржуа сөзүн дар мә'насында фабрик пролетары вә гисмән мә'дән сәнајеси пролетары илә, бир *фермер* кими исә кәнд тәсәррүфаты фәһләси илә растлашыр, һалбуки аристократ адланан шәхс јалныз мә'дән сәнајеси пролетариатынын бир һиссәси вә кәнд тәсәррүфаты пролетариаты илә тәмасда олур.

Мән һеч заман инкилис буржуазијасы гәдәр дәриндән дүшкүнләшән, мәнфәәтпәрәстлик үзүндән бу гәдәр үмидсиз дәрәчәдә позулан, дахилән бу гәдәр чүрүјән вә һәр һансы тәрәггијә бу гәдәр аз гадир олан башга бир синиф көрмәмишәм,—бурада мән ән әввәл, сөзүн дар мә'насында буржуазијаны, хүсусилә тахыл ганунларынын әлејһдары олан либерал буржуазијаны нәзәрдә тутурам. О, бүтүн дүнјада пул хатиринә мөвчуд олмајан һеч бир шеј көрмүр, өзү дә истисна тәшкил етмир: о, јалныз зәһмәтсиз газанч үчүн јашајыр, тез варланмагдан башга ајры бир хошбәхтлик танымыр, пул итирмәкдән башга ајры бир изтираб танымыр*.

Белә тамаһкарлыг, белә пул һәрислији шәраитиндә инсани һиссләр һеч вахт ләкәсиз гала билмәз. Әлбәттә, бу инкилис буржуалары көзәл әр вә атадырлар, чүрбәчүр дикәр, нечә дејәрләр, мәзијјәтләрә маликдирләр вә күндәлик үнсијјәтдә бүтүн галан буржуалардан һеч дә аз мө'тәбәр вә әдәбли адамлар тә'сири бағышламырлар; ишкүзар мүнасибәтләрдә онлар һәтта алман-

* Карлејл өзүнүн «Past and Present», London, 1843 [«Кечмиш вә инди», Лондон, 1843] китабында инкилис буржуазијасыны вә онун мәнфур тамаһкарлығыны чох көзәл тәсвир едир; мән бу китабын бир һиссәсини «Deutsch-Französische Jahrbücher», үчүн тәрчүмә етмишәм, охучуну да ораја бахмаға дә'вәт едирәм[135],

лардан јахшыдырлар, сөвдәләшмирләр, бизим алверчиләр кими хырдачылыг етмирләр — анҹаг нә олсун ки? Нәтиҹә е'тибары илә һәр һалда шәхси мәнафе вә хүсусилә зәһмәтсиз газанҹ һәрислији јеканә һәлледиҹи ҹәһәтдир. Бир дәфә мән белә бир буржуа илә Манчестерин күчәсилә кедирдим, фәһлә мәһәлләләринин пис, антисанитар систем үзрә тикилмәси, дәһшәтли сәлигәсизлији барәдә онунла данышырдым вә билдирдим ки, мән Манчестердән пис тикилмиш башга бир шәһәр һәлә көрмәмишәм. О, бүтүн бунлары сакитҹә динләди вә күҹәнин тининдә мәнимлә видалашаркән деди: and yet, there is a great deal of money made here—анҹаг һәр һалда бурада чохлу пул газанырлар. Худаһафиз, ҹәнаб! — Инкилис буржуасынын гәтијјән вечинә дејил ки, онун фәһләләри аҹ галырлар, ја јох, тәки о өзү варлана билсин. Бүтүн һәјати мүнасибәтләр вердији кәлирә көрә гијмәтләндирилир вә пул кәтирмәјән һәр шеј ҹәфәнкијат, баҹарыгсызлыг, идеализмдир. Бах буна көрә сијаси игтисадда, пул газанмаг үсуллары һаггында елм дә, бу алверчиләрин ән севимли елмидир. Онларын һәр бири сијаси игтисадчыдыр. Фабрикантын фәһләјә мүнасибәти инсани мүнасибәт дејил, халис игтисади мүнасибәтдир. Фабрикант «капитал», фәһлә исә «әмәкдир». Фәһлә өзүнү бу абстраксијаја тыхамаға имкан вермәјәндә, иддиа едәндә ки, о, «әмәк» дејил, инсандыр, доғрудур, дикәр әламәтләрлә бәрабәр һәм дә әмәк габилијјәтинә маликдир, фәһлә белә дүшүнмәји өзүнә рәва көрәндә ки, ону «әмәк» кими, әмтәә кими базарда гәтијјән алмаг вә сатмаг олмаз, бу заман буржуа чыхылмаз вәзијјәтә дүшүр. О, баша дүшә билмир ки, онунла фәһләләр арасында алғы-сатгы мүнасибәтләриндән башга бә'зи дикәр мүнасибәтләр дә мөвчуддур; буржуа онлары адам јох, јалныз *«әлләр»* (hands) һесаб едир, һәмишә дә буну өз фәһләләринин үзүнә дејир; буржуа адамлар арасында, Карлејлин ифадәси илә десәк, *нағд пулдан* башга һеч бир ајры әлагә танымыр. Һәтта буржуа илә онун арвады арасында әлагә јүз һалдан доксан доггузунда өз ифадәсини елә һәмин «нағд пулда» тапыр. Пулун буржуазијаны салдығы биабырчы көләлик вәзијјәти буржуанын һөкмранлығы сајәсиндә дилә дә өз тә'сирини көстәрмишдир. Инсанын гијмәтини пул мүәјјән едир: бу шәхс 10 мин ф. ст.-ә дәјәр — he is worth ten thousand pounds, јә'ни онун бу гәдәр пулу вардыр. Кимин пулу варса, «ләјагәтли адамдыр», «ән јахшы нөв адамлара» (the better sort of people), мәнсубдур, «нүфуз саһибидир» (influential) вә өз мүһити ичәрисиндә һәр мәсәләдә сөзү кечир. Алверчилик руһу бүтүн дилин ҹанына һопмушдур, бүтүн мүнасибәтләр тиҹарәт терминләри, игтисади анлајышлар илә ифадә олунур. Тәләб вә тәклиф, supply and demand, — инкилисин мәнтиги бүтүн инсан һәјатыны бу формулда бирләшдирир. Һәјатын бүтүн саһәләриндә рәгабәт азадлығы бунунла әлагәдардыр, идарәетмәдә, тиббдә, тәрбијәдә вә јәгин ки, јахын вахтларда һәм дә диндә, — чүнки

дөвләт килсәсинин һөкмранлығы кетдикчә даһа чох зәифләмәкдәдир, — laissez faire, laissez aller[136] режими бунунла әлагәдардыр. Азад рәгабәт һеч бир мәһдудијјәтә, һеч бир дөвләт нәзарәтинә дөзмүр, дөвләт башдан-баша она ағыр бир јүкдүр, онун үчүн лап јахшы оларды ки, һәр чүр дөвләт гурулушу олмасын — белә вәзијјәтдә һәр кәс дикәрини кефи истәдији гәдәр, мәсәлән, әзиз Штирнерин тәблиғ етдији «иттифагда» олдуғу кими, истисмар едә биләрди. Лакин буржуазија, һеч олмаса, өзүнә чох лазым олан пролетарлары чиловламаг үчүн дөвләтсиз кечинә билмәдијинә көрә дөвләти онлара гаршы јөнәлдир вә мүмкүн гәдәр өзүндән кәнарда сахламаға чалышыр.

Анчаг елә дүшүнмәјин ки, бу «тәһсилли» инкилис өз егоизмини ачыгча е'тираф едир. Әксинә, о буну ән биабырчы ријакарлыг пәрдәси алтында кизләдир. — Нечә, инкилис варлылары јохсуллара гајғы көстәрмирләр? О шәхсләр ки, һеч бир башга өлкәдә олмајан белә хејријјә мүәссисәләри јарадыблар? — Бәли, әлбәттә, хејријјә мүәссисәләри! Сиз пролетарын ширәсини ахырадәк соруб, сонра да онунла хејријјәчилик ојуну ојнајанда, бунунла да өзүндәнразы ријакар гәлбинизи еһтизаза кәтирәндә, истисмар едиләнләрин һаггы чатан нә варса онун јүздә бир һиссәсини онлара гајтараркән өзүнүзү бәшәр нәслинин хејирхаһлары кими гәләмә верәндә куја бу, пролетарын вәзијјәтини јүнкүлләшдирир! Верәни аландан даһа чох дүшкүнләшдирән хејријјәчилик; онсуз да алчалдылмыш адамы даһа да алчалдан, инсан симасыны итирмиш, чәмијјәтдән говулмуш сәфилдән олуб-галан ахырынчы ләјагәтиндән — инсан адындан имтина етмәји тәләб едән хејријјәчилик; өз сәдәгәси илә заваллыја сәфил дамғасы вурмаға лүтфкарлыгла разы оланадәк онун *ачизанә шәкилдә истәмәли* олдуғу хејријјәчилик! Бүтүн бунлар нәјә лазымдыр? Анчаг кәлин сөзү инкилис буржуазијасынын өзүнә верәк. Бир илә јахын бундан әввәл мән «Manchester Guardian» гәзетиндә редаксијаја јазылан вә тамамилә тәбии вә ағыллы бир шеј кими һеч бир шәрһ верилмәдән дәрч олунан белә бир мәктуб охудум:

«Чәнаб редактор!

«Сон вахтлар шәһәримизин әсас күчәләриндә күлли мигдарда диләнчи пејда олмушдур, онлар чох заман ән utanмаз вә зәһләтөкән бир тәрздә диггәти чәлб етмәјә, каһ өз чыр-чындырлары вә хәстә көркәми илә, каһ да ијрәнч шәкилдә көз габағына гојулан јаралары вә шикәстликләри илә өтүб-кечәнләрдә мәрһәмәт доғурмаға чалышырлар. Мәним фикримчә, нәинки јохсулларын нәф'инә веркини өдәјән, һәм дә хејријјә чәмијјәтләринин дахылына хејли пул кечирән адам өз тәрәфиндән кифајәт гәдәр иш көрмүшдүр ки, там әсасла өзүнү белә хошакәлмәз вә абырсыз зәһләтөкәнликдән горусун. Әкәр шәһәр полиси һәтта шәһәрдә раһат кәзмәјимизи дә тә'мин едә билмирсә, ону сахламаг үчүн белә јүксәк веркини нијә өдәјирик? — Үмидварам ки, кениш јајылан гәзетиниздә бу јазынын дәрч олунмасы һакимијјәт органларыны бу низамсызлығы (nuisance) арадан галдырмаг үчүн тәдбирләр көрмәјә вадар едәчәкдир.

Сизә сәдагәт бәсләјән

Бир ханым».

Көрүрсүнүзмү! Инкилис буржуазијасы хејријјәчиликлә өз мәнафеји хатиринә мәшғул олур; о һеч нә бағышламыр, өз сәдәгәләрини тичарәт әмәлијјаты һесаб едир. О, јохсулларла *сөвдәләшәрәк* онлара дејир: мән хејријјә мәгсәдләринә филан гәдәр пул хәрчләјәрәк, *бунун мүгабилиндә* даһа сизин иддиаларыныза мә'руз галмамаг *һаггымы сатын алырам,* сиз исә бунун мүгабилиндә вә'д едирсиниз ки, өз гаранлыг дахмаларынызда галасыныз вә диләнчи көркәминизлә мәним һәссас әсәбләрими гычыгландырмајасыныз! Сиз үмидсизлијә гапыла биләрсиниз, анчаг елә един ки, бу, нәзәрә чарпмасын. Мәним шәртим будур, хәстәханаја 20 фунт ианә вермәклә бунун һаггыны өдәјирәм! Христиан буржуанын бу хејријјәчилији нечә дә ијрәнчдир! — Һәм дә буну *«Бир ханым»* јазыр! Бәли, мәһз ханым! О, јахшы иш көрүб ки, белә имза гојуб. Хошбәхтликдән, онун чәсарәти чатмајыб ки, өзүнү гадын адландырсын! Әкәр «ханымлар» беләдирсә, онда «ағалар» нечә олмалыдыр? — Мәнә дејә биләрләр ки, бу мәктуб јеканә һалдыр. Јох, о, инкилис буржуазијасынын мәһз бөјүк әксәријјәтинин бахышларыны ифадә едир, јохса редаксија да ону чап етмәзди, јохса онун барәсиндә һәр һансы бир е'тираз алынарды; мән гәзетин сонракы нөмрәләриндә бу е'тиразы әбәс јерә ахтарырдым. Бу хејријјәчилијин нәтичәләринә кәлдикдә исә, ахы, кешиш *Паркинсон* өзү дејир ки, јохсуллар буржуазијадан даһа чох, өз гардашлары олан јохсуллардан јардым алырлар. Һәм дә, ачлығын нә демәк олдуғуну өзү чох јахшы билән, азачыг јемәјини бөләркән гурбан верән, анчаг буну севинә-севинә едән вичданлы пролетарын јардымы, — белә јардым дәбдәбә ичиндә үзән буржуанын атдығы сәдәгәјә нисбәтән тамамилә башга әһәмијјәтә маликдир.

Башга мәсәләләрдә дә буржуазија һәдсиз инсанпәрвәрлик чилдинә кирир, — анчаг јалныз о заман ки, буну онун өз мәнафеји тәләб едир. О, сијасәт вә сијаси игтисад саһәсиндә белә һәрәкәт едир. Бешинчи илдир буржуазија дәридән-габыгдан чыхыр фәһләләрә сүбут етсин ки, о, тахыл ганунларынын ләғв олунмасыны јалныз пролетариатын мәнафеји наминә истәјир. Әслиндә исә вәзијјәт беләдир: тахыл ганунлары Инкилтәрәдә тахылын гијмәтини башга өлкәләрдәкиндән јүксәк сәвијјәдә сахлајыр вә бунунла да әмәк һаггыны артырыр, фабрикантларын исә тахылын гијмәти вә мүвафиг олараг һәм дә әмәк һаггы нисбәтән ашағы олан дикәр өлкәләрин фабрикантлары илә рәгабәтини чәтинләшдирир. Тахыл ганунлары ләғв олунса, тахылын гијмәти ашағы дүшәчәк вә әмәк һаггы Авропанын сивилизасијалы дикәр өлкәләриндәки әмәк һаггына јахынлашачагдыр. Бүтүн бунлар әмәк һаггыны тәнзим едән, јухарыда шәрһ олунан принсипләрдән ајдын бир шәкилдә мә'лум олур. Фабрикантын рәгабәтә дөзмәси асанлашачаг, инкилис малларына тәләбат артачаг, онунла бирликдә исә һәм дә фәһлә әмәјинә тәләбат артачагдыр.

Тәләбатын белә күчләнмәси нәтичәсиндә, доғрудур, әмәк һаггы јенә бир гәдәр јүксәләчәк вә ишсиз фәһләләр иш тапачаглар: анчаг узун мүддәтәми? Һәтта Инкилтәрә сәнајесинин фәһләләрә тәләбаты икигат артса белә, Инкилтәрәдә вә хүсусилә Ирландијада «артыг әһали» бу тәләбаты өдәмәк үчүн кифајәт гәдәрдир; бир нечә ил кечәчәк вә тахыл ганунларынын ләғв олунмасы нәтичәсиндә јаранан чүз'и үстүнлүкләр јенә итиб кедәчәк, јени бөһран башланачаг вә биз әввәлки вәзијјәтә гајыдачағыг, чүнки сәнајејә верилән илк тәкан һәмчинин әһали артымыны сүр'әтләндирәчәкдир. Бүтүн бунлары пролетарлар чох көзәл баша дүшүрләр вә буржуазијаја дәфәләрлә ачыгча дејибләр. Буна бахмајараг фабрикантлар тахыл ганунларынын ләғв олунмасынын онлара верәчәји јалныз *билаваситә* фајданы көрүрләр; онлар дардүшүнчәли олдугларына көрә һәтта баша дүшмүрләр ки, бу тәдбирин фајдасы онлар үчүн дә *узун сүрмәјәчәкдир,* чүнки фабрикантларын бир-бири илә рәгабәти ајрылыгда һәр биринин мәнфәәтини тезликлә әввәлки сәвијјәјә ендирәчәкдир; онлар фәһләләри уча сәслә әмин етмәкдән усанмырлар ки, бүтүн бу ишләр јалныз онларын наминә көрүлүр, либерал варлылар јалныз ачлыг чәкән милјонларла адамын наминә Тахыл ганунлары әлејһинә чәмијјәтин[9] дахылына јүзләрлә вә минләрлә фунт пул кечирирләр. Һалбуки, ким билмир ки, онлар даһа чох пул көтүрмәк үчүн аз мигдарда пулларындан кечирләр, тахыл ганунлары ләғв олунандан сонра елә илк илләр әрзиндә өз ианәләрини гат-гат артыгламасы илә кери гајтармаг үмидиндәдирләр. Лакин фәһләләр, хүсусән 1842-чи ил үсјанындан сонра, даһа буржуазијанын торуна дүшмүрләр. Фәһләләр өзүнү онларын хејирхаһы адландыран һәр кәсдән тәләб едирләр ки, нијјәтләринин сәмими олдуғуну сүбут етмәк үчүн Халг хартијасына тәрәфдар чыхсын. Бунунла да онлар кәнардан һәр чүр јардыма гаршы е'тираз едирләр, чүнки онлар Хартијада өзләринә јалныз *һакимијјәт* верилмәсини тәләб едирләр ки, *өзләри өзләринә* көмәк едә билсинләр. Буна разылыг вермәјәнләр ким олурса-олсун, ачыг дүшмән, јахуд ријакар дост олсун, фәһләләр там әсасла она һәрб е'лан едирләр. — Анчаг Тахыл ганунлары әлејһинә чәмијјәт фәһләләри өз тәрәфинә чәкмәк үчүн ән алчаг јалана, ән мәнфур кәләкләрә әл атырды. О, фәһләләрә тәлгин етмәјә чалышырды ки, әмәјин гијмәти чөрәјин гијмәти илә тәрс мүтәнасибдир, әмәк һаггы о заман јүксәк олур ки, чөрәјин гијмәти ашағы олсун вә әксинә. Чәмијјәт бу мүддәаны ән чәфәнк дәлилләрлә сүбут етмәјә чалышырды; өз-өзлүјүндә дә бу, нә вахтса, һансы бир игтисадчынынса сөјләдији ән чәфәнк бир мүддәадыр. Бунун көмәји олмајанда фәһләләрә һәдсиз не'мәтләр вә'д етдиләр; куја бу не'мәтләр фәһләләрә тәләбатын артмасы нәтичәсиндә јаранačагдыр. Һәтта күчәләрдә ики көмбә чөрәк кәздирмәкдән дә утанмадылар — ири көмбәнин үстүндә јазылмышды: *сәккиз пенслик*

Америка чөрәји, әмәк һаггы — күндә дөрд шиллинг, хејли кичик олан икинчи көмбәнин үстүндә исә јазылмышды: *сәккиз пенслик инкилис чөрәји, әмәк һаггы — күндә ики шиллинг.* Анчаг фәһләләр тора дүшмәдиләр: онлар өз саһибкарларыны чох јахшы танызырлар.

Бу көзәл вә'дләрин јалан олдуғуну јәгин етмәк үчүн практик һәјата нәзәр салмаг кифајәтдир. Биз јухарыда көрдүк ки, буржуазија һәр чүр васитәләрлә пролетариаты өз хејринә нечә истисмар едир. Лакин биз јалныз буну көрдүк ки, ајры-ајры буржуаларын һәр бири мәс'улијјәти өз бојнуна көтүрәрәк, фәһләләри нечә истисмар едир. Инди исә буржуазијанын пролетариата гаршы бир партија кими вә һәтта дөвләт һакимијјәти кими чыхыш етдији һаллары нәзәрдән кечирмәјә башлајаг. — Бүтүн ганунверичилијин ән әввәл варлылары јохсуллардан горумаг мәгсәди дашыдығы тамамилә ашкардыр. Елә тәкчә јохсуллар олдуғуна көрә ганунлар лазымдыр; бу, өз ифадәсини јалныз аз мигдарда ганунларда, — мәсәлән, сәфилләр вә евсизләр әлејһинә ганунларда, пролетариаты өзлүјүндә ганунданкәнар е'лан едән бу ганунларда тапса да, бунунла белә, пролетариата дүшмәнчилик мүнасибәти ганунун елә бир мөһкәм әсасыдыр ки, һакимләр, хүсусилә өзләри дә буржуазијаја мәнсуб олан вә пролетариатын даһа чох тәмасда олдуғу барышыг һакимләри, ганунун өзүндә бу мә'наны дүшүнмәдән ашкара чыхарырлар. Варлы мәһкәмәјә чағырыланда, даһа доғрусу, дә'вәт олунанда, һаким она нараһатлыг верилдијинә көрә дәриндән тәәссүфләндијини билдирир вә һәр васитә илә иши варлынын хејринә дөндәрмәјә чалышыр; анчаг һәр һалда ону тәгсирләндирмәк лазым кәлирсә, һаким буна јенә дә чох тәәссүф едир вә и. а. вә нәтичәдә чүз'и пул чәримәси тә'јин олунур, буржуа бу пулу е'тинасызлыгла столун үстүнә атараг чыхыб кедир. Лакин јохсул барышыг һакиминин гаршысында дурмалы олдугда демәк олар һәмишә бундан әввәл бир кечәни өзү кими башгалары илә бирликдә һәбсдә галмалыдыр; лап әввәлдән она күнаһкар кими јанашыр, үстүнә гышгырыр вә өзүнү тәмизә чыхармаг истәјәндә һәгарәтлә дејирләр: «Һә, биз бу бәһанәләрә бәләдик!» Мәсәлә чәримә илә баша чатыр, јохсул ону өдәјә билмир вә буна көрә бир ај, јахуд бир нечә ај һәбсханада јатмалы олур. Јохсулун ајағына һеч бир чинајәт јазмаг мүмкүн олмајанда да, һәр һалда ону дәләдуз вә сәфил (a rogue and a vagabond — бу ифадәләр демәк олар һәмишә јанашы ишләдилир) кими һәбсханаја көндәрирләр. Хүсусилә кәнд јерләриндә барышыг һакимләринин тәрәфкирлији һәр чүр тәсәввүрү һәгигәтән көлкәдә гојур вә елә бир ади һалдыр ки, фөвгәл'адә характерли олмајан бүтүн һадисәләр һаггында гәзетләр тамамилә тәлашсыз, һеч бир шәрһ олмадан мә'лумат верирләр. Әслинә галса, башга бир шеј көзләмәк дә олмаз. Бир тәрәфдән, бу «Dogberries» гануну садәчә ола-

раг тәртиб олундуғу мә'нада шәрһ едирләр, дикәр тәрәфдән исә онлар өзү буржуадырлар вә һәр чүр һәгиги гајда-ганунун башлыча әсасыны ән әввәл өз синфинин мәнафејиндә көрүрләр. Барышыг һакимләри нечәдирсә, полис дә еләчәдир. Буржуа нә едир-етсин, полис онунла һәмишә нәзакәтли давраныр вә гануна чидди әмәл едир, анчаг пролетар илә кобуд вә гәддар рәфтар едирләр; касыблығын өзү онун чүрбәчүр чинајәтләр төрәтмәси барәдә *шүбһә* ојадыр, ејни заманда ону һакимијјәт нүмајәндәләринин өзбашыналығына гаршы мүдафиә васитәләриндән мәһрум едир. Буна көрә дә ганунун мүһафизә формалары пролетар үчүн мөвчуд дејилдир: полис чәкинмәдән онун евинә сохулур, ону һәбс едир вә кефи истәдији кими диван тутур. Јалныз фәһлә иттифагы вәкил тутанда, мәсәлән, көмүрчыхаранлар Робертси вәкил тутдуғу кими, јалныз о заман ајдын олур ки, ганунун мүһафизә чәһәти пролетара нечә чүзи дәрәчәдә аид едилир, о, ганунун үстүнлүкләрини һисс етмәдән, нечә дә тез-тез онун јүкүнү өз чијинләриндә дашымалы олур.

Варлы синиф пролетариаты кетдикчә даһа чох әсарәт алтына салмаға чалышараг, һәләлик тамамилә егоизм тә'сири алтында олмајан парламент үзвләринин үлви һиссләринә гаршы парламентдә мүбаризәни индинин өзүндә дә дајандырмыр. Ичма торпагларынын саһәләри бир-биринин ардынча зорла алыныр вә шумланыр, бу исә, әлбәттә, мәдәнијјәтин јүксәлмәсинә көмәк едир, анчаг пролетариата бөјүк зәрәр вурур. Ичма торпағы олан јерә јохсул өз улағыны, донузуну, јахуд бир нечә газыны бураха билир, орада ушаглар вә кәнчләр сәрбәст һалда ојнајыр вә әјләнирдиләр. Инди бүтүн бунлара сон гојулур, јохсулун маашы азалыр, кәзинти јерини итирән кәнч нәсил исә мејханаја кедир. Парламентин һәр сессијасы ичма торпагларынын шумланмасына ичазә верән күлли мигдарда акты тәсдиг едир. — 1844-чү ил сессијасында һөкумәт бүтүн миник васитәләрини инһисара алан дәмир јолу ширкәтләрини кедиш һаггыны мүвафиг шәкилдә (бир мил үчүн 1 пенсә, бир алман мили үчүн тәгрибән 5 зилбергроша гәдәр) азалдараг, дәмир јоллары илә фәһләләрин дә сәјаһәтә чыхмасы үчүн имкан јаратмаға мәчбур етмәји гәрара аланда вә бу мәгсәдлә бүтүн дәмир јолларында һәр күн үчүнчү дәрәчәли учуз гатары бир-бир хәттә бурахмағы тәклиф едәндә «аллаһын мө'мин бәндәси» — Лондон јепископу тәклиф етди ки, базар күнү, — јә'ни фәһләнин, әкәр ишсиз дејилсә, үмумијјәтлә јола чыха *биләчәји* јеканә күн истисна олсун, — јә'ни тәклиф етди елә олсун ки, базар күнләриндә јохсулларын дејил, јалныз варлыларын сәфәрә чыхмасына ичазә верилсин. Лакин бу тәклиф елә ачыг-сачыг вә нәзакәтсиз иди ки, гәбул олуна билмәзди вә ону рәдд етдиләр. — Пролетариатын һүгугларына кизли гәсдләр о гәдәр чохдур ки, бунларын тәкчә бир сессија әрзиндә оланларыны белә садаламаға имканым јохдур. Елә һәмин 1844-чү ил

сессијасына аид олан јалныз даһа бир һадисәдән бәһс едәчәјәм. Парламентин тамамилә адсыз-сансыз бир үзвү, ч-б Мајлс дејилән бириси ағалар вә нөкәрләр арасында мүнасибәтләри низама салмаг үчүн заһирән чох зијансыз көрүнән билл ирәли сүрдү. Һөкумәт билли бәјәнди вә о, комиссијанын мүзакирәсинә верилди. Бу арада Шимали Инкилтәрәдә көмүрчыхаранларын тә'тили баш верди, Робертс исә бәраәт һөкмүнә наил олдуғу фәһләләрин мүшајиәти илә Инкилтәрә бојунча мүзәффәр сәфәрләрә чыхырды. Комиссија билли кери гајтаранда исә мә'лум олду ки, она сон дәрәчә гәддар характерли бир нечә бәнд әлавә едибләр; мәсәлән, һәмин бәндләрдән биринә әсасән, мүәјјән бир иши көрмәк, јахуд һәтта тәсадүфи бир хидмәт көстәрмәк барәдә фәһлә илә шифаһи вә ја јазылы разылыға кәлән ағанын фәһлә ишдән бојун гачыранда, јахуд *үмумијјәтлә өзүнү пис апаранда* (misbehaviour) ону һәр һансы (any) барышыг һакиминин гаршысында мәс'улијјәтә чәлб етмәк ихтијары олурду; һаким исә ишверәнин, јахуд онун акентләринин вә нәзарәтчиләринин анд ичәрәк вердији ифадәләр әсасында, — јә'ни иддиачынын ифадәси әсасында, — фәһләјә һәбс чәзасы кәсә биләр, ја да ону ики ајадәк мәчбури ишә мәһкум едә биләрди. Бу билл фәһләләр арасында чох күчлү һиддәт доғурду, хүсусән она көрә ки, мәһз һәмин вахт он саатлыг билл парламентдә мүзакирә олунурду вә бу барәдә чох күчлү тәшвигат апарылырды. Јүзләрлә јығынчаг кечирилди, фәһләләр Лондона, парламентдә пролетариатын мүдафиәчиси Томас *Данкомба* јүзләрлә петисија көндәрдиләр. «Кәнч Инкилтәрә»нин нүмајәндәси Ферранд нәзәрә алынмаса, Данкомб парламентин јеканә үзвү иди ки, билләә гаршы фәал чыхыш едирди; галан радикаллар көрәндә ки, халг биллин әлејһинә чыхыр, бир-биринин ардынча сакитчә Данкомба гошулмаға башладылар, фәһләләр һәјәчанландығы үчүн либерал буржуазија да билли мүдафиә етмәјә чәсарәт көстәрмәдијинә көрә вә халгын наразылығы мүгабилиндә ону мүдафиә етмәјә үмумијјәтлә һеч кәсин елә бир марағы олмадығына көрә билл биабырчасына мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады.

Лакин буржуазијанын пролетариата гаршы ән ачыг шәкилдә е'лан етдији мүһарибә *Малтусун әһали нәзәријјәси* вә она әсасланан *јохсуллар һаггында јени ганундур.* Малтус нәзәријјәси һаггында бурада биз дәфәләрлә данышмышыг. Онун јалныз башлыча нәтичәсини гысача тәкрар едәк; о дејир ки, јер үзүндә һәмишә артыг әһали вардыр вә буна көрә дә һәмишә еһтијач, сәфаләт, јохсуллуг вә әхлагсызлыг һөкм сүрәчәкдир; инсанларын талеји, әбәди гисмәти беләдир — һәддиндән чох мигдарда дүнјаја кәлмәләри нәтичәсиндә онлар мүхтәлиф синифләр јарадырлар, онларын бә'зиләри аз вә ја чох дәрәчәдә варлыдыр, савадлыдыр вә әхлаглыдыр, башгалары исә аз вә ја чох дәрәчәдә касыбдыр,

бәдбәхтдир, авамдыр вә әхлагсыздыр. Бурадан белә бир әмәли нәтичә чыхыр ки, — һәмин нәтичәни дә Малтусун өзү чыхарыр,— хејријјәчилијин вә јохсуллар үчүн кассаларын әслиндә һеч бир мә'насы јохдур, чүнки онлар «артыг әһалинин» мөвчуд олмасына јалныз көмәк едир вә онун артыб-төрәмәсини ширникдирир, бу әһали исә өз рәгабәти илә галанларынын әмәк һаггыны ашағы салыр. Јохсуллара хејријјәчилик тәшкилатынын јохсуллара иш вермәси дә елә бу чүр мә'насыз ишдир, чүнки јалныз мүәјјән мигдарда әмәк мәһсулу сатыла биләчәјинә көрә иш тапан һәр ишсизин әвәзинә, һәмин вахтадәк иши олан дикәр фәһлә лабүд шәкилдә ишдән мәһрум олур, башга сөзлә десәк, јохсуллара хејријјәчилик тәшкилатлары мүәссисәләринин инкишафы хүсуси сәнајејә зәрәр вурур. Буна көрә вәзифә һеч дә «артыг әһалини» доландырмагдан дејил, онун сајыны бу вә ја башга шәкилдә мүмкүн гәдәр чох азалтмагдан ибарәтдир. Малтус доғулан һәр адамын доланачаг васитәләриндән истифадә етмәк һаггыны, индијәдәк танынан бу һаггы ачыгча халис чәфәнкијат адландырыр. О, бир шаирин сөзләрини ситат кәтирир: јохсул тәбиәтин бајрам зијафәтинә кәлир вә бурада өзүнә бош јер тапмыр, — бурада Малтус өз тәрәфиндән әлавә едир ки, тәбиәт она рәдд олмағы (she bids him to be gone) тәклиф едир, «чүнки о, анадан олмаздан әввәл чәмијјәтдән сорушмајыб ки, ону гәбул етмәк истәјирми». Бу нәзәријјә һазырда әсл инкилис буржуаларынын һамысынын ән севимли нәзәријјәси олмушдур, бу да тамамилә ајдындыр: ахы, бу нәзәријјә онлар үчүн чох әлверишлидир вә бундан башга, мөвчуд мүнасибәтләр шәраитиндә о, керчәклијә бир чох чәһәтдән ујғун кәлир. Бир һалда ки, вәзифә «артыг әһалидән» истифадә етмәкдән, ону *фајдалы* әһалијә чевирмәкдән ибарәт дејил, јалныз бундан ибарәтдир ки, адамлара мүмкүн гәдәр садә үсулла ачындан өлмәк имканы верилсин вә ејни заманда онларын һәддиндән чох ушаг доғуб төрәтмәсинә манечилик көстәрилсин, демәли, мәсәлә олдугча садәдир, — әлбәттә, бу шәртлә ки, «артыг әһали» артыг олдуғуну өзү е'тираф етсин вә ачындан өлмәјә разылыг версин. Лакин фајдасыз олдугларыны фәһләләрә инандырмаг үчүн инсанпәрвәр буржуазијанын чан-дилдән көстәрдији сә'јләрә бахмајараг, буна һәләлик үмид јохдур. Әксинә, пролетарлар бејинләринә јеридибләр ки, өз әмәксевәр әлләри илә мәһз онлар лазымлыдырлар, һеч бир иш көрмәјән варлы капиталист ағалар исә артыгдырлар.

Лакин нә гәдәр ки, һакимијјәт һәлә варлыларын әлиндәдир, пролетарлар бунунла разылашмаға мәчбурдурлар ки, өзләри буну көнүллү сурәтдә е'тираф етмәк истәмәсәләр дә, ганун онлары һәгигәтән «артыг адамлар» е'лан едир. Јохсуллар һаггында јени ганун мәһз белә дә едир. 1601-чи ил (Јелизаветанын һөкмдарлығынын 43-чү или) актына әсасланан јохсуллар һаггында

көһнә ганун һәлә садәләвһчәсинә бу принсипи әсас тутурду ки, јохсулларын доланачағына приход гајғы көстәрмәлидир. Иш тапа билмәјән мүавинәт алырды вә заман кечдикчә јохсул тамамилә тәбии олараг белә һесаб етмәјә башлады ки, приход ону ачындан өлмәкдән горумаға борчлудур. О өз һәфтәлик мүавинәтини бир мәрһәмәт кими дејил, гануни шеј кими тәләб едирди вә бу, буржуазијаны нәһајәт, тәнкә кәтирди. 1833-чү илдә о, сечки ислаһаты сајәсиндә һакимијјәт башына кәләндә, пауперизм исә о вахтадәк кәнд јерләриндә ән јүксәк нөгтәјә чатанда буржуазија јохсуллар һаггында ганунверичилији өз нөгтеји-нәзәриндән дәрһал дәјишдирмәјә башлады. Комиссија тә'јин олунду вә о, јохсуллара хејријјәчилији тәдгиг едәрәк чохлу биабырчы факт ашкара чыхарды. О, мүәјјән етди ки, кәнд маһалларынын бүтүн фәһлә синфи јохсуллар үчүн кассалардан тамамилә вә ја гисмән асылы олан пауперләрә чеврилмишдир, әмәк һаггы ашағы оланда бу кассалар еһтијач дујанлара бә'зи әлавә пул верирди. Комиссија бу нәтичәјә кәлди ки, ишсизләри доландыран, азмаашлы вә чохушаглы шәхсләрә јардым көстәрән, никаһданкәнар ушагларын атасыны онларын доланачағы үчүн пул вермәјә мәчбур едән вә үмумијјәтлә јохсулларын мүдафиә һүгугуну гәбул едән систем, — куја бу систем өлкәни вар-јохдан чыхарыр,

«сәнајенин инкишафыны ләнкидир, дүшүнүлмәмиш никаһлары һәвәсләндирир, әһалинин артмасына көмәк едир вә әһали артымынын әмәк һаггына тә'сирини позур; о, елә бир милли тә'сисатдыр ки, әмәксевәр вә намуслу адамларда ишләмәк һәвәсини өлдүрүр, тәнбәл, позғун вә јелбејин адамлары исә ширникдирир; о, аилә меһрибанлығыны позур, капитал јығымына мүнтәзәм олараг манечилик төрәдир, мөвчуд капиталлары хәрчләјир вә веркиверәнләри вар-јохдан чыхарыр; бундан башга о, никаһданкәнар ушаглар үчүн алимент формасында бир нөв мүкафат тә'јин едир» (јохсуллар һаггында ганун үзрә комиссијанын һесабатындан)*.

Јохсуллар һаггында көһнә ганунун гүввәси бурада үмумијјәтлә дүзкүн тәсвир едилмишдир: әлтутмалар тәнбәллији ширникдирир вә «артыг» әһалинин чохалмасына сәбәб олур. Мүасир сосиал мүнасибәтләр шәраитиндә јохсул шәксиз егоист олмаға мәчбурдур вә әкәр она ики шејдән бирини — ејни һәјат шәраитиндә ишләмәји, јахуд һеч нә етмәмәји сечмәк ихтијары верилирсә, о, икинчини үстүн тутур. Лакин бурадан јалныз белә бир нәтичә чыхыр ки, мүасир сосиал мүнасибәтләр һеч нәјә јарамыр, комиссија үзвләринин, малтусчуларын кәлдикләри белә бир нәтичә исә бурадан һеч чүр чыхмыр ки, јохсуллуг чинајәтдир вә она гаршы горхутма јолу илә мүбаризә апармаг лазымдыр.

Лакин бу мүдрик малтусчулар өз бахышларынын сәһвсиз олдуғуна о гәдәр әмин идиләр ки, һеч бир тәрәддүд етмәдән јох-

* Extracts from Information received by the Poor-Law-Commissioners». Published by Authority. London, 1833 [«Јохсуллар һаггында ганун үзрә комиссијаја гәгдим олунан һесабатлардан чыхарышлар». Рәсми нәшр. Лондон, 1833].

суллары өз нәзәријјәләринин прокруст јатағына узатдылар вә бу нәзәријјәни онлара гаршы ән биабырчы бир амансызлыгла тәтбиг етдиләр. Онлар һәр кәсә өзү өзүнүн гејдинә галмаг ихтијары вермәјин вә ардычыл олараг laissez faire тәтбиг етмәјин даһа јахшы олдуғуна Малтус илә вә азад рәгабәтин дикәр тәрәфдарлары илә бирликдә әмин олдугларына көрә чох истәрдиләр ки, јохсуллар һаггында ганунверичилији тамам ләғв етсинләр. Анчаг буна онларын чәсарәти вә нүфузу чатмадығына көрә малтусчу бахышлара мүмкүн гәдәр даһа чох ујғун кәлән вә laissez faire принсипинин садәчә тәтбигиндән даһа амансыз олан (чүнки бу принсипин пассив олдуғу јерләрдә јохсуллар һаггында ганун фәал сурәтдә ишә гарышыр) јохсуллар һаггында ганун тәклиф етдиләр. Биз көрдүк ки, Малтус јохсулу, даһа доғрусу, ишсизи «артыг» адландыраραг, ону чәмијјәтин ачындан өлдүрмәклә чәзаландырмалы олдуғу чинајәткар е'лан едир. Доғрудур, комиссијанын үзвләри белә вәһшилик һәддинә кәлиб чатмадылар: билаваситә, ачыгдан-ачыға ачындан өлмәк һәтта јохсуллар һаггында ганун үзрә комиссија үзвүнүн нәзәриндә нә исә дәһшәтли бир шејдир. Онлар дедиләр: — Јахшы, сиз јохсулларын јашамаг, анчаг *јалныз* јашамаг һүгугунуз вардыр; сизин артыб төрәмәк һүгугунуз јохдур, *инсан кими* јашамаг һүгугунуз исә һеч јохдур. Сиз өлкә үчүн бәласыныз вә әкәр биз һәр һансы дикәр бәла кими сизи дәрһал арадан көтүрә билмириксә, бәла олдуғунузу һеч олмаса өзүнүз һисс етмәлисиниз; сизи итаәтдә сахламаг лазымдыр, сизи башга «артыг адамлары» билаваситә дүнјаја кәтирмәк вә ја өз тимсалынызла адамлары долајысы илә тәнбәллик вә ишсизлик јолуна чәлб етмәк имканындан мәһрум етмәк лазымдыр. Јашајын, анчаг сизин кими «артыг адам» олмаг гәсдинә дүшә биләчәк шәхсләрин һамысы үчүн чәкиндиричи бир амил кими.

Беләликлә, онлар јохсуллар һаггында јени ганун тәклиф етдиләр; 1834-чү илдә парламентин гәбул етдији бу ганун инди дә гүввәдәдир. Пул вә ја әрзаг илә өдәнилән бүтүн мүавинәтләр ләғв олунду; јалныз бир јардым формасына — ишчи евләринә көндәрмәјә јол верилирди; дәрһал һәр јердә белә евләр тикилди. Лакин бу ишчи евләри (workhouses), јахуд, халг арасында дејилдији кими јохсуллар үчүн бастилијалар (poor-law-bastilles) елә гурулмушдур ки, ичтимаи хејријјәчилијин бу формасындан истифадә етмәдән јашамаға азачыг да олса үмиди галан һәр кәси чәкиндирә билсин. Адамын јохсуллар үчүн кассаја јалныз лап чарәсиз галанда мүрачиәт етмәси, өз гүввәси илә кечинмәк имканлары јалныз тамамилә түкәндикдән сонра она ағыз ачмасы үчүн ишчи евини анчаг малтусчунун инчә фантазијасынын дүшүнүб тапа биләчәји ән ијрәнч бир јерә чевирдиләр. Бурада верилән јемәк ән јохсул фәһләләрин јемәјиндән писдир, иш исә ағыр-

дыр: ахы, белә олмасајды, фәһләләр ишчи евиндә галмағы өзләринин ондан кәнардакы мискин һәјатындан үстүн тутардылар. Ишчи евинин сакинләри әти, хүсусилә тәзә әти чох надир һалларда көрүрләр; онлара әсасән картоф, ән пис кејфијјәтли чөрәк, јулаф сыјығы верилир, пивә чох аз мигдарда верилир, ја да һеч верилмир. Һәтта һәбсханаларда белә, јемәк орта һесабла бундан јахшыдыр, одур ки, ишчи евинин сакинләри тез-тез гәсдән мүәјјән бир гәбаһәтә јол верирләр ки, бәлкә һәбсханаја дүшә билсинләр. Ахы, елә ишчи еви дә һәбсхана кимидир. Ким өһдәсинә дүшән гәдәр иш көрмүрсә, она јемәк верилмир; ким шәһәрә кетмәк истәјирсә, габагчадан ичазә алмалыдыр; давранышындан, јахуд нәзарәтчинин онун һаггындакы фикриндән асылы олараг она ичазә верилмәјә дә биләр; түтүндән истифадә етмәк гадағандыр; ишчи евиндән — кәнардакы достлардан вә гоһумлардан һәдијјә гәбул етмәк дә гадағандыр. Пауперләр ишчи евинин формасыны кејирләр вә тамамилә нәзарәтчинин истибдады алтындадырлар. Онларын әмәји хүсуси сәнаје илә рәгабәт апармасын дејә, пауперләрә әсасән фајдасыз ишләр верирләр; кишиләри мәчбур едирләр ки, дашлары гырсынлар, «күчлү бир киши күн әрзиндә кәркин ишләјәрәк нә гәдәр гыра биләрсә», онлар о гәдәр даш гырмалыдырлар; гадынлар, ушаглар вә гочалар, јадымда дејил һансы мәгсәдлә, көһнә буразлары дидирләр. «Артыглар» төрәјиб чохалмасын дејә вә «дүшкүнләшмиш» валидејнләр өз ушагларына тә'сир көстәрмәсин дејә, аиләни бөлүрләр: әри бир корпусда, арвады икинчисиндә, ушаглары исә үчүнчүсүндә јерләшдирирләр. Онлар јалныз һәрдәнбир, мүәјјән вахтда, о да јалныз, мүдиријјәтин фикринчә, өзләрини јахшы апарсалар көрүшә биләрләр. Бу бастилијаларда пауперизм вирусунун харичи аләмдән тамамилә тәчрид едилмәси үчүн исә, сакинләр гонаглары јалныз рәһбәрлијин ичазәси илә вә хүсуси гәбул отағында гәбул едә биләр вә башга шәхсләрлә үмумијјәтлә јалныз рәһбәрлијин нәзарәти алтында вә ичазәси илә үнсијјәт сахлаја биләрләр.

Бүтүн бунларла јанашы, гануна көрә, јемәк чана фајдалы вә рәфтар инсани олмалыдыр. Лакин ганунун руһу о гәдәр ашкар һисс олунур ки, бу тәләб үмумијјәтлә јеринә јетирилмир. Јохсуллар һаггында ганун үзрә комиссијанын үзвләри, онларла бирликдә исә бүтүн инкилис буржуазијасы принсипин нәтичәсини һәјата кечирмәјиб, принсипин өзүнү һәјата кечирмәји мүмкүн һесаб едирләрсә, сәһв едирләр. Ишчи евинин сакинләри илә рәфтар барәдә ганунун мәтниндә нәзәрдә тутуланлар ганунун руһуна тамамилә зиддир. Бир һалда ки, ганун әслинә галанда јохсуллары чинајәткар, ишчи евләрини ислаһ һәбсханалары, онларын сакинләрини ганундан кәнарда, бәшәријјәтдән кәнарда дуран шәхсләр, һәр чүр рәзаләтин тәчәссүмү һесаб едир, бунларын әкси барәдә верилән һеч бир декрет даһа көмәк едә билмәз. Практи-

када мә'мурлар јохсуллара мүнасибәтләриндә ганунун мәтнини јох, руһуну рәһбәр тутурлар. Бурада бир нечә мисал кәтирәчәјәм.

1843-чү илин јајында *Гринвичдәки* ишчи евиндә беш јашлы бир оғлан һансыса бир гәбаһәт етдијинә көрә чәза олараг үч кечәлик мејидханаја салынмыш, орада табутун гапағы үстүндә јатмалы олмушду. — *Херндәки* ишчи евиндә балача бир гыз кечә јеринә ишәдији үчүн онунла да белә рәфтар етмишдиләр; көрүнүр, бу чәза үсулуну бурада үмумијјәтлә чох севирләр. Јери кәлмишкән дејим ки, Кентин ән көзәл кушәләриндән бириндә јерләшән бу ишчи еви һәм дә онунла фәргләнир ки, бүтүн пәнчәрәләри дахили һәјәтә ачылыр вә јалныз бу јахынларда ачылан ики пәнчәрә онун сакинләринә харичи аләмә бахмаг имканы вермишдир. «Illuminated Magazine»дә буну тәсвир едән журналист өз мәгаләсини ашағыдакы сөзләрлә битирир:

«Әкәр аллаһ-таала инсаны чинајәт үстүндә бу чүр — инсанын инсаны јохсуллуг үстүндә чәзаландырдығы кими чәзаландырырса, онда Адәм өвладларынын вај һалына!»

1843-чү илин нојабр ајында Лестердә ики күн әввәл *Ковентридәки* ишчи евиндән бурахылмыш бир нәфәр өлдү. Бу мүәссисәдә јохсулларла рәфтарын тәфсилаты һиддәт доғурур. Һаггында сөһбәт кедән шәхсин, Чорч Робсонун чијниндә мүаличәси тамамилә башлы-башына бурахылмыш јара вар иди; ону насосун јанында гојуб тапшырмышдылар ки, саламат әли илә ишләтсин; һәм дә она ишчи евинин ади јемәјини верирдиләр, јарасы вахтында сағалдылмадығына көрә тагәтдән дүшдүјү үчүн о, һәмин јемәји һәзм едә билмирди; о, кетдикчә зәифләјирди; анчаг нә гәдәр чох шикајәт едирдисә, онунла бир о гәдәр пис рәфтар едирдиләр. Һәмчинин ишчи евиндә олан арвады өзүнүн азачыг пивә пајыны она вермәк истәјәндә гадына тәпиндиләр вә бу пивәни нәзарәтчи гадынын јанында ичмәјә мәчбур етдиләр. Робсон хәстәләнди, анчаг онунла рәфтар јенә дә јахшылашмады. Нәһајәт, өз хаһиши илә ону арвады илә бәрабәр бурахдылар вә о, ән тәһгиредичи сөзләр ешидә-ешидә ишчи евини тәрк етди. Ики күндән сонра о, Лестердә өлдү вә онун мејидини мүајинәдән кечирән һәким тәсдиг етди ки, өлүм јаранын вахтында сағалдылмамасы вә бу вәзијјәтдә һәзм олуна билмәјән јемәк јејилмәси нәтичәсиндә баш вермишдир. Ишчи евини тәрк едәндә, пул илә бирликдә Робсонун адына көндәрилмиш мәктублары она вердиләр: бу мәктублар алты һәфтә иди ки, ишчи евинин дәфтәрханасында јатыб галырды вә бу евин гајдаларына ујғун олараг рәис тәрәфиндән ачылмышды! — *Бирминһемдәки* ишчи евиндә елә биабырчы һаллар баш верирди ки, 1843-чү илин декабр ајында араја, мәсәләни тәһгиг етмәк үчүн нәһајәт, мә'мур көндәрилди. О, мүәјјән етди ки, дөрд нәфәр trampers (бу сөзүн мә'насыны јуха-

рыда изаһ етмишик)* тамамилә чылпаг һалда пилләкәнин алтындакы карсерә (blackhole) салынмышды; бурада онлары чох вахт ач-ачына, бә'зән күнортајадәк јемәјә һеч нә вермәдән — өзү дә илин ән сәрт фәслиндә — 8 — 10 күн сахладылар. Балача бир оғлан бу евдә һәр чүр һәбс нөвләринә мә'руз галды: әввәлчә рүтубәтли вә дарысгал, тағлы анбарда, сонра ики дәфә карсердә јатды, һәм дә икинчи дәфә орада үч күн үч кечә галды; сонра о, биринчидән дә пис олан көһнә карсердә елә бу гәдәр јатды вә нәһајәт, сәфил ишсизләр үчүн хүсуси јатагханада — тахталар гојулмуш үфунәтли, ијрәнч, чиркли бир ојугда галды; мә'мур тәфтиш апараркән дөрд күндән бәри бурада галан, үст-башы төкүлмүш, сојугдан бүзүшмүш даһа ики оғлан ушағы көрдү. Карсерә чох вахт једдијә гәдәр, јатагханаја исә ијирмијә гәдәр адам салырдылар. Гадынлар килсәјә кетмәкдән имтина етдәндә чәза олараг онлары да карсерә салырдылар. Һәтта гадынлардан бирини дөрд күнлүјә јатагханаја салмышдылар, бурада о, әлбәттә, аллаһ билир һансы мүһитә дүшдү, өзү дә елә бир вахтда ки, хәстә иди вә дәрман ичирди! Башга бир гадын, ағлы башында олса да, дәлиханаја көндәрилди. — Суффолкда, *Бактондакы* ишчи евиндә 1844-чү илин јанвар ајында һәмчинин тәдгигат апарылды вә мүәјјән олунду ки, бурада хәстә бахычысы вәзифәсини ағылдан кәм бир гадын јеринә јетирир вә хәстәләрин башына ағласығмаз ојунлар кәтирир; нараһат, јахуд кечәләр тез-тез јериндән дуран хәстәләр кечәләр өзләрини кәндирлә јатаға бағлајырдылар ки, бахычылар нөвбәтчилик чәкмәјә мәчбур олмасынлар; бу үсулла бағланан хәстәләрдән бири өлмүшдү. — Лондонда, *Сент-Панкрасдакы* ишчи евиндә, учуз алт палтары тикилән бу јердә бир епилептик үрәккечмә заманы чарпајыда боғулуб өлдү вә һеч кәс дә онун көмәјинә кәлмәди. Елә һәмин евдә бир чарпајыда дөрд, алты, бә'зән һәтта сәккиз ушаг јатыр. — Лондонда, *Шордитчдәки* ишчи евиндә бир нәфәри һәшәрат гајнашан чарпајыда шиддәтли иситмә хәстәлији олан бир хәстәнин јанында кечәләмәк үчүн јерләшдирдиләр. — Лондонда, *Бетнал-Гриндәки* ишчи евиндә һамиләлијин алтынчы ајында олан бир гадыны ичәри отаға бурахмадылар вә һәлә ики јашы тамам олмамыш ушагла бирликдә гәбул отағына салыб гапыны бағладылар, гадын 1844-чү ил февралын 28-дән мартын 10-дәк чарпајысыз вә тәбии еһтијачларыны өдәмәк үчүн һәр һансы бир шеј олмадан бурада галды. Онун әри ишчи евинә дә кәтирилмишди вә арвадыны дустагханадан бурахмағы хаһиш едәндә бу әдәбсизлијинә көрә 24 саатлыға карсерә салынды, она јалныз чөрәк вә су верилди. — Виндзор јахынлығында, *Слаудакы* ишчи евиндә 1844-чү илин сентјабр ајында бир нәфәр өлүм ајағында иди. Арвады онун јанына јола дүшдү, кечә саат он икидә кәлиб

* Бах: бу чилд, сәһ. 000. *Ред.*

чатды, ишчи евинә тәләсди, анчаг ону һеч ичәри бурахмадылар. Јалныз ертәси күн сәһәр она чәми јарым саатлыға, о да нәзарәтчи гадынын иштиракы илә әрини көрмәјә ичазә вердиләр; елә һәмин нәзарәтчи гадын сонракы бүтүн көрүшләрдә иштирак едир вә јарым саат гуртаранда гадына хатырладырды ки, кетмәк вахтыдыр. — Ланкаширдә, *Мидлтондакы* ишчи евиндә бир отагда һәр ики чинсдән олан он ики, бә'зән исә он сәккиз нәфәр јатырды. Бу мүәссисә јохсуллар һаггында јени гануна дејил, нисбәтән әввәл верилмиш хүсуси гануна (Һилберт ганунуна) табедир. Бу евдә нәзарәтчи өз хүсуси пивәбиширмә мүәссисәсини јаратмышдыр. — 1844-чү ил ијулун 31-дә *Стокпортда* јетмиш ики јашлы бир гочаны барышыг һакиминин јанына чәкиб кәтирдиләр; о, дашлары гырмагдан имтина едиб буну сәбәб кәтирмишди ки, јашына вә дизи гатланмадығына көрә бу ишин өһдәсиндән кәлә билмәмишдир. О, әбәс јерә хаһиш едирди ки, она гүввәси чатан башга бир иш версинләр: она ики һәфтә әрзиндә һәбсханада мәчбури ишләмәк чәзасы кәсдиләр. — *Басфорддакы* ишчи евиндә 1844-чү илин феврал ајында тәфтиш апарылды. Мә'лум олду ки, мәләфәләр он үч һәфтәдир, көјнәкләр дөрд һәфтәдир, чораблар исә ики-он ајдыр ки, дәјишдирилмир, одур ки, 45 оғландан чәми үчүнүн ајағында һәлә чораб вар иди, һамысынын көјнәји чыр-чындыра дөнмүшдү. Јатагларда һәшәрат гајнашырды; јемәк габлары чиркаб ведрәләриндә јујулурду. — *Лондонун* гәрб һиссәсиндәки бир ишчи евиндә көзәтчи сифилис хәстәлијинә тутулмушду. О, хәстәлији дөрд гыза јолухдурду вә буна бахмајараг ишдән говулмады. Башга бир көзәтчи бир шө'бәдән кар-лал бир гызы көтүрүб апарды, дөрд күн әрзиндә ону өз јатағында кизләтди вә онунла јатды. О да ишдән говулмады.

Өлүләрлә дириләрдән һеч дә јахшы рәфтар етмирләр. Јохсулу ән сәлигәсиз бир шәкилдә, кәбәрмиш һејван кими басдырырлар. Лондонда јохсулларын дәфн олундуғу *Сент-Брајдс* гәбиристаны һәлә II Карл дөврүндән гәбиристан олан вә галаг-галаг сүмүк төкүлмүш чылпаг, батаглыг бир јердир. Һәфтә әрзиндә өлән јохсуллары һәр чәршәнбә күнү дәринлији 14 фут олан чалаја атырлар, кешиш мызылдајараг тәләм-тәләсик дуа охујур, чаланын үзәринә азачыг торпаг төкүлүр ки, нөвбәти чәршәнбә күнү јенидән газмаг вә тәзә өлүләри ораја атмаг мүмкүн олсун, чала ағзына гәдәр доланадәк белә давам едир. Буна көрә дә чүрүјән мејитләрин гохусу бүтүн әтрафа јајылыр. —*Манчестердә* јохсуллар үчүн гәбиристан Көһнә шәһәрин гаршысында, Ерк чајынын саһилиндә јерләшир; бу да хәлвәт, чала-чухур бир јердир. Тәхминән ики ил әввәл бурадан дәмир јолу чәкилди. Һәмин гәбиристан һөрмәтли адамлар үчүн олсајды, буржуазија вә руһаниләр нечә бир шивән гопарардылар, кафирлик һаггында нечә дә гышгырардылар! Лакин бу, јохсуллар үчүн гәбиристан,

пауперләрин вә «артыг адамларын» әбәди раһатлыг јери иди — демәли, нараһат олмаға дәјмәзди. Һәтта өзләринә әзијјәт вериб, тамам чүрүмәмиш мејитләри гәбиристанын башга һиссәсинә кечирмәдиләр. Јолу чәкмәјин раһат олдуғу күман едилән јерләрдә гәбирләри газыб ачыр, дирәкләри тәзә гәбирләрә басдырырдылар, она көрә дә чүрүмә мәһсуллары һопан су батаглығын сәтһинә чыхыр, әтрафы ән ијрәнч вә зәрәрли газлар бүрүјүрдү. Бу заман јол верилән ијрәнч кобудлуғу мән бурада там тәфсилаты илә тәсвир етмәјәчәјәм.

Белә шәраитдә јохсулларын ичтимаи јардымдан истифадә етмәк истәмәмәләринә, ачындан өлмәји бу бастилијаларда галмагдан үстүн тутмаларына һәлә бир тәәччүбләнмәк дә олармы? Мәнә беш һадисә мә'лумдур ки, адамлар сөзүн әсл мә'насында ачындан өлүбләр, һәм дә онларын өлүмүндән бир нечә күн әввәл јохсуллара хејријјәчилик чәмијјәти онлара ишчи евиндән савајы јардым көстәрмәкдән имтина етмишди, онлар исә бу чәһәннәмә кетмәкдәнсә ачлыг чәкмәји үстүн тутдулар. Јохсуллар һаггында ганун үзрә комиссија бу чәһәтдән өз мәгсәдинә тамамилә наил олду. Лакин ишчи евләринин јарадылмасы əксәријјәти јохсуллар һаггында јени гануна һејран олан варлылар синфинә гаршы пролетариатын нифрәтини һаким партијанын һәр һансы дикәр тәдбиринә нисбәтән даһа чох аловландырды. Бу ганун Нүкаслдан Дувра гәдәр фәһләләр арасында јекдилликлә һиддәт сәдалары доғурду. Буржуазија пролетариат барәсиндә өз вәзифәләрини нечә баша дүшдүјүнү бу ганун васитәсилә елә ајдын бир шәкилдә көстәрди ки, бу, ән дардүшүнчәли адам үчүн дә ашкар олмалы иди. Һәлә һеч вахт белә ачыг-ајдын, белә һәјасызчасына е'лан едилмәмишди ки, јохсуллар јалныз ондан өтрү јашајырлар ки, варлыларын истисмарына мә'руз галсынлар вә онлара даһа лазым олмајанда ачындан өлсүнләр. Буна көрә дә јохсуллар һаггында јени ганун фәһлә һәрәкатынын инкишафына вә хүсусилә чартизмин јајылмасына бу дәрәчәдә көмәк етди; бу ганун кәнддә даһа чох тәтбиг олундуғуна көрә исә кәләчәкдә кәнд маһалларында пролетар һәрәкатынын инкишафыны асанлашдырачагдыр.

Буну да әлавә едәк ки, 1838-чи илдән *Ирландијада* да јохсуллар һаггында белә ганун мөвчуддур, онун әсасында 80 мин паупер үчүн бу чүр сығыначаглар јарадылмышдыр. Бу ганун орада да нифрәт доғурмушдур вә әкәр Ирландијада о, Инкилтәрәдә олдуғу кими әһәмијјәт кәсб едә билсәјди, јохсуллары өз әлејһинә даһа чох галдырарды. Лакин $2^1/_2$ милјон пролетар олан бир өлкәдә 80 мин пролетарла бәд рәфтар нә бөјүк шејдир ки! — Шотландијада, бә'зи ајры-ајры јерләр истисна олмагла, јохсуллар һаггында ганунверичилик јохдур.

Үмидварам ки, јохсуллар һаггында јени ганун вә онун нәти-

чәләри барәдә бүтүн бу дејиләнләрдән сонра Инкилтәрә буржуазијасына вердијим гијмәти һеч кәс һәдсиз дәрәчәдә кәскин һесаб етмәјәчәкдир. Инкилтәрә буржуазијасы бу дөвләт тәдбириндә in corpore*, һаким синиф кими чыхыш едир вә ајдын көстәрир ки, о, әслиндә нә истәјир вә пролетариатын һәр аддымда мә'руз галдығы бәд рәфтарын — куја јалныз ајры-ајры шәхсләрин тәгсиркар олдуғу бу рәфтарын — һәгиги мә'насы нәдән ибарәтдир. Јери кәлмишкән дејәк ки, 1844-чү илин парламент мүзакирәләри бу тәдбирин буржуазијанын мүәјјән бир групунун иши олдуғуну дејил, бүтүн синиф тәрәфиндән бәјәнилдијини сүбут едир. Јохсуллар һаггында јени ганун либерал партијасы тәрәфиндән е'лан едилмишди; мүһафизәкарлар партијасы өз назири Пил башда олмагла бу гануну мүдафиә етди вә 1844-чү илдә гәбул олунан Poor—Law—Amendment—Bill** васитәсилә онда јалныз бә'зи әһәмијјәтсиз дәјишикликләр етди. Либерал әксәријјәт бу гануну е'лан етди, мүһафизәкар әксәријјәт ону тәсдиг етди, аличәнаб лордлар исә һәр ики дәфә онун барәсиндә өз «разылығыны» вердиләр. Беләликлә пролетариат дөвләтдәнкәнар вә чәмијјәтдәнкәнар е'лан едилди; беләликлә ачыгча билдирилди ки, пролетар адам дејил вә онунла бир инсан кими рәфтар етмәјә дәјмәз. Анчаг биз Британија краллығынын пролетарларына сакитчә кувәнә биләрик — онлар өз инсан һүгугларыны јенидән әлдә едәчәкләр***.

Инкилис фәһлә синфинин вәзијјәти, мәним өз мүшаһидәләрим әсасында, рәсми вә дикәр мө'тәбәр һесабатлар үзрә ијирми бир

* — там һеј'әтдә, мәчму шәклиндә, бүтөв һалда. *Ред.*

** — Јохсуллар һаггында гануна әлавәләр. *Ред.*

*** Чүрбәчүр анлашылмазлыглар вә бунунла әлагәдар олараг мејдана чыха биләчәк е'тиразлар олмасын дејә, мән буну да демәлијәм ки, буржуазијадан бир *синиф* кими данышырдым вә ајры-ајры шәхсләрин һәрәкәтләри һаггында вердијим бүтүн мә'луматлары јалныз *синфин* дүшүнчә вә һәрәкәт тәрзини сәчијјәләндирмәк үчүн мисал кәтирирдим. Бу сәбәбә көрә мән һәмчинин буржуазијанын ајры-ајры груплашмалары вә партијалары арасында олан, јалныз тарихи вә нәзәри әһәмијјәт кәсб едән фәргләрин тәһлилинә киришә билмәдим. Һәмчинин буна көрә буржуазијанын бир истисна кими һөрмәтә лајиг олан аз мигдарда нүмајәндәләри һаггында јалныз өтәри сөһбәт ача биләрәм. Бу истисналара бир тәрәфдән демәк олар чартист олан даһа гәтијјәтли радикаллар, мәсәлән, нүмајәндәләр палатасынын үзвләри, фабрикантлар — Аштондан Хајндли вә Тодморендән (Ланкашир) Филден вә дикәр тәрәфдән, бу јахынларда *«Кәнч Инкилтәрә»* групуну јарадан филантроп ториләр, о чүмләдән парламентин үзвләри Дизраели, Бортуик, Ферранд, лорд Чон Маннерс вә башгалары аиддирләр. Лорд Ешли дә онлара јахын мөвгедә дурур. — «Кәнч Инкилтәрә»нин мәгсәди парлаг чәһәтләри вә романтик феодализми илә бирликдә көһнә «merr England»ы бәрпа етмәкдир; әлбәттә, бу, һәјата кечирилә билмәјән вә һәтта күлүнч мәгсәддир, бу — бүтүн тарихи инкишафы әлә салмагдыр. Лакин мөвчуд гурулуша гаршы, мөвчуд хурафата гаршы үсјана галхан бу адамларын хош нијјәтләри, онларын мөвчуд вәзијјәтин бүтүн рәзаләтини чәсарәтлә е'тираф етмәси диггәтә лајигдир. — Фәалијјәтә тори кими башлајыб, јухарыда адлары чәкилән шәхсләрин һамысындан чох ирәли кедән јарыалман, јарыинкилис *Томас Карлејл* тамам ајры бир мөвге тутур. О, сосиал низамсызлығын сәбәбләрини бүтүн инкилис буржуаларына нисбәтән даһа дәриндән баша дүшмүш вә әмәји тәшкил етмәји тәләб едир. Үмид едирәм ки, доғру јолу артыг мүәјјән едән Карлејл бу јол илә кетмәк игтидарында да олачагдыр. Өз адымдан вә бир чох дикәр алманлар адындан она ән јахшы арзулар јетирирәм.

(1892-чи ил). Лакин феврал ингилабы Карлејли әсл иртичачыја чевирди; онун мешшанлара гаршы һаглы гәзәби ону саһилә атмыш тарихи далға барәсиндә зәһәрли мешшан дејинмәси илә әвәз олунду. *(1892-чи илин алманча нәшринә Енкелсин әлавәси).*

аj әрзиндә тәдгиг етдиjим вәзиjjәт беләдир. Әкәр мән, бүтүн бу китаб боjу артыг дәфәләрлә етдиjим кими, исрар едирәмсә ки, бу вәзиjjәт дөзүлмәз дәрәчәдә писдир, бу, тәкчә мәним нөгтеjи-нәзәрим деjилдир. Һәлә 1833-чү илдә Гаскелл билдирмишдир ки, о, динч нәтичәjә үмидини итирмишдир вә ингилаба jол вермәмәк чәтин ки мүмкүн олсун. 1838-чи илдә Карлеjл чартизми вә фәһләләрин ингилаби әһвали-руһиjjәсини онларын диләнчи һәjат шәраити илә изаһ едир вә онларын сәккиз ил сәрасәр Бәрмәкиләрин сүфрәси[137] архасында сакитчә отурараг, либерал буржуазиjанын бош вә'дләринә алданмаларына jалныз тәәччүб едирди. 1844-чү илдә о билдирди ки,

«әкәр Авропа, jахуд ән азы Инкилтәрә, геjри-мәскун сәһраjа чеврилмәк истәмирсә»,

дәрһал әмәjин тәшкилинә башламаг лазымдыр.

«Times» гәзети, «Авропанын биринчи гәзети» исә, 1844-чү илин иjун аjында ачыгча е'лан етди:

«Сараjлара һәрб, дахмалара сүлһ! — бу, террора чағырышдыр вә өлкәмиздә дә бир даһа сәсләнә биләр. Варлы адамлар, өзүнүзү көзләjин!»

Анчаг кәлин, Инкилтәрә буржуазиjасынын перспективләрини бир даһа нәзәрдән кечирәк. Тахыл ганунларынын ләғв едилмәсинә бахмаjараг (бу, бир нечә илдән сонра һөкмән олачагдыр), ән пис һалда харичи сәнаjе, илк нөвбәдә Америка сәнаjеси Инкилтәрәнин рәгабәтинә давам кәтирә биләчәкдир. Алманиjанын сәнаjеси һазырда сүр'әтлә инкишаф едир, Америка сәнаjеси исә һәдсиз дәрәчәдә күчләнмишдир. Түкәнмәз еһтиjатлары, нәһәнк көмүр вә дәмир филизи jатаглары, мисилсиз дәрәчәдә бол су гүввәси вә кәмичилик үчүн jарарлы чаjлары, лакин хүсусилә фәал вә ишкүзар әһалиси (онунла мүгаjисәдә инкилисләр дә сүст флегматикләрдир) олан Америка, — бу Америка он илдән дә аз бир вахтда елә бир сәнаjе jаратмышдыр ки, садә памбыг парча мә'мулаты (Инкилтәрә сәнаjесинин башлыча мәһсулу) саһәсиндә елә инди Инкилтәрә илә рәгабәт апарыр, инкилисләри Шимали Америка вә Чәнуби Америка базарындан сыхышдырыб чыхармышдыр, Чиндә исә өз малларыны инкилис маллары илә бир бәрабәрдә сатыр. Дикәр сәнаjе саһәләриндә дә вәзиjjәт беләдир. Сәнаjе инһисарыны өз әлинә кечирә биләчәк бир өлкә варса, бу, Америкадыр. — Бир һалда ки, Инкилтәрә сәнаjеси беләликлә мәғлуб олачагдыр, — мүасир сосиал шәраит дәjишмәсә, jахын иjирми ил әрзиндә бу, лабүд шәкилдә баш верәлидир, — пролетариатын әксәриjjәти һәмишәлик «артыг адамлар» олачаг вә онун jалныз бир чыхыш jолу галачагдыр — jа ачындан өлмәк, jа да ингилаб етмәк. — Инкилтәрә буржуазиjасы бу перспективи көрүрмү? Тамамилә бунун әксинәдир; онун ән севимли игтисадчысы Мак-Куллох өз кабинетиндән буржуазиjаjа ағыл верир: бу барәдә һеч дүшүнмәjин ки, һәлә әмәлли-

башлы мәскунлашмамыш Америка кими кәнч бир өлкә сәнаје фәалиjјәти илә мүвәффәгиjјәтлә мәшғул ола биләр вә хүсусән дә, Инкилтәрә кими көһнә сәнаје өлкәси илә рәгабәт апара биләр. Бу истигамәтдә чәһдләр көстәрмәк американлар тәрәфиндән ағылсызлыг оларды, чүнки онлар јалныз пулларыны итирәрдиләр. Гој кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олсунлар, бүтүн торпаглар бечәриләндән сонра исә, бах, о заман онлар үчүн сәнаје илә дә мүвәффәгиjјәтлә мәшғул олмаг вахты кәлиб чатачагдыр. — Агил игтисадчы белә дејир, бүтүн буржуазија да она дәм тутур, һалбуки американлар базарлары бир-биринин ардынча әлә кечирирләр, бу јахынларда исә бир америкалы мөһтәкир бир дәст Америка малыны һәтта *Инкилтәрәјә* көндәрмәјә чәсарәт етмишдир, бурада һәмин маллар ихрач үчүн раһатча јенидән сатылмышдыр!

Анчаг тутаг ки, инкилисләр сәнаје инһисарыны горујуб сахлајачаглар вә онларын фабрикләринин сајы кетдикчә артачагдыр. Бу, нә илә нәтичәләнәчәкдир? Тичарәт бөһранлары јох олмајачаг, сәнаје инкишаф етдикчә вә пролетариатын сајы артдыгча даһа кәскин вә даһа дәһшәтли олачагдыр. Хырда буржуазија даим вар-јохдан чыхдыгча, капиталын бир овуч адамын әлиндә нәһәнк мигјасда чәмләшмәси инкишаф етдикчә пролетариат һәндәси силсилә илә артачаг вә тезликлә, бир овуч милјонер истисна олмагла, бүтүн милләти бүрүјәчәкдир. Лакин бу инкишафын кедишиндә елә бир мәгам кәләчәкдир ки, пролетариат мөвчуд сосиал гурулушу нечә асанлыгла девирә биләчәјини көрәчәкдир вә о заман ингилаб баш верәчәкдир.

Лакин чох еһтимал ки, һадисәләр нә бу, нә дә дикәр јолла давам етмәјәчәкдир. Пролетариатын мүстәгил инкишафына көмәк едән ән гүдрәтли амил олан тичарәт бөһранлары харичи рәгабәт вә орта синфин вар-јохдан чыхмасынын кетдикчә артмасы илә бирликдә бүтүн просеси сүр'әтләндирәчәкдир. Ағлым кәсмир ки, халг даһа бирдән артыг бөһрана сакитчә дөзсүн. 1846-чы, јахуд 1847-чи илдә баш верәчәк ән јахын бөһран, чох күман ки, тахыл ганунларынын ләғв едилмәсинә вә Хартијанын гәбул едилмәсинә сәбәб олачагдыр. Хартијанын һансы ингилаби һәрәкатларын башланғычыны гојачағыны демәк чәтиндир. Лакин бу бөһрандан сонра вә әввәлкиләрә ујғун олараг 1852-чи, јахуд 1853-чү илдә башланмалы олан (тахыл ганунларынын ләғв едилмәси онун башланмасыны ләнкидә биләр, јахуд башга сәбәбләр, мәсәлән, харичи рәгабәт ону сүр'әтләндирә биләр) нөвбәти бөһрана гәдәр капиталист истисмарына итаәтлә дөзмәк вә капиталистләрин она даһа еһтијачы олмајанда ачындан өлмәк инкилис халгыны јәгин ки, тәнкә кәтирәчәкдир. Инкилис буржуазијасы о вахтадәк ағлыны башына јығмаса, — бүтүн әламәтләрә көрә демәк олар ки, о, буну етмәјәчәкдир, — елә бир ингилаб баш верәчәкдир ки, индијәдәк олмуш ингилабларын һеч

бири она тај тутула билмəјəчəкдир. Чаны боғаза јығылан пролетарлар, Стефенсин онлара тəвсијə етдији кими, јанғынлар төрəтмəјə башлајачаглар; халг интигамы елə бир һиддəтлə тəзаһүр едəчəкдир ки, онун һаггында 1793-чү ил дə бизə һеч бир тəсəввүр верə билмəз. Јохсулларын варлылара гаршы мүһарибəси инсанлар арасында индијəдəк апарылмыш бүтүн мүһарибəлəрин əн ганлысы олачагдыр. Һəтта буржуазијанын бир һиссəсинин пролетариатын тəрəфинə кечмəси, һəтта бүтүн буржуазијанын хасијјəтинин јахшылашмасы көмəк етмəјəчəкдир. Ахы, бүтүн буржуазијанын бахышларындакы дəјишиклик јарымчыг juste-milieu*-дан узаға кедə билмəз; даһа гəтијјəтлə фəһлəлəрə гошулачаг буржуалар јени Жиронда тəшкил едəчəклəр вə о, зоракылыг һəрəкəтлəринин кенишлəнмəси кедишиндə məһв олачагдыр. Бүтөв бир синфин хурафатыны көһнə палтар кими тулламаг олмаз вə мүһафизəкар дардүшүнчəли, егоист инкилис буржуазијасы буна һамыдан аз гадирдир. Бүтүн бу нəтичəлəри там јəгинликлə чыхармаг олар, чүнки онлар бир тəрəфдəн тарихи инкишафын тамамилə ашкар сүбутларына, дикəр тəрəфдəн исə инсан тəбиəтинин хүсусијјəтлəринə əсасланыр. Инкилтəрəдə пејғəмбəр олмаг һəр һансы башга бир јердə пејғəмбəр олмагдан асандыр, чүнки бурада чəмијјəтин тəркиб үнсүрлəри белə ајдын вə дəгиг инкишаф етмишдир. Ингилаб *лабүддүр:* јаранмыш вəзијјəтдəн динч чыхыш јолу тəклиф етмəк чох кечдир; анчаг ингилаб мəним бурада тəсвир етдијим ингилаблара нисбəтəн даһа мүлајим формалар ала билəр. Бу, буржуазијанын инкишафындан даһа чох, пролетариатын инкишафындан асылы олачагдыр. Пролетариат сосиализм вə коммунизм идејаларыны нə гəдəр чох дəрк етсə, ингилаб бир о гəдəр аз дəрəчəдə ганлы, гисасчы вə амансыз олачагдыр. Өз принсипинə көрə коммунизм буржуазија илə пролетариат арасында дүшмəнчиликдəн јүксəкдə дурур; о, һəмин дүшмəнчилијин јалныз индики дөвр үчүн тарихи əһəмијјəтини гəбул едир, лакин кəлəчəкдə онун зəрурилијини инкар едир; о, мəһз һəмин дүшмəнчилији арадан галдырмағы өз гаршысына мəгсəд гојур. Нə гəдəр ки бу дүшмəнчилик мөвчуддур коммунизм пролетариатын өз истисмарчыларына гаршы гəзəбини зəрурəт, *башланмагда олан* фəһлə һəрəкатынын əн мүһүм васитəси һесаб едир; лакин коммунизм бу гəзəбдəн дə ирəли кедир, чүнки о, тəкчə фəһлəлəрин дејил, бүтүн бəшəријјəтин ишидир. Ајрыча бир шəхсдəн гисас алмаг, јахуд мөвчуд мүнасибəтлəр шəраитиндə бу вə ја башга буржуанын индики кими дејил, башга чүр һəрəкəт едə билəчəјини үмумијјəтлə зəнн етмəк һеч бир коммунистин ағлына белə кəлмəз. Инкилтəрə сосиализми (јə'ни коммунизм) ачыгча бу принсипи əсас тутур ки, ајрыча бир шəхс мəс'улијјəт дашымыр. Буна көрə дə инкилис фəһлəлəри

* — нə шиш јансын, нə кабаб. *Ред.*

сосиализм идејаларыны нә гәдәр чох дәрк етсәләр, онларын индики гәзәби, бу гәзәб индијәдәк олдуғу кими зоракы тәдбирләр шәклиндә өзүнү көстәрсә, онсуз да һеч бир нәтичә вермәјәчәкдир, — бир о гәдәр тез лүзумсуз олачаг вә онларын буржуазијаја гаршы чыхышларындакы кобудлуг вә вәһшилик бир о гәдәр аз олачагдыр. Мүбаризә кенишләнәнә гәдәр үмумијјәтлә бүтүн пролетарнаты коммунистләшдирмәк мүмкүн олсајды, мүбаризә чох динч давам едәрди. Лакин инди бу, даһа мүмкүн дејилдир: чох кечдир! Анчаг зәннимчә, јохсулларын варлылара гаршы Инкилтәрәдә инди лабүд олан *тамамилә* ачыг, билаваситә мүһарибәси башланана гәдәр пролетариатын сыраларында сосиал мәсәләни һеч олмаса о гәдәр ајдын изаһ едиб јајмаг мүмкүн олачагдыр ки, коммунист партијасы әлверишли шәраитдә заман кечдикчә ингилабын амансыз вә кобуд үнсүрләрини арадан көтүрә биләчәк вә 9 термидорун тәкрар едилмәсинин гаршысыны алачагдыр. Һәм дә Франсанын тәчрүбәси һәдәр кетмәјәчәкдир, ахы индинин өзүндә чартист һәрәкаты рәһбәрләринин әксәријјәти коммунистләрдир. Коммунизм исә пролетариат илә буржуазија арасындакы зиддијјәтдән *јүксәкдә* дурдуғуна көрә буржуазијанын ән јахшы нүмајәндәләринин — јери кәлмишкән дејәк ки, беләләри сон дәрәчә аздыр вә јалныз бөјүмәкдә олан нәслә мәнсубдур, — халис пролетар чартизминә нисбәтән, коммунизмә гошулмасы даһа асан олачагдыр.

Әкәр бу нәтичәләр бурада кифајәт дәрәчәдә әсасландырылмыш көрүнмәсә, үмид едирәм башга бир јердә сүбут етмәјә имканым олачагдыр ки, һәмин нәтичәләр Инкилтәрәнин тарихи инкишафындан лабүд олараг ирәли кәлир. Мән бир мәсәләдә тә'кид едирәм: Инкилтәрәдә јохсулларын варлылара гаршы инди долајысы илә вә ајры-ајры тоггушмалар шәклиндә апарылан мүһарибәси үмуми вә ачыг олачагдыр. Динч нәтичәнин вахты һәддиндән артыг кечмишдир. Синифләр кетдикчә даһа кәскин шәкилдә бир-бириндән ајрылыр, мүгавимәт руһу фәһләләри кетдикчә даһа чох бүрүјүр, гәзәб күчләнир, ајры-ајры партизан тоггушмалары кенишләниб даһа ири вурушмалара вә нүмајишләрә чеврилир вә сели һәрәкәтә кәтирмәк үчүн тезликлә кичик бир тәкан кифајәт едәчәкдир. О заман бүтүн өлкәдә мүбариз чағырыш: «Сарајлара һәрб, дахмалара сүлһ!» чағырышы һәгигәтән сәсләнәчәк, лакин о заман еһтијат тәдбирләри көрмәк варлылар үчүн чох кеч олачагдыр.

Ф. ЕНКЕЛС

«ИНКИЛТӘРӘДӘ ФӘҺЛӘ СИНФИНИН ВӘЗИЈЈӘТИ» ӘСӘРИНИН АМЕРИКАДАКЫ НӘШРИНӘ ӘЛАВӘ

Инкилисчә данышан охучулара онларын доғма дилиндә тәгдим олунан бу китаб гырх илдән артыг бундан әввәл јазылмышдыр. Мүәллиф онда кәнч иди, онун ијирми дөрд јашы вар иди, одур ки, бу әсәрдә онун кәнчлијинин һәм јахшы, һәм дә пис чәһәтләринин изләри вардыр, лакин бу чәһәтләрин һеч биринә көрә о, хәчаләт чәкмир. Бу әсәрин инкилис дилинә тәрчүмә олунмасы тәшәббүсү һеч дә мүәллиф тәрәфиндән едилмәмишдир. Бунунла белә, мүәллифә изин верилмәлидир ки, бир нечә сөз демәклә бу тәрчүмәнин чап етдирилмәсинә онун нијә мане олмамасына «һагг газандырсын».

Бу китабда тәсвир едилән вәзијјәт Инкилтәрәјә аид олдуғу үчүн инди бир чох чәһәтдән кечмишә мәхсусдур. Мүасир сијаси игтисад ганунларындан бири, һамы тәрәфиндән гәбул едилмиш дәрсликләримиздә дәгиг ифадә едилмәсә дә ондан ибарәтдир ки, капиталист истеһсалы нә гәдәр чох инкишаф етмиш олурса, о, өзүнүн илк мәрһәләләрини характеризә едән хырда фырылдагчылыг вә кәләкбазлыг үсулларына бир о гәдәр аз әл ата биләр. Авропа тичарәтинин ән ашағы инкишаф пилләсиндә бу тичарәтин нүмајәндәси олан Полша јәһудисинин өз вәтәниндә она јахшыча јарајан вә орада кениш мигјасда ишләдилән хырда фәндләри о, Һамбурга јахуд Берлинә кәлиб чыхан кими, көһнәлмиш вә јерсиз олур. Ејнилә дә Берлиндән јахуд олан һәр һансы бир комисјонер, јәһуди јахуд христиан, бир нечә ајлыға Манчестер биржасына кәлиб чыхаркән мүәјјән едирди ки, иплик вә ја парчаны учуз алмаг үчүн өзүнүн о гәдәр вә кобуд олмајан, лакин һәр һалда чох мискин кәләк вә һијләләриндән вәтәниндә мүдриклик зирвәси сајылан бу фәндләрдән јахшысы будур әл чәксин. Доғрудан да, бу фәндләр ири базарда даһа өзүнү доғрултмур, бу базарда вахт пул демәкдир вә тичарәтдә дүзлүјүн мүәјјән сәвијјәси истәр-истәмәз анчаг она көрә инкишаф едир ки, вахта вә әмәјә гәнаәт едилсин. Фабрик саһиби илә онун

фәһләләри арасындакы мүнасибәтдә дә ејнилә беләдир. Тахыл ганунларынын[9] ләғв едилмәси, Калифорнијада вә Австралијада гызыл мә'дәнләринин кәшф едилмәси, Һиндистанда евләрдә әл әмәјилә тохучулуғун демәк олар тамамилә сыхышдырылыб арадан чыхарылмасы, Чин базарына күчләнмәкдә олан сохулма, бүтүн дүнјада дәмир јолларын вә бухарла ишләјән кәмичилијин сүр'этли артымы, һәмчинин дикәр нисбәтән аз әһәмијјәти олан сәбәбләр үзүндән Инкилтәрә фабрик сәнајеси олдугча бөјүк инкишаф тапмышдыр; бу инкишаф илә мүгајисәдә онун 1844-чү илдәки вәзијјәти инди бизә примитив вә чүзи көрүнүр. Бу артым нә дәрәчәдә баш верирдисә, о дәрәчәдә дә фабрик сәнајесиндә, көрүнүр, мүәјјән әхлаг нормалары бәргәрар олурду. Фабрик саһибләринин фәһләләри хырда-хырда сојмаг үсулу даһа өзүнү доғрултмурду. Ишин вүс'әти пул әлдә етмәк үчүн ишләдилән бу мискин васитәләри ашыб кечмишди; милјонер фабрикант үчүн бу васитәләрә әл атмағын һеч бир мә'насы јох иди; бу васитәләр јалныз даһа хырда, имкан олан јердә бир пенни белә әлә кечирәндә шад олан ишбазлар арасында рәгабәт апармаг үчүн јарајырды. Әмәјин һаггыны малла өдәмәк системи (truck — system) ләғв едилмишди, он саатлыг иш күнү һаггында билл гәбул едилмишди[139] вә бир сыра дикәр икинчи дәрәчәли ислаһатлар һәјата кечирилмишди ки, ислаһатлар азад тичарәт вә гејри-мәһдуд рәгабәт руһуна ујғун кәлмирди, лакин даһа аз әлверишли шәраитдә олан һәмкарлары илә рәгабәтдә ири капиталистин тамамилә хејринә иди. Бундан әлавә, мүәссисә нә гәдәр иридирсә вә буна мүвафиг орада ишләјән фәһләләрин сајы нә гәдәр чохдурса, саһибләр илә фәһләләр арасында баш верән һәр чүр мүгагишә бир о гәдәр чох зијан кәтирир вә ағыр чәтинлик төрәдирди. Беләликлә дә саһибкарларда, хүсусән ири саһибкарларда, јени руһ ојанырды. Онлар кәрәксиз һөчәтләрдән чәкинмәји, тред-јунионларын мөвчуд олдуғуну вә күчүнү сәссиз-сәмирсиз гәбул етмәји өјрәндиләр вә нәһајәт, һәтта көрдүләр ки, әлверишли вахтда баш верән тә'тилләр онларын өз хүсуси мәгсәдләринин һәјата кечирмәси үчүн күчлү бир васитәдир. Әввәлләр фәһлә синфи илә мүбаризәдә јол көстәрән ән ири фабрик саһибләри инди һамыдан әввәл динчлик вә ујғунлуг тәблиғ едирдиләр. Бунун үчүн онларын әлиндә чох тутарлы әсаслар вар иди. Әдаләтлилик вә инсанпәрвәрлик гаршысында едилән бүтүн бу күзәштләр әслиндә капиталын сајча аз адамын әлиндә тәмәркүзләшмәсини сүр'әтләндирмәкдән өтрү анчаг бир васитә иди ки, бу адамлар үчүн кечмиш илләрдәки зәлилликлә пул гопармалар инди өз әһәмијјәтини итирмиш вә әсл манеә олмушду; бу күзәштләр белә әлавә кәлир алмадан долана билмәјән хырда рәгибләри мәһв етмәк үчүн дә васитә иди. Демәли, — сәнајенин һеч олмаса әсас саһәләриндә, чүнки аз әһәмијјәтли саһәләриндә белә дејилди, — истеһсалын капиталистчәсинә инкишафы өзлүјүндә бу инкиша-

фын илк мәрһәләләриндә фәһләнин һәјатыны бунча ағырлашдыран бүтүн хырда мәшәггәтләри арадан галдырмаг үчүн кифајәт иди. Беләликлә дә, белә бир бөјүк әсас факт кетдикчә даһа чох ајдын олур ки, фәһлә синфинин ағыр вәзијјәтинин сәбәбини бу хырда мәшәггәтләрдә дејил, капитализм системинин өзүндә ахтармаг лазымдыр. Муздлу фәһлә өз иш гүввәсини күндә мүәјјән бир мәбләғ мүгабилиндә капиталистә сатыр. Бир нечә иш сааты әрзиндә о, бу мәбләғин дәјәрини тәкрар истеһсал едир. Лакин бағладығы мүгавиләјә әсасән о, иш күнүнү тамам долдурмаг үчүн бир нечә саат да ишләмәлидир; бу әлавә изафи әмәк саатларында фәһләнин јаратдығы дәјәр елә бир изафи дәјәрдир ки, бу капиталистә һавајы баша кәлир, лакин бунунла белә онун чибинә кирир. Сивилизасијалы чәмијјәти кет-кедә даһа чох ики һиссәјә: бир тәрәфдән, бир овуч Вандербилтләрә, бүтүн истеһсал вә истеһлак васитәләринин мүлкијјәтчиләринә, дикәр тәрәфдән исә өз иш гүввәсиндән савајы һеч нәјә малик олмајан чох бөјүк муздлу фәһлә күтләсинә парчалајан системин әсасы беләдир. Бу нәтичәнин исә фәһләләрин дүчар олдуғу бу вә ја дикәр хырда мәшәггәтдән дејил, јалныз системин өзүндән ирәли кәлдијн факты 1847-чи илдән бу вахтадәк кечән мүддәтдә Инкилтәрәдә капитализмин инкишафы кедишиндә там ашкарлығы илә ачылыб үзә чыхмышдыр.

Даһа сонра. Даим тәкрар олунан вәба, јаталаг, чичәк вә башга јолухучу хәстәликләр инкилис буржуасына көстәрди ки, әкәр о, өз аиләси илә бирликдә һәмин хәстәликләрин гурбаны олмаг тәһлүкәсиндән хилас олмаг истәјирсә, онун шәһәрләринин санитарија вәзијјәти һөкмән јахшылашдырылмалыдыр. Буна көрә дә бу китабда тәсвир олунмуш ән биабырчы чинајәтләр һазырда ја арадан галдырылмыш, ја да ки, көзә аз чарпачаг дәрәчәсинә ендирилмишдир. Канализасија чәкилмиш вә ја јахшылашдырылмышдыр; мәним тәсвир етмәли олдуғум бир чох ән пис «харабалыгларда» кениш күчәләр салынмышдыр, «Кичик Ирландија» јох олмушдур, инди нөвбәдә «Једди ох»дур[140]. Лакин бунун нә әһәмијјәти вар? Ахы бүтөв рајонлар, мән онлары 1844-чү илдә раһат, динч рајонлар кими тәсвир едә биләрдим, инди шәһәрләрин артмасы нәтичәсиндә бу чүр тәнәззүл етмиш, виран галмыш вә сәфаләтә уғрамышдыр. Донузлара вә зибил јығынларына даһа раст кәлмәзсән. Буржуазија фәһлә синфинин ағыр вәзијјәтини кизләтмәкдә даһа маһир олмушдур. Лакин фәһләләрин мәнзил шәраити саһәсиндә һеч бир әһәмијјәтли јахшылашма баш вермәмишдир: буну 1885-чи ил крал комиссијасынын «јохсулларын мәнзил шәраити һаггында» һесабаты тамамилә сүбут едир[141]. Бүтүн башга чәһәтләрдә дә вәзијјәт елә бу чүрдүр. Полис әмрләри су кими ахыр, лакин бу әмрләр фәһләләрин јохсуллуғуну јалныз азалда биләр, ону арадан галдыра билмәз.

Лакин инди Инкилтәрә тәсвир етдијим капиталист истисмарынын бу кәнчлик дөврүндән чыхмышдырса, башга өлкәләр бу дөврә анчаг инди чатмышлар. Франса, Алманија вә хүсусән Америка, бах, будур, горхулу рәгибләр; бу рәгибләр, һәлә 1844-чү илдә габагчадан дедијим кими, Инкилтәрәнин сәнаје инһисарыны кет-кедә даһа чох сарсыдырлар. Онларын сәнајеси Инкилтәрә сәнајесинә нисбәтән кәнчдир, лакин даһа артыг сүр’әтлә јүксәлир; инди исә — бу олдугча мараглыдыр — Инкилтәрә сәнајесинин 1844-чү илдә дурдуғу инкишаф пилләсинә демәк олар кәлиб чатмышдыр. Америкаја нисбәтән көтүрдүкдә исә бу мүгајисә чох бөјүкдүр. Әлбәттә, Америка фәһлә синфинин заһири һәјат шәраити Инкилтәрәдәки бу шәраитдән чох фәрглидир, лакин бурада да, орада да ејни игтисади ганунлар фәалиjјәт көстәрир, белә ки, нәтичәләр һәр чәһәтдән ејни олмаса да, һәр һалда бир чүр олмалыдыр. Буна көрә дә биз Америкада даһа гыса иш күнү уғрунда, фабрикләрдә иш вахтынын, хүсусилә гадынларын вә ушагларын иш вахтынын, ганунверичиликлә мәһдудлашдырылмасы уғрунда апарылан һәмин мүбаризәни көрүрүк; әмәјин мал илә өдәнмәси системинин вә кәнд јерләриндә коттечләр системинин[142], «босслар» тәрәфиндән фәһләләр үзәриндә ағалыг етмәк васитәси кими истифадә едилән бу системләрин там гүввәдә олмасына раст кәлирик. Мән индичә американ гәзетләри алмышам; бу гәзетләрдә Коннелсвилл маһалында 12 000 Пенсилванија мә’дәнчисинин бөјүк тә’тили һаггында мә’лумат вардыр вә мәнә елә кәлир ки, мән 1844-чү илдә Шимали Инкилтәрәдә көмүрчыхаранларын тә’тили һаггындакы өз тәсвирими охујурам[143]. Јенә дә сахта өлчүләр вә тәрәзиләр васитәсилә фәһләләри о чүр алдатма; јенә дә әмәјин малла өдәнмәси системи, јенә дә капиталистләрин сон мәгамда әл атдығы, лакин сарсыдычы васитәнин, јә’ни фәһләләри ширкәтә мәхсус мәнзилләрдән, коттечләрдән чыхармағын көмәјилә мә’дәнчиләрин мүгавимәтини гырмаг үчүн көстәрилән һәмин тәшәббүс.

Капитализм системинин лабүд нәтичәләринин Америкада бүтүн кәзәллији илә заһир олмасына узун мүддәт ики чәһәт манечилик төрәдирди. Бу чәһәтләр асанча вә учуз гијмәтә торпаг сатын алынмасы вә мүһачирләрин ахышыб кәлмәсидир. Бу узун илләр әрзиндә јерли америкалы әһалинин әсас һиссәсинә һәлә мөһкәм физики гүввәјә малик оларкән муздлу әмәклә мәшғулијјәтдән «бојун гачырмаға» вә фермер, тачир, јахуд саһибкар олмаға имкан верирди. Һалбуки муздла көрүлән ағыр ишләр, өмрү боју пролетар олмаг әзијјәти әсас е’тибарилә мүһачирләрин пајына дүшүрдү. Лакин Америка бу илк мәрһәләни өтүб кечмишди. Учсуз-бучагсыз балта дәјмәјән мешәләр јох олмушду, даһа чох учсуз-бучагсыз прерijалар кет-кедә тез-тез дөвләтин вә штатла-

рын әлиндән хүсуси мүлкиjjәтчиләр әлинә кечир. Даими пролетарлар синфинин төрәнмәсинә мане олан ири горуjучу гапаг демәк олар артыг фәалиjjәт көстәрмирди. Инди Америкада өмрү боjу вә һәтта нәслән пролетар оланлар синфи мөвчуддур. Алтмыш милjонлуг милләт, дүнjанын габагда кедән сәнаjе милләти олмаға инадла чан атан вә буна наил олмаг үчүн бүтүн шанслары олан белә бир милләт, һәтта бу милләтә илдә jарым милjон мүһачир гошулса да белә, өзүнүн муздлу фәһләләр синфини даим кәнардан кәтирә билмәз. Капитализм системинин чәмиjjәти гәти олараг ики синфә — бир тәрәфдән, бир овуч милjонерләрә, дикәр тәрәфдән муздлу фәһләләрин чох бөjүк күтләсинә — парчалама меjли, — бу меjл, башга сосиал амилләрин онунла даима тоггушмасына вә она мүгавимәт көстәрмәсинә бахмаjараг, һеч бир jердә Америкада олдуғу гәдәр гүввә илә өзүнү көстәрмир; нәтичәдә jерли американы муздлу фәһләләр синфи төрәмишдир, доғрудур, бу фәһләләр мүһачирләрлә мүгаjисәдә фәһлә синфинин имтиjазлы һиссәсини тәшкил едирләр, лакин онлар күндән-күнә мүһачир фәһләләрлә һәмрә'j олдугларыны даһа чох дәрк едир вә өмрү боjу муздлу әмәjә индики мәһкумлуғуну кет-кедә даһа кәскин һисс едир, она көрә ки, кечмиш күнләр һәлә дә онларын jадындадыр; о заман даһа jүксәк сосиал пилләjә галхмаг нисбәтән асан иди. Буна көрә дә Америкада фәһлә синфинин һәрәкаты әсл американасаjағы гүввә илә башланмышдыр, һәм дә Атлантик океанын о тәрәфиндә һадисәләр Авропаjа нисбәтән һеч олмаса икигат сүр'әтлә инкишаф етдиjинә көрә, Американын бу саһәдә дә нечә габагчыл мөвге тутачағыны көрмәк, бәлкә дә, бизә гисмәт олачагдыр.

Бу тәрчүмә үчүн китабын шәрһини бу күнә гәдәр чатдырмаға, 1844-чү илдән бәри баш верән бүтүн дәjишикликләри әтрафлы сурәтдә садаламаға, чәһд етмәмишәм. Мән буну ики сәбәб үзүндән етмәмишәм: әввәлән, бу иши лазыми гәдәр көрмәк үчүн китабын һәчмини демәк олар икигат артырмаг лазым кәләрди, китабын тәрчүмәси исә мәним үчүн о гәдәр көзләнилмәз олду ки, белә бир иши мән өзүмә рәва көрә билмәздим; икинчиси исә, Инкилтәрә фәһлә синфинин 1865-чи илә jахын дөврдәки вәзиjjәтини, jә'ни Инкилтәрәнин сәнаjе инкишафы өзүнүн ән jүксәк сәвиjjәсинә чатдығы дөврдәки вәзиjjәти, сон дәрәчә әтрафлы сурәтдә Карл Марксын «Капитал»ынын биринчи чилдиндә, бу чилдин инкилис дилинә тәрчүмәси тезликлә чапдан чыхачагдыр, тәсвир едилмишдир. Бу һалда Марксын мәшһур әсәриндә артыг тәдгиг едиләнләри мән тәкрарән вермәли олардым.

Бу китабын үмуми нәзәри әсасларынын фәлсәфи, игтисади вә сиjаси чәһәтдән мәним индики нөгтеjи-нәзәримә там уjғун кәлмәдиjини гејд етмәjә чәтин ола билсин ки, лүзум вар. 1844-чү илдә һәлә мүасир беjнәлхалг сосиализм мөвчуд деjилди, һалбуки о

замандан бәри бу сосиализм ән әввәл вә демәк олар јалныз Марксын әсәрләринин сајәсиндә тамамилә инкишаф едиб бир елм олмушдур. Мәним китабым бу сосиализмин ембрионал инкишафынын анчаг бир фазасындан ибарәтдир. Инсан рүшејми өз инкишафынын ән илкин пилләләриндә бизим әчдадымыз олан балыгларын гәлсәмә гөвсчүкләрини һәлә тәкрар етдији кими, бу китабда да мүасир сосиализмин өз әчдадындан бири олан алман фәлсәфәсиндән әмәлә кәлмәсинин изләри һәр јанда көзә чарпыр. Мәсәлән, китабда белә бир тезисә хүсуси әһәмијјәт верилир ки, коммунизм фәһлә синфинин јалныз партија доктринасы дејил, һәм дә елә бир нәзәријјәдир ки, о, капиталистләр синфи дә дахил олмагла, бүтүн чәмијјәтин мүасир мүнасибәтләрин дар чәрчивәсиндән азад олунмасына чан атыр. Абстракт мә'нада бу мүддәа доғрудур, лакин практикада о, гәтијјән фајдасыздыр вә һәтта бундан да бетәрдир. Мадам ки, варлы синифләр азад олмаға нәинки өзләри һеч бир еһтијач һисс етмирләр, һәтта фәһлә синфинин өзү өзүнү азад етмәсинә вар гүввә илә мане олурлар, демәли сосиал ингилаб тәкчә фәһлә синфи тәрәфиндән һазырланмалы вә һәјата кечирилмәлидир. 1789-чу илин франсыз буржуалары да е'лан етмишдиләр ки, буржуазијанын азад олунмасы бүтүн бәшәријјәтин азад олунмасы демәкдир; лакин задәканлар вә руһаниләр бунунла разылашмаг истәмәдиләр вә бу мүддәа — о заман бу мүддәанын феодализм барәсиндә абстракт тарихи һәгигәт олмасына бахмајараг,—тезликлә халис сентиментал ибарәјә чеврилди вә ингилаби мүбаризә аловунда тамамилә јох олуб кетди. Инди дә елә адамлар вар ки, өзләринин гәрәзсиз «али нөгтеји-нәзәриндән» фәһләләрә мүрачиәт едәрәк онларын синфи мәнафејиндән вә синфи мүбаризәсиндән чох јүксәкдә дуран вә мүбаризә едән һәр ики синфин мәнафејини јүксәк инсанпәрвәрликдә барышдырмаға чалышан бир сосиализм тәблиғ едирләр. Лакин бу адамлар ја һәлә чох шеј өјрәнмәли олан нашы адамлардыр, ја да фәһләләрин ән гәддар дүшмәнләридир, гузу дәрисинә кирмиш чанаварлардыр.

Ири сәнаје бөһранлары тсикли мәним китабымда беш илн әһатә едир. Тсиклин давам етмәси һаггында бу чүр нәтичә, көрүнүр, һадисәләрин 1825-чи илдән 1842-чи иләдәк олан кедишиндән доғурду. Лакин сәнајенин 1842-чи илдән 1868-чи иләдәк тарихи көстәрди ки, һәгигәтдә бу дөвр он ил давам едир, арадакы сарсынтылар икинчи дәрәчәли характер дашыјырды вә кетдикчә јох олмаға башлады. 1868-чи илдән е'тибарән вәзијјәт јенә дә дәјишилди, лакин бу барәдә ашағыда бәһс олуначагдыр.

Кәләчәкдән хәбәр верән бир чох фикирләри, о чүмләдән Инкилтәрәдә сосиал ингилабын јахын олмасы барәдә, өзүмүн кәнчлик гызғынлығымын тә'сири алтында чәсарәт едиб дедијим фикирләри мәтндән билә-билә чыхармадым. Тәәччүблүсү габаг-

чадан сөјләнилән бу фикирләрдән бир чохунун доғру чыхмадығында дејил, ондадыр ки, бунлардан бир чоху баш тутмушдур вә гитә рәгабәти, хүсусән дә Америка рәгабәти үзүндән Инкилтәрә сәнајесинин олдугча ағыр вәзијјәтә дүшмәси, мән буну һәлә о вахт габагчадан көрмүшдүм, — доғрудур, мән бунун үчүн чох гыса мүддәт нәзәрдә тутмушдум, — инди һәгигәтән кәлиб чатмышдыр. Бу чәһәтдән мән китабы мүасир вәзијјәтә ујғунлашдырмағы бачарарам вә ујғунлашдырмалыјам. Бу мәгсәдлә мән өзүмүн бир мәгаләми 1885-чи ил мартын 1-дә Лондонун «Commonweal» журналында «Инкилтәрә 1845-чи вә 1885-чи илләрдә»* башлығы илә чап олунмуш мәгаләни бурада тәкрар верирәм. Бу мәгалә ејни заманда һәмин гырх ил әрзиндә инкилис фәһлә синфи тарихинин гыса очеркини верир.

Лондон, 25 феврал 1886-чы ил

Фридрих Енкелс

Бу китабда чап олунмушдур:
Engels F. The Condition of the Working Class in England in 1844. New York, 1887

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин мәтниндән чап олунур:
2-чи нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 260—266

---

* Бах: *К. Маркс, Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 198—205

Ф. ЕНКЕЛС

«ИНКИЛТӘРӘДӘ ФӘҺЛӘ СИНФИНИН ВӘЗИЈЈӘТИ»НИН 1892-чи ИЛ ИКИНЧИ АЛМАНЧА НӘШРИНӘ МҮГӘДДИМӘ[144]

Алман охучусунун диггәтинә јенидән тәгдим олунан бу китаб илк дәфә 1845-чи илин јајында чап олунмушдур. Бу китабын истәр мүсбәт, истәрсә дә мәнфи чәһәтләриндә мүәллифин кәнчлијинин изләри вардыр. О заман мәним 24 јашым вар иди; инди јашым үчгат чохдур, лакин бу кәнчлик әсәрими јенидән охујаркән көрүрәм ки, бунун үчүн хәчаләт чәкиб гызармалы дејиләм. Буна көрә бу китабын үзәриндән һәмин кәнчлик изләрини гәтијјән силмәк фикриндә дејиләм. Мән буну дәјишдирмәдән јенидән охучуја тәгдим едирәм. Анчаг о гәдәр дә ајдын олмајан бир нечә јери даһа ајдын ифадә етдим вә ајры-ајры јерләрдә сәһифәләрин алтында бу (1892) илә ишарә едилән гыса гејдләр вердим.

Бу китабын мүгәддәраты һаггында анчаг ону дејәчәјәм ки, 1887-чи илдә бу китаб Нју-Јоркда инкилис дилинә (Флоренс Келли-Вишневетскаја ханым тәрәфиндән) тәрчүмә едиләрәк нәшр олунуб вә һәмин тәрчүмә 1892-чи илдә Лондонда Суон Зонненшајн вә К⁰-сы тәрәфиндән јенидән нәшр едилмишди. Китабын Америкадакы нәшринә мүгәддимә[145] инкилисчә нәшринин мүгәддимәсиндә әсас көтүрүлмүшдүр, инкилисчә нәшринин мүгәддимәси исә алманча нәшринин бу мүгәддимәсинин әсасыны тәшкил етмишдир. Мүасир ири сәнаје онун мејдана кәлдији бүтүн өлкәләрин игтисади мүнасибәтләрини о гәдәр јүксәк дәрәчәдә бәрабәрләшдирир ки, мән американ вә инкилис охучусуна нисбәтән алман охучусу илә, чәтин ки, башга чүр данышмалыјам.

Бу китабда тәсвир едилән вәзијјәт, һәр һалда Инкилтәрәјә аид олдуғу үчүн инди бир чох чәһәтдән кечмишә мәхсусдур. Мүасир сијаси игтисад ганунларындан бири, һамы тәрәфиндән гәбул едилмиш дәрсликләримиздә дәгиг ифадә едилмәсә дә, ондан ибарәтдир ки, капиталист истеһсалы нә гәдәр чох инкишаф етмиш олурса, о, өзүнүн илк мәрһәләләрини характеризә едән

хырда фырылдагчылыг вә кәләкбазлыг үсулларына бир о гәдәр аз әл ата биләр. Аврона тичарәтинин ән ашағы пилләсиндә бу тичарәтин нүмајәндәси олан Полша јәһудисинин өз вәтәниндә она јахшыча јарајан вә орада кениш мигјасда ишләдилән хырда фәндләр о, Һамбурга јахуд Берлинә кәлиб чыхан кими, ону чәтин вәзијјәтдә гојур. Ејнилә дә Берлиндән јахуд Һамбургдан олан һәр һансы бир комисјонер, јәһуди јахуд христиан Манчестер биржасына кәлиб чыхаркән мүәјјән едирди ки, — һәр һалда һәлә бу јахынларда олдуғу кими — иплик вә ја парчаны учуз алмаг үчүн өзүнүн о гәдәр дә кобуд олмајан, лакин һәр һалда чох мискин кәләк вә һијләләриндән, вәтәниндә ишбаз үчүн мүдриклик зирвәси сајылан бу әмәлләриндән, јахшысы будур әл чәксин. Һәм дә ири сәнајенин инкишафы илә Алманијада да бир чох шеј санки дәјишилмишдир вә хүсусилә алманларын Филаделфијада дүчар олдуглары сәнаје Ијенасындан[146] сонра, — һәтта әдәб-әрканлы сајылан белә бир көһнә алман принсипи дә өз е’тибарыны итирмишдир ки, адамлара әввәлчә јахшы нүмунәләр јеридиб, далынча да пис мал көндәрмәк онларын күјә анчаг хошуна кәлә биләр! Доғрудан да, бу фәндләр ири базарда даһа өзүнү доғрултмур, бу базарда вахт пул демәкдир вә орада тичарәтдә дүзлүјүн мүәјјән сәвијјәси ани хејирхаһлыг мејли үзүндән дејил, она көрә һөкмән инкишаф едир ки, вахт вә әмәк һәдәр јерә итирилмәсин. Инкилтәрәдә дә фабрик саһибинин өз фәһләләри илә мүнасибәти ејнән белә әмәлә кәлмишди.

1847-чи ил бөһранындан сонра ишкүзар һәјатын чанланмасы јени сәнаје дөврүнүн башланғычы олду. Тахыл гануиларынын ләғв едилмәси вә лабүд сурәтдә бундан ирәли кәлән сонракы малијјә ислаһатлары инкилис сәнајеси вә тичарәтинин инкишафы үчүн лазым олан кениш имканлар јаратды. Бунун ардынча Калифорнија вә Австралијада гызыл јатаглары кәшф едилди. Мүстәмләкә базарларынын инкилис сәнајеси малларыны һәзм етмәси игтидары кетдикчә даһа чох артырды. Ланкашир механики тохучу дәзкаһы Һиндистанда әл илә ишләјән милјонларла тохучуну гәти сурәтдә мәһв етди. Чин кетдикчә даһа чох кедилә биләп јер олурду. Лакин Америка һамыдан артыг сүр’әтлә, һәтта нәһәнк тәрәгги өлкәси олан бу өлкә үчүн дә ешидилмәмиш бир сүр’әтлә инкишаф едирди, Америка исә — унутмамалыјыг ки, — о заман јалныз бир мүстәмләкә базары иди, доғрудур, галан базарларын һамысындан үстүн бир базар иди, јә’ни хаммал ихрач едиб сәнаје мә’мулаты алан, һәм дә Инкилтәрәдән алан бир өлкә иди.

Нәһајәт, бундан әввәлки дөврүн ахырларында мејдана кәлән јени нәглијјат васитәләри, — дәмир јоллар вә океан кәмиләри — инди бејнәлхалг мигјасда тәтбиг олунурду; онлар ишдә индијәдәк јалныз имканда олан *дүнја базары* јаратмышды. О заман

бу дүнја базары һәлә әсас е'тибарилә вә ја јалныз бир нечә кәнд тәсәррүфаты өлкәсиндән ибарәт иди вә бу өлкәләр бирчә ири сәнаје мәркәзи олан Инкилтәрә әтрафында топланмышды; Инкилтәрә онларын артыг хаммалынын чох һиссәсини истеһлак едир вә бунун әвәзиндә онларын сәнаје мә'мулатына олан тәләбатынын бөјүк гисмини өдәјирди. Беләликлә, Инкилтәрәнин сәнаје чәһәтдән тәрәггиси о гәдәр бөјүк вә мисилсиз иди ки, онун 1844-чү илдә олдуғу вәзијјәтин инди бизә нисбәтән чүзи, бәлкә дә ибтидаи көрүнмәси тәәччүблү дејилдир.

Бу артым нә дәрәчәдә баш верирдисә, о дәрәчәдә дә фабрик сәнајесиндә, көрүнүр, мүәјјән әхлаг нормалары бәргәрар олурду. Фабрик саһибләринин өз араларындакы рәгабәтдә фәһләләри хырда-хырда сојмаг үсулу даһа өзүнү доғрултмурду. Ишин вүс'әти пул әлдә етмәк үчүн ишләдилән бу мискин васитәләри ашыб кечмишди; милјонер фабрик саһибинин белә фәндләрә вахт сәрф етмәкдән даһа вачиб иши варды; бунлар јалныз рәгабәтдә мәһв олмамаг үчүн һәр бир гәпик-гурушдан јапышмаға мәчбур олан хырда ишбазлар үчүн јарарды. Белә ки, фабрик рајонларында әмәјин һаггыны малла өдәмәк системи ләғв едилди, он саатлыг иш күнү һаггында билл гәбул олунду[139] вә там бир сыра башга икинчи дәрәчәли ислаһатлар һәјата кечирилди — бунлар азад тичарәт вә гејри-мәһдуд рәгабәт руһуна ачыгча зидд иди, лакин даһа аз әлверишли шәраитдә олан һәмкарлары илә рәгабәтдә ири капиталистин тамамилә хејринә иди.

Бундан әлавә мүәссисә нә гәдәр иридирсә вә буна мүвафиг орада ишләјән фәһләләрин сајы нә гәдәр чохдурса, фәһләләрлә һәр бир мүнагишә бир о гәдәр чох зијан кәтирир вә ағыр чәтинлик төрәдирди. Беләликлә, бир мүддәтдән сонра фабрик саһибләриндә, хүсусән ири фабрик саһибләриндә јени руһ ојанды. Онлар кәрәксиз һөчәтләрдән чәкинмәји, тред-јунионларын мөвчуд олдуғуну вә күчүнү сәссиз-сәмирсиз гәбул етмәји өјрәндиләр вә нәһајәт һәтта көрдүләр ки, вахтында кечирилән тә'тилләр онларын өз хүсуси мәгсәдләрини һәјата кечирмәси үчүн тә'сирли бир васитәдир. Әввәлләр фәһлә синфи илә мүбаризәдә јол көстәрән ән ири фабрик саһибләри инди һамыдан әввәл динчлик вә ујғунлуг тәблиғ етмәјә башладылар. Бунун үчүн онларын әлиндә чох тутарлы әсаслар вар иди.

Әдаләтлилик вә инсанпәрвәрлик гаршысында едилән бүтүн бу күзәштләр әслиндә анчаг, капиталын бир овуч шәхсин әлиндә тәмәркүзләшмәсини сүр'әтләндирмәк вә белә әлавә кәлир олмадан долана билмәјән хырда рәгибләри мәһв етмәк үчүн бир васитә иди; бу сајча аз адамдан өтрү кечмиш илләрдәки ачыначаглы пул гопармаг васитәләри инди өз әһәмијјәтини нәинки тамам итирмиш, һабелә мигјасы кениш олан ишләр үчүн әсл манеә олмушду. Демәли, — сәнајенин һеч олмаса әсас саһәлә-

риндә, чүнки аз әһәмиjjәтли саһәләриндә белә дејилди, — капиталист истеһсалынын инкишафы өзлүјүндә әввәлки илләрдә фәһләнин һәјатыны бунча ағырлашдыран бүтүн хырда мәшәггәтләри арадан галдырмаг үчүн кифајәт иди. Беләликлә дә, белә бөјүк әсас факт кетдикчә даһа чох ајдын олур ки, фәһлә синфининин ағыр вәзиjjәтинин сәбәбини бу хырда мәшәггәтләрдә дејил, *капитализм системинин өзүндә* ахтармаг лазымдыр. Фәһлә өз иш гүввәсини күндә мүәjjән бир мәбләғ мүгабилиндә капиталистә сатыр. Бир нечә иш сааты әрзиндә о, бу мәбләғин дәјәрини тәкрар истеһсал едир. Лакин өз әмәк мүгавиләсинин шәртләринә әсасән о, иш күнүнү тамам долдурмаг үчүн бир нечә саат да ишләмәлидир; бу әлавә изафи әмәк саатларында фәһләнин јаратдығы дәјәр елә бир изафи дәјәрдир ки, бу капиталистә һавајы баша кәлир, лакин бунунла белә онун чибинә кирир. Сивилизасијалы чәмиjjәти кет-кедә даһа чох ики һиссәјә: бир тәрәфдән, бир овуч Ротшилдләрә вә Вандербилтләрә, бүтүн истеһсал вә истеһлак васитәләринин мүлкиjjәтчиләринә, дикәр тәрәфдән исә, өз иш гүввәсиндән савајы һеч нәјә малик олмајан чох бөјүк муздлу фәһлә күтләсинә парчалајан системин әсасы беләдир. Бу нәтичәнин исә фәһләләрин дүчар олдуғу бу вә ја дикәр хырда мәшәггәтдән дејил, јалныз системин өзүндән ирәли кәлдији факты инди Инкилтәрәдә капитализмин инкишафы кедишиндә там ашкарлығы илә ачылыб үзә чыхмышдыр.

Даһа сонра. Даим тәкрар олунан вәба, јаталаг, чичәк вә башга јолухучу хәстәликләр инкилис буржуасына көстәрмишди ки, әкәр о өз аиләси илә һәмин хәстәликләрин гурбаны олмаг тәһлүкәсиндән хилас олмаг истәјирсә, онун шәһәрләринин санитарија вәзиjjәти һөкмән јахшылашдырылмалыдыр. Буна көрә дә бу китабда тәсвир олунмуш ән биабырчы чинајәтләр инди ја арадан галдырылмыш ја да ки, көзә аз чарпачаг дәрәчәсинә ендирилмишдир. Канализасија чәкилмиш вә ја јахшылашдырылмышдыр; бир чох ән пис «харабалыглар»да кениш күчәләр салынмышдыр; «Кичик Ирландија» јох олмушдур, инди нөвбәдә «Једди ох»дур[140]. Лакин бунун нә әһәмиjjәти вар? Ахы бүтөв-бүтөв рајонлар, мән онлары 1844-чү илдә раһат, динч рајонлар кими тәсвир едә биләрдим, инди шәһәрләрин артмасы нәтичәсиндә бу чүр тәнәззүл етмиш, виран галмыш вә сәфаләтә уғрамышдыр. Донузлара вә зибил јығынларына даһа раст кәлмәзсән. Буржуазија фәһлә синфинин ағыр вәзиjjәтини кизләтмәкдә даһа маһир олмушдур. Лакин фәһләләрин мәнзил шәраити саһәсиндә һеч бир әһәмиjjәтли јахшылашма баш вермәди; буну 1885-чи ил крал комиссијасынын «јохсулларын мәнзил шәраити һаггында» һесабаты[141] тамамилә сүбут едир. Бүтүн башга чәһәтләрдә вәзиjјәт елә бу чүрдүр. Полис әмрләри су кими ахыр, лакин бу әмрләр

фәһләләрин јохсуллуғуну јалныз азалда биләр, ону арадан галдыра билмәз.

Лакин инди Инкилтәрә тәсвир етдијим капиталист истисмарынын бу кәнчлик дөврүндән чыхмышдырса, башга өлкәләр бу дөврә анчаг инди чатмышлар. Франса, Алманија вә хүсусән Америка, бах, будур горхулу рәгибләр; бу рәгибләр, һәлә 1844-чү илдә габагчадан дедијим кими, Инкилтәрәнин сәнаје инһисарыны кет-кедә даһа чох сарсыдырлар. Онларын сәнајеси Инкилтәрә сәнајесинә нисбәтән кәнчдир, лакин даһа артыг сүр'әтлә јүксәлир; инди исә Инкилтәрә сәнајесинин 1844-чү илдә дурдуғу инкишаф пилләсинә демәк олар кәлиб чатмышдыр. Америкаја нисбәтән көтүрдүкдә исә бу мүгајисә чох бөјүкдүр. Әлбәттә, Америка фәһлә синфинин заһири һәјат шәраити Инкилтәрәдәки бу шәраитдән чох фәргливир, лакин бурада да, орада да ејни игтисади ганунлар фәалијјәт көстәрир, белә ки, нәтичәләр һәр чәһәтдән ејни олмаса да, һәр һалда бир чүр олмалыдыр. Буна көрә дә биз Америкада даһа гыса иш күнү уғрунда, фабрикләрдә иш вахтынын, хүсусилә гадынларын вә ушагларын иш вахтынын, ганунверичиликлә мәһдудлашдырылмасы уғрунда апарылан һәмин мүбаризәни көрүрүк; әмәјин мал илә өдәнмәси системинин вә кәнд јерләриндә коттечләр системинин[142], «босслар», капиталистләр вә онларын акентләри тәрәфиндән фәһләләр үзәриндә ағалыг етмәк васитәси кими истифадә едилән бу системләрин там гүввәдә олмасына раст кәлирик. 1886-чы илдә Коннелсвилл маһалында Пенсилванија мә'дәнчиләринин бөјүк тә'тили һаггында американ гәзетләриндә охујанда, мәнә елә кәлирди ки, 1844-чү илдә Шимали Инкилтәрәдә көмүрчыхаранларын тә'тили һаггындакы өз тәсвирими охујурам[143]. Јенә дә сахта өлчүләр вә тәрәзиләр васитәсилә фәһләләри о чүр алдатма; јенә дә әмәјин малла өдәнмәси системи, јенә дә капиталистләрин сон мәгамда әл атдығы, лакин сарсыдычы васитәнин, јә'ни фәһләләри ширкәтә мәхсус мәнзилләрдән чыхармағын көмәјилә мә'дәнчиләрин мүгавимәтини гырмаг үчүн көстәрилән һәмин тәшәббүс.

Нә бу нәшрдә, нә дә инкилисчә нәшрләриндә мән китабы индики вәзијјәтин шәрһинә чатдырмаға, јә'ни 1844-чү илдән бәри баш верән бүтүн дәјишикликләри әтрафлы сурәтдә садаламаға чәһд етмәмишәм. Мән буну ики сәбәб үзүндән етмәмишәм: әввәлән, бунун үчүн мән китабын һәчмини демәк олар икигат артырмалы олардым, икинчиси исә, Инкилтәрәдә фәһлә синфинин 1865-чи илә јахын дөврдәки вәзијјәти, јә'ни Инкилтәрәнин сәнаје инкишафы өзүнүн ән јүксәк сәвијјәсинә чатдығы дөврдәки вәзијјәти сон дәрәчә әтрафлы сурәтдә Марксын «Капитал»ынын биринчи чилдиндә тәсвир едилмишдир. Бу һалда мән Марксын дедикләрини тәкрар етмәли олардым.

Бу китабын үмуми нәзәри әсасларынын фәлсәфи, игтисади

вә сијаси ҹәһәтдән мәним индики нөгтеји-нәзәримә ујғун кәлмәдијини гејд етмәјә чәтин ола билсин ки, лүзум вар. 1844-ҹү илдә һәлә мүасир бејнәлхалг сосиализм мөвҹуд дејилди, һалбуки о замандан бәри бу сосиализм ән әввәл вә демәк олар јалныз Марксын сә'ји сајәсиндә тамамилә инкишаф едиб бир елм олмушдур. Мәним китабым бу сосиализмин ембрионал инкишафынын анҹаг бир фазасындан ибарәтдир. Инсан рүшејми өз инкишафынын ән илкин пилләләриндә бизим әҹдадымыз олан балыгларын гәлсәмә гөвсҹүкләрини һәлә дә тәкрар етдији кими, бу китабда да мүасир сосиализмин өз әҹдадындан бири олан классик алман фәлсәфәсиндән әмәлә кәлмәсинин изләри һәр јанда көзә чарпыр. Мәсәлән, китабда, хүсусән онун ахырларында, белә бир тезисә бөјүк әһәмијјәт верилир ки, коммунизм фәһлә синфинин јалныз партија доктринасы дејил, һәм дә елә бир нәзәријјәдир ки, онун сон мәгсәди, капиталистләр дә дахил олмагла, бүтүн ҹәмијјәти мүасир мүнасибәтләрин дар чәрчивәсиндән азад етмәкдир. Абстракт мә'нада бу мүддәа доғрудур, лакин практикада чох һалларда нәинки фајдасыздыр, һәтта бундан да бетәрдир. Мадам ки, варлы синифләр азад олмаға нәинки өзләри һеч бир еһтијаҹ һисс етмирләр, һәтта фәһлә синфинин өзү өзүнү азад етмәсинә вар гүввә илә мане олурлар, демәли, сосиал ингилаб, тәкҹә фәһлә синфи тәрәфиндән һазырланмалы вә һәјата кечирилмәлидир. 1789-ҹу илин франсыз буржуалары да е'лан етмишдиләр ки, буржуазијанын азад олунмасы бүтүн бәшәријјәтин азад олунмасы демәкдир; лакин задәканлар вә руһаниләр бунунла разылашмаг истәмәдиләр вә бу мүддәа — о заман бу мүддәанын феодализм барәсиндә шәксиз абстракт тарихи һәгигәт олмасына бахмајараг — тезликлә халис сентиментал ибарәјә чеврилди вә ингилаби мүбаризә аловунда тамамилә јох олуб кетди. Инди дә елә адамлар вар ки, өзләринин гәрәзсиз али нөгтеји-нәзәриндән фәһләләрә мүраҹиәт едәрәк, бүтүн синфи зиддијјәтләрдән вә синфи мүбаризәдән чох јүксәкдә дуран, бир сосиализм тәблиғ едирләр. Лакин бу адамлар ја һәлә чох шеј өјрәнмәли олан нашы адамлардыр, ја да фәһләләрин ән гәддар дүшмәнләридир, гузу дәрисинә кирмиш чанаварлардыр.

Китабда һесабландығына көрә ири сәнаје бөһранлары тсикли беш или әһатә едир. Тсиклин давам етмәси һаггында бу ҹүр нәтиҹә көрүнүр, һадисәләрин 1825-ҹи илдән 1842-ҹи иләдәк олан кедишиндән доғурду. Лакин сәнајенин 1842-ҹи илдән 1868-ҹи иләдәк тарихи көстәрди ки, һәгигәтдә бу дөвр он ил давам едир, арадакы сарсынтылар икинҹи дәрәҹәли характер дашыјырды вә 1842-ҹи илдән е'тибарән кетдикҹә јох олмаға башламышды. 1868-ҹи илдән е'тибарән вәзијјәт јенә дә дәјишилди, лакин бу барәдә ашағыдакы бәһс олунаҹагдыр.

Кәләчәкдән хәбәр верән бир чох фикирләри, о чүмләдән Инкилтәрәдә сосиал ингилабын јахын олмасы, өзүмүн кәнчлик гызғынлығымын тә'сири алтында чәсарәт едиб дедијим фикирләри, мәтндән билә-билә чыхармадым. Мән нә өз әсәрими, нә дә өзүмү һеч дә о вахтдакындан даһа јахшы гәләмә вермәк фикриндә дејиләм. Тәәччүблүсү габагчадан сөјләнилән бу фикирләрдән бир чохунун доғру чыхмадығында дејил, ондадыр ки, бунлардан бир чоху баш тутмушдур вә гитә рәгабәти, хүсусән дә Америка рәгабәти үзүндән Инкилтәрә сәнајесинин олдугча ағыр вәзијјәтә дүшмәси, мән буну һәлә о вахт габагчадан көрмүшдүм, доғрудур, мән бунун үчүн чох гыса мүддәт нәзәрдә тутмушдум—бөһранлы вәзијјәт инди һәгигәтән кәлиб чатмышдыр. Бу чәһәтдән мән китабы Инкилтәрәдәки индики вәзијјәтә ујғунлашдырмалыјам. Бу мәгсәдлә мән Лондонда чыхан 1885-чи ил 1 март тарихли «Commonweal» журналында вә алманча һәмин илин ијун ајында «New Zeit»да (6-чы нөмрә) чап едилмиш бир мәгаләми бурада тәкрар верирәм.

«Гырх ил бундан әввәл Инкилтәрә, һәр еһтимала көрә, јалныз зоракылыг васитәсилә һәлл олуна биләчәк бир бөһран гаршысында дурурду. Сәнајенин нәһәнк мигјасда вә сүр'әтли инкишафы харичи базарларын кенишләнмәсини вә тәләбин артмасыны чох өтүб кечмишди. Һәр он илдә бир дәфә истеһсалын кедиши үмуми тичарәт бөһраны үзүндән зорла дајанырды, бу бөһрандан сонра узун сүрән даими дурғунлуг дөврү кечдикдә, гыса бир тәрәгги дөврү башланырды ки, бу да һәр дәфә гызғын бир ифрат истеһсалла вә нәһајәт, јени ифласла нәтичәләнирди. Капиталистләр синфи учадан азад тахыл тичарәти тәләб едир вә һәдә кәлирди ки, шәһәрләрдә ачлыг чәкән әһалини кәндкиләри кәнд рајонларына кери көндәрмәклә, һәм дә Чон Врајт демишкән: «чөрәк диләнән јохсуллар кими дејил, дүшмән әразисиндә јерләшән бир орду кими» кери көндәрмәклә бу тәләбинә наил олачагдыр. Шәһәрләрин фәһлә күтләләри өзләри үчүн сијаси һакимијјәтдә иштирак етмәк — Халг хартијасы тәләб едирдиләр; хырда буржуазијанын әксәријјәти онлара тәрәфдар иди вә онларла хырда буржуазија арасында јеканә ихтилаф анчаг бундан ибарәт иди ки, Хартијаны нечә әлдә етмәк лазымдыр; зоракылыг јолу илә, јохса гануни јолла. Бу арада 1847-чи ил тичарәт бөһраны вә Ирландијада ачлыг баш верди, бунларла да бирликдә ингилаб перспективи јаранды.

1848-чи ил Франса ингилабы инкилис буржуазијасыны хилас етди. Галиб кәлмиш франсыз фәһләләринин сосиалист шүарлары инкилис хырда буржуазијасыны горхуја салды вә инкилис фәһлә синфинин даһа мәһдуд чәрчивәдә давам едән, лакин билаваситә даһа чох әмәли характер дашыјан һәрәкатына позғунлуг салды. Мәһз чартистләр һәрәкаты бүтүн күчүнү көстәрмәли

олдуғу заман, 1848-чи ил апрелин 10-да заһири мәғлубиjjәт һәлә башланмадан бу һәрәкат ичәридән сарсыды. Фәһлә синфинин сиjаси фәалиjjәти арха сыраjа кечди. Капиталистләр синфи бүтүн хәтт боjу галиб кәлди.

1831-чи ил парламент ислаһаты торпаг саһибләри олан аристократиjа үзәриндә бүтүн капиталистләр синфинин гәләбәси иди. Тахыл көмрүкләринин ләғв едилмәси тәкчә ири торпаг саһибләри үзәриндә деjил, һәмчинин мәнафеjи торпаг саһибләринин мәнафеjи илә аз-чох еjни олан вә jа сых бағлы олан капиталист групларынын, jә'ни банкирләрин, биржачыларын, рантjеләрин вә илахир үзәриндә дә *сәнаjе* капиталистләринин гәләбәси иди. Тичарәт азадлығы Инкилтәрәнин бүтүн дахили вә харичи тичарәт вә малиjjә сиjасәтинин сәнаjе капиталистләри мәнафеjинә, инди милләти тәмсил едән синфин мәнафеjинә уjғун дәjишдирилмәси демәк иди. Бу синиф дә чидди сурәтдә ишә киришди. Сәнаjе истеһсалы гаршысына чыхан һәр бир манеә амансызлыгла арадан галдырылырды. Көмрүк тарифиндә вә бүтүн верки системиндә там бир чеврилиш jарадылды. Һәр шеj тәкчә бир мәгсәдә, лакин сәнаjе капиталистләри үчүн сон дәрәчә мүһүм олан бир мәгсәдә табе едилди, бу да бүтүн хаммал нөвләрини вә хүсусилә фәһлә синфи үчүн лазым олан бүтүн jашаjыш васитәләрини учузлашдырмагдан, учуз хаммал истеһсал етмәкдән вә әмәк һаггыны *ашағы салмаг* олмаса да, әввәлки сәвиjjәдә сахламагдан ибарәт иди. Инкилтәрә «дүнjа е'малатханасы» олмалы иди; артыг Ирландиjа Инкилтәрә үчүн нә идисә, бүтүн башга өлкәләр дә Инкилтәрә үчүн еjни шеj олмалы иди, jә'ни онун сәнаjе мә'мулаты үчүн сатыш базары, ону өз тәрәфиндән хаммал вә әрзагла тәчһиз едән базар олмалы иди. Инкилтәрә кәнд тәсәррүфат дүнjасынын бөjүк сәнаjе мәркәзидир, елә бир сәнаjе күнәшидир ки, тахыл вә памбыг истеһсал едән, саjы даим артмагда олан пеjкләр онун әтрафында фырланыр. Нечә әзәмәтли бир перспективдир!

Сәнаjе капиталистләри өзләринин филистерлик хәстәлиjинә даһа чох тутулан гитә рәгибләриндән һәмишә фәргләндикләри мөһкәм сағлам дүшүнчә илә вә ән'әнә принсипләринә нифрәтлә бу бөjүк мәгсәдләрини һәjата кечирмәjә башладылар. Чартизм өлүб кетмәкдә иди. 1847-чи ил ифласы тамамилә арадан галхдыгдан сонра jенидән башланыб тәбии вә аз гала өзлүjүндә аjдын олан сәнаjе тәрәггиси дөврү jалныз тичарәт азадлығынын тә'сири нәтичәси һесаб едилирди. Бу ики сәбәб үзүндән инкилис фәһлә синфи сиjаси чәһәтдән «бөjүк либерал партиjанын» — фабрик саһибләри тәрәфиндән рәһбәрлик едилән партиjанын гуjруғу олду. Бир дәфә әлдә едилән бу әлверишли вәзиjjәти әбәдиләшдирмәк лазым иди. Тичарәт азадлығынын өзүнә гаршы деjил, тичарәт азадлығыны милләтин jеканә һәjати мәсәләсинә

чевирмәјә гаршы чартистләрин гызғын мүхалифәти фабрик саһибләринә көстәрди вә күндән-күнә даһа чох көстәрир ки, фәһлә синфинин көмәји олмадан буржуазија милләт үзәриндә һеч бир заман там сосиал вә сијаси һөкмранлыға чата билмәз. Һәр ики синфин гаршылыглы мүнасибәтләри тәдричән беләдәјишилди. Бир заманлар бүтүн фабрик саһибләри үчүн бир ујуг олан фабрик ганунларына инди онлар нәинки көнүллү сурәтдә әмәл едирдиләр, һәтта бу ганунлар бүтүн сәнаје саһәләринә чох вә ја аз дәрәчәдә аид едилмишди. Һәлә бу јахынларда әнтәр кими хор бахылан тред-јунионлар инди тамамилә ганунитәшкилат кими вә фәһләләр арасында сағлам игтисади бахышлар јајмаг үчүн фајдалы бир васитә кими фабрик саһибләри тәрәфиндән илтифат вә һимајә көрмәјә башламышды. Һәтта 1848-чи илә гәдәр тә'гиб едилән тә'тилләр инди арабир, хүсусилә фабрикант чәнаблар өзләри лазыми вахтда бунлары төрәтдикдә, чох фајдалы һесаб олунурду. Фәһләни она иш верәни илә һүгуг бәрабәрлијиндән мәһрум едән ганунларын, һеч олмазса ән биабырчылары ләғв едилди, бир заман чох дәһшәтли олан Халг хартијасы исә әсасән сон заманлара гәдәр бунун әлејһинә чыхан фабрик саһибләринин өзләринин сијаси програмы олду. *Әмлак сензинин ләғв едилмәси вә кизли сәсвермә* ганунверичилик јолу илә кечирилди. 1867 вә 1884-чү илләрин парламент ислаһатлары артыг хејли дәрәчәдә *үмуми сечки һүгугуна,* һеч олмазса, инди Алманијада олдуғу шәклиндә јахынлашмагдадыр; сечки даирәләриндә јерләрин јенидән бөлүшдүрүлмәси һаггында инди парламентдә мүзакирә едилән јени ганун лајиһәси *бәрабәр сечки даирәләри* јарадыр, һәр һалда үмумән Франсада вә ја Алманијада олдуғундан аз бәрабәр олмајан сечки даирәләри јарадыр. Артыг јахын кәләчәкдә шүбһәсиз бир наилијјәт олмаг е'тибарилә *депутатлара һагг верилмәси* вә мандатларын мүддәтинин азалдылмасы нәзәрдә тутулур, һәрчәнд мәсәлә, доғрудур, һәлә *һәр ил јенидән сечилән* парламентә кәлиб чыхмамышдыр; һәм дә бунунла белә чартизм өлмүшдүр дејән адамлар тапылыр.

1848-чи ил ингилабынын, һабелә онун бир чох сәләфләринин, гәрибә талеји олмушдур. Ону јатыран адамларын өзләри — Марксын демәји хошладығы кими, — дөнүб онун гәјјуму олмушдулар. Луи-Наполеон ваһид вә мүстәгил Италија јаратмаға мәчбур олмушду, Бисмарк Алманијада бир нөв чеврилиш јаратмаға вә Мачарыстана мүәјјән истиглалијјәт гајтармаға мәчбур олмушду, инкилис фабрик саһибләри үчүн исә Халг хартијасына ганун гүввәси вермәкдән јахшы бир иш галмамышды.

Инкилтәрә үчүн сәнаје капиталистләринин бу һөкмранлығынын нәтичәләри әввәлләр һејрәтамиз иди. Сәнаје јенидән чанланмыш вә һәтта мүасир сәнајенин бу бешији үчүн дә ешидилмәмиш сүр'әтлә инкишаф етмәјә башламышды. Бухар вә

машын тәтбиг етмәк сајәсиндә әлдә едилән бүтүн әввәлки фөвгәл'адә мүвәффәгијјәтләр, 1850-чи илдән 1870-чи илә гәдәр давам едән ијирми ил әрзиндә истеһсалын гүдрәтли јүксәлишинә нисбәтән тамамилә солғун көрүнүрдү, чох бөјүк ихрач вә идхал рәгәмләри илә, капиталистләрин әлиндә топланмыш сајсыз мигдар сәрвәтлә вә нәһәнк шәһәрләрдә тәмәркүзләшмиш инсан иш гүввәси илә мүгајисә солғун көрүнүрдү. Доғрудур, бу јүксәлиш, әввәлләр олдуғу кими, һәр он илдән бир тәкрар олунан бөһранлар үзүндән кәсилирди: 1857-чи илдә, һәмчинин 1866-чы илдә; лакин ичәрисиндән кечмәк лазым кәлән бу тәкрарлар инди тәбии, лабүд һадисәләр һесаб едилирди, һәм дә бундан сонра ән нәһајәт һәр шеј әввәлки гајдасына гајыдырды.

Бәс бу дөврдә фәһлә синфинин вәзијјәти нечә иди? Арабир, һәтта кениш күтләләр үчүн дә, вәзијјәт јахшылашырды. Лакин ишсизләр еһтијатындан чохлу инсанын ахышыб кәлмәси, јени машынларын фәһләләри даим сыхышдырыб арадан чыхармасы вә инди машынларын кетдикчә даһа чох сыхышдырыб арадан чыхардығы кәнд фәһләләринин ахышыб кәлмәси үзүндән бу јахшылашма һәр дәфә јенидән һечә чыхырды.

Биз фәһлә синфинин јалныз ики имтијазлы категоријасынын вәзијјәтинин узун мүддәт үчүн јахшылашдығыны көрүрүк. Биринчи категоријаја фабрик фәһләләри аиддир. Онларын иш күнүнә ганунверичилик јолу илә нисбәтән расионал һәдд гојулмасы онларын бәдән сағламлығыны мүәјјән дәрәчәјә гәдәр бәрпа етмиш вә онлара мә'нәви үстүнлүк вермишди ки, бу да онларын мүәјјән бир јердә чәмләшмәси нәтичәсиндә даһа чох күчләнмишди. Онларын вәзијјәти 1848-чи илә гәдәр олдуғундан шүбһәсиз јахшыдыр. Буну ән чох тәсдиг едән одур ки, онларын кечирдији он тә'тилдән доггузуну фабрик саһибләри өзләри истеһсалы азалтмаг үчүн јеканә васитә олараг өз хејирләринә дүзәлтмиш олурлар. Фабрик саһибләринин малы һеч сатылмаса да, сиз онлары һеч бир заман — иш вахтыны гысалтмаға разы сала билмәзсиниз; лакин фәһләләри тә'тил е'лан етмәјә мәчбур един, онда капиталистләр һамысы өз фабрикләрини бағлајарлар.

Икинчи категоријаны ири тред-јунионлар тәшкил едирләр. Бу елә истеһсал саһәләринин тәшкилатларыдыр ки, бу саһәләрдә јалныз *јашлы кишиләрин* әмәји тәтбиг олунур вә ја онларын әмәји, һеч олмазса, үстүн јер тутур. Нә гадын вә ушаг әмәјинин рәгабәти, нә дә машынларын рәгабәти, индијәдәк онларын мүтәшәккил гүввәсини гыра билмәмишдир. Механикләр, дүлкәрләр, харратлар вә бәнналар тәшкилатларынын ајрылыгда һәр бири елә гүввәдир ки, мәсәлән, бәнналар кими, һәтта машын тәтбиг едилмәсинә мүвәффәгијјәтлә гаршы дура билир. 1848-чи илдән бәри онларын вәзијјәти, шүбһәсиз, хејли јахшылашмышдыр; бунун ән јахшы сүбуту одур ки, он беш илдән артыг бир мүддәт

әрзиндә нәинки саһибкарлар онлардан, һәмчинин онлар да саһибкарлардан сон дәрәчә разы олмушлар. Онлар фәһлә синфи ичәрисиндә аристократија тәшкил едирләр; онлар нисбәтән тә'мин олунмуш бир вәзијјәт әлдә етмәјә наил олмушлар вә бу вәзијјәти гәти һесаб едирләр. Бунлар Лион Леви вә Чиффен чәнабларынын (һәмчинин чох мөһтәрәм Лујо Брентанонун) нүмунәви фәһләләридир вә онлар ахмаг олмајан һәр бир ајрыча капиталист үчүн вә бүтөвлүкдә капиталистләр синфи үчүн доғрудан да чох мүлајим, үзүјола адамлардыр.

Кениш фәһлә күтләсинә кәлдикдә исә, онун јохсуллуг вә јашајышынын тә'мин олунмамасы дәрәчәси инди һәмишәки кими јүксәк, бәлкә дә, даһа јүксәкдир. Лондонда Ист-Енд ишсизлик дөврүндә әлачсыз бир јохсуллуг, мә'јуслуг вә ачлығын, иш олдуғу вахт исә чисмани вә мә'нәви дүшкүнлүјүн дурмадан кенишләндији бир батаглыгдыр. Фәһләләрин јалныз имтијазлы азлығы нәзәрә алынмазса, бүтүн башга бөјүк шәһәрләрдә дә ејни һал баш верир; нисбәтән кичик шәһәрләрдә вә кәнд рајонларында да вәзијјәт бунун кимидир. Иш гүввәсинин дәјәрини зәрури јашајыш васитәләринин дәјәринә мүнчәр едән ганун вә иш гүввәсинин орта гијмәтини, бир гајда олараг, һәмин јашајыш васитәләринин минимумуна мүнчәр едән башга ганун, — бу ганунларын һәр икиси фәһләләри өз тәкәрләри арасында сыхан автомат машынын гаршысыалынмаз гүввәси илә онлара өз тә'сирини көстәрир.

Демәли, 1847-чи илдән јеридилән тичарәт азадлығы сијасәти вә сәнаје капиталистләринин ијирми иллик һөкмранлығы үзүндән јаранмыш олан вәзијјәт белә иди. Лакин сонра дөнүш олду. Һәгигәтән, 1866-чы ил бөһранындан сонра 1873-чү илә јахын зәиф вә гысамүддәтли бир чанланма олду, лакин бу узун сүрмәди. Доғрудур, көзләнилдији заман, 1877 вә ја 1878-чи илдә там бөһран олмады, лакин 1876-чы илдән е'тибарән бүтүн башлыча сәнаје саһәләри даими дурғунлуг һалындадыр. Нә там бир ифлас баш верир, нә дә истәр ифласдан әввәл, истәрсә ондан сонра үмид бағланыла биләчәк вә чохдан көзләнилән сәнаје тәрәггиси дөврү башланмыр. Өлкүнлүк доғуран бир дурғунлуг бүтүн саһәләрдә бүтүн базарларын даим һәддиндән артыг долмасы — тәгрибән он ил әрзиндә јашадығымыз вәзијјәт беләдир. Бәс буну доғуран нәдир?

Тичарәт азадлығы нәзәријјәси белә бир еһтимала әсасланырды ки, Инкилтәрә кәнд тәсәррүфаты аләминин јеканә бөјүк сәнаје мәркәзи олмалыдыр. Фактлар исә көстәрирди ки, бу еһтимал тамамилә јанлыш фикирдир. Мүасир сәнајенин мөвчуд олмасы шәраити—бухарын күчү вә машынлар—јаначаг, хүсусилә көмүр олан һәр јердә јарадыла биләр, көмүр исә Инкилтәрәдән савајы башга өлкәләрдә дә: Франсада, Белчикада, Ал-

манијада, Америкада, һәтта Русијада да вардыр. Бу өлкәләрин әһалиси исә анчаг инкилис капиталистләринин бөјүк шөһрәти вә варланмасы хатиринә ач ирланд ичарәчиләринин көкүнә дүшмәкдә өзү үчүн һеч бир хејир көрмүрдү. Онлар өзләри истеһсал етмәјә башладылар, һәм дә тәкчә өзләри үчүн дејил, галан дүнја үчүн дә истеһсал етмәјә башладылар; нәтичәдә Инкилтәрәнин аз гала там бир әср боју малик олдуғу сәнаје инһисары инди һәмишәлик әлдән верилмишдир.

Лакин Инкилтәрәнин сәнаје инһисары бу өлкәдә мөвчуд олан ичтимаи системин тәмәл дашыдыр. Һәтта бу инһисарын һөкм сүрдүјү вахтда да базарлар Инкилтәрә сәнајесинин артмагда олан мәһсулдарлығы илә ајаглаша билмирди; бунун нәтичәсиндә һәр он илдән бир бөһран баш верирди. Инди исә јени базарлар күндән-күнә даһа надир бир шеј олур, белә ки, һәтта Конгодакы зәнчиләрә дә Манчестер чити, Стаффордшир сахсы габгачағы вә Бирминһем метал мә'мулаты шәклиндә мәдәнијјәт гәбул етдирирләр. Бәс гитә вә хүсусән американ малы кетдикчә даһа чох мигдарда ахыб кәләндә, бүтүн дүнја тәчһизатынын һәлә дә Инкилтәрә фабрикләринин әлиндә олан чох һиссәси илдән-илә азаланда нә олачагдыр? Универсал бир чарә олан тичарәт азадлығы гој буна чаваб версин!

Буну биринчи олараг көстәрән мән дејиләм. Һәлә 1883-чү илдә Саутпортда Британија чәмијјәтинин ичласында онун игтисади бөлмәсинин сәдри ч-б Инглис Палгрејв ачыг демишди ки:

«Инкилтәрә үчүн бөјүк мәнфәәт күнләри артыг кечмишдир вә мүхтәлиф ири сәнаје саһәләринин кәләчәк инкишафы дајанмышдыр. *Аз гала демәк олар ки, өлкә дурғунлуг һалына кечир».*

Бәс нәтичә нечә олачагдыр? Капиталист истеһсалы бир јердә дајана *билмәз:* бу истеһсал артыб кенишләнмәли, ја да өлүб кетмәлидир. Елә инди дүнја базарыны мал илә тәчһиз етмәкдә Инкилтәрәнин чох бөјүк пајынын тәкчә мәһдудлашмыш олмасы бир тәрәфдән дурғунлуг вә јохсуллуг, капитал артыглығы, дикәр тәрәфдән дә, ишләмәјән фәһлә артыглығы демәкдир. Бәс истеһсалда һәр ил артым тамамилә олмајанда нә олачагдыр? Капиталист истеһсалынын ән зәиф јери, Ахиллес дабаны бах, бурададыр. Даим кенишләнмә онун варлығы үчүн зәрури шәртдир, бу даими кенишләнмә исә инди гејри-мүмкүн олур. Капиталист истеһсалы чыхылмаз вәзијјәтә дүшмүшдүр. Илдән-илә Инкилтәрә гаршысында даһа кәскин шәкилдә белә бир мәсәлә дурур: ја өлкә мәһв олмалыдыр, ја капиталист истеһсалы; бунлардан һансы өлүмә мәһкумдур?

Бәс фәһлә синфи? Фәһлә синфи һәтта тичарәт вә сәнајенин 1848-чи илдән 1868-чи илә гәдәр ешидилмәмиш јүксәлиши заманы да белә бир јохсуллуг ичиндә јашамалы олурдуса, һәтта

о заман бу синфин кениш күтләси олса-олса өз вәзијјәтинин јалныз гыса мүддәт јахшылашмасындан истифадә едирдисә вә јалныз мүһафизә олунан кичик, имтијазлы азлыг узун мүддәт фајда көтүрүрдүсә, бәс бу парлаг дөвр гәти сона чатанда, индики ағыр дурғунлуг нәинки шиддәтләнәндә, һәтта шиддәтләниб өлкүнлүк доғуран бу ағыр вәзијјәт инкилис сәнајесинин даими, ади вәзијјәти шәклини аланда нә олачагдыр?

Һәгигәт беләдир: нә гәдәр ки, Инкилтәрәнин сәнаје инһисары мөвчуд иди, инкилис фәһлә синфи бу инһисарын вердији фајдада мүәјјән дәрәчәдә иштирак едирди. Бу фајда фәһләләр арасында олдугча гејри-бәрабәр бөлүнүрдү; ән чох һиссәсини имтијазлы азлыг көтүрүрдү, лакин кениш күтләләрә дә арабир бир шеј чатырды. Мәһз буна көрәдир ки, оуенизм өлүб кетдији замандан бәри Инкилтәрәдә даһа сосиализм олмамышдыр. Инкилтәрәнин сәнаје инһисарынын ифлас олмасы илә инкилис фәһлә синфи өз имтијазлы вәзијјәтини итирәчәкдир, имтијазлы вә рәһбәр азлыг да истисна олмадан, бүтүн бу фәһлә синфи башга өлкәләрдәки фәһләләрин олдуғу ејни сәвијјәдә олачагдыр. Мәһз буна көрә дә Инкилтәрәдә сосиализм јенидән мејдана кәләчәкдир».

1885-чи илдә мән белә јазмышдым. 1892-чи ил јанварын 11-дә инкилисчә нәшринә јаздығым мүгәддимәдә мән давам едирдим:

«1885-чи илдә тәсәввүр етдијим бу вәзијјәтин тәсвиринә әлавә едәчәјим аз бир шеј галыр. Демәјә чәтин еһтијач олсун ки, инди һәгигәтән «Инкилтәрәдә сосиализм јенидән мејдана кәлмишдир», һәм дә күтләви мигјасда, бүтүн чаларлардан олан сосиализм мејдана кәлмишдир: шүурлу вә шүурсуз сосиализм, нәср вә ше'рдә олан сосиализм, фәһлә синфинин вә буржуазијанын сосиализми. Доғрудан да, бу мүдһишдән дә мүдһиш, бу сосиализм нәинки тамамилә ләјагәтли олмуш, һәтта әјнинә фрак кејәрәк салонлардакы диванларда сајмазјана сәрилиб отурур. Бу һал, «јахшы чәмијјәтин» дәһшәтли мүстәбидинин, буржуа ичтимаи рә'јинин ислаһедилмәз сәбатсызлығыны бир даһа көстәрир вә әввәлки нәсилдән олан биз сосиалистләрин она һәмишә бәсләдијимиз нифрәтә бир даһа һагг газандырыр. Лакин бунунла белә, бизим бу јени әламәтдән наразы олмаг үчүн әсасымыз јохдур.

Лакин мәним фикримчә су гатылмыш сосиализм илә буржуа даирәләриндә өтәри әдабазлыг етмәк модасындан даһа мүһүм олан шеј вә һәтта Инкилтәрәдә сосиализмин үмумијјәтлә газандығы мүвәффәгијјәтләрдән даһа мүһүм олан шеј, — Лондон Ист-Ендинин ојанмасыдыр. Бу чох бөјүк јохсуллуг јығнағы даһа алты ил бундан әввәл олдуғу кими дурғун бир батаглыг дејилдир. Ист-Енд үмидсизликдән доған руһ душкүнлүјүнү өз үзәрин-

дән атмышдыр; о, һәјата доғру чапланмыш вә «јени јунионизмин», јә'ни «тә'лим көрмәмиш» кениш фәһлә күтләләри тәшкилатынын вәтәни олмушдур. Бу тәшкилат хејли дәрәчәдә «тә'лим көрмүш» фәһләләрин көһнә тред-јунионлары формасына кирмишдирсә дә, өз характери е'тибары илә һәр һалда бунлардан хејли фәргләнир. Көһнә тред-јунионлар мејдана кәлдији дөврүн ән'әнәләрини сахлајырлар; онлар муздлу әмәк системини әбәди, һәмишәлик бир гајда һесаб едирләр. Һәмин тред-јунионлар бу гајданы олса-олса анчаг өз үзвләринин хејринә бир гәдәр јүнкүлләшдирә биләрдиләр. Јени тред-јунионлар исә, әксинә, елә бир заманда јарадылмышды ки, муздлу әмәк системинин әбәдилијинә олан инам артыг олдугча сарсымышды. Бунларын баниләри вә рәһбәрләри ја шүурлу сосиалист, ја да инстинктчә сосиалист идиләр; бунлара чан атан вә бунларын күчүнү тәшкил едән күтләләр кобуд вә фагыр идиләр, фәһлә аристократијасы онлара нифрәт едирди. Лакин онларын өлчүјәкәлмәз бир үстүнлүјү вардыр: онларын психикасы һәлә јахшы вәзијјәт тутан «көһнә јунионистләрин» бејнини чашдыран ирси, «мө'тәбәр» буржуа мөвһуматындан тамамилә азад олан әл дәјмәмиш зәминдир. Инди биз көрүрүк ки, бу јени тред-јунионлар нечә бүтүн фәһлә һәрәкатына рәһбәрлији өз әлинә кечирир, варлы вә мәғрур «көһнә» тред-јунионлары кетдикчә даһа чох једәјә алыр.

Шүбһәсиз, Лондон Ист-Ендинин хадимләри бир сыра чох бөјүк јанлышлыға јол вермишләр; лакин онларын сәләфләри дә белә етмишдиләр, инди онларын гаршысында тәкәббүр көстәрән доктринaчы сосиалистләр дә буна јол верирләр. Бөјүк милләт кими, бөјүк синиф дә өз сәһвләринин нәтичәләриндән алдығы дәрси башга һеч бир шејдән о гәдәр тезликлә алмыр. Һәм дә кечмишдә, инди вә кәләчәкдәки һәр чүр сәһвләрә бахмајараг, Лондон Ист-Ендинин ојанмасы fin de siécle* ән бөјүк вә ән сәмәрәли һадисәләриндән бири олараг галмагдадыр, мән дә јашајыб буну көрә билдијим үчүн шад вә мәғрурам».

Бу сәтирләри јаздығым вахтдан бәри јарым ил кечмиш вә инкилис фәһлә һәрәкаты јенидән ирәлијә доғру бөјүк бир аддым атмышдыр. Бир нечә күн бундан әввәл гуртаран парламент сечкиләри һәр ики рәсми партијаја, мүһафизәкарлара да, либераллара да, чох ајаин олараг көстәрди ки, индән белә онлар үчүнчү бир партијанын, фәһлә партијасынын варлығы илә һесаблашмалы олачаглар. Бу фәһлә партијасы һәлә јени-јени тәшәккүл тапыр: онун ајры-ајры үнсүрләри кечмишдән ирс галан мүхтәлиф мөвһуматдан—буржуа, көһнә јунионист вә һәтта артыг доктринaчы сосиалист мөвһуматындан —һәлә өзләрини азад етмәли олурлар ки, нәһајәт, бунларын һамысы үчүн үмуми олан зәминдә бирләшмәк имканы әлдә етсинләр. Бунунла белә онлары

* — әсрин сонунда. *Ред.*

бирләшдирән инстинкт елә инди дә о гәдәр күчлүдүр ки, Инкилтәрә сечкиләриндә һәлә индијәдәк ешидилмәмиш нәтичәләрә кәтириб чыхармышдыр. Лондонда ики нәфәр фәһлә*, һәм дә сосиалист олдугларыны ачыгча билдирән ики фәһлә өз намизәдлијини ирәли сүрмүшдү; либераллар онлара гаршы өз намизәдини ирәли сүрмәјә чәсарәт етмәдиләр вә бу ики сосиалист чох бөјүк вә көзләнилмәз сәс чохлуғу илә кечди. Мидлсброда фәһлә намизәди** либерала вә мүһафизәкара гаршы чыхды вә онларын һәр икисинә үстүн кәлди; лакин либералларла иттифаг бағламыш олан јени фәһлә намизәдләринин бир нәфәриндән башга һамысы тамамилә мәғлуб олду. Фәһлә нүмајәндәләри адланан кечмиш нүмајәндәләрдән, јә'ни фәһлә синфинә мәнсуб олмасы онлара ејб тутулмајан адамлардан — бу хассәсини өз либерализми дәрјасында батырмаға өзләри һазыр олдугларына көрә— көһнә јунионизмин ән көркәмли нүмајәндәси Һенри Бродһерст сечкиләрдә биабырчылыгла мәғлуб олду, чүнки сәккиз саатлыг иш күнүнүн әлејһинә чыхмышды. Глазгонун ики сечки даирәсиндә, Солфордун бир сечки даирәсиндә вә бир чох башгаларында мүстәгил фәһлә намизәдләри һәр ики көһнә партијанын намизәдләринә гаршы чыхмышды; онлар мәғлуб олдулар, лакин либерал намизәдләр дә мәғлуб олдулар. Бир сөзлә, бөјүк шәһәрләрин вә сәнаје мәркәзләринин там бир сыра сечки даирәләриндә фәһләләр һәр ики көһнә партија илә һәр чүр сазишдән гәти сурәтдә имтина етдиләр вә бунунла да һәлә һеч бир сечкидә газанмадыглары билаваситә вә ја долајы мүвәффәгијјәт газандылар. Бу мүнасибәтлә фәһләләр арасында олан шадлыг тәсвирә кәлмир. Онлар өз сечки һүгугларындан өз синфинин мәнафеји үчүн истифадә етдикдә, нәјә наил ола биләчәкләрини илк дәфә көрүб һисс етдиләр. «Бөјүк либерал-партијасы» өнүндә мөвһуми бир пәрәстишә—инкилис фәһләләри арасында аз гала гырх ил әрзиндә һөкм сүрән бу пәрәстишә — сарсыдычы зәрбә вурулмушдур. Фәһләләр инандырычы мисаллар әсасында кørдүләр ки, онлар истәдикдә вә нә истәдикләрини билдикдә, Инкилтәрәдә һәлледичи бир гүввә тәшкил едирләр, 1892-чи ил сечкиләри исә бунун әсасыны гојду. Галан шејләрин гајғысына гитәдәки фәһлә һәрәкаты галар; парламентләрдә вә бәләдијјә шураларында артыг бу гәдәр кениш тәмсил олунан алманлар вә франсызлар өз кәләчәк мүвәффәгијјәтләри илә инкилисләр арасында һәр васитә илә јарыш руһуну јашададарлар. Чох да узаг олмајан бир кәләчәкдә ч. Гладстон иш башында дурдугча парламентин ишә башлаја билмәјәчәји, ч. Гладстонун исә бу парламент мөвчуд олдугча һеч бир иш көрә билмәјәчәји ашкар

* — Ч. К. Һарди вә Ч. Бөрнс. *Ред.*
** — Ч. Х. Уилсон. *Ред.*

олдугда, онда инкилис фәһлә партијасы артыг кифајәт гәдәр мүтәшәккил олачагдыр ки, буржуазијанын һакимијјәтини әбәдиләшдирмәк үчүн һакимијјәт башында бир-бирини әвәз едән ики көһнә партијанын јелләнчәк ојununа һәмишәлик сон гојсун.

Ф. Енкелс

Бу китабда чап едилмишдир:
Engels F. Die Lage der Arbeitenden Klasse in England. Zweite Auflage. Stuttgart, 1892

К. Маркс вә Ф. Енкелсин 3 чилдлик Сечилмиш әсәрләринин мәтниндән чап олунур
3-чү чилд, сәһ. 503—519

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС

МӘКТУБЛАР

МАРКС — АРНОЛД РУКЕЈӘ

Крејтснах, сентјабр 1843-чү ил

Сизин гәти гәрар гәбул етмәјиниз вә нәзәринизи кечмишдән ајырараг, фикринизи кәләчәјә, јени ишә[147] јөнәлтмәјиниз мәни севиндирир. Демәли Парисә, бу гәдим фәлсәфә университетинә — absit omen!* — вә јени дүнјанын јени пајтахтына! Нә лазымдыр, о да баш верир. Буна көрә дә мән шүбһә етмирәм ки, әһәмијјәтини там дәрк етдијим бүтүн чәтинликләри арадан галдырмаг мүмкүн олачагдыр.

Бу ишин баш тутуб-тутмајачағындан асылы олмајараг, мән һәр һалда бу ајын ахырынадәк Парисдә олачағам[148], чүнки буранын һавасы инсаны тәһкимчијә дөндәрир вә мән Алманијада азад фәалијјәт көстәрмәк үчүн гәтијјән һеч бир имкан көрмүрәм.

Алманијада һәр шеј зоракылыгла әзилир, орада әсл зәка анархијасы заманы чатмыш, әсл ағылсызлыг һөкм сүрмәјә башламышдыр; Сүрих исә Берлиндән кәлән әмрләрә итаәт едир. Буна көрә дә кетдикчә даһа ајдын көрүнүр ки, һәгигәтән дүшүнән вә мүстәгил башлар үчүн јени топланыш мәнтәгәси ахтарыб тапмаг лазымдыр. Мән әминәм ки, бизим планымыз керчәк тәләбата чаваб верир, ахы, керчәк тәләбат өзүнә керчәк дә өдәнилмә тапмалыдыр. Беләликлә, биз ишә чидди киришсәк, мән мүвәффәгијјәт газаначағымыза шүбһә етмирәм.

Дахили чәтинликләр мәнә харичи манеәләрдән аз гала даһа вачиб көрүнүр. Һәрчәнд, «һарадан?» суалына даир һеч бир шүбһә јохдур, «һараја?» суалына даир чавабда исә бөјүк долашыглыг һөкм сүрүр. Мүхтәлиф реформаторларын бахышларында үмуми анархија бир јана галсын, онлардан һәр бири өзү өзүнә е'тираф етмәлидир ки, кәләчәјин нечә олмасы һаггында онун дәгиг тәсәввүрү јохдур. Һалбуки јени мәсләкин үстүнлүјү мәһз ондан ибарәтдир ки, биз кәләчәји догматикчәсинә һамыдан габаг дујмаға сә'ј көстәрмирик, көһнә дүнјаны тәнгид етмәк

* — бәд әламәт олмасын! *Ред.*

васитәсилә јалныз јени дүнјаны тапмаг истәјирик. Бу вахтадәк философларын јазы столунун көзүндә бүтүн мүәммаларын чаваблары вар иди вә ағылсыз авам аләмә бирчә о галырды ки, ағзыны ачыб абсолјут елмин гызардылмыш гарабағырларыны удсун. Инди фәлсәфә дүнјәви олмушдур; бу, тәкзибедилмәз шәкилдә онунла тәсдиг олунур ки, фәлсәфи шүурун өзү нәинки заһирән, һәм дә дахилән мүбаризә бурулғанына чәлб едилмишдир. Лакин кәләчәји гурашдырмаг вә бүтүн кәләчәк заманлар үчүн һәмишәлик һазыр гәрарлар вермәк бизим ишимиз дејилдирсә, онда биз инди нә етмәк лазым олдуғуну даһа гәти шәкилдә билирик, мән *мөвчуд нә варса, һамысыны амансыз тәнгид етмәкдән* данышырам, амансыз дедикдә ону ики мә'нада баша дүшмәк лазымдыр: бу тәнгид чыхартдығы нәтичәләрдән горхмур вә али һакимијјәт органлары илә тоггушмагдан кери чәкилмир.

Буна көрә дә мән һәр һансы бир догматик бајрағы дикәлтмәк тәрәфдары дејиләм. Әксинә, биз өз мүддәаларыны өзләри үчүн ајдынлашдырмагда догматикләрә көмәк етмәлијик. Мәсәлән, хүсусилә *коммунизм* догматик абстраксијадыр, һәм дә мән һәр һансы бир фәрз олунан вә ја мүмкүн ола билән коммунизм дејил, Қабенин, Дезаминин, Вејтлингин вә башгаларынын тәблиғ етдији формада һәгигәтән мөвчуд олан коммунизми нәзәрдә тутурам. Бу коммунизм јалныз һәлә өз әкси олан хүсуси варлығын тә'сириндән хилас олмамыш һуманист принсипин хүсусән ифадәсидир. Буна көрә дә хүсуси мүлкијјәтин мәһви вә бу коммунизм һеч дә ејни шеј дејилдир вә тәсадүфи дејил ки, тамамилә лабүд сурәтдә коммунизмлә јанашы дикәр сосиалист тә'лимләр, мәсәлән Фурјенин, Прудонун вә башгаларынын тә'лими мејдана кәлмишдир, — чүнки о өзү сосиалист принсипинин јалныз хүсуси, биртәрәфли сурәтдә һәјата кечирилмәсиндән ибарәтдир.

Бәли, сосиалист принсипи дә һәр һалда бүтөвлүкдә һәгиги инсанын маһијјәтинин *реал варлығына* аид олан јалныз бир чәһәтдән ибарәтдир. Биз исә башга чәһәтә дә, инсанын нәзәри мөвчудлуғуна да ејнилә бу чүр диггәт јетирмәлијик, демәли, дини, елми вә саирәни өз тәнгид објектимизә чевирмәлијик. Бундан башга, биз өз мүасирләримизә, өзү дә мүасиримиз олан алманлара тә'сир көстәрмәк истәјирик. Суал олунур ки, бу ишә нечә башламалы? Ики чәһәт шүбһә доғурмур. Биринчиси динә, икинчиси исә сијасәтә индики Алманијада даһа чох мараг көстәрилир. Бу ики објекти, нечә олуб-олмамасына бахмајараг, биз чыхыш нөгтәси кими көтүрмәлијик вә мәсәлән, *«Икаријә сәјаһәт»*[149] кими һәр һансы бир һазыр системи онлара гаршы гојмамалыјыг.

Идрак һәмишә мөвчуд олмушдур, лакин һеч дә һәмишә сәмәрәли формада мөвчуд олмамышдыр. Демәли, тәнгидчи нәзәри

вә әмәли шүурун һәр чүр формасыны чыхыш нөгтәси кими көтүрә биләр вә бу мөвчуд керчәклијин *өз* формаларындан һәгиги керчәклијн онун лабүд формасы вә сон мәгсәди кими инкишаф етдирә биләр. Керчәк һәјата кәлдикдә исә, мәһз *сијаси дөвләтдә,* һәтта сосиалист тәләбләринин шүурлу сурәтдә көк салмадығы дөвләтдә белә, идрак тәләбләри өзүнүн бүтүн *мүасир* формалары илә вардыр. Һәм дә дөвләт бунунла кифајәтләнмир. О, һәр јердә идракы һәјата кечирилмиш һесаб едир. Лакин ејнилә бу гајдада о, һәр јердә өзүнүн идеал вәзифәси илә өз реал зәмини арасындакы зиддијјәт ичәрисинә дүшүр.

Буна көрә дә сијаси дөвләтин өз-өзү илә бу мүнагишәси әсасында һәр јердә сосиал һәгигәти инкишаф етдирмәк олар. *Дин* бәшәријјәтин нәзәри дөјүшләринин мүндәричатындан ибарәт олдуғу кими, *сијаси дөвләт* дә бәшәријјәтин әмәли дөјүшләринин мүндәричатындан ибарәтдир. Беләликлә, сијаси дөвләт өз формасы дахилиндә sub specil rei publicae* бүтүн сосиал дөјүшләри, тәләбаты, һәгигәти ифадә едир. Буна көрә дә ән хүсуси сијаси мәсәләни — мәсәлән, зүмрә системи илә нүмајәндәли систем арасындакы фәрги — тәнгид објектинә чевирмәк, гәтијјән hauteur des principes**дән дөнмәк демәк дејилдир, чүнки бу мәсәлә инсанын һөкмранлығы илә хүсуси мүлкијјәтин һөкмранлығы арасындакы фәрги јалныз *сијаси* дилдә ифадә едир. Демәли, тәнгидчи (гаты сосиалистә һеч бир диггәтә лајиг олмајан мәсәләләр кими көрүнән) бу сијаси мәсәләләрә нәинки тохуна биләр, һәм дә тохунмалыдыр. Нүмајәндәли системин зүмрә системи гаршысындакы үстүнлүкләрини көстәрәркән тәнгидчи бөјүк партијанын *әмәли мәнафејинә тохунур.* Тәнгидчи нүмајәндәли системи онун сијаси формасындан үмуми форма сәвијјәсинә јүксәлтмәклә вә бу системин әсасында дуран һәгиги мә'наны ашкара чыхармагла ејни заманда бу партијаны өз чәрчивәләриндән чыхмаға мәчбур едир, чүнки онун гәләбәси һәм дә онун мәһви демәкдир.

Демәли, өз тәнгидимизи сијасәтин тәнгиди илә, сијасәтдә мүәјјән партија мөвгеји илә әлагәләндирмәкдә, беләликлә дә, тәнгидимизи *керчәк* мүбаризә илә әлагәләндирмәкдә вә ејниләшдирмәкдә бизә һеч нә мане олмур. Белә оларса биз дүнја гаршысында доктриначылар кими һазыр јени принсиплә: һәгигәт бурдадыр, онун гаршысында диз чөкүн! — принсипи илә чыхыш етмәрик. — Биз дүнјанын өз принсипләриндән онун үчүн јени принсипләри инкишаф етдиририк. Биз дүнјаја демирик: «мүбаризәдән әл чәк, сәнин бүтүн мүбаризән бош шејдир: биз сәнә әсл мүбаризә шүары верәрик». Биз дүнјаја јалныз онун әслиндә нә уғрунда мүбаризә апардығыны көстәририк, шүур исә елә шејдир ки, дүнја истәсә дә, истәмәсә дә ону әлдә *етмәлидир.*

* — сијаси бахымдан. *Ред.*
** — принсипләр мөвгејиндән. *Ред.*

Шүур ислаһаты *јалныз* дүнјаја өз шүуруну өзүнә ајдынлашдырмаг имканы вермәкдән, дүнјаны өзү һаггында ширин хәјаллардан ојатмагдан, онун өз һәрәкәтләринин мә'насыны она *изаһ етмәкдән* ибарәтдир. Бизим бүтүн вәзифәмиз јалныз ондан ибарәт ола биләр ки, — динин Фејербахсајағы тәнгидиндә олдуғу кими, дин вә фәлсәфә мәсәләләринә өзүнү дәрк етмиш инсана ујғун кәлән форма верәк.

Беләликлә, бизим шүарымыз белә олмалыдыр: шүур ислаһаты догмалар васитәсилә дејил, дини вә ја сијаси формада чыхыш етмәсиндән асылы олмајараг мистик шүурун, өзү өзүнә ајдын олмајан шүурун тәһлили васитәсилә кечирилмәлидир. Бу заман мә'лум олар ки, дүнја артыг чохдандыр һәгигәтән әлдә едилмәси јалныз дәрк едилдикдән сонра мүмкүн олан бир објектин хәјалындадыр. Мә'лум олар ки, сөһбәт кечмишлә кәләчәк арасында хәјалән бөјүк һәдд чәкмәкдән дејил, кечмишин фикирләрини *һәјата кечирмәкдән* кедир. Нәһајәт мә'лум олар ки, бәшәријјәт *јени* ишә башламајыб өзүнүн көһнә ишини шүурлу сурәтдә һәјата кечирир.

Беләликлә, биз өз журналымызын истигамәтини бирчә сөзлә ифадә едә биләрик: өз мүбаризәсинин вә истәкләринин мә'насыны өзүнә (тәнгиди фәлсәфә) ајдынлашдырмаг үзәриндә мүасирләрин иши. Бу, дүнја үчүн вә бизим үчүн көрүлән ишдир. Бу иш јалныз бирләшмиш гүввәләрин иши ола биләр. Сөһбәт башга шејдән дејил, *е'тирафдан* кедир. Бәшәријјәт өз күнаһларындан азад олмаг үчүн һәмин күнаһлары әслиндә олдуғу кими е'лан етмәлидир.

К. Маркс тәрәфиндән 1843-чү илин мартында, мајында вә сентјабрында јазылмышдыр

Илк дәфә 1844-чү илдә, «Deutsch-Französische Jahrbücher», журналында чап едилмишдир

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин мәтниндән чап олунур. 2-чи нәшри. 1-чи чилд, сәһ. 378—381

ЕНКЕЛС — МАРКСА

ПАРИСӘ

Бармен, 19 нојабр 1844-чү ил

...Мән инкилис гәзетләри вә журналлары ичиндә итиб-батмышам, онларын әсасында Инкилтәрә фәһләләринин вәзијјәти һаггында китабымы* јазырам. Јанварын орталарына вә ја ахырына кими ону гуртарачағымы күман едирәм, чүнки ән чәтин ишин, материалы гајдаја салмаг ишинин өһдәсиндән тәгрибән ики һәфтә бундан әввәл кәлмишәм. Мән инкилисләрә онларын бөјүк күнаһларынын көзәл бир сијаһысыны тәгдим едирәм. Бүтүн

* *Ф. Енкелс.* Инкилтәрәдә фәһлә синифинин вәзијјәти. *Ред.*

дүнја гаршысында инкилис буржуазијасыны күтләви гәтлләрдә, гарәтләрдә вә башга чинајәтләрдә иттиһам едирәм. Мән китаба инкилис дилиндә кириш јазырам, ону ајрыча чап етдириб инкилис партија лидерләринә, әдибләринә вә парламент үзвләринә көндәрәчәјәм*. Гој онлар мәни јадда сахласынлар. Лакин, өзлүјүндә ајдындыр ки, мән чувалы дөјәчләмәјимә бахмајараг, ешшәји, јә'ни алман буржуазијасыны нәзәрдә тутурам. Мән она кифајәт гәдәр ајдын дејирәм ки, о да инкилис буржуазијасы кими писдир, лакин өз сојғунчулуғунда һеч дә белә чәсарәтли, ардычыл вә маһир дејилдир. Бу китабы гуртаран кими Инкилтәрәнин ичтимаи инкишаф тарихинә кечәчәјәм[150]. Бу мәним үчүн даһа асан олачагдыр, чүнки артыг мән материалы топламыш вә фикримдә гајдаја салмышам — мәсәлә мәнә тамамилә ајдындыр. Бир арада вахтым олан кими бир нечә китабча, о чүмләдән Лист әлејһинә китабча[151] јазмаға чалышачағам...

К. Маркс вә Ф. Енкелсин
Әсәрләринин мәтниндән чап олунур.
2-чи нәшри, 27-чи чилд, сәһ. 10—11

ЕНКЕЛС — МАРКСА

ПАРИСӘ

Бармен, тәгрибән 20 јанвар 1845-чи ил

...Мәни хүсусилә севиндирән бир шеј вардырса, о да Алманијада коммунист әдәбијјатынын көк салмасыдыр ки, бу да инди fait accompli** олмушдур. Коммунист әдәбијјаты әслиндә чәми бир илдир ки, Алманијадан кәнарда, Парисдә мејдана кәлмиш вә өзүнә јер газанмаға башламышдыр, инди исә һәмин әдәбијјат алман Михелинин бојнунда отурмушдур. Гәзетләр, һәфтәликләр, ајлыг вә үч ајлыг журналлар вә ағыр артиллеријанын бир јерә топланан еһтијатлары вардыр — һәр шеј өз гајдасындадыр. Бу инкишаф сон дәрәчә сүр'әтлә кетди! Кизли тәблиғат да өз бәһрәсини верди: һәр дәфә Көлнә вә ја бурадакы мејханаларын биринә јолум дүшәндә мән јени мүвәффәгијјәтләр, јени тәрәфдарлар көрүрәм, Көлн јығынчағы[152] һејрәт едиләчәк нәтичәләр верди — индијәдәк хәлвәтчә, бизим бирбаша көмәјимиз олмадан инкишаф едән ајры-ајры коммунист груплары јаваш-јаваш үзә чыхыр.

Әввәлләр «Rheinische Zeitung»ун[50] әвәзинә нәшр едилән «Gemeinnütziges Wochenblatt»[153] да инди бизим әлимиздәдир; Д'Естер ону өз әлинә алмышдыр вә ондан бир шеј дүзәлтмәјә чалышачагдыр. Биз инди кәрәк һәр шејдән әввәл бир нечә ири

* *Ф. Енкелс.* Бөјүк Британијанын фәһлә синфинә. *Ред.*
** — баш вермиш факт. *Ред.*

әсәр бурахаг, бу әсәрләр хош нијјәтләри олан, лакин өзләри һәр шејдән баш чыхара билмәјән бир чох јарымчыг савадлы адамлар үчүн әсаслы дајаг нөгтәси ола биләрди. Сијаси игтисада даир китабыны[154] тезликлә гуртармаға чалыш; һәтта о сәнин өзүнү бир чох чәһәтдән тә'мин етмәсә дә, һәр һалда гуртар, ағыллар артыг јеткинләшмишдир вә дәмири исти-исти дөјмәк лазымдыр. Мәним Инкилтәрәјә аид әсәрләрим дә әлбәттә тә'сир көстәрәчәкдир — фактлар һәддән артыг ајдындыр — лакин мән һәр һалда даһа чох һәрәкәт сәрбәстлији әлдә етмәк вә елә бир шеј јазмаг истәрдим ки, һазыркы дөврдә даһа күчлү нәтичә версин вә алман буржуазијасына даһа тә'сирли зәрбә ендирсин. Биз, нәзәријјәчи алманлар, — күлүнчдүр, лакин алман милли әбләһлијинин позулмасыны сәчијјәләндирән әламәтдар һадисәдир — өз нәзәријјәмизи һеч чүр ишләјиб һазырлаја билмирик, биз һәтта чәфәнкијатын тәнгидини дә һәлә дәрч етдирмәмишик. Лакин инди вахт көзләмир. Буна көрә дә апрелә *кими* гуртармаға чалыш. Мәним кими ет: өзүн үчүн *әсәри* мүтләг *гуртармалы олдугун мүддәти* тә'јин ет вә чалыш ки, китаб мүмкүн гәдәр тезликлә чап едилсин. Сән әкәр буну Парисдә едә билмирсәнсә, онда Манһејмдә, Дармштадтда вә ја башга бир јердә чап етдир. Китабын мүмкүн гәдәр тез чыхмасы вачибдир.

Сәнин «Тәнгиди тәнгид»и* ијирми вәрәгәдәк узатмағын мәни хејли тәәччүбләндирди. Бу јахшыдыр, башга һалда һәлә узун мүддәт сәнин јазы столунун көзүндә јатыб галачаг шејләрин бир чоху һеч олмаса үзә чыхачагдыр. Анчаг сән китабда мәним адымы сахламысанса, бу, гәрибә тә'сир бағышлајачагдыр, — ахы, мән ән чоху бир вәрәг јарым јазмышам. Бајаг дедијим кими, мән нә Лјевентал һаггында, нә дә сөзсүз ки, сәбирсизликлә көзләдијим китабын чыхмасы һаггында һеч нә ешитмәмишәм...

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин мәтниндән чап олунур. 2-чи нәшри, 27-чи чилд, сәһ. 16—17

ЕНКЕЛС — МАРКСА

БРҮССЕЛӘ

Бармен, 17 март 1845-чи ил

...«Тәнгиди тәнгид»**,—мән артыг, дејәсән онун бурада алындығыны сәнә јазмышдым, — доғрудан да чох көзәлдир. Јәһуди мәсәләси, материализмин тарихи вә «Сирләр»** һаггында мүһакимәләрин чох јахшыдыр вә бөјүк тә'сир бағышлајыр. Лакин

* *К. Маркс, Ф. Енкелс.* Мүгәддәс аилә. *Ред.*
** Е. Сү. Парисин сирләри. *Ред.*

бүтүн бунлара бахмајараг, китаб чох иридир. Һәр икимизин «Literatur-Zeitung»ун әлејһинә бөјүк нифрәтимизлә она һәср етдијимиз 22 вәрәг арасында аһәнкдарлыг чох аздыр. Бундан башга, спекулјатив вә үмумијјәтлә абстракт философлуғун тәнгидинин хејли һиссәси кениш чамаат үчүн анлашылмаз галачаг вә һамыны марагландырмајачагдыр. Галан шејләрдә исә бүтүн китаб чох көзәл јазылмышдыр вә әлдән дүшәнә гәдәр күлмәјә мәчбур едир. Б(ауерләр) һеч бир чаваб верә билмәзләр. Әкәр Бүркерс Пүтманын журналынын[155] биринчи бурахылышында китаб һаггында јазса, о мәним нијә белә аз, һәм дә дәрин тәдгигат тәләб етмәјән шејләр һаггында јаздығымын, —мәним Парисдә гыса мүддәтдә, он күнлүк олмағымын сәбәбини көстәрә биләрди. Онсуз да мәним чәми бир вәрәг јарым, сәнин исә ијирми вәрәгдән чох јазмағын мәзәли тә'сир ојадачагдыр. «Фаһишәлик» һаггында абзасы кәрәк өтүрәјдин. О, чох кичикдир вә орада чидди һеч бир шеј јохдур...

К. Маркс вә Ф. Енкелсин
Әсәрләринин мәтниндән чап олунур.
2-чи нәшри, 27-чи чилд, сәһ. 26—27

ГЕЈДЛӘР

[1] Маркс өзүнүн «Һекел һүгуг фәлсәфәсинин тәнгидинә даир» адлы кениш әсәрини нәзәрдә тутур (бу әсәрин баша чатдырылмамыш әлјазмасынын һазырлыг вариантларындан биринә бах: *К. Маркс Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 219—368), о һәмин әсәри чапа һазырлајыб «Deutsch-Französische Jahrbücher» дә (бах: 19-чу гејд) чыхан «Кириш»-дән сонра дәрч етдирмәк истәјирди. Бу нијјәтин һәјата кечирилмәмәсинин әсас сәбәбләри һаггында Маркс «1844-чү илин игтисади-фәлсәфи әлјазмалары»на мүгәддимәдә јазмышды:

«Deutsch-Französische Jahrbücher»дә мән Һекел һүгуг фәлсәфәсинин тәнгиди шәклиндә һүгуг вә дөвләт һаггында елмин тәнгидини вермәји вә'д етмишдим. Материаллары мәтбуат үчүн ишләјәркән мә'лум олду ки, тәкчә спекулјатив тәфәккүр әлеј̃һинә јөнәлдилмиш тәнгиди мүхтәлиф предметләрин өз-өзлүјүндә тәнгиди илә әлагәләндирмәк тамамилә мәгсәдәујғун дејилдир, о, шәрһин кедишини мәһдудлашдырыр вә онун анлајышыны чәтинләшдирир. Бундан башга, нәзәрдән кечирилмәли олан предметләрин чохлуғу вә мүхтәлифлији бүтүн бу материалын *бир* әсәрә јерләшдирилмәсини јалныз онун там афористик шәрһ олунмасы шәртилә мүмкүн едәрди, белә афористик шәрһ исә өз нөвбәсиндә әсассыз системләшдирмә *тәсәввүрү* јарадарды.

Маркс бу мүлаһизәләри нәзәрә алараг, о заман белә бир нәтичәјә кәлмишди ки, һүгугун, әхлагын, сијасәтин вә саирин тәнгидини ајрыча китабчаларда вермәк, бүтүн бунлары идеалист, спекулјатив фәлсәфәнин тәнгидини верән үмумиләшдиричи әсәрлә баша чатдырмаг лазымдыр. Лакин сол һекелчиләрә, һабелә алман буржуа вә хырда буржуа идеолокијасынын дикәр нүмајәндәләринә гаршы мүбаризәнин лүзуму Марксы өз илкин фикирләрини дәјишмәјә вә идеалист фәлсәфәнин кениш тәнгидини јени, ингилаби-материалист дүнјакөрүшүнүн әсасларыны ишләјиб-һазырламагла сых әлагәдә вермәјә мәчбур етди. Маркс вә Енкелс бу вәзифәни бирликдә јаздыглары «Мүгәддәс аилә» вә «Алман идеолокијасы» әсәрләриндә јеринә јетирдиләр. — *2.*

[2] *Шејлок* — Шекспирин «Венетсија тачири» комедијасынын персонажыдыр; борчуну гајтармајан шәхсдән векселин шәртләринә көрә бир кирвәнкә әт кәсмәји тәләб едән амансыз сәләмчидир. — *3.*

[3] Маркс мәншә е'тибарилә скиф олан философ Анахарсиси нәзәрдә тутур, Диокен Лаертсинин көстәрдијинә көрә, јунанлар ону једди јунан мүдрики групуна аид едирдиләр. — *6.*

4 *Сентјабр ганунлары* — Франса һөкумәти тәрәфиндән 1835-чи илин сентјабрында верилмиш мүртәче ганунлардыр; бу ганунлар андлылар мәһкәмәсинин фәалијјәтини мәһдудлашдырыр вә мәтбуат әлејһинә амансыз тәдбирләр тәтбиг едирди: дөври нәшрләр үчүн пул кировунун артырылмасы нәзәрдә тутулур, мүлкијјәт вә мөвчуд дөвләт гурулушу әлејһинә чыхышлара көрә һәбс чәзасы вә ири мәбләғдә пул чәримәси тәтбиг олунурду. — *11.*

5 *«Мүгәддәс аилә вә ја Тәнгиди тәнгидин тәнгиди. Бруно Бауер вә онун компанијасы әлејһинә»* әсәри Маркс вә Енкелсин илк биркә әсәридир. 1844-чү илин сентјабр нојабрында јазылмыш бу әсәр 1845-чи илин февралында Франкфурт-Мајнда чапдан чыхмышдыр.

«Мүгәддәс аилә» Бауер гардашларына вә онларын 1843-чү илин декабрындан 1844-чү илин октјабрынадәк Шарлоттенбургда чыхан «Allgemeine-Literatur Zeitung» («Үмуми әдәбијјат гәзети») әтрафында груплашан ардычылларына зарафатла верилмиш ләгәбдир. Маркс вә Енкелс субјектив идеализмә кетдикчә даһа чох јуварланан Бауерләр вә башга кәнч һекелчиләр (вә ја сол һекелчиләр) әлејһинә чыхыш едәркән еји заманда Һекелин өзүнүн идеалист фәлсәфәсини тәнгид едирдиләр.

Енкелс он күнлүјә Парисдә оларкән әввәлчә «Тәнгиди тәнгидин тәнгиди. Бруно Бауер вә кампанијасы әлејһинә» адландырылан китабын планы ишләниб һазырланмыш, онун бөлмәләри пајлашдырылмыш вә «Мүгәддимә» јазылмышды. Енкелс өз бөлмәләрини һәлә Парисдән јола дүшәнәдәк јазмышды. Китабын чох һиссәси Марксын пајына дүшдүјүндән, о, китаб үзәриндә ишини 1844-чү ил нојабрын сонунадәк давам етдирмишди; бу заман о, наширин хаһиши илә китабын нәзәрдә тутулан һәчмини хејли кенишләндирмиш, јаздығы бөлмәләр үчүн 1844-чү илин јазында вә јајында үзәриндә ишләдији игтисади-фәлсәфи әлјазмаларындан, һабелә XVIII әсрин сонунда олмуш Франса буржуа ингилабынын тарихинә даир тәдгигатларындан вә өзүнүн бир сыра чыхарышларындан вә конспектләриндән истифадә етмишди. Китабын чапы просесиндә Маркс сәрлөвһәјә «Мүгәддәс аилә» сөзләрини әлавә етмишди. Китабын мүндәричатында һансы фәсилләрин Маркс вә һансыларын Енкелс тәрәфиндән јазылдығы көстәрилмишдир (бах: бу чилдин мүндәричаты, сәһ. 580—582). Кичик форматда олмасына бахмајараг китабын һәчминин 20 чап вәрәгиндән артыг чыхмасы о заман бир сыра керман дөвләтләриндә олан гајдаја көрә ону илкин сензурадан хилас едирди. — *16.*

6 К. Рејһардтын «Allgemeine Literatur-Zeitung» журналынын I вә II бурахылышларында (декабр 1843-чү ил вә јанвар 1844-чү ил) дәрч олунмуш «Пауперизм һаггында әсәрләр» мәгаләси нәзәрдә тутулур. — *21.*

7 *«Mühleigner»* (һәрфи мә'нада: «дәјирман саһиби») — алман дилиндә мөвчуд олмајан сөздүр, инкилис дилиндәки milliowner — фабрик саһиби, фабрикчи сөзүнү тәрчүмә етмәк васитәсилә јарадылмышдыр. Енкелс бурада «Allgemeine Literatur-Zeitung»ун әмәкдашы, өз мәгаләләриндә инкилис тәрзиндә јаратдығы сөзләри ишләдән Ј. Фауһерә лағ едир. — *24.*

8 Енкелс Ј. Фауһерин «Инкилис һәјатынын мүһүм мәсәләләри» мәгаләсини нәзәрдә тутур, мәгалә «Allgemeine Literatur-Zeitung» журналынын VII вә VIII бурахылышларында (ијун вә ијул 1844-чү ил) дәрч олунмушдур. —*24.*

9 *Тахыл ганунлары әлејһинә чәмијјәт* 1838-чи илдә Манчестер фабрикчиләри Кобден вә Брајт тәрәфиндән јарадылмышды. Харичдән тахыл кәтирилмәсини мәһдудлашдырмаға вә ја гадаған етмәјә јөнәлдилмиш тахыл ганунлары дејилән ганунлар Инкилтәрәдә ири торпаг саһибләри — лендлорд-

ларын хејринә тәтбиг олунмушду. Ҹәмијјәт тичарәтин там азадлығы тәләбини ирәли сүрәрәк фәһләләрин әмәк һаггыны азалтмаг вә торпаг аристократијасынын игтисади вә сијаси мөвгеләрини зәифләтмәк мәгсәдилә тахыл ганунларынын ләғв едилмәсинә чалышырды. Ҹәмијјәт торпаг саһибләринә гаршы мүбаризәсиндә фәһлә күтләләриндән истифадә етмәјә чалышырды. Лакин бу заман артыг Инкилтәрәнин габагчыл фәһләләри мүстәгил, сијаси чәһәтдән рәсмиләшмиш фәһлә һәрәкаты (чартизм) јолуна гәдәм гојмушду!

Тахыл ганунлары үстүндә сәнаје буржуазијасы илә торпаг аристократијасы арасында мүбаризә 1846-чы илдә онларын ләғв едилмәси һаггында билл гәбул олунмасы илә гуртарды. — *26, 27, 353, 483, 495.*

10 Иш күнүнүн ганунверичиликлә 10 саатадәк мәһдудлашдырылмасы угрунда мүбаризә Инкилтәрәдә һәлә XVIII әсрин ахырларында башланмыш вә XIX әсрин 30-чу илләринин әввәлиндән кениш пролетар күтләләрини әһатә етмишди. Торпаг аристократијасы нүмајәндәләри бу кениш јајылмыш шүардан сәнаје буржуазијасына гаршы мүбаризәсиндә истифадә етмәјә чалышдығына көрә онлар он саатлыг иш күнү һаггында билли парламентдә мүдафиә едирләр; 1833-чү илдән бу биллин парламентдәки тәрәфдарларына торифилантроп лорд Ешли башчылыг едирди. — *26.*

11 Б. Бауерин «Die gute Sache der Freiheit und meine eigene Angelegenheit». Zürich und Winterthur, 1842 («Азадлығын һагг иши вә мәним өз ишим». Сүрих вә Винтертур, 1842) китабындан көтүрүлмүш сөзләридир. — *28.*

12 «Allgemeine Literatur-Zeitung»ун VI бурахылышында (мај 1844-чү ил) верилмиш «Ч-б Науверк вә фәлсәфә факүлтәси» мәгаләсиндән сөһбәт кедир, мәгалә «J» — Јунгнитс (Jungnitz) фамилијасынын баш һәрфидир — имзасы илә чап олунмушду. — *30.*

13 Б. Бауерин вәзифәдән чыхарылмасы нәзәрдә тутулур. Пруссија һөкумәти ону библијанын тәнгидинә һәср олунмуш әсәрләринә көрә 1841-чи илин октјабрында мүвәггәти олараг, 1842-чи илин мартында исә гәти сурәтдә Бонн университетиндә мүһазирәләр охумаг һүгугундан мәһрум етмишди. — *30.*

14 Енкелс бу бөлмәдә *Flora Tristan.* L'Union ouvrière. Paris, 1843. (*Флора Тристан.* Фәһлә иттифагы. Парис, 1843) китабына Е. Бауерин ресензијасыны тәһлил едир вә ондан ситат кәтирир; ресензија «Allgemeine Literatur-Zeitung»ун V бурахылышында (апрел 1844-чү ил) дәрч олунмушду. — *32.*

15 *Hegel G. W. F.* Phänomenologie des Geistes (*Һекел Г. В.* Ф. Руһун феноменолокијасы). Бу әсәрин илк нәшри 1807-чи илдә чыхмышдыр. Маркс «Мүгәддәс аилә» әсәри үзәриндә ишләјәркән Һекелин Әсәрләринин икинчи нәшринин II чилдиндән истифадә етмишдир. (*Hegel.* Werke. Berlin, 1841, 2-te Aufl., Bd. II). — *35.*

16 Шиллерин «Гәриб гыз» ше'риндәндир. — *36.*

17 Бу китабдан сөһбәт кедир: *Proudhon P.-J.* Qu'est-ce que la propriété? ou Recherches sur le principe du droit et du gouvernement (*Прудон П.-Ж.* Мүлкијјәт нәдир? вә ја Һүгуг вә һакимијјәт принсипи һаггында тәдгигат); биринчи нәшри 1840-чы илдә Парисдә чыхмышдыр. Маркс 1841-чи ил Парис нәшриндән ситат кәтирир.

Е.Бауерин Маркс тәрәфиндән «Мүгәддәс аилә»нин бу бөлмәсиндә тәнгид олунан «Прудон» мәгаләси «Allgemeine Literatur-Zeitung»ун V бурахылышында (апрел, 1844-чү ил) дәрч едилмишдир. — *36.*

18 Маркс Парисдә чыхан «La Réforme» («Исланат») гәзети әтрафында бирләшмиш сијаси групу нәзәрдә тутур, һәмин група хырда буржуа республикачы — демократлар вә хырда буржуа сосиалистләри, һабелә франса ингилабчы фәһләләринин бир һиссәси дахил иди. — *38.*

19 *«Deutsch-Französische Jahrbücher»* («Алман-франсыз салнамәси») — К. Марксын вә А. Рукенин редакторлуғу илә Парисдә алман дилиндә нәшр едилмишдир. 1844-чү илин февралында јалныз биринчи, гоша бурахылышы чыхмышдыр. Бурада Марксын «Јәһуди мәсәләсинә даир», «Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгидинә даир. Кириш» әсәрләри, һабелә Енкелсин «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир илк гејдләр» вә «Инкилтәрәнин вәзијјәти. Томас Карлејл. «Кечмиш вә инди»» әсәрләри чап едилмишди. Бу әсәрләр Марксын вә Енкелсин гәти сурәтдә материализм вә коммунизм тәрәфинә кечдијини көстәрирди. Журналын чыхмасынын дајандырылмасынын башлыча сәбәби буржуа радикалы Рукс илә Марксын принсипиал ихтилафлар иди. — *46.*

20 *Hegel G. W. F.* Werke. Berlin, 1833, Bd. VIII, s. 256, «Grundlinien der Philosophie des Rechts», § 190 (*Һекел К. В. Ф.* Әсәрләри. Берлин, 1833-чү ил, VIII чилд, сәһ. 256. «Һүгуг фәлсәфәсинин әсаслары», § 190). Бу әсәр илк дәфә 1821-чи илдә Берлиндә нәшр олунмушдур. — *55.*

21 *Say J. B.* Traité d'économie politique. Илк дәфә 1803-чү илдә Парисдә нәшр олунмушдур. Маркс онун 1817-чи илдәки үчүнчү нәшриндән ситат кәтирир. — *58.*

22 Ш. Контун «Traité de la propiété» (Paris, 1834, t. I, p. 52) (Мүлкијјәт һаггында трактат. Парис, 1834-чү ил, I чилд, сәһ. 52) әсәриндән көтүрүлмүш сөзләрдир, Прудон һәмин сөзләри «Мүлкијјәт нәдир?» (1841-чи ил нәшри) китабынын 93-чү сәһифәсиндә мисал кәтирмишдир. — *59.*

23 *Smith A.* An Lnquiry into the Nature and Causec of the Wealth of Nations. Илк дәфә 1776-чы илдә Лондонда чапдан чыхмышдыр. — *65.*

24 Франсыз јазычысы Ежен Сүнүн сентиментал — мешшан сосиал фантазија руһунда јазылмыш «Парис сирләри» романына Шелиганын јаздығы вә «Allgemeine Literatur-Zeitung»ун VII бурахылышында (ијун 1844-чү ил) чап олунмуш ресензијасы нәзәрдә тутулур, роман 1842—1843-чү илләрдә Парисдә чапдан чыхмыш вә тәкчә Франсада дејил, онун һүдудларындан кәнарда да кениш шөһрәт газанмышды.

Вишну — Брәһмәнизм вә индуизмдә Брәһмән вә Шива илә јанашы ән јүксәк аллаһ; һифзедән аллаһ, әбәди чанлы тәбиәтин тәчәссүмү. — *70.*

25 Молјер «Мешшан задәканлар арасында». II пәрдә, 6-чы сәһнә. — *71.*

26 Франсада 1830-чу ил буржуа ингилабындан сонра гәбул едилмиш вә Ијул монархијасынын әсас гануну олан Конститусија хартијасындан (Charte constitutionnelle), сөһбәт кедир. «Хартија һәгигәтдир» ифадәси Луи Филиппин 1830-чу ил 31 ијул тарихли бәјаннамәсинин јекун сөзләринә: «бундан сонра хартија һәгигәт олачагдыр» сөзләринә истеһза илә едилән ишарәдир. — *72.*

[27] Маркс Көтенин «Фауст» әсәриндәки беjти башга шәкилдә ифадә едир. I һиссә, 6-чы сәһнә (Әчиннәнин мәтбәхи). — *80.*

[28] Ш. Фурјенин «Үмумдүнја бирлији нәзәријјәси» («Théorie de l'unité universelle») әсәриндән ситатдыр. III чилд, II һиссә, 3-чү фәсил. Бу әсәр илк дәфә 1822-чи илдә «Traité de l'association domestique-agricole» («Евдарлыг — әкинчилик ассосиасијасы һаггында трактат») башлығы илә чапдан чыхмышдыр. — *84.*

[29] *Monteil A. A.* Historie des français des divers états aux cinq derniers siécles. Paris, 1828—1844, t. I—X (Монтеј А. А. Франсызларын мүхтәлиф зүмрәләринин сон беш әсрлик тарихи. Парис, 1828—1844-чү илләр, I—X чилдләр). — *89.*

[30] Шекспир. «Ахыры јахшы олан һәр шеј јахшыдыр». I пәрдә, 3-чү сәһнә. — 89.

[31] Polydori Vergilii liber de rerum inventoribus, Lugduni, 1706. — *90.*

[32] *Froment.* La Police dévoilée depuis la Restauration et notamment sous M. M. Franchet et Delavau. Paris, 1829, t. I—III (*Фроман.* Бәрпа дөврүндән, о чүмләдән Франше вә Делаво чәнаблары заманы ифша олунмуш полис. Парис, 1829, I—III чилдләр). — *92.*

[33] *Hegel G. W. F.* Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse (*Һекел К. В. Ф.* Фәлсәфә елмләринин енсиклопедијасы гыса очеркдә). Бу китаб илк дәфә 1817-чи илдә чапдан чыхмышдыр. Маркс 1830-чу илдәки үчүнчү нәшриндән истифадә етмишдир. — *98.*

[34] Бурада вә сонракы јерләрдә Б. Бауерин «Јәһуди мәсәләсинә даир ән јени әсәрләр» мәгаләси ситат кәтирилир, мәгалә «Allgemeine Literatur-Zeitung»ун I бурахылышында (декабр 1843-чү ил) дәрч едилмишди; бу мәгалә Бауерин «Јәһуди мәсәләси» китабынын мәтбуатда мә'руз галдығы тәнгидә онун чавабы иди. — *98.*

[35] *Bauer B.* Die Judenfrage (*Бауер Б.* Јәһуди мәсәләси) китабы Б. Бауерин һәмин мөвзуда јаздығы вә 1842-чи илин нојабрында «Deutsche Jahrbücher» («Алман салнамәси» — бах: 49-чу гејд) журналында дәрч олунмуш мәгаләсинин бә'зи әлавәләрлә тәкрар чапындан ибарәтдир. Китаб 1843-чү илдә Брауншвејгдә чапдан чыхмышдыр. — *98.*

[36] 1789-чу илин ијулундан 1794-чү илин февралынадәк Парисдә чыхан һәфтәлик «Révolutions de Paris» («Парис ингилаблары») гәзети нәзәрдә тутулур. 1790-чы илин сентјабрынадәк гәзетә ингилабчы публисист, демократ Елиза Лустало редакторлуг едирди. — *102.*

[37] Л. Фејербахын 1842-чи илин јанварында јазылмыш вә Алманијада сензура тәрәфиндән гадаған едилмиш «Фәлсәфә ислаһатына даир илкин тезисләр»и 1843-чү илдә Исвечрәдә «Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publicistik» («Ән јени алман фәлсәфәси вә публисистикасы саһәсиндә нәшр олунмамыш әсәрләр») мәчмуәсинин икинчи чилдиндә дәрч едилмишдир. Икичилдлик бу мәчмуәјә һәмчинин Марксын, Б. Бауерин, Рукенин вә башгаларынын мәгаләләри дахил иди. — *103.*

[38] *Доктриначылар* — Бәрпа дөврүнүн (1815—1830) франсыз-буржуа сијаси хадимләринин бир групудур; конститусијачы монархистләр, демократик вә ингилаби һәрәкатын гаты дүшмәнләри олан доктриначылар Франсада

Инкилтәрәнин нүмунәси әсасында буржуазија илә задәканларын блокуну јаратмаг истәјирдиләр. — *105.*

39 Маркс Б. Бауерин «Јәһуди мәсәләсинә даир ән јени әсәрләр» мәгаләсини нәзәрдә тутур, мәгалә «Allgemeine Literatur-Zeitung»ун I бурахылышында (декабр 1843-чү ил) дәрч олунмушду. — *107.*

40 *Hegel G. W. F.* Werke. Berlin, 1833, Bd. VIII, S. 12. «Grundlinien der Philosophie des Rechts», Vorrede, (*Һекел К. В. Ф.* Әсәрләри, Берлин, 1833-чү ил, VIII чилд, сәһ. 12. «Һүгуг фәлсәфәсинин әсаслары», Мүгәддимә). — *107.*

41 Марксын «Јәһуди мәсәләсинә даир» мәгаләсиндән сөһбәт кедир (бах: *К. Маркс, Ф. Енкелс.* Әсәрләри 2-чи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 382—413) — *107.*

42 *Наполеон мәчәлләси* — I Наполеон заманы Франсада гәбул олунмуш, Гәрби вә Чәнуби-Гәрби Алманијанын франсызлар тәрәфиндән ишғал олунмуш вилајәтләриндә тәтбиг олунан Мүлки мәчәлләдир; Рејн әјаләти 1815-чи илдә Пруссијаја бирләшдирилдикдән сонра да орада гүввәдә галырды. — *110.*

43 Сағ һекелчи Һинриксин 1843-чү илдә Һалледә «Politische Vorlesungen». Bd. I—II («Сијаси мүһазирәләр». I—II чилдләр) башлығы алтында нәшр едилән мүһазирәләр курсунун биринчи чилдинә Б. Бауерин ресензијасы нәзәрдә тутулур. Бауерин бу ресензијасы «Allgemeine Literatur-Zeitung»ун I бурахылышында (декабр 1843-чү ил) нәшр олунмушду. Сонра «Һинрикс, № 2» бөлмәсиндә бу мүһазирәләрин икинчи чилдинә Б. Бауерин ресензијасындан сөһбәт кедир, ресензија һәмин ајлығын V бурахылышында (апрел 1844-чү ил) нәшр олунмушду. — *111.*

44 Staat, Religion und Parthei. Leipzig, 1843. Б. Бауерин китабы имзасыз чыхмышды. — *111.*

45 *Feuerbach L.* Grundsätre der Philosophie der Zukunft. Zurich und Winterthur, 1843 (*Л. Фејербах.* Кәләчәјин фәлсәфәсинин әсас муддәалары. Сүрих вә Винтертур, 1843). — *113.*

46 Бу вә сонракы ситатлар Б. Бауерин «Јәһуди мәсәләси» китабынын тәнгидчиләри әлејһинә онун јаздығы икинчи мәгаләдән көтүрүлмүшдүр. Биринчи мәгалә кими буна да «Јәһуди мәсәләсинә даир ән јени әсәрләр» ады верилмиш вә «Allgemeine Literatur-Zeitung» журналынын IV бурахылышында (март 1844-чү ил) чап олунмушду. — *115.*

47 Әрзаг алверчиләринә гаршы Конвентин көрдүјү тәдбирләрдән сөһбәт кедир. 1793-чү илин сентјабрында Конвент үмуми максимум — әсас әрзаг мәһсуллары вә күтләви истеһлак шејләри үчүн мөһкәм гијмәтләр мүәјјән едилмәси һаггында декрет верди; әрзагла алверә вә онун кизләдилмәсинә көрә өлүм чәзасы тәтбиг едилирди. — *116.*

48 Б. Бауерин «Allgemeine Literatur-Zeitung»ун VIII бурахылышында (ијул 1844-чү ил) чап олунмуш мәгаләсинин адыдыр. «Абсолјут тәнгидин үчүнчү јүрүшү» бөлмәсиндә Марксын «Allgemeine Literatur-Zeitung»дан кәтирдији бүтүн ситатлар бу мәгаләдән көтүрүлмүшдүр. — *119.*

49 *«Deutsche Jahrbücher»* кәнч һекелчиләрин «Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst» («Елм вә инчәсәнәт» мәсәләләринә даир алман салнамәси») адлы әдәби-фәлсәфи журналын ихтисар олунмуш адыдыр. Журнал

Рукенин редакторлуғу алтында 1841-чи илин ијулундан Лејпсигдә нәшр едилирди. Әввәлләр (1838—1841) журнал «Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft» («Алман елми вә инчәсәнәти мәсәләләринә даир Һалле салнамәси») адланырды. Редаксијанын олдуғу јерин Пруссија шәһәри Һалледән Саксонијаја көчирилмәси, журналын адынын дәјишдирилмәси «Hallische Jahrbücher»ин Пруссија дахилиндә гадаған едилмәси тәһлүкәси илә әлагәдар иди. Лакин јени ил алтында да журнал чох давам етмәди. 1843-чү илин јанварында «Deutsche Jahrbücher» журналы Саксонија һөкумәти тәрәфиндән бағланды вә Иттифаг сејминин гәрары илә Алманијанын бүтүн әразисиндә гадаған едилди. — *120.*

50 *«Rheinische Zeitung für Politik, Hangel und Gewerbe»* («Сијасәт, тичарәт вә сәнаје мәсәләләринә даир Рејн гәзети») — 1842-чи ил јанварын 1-дән 1843-чү ил мартын 31-дәк Көлндә чыхан күндәлик гәзет иди. Гәзет Пруссија мүтләгијјәтинә гаршы мүхалифәтчи әһвал-руһијјәдә олан Рејн буржуазијасы тәрәфиндән јарадылмышды. Бә'зи кәнч һекелчиләр дә гәзетлә әмәкдашлыға чәлб олунмушдулар. 1842-чи илин апрелиндән Маркс «Rheinische Zeitung»ун әмәкдашы, һәмин илин октјабрындан исә онун редакторларындан бири олмушду. «Rheinische Zeitung»да Енкелсин дә бир сыра мәгаләләри дәрч едилмишди. Марксын редакторлуғу заманы гәзет кетдикчә даһа гәти ингилаби-демократик характер дашымаға башламышды. Һөкумәт онун үчүн хүсусилә чидди сензура мүәјјәнләшдирмиш, сонра исә ону бағламышды. — *120.*

51 *Bauer B.* Das entdeckte Christenthum. Zürich und Winterthur, 1843. — *121.*

52 *Bauer B.* Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker, Leipzig, 1841, Bd. 1—2; Braunschweig, 1842, Bd. 3 (Б. Бауер. Синоптикләрин инчил тарихинин тәнгиди. Лејпсиг, 1841, 1—2-чи чилдләр; Брауншвејг, 1842-чи ил, 3-чү чилд). Дин тарихи әдәбијјатында илк үч инчили јараданлары синоптикләр адландырырлар. — *126.*

53 Марксын «Јәһуди мәсәләсинә даир» мәгаләси нәзәрдә тутулур. (бах: *К. Маркс, Ф. Енкелс.* Әсәрләри 2-чи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 382—413). — *128.*

54 Б. Бауерин «Мүасир јәһудиләрин вә христианларын азад олмаг габилијјәти» мәгаләсиндән сөһбәт кедир, мәгалә «Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz» («Исвечрәдән ијирми бир вәрәг») мәчмуәсиндә дәрч олунмушдур. Мәчмуә 1843-чү илдә Сүрихдә вә Винтертурда хырда буржуа демократы, шаир Һ. Һервег тәрәфиндән нәшр едилмишдир. — *129.*

55 Die evangelische Landeskirche Preussens und die Wissenschaft. Leipzig, 1840 (Пруссијада јевангелист килсәси вә елм. Лејпсиг, 1840). Б. Бауерин бу китабы имзасыз чап олунмушду. — *135.*

56 Јакобин диктатурасыны мөһкәмләтмәјә чалышан Робеспјер вә онун тәрәфдарлары христианлыгдан узаглашма сијасәти әлејһинә чыхырдылар. Конвентин 1793-чү ил 6 декабр тарихли декрети «дин азадлығына гаршы јөнәлдилмиш һәр чүр зоракылығы вә һәдә-горхуну» гадаған етди. — *137.*

57 *Cercle social* (Сосиал дәрнәк) — демократик зијалыларын нүмајәндәләринин јаратдыглары тәшкилат иди. XVIII әсрин ахырларында Франса буржуа ингилабынын илк илләриндә Парисдә фәалијјәт көстәрмишдир. Коммунист идејалары тарихиндә Cercle social-ын јери онунла мүәјјән едилир ки, онун идеологу К. Фоше торпағын бәрабәрчиликлә јенидән бөлүшдү-

рүлмәси, нри әмлакларын мәһдудлашдырылмасы, һабелә әмәк габилиjјәтли бүтүн вәтәндашлара иш верилмәси тәләбини ирәли сүрүрдү. — *142.*

58 *Директорија* — 1794-чү ил ијулун 27-дә (термидорун 9-да) јакобин һөкумәтинин деврилмәси вә Термидориан Конвенти тәрәфиндән 1795-чи ил нојабрын 4-дә јени антидемократик конститусијанын тәтбиг едилмәси нәтичәсиндә Франсада јарадылмыш режимдир. Али ичранјјә һакимијјәти беш директорун әлиндә чәмләнмишди. — *146.*

59 *Cabanis P. J. G.* Rapports du physique et du moral de l'homme. Биринчи нәшри 1802-чи илдә Парисдә чыхмышды. Бу әсәрин хејли һиссәси 1798-чи вә 1799-чу илләрдә Франса Елмләр Академијасынын елми әсәрләриндә нәшр олунмушду. — *150.*

60 *Јансенистләр* — (Һолландија теологу Јансенинин адындан көтүрүлмүшдүр) — XVII әсрдә вә XVIII әсрин әввәлиндә Франсада католикләр арасында мүхалифәтчи чәрәјанын нүмајәндәләридир, бу чәрәјан рәсми католиклијин феодал идеолокијасындан франсыз буржуазијасынын бир һиссәсинин наразылыгыны ифадә едирди. — *150.*

61 *Locke J.* An Essay concerning Human Understanding. (*Ч. Локк.* Инсан зәкасы һаггында тәчрүбә). Биринчи нәшри 1690-чы илдә Лондонда чыхмышдыр. — *151.*

62 Essai sur l'origine des connaissances humains. Кондилјакын китабынын биринчи нәшри 1746-чы илдә Амстердамда имзасыз чыхмышды. — *153.*

63 *Helvétius.* De l'homme, de ses facultés in tellectuelles et de son éducation (*Һелветси.* Инсан, онун зеһни габилијјәти вә тәрбијәси һаггында). Бу әсәр илк дәфә мүәллифин өлүмүндән сонра 1773-чү илдә Һаагада, Русијанын Һолландијадакы сәфири Д. А. Голитсынын көмәји илә нәшр едилмишди. — *154.*

64 L'homme machine. Leyde, 1748. Ламетринин Лејдендә имзасыз чыхан китабы јандырылмыш, мүәллифин өзү исә Һолландијадан говулмушду, о бураја 1745-чи илдә Франсадан мүһачирәтә кәлмишди. — *154.*

65 Һолбахын «Systéme de la Nature, ou Des Lois du Monde Physique et du Monde Moral» (Тәбиәтин системи вә ја физики дүнјанын вә мә'нәви дүнјанын ганунлары һаггында) китабынын биринчи нәшри 1770-чи илдә чыхмышды; конспирасија мәгсәдилә китабын мүәллифинин Франса академијасынын 1760-чы илдә вәфат етмиш катиби Ж. Б. Мирабо олдуғу көстәрилмишди. — *154.*

66 *Robinet J. B.* De la Nature. Дөрд чилдлик биринчи нәшри 1763—1766-чы илләрдә Амстердамда чыхмышдыр. — *154.*

67 *Hegel G. W. F.* Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. (*Һекел К. В. Ф.* Фәлсәфә тарихинә даир мүһазирәләр); бу әсәр илк дәфә Һекелин Әсәрләринин биринчи нәшриндә дәрч олунмушду (Hegel. Werke. Berlin; 1833—1836, Bd. XIII—XV). — *156.*

68 *Helvétius.* De l'Esprit. Paris, 1822, t. I—II. Һелветсинин 1758-чи илдә Парисдә имзасыз чыхан китабынын биринчи нәшри 1759-чу илдә чәллад тәрәфиндән јандырылмышды. — *157.*

69 Һолбахын «Systéme social, ou Principes naturels de la morale et de la politique». Paris, 1822, t. I—II (Сосиал систем вә ја Әхлагын вә сијасәтин

тәбии принсипләри. Парис, 1822, I—II чилдләр) китабындан сөhбәт кедир. Һолбахын китабынын үч чилдлик биринчи нәшри 1773-чү илдә имзасыз чыхмышды. — *157.*

70 *«Allgemeine Zeitung»* («Үмуми гәзет») — әсасы 1798-чи илдә гојулмуш мүртәчә алман күндәлик гәзетидир; 1850-чи илдән 1882-чи иләдәк Аугсбургда чыхмышдыр. — *158.*

71 *Stein L.* Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs. Leipzig, 1842 (*Л. Штејн.* Мүасир Франсада сосиализм вә коммунизм. Лејпсиг, 1842). — *158.*

72 «Мәнтиг елми» («Wissenschaft der Logik») нәзәрдә тутулур. Маркс Һекелин Әсәрләринин икинчи нәшриндән (*Hegel G. W. F.* Werke. Berlin, 1841, 2-te Aufl., Bd. V) ситат кәтирир. Һекелин үч чилдлик бу әсәри илк дәфә 1812—1816-чы илләрдә нәшр олунмушду. — *163.*

73 Көте. «Фауст» I hиссә, 3-чү сәhнә (Фаустун кабинети). — *166.*

74 *«Zeitschrift für spekulative Theologie»* («Спекулјатив теолокија журналы») — 1836—1838-чи илләрдә о заман сағ һекелчиләр групуна мәхсус олан Б. Бауерин редакторлуғу алтында Берлиндә нәшр едилән журналдыр. — *167.*

75 Франсыз јазычысы Ж. Ф. Мармонтелин бир пәрдәли «Лүсил» комедијасындан дөрдүнчү сәhнә. — *169.*

76 Е. Бауерин «Јашасын мөhкәм принсипләр!» Һекајәси бу китабда чап олунмушду: *Weill A.* und *Bauer E.* Berliner Novellen. Berlin, 1843 (*А. Вејл* вә *Е. Бауер.* Берлин новеллалары. Берлин, 1843). — *172.*

77 «Allgemeine Literatur-Zeitung» журналынын мүхбири Б. Бауерин групуна мәхсус олмајан вә хырда, хүсуси мәсәләләрдә «Allgemeine Literatur-Zeitung» журналыны тәнгид едән Берлин кәнч һекелчиләринин *«Берлин дәрнәји»* («Berliner Couleur») адландырыр. — *174.*

78 Маркс Б. Бауерин «Теоложи шүурун әзаблары вә севинчләри» мәгаләсини нәзәрдә тутур, мәгалә «Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publicistik» мәчмуәсинин икинчи чилдиндә дәрч олунмушду. — *178.*

79 *«La Démocratie pacifique»* («Динч демократија») — фурјеристләрин 1843—1851-чи илләрдә Парисдә чыхан күндәлик гәзетидир. — *179.*

80 Һејне. «Шимал дәнизи». Икинчи силсилә, «Суаллар» ше'ри. — *183.*

81 «Раhибә гыз» адлы алман халг маhнысындандыр. — *188.*

82 «Једди шваб» адлы комик алман халг повестиндәндир. — *190.*

83 Көте. «Мүлајим ксенијалар». — *202.*

84 *«Journal des Débats»* — әсасы 1789-чу илдә Парисдә гојулмуш франсыз һәфтәлик буржуа гәзетинин — «Journal des Débats politiques et littéraires» («Сијаси вә әдәби мүзакирәләр гәзети») ихтисар олунмуш адыдыр. Ијул монархијасы дөврүндә һөкумәт гәзети иди, орлеанчы буржуазијанын органы иди. — *216.*

85 *«Le Siècle»* («Əср») — 1836-чы илдəн 1939-чу илəдəк Парисдə чыхан күндəлик гəзетдир, XIX əсрин 40-чы иллəриндə хырда буржуазијанын мө'тəдил конститусија ислаһатлары илə кифајəтлəнəн һиссəсинин бахышларыны əкс етдирирди. — *216.*

86 *«Petites affiches»* («Кичик е'ланлар») гəзети нəзəрдə тутулур — əсасы 1612-чи илдə Парисдə гојулмуш əн көһнə франсыз дөври нəшриндир, бир нөв мүхтəлиф е'ланлар вə хəбəрлəр чап олунан мə'лумат вəрəги иди. — *216.*

87 *«Satan»* («Шејтан») — 1840—1844-чү иллəрдə Парисдə чыхан сатирик жанрлы кичик буржуа гəзетидир. — *217.*

88 Маркс Ш. Фурјенин бу əсəрлəриндəн ситат кəтирир: «Дөрд һəрəкатын вə үмуми талелəрин нəзəријјəси» («Théorie des quatre mouvements et des destinées générales» — биринчи нəшри 1808-чи илдə чыхмышдыр), «Јени тəсəррүфат вə сосијетар дүнјасы»)«Le nouveau monde industriel et sociétaire» — биринчи нəшри 1829-чу илдə чыхмышдыр), һабелə «Үмумдүнја бирлији нəзəријјəси» («Théorie de l'unite universeile» — биринчи нəшри 1822-чи илдə чыхмышдыр), — *223.*

89 *Chaptal.* De l'Industrie françoise. Paris, 1819, t. I—II. — *227.*

90 *Фортунат* — алман халг нағылынын сеһрли түкəнмəз пул кисəси олан гəһрəманыдыр. — *227.*

91 Ш. Фурјенин «Дөрд һəрəкатын вə үмуми талелəрин нəзəријјəси» китабындандыр, II һиссə, епилог. — *228.*

92 Наполеон мүһарибəлəри вə Вјана конгреси заманы (1814—1815) Алманијанын сијаси хəритəсинин јенидəн тəртиб олунмасы нəтичəсиндə мүлклəри даһа ири алман дөвлəтлəринин əразисинə бирлəшдирилмиш вə өз һакимијјəтини итирмиш хырда алман кнјазлары нəзəрдə тутулур. — *230.*

93 *«Кəнч Инкилтəрə»* — торилəр партијасына мəнсуб олан инкилис сијаси хадимлəри вə əдиблəри групудур; XIX əсрин 40-чы иллəринин əввəллəриндə јаранмышдыр. Буржуазијанын игтисади вə сијаси гүдрəтинин артмасындан торпаг аристократијасынын наразылығыны ифадə едəн «Кəнч Инкилтəрə» групунун хадимлəри фəһлə синфини өз тə'биринə табе етмəк вə ондан буржуазијаја гаршы мүбаризəдə истифадə етмəк үчүн демагог үсуллара əл атырдылар. Маркс вə Енкелс «Коммунист партијасынын манифестиндə» онларын бахышларыны «феодал сосиализми» кими сəчијјəлəндирирлəр. — *232.*

94 Маркс Сүрихдəн олан Һирселин мəктубундан ироник əлавəлəрлə ситат кəтирир, мəгалə «Allgemeine Literatur-Zeitung»ун V бурахылышында (апрел 1844-чү ил) дəрч олунмушду. — *232.*

95 Франсыз мəчлис маһнысындандыр. — *238.*

96 *«Инкилтəрəдə фəһлə синфинин вəзијјəти»* китабыны Енкелс 1844-чү илин сентјабрында — 1845-чи илин мартында Бармендə јазмышдыр. Енкелс Инкилтəрə пролетариатынын һəјат шəраитинин өјрəнилмəси вə ајры-ајры фрагментлəрин јазылмасы илə Инкилтəрəдə оларкəн (1844-чү илин нојабры — 1844-чү илин августу) мəшғул олмушду, о, бу мəсəлəни Инкилтəрəнин сосиал тарихинə даир јазмаг истəдији əсəрин бир фəслиндə ишыг-

ландырмағы нәзәрдә тутурду; лакин буржуа чәмијјәтиндә пролетариатын хүсуси ролунун ајдынлашдырылмасы Енкелсдә Инкилтәрә фәһлә синфинин вәзијјәтинә ајрыча әсәр һәср етмәк фикри јаратды.

Китабын биринчи нәшри 1845-чи илдә Лејпсигдә алман дилиндә чыхмышдыр. Алманча икинчи нәшри 1892-чи илдә чыхмышдыр. Һәмин вахтадәк китаб мүәллиф тәрчүмәси илә инкилис дилиндә ики дәфә нәшр олунмушду (1887-чи илдә Нју-Јоркда вә 1892-чи илдә Лондонда). Енкелс өз китабынын јени нәшрләрини һазырлајаркән мәтнә елә бир чидди дәјишиклик етмәмишдир. Лакин Енкелс китабын 1892-чи илдә чыхан инкилисчә вә алманча нәшрләринә демәк олар ки, бүтүнлүклә дахил олан «Америка нәшринә әлавә»дә охучуну хәбәрдар етмәји лазым билмишди ки, «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» китабына јеткин марксизмин әсәри кими бахмаг олмаз. О јазырды: «Бу китабда һәр јердә мүасир сосиализмин онун әчдадларындан бириндән — классик алман фәлсәфәсиндән јаранмасынын изләрини тапмаг олар. Мәсәлән, китабда (хүсусилә ахырында) бу хүсусилә күчлү сурәтдә гејд олунур ки, коммунизм садәчә олараг фәһлә синфинин партија доктринасы дејилдир, сон мәгсәди капиталистләр дә дахил олмагла бүтүн чәмијјәти мүасир мүнасибәтләрин мәһдуд чәрчивәсиндән хилас етмәкдән ибарәт олан нәзәријјәдир. Абстракт мә'нада бу мүддәа доғрудур, лакин практикада исә фајдасыздыр, бир чох чәһәтдән исә ондан да писдир. Варлы синифләр нәинки өзләри бу чәрчивәләрдән хилас олмаға еһтијач һисс етмир, һәтта фәһлә синфинин өз-өзүнә азад олмасына мүгавимәт көстәрирләр, одур ки, фәһлә синфи сосиал ингилабы тәкбашына һазырлајыб һәјата кечирмәлидир». Енкелс даһа сонра изаһ едир ки, Инкилтәрәдә сосиал ингилабын јахынлығы һаггында онун 1845-чи илдә сөјләдији мүлаһизә нәјә көрә сүбут олунмады: Енкелс 1848-чи илдән сонра чартизмин ифласыны вә Инкилтәрә фәһлә һәрәкатында оппортунизмин мүвәггәти гәләбә чалмасыны билаваситә дүнја базарында Инкилтәрәнин сәнаје инһисары илә әлагәләндирир вә әмин олдуғуну билдирир ки, Инкилтәрә өз инһисарчы мөвгејини итирдикдә «сосиализм Инкилтәрәдә јенидән мејдана кәләчәкдир». — *239.*

97 Енкелс «Бөјүк Британијанын фәһлә синфинә» мүрачиәтини ајрыча чап едиб Инкилтәрәнин бә'зи сијаси партијаларынын лидерләринә, әдибләринә вә парламент үзвләринә көндәрмәји нәзәрдә тутараг инкилис дилиндә јазмышды. «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» китабынын 1845 вә 1892-чи илләрдәки алманча нәшрләриндә бу мүрачиәт инкилис дилиндә верилмишди, Америка (1887) вә Инкилтәрә (1892-чи ил) нәшрләринә исә дахил едилмәмишди. — *241.*

98 Силезија тохучуларынын 1844-чү ил ијунун 4—6-да олмуш вә Алманијада пролетариатла буржуазија арасында биринчи ири синфи чарпышма сајылан үсјаны, һабелә 1844-чү илин јајында Прага әтрафында чех фәһләләри, о чүмләдән тохучулары арасында һәјәчанлар нәзәрдә тутулур. — *245.*

99 Дәгигләшдирилмиш мә'луматлара көрә Самуел Кромптон мүл-машыны 1779-чу илдә ихтира етмишдир. — *252.*

100 *McCulloch J. R.* A Dictionary practical, theoretical and historical of commerce and commercial navigation. London, 1844. (*Мак-Куллох Ч. Р.* Тичарәт вә тичарәт кәмичилијинин әмәли, нәзәри вә тарихи луғәти. Лондон, 1844-чү ил). — *253.*

101 Дәгигләшдирилмиш мә'лумата көрә Т. Пејнин гурашдырдығы көрпүнүн һиссәләри Ротерһем јахынлығында Јоркширдә төкмә үсулу илә һазырланмышды. Колбрукдалда Северн чајы үзәриндә илк дәмир көрпү 1777—1779-чу илләрдә тикилмишди. — *257.*

202 XIX әсрин 30-чу илләринин ортасына аид олан һәмин рәгәм бу китабдан көтүрүлмүшдүр: *Porter G. R.* The Progress of the Nation. London, 1836, vol. 1, p. 345 (*Портер Ч. Р.* Милләтин тәрәггиси. Лондон, 1836, 1-чи чилд, сәһ. 345). Һәмин китабын 1843-чү илдә нәшр едилмиш 3-чү чилдиндә (сәһ. 86) 4 877 000 тон рәгәми көстәрилир. — *257.*

203 *«Durham Chronicle»* («Дурһам хроникасы») — һәфтәлик гәзетдир, 1820-чи илдән Дурһамда (Инкилтәрәдә) нәшр едилир; XIX әсрин 40-чы илләриндә буржуа-либерал мәсләкли гәзет иди. — *257.*

204 Инкилтәрә парламентинин 1832-чи илин ијунунда кечирдији сечки һүгугу ислаһатындан сөһбәт кедир. Ислаһат торпаг вә малијјә аристократијасынын сијаси инһисары әлејһинә јөнәлдилмишди вә сәнаје буржуазијасынын нүмајәндәләринә парламентә јол ачырды. Ислаһат уғрунда мүбаризәнин башлыча гүввәләри олан пролетариат вә хырда буржуазија либерал буржуазија тәрәфиндән алдадылмыш вә сечки һүгугу алмамышды. — *261.*

205 1844-чү ил парламент сессијасы һаггында һәмчинин бах: бу чилд, сәһ. 399—401. — *261.*

206 Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри 2-чи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 544—571. — *264.*

207 *Stirner M.* Der Einzige und sein Eigenthum. Leipzig, 1845 (*М. Штирнер.* Тәк олан вә онун мүлкијјәти. Лејпсиг, 1845). — *267.*

208 Енкелс кешиш Олстонун мә'луматыны ситат кәтирир, мә'лумат әввәлчә буржуа-радикал органы «The Weekly Dispatch»»-да («Һәфтәлик мә'лумат»-да) вә сонра «The Northern» адлы чартист гәзетинин (бах: 121-чи гејд) 1844-чү ил 4 мај тарихли 338-чи нөмрәсиндә јенидән чап олунмушду. — *253.*

209 *«The Times»* («Заманә») — әсасы 1785-чи илдә Лондонда гојулмуш мүһафизәкар мәсләкли ән ири күндәлик инкилис гәзетидир. — *273.*

210 Дәгигләшдирилмиш мә'лумата көрә 5981 аилә јохланмышды, онлардан 2800-ү (46 фаизи) бир отагда вә ја онун бир һиссәсиндә јерләшмишди. Бах: *Fripp C. B.* Report of an inquiry in to the conditions of the Working class of the City of Bristal. — Journal of the statistical Society of London, 1839, vol. II (*Ч. Б. Фрипп.* Бристол шәһәри фәһлә синфинин һәјат шәраитинин јохланмасы һаггында һесабат. Лондон статистика чәмијјәтинин журналы, 1839-чу ил, II чилд). — *277.*

211 Бу ситат Ч. К. Сајмонсун башга әсәриндән, мәһз әл тохучуларынын вәзијјәтинин тәдгиги үзрә һөкумәт комиссијасы үзвүнүн һесабатындан (Report from Assistant Hand-Loom Weavers' Commissioners) көтүрүлмүшдү, Сајмонсун тәртиб етдији һәмин һесабат бу мәчмуәдә дәрч олунмушду: Parlamentary Papers, 1839, vol. XLII, № 159, p. 51 (Парламент сәнәдләри, 1839, XLII № 159, сәһ. 51). Нөвбәти ситат Енкелсин сәтиралты гејддә көстәрдији китабдан көтүрүлмүшдүр. — *279.*

212 Һаддерсвилд шәһәринин санитарија вәзијјәтини тәдгиг етмәк үчүн шәһәр сакинләринин 1844-чү ил ијулун 19-да сечдикләри комиссијанын Енкелс тәрәфиндән ситат кәтирилән һесабаты 1844-чү ил августун 10-да «The Northern Star» (бах: 121-чи гејд) гәзетинин 352-чи нөмрәсиндә чап олунмушду. — *281.*

113 *Керсолл-Мур* — Манчестер Јахынлығында фәһләләрин јығынчаглары кечирилән тәпәдир. Енкелс гәдим Ромадакы Мүгәддәс даға ујғун олараг һәмин тәпәни «Мүгәддәс дағ» адландырыр, рәвајәтә көрә ерамыздан әввәл 494-чү илдә патрисләрә гаршы үсјан едән плебејләр мүгәддәс дағa јығышмышдылар. — *285.*

114 *«The Manchester Guardian»* («Манчестер кешикчиси») — азад тичарәт тәрәфдарларынын (фритредерләрин), сонралар либераллар партијасынын органы олан инкилис буржуа гәзетидир; 1821-чи илдән Манчестердә чыхыр.

Манчестердә он бир гәссаб әлејһинә мәһкәмә просеси Енкелсин өз јаддашына әсасән көстәрдији вахтдан бир гәдәр әввәл олмушду. Просес һаггында һесабат «The Manchester Guardian» гәзетинин 1843-чү ил 10 мај тарихли нөмрәсиндә дәрч олунмушду. Белә ишләрә бахан јерли мәһкәмәнин сессијалары илдә ики дәфә чағырылырды. — *306.*

115 Лондон тәрсанәчиләринин вәзијјәти һаггында кешиш У. Чампнисин Енкелс тәрәфиндән ситат кәтирилән мә'луматы әввәлчә «The Weekly Dispatch» һәфтәлијиндә дәрч олунмуш, сонра «The Northern Star» гәзетиндә (бах: 121-чи гејд) тәкрар чап олунмушду; № 338, 4 мај 1844-чү ил. — *322.*

116 Р. Қауенин «Глазгода доғумун вә өлүмүн статистикасы әһалинин санитарија вәзијјәтини әкс етдирир» мәгаләси «Journal of the Statistical Society of London»да («Лондон статистика чәмијјәтинин журналын»да) 1840-чы илин октјабрында чап олунмушду. — *339.*

117 Лондонда тикинтини гајдаја салмаг һаггында хүсуси гануну (Metropolitan Act) Инкилтәрә парламенти 1844-чү илдә гәбул етмишди. — *342.*

118 *1802-чи ил гануну* шакирд-ушаглар үчүн иш вахтыны 12 саатадәк мәһдудлашдырыр вә онлардан кечә ишләриндә истифадә олунмасыны гадаған едирди. Бу ганун тәкчә памбыг вә јун сәнајесинә шамил едилирди; о, фабрик инспексијасы тәрәфиндән нәзарәти нәзәрдә тутмурду вә әслиндә фабрикчиләр она риајәт етмирдиләр. — *378.*

119 *1819-чу ил гануну* памбыгәјирмә вә тохучулуг фабрикләриндә 9 јашынадәк ушагларын ишләмәсини, һабелә ушагларын вә 16 јашынадәк олан јенијетмәләрин кечә ишләриндә ишләмәсини гадаған едирди; онларын һамысы үчүн иш күнү јемәк үчүн фасиләләр нәзәрә алынмадан 12 саатадәк мәһдудлашдырылырды; бу фасиләләр фабрикчиләр тәрәфиндән өзбашына тә'јин едилдијиндән иш күнү әслиндә 14 саатадәк вә даһа чох узанырды.

1825-чи ил гануну мүәјјән едирди ки, јемәк үчүн фасиләләр үмумијјәтлә $1^1/_2$ саатдан артыг олмамалы иди ки, иш күнү бүтөвлүкдә $13^1/_2$ саатдан артыг олмасын. 1819-чу ил гануну кими 1825-чи ил гануну да фабрик инспексијасы тәрәфиндән нәзарәти нәзәрдә тутмурду вә фабрикчиләр она әмәл етмирдиләр. — *394.*

120 *«The Fleet papers»* («Флит гејдләри») — Флит борч һәбсханасында олан Остлерин 1841—1844-чү илләрдә мәктуб-памфлетләр шәклиндә бурахдығы һәфтәлик мәчмуәдир. — *339.*

121 *«The Northern Star»* («Шимал улдузу») — инкилис һәфтәлик гәзети, чартистләрин мәркәзи органы иди: 1837-чи илдә әсасы гојулмушдур; 1852-чи иләдәк әввәлчә Лидсдә, сонра исә 1844-чү илин нојабрындан Лондонда чыхмышдыр. 1843-чү илдән 1850-чи иләдәк Енкелс бу гәзетдә әмәкдашлыг етмишдир. — *406.*

122 Е. Мидин «Крал-бухар» (The Steam-King) шe'ринин алманҹаја тәрҹүмәсини Енкелс етмишди: бу шe'рин «The Northern Star» гәзетинин 1843-ҹү ил 11 феврал тарихли 274-ҹү нөмрәсиндә чап олунмуш инкилисҹә мәтниндә даһа ики бејт вардыр; рус нәшри үчүн шe'ри С. Маршак тәрҹүмә етмишдир. — *409.*

123 *«Revue des deux Mondes»* («Көһнә вә Јени Дүнјанын ичмалы») — икиһәфтәдә бир дәфә чыхан буржуа әдәби-бәдии вә публисистик журналыдыр, 1829-ҹу илдән Парисдә нәшр едилир. — *420.*

124 Рәвајәтә көрә Рома патрисиси Менени Агриппа бизим ерадан әввәл 494-ҹү илдә үсјан етмиш плебејләрә инсан бәдәнинин мә'дәјә гаршы гәзәбләнән һиссәләри һаггында тәмсил данышараг онлары сакитләшдирмишди. — *442.*

125 Шеффилдә, Брадфордда вә башга шәһәрләрдә чартистләрин полислә фитнәкарлар тәрәфиндән төрәдилән тоггушмалары нәзәрдә тутулур. Бу тоггушмалар һәрәкатын лидерләри вә иштиракчылары арасында чохлу һәбсләрә сәбәб олмушду. — *449.*

126 *Mechanics' Institutions* — фәһләләрә бә'зи үмумтәһсил вә техники предметләрин кечилдији ахшам мәктәбләридир; белә мәктәбләр илк дәфә Инкилтәрәдә 1823-ҹү илдә (Глазгода) вә 1824-ҹү илдә (Лондонда) јаранмышды. XIX әсрин 40-ҹы илләриндә башлыҹа олараг фабрик шәһәрләри Ланкаширдә вә Јоркширдә ики јүздән чох белә мәктәб вар иди. Буржуазија бу мәктәбләрдән сәнаједән өтрү зәрури олан ихтисаслы фәһләләр һазырламаг вә һәмин фәһләләри өз тә'сири алтына алмаг үчүн истифадә едирди. — *457.*

127 *Strauß D. F.* Das Leben Jesu. Tübingen, 1835—1836, Bd. 1—2 *(Д. Ф. Штраус.* Инсанын һәјаты. Түбинген, 1835—1836, 1—2-ҹи ҹилдләр). Прудонун «Мүлкијјәт нәдир?» китабы һаггында 17-ҹи гејдә бах. — *458.*

128 *«The Mining Journal»* («Дағ-мә'дән журналы») — 1835-ҹи илдә Лондонда әсасы гојулмуш һәфтәлик игтисади вә техники журналдыр. — *467.*

129 Гадынлардан, һабелә 10 јашдан ашағы кичик ушаглардан јералты ишләрдә истифадә олунмасыны гадаған едән гануну парламент 1842-ҹи ил августун 10-да гәбул етмишдир. — *468.*

130 *Крал күрсү мәһкәмәси* — Инкилтәрәнин ән гәдим мәһкәмәләриндән бирилир; XIX әсрдә (1873-ҹү иләдәк) мүстәгил али мәһкәмә олуб чинајәт ишләринә вә мүлки ишләрә бахырды, бир сыра ашағы мәһкәмәләрин гәрарларына јенидән бахмаг һүгугу вар иди. — *471.*

131 *Writ of Habeas Corpus* — һәбсин ганунилијини јохламаг үчүн әлагәдар шәхсләрин тәләбинә әсасән мәһбусун мәһкәмәјә кәтирилмәси барәдә мүвафиг инстансијаја көстәриш верән вә Инкилтәрә мәһкәмә практикасында гәбул олунмуш сәнәдин адыдыр. Мәһкәмә һәбсин сәбәбләрини нәзәрдән кечирдикдән сонра мәһбусу ја азад едир, ја да ону керијә, һәбсханаја көндәрир, јахуд кировла вә ја заминликлә азадлыға бурахыр. 1679-ҹу ил акты илә тәнзимләнән бу әмәлијјат дөвләтә хәјанәтдә иттиһам ишләринә шамил едилмир вә парламентин гәрары илә дајандырыла биләр. — *471.*

132 *Инкилтәрә-Ирландија унијасы* 1798-ҹи илдә Ирландија үсјаны јатырылдыгдан сонра Ирландијаја зорла гәбул етдирилмишдир. 1801-ҹи ил јанварын 1-дән гүввәјә минән унија Ирландија мухтаријјатынын сон изләрини

мәһв етмиш вә Ирландија парламентини ләғв етмишди. Унијанын ләғв едилмәси тәләби (Repeal of Union) XIX әсрин 20-чи илләриндә Ирландијада ән кениш јајылмыш шүар иди; 1840-чы илдә Рипилерләр ассосиасијасынын — унијанын ләғв едилмәси тәрәфдарлары тәшкилатынын әсасы гојулмушду. — *489.*

133 Ч. У. Крокерин имзасыз памфлетиндән [*Croker J. W.*] A Sketch of the State of Ireland, Past and Present. 2-d ed. London, 1808 (Ирландијада вәзијјәтин гыса очерки, кечмиш вә инди. 2-чи нәшри, Лондон, 1808). 2-чи нәшрин чыхмасы тарихи дәгигләшдирилмишдир. — *489.*

134 О'Коннелин вә унијанын ләғв едилмәси һәрәкатынын дикәр сәккиз лидеринин 1844-чү илдә олмуш просесиндән сөһбәт кедир. Ториләр һөкумәти бу просеслә һәрәката гәти зәрбә вурмаг истәјирди. О'Коннел вә онун тәрәфдарлары 1844-чү илин февралында он ики ајлыг һәбс чәзасына мәһкум едилмишдиләр, лакин бу һөкм тезликлә лордлар палатасы тәрәфиндән ләғв едилмишди. — *489.*

135 Бах: *К. Маркс, Ф. Енкелс.* Әсәрләри 2-чи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 572—597. — *491.*

136 *«Laissez faire, laissez aller»* — «фәалијјәт азадлығы верин» — бу, тичарәт азадлығынын вә игтисади мүнасибәтләр саһәсинә дөвләтин гарышмамасы тәрәфдарлары олан буржуа игтисадчыларынын — фритредерләрин формулу иди. — *493.*

137 *Бәрмәкиләр сүфрәси* (вә ја *гонаглығы*) — «Мин бир кечә» нағылларындан көтүрүлмүш ифадәдир. Бу гонаглыгда ач адамын габағына бир-биринин далынча бош габлары кәтирирләр. — *508.*

138 Енкелс бу мәгаләни өзүнүн «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» әсәринин АБШ-да нәшринә һазырлыгла әлагәдар олараг јазмышды, бу нәшр һәмин әсәрин инкилис дилинә илк тәрчүмәси иди. Әввәлчә Енкелс бу мәгаләни һәмин нәшрдә өн сөз вә ја сон сөз кими вермәји нәзәрдә тутмушду, лакин дәрһал нашир тапмаг мүмкүн олмадығындан китабын нәшри хејли кечикдијинә көрә, Енкелс китаба јени мүгәддимә јазмағы зәрури һесаб етди (бах: *К. Маркс Ф. Енкелс,* Әсәрләри 2-чи нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 345—353), бу мәгалә исә китаба әлавә кими дахил едилмишди. 1892-чи илдә Енкелс мәгаләни бүтөвлүклә өз әсәринин инкилисчә нәшринә вә алманча икинчи нәшринә дахил етмишди. — *512.*

139 Фәһләләрин әмәјини әмтәә илә өдәмәк системи һаггында бу чилдин 406-чы сәһифәсинә бах.

Тәкчә јенијетмәләрә вә ишчи гадынлара шамил едилән *он саатлыг иш күну* һаггында гануну Инкилтәрә парламенти 1847-чи ил ијунун 8-дә гәбул етмишди. — *513.*

140 *«Кичик Ирландија»* («Little Ireland») — Манчестерин чәнуб учгарында башлыча олараг ирландијалыларын мәскән салдығы фәһлә рајонудур, онун әтрафлы тәсвири үчүн Енкелсин «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» әсәринә бах: (бу чилд, сәһ. 299).

«Једди атычы» («Seven Dials») — Лондонун мәркәзиндә фәһлә рајонудур. — *514.*

141 «Report of the Royal Commission on the Hausing of the Working classes. England and Wales». 1885 («Зәһмәткеш синифләрин мәнзил шәраити һаггында крал комиссијасынын һесабаты. Инкилтәрә вә Уелс». 1885) нәзәрдә тутулур. — *514.*

142 *Коттечләр системи* — фәһләләрин әмәк һаггындан мәнзил һаггыны тутмагла фабрикчиләр тәрәфиндән сон дәрәчә ағыр шәртләрлә фәһләләрә јашајыш саһәси верилмәси (бу барәдә әтрафлы бах: бу чилд, сәһ. 407). — *515.*

143 Пенсилванија штатында (АБШ) 10 миндән артыг мә'дән фәһләсинин 1886-чы ил јанварын 22-дән февралын 26-дәк кечирилән тә'тилиндән сөһбәт кедир. Әмәк һаггынын артырылмасыны вә иш шәраитинин јахшылашдырылмасыны тәләб едән домна вә кокс печләри фәһләләри тә'тилин кедишиндә өз тәләбләринин гисмән өдәнилмәсинә наил олмушдулар.

1844-чү илдә Шимали Инкилтәрәдә газмачыларын тә'тили һаггында бах: бу чилд, сәһ. 471—475. — *515.*

144 Енкелс бу мүгәддимәни «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» әсәринин 1892-чи илдә Штутгартда чыхан алманча икинчи нәшри үчүн јазмышды. Мүгәддимәнин әсас һиссәси һәмин әсәрин 1892-чи илдәки инкилисчә нәшринә мүгәддимәсинин кичик редаксија дүзәлишләри едилмиш тәрчүмәсиндән ибарәтдир. Енкелс инкилисчә нәшрин тәркибинә дахил олан «Инкилтәрә 1845 вә 1885-чи илләрдә» мәгаләсини бу нәшрә 1885-чи илдә «Neue Zeit» журналынын 6-чы нөмрәсиндә дәрч олунмуш алман вариантында дахил етмишди. Енкелс мүгәддимәнин јекун һиссәсини хүсуси олараг алманча нәшри үчүн јазмышды. — *519.*

145 Енкелс «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» әсәринин Америка нәшринә әлавәни нәзәрдә тутур (бах: бу чилд, сәһ. 512—518), һәмин әлавә әввәлчә китаба мүгәддимә кими нәзәрдә тутулмушду, лакин сонра Енкелс ону башга мүгәддимә илә әвәз етмишди; һәмин мүгәддимәдә Америкада фәһлә синфинин вәзијјәтини ишыгландырмышды (бах: *К. Маркс, Ф. Енкелс.* Әсәрләри 2-чи нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 345—353). — *519.*

146 Америка Бирләшмиш Штатларынын јарадылмасынын јүз иллији илә әлагәдар олараг 1876-чы ил мајын 10-да Филаделфијада алтынчы үмумдүнја сәнаје сәркиси ачылмышды. Сәркидә тәмсил олунмуш гырх өлкә арасында Алманија да вар иди. Лакин Алманија һөкумәти тәрәфиндән алман мүнсифләр һеј'әтинин сәдри тә'јин едилмиш Берлин Сәнаје Академијасынын директору профессор Ф. Рјоло Алманија сәнајесинин башга өлкәләрин сәнајесиндән хејли керидә галдығыны вә «бу сәнајенин «учуз олсун, чүрүк олсун» принсипини рәһбәр тутдуғуну е'тираф етмәјә мәчбур олмушду. Онун бу бәјанаты мәтбуатда чохлу рә'јләрә сәбәб олмушду. Енкелс бу һадисәни сәнаје Јенасы адландыраркән 1806-чы илин октјабрында Јена јахынлығында Наполеон Франсасы илә мүһарибәдә Пруссија ордусунун дармадағын едилмәсинә ишарә вурур. — *520.*

147 «Deutsch-Französische Jahrbücher» журналынын нәшри планындан сөһбәт кедир (19-чу гејдә бах). — *535.*

148 Марксын Парисә кетмәси тә'хирә салынмышды. О, Парисә Женни илә бирликдә 1843-чү илин октјабрында кәлмишди. — *535.*

149 *Cabet.* Voyage en Icarie, roman philosophique et social. Deuxiéme édition. Paris, 1842 (Кабе. Икаријә сәјаһәт, фәлсәфи вә сосиал роман. Икинчи нәшри. Парис 1842). — *536.*

150 Енкелс Инкилтәрәнин сосиал тарихинә даир фикирләшдији әсәри нәзәрдә тутур, һәмин әсәр үчүн материалы о. бу өлкәдә оларкән (нојабр 1842-чи ил — август 1844-чү ил) топламышдыр. 1845-чи илин августунда Енкелсин гејдләриндән, һабелә нашир Лескенин Маркса 1845-чи ил 14 мај вә 7 ијул тарихли мәктубларындан мә'лум олдуғу кими Енкелс 1845-чи илин јазында вә јајында Инкилтәрәнин сосиал тарихи һаггында китаб үзәриндә

ишини давам етдирмишдир. О бу фикриндән 1847-чи илин сонунадәк әл чәкмәмишди, «Deutsche-Brüsseler-Zeitung»ун («Алман Брүссел гәзети»нин, 1847-чи ил 14 нојабр тарихли 91-чи нөмрәсиндәки мәгаләси дә буну тәсдиг едир. Лакин бир сыра сәбәбләр үзүндән китаб үзәриндә ишини баша чатдыра билмәмишди. — *539.*

151 Енкелс Лист һаггында китабча јазмамышды. Лакин протексионизмин алман тәрәфдарларынын, биринчи нөвбәдә Листин бахышларынын тәнгиди «Елберфелд нитгләри»ндән бириндә верилмишдир, Енкелс һәмин нитги 1845-чи ил февралын 15-дә сөјләмишди (бах: *К. Маркс, Ф. Енкелс,* Әсәрләри 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 533—542). — *539.*

152 1844-чү ил нојабрын 10-да Көлндә кечирилән јығынчагда јардым вә мариф үчүн үмуми иттифаг јарадылды, иттифаг гаршысына «әмәји тәшкил етмәк, әмәјин мәнафејини капиталын һакимијјәтиндән мүдафиә етмәк» вә саир мәгсәди гојмушду. Буржуа либералларынын мүгавимәтинә бахмајараг иттифагын фәалијјәтиндә фәһләләрин фәал иштиракыны нәзәрдә тутан демократик низамнамә гәбул олунмушду. Сонралар радикал-демократик үнсүрләрлә либерал буржуалар арасында гәти сәдд јаранды; либерал буржуалар иттифагын тәркибиндән чыхдылар вә онун һакимијјәт органлары тәрәфиндән гадаған олунмасы үчүн әлләриндән кәләни етдиләр. — *539.*

153 «*Gemeinnütziges Wochenblatt des Gewerb—Vereins zu Köln*» («Көлндә сәнаје чәмијјәтинин һамы үчүн фајдалы һәфтәлији») — алман һәфтәлик органы иди, 1836—1855-чи илләрдә Көлндә чыхмышды, 1842—1843-чү илләрдә «Rheinische Zeitung»ун (50-чи гејдә бах) әлавәси иди. 1845-чи илдә Д'Естер онун редакторлуғунда иштирак етмишди. — *539.*

154 Бурада Марксын нәзәрдә тутдуғу, шәрти олараг «Сијасәтин вә сијаси игтисадын тәнгиди» ады верилмиш бөјүк әсәрдән сөһбәт кедир, бу әсәр үзәриндә 1844-чү илин апрел—августунда иш кедирди; һәмин әсәр јазылмамышдыр. Еһтимал ки, онун биринчи вә јеканә варианты «1844-чү илин игтисади-фәлсәфи әлјазмаларыдыр» (бах: *К. Маркс, Ф. Енкелс,* Әсәрләри 2-чи нәшри, 42-чи чилд, сәһ. 41—174). — *540.*

155 «*Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reform*» («Сосиал ислаһат мәсәләләри үзрә Рејн салнамәси») Дармштатд, 1845; Бел-Вү, 1846, Енкелс һәмин нәшрдә әмәкдашлыг етмишди. — *541.*

АДЛАР КӨСТӘРИЧИСИ

А

Б

В

Г

Д

Е

Ж

З

Ј

Л

М

Н

О

П

Р

С

Ч

Ш

МӨВЗУ КӨСТӘРИЧИСИ

А

Б

J

K

К

Л

М

Н

О

Ө

П

Р

С

Т

Х

һ

Ч

Ҹ

Ш

МҮНДӘРИЧАТ